

ՀԱՅԿ ԱՃԻՄԵԱՆ

ՀԱՅՈՅ ՀԱՅՐԻԿ

ՆՈՒՅՈՂ, ՎՇՏԻՆ ՀԱՅՐԵՆԵԱՆ ՀԱՅՈՅ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՒ

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

«ՆՐԿՈՒ ԴԱՐՄԱՌՐ ԿԱՂՆԻՆԵՐ ԿՈՆԱԿ ԿՈՆԱԿԻ»

ՀՐԱՑԱՐԱՊՈՒԹԻՒՆ ՄԱՐԳԱՐ ՅԱԿՈԲՅԱՆԻ

ՀԱՅԿ ԱՃԷՄԵԱՆ

ԻՆ ԱՐԽԻ ԽԱՅՐԵՄՈՒՄ և ՎԱՅԻ
ԱՅԿՈՒՄ Ի. ՎԵՏԻՄԵՆԵ
Ի ԴՈՒՅ ԽԱՅՐԵՄՈՒՄ և ԽԱՅՐԵՄՈՒՄ
30 ԶԱՅՐԱՊԻ 1928
ԴԱՌԱՅ

ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿ

„ՆՈՒԱԳՈՂ ՎՇՏԻՑ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ ՀԱՅՈՑ“

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐ

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՐ ՍԻՄՈՆ ԵՐԵՄԵԱՆ—ԱՏՐՈՒՇԱՆԻ ՅԱՌԱՋԱԲԱՆՈՎ

DISTRIBUTED BY
ARMENIAN LITERARY SOCIETY
114 FIRST ST.
YONKERS, N. Y. 10704

Թ Ա Ի Ր Ի Զ

ԱՏՐԱՅԱՍԿԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԱԿԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1 9 2 9

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԿԱՌԱՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԿԱՌԱՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԿԱՌԱՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԲԱ ԱԶԱՅԵ ՆՄԵՐԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԿԱՌԱՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԿԱՌԱՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԿԱՌԱՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԿԱՌԱՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԿԱՌԱՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԱՄԷՆ ԻՐԱՆԻՆԻՔԸ ՎԵՐԱԳԱՀՈՒՄԸ Է ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԿԱՌԱՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԿԱՌԱՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԿԱՌԱՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Մեծարգոյ

Պրն. Մարգար Յակոբեան

Յարգելի բարեկամ

Ձեր ինքնաքերաբար եւ սիրայօժար կերպով
փոխարինաբար տրամադրած դրամական միջոցները
հնարաւորութիւն տուին ինձ լոյս ընծայելու՝ ՀԱՅՈՅ
ՀԱՅՐԻԿԻ մեծ կեանքն ու ազգանուէր գործունէու-
թիւնը պատկերացնող այս հատորը:

Առ այդ, սրտագին պարտականութիւն կը սե-
պեմ այսու եւ հրապարակաւ յայտնելու Ձեզ իմ երախ-
տագիտական զգացումներս եւ խորին շնորհակա-
լութիւնս:

Ձերդ՝ ՀԱՅԿ ԱԺԷՄԵԱՆ

Թարիզ

16 Յունիս 1929

Համագգային հրախտագիտութեան, խորին
պատկառանքի եւ ջերմ պաշտամունքի մշտական
զգացումները կը մարմնաւորէ

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ՕՐԸ.

որուն իւր այս հատորը սիրով-սրտով կը նուիրէ՝

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Համբարձումյան

Մանուկ և հակայ, հեղ և վիթ-
խարի. անա թրիմեանի պատկերը:
Հաւատալ խօսքի ոյժին, հաւատալ
մտքի անյաղիկի ազդեցութեա-
նը, հաւատալ ճշմարտութեան. անա
Մկրտիչ թրիմեանի նշանաբանը:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՐԵՆԻ

Թրիմեանը հոգով բանաստեղծ
է իսկ սրտով առաքելաւ. նա սի-
րում է գործել, ընկնել, կանգնել
և միշտ պատերազմել վտանգների
մարկածուի խռովութեան հետ:

ՐԵՓԻ

Թրիմեան—այս անօրինակ հո-
գեւորականը մեն-մենակ մի խո-
րունկ խորհուրդ է. նրա կեանքը,
նիստուկացը, հագուելու, խօսելու
եղանակը, նրա կերակուրներն
անգամ հոչակաւոր թան է ապու-
րը անսահման ու երկիւղած հե-
տաքրքրութեան նիւթ է: Նրա ա-
մէն մի խօսք անքննադատելի
ու վսեմ պատգամ:

ԱԼ. ԱՅՐՈՐԵԱՆ

«Վասպուրականի Արծիւը» գու-
ցէ միակ յեղափոխական իրողու-
թիւնն էր հայկական հորիզոնի-
րում, միակ օրգանը հայրենիքի
մէջ, որ նրա անհամար փլատակ-
ները ողբալով հանգերձ, կուռի,
ըմբոստացման հրաւէր էր կար-
դում նոր սերունդին:

ՄԻՔ. ՎԱՍԱՎԱԿԱՆ

Ես հաւատացած եմ, որ մին-
չև մահ անջինջ և անաղարտ կը
մնայ նա — ՀԱՅՐԻԿ ՀԱՅՐԻԿԸ — այդ
մեծ, պատմական մարդը, երբէ՛ք
չեմ կարող մոռանալ նրա հայ-
եացքը, նրա ձայնը, այնպէս,
այնպէս խորն է ազդել նա իմ
հոգու վրայ:

ԱԼ. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ

Հայրիկը մեր ցեղին ընկերական
ու քաղաքական պատմութեան
հետ կապուած խոշոր յիշատակ
մ'ունի: Ժողովրդական մնաց, և
ատով յաւիտենականացուց իւր
հոչակը խանդակաթ:

Հ. ՍԻՄՈՆ ՆՐԵՄԵԱՆ

Մի սիրտ, որի խորքերում ազգը
կանգնել էր իւր դարևոր հայրե-
նասիրութեան, դարևոր ըղձերի
նուիրական սեղանը: Երանի Հայ
ազգին, հալ ու մաշ Հայ ազգին,
որ համարձակ կարող է մարդկա-
յին պատմութեան առաջարկել
իւր կրճէին սնուցած Հայրիկի
պէս մի մեծ անձնաւորութեան
անունը:

Ա. ՍԱՏՈՐԵԱՆ

Ձեմ յիշեր տեսած ըլլալ աւելի
սիրուն և զբաւիչ դէմք մը, որուն
իւրաքանչիւր գիծին վրայ գըր-
ուած է մտացիութիւն և նրբութի-
ւն: Թրիմեանը երկար տարիներ
եղած է Հայկական շարժումին
յառաջապահը: Այն դատը զոր Թը-
րիմեանը կը պաշտպանէր, ամե-
նէն արդարն էր դատարուն:

Հ. Յ. Վ. ԼԵՆԻՆ

Թրիմեան Հայրիկն է հիանա-
լիօրէն կատարեալ տիպը ԱՐՄԵ-
ՆԱԿԱՆ Հայուն, այսինքն տիպը
մեր բնիկ նախնեաց, և անցեալ
ու ներկայ Հայ զանգուածին, շի-
նական Հայուն, ԲՈՒՆ ՀԱՅՈՒՆԻ,
Հայն գլուխ է ան, լայն կամ հա-
տակազմ մարմին, լայն երես,
լայն բայց բարձր ու արծուային
քիթ և լայն սիրտ: Մարմնացումն
է անիկա գորովի, քարութեան,
պարզութեան, տեսլապաշտու-
թեան, ոչ-դրամապաշտութեան, հո-
ղասիրութեան, և նոյնիսկ կենցա-
ղագիտական նրբութեանց հան-
դէպ արհամարհանքի կամ տեսակ
մը բրտութեան:

ՊՐՈՅ. ՄԻՔ. ՄԵՆԱՍՍԱՆ

Արդար դա՛սի մը անկեղծ նուիրե-
ալը: Այդ դատը իր ցեղին գա-
ղափարն էր: Մեծ գաղափարի մը
ջահակիրն ըլլալ: Այս էր իր կո-
չումը:

ԹՈՒԴԻՍ ԱՐԵՅԿ. ԳՈՐԵԱԿԵԱՆ

Հայ աշխարհում, մեր կեանքի
և գրականութեան մէջ չկայ մէկ
ուրիշը, որին ԻՄԱՏԱՏԱՆԻՐ որոշի-
չը այնքան յատկանշական լինէր,
որքան Թրիմեանին:

ՍՐ. ՅՐԱՆԿԵԱՆ

Հեղինակի Յառաջաբանը. էջ՝ 13.— Վրթ. Փափագեանի Նամակը. էջ՝ 18.— Հայր Սիմոն Երեմեանի Յառաջաբան—Ներածութիւնը, էջ՝ 19.— Վասպուրական. էջ՝ 27—80:

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՄՆԱՄԵԱԿ. 1820—1830. էջ՝ 81—106.— Ա. Խրիմեան Գերդաստանը. 81.— Բ. Ծնունդը և մանկութիւնը. 90:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՄՆԱՄԵԱԿ. 1830—1840. էջ՝ 109—128.— Ա. Վան-Յանկոյաների Թաղամասը. 109.— Բ. Պատանի Խալիֆա Մըկըր-Տիրացու Մկրտիչը. 116:

ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՄՆԱՄԵԱԿ. 1840—1850. էջ՝ 129—188.— Ա. Վանքերու միջավայրը և ազդեցութիւնը. 129.— Բ. Ուղևորը և ուխտաւոր Տիրացու Մըկրտիչը. 136.— Գ. Նշանդէք և ամուսնութիւնը. 139.— Դ. Զօրահաւաք և Մկրտիչ Խրիմեանի փախուստը Վանէն. 148.— Ե. Արարատեան Աշխարհի հայրենախօս ճամբորդը. 159.— Զ. Մկրտիչ Խրիմեանն ի Կոստանդնուպոլիս. 162.— Է. Մկրտիչ Վարժապետ Խրիմեան. 166.— Ը. Մուտքն ի գրական ասպարէզ. 171.— Թ. Երուսաղէմի Ուխտաւորը. 187:

ԶՈՐՐՈՐԴ ՏԱՄՆԱՄԵԱԿ. 1850—1860. էջ՝ 189—284.— Ա. «Հրաւիրակ երկրին Աւետեաց». 189.— Բ. Մկրտիչ Վարժապետ Խրիմեանն ի Կիլիկիա. 193.— Գ. Դէպի Հայրենիք. 196.— Դ. Ազգանուէր մեծ ուխտը. 199.— Ե. Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեան. 202.— Զ. «Հայաստանցի Վարդապետ»ն ի Կոստանդնուպոլիս. 212.— Է. «Արծուի Վասպուրական». 217.— Ը. Ազգային և Գրական Վերածնունդը. 221.— Թ. «Վասպուրականի Վենետիկը». 223.— Ժ. Վարազայ վանքը. 240.— ԺԱ. Խրիմեան՝ Վանահայր Վարազայ. 249.— ԺԲ. «Ժառանգաւորաց Անդրանիկ Վարժարանը». 252.— ԺԳ. «Արծուի Վասպուրական»ն ի Վան-Վարազ. 265.— ԺԴ. Դաւեր և մահափորձ՝ Խրիմեանի դէմ. 280:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՏԱՄՆԱՄԵԱԿ. 1860—1870. էջ՝ 287—400.— Ա. Ազգային Սահմանադրութիւն և Խրիմեան. 287.— Բ. Ուղևորութիւն դէպի Կովկաս և Ատրպատական. 291.— Գ. Անդրանիկ շրջանաւարտներ. 311.— Դ. «Ողջոյն Հայրենեաց». 313.— Ե. Ողջոյն Աշխարհաբարին. 319.— Զ. Խրիմեան՝ Առաջնորդ Հայոց Տարօնոյ. 324.— Է. Խրիմեան՝ «ՀԱՅՐԻԿ . . .». 333.— Ը. «Արծուիկ Տարօնոյ». 341.— Թ. Մատնութիւններ, դաւեր և մահափորձեր. 350.— Ժ. Հայր Արծիւ Խրիմեանն ի Վան-Վարազ. 367.— ԺԱ. Խրիմեան Մկրտիչ Եպիսկոպոս Տանն Տարօնոյ. 373.— ԺԲ. Խրիմեան Հայրիկ՝ Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ. 376.— ԺԳ. Խրիմեան Պատրիարքի մուտքն ի Կ. Պոլիս. 389.—

ԺԴ. Խրիմեան Պատրիարքի ուխտը. 394.— ԺԵ. Խրիմեան Պատրիարքի առաջին գործերը. 398:

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՏԱՄՆԱՄԵԱԿ. 1870—1880. էջ՝ 401—524.— Ա. «Հայաստանի ցաւոց պատկերն» ու Հայկական Հարցը. 401.— Բ. Փռւշէ պսակ. 409.— Գ. Վշտապատում տեղեկագրի քննութիւնը. 415.— Դ. Դրուագներ՝ Խրիմեան Պատրիարքի կեանքէն. 421.— Ե. Ազգային Սահմանադրութեան վերաքննութիւնը. 435.— Զ. «Երթաս բարեաւ, Արծուի . . . » 443.— Է. Նախկին Պատրիարքն իբրեւ Խրիմեան Հայրիկ. 449.— Ը. Գրամշակ-Հեղինակ Հայրիկի երկերը. 466.— Թ. «Վանգոյժ». 474.— Ժ. «Հայգոյժ» 481.— ԺԱ. Բերլինի Վեհաժողովի նախօրեակին. 488.— ԺԲ. Բերլինի Վեհաժողովն ու Հայկական Հարցը. 493.— ԺԳ. «Խարխայի կաթսան և Երկաթեայ Շերեփը». 511.— ԺԴ. Բերլինի Վեհաժողովէն յետոյ. 515.— ԺԵ. Խրիմեան Հայրիկ՝ Առաջնորդ Հայոց Վասպուրականի. 518:

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ՏԱՄՆԱՄԵԱԿ. 1880—1890. էջ՝ 527—596.— Ա. Վասպուրականի սովն ու Խրիմեան Հայրիկը. 527.— Բ. Հայրիկի ներքին կեանքը Վանի մէջ. 535.— Գ. Վարազայ Երկրագործական Վարժարանը. 540.— Դ. Հայրիկ՝ Դպրոցներու հիմնադիր և հովանաւոր. 544.— Ե. Խրիմեան Հայրիկն ու Վասպուրականի Ոսկեդարը. 547.— Զ. «Վանի Հայ Իշխանաց Ժեծը». 561.— Է. Խրիմեանն իբր «Կասկածելի և վտանգաւոր». 566.— Ը. Մեծ Աքսորականը. 572.— Թ. Աքսորական Հայրիկն ի Կ. Պոլիս. 584:

ՈԻԹԵՐՈՐԴ ՏԱՄՆԱՄԵԱԿ. 1890—1900. էջ՝ 597—716.— Ա. Յեղափոխական քարոզիչը. 597.— Բ. Հայոց Ազատագրական Շարժումներու անգլանգը. 601.— Գ. Մեծ Աքսորականը դէպի Երուսաղէմ. 607.— Դ. Աքսորական Հայոց Հայրիկը Երուսաղէմի մէջ. 613.— Ե. Խրիմեան Հայրիկ՝ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց. 639.— Զ. Երուսաղէմէն-Էջմիածին. 654.— Է. Հայրապետական օծումը. 672.— Ը. Հայոց Հայրիկը Էջմիածնի Գահին վրայ. 678:

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՏԱՄՆԱՄԵԱԿ. 1900—1910. էջ՝ 719—856.— Ա. Հայոց Հայրիկի ծննդեան ութսունամեակը. 719.— Բ. Դէպի Արարատեան և Շիրակի դաշտերը. 722.— Գ. Զուարթնոցի Յիշատակները. 728.— Դ. Մերունազարդ և երիտասարդ բանաստեղծները. 732.— Ե. Բանաստեղծ Հայրիկի վերջին մրմունջները. 736.— Զ. Շինարարութիւններն ու նորոգութիւնները. 746.— Է. Ռուսական դաւերը Կովկասի Հայութեան դէմ. 752.— Ը. Ազգային-եկեղեցական կալուածներու զրաւումը. 757.— Թ. Նոր դէպքերն ու Հայոց Հայրիկը. 800.— Ժ. Հայոց Հայրիկի վերջին օրերը և մահն ու թաղումը. 827:

1. Խրիմեան Հայրիկ—Եօթանասունամեայ, 1890, Կ. Պոլիս	6
2. Հեղինակի նկարը	17
3. Վան—Յանկոյսների թաղի Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ ձորակը	108
4. Վան—Հայ կտաւագործի գործանոցը	108
5. Արարատն ու Արաքսը	160
6. Սիւ քաղաքն ի Կիլիկիա	195
7. Վարազայ վանքը (համայնապատկեր)	242
8. Վարազայ վանքի և յարակից շէնքերու յատկագիծը	248
9. „Արծուի Վասպուրական“ թերթի նմանահանութիւնը	272
10. Վան—Աղթամարի կղզին ու վանքը	286
11. Մուշ Ս. Կարապետի վանքը	286
12. «Հայրիկեան Թանգարան»ի շէնքը էջմիածնի մէջ	286
13. „Արծուի Վասպուրական“ի երկաթեայ մամուլն ի Վան-Վարազ	323
14. „Արծուիկ Տարօնոյ“ թերթի փայտեայ մամուլն ի Մուշ-Ս. Կարապետ	341
15. „Արծուիկ Տարօնոյ“ի նմանահանութիւնը	343
16. Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեան՝ Վանահայր Վարազայ	388
17. Մկրտիչ Եպիսկոպոս Խրիմեան՝ Առաջնորդ Տարօնոյ	388
18. Մկրտիչ Արքեպիսկոպոս Խրիմեան՝ Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ	388
19. «Վասպուրականի Սովեկոց Յանձնաժողովը»	526
20. Մկրտիչ Փորթուզալեան	553
21. Խրիմեան Հայրիկ—Աքսորական յերուսաղէմ	615
22. Երուսաղէմ—Հայոց Ս. Յակովբայ Մայրավանքը	615
23. Աքսորական Խրիմեանի խուցը Հայոց Մայրավանքին մէջ	615
24. Հայրիկ-Պապիկ, Թոռնիկ և Հայրենի տեսարաններ	630
25. Վան-Վարազայ վանքը մոխիրներու մէջ՝ աւերակ և ամայի	630
26. Խրիմեանի կաթողիկոսական ընտրութեան պատգամաւորները	646-7
27. Խրիմեան Հայրիկ—Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց	679
28. Էջմիածնի վանքը	679
29. Հայոց Հայրիկ—«Երկու դարաւոր կաղնիները կոնակ-կոնակի»	718
30. Հայոց Հայրիկը Արարատեան Դաշտին մէջ	811
31. Հայոց Հայրիկը դազաղին մէջ	846
32. Հայոց Հայրիկի գերեզմանը	846
33. Հայոց Հայրիկի շիրմաքարն ու տապանագիրը	855
34. Խրիմեանի ասորագրութիւնները (չորս տեսակ) էջ՝ 6, 388, 679 և 700	

Յ Ա Ի Ե Լ ՈՒ Մ

Վասպուրականի մեծ սովի ժամանակ (1880), Թիֆլիսի մէջ, ի նպատակ սովեալներուն կատարուած դրամական հանգանակութեան գումարը սալմաստեցի Հայ վաճառականներու միջոցով ուղարկուեցաւ Վան՝ «Վասպուրականի Սովելոց Յանձնաժողով»-ի Նախագահ Խրիմեան Հայրիկին:

Այդ հանգանակուած գումարի մասին ձեռք բերածս փաստաթուղթը, Թիւրիմացութեան մը հետեանքով, իւր յարմար տեղին վրայ (էջ 532) չը տպուեցաւ:

Այս էջին վրայ լոյս կ'ընծայեմ այդ փաստաթուղթ, որուն արտագրութիւնը կատարած եմ կէտ առ կէտ:

№ 194

Ի Թիֆլիզ 1880 թիւ 21 յունիսի

Փոխանակագիր վասն, 450 մանեթի որ ե 5 հատ ըռասաց ապասիւն մին մնեթ հաշիւելով:

Թփսկանէս 31 օրից հետ հաճեցիր վիճարել սոռնն միւռնոն փոխանցկազրովս լստ հրամանի Խրիմեան Հանրիկին, գումար ե չորս հարիւր հիցուն մնեթ. որոսաց հին ապասի, որոյ փոխարենն ստտ շիւղին ստացայ Պրն. Կարապետ Մ. Էննաթեանցեն եւ անցուցեք ի հաշիւ ծանոցեւոր, Ստորագրեմ. Ա. Ս. Արզումանեանց

Բազմնրախտ

Աղայ Ստեփան Արզումանեանց

ի Սաջնաստ

Այս փոխանակագրի վրա Աղայ Ստեփան Արզումանեանցի որդին՝ Սողոմոնը մակագրած է հետեալը.

Արքայզոսն Հայրիկ, դոռք աշս բարութի գումարն Աղայ Պաղիբիցն ստացեք 60 շիւսյ. մննք տնդս յիշեալ բարութի փոխարենն տված եմք 57 շիւսյ. կի կամեմաք 3 շիւսյն հետ տվեք Աղայ Պաղիբին, չեք կամեմաք հենց բոյր 60 շիւսյն հետ տվեք. մեր պարտքն ե աշս բարութին 450 մանեթ արծաթ փողի. կիրկին ուս հետն կի ոռգեք բարութ արեք մննք տնդս կի վճարեմք. այսքն.

Սողոմոն Արզումանեանց

Խրիմեան Հայրիկը յիշեալ գումարը ստանալէ յետոյ իւր իսկ ձեռքով փոխանակագրի վրայ մակագրած է.

Սոյն փոխանակագրի գումարը, որ 450 մանեթ է ևս տեղոյս Խաչոռով 60 դնթմառն յիւայ ևս տասն դր իրնէ անբողջ ստացայ Համի Հատանի տղայ Պաղլեան, որոյ ի հաստատութիւն կատարագրեմ:

ԽՐԻՄՆԱՆ

Ի Վառն 1880 Յուլիս 25

Ապա Խրիմեանը յիշեալ փոխանակագիրը Պաղլի միջոցով կը ղրկէ Արղումանեաններուն՝ Սալմաստ:

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ ԵՒ ՈՒՂՂՈՒՄՆԵՐ

Էջ

39	Վարէն, 8 ըդ տող, տպուած է	Վարագայ լերան, կարդալ	Կայսերան գիւղի
40	Վերէն, 13 ըդ ,, ,, ,,	կը պարուրեն	,, կը պարարեն
49	Վարէն, 13 ըդ ,, ,, ,,	հոգեպարուր	,, հոգեպարար
77	,, 8 ըդ ,, ,, ,,	Մայիս 4 17	,, Մայիս 3 16
96	,, 6 ըդ ,, ,, ,,	եղբօր որդին	,, եղբօր թոռ
130	և 132 վանքերու մօտ տպուած	թուանշաններն՝ աւելորդ են	
141	Վարէն, 12 ըդ տող տպուած է	Աղջիկտես	կարդալ Աղջիկտես
173	Վերէն, 14 ըդ ,, ,, ,,	1848 թուի Հոկտ.	,, 1849 թուի Հոկտ.
286	Աղթամարի նկարի տակ.	Բաֆֆին 1857-ին	,, Բաֆֆին 1858-ին
322	Վերէն, 6 ըդ տող տպուած է	առաջ.	,, առած
324	Վարէն 13 ըդ ,, ,, ,,	Առաքելոց վանքի	,, Աշտիշատի վանքի
341	Եւ յաջորդ էջերուն վրայ՝	«Արծուիկ Տարոնոյ»	«Արծուիկ Տարոնոյ»
148	Վերէն, 11 ըդ տող տպուած է	1864 Օգոստոս 15	,, 1865 Օգոստոս 15
449	,, 14 ըդ ,, ,, ,,	աւերածոց	,, աւերածոյ
521	,, 4 ըդ ,, ,, ,,	անպիտ	,, անտիպ
604	Վարէն, 7 ըդ ,, ,, ,,	նակոխ	,, ասնակոխ
758	Վերէն, 12 ըդ ,, — հազիւ թէ որեւէ	մասնակցութիւն ցոյց տուած է	մեր աղատագրական պայքարին՝ նախադասութենէն յետոյ շարունակել կարդալ (խօսքս 1870—1900 երեսունամեակի մասին է):

Քիչ քանակութեամբ կան կարգ մը անխուսափելի, բայց աննշան վրիպակներ (օրինակ իլ-ի տեղ ել, ճիճի տեղ նեճն և այլն), որոնք չը նշանակեցինք:

Յ Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Ն

Այս հատորի աշխատանքներուս պատմութիւնն է, որ իբր յառաջաբան կը ներկայացնեմ ընթերցողներուս:

Վանի „Եւամեան Դպրոց“ին աշակերտ եղածս ժամանակ (1909—1915), ես քանիցս, իբր դասարանական շարադրութիւն զրեցի Խրիմեան Հայրիկի կենսագրութիւնը, օգտուելով ոչ միայն գրաւոր աղբիւրներէն, այլև Խրիմեանի անձն ու գործը ճանչցող բանիմաց և գրասէր անհատներէն, որոնցմէ հանգուցեալ Մեսրոպ Աւ. Բահնյ Ճանիկեանն ու Վանի վաստակաւոր կրթական գործիչ Համբարձում Երամեանը սիրով կը հաղորդէին խնդրածս տեղեկութիւնները և կը քաջալերէին իմ աշակերտական աշխատանքը:

Վասպուրականը ռուսաց տիրապետութեան տակն անցնելէն (1915 Մայիս) տարի մը յետոյ, մեծանուն ռուս գիտնական և հայագէտ Պրոֆ. Նիկոլայ Մառը իւր գիտական արշաւախումբով 1916-ի Յունիսին ժամանեց Վան՝ պատմագիտական պեղումներ և ուսումնասիրութիւնները կատարելու համար: Պրոֆ. Մառի յատուկ յանձնարարագրով, թէ քաղաքին և թէ գիւղերուն մէջ ես կը հաւաքագրէի ազգագրական նիւթեր, Հայ հնագոյն պատմութեան ղէպքերու, ղէմքերու և վայրերու մասին՝ ժողովրդական գրոյցներ, աւանդութիւններ, առասպելներ և այլն: Այս հանգամանքով ես առիթ ունեցայ շրջելու բազմաթիւ գիւղեր, վանքեր և պատմավայրեր՝ հաւաքագրելով ոչ միայն յարգելի գիտնականի ցանկացած նիւթերը, այլև կազմեցի մանրամասն տեղեկագիր մը «Բնակեալ և բնակազուրկ վայրերի մասին» ինչպէս շեշտուած էր յանձնարարագրիս մէջ:

Այս շրջագացութեանց ընթացքին, Յուլիսի 12-ին, գացի Վարազայ վանքը, որուն աւերակներուն մէջ կ'ապրէր ու կ'աշխատէր ծերունի Պետրոսը: Վարազայ այս հինաւուրց վերակացուն պայծառ յիշողութեամբ և հիացմունքով խօսեցաւ Հայր Արծիւ Խրիմեանի մասին, անոր կեանքէն պատմեց բազմաթիւ նոր և թանկագին էջեր ու դրուագներ, որոնք նոյն օրն իսկ զրի առի: Պարոն Պետրոսը ինձ նուիրեց նաև Խրիմեանի իրեն գրած անտիպ նամակները: Վերադառնալով քաղաքը ես շարունակեցի աշխատանքներս և հաւաքեցի Վան-Վասպուրականի գրական ղէմքերու վերաբերեալ նիւթեր-յուշեր, նամակներ, գրութիւններ, լուսանկարներ և այլն:

Յուլիսի 25-ի գիշերը տեղի ունեցաւ Վանի երկրորդ մեծ նահանջը: Պրոֆ. Մառի արշաւախումբը նոյն գիշերն իսկ ճամբայ ելաւ ղէպի Կովկաս: Յաջորդ առաւօտ, Յուլիսի 26-ին, խուճապային գաղթի ժամանակ, հաւաքածս նիւթերը տալրակի մը մէջ լեցնելով շալկեցի և գաղթող ժողովուրդին հետ քալելով շաբաթ մը յետոյ հասայ Իգդիր և ապա էջմիածին, ուր իբր ուսանող, Սեպտ.ին մտայ «Գեորգեան ձեմաբան»ը: Էջմիածնի մէջ ես առիթ ունեցայ վանքի և Ճեմարանի հարուստ մատենադարաններէն լիովին օգտուելու, միակ նպատակ ունենալով գրելու Խրիմեան Հայրիկի ընդարձակ

կենսագրութիւնը: Վանքին մէջ, իբր կենդանի վկայ և աղբիւր ունենալով միաբանները, կարգ մը բանիմաց անձեր և մինչև անգամ հօտաղ-մշակներն ու դռնապանները՝ Խրիմեանի մասին գրի առի բազմատեսակ յուշեր, մանրավէպեր և փաստական տեղեկութիւններ: Կորիւն Վարդպ. Սահակեանի (այժմ հանգուցեալ) միջոցով օգտուեցայ Հայրապետական Դիւանատան փաստաթուղթերէն, որոնցմէ կրցայ ձեռք բերել արժէքաւոր մանրամասնութիւններ՝ Աղգային-եկեղեցական կալուածներու գրաւման (1903) դէպքերու մասին: Այս բոլորը ձեռքիս տակ ունենալով, 1917-ի ամրան գրեցի Խրիմեան Հայրիկի մանրամասն կենսագրութիւնը, որ առաջին անգամ կարդացի Երևանի մէջ, խումբ մը վանեցի երիտասարդ գրողներու (Հմայեակ Մանուկեան, Օննիկ Մը-խիթարեան, Վէսպեր և ուրիշներ) կազմակերպած «Գրական Ասուլիսներ» ուն մէջ:

Նոյն թուի աշնան, Խրիմեանի մահուան տասնամեակին առթիւ (1907-Հոկտ. 29-1917), Էջմիածնի մէջ կազմակերպեցինք ժողովրդական մեծ սգահանդէս մը, ուր խումբ մը հայրենակիցներու ջանքերով հանգանակուեցաւ մօտ 500 բուբլիի (ներկայ հաշուով 250 դոլար) գումար մը, որով պիտի լոյս տեսնէր իմ «ՀԱՅՈՅ ՀԱՅՐԻԿ» աշխատութիւնը, բայց հետագայ դէպքերն ու ցարական դրամի անկումը արգելք եղան այդ ձեռնարկին: Այս աշխատութեանս սկզբնական շրջաններուն, Էջմիածնի մէջ, ինձ շատ օգտակար եղաւ գրական քննադատ և պատմաբան ողբացեալ Գիւտ Եպիսկոպոսը (այն ատեն վարդապետ), որը իւր խորհուրդներով ու քաջալերանքով հանդերձ ուղղութիւն կուտար ինձ Խրիմեանի լիակատար և բազմակողմանի կենսագրութիւնը պատրաստելու համար:

Հայաստանի օրհասական օրերուն և ազատագրական պայքարի ընթացքին (1918) չը կրցայ շարունակել աշխատանքս: Էջմիածնի «Հայրիկեան Թանգարան»-ի կառավարիչ զիտնական և բանասէր Գարեգին Արքեպ. Յովսէփեանին օգնական նշանակուելով (1919), Թանգարանի լուռ և խաղաղ յարկին տակ կ'աշխատէի: Այնտեղ, Հայոց Հայրիկին վերաբերեալ պահարաններուն մէջ դասաւորուած «հայրիկապատկան» նիւթերն ու իրերը աչքիս առջև ունենալով, կրցայ հաւաքել բազմատեսակ հետաքրքիր տեղեկութիւններ, որոնք Խրիմեանի համահայկական ժողովրդականութիւնը և վայելած սէրն ու համակրանքը կը հաստատեն:

Հայոց Հայրիկի ծննդեան հարիւրամեակը (1820-Ապրիլ 4/17-1920) կը լրանար 1920-ի Ապրիլ 4/17-ին: Այս թուէն ճիշտ տարի մ'առաջ, 1919 Ապրիլի 4/17-ին, Էջմիածնի մէջ հրատարակեցի կոչ մը, ուղղելով ամէն անոնց, որոնք ճանչցած էին Հայրիկը և կրնային անոր մասին տալ ինձ յուշեր, անտիպ նամակներ, լուսանկարներ, մանրավէպեր և այլն: Միաժամանակ Հայաստանի Հանրապետութեան կիսապաշտօնաթերթ «Յառաջ»-ի մէջ յօդուած մը գրեցի, կոչ-առաջարկ ընելով, որ 1920 թուի ընթացքին համահայկական բնոյթով և մեծ շուքով տօնուէր Հայոց Հայրիկի ծննդեան հարիւրամեակը: Իմ կոչին արձագանգ տուին Հայաստանի և Թիֆլիսի Հայ թերթերը: Ապա 1919-ի

Հոկտ. 29-ին, յատուկ գրութեամբ մը դիմեցի Հայաստանի Հանրապետութեան «Հանրային Կրթութեան և Արուեստից» Նախարար Նիկոլ Աղբալեանին, խընդրելով, որ իմ աշխատանքը քննութեան ենթարկուի և եթէ արժանի է հրատարակութեան, ապա ուրեմն նախարարութիւնը թող հոգայ տպագրութեան ծախքերը: Աղբալեանը աշխատութեան քննութիւնը յանձնեց յայտնի գրագէտ Վրթանէս Փափազեանին (որը այն ատեն էջմիածնի միջնակարգ դպրոցի տեսուչն էր): Փափազեանն ու Գիւտ Վարդապետը միասին քննեցին աշխատութեանս ձեռագիրը: Քննութեան արդիւնքի մասին Վրթ. Փափազեանը ինձ գրեց նամակ մը (տես էջ 18) շեշտելով, որ «կենսագրականը կազմած է յաջող»:

Հայոց Հայրիկի ծննդեան հարիւրամեակը մեծ շուքով տօնեցինք էջմիածնի մէջ, Ապրիլի 4(17-ին (1920): Նոյն թուի Ապրիլի վերջերը Երևանի մէջ մեռաւ Վրթ. Փափազեանը: Մայիսին Հայաստանի մէջ պայթեցաւ բոլշևիկեան ապստամբութիւնը, ամրան և աշնան Հայ-տաճկական պատերազմը և ապա Հայաստանն ընկաւ բոլշևիկեան կարմիր լուծին տակ և ամէն ինչ տակն ու վրայ եղաւ: Բնական է, որ այս թո՛հ ու բո՛հին մէջ պիտի վիժէր աշխատութեանս հրատարակութեան ծրագիրը, ինչպէս որ եղաւ: Հայաստանի փետրուարեան (1921) համաժողովրդական ապստամբութենէն յետոյ, երկու ամիս (Ապրիլ-Մայիս) Արագածի լանջերուն վրայ թափառելէ վերջ, բախտի բերումով մը, Յունիսի սկզբին անցայ Պարսկաստան-Թաւրիզ, հետոս բերելով «Հայոց Հայրիկ»ի ձեռագիր աշխատութիւնս՝ իւր փաստաթուղթերու, նամակներու և պատկերներու հետ:

Թաւրիզի մէջ հաստատուելէ յետոյ, տարիներու ընթացքին, ես կրցայ նոր նիւթերով ու յուշերով հարստացնել աշխատութիւնս: Նամակներ գրեցի արտասահման՝ Խրիմեանի անձին ու գործին ծանօթ անձերուն, որոնցմէ խընդրեցի յուշեր, տպաւորութիւններ և այլն: Որոնց, որ դիմեցի խնդրանքս կատարեցին: Հանգուցեալ Մինաս Չերազը խոստացաւ գրել Բերլինի Վեհաժողովի և Խրիմեանի մասին իւր յուշերը, բայց հիւանդութիւնը վրայ հասնելով չը կրցաւ. կատարել իւր խոստումը: Կը ցաւիմ, որ իմ փութկոտութեանս պատճառով չը կրցայ ունենալ մեր տաղանդաւոր գրագէտ Աւետիս Ահարոնեանի յուշերը՝ Հայոց Հայրիկի մասին: Նամակ մը գրեցի (1927 Դեկտ. 1) Ահարոնեանին և խնդրեցի իւր յուշերը գրքիս համար, ժամանակը նշանակելով մինչև Յունուարի 5-10-ը (1928): Ահարոնեանը իւր Դեկտ. 19 թուակիր նամակով պատասխանեց. — «Ինձ համար մտնաւոր հանդիպիս ինե՛ր մեծ արիմեանի եւ Հայոց Հայրիկի փառաւոր կեանքի ուրե՛ տրւալը պատմել ի՞նչ պատճառ ժողովրդիս: Յաւե ինձ սակայն, որ անկարող եմ Ձեռ բարի ցանկութիւնն իրագործել Ձեռ ստիմանա՞ծ ժամանակի համար (Յունւ. 5-10-ը)»: Սակայն կը յուսամ թէ մեր սիրելի Ահարոնեանը պիտի կատարէ իւր խոստումը «Հայոց Հայրիկի փառաւոր կեանքի ուրե՛ տրւալը պատմել»ով գրքիս Բ. հատորին մէջ:

Պատահական խօսակցութեան մը ժամանակ (Թաւրիզ 30 Սեպտ. 1926) Մարգար Յակոբեանը խոստացաւ փոխարինաբար տրամագրելու ինձ այս

հատորին հրատարակութեան դրամական ծախքերը: Իմ յարգելի բարեկամը լիովին կատարեց իւր խոստումը, որով և լոյս տեսաւ այս գիրքը: Կրկին շնորհակալութիւնս իւր պատրաստակամութեան համար:

Անհուն շնորհակալութիւն վաստակաւոր զրազէտ Հայր Սիմոն Երեմեանին, որուն գրած գեղեցիկ յօդուածը Հայոց Հայրիկի մասին՝ իբր յառաջաբան-ներածութիւն զրի գրքին սկիզբը:

ՎԱՍՊՈՒԻԱԿԱՆ վերնագիրը կրող մասով (էջ 27-80) նկարագրած եմ Հայոց Հայրիկի երբեմնի շէն ու պայծառ, իսկ այժմ աւերակ ու ամալի ծըննդավայր-հայրենիքի չքնաղ բնութիւնը, պատմավայրերն ու սրբավայրերը, գաւառներն ու գիւղերը, յիշած եմ քանի մը պատմական դէպքեր ու դէմքեր, ժողովրդական զրոյցներ, աւանդութիւններ, ուրուագծեր եմ Վանի Հայու-թեան վարք ու բարքը, ազգագրական քանի մը սովորոյթներ, կենցաղա-կան բնորոշ պատկերներ, տիպեր և այլն՝ բոլորն ալ համառօտ և թուուցիկ ակնարկներով, որոնց խառնած եմ իմ մանկական-պատանեկան յուշերն ու տպաւորութիւնները:

Խրիմեանի ծնունդը և նշանդէքն ու հարսանիքը պատմած եմ Վանի ԺԹ-ը դարու ժողովրդական սովորութեանց համաձայն, աղբիւր ունենալով այժմ 87 տարեկան ծերունազարդ մայրիկ Մարանոս Պէյլէրեանի հաղորդած մանրամասն տեղեկութիւնները:

Գրաւոր և բերանացի աղբիւրները (գիրք, հանդէս, պարբերաթերթ, առօրեայ մամուլ, նամակ, յուշեր և այլն) մանրամասնութեամբ յիշատակած եմ ամէն մէկը իր տեղին: Խրիմեանի բազմաթիւ գործակիցներու լուսանկար-ներու հրատարակութիւնը այս գրքին մէջ նպատակայարմար էր, բայց մեր նիւթական միջոցները չը ներեցին այդ գործն ընելու:

Նուիրական պարտք կը սեպեմ յիշել անունները ամէն անոնց, որոնք իրենց բարոյական և սիրայօծար աջակցութիւնը ցոյց տուին ինձ՝ ուղարկելով յուշեր, անտիպ նամակներ, լուսանկարներ, հաղորդելով զանազան տեղեկու-թիւններ, տպաւորութիւններ, մանրավէպեր (անեկտոտ) և այլն: Այսպէս .

(* Աստղանիշ անուններու տէրերը մեռած են). Ամեն. Տէր Եղիշէ Արքեպ. Դուրեան, Տէր Ներսէս Արքեպ. Մեկլեք-Թանգեան, Եղիշէ Եպիս. Չիլինկիրեան*, Կորիւն Եպիս. Սահակեան*, Գրիտ Եպիսկոպոս*, Հմայեակ Վարդպ. Արշարունի*, Խաչիկ Ծ. Վարդպ. Դադեան, Խորէն Վարդպ. Լապարեան, Հայր Ներսէս Ալի-սեան և Հայր Սիմոն Երեմեան (Մխիթարեան միաբաններ), Մեսրոպ Աւ. Քահնյ Ճանիկեան*, Կարապետ Աւ. Քահնյ Մանուկեան, Խաչիկ Քահնյ. Գուրգ-եան, Համբարձում Երամեան, Մարկոս Նաթանեան, Խաչիկ Խան Սարաճեան*, Վարազայ Պարոն Պետրոս*, Յովհաննէս Թումանեան*, Կարապետ Նաթանեան, Մարտիրոս Խէրանեան*, Վահան Խրիմեան, Տիկիր Իսկուհի Խրիմեան, Պօղոս Նաթանեան*, Ենովք Տէր Արխատակէսեան, Միհրան Բաղդասարեան*, Լեոն Ամիրխանեան, Մուղսի Մուրադ Ռշտունցի, Մուշեղ Թէրզեան, Արմենակ Շահ-Մուրատեան, Սուրէն Աֆթանդիլեան, Դաւիթ Փափագեան, Միհրան Գրիգորե-ան, Եզնիկ Քաջունի, Լուսանկարիչ Մեկլեք, Հացապան Աւետիս* և ուրիշները:

Անոնք, որոնք մեզմէ անդարձ մեկնեցան, անոնց յայտնի և անյայտ շիրիմներուն վրայ կը դնեմ հայրենի լեռանց և հովիտներու ծաղիկներէն հիւսուած պսակները և յարգանքի խօսքս կը նուիրեմ իրենց անմեռ յիշատակին: Իսկ միւսները, որ կ'ապրին, անոնց կ'ուղղեմ երախտագիտութեան և շնորհակալութեան սրտագին զգացումներս:

Գիրքս ներկայ տպագրական պահանջներու ճաշակն ու գեղեցկութիւնը չ'ունի: Թերութիւնները շատ են, վասնզի Թաւրիզի տեղական, տպարանական ներկայ անհնարին պայմաններուն մէջ, հակառակ թափածո ջանքերուն, անկարելի եղաւ աւելին ընել: Թուղթը միջակ որակով, ձեն ու ծաւալը անյարմար, տառերը քիչ մը մեծ և 25 տարի անդադար գործածուելով մաշուած կամ կոտրտուած են (վերջերս միայն նոր և յարմար տառեր ստացուեցան). ընտիր թանաք չ'ունէինք: Այսպէս ըլլալով հանդերձ ոչ մէկ հնարաւորութեան և զոհողութեան հանդէպ կանգ չ'առինք: Տպարանական աշխատանքները կատարեցին՝ գրաշար Վահրիճ Դաջբերունի, տպագրիչ Աւետիս Յարութիւնեան, կազմարար Սուրբատ Մելիք-Պետրոսեան և ուրիշները: Տպարանի կառավարիչները՝ Յովսէփ Յարութիւնեան և Երուանդ Միրզայեան՝ ամէն տեսակ զիւրութիւն տուին ինձ օգտուելու տպարանական յարմարութիւններէն: Վենետիկի Մխիթարեան Տպարանի տեսչութիւնը խնամքով և բարեխղճութեամբ պատրաստել տուաւ գրքին փունաւոր շապիկն ու լուսատիպ պատկերները: Այս բոլորին հրապարակաւ կը յայտնեմ խորին շնորհակալութիւնս: Սրտագին գոհունակութեան խօսք ունիմ նաև Հ. Յ. Իսախանցու թեան «Վրէժ»ի, «Ռոստոմ»ի Թ. Հ. Կուլտուրական Միութեան և ազգային դպրոցներու գրադարանային վարչութեանց, որոնք դիւրութեան տուին ինձ օգտուելու իրենց ունեցած թերթերէն ու գիրքերէն:

Արդ, հրապարակ հասնելով այս հատորը, կը խնդրեմ, որ Հայ մամուլն գրական քննադատները, ինչպէս նաև խտապահանջ ընթերցողները ներողամիտ ըլլան ամէն տեսակ թերութեանց հանդէպ, վասնզի տնտեսական ներկայ աննպաստ պայմաններուն մէջ, ընտանեկան հոգսերով, դպրոցական և այլ գործերով ծանրաբեռնուած, մեն-մենակ, անհատական յամառ և յարատե ջանքերու խառնելով ամէն տեսակ սե ու ծանր աշխատանք, ըրի այն ինչ որ կրցայ, համոզուած ըլլալով, որ Հայ ժողովուրդը սիրով պիտի կարդայ «ՄԵԾ ԽՐԻՄԵԱՆԻ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿԻ Վառաճութեան» այս անփառունակ յուշարձանը:

Թաւրիզ 1 Սեպտեմբեր, 1929

Էջմիածին 10 Յունիս 1920

Յարգելի

Պ. Հայկ Աճէմեան

Կատարելով Հանրային կրթութեան Պ. Նախարարի յանձնարարութիւնը կարդացի Ձեր աշխատութիւնը Խրիմեանի մասին:

Կենսագրականը կազմած է յաջող: Շատ քիչ քան է մ'նում կցելու: Հայրիկի գրական անտիպ էջերից նմոյշներ, յետոյ՝ նրա երգիծական ոգու արտայայտութիւններից մի բոլոր, որից շատերը դեռ պահած ունեն իրենց յիշողութեան մէջ: Ապա՝ ամբողջ չի լինիլ նաեւ համառօտակի պատմել 19-րդ դարու այդ մեծ Հայի կաթողիկոսանալու մի քանի պարագաները եւ վերջապէս՝ նրա թաղման օրերի նշանակալից հանդէսներն ու այլ հանգամանքները:

Այդ ամենը, ինձ թւում է, պիտի կարողանայ ցայտուն կացուցանել մեր հանճարեղ հայրենակցի անմոռաց դէմքը:

Այս Ձեր ուղարկած մասը պատրաստ կարող է համարել տպագրութեան համար: Պիտի գեկուցեմ՝ նրա մասին Պ. Նախարարին անձամբ:

ՎՐԹ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

„Հ Ա Յ Ո Ց Հ Ա Յ Ր Ի Կ“ - Ի Հեղինակ

առ Տիար Հ Ա Յ Կ Ա Ճ Ե Մ Ե Ա Ն

ՀԱՅՐԻԿԻ կենսագրութիւնը, հայ կեանքի և մտքի թանգարանին հաւասար ձեռնարկ մըն է: Դձուք, սիրելի բարեկամ, ապահով եմ որ ամէն ճիշդ թափած կ'ըլլաք պերճօրէն ցուցադրելու այդ թանգարանը, ուր ամենէն աւելի ուշագրաւ պիտի ըլլան՝ քաղաքական, պատմական և զբաղմունքային բաժինները:

Վահան Զարդարեանի «Յիշատակարան»ը Հայոց Հայրիկի կենսագրականութիւնը կը բացուի. այդ կոթող գործը մտքի յուշարձան մը համարելու ենք յիշատակ Հայոց Հայրիկին:

Ես վստահ եմ որ դուք Հայրիկի գեղեցիկ միտքը և զմայլելի հոգին դրուագելով, պիտի չի մոռնաք անոր վեհափառ կենդանագիր պատկերը նկարէն բառերով նկարելու: Այն հայկական պատկառելի դէմքը, ամբողջ մեր հայ գեղեցիկ ցեղին ամենէն կատարեալ գեղեցկութիւնը կը ներկայացնէր: Դուք գիտէք անշուշտ որ 1878-ին երբ Հայրիկ իբր պատուիրակ Փաքիզ կը գտնուէր, հոն Աւստրիական զեսպանը զայն տեսնելով զմայլած կ'ըսէր. — Օ՛րիս, մըքան կ'ուզէի պատկերահան մը ըլլալ, նկարելու համար այս հիասքանչ դէմքը:

Անբիծ էր այդ ձաւատը. բայց անխիղճ զրիչներ զայն արատաւորեցին: 1877-ի Օգոստոսին, Պօլսոյ «Լրագիր» թերթը չի վարանեցաւ գրելու. «Ո՛վ է մատնիչը», խենեշօրէն մօլեգնօտ յօդուածագիրը, Հայոց Հայրիկը կ'անուանէր մատնիչ և դաւաճան: Եւ այդ «Լրագիր»-ի խմբագրապետն էր Նիւկոլոս Թիւլպէնտեան:

Եւ ինչո՞ւ Հայրիկ դաւաճան, մատնիչ կը համարուէր...: Վասն զի ան դիմած էր Պարսիքը Վարժապետեանին և հարցուցած էր թէ. — Համիտ ի՞նչ միջոցներ ձեռք առած էր հայերու կոտորածը չի կրկնուելու համար: Այս հարցումը կառավարութեան դէմ դաւաճանութիւն համարուեցաւ:

Մեծ մարդիկ ընդհանրապէս չարաչար զրպարտուած են: Ընդհանուր հայութեան պաշտելին էր Հայրիկ: Սուլթանէն կը հալածուէր. երեսօտդէմի արքայազն Վաթիկոսական աթոռին կ'արժանանար: Արփիար Արփիարեան կ'ըսէր.

— «Դարերէ ի վեր առաջին անգամն էր որ հայութեան Սրտին մէջ հայկական վեհաշուք ժողով մը կը գումարուէր: Պատգամաւորութիւնը՝ Հայրենիքի

սուրբ հոգիէն ներշնչեալ՝ Հայրիկը Կաթողիկոս ընտրեց միաձայնութեամբ:
 Բայց տաքաձայնութիւնը շուտով կը սկսի. մեր սկեպտիկ Արքիարը կ'ըսէր:
 — Տօ, ի՛նչ արացիք, սկսան բըրթ մընջել Կովկասցիները:
 Ըիտակ թէ ծուռ, այս մասին ժամանակակից պատմութիւնը արձանագրած է: Դո՛ւք, յարգելի Սէճմեան, դուք կարող էք այս մասին վերջին վճիռը տալ: Ես կարծեմ ս. Էջմիածնի պարիսպներէն ներս Կովկասցիները աւելի առիթ ունեցան Հայոց Հայրիկի դիւցազնական գործերուն վրայ օքան շանաւու, քան թէ քըրթ մնջելու:

* * *

Բանառէք բարեկամ, իմ այս ներածութեան հաւասար նամակիս մէջ, ներեցէք որ չի ծանրանամ Հայոց Հայրիկին շուրջ դարձած կարգ մը պատմական և դիւանագիտական խնդիրներուն վրայ. մերթ ընդ մերթ եթէ յիշեմ զանոնք, այդ պարզապէս ներածութեան մը պահանջին լրացուցիչ պայմաններն են: Հայոց Հայրիկը դասական դէմք մըն է, դասական ողբերգութիւն մը միշտ նախերգանքով մը սկսի, ուր թատերգութեան էական խագբը և գլխաւոր եղանակները (motif) կը խտանան: Ասկէ զատ աւելի կարեւորութիւն կու տամ այն անծանօթ մանր դրուագներուն որ այդ Մեծ Դէմքին մանրանկարին շուրջ և ցուբերը կը ներգաշնակեն:

Դուք տակաւին դասարանի ուսանող պատանի էիք, երբ Վենետիկէն՝ Սիմոն Նահապետեան «Աղգային Հայ գործիչներուն» խմբակարը կը հրատարակէր: Դիւտ քահանայն որ բժախնդրութեանց մէջ շատ գիւտաւոր էր՝ գայթակղեցուցիչ պայքար մը մղեց այդ նկարին դէմ. որուն արձագանգ տուաւ Գահիրէի «Արշալոյս» լրագիրը: Ի՛նչ էր պատճառը, մեկնութիւնը այդ օրագիրը թող տայ. — «Վեհափառ Հայրիկը՝ («Հայ գործիչներու» խմբակարին մէջ) իր պատկառելի դիրքով, իր հայրապետական գլխու Խաչովն ու Տարագովը. Հայր Ալիշանի ձախ կողմը, իբրեք զղանցաբարձր կը ներկայանայ անոր՝ որ բազմած է աթոռի մը վրայ՝ իր աջ կողմը ունենալով «Մշակ»-ի ողբացեալ խմբագրապետը՝ Արծրունին և, աջուձախ, նաև ուրիշներ՝ որոնք հայ գործիչները կը ներկայացնեն, ամէնքն ալ բազմած, բացի եթէ կը հաճիր տեսնել, Ն. Ս. Օժութեմէն...»

Այդ ատեն Վենետիկի մէջ, Արքիար Արքիարեան այդ քննդատութեան կը պատասխանէր (Հայ Հանդէս 1 հոկտ. 1902). — «Ամէն հայ որ գեղեցիկին զգացումը ունի, և քչիկ մըն ալ եթէ բանաստեղծ է անմիջապէս կը զգայ այդ պատկերին մէջ Հայրիկին արուած քաջաոճիկ դիրքին վեհութիւնը: Ամէնքը մեռած, ու միայն Հայրիկ ողջ: Բարձրաբերձ կը բարձրանայ ամէն գլուխներուն վրայ, և զբազէտ, բայց նաև՝ Աստուածարեալ — Հայրապետ, վերէն իր օրհնէնքը կը բաշխէ ամէնուն: Այդ վեհ դէմքը գեղեցկագոյն և վսեմագոյն պիտի փայլէր, եթէ նստուկի Իսկ աջ դու ձախ կայնելը պարզապէս արուեստի պահանջէն է:»

Սակայն ըստ խմբակարի հեղինակին՝ ինչ որ ինքը անձամբ յայտնած է, իրականը այս է, որ Հայոց Հայրիկ կու գայ ժողովրդի նստող գործիչներուն իմացնելու՝ թէ ձեռք ձգած է Հայկական Անկախութիւնը:

Ան Հայոց Հայրիկ մամուլի յարգանքը այնքան զեղուն, այնքան բեղուն եղած է, որ երբեմն անգիտակցաբար կամ միամտաբար այդ Մեծ Դէմքը փոխանակ զեռ աւելի վսեմանալու, կը նսեմանայ: Ահա մէկը այդ զրուագներէն ուր ընտել հարամտութիւն չկայ: Հոս գրիչս փոխ կու տամ Տիար Հրանտ Ասատուրին:

— 1874-ին Գրիգոր Օտեան Հիւկոյի *Ծերերին ճայներ* հատորին Առ Օլիմբիա քերթուածը կը թարգմանէ հայերէն արձակի և Գ. Իւթիւճեանի կը զրկէ հրատարակուելու համար, իր թարգմանութիւնը Խրիմեանին ձօնելով: Կ. Իւթիւճեան կը կարծէ թէ Հիւկո է որ այդ քերթուածը Խրիմեանին ուղղած է և թարգմանութեան վրայ, զոր անստորագիր հրատարակած է *Մասիսի* մէջ, Առ *Խրիմեանի Վերթօն Հիւկոյէ* կը նշանակէ: Բայց Օտեան՝ իսկոյն գրով մը սխալը կ'ուղղէ. ոչ թէ Վերթօն Հիւկո իր ոտանաւորը այլ թարգմանիչ է որ իր թարգմանութիւնը Խրիմեանին ձօնած է՝ Պատրիարքին բարոյական հանգամանքին և վիճակին ճշգրիտ նկարագիր մը համարելով այդ զրուածքը: Կ. Իւթիւճեան իր վրիպակը արդարացնելու համար, հետեւել տողերը կը զրէ *Մասիսի* մէջ. — «Ստոյգ է որ Խրիմեանի Հրաւիրակ Արարատեան և Հրաւիրակ Երկրին Անտեաց անունով յօրինած պատուական քերթուածներէն ընտիր հատուածներ ժամանակաւ թարգմանուած և Լամարթինի և Վերթօն Հիւկոյի ներկայացուելով, երկուքին ալ հաւանութեան արժանացած են: Այս պատճառաւ անտեղի չէր կասկածիլ թէ Վերթօն Հիւկո Խրիմեանի հետ ալ յարաբերութիւն ունեցած ըլլայ, ինչպէս որ ունեցած է Ռուսիոյն հէտէն»:

Կ. Իւթիւճեանի այդ կարկատան մեկնութիւնը անտարակոյս ոչ մէկ լուրջ նշանակութիւն ունի: Այդ թուականներուն Հայրիկ տակաւին զրական մեծ համբաւ մը չունէր: «Մասիս»-ի խմբագրապետը և ոչ իսկ կը յիշատակէ այն պատառիկները որոնք թարգմանուած և ցոյց տրուած են Լամարթինի և Հիւկոյի: Ո՛վ թարգմաներ, ո՞վ ցոյց տուեր է: Անուն չկայ:

Խրիմեան Հայրիկ նոյն թուականներուն պարզապէս հետևող մըն էր Վենետիկի Մխիթարեան մեծ հանճարներուն՝ Հ. Արսէն Բագրատունի և Հ. Ալիշան վարդապետներուն: Օտար լեզու չէր գիտէր: Եւրոպա իբրև պատուիրակ գնացած ատեն, Փարիզ երբ առանց Մինտո Չերաֆի կը զբոսնուի, ֆրանսերէն չգիտնալով, կ'ուղէ պանդոկ վերադառնալ, և կառապանը «Cocher»-ի տեղ «Cochon» կը կանչէ...: Այս զրուագը արձանագրուած է *L' Arménie* տմսական լրագրին մէջ:

* *

Հայոց Հայրիկը ոչ իր գրչով, այլ իր հայկական և հայրական սրտովը իշխեց Հայ հայրենիքի սրտին վրայ: Ահա կէտ մը, սրուն նշանակութիւնը, զոր պարոն Աճէմեան, ուրախ եմ որ ըմբռնած էք և պիտի ջանաք ըմբռնել տալ ձեր ընթերցողներուն:

Հայոց Հայրիկը պատրիարքի և կաթողիկոսի գահին վրան իսկ Հայաստանէն հետը բերած փուշէ պտակը գլխէն ընաւ վար չառաւ: Հայկական ինդիքը իր պայուսակին մէջ գրած, իրեն հետը կը ճամբորդէր Վասպուրականէն Պոլիս, Փարիզ, Լոնտոն, Պերլին և մինչև գերեզման:

Հայրիկ Լօրիս-Մէլիքովի դիւանագիտութիւնը չունէր, բայց անոր պէս Հայ ուսուսէր մը չէր ըլլար, այն ծնած էր Հայ Հայրանասէր և այնպէս ալ կ'ապրէր և կը վախճանէր:

Պոլսոյ Հայութիւնը ազգասիրութեամբ գինովցած, 1860-ին Սահմանդրութեան դրօշակը կը պարզէր, և Հայրիկ միննոյն ատեն մահմետական սուրին գործած ոճիրները կը ցուցադրէր: «Արիւ հայկազունք յառաջ ընթանանք» երգելով, Հայաստանը դրախտ չէր դառնար: Ընդհակառակն այդ Սահմանդրութիւնը մահմետականին մոլեռանդութիւնը կը գրգռէր և ճիշտ այդ ատեն թուրքերը Հայ մշակները կառքերուն լծելով գրաստի պէս զանոնք կը խարազանէին: Եւ անդին միայն Ձէյթունցի Հայը կրնար դիւցապնօրէն երգելու:

«Թուրքաց մայրերը թող լան, ու դուն

Ուրախ լուրեր տար ի Ձէյթուն:»

Պոլսեցի բանաստեղծ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանը՝ նոյնպէս խանդավառ Սահմանդրականներուն հետ կ'երազէր Հայաստանի անկախութիւնը, բայց Հայրիկ լաւատես ըլլալու ապացոյց մը չունենալով. տեսէր ինչպէս կը հեգնէր Սահմանդրութիւնը: Ան իր «Արծուի» մէջ կը գրէր.

— Ահա Սահմանդրութեան տախտակները պատրաստ, այլ Մովսէս պէտք է, որ զանոնք Պոլսոյ կեդրոնական լեռնէն իջուցանէ Հայաստանի գաւառները: Այդ Մովսէսը երբէք չի յայտնուեցաւ:

Հայոց Հայրիկ ի դուր ինքնապաշտպանութեան ըմբոստ շեփորը կը հնչեցնէր: Նահապետ Ռուսինեան պահպանողական Սահմանդրութեան մէջ կը խեղդէր անոր ձայնը: «Իրմաստուններն»-ու հեղինակը՝ Հրանտ Ասատուրը, Ռուսինեանի մասին լաւ էր ըսած թէ ան—«գործնականը զոհած է միշտ տեսականին»: Վարազային ճգնաւոր Արծիւը տակաւին հեղինակութիւն չունէր դիմադրելու Պալեաններու և Նիկողոսեաններու մեռելական շրջահայեցութեան:

*
*
*

Հայոց Հայրիկ երբ Վասպուրականէն Պոլիս կը հանէր, երբ պարիարքարանի գահին վրայ բազմած կ'երազէր իր Հայաստանի քարուքանդ վիճակը, իր ականջին մէջ երբէք չէր լսեր հայաստանցի մշակներուն սրտաճմլիկ պաղատանքը. —Հայրիկ մեզ չի մոռնաւ...: Եւ Հայրիկ չէր մոռնար. Ազգային ժողովին մէջ ան կ'ըսէր ժողովականներուն.

— Ես ուխտ կ'ընեմ Ազգին ծառայելու, դուք ալ հետս պէտք է ուխտ ընէք...: Մշոյ դաշտի և Վանայ ժողովուրդը իր վիճակի թեթեացումը կը սպասէ. ես խոստացած եմ անոր, պէտք է աշխատինք...:

Աշխատեցաւ Հայրիկ իր խոստումին համաձայն: Ան իր ժողովականներուն կը կանխէր, կ'իմացնէր որ եր վրայ պատրիարքի մը պէս չը նային...: Ես Հայաստանի ցաւոց պատկերն եմ, կ'ըսէր ան:

Դուք, պ. Աճէմեան, ցոյց տուէք, թէ ինչո՞ւ ամիրայական պոլսեցի Հայու-

Թիւնը կը վախնար Հայաստանի այդ ցաւոտ պատկերը Սուլթանին մատնանիշ ընկելու: Դուք Ձեր գրքին մէջ բացատրեցէք այն պատճառները որով Հայրիկ կը ստիպուէր ըսելու հետեւալ խօսքերը.

— Զիս նաւապետ կոչեցիր սղգային ալեկոծեալ նաւուն և նաւն ինձ յանձնելէ ետև ամենքնիդ ալ փախչելով, դիս միայնակ թողուցիր. կը նայիմ չորս կողմս, ըայց նաւաստի մը չեմ գտներ: Եթէ դուք կը փախչիք, միթէ ես չեմ կընար. իմ Թեւերս աւելի ազատ են. վարդապետ ինչո՞ւ եղեր ենք. ազատութեան համար...:

Դարձեալ բացատրեցէք թէ ինչո՞ւ Հայրիկ ըմբոստացումի շեփորը կը հնչէր. ինչո՞ւ կը ստիպուէր աւելի յեղափոխական յայտնուելու քան Աւարայրի դիցադները: Արդեօք Պարթև Մեծն ներսէսն էր որ անոր կը ներշնչէր ըսելու.

— Հայաստանի մէջ հարստահարութիւնը միշտ կայ և պիտի շարունակէ, քանի որ հոն երկու եղբայր, երկու ժողովուրդ կը բնակին. որոնց մէկի ձեռք Աւետարան և միւսին ձեռք Աստուծոյ կայ...: Անկարելի է, որ քիւրտն ու Հայը իրարու հետ հաշտուին, մանաւանդ որ մէկը սուր ունի և կը հալածէ, միւսն Աւետարան ունի և միայն կը չարշարուի...:

Կացութիւնը կնճառտ էր. Խրիմեան Հայրիկ անբուժելի հիւանդին ըմբոստութեան դեղահատ կ'ապսպրէր: Ան առանց յուսահատելու կ'ըսէր.

— Ազգը բարակացաւի մէջ դրած են...:

Սահմանադրականները պարագլուխ ունենալով այնքան պաշտուած ազգասէր Մատթէոս Իգմիրլեան սրբազանը, պահպանողական ջրվէժի մը մէջ կը մարէին Խրիմեան ըմբոստութեան հրեղէն ներշնչումները: Ու երբ հակառակորդները անոր հակասահմանադրական կ'ըսեն. ան կը պատասխանէ.

— Խրիմեան սահմանադրական ծնած է...: Խիստ դժուարին է զանի իբր հակասահմանադրական ամբաստանել: Ես Սահմանադրութիւնը գրկել կ'ուզեմ, ըայց չեմ ուզեր զանի այնչափ ճգմել ու սեղմել, մինչև գրկիս մէջ մեռնի...:

Քայց, դուք պ. Աճեմեան, գիտէք թէ ի՞նչ դժոխային կացութեան մէջ կը մատնէին Հայոց Հայրիկը, որ կը ստիպուէր ձանձրացած, պատրիարքի ծիրանին ծալլած հրաժարականը տալու: Արծիւը Պոլսոյ Հայութեան մէք բարով կ'ըսէր և Վարազ իր խօսքը կը քաշուէր, իր գրչով և համեստ թանապուրով կը գոհանար, իբրև նաւ խռովեալ կը փութար իր նաւահանգիստը: Ի դուր ժողովուրդը հանրագործութեամբ, Ազգային ժողովքէն կը խնդրէր որ չընդունուի հրաժարականը: Հայրիկ կ'ըսէր.

— Թոյլ տուէք, եթէ իբրև Պատրիարք չկըցոյց, իբրև Խրիմեան վարդապետ գործել...:

*
* *

Իբրև վարդապետ աւելի ազատօրէն կարելի էր գործել: Հայրիկի գործելու առպարէզը կ'ընդարձակուէր: Հայրենիքի սարսափեցուցիչ պատմութեան լեզուն Ազգային ժողովին անըմբռնելի էր. Հայրիկ թարգման կ'ըլլար. իր ձայնը, որ բո-

դռքի ձայնն էր կը հասնէր մինչև Սուլթանին: Թշուառութեան ճիրաններուն մէջ հայը կը բզկբռուէր: Այդ քստմենի պատկերը Պերլինի Վեհաժողովի դատաւոր-Հայրիկին աշուրներուն մէջ կարգացին: Եւրոպայի խղճին անխիղճ մարդպան-ները Հայրիկէն իմացան, թէ անդին հին ազնուական ցեղ մը, Հայ սիրտը՝ մէ-ղաբնեւոր ազնուներէն կտցահար բարակացաւէն կը մեռնէր: Հայրիկ ինչ խօսե-ցաւ, ինչպէ՞ս փաստաբանեց, ինչ կրցաւ ձեռք բերել, այս ամենուն պատասխանը դուք պիտի արձանագրէք, պ. Աճէմեան, որով հոս, այս ներածութեան մէջ, ես Ձեր գրիչը փոխ չեմ առնել:

Հայոց Հայրիկի կեանքին հետ կապուած Վեհաժողովէն Հայուն լսածը, նոյն ժողովին խոստումները, Հայրիկին հետ՝ ամեն հայուն երազները օրօրեցին: Մի-նաս Չերազ, Միրայէլ Վարանդեան և Ա. Սարուխան այս մասին երկարօրէն գրած են. անոնց գրքերուն մէջ Հայրիկի բաւարական դէմքը շատ որոշ չըջանա-կի մը մէջ առնուած է, պատկերին ամբողջութեան համար աշխատակցեր են այդ երեք վարպետները. և քանի որ Հայրիկի դէմքով ամէն Հայ սրանշացած կը հետաքրքրուի, հարկ է որ դուք այդ ամբողջական պատկերը ցուցադրէք Ձեր գրքին մէջ: Դիւր մը որ Խրիմեան թանգարան մըն է, բնականաբար այդ պատ-կերը առաջին տեղը զբաւելու է:

Դուք, պ. Աճէմեան գիտէք որ այդ պատկերին առջև՝ Պերլինի դաշնադրու-թեան 61-րդ Յօդուածէն յետոյ, վանեցին կ'երգէր իր հետեւեալ ամենօրեայ երգը.

Թուրքը հասաւ... էլիմ էրթամ
Եզնուկներըս հաւաքեմ,
Տանիմ ընդար անկուշտ աչքից
Մի խալուաթ տեղ պիւնդ պահեմ:

Տասը-քըսան ջուխտ եզներից
Մընացերի երկու հատ.
Ընդանց էլ, հա, չուա իմ ձեռքից
Կաւենի քուրդը—անհաւատ:

Հերու կըրակ տուեց—վառեց
Տուն ու տեղըս, դէզերըս.
Մալ ու միւլքըս բիւթիւն խըլեց
Տարաւ կոյս աղջիկներըս:

Արսէնիս էլ (ախ, բալա - ջան...)
Անօրէնը ըսպանեց,
Հարեանիս մենծ աղջկան
Աչքը համպում նա թողեց...:

Հօ - հօ - հօ, չուա, եզներ,
Հեռանաք, կորչիքք էս տեղէն,
Հըրէն թուրքը... հըրէն քըրդեր
Կըզան ուղիդ մեր վրէն...:

Ձէ եզնուկներ, էստեղ կայնէք,
Թող ձեզ տանի Օսմանլին.
Ըստանց ետև էլ սլմ հըմար
Պիտի վարէք դուք գետին...:

Խեղճ Արսէնիս... աղջիկներին...
Թէ տանըս չորս պատերուն...
Ընդանք մեռան, տունս էրուեց,
Ղազարի գայ Օսմանլու...:

Հայո՛ւ Աստուած-անգութ Աստուած,
Էլ ինչ վախտ տիւն պիտ լըսես
Մեր աղօթքը, մեր ողբ ու լաց,
Մեր աղաղակ աղէկեզ...:

Այս երգը 1878-ին կը գրէր «Հա էլ իմ սազը»-ի հեղինակ Սիմէօն Սաֆար-եանցը: Պերլինի Վեհաժողովի մեզի եղած խոստումներուն ողբերգութեան նա-խերգանքն է այն:

*
* *

Գրագէտ Հայոց Հայրիկն անմոռանալի է մեր մատենագրութեան մէջ, 1877 չոկտեմբերին Պոլսէն Արծրունիի «Մշակ»-ին կը գրէին.

—Խեղճ Խրիմեան Հայրիկ, հայրենիքի այս անձնանուէր կենդանի նահատակը բանաստեղծութիւններ գրելով և տպել տալով և Հայաստանի վրայ լալով, ողբալով ժամանակ կ'անցունէ:

Երջանիկ ժամանց. յօգուածագիրը գուցէ չէ կրցած չափել այդ ժամանցին թանգ արժէքը:

*
* *

Տիար Հայկ Աճէմեան, դուք կը փափաքիք խտացնել հին ու նոր գրիչներու կարծիքները Հայոց Հայրիկի անձի և գործի մասին: Գնահատելի է ձեր դիտումը: Աղբիւրները սիրայօժար ձեզի պիտի ցոյց տայի, եթէ համոզուած չըլլայի որ արդէն անոնք ամբողջովին ձեզի ծանօթ են, և արդէն Ձեր նամակներէն կը հասկնամ որ յայտնի գրողներու Խրիմեան յուշեր-նիշերը, յիշեր ու նշանակեր էք ձեր այս հատորին մէջ: Եւ շատ լաւ մտածեր էք: Զի մէկ մտքի կարծիքն արժէք մը չունի այնքան՝ որքան բաղմունքեան ձայնը: Անհատական գրչի մը տեսութիւնները միշտ անհատական են: Հանրութեան գաղափարին հանգէպ անհատը շատ անգամ սխալած է: Սոսկական անհատ մըն է նաև այն որ վերջերս մէկ քանի էջերու մէջ ջանաց խտացնելու Խրիմեանի զրական արժանիքը: Բայց կ'ապահովցնեմ Ձեզ, որ ինչպէս ես, նոյպէս Ձեր յիշած գրադատ նոր հեղինակը, հաւասարապէս իբրև անհատ՝ չենք կրցած կշռել Վասպուրականի Սրծիւին գրական արժանիքը: Ինչպէս ըսի՝ հրատարակելով Խրիմեանի մասին ամէն հեղինակներու կարծիքը, հանրութիւնը ինքնին դիւրաւ, ուղիղ և ընդհանուր գաղափար մը պիտի կազմէ անոր վրայ:

Գը վերջացնեմ գրութիւնս, ապահով եմ որ Հայրիկի պատկերն Ձեր վարպետի վրձինովն արդէն պատրաստ՝ կարժանանայ ամէնուս գնահատումին. իցիւ թէ անոր անյարմար չըլլար իմ այս ներածութեանս շրջանակը:

Հ. Ս. ԵՐԵՄԵԱՆ

ASOLO (Prov. Treviso, Italie)

10 Յուլիս 1927

«... ԵԿԵԱԼ հասի այժմ առ քեզ, ո՛վ դու տեղի ժնրանեան իմոյ,
Դաւառ Վասպուրական եւ հրոջակեսոյ քաղաքըդ Վան:
Ըզքեզ արդ առնուի՞ր ի յերգ եւ գեղգեղեմ երկար անազօր,
Դամ աշուպես ոտիւք ոգոյս ձեմիմ ի վայրըդ գեղեցիկ.
Դոնե տակաւ ինչ այսոռ տից ի քեմ զանձուկ սրբոյս».

„ՀՐԱԻԻՐԱԿ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ.“ ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

ՎԱՍԳՈՒՐԱԿԱՆ

ՎԱՆԻ ծովը նաղելաշուք և շքեղազարդ հարսի մը պէս, բազմեր է Վասպուրական մեր աշխարհի մէջ, շրջապատուած ձիւնածածկ և անտառազարդ լեռներով, որոնք կուտակ-կուտակ կամ շղթայակապ, կողք-կողքի բազմած կամ դէմ-դիմաց՝ իրար կը դիտեն զօրեր-գարեր շարունակ։

Վասպուրականի լեռներն են անոնք, մէկ քան զմիւս գեղեցիկ, բոլորն ալ ջրառատ, ծաղկազարդ և կանաչաշատ։

Սէյ **ՍԻՓԱՆԸ** սիգապանձ, յաւերժական ձիւնազդակը գազաթին, բազմեր է մէջ Բդնունեաց երկրին։

ՆԵՄՐՈՒՅԸ հեթանոսական ու կուսական գրգիռներով լի, Աստղիկ գիցուհիի փառք ու անունը կը պահէ միշտ յիշելի։

ԵՂԵՐՈՎ լեռը բնութեան ու պատմութեան եղեռներով ծանրաբեռ, Մսկադ երկրի լեռնադրինքու պաշտպան ու ապաստանն է եղբու։

ԱՐՏՈՍԸ արտասուագոծ՝ հայ արցունքով, Ռշտունեաց երկրի զարդն ու պարծանքն է։ Անոր լանջին միայ կը հանգչին նշխարները՝ Ոսկեղենիկ և մեղրածորան Եղիշէի, որուն «հոգեակ բազցրադրուցիկ» կը ստատանի Արտոսի ձորերուն և հովիտներուն մէջ։

ՎԱՐԱՆԸ արծուարնակ և երկգաղաթ բորձաւորով. Աստծու օր բորելուտին սղոյնն ու համբայը կատայ Վանի ծովին, երբ արեւի շողերը կիլիսան Սիփանի սէյ սարի ձիւնազարդ կառարին։

ՉՈՒԽ և ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ լեռները ազնիւ բաշատ Աղբակի մէջ լի են՝ ահաւոր և անանց կապուններով ու կիլեմբով, բոլորն ալ հարուստ մահուան և արիւնի դէպքերով։

ԾԱՂԿԱՆՑ ԼԵՌԸ (Այու-դադ) զարուն գոյրգոյրուն, ծաղկունք քաղցրարօյր, սառն ու վճիռ հազար լիճեր— Բին-Դէօլ և բլրակներ— առատ

ջուր, բազմեցանգ ծաղկունք և կանաչախիտ լեռնալանջեր: Ահա Ծաղկանց լեռներ, որոնց բնական շարունակութիւնը կը կազմեն ԶԻԼԱՆԻ լեռները — Ոսկի լեռներ, գէմ-գիմաց, շարէ շար շարուեր են և իրենց ծոցին մէջ գրկեր ու պարուրեր են Օրօրան գետը. որ կուգայ Ծաղկանց լեռներու հազար ու բիւր ակներէն ու աղբիւրներէն և կեանք ու առատութիւն կուտայ Քաջբերունեաց երկրի քաջարի զաւակներուն:

Մտնենք Զիւանի Զորը և Օրօրան գետի ափերն ի վար յառաջանալով հասնենք Արճէշը և կանգ առնենք Վանի ծովի ափին, ուր Բլուրմակ գիւղին մօտ նստենք առապաստանաւը:

Արեւ գացեր է մայրամուտի իր վերջին համբոյրը գրոշմելու բարձր լեռանց կատարներուն ու լանջերուն, երբ իրիկուան զով հովը կը փչէ, նաւը կը բանայ իւր առապաստը և ճամբայ կ'ելլենք, շրջագայելու Վանի ծովի վրայ:

Մեր նաւը կը սուրայ պատռելով կուրծքը ծփան ծովի ջրերուն, որոնց վրայ ընկեր են լուսնակի շողերը և ծովը համակ արծաթ դարձեր է, փայլուն ու վէտովիտուն:

Ո՛րբան գեղեցիկ է այստեղ ծովի տեսքը, երբ հեռուէն, Բերկրիի առջև, Բէնգի-Մահու գետը կուգայ ծովը թափուելու, Ծովն ու գետը իրար կը գրկեն, կ'ողջունեն: Ողջոյն քեզ գետ, որ ձուկ ու ջուր կուտաս ծովին:

Արդէն հասեր ենք Լիւ-Անապաս կղզիի մօտերը: Հեռուանց մեղմիկ քամին կը բերէ Անապատի Ս. Գէորգ մենաստանի գիշերային ժամերգութեան ազդարար զանգերու անուշ զօղանջները, որոնք կը շոյեն մեր ականջները և կը թրթռացնեն մեր սիրտերը:

Լիւ-Անապատ... Հայ գաբուլթեան և գրչապրութեան կարեւոր կեդրոններէն մէկն է այս վանքը, ուր հաւաքուած կրօնաւորները խստակեաց, ճգնաւորական և տշխարհուրաց բոլոր օրէնքներով, օրական եօթն անգամ ժամերգութեամբ կ'անցունեն իրենց դժգոյն ու տխուր կեանքը:

Լուստստղը կը ցուցնէ իւր զէմըր, մինչ մեր նաւը կը սուրայ արագօրէն և ահա հասեր ենք Կսուլ-Անապաս կղզիի գիմաց: Կտուց Անապատ վանք-մենաստանն ալ, Լիւի նման, հնուց ի վեր Հայ գրչութեան և գաբուլթեան նշանաւոր կեդրոններէն մէկը եղած է: Այստեղն ալ անապատականները խիստ ու ճգնազգեաց կեանք մը

կը վարեն: Ազօթարանը կը բացուի, լոյսը կը պատռէ խաւարի ար-
գանդը և Վարազի սարի կողմէն պարզ ու պայծառ լուսածագը ող-
ջոյն կուտայ արար աշխարհին:

Նաւի մէջէն կը գլապնէր ԳՆՈՒՆԵԱՅ երկիրը, (Թիմար գաւառը),
որուն ծովափնայ գիւղերու մէջ արդէն կեանքը և եռուղեւոր ըսկ-
սեր է, երբ արինն ալ շիջելավառ ու վեհաժառ տեսքով Վարազի
սարի կատարէն համբոյր կուտայ Սիփանի գագաթին ու կ'ողջա-
գուրուի ծովի կաս-կապոյտ ջուրերուն հետ:

Ողջոյն քեզ «հայրենիք սրբազան, իմ սիրուն աշխարհ», ողջոյն
րեզ ծով հայրենի, որ կը ծփաս ու կը խշշաս արևուն տակ: Ողջոյն
ձեզ հայրենի լեռներ, որ արշալոյսի շաղին ու շողին տակ, գեղա-
զարդուեր ու պճնուեր էք շքեղագարդ հաբսի մը պէս:

Ահա և Մաղմուտ գիւղը, որուն առջև Սև գետը, բարձուած սպի-
տակ և վերափնուն ծառերն ձուկերով՝ կը թափի Վանի ծովը:

Նաւը կը փոխէ իւր բնթացքը և կը սուրայ դէպի ծովի արև-
մուտքը: Խաղաղ ջուրերը կը խշշան նաւուն բոլորտիքը, կը ճղփան
անոր կողներուն տակ, կը հեծեծեն ու կը հառաչեն: Աչքս անծայր
հորիզոնին յառած, կը խորհրդածեմ խորին խորհուրդներով, որ այս
ծովը իմ նախնեաց, հին Հայոց պաշտմունքի և հաւատքի ընդունա-
բանն եղած է զարեք շաբաթնակ և այսօր այ Հայ ժողովուրդը, սուրբ
հաւատաւորի մը նման կը պաշտէ իւր հայրենի ծովը:

Ծով, կը սիրեմ լսել քո ջուրերու խշշոցը, ճողփիւնն ու վայնա-
սուն, ծփանքն ու շփփոտները, ծով, երբեմն ամեղ ու ժպտուն, եր-
բեմն ամենհի ու խռով, ծով կապուտիկ ու աշագեղ, կը սիրեմ պիշ
պիշ նայել քու ջուրերուն մէջ, ուր Հայ սիրտը կը ծփայ հայրենի
սիրով մ'անշէջ:

Նաւը հասեր է ԲՉՆՈՒՆԵԱՅ երկրի մօտերը ու կը քերէ ծովա-
փնեայ գիւղերը և շուռ կուգայ դէպի հաբու: Ահա կը մօտենանք
ՌՇՏՈՒՆԵԱՅ երկրին, երբ արդէն վերջալոյս է, ծովը խաղաղ ու ա-
նուշ, ծովի հաւերնու ձայնն ալ մեզմ' ու քնուշ:

Նաւը եկեր ու խաբսխեր է ԱՌՏԷՐ կղզեակի գիմաց: Լուռ-
թիւն, լուռթիւն:

Մտեր ենք Նարեկայ վանից վանական հանճարեղն Գրիգոր Նա-
րեկացիի օրհնեղբայրն ու պաշտմունքի սահմանները:

Նայեցէք, ըիչ հեռու ծովափէն կ'երևի Նարեկայ մինաստանը, մօտիկ է նաև Նարեկացիի աղօթատեղին իր ինն քարափոր խցիկներով, որոնց մէջէն Նարեկացին իւր աղօթքն ու մրմունջը կառաքէր երկինքը, երբ օր մըն ալ հրաշալի տեսիլք մը իւր աչքին ներկայացուց, Աստուածամայրը՝ Յիսուսը գրկին, երկնային լուսով իջաւ ծովափին մօտիկ կղզեակի վրայ և ազդակեց. — «Գրիգորէ, ան անձկալիզ ան Տէր» Նարեկացին եկաւ ու արձանագրեց — «Այն զոր տեսի աչօք իսկ իմովք» երբ «ծով ծիծաղախիտ ծաւալանայր յառաւօտուն», և այս տեսիլքէն յետոյ կղզին կոչուեցաւ Առսէր:

Կը մտնենք Առսէր կղզին, որուն տեւրակ մատուռը, իւր խորախորհուրդ կամարներով յաւերժօրէն անմահ կը պահէ անուն ու յիշատակը սքանչելի հսետոր Գրիգոր Նարեկացիին: Անոր հոգին կը սաւառնի սա ամայի կղզիի խաղաղութեանը մէջ, որ կը խանդարուի միայն բազմացեղ ծովային թռչուններու ձայներով ու ճուռողիւններով:

Ահա և ԱՂԹԱՄԱՐԸ, որ իւր հսկայ քարաժայռով ցցուերէ ծովուն մէջ և իրը զարհրու պատմութեան անխօս վկայ, կը խոկայ իր անցեալի վրայ:

Նաւը կը մօտենայ փոքրիկ նաւամատոյցին և դուրս կուգանք կղզիի ափը: Մեծ զարպասէն ներս կը մտնենք և ահա Աղթամարի Գաղիկաշէն Ս. Խաչ տաճարը, իւր հոյակապ կառուցուածքով, գեղարուեստական ու հայկական ճարտարապետական ցայտուն ու բնորոշ գրաւչութեամբ կ'արձանանայ մեր աչքերուն առջև:

Աղթամար... երբեմն էր քաղաք ապաստանի Արծրունեաց թագաւորներուն և իշխաններուն: Գաղիկ Արծրունի թագաւորը իւր ամբողջ խորագիտութիւնն ի դորձ դրաւ Աղթամարը ամրացնելու և գեղեցկացնելու համար: Հայ մարտական ոգին, ստեղծագործող միտքը, Հայ մուրճն ու բրիչը, վրձինն ու գրիչը, իւրարանջիւրն իր բաժինն ունեցաւ Աղթամարի փտորի և պատմութեան մէջ: Գաղիկ Արծրունին Աղթամարի տաճարին կառուցման ծրագիրը յղացաւ, Մանուէլ ճարտարապետը զայն իրագործեց, Թովմա Արծրունի վարդապետը Արծրունեաց պատմութիւնն արձանագրեց, իսկ Գրիգորիս Աղթամարցի Կաթողիկոսը իւր գահին վրայ նստած սիրոյ, վարդի կեանքի և փայլկրի տաղերը քանահիւսեց:

Աղթամարը դարձաւ նաև Հայ ազատագրական ու յեղափոխա-

կան շարժումներու ապաստան-կայան և Ռշտունեայ դաւառի կրթական կեդրոնը, իւր միջնակարգ դպրոցով, որուն մէջ բազմաթիւ գաւառներու գեղջուկ երիտասարդութիւնը կրթութեցաւ ազգային, յեղափոխական շունչով և մտաւոր յոյսով:

Կը բարձրանանք Աղթամարի քարաժայռն ի վեր և կ'երթանք համբարեկու այն քարը, որուն վրայ անմահ Բաֆֆիի նստած երգեց իւր «Ձայն տու ով ծովակ» անդրանիկ երգը. Բաճճիի քա՛ր... որքան յուզում ու յիշատակ կարթնցնէ մեր սրտին մէջ այդ լուռ վրկան, որ լսե՛ր է Բաֆֆիի հառաչանքն ու ձայնը.

«Արդեօք գալո՞ւ ե մի օր ժամանակ,
Մասիսի գլխին տեսնել մի դօշակ.
Եւ ամեն կտրմից պանդուխտ Հայազգի,
Դիմեն դեպ իւրեանց բաղք հայեանիք...»:

Կը մեկնենք Աղթամարէն «հին հին դարուց յիշատակ»-ներով առլցուն. Մեր նաւը կը մօտենայ ՀԱՅՈՑ ՉՈՐԻ ծովափնեայ գիւղերուն, որոնց վրայ մենք կարօտագին նայուածքներ կը ձգենք, մինչ Խուրզում գիւղին մօտ, Խօշարի գետը կը թափի ծովը, որ լայն բացեր է իւր կտրծըրը ու կը հիւրընկալէ Վասպուրականի արևելեան լեռներէն հոսող այս քաղցր ու անուշ ջուրը—Խօշ ար:

Հայոց Չորը Հայութեան անդրանիկ բնակավայր ու նախահայրենիքն է— չէ՞ որ Խորհնացիին կ'աւանդէ, թէ Հայկ նահապետը, այդ նոյն ձորին մէջ պայքար մղեց ամենի Բէլին դէմ ու յաղթեց:

Հայութեան անկախ և ազատ հայրենիքի և ազգային յաղթական պայքարի աւանդավէպը Հայոց Չորէն ծնունդ կ'առնէ, քաջակորովն Հայկ նահապետի անունով ու անձով.

Կը մեկնենք այս աւանդարտը վայրէն, որը հնագոյն դարերու և պատմութեան մշուշին մէջէն մեր առջև կը հանէ Հայկն ու Բէլ, Արամն ու Նիւբար, Արայ Գեղեցիկն ու Շամիրամը և զեռ ինչ հին և նոր զէպքեր ու զէմքեր:

Այլիս կը թողունք նաւը, ու կ'ընտրենք ցամաքի համբան, ուրկէ փոքրիկ շեղում մ'ընելով կ'երթանք ՌՇՏՈՒՆԻՔ, կը մտնենք Չաղար Ս. Նշանի տաճարը ու կը համբարենք անմահ Եղիշէի գերեզմանը, մութ կամարներով հովանաւորուած և մեղրամօմերով լուսաւոր:

Ահա և Ուսանը, Արծրունեայ թագաւորներու ամառանոցը,

Վանի ծովափին, սքանչելի բուսականութեամբ, անմահական ջուրերով և զով օդով:

Արագ քայլով կը յառաջանանք ու քանի մը ժամէն յետոյ կը հասնինք Նարեկայ Վանքը. սիրուն ձորակի մը մէջ, բլուրի մը զագաթին կառուցուած: Կը մտնենք տաճարը, որ մթին, լռին և խորհրդաւոր է: Կերթանք դէպի Նարեկացիի շիրիմը, որուն վրայ կը հանգչի գմբէթազարդ մատուռ մը:

Խունկանուշ բուրումով լեցուած է այս սուրբ դամբարանը, որուն մէջ դարերէ ի վեր կը ննջէ Նարեկայ Վանից վանականը — «Հրեշտակ ի մարմնի սքանչելի հոգեւոր»:

Նարեկացի, հանճարդ հայկեան «կը համբուրեմ քոյդ փոշին, կը համբուրեմ շիրիմդ, գերեզմանդ, քնարանդ ուր կը ննջես արթուն, ուր կը հսկես անլռելի, ուր քնարդ Աստուածախօս կը նուագէ միշտ ի բարբառ կենդանի: Գերեզման չկայ քեզ համար. դու հոգիներու մէջ կը հանգչիս, անմահդ ի մահկանացուս»: Դու «ի խորոց սրտի խօսք ընդ Աստուծոյ» մրմնջեցիր, և «Ձայն հառաչանաց հեծութեան սրտի ողբոց աղաղակի» առ մեզ հասցուցիր: Պաշտմունք փետուրեայ դրչիդ և փնոր քեզ՝ որ «Մատեան Ոգրերգութեան»ը իբրեւ ականդ ու հանճարիդ ծնունդ թողիր մեզ:

Վերին Ռշտունիքի հարաւ-արեւմտեան ճամբաներով կը բարձրանանք Եղերով լեռն ի վեր և կը հասնինք գառովայրի մը վրայ շինուած Փութկու (փոթորիկի) Ս. Գեորգայ վանքը, որ ամառ ձմեռ իբր իջևան և կայան կը ծառայէ Հայ և այլազգի ճամբորդներու, որոնք Եղերով լեռան բնական, ահաւոր և մահափիւռ եղեռներէն (ձիւն, փոթորիկ, ձիւնի հիւսերու փլուզման) ազատուելու համար կ'ապաստանին այս վանքը և հիւրընկալութիւն կը գտնեն: Փութկու վանքը Վասպուրականի մէջ նման է Ս. Բեռնարդոսի վանքին, Ալպեան լեռներուն վրայ շինուած:

Կը մտնենք ՄՈԿԱՅ երկիրը, ահա և «Մոկաց սարեր, պէտ պէտ քարեր, դեռ չի լուսցեր արեւն առեր...»: Մոկայ. . Վասպուրականի պատմական և պատուական զաւառն է այդ, որուն իւրատիպիկ գեղջուկ Հայութիւնը իւր վառ երեսկայութեամբ, բնատոնմիկ վաքք ու բարբոյլ, ինքնուրոյն հայարարաւով անուանի է մեր պատմութեան ու մատենագրութեան մէջ:

Մոկաց Հայութիւնը իւր հոգեկան ստեղծագործութիւններով միշտ յիշելի և սիրելի կը մնայ: Մոկացիք տուին մեզ Հայ ժողովրդական վէպի գլուխ գործոցը—Սասունցի Դաւիթ—որուն ամենի և մարտահրաւէր ձայնը թշնամուն ուղղուած, կարծես կը լնդայ ու մենք կը լսենք անոր արձագանգները, Սասունի լեռներէն:

—Ով քնած է՝ արթուն կացե՛ք
Ով արթուն է՝ ելե՛ք կեցե՛ք
Ով կեցե՛ք է՛ք՝ գե՛նք կապեցե՛ք,

Ձե՛նք է՛ք կապել՝ ձի քա՛մբեցե՛ք,
Ձի է՛ք քա՛մբել՝ ելե՛ք ճե՛ծե՛ք.
... ..

Հապա Մոկաց Միրզէն... որուն խարեցին թշնամիք ու տաւրան ձրզիրէն, թոյն խմցուցին, «թափաւ մօրուս ինկեաւ լամէն (կգակ) ափսոս, հազար ափսոս Մոկաց Միրզէն, չը կէր (կար) քունըման հընդի գիւնիէն» (հինգ աշխարհ):

Հապա Կարօս Խաչը... Հայ ժողովրդական բանահիւսութեան այդ գեղեցիկ ու գոհար հովուերգութիւնը, որ Հայ ժողովուրդի քաղաքական պայքարի մէկ մարդարտաշար էջը կը կազմէ, կրօնական մեկանուշ աւանդութեամբ մը գեղազարգուած:

«Մէկ շարաթ օր՝ լուս կիրակի, քառասուն հօտաղ իրար ժողվան, կարօսէ խաչ մը շինեցին, տարան գրին մէջ իրենց գեղի տաճարին»: Այս քան տեսաւ «գեղի գգիրը, գնաց ասաց Քիւրդ Պարոնին»--«բանըմ կայ մեր Հայոց ազգին, էն չի վէլի (վայելեր) Հայոց ազգին, էն կը վէլի Քիւրդ Պարոնին»: Քիւրդ Պարոնը «աստեար արաց, (գօրք բերաւ) վէր էն գեղին» և պահանջեց Կարօս Խաչին:

Գիւղի քահանան և իշխաններ, «արծաթ ոսկին ժողվին բերին, էկան յառջև Քիւրդ Պարոնին—ազաշխով, լալով ասին—Մ'ա քեզ արծաթ, առ քեզ ոսկին, գալմիշ մէկեր Կարօս Խաչին. խաչ կը վէլի խաչապաշտին, խաչ չի վէլի մուսուլմանին»:

Քիւրդ Պարոնը ականջ չը դրաւ Հայոց ազաշխանին, ժողովուրդն ալ ապաստանեց Կարօս Խաչին. —«Կարօս Խաչին մեռնեմ իր գօրութիւն, հրաշք նշանց (ցայց) ի տուր անօրէնին»:

«Կատգաւ (խնեթաղաւ) Ալին (Քիւրդ Պարոնը) մէջ գիւնին, կատգաւ խանութ մէջ իր օղին (սենեակին) կատգաւ մանուկն օրօրոցին»: Այս որ տեսաւ Քիւրդ Պարոնը «փռշման էլաւ իր տառնին, փռշման էլաւ իր արածին, էկաւ չօրուներ (ծունկեր) գալեկց յառջև Կարօս

Խաչին, խնդիր արաց, դիւար արաց Կարօս Խաչին» — ասաց. — «Քառասուն կիւկիւմ ոսկի ունեմ, խաչխամբօւր տամ Կարօս Խաչին՝ դայմիշ չէլնի իմ խանութին: Քառասուն կտիր (հօտ) ոչխար ունեմ, կուրպան (մատաղ) կանեմ Կարօս Խաչին՝ դայմիշ չէլնի իմ մանուկին: Քառասուն լծկան գոմէշ ունեմ, կուրպան կանեմ Կարօս Խաչին՝ դայմիշ չէլնի Քիւրդ Պարօնին»:

Կարօս Խաչը լսեց զղջացող Քիւրդ Պարօնի աղերսանքը և կատարեց անոր զիւարն ու խնդրանքը, և պատժեց «էն շուն ու մատնիշ գզիրին» որ խենթացաւ և իր ատամներով քրքրեց իւր «թեի կաշին» յետոյ «սատկաւ, շներ էկան պատառեցին պիղծ լէշը՝ շուն մատնիշին»։ — Է՛յ ժողովուրդ, Հայ ժողովուրդ, եկէ՛ք բոլորս միասին «քառասուն ողորմի տանք էն լուս հոգի քառասուն հօտդին, որ սաբիր էլան Կարօս Խաչին, բերին տուին Հայոց Ազգին...»:

Այս ալ «Կարօս Խաչը» երգող Հայ աշուղի անմեղ ու սուրբ ցանկութիւնն է, որ մենք տիրով, հագած սիրով կը կատարենք:

Եւ վերջապէս կը մտնենք Մոկաց «քաղաքը» որուն մէջտեղէն հօտող սառն ու վճիտ գետակը երկու մասի բաժնէր է «քաղաքը», որ զարդարուած է ծառերով և այգիներով: Ահա նշանաւոր Աբրահամեկն քաղը, որուն ծայրէն կուգայ հայկական հարսանիք մը, նաղաքա-զօւռնայի առաջնորդութեամբ: Կեղծուկ և գեղջկուհի մօկացիք իրենց տօհմիկ տարազներով շուր ու զարդ կուտան հարսանիքին: Ուրախ աղաղակներ, հրազէնի ձայներ լսցուցեր են ձորը, Այր ու կին, ձեռք ձեռքի տուած կը պարեն ու կ'երգեն խնդազին.

Խօս ուրբաք է պաւ է, դե՛ զընկ, զընկ դե՛ ջան

Մոսիկս արծրքէ քասէ » » » » »

Մոսիկ մալուլ մի՛ մընա » » » » »

Աճխարն գիկ-էն չի մընա » » » » »

Հարսը մալուլ — խխուր է, ալս նոյր կ'երգեն որ ուրախանայ:

Մոկա... Մոկա... տուր երկէջը, տուր տեղիք՝ համով հոտով լիք, անուշ, սիրասուն հայրենիք, մնաք բարով Մոկաց իշխան և մեյիք, խաթուն և մամիկ, լեռնական, րաջակցողով Մոկացիք մնաք բարով: «Լուսնակն անուշ, հովն անուշ, շինականի բունն անուշ» զիշեր էր, երբ թողինք Մոկա ու ճամբայ կանք զԼպի ԶԱՅԱԼ — պատմական Ջերմաձորը, Վասպուրականի լեռնադարձան գաւառներու աննման

և հիասքանչ երկիրը, որուն սիրար կ'սողոգտի Տիգրիս գետի վերին հոսանքներու մէկ գետակով:

Չատախը լեռներու, կիրճերու, կապան-կածաններու, անանց և անել ճամբաներու երկիր մըն է, ուր Հայութիւնը դարեր շարունակ կրցած է կառչիլ իր լեռներուն և ապրիլ տեսակ մը կիսանկախ կեանքով, ամենազաժան և բռնակալ լուծերու տակն անգամ:

Շատախ... Ընչ կոչում, արդեօք, մարդկային բռնութեան և բնութեան արհաւիրքները ծնած են ռաս ախ և Հայ ժողովուրդը այդ ռաս ախ-երու մէջն անկամ միշտ հպարտ ու յաղթական մնացեր է իւր երկրին մէջ՝ դիմադրելով բռնակալներու հուրին ու սուրին և բարձր լեռանց կատարներէն զահավիժող լեռնանման ձիւնի հիւսին: Յիրաւի որ Չատախը ռաս ախ-երու երկիր եղած է, բայց եկուր տես, որ լեռնական, վեհանձն ու ազնիւ, յաղթամարմին և հուժ. կու շատախցիք, իրենց ռաս ախ-երու երկրին մէջ հաճուք և վայելք գտած են հայրենի սիրով մ'անշէջ:

Ահա Թաղը—զաւառի կեդրոնը, ուր Հայութիւնը կը ծփայ իր երջանիկ ու նահապետական կեանքով: Ահա կուգան Թաղեցիք, մարդ ու կնիկ, զարուն-զարգարուն, ուրախ ու ժպտուն: Մարդերը՝ լայնաթիկունք, երկարահասակ, սպիտակ քօլօցները գլուխին կը դարգարեն նև վառ-նեղով (փաթթոց) պճնուած: Չուխ քեզազախիկն սև սաթ մազերով, սարի նման ծածկեր է անոնց թիկունքն ու մէջքը: Նաշխուն գոյնգոյն բրդեայ շապիկը անոնց լայն կուրծքի զարդն է և Եօթ-մախաք (Եօթ գոյնու) լայն շալաբը կ'իջնէ մինչև ոտքի երեսը: Հաստ մահալը ձեռքերին բռնած, իսկ կանեփակար ուրշիկ կօշիկները թրխալ-թրխիկ կը թրթիսկան բարերու վրայ: Բոլորն ալ հպարտ են, ուրախ և գոհ, կը զրուցեն, կը կատակեն ու կ'երթան, ուր—դէպի գործատեղ, դի բոլորն ալ գործի տէր են: Շատախի նշանաւոր ճալր անոնց ջուտ բազուկերու և շնորհալի մասններու արդիւնքն է:

Շատախի շալը, մանիշակագոյն, կապտագոյն, սպիտակ, ազնիւ բուրդէ գործուած նուրբ և գիմացկուն ալեծածան ու սիրուն:

Երթանք Թաղի արտարձանները: Ահա Թալաւան, ահա և Ծառնոց, որ ծառախիտ ու ծաղկադարգ, հովասուն ու ջրառատ վայր մըն է, ուր նստեր են Շատախի ջահէյ-ջիւանները և ԲէՔ կ'ընեն: Ուրախ ձայները յանկարծ կը դառնան և նստողի ծառերու զով ու

հով քամին մեկանուշ գեղջուկ երգի մը թրթիռներով կը շոյէ մեր ականջները: Լսեցէք, լսենք, Շատախի Հայերու սիրային յայտնի ողբերգը:

Սրբա նման եր են փլած սրճեր,
Կոտեր եր գերբններ, խախտեր եր սրճեր,
Էրթամ զիս քալեմ գարնան ըջօշ գետեր,
Ընեմ են ձկանց ձագերուն յրնկեր....:

Սեւ ծովն եմ տեսնէ՝ սիւսակն ի բոլոր, *)
Ալիմ կը զարկէր չէր խառուեր յուրոք,
Էն վա՛րն ի տեսնէ մէկ ծովն երկու քաւոր,
Ա՛խ, արուն կուլայ սրբս սեւաւոր....:

Լռութիւն... սիրող սիրտերը սեւաւոր՝ արին կուլան: Ո՛չ մէկ ձայն, քամին է միայն որ կը խշշացնէ Ծառնոցի Ծառոց տերեւները, որոնց սօսափիւնը սարսուռ կ'ազդէ մեր սիրտերուն ու մենք արագ քայլերով կը յառաջանանք դէպի արեւելք, միշտ լուռ ու գլխահակ և քանի մը Ժամ յետոյ կը մտնենք լեռնաստանը ԱՆՁԵԻԱՅԵԱՑ ԵՐԿՐԻՆ, (Նորդուլ) և վերջապէս կը հասնենք Հոգոց վանք, որուն հովանիին տակ, ըստ աւանդութեան, թաղուած է Հայոց Տրդատ թագաւորը. գերեզմանն ալ ցոյց կուտան ու կը համբուրեն:

Երեք լեռներ բարձրագագաթ, դէմ-դիմաց, իրենց զրկին /մէջ ծուարեր ու պահեր են այս հնամեայ մենաստանը—Հոգոց վանքը—որուն տեղ, բրիտոնէութենէն առաջ, հեթանոս Հայութիւնը իւր մեհեան ու բագինն ունէր, ուր կրակը անշէջ կը պահուէր և ամէն արշալոյսին կրակի և արևու օրհներգութիւնը կը թնդար: Սակայն, աւանդութիւնը կըսէ, եկան զոյգ առաքեալները—Թագէտն ու Բարդուղիմէոսը—կործանեցին հեթանոսական մեհեաններն ու բագինները և անոնց տեղ հիմնեցին բրիտոնէական այդ տաճարը—Հոգոց վանքը—որուն կամարներուն տակ Հայ վանականներն ու ճգնաւորները լաց ու ողբ իրար խառնելով, աղօթելով ու շարականներ երգելով երկար դարեր անշէջ պահեցին Հայուն լոյս հաւատքը:

Հոգոց վանք... չը գիտենք ինչպէս բնորոշենք այս կոչումը: Այստեղ ապրողը հոգսերու, ցաւերու մէջ կ'իյնայ, ինքզինքն ու աշ-

*) Այս երկու տողի բացատրութիւնը հետեւեալն է. աչքի պտուղի սե մասը նմանցուցեր են սև ծովին, որ շրջապատուած է սպիտակ ծովով: Արցունքի ալիքները այս երկու ծովերուն կը զարնեն, բայց անոնք չեն «խառուեր յուրօր» (իրար):

խարհը կը մոռանայ, թէ, նոր հոգի, նոր կեանք ու աւիւն կը ստանայ:

Այս մենաստանը ուխտի եկէք, ձեր հին հոգսերն ու ցաւերը այստեղ թողէք, և նոր հոգի ու կեանք առնելով գացէք: Օ՛ն ուրեմն ճամբայ ելնենք Հոգոց վանքէն:

Վասպուրականի արեւելեան սահմաններուն կը մօտենանք: Կը մտնենք Ջրառատ և աղբիւրաշատ ԱՂԲԱԿ գաւառը, ուր լեռներն ու ձորերը, հովիտներն ու ծմակները, անտառներն ու պուրակները, գետերն ու գետակները, ահաւոր՝ բայց զրաւիչ գեղեցկութեամբ մը իրար խառնուելով բնութեան հիասքանչ պատկեր մը կը պարզեն մեր աչքին առջև:

Ելէք, ելնենք սա բարձունքն ի վեր, որուն կատարին, բազմեր է դարերու լուռ հսկան ու վկան, Ս. Բարդուղիմէոսի վանք-մենաստանը, որուն տաճարը կաս-կապոյտ երկինքն ունի իբր հորիզոն իր ետին և խողխոջացող գետակ մըն ալ իբր զարդ՝ բլուրի տակին: Գիւղէլ-Դէրէյի (Գեղեցիկ-Ձոր) բնութեան համն ու հոտը, հաճոյքն ու վայելքը, բերքն ու բարին՝ աւելի ևս կը գեղազարդեն այս պատմական և հնադարեան մենաստանը Ս. Բարդուղիմէոս Առաքեալին: Օ՛հ, ինչ ահաւոր ու փառաւոր ձեռակերտ, ինչ հսկայ և քարակառոյց տաճար՝ որուն զարդն ու պսակը գմբէթն է՝ խաչն ի կատար:

Ս. Բարդուղիմէոսի մենաստանը կ'ուզէք պրպտել: Անոր իւրաքանչիւր քարն ու կամարը 19 դարերու պատմութեան հաւաքարան մըն է: Ս. Բարդուղիմէոսի վանքի ձորերն ու բլուրները կ'ուզէք պեղել: Մի՛ դպչէք այդ արիւնոտ ու արցունքոտ վայրերուն որոնք՝ «Ըհ գերեզմանք են Հայոց թաղուած ի խոր խաւարի», գերեզմանք, դամբարանք Հայ նահատակներու, որոնք ընկան յանուն Հայ ազգի ու հայրենիքի ազատութեան և իրենց «վարդագոյն արեամբ» ներկեցին հայրենի հողը և իրենց ճակատը լուսաշող:

«Սե գիշերն անցաւ ու լոյսն արևուն ծագեց կարմրազարդ Հայոց լեռներուն», երբ մենք հեռացանք Ս. Բարդուղիմէոսի մենաստանէն, դարերու յիշատակներով բեռնաւոր և սրտերնիս տխուր ու սեւաւոր:

Բարձրաբերձ լեռներ, զառիվեր ու զառիվայրեր, խոր ձորեր և կանանչ հովիտներ, գետ ու գետակներ, անանց կիրճեր ու կածան:

ներ, կապաններն ու կատարներ, գիշեր-ցերեկ կտրեր անցեր ենք, բայելով միշտ գէպ արևելք և ահա հասեր ենք ԱՅԱՂԱՅԻ ԴԱՇՏԷ՛:

Աբաղայի դաշտը Վասպուրականի դրախտն է, կաթի և մեղրի երկիր, որուն կուրծքը կ'ուռճանայ Բէնդի-Մահի (Թումր Ձկանց) գետի կենսատու ջուրով: Աբաղայի դաշտին մէջ, կար ժամանակ, որ 400 Հայ գիւղեր կողք-կողքի շէն ու պայծառ կեանք մ'ունէին, սակայն թշնամին դարերու ընթացքին զանոնք մոխրակոյտի վերածեց:

Ինչ մարգագետիններ, որքան առատ բոյս ու ծաղիկ, ջուրի և հողի որպիսի առատութիւն, որոնց մէջ ոչխարներու հօտերը և ձիերու երամակները կը յղվանային: Այս անծայրածիր դաշտին մէջ ապրող Հայ և քիւրդ բնակչութիւնը բնութեան ոչ միայն բարիքները այլև հրաշալիքները կը վայելէին:

Տեսէք Բէնդի-Մահին, որ օրօրուելով, սողոսկելով ծանր ու խոհուն կ'ուգայ հեռուներէն: Դաշտին մէջ նա լուռ է և հանդարտ, բայց երբ երկու լեռներու արանքէն կ'անցնի կը դառնայ անեղամուռնչ, կատաղի և անզուսպ:

Աբաղայի դաշտը ոտնակոխ ընելէ յետոյ Բէնդի-Մահիի ափերն ի վար յառաջանալով կը բարձրանանք Տէր Յուսկան Որդոյ Վանքը, որուն տաճարին դուռը դարաւոր ընկուզենիի մը ճիւղերով խճճուած, դով ու շուք կուտայ տաճարին: Որքան քաղցր ու հաճելի էր այն գիշերը, որ լուսցուցինք այս մենաւոր վանքի բակին մէջ:

Լուսացաւ լուսն ի բարին, սրևը կեանք տուաւ արար աշխարհին, երբ ճամբայ ելանք և ամբողջ օր քալելէ յետոյ, հասանք ԱՐՃԱԿ գաւառակի Խառակսնիս գիւղը, Արճակի լճակի ափին:

Կը համբուրենք սուրբ հողը այս գիւղին, որուն ծոցին մէջ դարեր առաջ ծնած ու կեանք առած է Հայ միջնադարեան մեծանուն սիրերգու-բանաստեղծ Ասուղ Նահապետ Քուչակը, որ երբ խօրին ծերութեան հասաւ օր մը բարձրացաւ գիւղին Ս. Թէոդորոս եկեղեցիին տանիքը և ըսաւ գիւղացոյց.

«Սա Քուչակս եմ վանեցի,
Ի գեղջէն ետնակոխիսայ,
Լցեր եմ հարիւր տարիս,
Ել չի գար միտս ի վերայ...»:

Այս խօսքերէն յետոյ Աշուղն աւելցուց — «Ժողովուրդ, ես, հիմայ ժամին տանիքէն ինրգինքս վար պիտի ձգեմ, ուր որ իյնամ, անկասկած պիտի մեռնիմ, ուստի ինկածս տեղը փորեցէք զերեզմանս և մարմինս թաղեցէք հոն»:

Աշուղն ընկաւ տանիքէն և ընկած տեղն ալ թաղուեցաւ, երախտազէտ ժողովուրդը իւր սիրած Քուչակի գերեզմանի վրայ դրաւ պարզ տապանաքար մը, անպաճոյճ արձանագրութեամբ մը — «Յիւեցէ՛ք զՆահապետ Քուչակ...», որուն թանաքն եղաւ Արճակի լճակը, իսկ շամբուտի եղէգն ալ գրիչ և անիկա եղինեց ու կերտեց իւր հանճարեղ սիրերգութիւնը, որ լուսապսակ հիւսեց անոր հոյակապ ճակատին:

Արճակի լճակը լուսեղէն ու հրեղէն հեքեաթներու և տեսիլքներու շտեմարանն է: Կուզէք լսել զարմանազան հէքեաթներ և զրոյցներ այդ լճակի ոսկեկոտուշ գոմէշներու և հրեղէն ձիերու մասին, ապա ուրեմն գացէք գտէք արճակեցի և խառակոնիսցի պապիկմամիկներ, բանալ տուէք անոնց օրհնեալ բերանները և լսեցէք թէ անոնք պիտի պատմեն ինչ հրաշալի բաներ:

Արճակէն ճամբայ կ'ելլենք և չորս ժամ քայլելէ յետոյ կը մօտենանք քեզ, բո արուարձաններուն և սահմաններուն, իմ իմ սիրասուն հայրենիք, բնութեան և պատմութեան սքանչելի քաղաքը ՎԱՆ: Ահա հասեր ենք Փառուղ գիւղը և շուտով պիտի մտնենք Վարազայ երկկատար լեռան հովիտը:

Կ'երթանք տեսնելու Քլեփե-Կէօլլ (Տէրտէրի-լիճը), որուն ջուրը Վարազայ լեռան աղբիւրներէն ու հալուող ձիւներէն կը գոյանայ: Ես ըսեմ ջուր, գուն հարցուր ինչ ջուր — անմահական ջուր:

ՎԱՆԻ ԱՐՈՒԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

ՎԱՐԱԳԱՅ սան, ողջոյն բո երկգագաթ բարձունքներուն և համբոյր բո ջրառատ ու ծաղկաշատ լանջերուն: Ահա եկանք ուրախ ու խնդազին՝ տեսնելու համար Վարազիդ գրախտանման հովիտ-Քեալիմ:

Սալնապատի Ս. Գրիգոր Վամի հովիտը մտած ենք, Դարաւոր ընկաւզենիներու հովանիներու տակէն, խշշան գետակի ափերն ի վեր

յառաջանալով, կը հասնինք Սալնապատի վճիտ ու սառն անմահական աղբիւրին, որուն ջուր խմող մարդ արարածը նոր կեանք ու թափ կ'առնէ: Ա՛խ Սալնապատի սառն աղբիւր...:

Թէև մեր առջևն են լեռներու և լպրծուն ժայռերու բազմապիսի վերելքներ և անանց ճամբաներ, սակայն մենք կը բարձրանանք սիրով, սրտով, կը տանջուինք՝ բայց չենք տրտնջար:

Կէսօր է երբ կը հասնինք Վերին Վարագը, որուն կիսաւեր վանքի սրբատաշ քարերու բեկորներուն վրայ կը հանգչինք: Այստեղ են Քրիստոսի Աղբիւր, Կաթնաղբիւր, Անմահական Աղբիւր, որոնց ջուրերը մէկ քան զմիւս քաղցր ու վճիտ, սառն ու մաքուր:

Այս ջուրերով ոռոգուած մարգերու և կանանչներու մէջն է, որ հասակ առած է Գինեբուկ մանուշակագոյն ծաղիկը, որուն անմահական բոյրը և գեղեցիկ տեսքը կը պարուրեն մարդուս սիրտն ու հոգին:

Հապա Մեռուածաղի՞ կը կապոյտ-սպիտակ թերթիկներով անմեղ ու ժպտուն, հոտաւէտ ու գոգտրիկ: Հապա Կարմիր Կակա՞ջը՝ որուն պսակը կը կազմեն՝ թերթեր կանաչ:

Դէ, բաւ է որքան հանգիստ առինք, ելէք բարձրանանք բանձրիկ կատարը Աստղկան Բերդին: Ճամբան հաճելի է, մարգերու վրայէն քալելով կըսկսինք բարձրանալ առապարները, որոնք առատ են Սաւածիւղով, Խաւրժիլ... Թթուաշ, ջրալի, համեղ ու դալար այդ բոյսը, արևին տակ թափառող և յոգնած ճամբորդին բնական և հաճելի զովացուցիչն է: Ծաղկունք քաղելով, աջ ու ահեակ խոտորելով, միշտ դէպի վեր բարձրանալով, կը հասնինք Աստղկան Բերդի կատարը ուր հպարտ ու յաղթական կանգնած կը դիտենք Վասպուրական Աշխարհի ամէն կողմեր: Դէպի հիւսիս նայելով կը տեսնենք վեհափառ ու հսկայ ձիւնապատ գագաթը՝ քան Հայոց զամէն լեռինք բարձր ու գեղեցիկ լեռնապագն Արարատ-Մասիսին:

Օ՛, Վարագայ սանր—բնութեան հրաշալիքներ և բարիքներ ունիս բիւր ու հազար: Բնաշխարհի ժողովուրդը կ'աւանդէ, որ օր մը Վարագայ սարն ու Վանի ծովը վիճեցին: Սարն ըսաւ—«Ծով, դու շատ մեծախօս և հպարտ ես, բայց գիտցիր, որ ես յանկարծ կը փչեմ և իմ քարերն ու հողերը քո ծոցը թափելով կը ցամբեցնեմ քեզ և դու կը դառնաս չոր ձոր»:

Ծովը ժպտաց, ծփաց ու պատասխանեց—«Վարագայ սանր,

Վարազայ քան, շատ առաջ կ'երթաս, դու դեռ ջահէլ-ջիւան ես, տաք պլուխ տղայ ես, դիտես արդեօր, որ օր մըն ալ կը բարձրանամ ու կ'ուզամ զագաթդ կը համրուեմ ու քեզ կը թաղեմ ջուրերու տակ...»:

Ծովի այս խօսքին վրայ Վարազայ սարը սարսափահար եղաւ, մէջտեղէն երկու գագաթի վերածուեցաւ և լայն ու խոր ձոր-հովիտ մը բացաւ իւր կուրծքին մէջ, որ ծովը եթէ զինք կլանելու գայ պիտի թափուի այդ հովիտին մէջ ու երթայ հեռունհր:

Այդ հովտին - Վարազայ Գեալիին մէջն ենք մենք, Կօռ քարի տակ, ուր նստած կ'երգենք Վարազայ սարի բազմաթիւ երգեր:

«Արի, արի ով սիրելի, երթանք ի լեռն, ինչ հրաշալի:

Վերէն ի վար ջուր հոսելով, պաղ աղբիւրներ՝ բոլոր ծաղկով,
Խոտն անուշ կ'ուգէյր Վարազայ սարէն, ծաղկաւետ քարէն»:

Ահա Ապարանջան Աղբիւր, որուն համար կ'աւանդուի թէ Արծրունեաց Սենեքերիմ թագաւորը, իւր Շուշանիկ աղջկան խնդրանքի վրայ, արքայադստեր զոյգ ապարանջաններու բացուածքներու չափով ջուր տուաւ իր Շուշանին, որը Վարազայ լեռան լանջին վրայ գիւղ մը շինեց՝ անունը Ջուշան (ջ)։

Վարազայ լեռան Գալիլիա կոչուած բարձրունքի վրայ Ս. Հռիփ-սիմէ կոյսը պահեց խաչափայտի մէկ նշխարը, որ դարեւ շարունակ հանգչեցաւ այնտեղ և Վարազայ սարը դարձաւ սրբավայր, երբ Արծրունեաց թագաւորներն ալ հոն հիմնեցին Վարազայ Եօթն Տաճարը, եօթն գմբէթով հսկայ մենաստանի, որ հազար տարիներէ ի վեր դարձաւ Հայ գրչագրութեան ու մատենագրութեան նշանաւոր մէկ կեդրոնը և ապա Հայ մտաւոր, գրական ու յեղափոխական պատկառելի հաւաքարան մը, իր բազմաթիւ գաւակներով:

Վարազը աւանդական, սլաւոնական և բնական բազմատեսակ վայրերով ու զրոյցներով հարուստ է, գեղեցիկ, սակայն մենք ո՞ր մէկ տեսներ, ո՞ր մէկի մասին պատմենք, Դրախտ այգին նկարագրենք, Ժառախիտ անտառը մտենք, սառն ու գուլալ աղբիւրներու ջուրերէն գոյացած լճակ-աւազաններու երգերքները նստենք, Բէրատեղը երթանք, դարաւոր ընկուզենիներու հովանիներու տակ

հանգչելու ժամանակ ունինք, Կարկուտ Խաչի բլրակին կանգնելով Վանի ծովի շիջելավառ և ծիրանի վերջալոյսը դիտենք, թէ՛ Վասպուրականի լեռանց մութ-կապույտ հորիզոնները քննենք:

Սակայն կրնանք չ'երթալ Շուշուց գիւղը: Ի հարկէ ոչ: Վարագայ սարալանջին հանգչող այս ջրառատ գիւղը եթէ մտնենք, ապա ուրեմն պարտաւոր ենք երթալ ու համբուրել գերեզմանը Շուշան Խաթունին, խունկ ծխել, մոմ վառել ու հեռանալ դէպի հար, ետ չը դառնանք զի մօտ է Կաւմուրի մենաւոր մենաստանը իւր սպիտակ գմբէթով ու քաղաքահայեաց, ծովատեսիլ դիրքով:

Կ'իջնենք այժմ Կարմուրթի բարձրունքէն և դաշտակոտրիկ կը յառաջանանք դէպի Կուռուպառ գիւղը և անկից ալ կերթանք Ս. Խաչի Վանքը, որու բլուրներու և ձորերու մէջ, Հոռմէն փախած քառասուն կոյսերն ապաստան գտան և ուլնիկ ու վզնոց շինելով ապրեցան ու քրիստոնէութիւն քարոզեցին:

Ս. Խաչի Վանքէն դէպի հարաւ-արևմուտք քայլելով, երեք ժամ յետոյ կը հասնինք Կուռնկ Վանք: Սակայն ինչո՞ւ կուռնկի անունով է կոչուած այդ վանքը: Ծերունի մը իւր պապերէն լսած էր հեհեռեհալ զրոյցը այդ վանքի մասին, որ առաջ Ծովահայեաց Ս. Սասնաւորածմնի վանք կը կոչուէր:

Օր մը երբ վանահայրը պատարագի կը պատրաստուէր և արդէն հանդերձեալ կանգնեւ էր, լուր կը բերեն որ Ե. խորհուրդի համար գինի չկայ վանքի մէջ: Վանահայրը երկու ձեռները կը տարածէ ու կ'աղօթէ, երբ յանկարծ գմբէթի լուսամուտէն մեծ կուռնկ մը կտուցին բռնած խաղողի կուռ ողկոյզ մը «կր՛ա կր՛ա» կանչելով տաճարը կը մտնէ և խաղողը կը զնէ սեղանի վրայ, սկիհի մէջ: Պատարագիչը կը բամէ խաղողը և գինին պատրաստ կ'ըլլայ:

Այդ օրուրնէ վանքը կոչուեցաւ Կուռնկ Վանք:

Այդ օրուրնէն կուռնկը դարձաւ Հայութեան սիրուած ու Հայրրիստոքեայ թաղունք. — «Կուռնկ ուստի կուգաս, ծառայ եմ ձայնիդ...»:

Ահա և Ծրուսան գիւղը հարուստ այգիներով ու ծառերով, բերրի հողով ու առատ ջուրով: Բնակիչները բոլորն ալ, այր ու կին, ծեր ու մանուկ, դաշտ ու այգի պապեր են և արգասք վաստակի ու սուրբ քրտինքի արգիւնքը հողէն կը բերեն:

Եւ վերջապէս կը հասնինք Վասպուրականի գիւղերու թագուհի ծովափնեայ Արսամես գիւղը, որուն համբաւը պատմական, օդն ու ջուրն անմահական, կարմիր խնձորը պատուական։

Հայոց Արտաշէս թագաւորը Ալանաց արքայադուստր Սաթենիկին կնութեան առնելէ յետոյ, անցաւ Վասպուրական և Վանի ծովի ափին որոշեց շինել ամարանոց մը. «...Եւ հաճոյ թուեալ յաչս նորա, շինէ զբարաբլուրն ապարանս արքայանիստ, աշնանայինս, պայծառայարդարս, գեղեցկայարմար, պարսպաւորս ընդ դէմ ծիծաղելով ծովուն ՚ի հիւսիսոյ նայեցուածով, արեգակնային ՚ի վերայ խաղալով ճառագայթաձիգ ճեմականացն... ընդ դէմ նայեցածն ունելով մեծ լեռնն Մասիք կոչելով բարձրագագաթն ձիւնալիր սպիտակափառ, իբր՝ զթագաւոր մեծավայելուչ պատուական ալիօք զուարճացեալ ՚ի մէջ ճոխ նախարարութեանց, առաջի տեսանելով զկապուտակ ծիրանափայլ դաշտաձև ծովն, դաստակերտս մեծամեծս շուրջ գեղերն անտառախիտ ծառովք և գինեքեր որթովք և զանազան պտղովք. զշէնս պատրաստեալ և շուրջ զամրոցաւն տնկախիտ բուրաստանս ծաղկաւէտ և անուշահոտ ՚ի զանազան ծաղկանց... Եւ ածեալ զտիկինն Սաթինիկ զբօսնուլ յաշնանային յեղանակս յամարաստուն գեղեցկաշէն յապարանս զարդարեալ բերդին։ Իսկ զանունն քաղաքին կոչեցին Արտամատ՝ որ թարգմանեալ ստուգաբանի Արտաշէսի ձեռակերտ, կամ թէ Արտաշէսի եկը...»։*)

Ահա պատմական Արտամատը, որ իւր հին փառքերէն զուրկ է այժմ, բայց բնութեան սքանչելիքներով հարուստ ու շքեղ է արդի Արտամետը՝ իբր ամառանոց։

Երթանք Արտամետի այգիները, որոնք խնձորենիներու անծայրածիր և խիտ շարքերով զարուն-զարդարուն, կը ծփան կանաչ ծովի նման, Վանի ծովի ափին դէմ-յանդիման։ Արտամետի խնձոր... Դալաւալի, Իգլաւնի խնձորներ, կաս-կարմիր, վարդագոյն, քաղցր ու նրբակեղև, համով - հոտով լիք, Արտամետի այգիներու այս չքնաղ բարիքը։

Հապա տեսէք ծովափնեայ այն այգին, որուն մէկ մասը ծովակուլ եղած է։ Կապոյտ ջուրերը ծեծեր, խփեր են փխրուն հողե-

*) Թովմա Արծրունի. «Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց» Գ. Պոլիս. Յօրթագիւղ. ի տպարանի Պօղոսի Արապեան. 1852. էջ՝ 56-57։

րուն և խնձորենիները բարձուած կարմիր խնձորներով, կայներ են կապոյտ ջուրերու մէջ ու կը տարուբերուին ալիքներուն զարկերով:

Չարաճճի մանուկները լող տալով կը բարձրանան այդ տխուր ծառերու վրայ, կ'ուտեն քաղցր խնձորը և մէկ ալ տեսար ծառերու վրայէն շափ-ճլափ ցատկեցին ծովը ու դուրս եկան ափը՝ լող տալով:

Արտամետի ընդարձակ այգեստանները կ'ոռոգուին գիւղին առատ աղբիւրով և մանաւանդ Շամիրամայ Առուի յորդահոս և մեծաքանակ ջուրով, որ կ'ուպայ Հայոց Ձորի Վերին Բըժնկերտ գիւղէն:

Շամիրամ... ուրկից, ուր, Դու տարփատենչ թագուհի, Ասորիքէն եկար, մեր Արայ Դեղեցիկ արքային սիրովդ վառեցիր, բայց անիկա երես դարձուց բեզմէ և սուրբ սիրով կապուած մնաց իւր վարդ նուարդ Թագուհիին:

Արտամետը հարուստ է Չամիրամի առասպելներով: Չամիրամը իր յուռութքներով-թախսմաններով գրաւեր էր երիտասարդներու սիրտերը և զանոնք խելքէ ու արևէ կը հանէր: Օր մը երբ թագուհին կը լողանար, ծերունի Առնակը գողցաւ անոր յուռութք-յուլունքներն ու ծամթելերը և տարաւ «թալեց Վանայ ծով» — «Յուլունք Շամիրամայ ի ծով...» կ'ըսէ պատմահայր Մ. Խորենացին:

Շամիրամը կիսամերկ՝ վազեց դէպի ծովափը և տեսաւ, որ իր յուռութքներն ու ծամթելերը կը ծփան ծովի մէջ, ուր երիտասարդ լողուոր մըն ալ կը լողար ու կը գուարճանար: Շամիրամը քաղցր ձայնով ձայն տուաւ լողուորին. — «Իմ մէյդան ճակատ կուտամ, դէ, խանա Ծամթելն ի ծովէն».— լողուորը հպարտութամբ և անհոգ պատասխանեց. — «Լողուորի մէկն էլ ես եմ չեմ խանա Ծամթելն ի ծովէն».— «Ձիւնչ ու զիւնչ տամ լողուորչուն...»:

Ե՛հ, թողունք որ Չամիրամն ու լողուորը շարունակեն իրենց երգը, իսկ մենք ալ շարունակենք մեր երթը, Արտամետէն դէպի Աւանց, ուր կը հասնինք երկու ժամէն, բալելով ծովափի աւազներու մէջէն:

Աւանցը Վանի ծովի մեծ նաւահանգիստն է, ուր ամեն օր ծովափնեայ գաւառներէն բազմաթիւ առագաստանաւոր կուգան բերք ու բարիք բերելով կամ բերք ու բարիք տանելու:

Նաւահանգիստը եռ ու գիւի, խառնիճաղանչ աղմուկներու կենդանի վայր մըն է. նաւ կը բեռցունեն, նաւ կը դատարկեն, ուրախ

երգեր, բարձր ձայներ, պոռչտուքներ անպակաս են և շատ անգամ ականջ ծակող։ Երանի՜ ձեզ, ծովի մարդիկ, ծովի որդիք։

Երկար չը մնանք հոս, երթանք Աւանուց այգիները լիք-լիք խաղողի որթերով ու ողկոյզներով, որոնց անուշ գինին կեանք ու քէֆ կուտայ Աւանուց կենսութեան ժողովուրդին։

Դուրս կուգանք Աւանցէն և կանգ կ'առնենք Վայ-վայ Թաւրլասի՜ Լաց ու կոծի Արսի մօտ։ Հայրենիքէն հեռացող պանդուխտները իրենց հրաժեշտն ու համբոյրը այս արտին մէջ կուտան մնացող սիրելիներուն ու կը բաժնուին։ Բաժանման ըոպէին լաց ու կոծով կը լեցուի այս արտը, որ այդ տխուր կոչումով կը ճանչցուի։

— 2է՛ որ պանդխտութիւնը կէս մահ է, երթալ կայ, իսկ գալն Աստուած գիտէ...։

Կը մօտենանք Լէսկ գիւղին, որուն համար կ'երգուի՝ «Լէսկայ քարեր դէն կենան, Լէսկայ տներ շէն կենան...»։ Կը մտնենք գիւղամէջ ու կը դիտենք Ամենափրկիչ մատուռը, բարձր քարաժայռի գագաթին կառուցուած։ Գիւղացիք ըսին, որ Արայ Գեղեցիկի մարմինը սիրատենչ Շամիրամ թագուհին գտնել տուաւ և այս քարաժայռի վրայ դնելով հրամայեց իւր կուռքերուն որ լիզեն Հայոց արքայի դիակը և վերակենդանացնեն զայն։ Արայի մարմին լիզող կուռքերը—Արալէզգները—չը կրցան յարութիւն տալ գեղեցիկ Արային։ Կուռքերու անունով այդ քարաժայռը կոչուեցաւ Արալէզգ—և ապա Լէսկ։

Ասկէ կ'ուղղուինք դէպի Շահբաղի գիւղը—Վասպուրականի խաղողի և ագնիւ գինիի այս շտեմարանը, ուր կարմիր-ճերմակ գինիները կը փրփրան լալն ու հաստափոր կարասներու մէջ։

Եկէք երթանք Օվկանց տունը։ Գացինք ու մտանք մառան և շարէ-շար շարուեցանք կարասներու առջև։ Հիւրասէր տան տէրը գինու պոզիկը աջ ձեռքին և հողէ կուճուռիկը (բաժակ) ձախ ձեռքին բռնած կը լեցնէ ու կը հրամցնէ կարմիր գինին։ Ինքն ալ կը կոնծէ ու կ'երգէ խնդագին։

«Ծով քե գինի, գեամին քե կըթղա, (գաւաթ)

Դու լից դու խմի, Աստուած քե կուտայ...»։

Այս անուշ խօսքին ինչ ըսես, երբ տանտէրն իր գինիի կարասները կը նմանցնէ Վանի ծովին և ձեռքի բաժակն ալ՝ նաւին։ Մեզ ինչ կը մնայ, եթէ ոչ կատարել անոր ցանկութիւնը՝ որ Աստուած

մեզ ալ տայ, մեր սրտի մուրազն ու դիւարը կատարէ:

— Խմողաց անուշ կը ձայնէ տանտէրը լիասիրտ և ժպտուն:

— Ո՛րչ մնաս, անուշ կենաս, շէն մնան ձեր այգին ու տուն— կը պատասխանենք և արագ քայլերով ու տաք գլուխով դուրս կուգանք մառանէն. Երբ տան տէրը մեր զիկ-զակ քայլերը կը նկատէ քահ-քահ կը խնդայ ու կը ձայնէ.

— Զան, Շահբաղու կարմիր գինի, քե վով խըմի շուտ կ'իյնի.

Իսկ մենք ուրախ գուարթ կ'երգենք— «Գնացինք Շահբաղի, շէն մընէր էն գեղ, գինին բանցուցին ջրի տեղ...»:

Կը թողունք Շահբաղի գիւղը, հրր արդէն Վանի ծովը, արևմուտի շողերով ծիրանի հագեր է ու կը ծփայ ծաղրաճեմ, շոյելով իր ափերը:

Դաշտերու, արտերու մէջէն քալելով կատակելով ու երգելով կ'ուղղուինք դէպի քաղաքը — դէպի Վ Ա Ն, ուրկէ ամիսներէ ի վեր բացակայեր էինք:

Մութն ընկաւ հրր մենք հասանք Վանի բերդի պարիսպներու տակ և Քաւրիգի դռնէն*) ներս մտնելով գացինք Քաղաքամէջը և բարեկամի մը հիւրընկալ յարկին տակ հայրենի յուշ-յիշատակներով անմոռաց և անուշ՝ ննջեցինք մնուշ-մնուշ:

Վ Ա Ն

Կ'ուզէք տեսնել Վան-Վասպուրական մեր աշխարհի արշալոյսն ու արեւածագը, ապա ուրեմն եկէք բարձրանանք Վանի բերդի բանձրիկ կատարը և վայելենք բնութեան այդ հիասքանչ տեսարանը:

Ցայգալոյս է. Ծովին քամին կը փչէ ուժգին ու մեղմիկ ցուրտը թեթեւ սաքսուռ մը կուտայ մեր մարմինն. Վանի ՔԱՂՍՔԱՄԷՋի նեղ ու խոր փողոցներէն անցնելով կը հասնինք Քաւրիգի դուռը որուն զոյգ դարբասները կը ճռան իրենց ճրութանի վրայ և պատէ պատ կը բացուին մեր առջև. Եկեղեցիներու արշալուսային ժամահրաւէրի կոչնակներու տրկկոցները և ապա զանգակներու դողանջները իրենց անուշ ու մեղմ արձագանգներով կը լեցնեն Քաղաքամէջի փողոցները, զարնուելով ահաւոր բերդի ժայռերուն ու պարիսպներուն:

*) Պարսկաստանէն և պիսաւորաբար Քաւրիգէն եկած կարաւանները բերդի այդ դրան առջևը տարածուող հրապարակին վրայ կանգ կ'առնեն և այդ պատճառով ալ, բերդի այդ դուռը կը կոչուի Քաւրիգի դուռ (Քաւրիգ կափուսի):

Մէջ մութ մէջ լուս, երբ աղօթարանն ալ կը ճողճողուի Վարազայ սարի դեհէն, կը սկսինք մեր վերելքը դէպի բերդի բարձունքները, որոնց վրայ քարակառոյց և ատամնաւոր հսկայ պարիսպները դարեր շարունակ անխախտ ու հպարտ բազմեր են թխագոյն ու կարմրորակ ժայռերու թիկունքին ու կողքին: Արդէն լուսաբաց է, երբ աչքերով կը չափենք բերդի անդ նստուածքը՝ արևելքէն արևմուտք երկարաձգուած, Վանի ծովափէն քիչ հեռու:

Վանի բերդը... Մարդկային ուժն ու ձեռքը արդեօք կրնային կերտել ու կառուցել այդ անաւոր ու փառաւոր բերդը, որուն ծրնունդը միայն բնութիւնը կրնար տալ, այլապէս մարդիկ անզօր պիտի ըլլային Վանի ծովափին բերել ու կուտակել այդքան ամուր ու տոկուն քարեր, երկաթէ ժայռեր, հսկայ քարանձաւներ, բարակարկառ բարձունքներ, որոնք բնութեան մատով ու կամքով զուգարդուած ու շողկապուած են իրար ըով, կազմելով ամբողջութիւն լեռնանման բարձրութեան մը, որ բազմեր է բաց դաշտին մէջ, ազատ ու համարձակ և գլուխը դէմ տուեք է դարերու պատմութեան մշուշին և բնութեան արհաւիրքին:

Արդէն բերդի գլուխը կանգնել ենք և կը նայինք դէպի արևելք—դէպի Վարազայ սարի գագաթը, որուն վերէն ու ետեր կասկապոյտ երկինքը յանկարծ ծիրանի գոյնով կը պնճուի և արեգակն արդար իւր լոյս-ոսկի շողերը կը ցլացնէ:

Ողջոյն բեզ արև, քեզ հազար բարև, որ մեզ կուտաս կեանք ու արև. «Առաւօտ լուսոյ, արեգակն արդար, առիս լոյս ծագեա...»:

Դէ, շուռ եկէք և նայեցէք դէպի ծով, շեշտ ի ծով, որ հանդարտ կը ծփայ, կ'ուռի, կը տարուբերուի և իր լուրթ-կապոյտ դէմքը ցոյց կուտայ երկնքին ու երկրին: Ծովափնեայ լեռները բոլորն ալ մութ-կապոյտ գոյնով ողողուած են: Երկինքը կապոյտ, երկիրը կապոյտ:

Ողջոյն բեզ, կապուտաչեայ հայրենիք, իմ հինաւորց հայրենիք, որ արշալոյսի շողով ու շաղով, համակ արծաթ ու աղամանդ դարձեր ես բու սէգ լեռներով ու ծփան ծովով:

Օհ, արշալոյսը Վանի ծովի վրայ—տեսնողը կը հիանայ, չը տեսնողը՝ տեսնողին երանի կուտայ:

Այժմ երթանք շուռ գանք Վանի բերդի վրայ: Ահա հիւսիսա-

կողմը, շրջապատուած բարձր, ամրակառոյց և ատամնաւոր պարիսպներով, որոնք տասնեակ դարեր կանգուն ու հպարտ են մնացեր, ծաղրելով ու ճամբու դնելով արևելքի և արևմուտքի մեծ ու փոքր ազգեր, ցեղեր, բռնակալներ, բռնութիւններ, դէպքեր և դէմքեր, լուսնդական դարերէն մինչև մեր օրերը, Նայիրիի և Ուրարտուի մշուշապատ պատմութեան բեկնագիր արձանագրութիւնները կը կազմեն բերդի գաղտնիքներու գանձերը:

Բերդի լերկ ապառաժ կուրծքին մէջ շինուած քարափոր սենեակները հիացում և սարսուռ կ'ազգեն ականատեսին: Ձամիրամ թագուհին, Նայիրիի, Բիանայի արքաներ և Ասորեստանի բռնակալները կերտեցին այդ քարափոր սենեակները, որոնք իրենց հարաւահայեաց նայուածքով ու տեսարաններով որքան հոգեպարուր և զմայլելի են: Նախահայաստան, Ասորեստան, Պարսկաստան, Հռոմ, Յունաստան, Մեծն Հայաստան, արարն ու թաթար, մոնկոլն ու քիւրդ, տաճիկն ու ռուս բոլորն ալ իրենց հետքն ու զրոշմը թողեր են այս բերդին վրայ ու անցեր գացեր են, բայց Վանի բերդը կեցեր է անսասան և անյաղթ, արհամարհելով ու հեզնելով բնութեան արհաւիրքներն ու պատմութեան և դարերու անցքերն ու անձերը:

Առասպելական խորհրդաւորութիւններով, գեերու, քաջքերու, աժգահաներու, ոգիներու և տիտաններու զարմանալի ու զարհուրելի զրոյցներով, աւանդութիւններով հարուստ է Վանի բերդը, որուն տակէն, խոր-խոր անդունդներէն—կ'ըսեն—գոռալով ու որոտալով կ'երթայ Կօպալ*) գետը: Օ՛, Կօպալ գետ, գաղտնի գետ, որ սարերու խոր կուրծքերէն կուգաս ու բերդի տակէն անցնելով անտես ու անհետ կ'երթաս:

Ահա բերդի կուրծքին մէջ, նեղ ու գետնափոր անցք մը, ուրկէ հոյով վախով ներս կը մտնենք և խաւարի մէջէն յառաջանալէ յետոյ կը կծկուինք անկիւն մը: Ականջ արէք— ինչ, ես ըսեմ անդունդներէն, դուն ըսէ, ո՛չ սանդաղամետքէն կուգան խուլ ձայներ, խշշոցներ, ահազեցիկ որոտումներ: Ոգիներու, քաջքերու ձայներն են, որ կ'արձագանգեն— ո՛չ, կ'ըսէ ժողովուրդը, Կօպալ գետն է, կը զարնուի

*) Կօպալ՝ Վանի ժողովրդական բարբառով կը նշանակէ հաստ ու տոկուն մտնակ ձեռնափայտ:

ժայռերուն, քարերուն, կը խշշայ, կը գոռայ, կը ծեծէ իւր ապառաժ ամբերը ու բերդի տակէն, գետնի տակէն սրընթաց անցնելով, Վանի ծովի կուրծքին մէջ կ'առնէ իւր հանգիստը:

Փախէք. փախչի՛նք այս ահաւոր և մահաբոյր քարանցքէն, ուր կարծես ոգի առած մեր առջև կ'ելլեն քաջքերն ու տիտաններն իրենց հսկայ և ամենի մարմիններով և բազուկները տարածած կը ջանան գրկել մեզ և դէպի խորքերը տանելով ձգել Կօպալ գետը, որ մահակի նման կը զարնուի ստորերկրեայ քար ու ժայռերուն, առաջ բերելով աղմուկ և թնդիւն. Այս ահազդեցիկ քարանցքէն դուրս կուգանք, կ'ուղղուինք դէպի բերդին կատարը ու կը դիտենք Վասպուրական մեր աշխարհը:

Օրը վաղուց կոտորուել է, արեւ հազար նազով կը թեքուի դէպի Սիփանայ սարի կողմերը և կը ցցուի ձիւնապատ գագաթին վրայ, Վանի ծովը հանդարտ ու հպարտ կը ծփայ, կը շօրօրայ:

Մայրամուտը մօտ է, Արեգակը շիջելավառ, հուր հերով ու ծիրանի վարսերով, փռուել է ծովի ծփան երեսին և իւր շողերը թրւում ու զավառ կ'ոստոտտեն դարձդարձիկ և համբոյր ու հրաժեշտ կուտան ծիծաղկոտուն ու ժպտուն Վանի ծովին:

Անդին՝ Սիփանայ սարը սիգանք ու շքեղանք է առեր արեւի ծիրանի շողերուն տակ և իւր ձիւնազարդ գագաթն ու լանջերը հուր ու ոսկի թափանցիկ ծածկոց են հագեր: Այս հոգեպարուր սարի լայնկեկ գագաթին վրայ, ջրհեղեղի ժամանակ, եկաւ հանգչելու նոյ նահապետի տապանը:

— Սիփան, Սիփան ան զիս, ըսաւ տապանը:

— Գնա ի Մասիս, որ բարձր է քան զիս, համեստութեամբ պատասխանեց Սիփանը:

Հեռուն կ'երևի Նեմրութայ սարը, որ «հազար ակն ունի, հազարն էլ Մշու դաշտն ի վար կ'երթան»:

«Ոսկէ գագաթը բանձրիկ նեմրութայ

Վառ վառ կը շողայ մէջ Վանայ ծովուն...»:

Հապա Գրգուռ լեռը, Նեմրութայ սարի այդ եղբայրը կրտսեր. Գրգուռի սառն ու վճիտ աղբիւրներու և ալիներու մէջ երբ Աստղիկ չքնադ դիցուհին լողանալու կ'երթար, դաշտի տարփատենչիկ

երիտասարդները գաղտագողի կուգային դիտել Աստղիկի լուսանք ու ծովածին մարմինը։ Այս անառակ տղաները պատժելու և անոնց աչքին անտեսանելի մնալու համար, Աստղիկը հրամայեց, որ իր լուսանքի ատեն, այդ դաշտը պատուի մշուշով։ Թանձր ու անթափանց մշուշը ծածկեց այդ դաշտը, որ յետոյ կոչուեցաւ Մեռւե, Մ Ո Ւ Շ — Մ Ե Ր Լ Դ Ե Ս...

«Մեռւ Աբխազի մեռւե է,
Իր հողն ու ջուրն անուե է,
Հիւսիս քամին քեզ զիս,
Իր ծոցին մէջ քաղէ զիս...»

Արեւն իր վերջին համբոյրն ու հրաժեշտը կուտայ Վասպուրականի լեռանց կատարներուն ու կանչազարդ լանջերուն, որոնց ձորերն ու ծմակները կը ծածկուին խաւարի մէջ, մինչ ասդին ծովը կը ծփայ ծաղրանձամ և կը շոյէ իր լեռնազարդ ու աւապապատ ափերը։

Յանկարծ կը փչէ ուժգին հովը և ծովը կը դառնայ ալեկոծ ու խռով։ Երկինքն ու ծովն իրար կը խառնուին, այս ատենն է ահա — կ'աւանդեն մեր պապերը — որ երկինքէն հրեշտակները կ'իջնեն ծովի երեսին ու կը կռուին եօթն գլխանի վիշապներու հետ, երբ յանկարծ հրեշտակներուն օգնութեան կուգայ Հայոց հին աստուած Վահագն զիւցազն, որ կը չափուի վիշապներու հետ, կը հալածէ զանոնք և ասոր համար ալ կը կոչուի Վիգայափաղ Վահագն — շիկամուրուս, հուր հեր գլխին, աչքերը զոյգ արեգակունք, բերանը հնոց ծուխ ու բոցի, թևերը հրացայտ, մատները սուր-թուր, ոտները պողպատ, մէջքը քար երկաթ, երկնի և երկրի, ծիրանի ծովի ծնունդ, անյաղթ ու տիտան Վահագն Հին Հայոց։

Դեռ մենք բերդի վրայ ենք և կէս մէջքէն կախուած կը դիտենք հարաւակողմի բարձրաբերձ և սեպուղորդ լեռկ-ապառաժ պատը, որ վերեւէն վար միապաղապ և զարհուրելի կեցուածք մը ունի։ Բերդի այս կողմի վրայ, լեռկ քարաժայռի մէջտեղ, փորագրուած է ուրարտական փառքի ու յաղթանակի երկարապատում բեւեռագիր արձանագրութիւն մը։ Բեւեռագիր, հայկական, պարսկական և տաճկական արձանագրութիւնները պատմութեան յաջորդականութեամբ տեղ գրաւած են բերդի այս ու այն մասի վրայ, անջինջ պահելով պատմական հին ու նոր դէպքերը, որոնք կատարուած են այս բերդի մէջն ու շուրջը։

Այս բարձունքէն դէպի վար նայեցէք, միայն զգոյշ, մարդուս գլուխը կը պըտտի, աչքերը կը սննան և վալ, եթէ ոտքն ալ սահի, մինչև վարը կ'երթայ և փոքր կտոր ականջը կը մնայ:

Մարդ-զազան, արիւնարբու թաթար Լէնկ-Թէմուրը, երբ իւր վայրագ և մարդակեր խուժանով Վանին մօտեցաւ, Հայ բնակչութիւնը պէն ի ձեռին դիմադրեց արևելքի այդ մահաբաշխ բռնակալին, որ սակայն յաջողեցաւ ճնշել զիմադրութիւնը: Ազատատենչ՝ բայց պարտուած ու յուսահատ Հայութիւնը փախաւ և այս բերդի մէջն ու վրան ապաստան գտաւ: Սակայն Լէնկ-Թէմուրը կրցաւ գրաւել բերդը և տասնեակ հազարաւոր Հայեր այս ժայռերու բարձունքներէն զլորել տուաւ դէպի վարը: Այս անօրինակ Հայնահատակներու դիակները այնքան շատ էին, որ գրեթէ բերդին հաւասարեցան և վերջի հերթին ձգուած մարդիկ, դիակներու կոյտերու վրայ իյնալով, ողջ կը մնային: Այդ բիրաւոր նահատակաց եղբայրական գերեզմանոցը ցարդ կը մնայ իբրև ամօթ ու նախատինք՝ Լէնկ-Թէմուրի և իւր ցեղի անուան ու ճակատին:

Մութը վրայ կը հասնի և մենք կ'աճապարենք իջնել բերդէն, որ մահաբոյր և արիւնալի պատմութեանց անսպառ շտեմարան մըն է: Արեւմտակողմի դարբասէն դուրս կուգանք ու կ'իջնենք վարը, ուր բերդի հիմքերը՝ հսկայական տաշուած ու կոփածոյ քարերով կառուցուած են:

Հիմնաքարեր... ինչ քարեր, որոնք, ո՞վ գիտէ, քանի հարիւր մարդոց բազուկներով վերցուած ու հաստատուած են այստեղ, մինչդեռ ժողովուրդը կըսէ, որ այդ քարերը ոչ թէ այր մարդիկ դրած են հոն, այլ մայր ու աղջիկը: Աղջիկը բերաւ քարեր իսկ մայրն առաւ ու շարեց այս բերդի հիմքերը, որոնց տակէն անսպառ կերպով աղբիւրներ ու ջուրեր կը հոսին. արդեօք անոնք առուակներ են, որ Կօպալ գետէն փախչելով, խաւարէն ազատուելով եկեր այս լոյս աշխարհի մէջ կը հոսին ու կեանք կուտան մարդոց և բոյսերուն:

Այս կողմէն եթէ հայեացք մը ձգենք բերդին վրայ, կարծես թէ հսկայ ուղտի մը նստուածքն ունի արևելքէն արևմուտք և մենք այս վերջին կողմէն ալ կ'երթանք բերդի ստորոտին նշանաւոր Խոռ-խոռ Այգիմ, որ դարեր շարունակ եղած է Վանի յայտնի և անյայտ

արքաներու, տէրերու և իշխաններու զրօսատեղին, ուր ծառն ու ծաղիկը, ջուրն ու պտուղ և հազար բերք ու բարիք միշտ անպակաս եղած են։ Արդեօք, Խոռխոռունեաց Հայ նախարարները տնկեցին և վայելեցին այս այգին, որ մինչև այժմ կը մնայ իբր յիշատակ մը թանկագին։

Մնաս բարով Վանի բերդ, Շամիրամակերտ թէ Հայկազն Վան թագաւորի ձեռակերտ, մեզ համար մէկ է, Նայիրեան արքաները բեզ ամրացուցին թէ Արծրունեաց թագաւորներն ու նախարարները, այդ միննոյն է, փաստն այն է, որ դու, դարերու հոյովոյթին մէջէն կանգուն մնացեր ես և բու հովանիին տակ, բու մէջն ու վրան, առեր պաշտպաներ ես, զաւակները այն ազգին—Հայ ազգին—օրում արիւնով ձեռք բերուած այս երկիրը՝ էր, եղած է եւ պիտի ըլլայ ամօր այսօրուսն ու վաղուան Հայրենիք։

Այժմ երթանք պտտել Վանի Քաղաքամէջը, բուն և հին Վան քաղաքը, շրջապատուած քար ու կիր բարձր պարիսպներով, որոնց առջև հին ատեններ փորուած լայն ու խոր խրամները ջուրով լեցուցեր են, յարդ սփռած են ջուրի երեսին, իսկ բարակ խաւ մըն ալ հող հարթի վրայ ցաներ են։ Այդ զաւադրութեան անտեղեակ թշնամի բանակները երբ քաղաքի վրայ յարձակում գործած են, բոլորն ալ թափուել են խրամներու մէջ և խեղդուել են։

Վանի Հայ, պարսիկ, քիւրդ և տաճիկ իշխողները և հպատակները դարեր առաջ այս պարիսպներով և խրամներով փրկած են քաղաքի բնակչութիւնը իրար յարձակումներէն և արհաւիրքներէն։

Մտնենք Քաղաքամէջի նեղ ու խոր, տխուր և մռայլ փողոցները, որոնք մանուածապատ, ոլորապտոյտ, գաղտնի և յայտնի անցքերով իրար միացած են։ Բնակչութեան բացարձակ մեծամասնութիւնը կը կազմեն Հայերը, որոնք հին դարերէն աւանդ մնացած տասնեակ մը հին ու նոր եկեղեցիներ ունեն—Ս. Սիօն, Ս. Պօղոս-Պետրոս, Ս. Նշան կամ Էջմիածին, Ս. Սահակ (Պարթև), Ս. Ստեփաննոս, Ս. Ծիրանաւոր, Ս. Վարդան և Ս. Յովհաննէս։

Քաղաքամէջը արևելեան հինաւուրց քաղաքի մը և հնագոյն դարերու բերդաւանի մը տպաւորութիւն կը թողու. Վանի բերդի հարաւակողմի ամբողջ տարածութեան վրայ, կանգուն կամ կիսափուլ պարիսպներէն ներս սփռուած են Քաղաքամէջի հողաշէն տունները

տափակ տանիքներով, միայարկ, երկյարկ և անգամ եռայարկ.

Մեզմէ երկու երեք դար առաջ, Վանի Քաղաքամէջը ականատես եղած է հայ-տաճկական և հայ-բրդական բազմաթիւ դէպքերու և կռիւներու, երբ դեռ Վասպուրականի մէջ թուրքին թաթը անուժ և թոյլ էր ու չէր կրնար զսպել ազատատենչ Հայութիւնը և վաչկատուն քիւրդ ցեղերն ու բէկերը, որոնք յաճախ կը ծառանային Օսմանեան լուծին դէմ: Այդ դարերուն Հայերը տեսակ մը կիսանկախութիւն ստեղծեր էին իրենց համար, ղեկավար ունենալով քաղաքի Հայ իշխաններն ու խօջանները, մէլիքներն ու աղաները:

— «Իշխանաց Իշխան Պարոն Խօջայ Ախիշան Ղարասաֆարն», Թոխմախ Միրաք, Խօջայ Սաֆար, Թովմա Աղան, Խօջայ Ջանգիւլ, Պարիկ Աղան, Խօջայ Մարութ, Բէյլար-Բէյ, Խօջա Մալխաս, Մելիք Աւէտ, Աւէտ Աղան և դեռ շատ շատեր, որոնք իրենց բնածին խելքով և կամ խորագիտութեամբ ու փորձառութեամբ կը պաշտպանէին Վանի Հայութեան գոյութիւնը և նիւթական ու բարոյական իրաւունքները՝ Վանի թուրք և քիւրդ բռնակալներու դէմ— փաշաներ, բէկեր, աղաներ, որոնք քաղաքի կամ բերդի վայրագ և սանձարձակ իշխողներն ու տէրերն էին. Ահա Ջանվար փաշան (1617—1685 թուին) որ «հրամայեց Հայոցս քաղաքացւոցս և գիւղացւոցս որ զքաղաքի շրջապատ խանդակն պեղեցին»: Ահա Օմար փաշան, որուն հրամանով «զՄարդանենց Ատոմն և զՄիրզայն կախեցին»: Ապա Դուրջի Մահմատ փաշան, որ «զարաղաջ (կախաղան) շինել» տուաւ: Ապա Հասան փաշան, որ «դալալ ձայնեց ՚ի մէջ շուկային թէ՛ Քրիստոնեայ որ մի իշխեսցէ սիւտակ կապայ և գեղին սօլ հագնել, և ոչ թուր, թուանք, խանչալ, դանախ պահել»: Մուսլի փաշան՝ որ «հրամայեց Հայոց մօրուք թողուլ»: Ջանբօլատ Օղլին՝ «հրամայեց Հայոց գօտիկ վար առնուլ և գդակ դնել»: Չափղուն Մահմատ, Գօջա Սիւլէյման, Քիւչիւկ Հասան, Բօյին Ազրի Մահմատ, Սարխօշ Իբրահիմ, Դալի Դիլվար, Ղարա Մուստաֆա, Քօռ Օսման, Թօփալ Օմար, Դուրսուն Ահմատ, Քօսայ Խալիլ, Լէշկեր Բաքիր, Չալանկի Ալի, Ջանլի Մահմատ, Կանլի Մուստաֆա, Փաշալի Մահմատ, Չալիք Օմար, Ջարար Օղլի Ֆէյզուլլահ, Խուշ Նաման, Սիլահդար Խալիլ, Խուսրէվ և դեռ քանի՛ քանի՛ նման անարգական, ահաւոր և արիւնոտ տիտղոսներով տաճիկ փաշաներ, որոնք դարերու ընթացքին Վանի բերդի

վրայ կամ ի Քաղաքամէջ նստելով, իրենց բռնութեան շղթաներով, գնդաններով — և արիւնաթաթախ սուրերով ահ ու սարսափի տակ պահեցին Հայութիւնը:

Վերոյիշեալ տխրահուչակ փաշաներու արժանի յաջորդը, Սուլթան Համիտի, Թալէաթի, Էնվէրի և բոլոր հայակեր մարդ-գազաններու օրինակին հետեւող Վանի վալին — Կուստակալ — Չափղուն, Սարխօշ, Դալի, Լէշկեր (գիակ ուտող) և մանաւանդ ԿԱՆԼԻ (արինարբո՛ւ) և ՆԱԼԱՍՆԴ ԶԱՎԴԱԹ փաշան*), իւր նախորդներու ըրածները գերազանցելու համար, որոշած էր բնաջնջել Վանի ամբողջ Հայութիւնը, որ բազմիցս թուրք անարգ լուծին դէմ ծառացած էր, մինչև որ օր մը, — երջանիկ ու փառաւոր օր — 1915 թուի, Ապրիլ 7(20)ին, երեքշաբթի արշալոյսին, երբ արևն իր ողջոյնն ու համբոյրը կուտար Վանի բերդի բարձրունքներուն, թրքական թնդանօթները դժոխային գրունդներով մահաբեր և պայթուցիկ ռումբեր կը թափէին, իսկ հրացաններու որոտալից համազարկերը գնդակներու տարափ կը տեղային Քաղաքամէջի Հայոց հողաշէն տուններու և ինքնապաշտպանութեան դիրքերու վրայ, որոնց ետին ապաստանած բուռ մը հայորդիները, ես ըսեմ հերոսական, դուն ըսէ՛ դիւցազնական կռիւ կը մղէին թուրք բանակներու և քիւրդ հրոսակախմբերու դէմ: Հապախութանը, թալանի և արիւնի ծարաւ թուրք խուժանը...

Վանի Քաղաքամէջի Ապրիլեան հերոսամարտն է, ահեղ և օրհասական: Գո՛ր է, հերոսական և սարսափելի կռիւ:

Ծուխն ու բոց, լացն ու կոծ, աղմուկն ու աղաղակ, երգն ու նուագ, գնդակն ու կրակը իրար են խառնուեր, ստեղծելով զարհուրելի կացութիւն մը, որուն մէջէն, լսեցէք, ահա հեռուէն ազգային մարտահրաւէր երգի ձայները կ'արձագանգեն և նո՛ր ոգի, նո՛ր ուժ ու կորով կուտան Հայ կռուողներուն:

Մեր հայրենիք բռնաւ ահեղ,

Մեր բեմամուց ոսնակովս,

Իւր որդիք արդ կանչում եմ,

Հանել իւր վրեժ, քէն ու ռխ...:

Մեր հայրենիք օղբաներով,

Այսպէս տարի կապկապուած,

Իւր քաջ որդոց սուրբ արիւնով

Պիտի լինի ազատուած...:

— Կեցցէ Ազատութիւն, կեցցէ Հայութիւն... կ'որոտան կռուողները:

— «Հանել իւր վրեժ, քէն ու ռխ...»: Եւ քիչ յետոյ կը տեսնենք ինչ — պետական զինապահստները և դարերու բռնութեանց շէն-

*) Այս վայրագ փաշան՝ Զավդաթը (որ այժմ ողջ է) 1908-ին Վանի գաւառներու մէջ Հայերու տղերը նախ (պայտել) տալով նահատակեց քանի մը հոգի:

բերը կը լողան ու կը ծփան հուր ու բոցի մէջ, և կը դառնան մոխրակոյտեր:

Հայ ձեռքերը գացեր կրակ տուեր են այդ անարգ դղեակնե-
րուն, որոնց մէջ Հայութեան «Ձայն հառաչանաց հեծութեան սըր-
տի», արցունքն ու տառապանքը «ձայն բարբառոյ յանապատի»
մնացին՝ անտես և անարձագանգ....

Ապրիլի վերջերը, թշնամին յուսահատ և պարտուած, ամօ-
թահար և խուճապահար, կը փախչէր Վանէն, ուր Հայութիւն,
պահ մը, ինքզինք ազատ եւ անկախ կը զգար եւ սէր կը դառնար
իւր Հայրենիքին:

Մայիս 4(17)-ի Երկուշաբթի առաւօտեան բարի լուսին, Վանի
Հայութիւնը իւր փառքի և յաղթանակի դերագոյն ընդունելը կ'ապ-
րէր, երբ Քաղաքամէջի Հայ կուռղնիքէն երիտասարդ մը, պարզ
ու անպաճոյճ դրօշակ մը կուրծքին սեղմած, Վանի բերդի ժայռե-
րէն սիրով սրտով վեր կը մագլցէր քրտնաթոր և կը հասնէր բերդի
ամենաբարձր կատարին և հոն կը տնկէր երկար ձող մը, ծայրին՝
արեան գոյնով կարմիր դրօշակ, մէջտեղ Խաչն սպիտակ: Վանի
ծովի քամին և Վարազայ սարի զեփիւռը մեղմիկ-մեղմիկ ծածա-
նումներ տուին Հայ Ազատութեան այդ յաղթական դրօշակին, որ
Արծրունեաց արծուանշան դրօշի խորտակումէն ինն հարիւր տարի
յետոյ, այժմ կը ծածանէր Վանի բերդի վրայ: Ինչ միւս կողմէ
Հայ ռազմիկները թնդանօթներու որոտներով Արարատեան Աշխա-
րէն Վան-Վասպուրականին օգնութեան եկած Հայ Կամաւորական
գունդերու ժամանումը կ'ողջունէին և ձատախի ու Փէսանդաշտի ան-
պարտելի Հայ լեռնորդիներուն քաջալերանքի ողջոյններ կ'առա-
քէին: Շատախն ու Փէսանդաշտը շարունակեցին իրենց յաղթական
հերոսամարտը, պարտութեան մատնելով թշնամին:

Երթանք Վանի նշանաւոր շուկան, որ թէև 1876 թուի ձմրան
թուրք կառավարութեան և խուժանի ձեռքով թալանուեցաւ և
մոխրակոյտի վերածուեցաւ, բայց տարիներու ընթացքին, նորէն
վերաշինուեցաւ և բարգաւաճ վիճակ մ'ունեցաւ:

Հայութիւնը շուկայի տէրն է, վաճառականութիւնը և արհեստ-

ները Հայոց սեփականութիւնն են։ Տաճիկը հոն ենթակայ և ապիկար տարր մըն է, աշխատանքի, արհեստներու և վաճառականութեան անընդունակ ցեղ մը, որ միայն զիտէր կեղերելով ու կաշառով քարշ տալ իւր գոյութիւնը։

Մտնենք շուկան, ուր երկար և ոլորապտոյտ դարձուածքներ և բաժանումներ իրար միանալով կը կազմեն ընդարձակ տարածութիւն մը, որուն մէջ պարփակուած են վաճառատուներ, խանութներ, արհեստանոցներ, և այլն թուով՝ քանի մը հազար։

Առևտրականներ և արհեստաւորները, խառն ի խուռն ցրուած չ'են ամեն կողմեր, այլ իւրաքանչիւր առևտուրի և արհեստի համար շուկայի մէջ կան յատուկ մասեր, բաժիններ։ Ոսկերչանոց, Սօլկերչանոց (կօշկակարներ) Դարզընոց (դերձակներ) Ղազանչընոց (պղնձագործներ), Բախկըլնոց (նպարավաճառներ), Բազազնոց (կտորեղէն ծախողներ), Չալջընոց (շալ ու կտաւ գործողներ) և այլն և այլն։

Առևտուր, եռ ու զեռ, ուրախ կեանք, ամէն մարդ գոհ իր գործէն և արհեստէն։ Արևելքի և արևմուտքի բերքն ու բարին կարաւաններով Վան կը բերուին և Վանէն ալ կը տանեն տեղական արտադրութիւններ — տառեխ ձուկ, կտաւ, Շատախի շալ, շիլա, պանիր, իւղ, մեղր, մորթիներ և այլն։

Ահա այս է Վանի Բաղաքամէջը, ուր կը գտնուին Վասպուրականի Հայոց Թեմական Առաջնորդարանը՝ իւր պատկան ազգային մարմիններով, «Յիսուսեան» և «Շուշանեան» դպրոցները, գրադարաններ, կուսակցական և հասարակական կազմակերպութիւններ։

Բաղաքամէջէն դուրս գալով կ'ուղղուինք դէպի Հայկավանք, որ փոքրիկ և ուրոյն թաղ մըն է, որուն բնակիչները Թիմար գաւառի Կիւաւէն գիւղի բըռտ գեղջուկներու շինած նուրբ գեղեցիկ, ձևաւոր և սպիտակ հողէ ամանները կը ծախեն — կուժ, կաղալիկ, սեռիկ, տիւնիկ, քեասա, ջրածիկ, բարչ ու պողիկ, կարաս, խամալիկ և դեռ քանի քանի տեսակ և անունով աման - չաման բնաշխարհիկ։

Հայկավանքէն, ուռենիներու հովանիներու տակէն քալելով կ'ուղղուինք դէպի Շամիրամայ թաղը, զուտ թրքաբնակ և ընդարձակ բաղաքամասը, որ կը կարծուի ըլլալ հնագոյն շրջաններու Վանի այգիստանները, որոնք հիմայ ալ այնքան շատ են։ Այգիներու մօտեր կը տարածուին բազմաթիւ բոսաններ (մրգաստան) և պախէզներ

(ընդեղէններու ածուններ և բանջարանոցներ), ցորենի արտեր, խոտ-
նոցներ կալին: Եւ այս բոլորը կ'ոռոգուին ու կուռճանան Շամիրա-
մայ Առուի ջրով, որ ամառ-ձմեռ միշտ առատ և նոյն քանակու-
թեամբ կուգայ Շամիրամայ թաղին մէջ, Արդեօբ, Չամիրամ թագուհին
իւր ժամանակին այդտեղ այգիներ և ծառնոցներ տնկել տուած էր
և անոնց բերքն ու բարին կը վայելէր: Այստեղ զրոյց մը բերնէ բե-
րան կը շրջի այս մասին: Սակայն երբ բեռագիրներու մեռած լե-
զուները յարութիւն առին անողոր գիտութիւնն եկաւ հաստատե-
լու, որ Շամիրամայ Առուն, այդ երկար և հսկայ ջրանցքը, շինե-
ր է ոչ թէ Շամիրամ, այլ Նայիրիի Մենուան թագաւորը, որուն ա-
նունը արձանագրուած կայ ջրանցքի ափին գտնուած բեռագիր ար-
ձանագրութեան մը մէջ, ուր ըսուած է— Մենուասպիի (այսինքն
Մենուասի ջրանցքը): Սակայն ժողովուրդը միայն իւր ըսածին կը
հաւատայ և կը պնդէ, որ այդ առուի հիմնադիրը նոյն ինքն Շա-
միրամ թագուհին է:

Գլխան առուակներու ափերն ի վեր քալելով, բարդի և ուռի
ծառերու անծայր շարքերու մէջէն, ծուռ և գրկզակ փողոցներէն
անցնելով, սարերու և ծովի հովն ու զովը վայելելով վերջապէս կը
մօտենանք Վանի ամենամեծ քաղաքամասին— այնքան գովուած ու
հռչակաւոր ԱՅԴԵՍՏԱՆին: Որուն հարաւակողմէն կը մտնենք Կլու-
Դաւ թաղը, որ բնակավայր է Հայ և թուրք խառն ազգաբնակչու-
թեան: Թաղէն դուրս, բաց դաշտին մէջ մեծ և կլորակ հողաբլուր
մը կայ. որուն անունով ալ թաղը կը կոչուի Կլուր-Դար: Կ'աւանդեն,
որ ժամանակին այդ դարի գլխին հայկական եկեղեցի մը եղած է:

Հետզհետէ կը յառաջանանք, կ'անցնինք ծառազարդ փողոցնե-
րէն, ռոնկ երկու կողմերէն մշտահոս առուններ կ'երթան: Հեռուէն,
կանանչ ծառերու մէջէն կ'երևի Արաբ, որ մէկ երկու հարիւր տա-
րի առաջ մեծ ու շէն գիւղ մը եղած է, իսկ այժմ Այգեստանի մէկ
թաղամասը կը կազմէ: Եւ իսկապէս բուն Արարքը, որուն վրայէն
դեռ գիւղ անունը վերցուած չէ (Արարուց գիւղամէջ ալ կ'ըսեն)
կատարեալ գիւղ մըն է: Այնտեղ կան ձիթահաններ, կալատեղեր,
կունարկներ (տաւարներու աղբակոյտեր) կային: Տունները միայնակ
են, իրար կպած, խրճիթները բոլորն ալ մեր աչքին առջն գիւղի մը
պատկերը կը պարզեն: Արարք գիւղը նախ՝ Հայոց Ձորի Նոր-Գիւղի

հովտի մէջ եղած է, բայց երբ բիրդ բռնաւորները յարձակիր և գիւղը կողոպտեւ են, բնակիչները փախեւ են քաղաք և այս նոր գիւղը հիմնած են: Գիւղի արեւելակողմի վրայ շինուած է Արարքի երկյարկանի ընդարձակ և գեղեցիկ ծխական դպրոցը՝ յանուն Ս. Թարգմանչաց—Սահակ-Պարթևի և Մեսրոպ-Մաշտոցի: Այս դպրոցին մէջ 800 երկսեռ փոքրիկներ կը ստանան իրենց նախնական ուսումը: Դպրոցի դիմաց մեծ և ընդարձակ քառակուսի բակի մը մէջ կառուցուած է Վանի Հայոց Մայր եկեղեցին—Արարուց (Այր-յարուց) Ս. Աստուածածին: Այս հսկայ և ընդարձակ եկեղեցին մօտ 6000 անձ կրնայ պարունակել: Եկեղեցւոյ առջև կը տարածուի Արարուց հրապարակը (մէյդան), շրջապատուած հարիւրաւոր խանութներով:

Արարուց հրապարակը Վանի կիրակնօրեայ տօնավաճառն է, ուր գաւառներէն և արուարձաններէն Աստծու տուած և հողէն արդիւնաբերուած ամէն բարիք կը թափեն այստեղ վաճառքի:

Մեր հրապարակն է այս, ես լաւ գիտեմ այս տօնավաճառի մանրամասնութիւնները, ապա ուրեմն երթանք ու տեսնենք, ուր պիտի առնէք հայրենեաց համն ու հօտը:

Ամառուայ Կիրակի առաւօտ մըն է, արեւածագէն առաջ Վանի Այգեստանի փողոցները կը լեցունին գաւառներէն ու գիւղերէն եկող գիւղացիներով, որոնք շալակով և տաւարով ամեն բերք ու բարիք կը բերեն Արարուց տօնավաճառին: Հայ, բիրդ, տաճիկ հն ի հն կուգան, հեռուններէն վաճառքի ապրանք բերեւ են և գնումներ պիտի ընեն:

Երթանք Արարք և դիտենք այս բնաշխարհիկ տօնավաճառը: Ամբողջ հրապարակը լեցուած է խուռներամ ժողովրդով: Քաղաքացիք կանգներ են անհոգ և ուրախ կը զրուցեն, կը ծխեն, ապրանքներ և մթերքները աչքէ կ'անցուցեն, վեր վար կ'ընեն, թանգ էժանի մասին կը մտածեն: Ոմանք կապոցներ ունին ձեռքերին, ուրիշները խուրջին ձգած թեւերուն կը սպասեն, որ իրենց ուզած մթերքները հասնին: Ուրիշ տեղ մը կայներ են գիւղացիք, շալապիկ լայն շալվարը, սպիտակ քօլօզն ու ուրշիկը, կը զարդարեն անոնց բարեձև մարմինները: Ապա գեղջկուհիները, զարուն-զարդաբուն հագուելու են և զլուխնին ծածկող սպիտակ լաշակի ծայրերով ծածկել են քիթ-բերանները, որ այդ մարդիկ չը տեսնեն ու չը լսեն

անոնց ծիծաղն ու խօսքերը, Հայ գեղջուկ նահապետական կնոջ ամօթխածուծիւնը կը փայլի այդ դէմքերու վրայ:

Ո՛րքա՞ն գեղեցիկ է այս տօնավաճառի տեսարանը, Այստեղ դիգեր են դեղին ու կանանչ կլօրներ (սեխ), այնտեղ հասուն ու նրբակեղև ձմերուկներ, քիչ անդին իրարու վրայ դիզուած են պարկեր, որոնց մէջ անուշ բոյր կ'արձակեն Արտամետի խնձորները, Ծիրանի չիր, կարմիր աղով պանիր, տիկերով իւղ և ուր (դօշար), մեղր և չոր սեր, բանջարով ժածիկ, ցորեն և զարի շարուած են կողք-կողքի:

Գեղջուկ կանայք բերեր կը ծախեն չորացած Սիվտկու բանջար, սուխուկ, եղրճա, զանազան համեղ բուսեղէններ և ընդեղէններ: Քիչ մ'անդին քիւրդերը այժ ու ոչխար, եզ և ձի կը ծախեն, մեծ աղմուկ կայ ծախողներու և գնողներու միջև. իրար կը համոզեն, կը շողորթորթեն, հազար երգում մէկ փարայ, վայ հաւատացողին, վայ խաբուողին: Այստեղ կուտակեր են հողաշէն կանաչիկներ, ամէն ձևի, ամէն տեսակ, սիրուն և նրբաճաշակ: Գիւղացիք սայլերու վրայ բարձած բերեր են փրթիր ու տառք, վառելափայտ: Խեղճ էջերը յոգներ են պստուի, ֆակոռի, ցաճի, յարդի և չրուիկի բեռներուն տակ:

Տեղ մը կը վիճեն, ուրիշ տեղ մը կ'աղմկեն, բարձր ձայնով իրենց ապրանքները կը գովեն. ծեծն ու կռիւր անպակաս են: Ամբողջ հրապարակը անասելի ժխորով լեցուած է:

Յանկարծ հրապարակի մէկ ծայրէն կը բարձրանայ զուռնայի ծանր ու հաճելի ձայնը, որուն քիչ յետոյ կ'ընկերանայ նաղարայի դրմփոցը:— Ի՞նչ կայ — կը հարցնէ բարեկամս — Օ՛, հիմայ փահլէփան կը խաղայ, այս կողմը երթանք:

Եւ ահա փահլէփանի ձոպան լարը կը բարձրանայ դիրաֆներու (գերան) վրայ և քիչ յետոյ ալ կապոյտ շալվար և կարմիր շապիկը հագին, հազար ու մի գոյնզգոյն կտորներով, ունիկներով, շրխկոցներով զարդերը կուրծքի, մէջքի և ուսերու վրայ, կուգայ փահլէփանը, երկար ձողը — Չանկլի Դիւան փայտը — երկու ձեռքերով բռնած, նաղով ու շօրօրով կը բարձրանայ լարի վրայ, կը խաչակնքէ և յանկարծ ուժգին ձայնով կը կանչէ:

— Ե՜ս Մշու Սուլթան Չանկլի Դիւան, Մուրադատու Սուրբ Կարապետ, դու օգնական, պահապան կանգնես:

—Ամէն, ամէն, կ'աղաղակէ ամբողջը վարէն, մինչ նաղարագունան բարձր ու գիլ կը նուագեն «Մշու խրո»-ի բաղըր ու թեթեւ եղանակը և փահլէվանը լարի վրայ կը խաղայ համարձակ ու ներդաշնակ:

Կէսօրը կը կոտրուի, տօնավաճառը և փահլէվանի խաղը կը վերջանան և կը պարպուի հրապարակը, ուր կը մնան միայն, երկարահասակ, լայնաթիկունք, ուրախ և անհոգ, «կոսան կրժող Արարիցիքի» *):

Ալ ինչո՞ւ կայներ ենք, երթանք մեր տունը ճաշենք, հանգստանանք և յետոյ շարունակենք մեր պտոյտը Այգեստանի մէջ. Արարուց հրապարակի հիւսիսակողմէն յառաջանալով կը մտնենք մեր թաղը, իմ անմեղ մեղաւոր մանկութեան այդ սուրբ օրօրանը:

Հասեր ենք Սանդի փողոցի գլուխը, ուր հաստատուած քարափոր քառակուսի սանդի մէջ կորկոտ կը ծեծեն: Մարդ մը դընկը ձեռքին կը վերցնէ վերև «սը', սը'» ձայնելով կորկոտ կը ծեծէ. Կորկոտի տէր կինն ալ, սանդի մօտ կայներ առջկան կը մանէ, աչքը կորկոտին վրայ պահելով:

Ահա Ալխասենց տունը, որու փողոցին դրան առջև Մուղսի Մարտիրոսը գիւղական մեծ սայլեր կը շինէ, իր եղբայրներու և աշկերտներու հետ: Քիչ մ'անդին Ջալի Բաղսարի տունն է, ուրկից մախլախ շրխկոցներ և երգի ձայներ կուզան: Քանի մը քայլ այս կողմ Սինամահաւքոնց (Սիրամարգենց) կտաւի գործանոցն է, ուր 14 խորերու առջև նստած վարպետներն ու խալիճաները (օգնական) կտաւ կը գործեն, իսկ դագգեաններու մօտ և ճախրակներու առջև նստած փոքրահասակ աշկերտները մասրա կը լեցնեն: Մաքիւրները անտեսանելի արագութեամբ կ'երթենեկեն վարպետներու ձեռքերուն մէջ: Թրխկոց, շրխկոց, և բարձր ձայներ, երգ և ծիծաղ իրար կը խառնուին և հաճելի մթնոլորտ մը կը ստեղծեն մեր շուրջ: Կը յառաջանանք, ու կանգ կ'առնենք Կապուտկանց տան առջև: Ներսէն խուլ դրմփոցի ձայներ կուզան: Կապուտկանց Սօլկար Մուղսի Արթին Աղան է, որ կաշի կը ծեծէ և կարմիր սօլեր ու ու կաթրոնիւր կը կարէ: Կապուտկանց Մուղսիի նախկին աշկերտը՝ Մուղսի Ավանէսենց Սիմոնն ալ սօլկար է և անդադար կաշի կը

*) Այսինքն տաւարի միս ուտողներ:

ծեծէ, իսկ իր կին Մարգրիտ Խաթուն և երկու տղաներն ալ արագութեամբ կօշիկ կը կարեն:

Եւ վերջապէս ահա մեր տունը, իմ պապի պապերու և անոնց թոռան թոռներու այս նուիրական և պարզ ու խոնարհ հողաշէն տունը, որուն դուռը կը բացուի Նեղի Փողնի (նեղ փողոցի) վրայ: Ներս կը մտնենք, ահա մեր դռսի բակը, ահա մեր փոքրիկ այգին իւր ծառերով ու ծաղկալից ածունեքով, որոնց վրայ հովանի կ'ընէ հացի ծառը իւր տարածուած և տերևախիտ ճիւղերով:

Կը մտնենք մեր տան բակը, որուն երեսնաքի տակ փռուած է գոյնզգոյն մաքուր կապերտը՝ բազմոցները վրան շարուած և բարձերն ալ պատին յենուած: Որքան հանգստաւէտ է այստեղ, որքան անուշ ու յիշատակալից է մեր այս պապենական հայրենի տունը, որ ո՛վ գիտէ, ո՛վ շինած է: Սակայն դիտենք որ պապս, հայրս, իր քոյրերն ու եղբայրները և վերջապէս մենք—մէկ քոյր և հինգ եղբայրներ, այս յարկին տակ ծնած, սնած և կեանք առած ենք: Ահա մեր ՏԱՄՏՈՒՆԸ, թոնիրի ծուխով օծուած, սև պատերով, սև-սաթ առաստաղով և փոքրիկ լուսամուտներով, որոնք թոնիրներու ծխնելոյզներն են: Ա՛խ, այդ թոնիրները, հայկական այդ սուրբ օճախները՝ ամառ ձմեռ մշտավառ, մեր պաշտելի ծննդավայրը:

Քոյրս կը դնէ հացի կլոր սեղանը, որուն բոլորտիք շարէ շար կը շարուենք ծալապատիկ: Մայրս կը բերէ թէժ կրակի վրայ եփուած Վանի տառեխ ձուկը և ապա թթու խնձորով Կիմա կերակուրը, որուն համն ու բոյրը որքան անուշ են և ախորժելի: Հապա թանապուրը—տանք տանք, թթուաշ և հաճելի: Կ'ուտենք, կը կշտանանք: Սեղանն անպակաս, տունը շէն մնայ, ձեռքդ կանաչ կենայ մայր, հովանիդ մեր գլխէն անպակաս ըլլայ հայր, համբոյր ձեռքիդ, համբոյր ճակատիդ, համբոյր և ձեզ, բոյրս և կանդ ու կ'ընդ եղբայրներս, իմ մանկութեան և պատանեկութեան կաթոգին և սիրասուն հարազատներս: Եւ դեռ որքան քաղցր ու անմոռաց յիշատակներ կան իմ մանկութիւնը յիշեցնող, սակայն ես ո՛ր մէկը յիշեմ: Խաղատեղերը,—Փողնի գլուխ, առուի ափեր, այգիներ, դաշտեր, խաղրնկերները—Պետօն, Աշօն, Տիգրան, Աբրօն, Արամ, Վաղօն, որոնց հետ Ծնունդի Խթման գիշեր Ալիլուիա կընէինք: Տնաւորնդաջին ժամին մոմէն վառուած ճրագով՝ տունէ տուն, դռնէ դուռ ման

գալով ցախ ու փայտ կը հաւաքէինք և թաղին կեդրոնը կուտակելով Տէնդառաջի— Տրընդէզի խարոյկը կը վառէինք և նաղարա-զուռնայով խարոյկի բոլորտիք շուրջ պար կը բռնէինք։ Բարեկենդանը մօտենալուն պէս թաղի չարաճճիներս դիմակաւոր կը դառնայինք, ալիւր ու մուր կը քսէինք երեսնիս և ինչ գուարճալի ժամեր կ'անցունէինք, երբ մանաւանդ թաղին հալիւորներու և պառաւներու պրտպրտոցներուն և անմեղ յանդիմանութեանց կ'արժանանայինք։ Մեծ պահքի առաջին օրն է։ Լուսաբացին կ'արթնանայի և մեծ գլուխ սոխի մը վրայ չ հատ փետուր զարնելով տանտունի երդիրէն թելով մը վար կը կախէի, որ մեծ պահքը շուտ անցնէր։ Պահոց Միջինքը կը մօտենար, կ'երթայի Պատուրի փուռը, ուր մեծ Միջնապիթ*) մը շինել կ'ուտայի և արծաթ 40 փարանոց մըն ալ այդ պլիթին մէջ դնելով տուն կը բերէի։ Հայրս այդ պլիթը մասերու կը բաժնէր, անգամ իր պանդուխտ եղբօրն ալ բաժին կը հանէր։ Արծաթ դրամը որուն բաժնին մէջ որ ըլլար, անիկա ընտանիքի բախտաւորը կը համարուէր։

Եւ այսպէս որքան անուշ ու անմեղ յուշեր քաղցր ու անմոռաց օրեր— «Ո՛ր մանկական հրանաւէտ օրեր և ժամեր այսօր ձեզ կը հանդիպիմ վերստին...» ու կըզգամ, որ օրօրոցս մեղմիկ օրօրով կը տարուբերուի, կը յսեմ մօրս միլանուշ ձայնը, որ օրօր ու դարդար կ'երգէ, կը տեսնեմ մեր պարտէզի ծաղկալից ածուն, ուրկից ծաղիկներ կը փնջեմ գոյնզգոյն, կը բարձրանամ մեր ծիրանի ծառը և ոսկեգոյն ծիրանը կ'ուտեմ անյագաբար, կ'երթամ փողոցը և ծառի շուրքի տակ, առուի ափին նստելով ջրախաղեր կը սարքենք ընկերներով։ Ա՛խ, որքան երկար և անսպառ է շարքը այս անվերջ յուշերուն, այդ անհոգ ու երջանիկ օրերուն, որոնք սակայն՝ երազի նման անցան, գնացին, ալ յաւիտեան ետ չ'են դառնար։

Չաղլի փողնի ծառուղիներու տակէն, գլգլան առուններու ափերն ի վեր յառաջանալով կը հասնինք Չաղլի աղբիւրի ջուրի զոյգ աւազաններու մօտ, որոնց ափին, ծառերու շուրքին տակ կանայք նստած կար կը կարեն. խիաֆն իր խինածը կ'ընէ, իսկ հայիւորները համրիչ քաշելով ու ծխելով հին օրերը կ'երագեն և նոր օրե-

*) Այսինքն Միջինքի հաց կամ գաթա, որը կրնանք նմանցնել Բախտի Կարկանդակին։

ըուն վայ կուտան։ Կերթանք Միքայի Զադը (ուր հին ատեններ ջուրի կառավարիչը վրան խփեր նստեր է և այդ անունով ալ կը ճանչցուի այդ խոնարհ թաղը), որուն շարունակութիւնն է Փաւի Փողոսն, ուր հաւանաբար ժամանակին փաշա մ'ապրած է ուստի և փողոցը կոչուեր է Փաշի փողան, որուն կը միանան Ոսպնէպասենց թաղ. Նախրի փողան, և ենի մահլէն, որ հնուց՝ ձիարշաւի դաշտ եղած է։

Եւ վերջապէս կը հասնինք Նորաւէն թաղամասը, որուն մէջտեղը կը բարձրանայ Ս. Աստուածածնի եկեղեցին, իւր բարձր ու սպիտակ գմբէթով. եկեղեցիին մօտիկ է նաև ծխական ազգային երկսեռ դպրոցը։ Այս թաղամասին մէջ կը գտնուին նաև երջանկայիշատակ բարերար Մկրտիչ Սանասարեանի հիմնել տուած աղջկանց յատուկ Սանդխտեան վարժարանը, Միացեալ Ընկերութեան Վանի Վարժապետանոցը, Ամերիկեան հաստատութիւններն ու դպրոցները և հիւպատոսարաններ. Նորաշէնի թաղամասը հարուստ, բարեկեցիկ և միջին դասակարգերու կեդրոնն է, ուր կ'ապրին «Խօջա, զանգին նորաւէնցիք»։ Վանի Այգեստանի գուտ հայաբնակ, հայնոց թաղամասն է Նորաշէնը, որուն Ս. Աստուածածին եկեղեցին նոր շինուած ըլլալով, թաղն ալ եկեղեցիի նոր շէնքի անունով Նորաշէն կոչուած է։ Նորաշէնի թաղամասը հարուստ է ծառախիտ այգիներով, առատ ջուրերով և հովասուն փողոցներով, որոնց երկու կողմերէն կ'երթան մշտահոս և գլզլան առուակներ։ Ամէն տուն՝ կամ այգի մ' ունի իր առջև, կամ այգիին մէջտեղը շինուած է և ծառերով շրջապատուած։ Այգիներ, անվերջ և անհատնում այգիներ, բարձր կամ ցած հողաշէն պատերով սահմանուած, իրար կպած, անտառանման տարածութեամբ, անել և անանց ճամբաներով, ոլորապտոյտ և գաղտնի ուղիներով։ Այս այգիները տասնեակ տարիներ Վան-Վասպուրականի իրար յաջորդող ազատատենչ և յեղափոխական Հայ երիտասարդութեան մարզավայրերն ու թաքստոցները եղած են, զինատար և հայդուկային խումբերու համար ապահով ճամբաներ և ապաստաններ։ Ամէն այգին իր պատմութիւնն ունի, կապուած այս ու այն յեղափոխական դէմքի կամ դէպքի հետ։ Վանի հինաւորց Գաղաքամէջը եթէ կը յոխորտայ իւր բարձր բերդով, Այգեստանն ալ համեստութեամբ մէջտեղ կուգայ իւր լայն ու երկար փողոցներով, բազմաթիւ անուշ և մշտահոս աղբիւրներով և

առուներով, իւր օդասուն և վայելուչ տուններով և մանաւանդ կանաչաւէտ ու ծառազարդ այգիներով, որոնք բազմատեսակ պտղատու ծառեր ունին, խաղողի թուփեր, ծաղկանոցներ և դեռ որբան գեղեցիկ ու հաճելի վայրեր:

Ահա Աւօի Դարը, անուանի՜ Աշոյի մէյխանով. ուր նստած անհոգ մարդիկ գինի կը խմեն և բերանները ճրճըփացնելով մազան կուլ կուտան ու Սպանիի սարխոշ Յակոյի երգերը կը լսեն: Հետեցէք ինձ, որ Աւօի Դարի կողմէն ձեզ տանեմ դէպի Սօլխու մէջէն (Սօլխեանհնց ծառնոց): Ուղղաձիգ բարդիները, խիտ առ խիտ, կողք կողքի կը բարձրանան, տերևախիտ գազաթներն իրար միացած կ'ողջագուրուին և կարծես շինուած է առաստաղ մը, որուն մէջէն. տեղ տեղ բացուած արանքէն կապոյտ երկինքը կ'երևի: Նստեցէք այս ծառերու շուրին տակ և նայեցէք դէպի արևելք: Վարագայ սարն է մեր դիմացը, որուն լանջերու վրայ բազմեր են Կարմրուորի Վանքն ու Շուշանց գիւղը, ուրկէ կը սկսկի երկար, միապաղաղ և զառի վար ընդարձակ դաշտավայր մը, ամբողջովին ցորենի և գարիի արտերով զարդարուած: Ծառնոցէն քիչ մը վերը. դաշտի մէջէն կ'երթայ Ուրբաթ Առուն, որուն ափերը, կիրակի օրեր, Այգեստանի Հայոց հասարակաց զբօսավայրը կը դառնան, երթանք Ուրբաթ Առուն. Խուռնեւրամ երկսեռ հասարակութիւն կ'երթեկէ, ամեն կողմ երգ, նուագ, ուրախութիւն. Այստեղ Կանոնչի Օհաննէսը, իր նուագածուններով Զուլօի երգը կ'երգէ խումբ մը խօվարդաններու համար, որոնք իրար կենաց գինի կը խմեն և ուրախ բացականչութիւններով անցնող դարձողին իրենց մօտ կը հրաւիրեն: Այնտեղ Կուշօի չալկին իր երգերով ու նուագով տաքցուցեր ու եռցուցեր է խումբ մը արհեստաւորներու քէֆը: Աւելի հեռուն մեծ բազմութիւն մը խոնուեր է. գուռնաջի Գեալօյի Միհրանը թշերուն զօռ տալով գուռնա կը փչէ, նաղարաջին կոպալն ու ճրպոտը օղի մէջ խաղցնելով դրմփ հա դրմփ նաղարան կը կոպլէ, իսկ տաք զուլխ և ջանիման տղայ մըն ալ—Անիգէօն—շալ շալվար հագին, զոյգ թաշկինակը ձեռքին գինիի շիշը գօտին խրած և խանչալը կողքէն կախ՝ ձեռնախաղի ելեր է, կը խաղայ ու կը խաղայ. Ամբօխին մէջէն, Անիգէօյի մէկ դարդիման ընկերը, յանկարծ կը պօռայ—Տղէյներ, ծափ պարկէք, վո՛վ ծափ չը

զանի՝ մէր զանի, վով ծափ չը զանի՝ մէր զանի*)։ Մէկէն ի մէկ ծափերը կ'որոտան, Անիգէօն կ'ոգևորուի, կը հպարտանայ և միշտ կը ջանայ աւելի շնորհալի պարել։ Նաղարաջիի ճակատին շապաշ կը կպցնեն.— «Ա՛յ շաբ ա մ ա մ ա... շէն կ'ենայ Թէոս Աղէն, շէն...»։ Եւ շաբաշ կպցնողներու ծայրը կը փրթնի։

Թողունք Ուրբաթ Սուուն և երթանք Մեծ Քեանդըչին, այն առատահոս աղբիւրը, որուն ական սառն ջուրին մէջ քանի մը տեղ գինիի պոգիկներ և օղիի շիշեր դրած են իսկ ական գլխին և երկու կողմերը նստեր են խումբ խումբ մարդիկ—նարդի կը խաղան, նարդիլէ կը ծխեն, օղի անուշ կ'ընեն, կը կատակեն, կը փկըփալէն կը ծիծաղին, մինչ միւս կողմն ալ չալկին կը նուագէ յանձնարարուած եղանակները։

Մեծ Քեանդըչիէն կը բարձրանանք Թագա Քեահրէզի (Նոր Աղբիւր) թաղը, որ բարձր դիրքով օդասուն և հաճելի վայր մըն է։ ասկէ քիչ մը վեր խաղողի ընդարձակ այգիներն են—Նորատունկներ—որոնց իւրաքանչիւրի մէջ տաղաւարներ և հնձաններ կան։

Այգեկութի ժամանակէ։ Առաւօտեան շատ շուտ այգիի տիրոջ զրկիցներ, ազգականներ և բարեկամները կ'երթան այգին և թուփերու մէջ լեցուելով կը կթեն (կը քաղեն) խաղողի կուռճութերը, որոնք կողովներով կը փոխադրուին տունն կամ հնձան։ Ճաշի ժամանակ բոլոր հրաւիրեալները կը շարունակեն խոտերուն չվրայ փռուած սփռոցին շուրջ և ճառելի ձուկը կամ խորոված կը վայելեն խաղողի հետ։ Ճաշէն յետոյ աշխատանքը կը շարունակեն մինչև երեկոյ։ Եթէ պրծան լաւ, իսկ եթէ ոչ՝ միւս օրն ալ կուգան ու կը վերջացնեն այգեկութը։

Թագա-Քեահրէզէն կը վերադառնանք Մեծ Քեանդըչին, ասկէ կ'իջնենք Խամուրբեասան աղբիւրին գլուխը, ապա կը մտնենք Թոխմախենց փողոց, ուրկէ կը շրջուինք դէպի Բայլենց փողան և ապա կը հասնինք Նալբանդեան լայն ու երկար փողոցը, որ Արարուց հրապարակէն կ'երկարի մինչև Խաչ փողան (փողոց), ուր այժմ կանգնեցնենք հինք։

*) Ըսել կ'ուզէ, չըջապատողները պէտք է իրենց ծափերով քաջալերեն պարողը, իսկ եթէ տղամարդիկ այդքան բան չ'են ընել, այն ատեն մայրերը ստիպուած կ'ըլլան զաւակներու փոխարէն ծափ տալ և հոգնիլ, ինչ որ խղճի դէմ է և անյարմար։

Խաչ-Փողանի խաչաձև հրապարակին վրայ կանգնելու ենք։ Արեւելքէն արեւմուտք—Սղգայ գիւղէն մինչև Վանի ծովափը—երկարող այս լայն ու երկար փողոցը, կը կոչուի Սղգայու Ջաղդէն (այսինքն Սղգա գիւղէն ծայր առնող պողոտան) որ Դեազկէ-փոսէն սկսեալ մինչև Հայկավանք և ծովափ, ամբողջ երկու ժամուայ ճանապարհ, սքանչելի ծառուղի մըն է, որուն երկու կողմերէն հոսող առուններու և աղբիւրներու ջրափերը զարդարուած են տասնեակ հազարաւոր բարդի և ուռի ծառերով։ Հարաւէն հիւսիս երկարաձգուած փողոցը ծայր կ'առնէ Արարուց հրապարակէն և կը վերջանայ Ակրփի կոչուած տաճկարնակ թաղի մօտ, Յանկոյսների գետի ափին։ Վան քաղաքը չորս մասի բաժնող այս երկու լայն և երկար փողոցները իրար կը խաչաձևեն կեդրոնական և բանուկ հրապարակի մը վրայ, որ Խաչ-փողան կը կոչուի։

Խաչ փողանէն դէպի արեւմուտք յառաջանալով, կը մտնենք Սուրբ Յակոբայ թաղամասը, որուն հեռւոր ու տաճկնոց փողոցին մէջ ո՞վ գիտէ քանի տասնեակ տարիներէ ի վեր կը բարձրանայ յանուն Մժընայ Սուրբ Յակոբ Հայրապետին կառուցուած փոքրիկ, գեղակերտ և սպիտակափայլ գմբէթով եկեղեցին, որուն բակին մէջ ծխական ազգային դպրոց մըն ալ կայ։ Այդ տաճկնոց թաղերուն մէջ Հայ տունները քիչ են, բնակիչներն ալ համեստ ու խոնարհ դասակարգի մարդիկ, որոնց համար ժողովուրդը կըսէ «Պըլիկ ժողովող Սուրբ Յակոբցի»*), որոնք շրջապատուած գայլ-գազան մարդերով ախ ու վախով անցուցներ են իրենց օրերն ու տարիները։ Որքան արհաւիրք և արիւն տեսներ ու տանջուել են խեղճ Սուրբ Յակոբցիք, սակայն անոնք կառչած մնացեր են իրենց պապենական օճախներուն և չ'են բաժանուած անոնցմէ։ Այս թաղամասին մէջ, երբեմն նշանաւոր էին Կոսպարենց, Թաշճեանհնց, Կոլոտենց, Զրուանդանցոց, Ոսկիբակցոնց, Աղաբաբենց, Թուրշոնց, Տէրտրանց ևայլն տուններ իրենց աղաներով և խաթուններով։ Դինօսենց նեղ փողոցէն անցած ատեննիս տունի մը խորքէն երգի ձայներ կը լսենք։ Ծանօթ է մեզ այս տունը՝ ներս մտնենք և երթանք տանտուն, ուր ոտնհրը թոնիրին մէջ կախած և կռնակը պատին յենած նստած է

*) Պըլիկը տաճկական 10 փարանոցի 10-երորդ մասն էր։ Ներկայ հաշիւով շատ աննշան, անգամ անարժէք է այդ պըլիկը։

Դինօհնց Հաջի Մարտիրոսը— մեր Հաջի Ախպէրը— և ձևորն ականջին դրած հաստ ու ահաւոր ձայնով մը երգեր կ'երգէ, զուարճացրնելով տունեցիներն ու անկոչ հիւրերը, պատմելով իւր կեանքի այնքան ծիծաղաբեր արկածները, որոնք Վանէն ծայր կ'առնուն, կ'երթան Կովկաս, Կ. Պոլիս, եգիպտոս, Երուսաղէմ, Պարսկաստան ու նորէն կը դառնան Վան, ուր օր մը մեր Հաջին, փողոցէն անցած ատեն հանդիպած է ժամ գացող երկու կանանց, որոնք անոր մեծ ու երկար քիթը տեսնելով զարմացեր ու կանգնել են, մինչ Հաջին իսկոյն իւր քիթին ծայրը թեքելով ըսած է— «Խաթուններ մի վախենաք, քիթս ձեզ շուռ չի տար, եկէք անցէք»:

Յուրը Յակոբայ թաղամասէն դուրս գալով շուռ կուգանք դէպի Բաղնիսի Դուռը, որուն առջև լայն փողոցը հրապարակի մը ձև ստացեր է: Ասկէ կը բարձրանանք վերը և ահա նորէն կանգնել ենք Խաչ-Փողանի հրապարակի վրայ, ուր կան խանութներ, սրճարաններ, կազինօներ, ծառերու հովերուն տակ ու ջրափերուն հաստատուած պտղավաճառներ եայլն:

Ո՛րքան գեղեցիկ է այստեղի տեսարանը: Սրճարանի մը դրան առջև չալկին կը նուագուի. Ծառերու շուքին տակ նստած յաճախորդները նարդի կը խաղան, նարգիլէ կը ծխեն ու կը զուարճանան: Այստեղ Դհէրցի Զաքօն ամենաընտիր պտուղներ կը վաճառէ և իր խուպոտ ձայնով յաճախորդներ կը հրաւիրէ:

Առուններու ափին նստել են ծերերը և համրիչ քաշելով քաղցր անուշ կը զրուցեն: Պատերու տակէն ամօթխած ու համեստ տեսքով Հայ կանայք կ'երթան կուպան՝ զարուն-զարգարուն իրենց տեղական տարագնեքով գոյնդգոյն: Հասակաւոր կանայք ընտիր կարմիր կերպասէ երկար շապիկ հագել են և ծանր-ծանր կ'երթան: Զահէլ կիները, սպիտակ, միակտուր ծածկոցի մը— Մըխմէլի— տակէն միայն իրենց դէմքը կը ցուցնեն, իսկ հարսերն ու աղջիկները մեծ տաքսեայ ծոպաւոր քող մը— Մէտակ— ձգել են իրենց գլուխներու վրայ և ծածկել են իրենց դէմքը, բաց թողնելով աչքերը:

Ո՛ւր կ'երթան այս խաթուններն ու հարս և աղջիկները: Ժամ կ'երթան, հիւր կ'երթան, խնդրակն ալ առջևէն կ'առաջնորդէ գանոնք: Բարով երթան, բարով գան:

Խաչ-Փողանի հրապարակէն կըսկսինք բարձրանալ դէպի

Սրդգայու Զադդէն, դէպի վեր: Ահա Խամուր-Քենասան (խմոր կտրող) աղբիւրը, որուն ական վրայ պուպուզելով կուց մ'երկու սառ ջուր կը խմենք և ծառերու շուրին տակէն ու առուններու ափերն ի վեր յառաջանալով կանգ կ'առնենք Թոխմախենց փողոցի գլուխը և դէպի հարաւ նայելով կը տեսնենք «Երամեան Միջնակարգ Դպրոց»ը, որուն հիմնադիրը 11 տարեկանէն աչազուրկ դարձած, իսկ այժմ պատկառելի, արդիւնաւոր և վաստակարեկ կրթական գործիչ մըն է, նոյն ինքն Համբարձում Երամեանը, որ երկու աչքով լուսազուրկ վիճակով, և իր տոկուն, յամառ ու յարատև կամքով, ամբողջ 37 տարի կրցաւ իւր դպրոցը պահել և հետզհետէ զարգացնել արդիական և մանկավարժական նորութիւններով:

Առանց յուզումի, առանց արցունքի կրնամ հեռանալ Վան-Վասպուրականի այս էն առաջնակարգ Հայ կրթական լուսոյ տաճարի առջևէն: Ո՛ր, ո՛չ, այդ անկարելի է, չէ՛ որ այդ դպրոցին մէջ սերունդներ դաստիարակուած են, զուտ ազգային ու հայկական ոգով, չէ՛ որ այդ նոյն դպրոցի սուրբ յարկին տակ ես ստացայ իմ միջնակարգ ուսումն ու դաստիարակութիւնը, հապա ուրեմն ներս մտնեմ, համբուրեմ դպրոցի շէմքը և երթամ տեսնեմ մեր ծերունագարդ ուսուցչապետը—Պարոն Համբարձումը—որ դեղին-քեարբար համբիշը ձեռքին բռնած, դպրոցի հարաւակողմի պատին տակ մէն-մենակ լուռ և մտախոհ կ'երթնկէ, կը խոկայ իր ներքնաշխարհին մէջ, ամփոփուած ինքն իր մէջ: Ա՛խ, որպիսի վիշտ և թախիծ կայ անոր դէմքին վրայ, իսկ կնճիռները և տխրութեան մշուշը պատեր անոր ճակատը: 2է՛ որ աչքերը չեն տեսներ, այս լոյս աշխարհը անոր համար մութ ու խաւար է: Ողջոյն քեզ զարկուած ու զրկուած իմ Մեծ Ուսուցիչ, Վանի կրթական արշալոյսի անխոճ և արդիւնաւոր մշակ, որ այդ աչազուրկ վիճակովդ կրցար բարձր ու հպարտ պահել Հայ դպրոցի կոչումն ու պատիւը: Ինձ ի՛նչ կը մնայ եթէ ոչ երկիւղածութեամբ և խորին երախտագիտութեամբ համբուրեմ ճակատդ ու ձեռքդ և մեր պաշտելի դպրոցի անմոռաց յուշ-յիշատակներով օրօրուն, հրաժեշտ տամ քեզ ու շարունակեմ ճամբաւ:

Ահա Պատիկ-Քեանդըչին՝ պաղ աղբիւր մը, որուն ական գլուխը զարդարուած է բարդի և ուռի բազմաթիւ ծառերով: Հովը կը փչէ մեղմիկ և ծառերու տերևներու սոսափիւնը խառնուելով աղբիւրի

զլգլան ջրաձայներու հետ մարդուս սիրտն ու հոգին կը պարուրեն։ Մեկնինքն այն անմեկնելի վայրէն, այն պիտի մեկնինքն ղէպի վեր և կանգ առնենք Հայկազեան Կեդրոնական Դպրոցի առջև, որուն երկ-
յարկանի ընդարձակ շէնքի բազմաթիւ դասարանները լեցուած են
ծխական դպրոցներէն եկած աշակերտներով։

Ահա և Պողպատի-Դարը, որ Այգեստանի ամենագեղեցիկ վայ-
րերէն մէկն է, իր բարձր դիրքով, ծառուղիներով և երկու կողմե-
րէն մշտապէս հոսող սառն ու վճիտ աղբիւրներու առուններով։
Նստենք այս առուններու ափին հանգստանանք և քիչ մը քննենք
Այգեստանի մօտաւոր անցեալն իր ղէպերով, որոնք շարժանկարի
նման արագօրէն կ'անցնին մեր աչքի առջևէն ու կ'երթան պատմու-
թեան գրկին մէջ թաղուելու։

Հայկական ազատագրական շարժումները դուր չ'են գար կաս-
կածամիտ և հայակեր Հիւանդ Մարդուն—Սուլթան Համիտին, որ
կը հրամայէ իր զօրքին ու խուժանին բնաջնջել Տաճկահայաստանի
ներքին գաւառներու Հայութիւնը։ Այդ ահաւոր մահահրամանը կը
կատարուի ամենուրեք։ Հերթը Վանին է. և ահա ինչ—«Հազար ութ
հարիւր ինսուն վեց թուին, սև Ծրկուշաբթի Յունիս երեքին» Վանի
թուրք իշխանաւորներն ու բաշիբօզուկ խուժանը ոտքի կ'ելլեն Հա-
յութիւնը բնաջնջելու համար։ Սակայն Վանի Հայութիւնը նախա-
տեսած էր այդ ահաւոր և մահահոտ վտանգը, ուստի և երբ տաճ-
կական թնդանօթներն ու հրացանները կրակու գնդակ տեղալ սկը-
սան Հայոց թաղերու վրայ, այդ նոյն Հայութիւնը, իւր ռազմունակ
զաւակներով ի յայտ եկաւ և իր մէջն ունենալով անմահ Պետօի,
Աւետիսեանի և Մարտիկի նման ղեկավարներ, շաբաթ մ'ամբողջ
կրցաւ զենքով դիմադրել և փրկել իւր կեանքը՝ թրքական եաթա-
ղանէն, սակայն, աւաղ, ո՞վ կրնար գուշակել թէ այս փառաւոր ա-
զատամարտէն յետոյ, օտարներու ստոր միջամտութեամբ քաղաքէն
հեռացող ութն հարիւր ծաղիկ և կտրիճ երիտասարդներն երբ պարս-
կա-տաճկական նահանգաւարներ կը հասնին, դաւադիր թշնամին կը
պաշարէ զանոնք և անխնայ կը կոտորէ։ Ա՛հ, այդ նահատակներու
նշխարները ցանած-ցրուած կը մնան Աղբակի լեռներու և Ս. Բար-
դուղիմէոսի վանքի քարքարոտներու մէջ։

Այս ահաւոր ու արիւնալի ղէպերէն քսան տարի յետոյ, Հայ

արեան ծարաւի տաճիկը նորէն կը կրկնէ պատմութիւնը: Այս անգամ Իթթիհատի բորենիները հրապարակ կուգան և կ'որոշեն բնաջնջել Տաճկահայաստանի բովանդակ Հայութիւնը, Վան-Վասպուրականէն սկսելով այդ արիւնոտ ծրագրի գործադրութիւնը: Սակայն Հայութիւնը պատրաստ է և զէնք ձեռին, «մահ կամ ազատութիւն» խօսքը շրթունքին կեցքեր է գալիք վտանգին դիմադրելու համար:

Գարուն է—1915 Ապրիլ 7/20—Աւետման տօնին, ճրքեղաթիւ արշալոյսին, արեւն իր ծիրանի շողերը փռեր էր Վանի Այգեհատանի ծառերու վրայ, երբ յանկարծ Շուշանց գիւղի դաշտի մէջէն, տաճիկ զինուորները հրացաններու զարհուրելի համազարկով մը կռուի ապղանշանը տուին: Մէկ ըոպէի մէջ բովանդակ Այգեհատանը թնդանօթներու, գնդացիներու և հրացաններու որոտումներով լեցուեցաւ:

Հայութիւնը գետնափոր խրամներու մէջ, հողէ պատերու ետեւ, խարխուլ տուններու ներսն ու դուրսը, փողոցներու մէջ, և վերջապէս ամէն տեղ իրեն կռուատեղ, դիրք, ապաստան ընտրեց և կռուողներն անձնուիրաբար գործի անցան: Թշնամին յարձակողականի կը դիմէ, նպատակ ունենալով Հայոց դիրքերէն ներխուժել ու արեան բաղնիքներ սարքել: Հայերը ինքնապաշտպանութեան համար հերոսաբար կը դիմադրեն թշնամիի գրոհներուն: Քիւրդ հրոսախումբեր և տաճիկ խուժանը թալանի և արիւնի ախորժակով զրգռուած եկեր են Նալբանդ Զավդաթ փաշային օգնութեան: Կռուի առաջին օրերն են: Զավդաթը դեռ գոհ է և յոյս ունի որ քանի մ' օր յետոյ պիտի կրնայ ճնշել ու բնաջնջել Հայութիւնը, ուստի և անհոգ է կը յոխորտայ թէ—«Իշրմ հօք, քէյֆըմ չօք», (գործ չ'ունիմ, քէյֆս շատ է): Միւս կողմէ Հայութիւնը հիւանալի կազմակերպութեամբ մը կը դիմադրէ թշնամիի յարձակումներուն: Այգեհատանը բաժաններ են քանի մը զինուորական Շրջաններու, որոնցմէ իւրաքանչիւրն ունի իւր Շրջանապետը: Ամէն շրջանի մէջ Հայերն ունին տասնեակ մը դիրքեր և ինքնապաշտպանութեան վայրեր, որոնց մէջ գիշեր ցերեկ անքուն և անհանգիստ, կեցքեր են ու կը կռուին Վանի Հայերը՝ նրբտասարդ թէ ծեւ, աղքատ թէ հարուստ, առանց կուսակցական խտրութեան, վասն զի թշնամին այդ խտիրը չը պիտի դնէ եթէ յաղթելու ըլլայ: Ամէն մարդ—կիներն ու մանուկներն անգամ—աշխատանքի լծուած են: Պարապ մարդ չը կայ, ամէն ոք պիտի

գործէ իւր անձի և ընտանիքի փրկութեան համար, անգործ մնալն ամօթէ, գիշերը ցերեկին խառնել, բունն ու հանգիստը մոռնալ, գերագոյն ջանքեր թափել, աշխատիլ, կռուողներուն հաց, սնունդ, հագուստ, փամփուշտ, վառելիք, ծխախոտ հայթայթել, քանդուած դիրքերը վերաշինել, խախտու պատերն ամրացնել, գետնի տակ խորեր (լաղմեր) և ականներ փորել, մօտենալ թշնամիի դիրքերուն կրակ տալ, հրդեհել և փախչիլ, վիրաւորները բժշկել, սպանուածները թաղել, գիւղերէն Այգեհտան թափուած կիսամերկ և սովալլուկ դաղթականները կերակրել, թշնամիի դիրքերուն մօտենալ ռումբ նետել, և վերջապէս Ջինուորական Մարմնի բոլոր հրահանգներն ու հրամանները անթերի կատարել: Եւ որոնք են այս բոլոր գործեր կատարողները—ամբողջ Այգեհտանի Հայութիւնը—80 տարեկան ծերերէն սկսեալ մինչև 10 տարեկան մանուկները՝ երկու սեռէն անխտիր:

Լուսնակ գիշեր է, հրակն ու գնդակը կը տեղան հեղեղի նման, իսկ այստեղ հասակաւոր մարդ մը, որմնադիր Ուսթա Սահակը փողոցի մը դիմաց պատ կը շարէ, կանայք աղիւս և շաղախ կուտան իսկ վարպետը կը շարէ: Ահա վազէ վազ, հե ի հե կ'երթայ 12 տարեկան աշխոյժ տղայ մը: Սուրահանդակ է, կրակի նման կը սուրայ —Ո՞վ է, կը լսուի պահակ զինուորի ձայնը.— Կռա՛կ... կը պատասխանէ տղան, յայտնելով գիշերուայ գաղտնի անունը և կ'անհետանայ: Այս տանտունէն ծուխ կը բարձրանայ. ներս կը մտնենք. ինչ յուզիչ տեսարան, 12 պառաւ կանայք ի մի հաւաքուել են խմոր կ'ընեն և հաց կը թխեն իրենց կռուող գաւակներուն համար: Անոնց դէմքերու վրայ տխրութիւն չը կայ, այլ մայրական սքանչելի յուզում և գաւակներու սիրոյ զգացումը կը շողայ այդ ցամբած այտերու վրայ և ծուխէն կարմրած աչքերու մէջ, ուր յոյսի և ազատ օրերու հուր մը կը վառուի անշէջ: Քիչ մ'անդին, մուրճի ձայներ կը լսուին. ներս կը մտնենք, դարբիններն են, որոնք բլունդ, բահ, բրիչ, երկաթեայ շիշեր, կեռեր, և օդեր կը շինեն հազար ու մէկ պէտքերու համար: Անոնց կողքին հիւսններն են, ուրիշ տան մը մէջ ճրագի աղօտ լոյսերու տակ կանայք և հարսներ նստած կռուողներու համար հագուստ կը կարեն, իսկ քիչ անդին երկու պառաւ կանայք կ'աղօթեն Հայոց գէնքի յաջողութեան համար և անգամ կը մրմնջեն «Տէր Ողորմեա՜ն—Արի Աստուած, հարցն մերոց, որ ա-

պաւէնդ ես նեղիւոց, լեր օգնական Ազգիս Հայոց...»։ Սենեակին մէկ անկիւնը կուչ եկած ծերուկ մըն ալ յանկարծ կը սթափուի ու ձեռամբարձ կը բացականչէ— «Ո՛վ նարեկացի, փրկեան գմեղ ի փորձանաց։ Եւ Մշու Սուլթան Սուրբ Կարապետ, դու օգնական կանգնես Հայ քրիստոնէից...»։ Սուրբ բերաններ, սուրբ սիրտեր, սուրբ մաղթանքներ— «Ձայն հառաչանաց հեծութեան սրտի...»։ «Տէր, փրկես ազատ անես անօրէնի շառէն, մեր ծէթկիկ (փոքրիկ) ձագերաց ձէնիկ դառնաս, դիւշմանի ուզածը չ'անես, աչքդ մեր վրէն պախես, մեր Զանկայ-Չահէլ, ծաղիկ ջիւան տղէյներաց ուժ-կարողութիւն տաս, ո՛վ արարածոց քաղցրիկ Արարիչ, Հայ քրիստոնէի ձէն դառնաս»։ Կրնամ պահել յուզմունքդ և արցունքդ, երբ ծերուկ սրտեր ու դողդողջ շրթունքներն այս բնաշխարհիկ մաղթանքներով Արարչին և սուրբերուն կը դիմեն և անոնց օգնութիւնը կը հայցեն կռուողներուն համար։

25 որ ժողովուրդի մը հոգեկան յոյսն ու հաւատքը երբ բազուկի և զէնքի ուժին կը միանան կրնան հրաշքներ գործել։

Մտնենք այս տունը, ուր Վանի Հայութեան Ապրիլեան հերոսամարտի գերագոյն ղեկավար Զինուորական Մարմինը լարուած մեքենայի նման կը գործէ, բոպէ առ բոպէ հրահանգ ու հրաման կուտայ. տաս-տաս կուգան մէկ-մէկ կ'երթան, իւրաքանչիւրն իր շրջանէն լուր բերած է, հրահանգ կ'ուզէ, պահանջ մ'ունի և վերջապէս հազար տեսակ գործեր կան և բոլորն ալ կարգով ու սիրով կը կատարուին։ Երթանք վառօդի և փամփուշտի պատրաստութեան գործարանները, որոնց ծանր օդին մէջ տասնեակ ղէմքեր լուռ և մտախոհ կ'աշխատին։ Ապա Հայթայթիչ Մարմինը, որուն անդամները արիւն քրտինք մտած՝ ուտելիք, խմելիք և ամէն տեսակ անհրաժեշտ իրեր կ'ուղարկեն կռուողներուն, հապա Աղբատախնամը, որուն ղոններուն առջև հազարաւորներ թափած՝ «խանց, խանց...» կ'աղաղակեն, հապա Դատարան, Քաղաքապետարան, Առողջապահական Մարմին և դեռ քանի քանի տեսակ նման կենսական մարմիններ, որոնք ստեղծուեցան այս կռուի օրերուն և Այգեստանին տուին տեսակ մը փոքրիկ ազատ եւ անկախ հայկական իշխանութեան օրինակելի պատկեր մը, իր բոլոր մանրամասնութիւններով։ Ահա եկաւ Լուսաւորիչը 70 տարեկան միջահասակ ծերուկ մը, նիհաբ

դէմքով, առոյգ քայլերով, կեռ սուր մը կողքէն կախած, հաստ փայտ մըն ալ ձեռքին բռնած, գիւղացիներու բազմութիւն մը կ'առաջնորդէ դէպի տեղ մը, ուր անոնք պիտի խրամներ փորեն: Լուսաւորիչը ուրախ է, կը պոռայ, գիւղացիք իրենց այս «բաջ հրամանատար»ի հրամանները կը կատարեն, և ո՞վ կրնայ չը կատարել Լուսաւորիչի հրամանը, մէկ ալ տեսար շրմփ, ձեռքի մահակն իջաւ ուսին կամ մէջքին անոր՝ որ անհնազանդ կը գտնուի:

Կրնանք մեր հիացումը չը յայտնել այս Ամերկուհիին, որ 4 շիշ կաթ դրեր է զամբիւղի մը մէջ և փողոցները շրջելով գեղջուկ ու գաղթական փոքրիկներուն կաթ կը բաժնէ և կը գուրգուրայ անոնց վրայ:

— Ժանապանհ... կը կանչէ ձայն մը և ահա հեռուէն կը բերեն պատգարակի վրայ դրուած վիրաւոր մը, որ վէրքի ցաւէն մեղմ ձայնով կը մղկտայ:— «Ո՞վ է էգ եարալուն» — կը հարցնեն հարիւրաւոր բերաններ: Սակայն միթէ Կարմիր Խաչին ենթակայ այս վիրաւոր փոխադրոյնները կրնան յայտնել թէ ո՞վ է, չէ որ անոնց պատուիրուած է վիրաւորի անունը ոչ ոքի չըսել, մինչև որ հասցնեն Ամերիկեան հիւանդանոցը: Երթանք Հայոց դիրքերն ու ինքնապաշտպանութեան պատնէշները տեսնենք: Ահա «Դարդանէլ» դիրքը, Հաջի-Բաքըրի տաճկական զօրանոցին դէմ, ուրկից թնդանօթները կրակ ու երկաթ կը թափեն բուռ մը քաջերու զխին, սակայն անոնք հողէ պատերու ետև նստած, հատ-հատ կը կրակեն միայն: Ահա «Դավա-Բօյուն» դիրքը, ուր կռուողները երգով ու ծիծաղով կ'անցունեն իրենց ժամերը: Հաջի Մարխաս, Սօլխու Մէշէն, Խիար-Բարսեղ, Հիւսեան, Դրբաղ Խէրօ, Դալի Բաթման, Խաց Խամրոզ, Քրէշցի, Չանթիկ, Տէր-Խաչատուր, Մաղօ, Շիրօ, Դօղօ, Բալար, Տժիկ, Չըչօ, Շահպանդար, Ջանօ, Ջաղօ, Խրիմեան, Շմաւոն, Վըզ-վըզ, Ջըռանդանցոյ, Օթէլ, Մարտիկ, Նալբանդեան, Պարիկեան, Մարսապետեան, Տէր-Թովմաս, Սահակ-Բէյ, Չաչալ-Միրզա, Փօլխ Աբօ, Փիրումեան, Չարչի Բաղդիկ, Ֆարկուզատ, Աշօ, Պատուրի փուռ, Դըհէրցի Նէրսօ, Շախկուր, Մանդարուռ, Դըհէրցի Սարգիս և Կում-Կալէ՝ զխաւոր դիրքեր և կռուատեղիները, որոնց մէջ ամրացած Վանի Հայերը կըցան ամբողջ մէկ ամիս հերոսաբար դիմադրել տասնեակ հազարաւոր թշնամիներու գրոհներուն: Այս դիր-

քերէն իւրաքանչիւրն ունի իւր հերոսապատումը, իւր դիւցազնական դրուագները, որոնց հեղինակները ժողովուրդի համեստ ու խոնարհ գաւակներն են. Յիշէնք Արամ Բօռուզանջեանը. Հերոսաբար կռուելու ատենն թշնամի թնդանօթի պայթուցիկ ումը մը պատառ պատառ լըաւ այդ քաջ երիտասարդի մարմինը. Յիշէնք Շահպանդարի դիրքը պահողներու հերոսական և օրհասական ճիգերը. Հիացումի ինչ խօսքեր ուղղենք այն հերոսներուն, որոնք հայկական թաղամասի կուրծքի մէջ բոյն դրած Համուդ-Աղենց նշանաւոր զօրանոցը ումբերով օդ հանեցին և մոխրակոյտի վերածեցին. Կրքնանք մոռնալ Տիգրան Վարժապետը, որ Արարուց հրապարակի վրայի տաճկական ոստիկանատունը հրդեհեց և գնդակներու տարափին մէջէն ողջ-առողջ եկաւ՝ «Մեր հայրենիք»ը երգելով բարձր ու յաղթական: Ինչ ըսենք այն սե-սեաւոր Սեօ աղջկան համար, որ թշնամիի դիակներու վրայէն գէնքեր բերաւ օրը ցերեկով և գնդակ մ'անգամ անոր փէշը չը ծակեց. Տասնեակներով փոքրիկ սուրահանդակները աւետարբեր ծիծեռնակներու նման դիրքէ դիրք կը թռչէին համբաւ ու լուր տանելով. Հապա թռուցիկ-օգնական խումբերը, որոնք միշտ պատրաստ էին այս ու այն դիրքին օգնութեան երթալու: Հապա քանքանները՝ այդ խեղճ ու կրակ մարդիկ, որոնք ամբողջ 30 օր արեւի երես չը տեսան, այլ միշտ զբաղուեցան ականներ փորելով, և թշնամիի դիրքերը վտանգելով: Հապա անվեհեր հրձիգները, ումբաձիգները, անձնուէր խմբապետներ, զինւորներ, զինարանի կառավարիչներ, վարպետներ, ղեկավարներ, և վերջապէս Վանի Վարժապետանոցի հռչակաւոր նուագախումբը (Փանֆառ) որուն նուագած մարտական և ռազմաշունչ երգերը Զավդաթ փաշայի ջիգերը կը քայքայէին և թշնամիի սիրտը ծակելով առաւել ևս կը կատաղեցնէին:

Ահա տեսէք, Սահակ-Բէյենց տան դիրքերու վրայ թշնամին ուժեղ յարձակում ըրած է: Վերնայարկը թշնամի թնդանօթներու տեղատարափ գնդակներով քանդուած է. մեր հերոսներն իջեր են ներքնայարկը և օրհասական ու ծանր կռիւ կը մղեն. Այդ բոլային հեռուէն կը լսուի նուագախումբի ոգևորող և եռանդուն ձայնը, «Մեր հայրենիք»ի եղանակը կ'արձագանգէ դիրքերուն մէջ, ուր գնդակն ու կրակ, փռշիւն ու բոց, աղմուկ և ազադակ իրար խառն-

ուեր են, երբ արդէն կը մօտենայ նուագախումբը և բարձր ու որոտաձայն կը նուագէ ռազմաշունչ եղանակ մը, որուն կը միանայ նաև կռուողներու երգը.

«Կռուեցէք տղերք, կռուեցէք քաջ քաջ,
Անվեհներ կանգնած թշնամու առաջ...».

— Կեցցէ ազատութիւն, կեցցէ Հայաստան, յաղթութիւն, կրակ, զէն տղերք, ձեզ զուրբան, զիւմանը փախաւ, յաղթութիւն...:

Եւ ահա թշնամին խուճապի մատնուած կը նահանջէ Սահակ-Բէյենց զիրքի զիմացի տուներէն և մեր կռուողները հեղ մ'ազատշունչ կ'առնուն:

Նօրաշէնի մօտերն ենք. հեռուէն կը լսուի նուագախումբի քաղցր ու ոգեորիչ ձայնը. քիչ յետոյ բազմութիւն մը դանդաղ քայլուածքով կը յառաջանայ. Թափօր մը կուգայ առաջնորդութեամբ նուագախումբին, որ «Մեր հայրենիք»ը կ'եղանակէ: Բազմութեան ուսերով կը տարուի կարմիր-վարդագոյն կտորով պատուած դադաղ մը, որուն մէջ կը հանգչի թշնամիի գնդակով ընկած երիտասարդ հերոսի մը արինշաղախ մարմինը: Դազաղին առջևէն կ'երթայ Տէր Արշալիր Քահանան՝ խաչը ձեռքին բռնած, առանց երգելու մեռելական շարականներ, որոնց փոխարէն յուզարկաւորները յուզուած և բարձրաձայն կ'երգեն.

«Ամենայն տեղ մահը մի է,
Մարդ մի անգամ պիտ մեռնի,
Բայց երանի, որ իւր ազգի
Ազատութեան կը զոհուի...»:

Այո, երանի անոր՝ «որ իւր ազգի ազատութեան կը զոհուի» որովհետև՝ «Մահ իմացեալ՝ անմահութիւն է...»:

Եւ սակայն ո՞ր մէկը յիշենք այս դրուագներէն, այս գերմարդկային հերոսամարտի ո՞ր մէկ գէմքն ու ղէպը նկարագրենք:

Եւ այսպէս պատուով ու փառքով կ'ընթանայ Վասպուրականի՝ — Վանի Քաղաքամէջի, Այգեւստանի, Շատախի և Փէսանդաշտի — 1915 թուի Ապրիլեան հերոսամարտը:

Մայիս 3/16-ի արշալոյսն է: Այգեւստանի բարձր տուններու տանիքներէն և Հայ դիւրերու խուզարկիչ զիտարաններէն կռուող.

ներն աւ ժողովուրդը կը նշմարեն, որ Վանի ծովի վրայ, Աւանց գիւղի նաւահանգիստէն, բազմաթիւ բարձուած առագաստանաւեր ճամբայ կ'ելլեն դէպի ծովին բացերը և կ'ուղղուին դէպի հարաւ-արեւմուտքը, դէպի Դատուան:

Այգեհատանի մէջ, ամէն կողմ կայծակի արագութեամբ կը տարածուի անտարբեր և փրկարար լուր մը—Թեւամբն կը նահանջէ ծովի եւ ցամաքի վրայէն:

Քաղաքամէջէն դէպի Արտամետը երկարող ամբողջ ճամբան բռնուած է Վանէն խուճապահար փախչող տաճիկ խուժանով և պարտուած զօրքերով: Նալբանդ Ջավղաթն ալ ամօթահար և պարտուած փախեր էր Վանէն, ուր մնացած յետնապահ թափթփուկ զօրքերն ու քիւրդերը՝ կէսօրէն յետոյ, հատ-հատ հրացանաձգութեամբ և անկանոն ու աննպատակ՝ «վիր դէպնի՝ զիկ լէշ»*) թնդանօթաձգութեամբ կուգային իրենց պարտութիւնն աւ փախուստը հաստատելու:

Երեկոյ է. արեւ մայր մտաւ. ամբողջ Այգեհատանի Հայոց թաղերուն մէջ խորհրդաւոր լռութիւն մը կը տիրէ. հրազէնի ոչ մէկ ձայն. ոչ մէկ աղմուկ և իրարանցում. Սակալն տասնեակ հազարաւոր Հայ սիրտերը կը ծփան ու կ'ելեւելն գալիք մեծ անակընկալով մը, որ ըոպէ առ ըոպէ կ'ըսպասուի:

Արարուց (կամ Զինուորական Ա. Շրջանի) կողմերն ենք: Բարձրացեր ենք Դըհէրցի Ներսօի տան տանիքը և կը դիտենք հեռունները: Տաճկաց թաղերու մէջ մեռելային և ահաւոր լռութիւն մը կը տիրէ, իսկ Հայոց թաղերը հետզհետէ կը լեցուին խուլ ու խորհրդաւոր շշուկով մը: Կը նայինք դէպի հիւսիս, դէպի Յանկոյսնէր, որուն Սե-Քըռայի բարձունքն ի վեր, Զըմփ-զըմփ Մաղարայի քարաբլուրին վրայ կառուցուած տաճկական փոքրիկ պահականոցը կը ծփայ կրակի և բոցերու մէջ: Ապա կը լսուին հրացաններու ուժեղ համազարկեր և որոտալից կանչեր ու գոռոցներ: Քիչ յետոյ ամբողջ Այգեհատանը կը լեցուի հրազէններու զարհուրելի ձայներով, որոնց

*) Այս խօսքը Վանի ժողովրդական բարբառի մէջ շատ գործածական է և կը նշանակէ,—«Իմ հարուածը, որուն դիպչելու ըլլայ նա պիտի գետին իյնայ և դառնայ ինձ համար զոհ կամ դիակ» (լէշ):

մէջէն պարզ և որոշ կը լսուին — «Յարձակում, յաղթութիւն, կեցցէ Ազատութիւն, կեցցէ Հայութիւն...» ձայները:

Եւ ահա քիչ յետոյ, Հայ դիրքերէն դուրս կը խոյանան մեր կռուողներն ու կը յարձակին տաճկաց թաղերու վրայ: Կռուողներու ետեւէն կը վազէ անգէն ժողովուրդը, — մարդ, կին, ծեր, պառաւ, անգամ պատանիները հեղեղի նման կը թափուին լքուած և ամայի տաճկաց թաղերը:

Կը կատարուի անխուսափելին. Գարեբու տառապանքն ու տանջանքը, հուրն ու սուրը, արիւնի և արհաւիրքի կսկիծները սրտեընուն կուտակած Հայ ժողովուրդի այս զաւակները արդար վրէժով լեցուած կը հրդեհեն տաճկաց տունները: Ամենակուլ կրակը ահաւոր բոցերով կը տարածուի, կը ծաւալուի և կը լափէ ամբողջ թաղեր, որոնք կը ծփան հրեղէն լեզուներու և կապոյտ ծուխ-մուխի մէջ: Վրիժառու ամբոխը կատղած ծովի փրփրած ալիքներու նման, կը խուժէ գէպի տաճիկ թաղերը, իսկ Հայ կռուողները կը սլանան գէպի պետական զօրանոցները — Հաջի-Բաքըրի և Բաղնիսայ Քարեբաց կշլանները — որոնց ընդարձակ շէնքերը իսկոյն կրակի կը մատնուին և քիչ յետոյ ծուխն ու բոցը հրկինք կը բարձրանան: Մօտիկէն և աչքերովս տեսայ Հաջի-Բաքըրի զօրանոցի այրուիլը: Այդ հսկայ զօրանոցը կը ծփար բոցերու ծիրանի ծովի մը մէջ և կը լուսաւորէր Այգեհստանի հարաւակողմի ամբողջ թաղերը:

Վանի ամբողջ հորիզոնը հրդեհներու բոցերով լուսաւորուած էր և թանձր ու կապոյտ մուխ բռներ էր հրկնից երեսը անտեսանելի դարձնելով պլպլացող աստղերը: Հապա ծոփը — Վանի ծովը համակ ծիրանի գոյն հագեւ էր և հանգարտ ու նազելաշուր կը ծփար և կարծես ուրախ ու հպարտ էր Հայութեան տարած յաղթանակով:

Ահ, Մայիս 4/17-ի գիշերը, Հայ ազատագրական պատմութեան լուսաւոր և փառաւոր մէկ էջը կը կազմէ, էջ մը՝ զարդարուած յաղթանակի և դարերու տառապանքի արդար վրիժառութեան սքանչելի դրուագներով:

Գիշերը կոտորուեր անցեր է, սակայն ամբողջ քաղաքն արթուն և անքուն՝ լուսնալուն կրսպասէ: Բարի լուսու աստղն երևաց, երբ ամբողջ Այգեհստանի Հայութիւնն արդէն ոտքի կեցած՝ յորձանք տալով Սղզայու-Ջաղզի մեծ պողոտայով կը յառաջանայ գէպի Քաղաքամէջ:

Արագ և շնչակոտոր կը յառաջանանք, տանկաց թափերու մէջէն: Վառուող տունները սարսուղագոյնիկ որոտումներով կը խորտակուին և կը թափուին փողոցներու աջ ու ձախ կողմեր: Կծու ծուխը, բոցն ու կրակը այնքան ուժեղ են և զօրաւոր, որ տեղ-տեղ ճամբան անանցանելի կը դառնայ: Վերջապէս հասեր ենք Հայկավանքը, ուրկից կը դիտենք Վանի ահաւոր ու փառաւոր բերդը, որուն ամենաբարձր կատարին վրայ, Քաղաքամէջի քաջարի Հայերու ձեռքով պարզուած փառքի, յաղթանակի և ազատութեան կարմրագոյն դրօշակը՝ խաչն ի վրան՝ կը ծածանէր Վանի ծովի մեղմանուշ հովով:

Այգեստանի և Քաղաքամէջի կռուողներն ու ժողովուրդը իրար կը հանդիպին, կ'ողջագուրուին, կուլան, կ'ուրախանան և հարիւրաւոր բերաններ յանկարծ միաձայն կ'աղաղակեն.

— Կեցցէ ազատութիւն, կեցցէ ազատ և անկախ Վասպուրական, փառք մեր նահատակներուն:

Իսկ բերդի բարձունքներէն խումբ մը Հայ կտրիճներ թնդանօթներու որոտումներով կ'ողջունեն Հայ Կամաւորական Դունդերու մուտքն ի Վան-Վասպուրական, որուն մարտնչող Հայութեան՝ եղբայրական ու զինական օգնութեան՝ կը հասնէր Կովկասի և Արարատեան Աշխարհի Հայութիւնը:

Ահա կը մօտենան Հայ Կամաւորները, թէ՛ ձիաւոր թէ՛ ոտաւոր: Դարալագեագցի ծերունագարդ Տէր Դրիգոր Քահանան, խաչն ու սուրը ձեռքին բռնած կ'երթայ զօրագունդին առջեւ, իսկ կամաւորներն ալ— առոյգ, ժիր, ուրախ և յաղթական, կը թնդացնեն իրենց ռազմերգը:

«Ազատութեան այն վառ սէրը՝ թունդ որոտաց իմ սրտում,
Իմ հայրենեաց սուրբ անունը՝ ինձ օգնութեան է կանչում...»:

Եւ այսպէս չորս հարիւր տարի յետոյ (1514—1915 Մայիս) տաճկական արիւնոտ և արհաւիրալից բռնապետութիւնը, Հայութեան ուժգին և վճռական հարուածներով կը ջախջախուէր Վան-Վասպուրականի մէջ, ուր կազմակերպուած ու մղուած գերազանցապէս ժողովրդական Ապրիլեան Հեղուամարտը Հայոց յեղափոխական և ազատագրական պատմութեան լուսաշող մէկ էջը պիտի կազմէ, միանալով Մուշ-Սասունի, Շարին-Գարահիսարի, Ուրֆայի,

Արարայի և Տաճկահայաստանի այլ վայրերու հերոսամարտներուն հետ, որոնք 1915 թուի Հայկական Մեծ եղեռնին զոհ գացած մէկ միլիոն Հայ հաստատակներու յիշատակը պիտի պահեն անմահ և միշտ յիշելի:

Պողպատի-Դարի վրայ, առուի ափին, ծառերու հովին տակ նստած պատմեցինք ձեզ Վան-Վասպուրականի 1915 թուի Ապրիլ-եան Հերոսամարտը, շատ համառօտ և արագ թուիչքներով:

Այժմ վեր կացէք, յառաջանանք դէպի վեր, երթանք դէպի ՅԱՆԿՈՅՍՆԵՐ թաղամասը, որ Այգեստանի բարձրադիր, աղբիւրաշատ և ծառազարդ վայրն է, ուր կ'ապրին՝ «Աղփա» հայաւր Յանկոյսնեցիք»:

Սղգայու-Ջաղդի աջ ու ձախ կողմերու վրայ շինուած տունները հովանաւորուած են բարդի և ուռի ծառերով, որոնք կը բարձրանան առուններու ափին, խիտ սու խիտ, կողք-քողքի և կը կազմեն աննման ու հրապուրիչ ծառուղի մը, որուն տակէն կամաց-կամաց քայլելով կը մօտենանք Հին-Նուր անունով յայտնի սառն ու զուլալ աղբիւրին: Երկու ձեռքի ափերն իրար տանք, հովուական ջուրխմիկի վերածենք և կուշտ ու կուռ՝ խմենք այս անուշ ու կաթնորակ ջուրը:

Այս աղբիւրէն քիչ մը վեր, փողոցի հիւսիսակողմի տուններու առջևէն անցնելով, կանգ կ'առնենք ուռենիներու շուրին տակ ու կը դիտենք սա պարզ ու հողաշէն տունը—ԿՐԸՄՅՈՅ-ԽՐԻՄԵԱՆ կամ ՀԱՅՐԻԿԱՆՅ տունը—որուն փողոցի դուռը կիսաշափ բաց է: Ներս կը մտնենք. բակին մէջ, համեստ արտաքինով և տարիքոտ տանտիկին՝ խաթուն մը կը դիմաւորէ մեզ.—Բարով, Խաթուն-Մարէ: —Աստծու բարին, խազար բարով, կը պատասխանէ Խաթուն-Մարէն: —Խաթուն-Մարէ, կը խնդրենք, որ մեզ ցոյց տաս ձեր Տանտունը: —Ձեր խնդիրը ջուրխտ աչքիս վէրէն, հրամայէք էրթանք, կ'ըսէ Խաթուն-Մարէն և կ'առաջնորդէ մեզ դէպի իրենց Տանտունը:

Քառակուսի, ընդարձակ յատակի չորս կողմերէն վեր կը բարձրանան հողաշէն հաստ ու բարձր պատեր՝ սեցած մշտավառ թոնիրներու ծուխ ու մուխով: Առաստաղի գերաններն ու մարտակները թոնիրներէն ծխացող մուխով այնքան սեցեր են, որ սև սաթի նման կը փայլին, իսկ խոնաւ ծիւթը—մու(ն)ջկաք—կաթ-կաթ չոր-

ցած՝ սև ուլնիկներու նման կը պսպղայ: Պատերու փոքրիկ լուսամուտները և շորս հաստ ու սև սիւններու վրայ հանգչող հողածածկ առաստաղի էրտիսները (երգիք) թէ լոյս կը ցոլացնեն ներս և թէ մշտավառ թոնիրներու ծուխն ու մուխը կը քաշին դուրս: Տանտունի գետնի մէջ հաստատուած են բանի մը հնամեայ թոնիրներ, որոնք հերթով մշտավառ կը մնան ամբողջ տարին:

Սիւններու վրայ խփուած են փայտաշէն փոքրիկ ճրագկալներ, որոնց վրայ դրուած հողէ ձիթավառ ճրագները իրենց ճոռերէն դուրս ցցեր են բամբակեայ պատրոյգի ծայրերը:

Տանտունի վերնակողմի մէկ անկիւնը տունեցիներու նստելատեղ և ճաշատեղն է, ուր փռուած մարուր և գունազեղ կապերտի վրայ շարէշար փռեր են կակուղ մինդարներ և գլմփիկներ: Ամէն կողմ նահապետական պարզութիւն և մաքրութիւն կը նկատուի, ամէն ինչ մեր աչքին կը պարզէ հայկական հինաւուրց գերդաստանի և մշտավառ ու շէն օճախի մը լիակատար պատկերը, որուն վրայ աւելցընենք Տանտունի կիսալոյս խորհրդաւորութիւնն ու պատմական և յիշատակալից արժէքը, այն ատեն եկէք բոլորս միասին ծունկի իջնենք և համբուրենք այն սուրբ անկիւնը այս Տանտունի՝ որուն խոնարհ ու համեստ յարկին տակ ծնած, սնած և կեանք առած է ԿՐԸՄՅՈՅ ուրախ և թրւռուն մանուկ, կտաւագործ և ուսումնագէտ Խաչատուրի մաւրա լըցող աւելե՛րս և ուսում սովորող աշակերտ Փէռով Մըկօ՛ն, կսաւագործ-խալիճա Թեոյ-Փէճ Մըկօ՛ն, Երիտասարդ և նորապսակ Մըկը՛ր, Հայաստանի ճամբորդ և ուխտաւոր Մկրտիչ Վարժապե՛տ, գրամշակ-հեղինակ, դպիւր-սարկաւանգ, վանական-միաբան, վարդապետ-բարոգիչ, աւագ խմբագիր, մեծ դաստիարակ, ազգանուէր-ժողովրդասէր, անդրանիկ յեղափոխական, հովիւ-սուաջնորդ, եպիսկոպոս-պատրիարք, Հայրենիքի-պագամուօր, արքորական - հալածական, ՀԱՅՐԱՊԵՏ - ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ՝ Տ. Տ. ՄԿՐՏԻՉ Ա. ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ—«Նուագող վոսից Հայրենեաց Հայոց» նոյն ինքն՝

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԱՐԾԻՒԻԸ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿ....

«ՀԱՅՐԻԿ, ՀԱՅՐԻԿ քո հայրենիք,
Վասպուրական մեր աւխարհ...»

.

ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿ

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՄՆԱՄԵԱԿ

1820—1830

Ա.

ԽՐԻՄԵԱՆ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԸ

ԱՆԻ Այգեօտան քաղաքամասի, Յանկոյսնե թաղամասի մէջ, Սղգայու Ջաղդի*) ; հիւսիսակողմի պատի տուներու շարքին, Հիւն-նու անունով յայտնի աղբիւրէն քիչ մը վեր, բարձրահասակ բարդիներու և տերևախիտ ուռենիներու տակ, գլգլան ու մշտահոս երկու գուզընթաց առուններու եզերքին պարզ և անպաճոյճ ձևով ու կառուցուածքով, հինաուրց հողաշէն տուն մը կայ, որուն գոյութիւնը, ըստ վանեցի պապիկներու և հալիւորներու զրոյցներուն, շուրջ երկու հարիւր տարիներու տոհմական մշուշապատ պատմութիւն մ'ունի:

ԿՐԸՄՅՈՅ կամ ԽՐԻՄԵԱՆ գերդաստանի պապենական և հայրենի տունն է այդ, որուն հիմնադիրներու և նախահայրերու գերեզմանները (Յանկոյսների Ս. Աստուածածին եկեղցիի գերեզմանոցին մէջ) պարզ ու մաշուած տապանապիք-արձանագրութիւններով, կը հաստատեն, որ Խրիմեան գերդաստանը Վանի Այգեօտանի քամե-նահին և յայտնի գերդաստաններէն մէկը եղած է:

*) Վանի Այգեօտանի արեւելակողմը կը գտնուի Սղգա անունով հայարնակ գիւղ մը, որ քաղաքի արուարձաններէն մէկն է: Այս գիւղէն կըսկսի Վանի ամենամեծ և ծառազարդ պողոտան, որ կ'երկարի մինչև Քաղաքամէջ և դէպի ծովափ, երկու ժամ (քայլելու) տարածութեամբ: Սղգայու Ջաղդ կամ Ջաղդէն, տեղական կոչում է և կը նշանակէ, դէպի Սղգա գիւղ երկարող պողոտան:

Օսմանեան գահի 9-րդ գահակալը— Սուլթան Սէլիմ Ա. Եամուզը, իր ահարկու բանակով 1514 (թուին*), Անատոլիի խորքերէն արշաւեց դէպի արեւելք և զբաւեց Պարսից իշխանութեան ենթակայ բազմաթիւ նահանգներ, որոնց կարգին նաև Վան-Վասպուրական:

Վասպուրականը Օսմանեան լուծին տակ անցնելէ յետոյ, երկրի Հայ ազգաբնակչութիւնը դարձաւ հպատակ և խաղաղ տարր, իսկ քիւրդ էլիաթներ, աշիրէթներ, ցեղեր, բէկեր, գարաբէյիներ և աւատապետները Օսմանեան տիրապետութեան չ'ենթարկուելէ յետոյ, ամրացան ծայրագաւառներու, լեռներու և անառիկ վայրերու մէջ, վարելով տեսակ մ'անկախութիւն:

Քրտական շրջաններու մէջ ապրող Հայերը անյուր տառապանքի, հարստահարութեանց և արհաւիրքներու մատնուած ըլլալով, Վասպուրականի գաւառներէն, Վան քաղաքէն և մօտակայ վայրերէն, հարիւր տարուայ ընթացքին, հետզհետէ, գաղտնի և յայտնի կերպով, գաղթեցին և բնակչութիւն հաստատեցին Վանի բերդաքաղաքի (այժմ Քաղաքամէջ) արեւելակողմի տարածութեան վրայ, որ կը ներկայացնէր դար ու փոսեր, բլուրներ և բաց դաշտեր՝ խոպան և անբնակ:

Միւս կողմէ, Անատոլիի խորքերէն տաճկական հոծ գաղթականութիւն մը կը թափէր Վասպուրական և եւթագանի ուժով, արիւնի և հուրի միջոցներով կը հաստատուէր երկրի բարեբեր և գեղեցիկ վայրերու մէջ: Երբեմնի հայաբնակ Ոստանը, Արտամետը, Թիմարի քանի մը գիւղեր, Արճէշ, Ալջաւազ և այլ վայրեր, հետզհետէ լեցունեցան տաճիկ վաչկատուն գաղթականներով, որոնք Հայ բնակչութեան գլխին կը դառնային չարիք և պատուհաս:

Վանի Բերդաքաղաքի պարիսպներէն ներս և բերդի վրայ կ'ապրէին տաճիկ փաշաներ, բէկեր, աղաներ, գարաբէյիներ, Ենիչէրի կոչուած արիւնարբու զօրքը, զանազան տիպի «պետական պաշտօնեաներ», տաճիկ շէյխեր և մուլանիք: Ասոնց թիւը և աճումը այնքան զգալի դարձաւ, որ բերդաքաղաքի Հայութիւնը, ստիպուած եղաւ, թողուլ իր բնակավայրը և հաստատուիլ քաղաքի արեւելակողմը:

*) Վանի կուսակալ—Վալին, Թահսին բէյը, 1914 թուի Սեպտեմբերին պաշտօնապէս կատարել տուաւ տաճիկներու կողմէ Վանի զբաւման 400 ամեակի հանդէսը, որուն սակայն Հայերը մասնակից չ'եղան:

Բերդաքաղաքին մէջ մնացին միայն Հայ աղաներ, բէկեր, խօջաներ և քանի մ'ազգեցցիկ ղէմբեր, որոնք լեզուով և խորագիտութեամբ կը պաշտպանէին և՛ իրենց և՛ Հայ ժողովուրդի բարոյական և տնտեսական շահերը:

Քաղաքամէջի և գաւառներու Հայութիւնը՝ Վանի ընդարձակ հովիտը—Կուռուպաշ գիւղէն մինչև Ակքփիի (Ակ-Քարափի) և Վարագայ լեռան ստորոտէն մինչև Ժովափը—դարձուց գուտ հայկական բնակավայր մը, որ օժտուած է բարձրադիր և գեղեցիկ դիրք ու տեսարաններով, առողջարար օդով և մշտահոս ու բնական տասնեակ սառն ու վճիտ աղբիւրներով:

Հայ շինարար և ստեղծագործ ձեռները երկու հարիւր տարիներու ընթացքին Վանի հովիտը հետզհետէ բնակելի*) դարձուցին. Ծառուղիներով փողոցներ, հաճելի վայրեր, թաղեր և մանաւանդ ընդարձակ և բազմաթիւ ծառատունկ այգիներ՝ անվերջ այգիներ և առատ ու մշտահոս աղբիւրներ իրար միացան և այսպիսով Վանի Բերդաքաղաքի արեւելակողմը կազմուեցաւ գեղեցիկ քաղաքամաս մը—այսօրուան Այգեստանը,—որ Վանի զարդն ու պսակն է:

Վանի օդն ու ջուրը, ծառն ու ծաղիկ, բերրի հողն ու սրանչելի, կենսարար բնութիւնը՝ իւր չքնաղ տեսարաններով, այնքան հիացում պատճառեցին նորեկ տաճիկ ցեղին, որը հետեւալ ժողովրդական առածով շատ գեղեցիկ բնորոշում մը տուաւ Վանին.— «Դիւնեատա Վան՝ ախիրէթտէ իման...» (այսինքն՝ «Աշխարհի մէջ Վան՝ իսկ հանդերձեալումն հաւատը» կամ արքայութիւն):

Եւ ո՞ր ժողովուրդն էր, որ Վանը վերածեք էր բնութեան արքայութեան և զրախտի, եթէ ոչ՝ նոյն ինքն. Հայ ժողովուրդը, որ հակառակ իր կրած տառապանքներուն, տնտեսապէս աւելի շէնշող ու նախանձելի վիճակ մ'ունէր, քան տաճիկ ցեղը:

Այգեստանի մէջ Հայութիւնը հաստատուած էր Վանի հովտի

*) Անտարակոյտ, Նայիրիի և Բիւնայի նախաքրիստոնէական հնագոյն գաւթերուն, հայկական թագաւորութեանց և Արծրունեաց իշխանութեան օրով, Վանի հովիտը միշտ բնակելի եղած է. սակայն արաբական, պարսկական, սելճուկեան, թաթարական և տաճիկական յաճախակի աւերիչ և կործանարար արշաւանքներու ընթացքին, Վանի հովիտի Հայ բնակչութիւնը կամ կոտորուած կամ գաղթած է, իսկ երկիրն ալ քար ու քանդ եղած:

հաբաւային և հիւսիս-արեւելեան մասերու մէջ, ներքին Հայոց Ձորի նոր գիւղի մօտերը և Արարուց-Սարի լանջի վրայ, մինչև ԺԸ-րդ դարու սկիզբը գոյութիւն ունէր Աւառք անունով գուտ հայաբնակ գիւղ մը, որ սակայն չը կրնալով տոկալ քիւրդերու յաճախակի յարձակումներուն և բռնութեանց քար ու քանդ եղաւ, իսկ բնակչութիւնն ալ, լքելով իւր գիւղը մօտեցաւ քաղաքին—Վանին—տաճիկ իշխանութեան աշքին տակ, աւելի ապահով ապրելու յոյսով։ Այսպիսով ահա կը հիմնուէր Վանի Արարք թաղամասը, (Այգեստանի հարաւակողմը) որ միշտ ալ պահեց իւր գիւղ կոչումն ու հանգամանքը։ Արարքի մէջ հաստատուած հայերը կը զբաղուէին հողագործութեամբ, խաշնարածութեամբ, բանջարաբուծութեամբ և գիւղական ամեն տեսակ աշխատանքներով։ Արարքցիներն ունէին ձիթահաններ, ջրաղացներ, կալատեղեր, արօտավայրեր, վարելահողեր ևայլն, և միշտ տնտեսապէս բարւոք վիճակի տէր էին։ Իբրև քաղաքին ամենամօտիկ գիւղ՝ Արարքը կը հանդիսանար Վանի Բերդաքաղաքի (Բաղաքամէջի) շտեմարանը և Հայ ու տաճիկ բնակիչները ամեն կիրակի Արարքի գիւղամէջը թափուելով գնումներ կ'ընէին։ Այսպէս էր ահա, որ շուրջ երկու դար գոյութիւն ունեցաւ Արարուց մէյդանի (հրապարակի) կիրակնօրեայ նշանաւոր տօնավաճառը։

Այգեստանի հիւսիս-արեւելակողմի ուղղութեամբ կը տարածուի լայն և հրկար ձորակ մը, որուն մէջ տեղէն ամառ ձմեռ խշշալով կը սուրայ և դէպի ծով կ'երթայ գետակ մը։ Այգեստանի այս հիւսիս-արեւելամասը հարուստ է սառն ու վճիտ տասնեակ մ'աղբիւրներով, առողջարար զով օգով և բնական հոգեպարուր տեսարաններով։

Վանի բերդապարիսպի շրջափակէն հեռացող թալլաթիւ Հայ բնտանիքներ իրենց բնակութիւնը հաստատեցին յիշեալ ձորակի գետակի ձախ ափին, պատմական Թոփրակ-Կալէի, կամ տեղական կոչումով Զըմփ-զըմփ Մաղարայի ստորոտին տարածուած տափակի վրայ։ Այգեստանի հայկական այս բնակավայրը կոչուեցաւ ՅԱՅՆ-ԿՈՅՄներ, այսինքն գետակի զիմացը, այն կողմը (յայն կոյս) տարածուող հայկական բնակավայրը, ուր հաստատուեր էին քաղբենի բնակիչները—Հայ երեւիւններ, հարուստներ, կալուածատէրեր, վաճառականներ և արհեստաւորներ, բոլորն ալ տնտեսական բարեկեցիկ վիճակի տէր մարդիկ, որոնք ժողովրդական հանգանակութեամբ

և համայնական աշխատանքով 1761 թուին, հիմնեցին փոքրիկ եկեղեցի մը — Պսիկ Տանաւ Ս. Աստուածածին — որուն հիմնարկութեան հրամանն ալ «շնորհեց» Վանի այն ատենուայ տաճիկ դաժան փաշան — Զարար Օղլի Ֆէյզուլահը:

Յանկոյաների Հայութիւնը, իւր նոր բնակավայրին մէջ հաստատուելէ յետոյ խաղաղ և ստեղծագործող աշխատանքի ձեռնարկեց: Ամայի ձորակը կարճ ատենուայ մէջ ծառնոցներով, ծաղկատառններով զարդարուեցաւ և դարձաւ հաճելի բնակավայր մը:

Այսպիսով ահա ԺԸ-ը դարի սկզբէն, փաստօրէն, Վանը կը բաժնուէր երկու գլխաւոր քաղաքամասերու — դէպի արեւմուտք, ծովափի արեւիակողմը և բերդի հարաւամասի ուղղութեամբ պարբայապատ հին քաղաքն էր — Քաղաքամէջը — իսկ արեւելքը, Հայկավանքէն սկսեալ ծայր կ'առնէր Այգեստանը, որ կը տարածուէր ամբողջ Վանի հովտի մէջ, կազմելով ոչ միայն Վանի ընդարձակ քաղաքամասը, այլ և օդասուն ու հաճելի բնակավայր մը, ուր առաւելապէս հաստատուեր էին Հայերը:

Վանը տաճկաց լուծին տակ մտնելէ յետոյ, Հայութիւնը ինչպէս պարսից՝ այնպէս ալ տաճկաց իշխանութեան օրով, տէր դարձաւ երկրի առևտուրին և արհեստներուն:

Հայ վաճառականները՝ մեծաքանակ բուրդ, կաշի, զըռնելա, տառելի ձուկ, Շատախի ազնիւ և գոյնզգոյն շալեր, ձի, ոչխար, ոսկերչական արհեստի արտադրութիւններ, բուսական հում ներկեր և այլն, կարաւաններով կը փոխադրէին արեւելքի շուկաները: Հին-Ջուղայի (Արաքս գետի ափին) և Վանի Հայ վաճառականներու մէջ առևտրական սերտ կապեր և յարաբերութիւններ պահուեր էին հնուց ի վեր: Վանեցի Հայ վաճառականները, իրենց սեփական կտրաւաններով (ձիերու) կ'իջնէին Հին-Ջուղայի հարուստ շուկան ուր իրենց տարած ապրանքները վաճառելէ յետոյ, կը վերադառնային Վան՝ հետերնին բերելով պարսկական, հնդկական և չինական ամէն տեսակ ապրանքներ — գործուածք, համեմունք, չոր միրգ, զարդեղէն և այլն: Վանի մէջ վաճառականութիւնը, ԺԸ-ը դարին, այնքան զարգացեր էր, որ Հայ վաճառականներն անձամբ կը շրջէին Արոպայի, Ռուսաստանի, Պարսկաստանի, Հնդկաստանի և մինչև անգամ հեռւոր Ջինաստանի խորքերը և առևտրական կապեր կը հաստատէին:

յիշեալ երկիրներու Հայ և օտար վաճառականներու հետ։ Անգամ հասարակ, մանրավաճառ առևտրականները, երկրէ երկիր կը թափառէին և սեփական գործ ու վաստակ կը հետապնդէին։ Այս երևոյթէն ծնունդ առած է ժողովրդական այն խօսքը թէ՛— «Վանեցի Թոփալ չարչիւն՝ զնաց չուր (մինչև) Զինումաչիւն»։

Վանի Հայ վաճառականները, երկրին մօտիկ և հարեան Պարսկաստանի հետ շատ աւելի սերտ առևտրական կապեր ստեղծեր էին։ ԺԼ-ըդ Կարին, Թաւրիզի մէջ կային հարուստ և անուանի Հայ վաճառականներ, որոնք փոխադարձ առևտրական կապերով կապուած էին Վանի Հայ վաճառականներու հետ։ Թաւրիզէն Վան հասնող կարաւանները կանգ կ'առնէին բերդապարիսպի արեւելակողմի երկաթեայ մեծ դարբասի առջև, որը կը կոչուէր Թաւրիզի Դուռ (Թաբրիզ Կափուսի)։

Վանեցի այդ հին վաճառականները—խօջա, զանգիյն, աղա, ամիր և նման որակումներով յայտնի—նաեւ մէկ-մէկ հարուստ կալուածատէրեր էին։ Ունէին զիւղեր, ընդարձակ հողեր, ծառնոցներ, կը պահէին ոչխարներու հօտեր և ձիերու երամակներ և ճոխ ու վայելուչ կեանք մը կը վարէին։

Հայ վաճառականները, իրենց ֆիզիքական և տնտեսական գոյութիւնն ապահովելու համար յաճախ զանազան կաշառքներով կը սիրաշահէին Վանի տաճիկ փնջաներն ու բռնակալները և ասոնց միջնորդութեամբ ալ Սուլթաններէն ձեռք կը բերէին արտօնութիւններ և ֆէրմաններ։

Հայ վաճառականը արտօնուած էր հագնելու իւրայատուկ տաւրազ—կարմիր սօլ (կօշիկ) կապոյտ լայն շալվար, մէջքին կը կապէր ընտիր շալ, կուրծքն ու մէջքը կը ծածկէր ոսկեթել հիւսուածքով անթեւ բաճկոնը, իսկ գլխին կը դնէր յատուկ գլխարկ մը, որուն ծայրէն երկար ու թաւ մետաքսեայ կապոյտ ծոպը (պուխ) կ'իջնէր մինչև մէջքը*)։

*) Այն Հայ վաճառականը, որ առաջին անգամ յիշեալ արտօնեալ գլխարկը դրած և ծոպը մէջքի վրայ, պոչի նման շարժելով փողոցներէն անցեր է, ժողովուրդը ծաղրի և հեգնանքի համար այդ վաճառականին պոչով տիպոգրք տուած է, գլխարկի երկար ծոպը նմանցնելով պոչի։ Այդ պոչով Հայ վաճառականը Արծ-որենեաց արքայական և ազնուական սոհմէն սերող անձ մընէր, որուն շնորհուած

Վանի Հայ վաճառականութիւնը երկու կարգի կը բաժնուէր։ Առաջնակարգ վաճառականներ կը համարուէին անոնք, որոնք արեւելքի և արեւմուտքի առետրական աշխարհները կը շրջէին՝ ապրանք տանելով ու բերելով, իսկ երկրորդական կարգի վաճառականներն անոնք էին, որ իրենց սեփական ձեռներէցութեամբ արհեստական արդիւնաբերութիւններ կ'արտադրէին և այդ նիւթերով ալ առետուր կ'ընէին գլխաւորաբար Ռուսաստանի և Պարսկաստանի հետ։

Այս վերջին տեսակի վաճառականները, իրենց ձեռքի տակ ունէին արհեստաւորներ— ոսկերիչներ, կտաւագործներ, կտաւ ներկողներ և այլն, որոնք համեստ վարձատրութեամբ կամ իբրև մասւնկեր, կը գործէին վաճառականներու մօտ, արտադրելով ոսկերչական ձեռարուեստի իրեր, զարդեր, սպիտակ, մաքուր և տոկուն կտաւ, որն ապա կարմիր գոյնով կը ներկուէր և կը կոչուէր Շիլա։

ԺԸ-րդ դարի վերջերը, կտաւագործութիւնը Վանի մահնածաղկեալ և շահաբեր գործն էր։ Վաճառականները, իրենց տուներու կողքին կը պահէին յատուկ արհեստանոց—գործանոցներ, որոնց մէջ տասնեակներով վարպետ կտաւագործներ և աշկերտներ, կտաւի խորերու առջև նստած, աշխատանքով ամէն օր մեծ քանակութեամբ

ժողովրդական պոչով կոչոււմը, դարձաւ Արծրունի վաճառականին երկրորդական ազգանուն մը—Պոչովեան—Արծրունի։ Ազգային մեծանուն գործիչ և «Մշակ» թերթի հիմնադիր ու տաղանդաւոր իմբպպիր Գրիգոր Արծրունիի պապը—Աղա Գէորգ Երեմեան-Արծրունին, ամուսնացած էր Պոչովեան-Արծրունի տոհմէն Նդիսաբեթ անունով աղջկայ մը հետ։

Աղա Գէորգ Արծրունին 1814 թուի Հօկտ. 1-ին Թիֆլիսի մէջ, գեներալ Բորիշչին յանձնեց ռուսերէնով գրուած Արծրունեաց տոհմագրութիւնը, որուն մէջ Պոչովեան կոչոււմը թէև ճիշտ գրուած է—Почованъ—սակայն պատմաբան Լէօն, այդ կոչոււմը հայերէնի թարգմանելով զուրս բերած է «Պաչավեան», աւելցրելով—«ճարարախտաբար, մեզ շարժողքեց իմանալ ճիշտ հայերէնը»։ Ռուսերէնի մէջ գրուած օ-երը, որոնք յաճախ ա-ալ կը կարդացուին, Լէօն փոխանակ օ կարդալու ա կարդացել է և այսպիսով Պոչովեան կոչոււմը աղաւաղուելով դարձել է Պաչավեան։ (Լէօ—Գրիգոր Արծրունի. Ա. հատոր. էջ՝ 2—3)։

Պոչովեան—Արծրունիներու տոհմական ժառանգները, սերունդէ սերունդ շարունակուելով հասեր են մինչև մեր օրերը։ Սիմոն և Յովսէփ Պոչովեան եղբայրներն այժմ կ'ապրին ի Կովկաս։

կտաւ կ'արտադրէին: Կտաւի բամբակը կը բերէին Ռուսաստանէն և Պարսկաստանէն:

Կտաւի և շիլայի սպառման ամենամեծ և յաջող շուկան Տաճկաստանն էր, ուր Հայեր, տաճիկներ և քիւրդեր ամէն տեսակ տնային գործածութեանց համար կտաւ և շիլա կը գործածէին:

ԺԸ-րդ դարի երկրորդ կէսին, Վանի Այգեհատանի Յանկոյսներ թաղամասին մէջ, Հայ վաճառական մը կտաւագործութեան մեծ արհեստանոց մ'ունէր: Արտադրուած կտաւները—[թէ սպիտակ և [թէ ներկուած, շիլայի վերածուած—ամրակապ հակեր կը կազմէին և հարիւրաւոր ձիերու կարաւաններով կը տարուէին դէպի Պարսկաստան, Կովկաս և Ռուսաստան:

Սև ծովի հիւսիսային ափերու քաղաքները և մանաւանդ Խրիմ թերակղզին՝ Վանի կտաւի սպառման լաւագոյն շուկաներն էին: Յիշեալ Հայ վաճառականը բազմիցս ճամբորդած էր Վանէն Խրիմ և Խրիմէն Վան և համբաւ շինած էր, իբրև Խրիմ երթևեկող հմուտ վաճառական, որ Խրիմցու նման ծանօթ էր այդ թերակղզիի առևտրական և ներքին բազմաբովանդակ կեանքի էջերուն և միշտ Խրիմի մասին կը խօսէր, որովհետև տարուայ կէսը Խրիմի մէջ կ'ապրէր, որով և յաչս Վանի Հայ ժողովուրդին այդ վաճառականը կէս Կրմցի—Խրիմցի—կը համարուէր:

Այդ բնիկ Վանեցի Հայ վաճառականը երբ Խրիմէն Վան վերադառնար, լուր կը տարածուէր թէ «Կրմցին էկաւ», երբ դէպի Խրիմ մեկնելու ըլլար կ'ըսէին «Կրմցին գնաց»: Վերջապէս Խրիմի անունը սերտօրէն կապուած էր կտաւի այդ վաճառականի հետ, մինչև որ Կրմցի կոչումն ալ լայն ժողովրդականութիւն ստանալէ, յետոյ դարձաւ ազգանուն և կ'աւելիւրէր Հայ վաճառականի տոհմին՝ ԿՐԸՄՅՈՅ—ԿՐԸՄԵԱՆ կամ ԽՐԸՄԵԱՆ (ԽՐԻՄԵԱՆԵՆՅ—ԽՐԻՄԵԱՆ) ժողովրդական բնածին յորջորջումով, որն այնուհետև դարձաւ այդ գերդաստանի ծանօթ ազգանունը—ԽՐԻՄԵԱՆ:

Խրիմեան գերդաստանի ազգանունի ծագումը ժողովրդական յիշեալ յամառ զրոյցով կը պատմուի և բոլոր անոնք, որոնք ՀԱՅՈՅ ՀԱՅՐԻԿի կենսագրութիւնը հրատարակեր են, արձանագրած են յիշեալ ժողովրդական զրոյցը, որուն իրականութեան և փաստական ճշտութեան՝ իւր ժամանակին համամիտ եղած է նաև ՀԱՅՈՅ

ՀԱՅԹԻԿԸ, պնդելով, որ իւր հայրն ու հօրեղբայր Խաչատուրն ալ այդ ձևով պատմեր են ԽՐԻՄԵԱՆ գերդաստանի ազգանունի ծագումը:

Վանի այս հին տոհմի նախահայրերու և տոհմագրութեան մասին, գրական ռեէ աղբիւր չկայ, որ հնարաւորութիւն տար մեզ Խրիմեան գերդաստանի ճիւղազրուիւնը ցուցադրել: Վանի Յանկոյսների Ս. Աստուածածին եկեղեցիի գերեզմանատան մէկ անկիւնը, Խրիմեան գերդաստանի տոհմական հանգստարանն է, ուր թաղուած են Հայոց Հայրիկի պապը, մամը, հօրեղբայր Խաչատուրը, հայրն ու մայրը, մեծ եղբայր Մսրիսան և ուրիշներ, որոնց գերեզմաններու տապանաքարերու մաշուած թուականներն ու արձանագրութիւններն իսկ անգոր են Խրիմեան գերդաստանի ճիւղազրուիւնը պատմական տուեալներով և փաստերով ի յայտ բերել:

Սակայն որոշ է, որ վարպետ կտաւագործ Խաչատուր Խրիմեանը՝ Հայոց Հայրիկի հօր՝ մեծ եղբայրն էր, որ հաւանական հաշուով մը ծնած էր 1785-ին: Հայոց Հայրիկի հայրը, ըստ ենթադրական տուեալներու, ծնած էր 1790-ին: Այս երկու եղբայրները — Հայրիկի հայրն ու եղբայրը — Յանկոյսների Վանքի*) դպրատան մէջ ստացան իրենց նախնական ուսումը: Խաչատուր Խրիմեանը յամառ և յարատև ինքնազարգացումով կրցաւ հմտանալ գրաբարի և ս. գրոց ուսման մէջ, իսկ իր փոքր եղբայրը — Հայրիկի հայրը — չափահասութեան հասնելէ յետոյ շարունակեց իւր հօր կտաւի առևտրական գործերը, երթնեկելով Տաճկաստան, Պարսկաստան, Կովկաս և Խրիմ. Վարպետ Խաչատուրը իրենց կտաւի գործանոցը կը ղեկավարէր, իսկ փոքր եղբայրն ալ արտաքին առևտուրի պատասխանատուն էր: Երկու եղբայրներն այսպէս սիրով, սրտով կ'աշխատէին և վառ կը պահէին իրենց պապենական ու հայրենի տունը, որ կը գտնուէր Յանկոյսների թաղամասի մէջ, Հիւն-Նուր անունով աղբիւրին մօտիկ:

Խաչատուր Խրիմեանն ամուրի էր և որոշեր էր չ'ամուսնանալ: Անոր փոքր եղբայրը, ժամանակի քնատոհմիկ և նահապետական սովորութեանց համաձայն, հնազանդելով իրենց տան մեծաւորներու կամքին ու հրամանին, համաձայնեցին էր ամուսնանալ անտես և ան-

*) Յանկոյսների Պստիկ Տաճար Ս. Աստուածածինը, մինչև ԺԹ-րդ դարի առաջին քառորդը վանք է եղած և ապա թաղեցններու եկեղեցին դարձեր է:

ծանօթ աղջկան մը հետ, որուն համեստութեան, գեղեցկութեան և առաքինի վարք ու բարքի մասին գիտէին գերդաստանի աւագ անդամները, Պսակուող երիտասարդն իրաւունք չ'ունէր չը հաւնել ու չը սիրել հարսնացու աղջիկը: Այդ անհագանդութիւն և անգամ անբարոյականութիւն կը համարուէր, ծնողաց կամքի դէմ՝ ըմբոստացում, ինչ որ հասարակաց բամբասանքներու և վարկաբեկման առիթ կուտար երիտասարդին: Այսպէս ահա կը կատարուէր Խաչատուրի փոքր եղբօր ամուսնութիւնն ու հարսանիքը (հաւանաբար 1817 թուին): Յաջորդ տարին, 1818-ին այս ամուսնութենէն կը ծնէր արու գաւակ մը և մկրտուելով Մարիան անունը կըստանար:

Երկու տարի յետոյ ԿՐԸՄՑՈՑ—ԽՐԻՄԵԱՆԵՆՑ հարսը նորէն «ծոցուր» և «ոսք ծանր» էր: Հայ կնոջ վայել ամօթխածութեամբ կ'աշխատէր հասակաւոր կանանց և հալիւորներու աչքին չ'երևալ, տաքը Խաչատուրին երեսը չ'ելնել, այլ տան անկիւնները կծկուել և թեթեւ աշխատանքներ կատարել: Այսպէս անցան ամիսներ: Յըրտաշունչ ձմեռուան յաջորդեց կենսատու գարունը: «Մարտի քսան՝ գարնան նշան» ձինծաղիկն ու ծիլ-ծիլ կանաչները երևցան:

Վան-Վասպուրականի հիասքանչ ու հրաշագան գարունն էր, Ապրիլ ամսոյ սկիզբը, երբ կը կատարուէր «Խորհուրդ մեծ և սքանչելի»ն....

Բ.

ԾՆՈՒՆԴ ԵՒ ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆ

Գարնանային պարզ ու լուսնակ գիշեր էր:

Ամբողջ Այգեւստանը խոր ու անդորր քունով կը ննջէր: Յանկոյսների Ս. Աստուածածին Պատիկ ճաճար եկեղեցիի զոյգ ժամհարները երեսներն խաչակնքելէ յետոյ, տախտակեայ կոչնակներն առին և ժամին բակէն դուրս եկան:

— Տըկը՛լ-տըկը՛լ, տըկը՛լ-տըկը՛լ... կոչնակի համաչափ ու ներգաշնակ ձայնով կը լեցուէր Յանկոյսների ձորը, իսկ տրիլկացնիւնքու արձագանգները կը մարէին ծառնոցներու սօսափիւնի և գետի ջրաձայներու մէջ:

Կէս գիշերը կոտրուեց էր: Վարագայ սարի բանձրիկ կատարի վերէն, լուսաստղն իւր սուր ու ցից ցոլբերը կախեւ էր Վանաշխարհի վրայ:

Խրիմեանենց փողոցի դուռը իւր ճրութանի վրայ մեղմիկ ճռաց, ճռաց թէ չէ՝ պարթևահասակ մարդ մը, տարիքաւոր կնոջ մը հետ, տունէն դուրս ելան և արագ քայլերով յառաջացան դէպի Խէրանենց փողոցը:

Այր մարդը ձեռքին նուաղ լոյսով լապտեր մ'ունէր, իսկ կինը երկաթեայ երկար կեռ շիշ մը: Երկուք միասին արագաքայլ գացին և ծառերու մութ ստուերներուն մէջ անհետացան: Անոնք գացին Տատմէրը կանչելու, մինչ ասդին, Խրիմեանենց տան մէջ, կանայք իրար խառնուե՛ր են, արագ-արագ կ'երթան կուգան, իրարանցումի մէջ են: Տանտունի վերնակողմի մէկ անկիւն, հաւաքուեր են տունեցի և զրկից կանայք և շրջապատեր են անկողինը Խրիմեանենց հարսին, որ ցաւ կը քաշէ, երկունքի մէջ է, ամօթխածութեան և լուռ տանջանքի սառն քրտինքը պատեր է այդ գեղանի դէմքի լայն ճակատը: Կանայք լուռ ու մունջ կ'աղօթեն, կը բարեմաղթեն, որ անփորձ ու անվնաս ազատուի ծննդկանը: Տանտան չորս սիւններու ճրագկալներու վրայ, մեղմ լոյսերով կը պլպլան ձէթի ճրագները, որ սուրբերը բարեխօսեն և օգնութեան հասնին ծննդկանին:

Ահա ճրագը՝ Վարագայ Ս. Նշանին, ահա ճրագը՝ Գրիգոր Նարեկացուն, ահա ճրագը՝ Աղթամարայ Ս. Խաչին, ահա ճրագը՝ մայրերու մայր Աստուածածնին, որոնց օգնութեան ու բարեխօսութեան կը դիմեն ծննդկանը շրջապատող կանայքն իրենց աղօթքներով և մաղթանքներով:

Տատմէրը կը հասնի: Տանտունի մէջ իրարանցում և երթևեկը կ'աւելնայ: Ծննդկանի ցան ու երկունքը հետզհետէ կը սաստկանայ: Լուս աղօթեանը կը բացուի, բարի լոյսը կը ճողճողուի Վարագայ սարի գոյգ գագաթէն, որուն վերև երկինքը կամաց-կամաց ծիրանի գոյն կ'առնէ, մինչ անդին Վանի ծովը մեղմ ու հանդարտ կը ծփայ և ջուրները ծաղրաճնո՛ւ կը շոյեն իրենց ռփերը: Երկինքն ու ծովն ալ երկունք կը քաշեն. — «Երկնէր երկին և երկիր, երկնէր և ծիրանի ծով...»:

«Առաւօտ լուսուն, արեգակն արդար...», կը ծագի Վարագայ սարէն և Վասպուրականն ու Խաչն աշխարհը կը ծփան արևու լոյսին մէջ, երբ Խրիմեանենց հարսն ալ կ'ազատուի և արևու լոյսին

տակ, օրը ցերեկով, 1820 թուականի Ապրիլ 4/17-ին, լոյս աշխարհ կը բերէ լաճ տղայ մը— ապագայ ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄԵԱՆԸ, նոյն Ինքն՝ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿԸ:

Ողջոյն բեզ հայրենի քաղաքդ Վան, ողջոյն և բեզ՝ աշխարհդ Վասպուրական, ողջոյն ու աւետիս և ձեզ դաշտի և լեռանց շարքաշ, քրտնաթոր, մշակ հայորդիներ, — ժողովուրդ հայոց, ահա ծնաւ ի բէն Հայրիկ Հայոց:

— Առն, առն, առն... նորածին մանուկի ճիշով կը լեցուի տանտունը:

— Զան, ջան, ջան, ջանիդ դուրբան, կը ձայնեն սրտակից կանայք, մինչ տատմէրն ուրախ գուարթ, քրշտած փէշերը կ'արձակէ, ձեռները կը լուայ և տանտունէն դուրս գալով, կը վազէ այն խոնարհ սենեակը, որուն պատերուն տակ, դըմփիկներու վրայ լուռ ու մտածկոտ նստեր էին Խրիմեանենց այր մարդիկ և ծննդկանի անփորձ ազգասուելուն կը սպասէին սրտատրոփ, ծխելով ու համրիչ քաշելով:

Տատմէրը հպարտ ներս կը մտնէ և կը ձայնէ.

— Աչքդ լուս խէր, աչքդ լուս խօրօխպէր, մուժղէս տուէք, մուժղէս:

— Աչքդ վէր վարդին, մուժղէդ վէր մեր ջուխտ աչքին, համա ասա խենք, լաճ ի թէ աղջիկ:

— Լա՛ն, լա՛ն... մէկ խուրնի խրեղէն, խօրօտ-մօրօտ ոսկի բրուշամ լաճ, կ'աղաղակէ տատմէրը և զոյգ ձեռներու մէջ թաշկինակները խաղցնելով կը պարէ ու կ'երգէ.

«Լաճու մօր տարէք իգիյն վարդ թող քեադի ուրհան խոտոտայ,
լաճ ի բիրե լաճ,

Ախչկայ մօր տարէք իգիյն սոխ թող քեադի բիթ կըծուրծայ,
քեաժ ի բիրե քեաժ,

Խաց գեարընցան մաքու թացան բիրէք ուտեմ լաճ եմ բիրե լաճ,
Ակռաւակօ սև գեարէ խաց զըռ գէօրէօմազտ բիրէք ուտեմ,

բեաժ եմ բիրե քեաժ,
Լաճն ի աղա, լաճն ամիրա, խօրօտ-մօրօտ ոսկի բրուշամ լաճ»:

Տատմէր ծափուն տալով կը հեռանայ, իսկ Խաչատուր Խրիմեանը կը բերէ, կը բանայ իրենց հայրենի տան հնատիպ Աստուածաշունչը, որուն կողքին կ'արձանագրէ.

«Ի Թուականութեան Հայկազեան տոմարիս ՌՄԿԹ և յամի Տեառն Փրկչին մերոյ 1820 Ապրիլի 4, ծնունդն երկուրդ ուղւոյն, եղբօր իմոյ»:

Տանտունի վերին անկիւնը պառկած է ծննդկան-մայրը, նորածինի կոնդախը (խանձարուր) կողքին դրած: Ազգական, բարեկամ և զրկից կանայք շրջապատեր են ծննդկանի անկողինը և ուրախ գուարթ խօսակցութիւններով լեցուցեր են տանտան մթնոլորտը:

Օճախի վրայ, պղնձեայ մաքուր կաթսայի մէջ ջուրը կ'եռայ քրփրո-քրփրո: Ջահէլ հարս մը մատուցարանի վրայ կը շարէ չիճի և Ճառճուռ կըթղաներ (բաժակ), և իւրաքանչիւրի մէջ, մեծ գդալով մը կը ծորացնէ ձագոց մեղրը, որուն վրայ եփուն ջուր լեցնելով մեղրով շաքարքը կը հրամցնէ խաթուններուն: Տարիքաւոր խաթուն մը հանդիսաւոր կերպով կը ձայնէ.

— Տատմէր խաթուն, քե մեռնեմ, մատ մը մեղր քսիր վէր տղի բերնին, որ քաղցրախօս, մեղրալեզու էլնի:

Տատմէրը մատ մը մեղր կը մատէ և կը մօտենայ նորածին լաճու խանձարուրին ու 'քչիկ մը մեղր կը քսէ մանկան կարմրիկ շրթունքներու վրայ: Այս պորձողութենէն յետոյ է միայն, որ խաթունները հազար ու մի բարեմաղթութիւններով կը վայելեն մեղրով շարբաթը, քաղցը ու սնուշ խօսելով ու շաղակրատելով:

Մէկ շաբաթ յետոյ պիտի կատարուի նորածինի մկրտութիւնը: Ըստ տեղական սովորութեան, մանուկը ծնունդէն ութ օր յետոյ պիտի մկրտուի և արժանանայ Կանաչ Մեռոնին:

Արեւածագէն առաջ Խրիմեանենց տանտան մէջ իրարանցում կը տիրէ: Տատմէր և տան կանայքն իրար խառնուեր են, նորածինի մկրտութեան և մեռնի համակ ճերմակ շորերը կը պատրաստեն, կարմիր-սպիտակ թելերն իրար կաներ (օլորեր) են — նարօտն է այդ: Կոնդախը պատրաստ է: Տատմէրը կը գրկէ խանձարուրը, երկու կանայք, կնքահայր և նորածինի հօրեղբայր Խաչատուրը կ'ընկերանան տատմօր: Այս համեստ թափօրը տունէն դուրս կուգայ և գարնան պայծառ արեգական շողերուն տակէն քալելով կ'իջնէ Յանկոյսների ձորը: Դետակի փայտեայ կամուրջին վրայէն անցնելով, Մեռոնի Առուն շուռ կուտան և կը մտնեն Յանկոյսների, Պստիկ Տաճար Ս. Աստուածածին եկեղեցին, ուր պատարագ կայ: Նորա-

ծիններու մկրտութիւնն անպայման պատարագով պիտի կատարուէր. հայկական հնաւանդ սովորութիւն էր այս, որ սրբութեամբ կը պահուէր Հայութեան մէջ.

Եկեղեցիի աջակողմեան դասի պատին մէջն է մկրտութեան քարափոր, մաքուր աւազանը, որուն մէջ ժամհարը մեղմ-տաք ջուր կը լեցնէ: Պատարագի ընթացքին կը կատարուի Խրիմեանենց ութնօրեայ մանկան մկրտութեան կարգը: Մկրտող քահանան Մայր-Մաշտոցն ի ձեռին, ծանր ու հանդարտ կը կարդայ աղօթքներ և ապա խոսքը մանկան կնքահօրն ուղղելով երեք անգամ կը հարցնէ.

— «Երախայն զինչ խնդրէ...»:

— «Հաւատք, յոյս, սէր և մկրտութիւն...» կը պատասխանէ կնքահայրը: Յետոյ քահանան կանաչ մեռունով կ'օծէ մանկան ճակատը, աչքերն ու ականջներ, հրեսն ու շրթունքները, կուրծքն ու կոնակը, ձեռներն ու ոտները, մինչ մանուկը բարձր ու զիլ կուլայ, կը ճշայ, տատմէրն ալ աճապարանօք, մեռնաւառքերով կը պատէ, կը խանձարուրէ զայն և կը յանձնէ կնքահօր, որ խանձարուրը զրկած, երկու ձեռին՝ երկու մոմ բռնած, կը բարձրանայ սեղանը և խանձարուրը կուտայ պատարագիչ քահանային: Պատարագիչը խանձարուրը զրկած, շուռ կուգայ սեղանին բոլորտիք, կը կատարէ կարգը, կ'օրհնէ մանկան ծնունդը և խանձարուրը կը յանձնէ կնքահօր: Տատմէրը կանաչ, թափանցիկ շղարշ մը կը քաշէ մանկան երեսի վրայ և խանձարուրը գրկելով կ'ուղղուին դէպի տուն: Եկեղեցիին մէջ կանայք կը մօտենան և մանկան կանանչ մեռունը կը համբուրեն, կ'օրհնեն: Նոյն բանը կը շարունակուի փողոցներու մէջ, մինչև որ հասնին տուն, ուր տղակնունքի ճաշկերոյթի սեղանն արդէն պատրաստ է: Ազգականներ, բարեկամներ, գրկիցներ հաւաքուեր են և երբ տատմէրը տանտուն կը մտնէ բոլորն ալ հաւատքով ու ջերմեւանդութեամբ կը մօտենան ու կը համբուրեն մանկան կանաչ մեռունը և ապա ուրախ ձայնով կը հարցնեն.

— Տատմէր խաթուն, աննուն ինչ դրին:

— Աստծուն ծառայ, ձեզ ծառայ՝ ՄԿՐՏԻՉ...:

— Անունով ծերտնայ, Սիմոն Ծերունի դառնայ:

— Ամէն, ամէն, Աստուած անթառամ պսակին արժան անի, Տղակնունքի ճաշկերոյթն է: Տանտան մէջ, ծննդկան մօր անկողնու

կողքին դրեր են կլոր, տախտակեայ ցած սեղանը, որուն բոլորտիք շարուեր են խաթուններ և հազար ու մի շաղակրատութիւններով, նազ ու տուզով, «անուշ արէք»ներով, կը վայելեն սեղանի առատ բարիքները:

Վերնայարկի սենեակին մէջն ալ, յատուկ սեղանի մը շուրջ բոլորուած են տղամարդիկ, որոնք ծնկաչոք նստած մինդարներու վրայ, յուրջ ու խոհուն խօսակցութիւններով, գինիի կըթղաները ձեռքերնին բարեմաղթութիւններ կ'ընեն ու կը վայելեն անուշ գինին. համազամ մազաւներու հետ:

Մանուկ ՄԿՐՏԻԶի հայրն ու Խաչատուր հօրեղբայրը, կողք-կողքի նստած, անվերջ «հրամեցէք»ներով և «անուշ արէք»ներով կը պատուեն հիւրերը: Սեղանին վերնակողմը նստած են մանուկ ՄԿՐՏԻԶը մկրտող և պատարագիչ քահանաները, որոնք հազար օրհնութիւններ և բարեմաղթիւններ կը տեղան՝ նորածինի արեւշատութեան, ծնողաց երջանկութեան և օճախի շէն ու պայծառութեան մասին:

Այդ օր Խորմեանենց ՄԿՐՏԻԶին հայրն ու Խաչատուր հօրեղբայրը շէնշող ճաշկերոյթ մը տուին նաև իրենց կտաւի գործանոցի բոլոր վարպետներուն, բանուորներուն, աշկերտներուն և թաղի ազգատներուն ալ բաժին հանեցին տղակնունքի ճաշէն:

Ամենայն Հայոց Հայրապետանիստ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի, Աղթամարի և Կիլիկիոյ մասնակի Կաթողիկոսութեանց և երուսաղէմի Պատրիարքութեանց կողմէ, ըստ հնաւանդ սովորութեան, զարգացած և բարոգիչ նուիրակ վարդապետներ կամ եպիսկոպոսներ, կաթողիկոսական կոնդակներով կ'առաքուէին Հայաստանի ամէն կողմեր և անգամ հեռաւոր Հայ գաղութներ—Պարսկաստան, Հնդկաստան, Զինաստան և այլուր, յօգուտ՝ յիշեալ աթոռներու «բարեգործութեան և պայծառութեան՝ Հայոց բարեպաշտ և առատաձեռն ժողովրդեան» մէջ գրամական հանգանակութիւններ կատարելու:

ԺԹ-րդ դարի առաջին քառորդին, 1820 թուի Մարտ ամսի սկզբին, Էջմիածնէն նուիրակ եպիսկոպոս մը, Եփրեմ Կաթողիկոսի կոնդակով, կը ժամանէր Վան, ջիւմ ընդունելութեան արժանանալով քաղաքի Հայութեան կողմէ, Էջմիածնի նուիրակ եպիսկոպոսը ամէն

կիրակի հոգևոր քարոզներ կը խօսէր եկեղեցիներու մէջ, յորդորելով, որ ժողովուրդը ջերմ սիրով կապուի Մայր-Աթոռ Էջմիածնի հետ:

Այն օրը—1820, Ապրիլի հաւանաբար 12-ին—երբ Խրիմեանենց ութնօրեայ մանուկը Յանկոյսների Ս. Աստուածածին եկեղեցիին մէջ պատարագով մկրտեւր են, Էջմիածնի նուիրակ եպիսկոպոսը, իջևանեւր է այդ եկեղեցին և խուցի մը մէջ պառկած ընեւր է:

Երեկոյեան կողմ, ժամին ատեն, երբ յիշեալ եկեղեցիի քահանաները գացեւր են նուիրակ եպիսկոպոսը եկեղեցին՝ ժամասացութեան հրաւիրեւրու, նուիրակը լուրջ կեւրպով հետեւալ հարցումն ուղղած է քահանաներուն.

—Այսօր, այս եկեղեցիին մէջ նոր բան մը պատահեւր է:

—Ուշադրութեան արժանի բան մը պատահած չէ—կը պատասխանեն քահանաները—միայն թէ այսօր առաւօտ պատարագով մկրտեցին Խրիմեանենց ութնօրեայ մանուկ մը և անունն ալ ՄԿՐՏԻՉ դրինք, սակայն ինչու հարցուցիք, Սրբապան հայր, ինչ կայ:

—Ոչինչ, ես այսօր տարօրինակ երազ մը*) տեսայ: Ահա թէ ինչ: Այս եկեղեցիի դրան առջև, մեծ ու հսկայ կաղնի ծառ մը բուսեւր էր՝ հաստ ու երկար, տերեւախիտ չորս ճիւղերով, որոնք Հայաստանի արեւելք, արեւմուտք, հարաւ և հիւսիս տարածուելէ յետոյ անցան աշխարհի չորս կողմեր: Քահանայ եղբարք, այս երազս կը պատկանի այսօրուայ ձեւր մկրտած ՄԿՐՏԻՉ մանկան, որը կը գուշակեմ թէ շատ Մեծ Մառդ պիտի ըլլայ և անոր անունն ալ երազիս կաղնի ծառի ճուղերուն պէս, պիտի տարածուի աշխարհի չորս կողմերը: Այսօրը ձեզ նշան թող ըլլայ, գացէք և իմ այս երազը տեղ մ'արձանագրեցէք:

Գը պատմուի, որ նուիրակ եպիսկոպոսի այս երազը արձանագրուած էր Յանկոյսների եկեղեցիի ձեռագիր հին Յայսմաւուրքի մը կողքին և այդ կեւրպով ալ յիշեալ երազ-զրոյցը ժողովրդականացեւր ու տարածուեւր էր Վանի մէջ:

*) Այս երազը ինձ պատմեցին՝ Հայոց Հայրիկի եղբոր որդին՝ այժմ ծերունազարդ Վահան Խրիմեան (Էջմիածին), վանեցի Տէր Կարապետ Աւագ Քահանայ Մանուկեան, Վարագայ «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ի ուսուցիչ Մարտիրոս Խէրանեան (Թաւրիզ) և ուրիշները:

Հայոց Հայրիկի մասին եղած գրականութեան մէջ, այս երազը ցարդ հրատարակուած չկայ, իսկ եթէ եղած է, մեզ անյայտ է:

Խրիմեանենց տանտունի մէկ անկիւնը դրուած էր փայտեայ օրօրոցը, որուն մէջ գիշեր ցերէկ բինդ(կապեր)ով կապուած կը ննջէր մանուկ Մկրտիչը: Արթուն ժամանակ, անբարբառ մանուկը իւր երկու փափլիկ թևերը կը պարզէր և օրօրոցի ճաղէն կապուած կապոյտ ունիկներու և երխկիկներու հետ կը խաղար, կը ժպտար և կամ յանկարծ կուլար, յետոյ կը ծըծէր մօրկան կաթը և մնշմնշ կը ննջէր՝ անմեղ ու անուշ:

Գարուն, ամառ և աշուն մանուկ Մկրտիչի օրօրոցը կը տանէին այգին, ծառերու հովանիներու տակ, կանանչազարդ և ծաղկաւէտ ածուններու մէջ և բնութեան բաց ու ազատ օդն ու արև, հովն ու զեփիւռը՝ վայելել կուտային այդ սիրուն ու քնքուշ մանուկին, որ տան զարդն ու ծաղիկն էր, իւր ծնողաց պաշտելին, հօրեղբայր Խաչատուրի սիրելին-մանուկ Մկրտիչը....

Զմեռուայ գիշեր է, Խրիմեանենց տանտունը լուսաւորւած է ճրագի աղօտ ու պլպլուն շողերով: Մանուկ Մկրտիչի հայրը խոր ու անդորր քուն մտած է, իսկ մայրը կէս քուն-կէս արթուն, նստեր է մանկան օրօրոցի մօտ, հանդարտ կերպով կ'օրօրէ օրօրոցը, որուն շրխկիկները շրխկ-շրխկ կը շրջական իրենց միօրինակ ու ներդաշնակ ձայներով թմրութիւն կուտան արթուն մանկան, որուն աչքերը բացխփիկ կ'ըլլան: Կանացի, մայրական մեղանուշ ձայն մը կը տարածուի տանտունի խաղաղութեան մէջ: Մանուկ Մկրտիչի մայրը օրօր կ'երգէ—Հայ մօր օրօրը:

Օրօր, բալա՛մ, օրօր բալա՛մ,
Դարդար ասեմ քո բուն տանի,
Շուտան ծաղիկ՝ քո վարդ երեսին,
Ձրդղղուն քամին՝ քո օրօրոցին.
Օրօր բալա՛մ, դարդա՛ր բալամ:

Գիշեր քե դնեմ ոսկի օրօրոց՝
Վերեղ քաշեմ մարգրէ ծածկոց,
Յերեկ քե դնեմ փեթ օրօրոց՝
Վերեղ քաշեմ կտակ ծածկոց.
Օրօ՛ր բալամ, դարդա՛ր բալամ:

Գիշեր քե դարդար ասեմ
Խե՛տ լիւսնկան, խե՛տ ծեք-պե՛տ
աստեղեաց.

Յերեկ քե դարդար ասեմ խե՛տ
արեգական,

Խե՛տ գոյնգոյն ծաղկներաց.

Օրօր բալա՛մ դարդար բալա՛մ:

Գիշեր քե դարդար ասեմ հալեվար,
Յերեկ քե դարդար ասեմ տանկեվար,
Լուսնակ քե դարդար ասեմ,
Արեգակ քե դարձական էլներ.
Օրօր բալա՛մ, օրօր բալա՛մ:

Սակայն ինչու Հայ մայրը, գիշեր իր զաւակը «ոսկի օրօրոց»ի մէջ կը դնէր՝ վրանն ալ «մարգարտէ ծածկոց» կը քաշէր, իսկ ցե-

րեկը՝ «փէտէ օրօրոց» կը դնէր և վրան «կտաւէ ծածկոց» կը քաշէր։ Ի՞նչու Հայ մայրը գիշեր իր գաւակի համար «հայեվար դարգար» (օրօր) կ'ըսէր, իսկ ցերեկը՝ «տաճկեվար դարգար»։

Հայ մօր սրտալի օրօրին մէջ ի յայտ եկող այդ խօսքերը կը պատկերացնեն ամբողջ դարաշրջանի մը բռնակալ քաղաքականութեան միջավայրը, որուն մէջ կը տնքար ու կը տառապէր Վասպուրականի Հայութիւնը ժԹ-ըդ դարի առաջին քառորդին— 1820 ական թուականներուն— երբ Վանի տաճիկ բռնաւոր փաշաներն ու դարաբէյիները, իրենց արինոտ ու մահաբաշխ թաթին տակ ստեղծեցին սարսափի և արհաւիրքի այնպիսի կացութիւն մը, կեդերումի և հարստահարութեանց այնպիսի զարհուրելի վիճակ մը, որոնց մէջ Հայութիւնը կ'ապրէր իբր կենդանի նահատակ։

Տաճկական լուծն այնքան ծանր ու ճնշիչ էր, այնքան դառն ու կսկսծալի, որ Հայերը դարձեցին քոյրորդին իրաւագուրկ և ստրուկ տարը՝ հարկատու և արհամարհուած։ Հայերն իրաւունք չ'ունէին փողոցի վրայ պատուհաններ ունենալու, հայերէն երգեր երգելու, ձի հեծնելու, կարմիր կօշիկ հագնելու։ Երբ փողոցէն տաճիկ մը երթար, Հայը պարտաւոր էր անոր ետեէն քայլել, յառաջ չ'երթալ, նոր հագուստ հագնել, հրապարակաւ ուրախանալ, զրօսավայրեր երթալ, հարուստ երեւալ— այս բոլորէն Հայն զուրկ էր և անիրաւուած։ Արեւ մայր կը մտնէր. Հայը պարտաւոր էր փակել դուռները և ներս մտնել։ Լուսաբացին ամէն մարդ իր տան կամ խանութի գործով կը զբաղուէր։ Հարուստը կը ջանար աղքատ երեւալ, աղքատը՝ հարստանալու հուսէն չ'էր իյնար, արհեստաւորը հագիւ կը ճարէր իւր օրուայ հացը։

Հայ մայրը կը վախնար իւր գաւակը օր ցերեկով «ոսկի օրօրոց»ին մէջ դնել, վրան «մարգրտէ ծածկոց» քաշել և «հայեվար դարգար» երգել։ Ի՞նչ որ տաճիկ հարկահաւարն ու արինարբու ենիչէրի զինուորը և կամ թաղին բռնակալն ու դարաբէյին՝ յանկարծ կրնային ներս մտնել և թալանել ու աւարի տալ «ոսկի օրօրոց»ն ու «մարգրտէ ծածկոց»ը, իսկ «հայեվար դարգար» երգող մօրն ալ կրնային, «իրաւունք ունէին?» ծեծել, քանակօծել, անգամ՝ բռնաբարել։

Հայ եկեղեցիներն իրաւունք չ'ունէին զանգեր կախելու, որ զանգահարութեան ձայնը տաճիկ մոլլայի ձայնէն ուժեղ չը հնչէր, որ զանգերու զօղանջները բռնակալներու բունն ու անդորըը չը վրդովէին եայլն: Իւրաքանչիւր Հայ տունէն ներս տաճիկի ահն ու սարսափն էր, որ կ'իշխէր, չէ՛ որ — «Տաճիկի ահը դէն է՝ քան մահը»:

Հայ մանուկը ելծէ լար, աղմկէր, մանկական անմեղ չարաճճիութիւն ընէր և կամ անկողնի մէջ պառկած ճըլվըլար, չը բնէր՝ մայրը կը սաստէր ու կը վախցնէր զայն բսելով — «Սո՛ւս, տաճիկ կուգայ ականջդ կը կտորի...»: — Սարսափելի էր այս սպառնալիքը, որ կը կապէր մանկան լեզուն. կը խռովէր անոր հոգին և քիչ առաջուայ ուրախ մանուկը կը տխրէր, ահաբեկումի ենթարկուած կը թմրէր ու աչքերը կը փակէր ննջելու: Մօրկան սիրտը սեւաւոր ու դարդաւոր կը դառնար — ինչու տաճիկի անունով ու ահով ահաբեկեց իւր աչքի լոյս զաւակը: Ի՛նչ ընէր, ժամանակը չար էր, ահաւոր և դաժան:

Սակայն տաճիկ մայրը, ինչ կ'ըսէր երբ իւր զաւակը լաց լինէր կամ չարութիւն ընէր — «Քնիր բալա ջան, կը մեծանաս, խանչալը կ'առնես ու գեալուրի (անհաւատի, Հայի) տղայի վիզը կը կտրես»: — Եւ տաճիկ մանուկը, արեան յոյսով յագեցած, կը փակէր իւր աչքերը:

Հայութիւնը ենթակայ էր ամէն տեսակ արհաւիրքներու — թաւան, աւերածութիւն, բնտանեկան պատուի բռնաբարումը և նման երևոյթներ սովորական էին: Տաճիկը իւր եաթաղանի ուժով արիւնի և մահուան սարսափի տակ կը պահէր Վասպուրականի Հայութիւնը:

Վանի Հայ հարուստ ու վաճառական դասակարգի համար, սակայն, տանելի չէր քաղաքական այս մթնոլորտը, ուր ոչ միայն Հայը զրկուած էր մարդկային տարրական ազատ կեանքէն, այլև խաղաղ ու ստեղծագործ զշխատանքով չէր կրնար զբաղուիլ տաճիկական լուծին տակ:

Վաճառականներու վաստակը՝ յայտնի և անյայտ բռնագրաւման, երթիկներ՝ յարձակումներու և կարաւանները՝ կոյուպուտի կ'ենթարկուէին:

Այս պատճառով ալ, ժեթ-րդ դարի առաջին քառորդին, քանի մը նշանաւոր զերդաստանները կը յաջողէին իրենց ընտանիքներով

և շարժական հարստութեամբ զաղթել Վանէն և հաստատուիլ ի Կովկաս, գլխաւորաբար Թիֆլիսի մէջ*):

Այսպէս զարհուրելի էր Վանի քաղաքական միջավայրը, անտանելի էին տաճկական զուլումներն ու սարսափները, որոնք աշխարհ կուգար ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄԵԱՆԸ.

Մանուկ Մկրտիչի անմեղ և անհոգ մանկութեան շրջանն է՝ Լեզուն կիցկտուր բառեր կը թօթուէ, կը ճըլվըլայ: Չեռները ծափիկ կուտան, ոտները տոտիկ-տոտիկ մանրիկ քայլեր կ'առնեն: Կը վազէ այգին, փողոց, կտաւի գործանոց, տունէն ներս ու դուրս, տան ծաղիկն ու զարդն է ՄԸԿՈՆ, որ սիրունատես, աշխոյժ, կայտառ և թրվառն մանուկ մըն է: Ամէնքը կը գրկեն զինք, կը գուր-գուրան վրան, կարմիր-լանձոր թուշերը կը պաշպշեն, մինչ նա կուլայ, կը զայրանայ և կը ջանայ փախչիլ: Կը մտնէ այգին՝ ծաղիկներու ածունեքով մէջ, ծաղկունք կը քաղէ, իբր թէ կ'երգէ՝ մինչ զեռ կը դընդընայ, ապա յանկարծ կը վազէ փողոց, ուր իրենց զրկից և հասակակից մանուկներու հետ, առուի ափին նստած՝ ջրախաղեր կը սարքեն, յետոյ, մէկ ալ, յանկարծ ազմուկ կ'իյնայ մէջերին, կուլան, իրար կը ծեծեն, պահ մը կը խռովեն, կը հաշտուին

*) Այդ գերզաստաններն էին՝ ա) Գէորգ Ադա Արան-Արծրունին, իւր գերզաստանով: Գէորգ Ադա Արծրունին իւր «Դարասան Խրատեց» գրքին մէջ կը գրէ — «էր ինձ նեղութիւն փորձանք բազմագին, ի հայրենիս իմ ընդ իս անցք անցին»: Գէորգ Ադա Արծրունին 1816 թուին գնաց Եւրոպա և Ամստերտամի Հայոց եկեղեցիի մէջ պահուած տպարանը (Յըհանցի Ոսկան վարդապետի) և տառերը գնեց ու Թիֆլիս բերելով, նուիրեց Ներսէս Աշտարակեցիի հիմնած Ներսիսեան Դպրոցին: Տպարանը կը կոչուէր «Տպարան Ուսումնարանի Հայոց ընծայեցելոյ յազնուական Գէորգայ Երեմեան Արծրունեայ»: Գէորգ Ադան մեռաւ ի Թիֆլիս 1830 թուին, խօյնեայով: Գէորգ Ադայի որդին էր գեներալ Երեմիա Արծրունին (ծնեալ ի Վան 1804-ին), որ ռուսաց բանակի մէջ մտնելով մասնակից եղաւ 1827-ի ռուս-պարսկական և 1828-ի ռուս-աւսթրիական պատերազմներուն: Գեներալ Արծրունին մեռաւ ի Թիֆլիս 1877-ին: Երեմիա Արծրունիի որդին էր Գրիգոր Արծրունին, (ծնեալ 1845-ին) «Մշակ» թերթի հիմնադիր և ազգային մեծանուն գործիչը, որ մեռաւ 1892-ի Դեկտ. 19-ին և մեծ շուքով թաղուեցաւ Թիֆլիսի Խօջիվանքի գերեզմանատուն: Գր. Արծրունիի փոքր եղբայրն էր զիտնական պրոֆ. Անդրէաս Արծրունին (ծն. 1847 թախճ. 1898):

բ) Մահաբէի Առսպար (Գասպար) Բարսեղեան-Չարուխեան հարուստ վաճառականը իւր գերզաստանով Վանէն զաղթեց Թիֆլիս, ուր երկար տարիներ

և նորէն կը շարունակեն իրենց մանկական անմեղ ու զուար-
ճալի խաղերը:

Երեկոյեան կողմն է: Ժամին կոչնակը կը դողանջէ և Յանկոյս-
ների ձորը կը լեցուի անուշ ու մեղմ արձագանգներով: Խաչատուր
Խրիմեանը, երբ կոչնակի առաջին հնչիւնը կը լսէ, երեսը կը խա-
չակնքէ, կտաւի գործանոցէն դուրս կուգայ, գործի գոգնոցը կ'արձ-
կէ, փոքրիկ Մըկօի ձեռքէն բռնած առուի եզերքը կուգայ,
երեսը կը լուայ սառն ջուրով և ապա կ'ուղեորուի եկեղեցին, իւր
հետ տանելով՝ Մըկօն, որ կը վազէ, ցատկերտուրներ կ'ընէ, կը
կանչէ, կը խնդայ, հարցումներ կ'ուղղէ հօրեղբօր, մինչև որ կը հաս-
նին եկեղեցին: Հօրեղբայրը կը համբուրէ եկեղեցիի դրան կողքի
քարերը, նոյն կ'ընէ նաև Մըկօն: Ներս կը մտնեն, ջերմեռանդ և
և բարեպաշտ Հայ բրիստոնեայ Խաչատուրը՝ անէացած՝ կ'երկը-
պագէ և աղօթքներ կը մըմնջէ: Մանկիկ Մըկօն լուռ և զարմացած
կը դիտէ հօրեղբօր դէմքը, կը լսէ անոր աղօթքները և ինքն ալ
անգիտակցաբար կ'երկըպագէ, կը խաչակնքէ, մինչև որ ժամեր-
գութիւնը կը վերջանայ և կը վերադառնան տուն: Երեկոյ է: Հայ
նահապետական ընտանիքը հացի սեղանին շուրջ բոլորուած՝ երե-
կոյեան ընթրիքը կը վայելեն: Մանկիկ Մըկօն հօր կողքին նստած

ապրելէ յետոյ 1824-ի Նոյեմբերի 12-ին, իր մօտ կանչեց Աղա Գէորգ Արծրունին
և Յարութիւն Վարդանեան Ջերմագան, խնդրելով որ ասոնք ըլլան իւր կտակա-
կատարները և անոնց համաձայնութիւն առնելէ յետոյ, գրել տուա իւր կտակը,
ստորագրեց և 15,000 արծաթ բուրլի (որ այն ատենուայ համար հսկայական
գումար էր) կտակեց Վանի և Թիֆլիսի եկեղեցիներուն, դպրոցներուն, աղքատ-
ներուն, բանգարկեալներուն, իւր ժառանգներուն և այլն:

զ) Վան քաղաքացի Աղա Սարգիս Սանասարեանը, որ ամուսնացած էր իւր
հայրենակից Աղա Գէորգ Հէյրանեանի դուստր Մարիամի հետ: Այս ամուսնու-
թիւնէն 1818-ին ծնաւ Աղա Մկրտիչ Սանասարեանը—ազգային նշանաւոր
բարերար, Կարնոյ Սանասարեան և Վանի Սանդիսեան վարժարաններու
հիմնադիրը:

դ) Վան քաղաքացի վաճառական Աղա Գէորգ Հէյրանեանը, որ 1818-ին
Թիֆլիսէն անցաւ Փարիզ վաճառականական գործերով:

Իեռ երկար է շարքը այն նշանաւոր գերդաստաններուն, որոնք ԺԹ-ը
դարի սկիզբներուն, Վանէն Գովկաս գաղթեցին չը կրնալով տոկալ առճկական
արհաւիրքներուն:

անմեղ ու հաճելի խաղեր կ'ընէ, մինչև որ յոգնութիւնը կ'իջնէ վրան, մէրկան թներուն մէջ կը թմրի և ապա կը դնեն անկողին, ուր քաղցր անուշ՝ կը ննջէ մոռ-մոռ:

Այսպէս կ'անցնին տարիներ: Մըկօն արդէն եօթ տարեկան է: Ծնողներ այլևս թող չ'են տար, որ անգործ ու աննպատակ դէս ու դէն վազվզէ: Մըկօի հայրն ու հօրեղբայր Խաչատուրը կ'որոշեն Մըկօն գործի դնել: Ո՞րն էր այդ գործը—իրենց պապական արհեստը, կսաւագործութիւնը:

Ահա Խրիմեանենց կտաւի գործանոցը, ուր մանուկ Մկօի հօրեղբայր Խաչատուրը, ոտները գեանափոր խորին մէջ կախած, մաքուրը անտեսանելի արագութեամբ կ'երթնէկէ անոր ձեռքերուն մէջ և շր'խկ-շր'խկ, կտաւը կը գործուի: Վարպետ Խաչատուրի կողքին գետնի վրայ, ճախարակի առջև, ծնկաշոք նստել է փոքրիկ Մըկօն և մասւսա կը լեցնէ: Կտաւի գործանոցի շր'խկ-թըրխկոցներու և ժխորի մէջ վարպետ Խաչատուրը ժում-ժամ կը գտնէ մանուկ Մըկօին ուսում և դաստիարակութիւն տալու: Չէ որ քաղաքին մէջ, այդ ատեններ դպրոցներ գոյութիւն չ'ունէին: Վանքերու մէջ—Աղթամար, Վարագ, Լիմ և Կտուց Անապատներ, Նարեկ, Մեծոփ—կային դպրատուններ և վանական դպրոցներ, որոնց մէջ սովորող աշակերտները պէտք էր հոգևորականներ դառնային: Վանի եկեղեցիներու շրջապատի փոքրիկ խուցերու մէջ, քահանաները կը հաւաքէին քանի մ'աշակերտներ և անոնց զրել, կարգալ ու եկեղեցական շարականներ կը սովորեցնէին, տիրացուներ և դպիրներ պատրաստելու նպատակով:

Երբ տղայ մանուկը եօթ կամ ութ տարեկան ըլլար, հայրը ձեռքէն բռնելով կը տանէր կտաւագործ, կօշկակար, ոսկերիչ, ներկարար (կտաւ ներկող, շիւաջի) և այլ արհեստի վարպետի մը մօտ—ուսթի մօտ—և կը յանձնէր անոր խնամքին:

Վարպետը, կամ ինչպէս ընդհանրապէս կ'ըսէին—Ուսքան՝ պատաւոր էր իւր նորեկ աշակերտին ոչ միայն արհեստ, այլև ուսում սովորեցնելու: Վարպետներն առհասարակ «ուսումնական» և «կարգացուր» էին, անոնք Ս. Գրոց պատմութիւններ, Սաղմոս, Նարեկացի, Յիսուս Որդի, անգամ քերականութիւն և Հայոց պատմութիւն դաս կուտային իրենց աշակերտներուն, որոնք տարիներու ըն-

Թացքին թէ արհեստ կը սովորէին և թէ ուսում: Ուսթաները դրամական աշխատավարձ չէին տար իրենց աշկերտներուն: Անոնք պարտաւոր էին ձրիարար աշխատել, արհեստի մէջ հմտանալ և ուսում սովորիլ. այս էր աշկերտներու վարձքը:

Ահա նման ուսթաներէն մէկն ալ Խաչատուր Խրիմեանն էր, որ այդ տոնները (1820ական թուերուն) Վանի մէջ իբրև ուսեալ և բանիմաց Ուսթալի անուն և համբաւ հանած էր:

Այս ծանօթ Ուսթա-վարժապետին աշակերտեց ՄԿՐՏԻ2 ԽՐԻՄ-ԵԱՆԵՐ, որ ոչ միայն կտաւի գործանոցի մէջ մասրա լիցնէր, ժամանակ կենդանի ուսում կը ստանար, այլև իրենց տան և ընտանիքի մէջ, ամէն բոլէ կը վայելէր իւր հօրեղբայր Խաչատուրի դաստիարակութիւնը և ուսումը: Մանուկ Մըկօն այնքան տարուած էր հօրեղբայր Խաչատուրով, որ կարծես թէ մոռցեր էր իւր ծնողները, որոնք հաճօքով իրենց զաւակը յանձնէր էին այդ արգարամիտ և գորովագութ Մարդու — Խաչատուրի — խնամքին ու հոգատարութեան: Թող մանուկ Մկրտիչը — ինքը վկայէ այս բոլորը:

«... Կը յիշեմ մանկութեանս զարնան քաղցը օրերը, երբ միմիայն մանուկ Մկրտիչ քոյ սիրոյ ծագիկն էր: Սորա համար ես մոռցած էի ծնողք և բոլոր Խրիմեան գերդաստանի մերձաւորներ. զի դու էիր ինձ համար հայր, մայր, դաստիարակ, վարժապետ, խնամածու և այլն: Ամուրի կեանք ընտրեցիր ու սիրեցիր, որպէսզի քո սիրեցեալ եղբորդին սրկեցրես քեզ»*):

Խաչատուր Խրիմեանը Հայ Լուսաւորչական քրիստոնեայի կատարելատիպ մարմնացումն էր, որ կը ջանար Աւետարանի ոգով դաստիարակել իւր եղբորորդին — Մկրտիչը — որուն հայրը անշափ զոհ ու երջանիկ կ'ըլլար, որ իւր զաւակը օրսօրէ թէ ուսման և թէ արհեստի մէջ կը յառաջդիմէր: Ամբողջ օր, մանուկ Մկրտիչը, իւր հօրեղբայր Խաչատուրի հետն էր: Լոյս բացուելուն պէս միասին եկեղեցի կ'երթային, կ'աղօթէին ու կտաւի գործանոց մտնելով կ'աշխատէին: Իրիկուան՝ երբ ժամին կոշնակը կը հնչէր, նորէն եկեղեցի կ'իջնէին և իրենց գործէն ու կեանքէն դոհ՝ կ'երթային Արա-

*) Յիսուսի Վերջին Շաբաթ — Խաչին ձառ. հոգեգրեց՝ Խրիմեան Հայրիկ: Վաղարշապատ, Մայր Աթոռի Տպարան. 1894. էջ՝ Ա-Բ. (Գ. ապագրութիւն):

րիչը փառաբանելու: Հօրեղբայր Խաչատուրը ոչ թէ վերացական օրինակներով ու խօսքերով կը դաստիարակէր մանուկ Մկրտիչը, այլ իւր կեանքի գործնական օրինակներով, իւր բարի ու զթառառ գործերով, կենդանի փաստերով Մկրտիչին կը սովորեցնէր մարդկային արդարամտութեան, մարդասիրութեան և առաքինութեան դասերը, որոնք այնքան խոր և անջնջելի տպաւորութիւն թողած էին փոքրիկ Մկօի վրայ, որ հիացումով ու երախտագիտութեամբ կը յիշէ:

«Այլ քան զամէն աւելի գործնական օրինակովդ Աւետարանի զթասիրութեան հոգին թողիր ինձ ժառանգութիւն: Երանի թէ Թաւադէս ժառանգէի զայն. բարեգործով մի սիրտ ունէիր և անխտրապէս կը գթայիր ամէն տառապեալ թշուառին վրայ: Երբ աղքատ դուռը դփէր, կը կանչէր, Մկրտիչ, հաց տուր, և երբ մերկ լինէր աղաչաւոր թշուառ, հրաման կանչէր որ մի քանի կանգուն կտաւ տամ»:

«Արթուն աչքով կը հսկէիր և ոչ փոքրիկ պակասութեանս կը ներէիր դու. կը յիշեմ, որ մի օր ժամու պատկերի առջեւն մի փոքրիկ մօմ առնելով բերի տունը. հարցուցիր և ես առանց ժխտելու խոստովանեցայ. հետեւալ օր զիս տարիր եկեղեցին և նոյն մօմ խաչի պատկերի առաջ վառել տուիր, և քաղցրութեամբ խրատեցիր, որ այլևս սեղանակապուտ չը լինեմ»*):

Որպիսի հիացում, որպիսի սէր, որ պաշտամունքի հաւասարէ: Հօրեղբայր մը, որ ծնողքէն աւելի կրցած է սիրոյ և ուսման խոր զրոշմ ու կնիք դնել մանուկ Մկրտիչի սրտի և հոգեկան աշխարհի վրայ, ուր այդ հօրեղբայրը — նայն ինքն կտաւագործ Խաչատուր Խրիմեանը — յաւերժ սիրելի և պաշտելի մնացեր է Մկրտիչի համար, որ ամէն առթիւ կը յիշէր այդ նեմաւիտ մարդու անունը, կապուած իւր մանկական կեանքի քաղցր ու յուզիչ օրերու հետ:

Եւ օր մըն ալ անա մանուկ Մկրտիչը — փոքրիկ Մըկօն — հիւանդ է: Ո՞վ խնամեր է զինք այնքան սրտացաւ ու հարազատ կերպով եթէ ոչ՝ հօրեղբայր Խաչատուրը: Սակայն թող Մկրտիչը պատմէ.

«Ծանր հիւանդացայ մի նուագ, քառասուն օր ամբողջ գլխուս վերայ կեցար, ամէն ճար և դարման կը հայթայթէիր, և մերթ ևս

*) Խրիմեան Հայրիկ — Խաչի ձառ. էջ՝ Գ — Դ:

կերթայիր եկեղեցին, լալով կը պաղատէիր Աստուծոյ, որ ապրի մանուկ Մկրտիչ: Ապրեցայ քո հաւատով»*):

Ասկէ առիկ յուզիչ և սրտայի պատկեր կրնանք ըլլալ, որ անմեղ մանուկը քառասուն օր ծանր հիւանդ պատկած մընար, հօրեղբայրը դար զայն խնամէր և ապա, երբեմն ալ եկեղեցին երթար և լալով պաղատէր Աստուծոյ, «որ ապրի մանուկ Մկրտիչ»ը, որ իրաւամբ իւր ամբողջ սէրն ու պաշտամունքը նուիրած էր «բարեգօրով մի սիրտ» ունեցող հօրեղբայր Խաչատուրին, Խրիմեան գերդաստանի այդ ամուրի և երիցադոյն պատկառելի ներկայացուցչին:

Մանուկ Մկրտիչն արդէն տաս տարեկան է: Նա թէ իրենց կտաւի գործանոցի մասրա լցող աւելեքսն է և թէ հօրեղբայր Խաչատուրէն ուսում սովորող աւելեքսը, որուն մանկութիւնը համակ անմեղութեան և ընտանեկան անդորր միջավայրի մը մէջ անցեր է:

Գծախտաբար, հակառակ մեր թափած ջանքերուն, չը կրցանք ձեռք բերել ո՛նէ գրաւոր կամ ընտանոց տեղեկութիւն թէ Մկրտիչի հայրն ու մայրը ինչպիսի ծնողք եղած են, թէ Մկրտիչը անոնցմէ, որքան ազդեցութիւն կրած է: Գիտենք միայն, որ Մկրտիչի մեծ եղբայր Մարխանն ալ իրենց կտաւի գործանոցի մէջ, հասարակ արհեստաւոր մը եղած է և իւր հօր ու Խաչատուր հօրեղբօր մահէն յետոյ, շարունակած է կտաւագործութիւնը մինչև իւր մահը:

Վարագի «ժառանգաւորաց Վարժարան»ի նախկին ուսուցիչներէն Մարտիրոս Խէրանեանը մեզ պատմեց, թէ իւր հօր մայրը ժամանակին ըսեր է, որ Մկրտիչ Խրիմեանի մայրը բարի, ոգորմած հոգի և իսկական Հայ մայր մը եղած է, բնութանքի ճշմարիտ կին մը, որ իր կեանքի վերջին տարիներուն, այնքան ծռեր, կուզ դարձեր էր, որ ուղիղ կանգնել չ'էր կրնար և զուխր գետին խոնարհեցնլով հագիւ հագ կը քայլէր: ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿԸ, որ այնքան հիացումով կ'արտայայտուի իւր հօրեղբայր Խաչատուրի մասին, նա իւր գիրքերու կամ նամակներու մէջ, յիշատակութեան արժանի ո՛նէ բան մը չի գրեր և խորհրդաւոր լուծիւն մը կը պահէ իւր ծնողներու մասին:

Մկրտիչը շատ ծնողասէր, համեստ ու պարկեշտ դասակ մը եղած է: Անոր հնազանդ և խոնարհ հոգին օրինակելի դարձեր է

*) Խրիմեան Հայրիկ—Խաչի ձառ. էջ՝ Դ:

Թաղի մանուկներու համար, Թաղեցի ծնողներու ցանկութիւնն էր, որ իրենց զաւակները նմանէին ԿՐԸՄՅՈՅ ՄԵԿՈ-ին, որ ոչ միայն կտաւագործութեան արհեստ կը սովորէր, այլև ուսում:

Խաչատուր հօրեղբայրը կանոնաւոր և յամառ յարատեւութեամբ կը ջանար կրօնական և բարոյական ներշնչումներով դաստիարակել մանուկ Մեկօն, որ սիրով կ'ընդառաջէր հօրեղբօր խրատներուն ու դասերուն:

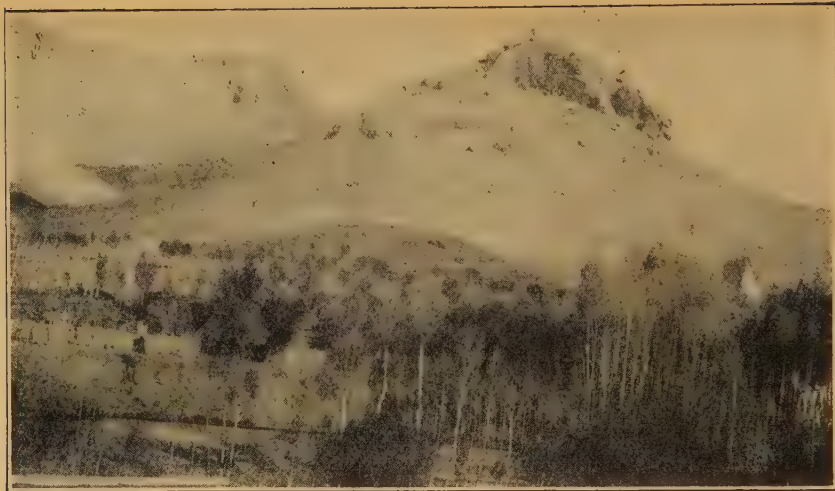
Կապոյտ, շիրա կտաւէ քուլումը (վերնազգեստ), գլխին պարզ գդակ մը, ոտքերը՝ տեղական պարզ կօշիկ, Թուլումի փէշերը կ'իջնէին մինչև ոտները և շրջագգեստի պէս կը կախուէին: Ահա մանկական տարազը*) Վանի Հայ մանուկին, հարիւրամեակ մը մեզմէ առաջ (1820ական թուերուն), Այդ նոյն տարագը անպայման հագներ է նաև փոքրիկ Մեկօն, որուն ՓԷՇՈՎ տիտղոս մ'ալ տուեր էին Թաղեցի ընկեր մանուկները: Ուրեմն պիտի ենթադրել, որ Մեկօի Թուլումի փէշերը այնքան երկար եղած են, որ իջեր են մինչև կօշիկի երեսները և այս պատճառով ալ փէշով կոշեր են զինքը: ԹԵՈԼ-ՓԷՇ մականունն մըն ալ կապուած է մանուկ Մկրտիչ Խրիմեանի անձի հետ: Թեոլ-փէշ Վանի բարբառով կը նշանակէ թոյլ փէշերը, Թուլումի փէշերը թոյլ-թոյլ կախուած կամ ոտներու մէջ ընկած:

Տարիներ յետոյ, երբ Մկրտիչն արդէն պատանի և ապա երիտասարդ եղեր է, դեռ այդ կոչումները—փէշով և թեոլ-փէշ—իրեն տիտղոս կապուած մնացին անոր անուան և անձի հետ: Չէ որ ժողովուրդի ստեղծագործած բառերն ու կոչումները վառ և անմոռաց կը մնան: Մանուկ Մկրտիչ Խրիմեանը ՀԱՅՈՅ ՀԱՅՐԻԿ զառնայէ յետոյ ալ, յուլումով և հաճոյքով պատմեր է իւր ժամանակակիցներուն թէ «Իմ մանկութեանս երջանիկ տարիներուն, մեր Թաղեցի հասակակից ընկերներս ինձ փէշով Մեկօ կը կոչէին»:

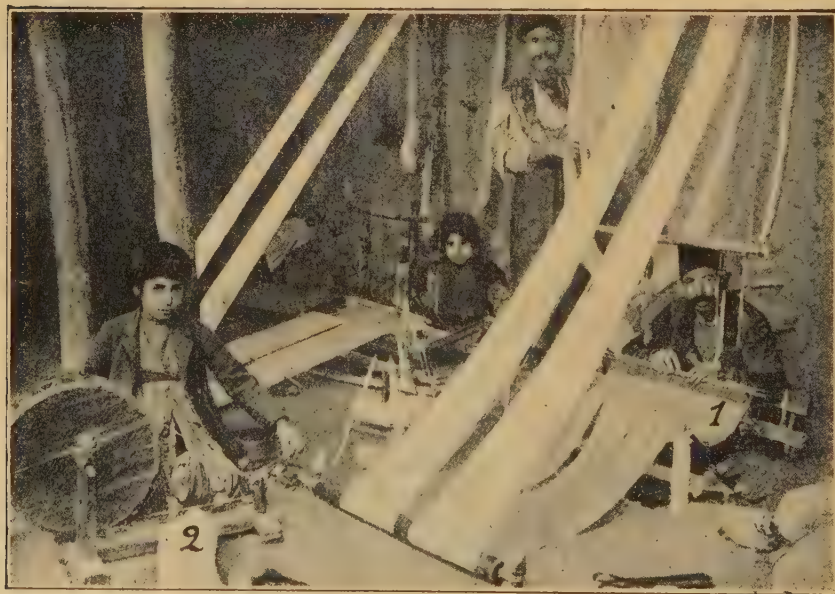

*) Պարսկական տիրապետութեան շրջաններէն (1514 թուէն առաջ) մնացած տարազի այս ձևը, շուրջ 400 տարի մնաց Վանի մէջ: Հաստիակաւ այր մարդկանց մէջ կային յիշեալ տարազ գործածողները, որոնց մէջ, դեռ մինչև 1915 թուականը, յայտնի էին ճմուկ Յովհաննէս, Փէշով Տիգրան և ուրիշներ:

ՎԱՆ - ՅԱՆԿՈՅՍԵՐ ԹԱՂ, Մ. Աստուածածին հեղեցիի ծորակը, որում մօտն է խրիմեանց տունը: Այս չքմաղ ծորակի մէջ խրիմեան չայրիկը անցուց իւր մանկութիւնն ու պատանեկութիւնը: Վերի բարձունքը նշանաւոր «Թօփրաք-ղալէ»-ն կամ «Զըմի-Զըմի Մաղարէ»-ն (←→) է:

ՎԱՆ - ՀԱՅ ԿՏԱԽԱԳՈՐԾԻ ԳՈՐԾԱՆՈՅ. — Թիւ 1 կտաւագործը ենթադրել խաչատուր խրիմեանը, որ իր «ղազգեան»-ի զլուիւր մստած, կտաւ գործեկու ժամանակ, ուսում և դաստիարակութիւն տուած է «մասրա լեցնող» իւր եղբորորդի փոքրիկ Մկրտիչ խրիմեանին, որը ենթադրել Թիւ 2 նկարը:

ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՄՆԱՄԵԱԿ

1830—1840

Ա.

ՎԱՆԻ ՅԱՆԿՈՅՍՆԵՐԻ ԹԱՂԱՄԱՍԸ

ՅԳԵՍՏԱՆԻ*) ջրառատ, հովասուն, աղբիւրաշատ
և բարձրադիր թաղամասն է ՅԱՆԿՈՅՍՆԵՐԻ, որ հա-

րուստ է իր աւանդական, պատմական, բնական և հինաւորաց վայ-
րերով, որոնց շուրջ և մէջն ու բոլորտիքը՝ զարերէ ի վեր հաստատ-
ուած Հայութիւնը, հայրենիքի հող ու ջուրի սիրով ու պաշտմուն-
քով՝ բնաշխարհիկ և նահապետական պարզ կեանք մը կը վարէր:

Յանկոյսների ձորը Վանի բնական ամենագեղեցիկ ու հրապու-
րիչ վայրերէն մէկն է: Առատաջուր գետակ մ'ամբողջ տարին խո-
խովալով կը հոսի այս ձորին մէջտեղէն և դէպի արևմուտք երթա-
լով կը թափուի Վանի ծովի մէջ:

Գետակի երկու եզերքներու վրայ կը տարածուին բազմա-
շատ ծառնոցներ՝ ուռի և բարդի մատղաշ կամ հաստարուն ծա-
ռերով: Ձորի հարաւակողմի բարձունքները զարդարուած են բազ-
մաթիւ պարտէզներով և պուրակներով, որոնց մէջ կը հանգչին
Յանկոյսների Հայոց պարզ ու անպաճոյճ հողաշէն տունները: Ձորի
այս կողմն է նշանաւոր Վոխվի Քեանիւղը (Վանապատկան աղբիւր),
որուն ական զլուխն ու առուի ավերը զարդարուած են ուռի և բարդի

*) Վանի արեւելակողմը տարածուող այս բնդարձակ և այգիադարդ քաղա-
քամասը—Ալգեստան—տեղացի Հայիրու կողմէ է ԳԵՍՏԱՆԻ, իսկ տաճիկներու
կողմէ՝ Բաղլար (այգիներ) կը կոչուէր:

տասնեակ հազար ծառերով, որոնց խիտ ճիւղերը տարուբերուելով ծովի և լեռանց քամիներով՝ յառաջ կը բերեն սքանչելի հով ու զով մը, որ կը սուրայ ամբողջ ձորին մէջ՝ վերէն վար: Վոխվի Քեհհրէզը, Յանկոյսներցոց կիրակնօրեայ զբօսավայրն էր, ուր թաղեցիները կուգային ընտանիքներով՝ կերուխում, ուրախութիւն, երգ ու նուագ, խաղ ու պար սարքելու և բնութեան հաճոյքը վայելելու:

Գարնան առաւօտները, Յանկոյսների ձորը, բնութեան մէկ չքնադ ու հրապուրիչ պատկերը կը պարզէ մարդ արարածի աչքին առջև: Արևի շողն ու երկրի շաղն ու ցօղը իրար խառնուած, ծառերու և կանաչներու վրայ կը պսպղան ու փէլքլտան: Գետակը անուշ և մեղմիկ ջրաձայներով և խշշոցով կը սուրայ, հա՛ կը սուրայ: Ծառերու տերեւախիտ ճիւղերու մէջ, երկնից հաւքերն ու թռչունները հազար ու մի ճրուռողիւններով ու ճըլվըլոցներով, իրենց արշալուսային երգերը կը գեղգեղեն:

Արդէն իջեր ենք Յանկոյսների ձորը և դարն ի վար՝ քայլելով կը մօտենանք գետակի փայտեայ կամուրջին, որուն վրայէն զգուշութեամբ անցնելով կ'իջնենք գետակի հանգիպակաց (հիւսիսակողմի) ափը: Քանիմը քայլ յառաջ երթալով, կանգ կ'առնենք առատաջուր և լայն առուի մ'ափին: ՄԵՌՈՆԻ ԱՌՈՒՆ*) է այդ, որ ամառ ձմեռ՝ կը հոսի Յանկոյսների Ս. Աստուածածին Պատիկ Տաճար եկեղեցիի արտաքին դրան առջևէն: Ասկէ կը բարձրանանք դէպի վեր և Մեռոնի Առուի ափերէն յառաջանալով կանգ կ'առնենք Վանից (վանքի) ջրաղացի մօտ: Ասկէ քիչ մը վեր Բաղնիսայ-Քաւերն են, ուր առատ և մշտահոս ջուրեր քարերէն և ձոր-ձորներէն հոսելով, աղմուկով ու խշշոցով կը սահին դէպի վար: Այս ջուրերու ափին, ծառերու շուրին տակ, մեր հանգիստն առնելէ յետոյ, որքա՛ն հաճելի է վերելքը պատմական Թոփրակ-Կալէին (Հողաբերդ) — Վանի նախաբրիստոնէական և նախահայերու կեանքի և փառքի այդ հռչակաւոր գաղտնարանին, որ տասնեակ դարեր շարունակ, իր ծոցին մէջ պահեր է Ուրարտուի, Նայիրիի և Բիանայի արքաներու և տէրերու մեռած ու մոռցուած պատմութիւնը:

*) Ամէն տարի, Ս. Ծննդեան տօնի առաւօտ (Յունուար 6) Զրօրհնէքի հանդէսի եկեղեցական արարողութիւնը մեծ շուքով կը կատարուէր այս առուի ափին և մեռոնը կը թափէին ջուրի մէջ: Այս պատճառով ալ այդ առուն կոչուած է Մեռոնի Առու:

Արդէն Թոփրակ-Կալէի բարձունքներու վրայ կանգնեցին որ խորհուրդ խորին մտքերով տարուած՝ կը սլանանք դէպի այս Հոգաբերդի մութ ու մշուշապատ պատմութեան անդունդները, որոնց մէջ որքան ժողովրդական զոյց, առասպել և աւանդութիւն կայ, որքան մանուածապատ խօսքեր, որոնք իրար հիւսուելով ու գուգորդուելով՝ Թոփրակ-Կալէն դարձուցեր են հէքեաթներու և առասպելներու աշխարհ մը, քաջաբնակ և դիւցազնական վայր մը, որուն թագն ու պսակը ԶԱԽՐԻ ՖԱԼԱԳ (Աշխարհի Անիւ կամ Պտուտակ) կոչուած վայրն է, ուր, կ'ըսեն թէ—կը դառնայ մարդկային բախտի անիւը և ամէն տարի, Համբարձման զիշերին, ով որ այդ ահաւոր անցքէն ներս մտնէ, երթայ Զախրի-Փալագի մօտ և անոր պտտուիլն ու դառնալը տեսնէ՝ մեծ բախտի կ'արժանանայ։ Զախրի-Փալագէն դէպի հարաւ, քիչ մը վեր, սեպուղորդ ու կարծր քարաժայռի մը կուրծքին մէջ փորուած է բառակուսի քարայր մը — նշանաւոր Զըմփ-Զըմփ Մաղարան*)։ Եկէք ներս մտնենք։

Դրան նմանող մեծ բացուածք մը, որուն մուտքէն կամ շեմքէն կը սկսի վայրէջք մը—մեծաբայլ սանդուխքով, որ 60 աստիճան կ'իջնէ քարաժայռի կուրծքին մէջ և կը վերջանայ քառակուսի քարափոր մեծ այրի մը յատակի վրայ։ Ահա այս է բուն Զըմփ - Զըմփ Մաղարան, — որը մեր ձայներով ու կանչերով կ'որոտայ, ահագեցիկ արձագանգներ կը յառաջացնէ, կը զրմփզրմփայ և կարծես թէ, ամբողջ այդ քարայրը փուլ պիտի գայ և իւր քարերուն տակ թաղէ մեզ։ Վանի ժողովուրդը կ'աւանդէ, որ այդ քարայրի և Զախրի-Փալագի տակէն գաղտնի, մութ և գետնափոր անցք—ուղի մը կայ, որ կ'երթայ կը հասնի մինչև Վանի բերդի անդունդները։ Կը պնդեն, որ հին ատեններ, երբ բերդի և այս քարաբարձունքի վրայ Ուրարտական կամ Նայիրեան իշխանութիւններ եղած են, անոնք գաղտնի ճամբաներով, կռիւներու ժամանակ իրար հետ յարաբերութիւններ ունեցիր են։

*) Զըմփ-Զըմփ Մաղարայի բարձունքի վրայ, տաճիկ կառավարութիւնը 1900 թուին շինել տուաւ զինուորական պահականոց՝ զիտարան մը ուրկից տաճիկ զինուորները կը հետադուտէին Վանի Այգեստանի Հայոց թաղերն ու հեռաւոր ճամբաները, Հայ յեղափոխականներու և ֆիտայիներու շարժումներն ու երթևեկները։ Այս պահականոցը 1915 թուի Մայիս 3-ի երեկոյեան, Հայերու ձեռքով կրակի մատնուելով մոխրակոյտ դարձաւ։

Օ՛ր, որքան ցուրտ է այս քարայրին ներսը, հովը կը փչէ, չը գիտես վերէն թէ վարէն, սակայն կը զգաս, որ մարմինդ կը սարսըռայ, կը փշարաղուի, ահ ու սարսափ կը պատէ քեզ և ըսպէ մը առաջ կը ջանաս դուրս թռչիլ այդ անաւոր քարայրէն — Զըմփ-Զըմփ Մաղարայէն:

Այժմ Թոփրակ-Կալէի վրայ ենք: Այստեղ կ'երևին նախաբրիստոնէական շէնքի մը վերջին փլատակներ, ամբողջովին աղիւսաշէն: Քիչ մ'անդին քառակուսի, մեծ սպիտակ քարերով կառուցուած ուրարտական տաճարի մը հետքեր: Դէպի վար՝ սե, քառակուսի մեծ քարերու կոյտեր, որոնք մեծ շինութեան մը փշրանքներն են: Դիտնականներու, ուղևորներու և տեղացիներու բահն ու բրիչը, տասնեակ տարիներ շարունակ, քանդեր և տակն ու վրայ ըրեր են այստեղերու հողերն ու քարերը: Ամէն տեղ անխնայ աւերածութիւն, «գիտական» և տգէտ պեղումներ, փոսեր, դարեր ու բլուրներ: Ո՛վ որ բրիչ խփեր է գետին՝ միակ նպատակ մ'ունեցեր է — հին իր մը, գանձ մը, պատմարժէք հնութիւն՝ մը գտնել: Ամէն տեղ կոտորուած կարասներու փշրանքներ, երկաթի կտորներ և յախճապակիի փշուրներ կը նշմարուին:

Եւ գիտութիւնն այժմ որքան կ'ափսոսայ այդ պաշտօնական և անպաշտօն, յայտնի և գաղտնի պեղումներուն համար, որոնք անյայտ՝ բայց փառաւոր քաղաքակրթութեան մը ամբողջ մնացորդները, մշուշապատ պատմութեան մը բովանդակ գաղտնիքները ոչնչացուցին ու քանդեցին՝ հնագիտական իրեր կամ գանձեր գտնելու յոյսով:

Թոփրակ-Կալէի բարձունքէն իջնենք դէպի Սեւ-Քըռան (սե ու մոխրագոյն քարակոյտեր) և դիտենք Այգեստանի տեսարանը: Մեր առջև կը բացուի Յանկոյսների ձորը*), իւր աննման ու հոգեզմայլ տեսարանով:

Պստիկ Տաճար Ս. Աստուածածնի սպիտակ գմբէթը, կանաչ ծառերու տերևախիտ ճիւղերու մէջէն, վեր կը բարձրանայ և խորհրդաւոր վեհութեամբ մը իր հովանին կը սփռէ ամենուրեք: Դէպի տրևելք՝ Նուասունկնէն**) են, որոնց ծառերը վարագայ սարի

*) Տես պատկեր՝ էջ 108:

**) Խաղողի և պաղատու ծառերու ընդարձակ և նորատունկ այգիներ, որոնք նշանաւոր են իրենց առողջարար օդուշրով և բարձրագիւր, գեղեցիկ տեսարաններով:

հովով կը տարուբերուին ու կը ծփան: Դէպի արևմուտք՝ Վան ծովը իւր կապոյտ ու ժպտուն լոտսըով և փրփրալի ջուրերով՝ նազելածնմ և սիգապանծ պատկեր մը կը պարզէ մեր աչքին, մինչ Վանի բերդն ալ իւր խորհրդաւոր կեցուածքով թաղմբ է ծովափին և կ'իշխէ Քաղաքամէջի վրայ: Դէպի հարաւ՝ ամբողջ Այգեւստանն է, ծառնոցներու և այգիներու անծայրածիր, կանաչ ծով մը, որուն վերեւ՝ կապոյտ երկինքը կը ժպտայ: Այդ ընդարձակ կանաչութեան և ծառերու շատութեան մէջ անհետացեր են Այգեւստանցի Հայոց տուները: Անծանօթ մը պիտի կարծէր թէ Այգեւստանը, սոսկ այգեւստան մըն է՝ անտուն և անմարդաբնակ՝ եթէ Նորաշէնի, Ս. Յակոբի և Արարուց եկեղեցիներու բարձր ու սպիտակ գմբէթները այդ ընդարձակ ծառաստաններու մէջէն դուրս չը ցցուէին, հաստատելու համար, որ այդ եկեղեցիներու բոլորտիք, տասնեակ հազարներով Հայութիւն մը՝ իւր տնտեսական, կրթական և հասարակական կեանքով կը ծփայ, շէն ու պայծառ պահելով իրկրային արքայութեան և բնութեան ու պատմութեան մայրաքաղաքը—ՎԱՆ....

Սև-Քըռայի բարձունքներէն դէպի արևմուտք յառաջանալով, կ'իջնենք գարնանացան արտերու մէջ և առուի մ'ափերէն կամաց-կամաց կ'երթանք դէպի հանդիպակաց քարաժայռը, որուն սեպուղորդ կուրծքին վրայ, բարձրադիր և ամենի դիրքով՝ փորուած է աւանդական և առասպելական ՄՀԵՐԻ-ԴՈՒՌԻ. Ժողովուրդը կ'աւանդէ, որ Սասմայ Մհերը, իր ամենի ձիուն վրայ նստած, այդ դրան ետեր կը սպասէ և օր մը դուրս գալով աշխարհը պիտի գրաւէ: Վանի պապիկներն ու մամիկները, ձմրան գիշերներու կէսը անբուն կ'անցունեն և իրենց թոռնիկներուն՝ Մհերի-Դուռի մասին զրոյցներ ու հէքեթներ կը պատմեն: Համբարձման կէս գիշերին, երբ երկինքն ու երկիրը կ'ողջագուրեն իրար և սիրոյ ուղջոյն ու համբոյր կուտան, ճիշտ այդ ատեն, Մհերի-Դուռը կը բացուի և ով որ հոն ներկայ ըլլայ, կընայ ներս մտնել և ուղածին չափ գանձեր, անգին քարեր բերել, միայն թէ պիտի տաճապարէ շուտ դուրս գալ, որ դուռը չը փակուի և մտնողը ներս չը մնայ:

Նման դէպք մը պատահեր է—կը պատմէ մամիկ մը: Հովիւ մը, Համբարձման գիշերը Մհերի-Դուռնէն ներս մտաւ, հասաւ գանձերուն, տուրակը, քօլօզն ու չարուխները, բերնէ բերան, անգին քա-

րերով և գանձերով լեցուց և վազեց դէպի դուռ: Յանկարծ յիշեց, որ իւր հովուական ցուպը մոռցեր էր գանձերու մօտ: Հովիւը աճապարանօք և շնչակոտոր վազեց հոն, վերցուց գաւազանը և երբ դրան մօտ հասաւ՝ դուռը ճռաց և շրմփ փակուեցաւ: Հովիւը ներս մնաց, լացաւ, մղկտաց, բայց Մհերի-Դուռը*) չը բացուեցաւ: Ոչխարը մնաց դուրս, բաց դաշտի մէջ, մայեց և մալուխ-մուխ՝ հովիւի գալուն սպասեց, բայց ի զո՛ւր: Հովիւը մնաց անհօտ, ոչխարն անհովիւ . . . :

Մհերի-Դուռ, Մհերի-Դուռ, որքան առասպելներ ու զրոյցներ բանահիւսեր է քո մասին Վանի Հայ ժողովուրդը, որ կը հաւատայ թէ, օր մը դու պիտի բացուիս և Սասմայ Մհերը, հեծած իւր Քուկու-Ջալալի ամենի ձին, ձեռքին բռնած Թուր-Կայծակին, ամենայաղթ խաչն ի թևին, դուրս պիտի ելնէ և Հայոց Աշխարհն ազատէ բռնակալներու լուծէն . . . :

Այս աւանդաբոյր ու խորհրդաւոր վայրէն դէպ արեւմուտք յառաջանալով կը հասնինք Ակրփի (Ակ-Քարափի) ուր հայկական փոքրիկ մատուռ մը կայ—Ծովայից**): Ս. Աստուածածին—հաւատացեալներու ուխտավայր մը, որուն ապաւինողները կը բժշկուին անոր հող ու ջուրով: Այս մատուռէն քիչ մ'անդին, բարերու ահագին բարձրութիւններ կան, ցից-ցից և մարդակերպ, կողք-կողքի շարուած կամ խառնիխուռն կանգնած: Ծրկու բարձր քարեր, մարդանման կեցուածքով, կողք-կողքի կը մնան: Այս զոյգ քարերը Վանի ժողովրդական զրոյցներու և առասպելներու զեղեցկագոյն մէկ էջը կը

*) Վանի հնագոյն պատմութեան և Վանագիտութեան մէջ, Մհերի-Դուռը շատ կարեւոր տեղ կը գրաւէ: Քարաժայռի մէջ, դրան ձեռք փորուած այս հսկայ յիշատակարանը շինել տուած են Բիանայի (Վանի) Իսպուհիս թագաւոր և իւր որդին Սինուաս (կամ Մենուաս), որոնք այդ դրան ձեռք տաչուած քարի վրայ արձանագրել տուած են Բիանայի երկրի և ասոր գաշնակից երկիրներու և քաղաքներու 48 աստուածներու անունները, կանոնադրելով թէ իւրաքանչիւր աստուածը ի՞նչ զոհեր և նուէրներ պիտի ստանայ: Այս արձանագրութիւնը Վանագիտութեամբ զբաղուող գիտնականներու կողմէ քառիցս արտագրուած և հրատարակուած է երոպական պատմագիտական հանդէսներու և կամ Նայիրիի և Ուրարտուի պատմութեանց վերաբերեալ հատորներու մէջ:

**) Այս մատուռի գիրքը ծովահայեաց ըլլալուն պատճառով, Ծովայից կոչուած է:

զարդարեն։ Մեր պապերը կ'աւանդեն թէ, Հայ տղայ և աղջիկ մը սիրահարեր էին և հակառակ իրենց ծնողաց ցանկութեան՝ որոշեցին ամուսնանալ։ Հարսնեւորներու ըմբոստ բազմութիւն մը, այս ըմբոստ զոյգի հարսանեկան թափօրին հետեւելով եկան հասան Ծովային Ս. Աստուածածնի այս մատուռը։ Եթէ ներս մտնէին՝ անհանազան դրահանայ մըն ալ պսակի արարողութիւնը պիտի կատարէր։ Հարսի և փեսայի ծնողաց նզովքը և Աստուծոյ ցասումն իրար խառնուած՝ իջան այս հարս ու փեսայի և հարսնեւորներու վրայ և բոլոր միասին քարերու վրայ քարացան՝ ապառաժ քար դարձան։

Քարացած հարսն ու փեսան և հարսնեւորներու այս քարակարկառ բազմութիւնը, անյիշատակ դարերէ ի վեր, ահ ու սարսափ ազդեր են միամիտ, անմեղ երիտասարդներուն և սիրող զոյգ սիրտերուն, որոնք կը վախենային ծնողաց կամբին հակառակ՝ հարսանիք ընել։ Չէ որ քարացած, քար կտրած հարս ու փեսայի զրոյցը ամէնուն ականջի և սրտի մէջն էր։

Ահա Յանկոյսները՝ բնութեան գեղեցիկ վայրերով ու տեսարաններով հարուստ, պատմութեան և առասպելներու յիշատակաբաններով զարդարուն։ Ահա Վանի այն թաղամասը, ուր դարերու և աւանդութեանց հրապոյրներ կան, ուր Յանկոյսների ձորը իւր ծոցին մէջ կը ծրարէ մշտահոս գետակը, հովասուն ծառնոցները, Մեռոնի Առուն, Բաղնիսայի-Քարեր և ծառազարդ, այգիներ։ Ձորէն գուրս Շէն-Թաղն ու Խէրանի-Փողանն են, որոնք ծայր կ'առնեն ձորի հարաւամասէն և կ'երկարին մինչև Սղգայու-Ջաղղէն, ուր քանի մը աղբիւրներ սառն ու վճիտ և մշտահոս են, ուր ծառուղիներն խիտ առ խիտ իրար կը գրկեն և հովանի կ'ընեն թաղի տուններուն վրայ։ Հապա դէմ-դիմաց զոյգ մ'աղբիւրներ, որոնք մէկ անունով՝ Հին-Նուր անունը կը կրեն և հին ու նոր բազմատեսակ յուշերու և յիշատակներու ընդունարանը կը հանդիսանան։

Յանկոյսները զուտ հայնոց, հարազատ ու բնատոհմիկ միջավայր մըն էր։ Թաղեցիները ջերմ սիրով, դրացիական ու բարեկամական կապերով իրար կապուած էին։ Նահապետական վարք ու բարքին նախանձախնդիր, կրօնասէր, ջերմեռանդ և աշխատասէր Յանկոյսներցիք ջերմ սիրով ու պաշտմունքով կապուած էին վերոյիշեալ վայրերու հետ։

Ահա այդ բնական և աւանդաբոյր վայրերուն մէջն էր, որ հայ-
րենեաց համու հոտով, ջուր և օդով կ'աճէր. կը զօրանար և կեանք
կ'առնէր Փէռով-Մրկօն—ՄԿՐՏԻԶ ԽՐԻՄԵԱՆԸ, որ կը թևակոխէր իւր
պատանեկութեան շրջանը:

Բ.

ՊԱՏԱՆԻ ԽԱԼԻՖԱ ՄԸԿԸՐ—ՏԻՐԱՑՈՒ ՄԿՐՏԻԶԸ

Հին-նոր աղբիւրի մօտ, ծառերու շուքին տակ նստեր են
խումբ մը թաղեցի պատանիներ, որոնց մէջն է նաև ՓէճՈՎ-ՄԸԿԸՆ:
Անոնք կը վիճեն, կը կատակեն, երկու մասի կը բաժնուին և մէկ
ալ տեսար, ահա, վեր կեցան և խաղեր սարքեցին:

Եռաց-Թօփ, Կսոց, ԷՇ-Բաղնիս, և Թօփով-ՏՈՒՇ-ՓԷՏ պատա-
նեկան խաղերն իրար կը յաջորդեն: Խաղընկերները կը վազեն, կը
սլանան, իրար բռնել կամ յաղթել կը ջանան, կ'ուրախանան: Ծա-
փուն կուտան, կ'աղմկեն և ի վերջոյ, բոլորն ալ յոգնած ու զաղ-
րած, կուգան առուի ափին՝ խանգ (հանգիստ) կ'առնեն: Մէկ ալ
տեսար, խաղընկերները «խօսք մէկ՝ Աստուած մէկ» ըսին և արագ
քայլերով իջան Յանկոյսների ձորը, Մեռոնի Առուի ափին կանգ ա-
ռին, հազուստնին հանեցին, մերկացան և շլօփ-ճլօփ նետուեցան
առուի սառն ու վճիտ ջուրին մէջ, ուր ձուկի նման լող կուտան,
կ'երգեն, կ'աղմկեն, յետոյ ջուրէն դուրս կուգան, կը վազեն արեւին
տակ, տաք աւազին վրայ կը պառկեն և նորէն ջուրը մտնելով կը
շարունակեն իրենց լողանքը:

Ժամին ատենն է. Ժամահրաւէրի կոչնակը կը տրկրկայ. Ժա-
մակրթիկները (եկեղեցասէր) արագ քայլերով կիջնեն եկեղեցին, և
լուռ մրմունջներով կ'աղօթեն: Թաղի պատանիներու յիշեալ խում-
բըն ալ եկեղեցին կ'իջնէ: ՄԸԿԸՆ փոխասաց է. եկեղեցոյ խոնարհ
սպասաւորը, որ առաւօտ երեկոյ պարտաւոր է ժամ երթալ և Աստու-
ծոյ տաճարին յօժարակամ ծառայութիւն մատուցանել: Այսպէս
ըսած էր իրեն հօրեղբայր Խաչատուրը:

Առաւօտ է. Փէճով-Մրկօն Խիւնածի փայտերը գրկած կը բերէ
փողոցը. իրենց տան թաղաւանի (սահման) առջև: Պողիկով ջուր կը
լեցնէ պետնի ծակերու մէջ, ապա օթակը ձեռքին Կական փայտեր

(մէկ մէթր հրկար) դէմ դիմաց կը խփէ գետին. Գիշ յետոյ կուգայ հօրեղբայր Խաչատուրը և բամբակեայ թելը կը խինէ (կը հիւսէ) այդ փայտերու վրայ, Խինածի ձաղ ձեռքին բռնած կ'երթնեկէ, իսկ Փէշով-Մըկօն ալ կ'օգնէ հօրեղբոր, խինածի կտրած թելերը կապելով: Խինածը կը տնէ 2 ժամ: Ապա կը հաւաքեն, փայտերը կը հանեն և կ'երթան կտաւի գործանոցը, ուր հօրեղբայր Խաչատուրը կը նստէ իր կտաւի խորի պուխը և կտաւ կը գործէ, իսկ Փէշով-Մըկօն ալ ճախարակի առջև նստելով մասրա կը լեցնէ*):

Կ'անցնին տարիներ. Մըկօն արդէն կտաւագործ է. Մասրա-լըցող աշկերտն այժմ դարձեր է խալիճա (վարպետի օգնական). Նա կտաւագործութեան արհեստի մէջ հմտութիւն ձեռք բերած է և եղած է իւր հօրն ու հօրեղբոր օգնական, վաստակ բերող տղայ մը. Երկու եղբայր են անոնք: Մեծ եղբայրը Մսրըխանն է, որ արդէն կտաւագործ վարպետ է, իսկ փոքր եղբայրը Մըկօն է—Մկըրտիչը, որ վարպետներու օգնականն է: Աւագ եղբայրն, ըստ ժամանակի և տեղական սովորութեան, իրաւունքներ կը բանեցնէ փոքր եղբոր վրայ: Խալիճա Մըկըր պարտաւոր է խոնարհ ու հնազանդ ըլլալ և կատարել իւր մեծ եղբոր հրամանները: Երբ Մըկրի հայրը առևտրական գործերով քաղաքէն հեռանար, մեծ եղբայր Մսրըխանն աւելի հրամայող ու պահանջկոտ կը դառնար Մըկրի հանդէպ: Սակայն նման պարագաներուն, արդարամիտ և գորովագութ Խաչատուր հօրեղբայրը մէջտեղ կուգար և Մսրըխանի անդրակութեան իրաւունքները կը սահմանափակէր: Հօրեղբայր Խաչատուրի ձեռքին տակ Մսրըխանը հմուտ կտաւագործ դարձաւ, իսկ Մըկըրը ընդունակ աշակերտ և ուսումնասէր պատանի:

Կտաւի գործանոցին մէջ, Մըկրն ամբողջ օր կ'աշխատէր, միշտ հօրեղբայր Խաչատուրի ուշադրութեան և հոգացողութեան ներքոյ: Մըկրն այժմ այլևս մասրա լըցող աշկերտ չէ, այլ կտաւագործութեան արհեստին հմտացած արհեստաւոր մը—խալիճա-օգնական,

*) Տես պատկեր (էջ՝ 108) որը Վանի կտաւի գործանոցի մասին լրիւ պատկար մը կ'ազմել կուտայ ընթերցողին: Այդ գործանոցի մէջ երևակայեցէք տեսնել՝ Խաչատուր Խրիմեանը (թիւ 1) և իր եղբորորդին՝ մասրա լըցող Փէշով Մըկօն (թիւ 2):

որ արդէն կտաին խորին զլուխը նստած կտաւ կը գործէ և կամ
Խինաժի ձաղը ձեռքին բռնած խինաժ կ'ընէ:

Գործանոցի փոքրահասակ աշկերտներն ու մասրա լըցոյ մա-
նուկները կը յարգեն ու կը սիրեն իրենց խալիճա-Մըկըր, որ բո-
լորի հանդէպ եղբայրական սէր կը տածէ, անոնց գործին և արհես-
տին վերաբերեալ թերութիւններու համար ներող ու զիջող կ'ըլլայ
և կը ջանայ, որ գործատէրերու և արհեստաւորներու միջև սէր ու
համերաշխութիւնն անպակաս ըլլան:

Երեկոյ է. օրուայ աշխատանքը վերջացեր է: Խրիմեանենց կը-
տաւի գործանոցի աշխատաւորները գործի գոգնոցները կ'արձկեն,
դուրս կուգան փողոցը և առուի ափին պուպուզելով ձեռքերնին ու
երեսնին սառն ջուրով կը լուանան և իրենց օրուայ կամ շաբաթ-
ուայ աշխատավարձն առնելէ յետոյ կը հեռանան: Հօրեղբայր Խա-
չատուրը կ'երթայ տուն, Խալիճա Մըկըրն ալ ետեւէն: Պահ մը կը
հանգստանան, կ'ընթրեն, գործի մասին կը զրուցեն և վաղուայ
ընելիքնին կ'որոշեն: Հօրեղբայր Խաչատուրը գործի կ'անցնի—ու-
սուցման ժամն է: Մըկըր ծնկաչօք նստեր է հօրեղբօր դիմաց և Ա-
ւետարան, Նարեկ կամ Սաղմոս մը ձեռքին բռնած կը կարդայ ու
կը բացատրէ, Հօրեղբայրը կ'ուղղէ սխալները, մեկնութիւններ, բա-
ցատրութիւններ կուտայ, զբարարի խրթնաբանութիւնները կը սով-
ընցնէ Մըկըրին, ու Մխիթար Աբբահօր «Հայկազեան Բառարան»էն
բառեր կը հարցնէ և Հ. Միքայէլ Վրդ. Չամչեանի «Քերականութիւն»ը
իբր առաջնորդ ունենալով՝ Հայոց լեզուն կը դասաւանդէ: Հերթը
կուգար Գր. Նարեկացիի «Մատեան Ողբերգութեան» հատորի վեր-
լուծման: Ապա շաբականներ կարդայ և երգել, «Յայսմաուրք»էն
քանի մը պոլիւններու պարզաբանութիւնը տալ ևայլն:

Ահա այս հայկաբանական, կրօնական և հոգեշունչ մատեան-
ներն էին, որոնք հօրեղբայր Խաչատուրի միջոցով և առաջնորդու-
թեամբ ուսում, դաստիարակութիւն և մտաւոր լոյս կը հայթայթէին
խալիճա Մըկըրին: Այդ ժամանակներու (ԺԹ-ըդ դարի կէսին) նոր
սերունդը, առաւելապէս կրօնական շունչով կը դաստիարակ-
ուէր, հոգեւորականներու և կամ աշխարհիկ Վարպետ-Ուսմաներու
ձեռքին տակ:

Ուսման սէրն ու ծառաւը այնքան կը լափէին խալիֆա Մըկրի սիրտը, որ նա կամաց-կամաց կտաւի գործանոցէն սառնցաւ, և հակառակ իւր հօր ու մեծ եղբայր Մսըրխանի ջանքերուն ու յորդորներուն, կտաւագործ Խալիֆա Մըկրը վերջապէս որոշեց կտաւագործութեան արհեստը թողնել և զբաղուիլ ուսումով և ինքնակրթութեամբ: Անոր այս ցանկութեանը մեծ սիրով ընդառաջ գնաց հօրեղբայր Խաչատուրը, որ համոզեց իւր եղբօր—Մըկրի հօրը—որպէսզի չը հակառակէր Մըկրի ինքնակրթութեան և ուսման ցանկութիւններուն: Այսպիսով ահա Մըկրը կը նուիրուէր ինքնագարգացման: Իւր հասակակից քանի մ'ընկերներու հետ, (որոնց մէջ յայտնի է Աբրիպպաս Դաբաղեանը*) Մըկրը ուսման և դաստիարակութեան մասին զրոյցներ և վիճարանութիւններ կ'ընէր, ջանալով, որ անոնք ևս ինքնակրթութեամբ զարկ տան իրենց մտաւոր զարգացման:

Մըկրը աշնան և ձմրան եղանակներուն, կ'առանձնանար իրենց տան լուռ ու խաղաղ մէկ անկիւնը և կարդալ գրելով կը զբաղուէր: Եկեղեցի կ'երթար. տնային գործեր կը կատարէր և միշտ ալ կ'առաջնորդուէր հօրեղբայր Խաչատուրի հրահանգներով, այս ու այն կրօնական գիրքը՝ կարդալու կամ բացատրելու համար:

Դարնան կենսութեան օրերուն, Մըկրը թուղթ, թանաք, գրիչ և իւր զրքերն առած կը նստէր իրենց տան մօտիկ Հին-Նոր աղբիւրի ծառերու հովերուն տակ և ուսում կը սովորէր: Որքան յուզիչ և յիշատակալից պատանեկութիւն է այդ, պատանեկան կեանքը Մըկրի, որ աղբիւրի ական մօտ, ծառերու շուքին տակ, առուակներու մեղմիկ կարկաչիւնի և տերեւներու սօսափիւնի մէջ, կը կարդայ, կը գրէ, կը խօսայ, կ'երգէ և իւր վիպական ու անուշ օրերը տարիներ, յետոյ հիացումով կը վերյիշէ:

*) Աբրիպպաս Դաբաղեանը (Տապաղեան) Վանի հին սերունդի լաւագոյն և ուսեալ անձերէն մէկն էր, որ դաւադրաբար սպանուած է քիւրդի մը ձեռքով: Անոր որդին՝ Յովհաննէս Աբրիպպասեան-Դաբաղեանը, ուսուցիչ և ազատասանչ երիտասարդ մըն էր, որ 1889-ի Մայիսին, Վարդան Գօլօշեանի հետ, երբ իրր յեղափոխական նախակարապետներ Սալմաստէն Վան կը մեկնէին, պարսկատաճկական սահմանազուխին վրայ, երկուքն ալ սպանուեցան, Չուխ-Կեաղուկ կոչուած վայրին մէջ, դառնալով հայ յեղափոխական և ազատագրական շարժման անդրանիկ զոհերը:

«...Մըտէք արդ լայնափողոց 'ի հրապարակըս հովանուտ, Յորըն շատ յըստակաջուր գնան վրտակունք զըզըշալով, Առուակ առուակ բաժանեալ ոռոգանեն զողջ այգեստանս: Ի զուարթ ափունս առուաց ուռենի ծառք ուղիշասփիւռ Շար 'ի շար տընկեալ են խիտ եւ ամբարձեալ սաղարթանոխ, Եւ աստի ու անտի շինեալ տանց և շինից ածեն ըզշուք: Նըստարուք այսըր, մանկտիք, առ Հին և Նոր աղբեր ակամբս, Վայրիկ մի զով առցուք մեր ընդ հովանեօքս այս ուռենեաց: Վաճ, իբրեզի գըօսուցիկ է և զուարթարար գլուխ այս աղբեր, Որպէս ջուրք 'ի յականէն գըլգըլալով ըզխին 'ի դուրս: Եւ ընդ այդ առուաց ափունս պըճնեալ մանրիկ կանաչ բուսովք, Ուռճագուարճ մըշտափըթիթ ընդ ջըրասէր ջըրոյ կարոսս, Եւ 'ի գընացս պարզ վտակիդ, յոր խաղ առնուն մանր աւազունք, Նայեցեալ զմայլեցարուք, զի հեշտալի են հայելեաց: Այսըր, ոհ, Նըստեալ երբեմն աշակերտիս աշխատութեան, Բաղցըրախօս քնարին Հայկեան ըզհարկանելն ուսանէի: Եւ հարեալ զայն լի յուսով և անձանձիր գտիւ և գիշեր Ուսայ ես իւրովի մատամբ հոգւոյն ամենարուեստ, Ում զիս անդուստ միայնում ընծայեցի սըրտիւ բոլոր*)»:

Ահա այսպիսի վայրերու մէջն էր, որ Մկրտիչ Խրիմեանը կըզբաղուէր ինքնակրթութեամբ, որուն արգիւնքն են վերոյիշեալ տողերը՝ «Յօրինեալ ի չափս Հայկականս ի Մկրտչէ Խըրմեան Վանեցւոյ»:

Մկրտիչ Խրիմեանի պատանեկան տարիներու ինքնակրթութեան և աշխատութեան մասին կը պատմեն**) նաև հետեւեալ իրողութիւնը: Պատանի Մըկըր իրենց տան առջև տարածուող այգիի

*) Հրաւիրակ Արարեսեան, — Յօրինեալ ի չափս Հայկականս ի Մկրտչէ Խըրմեան Վանեցւոյ: Ի Գոստանդնուպօլիս, ի Տպարանի Յովհաննու Միհհէն-տիսեան. 1850—ՌՄՂԹ. էջ՝ 64:

**) Պատմողներն են՝ Վահան Խրիմեան, Մարտիրոս Խէրանեան և Վասպուրականցոց յայտնի ու ամէնքին սիրելի Վարազայ Պարոն Պետրոս: Այս ԴՅ-ամեայ ծերունին, 1925-ին Աղեքսանդրիոյ մէջ (Եգիպտոս), յուսահատութենէն ինքզինք ծովը նետեց և խեղդամահ եղաւ:

մէջ, կարմիր փսուս (կակուղ) և դիւրահաս խնձորի ծառին վրայ, ճիւղերուն մէջ, քանի մը տախտակներ տեղաւորելով, յարմար նստելատեղ մը շինեիր է։ Ամառուայ ամբողջ ցերեկներ, Մըկըը, իւր գիրքերն առած, այդ խնձորագարդ ծառի ճիւղերու մէջ, թախսի վրայ նստելով թէ «շիկագոյն ծաղկաբերան հեշտատեսիլ» խնձորներ կերած է և թէ բարձր ձանով կարգացիր և կամ երգ ու շարական երգած է։ Կըսեն. որ օր մը Մըկըը, այդ ծառի վրայէն ըսեր է.

— «Ա՛խ, երբ կ'էլնի, որ ես էրթամ Վարժապետ վանք, էլնեմ վարժապետ ու վարդապետ»։

Մկրտիչ Խրիմեանի պատանեկութեան և ինքնակրթութեան մասին բերենք նաև հետևեալ չարամիտ և թշնամական վկայութիւնը*).

«...Սա էր բնիկ 'ի Վան Տոսպայ՝ յարուարձանեայց քաղաքի.

Որդի գոլով առն աղբատին՝ որ Գռըմցւոցն կոչի:

Այն ինչ ծանեաւ զբարին և չար, լիք զբարին առ զչար.

Գամ քան զգամ 'ի զարգանալ գոյ չարագործ յոյժ ճարտար:

Մինչ հաս յարբունս պատանեկի ընկերակցաւ վատ արանց.

*) Այս տողերու հեղենակն է Մահտեսի Յովհաննէս Վարժապետ, մականունանեայն Քօլօզ, բնիկ վանեցի, որ 1815 թուին, իւր հօր հետ Նրուսաղէմ երթալով, աշակերտած է տեղւոյն Հայոց Պատրիարք Թեոդորոս Վանեցիին, հմտանալով հայկաբանութեան մէջ։ Քօլօզ Վարժապետը, վերադառնալով Վան, Նորաչէնի ծխական դպրոցի մէջ, ուսում կուտար թաղի մանուկներուն։ Այս վարժապետը շատ խիստ, պահպանողական և քինախնդիր մէկը եղած է։ Նա Խրիմեան Հայրիկի կատաղի հակառակորդն էր և չէր կրնար հանդուրժել Խրիմեանի ժողովրդանուէր գործունէութեան։

Խրիմեանի վանեցի հակառակորդները զայն վարկաբեկելու համար, 1874-ին, Կ. Պոլսոյ մէջ, հրատարակեցին «Երիմեան եւ գործի իւր» անունով գրքոյկ մը, որուն մէջ տպուած են Քօլօզ Վարժապետի վերոյիշեալ տողերը, (էջ՝ 76—77) մէջ բերուած՝ անոր «Ի Տեսարան Անցից Վասպուրականի» անունով անտիպ տարեգրութեան Բ. Հասորի Գ. Ներգէն, «Առաջին վարը Խրիմեանի» վերնագրով։

Քօլօզ Վարժապետը հին դէմքերու մէջ, պատկառելի տեղ մը կը գրաւէ։ Թողած է գրական-պատմական շատ արժէքաւոր երկեր, որոնց մեծ մասը, Վանի 1915-ի Յուլիսի գաղթի օրերուն ոչնչացան։ Իմ «Վասպուրականի Գրական Մեակներ» անունով անտիպ գործին մէջ, Քօլօզ Վարժապետի մանրամասն կենսագրութիւնը պետեղած եմ, անոր անտիպ գրութիւններէն քանի մը էջերով հանդերձ։

Զհետ չորաւ կախարդութեան և այլ պէս պէս չարութեանց,
Աշակերտեալ Թէրլմէզեան Կարապետի***) կախարդի.
Ուսաւ անտի վեցհազարեակն և զաղաւթն անթերի.
Ուսաւ նաև զուղղախօսին զարհեստն ասեմ բերական.
Եւ գայլ ուսմունս կախարդաբար յայլոց մուրայր գիշերայն.
Ուստի համբաւ առ մերձաւորս հրատարակէր առանձին.
Թէ ևս զուսմունս առանց վարժչի ինքնին ուսայ բնաւին».

Այսբան ուսումնական և կարգացուր պատանին—Մկրտիչ
Խրիմեանը—բնական էր, որ Թաղեցիներու յարգանքին և համա-
կրանքին պիտի արժանանար, մանաւանդ, որ նա միշտ եկեղեցի
կ'երթար և աջակողմեան դասը կանգնելով Տիրացուիւն ալ կ'ընէր,
բան մը, որուն շատերը կը ցանկային հասնիլ այն ատենները,
բայց քիչերը կը յաջողէին. Այդ քիչերէն մէկն ալ Մկրտիչ Խրիմեանն էր.

Տիրացու-Մկրտիչը, Թաղեցի ընկերներու հետ, յաճախ պտոյտի
և գրօսանքի կ'երթար Վանի մօտակայ գիւղերն ու վանքերը, ու-
րոնց մէջ ամենէն աւելի սիրած էր Վարազայ վանքը. Վանական-
ներու կեանքն ու աշխատանքը և վանքի խաղաղ ու խորհրդաւոր
միջնոլորտը, շատ խոր տպաւորութիւն թողած էին Տիրացու-Մկր-
տիչի վրայ. Վարազայ լերան և հովիտի սքանչելի բնութիւնը, այդ
հինաւուրց և պատմական մենաստանի յիշատակները, անցեալի
փառքերը, Հայ գրչի, մտքի և հաւատքի յուշարձանները և եկեղեցիին
կիսալոյս խորհրդաւորութիւնը այնքան հրապուրիչ և սիրելի երև-
ցան Տիրացու-Մկրտիչին, որ նա շաբաթ անգամ մը. քաղաքէն ելեր,
ոտքով կտրեր անցեր է Ձ ժամուայ զառիվիւ՝ բայց հաճելի ճամբա-
ներ և Վարազայ վանքը հասնելով, մտերէ տաճարը, ուր իբր տիրա-
ցու մասնակցի է ժամասացութեան:

*) Կարապետ Թէրլմէզեանը (մեր վաստակաւոր նկարիչ Փանոս Թէրլմէզ-
եանի հօրեղբայրը) ըստ Քօյոզ Վարժապետի, եղած է Մկրտիչ Խրիմեանի վարժա-
պետը, բայց այս կէտը սխալ է և նման բանաւոր ու գրաւոր վկայութիւն մը
չկայ. Քօյոզ Վարժապետը, ատելութեամբ լեցուած է նաև այս Կարապետ Վար-
ժապետի դէմ, որուն «կախարդ» կոչումը կուտայ և Խրիմեանին ալ այս «կա-
խարդ»-ին աշակերտ կը դարձնէ: Իսկ թէ Կարապետ Թէրլմէզեանը, յիշաւի,
ԺԹ-ը դարի առաջին կէսին, իբրև վարժապետ կամ ուսում տուող Ուսքա, փայ-
լւոր է Վանի մէջ, Խրիմեանը անոր աշակերտը եղած է, այս մասին ուրիշ մեկ
գրաւոր փաստ չը կրցայ գտնել:

Հօրեղբայր Խաչատուրը իւր նպատակին հասած էր։ Անոր հոգեզաւակ Մկրտիչը, կրցած էր ուսումնական և տնտեսական դաստիարակութեամբ, Մկրտիչը ոչ միայն Յանկոյսների՝ այլ Վանի մէջ, համբաւ հանած էր իբր Ս. Գրոց և նախնեաց մատենադրութեան հմուտ պատանի մը։

Եւ ահա օր մըն ալ— 1836 թուին— Խաչատուր Խրիմեանը հիւանդութեամբ անկողին կ'իյնար։ Խրիմեանենց տունեցիք ամէն տեսակ խնամք և հոգացողութիւն ցոյց կուտային, հիւանդը առողջացնելու համար։ Քաղաքի եկեղեցիներն իրենց բնատոհմիկ զեղերն ու ճարերը գործածել տուին հիւանդին, որ սակայն փոխանակ ապաքինելու, օրը օրին կը մաշէր ու կը հիւծէր, կաշին կպեր էր ոսկորներու վրայ, աչքերը խոր ընկած էին։ Հիւանդը, ինքն ալ զգացեր էր, որ իր օրերը համրուած են։

Մկրտիչը տխուր էր, հոգին խռով, սիրտը կոտրած, մտածկոտ։ Ամբողջ օրը, հիւանդին մօտ նստած խնամք ու հոգ կը տանէր։ Ձէ որ իւր հիւանդութեան ատենն ալ Խաչատուր հօրեղբայրը, գիշեր ցերեկ անքուն և անհանգիստ մնալով, հիւանդ Մկրտիչի հոգացողութեամբ զբաղուած էր։ Վաթսուն և վեց տարեկան ծերունի Խաչատուրը, օր մըն ալ խնդրեց, որ քահանայ կանչեն։ Եկաւ ծխատէր քահանան, աղօթք կարդաց, հիւանդը իւր բերանով «Մեղայ՞ն արտասանեց, «թողութիւն» ստացաւ և «իտին թուշակին» (հաղորդութեան) արժանացաւ։ Քանի մ'օրէն յետոյ, Խաչատուր Խրիմեանը— Մկրտիչի սիրելի հօրեղբայրն ու դաստիարակը—հանգեաւ ի Տէր, խոր սուգի մէջ թողնելով ոչ միայն Խրիմեանենց գերդաստանը, այլ և ամբողջ թաղեցիները։ Այդ ամուրի, հանգուցեալ ծերուկը, կին ու զաւակներ չ'ունէր, որ արցունք թափէին, սակայն տունեցիները, կտաւի գործանոցի բանւորներն ու աշկերտները և մանաւանդ Տիրացու Մկրտիչը, բոլորն ալ լացին և ողբացին Խաչատուրի մահը։

Անոր գործած կտաւէն պատանք շինեցին, չորցած մարմինը պատանեցին, դրին նաւի (դապագ) մէջ և տարան Յանկոյսների Ս. Աստուածածին եկեղեցին։ Թաղումը կատարեցին պատարագով։ Յուդարկաւորները—ազգական, բաւական, հարեան, ծանօթ, աղ-

բաւեր— [Ժաղումէն յետոյ եկան Խրիմեանենց տունը և հանգուցեալ Խաչատուրի հոգեհացը կ'երան, «Աստուած հոգին լուսաւորէ» ըսին ու հեռացան:

Սակայն մէկը կար — Տիրացու Մկրտիչն էր այդ — որ ամէն օր և ամէն ժամ կ'ողորար իւր հօրեղբօր կորուստը: Մկրտիչը յաճախ գերեզմաննոցը կ'երթար, հօրեղբօր շիրիմին վրայ խօնկ կը ծխէր, կաթիլ մ'երկու արցունք կը թափէր և վշտահար ու սրտաբեկ կը հեռանար: Խաչատուր Խրիմեանի մահէն, 50 տարի յետոյ — 1886 թուին — երբ Տիրացու Մկրտիչը հասակն առեր ու վաթսուն վեց տարեկան Խրիմեան Հայրիկ դարձեր էր — նա խորին սիրով ու երախտագիտութեամբ կը յիշատակէր իւր հօրեղբայր Խաչատուրի անունը և իւր հոգեգրած «ՅԻՍՈՒՍԻ ՎԵՐՋԻՆ ՇԱՐԱԹ — ԽԱՉԻ ՃԱՌ» գիրքը անոր յիշատակին կը նուիրէր:

«Յիսուսակ եղբօր որդւոյն՝ առ հօրեղբայր իւր Խաչատուր Խրիմեան, որ ի Տէր ննջեր է»:

«ԽԱՉԻ ՃԱՌ» քո յիշատակին կը նուիրեմ, ո՞վ հանգուցեալ Հոգի, զի պարտական եմ ես քեզ, յիսուն տարի կը լինի որ մեր աշխարհէն՝ յաւիտենական աշխարհ գնացեր ես. այլ քո անուն և յիշատակ մանուկ Մկրտչի հոգւոյն ու սրտին մէջ անհղծ պահուեր է:

«...Դու մեռար, դեռ ողջ էին ծնողքս և երիցագոյն հղբայրս. բայց ես յայնժամ զգացի թէ՛ սիրոյ դաստիարակութեան գրկէն որբացած եմ: Ոչինչ մեծ ժառանգութիւն աշխարհիս հարստութենէն չ[թողիր քո հոգեհատոր մանուկ Մկրտչին. ոչ ոսկի, ոչ արծաթ. այլ մի Աստուածաշունչ*) և մեր սուրբ նախնեաց մի քանի մատեաններ**): զորս յաճախ կարդալ տալով՝ ընտանի լեզուով կը բացատրէիր ինձ:

«...Ապրեցայ քո հաւատով, և դեռ կ'ապրիմ Աստուծոյ նախախնամութեամբ, վաթսուն և վեցերորդ տարին***) լրացուցի՛ եւ դու ևս, եթէ ճիշտ յիշեմ, այնչափ տարի ապրեցար ու մեռար:

*) Հաւանաբար այն Աստուածաշունչը, որուն կողքի ներքնամասի վրայ, Խաչատուր Խրիմեանը արձանագրած էր Մկրտչի ծննդեան թուականն ու ամսաթիւը (1820 Ապրիլ 4):

**) Մանուկ Մկրտչի դասագրքերն էին ասոնք:

***) Այս հաշուով Խաչատուր Խրիմեանը ծնած է 1770 թուին և ոչ թէ 1785-ին, ինչ որ յիշած եմ այս գրքի 89-րդ էջի վրայ:

«Ես քո Խօսուն զառնուկն էի. բայց դու մի անխօսուն զառնուկ ես ունէիր, զոր ամբողջ հօթն տարի պահեցիր. ուր երթայիր քո ետե՛ն կուգար, երբէք չէր բաժանուեր: Ո՛հ, մահուանդ օր այդ զառնուկը մորթեցին և հոգւոյդ համար ճաշ տուին աղքատներուն»*):

Այսպէս ահա «մեր աշխարհէն յաւիտենական աշխարհ»ը գնաց Տիրացու Մկրտիչի հօրեղբայր Խաչատուր Խրիմեանը, որուն յիշատակը, սակայն, «Մանուկ Մկրտչի հոգւոյն ու սրտին մէջ անեղծ պահուեր է»:

«Սիրոյ դաստիարակութեան զրկէն որբացած» Տիրացու Մկրտիչը ժառանգած էր իւր հօրեղբօր բոլոր առաքինութիւնները, որոնց մէջ՝ մատաւարութեան մեծ գաղափարը, այնքան խոր դրոշմ դրած էր Մկրտիչի սրտի և հոգիի վրայ, որ նա—Մկրտիչը—թէև պատանի, սակայն «սիրոյ դաստիարակութեան» վեհ և ազնիւ մշտքերու ջատագով ու տարածողը դարձեր էր:

Աւետարանի, հոգեւոր դաստիարակութեան և մարդասիրութեան գաղափարներէն յետոյ, պատանի Մկրտիչի սիրտն ու հոգին՝ ջերմ ու սուրբ սիրով և մեծ յափշտակութեամբ, պաշտմունք ընծայեցին հայրենի հողին և ջուրին: Զէ՛ որ հայրենի հողին սէրը սրտաբուղխ ու հարազատ է, ինքնածին և մշտավառ: Յանկոյսների չքնաղ ձորի գրկին մէջ իւր մանկութեան տարիներն անցուցած և Վան-Վասպուրականի հրաշագեղ բնութեան տեսարաններով ու վայելքներովը հիացած Տիրացու Մկրտիչը, կրնա՞ր անտարբեր մնալ գէպի հայրենի հողն ու ջուրը, որոնք անոր սրտին մէջ հայրենասիրութեան ջերմ գգացում և պաշտմունքը յառաջ բերին:

Պատանի հասակէն իսկ, Մկրտիչը հայրենի հողի և ջուրի աշխատանքներուն սիրահար էր: Իրենց հայրենական այգիի ածուկները կը փորէր, կը ցանէր, կը մշակէր, քաղհան կ'ընէր, կը ջրէր, ծառերուն և ծաղիկներուն հոգ կը տանէր, պտուղները կը հաւաքէր: Բահր թեկին դրած՝ առուններու ջուրը գէպի իրենց այգին կ'ա-

*) Խաչի ձառ. Գ. տպագրութիւն. (էջ՝ Ա—Ե): Խաչի ձառ. գրքին Ա. տպագրութիւնը կատարուած է, Կ. Պոլիս. 1876-ին, (Տպարան Յարութիւն Պարոնեանի). Բ. տպագր. 1887-ին, Գ. Պոլիս. (Զարգարեան Տպարան). Իսկ Գ. տպագրութիւնն ալ էջմիածին՝ 1894-ին. (Մայր Աթոռի Տպարան):

ոաջնորդէր և այգեգործական ամէն տեսակ աշխատանքներով
կը գրադուէր:

Տիրացու Մկրտիչը, իւր մեծ եղբայր «Մսիխանի ղեկավարու-
թեան ներքոյ, սովորում էր ծառեր տնկել, պատուաստել, որթ
կապել, գինի շինել, Այդեպանի պարապմունքը Խրիմեանի ամենա-
սիրած պարապմունքներից մինն է եղել միշտ»*):

Հայաստանի շատ մը վայրերու, ինչպէս նաև Վասպուրականի
մէջ, Հայ մանուկը, երբ դեռ անխօս ու անգիտակից է, օրօրոցի
մէջէն իսկ կը կապուի հայրենի հողին հետ: Մայրերը չոր հողը կը
մաղեն, խանձարուրի փսրրիկ ներքնակի վրայ կը փռեն և մանուկը
կը պառկեցնեն այդ ջերմ ու փափուկ հողին վրայ**), Մանուկը երբ
յափս երթայ, կամ քայլել սովորի, խաղայ, վազվզէ, անոր խաղա-
տեղը այգիի փխրահող ածունիք և կամ փափուկ հողերն են: Ման-
կական որքան խաղեր կապուած են հողին հետ, որուն սէրը, յե-
տոյ կը դառնայ միտ և արիւն ու կը լուծուի Հայ մանուկի էութեանը
մէջ:

Եւ Տիրացու Մկրտիչը, կրնամ հայրենի հողին ու ջուրին սէ-
րէն անմասն մնալ: 25-ը որ այդ սէրը անոր մէջ ինքնաժին էր
և հարազատ:

Կրօնական մատենագրութեան և եկեղեցական կարգերու մէջ
հմտութիւն ձեռք բերիլէ յետոյ, Տիրացու Մկրտիչը, մեծ եռանդով
ու բռնուն սիրով ուսումնասիրութեան ենթարկեց Հայ ազգի և հայ-
րենիքի անցեալ պատմութեան փառքերն ու յիշատակները: Թէև երկ-
րին մէջ կը գտնուէն հայերէն հին հրատարակութիւններ, բայց առաւել-
ապէս, Վենետիկի Մխիթարեան պատկառելի Միաբանութեան հայ-
րենասէր Հայրերու հրատարակած Հայ պատմագիրներն ու հնագոյն
մատենագրութեան հատորներն էին, որոնք այնքան տարուած էին,
անգամ Հայաստանի խուլ ծայրագաւառներու մէջ:

*) Խ. Մալումեան (Է. Ակնունի) Խրիմեան—Կենսագրական Տեսութիւն.
Թիֆլիս. Կովկասեան Դիւ. Կառավարչապետի Տպարան. 1892. (էջ՝ 5):

**) Այս մասին Խրիմեանը իւր «Հրաւիրակ Արարեսեան»ի Ա. տպագրու-
թեան (1850) 25-րդ ծանօթութեան մէջ կը գրէ. «Յորչափ նորածին տղայն 'ի
յորօրոցի ննջէ 'ի ներքոյ նորին զշորայեալ մանր հող 'ի վերայ շորին տա-
րածեալ դնեն»: (էջ՝ 93):

Այդ հրատարակութիւնները տարածուած էին նաև Վանի մէջ, ուր Տիրացու Մկրտիչը կրցած էր զանոնք ձեռք ձգել ու կարգալ և լիովին ծանօթանալ Հայոց պատմութեան հետ. Տիրացու Մկրտիչը մեծապէս օգտուած է, մանաւանդ, Վենետիկի Միլիթարեան Միաբան Հայր Ղուկաս Աթոռակալ Վարդապետ Լոնտրոնի «Հնախօսութիւն Աբխազիացեալի Հայաստանեայց Աբխազի» եռահատոր պատկանելի երկասիրութենէն*), որու մասին, իբր ազգիւր, յիշատակութիւններ կան, «Հրաւիրակ Արարեսեան»ի Ա. տպագրութեան ծանօթութիւններու մէջ:

Վասպուրականի սրբավայրերն ու պատմավայրերը, Հայոց պատմագիրներու, Հայաստանի աշխարհագրութեան և հնախօսութեան ուսումնասիրութիւնը՝ Տիրացու Մկրտիչի սիրտը խանդավառեցին Հայրենիքի սիրով, Հայ Ազգի սիրով, և ահա քսան տարեկան, ժողկահասակ երիտասարդ Մկրտիչը կը դառնայ Վասպուրական մեր աշխարհի ուղևոր—ուխտաւոր:

Երկարահասակ, լայնաճակատ, սև-սաթ երկար մազերով, թաւ յօնքերով, վառվռուն և գեղեցիկ աչքերով, արծուարիթ, կարմիր սպիտակ երեսներ, նորածիլ պիսեր, դիմապծերու սքանչելի համաչափութիւն մը, որուն մէջ կը ցոլայ համակ կենսուրախ պատկերը Տիրացու Մկրտիչ Խրիմեանին, որ հագեր է երկար Զըպուն**) մը, երկու կողերը բաց, չափերը կախուած, փէշերը մինչև ոտքի ճանքերն իջած: Մէջքին կապեր է սպիտակ բրդեայ շալը, անթի Ռալքան կը ծածկէ մէջքը, իսկ կուրծքը կը զարգարէ դօր-իշիկը (երեսի շապիկ): Հագեր է կապոյտ շիլայի շարարը, սև-եամանի կոշուած կօշիկը ոտքերուն, կարմիր անծոպ ժէպը գլխին, երկար ձեռնափայտը ձեռքին, ճամբու պաշարը մէջքին կապած, ահա տեսէք, ճամբայ ելաւ Հայրենիքի ուղևոր—ուխտաւոր Տիրացու Մկրտիչ Խրիմեանը:

— Դո՛ր կ'երթաս, Տիրացո՛ւ, կը հարցնեն թաղեցիները:

— Լիմ և Կսոյց Անուպոսեմե ուխտի կ'երթամ, կը պատասխանէ Տիրացու Մկրտիչը ու կ'երթայ:

*) Ի Վենետիկ, Ի Տպարանի Սրբոյն Ղաղարու. 1835--ՌԴՁԴ. (Երեք հատոր միասին կը կազմեն 1295 էջ):

**) Վանի այլ մարդերու հին տարադի մէկ ձևը:

Ուտքով կտրեր անցեր է երկար ճամբաներ, գիւղերու մէջ հիւրասիրուեր է, ծովի ափերէն ծովածաւալ տեսարաններ դիտելով. գացեր կանգնել է Կտուց-Անապատ կղզիի դիմացը, ուր, ծովափին, յոգնած ու դատրած, նստեր է հանգիստն առնելու:

Վանքի նաւակը կուգայ կղզիէն. Տիրացու Մկրտիչը կը կծկուի մէկ անկիւնը և վանքի նաւաստիի հուժկու բազուկները, զոյգ թիւրով, ծովին կուրծքը պատռելով, նաւակը կը մօտեցնեն կղզիի նաւամատոյցին:

Տիրացու Մկրտիչը մտեր է վանքը, որ խստակրօն և ճգնականացող միաբանութեան մը խաղաղ ու անդորր մէկ վայրն է, որուն նկարագրութիւնը և Կտուց-Անապատի Հայ կրօնաւորներու կեանքը, թող Տիրացու Մկրտիչը ներկայացնէ.

«...Աղբատին յանձուկ խըցկունս մրտեալ, մանկունք արդ շրջեսցուր,
Որ 'ի սոսին շինեալք են անձուկ հետոց հետեւողացն:

Զի, տեսէք, մութ և անշուք գեղատըխուր են բրնաւին,

Պատեալ որմովք դուզնաքեայ, ցած և խոնարհ են առաստաղքն,

Մի և կամ երկու լուսանցս ունին միայն 'ի յարեգգէմ,

Յոյց շողիկ կաթեն և լոյս առնեն անձանցն արգելական:

Իսկ յատակը են անպաճոյճ լոկ խրսրիկ մի արկեալ և եթ,

Զարմանամ, իբր 'ի խոնաւ գետնոյն մարմինք ոչ խօթանան,

Այլ միշտ առողջ մնան և ժիր թէ հւ լինին հարիւրամեայ:

Սակայն ոչ ընդ այս յաւէտ այլ ընդ նոցին վարս հիանամ,

Որ այնչափ դաժանութեանց տանին ոգով ժուժկալասէր.

Մարմնով մեկնահանդերձ կրուին սաստիկ ցըրտոյն ընդ դէմ,

Բազմօրեայ պահօք յաղթեն անժոյժ մարմնոյն ախորժակաց.

Եւ արթուն հսկողութեամբ աչաց քնոյն ծանրացուցիչ:

...Անձանձրոյթ անյաղ ձայնիւ զգիշերն 'ի գլուխ հանեալ յաղօթս:»*)

Վանական այս մթնոլորտը և ճգնաւորական այդ տաժանիւի կենցաղը, շատ խոր տպաւորութիւն թողին Տիրացու Մկրտիչի վրայ: Լիմ և Կտուց Անապատներու մէջ, կային վանական դպրատուններ, ուր հայկաբան վարդապետները հոգեշունչ դաստիարակութիւն կուտային վանքի մոնթերուն, սարկաւագներուն և թէ դուրսէն եկող տիրացուներուն, որոնց մէջն էր նաև Տիրացու Մկրտիչ Նրբմեանը:

*) «Հրաւիրակ Արարեսեան», էջ՝ 86—87:

ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿ

ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՍՆԱՄԵԱԿ

1840—1850

Ա.

ՎԱՆՔԵՐՈՒ ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ ԵՒ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆը—պատմական Հայաստանի այս ամենամեծ նահանգը—հարուստ է ոչ միայն Հայ ռազմական ոգիի յուշարձանները հանդիսացող բերդերով, աւաններով և անառիկ վայրերով, այլև հարիւրաւոր պատմական և անուանի մեծ ու փոքր վանքերով, որոնք սփռուած են երկրի այս ու այն կողմեր—լեռանց կատարներու վրայ, հովիտներու մէջ, անառիկ բարձրունքներու կուրծքին, լեռնալանջերու վրայ, Վանի ծովի կղզիներու մէջ և այլուր:

Այս վանքերը, առաւելապէս կառուցուած են Ժ-րդ դարի սկիզբներէն՝ Արծրունեաց թագաւորութեան շրջաններէն մինչև ԺԷ-րդ դարի վերջերը: Այս ու այն Արծրունի թագաւորն ու թագուհին, իշխանն ու ազնուական, հարուստ մարզիկ կամ կալուածատէրեր և անգամ, գիւղերու և գաւառներու համայնքները, նիւթական մեծամեծ զոհողութիւններով և «իրենց հոգիներու փրկութեան համար» հիմներ և կառուցեց են Վասպուրականի մենաստան-վանքերը՝ Աղբակի լեռներէն սկսեալ մինչև Ծաղկանց կամ Բիւրակնեան լեռները և Մասիսի հարաւային ստորոտներէն սկսեալ մինչև Վանի ծովի հարաւակողմի Լեռնապարի ծայրագաւառները:

Այդ վանքերը ոչ միայն աշխարհուրաց Հայ վանականներու բնակավայրեր և աղօթատեղիներն եղած են, ոչ միայն կրօնական

ուխտեր և սրբավայրեր, այլև, տեսակ մը բարեգործական հիմնարկութիւններ, որոնք բարոյական պարտականութիւն ունէին ապաստան տալ ճամբորդներուն և խնամք ու հոգացողութիւն՝ աղքատներուն և որբերուն:

Վանքերու մէջ ապրող վանականները, իրենց կրօնական ու բարոյական պարտականութիւնները կատարելէ, աղօթելէ, անձնախարազանութեամբ և ապաշխարելէ զոտ, պարտաւոր էին վանքերու տնտեսական աղբիւրները շէն ու պայծառ պահել և նիւթական բարեկեցիկ պայմաններ ստեղծել:

Այս բոլորը այսպէս ըլլալէ յետոյ, վանքերը կը հանդիսանային իբրև Հայ դպրութեան, մատենադրութեան, գրչագրութեան և մանրանկարչութեան մէկ-մէկ լուսատու կեդրոններ և ընդունարաններ, որոնց մէջ, Հայ վանականները վանական դպրատուններու խտրածածկ և խոնաւ գետիկներու վրայ կ'ծկուելով՝ Հայ լեզուն, մատենագրութիւն, պատմութիւն, ճարտասանութիւն, փիլիսոփայութիւն և եկեղեցական երաժշտութիւն կը սովորեցնէին «առ ոտս իւրեանց աշակերտելու» եկած Հայ պատանիներուն, որոնք յետոյ, կը դառնային տիրացու, դպիր, սարկաւազ, արեղայ, բահանայ, վարդապետ, եպիսկոպոս և այլն:

Վասպուրականի նման վանքերու մէջ նշանաւորներն էին՝

1) Ս. Բաղդուղիմէոսի վանքը Աղբակի գաւառին մէջ. կառուցուած Դ. դարի սկիզբները: Իւր վիթխարի և պատկառելի տեսքով և փառաւոր անցեալով, այս վանքը, դարեր շարունակ, մեր եկեղեցական պատմութեան մէջ կարեւոր տեղ մը կը գրաւէ:

2) Հոգւոց վանքը Անձեացեաց գաւառին մէջ. Խոսրով Անձեացի և Անանիա Նաբեկագի մատենագիրները այս վանքի փառապսակներն են:

3) Զաւար Ս. Նեանի վանքը. Ոստան աւանին մօտիկ, ուր դարեր-դարեր և յաւիտեան՝ մոռ-մոռ կը ննջէ Աւարայրի ճակատամարտի քաղցրազրուցիկ վարդապետը--Եղիշէ պատմագիրը:

4) Աղթամարի կղզին Ռշտունիաց գաւառին մէջ, Դագիկ Արծրունի թագաւորը դարձուց «ապաստանի քաղաք» և 915 թուին հիմն դրաւ Ս. Խաչ տաճարին, որուն շինութիւնն աւարտեցաւ 921-ին: Այս տաճարը, որ Հայ ճարտարապետութեան փառքի ափնաշքեղ

յուշարձաններէն մէկն է, դարձաւ Հայ գրչագրութեան և մանրակարչութեան հռչակաւոր մէկ կեդրոնը: Թովմա Արծրունի Վարդապետը, Աղթամարի մէջ գրեց «Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց» թանկագին մատեանը: Գրիգորիոս Աղթամարցի Կաթողիկոսը, Աղթամարի կղզիի մենաստր ու գիւթիչ բնութեամբ յափշտակուած՝ սիրոյ, վարդի, սոխակի և աշխարհիկ կեանքի տաղերը կը բանահրաւիր: ԺԲ-րդ դարի սկզբին, Աղթամարի մէջ կը հիմնուէր նաև «Մեծի Տանն Աղթամարայ Կաթողիկոսութիւն»ը, որ իւր գոյութիւնը պահեց ամբողջ 800 տարի:

Նարեկայ վանքը, անուանի իւր դպրատունով, որուն հանճարեղ ներկայացուցիչն է «Սրանչիլի Հոռտոր» և «Նարեկայ Վանից Վանական» Գրիգոր Նարեկացին: Անոր Աղթատեղին և Առտէր կղզին, Նարեկացիի անուան և գործին հետ կապուած սրբավայրեր են, իսկ Նարեկայ տաճարի արևելեան պատին տակ, յատուկ մատուռի մը մէջ կը հանգչին ստիորները հանճարեղ Քերթոզին:

Ս. Սեանչեյագործ և Կենաբեր վանքերը Բզնունեաց (Սլջավազ) գաւառին մէջ՝ Հայ հաւատքի և արուեստի մէկ-մէկ գեղակերտ յիշատակարաններ են:

Արծուաբեր վանքը Քաջբերունեաց (Արճէշ) գաւառին մէջ, Հայ ճարտարապետութեան հիանալի մէկ յուշարձանն է, որ նաև առաջին ամրոցի մը դեր կը կատարէ:

Մեծոփայ վանքը, Քաջբերունեաց գաւառի այս չքնադակերտ և հինաւորեց մենաստանը, կառուցուած է Ծաղկանց լեռներու (Ալաղազ) հարաւակողմի ձախ թեկին, անդնդախոր և մեծ ձորի մը մէջ: Այս վանքը Հայ մատենագրութեան մէջ անուանի է իւր դպրատունով, որուն տագօնդատը ներկայացուցիչներն են՝ Լէնկ-Թէմուրի թաթարական արշաւանքի ակնհաստես պատմագիր Թովմա Վարդապետ Մեծոփեցիին և «Ճիւղերահռչակ և Գերահանճար» Գրիգոր Տաթևացիին *) և ուրիշ շարք մը մատենագիրներ, որոնցմէ յիշենք՝

*) Գրիգորը ծնած է Քաջբերունեաց Սոսկուն գիւղին մէջ, սովորած է Մեծոփայ վանքի դպրատուն և ապա անցած է Սիւնիաց Աշխարհի նշահաւոր Տաթևի վանքը, ուր իբր յատուածարան և մատենագիր փայլած է մեր հին գրականութեան մէջ, արժանանալով «Ճիւղերահռչակ և Գերահանճար» տիպառանդուն: Տաթևի դպրատան այս մեծանուն գէմբին, առին նաև Տաթևացի տիպօքը, որովհետև անոր օրով, Տաթևի դպրատունը մեծ հռչակ ստացաւ (ԺԵ-րդ դարին):

« Մեկնութիւն Պատարագի » գրքին հեղինակ՝ Յովհաննէս Վարդապէս Արճիւնցի, մականունեալն Ոսպնակեք*):

9) Ճանկայ Ս. Աստուածածին**) կամ Տիրամայր վանքը, Գնունեաց (Թիմար) գաւառին մէջ, նշանաւոր ուխտավայր մըն է:

10) Վարագայ վանքը, Վան քաղաքին մօտիկ: Արծրունեաց թագաւորներու և թագուհիներու այս չքնաղ մենաստանը, իւր եօթն տաճարներով և եօթն գմբէթներով, Հայ գրչութեան, մանրանկարչութեան և մատենագրութեան համբաւաւոր մէկ հաւաքարանն էր, որ ոչ միայն Զաւարիա Վարագեցի և ուրիշ մատենագիրներ կ'ընծայէր Հայ գրականութեան, այլև հազարաւոր գրչագիր և նկարազարդ մատեաններ:

Եւ վերջապէս Վանի ծովի Կսուց և Լիմ կղզիները, որոնց մենաստանները, առաւելապէս խստակրօն և ճգնազգեաց կրօնաւորներու ապաստանավայրերն էին:

Կսուց-Անապաս կղզիի վրայ, յանուն Ս. Կարապետի կառուցուած մենաստանը, ոչ միայն ազօթող և ճգնող մենակեացներու վայր մըն է, այլև Հայ մատենագրութեան ու հայկաբանութեան կեդրոն մը, որուն փառքը կը կազմէ Սիմէոն «Րաբբունի» Եպիսկոպոսը, Տաճարի կողքին կը գտնուէր վանական դպրատունը, ուր դարեր շարունակ, Հայ գրիչն ու վրձինը գործեր են, արտադրելով հազարաւոր ձեռագիր մատեաններ:

Լիմ-Անապաս կղզին նշանաւոր է իւր Ս. Գէորգ մենաստանով, որը շրջապատուած է աշխարհուրաց կրօնաւորներու հարիւրաւոր խցիկներով, բոլորն ալ մութ, խոնաւ, նեղ, տխուր և թմրեցուցիչ տեսքով: Իբրև դպրութեան ու գրչութեան կեդրոն, շատ նշանաւոր էր մանաւանդ Լիմ-Անապատը, որ դարերու պատկառելի պատմութիւն և մատենագրական արժէքաւոր արտագրութիւններ ունէր: Լիմ-Անապատը, միւս վանքերու համեմատութեամբ, դեռ կը պահէր իւր հանագոյն դրոշմը, որուն լուսագոյն ապացոյցը վանական դրաբատունն էր՝ իւր հայկաբան և աւետումաբան վարդապետներով

*) Յովհաննէս Արճիւնցիին, «Մեկնութիւն Պատարագի» գրելու ժամանակ, իբրև սնունդ, օրական միայն մի հատ ոսպ կերած է և այս պատճառով ալ Ոսպնակեք կոչուած է:

**) Ճանիկ անունով հայաբնակ մեծ դիւղին մօտիկ ըլլալուն պատճառով, ձանկայ Ս. Աստուածածին կը կոչուի:

ու հպիսկոպոսներով: ԺԹ-ը դարի կէսին, Լիմ-Անապատը շատ աւելի գրաւիչ ու նշանաւոր դարձաւ, երբ Վանեցի Հայկաբան և Աստուածաբան Յակոբ Վաղապէս (յետոյ Եպիսկոպոս) Թօփուգ-Եանը հայկաբանութիւն, կրօնական ուսում և դաստիարակութիւն կուտար խումբ մը երիտասարդներուն, որոնք այնտեղ—Լիմ—հաւաքուած էին Վան քաղաքէն և գաւառներէն: Վանական ուսում ստացած այդ երիտասարդները կամ հոգեւոր ասպարէզ կ'ընտրէին՝ դառնալով եկեղեցոյ պաշտօնեաներ և կամ հմտանալով, մասնաւորապէս հայկաբանութեան և եկեղեցական երաժշտութեան մէջ՝ կը կոչուէին՝ Տիրացու, Դպիր և Վարժապէս, որոնք վանքէն դուրս գալով, կ'երթային քաղաքի և գիւղերու մէջ՝ ուսում և դաստիարակութիւն տալով մատաղ սերունդին:

Խաչատուր Խրիմեանին աշակերտած Տիրացու Մկրտիչը, Ս. Գրոց և նախնեաց մատենադրութեան մէջ, թէև հմտութիւն ձեռք բերած էր, սակայն նա հայկաբանութեան և մասնաւորապէս գրաբար լեզուն սովորելու և իւրացնելու համար, հմուտ հայկաբան վարժապետի մը աշակերտելու խիստ պահանջը կը զգար:

Եւ ահա, 1841 թուի գարնան, Տիրացու Մկրտիչ Խրիմեանը, դեռ 21 տարեկան երիտասարդ, իւր ծնողաց կամքով և համաձայնութեամբ, Վանէն ճամբայ ելաւ դէպի Կոուց-Անապատ վանք-մենաստանը, նպատակ ունենալով այնտեղի վանական դպրատան մէջ շարունակել իւր ուսումն ու դաստիարակութիւնը: Որոշապէս չ'ենք կրնար բնել թէ Տիրացու Մկրտիչը, որքան ժամանակ մնաց Կոուց Անապատի մէջ, բայց գիտենք միայն, որ նա քիչ ատենէն հեռացաւ Կոուց-Անապատէն, ուր, հաւանաբար իւր ցանկացած ուսումը կը պակսէր: Նոյն թուականին մենք Տիրացու Մկրտիչը կը գտնենք Լիմ-Անապատի մէջ, ուր կային հայկաբանութեան և կրօնական գրականութեան հմուտ Վարժապետ-Վարդապետներ: Տիրացու Մկրտիչը սիրեց Լիմ-Անապատի միջավայրը, որ լրիւ ու կատարեալ պատկեր մըն էր Հայ վանականութեան, Օրական եօթն անգամ ժամասացութիւն, պահք և ծոմապահութիւն, ճգնաւորներու և քրժաղ-գեացներու խումբեր, զետնախշտի անկողիներ, մարմին տանջող ու խարազանող փայտեայ և երկաթեայ գործիքներ, մռայլ, տխուր, ողբերգական կենցաղը, իսկ այս բոլորէն յետոյ, վանական դպրա-

տուն մը և հայկական ու կրօնական գիտութեանց հմուտ վանականներ, որոնք յարգանք կը վայելէին միաբանութեան մէջ, և արտօնեալ իրաւունքներ ունէին: Լիմ-Անապատի այս միջավայրը շատ խոր և անջինջ տպաւորութիւն թողած էր Տիրացու Մկրտիչի վրայ: Վանքի մէջ կ'ապրէր աստուածավախ և խստակենցաղ մարդ մը—Գէորգ ձգնաւորն*) էր այդ, որու մասին Տիրացու Մկրտիչը կը գրէ:

«...Ձողջ գիշեր իբրու զկանթեղ նա կայր անշէջ արթուն աչօք Աղօթիւք անհատական ընդ Աստուծոյ խօսեալ 'ի սիրտ, Բացօթեայ ճըզնէր յաւէտ 'ի մէջ կըղզոյն ուր և կամէր, Եւ ղօղեալ յոլով անգամ 'ի դարափորն իւր խորագոյն Անճաշակ անկերակուր պահէր անդէն զեօթնեակ աւուրս: ...Ոչ միայն էր ընշատեաց, այլև շինդրէր ըզկարեորսն, Ձըրկէր զանձն 'ի պիտոյից տայր ընկերին կարօտելոյ, Կենդանոյն առ աշխարհ մեռեալ էր նա բոլորովին: ...Այսպէս երանելին իբրև զարև 'ի բոյլս աստեղց Փայլեցաւ 'ի մէջ եղբարց պայծառ լուսով ճըզնողական»**):

Գէորգ ձգնաւորի այս անձնուրաց կեանքը շատ խոր ազդեցութիւն կը թողու Տիրացու Մկրտիչի վրայ, որ մասնաւոր սէր ու յարգանք ցոյց կուտար այդ և նման կրօնաւորներու հանդէպ: Սակայն, Տիրացու Մկրտիչը, Լիմ-Անապատը երթալով, նպատակ չ'ունէր Գէորգ ձգնաւորի նման—«Ձողջ գիշեր իբրու զկանթեղ» և «անշէջ աչօք» մնալ, կամ՝ «Աղօթիւք անհատական ընդ Աստուծոյ» խօսիլ, և «անճաշակ անկերակուր» եօթն օր ծում պահել: Անոր նպատակէն դուրս էին այս բոլորը: Նա եկած էր Լիմ-Անապատը՝ հայկաբանութեան և գրաբար լեզուի մէջ հմտութիւններ ձեռք բերելու: Վանքի հայկաբան կրօնաւորներու մօտ, նա քանի մ'ամիս յամառ և յարատե աշխատանքով, այնքան հմտացաւ գրաբարի ուսումնասիրութեան մէջ, որ ազատ կերպով կրնար գրաբար գրութիւններ գրել:

*) Այս Գէորգ ձգնաւորի մասին, Վանի Թիմար գաւառի գիւղացիները, շատ զարմանալի և հրաշքներու նմանող զրոյցներ կը պատմեն: Գէորգ ձգնաւորը մեռած է 1844-ին և թաղուած է Լիմ-Անապատ կղզիի մէջ:

**) «Հրաւիրակ Արարեսեան» էջ՝ 88:

Եւ այսպէս—«Միառժամանակ նա մնաց Լիմ և Կտուց անապատներում, աշակերտեց այդտեղ և ստացաւ. թէ և միակողմանի, բայց հարուստ մտաւոր պաշար, մօտիկ ծանօթանալով եկեղեցական գրականութեան և գրաբար լեզուին. Միայնակեաց վանականների կեանքը, ինչպէս երևում է, խոր տպաւորութիւն թողեց Խրիմեանի վրայ. նա մի տեսակ յարգանքով էր վերաբերվում դէպի այն կուկուսակրօն վարդապետները, որոնք թողած աշխարհ, տուն ու տեղ, ազգականներ և բարեկամներ, առանձնացել էին վանքերի մութ խուցերը, և գիշեր ցերեկ՝ ամենայն անձնուրացութեամբ, աղօթքներ էին կարդում և շարականներ երգում»։*)

Վանական միջավայրը հաճելի երեցաւ Տիրացու Մկրտիչին, որ հրապուրուած էր—մանաւանդ այն հոգևորականներով, որոնք ուսեալ և զարգացեալ էին, իրենց անձի համար «ըզկարեորսն» անկարեոր կը համարէին, և կ'օգնէին «ընկերին կարօտելոյ»։ Այս բոլոր բարոյական երևոյթները Տիրացու Մկրտիչի վանական դաստիարակութեան հիմնաքարերը կը կազմէին. Լիմ և Կտուց Անապատներու կրօնական միջնոլորտն ու հոգևորականութիւնը, շատ խոր դրոշմ դրին անոր հոգեկան, ներքին աշխարհի վրայ, հոգեկան աւելաւոր մը, որուն մէջ, Տիրացու Մկրտիչ Խրիմեանի սիրտն ու միտքը, իրար զրկած, կը սլանային դէպի ապագայի յուսատու և լուսատու ոլորտներն ու հորիզոնները։

Լիմ-Անապատի վանական դպրատունէն ստացած ուսումէն, ըստ երևոյթին, գոհ մնաց Տիրացու Մկրտիչը, որ 1842 թուի գարնան հեռացաւ այդ մենաստանէն և վերադարձաւ քաղաքը—Վան—իւր հայրական տունը, հարազատներու մօտ։ Յանկոյսների ժողովուրդը, մասնաւոր յարգանք և պատիւ կ'ընծայէր Տիրացու Մկրտիչին, որ Լիմ-Անապատի անուանի դպրատան մէջ, աւելի կանոնաւոր ուսում ստացած էր և այժմ քաղաքի կարգացուած և ուսումնական անձերու դասակարգին կը պատկանէր։ Յանկոյսների քահանաներն ու թաղեցիները, համոզեցին Տիրացու Մկրտիչը, որ իրենց Ս. Աստուածածին եկեղեցիի դպրատան մէջ վարժապետութիւն ընէ, դաստիարակելով թաղի մանուկները, բայց նա համեստութեամբ մերժեց այդ առաջարկը։

*) Խ. Մալումեան—Խրիմեան. էջ՝ 7։

Բ.

ՈՒՂԵՒՈՐ ԵՒ ՈՒՒՏԱՒՈՐ ՏԻՐԱՑՈՒ ՄԿՐՏԻՉԸ

Իւր ստացած ուսումն ու դաստիարակութիւնը և կրօնական ու պատմական մեծահատոր գիրքերու ընթերցումները, Տիրացու Մկրտիչ Խրիմեանի հոգին ու սիրտը ոգևորեցին՝ հայրենիքի սրբավայրերն ու պատմավայրերը անձամբ շրջագայելու և տեսնելու բուն ցանկութեամբ:

Սակայն ԺԹ-րդ դարի կէսին, երբ տաճկական և քրդական սարսափները կը թեւածէին Վասպուրականի ամէն կողմերը, Տիրացու Մկրտիչը մէն-մենակ ճամբորդելը վտանգաւոր համարեց. նա կրցաւ գտնել իրենց թաղեցի երկու հասակակից և զաղափարակից ընկերներ,—հաւանաբար Աքրիպպաս Տապաղեան և ուրիշ մը,— որոնք երեք միասին 1849-ի ամառը, իբրեւ հայրենիքի ուղևորներ և ուխտաւորներ շրջագայութեան ելան: Անոնք անցան Թիմար, Արճէշ, Ալշավազ, Ախլաթ, Կարճկան, Կարկառ, Մոկս, Գաւաշ, Հայոց-Ձոր, Չատախ, Նորդուզ, Աղբակ և Սարա գաւառները, տեսան Հայ հին փառքերու յիշատակարանները, պատմավայրերն ու սրբավայրերը ուսումնասիրեցին: Հայրենիքի գաւառներն ու գիւղերը, լեռներն ու գետերը, Հայ գիւղացիութեան մտաւոր ու տնտեսական վիճակը դիտեցին, տաճկական և քրդական ճշդումներու և հարստահարութիւններու մասին կրցան ճշգրիտ զաղափար մը կազմել և լիովին ծանօթացան իրենց հայրենի երկրին—Վասպուրականին: Այս շրջագայութիւնը*) ըստ գրոյցներու, տեւած է շուրջ 5 ամիս:

Հայրենիքի Ուլեւուր-Ուխտաւոր Տիրացու Մկրտիչը,—«Վասպուրականը այնպէս էր ուսումնասիրել, ինչպէս իր հինգ մատները», կը գրէ Խ. Մալումեանը. Հայրենիքի ուսումնասիրութեան հետ, ու-

*) Խրիմեանի կենսագիրներէն ոմանք կը յիշեն, որ այս առաջին շրջագայութեանց ատեն, ուղևոր-ուխտաւոր Մկրտիչը պոյգեւաձ և տեսած է նաև Աղթամարի Ս. Խաչի գեղակերտ տաճարը: Սակայն մենք կը կարծենք, որ Խրիմեանը իր «Հրաւիրակ Արարտեան» գիրքը լոյս տեսնելէն (1850) յետոյ միայն առիթ ունեցեր է անձամբ տեսնել Աղթամարը, որու տաճարի ամբողջ նկարագրութիւնը՝ երբ «Հրաւիրակ Արարտեան»ի Չորրորդ Նուագին մէջ ի յայտ կը բերէ, այդ բոլորը ոչ թէ իւր տեսածներն են, այլ Թովմա Արծրունիի «Պատմութիւն

ղևոր-ուխտաւորը, վայելած էր նաև իւր հայրենի երկրի համն ու հոտը, ոգևորուած էր անցեալի փառքերու յիշատակներով, որոնք այնքան գրաւեր էին իւր սիրտն ու հոգին: Տիրացու Մկրտիչը, իւր այս անդրանիկ շրջագայութեան ընթացքին, ամենուրեք տեսած էր, որ Վասպուրականի բովանդակ Հայութիւնը, մտաւոր խաւարի և տգիտութեան մէջ կը ծփար և կը տնքար ու կը տառապէր մասնաւորապէս քիւրդ բէկերու, էլ-աղաւսիներու (ցեղապետ) և մեծ ու փոքր տաճիկ բռնակալներու ծանր լուծին տակ՝ ենթակայ ըլլալով յարատև հարստահարութեանց, կողոպուտներու և բազմատեսակ արհաւիրքներու:

Մկրտիչ Խրիմեանը, իւր երկու ընկերներու հետ, 1842 թուի աշնան, կ'որոշէ ճամբայ իյնալ դէպի Էջմիածին: Արդեօք նա իւր ուսումը կատարելագործելու նպատակով և կամ պարզ ուխտագնացութեան համար կուզէր Էջմիածինը երթալ — այս մասին վճռական բան մը չ'ենք կրնար բտել, միայն որոշ է, որ Մկրտիչ Խրիմեանը «22 տարեկան հասակում վանեցի երկու ընկերների հետ ուխտի եկած է ս. Էջմիածին, Կարսեցի Յովհաննէս Կաթողիկոսի օրով»*):

Այս երեք երիտասարդներու համար, զիւրիմ էր արդեօք, Վանէն մինչև Էջմիածին ճամբորդել, երբ երկրի ամէն կողմ սարսափ կը տիրէր: Մէկ ապահով և դիրքին միջոց եղեր է — այն էր, որ, երբ, Վանէն դէպի Երևան վաճառականներ ու կարաւաններ ճամբայ ելած են, Մկրտիչ և իւր երկու ընկերները, միացեր են այդ կարաւաններու: հետ ճամբորդող վաճառականներուն կամ գործակատարներուն և իբրև ձի քշող կամ խանութի աշկերտ, անարգել կերպով ռուս-տաճկական սահմանէն կրցած են ներս մտնել: Ութտաս օրւայ կարաւանային զանդաղաշարժ ճամբորդութիւն մըն էր՝ Վանէն Երևան, Արաղայի դաշտով կամ Բայազիդի գծով:

Տանն Արծուհեաց՝ հատորի, Աղթամարի մասին եղած նկարագրական էջերէն ամփոփած է: Այս մեր ըսածին իբր ապացոյց, կարգանք Մկրտիչ Խրիմեանի հետեւալ տողերը — «Մի այնպէս կարծեսցէ ուշիմ ընթերցողն, եթէ ճիշտ այսպիսի իցեն ամենայն քանդակեալ դրօշուածք յարտաքին կողմունս տաճարիս այս, թե՛րևս առաւել ինչ իցեն կամ պակաս 'ի նոսին, ըստ որում չեմք ականատես. եւ թէպէտ Թովմայ Արծրունին պատմէ զնոցանէ, այլ ըստ մասին եւ եթ»: («Հրաւիրակ Արարեսեան». Ա. տպագր. 62-րդ ծանօթութիւն. էջ՝ 96):

*) «Արարես» ամսագիր. Էջմիածին. 1900. Ապրիլ. էջ՝ 165:

Մկրտիչ Խրիմեանը և իւր երկու ընկերներն արդէն հասեր էին էջմիածին: Եթէ ուխտի գացեր են, ուրեմն ուխտերնին կատարած են, համբուրբը են էջմիածնի Իջման Տեղը, սրբութիւնները, մոմ վառեր և աղօթիք են. գացեր տեսեր են Ս. Հոփսիմէի, Ս. Գայիանէի և Ս. Շողակաթի վանքերը, Անոնց էջմիածին երթալու մէջ այլ նպատակ եղած է արդեօք: Մկրտիչը ցանկութիւն ունեցած է էջմիածնի մէջ եւս ուսում և դաստիարակութիւն ստանալ. այս մասին որոշ բան մը չ'ենք կրնար ըսել, միայն գիտենք, որ 1842-ի աշնան վերջերը, Մկրտիչ Խրիմեանը, իւր ընկերներու հետ, նորէն կարաւաններուն միացած՝ էջմիածնէն ճամբայ հլած են դէպի Վան, ուր իրենց ընտանեկան յարկերու տակ կը հանգստանան, եօթնութն ամիսներու տառապալից ճամբորդութեններէ յետոյ՝ հայրենի յուշ-յիշատակներով աւուցուն:

Այս երկարատև ուղևորութիւնները—Վասպուրականի և Արարատեան Աշխարհի մէջ—Մկրտիչ Խրիմեանի սիրտն ու հոգին վառեցին հայրենասիրութեան անշէջ հուրով, որ երթալով բորբոքեցաւ և վառ զգացումներու աշխարհ մը բացաւ հայրենասէր երիտասարդի առջև: Մկրտիչը կ'որոշէ իբրև ուղևոր և ուխտաւոր շրջագայել Հայաստան Աշխարհի ամէն կողմեր, սակայն, անոր այս ցանկութիւնը անմիջապէս չ'իրականացաւ—որովհետև 1843—45 թուականներուն (ճշտելն անհնար է) մեռաւ Մկրտիչին հայրը—կրտաւի գործանոցի տէրն ու վաճառականը—որու թաղումը պատարագով կատարեցին, մարմինը ամփոփեցին իւր եղբայր Խաչատուրի գերեզմանին աւրնթեր, «հոգեհաց» տուին և բոլորն ալ «Աստուած հոգին լուսաւորէ» ըսին:

Մարխանի և Մկրտիչի պառաւ մայրը թէև այրի մնաց, բայց կը մխիթարուէր իւր զոյգ կանաչ-կտրիճ, ջահէլ-ջիւան երիտասարդ տղաներով, որոնցմէ մեծը—Մարխան—կտաւի արհեստանոցը կը կառավարէր և տուն-տեղ կը պահէր, իսկ փոքրը—Մկրտիչ—տիրացու, կարգացուոր և ուսումնական մարդ դարձեր էր, պատիւ բերելով Խրիմեան գերդաստանին: Մարխանը, դեռ իւր հօր կենդանութեան ժամանակ, ամուսնացեր և ընտանիքի հայր դարձեր էր, կապուած էր իւր գործի և տան հետ: Մկրտիչը ամուրի էր, ազատ երիտասարդ, որուն միակ ցանկութիւնն էր Վանէն հեռանալ և շրջ-

ջազայել Հայաստանի ամէն կողմեր, Պառաւ մայրը, սակայն, իւր արցունքով և կաթոգին սիրով կրցած էր յուզել սիրտը՝ իւր Մկրտի տիչ զաւակին, որ չը հեռանայ, դարձիւթիւն չ'երթայ, որ մէրկան սիրտը չ'արիւնոտէ, դարգաւոր չ'ընէ: Մօր սիրտն էր խօսողը, մօր աչքերն էին արտասուողը, մօր ձայնն էր աղաչողը, փափկասիրտ, դիւրայոյզ Մկրտիչը միթէ կրնար ոտնահարել իւր որդիական զգացումները և մերժել իւր մօր խնդրանքները, որ չը հեռանայ հայրական տունէն, չը հեռանայ հայրենիքէն:

Պառաւ մայրը դեռ ուրիշ մեծ ու սուրբ ուխտ և զիւաք մըն ալ ունէր—տեսնել Մկրտիչի թագն ու պսակը, ամուսնացնել իւր զաւակը: Նորէն մայրն էր մէջտեղը, նորէն մօր սիրտն էր խօսողը. —«Նա որ արեւ տուեր էր Մկրտիչին, որուն սիրտը կը շրջէր իբր ստուեր անբաժան իւր որդւոյն արեւուն հոտէն, և հոգին կը հսկէր, կը դիտէր իւր զաւակի հոգւոյն պաղտնիքը: Նա որ ցաւ քաշած էր, կաթով տածած էր իւր հոգւոյն հատորը, իւր աչքին լոյսը, նա խնդրած էր Արարչէն ուխտիւ որ տեսնէր Մկրտիչի թագն ու պսակը: Անհնարին էր դիմագրել ծնող մօր, և նախախնամութիւնը թոյլ տուաւ որ կատարուի այդ բարի մօր ուխտը, վերապահելով կատարելու նաև Մկրտիչին ալ ուխտը»*):

Մկրտիչի կեանքի այդ մեծ ուխտը պիտի կատարուէր, Համեստ ու հնազանդ զաւակը չը կրցաւ մերժել իւր մօր այդ առաջարկը, որ շուտով կ'իրականանար:

Գ.

ՆՇԱՆԴՐԷՔ ԵՒ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆԸ

Մկրտիչ Խրիմեանը, 1846 թուին, քսանևից տարեկան կանաչկտրիճ երիտասարդ մըն էր: Ամուսնութեան կատարեալ տարիքն էր այդ: Մկրտիչի մօր միակ ցանկութիւնն էր, որ իւր զաւակը շուտ ամուսնանայ, ընտանիքի տէր դառնայ և կապուի իւր հայրական տան ու հայրենիքի հետ, որպէսզի չը պանդխտէր, դարձիւթիւ չը դառնար, ինչ որ մեծ ցաւ և վիշտ էր ծնողներու

*) «Արեւելք» օրագիր. 1885. Կ. Պուլիս: «Արեւելք»ի մէջ հրատարակուած Խրիմեանի կենսագրութեան հեղինակի ոտորագրութիւնը—Աշակերտ—ամենայն հաւանականութեամբ Գարեգին Եպիս. Սրուանձտեանին ըլլալու է:

համար: Մայրը կը ցանկանար, որ Մկրտիչի նշանածն ու ապագայ կենակիցը սիրունատես, պարկեշտ, համեստ և տնայար աղջիկ մը ըլլար: Նա կը ճանչնար իրենց թաղի բոլոր աղջիկները և գիտէր անոնց բարեմասնութիւններն ու թերութիւնները:

Պատմութեան և նիւթի դէմ մեղանշած չ'ենք ըլլար կարծեմ, եթէ Մկրտիչ Խրիմեանի նշանադրէքն ու ամուսնութիւնը պատմենք ու նկարագրենք Վանի հայկական-ժողովրդական սովորութիւններով.— որոնք, ափսոս, ընդմիշտ կորսուեցան մեր ներկայ սերունդին համար, ու դարձան պատմութեան սեփականութիւն:

Խրիմեանենց պառաւն արդէն իւր Մկրտիչի հարսնացուն ընտրած էր, ՄԱՐԴԱՄ անունով համեստ ու սիրուն աղջիկ մը, որուն հայրն էր Յովհաննէս Մ. Սեիկեանը: Զր գիտենք, արդեօք, մայրը Մկրտիչի հաւանութիւնն ու ցանկութիւնը նկատի ունեցաւ, անոր կարծիքն առաւ, Մկրտիչին յայտնեց, որ Մարիամ Սեիկեանն է իւր ընտրած աղջիկն ու ապագայ հարսը: Եւ օր մըն ալ, 1846 թուի Մեծ-Պահրի մէջ, Մկրտիչին մայրը, իրենց ազգական քանի մը հասակաւոր կանանց հետ, ելան գացին Յովհաննէս Սեիկեանի տունը, աղջիկսէսի: Սեիկեանները պատուով, սիրով և քիչ մըն ալ նազով ընդունեցին այս «անկոչ հիւրերը», որոնց առաջնորդեցին սենեակը: Խաթունները առօր-փառօր, ծալապատիկ բազմեցան մինդարներու վրայ և սարէն-ձորէն, հնէն-նորէն խօսքեր բացին, մինչև որ Մկրտիչի մայրը, Մարիամին մօր յայտնեց, որ եկած են, կամօրն Աստուծոյ և երկու կողմերու համաձայնութեամբ, խնամի և բարեկամ դառնալու: Մարիամին մայրը ունձկուտոր (անձկուտոր) եղաւ, նազ տուց ըրաւ, չեմ-չում քսաւ, «մեք աղջիկը հալա պստիկի» առարկեց, «օրս Եա՛հ, Եա՛հի Եա՛հ» պատճառաբանեց, գովեց իւր աղջկայ բարեմասնութիւնները, «ձեռքի շնորհք»ը, «բերան փակ» ըլլալը (քշախօս, համեստ), «ծանտրիկ-մանտրիկ» (յուրջ) բնաւորութիւնը, բայց վերջնական խօսք չը տուաւ: Մկրտիչին մայրն ու միւս խաթունները, իրար հերթ չը տալով, «բլբուլ դարձան» և Մկրտիչի գովքն ըրին, անոր բոլոր բարեմասնութիւնները յիշեցին, աւելցրնելով, որ իրացու, ուսումնական, կարգացուոր ու վառժապէս է իրենց «ազիզ-մազիզ տղան»:

Մարիամին մայրը, իւր տեղը ծանր կը պահէ, կը ջանայ տեղի չըտալ, շուտով համաձայնութիւն չը կայացնել, որպէս զի Մկրտիչին մայրն ու միւս խաթունները խնդրողի և աղաչողի գերի մէջ մնան, որ Մարիամին անունն աւելի բարձրանայ և ժողովուրդն ըսէ թէ— «Աղջկայ ծնողները չ'էին ուզեր տալ, բայց տղայի ծնողները երեսներն լռեցին (ամուր պահեցին) և նշանը դրին»։ Եւ վերջապէս Մարիամին տարան խաթուններու մօտ։ Աղջիկը համբուրեց անոնց ձեռները և ապա խոնարհ ու համեստ՝ կանգնեցաւ անկիւն մը, ձեռքերը կուրծքին դրած։ Մկրտիչին մայրն ու միւս խաթունները դիտեցին Մարիամին քայլուածքը. խօսեցնել տուին, հասկնալու համար թէ կլուսաս (յեզուաա) չէ, ցած խօսեցին որ անոր լսողութիւնը փորձեն, ի վերջոյ Մկրտիչին մայրը վեր ելաւ մօտեցաւ Մարիամին և ըսաւ— «Բերանդ բաց, հօ՛ւօ՛ւ արա, տիսնամ բերնէդ գէ՛ւ հոս չի գայ»։ Այս բոլոր քննութիւններէն յետոյ, երբ խաթունները տեսան, որ Մարիամը անկալուս (անթերի) է, այն ատեն միայն Մկրտիչին մայրը, իւր թաշկինակի ճութին մէջ կապուած մատանին, Մարիամի աջ ձեռքին մատն անցուց և բոլոր միասին՝ — «Աստուած պնթառամ պսակին արժանի անի» — ըսին։ Մարիամին մայրը գնաց գինի և չոր միրգ բերաւ և հրամցուց խաթուններուն, որոնք մէկ-մէկ բաժակ գի ի անուշ ըրին, երկար-բարակ զրոյցներով զբաղեցան, աղջկայ ու տղայի գովքերն ըրին, մինչև որ խնամի խաթունները գոհ և ուրախ հեռացան։

Աղջիկսեսէն երկու շաբաթ յետոյ, այժմ արդէն պաշտօնական Նեանադրէսն է. Թէն Մեծ-Պահքն է, բայց Սեիկեանէնց ընտանիքը մեծ պատրաստութիւն տեսած է։ Խնամիները կուգան։ Սեղանը պատրաստ է, պահք աւուր հազար բերք-բարիներով՝ զարուն-զարդարուն։ Մօօօ, խօօսը, ձիթաւդով փլաւ, խաշած ոսպ, լոբի, գըլուլ և դեռ քանի քանի տեսակ ընդեղէններ և կերակուրներ բոլորն ալ համով, հոտով։ Այր մարդիկ և կանայք զատ-զատ սեղան նստած են։

Քահանան, բաւորը և երկու կողմի խնամի՝ այր մարդիկը, ծալապատիկ կամ ծնկաչոք, շարէ շար շրջապատեր են սեղանը, որուն առջև նստած է նաև Մարիամին հայրը — Յովհաննէս Սեիկեանը — կողքին ունենալով փեսայ Մկրտիչը։ Ուրախ խօսակցութիւններ, բարեմաղթութիւններ և կենացներն անպակաս են։

Ահա և կանանց սեղանը, որուն գլուխը բազմած է Մկրտիչին մայրը, մէկ կողմն ունենալով քաւոր կին խաթունը, իսկ միւս կողմը՝ հարսնացու Մարիամը, որ գլուխ-կախ, լուռ, խոնարհ ու համեստ, նստեր է և կեսուրի հրամանին կը սպասէ, պատառ մը բան ուտելու համար: Մարիամին մայրը կ'երթայ կուգայ, կարգադրութիւններ կրնէ, երկու սեղանները կը շարապէ (կը կառավարէ): Աղջկայ կողմի խաթունները կը ստիպեն, որ խնամի խաթուններն ուտեն, — «Քաւորկին խաթուն մեռնեմ բէրնիդ, անուշ արա» — կ'ըսէ հասակաւոր կին մը: Խնամի խաթունները թէն, հազար նազեր կը բանեցնեն, չ'են ուզեր ուտել, բայց բերանին ճեփճեփացնելով կը վայելին սեղանի բերքն ու բարիք: Ինչ շաղակրատութիւններ, որքան երկար և անհատնում գրոյցներ, խնդութիւն, կատակ և հանար իրար խառնուել են, ստեղծելով խնամիական ջերմ մթնոլորտ մը:

Մկրտիչին մայրը իւր հարսնացուին ոսկի և արծաթ զարդեր կուտայ իբր նշան: Այսպիսով նշանը կը դնեն, երկու կողմի բարեկամութիւնը կ'ամրապնդեն ու կը հեռանան:

Նշանդէքէն յետոյ, Խրիմեանենց և Սեիկեանենց ընտանիքները հարսանիքի պատրաստութիւններ կը տեսնեն: Մեծ-Պահքը կը վերջանայ, Զատիկն ու Քառասնոցը կ'անցնին: Կը մօտենան Թազա-Պաակի օրերը: Երկու կողմի խնամներու համաձայնութեամբ կ'որոշուի հարսանիքի օրը:

Վաղը հարսանիքն է: Օր մ'առաջ, երեկոյեան կողմը, Խրիմեանենց տունէն, Սեիկեանենց տուն կ'ուղարկուի հարսի քաբախը (մատուցարան), որուն վրայ շարուած են, խիճաի տոպրակը, զոյգ մը երկար ու հաստ քի մոմեր, նուռ, մեծ փունջ մը ծաղիկ և հարսի կօշիկները՝ երկար ճիւղով և կարմիր գոյնով: Արդէն թաբախը բերուած է Սեիկեանենց տունը, ուր հաւաքուած են հարսանիքի հրաւիրեալները — այր թէ կին:

Կանայքը կը շրջապատեն հարս Մարիամը, որուն զոյգ ձեռքերն ալ խիճա կը դնեն, ի նշան ուրախութեան: Սակայն Մարիամը տըխուր է, կուլայ, կը հեկեկայ, չէ որ կեանքի նոր շրջանի մը մէջ պիտի մտնէ և ծնողաց գիրկէն հեռանայ: Հարսնոք կանայք բոլորն ալ խիճա կը դնեն, կը զրուցեն, կը կատակեն սակայն մեծ ուրախութիւն չ'են ըներ: Այսպէս կը վերջանայ Խիճադէսը:

Այժմ երթանք Խորմեանենց տունը, ուր հաւաքուած են փեսայ Մկրտիչի ջահէլ-ջիւան ընկերները, բոլորն ալ ամուրի, ազաբ: Այստեղն ալ, պսակէն առաջ, Ագրաւսում (ագաքներու՝ ամուրիներու նիստ կամ հաւաքոյթը) կ'ընեն. Հաւաքուեր են տանտունի մէջտեղը, փեսայ Մկրտիչն ալ մէջերնին: Ազաբբաւու կոպալը, (զարդարուած մահակ) մէջտեղը դրուած է: Ամէն որ կը ցանկայ, որ ինքն ըլլայ Ազաբբաւին (ամուրիներու պետը և հարսանիքի քէֆերու ղեկավարը): Համաձայնութեան չ'են գար և ի վերջոյ կ'որոշեն, կոպալը՝ գինիով աճուրդի դնել, ով որ շատ գինի տայ փեսային կամ ամուրիներու խումբին՝ նա պիտի ըլլայ Ազաբբաւին: Համաձայնութիւնը կը կայանայ և Մկրտիչի ընկերներէն մէկը կը դառնայ Ազաբբաւին: Արդէն եկած է չալկին (նուագախումբը) դիւթ, զուռնայ և քեւմանի նուագողները մէկ-մէկ բաժակ գինի խմելէ յետոյ կը նուագեն: Ջահէլներու քէֆը կ'եռայ: Փեսայ Մկրտիչն ալ քէֆին մասնակից է: Ազաբներն ալ իրենց աջ ձեռքի ճկոյթ-մատը միայն խինա կը դնեն: Ազաբներու կանչերով ու ձայներով կը թնդայ ամբողջ տունը: Այսպէս կ'անցնի գիշերը: Լուսաբաց է: Գարնան պայծառ արևն արդէն վաղուց ծագեր է և ընտթիւնը պճնուեր է իւր հազար ու մէկ զարդարանքներով:

Խորմեանենց այգիի հովասուն ծառերու տակ, կանաչի վրայ փռուածքեր են. Հարսանեկան պատրաստութիւնները լրիւ են:

Փեսայ Մկրտիչի երեսները թրաշելու հանդիսաւոր, յուզիչ և նուիրական ժամը կը մօտենայ:

Բէրբէրը (սափիչը) եկած է: Յաժիկ աթոռ մը կը դնեն կանաչ ածուր մէջտեղը: Քաւորն ու Ազաբբաւին փեսայի զոյգ թները բռնելով, կը տանեն աթոռի վրայ կը նստեցնեն: Հրաւիրեալները բոլորն ալ—այր, կին, փոքրիկներ— կը նստեն կանաչներու վրայ և կը դիտեն Վանի հայկական հարսանիքի այս յուզիչ տեսարանը: Մկրտիչը նստեր է աթոռի վրայ, յուզուած, տխուր, աչքերը արտասուքով լեցուած: Չէ որ փեսայի հարսանեկան քրաւը, առաջին քայլն է զէպի կեանքի մէկ նոր շրջանը, զէպի բնական սեփական յարկը: Սափիչը գարծի կ'անցնի և ծանր ու հանդիսաւոր կերպով կ'աժիլէ փեսայի երեսները, մինչ նուագախումբը կ'եղա-

նակէ, իսկ փեսայ Մկրտիչի մէկ ջահէլ ընկերն ալ բարձր ու գիւ ձայնով, ծանր և յուզուած կ'երգէ.

Թագուր ի՞նչ բերեմ քեզ նման,
Քեռ կանանչ արեւն քեզ նման,
Մեր վարդիկներ ար բացուեք,
Բացուեք քեռ արեւ՝ դո՛ւ նման:

Ի՞նչ ուղօքում դու կայներես,
Կանաչ կարմիր դու կապերես,
Աստուած քեզ սլախի պարգեւես,
Բարով քաղուհիդ վայելես:

Ջուխս Վարսազայ դեմ կայներես,
Այլ-կարմիր կանաչ կապերես,
Աստուած քեզ սլախի պարգեւես,
Քեռ քագն ու պսակ վայելես:

Աղքատաւայ դեմ կայներես,
Քանց լուսհրեշտակ դու զուարթես,
Բարով քաղուհիդ վայելես,
Աստուած քեզ սլախի պարգեւես:

Թրաշը կը վերջանայ. Քահանան կ'օրհնէ փեսայ Մկրտիչի հարսանեկան հազուսները, Հալաւօրհնէին է այս. Ապա ազարները, փեսան կը տանեն բաղնիք, կը լողացնեն և տունը վերադառնալով կը շարունակեն իրենց բէֆը:

Վաղը առաւօտ, եկեղեցիի մէջ, պատարագի ընթացքին, պիտի կատարուի փեսայ Մկրտիչի և հարս Մարիամի պսակի արարողութիւնը: Ամէնքը կ'երթան հանգստանալու. Կէս գիշերէն յետոյ, երբ ժամհարները, կոշնակներն տկրկացնելով և «Առաւօտ լուսուն» շարականը երգելով փողոցները կը շրջէին, Խրիմեանենց և Սեիկեանենց — փեսայի և հարսի — տուններէն ներս, կիսանք և եռուզեռ ըսկիզբ կ'առնեն: Բոլոր հարսնեւորները արթնցիր են և գործի վրայ են. Ձէթի ճրագնէրը կը պլպլան ամէն կողմ և ազօտ լոյսերը կը մաղուին տան ներսն ու դուրսը. Այստեղ հարս Մարիամի հասակակից աղջիկներն ու ջահէլ հարսները հաւաքուելու են հարսի շորերը կը հագցնեն, ուրախ զրոյցներ ընելով:

Հարսի մագերը սանրեցին և ուսերն ի վար փռեցին մէջքի վրայ. Անոր մագերէն 12 պոչիկ (հիւսք) շինեցին, ժապաւէնով զարդարեցին. Կարմիր Դալմէն հագցուցին (ընտիր կտորէն երկար ըզգեստ մը) արծաթ-թաւր (գլխարկ) գլխին դրին, ոսկի ճակսնոցը ճակտին կապեցին, մարգարտի շաւոնցն ու ոսկի ճրսնոցը (մանեակի նմանող զարդ) վիզէն կախեցին և կուրծքի վրայ փռեցին. Ականախուռ գլուխով արծաթէ քեամար (գօտին) մէջքին կապեցին, երկարավիզ, կարմիր գոյնով կօշիկները՝ ոտքերն հագցուցին, ապա,

վերէն վաճաճէ անցուցին և հազուստներու փոխ-փոխութիւն ուղղեցին: Հարսը հազուցուցին ու պրծան և արդէն պատրաստ՝ հարսնեորներու և փեսայի գալուն կը սպասեն:

Խորիմեանենց տունն ալ, ազարները հաւարուեր են փեսայ Մըկրտիչի հազուստները կը հազցնեն: Մկրտիչը լուռ և խոնարհ կանգնեւ է. ահա կարմիր ֆէսը դրին գլխին, սև եազման ալ ֆէսի բոլորտիքը փաթթեցին, զրպուն (երկու սրունքներու կողերը բաց, երկար միաձև զգեստ) հազցուցին, սալթան ալ՝ զրպունի վրայէն և թանկագին ընտիր շալը մէջքին կապեցին: Նխուռն թաթեր (գուլպաներ) և ապա սև կունդուռաները ոտքերն անցուցին:

Լուսարաց է. Յանկոյսների Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ արշալուսային ժամահրաւէրի զանգերը, զըրնկ-զըրնկ կը զըրնկան և ղողանջիւնի արձագանգներով կը լեցուի Յանկոյսների ձորը: Խորիմեանենց տան մէջ իրարանցումը կ'իյնայ: Խաւսխուրը (հարսանեկան թափօրը) ճամբայ պիտի ելնէ դէպի Սեիկեանենց տունը, որ Յանկոյսների թաղին մէջն է: Քաւորն ու Մկրտիչի մեծ հղբայր Մսրըխանը կը բռնեն փեսայի թեկերը: Փեսայի առջէն կ'երթայ նուագախումբը, իսկ ետեւէն կուգան երկսեռ հարսնեորները, բոլորն ալ զարուն-զարդարուն, ուրախ և հպարտ: Ազարբաշին, կուպալը ձեռքին, վառ-վառ մոմերը կուպալի ծայրին, կ'երթայ փեսայի ետեւէն, կանչելով և ուրախ աղաղակներով: Փեսան կը հեծցնեն ձիու վրայ, իսկ քաւորն ու փեսայի եղբայրը երկու կողմերէն կը քայլեն: Եւ այսպէս հանդիսաւոր թափօրը կը շարժուի դէպի Սեիկեանենց տունը: Ազարներ և ջահէլները թափօրի առաջէն, ձեռնախաղերով և պարերով կ'առաջնորդեն փեսան և հարսնեորները: Թափօրն արդէն հասեր է Սեիկեանենց տունը: Խաւսխուրը ներս կը մտնէ: Երկար նստելու ժամանակ չը կայ, պէտք է աճապարեն, որ ժամասացութեան և պատարագին հասնին: Կուգայ ծխատէր քահանան, քաւորկնոջ քերած հարսի քօղը կ'օրհնէ: Քաւորկին խաթունը քօղը ձեռքին, եօթն անգամ հարսի բոլորտիքը կը ճռայ (կը դառնայ) և ապա անթափանց շալ-քօղը կը փռէ հարսի գլխի վրայ, իսկ յետոյ, մանրիկ զինձ-ճախարները, բոլոր բոլոր կը լեցնէ հարսի գլխին, ի հրճուանս մանուկներու, որոնք աղմուկով ու հաճոյքով կը հաւաքեն մարգարիտի մեծութեամբ այդ շաքարները: (Արդեօք, այս գեղեցիկ

սովորոյթը, չի յիշեցներ մեզ Մ. Խորենացիի այս խօսքերը — «Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեան Սաթիւնկանն»։ — Քահանան Կէսպսակը կուտայ և խարսխուրը Սեկեանենց տունէն, հարսն առնելով, ճամբայ կ'ելլէ դէպի եկեղեցին։ — «Տարանք, հարսը տարանք...» կ'աղաղակեն փեսայի ջահէլ-ջիւան ընկերները, որոնց աղաղակները, արցունքներ կը քամեն հարսի մօր և հարազատներու աչքերէն։

Հարսն ու փեսան կը հեծցնեն ձիերու վրայ։ Քաւոր աղան և փեսայի եղբայր Մսրխանը կը բռնեն հարսի թևերը, իսկ փեսայի ձիու առջևէն պարելով կ'երթայ Ազաբաշին։ Նուագախումբը թափօրին մէջտեղը քայլելով կը նուագէ, երիտասարդները պարելով կը յառաջանան, հարսնուորները խառնիխառն կը քայլեն և այսպէս ուրախ-զուարթ հարսանեկան թափօրը կ'իջնէ Յանկոյսների ձորը, երբ արդէն աղօթարանը կը բացուի, և արեւ շիջեալառ տեսքով, իւր դէմքը ցոյց կուտայ Վարագայ սարի երկզագաթ բարձունքներու վրայէն, Քափօրը նոյն հանդիսաւոր երթով կը հասնի Յանկոյսների Ս. Աստուածածին եկեղեցին, ուր արդէն պատարագ կը մատուցուի։ Քահանայ մը և դպրաց խումբը՝ փեսայ Մկրտիչն ու հարսնուորները կ'առաջնորդեն դէպի Յանկոյսների գերեզմաննոցը, ուր հանգչող Խրիմեան ննջեցելոց և մասնաւորապէս Մկրտիչի հօր և հօրեղբայր Խաչատուրի գերեզմանի վրայ հոգեհանգիստ կը կատարեն։ Ռքբան յարգանք և որպիսի հրախտագիտութիւն դէպի այդ հանգուցեալները, որոնց շիրիմներու վրայ Մկրտիչը կուլայ, կը համբուրէ հողը և հոգեհանգիստէն յիտոյ կ'երթան եկեղեցին։ Պատարագի ընթացքին կը կատարեն պսակի և ամուսնութեան հանդիսաւոր արարողութիւնը։

Տղամարդ հարսնուորները մէկ-մէկ կուգան, կը համբուրեն փեսայ Մկրտիչի ճակատը, մաղթելով երջանիկ օրեր և բախտաւոր կեանք։ Հարսանեկան թափօրը, եկեղեցիէն կը շարժուի դէպի Խրիմեանենց տունը։ Այս անգամ, նուագախումբի ձայնը, պարեր, աղմուկ և աղաղակներ չը կան, վասնզի քահանայից և դպրաց դասը, քաղցրաձայն շարականներով, կ'առաջնորդեն թափօրը հանդիսաւոր երթով մը։ Խաչ, աւետարան, մօմեր, կը տարուին թափօրի առջևէն, մինչ զպիւրներն ու ձայնաւորները կ'երգեն։

«Արեգական արդարութեան ծագման արուսեակդ առաւօտեան.

նախընթաց ճանապարհի Որդւոյն Աստուծոյ տնօրէնութեան սուրբ Յովհաննէս...»:

Ճանապարհին քանի մը տեղ, ծանօթ ազգականներու տուններէն, արագ-զինի և մազա կը հանեն հարսնեւորներու առջև և կը հիւրասիրեն, ի պատիւ փեսային և իւրայիններուն: Թափօրը կը մօտենայ Խրիմեանենց դրան առջև: Հարսն ու փեսան ձիերու վրայ են դեռ, երբ, հարսանիքի խոհարարը, սպիտակ գառ մը գետին կը խփէ և մատաղ կ'ընէ հարսին ու փեսային: Գառի կտրուած գլուխը ձեռքին բռնած, խոհարարը կը մօտենայ ձիերուն և արիւնթաթախ գլուխը կը քսէ ձիերու գլուխներուն, ապա փողոցի դրան ճակատին: «Փեսայ Մկրտիչը, երբ տեսեր է այդ անմեղ գառնուկի մորթուիլը, շատ վատ ազդուեւր է, և չը կրնայով իւր յուզումը ծածկել լացեր է, ըսելով, որ ինչու մորթեցիր այդ անմեղ գառնուկը»*):

Հարսն ու փեսան ձիերէն կ'իջեցնեն, նուագախումբը զանոնք դէպի ներս կ'առաջնորդէ, մինչ փեսայ Մկրտիչին մայրն ալ, բաղարջ, գաթայ, քաղցր և ամբրբէկ (խմորեղէն) մատուցարանով մը գլխին դրած՝ պարելով կը դիմաւորէ իւր աչքի լոյս թագաւոր— փեսայ Մկրտիչին և թագունի—հարս Մարիամին, իսկ ջահէլներն ալ ուրախ և ներդաշնակ կերպեն:

Էք բարեւ, էք բարեւ
Թագաւորին շատ արեւ:
Թագաւորի մէք Տիւս արեւ,
Քեզ ի՜նչ եւ ի՜նչ եմք բիրեւ,
Քաղցր ու բալարջով արեւ,
Արաղի փարջով արեւ:

Թագաւորի մէք Տիւս արեւ,
Քեզի ի՜նչ եւ ի՜նչ եմք բիրեւ,
Վարդ-մանուշակ եմք բիրեւ,
Ռըհան-Շուշան եմք բիրեւ:

Թագաւորի մէք Տիւս արեւ,
— Թոճեք վառող եմ բիրեւ,
— Տախտ աւիլող եմ բիրեւ,
— Լուացք արող եմ բիրեւ,
— Գլխ լուացող եմ բիրեւ,
— Ծամեր խտկող եմ բիրեւ,
— Չախրակ մանող եմ բիրեւ,
— Ոչխար կրող եմ բիրեւ,
Թագաւորի մէք Տիւս արեւ,
Քեռ գլխի դրմիող եմ բիրեւ:

Փեսայ Մկրտիչի մայրը, շօրօրալով-պարով կը մօտենայ և կը համբուրէ իւր զաւակի ճակատն ու երեսները, հարսի գլուխը և մատուցարանը կուտայ հարսնեւորներուն, որ վայելեն քաղցրն ու

*) Չակերաններու մէջ առնւած այս խօսքերն ըսած է ինձ Մարտիրոս Խէրանեանը, որ ժամանակին լսեր է Վանի Յանկոյսների թաղեցի ծերունիներէն:

բաղարջը, աղաղակելով՝ «Աստուած շատ հաց տայ, մի բարձի ծերանան, եօթ որդու սեղան նստեն» և այլն:

Հարար կը տանեն ներս, կանանց սենեակը և կը նստեցնեն փոքրիկ գահաւորակի մը վրայ, իսկ փեսան ալ կը տանեն այդ մարդերու մօտ: Ամբողջ գիշերը՝ կերուխում, նուազ, երգ, պար և ուրախութիւնով կ'անցունեն մինչև լուսաբացը, երբ հեռաւոր բարեկամները ցրիւ կուգան, իսկ ազգականները կը մնան: Պսակէն օր մը յետոյ, կը բերեն հարսի ջրհէզը (օժիտ), նուագախումբը կը նուագէ, ջրհէզը կը բանան և ցոյց կուտան բոլորին: Իրիկուն քահանան կուգայ ուռցը (նարօտ) կը կտրէ, և այնուհետև է միայն, որ առաջին անգամ ըլլալով հարսն ու փեսան իրար երեսը կը տեսնեն, կը գրուցեն և փեսան հարսին իբր գրուցելա, ոսկիներ նուէր կուտայ: Կեսուրը հարսին հացուսելա կուտայ, Հարսը պարտաւոր էր իւր տարրի վերարկուն հանել, և փոխարէն խալախանելա (նուէր) ստանալ:

Քանի մ'օր յետոյ փեսայի ընկերները կուգան և փեսան առնելով շրջագայութեան կ'երթան: Կայցելէին ծանօթ ընկերներու տուները, մէկ-երկու թաս գինի անուշ կ'ընէին, և այսպիսով կը վերջանար հարսանիքը, որ կը տնէր ամբողջ երեք օր ու գիշեր: Այնուհետև երկու խնամիներու—Խրիմեանենց և Սեիկեանենց— խնամապասիւնները ծայր կ'առնեն և ամէն ինչ կը վերջանայ:

Մկրտիչ Խրիմեանը քանի մ'ամսուայ փեսայ էր և ընտանեկան ջերմ ու հաճելի մթնոլորտի մէջ իրեն անչափ երջանիկ կը զգար, երբ Վասպուրականի գլխին պայթեցաւ քաղաքական մեծ ազդեղ մը, ինչ որ պատճառ դարձաւ Մկրտիչ Խրիմեանի ընտանեկան դժբախտութեան:

Գ.

ԶՕՐԱՀԱՒԱԲ ԵՒ ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄԵԱՆԻ ՓԱԽՈՒՍԸ ՎԱՆԷՆ

Ցածկահայտատանի արևելեան երեք մեծ նահանգներու՝ Վասպուրականի, Բիթլիսի և Տիգրանակերտի մէջ, ԺԹ-ը դարի կէսերուն, Օսմանեան Պետութեան քաղաքական գերիշխանութեանը կը հակազդէին՝ բիրդ ցեղապետներ, բէկեր. դարաբէյիներ և հոգևորականները, որոնք յիշեալ նահանգներու այս ու այն գաւառներու մէջ, տեսակ մը կիսանկախ իշխանութիւններ ստեղծեր էին և իրենց

անմիջական ղեկավարութեան ներքոյ զօրք ու հարկ կը հաւաքէին հպատակ հայերէն և քիւրդերէն:

Վասպուրականի նահանգին մէջ, տաճիկ իշխանութեան գոյութիւնն ու ազդեցութիւնը, գլխաւորաբար, զգալի էին, Վան քաղաքին և մօտակայ արուարձաններու կամ զուտ հայաբնակ գաւառներու մէջ: Իսկ նահանգի ծայրագաւառներու և լեռնաշխարհներու Հայ և քիւրդ ազգաբնակչութիւնը բացարձակապէս քիւրդ իշխանաւորներու ազդեցութեան ենթարկուած էր: Քիւրդ բէկերն ու դարաբէյիները յաճախ կ'ըզհարուէին և զօրք ու զէնքով կոռի կ'ելլէին իրար դէմ, հողային, վրիժառական և այլ խնդիրներու պատճառով: Իւրաքանչիւր քիւրդ բէկն ու դարաբէյին ունէր իւր հետեւակ և ձիաւոր պատերազմիկներ, որոնց մէջ կային նաև հպատակ Հայ գիւղացիներ: Այս քիւրդ իշխանաւորները ունէին յատուկ կրօնատեղիներ, բերդեր, ամրոցներ, թաքստոցներ, որոնք կը գտնուէին գլխաւորաբար, Պօհտանի, Ճըզիրէի, Շատախի, Մոկսի, Գաւաշի, Կաթնկանի, Նորդուզի և նման լեռնային գաւառներու մէջ:

Այդ քիւրդ բէկերն ու դարաբէյիները կը հետապնդէին նաև քաղաքական նպատակներ, ցանկանալով տէր դառնալ ամբողջ Վասպուրականի նահանգին և ուժեղ ու վերջնական հարուածով մը տապալել տաճկական իշխանութիւնը, որուն գոյութիւնը անուանական էր արդէն, մանաւանդ նահանգի հարաւային ծայրագաւառներու մէջ: 'Քիւրդերը' Անկախ Քիւրդիստանի մը կազմութեան ծրագիրը կը յղանային և իրենց այս նպատակին հասնելու համար, 1840-ական թուականներու սկիզբներէն, զինական լուրջ պատրաստութիւններ կը տեսնէին, գրաւելու համար ամբողջ Վասպուրականի նահանգը և ի պահանջել հարկին նաև Բիթլիսի և Տարօնի շրջանները:

Վասպուրականի հարաւարեւելեան լեռնաստաններու մէջ կը գտնուէին, Պօհսան և Ճըզիրէ գաւառները՝ Հայ և քիւրդ ազգաբնակչութեամբ: Այս զոյգ գաւառներու միահեծան և բռնակալ քիւրդ տէրերն էին՝ ԽԱՆ-ՄԱՀՄԱՒԻՏ և ՊԷՏՐԻԱՆ-ԲԷԿ անունով երկու նշանաւոր, մեծ գերդաստաններու և ցեղերու ներկայացուցիչները, որոնք 1847 թուի ամբան սկիզբը, ապստամբութեան զբօշը պարզեցին Օսմանեան պետութեան դէմ, և տասնեակ հազարաւոր հետեւակ ու ձիաւոր կռուողներով, Ճըզիրէի և Պօհտանի սահմաններէն

դուրս եկան, յառաջանալով դէպի հիւսիս, նպատակ ունենալով զրաւել Վան քաղաքն ու բերդը և ամբողջ նահանգը: Քրդական այս մեծ ապստամբութեան զօրաբանակներու մէջ կային նաև հազարաւոր Հայ զիւղացիներ, (մեծ մասը Դըհէցիներ): Պէտրխան-Բէկն ու Խան-Մահմուտը, յաջողած էին քայքայել ու ջնջել իշխանութիւնն ու ազդեցութիւնը բազմաթիւ քիւրդ թէկերու և դարաբէյիներու, որոնք իրենց հեծեալներով եկեր միացեր էին ապստամբութեան այդ նշանաւոր ղեկավարներուն: Պէտրխան-Բէկի ծրագիրն էր զրաւել ոչ միայն Վանի, այլև՝ Բիթլիսի ու Տիգրանակերտի ամբողջ նահանգները, որոնց քրդաբնակ վայրերը պիտի դառնային սեփականութիւն՝ Անկախ Քիւրդիստանի, որուն հովանաւորն ու պաշտպանը, իբր թէ Պարսկաստանը պիտի ըլլար, իսկ հայաբնակ գաւառները, ծրագրուած էր թողուլ հայերուն, որոնք պիտի Ռուսաստանի պաշտպանութեան ապաւինէին: Յիշեալ նահանգները զրաւել և Անկախ Քիւրդիստան մը ստեղծելէ յետոյ, Պէտրխան-Բէկը ինքն էր, որ պիտի դառնար միահեծան տէրն ու իշխանաւորը նորաստեղծ Քիւրդիստանին: Այս ապստամբութենէն, քիչ առաջ, Պէտրխան-Բէկը, զիմած էր նաև Վանի հայոց բարոյական, նիւթական և ֆիզիքական օգնութեան, խոստանալով, որ եթէ ինքը յաղթանակէ և Անկախ Քիւրդիստանի ծրագիրը իրականութիւն դառնայ—«Իշխանը (Պէտրխան-Բէկ) հայերուն պիտի տար կառավարութեան (Անկախ Քիւրդիստանի) տնտեսական բաժնի մատակարարութիւնը»*):

Պէտրխան-Բէկի այս առաջարկութիւնը, արդեօք, ունէ վստահութիւն ներշնչեց Վանի հայերուն, անոնք խոստումներ տուին ապստամբապետին, որ օգնութեան կը հասնին, կամ ի վիճակի էին, բացէ ի բաց նման քայլ մ'առնել (ինչ որ տաճիկ պետութեան դէմ ըմբոստութիւն պիտի ըլլար)—ասոնք հարցեր են, որոնց մասին ժամանակակից պատմութիւնը կը լռէ: Սակայն իրողութիւն է, որ վանեցի երկու նշանաւոր հայեր—Ստեփան Մանօղլեան և Մահեստի Յովհաննէս Զալկասրեանը, իրենց քանի մը համախոհներու հետ, Վանէն գիշերանց, գաղտնի հեռանալով, լեռնային ճամբաներով

*) Յակոբ Զահրադեան — Քիւրդո - Հայ Պատմութիւն. Կոստանդնուպօլիս. 1911. Տպարան Արաքս. էջ՝ 86:

գացեր են Պէտրխան-Բէկի մօտ, դպռնալով անոր խորհրդականներ, ապստամբութեան գործերը յաջող կերպով դեկավարելու համար։ Ուրեմն բրդական այդ մեծ ապստամբութեան, իրենց մասնակցութիւնը բերած են նաև Վանի Հայ երեսիւններէն քանինները, Մանօղլիք*) և Չալկասքի դեկավարութեամբ։

Այս երկու ազդեցիկ Հայերը, Պէտրխան-Բէկի հովանաւորութեան ներքոյ, ապստամբութեան շրջաններու մէջ, շատ մեծ ազդեցութիւն և դիրք ձեռք բերին, միակ նպատակ ունենալով, որ Վասպուրականի հարաւակողմի լեռնային գաւառներու — գլխաւորաբար Շատախի և Մոկսի — լեռնական Հայ գիւղացիները, մեծ խմբերով մտնէին Պէտրխան-Բէկի արշաւախումբերու մէջ։ Եւ պէտք է շեշտել, որ Մանօղլին և Չալկատըրը, Պէտրխան-Բէկի զօրաբանակի համար, բերին պատկառելի թուով լեռնական, բաշակորով Շատախցի և Մոկացի գիւղացիներ, որոնք զինուած էին իրենց սեփական Շաւխանէ և Չախմախի հրացաններով և սառ զէնքերով։

Այսպէս ահա, ապստամբութեան բոլոր պատրաստութիւնները տեսնելէ յետոյ, Պէտրխան-Բէկը իր ահաւոր զօրաբանակով, ձրզիւրէի և Պօհտանի սահմաններէն դուրս գալով, կը յառաջանար դէպի Վան, նպատակ ունենալով գրաւել քաղաքն ու բերդը և տապալել տաճիկ իշխանութիւնը՝ նահանգի կեդրոնին մէջ։ Հայկական և քրդական գաւառներն ու գիւղերը, որոնք Պէտրխան-Բէկի և Խան-Մահմուդի արշաւախումբերուն կայան կամ բանակատեղ դարձան, այդ բոլոր վայրերու բնակիչները թալանուեցան և ամէն տեսակ արհաւիրքներու ենթարկուեցան։

Քրդական այս մեծ ապստամբութեան լուրը երբ մայրաքաղաքը — Կ. Պոլիս — հասաւ, տաճիկ կառավարութիւնը խուճապի և յուսա-

*) Ստեփան Մանօղլեանը, (Ասդ մականունեալն) 1830-ական թուերուն, դեռ երիտասարդ, Կ. Պոլիս երթալով, տեղւոյն իտալական դպրոցին մէջ, ստացած էր կանոնաւոր ուսում և կը տիրապետէր ֆրանսերէն ու տաճիկերէն լեզուներուն։

Քրդական այս մեծ ապստամբութեան մանրամասն պատմութիւնը, հիանալի կերպով գիտէր և ուսումնասիրած էր, Վանի հասարակական հին գործիչներէն Վաւրապետ նաթանեանը (որն այժմ ողջ է կարծեմ և կ'ապրի Կ. Պոլիս, ծերունազարդ հասակի մէջ)։ Նաթանեանի պատմածները, 1914-ին, ես գրի առի (Վանի մէջ) և այժմ մասամբ կ'օգտագործեմ։

հատութեան մատնուած իւր ընելիքը չ'էր գիտեր: Վանի և Էրզրումի մէջ, կանոնաւոր բանակներ չը կային, բրդական ըմբոստութիւնը ճնշելու համար: Վերջապէս կառավարութիւնը յաջողեցաւ Արարիայէն 25,000 արաբ զինուորներ բերել Պոլիս և կանոնաւոր զօրաբանակ մը կազմել, վերին հրամանատարութեամբ Օսման Փաւայի, որ զօրքի գլուխն անցած, ճամբայ ելաւ դէպի Վան: Սակայն կառավարութիւնն ասով չը բաւականացաւ: Սուլթան Ապսիւլ-Մէջիս և Պապը-Ալին (Բարձագոյն Դուռը) կ'որոշեն Վասպուրականի Հայերէն զինուոր հաւաքել և տաճիկ զօրավարներու ղեկավարութեան յանձնելով, Հայ զինուորները միացնել Օսման Փաշայի բանակին և ուղարկել քիւրդերու դէմ: Որպէսզի Հայերը սիրով մասնակցէին այդ կռիւներուն և անտրտունջ կերպով զօրահաւարի ենթարկուէին, կառավարութիւնը լուրերը տարածել տուաւ թէ՛ Պէտրխան-Բէկի ապստամբութեան նպատակն է բնաջնջել ու կոտորել Վասպուրականի և շրջակայ նահանգներու Հայութիւնը:

Այժմ խօսք տանք յիշեալ դէպքերուն ժամանակակից պատմագիր Աւեսիպ Վարժապետ Պէրպէրեանին.

« (1847) Գանի ամօք ինչ յառաջ անողորմ և ապստամբ ազգն Մարաց ունելով 'ի գլուխ իւրեանց զԽան Մահմուտ և զՊէտէրխան պէյ, հարստահարէին զբնակիչս Վանայ և Տարօնոյ և շրջակայ գիւղօրէիցն, կողոպտէին զվանօրայս և զեկեղիցիս, կեղերէին և սպանանէին, և կուսակալն Կարնոյ և բրդեշխն Վանայ յանգէտս լինէին զչարագործութեանց նոցա, և ոչինչ փոյթ էր նոցա, թերևս և ինքեանք առնուին զբաժինս իւրեանց յաւարէ անտի՝ զոր կողոպտէին նոքա, և ոչ զդէմ ունէին նոցա կամ պատերազմաւ և կամ ահացուցմամբ»*):

Այս տողերէն կը հասկցուի, որ Խան-Մահմուտի և Պէտրխան-Բէկի շարժումներն ուղղուած էին ոչ թէ տաճիկ կառավարութեան, այլ Հայութեան դէմ: Այսպէս համոզուած էր նաև, Տաճկահայոց այն ժամանակուայ Պատրիարք Մասթուս Արքեպիսկոպոս (յետոյ Կաթողիկոս) Զուլթանեանը, որ «բողոքս երարձ երկիցս 'ի Բ. Դուռն, և յերրորդումն նուազի գրեաց, եթէ բնակիչք Վանայ ոչ կարելով

*) Պատմութիւն Հայոց. Աւետիս Վարժապետի Պէրպէրեան. Կ. Պոլիս. Տպագրութիւն Պօղոսի Բէշիշեան և ընկ. 1871. էջ 321:

այլևս տոկայ անըմբեր տառապանաց՝ զոր հասուցանեն Մարք (քիւրգեր)՝ ի վերայ նոցա, որոշեալ են ի միջի իւրեանց խոյս տալ ընտանեօր հանդերձ և գաղթել ի Ռուսաստան»*)։

Եւ իբր թէ, Մատթէոս Պատրիարքի երկու անգամուայ բողոքի վրայ— «Բ. Դուռն, պատրաստեցաւ կազմեցաւ բանակ պատերազմող զօրաց, և սպարապետ կարգեցաւ Օսման փաշա այրն բաջ և զօրաւոր. և զիմեաց ի վերայ ապստամբացն այնոցիկ ի հիւսիսոյ և ի հարաւոյ նուաճել զնոսա անճողոպղելի փախստահամբ։

«Յայնժամ գրեաց և Մատթէոս պատրիարք առ առաջնորդս Տիգրանակերտի, Բաղէշու, Բալուայ, Կարնոյ, և Վանայ, զի ժողովուրդք իւրեանց ելցեն ի վրէժխնդրութիւն այնչափ տառապանացն՝ զորս կրեցին մինչև ցարդ, յամենայնի օգնական լիցին և ծառայեսցեն արքունի բանակին, և զհաւատարմութիւն իւրեանց ցուցեն իրօք առաջի արբայի»**):

Մատթէոս Պատրիարքն ուրեմն կը հրահանգէր, որ Վանի, Կարնոյ, Բաղէշի, Տիգրանակերտի և Բալուայ Հայերը «օգնական լիցին եւ ծառայեսցեն արքունի բանակին», որուն նպատակն էր ճնշել քրդական այդ մեծ ապստամբութիւնը։

Ուրեմն, այսպիսով, հայոց Պատրիարքը կը կատարէր կառավարութեան ցանկութիւնը և յիշեալ նահանգներու հայերը (20 - 45 տարեկան) կ'ենթարկուէին պետական զօրանաւաքի և դառնալով Օսմանեան բանակի զինուորներ՝ պիտի կոուէին Պէտրխան-Բէկի և Խան-Մահմուդի արշաւախումբերու ղէմ։

Մինչ այս մինչ այն, Օսման Փաշան իւր 35,000 բանակով կը հասնէր Վան, 1847 թուի ամրան. Քաղաքի Հայութիւնը, սիրով ընդունեց Օսման Փաշայի բանակը. Հայոց հարիւրաւոր տունները դատարկուած և յատկացուած էին տաճիկ և արաբ զինուորներուն, որոնց համար Վանի հայերը, յետոյ, իրենց ծախսով մեծ զօրանոց (կրօլա) մըն ալ շինեցին և նուիրեցին կառավարութեան։

Օսման Փաշան երբ Վան հասաւ, առաջին զործն եղաւ կազմակերպել հայոց զօրահաւաքը։ Ըստ գրոյցներու, թէ Վանի և թէ գաւառներու մէջ, այս զօրահաւաքը բաւական յաջողութեամբ կատարուած է. Հայ բահանաներ, երեւիյիներ, գիւղական տանուտէրեր և

*) Աւ. Վրժպ. Պէրպէրեան, Պատմութիւն Հայոց. էջ՝ 322։ ***) Անդ. էջ՝ 322։

մելիքները լայն աջակցութիւն ցոյց տուած են կառավարութեան, որ կրցած է հայերէն մեծաքանակ զօրքեր հաւաքել, անոնց զէնք ու հագուստ տալ և խառնել տաճիկ զօրքերու մէջ:

Օսման Փաշան, իւր մեծ բանակով, Վանէն կը շարժուի դէպի ձըզիրէ և Պոհտան: Պէտքէն-Բէկն ու Խան-Մահմուտը երբ այս զօրաւոր և կանոնաւոր զօրաբանակի յառաջախաղացում կը նկատեն, սարսափի կը մատնուին: Անոնց հաւաքած մեծաքանակ կռուողները կը լքեն իրենց դիրքերն ու կը փախչին: Ըստ երևոյթին վասպուրականցի հայերը, Օսման փաշայի բանակին մէջ շատ կարևոր դեր կը կատարեն, ինչ որ ժամանակակից պատմագիր Աւետիս Վարժապետը թող վկայէ:

«Ժողովեցան Հայք Վասպուրական աշխարհին, և մարտ եղեալ յարձակեցան 'ի վերայ ձէզիրէ նահանգին ուր որջացեալ ամրացեալ կային յանառիկ վայրս գլխաւորը բարբարոսաց, և այնչափ 'ի նեղ արկին զՊէտէրխան պէյ նոցա, մինչև յոգիս լինել նմա ապաստան, և յուսահատեալ յանձնեաց զինքն սպարապետ Օսման փաշային հանդերձ իւրով գերդաստանաւն, որ իսկ և իսկ առաքեաց զամենեսին զնոսա 'ի Կոնստանդնուպօլիս, և տիրեաց ամրոցի նորուն, և Պէտէրխան պէյ արսորեցաւ 'ի Գրետէ կղզին ընտանեօք իւրովը:

«Իսկ Խան Մահմուտ գլխաւորն Մարաց ըմբռնեալ 'ի Վանեցի Հայոց և կայանաւորեալ յանձնեցաւ 'ի ձեռս Օսման փաշային, և ածեալ 'ի Կոնստանդնուպօլիս ընտանեօք իւրովը արսորեցաւ 'ի Սիլիստրէ. և բազումք յապստամբացն մատնեցան 'ի սուր, և մնացեալքն ցրուեցան 'ի կողմանս Ռուսաց և Պարսից»*):

Այս կռիւներու ընթացքին, Օսման Փաշայի ձեռք գերի ընկան նաև Ստեփան Մանօղլեան և Մահմետի Յովհաննէս Չալկատըրեանը, որոնք անարգուեցան և շղթաներով՝ ձիերու վրայ կապուելով, արսորուեցան նախ՝ Կեսարիա և ապա Կապան-Մատեն:

Քրդական այդ մեծ ապստամբութիւնը, 1847-ի Հոկտեմբերին վերջնական հաշուեյարդարի կ'ենթարկուէր, քիւրդերու պարտութեամբ և Օսման Փաշայի յաղթութեամբ: Սուլթան Ապտիւլ-Մէճիտը, այս յաղթութեան առթիւ, նոյն թուի Նոյեմբերի 23-ին, յատուկ գրութեամբ, իւր գոհունակութիւնը կը յայտնէր Մատթէոս Պատ-

*) Աւետիս Վրժա. Պէրպլեան. Պատմութիւն Հայոց. էջ՝ 322:

բիարբին, որուն «աղօթք և խնդրուածքը լսեց Աստուած և ընդունեց», Օսմանեան բանակը «փառաւոր յաղթութիւն» տարաւ, իսկ Հայոց ազգն ալ իւր «կատարեալ հաւատարմութեան սէրը» ցոյց տուաւ Օսմանեան «փառահեղ թագաւորութեան»։ Մտաթէոս Պատրիարքը, Սուլթանի այս խօսքերը, յատուկ կոնդակով յայտնեց Թուրքիոյ Հայութեան, որուն կը հրահանգէր ըսել «միաբերան, կեցցէ՛ բարեգութ և բարեյաղթ շէֆքէթլու Սուլթան Ապտիւլ Մէճիտ Խան ինքնակալ կայսր և թագաւորն մեր»*)։

Քրդական ապստամբութիւնը այսպէս ուժեղ կերպով ճնշելէ յետոյ, Օսմանեան կառավարութիւնը, անմիջապէս զինաթափ ըրաւ բանակի մէջ գտնուած Հայ զինուորները և ցրեց զանոնք։ Հաւանաբար կառավարութիւնը կը կասկածէր, որ եթէ Հայ զինուորները զէնքի տակ մնային, այս անգամ, կրնար Հայկական ապստամբութիւն մը ծագել և նոր բարդութիւններ յառաջ գալ։ Այս պատճառով ալ, Հայ զինուորներու ցրումը շատ արագ կերպով կատարուեցաւ։

Այս նշանաւոր իրադարձութիւններէն յետոյ, Օսմանեան կառավարութիւնը, կեդրոնէն կը հրահանգէր զօրաբանակի հրամանատար Օսման Փաշային, որ իւր ձեռքի տակ գտնուած զօրքերը (արաբ և տաճիկ) ցրէր նահանգի (Վանի) գաւառներու մէջ և ամէն տեղ զինուորական խիստ հսկողութիւն հաստատէր։ Այս հրամանն ալ կը կատարուէր։ Այնուհետև Տաճկահայաստանի արևելեան նահանգներու՝ մասնաւորապէս Վասպուրականի, Բիթլիսի և Տիգրանակերտի մէջ, տաճիկ կառավարութեան ազդեցութիւն և իշխանութիւնը կը զօրանար։ Պետական և զինուորական ուժի ներկայութենէն օգտուելով, տաճիկ կալուածատէրեր, աղաներ և պաշտօնեաները և մինչև անգամ հասարակ ժողովուրդը կը շփանային, սանձարձակ կը դառնային և գաղտնի ու յայտնի կերպով ամէն տեսակ ճնշումներ ի գործ կը դնէին վաւառի Հայութեան վրայ։ Քրդական սարսափներէն և արհաւիրքներէն հազիւ ազատուած Հայ ժողովուրդը, այս անգամ, տաճիկ ցեղի և կառավարութեան բռնութիւններու և կեղեքումներու տակ կը հեծէր, կը տառապէր, մինչ միւս կողմէ, ծայրագաւառներու քիւրդ ցեղապետներն ու բէկերն ալ, իրենց կարգին, անվերջ կը հարստահարէին և զուլումներու կ'ընթարկէին Հայ գիւղացիութիւնը։

*) Աւետիս Վրժպ. Պէրպէրեան. Պատմութիւն Հայոց. էջ՝ 326։

*
* *

Պէտրխան-Բէկի և Խան-Մահմուտի ղեկավարութեամբ կատարուած քրդական այդ մեծ ապստամբութեան (1847) ժամանակ, երբ Օսման Փաշան իւր 25.000 զօրաբանակով Վան քաղաքը կը մտնէր, անոր առաջին գործերէն մէկը Հայ երիտասարդներու զինուորագրութիւնը կազմակերպելն էր: Արդէն Վանի հայոց ժամանակակից Առաջնորդը — Գաբրիէլ Արքեպիսկոպոս Շիրոյեան — և քաղաքի երեւելիները, Մատթէոս Պատրիարքէն հրահանգ ստացած էին, ոչ միայն նիւթական և բարոյական օգնութիւն ցոյց տալ Օսմանեան բանակին, այլև հայերը պիտի զինուորագրուէին և մտնէին տաճիկ և արաբ զօրքերու մէջ ու երթային կռուելու քիւրդերու դէմ:

Զինուորական իշխանութեան հրամանագրով և հայոց Առաջնորդի հրահանգով, Վանի Հայ երիտասարդներէն մեծաքանակ բազմութիւն մը կը ներկայանար զինուորական հրամանատարութեան կեդրոնը և իբրև զինուոր արձանագրուելով, կ'ըստանար հրացան և հագուստ: Այս զինուորագրութեան ժամանակ, Վանի հայերու մէջ ուժեղ տարակարծութիւն մը կ'առաջանայ, ժողովուրդը կը բաժնուի, երկու մասի: Հարուստ և կալուածատէր հայերը, հոգևորականութեան հետ, համաձայն էին, որ Հայ երիտասարդները, իբրև Օսմանեան երկրի հպատակներ, ենթարկուէին կառավարութեան հրամանին և զինուորագրուէին. իսկ ժողովուրդի միջին — արհեստաւոր դասակարգը, հակառակ էր, պնդելով, որ երիտասարդները զինուորագրուելով նախ՝ անոնց ընտանիքները անտէրութեան կը մատնուին և երկրորդ, քիւրդ-տաճկական կռիւներէն Հայութիւնը դրական ձեռք արդիւնք ձեռք չի բերեր: Այս հակակարծիք տրամադրութիւնները, գոյութիւն ունենալով հանդերձ, Վանի Հայութիւնը նորէն հազարաւոր երիտասարդներ տուաւ Օսմանեան բանակին:

Այն ծնողները, որոնք հակառակ էին իրենց երիտասարդ զաւակներու զինուորագրութեան, անոնք ամէն տեսակ զաղտնի միջոցներու կը դիմէին, իրենց զաւակները Վանէն հեռացնելու համար, զանոնք փախցնել տալով Պարսկաստան և Կովկաս:

Այս ատեններն էր ահա, — քրդական ապստամբութեան ընթացքին — 1847 թուի ամառը, երբ ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄԵԱՆը, 27 տարե-

կան կանաչ-կտրիճ երիտասարդ մըն էր, զինուորական իսկական տարիքի մէջ։ Զօրահաւաքին չ'ենթարկուելու համար, Մկրտիչ Խրիմեանը կ'որոշէ հեռանալ Վանէն։ Արդեօր, անոր այս որոշումը— փախուստը— իւր մօր և կամ մեծ եղբայր Մարխանի խորհուրդովն եղած է, թէ՛ ինքնաբերաբար, այս մասին տուեալներ չրկան, սակայն փաստն այն է, որ 1847 թուի ամառը, երբ զեռ Մկրտիչը մէկ տարուայ փեսայ էր և արդէն հայրը՝ նորածին աղջիկ գաւակի մը, (Քաղունի անունով) ստիպուած կ'ըլլայ թողուլ իւր ընտանիքը, իւր ծերունազարդ մայրը, հայրական տունն ու հայրենիքը և խումբ մը, հասակակից երիտասարդներու հետ— որոնց մէջն էր նաև իւր անբաժան և սիրելի ընկեր Աւրիպպաս Տապաղեանը— գիշերանց, գաղտնի կերպով, Վանէն դուրս կուգան և փախուստի ճամբան կր բռնեն։ Այս փախստական երիտասարդներու ուղեգիծը, ըստ գրոյցներու, հետեւալը եղած է. Վանի Յանկոյանների ձորէն դուրս գալով, կ'իջնեն Խօշ-Գեաղուկ (անուշ լեռնանցք) կոչուած վայրը ու կը բռնեն գաղտնի և ամայի ճամբաներ։ Այս փախստականները կը ջանան միշտ լեռնային ուղիներով երթալ և ամէն տեսակ զգուշութիւններու կը դիմեն, որ մարդոց աչքէն անտեսանելի մնան։ Անոնք քանի մ'օրուայ առատ պաշար ունէին, մինչև սահման հասնիլը։ Գիշերները ճամբայ կտրելով և ցերեկները լեռներու անանց և ապահով վայրերու մէջ, բուն և հանգիստ առնելով, փախստականներու խումբը Արճակ գաւառէն կ'անցնի Սարայի շրջանը (Վանի նահանգի հիւսիս-արևելք) և ապա կը մօտենայ պարսկա-տաճկական սահմանին, Կօտօլ (Կոթուր) աւանին։ Այստեղէն ծայր կ'առնու Կօտօլի հովիտը (գեալին), որուն մէջտեղէն կ'երթայ խշշան գետակ մը, սեղմուած բարձրաբերձ և դէմ դիմաց ահաւոր լեռներով։

Փախստականները, այս վտանգաւոր և ահազդեցիկ հովիտէն ապահով կ'անցնին ու կը մտնեն բուն պարսկական հողը — Խոյ քաղաքի սահմանները։ Այլիս ազատ էին։ Զէ որ Պարսկաստանի հիւրընկալ և բարեացակամ երկիր է, ուր ապաստան գտած փախստականները ոչ մէկ հետապնդման և ճնշման ենթակայ եղած չ'են։ Խոյի առջև կը տարածուի պատմական Աւարայրի Դաւթը, որուն մէջտեղէն կ'երթայ Տղմուտ գետը։

Ահ, Աւարայրի Դաշտը, Վարդանանց ճակատամարտի այդ խոր-

հրդաւոր և լայնարձակ դաշտը, որ 451 թուի ամբան, ներկուեցաւ 1036 Հայ նահատակներու «վարդագոյն արեամբ»: Հայրենիքի բուռն սիրով ոգևորուած երիտասարդներու սիրտերը, միթէ կրնային, այդ դաշտին մէջ, անտարբեր մնալ: Եւ ահա Մկրտիչ Խրիմեանի աչքին առջև կը պատկերանայ Վարդանանց պատերազմի ականատես պատմագիրը— քաղցրագրուցիկ Եղիշէ Վարդապետը, — որու հոգին կարծես կ'իջնէ «Ի յԱրտազ յԱւարայրին» և «անդըր կըրկին մընչել իւրով աղու ձայնին», որուն կը միանայ Մկրտիչի քաղցրախօս քնարի հառաչանքը.

«... Զի դաշտն արդ Աւարայրի պայծառացեալ է ծաղկալից,
Ոյ յամպոց անձրեաբեր, այլ 'ի ցօղոյ արեան քաջացն.
...Դուք 'ի սէր Վարդանայ վառեալք այդպէս, ազնիւ մանկունք,
Ելիք 'ի Շաւարշան, յորում Հայոց քաջ նահատակք
Առ հաւատոյն ճըշմարիտ և հայրենի կրօնին ազատ
Կամակար նահատակեալ կատարեցան սիրով փրկչին:
...Դուք ըզհող դաշտիս, մանկունք, անկեալ զգետնով համբուրեցէք,
Ուր կաթիլք արեան քաջին և երջանիկ նորա գընդին
Ցօղեցան և շիջուցին զըրբըրեալ հուրըն հրապաշտից»*):

Հայրենասէր այս երիտասարդները, և մանաւանդ Մկրտիչ Խրիմեանը, արդեօք, ինչ ապրումներ ունեցան երբ մտան Աւարայրի Դաշտը, ուրկից ճամբայ ընկան դէպի Դարաշամբի Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի (կամ Մաղարթայ) վանքը (Արաքս գետի ափին, Պարսից հողի վրայ): Այդ վանքի մէջ քանի մ'օր հանգստանալէ յետոյ, գիշեր մըն ալ, զաղտնի կերպով, լաստանաւով Արաքսի վրայով դուրս կուգան Ռուսաց հողը (գետափ) և ճամբաներուն ծանօթ ուղեցոյցի մը միջոցով կը հասնին Նախիջևան քաղաքը:

Մկրտիչ Խրիմեանի և ընկերներու, Վանէն, զինուորագրութեան պատճառով փախուստի մասին բերենք նաև հետևեալ վկայութիւնները.

Մկրտիչ Խրիմեանի— «...Վանէն դուրս ելնելու պատճառն կամ պատրուակն եղեր է զինուորագրութիւնը, երբ գաւառներէն հայ զինուորներ կը ժողվէին: Մկրտիչն ճիշտ զինուորական տարիքն ունէր,

*) «Հրաւիրակ Արարեսեան» էջ՝ 54—58:

և ինչպէս շատերը՝ նոյնպէս և Խրիմեանը փախուցին ի՛ Պարսկաստան։ Իւր ընկերն էր Տապաղեան Աքրիպասն, որոյ հետ՝ մինչև մեռաւ նա, միշտ մտերմութիւն կը պահէր։ Անցնելով Խոյ քաղաքէն, Երասխի ջուրը, Մասիսին շուքն, Արարատայ հողը, Ս. Էջմիածնի տաճարն և նշանաւոր վանորայքը ու վայրերը ողջունելով, համբուրելով առաջին ջերմութեամբ, հիացումն, սէր գորով, լոյս ճառագայթալից պայծառացուցին, ընդարձակեցին և լցին իւր մտաց և սրտի հորիզոնը. այն օրէն յօրինեցաւ նորա քնարն. նա ինքնին դարձաւ քնար, որով պիտի երգէր զԱյրարատ և հրաւիրակ լինէր նորա տաքածեալ որդւոց*)։

Մկրտիչ Խրիմեանի Վանէն հեռանալու պատճառը. Խ. Մալումեանը ևս կը վերագրէ զինուորագրութեան, քանի որ «ուղիղ զինուորական տարիքի մէջ» գտնուող Մկրտիչը «զինուոր գնալ, ինչպէս և բոլոր իր երկրացիները, չէր ուզում, ուստի ստիպվեց զիմեւ միակ միջոցին—փախչել»։

«Այս փախուստը բաց արաւ երիտասարդի առաջ մի նոր աշխարհ։ Թողնելով հայրական տունը, նա ձեռք առաւ ճանապարհորդական գաւազանը, դուրս եկաւ Վասպուրականից, անցաւ թիւրքապարսկական սահմանը և մտաւ Պարսկաստան։ Նոր տեղեր, նոր տպաւորութիւններ**):

Ե .

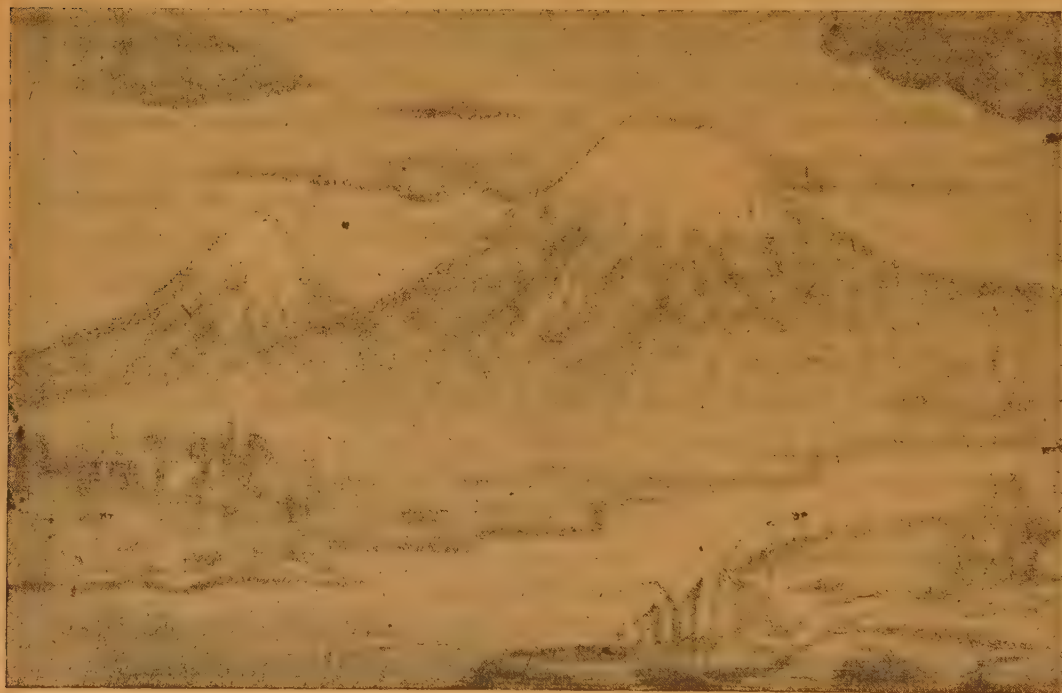
ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ ՀԱՅՐԵՆԱԽՕՍ ՃԱՄԲՈՐԴԸ

Պանդուխտ, տխուր և թափառական վիճակը, ճամբու յոգնութիւնները, հայրենիքի և հարազատներու սէրը, Աւարայրի Դաշտի և Արաքսի յիշատակներու ապրումները, անորոշ ապագայի կասկածները և նոր միջավայրի մը մէջ ապրելու մտահոգութիւնները, իրար խառնուած՝ կը փոթորկեն Մկրտիչ Խրիմեանի և ընկերներու սիրտն ու հոգին, սակայն անոնք հայրենասիրութեան բոցավառ զգացումներով տոգորուած, անվհատ կերպով կը շարունակեն իրենց ճամբան, Մայր Արաքսի ափերով՝ դէպի Այրարատ։

*) «Արեւելք» օրագիր. Կ. Պոլիս. 1885. Թիւ՝ 341։

**) Խ. Մալումեան—Խրիմեան. էջ՝ 8—9։

Փախստական երիտասարդները կը մտնեն Արարատեան Աշխարհը, ուր Մկրտիչ Խրիմեանի սիրտը կը ծփայ հայրենասիրութեան ջերմ սիրով, երբ կը տեսնէ Արարատ (Մասրս) լեռը՝ իւր վեհափառ դիրքով և ալեգարդ գագաթով, եւ ահա Մկրտիչի հայրենախօս քնարը, հրաւէր կը կարգայ հայորդիներուն թէ.

«...Պատրաստեալ ելէք յուղի արդ ելանեմք 'ի յԱյրարատ,
«...Դէտ ալն 'ի վեր ամբարձէք հա երևի Մասեաց գագաթ»:

Հայրենասէր երիտասարդի հոգին թի ու թռիչք առած՝ կը բարձրանայ Արարատի գագաթը և ապա կ'իջնէ «Այրարատեան դաշտն 'ի վայր»:

«...Որ պարծի բսն զայլ գաւառս գոլ զեղեցիկ 'ի Հայաստան,
Դիւր դաշտօք լայնատարած լերամբք պատեալ գեղեցկանիւտ
Որպէս այգի վայելուչ ցանկափակեալ շուրջանակի:
Ի լերանց աղբիւրաբոխ յարդ վրտակունք յամէն կողմանց
Իջանեն յիւր դաշտորայս արբուցանին ըզգալարիս:

Թողում ըզգետնն Երասխ որ գնայ ընգմէջ ծովածաւայ
Մեծամեծ բաշխեալ զառուս ջրասուն առնէ մըշակեալ վայրըս
Զայգիս և զբուրաստանս անդս և ածուս բըրընձաբեր.

...Առ եզերօր Երասխայ ճեմեալ մանկունք յուշիկ յուշիկ,
...Դարձարուք 'ի դաշտաց և յարտորայս Այրարատու»*):

Արարատեան Դաշտը դիտելէ յետոյ, Մկրտիչ Խրիմեանը կ'երթայ Էջմիածին.

«Ի տաճարն աստուածակերտ 'ի մայրնն մեր ամենածին
Ի վեհ և զերապանծ աթոռ Հայոց Լուսաւորչին»:

Էջմիածին, շրջակայ վանքեր և Վաղարշապատը դիտելէ յետոյ, հայրենակարօտ Մկրտիչը կը շարունակէ իւր ճամբան և կ'երթայ գէպի Օշական, Էջմիածնին մօտիկ այն նուիրական գիւղը, որու հողին մէջ կը հանգչին սուրբ նշխարները Հայոց Մեծ-Ուսուցիչ և տառերու գտիչ Մեսրոպ-Մաեսոցին: Ահա և շիրիմը.

«Մեսրոպայ Լուսաւորչին խաւար մըտաց Հայկեան մանկտոյդ»:
Որպիսի հիացմունք ու պաշտմունք կ'ընծայէ Մկրտիչ Խրիմեանը, Հայ գրի այդ անմահանուն և Մեծ-Դէմբին.

«Զարժանին ըզպարտըս մեր այնպիսում հօր երախտամեծ
Վարժողին 'ի դըպրութիւն զմեզ 'ի տառին իւր հրաշագիւտ»:

Օշականէն, կ'անցնի Աշտարակ, ասկէ Ապարանի գաւառակը— Արագածի լեռան լանջերու վրայ— ապա կ'իջնէ Շիրակի դաշտը և կ'երթայ Բագրատունեաց աւերակ և ամայի մայրաքաղաքը— Անի...— ուր Խրիմեանը «ի վերայ աւերակացըն» նստելով, «ձեռն 'ի ծնօտի եղեալ», «անձանձրոյթ իբր աղաւնի» կը մըրմնջայ և «դառնապէս» կուլայ «ի նըշխարեալ յԱնի քաղաք»ի անփառունակ և ողբալի վիճակի վրայ: Անի քաղաքը, Խրիմեանի արցունքով ու քնարով լեզու կ'առնէ և իւր անցեալ փառքերն ու ներկայ աւերակ վիճակը կը պատմէ: Ոգի Հայաստանին է կարծես, որ Անիի աւերակներէն դուրս կ'ելլէ և կը հառաչէ.

«Ես քաղաք հրաշակերտ 'ի Շիրակայ ճոխ գաւառիս
Առ Ախուրեան գետոյդ եզերը և հուպ ձորոյդ ծաղկոցաց.

*) «Հրաւիրակ Արարատեան», էջ՝ 5—7:

...Արքունիք արքայաճեմ շինեալ էին յիս փառաւոր
ի նոսին Բագրատունեան գահըն կազմեալ շրջեղանոյս.
...Այլ ես արդ ձայն արկանեմ առ ձեզ որդիք իմ անջատեալ
...Մի մոռանայք դուք իսպառ զողորմելի Անի քաղաքս».

Սակայն Խրիմեանի ողբը երկար չի տևեր. նա յանկարծ կը
սթափուի, կ'ոգևորուի և յուսատու ձայնով քաջալերանք կուտայ
Անի քաղաքին.

«Այդպէս եղիցի բեզ, դու ո՞վ քաղաք անգաւակեալ.
Տուր այժմիկ դու և դատար ողբոյդ այդմիկ դառնահառաչ,
ժամ է արդէն եւ որդւոցս առ քեզ ըզձայն յուսադրական
Արձակիլ ուրախալիլ ծանրաթախծիդ լինել սփոփիչ.
... Առաւօտ նոր արևով ծագեսցի բեզ յուսանորոգ,
Մերժեսցէ զգիշերդ 'ի բէն և զուարճասցիս դու առ յուսով.
Ի խաւար երկրէդ ելեալ 'նդ երկնից արփուով երեսեսցիս»։*)

Այսպէս ահա Արարատեան աշխարհն ու Շիրակի դաշտը շրջա-
գայելէ յետոյ, Մկրտիչ Խրիմեանը, հայրենի յուշ-յիշատակներով և
անմոռաց տպաւորութիւններով՝ կը հասնէր Ալեքսանդրապօլ քաղա-
ղաքը (Շիրակի մէջ). Արդէն աշուն էր (1847) և անձրևներն ու
ցուրտերը անհնարին կը դարձնէին ճամբորդութիւնը, ուստի և
Խրիմեանն ըստ իւր կենսագիր Աւակեթ-ի («Արևելք» օրագիր. 1885)
«դատար կ'առնու Ալեքսանդրապօլ», ուր ամենայն հաւանականու-
թեամբ մնաց-վեց-եօթ ամիս. Թէ Ալեքսանդրապօլի մէջ Մկրտիչ
Խրիմեանը ո՞ւր ապրած և կամ ինչ գործով զբաղուած է, այս մա-
սին ո՞նէ յիշատակութիւն չը կրցանք ձեռք բերել, միայն պարզ է,
որ նա 1848 թուի գարնան, Ալեքսանդրապօլէն գնաց Թիֆլիս և
ասկից ալ Բաթում՝ ուր նաւի կըսպասէր, Կ. Պոլիս երթալու համար.

2.

ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄԵԱՆՆ Ի ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

Հայաստանի ճամբորդ և պանդուխտ Մկրտիչ Խրիմեանը, 1848
թուի Մայիսին, Բաթումի նաւահանգիստը կը հասնէր, և քանի մ'օր
յետոյ, նաւ նստելով ճամբայ կ'իյնար դէպի Կ. Պոլիս. նաւը կը
պատռէ կուրծքը Սև ծովին, որուն լայնատարած տեսքը, կը յու-

*) «Հրաւիրակ Արարատեան». էջ՝ 34:

զեն պանդուխտի սիրտը. 25 որ նա կը հեռանայ Հայաստանի հող ու ջուրէն, չէ որ հայրենիքի մէջ թողած է իւր սիրասուն, պառաւ մայրը, նորահարս Մարիամը և նորածին զաւակը—Քազուհին, որուն մանկական թոթովանքն ու զրգուանքը դեռ չ'էր վայելած և հայրական սիրոյ ու զեղուն սրտի զգացումները դեռ չէր կրցած տածել իւր զաւակի հանգէպ: Եւ ո՞վ գիտէ, Սե ծովի վրայ հայրենախօս, պանդուխտի սիրտը, որքան յուզուեր ու սեցեր է: Ծովի ալիքներու խշշոցին մէջ, արդեօք, պանդուխտ Մկրտիչը, կը լսէր իւր կենակից Մարիամի մեղանուշ երգի արձագանգները.

«Ստամբոլ քաղաք վէր Սե ծովերաց,
Դարիքիս մեռնեմ իր ճամխներաց...

Ու նաւը կը սուրայ Սե ծովի վրայէն, իսկ տխուր և սևսիրտ Մկրտիչն ալ, անկիւն մը կ'ծկուած կ'ողբայ պանդուխտի իւր դառն ու մենակ կեանքը: Ահա Տրապիզոնի նաւահանգիստը, ուր նաւը կանգ կ'առնէ. Մկրտիչը ուշի ուշով կը դիտէ քաղաքը և նորէն կը խորասուզուի իւր մտածումներու և դառն յուշերու մէջ. նաւը կը քերէ Սե ծովի ափերը, կանգ կ'առնէ ծովափնեայ քաղաքներու առջև և վերջապէս կը հասնի Կ. Պոլսոյ նաւամատոյցը (Սիրքէճի):

Դաւառացի պանդուխտ երիտասարդ Մկրտիչը ոտքը կը դնէր Օսմանեան մայրաքաղաքի հողին վրայ: Անտես և անծանօթ դէմքեր, նոր միջավայր, նոր շրջապատ. նաւամատոյցին մէջ, նա ծանօթ հայրենակից մը կը գտնէ և անոր առաջնորդութեամբ կ'երթայ այն խանը*), ուր կ'ապրէին վանեցի առևտրականներ և պանդուխտներ, որոնք սիրով կը հիւրընկալեն իրենց նորեկ հայրենակիցը. Մկրտիչի առաջին գործը կ'ըլլայ ընդարձակ նամակ մը գրել իւրայիններուն, յայտնելով, որ ինքը, երկար թափառումներէ յետոյ, ողջամբ հասած է Կ. Պոլիս:

ԺԹ-ըդ դարի ընթացքին, երբ բովանդակ Տաճկահայաստանի մէջ, Հայութիւնը կը տնքար ու կը տառապէր քրդական և տաճկական լուծի տակ, երբ պետական ծանր հարկերն ու հարստահարութիւնները տնտեսական քայքայման կ'ենթարկէին զաւառացի Հայ

*) Խանը՝ իջևան—կայանի և թէ առևտրական տներու և խանութներու կենդրոնատեղի եղող ընդարձակ բակի իմաստն ունի, (խանութներու):

Ժողովուրդը, երիտասարդութիւնն առհասարակ պանդխտութեան կը դիմէր և զաղտնի ու յայտնի կերպով կը հեռանար իւր հայրենիքէն, օտար երկիրներու մէջ գործ ու բախտ որոնելով:

Գաւառացի այդ պանդուխտ երիտասարդները ընդհանրապէս կը դիմէին Կ. Պոլիս. Գաղաքացի արհեստաւորները կը զբաղուէին իրենց արհեստներով, իսկ հողագործ գիւղացիները բռնակիր և մշակ կը դառնային և արիւն քրտինք, մտած ամէն տեսակ սև աշխատանքներ կը կատարէին. Այս պանդուխտ երիտասարդութիւնը չարատանջ և թշուառ կեանք մը կը վարէր Կ. Պոլսոյ մէջ. Պանդուխտները չարաչար կերպով կ'աշխատէին, իրենց օրապահիկը կը հայթայթէին և զօւրկ ու խեղճ ապրելով՝ կը տքնէին դրամ աւելցնել և օգնել իրենց հարազատներուն, որ երկրին մէջ բռնակալներու սոսկումներուն և տնտեսական տագնապին ենթակայ էին միշտ: Տաճկահայ կեանքի ամենաողբերգական մէկ էջն ալ, ահա, գաւառացի պանդուխտ երիտասարդութիւնն էր, որ կը մաշէր ու կը հիւծէր Կ. Պոլսոյ խաններու և մութ ու խոնաւ, լուռ և խոնարհ յարկերու տակ:

Սակայն, միթէ Մկրտիչ Խրիմեանը Կ. Պոլիս եկած էր դրամ վտտակելու և իւրայիններուն օգնելու նպատակով. Միթէ իրենց տնտեսական վիճակը վատ էր, որ նա Կ. Պոլսոյ մէջ դառն ու ծանր աշխատանքի լծուէր և դրամ հասցնէր իւր հարազատներուն. Ո՛չ, բարեբախտաբար այդպէս չ'էր: Կ. Պոլիս գալու իւր նպատակը տարբեր բան էր: Նա գիտէր, որ մայրաքաղաքը արեւմտահայ կեանքի մտաւոր կեդրոնն էր, գիտէր որ այնտեղ ազգային, հասարակական կեանք կար, գիր ու գրականութիւնը, կանոնաւոր դպրոցներ և թերթեր կային, նա համոզուած էր, որ այդպիսի շրջանի մը մէջ դիւրին էր մտքի և գիտութեան լայն պաշար ձեռք բերել, զարգանալ, յառաջագիմել, ծանօթութեան շրջաններ ստեղծել, ժամանակակից ազգային ղէմքերու հետ մտերմանալ և այլն. Ահա այս բոլոր երևոյթներն էին, որոնք Մկրտիչ Խրիմեանի աչքին առջև բացին ապագայ գեղեցիկ յոյսերու հորիզոնները և զինք՝ Արարատեան Աշխարէն տարան ղէպի Կ. Պոլիսը, որտեղ գալու անոր միակ նպատակը եղած է կանոնաւոր ուսում և կրթութիւն ստանալ և օգտակար լինել իւր ազգին ու հայրենիքին: Սակայն նիւթական ինչ. միջոցներով պիտի ապրէր Կ. Պոլսոյ մէջ, դրամ ունէր, կամ Վանէն — իւր հարազատ-

ներէն օգնութիւն կը ստանանք. Անտարակոյս ոչ, որովհետեւ, հէնց որ Մկրտիչը Կ. Պոլիսը կը հասնէր, անոր առաջին մտահոգութիւնը կ'ըլլար հասարակ գործ մը, արհեստ մը գտնել, իւր առօրեայ համեստ ծախսերը հոգալու համար, և ահա— «Ինչպէս պատմում են իրեն ամենամօտ աշակերտները, առժամանակ պարապել է կօշկակարութեամբ, կամ աւելի ճիշտն ասած, կօշկակարի մօտ ծառայել է՝ իրեն նպատակին հասելու համար»*)։ Կտաւագործութենէն յետոյ՝ կօշկակարութիւն, մէկը հայրենիքի, իսկ միւսը պանդխտութեան մէջ։ Կտաւագործութիւնը սովորելու ժամանակ ինքը, իւր հօրեղբայր Խաչատուրէն ուսում, կրթութիւն և «սիրոյ դաստիարակութիւն» կ'ուսանէր, իսկ այժմ, կօշկակարութեան հետեւելու ժամանակ, նա՝ ինքն էր, որ ուսում և «սիրոյ դաստիարակութիւն» կը սովորեցնէր կօշկակարանոցի աշակերտներուն։ «Խրիմեանը կօշկակարի հասարակ ծառայութեան մէջ էլ աննշան և կորած չմնաց, շուտով նա իր արհեստակիցներէ մէջ ձեռք բերեց ընդհանուր հռչակ, բարի անուն և գրաւեց բոլորի սէրը։ ... Իր արհեստակիցներէ մէջ Խրիմեանը, բացի իւր բնական ընդունակութիւններէ, մի առաւելութիւն ունէր, որ կրթուած էր և դեռ այժմ էլ ճարած կոպէկներովը կրթութիւնը շարունակում էր Պօլսումը, ուստի և բացի իրեն արհեստից նա արհեստակիցներէ մէջ ուսուցչութիւն էլ էր անում»։**)

Որոշ կերպով չ'ենք կրնար ըսել, թէ Մկրտիչ Խրիմեանը, որքան ժամանակ կօշկակարութեամբ զբաղեցաւ, սակայն հաւանական է, որ միայն քանի մ'ամիս տևեց այդ, վասնզի իւր արհեստակիցները, ամէն տեղ կը խօսէին, որ վանեցի պանդուխտ Մկրտիչը արհեստի յարմար մէկը չէ, նա արժանաւոր, կարգացուոր և ուսումնակա՞ն մարդ է, խելօք և ընդունակ։ Իւր մատչելի, քաղցր և համեստ բնավորութեան շնորհիւ, Մկրտիչ Խրիմեանը ծանօթներու և մտերիմներու ջերմ շրջան մը կը ստեղծէ, արժանանալով ամէնքի համակրանքին և սէրին։ Ուր որ երթար, ուր որ հրաւիրուէր, ամէն տեղ Հայաստանի մասին կը խօսէր, կ'երգէր, կ'ողևորէր ու կ'ողբուէր։ Վասպուրականի բնական գեղեցկութիւնները կը նկարագրէր, պատմական և հայկական անցեալ և նոր կեանքէն զրուագներ

*) Բազբառ Միլիմանեան—ՀԱՅՐԻԿԻՆ. Թիֆլիս. Տպարան Մ. Մարտիրոսեանի և Ընկ. 1893. էջ՝ 12: **) Անդ. էջ՝ 13:

կը պատմէր Մայր Արարսն ու Մասիս սարը, Աւարայրի և Արա-
րատեան դաշտերը, Արագածն ու Շիրակը—հայրենի այս պատմա-
կան ու նուիրական վայրերը—անոր զրոյցներու առանցքը կը կազ-
մէին, դառնալով նաեւ ոգևորութեան և ներշնչումի աղբիւրը ամէն
աճոնց, որոնք Հայաստանի այս պանդուխտ երիտասարդի հայրենա-
սիրութեամբ վրայ կը հիանային և անոր անկեղծ ու խանդավառ
զգացումներով կը տոգորուէին. իւր շրջապատի մարդկանց սէրն ու
համակրանքը, այնքան հարազատ և սրտարուղիս եղած են Մկրտի-
չի հանգէպ, որ թէ իւր հայրենակիցներ և թէ պոլսեցիները, զա-
նազան դիմումներով, յաջողած են, որ Հայաստանի այս հայրենա-
սէր երիտասարդը—Մկրտիչ Խրիմեանը—Վարժապետ դառնայ. եւ
այս ուղղութեամբ թափուած ջանք ու ճիգերը կ'իրագործանան:

Է.

ՄԿՐՏԻՉ ՎԱՐԺԱՊԵՏ ԽՐԻՄԵԱՆ

Կ. Պոլսոյ Խաս-Գիւլի մէջ, 1848 թուին, կը բացուէր աղջկանց
անդրանիկ դպրոցը, որուն ղեկավարները, միաձայնութեամբ կ'որո-
շեն նորարաց դպրոցին իբր դասատու հրաւիրել, Հայաստանէն եկած
պանդուխտ երիտասարդը—Մկրտիչ Խրիմեանը, Անոր ուսումնակաճ
և հայրենասէր քրպայուն համբաւը արգէն շատերը լսած էին:

Եւ ահա, նոյն թուի աշնան, Մկրտիչ Խրիմեանն իբր գասատու
—վարժապետ—Խաս-Գիւլի աղջկանց դպրոցի մէջ, կը դասաւանդէր՝
Հայոց լեզու, Հայոց պատմութիւն, Հայաստանի աշխարհագրութիւն,
կրօն և երգեցողութիւն: Կարճ ժամանակի մէջ, նա դպրոցական
այնքան արգիւնաւոր գործունէութիւն մը ցոյց կուտայ, որ, թէ
դպրոցի ղեկավարները և թէ աշակերտները ջերս սիրով և համա-
կրանքի զգացումներով կը կապուին անոր հետ և բարոյապէս ու
նիւթապէս կը քաջայերեն անոր աշխատանքները:

Հայաստանի այս երիտասարդը, նոյն ինքն՝ ՄԿՐՏԻՉ ՎԱՐԺԱ-
ՊԵՏ ԽՐԻՄԵԱՆը, այդ դպրոցի մէջ, իւր հայրենախօս ճառերով և
ազգաշունչ խօսքերով, այնպիսի ջերմ և խանդավառ մթնոլորտ մը
ստեղծած էր, որ աշակերտութիւնը, հայրենասիրական հարազատ
զգացումներով առլցուն, երևակայութեան թռիչքներով կը սլանար

դէպի «Հայաստան երկիր դարձաւ» և հին փառքերու յիշատակներով՝ նոր ոգի, հաւանդ կը ստանար, Հայրենասիրութեան և ազգասիրութեան զաղափարներու հետ, Մկրտիչ Վարժապետը, մատաղ սերունդին կը սովորեցնէր նաև առաքինութեան և մարդասիրութեան գործնական դասերը:

Աշակերտներու ծնողները, երբեմն առիթ կ'ունենային այցելել դպրոցը, կը ծանօթային Հայաստանցի Վարժապետին հետ, ներկայ կ'ըլլային անոր դասերուն և կը հիանային անոր խօսքերու վրայ: Խոս-Գիւղի հայերը շատ ոգևորուած էին իրենց Հայաստանցի Վարժապետով, և ամէն տեղ անոր գովքը կ'ընէին:

Գ. Պոլսոյ Հայոց բարձր դասակարգերու և ամիրայական գերդաստաններու մէջ, Մկրտիչ Վարժապետ Խրիմեանի հռչակը տաքածուած էր: Օտեան, Այվատեան, Պախան և ուրշ մեծանուն գերդաստաններու հետ, Մկրտիչ Խրիմեանն արդէն ջերմ յարաբերութիւն հաստատած էր: Ամէնքը սիրով կը հիւրընկալէին զայն, կը լսէին անոր ազգաշունչ զրոյցներն ու հայրենասիրական կրակոտ խօսքերը, որոնք միշտ կ'անդրադառնային պոլսահայութեան անտես և անծանօթ՝ բայց սիրելի հայրենիքի՝ Սայասանի շուրջ: Մկրտիչ Վարժապետը, այնքան ջերմ սիրով և յարաբերութեամբ կը կապուէր այդ մեծ ընտանիքներու հետ, որ մինչև անգամ, քանի մը տեղ, տնային զատարարակ կը հրաւիրուի և հարուստներու զաւակներուն հայեցի ուսում և կրթութիւն կուտայ:

Մանաւանդ Օտեան և Այվատեան գերդաստանները, շատ վեհանձն վերաբերմունք և բարոյական ու նիւթական քաջալերութիւն ցոյց կուտան Մկրտիչ Վարժապետ Խրիմեանին, որ յաճախ առիթ կ'ունենար, իւր արդար վաստակի զբաւով օգնել իւր մօր, ընտանիքին և մինչև անգամ, 'ի Պոլիս ապրող զաւառացի պանդուխտներուն: Մկրտիչ Վարժապետի դաստիարակչական այս յաջող գործունէութիւնը և նիւթական համեստ վիճակը, անոր չարամիտ հակառակորդներու և թշնամիներու բերանն ու ձայնը հանդիսացող Բօլօզ Վարժապետին կողմէ, հետևեալ տողերով բնորոշուած է.

«...Մինչև պատեալ զանձամբ նորա աղքատութեան զերթ գերկաթ,
Ակամայից գոլ դասատու 'ի տունս Հայոց անընդհատ»*)

*) Խրիմեան եւ գործի իւր. էջ՝ 78:

Իսկ Մկրտիչ Վարժապետ Խրիմեանի հայրենասիրական զգացումները, անոր թշնամիներու կողմէ այսպէս կը բացատրուէին.

«...Ինքն ո՛ր նստէր ո՛ր հասանէր յոգւոց հանէր հառաչէր, Ա՛խ Հայաստան, վա՛հ Հայաստան կրկնէր ասէր, երեքկնէր: Մինչև ինքն զինքն կեղծէր 'ի լաց առ անձուկ սէր հայրենեաց Ընդ ունչս 'ի նուրբ աւաշէր կեղծ իբրև զմայլեալ խելագնաց, Թէ որ ցնա ինչ հարցանէր, եթէ յուզուջ թէ 'ի տան նա աւաշէր յանզգայից, ոչինչ առնէր պատասխան: Ձորս ապշեցոյց զպատանեակս Բիւզանդացւոց մոգաբար, եցոյց զանձն իւր մեծ ոմն լինիլ Հայաստանին փրկարար»:^{*)}

Նախանձի, ատելութեան և ստոր թշնամութեան արտայայտութիւն եղող վերոյիշեալ տողերը, մենք դիտմամբ մէջ բերինք, ցոյց տալու համար, որ մինչև անգամ անոր կատաղի հակառակորդները, ժամանակին (թէև հեգնանքի և ծաղրանքի կերպով), արձանագրած են թէ՛ Խրիմեանը «ո՛ր նստէր, ուր հասանէր յոգւոց հանէր հառաչէր» և — «Ա՛խ Հայաստան, վա՛հ Հայաստան կրկնէր ասէր, երեքկնէր»: Այո՛, թէև անոր թշնամիները այս տողերով, ուզած են ծաղրել Մկրտիչ Վարժապետի հայրենասիրութիւնը, սակայն, այդ խօսքերը, բացարձակ կերպով կը հաստատեն, որ յիշուի, Խրիմեանը, Կ. Պոլսոյ մէջ, ուր որ գացեր է, որ շրջանի մէջ որ մտեր է, — «ուր նստէր, ուր հասանէր», — «Ա՛խ Հայաստան, վա՛հ Հայաստան կրկնէր ասէր», որովհետև Հայաստանի, Մայր երկրի սիրտէն եկած էր, նա, շրջեր էր ժողովուրդին մէջ, տեսած էր Հայ Հայրենիքի հին փառքերու յիշատակները և պատմավայրերն ու սրբատեղիները, որոնք բոլորն ալ անոր սիրտն ու հոգին հրավառել էին ազգի եւ հայրենիքի բուռն եւ սուրբ սիրով:

Կ. Պոլիս, և մանաւանդ Խաս-Գիւղի հայոց հարազատ շրջանները, այնքան ջերմ ընդունելութիւն ցոյց տուած էին Հայաստանցի այս պանդուխտ երիտասարդին, որ նա իւր սիրտն ու հոգին, իւր զգացումներու յորդաբուլիս աղբիւրը կը բանար և «Ա՛խ Հայաստան, վա՛հ Հայաստան» հառաչելով ազգի և հայրենիքի սիրոյ զգացումները կը տարածէր Խաս-Գիւղի հայկական շրջաններու մէջ:

^{*)} Խրիմեան եւ զորո՞ք իւր. էջ՝ 79:

Խրիմեանը—«Վանէն մեկնած պահուն, անծանօթ գաւառացիի մը պէս չ'էր արդէն որ ձեռք առած էր ճամբորդի ցուպը. իբրեւ հայաստանցի ուսուցիչ և գրագէտ՝ սիրուած անուն մը ունէր նա այդ միջոցին»։ *)

Քննենք նաև այս տողերը. Երբ Խրիմեանը, 1847-ի ամրան, կը հեռանար և կ'անցնէր Արարատեան Աշխարհը, նա ամէն տեղ, սոսկ, իբր վանեցի «գաւառացի անծանօթ» ճամբորդ մը նկատուած էր. Ո՛չ մէկ փաստ և վկայութիւն—գրաւոր կամ բանաւոր—չ'ենք կարող գտնել, որպէսզի հաստատենք թէ Խրիմեանը «իբրեւ հայաստանցի ուսուցիչ և գրագէտ սիրուած անուն մը ունէր» (որտեղ, երբ), Կ. Պոլիս հասնելէ առաջ՝ Վանի կամ Արարատեան Աշխարհի մէջ, Կ. Պոլիս հասնելէ, Խաս-Գիւղի հայոց դպրոցի ուսուցիչ կարգուելէ և ընտանեկան շրջաններու հետ մօտիկ յարաբերութիւններ մշակելէ յետոյ է միայն, որ Խրիմեանը «իբրեւ հայաստանցի ուսուցիչ և գրագէտ սիրուած անուն մը» կ'ունենայ և իւր «պերճախօս խառնուածքը՝ իր դիւրահաղորդ նկարագրին վրայ աւելցուած, քաղցր մտերմութեան ուրրտ մը կը շինէին ամէն տեղ իր շուրջը, ու ինք, վառվառն ու համակրելի երիտասարդ, ճամբորդ հայաստանի՝ որուն բառը լոկ բաւական էր սիրտերը յուզելու համար, անոր խոցն ունէր իր հոգւոյն մէջ ու խօսքը իր շրթանց վրայ, հայրենիքի վիշտն էր որ ճամբորդներ էր իրեն հետ...»։**)

Այո, Խրիմեանի հետ—«հայրենիքի վիշտն էր որ ճամբորդներ էր» Կ. Պոլիս, ուր հայրենիքին Լուս Վիշտը ծրարող Խրիմեանի Մեծ Սիրտը, առաջին անգամ Խաս-Գիւղին մէջ կը բացուէր և մայրաքաղաքին մէջ ապրող ամիրայական և բարձր գերդաստանները, վանեցի Մկրտիչ Վարժապետի հայրենասիրական զգացումներով ու խօսքերով կ'ոգևորուէին և ամէն տեսակ յարգանք ու պատիւ կ'ընծայէին այդ հայրենախօս վարժապետին։

Ուսուցչական ասպարէզը Խրիմեանի ինքնազարգացման առաւել ևս զարկ կուտայ. երիտասարդ Վարժապետը, դպրոցական աշխատանքներէն յետոյ, կ'ներթար պոլսեցի հայկաբան ուսուցիչներու

*) ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ—(իր ծննդեան հարիւրամեակի առթիւ) Թ(որգոմ) Ե(պիսկոպոս) Գ(ուշակեան). Փարիզ. Գեղարուեստական Ցպարան. 1925. էջ՝ 16։

**) Անդ. էջ՝ 16։

մօտ, Հայ գրաքարի ուսումը խորացնելու նպատակով. Գիշերները, իւր առանձնասենեակի մէջ, կը գրադուէր գրելով ու կարդալով. Ի Կ. Պոլիս, անոր ընթերցանութեան գիրքերն եղած են դասական գրականութեան գլուխ գործոցները (Հոմերոս, Վիրգիլիոս և նման դէմքեր), որոնք հայերէնի թարգմանուած և լոյս տեսած էին Վենետիկի Մխիթարեան Հարց ջանքերով. Վիրգիլիոսի «Մեակակաւն»-ի հանդէպ, Խրիմեանը այնքան մեծ սէր և ոգեորութիւն ցոյց տուած է, որ շատ մը մասեր բերանացի սովորած և առանձնութեան ժամերուն արտասանած է եղեր.

Ուսման ծարաւը, բարձրագոյն կրթութեան սէրը, այնքան վառ եղած են Մկրտիչ Վարժապետի սրտին մէջ, որ նա անգամ, ցանկութիւն ունեցած է, Կ. Պոլսէն երթալ Եւրոպա, իւր նպատակին հասնելու համար: Սակայն իւր նիւթական համեստ վիճակը արգելք կը հանդիսանայ անոր այդ ցանկութեան, որու մասին, Խրիմեանը ցաւ ի սիրտ այսպէս կը գրէ — «Յաճկացայ ես, այլ բախճ ինձ չյաջողեց»*).

Խրիմեանը իւր մտաւոր զարգացումն աւելացնելու համար, յարաբերութիւն կը մշակէ Կ. Պոլսոյ ժամանակակից գրական և կրթութեան գործիչներու և ուսումնական շրջաններու հետ և կը ջանայ ընդլայնել իւր գիտցած ծանօթութիւնները, որոնք ձեռք կը բերէր — «...Ունկն դնելով վարժապետաց, և լըսող լինելով երեւելաց խորհրդոց ու խօսակցութեանց, յորս միշտ նշանաւոր գրագէտ և ուսումնական անձինք կը գտնուէին, շատ օգուտ կը բաղէ նա իւր այս վիճակէն. իւր հետաքրքրութիւնն, իւր համակրանք ազդող դէմքն ու տարիքը, իւր քաղցր և հայրենախօս լեզուն, իւր համեստ բնաւորութիւնը սիրելի կ'ընեն զինքն բազմաց, նշանաւոր ընտանեաց մէջ կ'ընդունուի իբրև դաստիարակ և իբրև բարեկամ».**)

«... Նա իր մտաւոր զարգացմամբ այնքան առաջ էր գնացել, որ նրան ընդունում էին մասնաւոր տներում իբրև տնային վարժապետ: ... Եռանդոտ, բարձրահասակ, արծուաբիթ, խոշոր աչքերով, գեղեցկադէմ երիտասարդը իր գրաւիչ և համեստ բնաւորութեան

*) Խրիմեան Հայրիկ—Սիրաք եւ Սամուէլ. Թիֆլիս. Տպարան Մ. Դ. Ռո-տինեանց. 1893. էջ՝ 140. **) «Արեւելի» օրագիր. Կ. Պոլիս, 1885.

շնորհով, կարողացաւ գտնել քարեկամներ լայն շրջան, ուր նրան ընդունում էին սիրով և յարգանքով»*):

«... Խրիմեան յարաբերութեան մտաւ Պոլսոյ Հայ մտաւորական դասին հետ: Այդ հմուտ մարդոց շրջանակին մէջ իր կրթութիւնն ընդլայնեց, իր գրական մշակումը ճշգրտացուց. մասնաւոր խնամքով մը կարդաց և ուսումնասիրեց մանաւանդ Մխիթարեանց հրատարակած պատմական, բանաստեղծական, բանասիրական արտադրութիւնները» **):

Ահա մտաւոր ու գրական այն շրջանակները, որոնց հետ ջերմ յարաբերութիւն մշակած էր Մկրտիչ Վարժապետ Խրիմեանը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ:

Ը.

ՄՈՒՏՔՆ Ի ԳՐԱԿԱՆ ԱՍՊԱՐԷՋ

Ինչպէս տեսանք, Մկրտիչ Վարժապետ Խրիմեանը, Խաս-Գիւղի դրպոցի ուսուցիչ ըլլալով հանդերձ, ջերմ սիրահար էր նաև գրականութեան և միշտ յարաբերութիւն կը պահէր Կ. Պոլսոյ մէջ ապրող ժամանակակից գրական յայտնի գէմբերու հետ:

Մխիթարեան Միաբանութեան գրական կաճառի լուսատու աստղերէն Հայր Արսէն Կոմիսսա Բագրասունին, 1849 թուին, կ'ապրէր ի Կ. Պոլիս: Մկրտիչ Վարժապետ Խրիմեանը—ըստ երևոյթին—մօտիկ յարաբերութիւն ունէր այդ գրական հսկայի հետ, կ'օգտուէր անոր խորհուրդներէն և կ'առաջնորդուէր անոր ցուցմունքներով, իւր գրական աշխատանքներու կամ ընթերցումներու մէջ: Տարակոյս չը կայ, որ Հ. Արսէն Բագրատունիի տպուած և անտիպ երկասիրութիւններու հետ, Մկրտիչ Խրիմեանը ծանօթ էր: Քսան և ին տարեկան Մկրտիչը, խորապէս ուսումնասիրած էր նաև հայկական հին տաղաչափութիւնը և կը ջանար այդ ձևով ալ գրել: Սակայն, որ Հայ հեղինակն էր, որ «մեր նախնեաց ճաղաչափութիւնը նորոգող» կը դառնար, եթէ ոչ՝ Հ. Արսէն Բագրատունին, որուն անձին ու գրական պատկառելի գործունէութեան վրայ հիացող Մկրտիչ Խրիմեանը, այդ «Մեծիմաստ եւ բազմահմուտ մեծաճոյակ հօր»

*) Խ. Մալումեան—Խրիմեան. էջ՝ 10:

**) Արշակ Զօպանեան—Իեմմե. (Խրիմեան Հոյրիկի մասին գրուած բաժինը՝ ամբողջ 20 էջ). Փարիզ. Գեղարուեստական Տպարան. 1924. էջ՝ 114:

մասին, «գովեստ» քերթուած մը կը գրէ և նամակով մը հանդերձ, 1849 թուի Ապրիլ 15-ին, կ'առաքէ Սկիւտար (Կ. Պոլիս) «Մեծահաճաւար Քերթողին Բագրասունի»-ին, որուն հրաւէր կը կարգար.

«Հա՛յր, առաւել արժան էր քեզ ո՛չ գօտարին քնար հարկանել,
Այլ գօյոյ, որ վեճ հոգւով քաջ եւս հնչի՝ հայրենւոյն».

Այդ նամակն ու քերթուածը ստանալէ յետոյ, Հ. Արսէն Բագտունին, Մկրտիչ Խրիմեանին հետեւեալ նամակը կը գրէ.

Արգոյ եւ սիրելի պարոն

Զգիր քո առաքեալ առիս ի 15 ամսոյս հանդերձ քերթուածովքդ ընկալայ, ընդ ներողամիտ գովութիւնսդ յոյժ ամաչեցի, իսկ խնդութիւն միայն այն եղև ինձ, զի զայդպիսի աննախանձ բարեխնդիր ոգի ծանեայ յԱզգիս և միանգամայն այդչափ Խիրատենչ և փոյթ քաջ աշակերտեալ բուն հին նախնեացն գեղեցիկ ախորժանաց, և գոհութիւն վասն այսորիկ մատուցի նախ Աստուծոյ և ապա սովին գրովք պարտ վարկանիմ մատուցանել քում Սիրելութեանդ և աղաչեմ սիրողաբար ընդունել զսերտ սրտիւ շնորհակալութիւնս, նաև զգարմանս իմ ընդ այդ քաջութիւն գրչիդ, որով ճշմարտես յանձին և ի գիր զասացեալդ ի բէն թէ՛

«Զօդ ծծեալ Հայաստանեայց շոյտ զգացի զոգի նախնեացն». վասն որոյ և ոչինչ ունիմ ասել յուղղութիւն գրելոցդ, բաց ի գեղչելոյ անտի զգովեստսդ զինէն: Իսկ ըստ համեստ և ծանր բանիցն ոչ սակաւ և զուարճութիւն համարիմ ես տեսանել ի նոսա, եթէ նախնեացն գովութիւնք և նոցին վաղիմի չափոյ ախորժակք հարկաւ և զուարճալիք իցեն հայրենասէր ոգւոց, վասն որոյ և առաջին պատեհաւ առաքեցի զամենայն տառսդ ի վանս մեր յեռու ի Բագմավէպն, եթէ՛ որպէս ինձ, և նոցա հաճոյ թուեսցի.

Ներեսցիր ինձ զայս և եթ յուշ առնել իմաստութեան քում, թերես յօգուտ առ յապա փափագելի երգոցդ ի նոյն չափս, զի քո կարի յաճախեալ է և անխտիր յայս տաղ դիւցազնական եռավանկ դնել զչորրորդ անդամն, զոր իմ

պատշաճագոյն դատեալ ի թատերական աշխոյժ գրուցատրու-
թեան շափս. կամ յայլ նման օրինակն (յոջրն, էջ 91, ծան.
Որատ. բերթ. ծան. 80). վասն որոյ և դուն ուրեք խառն
վարեալ է ընդ քառավանկ չորրորդ անդամն դիւցազնական
տաղից:

Ողջ լինել ըղձանամ բում Ազնուութեանդ՝

Ն. Յ. Ա. Կ. Բագրասունի

ի Խուրուչէշմէ 20 Ապրիլ, 1849.

Իճատէ Իսրուտար

Առ ազնիւ պ. Մկրտիչ Խրմեան *)

«Մեր նախնեաց տաղաչափութիւնը նորոգող» Հ. Արսէն Բագ-
րատունին, համաձայն իւր խոստման, Մկրտիչ Վարժապետ Խրիմ-
եանի գրած «գովեստ» - ողերձ բերթուածքը, կ'ուղարկէ Վենե-
տիկի Մխիթարեան Մայրավանքը, «Բագմավէպ» ամսաթերթի մէջ
հրատարակուելու համար:

Եւ ահա, 1848 թուի Հոկտեմբերին, «Բագմավէպ» հանդիսա-
րանի մէջ, լոյս կը տեսնէր Մկրտիչ Խրիմեանի բերթուածքը հետե-
եալ վերտառութեամբ.

«Խրքմեան Վանեցի Մկրտիչ Վարժապետին գովեստ մեր նախ-
նեաց տաղաչափութիւնը նորոգող Բագրասունի Հ. Արսէն Վար-
ձապետին»:

Այսպէս ուրեմն, Մկրտիչ Խրիմեանի գրական անդրանիկ բերթ-
ուածքը լոյս կը տեսնէր Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան
«Բագմավէպ» հանդիսարանի մէջ (1849 Հոկտ. էջ՝ 308) և այդ օր-
ուրնէ սկսեալ Վանեցի Մկրտիչ Վարժապետը Հայ գրականութեան
ասպարէզը կ'իջնէր:

Հ. Արսէն Բագրատունին կրած յայտնի ողերձ-գովեստէն ա-
ռաջ, Մկրտիչ Խրիմեանը, հայկական տաղաչափութեամբ գրած էր
նաև բանի մը «ընթիւ ոտանաւորներ», որոնք ցարդ անտիպ**) կը
մնան: Այդ գրաբար ոտանաւորները հետեւեալներն են.

*) «Արարատ» ամսագիր. էջմիածին. 1900. Ապրիլ. էջ՝ 168:

**) Այս հինգ կտոր անտիպ բերթուածներու քննարկները, 1917 թուին ես
տեսայ, Հայոց Հայրիկի երբեմնի գիւնդապետ Գորիւն Վարդապետ (յետոյ Նախ-
կոպոս) Սահակեանի մօտ, էջմիածին:

1. Նուազ ի յանդրանիկ դիւցազունն մեր Հայկն քաջազանց պարագլուխ:

2. Նուազ ի Յովհաննէս Մկրտչն՝ Մեծն ի ծնունդս կանանց:

3. Նուազ ի հրաւարի ծնունդ եւ յասուծայայտութիւն Յիսուսի Քրիստոսի Տեառն մերոյ:

4. Նուազ ի չարչարանս, ի թաղումն եւ յաբութիւն Յիսուսի Տեառն մերոյ:

5. Նուազ ի Մեծն Սահակ եւ ի Մեսրոպ, պանծալի թարգմանիչս մեր:

«Մեր նախնեաց տաղաչափութեամբ» ոգևորուած ու հիացած, Մկրտիչ Խրիմեանը, 1849 թուի Մայիս ամսէն սկսեալ, կը ձեռնարկէ հայկական չափով ի գիր առնել իւր հայրենասիրական և ազգասիրական ջերմ զգացումներն ու խանդավառ ապրումները, որոնց յուշարձանը պիտի հանդիսանար «ՀՐԱԽԻՐԱԿ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ»ը:

Կ. Պոլսոյ մէջ, սիրուած և յարգուած, Հայ գերդաստաններէն մէկն ալ, Այվատեան գերդաստանն էր, որուն հետ, շատ ջերմ սիրով կապուած էր Մկրտիչ Վարժապետ Խրիմեանը՝ իբրեւ տնային դաստիարակ: Այդ գերդաստանի օրինակելի հայրը—Յովհաննէս Աղա Կարապետեան Այվասեան— իւր զաւակներու դասման և դաստիարակութեան գործը յանձնած էր Մկրտիչ Վարժապետ Խրիմեանին, որ միաժամանակ, Խաւ-Գիւղի դպրոցի ուսուցիչն էր: Յովհաննէս Աղա Այվատեանը, այնքան ջերմ սէր և անգամ, հայրական վերաբերմունք ու խնամք ցոյց տուած է Մկրտիչ Վարժապետ Խրիմեանի հանդէպ, որ նա՝—Խրիմեանը— Այվատեանենց տան մէջ, ամիսներ շարունակ ապրած և վայելած է այդ պատուական գերդաստանի խնամքն և հիւրասիրութիւնը:

Այդ ընտանեկան և խաղաղ միջավայրի մէջ, Այվատեան գերդաստանի անդամներու և կամ ազգականներու ներկայութեան, Մկրտիչ Խրիմեանը, յաճախ խօսած է Հայաստան Աշխարհի գեղեցիկ և հաճելի բնութեան, պատմական վայրերու, սրբատեղիներու և անցեալ փառքերու մասին: Ո՞վ գիտէ, որքան յուզումնալից զգացումներ, որպիսի հիացմունքով համեմուած ապրումներ, հայրենիքի և ազգի սիրոյ մասին որչափ անսահման և խոր գաղափարներ և խանդավառութիւն ցոյց տուած է:

Այվատեանները — և մանաւանդ Յովհաննէս Աղան, — կ'ոգևորուէին Հայաստանով և կը տոգորուէին Հայրենիքի և ազգի սիրով, որոնց արծարծողն ու հրահրողը կը հանդիսանար Մկրտիչ Խրիմեանը.

եւ ահա, 1849 թուի ամրան, Մկրտիչ Խրիմեանը, Այվատեան գերդաստանի հիւրընկալ և խաղաղ յարկին տակ, կը սկսէր գրել «Հրաւիրակ Արարեսեաճ»՝ հայկական տաղաչափութեամբ.

Այս անդրանիկ գրական երկասիրութիւնը, Մկրտիչ Խրիմեանը կարդաց միայն իւր հայրենակից՝ Վանեցի Գրիգոր Սանասարեանին (մականուանեալն Պապ*) և անոր հաւանութիւնն ու քաջալիբու-
թիւնը ստացաւ.

Օր մը, 1849 թուի աշնան, Մկրտիչ Խրիմեանը, տետրակ մը ձեռքին բռնած, Այվատեանենց տունէն դուրս կ'ելլէր, երբ փողոցի դռան մէջ հանդիպեցաւ Յովհաննէս Աղա Այվատեանին, որ քաղց-
րութեամբ կը հարցնէ.

— Վարժապետ, այդ ինչ տետրակ է:

— Իմ գրած երգերն են, կը պատասխանէ Խրիմեանը.

— Եկուր ներս երթանք, քիչ մը կարդա լսենք, ինչ գրած ունիս.

Կ'երթան ներս, կը մտնեն սենեակը, Յովհաննէս Աղան կը պարզուի թիկնաթոռին մէջ, իսկ Մկրտիչ Վարժապետը, կը բանայ տետրակը և հէնց բացուած երեսը կը կարդայ.

«...Առ հովտիւք ծաղկաբոյս և ընդ մարմանդս հովաշունչ
ձեմ առեալ ելէք մանկունք արդ 'ի լեւինս Այրարատոյ.

Յորս հովուացն երջանիկ քաղցր էր ճմալ երբեմն հօտիւք

Ի վերայ նորաբացիկ պէսպէս ծաղկանցդ անուշաբոյր,

Որ 'ի վերուստ գիշերի ցօղ ընդունին 'ի գլուխս իւրեանց.

Եւ ընդ այգ մինչ արևուն ցայտի զգոքօք շառագոյն շող

Ի թերթիցըն շաղանիստ փայլք հարկանին ոսկեճաճանչ»:

*) «Պապ» տիտղոսով յայտնի Գրիգոր Սանասարեանը, ուսեալ, խոհուն, ազդեցիկ և փորձառու մարդ մը եղած է: Խրիմեանի երիտասարդութեան մտերիմ ընկերնե-
րէն էր այս «Պապ»ը, որ երկար տարիներ Կ. Պոլիս ապրելէ յետոյ, կը վերա-
դառնայ Վան, ուր և կը մեռնի 1884-ին, 64 տարեկան հասակի մէջ: Խրիմեանի
հակառակորդներն ու թշնամիները քինախնդրութեամբ և կոյր ատելութեամբ
կը լեցուէին նաև այն անձերու հանդէպ, որոնք անոր մտերիմներն ու գոր-

Յովհաննէս Այվատեանը, որ՝ զրասէր և ուսումնական մարդ մըն էր, կը հիանայ այս տողերու վրայ և կը խնդրէ.

— Վարժապետ, դուն եկուր, այդ տետրակը տպել տանք, ըլլալիք ծախքերը, ես սիրով կը հոգամ:

Բնական է, որ Մկրտիչ Վարժապետը չը պիտի մերժէր Այվատեանի այդ գեղեցիկ առաջարկը և պիտի տար իւր համաձայնունութիւնը: Զը գիտենք, արդեօք, Մկրտիչ Խրիմեանը, իւր «Հրաւիրակ Արարատեան»ի ձեռագիր տետրակը ցոյց տուաւ, ի ներկայութեան կարգմց «Մեծահանճար Քերթողին»՝ Հ. Արսէն Բագրատունիին—այս մասին փաստեր չը կան—սակայն փաստ է, որ 1850 թուի սկիզբները, Մկրտիչ Խրիմեանի «Հրաւիրակ Արարատեան»-ի ընագիր տետրակը, Յովհաննէս Աղա Այվատեանի միջոցով, յանձնուեցաւ, Կ. Պոլսոյ Հայոց այն ժամանակուայ Պատրիարք Յակոբ Արքեպիսկոպոսին, որը հաճոյքով կարդաց հայրենասէր հրիտասարդի այդ երկասիրութիւնը և հրաման տուաւ, որ տպագրուի:

Բնագիրը յանձնուեցաւ Յովհաննէս Միւլէնտիսեանի տպարանին, ուր կը շարուէր և կը տպուէր «Հրաւիրակ Արարատեան»ը, որուն սրբագրութիւնը հեղինակն անձամբ կը կատարէր, ուշագիւր կերպով հետեւելով, նաև որ տպագրութիւնը մաքուր և գեղեցիկ ըլլայ: Տպարանի ներքին կեանքն ու գործը, Մկրտիչ Խրիմեանին շատ սիրելի երեցան և նա այդ ժամանակէն էր, որ սիրեց տպագրական մեքենան, մամուլն ու տպագրութեան գործը:

Եւ ահա, 1850 թուի ամրան, Կ. Պոլսոյ մէջ, Վոսփորի գեղաժիծաղ ափերուն վրայ, լոյս կը տեսնէր Վանեցի երեսուն տարեկան հրիտասարդ Վարժապետ Մկրտիչ Խրիմեանի գրական անդրանիկ երկասիրութիւնը—«Հրաւիրակ Արարատեան»ը,—որուն հեղինակը, իւր հայրենախօս և ազգաշունչ գրիչը ձեռքին բռնած, կ'երթար

ծակիցները կ'ըլլային: Եւ այս պարզ պատճառով ալ, Խրիմեանի թշնամիներու թարգմանը, քինախնդիր Քոյօզ Վարժապետը, այս «Պապ»ի մօտին հետեւալ տողերը կը գրէ.—«...գարս պորտաբոյժս թափառական՝ մինն էր Դրիգոր անուն յոյժ մտերիմ իւր (Խրիմեանի) անձին, որ մականուամբ քէօթէօթ կոչուր, այր լեզուազար գլխովին: Որոյ փոխեալ զմականուն՝ որ շանն ունէր նշանակ. Պապ անուանեց (իբր թէ Խրիմեանի կողմէ Պապ կոչուած) առ ընդ հեճուկս Հոռոմայ Պապին ընդդիմակ»: (Խրիմեան եւ գործք իւր. էջ՝ 78.): Իսկ Խրիմեան Հայրեկը «Պապ» Դրիգորին «Արքուն անուն հայրենասէր» կը կոչէ:

բազմիւ ժամանակակից Հայ Գրականութեան ղէմքերու և գործիչներու շարքին:

Այսպէս, լոյս կը տեսնէր «Հրաւիրակ Արարատեան»ը, հայրենախօս, ազգաշունչ և գեղեցիկ հատորը, որուն առաջին էջն ընթերցողի աչքին առջև կը պարզէր հետեւեալը.

«ՀՐԱՒԻՐԱԿ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ. Յօրինեալ ի չափս հայկականս ի ՄԿՐՏՁԷ ԽՐԸՄԵԱՆ ՎԱՆԵՅԻՈՅ. ի խնդրոյ եւ յարգեանց Մեծարու Յովնանէս Աղայի Կարապետեան Այվասեանց.

Ի Հայրապետութեան Տ.Տ. Ներսիսի Ասուածոյնիւր եւ Մրբազան Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց: Եւ ի Պատրիարքութեան Սրբոյ Նուսադեմի Տ. Յովնանու Առաքելաւորհ Արքեպիսկոպոսի: Հրամանաւ Տ. Յակոբայ Արժանքնիւր Արքեպիսկոպոսի եւ ազգասէր Պատրիարքի Կոստանդնուպոլսոյ: Ի Կոստանդնուպոլսոյ. ի տպարանի Յովնանու Միւհեմետեան. 1850—ՌՄԼԹ»:

«Հրաւիրակ Արարատեան»ի մեկննաս—Յովհաննէս Աղա Այվատեանց — հեղինակի սիրայօժար թոյլտուութեամբ, զրբի 5-րդ էջի վրայ արձանագրած էր.

«Ի յաւերժական յիշատակ սիրեցելոյ որդւոյն վաղամեռիկ ԳԱՐԵԳԻՆ ՄԱՆԿԱՆ Կանգնէ զայս մահարձան Յովնանէս Աղա Կեսարացի Այվասեանց»:

Ո՛րքան գեղեցիկ, յուզիչ և յաւերժական մահարձան էր այդ— «Հրաւիրակ Արարատեան»ը— որ որդեսէր հայրը՝ Յովհաննէս Աղան, կ'արձանացնէր իւր «վաղամեռիկ Գարեգին մանկան» յիշատակին: 25 որ այդ վաղամեռիկ մանկան հոգին կ'երթար ու կը շրջէր Հայաստան Աշխարհի ամէն կողմեր, չէ որ մանկան վշտահար ծնողները խորապէս մխիթարուած էին, որ այդպիսի զրական երկ մը — համակ հայրենասիրութեան, ազգասիրութեան և Հայաստանի ընդթեան գովքով զարդարուն «Հրաւիրակ Արարատեան»ը — յաւերժապէս անմահ պիտի պահէր իրենց սիրելի և վաղամեռիկ Գարեգին մանկան յիշատակը:

Ահա և «Հրաւիրակ Արարատեան»ի 7-րդ էջը, որուն վրայ տըպուած է հեղինակին ուղերձ-ձօնը՝

«Առ՝ Մեծարգոյ եւ Ազուական Հայրենասէր բարերարն» Յովհաննէս Աղա Կեսարացի Այվատեանց.

«Յոգի վեհ Բագրատունւոյն վառեալ այդպէս, ով Մեկննաս, նա ղիւցազանցըն Հայոց պատմել հայցեաց ի Մովսիսէն.

Դու 'ի տրուպ աշակերտէս երգել զվայրացըն հայրենի:
Միրասուն գորդուցրդ քո և զԹորգոմեան հանուր մանկուոյն
Կայար ըզձեռանէ միոյ՝ նոցին սիրողապէս
Զմիւսն ետուր ինձ եւ այնպէս ելեր ընդիս 'ի յԱյրարատ.
Ի Մասեաց եւ 'ի զրախտին վայրս ըզնոսին ճեմեցուցեալ
Ետուր քաղել իմ ձեռօք անդ ըզծաղկունս հայրենահոտ
Նազելի գորդուոյդ շիրմաւ զայս անթառամ հիւսել պըսակ.
Որ անշուշտ քան զմահարձանս և զհոյակապ կրճեայ տաճարս.
Կանգնեցեր զգըլխով նորին անմահական յիշատակ.
Ինձ այսպէս բախտ մեծ եհաս քեւ անդրանիկ զերկոյս պըտուդ
Ի ծառոյս աճեալ 'ի ջուր եւ հող երկրին Վասպուրական
Նրիիրի մանկուոյն Հայոց առ այս ճաշակ ախորժողացն:
Այսպէս և դու երջանիկ եղեր անանց յիշատակաւս
Կենդանի եւ 'ի մահուն մընալ ոգւով երգոյս անմահ:

ՀԵՂԻՆ ԱԿՆՆ:

Այս ուղերձի երրորդ տողին մէջ, հեղինակը պարզ կերպով կը
յայտնէ, որ Մեկենասը — Յովհաննէս Աղան — «տրուպ աշակերտ»
Մկրտիչ Վարժապետ Խրիմեանէն խնդրած էր «երգել զվայրացըն
հայրենի»:

«Հրաւիրակ Արարատեան»ի Յառաջաբանի առաջին հատուածը,
խոնարհ և համեստ հեղինակի պարզ և անկեղծ խոստովանութիւնն է.

«Ի դժուարին գործս՝ որ միայն հանճարաւորացն և ճարտա-
րագունիցն պահի, արդարեւ յանդգնութիւն է յոյժ տկարագունին 'ի
բանս եւ անվարժելոյն յարուեստս, չճանաչելով զոյժ և զկար իւ-
րում մտաց և առ ոտն զարուեստին օրէնս տապալեալ՝ ձեռնա-
մուխ լինի», (էջ՝ 9):

«Հրաւիրակ Արարատեան»ի հեղինակը երեք զրդապատճառ
նկատի ունեցած է, իւր այս երկասիրութիւնը գրելու ժամանակ.

«Ընդ այս ձեռնտութիւն՝ երեք ինչ շարժառիթք եղեն մեզ առ
այս. Սէր հայրենեաց, յորդոր և երախտիք Բարերարին, և օրինակ
Մեծահանճար Քերթողին Բագրատունի» (էջ՝ 10):

Առաջին շարժառիթը «Սէր հայրենեաց»ն է.

«Զօրութիւն սիրոյ հայրենեաց այնչափ բռնացաւ յիմ վերայ,
մինչև հան և յափշտակեաց յինչն 'ի պանդխտելոյս զոգիս իմ և

սիրտ և տարաւ այսպիսեօր, ի հայրենին, և անդ 'ի ցանկալի վայրս նորին ճեմեցուցեալ՝ զիս շատ լացոյց. և ի տեղիսն, յորում արտասուեցին իմ աչք և բոյդ արտասուելոց են, ով ընթերցող, եթէ և դու իբրև զիս ըմբռնիցիս նոյն կապանօր սիրոյ հայրենեացն և քր սիրտ և ոգին 'ի քէն հլցեն և ընդ իմոյն գնայցեն անդր: Բայց ես աղաչեցի զսէրն այն զիս միայնակ չվարել. այլև ընդիս զհամօրէն մանկունս Արարատեան աշխարհին, որ զատեալք 'ի մայրենի ծոցոյն՝ ցան և ցիր կան ընդ քառանկին կողմունս տիեզերաց և կարօտ են իբրև զիս և նորին դիմաց հայրենւոյն» (էջ՝ 10):

Երկրորդ շարժառիթը հեղինակի բարերար—Մեկենասի «երախտիքն և յորվոր»ն է.

«Իսկ երախտիք և յորվոր Բարերարին իմոյ՝ այն եղև մեզ. զի ժողովեաց զօտարս առ շրով իւրում թևոց և այնչափ սիրեաց և դիւրութիւն ետ, մինչև մոռանալ պանդխտելոյս զնժգեհուլթեանն թշուառութիւն և բանալ զիւր վշտօք լռեցեալ լիզուն 'ի յերգ և երգել զայս գօրէն թռչնոյ նստեալ 'ի վերայ հանգուցիչ նորին ոստոց. Այսպիսում բարերարի և պաշտպանողի, զինչ փոխարէն վայել էր հատուցանել, ասացէք, որ ճանաչել փութայք զերախտագիտութիւն, եթէ ոչ զայս միայն, 'ի պսակել և հիւսել զնորին անուն ընդ այլ Մեկենասացն դաս և ցուցանել զնորա ոգւոյն հայրենասիրութեան չափ, որ ինեւ ոչ միայն զօրդեակսն դաստիարակել կամեցաւ. այլ և այսու զբոլոր մանկտիս Թորգոմեան 'ի հայրենասիրութիւն վառել» (էջ՝ 11):

Եւ վերջապէս ահա և երրորդ շարժառիթը.

«Եւ առ այս, նախաշաւիղ ընթացող եղև առաջի մեր նոյն Հայկական տաղաչափութեան հմուտ և սիրող ոգին, և ուսոյց զայս բնար ընտրել և առնուլ ընդ մեզ զոր. արդարև ընդ հնչեցուցանելն անդ՝ անոյշ թուեցաւ նոցին ականջաց: ...Եւ մեք, որ ոգւով չափ սիրող գտաք աննախանձարար նորին իրաւացի ընտրողութեան՝ կամեցաք ընդ նմին օժանդակել առ 'ի պնդել զայս հաստատուն և տկար մատամբ մերով ընդ զօրաւորագունին. զի մի այլևս թուլասցի մինչև 'ի յաւիտեան» (էջ՝ 12):

«Մնայ մեզ արդ պատասխանել այնոցիկ, որ գուցէ յանկատարէս զկատարելագոյնն պահանջել կամիցին և բերանով իսկ խոստո-

վանել զթերութիւն անարուեստ յօրինուածոյս. զի թերևս ազատ կացուցանեն զմեզ ներողամտութեամբ կաճառք հմտագոյն քննաբանից: Անշուշտ խորագոյն ևս լինէր, եթէ ընդ ամենայն աշխարհ Հայաստանեայց յայն բոլոր տեղիս շրջիլ այսպիսիօք. որ արժանի էին երգոց և մանաւանդ զսիրտ և զյօժարութիւն մանկտոյն 'ի հայրենասիրութիւն զարթուցանելոյ» (էջ՝ 12):

Յառաջաբանին (էջ՝ 8—14) կը յաջորդէ «Տեղեկութիւն ի վերայ նորագեալ տաղաչափութեան նախնեացն» (էջ՝ 15—30) վերնագրով գլուխը, որով հեղինակը բաւական հմտալից և խղճամիտ կերպով կը ներկայացնէ Հայկական տաղաչափութեան ուսումնասիրութիւնը, օրինակներով և մեր հին մատենագրութենէն ու շարականներէն բերած մէջ բերումներով: Ի վերջոյ ընթերցողին կը յորդորէ.

«Էկր ուրեմն ոչ միայն սիրող և հաւանող, այլ մանաւանդ հետեող ևս դոյնպիսի պերճ և սքանչելի չափոց նախնական տաղից. և եթէ ըզձալի են քեզ վաղեմի իմաստուն հարցն ոսկեղէն զարուն արձակ շարագիրք՝ առաւել ևս այդոքիկ լիցին, որ իբրու զայնս հարագատ և անդրանիկ են նոցին ազնուական ոգւոց և գիւտք ծընունդք ամենարուեստ և հանճարաւոր մտաց» (էջ՝ 30):

«Հրաւիրակ Արարատեան»ը կը բաժնուի չորս մասի, կամ ինչպէս հեղինակը գրած է՝ նուագի: Վանեցի Մկրտիչ Վարժապետ Խրիմեանը, սիրայօժար կերպով կը դառնայ ուղեցոյց - առաջնորդ, կամ հրաւիրակ (հրաւիրող) և աշխարհի ամէն կողմի «ցան և ցիր» Հայ մանուկներն ու պատանիները կ'առաջնորդէ դէպի Հայաստան, որուն կ'ուղղէ այս խօսքերը.

«Առ քեզ արևելեան առ պերճ աշխարհըդ Հայաստան

Հրաւիրեմ ըզբոյդ մանկտիս որ արդ 'ի քէն կան հեռացեալ.

Ոյց, գիտեմ, յոյժ կարօտիս որպէս ըզմայր որդեկորոյս

...Առաւել և քան ըզմայրդ քեզ կարօտին և բո մանկունք»:

ԱՌԱՋԻՆ ՆՈՒԱԳ.— Հայրենախօս և ազգասէր Հրաւիրակ-պատուիրակը՝ նոյն ինքն Մկրտիչ Խրիմեանը, կազմ ու պատրաստ էր ճաբայ իննալու դէպի Արարատեան Աշխարհը: Հայրենասէր և խանդավառ երիտասարդներու և պատանիներու խումբը կը հետևէր իւր առաջնորդ-Հրաւիրակին, որ—«օտար երկիրներու տակ ծնած Հա-

յերը կը հրաւիրէ երթալ իրեն հետ այցելել նախահարց երկիրը, սքանչացմամբ դիտել անոր բնական գեղեցկութիւններն ու հինաւորաց յիշատակարաններու պատկառելի ակերակները, որ հոն կը բնանան մոռացութեան մոխիրներու տակ^{*)}։ Ահա Արարատեան Դաշտը— «Ի վայրըն հրաշաբեր, ՚ի դրախտն աղենական զոր տնկեցին Արարչին ձեռք»։ Հայաստանն էր այդ—«Երկիր դրախտավայր» — որուն վրայ երբ Հայ մանուկները ոտք կը կոխեն, Հրաւիրակը ձայն կուտայ անոնց— «Փունջ կապեցէք ՚ի զուարթ ծաղկանցս անուշահոտ»։ Ահա և Արարատ Լեռը,— «Հա երեկ Մասեաց գագաթ»։ Ապա Երասխը— Մայր Արաքսը, որուն ափերուն մօտիկ «մանկունք յուշիկ յուշիկ» կը շրջագայեն և կը դիտեն «գեղեցիկ երեսք դաշտաց Արարատայ», ուր յարութիւն կ'առնեն Հայ ականդութիւնները, անցեալի փառքերն ու հոյակապ դէմքերը։ Ահա տապանաբարձ լիոն Արարատը, որուն ստորոտներու վրայ Հայ նահապետական ու հովուական կեանքը կը ծփայ և երկրագործներու քրտնալից աշխատանքը կը շողայ արևուն տակ։ «Լայնածիր վայելչավայր Հայոց աշխարհն է այս» «յորում նոյ գերդաստանօք ՚ի տապանէն», «էջ այսր ողջոյն երկրիս ետ»։ Ահա և Ակոռի գիւղը, որ 1840 թուին երկրաշարժով կործանեցաւ, երբ՝ «Ահագին որոտագոյ ձայնիւ գոռաց ներքուստ Մասիս» և «ի յանդընդոց ժայլօքեաց անբաւ նիւթ հրաբորբոք», որ «Ուխտօրէն և մըրբախառն վերուստ ՚ի վայր շառաչելով», «Եւ բախեալ սաստիկ թափով զԱկոռի գիւղը տապալեաց»։ Ահա Արարատեան աշխարհի «արգիւնաշատ հողոյն» բերքն ու պարգևները— «Ակաղձուն կարմըրահատ ցորեն», «Այգեաց և պարտիգաց համեղ գինիք և անոյշ միրգք», որոնց համն ու հոտը, անշուշտ, հայրենակարօտ պատանիներուն շատ հաճելի երեցաւ։

«Հրաւիրակ Արարատեան»ի այս Առաջին Նուագը 464 տողերով հիւսուած է։

ԵՐԿՐՈՐԴ ՆՈՒԱԳ.— Մինչև այժմ, մանուկներն ու պատանիները, Հրաւիրակի առաջնորդութեամբ շրջագայեցան «Ի տեսարանս դաշտաց լերանց և աղբերաց»։ Հրաւիրակը ձայն կուտայ մանուկներուն— «Ոչ հարցէք յինէն, մանկունք, թէ ո՛ր են արդ մեր պերճ քա-

^{*)} Ա. Չապանեան—Ռեկտ. էջ՝ 116։

դաքք Արտաշատ, Վաղարշապատ, Անի քաղաք բազմաժողով» ուր են «ազատագրեաց այն մեծ գաւառք Գարեղեանք և Արեղեանք, Արշարունիք և Հանունիք, Գառնի և Բագրեանդ, Ծաղկոտն, Ոստան, Շիրակ, Վանանդ, և ի մէջ նոցին անթիւ գեղանք աւանք դաստակերտք հուպ առ միմեաննս շինեալք 'ի ծոց երկրիս մեծատարած»:

Ահա՛ «ի վեհ արքունաշէն 'ի պանծալին Վաղարշապատ», որ իւր անցեալ փառքերէն զրկուած, այժմ ունի միայն՝ «Զվեհագոյն երկնանլման Կաթուղիկէ եկեղեցին»՝ էջմիածին, որուն հիմքերը դիրն՝ «ձեռք Տըրդատայ և Գրիգորին»:

Ուղեւոր-ուխտաւորներու այս խումբը, հեղինակ-Հրաւիրակի հետ, կը մտնեն Բագրատունեաց Անի մայրաքաղաքը, կը նստին «'ի վերայ աւերակացրն հողաբլուր», ողբերգուն կը պրկէ իւր քնարի լարերը և կը նուագէ. Անի քաղաքը լեզու կ'առնէ, և «ի խորոց սրտի»՝ ձայն կուտայ Հրաւիրակին—«Ո՞վ յոգի հայրանասէր վառեաց ըզբեզ, այ ողբերգու», դո՛ւ, որ վաղո՛ւց ի վեր ինձմէ հեռացած սիրասուն մանուկներս այցելութեան բերած ես «տառապեալ մօրս»: Եւ Անի քաղաքը, հառաչանքով ու լացով կը պատմէ իւր անցեալ հոյակապ կեանքի և փառքերու «առաջին չնաշխարհիկ շուք»ը և ապա, իւր անկման և ամայացման՝ «վերջին անշրքութեանց» և ողբալի վախճանի մասին «մեծահառաչ» ողբով մը կը յարէ—«Ես քաղաք բազմորդի այրիացայ լի տըրտմութեամբ»:

Անիի ամբողջ անցեալը, Բագրատունեաց թագաւորութեան դէմքերն ու դէպքերը, ազնուականներու և շինականներու կեանքը, գեղեցկակերտ և մեծավայելուչ տաճարներն ու պալատները, Անիէն գաղթած և կամ գերի տարուած Հայութեան կեանքը, Շիրակի արգաւանդ, բերրի դաշտերու տխուր տեսքը ևայլն, բոլորն ալ կը պատկերանան ընթերցողի աչքին առջև. Ի վերջոյ, Հրաւիրակ-հեղինակը, Անիի բերնով կը հառաչէ—«Մի մոռանայք դուք իսպառ զողորմելի Անի քաղաք, փութացէք, փութացէք յայց նըշխարաց այդ մնացելոց», որովհետև՝ «ահա եկեալ եհաս դար ոսկեղէն բարենըշան, որ ըզբեզ ըստ առաջին նոր նորոգէ դարձեալ 'ի փառս»:

Երկրորդ նուագը հիւսուած է 587 տողերով:

ԵՐՐՈՐԴ ՆՈՒԱԳ.—Հրաւիրակը իւր հայրենանուէր պատանիններու և մանուկներու խումբը կ'առաջնորդէ դէպի «սուրբ և մայր

կաթուղիկէ եկեղեցին էջմիածնի», «ի տաճարն աստուածակերտ
'ի մայրըն մեր ամենածին ի վեհ և գերապանծ աթոռ Հայոց Լուսաւորչին»։ Էջմիածնէն կ'երթան «'ի տաճար օրիորդին Հրեփսիմ-
եայ» որուն «քրիստոսակիր մարութ» նշխարներուն համբոյր կու-
տան, վասնզի Հռիփսիմէ կոյսը «փախաւ յառազաստէն», չը ցան-
կացաւ Տրդատ «Թագաւորին լինել տիկին», այլ յանուն Քրիստոսի՝
«խաչաչարչար» եղաւ։ Կ'երթան Արտաշատը և կը տեսնեն խոր
«վիրապն անդընդային դատապարտիցն պատժարան» ուր ձգուած
էր Լուսաւորիչն Հայոց «Գրիգորն անդատապարտ», որուն ձայն
կուտայ Հրաւիրակը — «Ե'կ 'ի դուրս, Գրիգորիէ, եկ լուսատու խա-
ւարելոց»։ Ահա և Դարանաղեաց Սեպուհ լեռը, «բերտնաջան մըշա-
կին հանգըստարան»ը, ուր հանգեաւ ի Տէր՝ Հայաստանեայց Եկե-
ղեցոյ անդրանիկ Հայրապետը՝ նոյն ինքն Գրիգոր Լուսաւորիչը,
որուն փառքն ու գովքը երգելու համար Հրաւիրակը, իւր քնարը
կը լռեցնէ և կը դիմէ «Պուղ Յովհաննու» և անոր «քաղցրաձայն և
անուշ» քրնարը հնչեցնել կուտայ։

Ապա կ'երթան «յժշական գիւղն առ շիրիմ երանելոյն Մես-
րովպայ լուսաւորչին խաւար մըտաց Հայկեան մանկտւոյդ»։

Հրաւիրակը խորին հիացմունքով կը ձայնէ։

«Այլ ես տրուպ քո աշակերտ ու աշակերտիդ բերթողահօր,
եւ նըման նըմին այսպէս առ քո շիրմաւ նըստեալ այսօր
Ոչ նորին զկանչին ողբոց, այլ զաւետեաց քեզ արգ հընչեմ,
Ո՛վ դըպիր շնորհադրուատ, ո՛վ հոգեհրաշ բարուն Մեսրովպ,
Ահա քո այն ոսկեդար կըրկին դարձաւ 'ի Հայաստան»։

Կը մտնեն Աւարայրի ռազմադաշտը, ուր Հրաւիրակը, Եղիշէ
Պատմագրի վկայութիւններով, մանրամասնօրէն կը պատմէ Վարդանանց ճակատամարտը, Հայ քաջերու անձնագոհութիւնը և հիա-
ցումի ու պաշտամունքի ջերմ ու խանդավառ զգացումներով կը
հրահրէ իւր ուղեկիցներու սիրտն ու հոգին։

Երբորդ նուագը հիւսուած է՝ 578 տողերով։

ԶՈՐՐՈՐԴ ՆՈՒԱԴ. — Եւ վերջապէս, Հրաւիրակ-հեղինակ Մկրտիչ
Վարժապետ Խրիմեանը, Հայ երիտասարդներու առջին ընկած, կը
մօտենայ Վասպուրականի սահմաններուն և լիասիրտ կը բացականչէ։

«Եկեալ հասի այժմ առ քեզ, ով դու տեղի ծնընդեան իմոյ,
Գաւառ Վասպուրական և հըռչակեալ քաղաքըդ Վան:
Ըզբեզ արդ առնում 'ի յերգ և գեղգեղեմ երկար նուագօք,
Դամ այսպէս ոտիւք ոգւոյս ճեմիմ 'ի վայրըդ գեղեցիկ.
Դոնէ սակաւ ինչ այսու առից 'ի քէն զանձուկ սըրտիս»:

Ահա և Վան քաղաքը, որուն արեւմուտքը՝ «Ժով ծածանի զե-
փիւռ հողմով», արեւելքը՝ «կան այգեստանը», հարաւը՝ «Շամիրա-
մայ ու Արտամիտու ճոխ բուրաստանը» իսկ հիւսիսը՝ «Աւանուց
խիտ ծառատունկը ծովեզերեայ»։ Այս բոլորի մէջտեղը բազմած է՝
«յարմարապէս հրաշակերտեալ Վան վաղաշէն»։ Ահա Քաղաքամէջը
իւր «լեռնասարաս յանառիկ բերդ»ով, ահա Այգեստանը իւր լայն
փողոցներով, որոնց մէջէն «յըստակաջուր գնան վտակունք զըզը-
չալով, առուակ առուակ բաժանեալ ոռոգանեն զողջ այգեստանս»։
Վանի Հայութեան պարզ ու նահապետական կեանքը կը պատկե-
րանայ ընթերցողի աչքին առջև՝ տուններէն սկսեալ մինչև այգիները,
արտեր, դաշտեր, հնձաններ և այլն և ամէն տեղ, ժողովուրդի ծոցին մէջ
ծնած ու սնած հեղինակի սիրտը կը ծփայ հայրենի սիրով և գրիչը
թուիչը կ'առնէ յորդառատ զգացումներով։

Ահա կը բարձրանան, «'ի լեռուն Վարազայ» ուր Հրաւիրակը
«նըստեալ 'ի գլուխ աղբերըն սառնային» կը բանայ իւր կարօտա-
լից սիրտը և կ'երգէ «զայն լիառըն սքանչելի»։ Ահա Վարազայ
սարի և հովտի գարնանային հիասքանչ բնութիւնը, որուն նկարա-
գրութիւնը այնքան գեղեցիկ, այնքան հարազատ և սրտաբուլիչ է, որ
ընթերցողը հոգիի թռիչքներով կը սլանայ դէպի Վարազայ սարն
ու հովիտը, ուր «ջուրը ծաւալին զըզըղղալով» և կարկաչահոտ այդ
ջուրերու ափերուն բուսած ծաղիկներէն փունջեր կը կապէ—գինեը-
բուկն անուշահոտ և կապուտափայլ, «շուշանըն երփնափայլ», «մա-
նիշակ մանրաթերթիկ», «կակաչ կարմրաթոյր» և դեռ բազմատե-
սակ ծաղկունք «գունակ գունակ, ոմըն սպիտակ, ոմըն կարմիր»։
Վարազայ լեռան պատմական ու աւանդական վայրերը, մէկ առ մէկ
իրենց դէմքերով ու դէպքերով կը վերակենդանան ընթերցողին առջև
և հայրենի լեռան լանջերու և ստորոտներու վանքերն ու գիւղերը,
նկարիչի վրձինով 'ի յայտ կուգան։

Հրաւիրակը, իւր ուխտաւոր և հայրենաքաղձ ուղեկիցները կ'առաջնորդէ դէպի Վասպուրականի պատմական ու կրօնական վայրերը— Վարազայ լերան Գալիլիա կատար, Թողիկ ձգնաւորի այր, Վարազայ վանք, Շուշանց գիւղ, Կարմրաւորի և Ս. Գրիգորի մենաստաններ, Կոռնկ վանք, Արտամետ, Հայոց Ձոր, Շամիրամայ ջուր, Ոստան, Առնոսայ սար, Տիգրիսի ափեր, Հոգւոց վանք, Ռշտունեաց գաւառ, Վանի ծովի կղզիներ՝ Առտէր, Աղթամար և Լիմ ու Կտուց Անապատները՝ և այս բոլորի մասին, հայրենակարօտ Մկրտիչ Խրիմեանի սիրտն է խօսողը՝ հոգին՝ սլացող, գրիչը՝ հիւսող, և լեզունն ու շրթունքները՝ հառաչող ու երգող:

Այսպէս ահա, չորս նուագով կը վերջանայ «Հրաւիրակ Արարատեան»ը, որուն վերջին տողերը (էջ 90) ցոյց կուտան հեղինակի հայրենանուէր և վշտահար սրտի ամբողջ մեղանուշ ապրումները: Թէև ինքը հրաւիրակ դարձեր է և Հայ պատանիներն ու երիտասարդներն առած, հոգով-սրտով գացեր պտտեր են Հայաշխարհը, սակայն հեղինակը մրմունջով ու կսկիծով կը հառաչէ.

«Այլ որ 'ի քէն ելեալ դու սըրտիւ գնացեր 'ի հայրենիդ.
Անդ ձեմեր, աւանդ, աստէն 'Բիւզանդիոն հարեր ըզընարդ;
Անդ ամպեալ ցօղեր արտօսը կաթիլքն իջին յերկիր պանդուխտ.
Անդ լացեր կականալի ձայնիկըդ ել յարևմտից.
Սակայն ճւր ես դու, գիտես, հէք ողբերգակ Արարատեան,
Քեզ թրւի թէ հայրենւոյդ յանուշակ ծոց հանգուցանիս,
Զի այդպէս քոյդ հրաւիրեալ մանկանց լինիս յուղարկաւոր
Զաչսըդ քո բաց, եկ 'ի միտս, ոհ, և դու կաս յօտար աշխարհ»:

Զորքորդ նուագը հիւսուած է 889 տողերով, իսկ չորս նուագ միասին կը կազմեն 2518 տող:

«Ծանօթութիւնք» գլուխը (էջ՝ 91--96) երկսիւնակ և մանրատառ՝ կամփոփէ 65 ծանօթութիւններ, որոնց մէջ 'ի յայտ կուգան, անձեր, դէպքեր, սովորութիւններ և զանազան լրացուցիչ տեղեկութիւններ, որոնք ո՛րէ կերպով յիշատակուած են չորս նուագներու մէջ:

«Հրաւիրակ Արարատեան»ի այս առաջին տպագրութիւնը շատ մաքուր և խնամուած գործ է, թուղթը դեղնաւուն և դիմացկուն, մեծադիր և տպաւորիչ:

«Հրաւիրակ Արարատեան»ի երևումը, Կ. Պոլսոյ գրական և ուսումնական շրջաններու մէջ, շատ վառ հետաքրքրութիւն առաջ բերաւ։ Ընթերցողները կը փափագէին անձամբ ծանօթանալ հեղինակին հետ, որ ամէն կողմէ բարոյական և նիւթական քաջալերանքներու կ'արժանանար։ Կ. Պոլսոյ ժամանակակից մամուլն անգամ մատենախօսական յօդուածներ կը գրէր «Հրաւիրակ Արարատեան»ի մասին։

Յովհաննէս Տէրոյենց Պատուելի Չամուրճեանի խմբագրութեամբ հրատարակուող «Հայաստան» շաբաթաթերթը (1850, թիւ 35) հետեւեալը կը գրէր Մկրտիչ Խրիմեանի այս անդրանիկ երկի մասին։

«Ուսումնասէր հեղինակին անունը արդէն ծանօթ է Բագմավէպ ամսօրեայ տետրակները կարդացողներուն, որուն մէջ մէկ ոտանաւոր գովեստը (տպագրուած է առ Հ. Արսէն Վ. Բագրատունի, նախնեաց ոտանաւորները նորոգելուն և անոնց մինչև հիմայ գաղտնի մնացած չափերը երևան հանելուն համար)։ Այս գրոցս սկիզբն ալ տեղեկութեանցը մէջը, հեղինակը նոյն Հ. Արսէնին Վերգիլեայ Մշակականներուն սկիզբը նոյն նիւթոյն վրայ գրած վարդապետութիւնները կը քաղէ, և ինքն ալ ամբողջ գրքին մէջ այն ճամբովը կ'երթայ։ Այս կերպ ոտանաւորներով ազգը բանաստեղծական եռանդով մը 'ի հայրենասիրութիւն և յազգասիրութիւն կը յորդորէ։ Հեղինակը ընիկ Հայաստանցի ըլլալով՝ գործոյն մէջն ան ազգային անգիր աւանդութիւններ կը դնէ, որով թէ բանասիրաց, թէ հնասիրաց և թէ ազգասիրաց ընդունելութեան արժանի գիրք մըն է»։

Զմիւռնիոյ մէջ, վաստակաւոր խմբագիր Ղուկաս Պալթազարեանը, իւր «Արեալոյս Արարատեան» շաբաթաթերթով (1850, №. 376) գնահատական տողեր կ'ուղղէր «Հրաւիրակ Արարատեան»ին և հեղինակին։

Մեզ համար անյայտ է, թէ «Հրաւիրակ Արարատեան»ը քանի հարիւր (կամ հազար) օրինակ տպագրուեցաւ, կամ որքան ժամամանակի մէջ սպառեցաւ, սակայն պարզ է, որ Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանի գրական տաղանդը յայտնագործող այդ անդրանիկ երկը, ոչ միայն շատ տարածուեցաւ Կ. Պոլսոյ, այլև ամբողջ Հայաստանի, Կովկասի, Հնդկաստանի, Պարսկաստանի և ուրիշ հայաշատ կեդրոններու և գաղութներու մէջ։

Հեղինակը իւր այս երկասիրութենէն 50 օրինակ ուղարկեց Վան և իւր եղբայր Մսրիսանի ձեռքով նուիրեց՝ վանքերուն, քա-

հանաներուն, ազգականներուն և իւր մտերիմ ընկերներուն:

Մկրտիչ Խրիմեանի գրական համբաւն արդէն լայն ժողովրդականութիւն գտած էր և նա «Հրաւիրակ Արարատեան»ով, իւր վրայ հրաւիրած էր ժամանակակից գրական և ազգային գործիչներու ուշադրութիւնը: Կ. Պոլսոյ ամիրայական և բարձր գերդաստանները մասնաւոր յարգանք կ'ընծայէին Հայաստանցի Վարժապետին, որու հայրենասիրութեան և հայրենախօս գրչի վրայ հիացած էր մանաւանդ Օտեան գերդաստանի գլխաւորը՝ ազգասէր Պօղոս Ամիրան, որ իւր բարոյական և նիւթական քաջալերութեամբ կը դառնայ Մկրտիչ Խրիմեանի հովանաւորներէն մէկը:

Թ.

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՈՒԽՏԱԻՈՐԸ

Հայրենիքի և ազգի վառ սիրոյ և քերթ զգացումներու հետ, Մկրտիչ Վարժապետ Խրիմեանի սիրտն ու հոգին կը տոգորուէին հոգևոր և կրօնական ապրումներով: Չէ՛ որ կրօնա-բարոյական դաստիարակութիւնը խոր դրոշմ դրած էր անոր նկարագրին վրայ: Հայաստանի պատմական վայրերն ու Հայութեան նախկին փառքերը հրահրած էին անոր ազգային ու հայրենասիրական զգացումները, իսկ սրբատեղիները, ուխտավայրերը և կրօնական մեծ կեդրոնները, իրենց խորհուրդ խորին անցեալով, Հայ հաւատքի և պաշտամունքի նուիրական յիշատակներով շատ խոր ազդեցութիւն թողած էին Մկրտիչ Խրիմեանի վրայ:

Հայութեան հոգևոր մեծ կեդրոնը՝ Մայր Աթոռ Էջմիածինը և բազմաթիւ վանքերն ու սրբավայրերը տեսած Մկրտիչ Վարժապետի սիրտն ու հոգին լեցուած էին անհուն փափագով մը, որպէս զի ուխտի երթար ու տեսնէր նաև Քրիստոնէութեան մեծ ուխտավայրն ու կեդրոնը — Երուսաղէմը:

Մկրտիչ Վարժապետը հաստատապէս կ'որոշէ ուխտի երթալ Երուսաղէմ: Արդեօք ճամբու ծախք ունէ՛ր, «Հրաւիրակ Արարատեան»ի վաճառման արդիւնքէն շօշափելի գումար մը կամ իւր քով, թէ ոչ, չը գիտենք, սակայն պարզ է, որ երբ նա, Երուսաղէմ ուխտի երթալու իւր փափագը կը յայտնէ Պօղոս Ամիրա Օտեանին, վերջինս

իմեմաբերաբար կ'ըսէ թէ—«Վարժապետ դուն գնա, փափագդ առ, ճամբուդ ամբողջ ծախսերը ես կը հոգամ»:

Դէպի Երուսաղէմ, իւր այս անգրանիկ ուխտագնացութեան մասին, Մկրտիչ Խրիմեանը հետեւեալը կը գրէ.

«Մինչդեռ մանուկ երիտասարդ էի, մարմնով առողջ և հոգւով զուարթ, անձամբ անձին զօտի ածէի և երթայի յո՛ւ և կամէի. երանի տամ այն աւուրն, յորս կեանք զուարթածաղիկ առաւօտ էր. Պանդուխտ էի և նշդեհ. զի անողոք ճակատագիր և զիս վարեալ էր յօտարութիւն, քախտակից առնելով ընդ հայրենածին զաւակս:

«Որպէս 'ի բազումս, նոյնպէս և յիս զօրացաւ այն սուրբ ցանկութիւն, տեսանել զԵրուսաղէմ, զաշխարհ Փրկչին մերոյ, յորում լոյսն ազաւ, բանն մարմին եղև հրաշապէս և բնակեցաւ ընդ մարդիկ. Աչօք իսկ տեսանել զԽանձարուրն և զՄսուրն, յոր եղաւ Մանուկն Յիսուս:

«...Ես հաւատամ, թող երկմիտն տատանի, թէ Աստուած է որ յաջողէ զամենայն յամենայնի և ինձ ցանկացողիս յաջողեաց 'ի հազար ութ հարիւր յիսուն ամի Փրկչին, ելի և գտի զցանկալին Երուսաղէմ, երկրպագի ամենայն հրաշափայր Ս. Տեղացն»*):

Ջերմեռանդ ուխտաւորն արդէն հասեր է Երուսաղէմ:

Երուսաղէմի Հայոց մայրավանքի միաբանութիւնը ջերմ սիրով կը հիւրընկալէ Հայաստանցի ուխտաւոր-վարժապետը, որ ոտքով շրջագայելու կ'ելլէ Երուսաղէմի սրբավայրերը—Նազարէթ, Բեթլէհէմ, Յորդանան, Լեառն Փորձութեան, Տիրեբական ծով, Լեառն Թափօրական, Բեթանիա, Երուսաղէմ քաղաք, Սիօն Վերնատուն, Գիթսեմանի ձորն ու պարտէզ, Պիղատոսի պալատ, Դողդոթա, Պատանատեղ, Յիսուսի Գերեզման, Լեառն Զիթենեաց, և նման Յիսուսաւանդ ուխտավայրեր, որոնք խոր տպաւորութիւն և կրօնական ու հոգեւոր այնքան ջերմ զգացումներ և քրիստոնէական ապրումներ կը յառաջացնեն Մկրտիչ Խրիմեանի սրտին մէջ, որ նախայդ թարմ և վառ զգացումներով տոգորուած «'ի փոքու սենեկին ամփոփեալ ծուարեալ» կը ձեռնարկէ ի գիր առնել իւր Երուսաղէմական տրպաւորութիւնները:

*) Խրիմեան Հայրիկ. Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց. Բ. Տպագրութիւն. Երուսաղէմ. ի Տպարանի Առաքելական Աթոռոյ Սրբայ Յակովբեանց. 1892. էջ Թ:

ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿ

ԶՈՐՐՈՐԴ ՏԱՄՆԱՄԵԱԿ

1850—1860

Ա.

„ՀՐԱԻԻՐԱԿ ԵՐԿՐԻՆ ԱԻԵՏԵԱՑ“

այաստանի Հրաւիրակ Մկրտիչ Վարժապետ Խրիմ-
եանը, Երուսաղէմ հասնելէ յետոյ, կը դառնայ, Ա-
ւեսեաց Երկրին (Երուսաղէմի) Հրաւիրակը, որուն վրայ խոր տպա-
ւորութիւն թողած էր Երուսաղէմի Հայոց Մայրավանքի միաբանու-
թեան սրտբաց և սիրալիր ընդունելութիւնը:

«Առ հովանեօք սուրբ Յակովբեանց Հայոց մեծահռչակ Աթոռոյն
օթևանեցայ և զիս բախտաւոր համարեցի, զի վիճակեցաւ ինձ փո-
քրրկանս մի փոքրիկ սենեակ, շինեալ առանձին 'ի վերայ տանեաց
և հայէր գուռն ընդ արևելս 'ի լեառն Զիթհնեաց: Նախագուշակ էր
արդեօք սենեակն այն. թէ տիրացու Մկրտիչն՝ վարժապետ լինելոց
է. զի բնակեցայ ես թաղն և 'ի շարս միաբանական դասուն»:

Աւետեաց Երկրի—Երուսաղէմի—ամբողջ աստուածաշնչական և
աւետարանական վայրերը տեսնելէ յետոյ, Մկրտիչ Վարժապետը,
կրօնական և հոգևոր բարձրաթուիչ զգացումներով աուցուն, կ'առանձ-
նանար պարզ ու անպաճոյճ վանական մենարանին մէջ և կ'ըսկսէր
ի գիր առնել իւր հոգեշունչ տպաւորութիւնները. և ահա՝

«Յաւուր միում մինչ պարապէի և ձայնարկեալ եղանակաւ եր-
գէի և գրէի, զի առանց երգելոյ երգ հոգի չունի. եկն եկեաց ա-
ռաջի դրան սենեկին (հանգուցեալ) Տէր Յովհաննէս մեծագործ Պատ-

րիաքքն. Ձայնդ առի,—ասաց,—տիրացու Մկրտիչ, զի՞նչ երգես և գրես.— Տէր Սրբազան, ասացի, գՀրաւիրակն Աւետեանց երկրին, գրեմ. զո՞վ հրաւիրես, ասաց. զմանկունս և զժողովուրդս Հայոց հրաւիրեմ, Տէր հոգևոր. Գրեա՛, գրեա՛, օրհնեալ լինիս, Հրաւէր կարդա, Թող յուխտ՝ գան Հայոց ջերմեռանդ ժողովուրդ»*), կը յարէ Յովհաննէս Պատրիարքն ու կը հեռանայ, իսկ Տէրացու Մկրտիչը կը շարունակէ իւր աշխատանքը, որուն արդիւնքը կ'ըլլար ձեռագիր մեծ տետրակ մը:

Թէ որքան ատեն, Մկրտիչ Խրիմեանը մնաց յերուսաղէմ, չը գիտենք, բայց պարզ է, որ 1851 թուի սկիզբները, նա արդէն վերադարձեր էր Կ. Պոլիս.—«Իսկ ես յետ աւարտելոյ գերկ Հրաւիրակիս՝ դարձայ 'ի Բիւզանդիոն», կը գրէ հեղինակը. Մայրաքաղաքը հասնելէ յետոյ, Երուսաղէմի Հրաւիրակը, իւր ձեռագիր երկը ցոյց կուտայ և կը կարդայ գրասէրներուն և բարեկամներուն, որոնք բոլորն ալ կը գնահատեն այդ երկասիրութիւնը, որ կը կոչուէր «Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց». Բանի մը ազգասէր և անուանի հայեր, ցանկութիւն յայտնեցին իրենց ծախքով հրատարակել այդ ձեռագիր աշխատանքը:

«Հրաւիրակ Արարատեան»ի հեղինակը, այնքան սիրուած ու յարգուած էր, որ շատերը կ'ուզէին իրենց բարոյական և նիւթական քաջալերութիւնը ցոյց տալ անոր, որ աւելի խրախուսուէր և գրական երկասիրութիւններ արտադրէր:

Եւ վերջապէս, 1851 թուի գարնան, Մկրտիչ Վարժապետ Խրիմեանի «Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց» երկը, տպագրութեան կը յանձնուէր Յովհաննէս Միսէնտիսեանի տպարանին և կարճ ժամանակէ մը յետոյ, լոյս կը տեսնէր հեղինակի երկրորդ գրական աշխատասիրութիւնը:

«ՀՐԱՒԻՐԱԿ ԵՐԿՐԻՆ ԱՒԵՏԵԱՆ. Յօրինեալ 'ի նոյն չափս հայկականս ի Մկրտչէ Խրմեան Վաճեցւոյ, Սրբոյ քաղաքին բրիստոսաճեմ վայրից փափագող վեհ և հեզանձն աստուածասիրի ուրումն հայցեալ ի լոյս»:

«Ի Հայրապետութեան... Եւայն (նման Հրաւիրակ Արարատեանի Ա.

*) Խրիմեան Հայրիկ. Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց. Բ. Տպագր. էջ՝ Ժ.

սպագրութեան): Ի Կոստանդնուպօլիս. Ի Տպարանի Յովհաննու Միւնէնթիսեան. 1851—ՌԾ». (Մեծադիր էջ 143) *):

Սակայն, ով էր «Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց»ի հրատարակիչը, որուն անունն անյայտ կը մնար: Այդ հրատարակիչը Արքունի Զարտարապետ Կարապետ Ամիրայ Պալեանն**) էր— «Սրբոյ քաղաքին (Երուսաղէմի) քրիստոսաճեմ վայրից փափագող վեհ և հեզանձն» «աստուածասէր» Հայը, որուն խնդրանքով, «բարեբար ձեռնտուութեամբ» և «արգեամբք նորին ճշմարիտ ազգասիրութեան» լոյս կը տեսնէր «Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց»ը:

Մկրտիչ Խրիմեանի այս կրօնաշունչ երկի բովանդակութիւնը շատ պարզ ու որոշ է. ճշմարիտ քրիստոնեայի և քերմեռանդ հաւատացեալի մը հոգեկան և կրօնական առատահոս զգացումներու շտեմարանն է «Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց»ը, որուն մէջ ի յայտ կուգայ նաև հեղինակին աստուածաշնչական հմտութիւնը: «Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց»ի ընթերցողը երբ կը սկսի կարդալ «Երգ Առաջին»ը, իսկոյն, բնական թռիչքով մը, կը սլանայ դէպի մեր Ոսկեդարեան և ասոր յաջորդող դարերու կրօնական և գասական մատենագրութեան շրջանները և կը զգայ, որ հեղինակը քրիստոնէական պաշտամունքի գերազանց մարմնացումը կը հանդիսանայ, իւր վերին աստիճանի հարազատ և հոգեշունչ զգացումներով:

Աւետեաց Երկրի Հրաւիրակ-հեղինակը նստեր է Երուսաղէմ և հեռուէ հեռու, հրաւէր կը կարդայ, որ Հայ մանուկներն ու երիտասարդները երթան Երուսաղէմ և տեսնեն «քրիստոսաճեմ» սուրբ վայրերը: Յիսուսի ամբողջ կեանքը, պարզու պայծառ կերպով, եօթն երգերով (գլուխ), կը պատկերանայ ընթերցողի աչքին առջև: Կրօնական և հոգեւոր ապրումներն այնքան ուժեղ և ցայտուն կերպով ի յայտ կուգան այս գրքին մէջ, որ կարծես, թէ միջնադարեան Հայ

*) «Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց»ի մասին մատենախօսական յօդուած մը հրատարակած է Ղուկաս Պալթագոբեանը, իւր «Արեւոյոյս Արարեսեան» շաբաթաթիւրթին մէջ. (Զմիւռնիա. 1852. թիւ 410):

**) «Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց»ի այս առաջին տպագրութենէն քառասուն մէկ տարի յետոյ, 1892 թուին, Երուսաղէմի մէջ, աքսորական Խրիմեան Հայրիկը, լոյս ընծայեց «Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց»ի Բ. տպագրութիւնը, որուն յառաջաբանի մէջ (Նախաւաւիդ) հեղինակը կը գրէ. — «Իսկ ես յետ աւար-

մենակեաց ճգնաւորի մը, կամ աշխարհուրաց կրօնաւորի մը հոգեկան աշխարհը կը պարզէ մեր աչքին առջև. Մինչդեռ «Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց»ի հեղինակը, ամուսնացած աշխարհական մըն էր, երեսուն տարեկան վառվռուն երիտասարդ մը, որուն սիրտն ու հոգին կը փոթորկուէին ոչ միայն հայրենիքի մշտավառ սիրով ու կարօտով, այլև հոգեւոր ու միստիք կեանքի, սրտաբուղիս հաւատքի և ջերմեռանդ հաւատացիալի մը մեկանուշ մրմունջներով:

Այս պայծառ երեսյթներն էին ահա, որ պատճառ դարձան «Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց»ի ջերմ ընդունելութեան և տարածման, երբ զեռ հոգեւոր գրականութիւնն էր, որ մտաւոր սնունդ կուտար Հայ ազգին: Մխիթարեան գոյգ միաբանութիւններ, Երուսաղէմ, Թիֆլիս, Կ. Պոլիս, Զմիւռնիան Հայ մտքի կեդրոններ էին, որոնք ոչ միայն ազգային պատմութեան և մատենագրութեան յայտնի և անյայտ երկեր կը հրատարակէին, այլև, մեծաքանակ կրօնական և հոգեւոր գիրքեր, որոնց մէջ իւր արժանի տեղը կը գրաւէր նաև «Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց»ը:

Մկրտիչ Խրիմեանը, Երուսաղէմ հասնելէ յետոյ, ցանկութիւն ունեցած էր այնտեղ ևս ուսում և դաստիարակութիւն ստանալ, սակայն Երուսաղէմի Հայոց Մայրավանքին մէջ, «Սիրոնի բարձրունքին վրայ չը կար մտաւորական այն բարձրութիւնը, որուն ծարաւը ունէր իր օժտած հոգին. և յետոյ, ժողովրդական և ազգային կեանքի յուզումներէն չափազանց մեկուսի մնացած այդ մենաստանը չէր կրնար յագուրդ տալ այլապէս կաղապարուած իր ճաշակներուն»*):

Ահա թէ ինչո՞ւ Մկրտիչ Խրիմեանը, շուտով հեռացաւ Երուսաղէմէն և եկաւ Կ. Պոլիս, որ իր հոգեկան ու մտաւոր թռիչքներուն աւելի յարմար ու սիրելի միջավայր մըն էր:

«Հրաւիրակ Արարեսեան»ն ու «Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց»ը

տեղոյ զերկ Հրաւիրակիս՝ դարձայ 'ի Բիւզանդիոն, ուր բարեբար ձեռնառուութեամբ Պաւտոս Ծարտարապետ Կարապետ Ամիրային տպագրեալ 'ի լոյս հանի ԶԶՐԱԽԻՐԱԿ ԵՐԿՐԻՆ ԱՒԵՏԵԱՅ: Այժմ կրկնակի տպագրութեան պատահութիւնն՝ առիթ ետ ինձ 'ի լոյս հանել և յայտնել զծածկեալ անուն Բարեբարին»:

Ուրեմն ամբողջ քառասուն մէկ տարի (1851—1892) յայտնի չ'էր թէ ո՞վ էր այն անձը, որ հրատարակած էր «Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց»ը,

*) Թ. Ծ. Գ. Խրիմեան Հայրիկ. էջ՝ 20:

կուգային գրական համբաւ մը ստեղծելու Մկրտիչ Վարժապետ Խրիմեանի անուան ու անձին շուրջ։ Առաջինը կ'արձանացնէր անոր ազգասիրութիւնն ու հայրենասիրութիւնը, իսկ երկրորդը՝ կը պարզէր անոր ջերմ հաւատքը և Հայ լուսաւորչականի հաքադատ սիրտն ու հոգին։ Ազգի և հայրենիքի սէրը և դէպի կրօնն ունեցած իւր խոր պաշտամունքը բաւական էին, որ նա իւր միջավայրի մէջ, ճանչցուէր իբրև կասարեալ մարդ և ճեմարհի Հայ։ Անոր այդ առաքինութիւններն ու առաւելութիւնները կուգային իրար զուգորդուիլ, և զայն ներկայացնել իբր մատաղ սերունդի արժանաւոր ու վստահելի դաստիարակ մը։ Նման դաստիարակներ ոչ միայն գաւառներու, այլև մայրաքաղաքին մէջ հազուագիւտ էին և այդ հազուագիւտ բացառութիւններէն մէկն ալ Մկրտիչ Վարժապետ Խրիմեանն էր։

Բ.

ՄԿՐՏԻՉ ՎԱՐԺԱՊԵՏ ԽՐԻՄԵԱՆՆ Ի ԿԻԼԻԿԻԱ

Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանը, Ազգային մարմիններ և ազգասէր անհատները, ԺԹ-ը դարի կէսին, մասնաւոր ուշադրութիւն դարձուցին Կիլիկիանակ Հայոց կրթական ու մտաւոր զարգացման գործի վրայ։ Ռուբինեանց թագաւորութեան այդ հոյակապ երկիրը, դարեւ շարունակ անուշադրութեան և մոռացութեան մատնուած էր։ Ամբողջ Կիլիկիայի մէջ, միայն անառիկ և քաջարի Զէյթունն էր, որ պարբերաբար ապստամբութեան դրօշը կը պարզէր տաճկական արինոտ լուծին դէմ և յաճախ կը վաստակէր յաղթանակը և կ'ապրէր կիսանկախ վիճակ մը։

Կիլիկիայի Կաթողիկոսութիւնը բարոյական մեծ հեղինակութիւն և նիւթական միջոցներ չ'ունէր իւր թեմականներու մտաւոր և կրթական մակարդակը զարգացնելու համար։

ԺԹ-ը դարի առաջին կէսին, երբ ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը կը դարձնէր մարդկային մտքի վերածնունդը, երբ գիտութիւնն ու գրականութիւնը նոր ուղիներ կը հարթէին, երբ 1848 թուի Ֆրանսական յեղափոխութեան արձագանգները կը թնդացընէին ազատատենչ փոքր ազգերու սիրտն ու հոգին, այդ ատեններն էր ահա, որ կը դարձնուէր Հայկական Վերածնունդը թէ Ռուսա-

տանի և թէ Թուրքիոյ մէջ: Ազատ և անկախ հայրենիքի զաղափարը, մտաւոր և կրթական դաստիարակութեան կենսական պահանջը, ազգային հարազատ դիմագծի պայծառ տեսքը, գրականութեան, մամուլի և դպրոցի, բարեգործական ու հանրօգուտ ձռնարկներու անմիջական անհրաժեշտութիւնը, այնքան արագաբար կազմակերպութեան Հայութեան երկու մեծ հատուածներու—արեւելահայոց և արեւմտահայոց — մէջ, որ ազգային և հանրային իւրաքանչիւր մարմին կամ հիմնարկութիւնը, այլև ընտրեալ և անձնուէր ազգային գործիչներ և անհատներ հրապարակ կուգային՝ իրենց ծառայութիւնը մատուցանելու յօգուտ ազգին ու հայրենիքին:

Ահա այս վերածնութեան շրջանի վառ օրերու մէջն էր, երբ Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանը կ'որոշէ խոհուն և զարգացած պատգամաւոր մը ուղարկել Կիլիկիա, ուսումնասիրելու համար տեղւոյն Հայութեան կացութիւնը և ի պահանջել հարկին նաև Սիս քաղաքին մէջ դպրոց մը բանալ:

Եւ ահա, Պատրիարքարանի յանձնարարութեամբ, 1852 թուին, Մկրտիչ Վարժապետ Խրիմեանը կ'ուղարկուի Կիլիկիա իբր այցելու, տեղեկագրող և դաստիարակ:

Կիլիկիա... Հայաստանի պատմական ու պատուական այդ չքնաղ երկրամասը, իւր բազմահազար Հայ բնակչութեամբ, որքան խոր տպաւորութիւն և յուզմունք պատճառեցին արդեօք, երիտասարդ ուղևոր-այցելու Մկրտիչ Խրիմեանին, որուն աչքին առջև կը պարզուէր երկիր մը, իւր փառաւոր անցեալի հոյակապ յիշատակներով և անառիկ ու անյաղթ բերդ-ամրոցներով: Որպիսի՞ յուզում և վիշտ զգաց Հայաստանի այս հայրենախօս ճամբորդը, երբ ոտքը Կիլիկիայի հողին վրայ դրաւ: 25-ը հիմայ ալ Կիլիկիայի Հրաւիրակն էր:

Մկրտիչ Խրիմեանը կը հասնէր Սիս, Կիլիկիայի հայկական թագաւորութեան այդ երբեմնի հոյակապ մայրաքաղաքը, որ իր քաղաքական անկախութենէն զրկուելէ յետոյ, դարձաւ Կիլիկիայի Հայ Կաթողիկոսներու աթոռանիստ քաղաքը, մինչև մեր օրերը: Սիս հասնելէ յետոյ, Մկրտիչ Խրիմեանը, ներկայացաւ Կիլիկիայի այն

ատենուայ Կաթուղիկոս Միքայէլ Սսեցիին*) և յայտնեց իւր առաքելութեան նպատակը։ Կաթուղիկոսը սիրով ընդունեց զայն, լսեց անոր կատարելիք գործերու մանրամասնութիւնները և բարոյական ու նիւթական ամէն տեսակ աջակցութիւն ցոյց տուաւ Մկրտիչ Խրիմեանին, որ առաջին առթիւ, շրջագայութեան զնաց Կիլիկիայի հայաբնակ քաղաքներն ու գիւղերը և լիակատար տեղեկագիր մը կազմեց, այդ վայրերու հայութեան կրօնական, կրթական և տնտեսական կեանքի մասին։ Կիլիկիայի Կաթուղիկոսի խնդրանքով, Մկրտիչ Վարժապետ Խրիմեանը Սիս քաղաքի հայոց Մայրավանքի վա-

Ս ի Ս Ք Ա Ղ Ա Ք Ն Ի Կ Ի Ն Ի Կ Ի Ա

նական դպրոցին մէջ կը ստանձնէր դաստիարակի պաշտօն և կարճ ժամանակի մ'ընթացքին կը բարեգարգէր այդ դպրոցի ներքին և

*) Գ. Գոլոտյ «Արեւիք» օրագրի մէջ (1885), Աշակերտ ստորագրութեամբ գրուած Խրիմեան Հայրիկի կենսագրութեան և Խ. Մալումեանի «Խրիմեան» գրքի մէջ՝ կը յիշատակուի, որ երբ Խրիմեանը Սիս հասաւ, այն ատենուայ Կիլիկիայի Կաթուղիկոսն էր Կիրակոս Աջապահեանցը։ Մինչդեռ սխալ է, վասնզի Կիրակոս Աջապահեանցը գահակալեց, 1853—1866, իսկ անկէ առաջ Միքայէլ Սսեցին էր, որ գահակալեց 1833—1853։ Կիրակոս Կաթուղիկոսի գահակալութենէն տարի մ'առաջ 1852 թուին էր, որ Մկրտիչ Խրիմեանը կը հասնէր Կիլիկիա և կը ներկայանար Միքայէլ Սսեցի Կաթուղիկոսին։

կրթական վիճակը. Անոր ներկայութիւնն ի Միս, դրական շատ մը արդիւնքներ տուաւ տեղւոյն Հայութեան, որ անչափ գոհ մնացեր էր «Վանեցի Վարժապետ»էն:

Հագիւ տարի մը Կիլիկիայի մէջ գործելէ յետոյ, «Խրիմեան կը վերադառնայ Կ. Պօլիս, ի Կիլիկիա այցելութիւնը գոհացուցիչ էր գաւառին և Առաքողներուն ու Առաքեալին» կ'ըսէ անոր կենսագիր Աւակեանը, իսկ Խ. Մալումեանը կը գրէ, որ— «Սկզբում նրա գործերը աջող գնացին, բայց երկար չանցած Խրիմեանի յարաբերութիւնները լարվեցին Սիսի այն ժամանակվայ Կիրակոս Կաթողիկոսի հետ, և նա ստիպվեց թողնել Կիլիկիան և վերադառնալ Կ. Պօլիս»: Թորգոմ Եպիս. Դուշակեանն ալ կ'եզրակացնէ, որ Խրիմեանը— «տեղեկաբերի կարևոր պարտականութիւններով է, որ զըրկուած էր հոն» (Կիլիկիա). Արշակ Զօպանեանը կը յիշատակէ, որ— «Խրիմեան մեկնեցաւ Պոլսէն ու գնաց Կիլիկիա, յետոյ Երուսաղէմ», մինչդեռ ճամբորդութեան այս ուղեգիծը սխալ է, մենք պարզեցինք արդէն, որ Խրիմեանը նախ գնաց Երուսաղէմ (1851) և ապա Կ. Պօլիս վերադառնալէն յետոյ միայն, 1852-ին գնաց Կիլիկիա, ուրկից նորէն եկաւ Կ. Պոլիս: Այսպէս թէ այնպէս, փաստն այն է, որ 1853 թուին, հաւանաբար ամբան, Մկրտիչ Վարժապետ Խրիմեանը Կիլիկիայէն ճամբայ ելնելով կը հասնէր Կ. Պօլիս և իր առաքելութեան ու կատարած գործերու մասին զեկուցում կուտար Պատրիարքարանին և ազգային մարմիններուն:

Գ.

ԴԵՊՈՒ ՀԱՅՐԵՆԻՔ

Մկրտիչ Վարժապետ Խրիմեանը, Կիլիկիայէն Կ. Պօլիս վերադառնալէ յետոյ, հոգեկան ծանր տառապանքի մը կ'ներթարկուէր: Անոր սիրտն ու հոգին խոր սուգի և կսկիծի սև լուրերով կը մղկտային: Վանէն Պօլիս եկած պանդուխտները հոս ու հոն խօսեք էին թէ— «Մկրտիչ Վարժապետին մայրը և կինն ու աղջիկը մեռած են»: Այս բերանացի լուրերը կը հաստատուէին նաև նամակներով: Մկրտիչ Վարժապետը, երբ կը լսէ իրենց ընտանեկան այս մեծ ողբերգու-

Թեան մանրամասնութիւնները, անմիջապէս ճամբու պատրաստութիւն կը տեսնէ Վան երթալու համար: Կ. Պոլսոյ իւր բարեկամներն ու համակիրները թէն շատ կը համոզեն, որ չ'երթայ և չը թարմացնէ իւր վիշտերը, բայց Մկրտիչ Վարժապետը միթէ կընար իւր վշտահար սիրտը այլ կերպով մխիթարել: Այվատեսան, Օտտան և Պալեսան գերդաստանները, պանդուխտ և սգաւոր Մկրտիչ Վարժապետին ցաւակից կը դառնան և կը հոգան անոր ճամբու ծախսերը: Եւ 1853 թուի գարնանային առաւօտ մը, բարի երթի եկող համակիրներու և յարգողներու մեծ խումբով մը, Մկրտիչ Վարժապետ Խրիմեանը Այվատեսանենց տունէն դուրս ելնելով կը հասնէր Սիրքէճիի նաւամատոյցը և նաւ կը նստէր:

Մկրտիչ Խրիմեանը մօտ հօթն երկար տարիներու պանդուխտ և թափառական կեանքէ մը յետոյ, այժմ հայրենիքը կը վերադառնար ոչ թէ ուրախ զուարթ, այլ տխուր ու սգաւոր: Նաւը կը սուրայ Սև ծովին վրայ: Ծովը սև, պանտուխտին սիրտը սև ու վշտալի: Քանի մ'օրէն նաւը կը հասնի Տրապիզոն: Մկրտիչ Խրիմեանը ցամաք կ'ելլէ և դէպի Վան երթացող վաճառականական կարաւանի մը միանալով, ճամբայ կ'իյնայ դէպի հայրենիք: Երկար ու ձանձրալի ճամբորդութեամբ կը հասնի Էրզրում, ապա Արճէշ, ուր նաւ նստելով կ'իջնէ Վանի նաւահանգիստը—Աւանց, Արդէն հասեր է իւր սիրասուն ծննդավայրը՝ Վան: Մկրտիչը Աւանցէն ճամբայ կ'իյնայ դէպի հայրենական տուն: Ահա Սղգայու-Չաղդէն—Այգեօստանի այդ լայն ու ծառազարդ պողոտան, — ուր կը գտնուի Խրիմեանենց տունը: Մկրտիչը կը մտնէ իրենց օճախը, մեծ եղբայր Մսրէխանը և կիներն ու զաւակները, իրենց հօթն տարիներու դարձիւր-դուրմէթ հարազատի անսպասելի զայուստը տեսնելով, կ'ուրախանան, սակայն Մկրտիչը դառն ու կսկծալի կերպով կ'ուլայ: Ո՛րք իւր կաթոգին մայրը, որ բազուկները տարածելով, խինդ ու լացով գրկէր ու համբուրէր իւր Մկրտիչի ճակատն ու երեսները: Ո՛ր է Մկրտիչի կենակիցը—համեստ Մաւիամը, հապա զաւակը—փոքրիկ Թագուհին: Երեքն ալ անդարձ մեկներ՝ մեռեր էին՝ Մկրտիչի սէրն ու կարօտը սըրտերնուն պահած:

Բնական է, որ Մկրտիչ Խրիմեանը, Վան հասնելէ յետոյ, անմիջապէս պատարագ և հոգեհանգիստ մատուցել տուաւ իւր մօր, կնոջ և զա-

ւակի յիշատակին: Երախտագիտութեան, սիրոյ և պատկառանքի գերազանց պարտականութիւն մըն էր այդ, որ կատարած էր Մկրտիչ Խրիմեանը:

Մենք պարզեցինք այն դէպքերն ու պարագաները, որոնք պատճառ դարձան, որ Մկրտիչ Խրիմեանը, 1847-ի ամբան, զօրահաւաքի չ'ենթարկուելու համար, խումբ մը հայրենակից ընկերներու հետ, կը հեռանայ Վանէն և կ'երթայ դէպի Պարսկաստան, Արարատեան Աշխարհը և ապա Կ. Պոլիս: Այս պարագան արձանագրած են նաև Խրիմեանի քանի մը կենսագիրները:

Մկրտիչ Խրիմեանի Վանէն մեկնումէն քիչ յետոյ, անոր արդէն իսկ պառաւած, կուշ եկած, կուզիկ մայրը կը մեռնի: Մկրտիչին սէրն ու կարօտը, պանդուխտ և թափառական կեանքը և մայրական սիրոյ տառապանքը իրար խառնուած, հետզհետէ քայքայեցին այդ բարի և կաթոգին մօր աղօտ կեանքը և օր մըն ալ Խրիմեանենց պառաւը կ'աւանդէր հոգին, և բնական է, որ իւր պանդուխտ զաւակին՝ Մկրտիչին պիտի կտակէր իւր մայրական սիրոյ և պաշտամունքի վերջին և լալահառաչ մրմունջները:

«...Որդեանկ, որդեանկ, թէ գաս բարով ձիերով,
Մէրիկդ կանչես՝ ասին՝ մեռաւ կաթօտով,
Աստուած սիրես իմ գերեզման չը մոռնաս,
Երկու արցունք չոր հողերուս ընծայ տաս...»:

Մկրտիչը չը մոռացաւ իւր մօր գերեզմանը, գնաց օրհնել տուաւ, գրկեց, համբուրեց և երկու կաթիլ արցունքի տեղ, իւր յորդառատ արցունքով օծեց անոր չոր հողերը:

Մօր մահէն յետոյ, մեռաւ նաև Մկրտիչին ամուսինը, համեստ և նորահարս Մարիամը, որ զժբախտութիւն ունեցած էր, ամուսնութենէն քանի մ'ամիս յետոյ, զրկուիլ իւր կենակցի ներկայութենէն: Անոր մահուան պարագաներն անծանօթ են, սակայն, գիտենք, որ Մկրտիչի հեռանալէն մօտ երկու ու կէս տարի յետոյ, ուրեմն 1850 թուի վերջերը, նա այլևս չը կար, մեռած էր, որք ու անմայր թողնելով մէկուկէս տարեկան ծծկեր զուակը—Թադուհին, որ մօր մահէն յետոյ կը հիւծէր, և օր մըն ալ կ'աւանդէր իւր ան-

մեղ ու մտնուկ հոգին, ու կ'երթար հանգչելու Խրիմեանենց տոհմական գերեզմաննոցի մէջ, մօրկան կուրծքին վրայ:

Այս ընտանեկան մեծ ողբերգութիւնը—մօր, կնոջ և զաւակի կորուստն ու մահը—ո՞վ պիտի ողբար ու հառաչէր, եթէ ոչ վշտահար և սգաւոր Մկրտիչը, որուն անխիղճ ու քինախնդիր հակառակորդները, սակայն, կը գրեն թէ նա «յետ սակաւուց ամուսնութեան լիք զամուսինն անխնամ» և «աստանդական շրջէր գնայր անըզգամ», Ահա և հետեանքը?

«Ուստի և կինն իբրև զայրի նստէր 'ի տանն անտերունչ,
Ընդ հովանեաւ տաքեր իւրում՝ ցաւն 'ի սրտին անշշունչ:
Գնալով գնայր ցաւն փոխարկիւր յախտ յիծական անդարման,
Յետ երկեմնից ցաւօք սրտի հէգ կինն զհոգին փոյթ եհան».*)

Սակայն մենք գիտենք թէ Մկրտիչ Խրիմեանը, ոչ թէ «լքեց» իւր կինը և հեռացաւ, այլ բաղաքական դէպքերն եղան պատճառը, որ նա, երևի, իւր մօր և մեծ եղբայր Մարխանի պնդումներուն վրայ բաժնուեցաւ իւր ընտանիքէն և հայրենիքէն ու դարձաւ պանդուխտ:

Դ.

ԱԶԳԱՆՈՒԷՐ ՄԵԾ ՈՒՒՏԸ

Մկրտիչ Խրիմեանը տակաւ առ տակաւ կը հաշտուէր կատարուած դառն ու դժբախտ իրողութեան հետ: Ամբողջ օր կ'առանձնանար և կարդալ զրելով կը զբաղուէր, թէն միշտ տխուր էր և վշտահար: Իւր մեծ եղբայր Մարխան և ազգականները կը համոզեն, որ Մկրտիչը պարապ չը մնայ, գործով մը զբաղուի և մոռանայ իւր ցաւերը: Եւ ահա, 1853 թուի աշնան սկիզբները, Վանեցի Մահտեսի Մկրտիչ Աղա Թէրլէմէզեան և Մկրտիչ Խրիմեանը, իբրև գործի ընկերներ կը միանան և բամբակի առևտուրով կը զբաղուին: Սակայն այս առևտրական գործը շատ երկար չի տևեր, վասն զի երկուստեք կը վնասեն: Միայն Մկրտիչի բաժին վնասը 200 օսմանեան հնչիւն ոսկիի կը հասնէր, գումար մը, որ այն ատենուայ համար, Վանի նման վայրի մը մէջ, համեստ առևտրականի մը դրամագլուխ էր:

*) Խրիմեան եւ գործի իւր. էջ՝ 78:

Խրիմեանի կենսագիրներէն շատերը, արձանագրած են, որ նա — Մկրտիչը — աղքատ ծնողքի և խեղճ ընտանիքի զաւակ էր։ Սակայն այս վերագրումը սխալ է։ Խրիմեան գերդաստանը Վանի բարեկեցիկ և ունեւոր դասակարգին կը պատկանէր։ Ինչպէս մենք տեսանք, Խրիմեանի պապն ու հայրը կտաւի վաճառականներ էին, սեփական տուններ, արհեստանոց, այգի, արտեր, յաջող արգիւնաբերութիւն և տնտեսական բարեկեցիկ վիճակ մ'ունէին մինչև մեր օրերը։ Հետեաբար և սխալ են յիշատակութիւնները այն բոլոր կենսագիրներու, որոնք չը գիտենք, ինչո՞ւ կ'ուզեն ցոյց տալ, որ Մկրտիչ Խրիմեանը աղքատ ու խեղճ ընտանիքի զաւակ էր։

Տնտեսական բարւոք վիճակ ունեցող Խրիմեանենց ընտանիքի զաւակ Մկրտիչը, հակառակ իւր եղբայր Մարխանի և ազգակոններու թափած ջանք ու ճիգերուն, կ'որոշէ թողուլ առևտրական ասպարէզը։ Նա յաճախ առիթ կ'ունենար իւր մտերիմ և հարազատ ընկերներու շրջանին մէջ, ազգասիրական և հայրենասիրական խանդավառ տրմագրութիւն ստեղծել և գաղափարական անձնուիրութեան, ժողովուրդի և մատաղ սերունդի դաստիարակութեան մասին ոգևորիչ ճառեր խօսիլ։

Արդէն նա, հայրենիք մեկնելէ առաջ, Կ. Պոլսոյ իւր համակիրներու և բարեկամներու և մանաւանդ հարուստ գերդաստաններու մէջ, հաստատապէս ըսած էր, որ հայրենիքը հասնելէ յետոյ, պիտի նուիրուէր Հայ մատաղ սերունդի դաստիարակութեան գործին, որուն համար եթէ զրամական աջակցութեան պէտք զգացուէր, նուիրական պարտականութիւն կը դնէր մայրաքաղաքի ազգայիններու վրայ, որ օգնութեան հասնէին իր գործին, յանուն ազգասիրութեան։ Անոր այս առաջարկ-խնդրանքը սիրով կ'ընդունուէր Կ. Պոլսոյ ազգային շրջանակներու կողմէ։

Ահա թէ ինչո՞ւ, երբ Մկրտիչ Խրիմեանը Վան կը հասնէր, կարճ ժամանակէ մը յետոյ, իւր ծրագրի գործադրութեան մասին կը մտածէր։ Սակայն ինչ կերպով կրնար գործի լծուիլ, որն էր այն ասպարէզը, որ հնարաւորութիւն պիտի տար իրեն ազատ և անկաշկանդ գործելու։ Վան քաղաքին մէջ, ԺԹ-րդ դարի մինչև կէսերը դեռ կանոնաւոր դպրոցներ չը կային։ Քաղաքի եկեղեցիներու բակերուն մէջ կային պարզ դպրատուններ, որոնց խոնաւ յատակի

վրայ պազած մանուկները տիրացուի մը, կամ քահանայի մը փայտի և ֆալախկայի սարսափներուն տակ, հոգևոր ուսում կը ստանային, բերանացի ընելով Նարեկացիի «Մատեան Ողբերգութեան», Աւետարան, Սաղմոս, Ութ Կանոն, և այլ կրօնական խրթնարանութիւնները:

Մկրտիչ Վարժապետ Խրիմեանը տեսնելով մատաղ սերունդի դաստիարակութեան այդ կաշկանդող և բխտացնող մեթոտները, ամենուրեք կը խօսէր ու կը համոզէր, որ մանուկներու կրթութեան այդ հին և ապիկար ձևերը փոխուին և դպրոցական գործը կանոնաւոր հիմքերու վրայ դրուի: Սակայն ո՞վ էր, որ պիտի լսէր և կատարէր անոր առաջարկները: Քահանաները արհամարհանքով կը նայէին Մկրտիչ Վարժապետի վրայ և անոր ըսածներ կը ծաղրէին, կրօնամոլ և խստաբարոյ հին վարժապետներ և Խալիճա - Ուսթաները չ'էին կրնար հանդուրժել, որ երիտասարդ վարժապետ մը իրենց հրահանգ տար կամ ղէմ երթար: Եւ վերջապէս, այն ատեններ, Վանի մէջ, իբրև հասարակական ղէմքեր, ամէն ասպարէզի մէջ ի յայտ կուգային հարուստ Հայեր — Բէյեր և Աղաներ — որոնք կ'իշխէին քաղաքի հոգևորականութեան և հին վարժապետներու վրայ, զառնալով նաև սատարող և հովանաւոր ազգային հիմնարկութիւններուն և մարմիններուն:

Մկրտիչ Վարժապետ Խրիմեանի յոյսերն ու ձգտումները, իւր հայրենի քաղաքին մէջ, հեռուէ հեռու, կը բաղխէին ժամանակակից բար ուղեղներուն և հոգևոր ու հարուստ դասակարգի կամայականութիւններուն: Սակայն Մկրտիչ Խրիմեանը չի յուսահատիր, անոր հոգին նոր ոլորտներ կ'որոնէ և ապագայ գործունէութեան յոյսերն ու ծրագիրները կ'արձանանան իր աչքերուն առջև: Անոր մէջ արդէն հասունցած և մարմին առած միտք կը դառնայ ժողովրդանուէր գործունէութիւնը, որուն իրականացման համար, կ'որոշէր մտնել հոգեւոր ասպարէզի մէջ և Հայ կրօնաւորի սրբմ հագնելով, ազատ և անկաշկանդ կերպով ծառայել իւր ազգին ու հայրենիքին:

Սակայն ինչո՞ւ Մկրտիչ Խրիմեանը կը ձգտէր ղէպի հոգևոր ասպարէզը, ինչու կը ցանկար կրօնականի սրբմը հագնել: Այս փափագն ու ցանկութիւնը, միայն պարագաներու բերումով կամ յանկարծակի ի յայտ եկան անոր մէջ, թէ որոշ հետեւողականութեամբ և աստիճանական զարգացումով, Վերջին հանգամանքը աւելի ճիշտ

է, քանի որ նա մանուկ հասակէն, գրեթէ ամբողջ երեսուն տարի, կրօնական և հոգևոր դաստիարակութեան շունչով ապրած ու զարգացած էր, իւր հօրեղբայր Խաչատուրէն սկսեալ մինչև Կտուց և Լիմ Անապատներու դպրատունները և երուսաղէմի աստուածաշնչական սրբատեղիները: Այս բոլորէն յետոյ, չէ որ Մկրտիչ Խրիմեանը, տարիներ շարունակ կրօնական գրքեր և հոգևոր մատենագրութիւն կարգացներ էր և իր ամբողջ մտաւոր ուսումն ու զարգացումը այդ ուղղութեամբ ընթացներ էին: Այս պարագան ևս, բնական է, որ անոր մէջ յառաջ բերաւ հոգևորական դառնալու ցանկութիւնը, որուն կուգար զուգորդուիլ նաև ազգին ու հայրենիքին ծառայելու բուռն սէրը և ժողովուրդի մտաւոր զարգացման նուիրուելու փափագը:

Եւ ահա օր մըն ալ, Մկրտիչ Խրիմեանը, իւր մեծ եղբայր Մսրիսանին կը յայտնէր, որ ինքը որոշած է հոգևոր ասպարէզի մէջ մտնել: Մսրիսանը այս յայտնութիւնը լսելէ յետոյ, շատ յամառ կերպով կը ջանայ համոզել իւր եղբօր, որ հրաժարուի այդ նպատակէն և նորէն ամուսնանայ, ընտանիք կազմէ, առևտրական գործեր կատարէ և այլն: Սակայն Մկրտիչը չի համոզուիր և յամառ կերպով կը պնդէ իւր որոշման վրայ: Բարեկամներ և ազգականները մէջտեղ կուգան և բոլորն ալ Մկրտչին «բարի խորհուրդ» կուտան, որ հոգևորական չը դառնայ:

Սակայն Մկրտիչ Վարժապետ Խրիմեանը, այդ բոլոր խորհուրդներն ու յորդորները անտես կ'առնէ: Անոր նպատակը պարզ և որոշ էր: Ազգին և հայրենիքին նուիրուելու իւր Մեծ Ուխտը, իւր Վսեմ գաղափարը ամէն բանէն գերադասած էր, խորապէս համոզուելով, որ իւր ապագայ գործունէութեան միակ և յարմար ազգաբարձը կուսակից Բողեւորական դառնալով պիտի գտնէր:

Ե.

ՄԿՐՏԻՉ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԽՐԻՄԵԱՆ

Վասպուրականի ցրտաշունչ ձմեռն անցաւ: Ձիւնհալքէն յետոյ, ջերմ արեգակը տաքցուց արարաշխարհը: Բնութիւնը իւր վերնազարթնումի օրերը կ'ապրէր: Տեսաւ զառաջը կը մօտենար,

ծիլն ու ծաղիկը, կար-կանաչ կը փթթէին և գարնան հաւքերն ու թռչունները կը շինէին իրենց բոյները, Գարունը մօտ էր:

Եւ ահա, 1854 թուի Փետրուարի 10-ին, արևոտ և հաճելի առաւօտ մը, Խրիմեան երկու եղբայրները—Մսրխանն ու Մկրտիչը—բահ ու բրիչ ձեռքերնին, տունէն դուրս կուգան և իրենց փողոցի դրան առջև, բաւական տարածութեամբ կը փորփրեն, կակուղ հողին մէջ, խճաքարք կողքի կը շարեն, կ'ամրացնեն և կը պատրաստեն քարայտակ տարածութիւն մը (կալդրերմ): Աշխատանքէն յետոյ, Մսրխանը կ'երթայ իրենց կտաւի գործանոցը, իսկ Մկրտիչը իրենց ծառային կանչելով կ'ըսէ.

—Գնա քեռանց տուն*), ասա՛ Մկրտիչ կ'ասի ձեր ձին տուէք հեծնեմ, մէկ տեղ պիտի երթամ: Ձին կ'առնես շուտ կը բերես:

Ծառան կ'երթայ ձին բերելու, իսկ Մկրտիչը աճապարանօք կը մտնէ տուն, սփռոցի մը մէջ առատ հացի պաշար կը կապէ, տաք հագուստները կը վերցնէ, ճամբորդութեան յատուկ պատրաստութիւնները կը տեսնէ և առանց ոնէ մէկի մը բան մ'ըսելու, տունէն դուրս կուգայ և փողոցին մէջ կը հանդիպի իրենց ծառային, որ արդէն ձին կը բերէր:

Մկրտիչը կը հեծնէ ձին, և ծառային կը պատուիրէ, որ հետէ իրեն, որպէսզի ձին ետ բերէ: Սղգայու-Ջաղղէն անցնելէ յետոյ, կ'իջնեն Խաչ-Փողան, կ'ուղղուին դէպի Արարք, ապա կ'երթան Կլոր-Դար և դուրս կուգան բաց դաշտի մէջ: Եթէ մէկը հարցնէր թէ—«Մկրտիչ Վարժապետ ո՞ր կ'երթաս» նա պիտի ըսէր՝—«Կ'երթամ Արտամետ»: Եւ յիշաւի, ձիաւորը բռներ էր Արտամետի ճամբան ու կ'երթար: Երկու ժամէն յետոյ, Մկրտիչը կը հասնէր Արտամետ գիւղը, ուր քահանային տան մէջ կը հիւրընկալուէր: Ծառան, հանգստանալէ յետոյ, ձին կը հեծնէր ու կը վերադառնար քաղաքը, յայտնելով, որ Մկրտիչը գնաց Արտամետ:

Երեկոյեան կողմ, առապաստանաւ մը կանգ կ'առնէր Արտամետի ծովափը: Մկրտիչը նաւաւարին հարցու փորձելէ յետոյ, կը հասկնայ, որ նաւը պիտի երթայ Գաւաշ (Ռշտունիք): Մկրտիչին

*) Մկրտիչ Խրիմեանի մայրը Յանկոյսների թաղին մէջ գտնուած Զրբաշեան ընտանիքի աղջիկն էր, որուն հայրական տունը կ'ըլլար Մկրտիչի քեռանց տունը:

ուգածն ալ այդ էր: Նաւավարին առատ վարձատրութիւն խոստանալով, կ'առաջարկէ, որ նաւը Աղթամարի կղզիին մօտ, ծովափին կանգ առնէ, որպէսզի ինքը դուրս գայ Աղթամար, որովհետեւ «Աղթամարայ Ս. Խաչի Տաճարին ուխտաւոր եմ, ուխտի կ'երթամ» կ'ըսէ:

Պարզ ու պայծառ գիշեր է: Մկրտիչը կը համբուրէ իւր հիւրընկալ քահանային ձեռքը և ծովափն իջնելով, նաւին օրօրուող սանդուղէն բարձրանալով, կը մտնէ ներս և անկիւն մը կ'ծկուելով, կը խորասուզուի իւր մտքերու մէջ, մինչ նաւաստիները աղմուկ-աղաղակներով կը քաշեն նաւին առագաստը ու ճամբայ կ'ելլեն: Նաւը կը սուրայ Վանի ծովի կապոյտ ու ջինջ ջուրերուն վրայ, յաւակները անուշ ծփանքով մը կը շոյեն անոր կողերը, իսկ մեղմիկ ու սառն բամին փչէ ծովափենայ լերանց ձիւնածածկ կատարներէն:

Գէս գիշերը կոտրուեր է. ցայգայոյս է, նաւ կը մօտենայ Աղթամարի կղզիին, որ իւր ահաւոր ու խորհրդաւոր դիրքով բազմեր է ծովուն մէջ:

— Զըրը՛նգ, զըրը՛նգ... կը ղօղանջին Աղթամարի տաճարի զանգերը, որոնց արձագանգները, յանկարծ կը սթափեցնեն իւր մտքերու մէջ խորասուզուած Մկրտիչ Խրիմեանը, որ կը խաչակնրէ, և ականջ կը դնէ զանգերու ղօղանջներուն: Լուսարաց է, նաւը մօտեցեր է Աղթամարին: Մկրտիչը նաւէն կ'ելլէ և կղզին իջնելով կ'ուղղուի դէպի տաճարը: Արշալուսային օրհներգութեան մեղանուշ արձագանգները կը լծնդացնեն Հայ արուեստի ու հաւատքի այդ հոյակապ ու չքնաղ տաճարի կամարներն ու խորշերը:

Փամերգութենէն յետոյ, Մկրտիչ Խրիմեանը վանականներուն կը յայտնէ. որ ինքը ուխտաւոր մըն է և տեղ մը կը խնդրէ հանգըստի համար: Վանքի մէջ դատարկ ու պարզ խուց մը կուտան իրեն և սիրով կը հիւրընկալեն:

Կէսօրէն յետոյ, Փետրուարի 11-ին (1854), Մկրտիչ Խրիմեանը կը ներկայանայ Աղթամարի այն ատենուայ Կաթողիկոսական տեղապահ Գաբրիէլ Արքեպիսկոպոս Շիրոյեանին*), յայտնելով, որ ինքը

*) Գաբրիէլ Արքեպ. Շիրոյեանը Վասպուրառանի ԺԹ. քգ զարի Հայ հոգևորականութեան պատկառելի և գործունեայ ղեմքերէն մէկը եղած է, որ ներսէս Ե. Աշտարակեցիի Կաթողիկոսութեան օրով կը ցանկանար Աղթամարի Կաթողիկոսը դառնալ, սակայն Աշտարակեցի Հայրապետը, խիստ և կծու նամա-

Մկրտիչ Վարժապետ Խրիմեանն է, հեղինակ՝ «Հրաւիրակ Աւարա-
եան» և «Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց» գիրքերուն: Կաթողիկոսա-
կան տեղապահը կ'ուրախանայ և կը հարցնէ թէ ինչո՞ւ եկած է:

— Եկած եմ վարդապետ ձեռնադրուելու և Աղթամարայ միա-
բան դառնալու համար, — կը պատասխանէ Մկրտիչ Խրիմեանը:

— Շատ լաւ, — կ'ըսէ Գաբրիէլ Արքեպ.-ը — Տեառնդառաջի Նա-
խատօնակի երեկոյեան բեզ Կոչում կուտամ, իսկ առաւօտն ալ, կա-
րողութեամբն Աստուծոյ, ձեռնադրութիւն կը կատարեմ, հիմայ զուն
զնա ապաշխարէ:

Ամէն ինչ վերջացած էր: Մկրտիչ Խրիմեանը կ'առանձնանայ
իւր մենարանին մէջ և կը սկսի Սաղմոս կարգալ — ապաշխարել:

Կոչում տալու օրն է, Երեկոյեան ժամահրաւերի զանգերը կը
ղօղանջեն: Կաթողիկոսական տեղապահ և Աղթամարի միաբան-
ները Ս. Խաչի Տոճարը կ'իջնեն: Մկրտիչ Վարժապետ Խրիմեանի
ձեռնադրութեան արաբողութիւնը կը սկսի: Գաբրիէլ Արքեպ.-ը
բազմեր է թիկնաթոռի վրայ, իսկ Մկրտիչն ալ ծնկաչոք խոնար-
հեր է անոր առջեւ, յուս և գլխահակ: Ձեռնադրող Արքեպիսկոպոսը,
համաձայն «Մայր Մատենաց»ի հրահանգներուն տաճարի մէջ, հրապա-
րակաւ, հարցումներ կ'ուղղէ Խաւսալիլակ (կնքահայր կամ վկայ)
վարդապետին թէ ձեռնադրելին՝ այսինքն Մկրտիչը՝ «ունի՞ զու-
սումն», «ուղղափառ իցէ՞» կամ թէ «եթէ հերձուածող իցէ, ոչ է ձեռ-
նադրելի», «ունի՞ զգործս առաքինութեան», «հասեալ է 'ի չափ
հասակին թէ ոչ», «'ի բարեպաշտ ծնողաց և 'ի սուրբ անկողնոյ
իցէ ծնեալ թէ ոչ», «արժանի է այս մեծ աստիճանիս նուիրեալն
թէ ոչ», արդեօք նա՝ Մկրտիչը, «հեզ, խռնարհ, զթած, մարդասէր,
անյիշաչար և զուարթամիտ» է, նա եկած է ձեռնադրուելու «վասն
աղաչանաց ուրուք, կամ վասն ահի բռնաւորաց, կամ վասն ընչից»

կով մը կը ձաղկէ անոր այդ ցանկութիւնը, յորդորելով, որ մնայ իբր Վասպու-
րականի Հայոց Առաջնորդ: Այդպէս ալ կ'ըլլայ:

Գաբրիէլ Արքեպ.-ը կը վախճանի 1857 թուին և մեծ շուքով կը թաղուի
Վանի Հայկավանք եկեղեցոյ բակին մէջ, ուր անոր գերեզմանին վրայ, ժողո-
վուրդը գմբէթազարդ և գեղակերտ յուշարձան մըն ալ կը շինէ,

Տաճիկները, 1915 թուին Վանի գէպքերու ժամանակ, այդ յուշարձանը
բանդեր և գերեզմանը սրբապղծեր էին:

թէ՝ «յօժարութեամբ սրտի իւրոյ»։ Այս բոլոր հարցումներուն, Խարտավիլակը հաստատական և դրական պատասխաններ կուտայ, իսկ Գարբիէլ Արքեպիսկոպոսը կը յարէ։

«Հովին քաջ՝ որ եղ զանձն իւր 'ի վերայ բանաւոր հօտին կարողացուցէ զբեկ հովուել զհօտ իւր արդարութեամբ, տալով զանձն ըս լինիլ օրինակ հօտին»։ Այս կոչումի ընթացքին Մկրտիչը կը ստանայ Կիսասարկաւազի և Աւագ Սարկաւազի աստիճանները։ Արարողութիւնը կը վերջանայ, իսկ Մկրտիչ Սարկաւազը, առանձնանալով իւր խուցը, ամբողջ գիշեր Սաղմոս կը կարդայ, կ'ապաշխարէ, և հոգևոր ապրումներով կը սլանայ։

Կէս գիշերը կը կոտրուի. վանքի ժամհարը կոչնակ տըկրկացնելով կը թակէ վանականներու խուցերու դուռները։ Ամէնքն ալ կ'արթնան։ Քիչ յետոյ գիշերային ժամերգութեան զանգերը կը զըրնգան։ Մկրտիչ Սարկաւազը կ'երթայ տաճար և մոմի աղօտ լոյսին տակ կը շարունակէ սաղմոսերգութիւնը։

Լուսաբաց է — 1854 թուի Փետրուարի 14-ը։ — Գարբիէլ Արքեպիսկոպոսը պատարագիչի հանդերձներով զգեստաւորուած, հանդիսաւոր պատարագ կը մատուցէ։ Պատարագի ընթացքին կը շարունակուի ձեռնադրութեան արարողութիւնը, մինչ ձեռնադրուողին ալ կը հագցնեն պատարագիչի հանդերձները։

Օծման կարգը կը կատարուի Աւագ Սեղանի վրայ։ Արքեպիսկոպոսը, շրջապատուած Խարտավիլակով և սարկաւազներով, մեռոնի աղանատուփը ձեռքին՝ կը մօտենայ ձեռնադրեալին, մինչ զանգերը կը զօղանջեն և Աղթամարի տաճարը կը թնդայ օծման կարգի յուցիչ և քաղցրահնչիւն շարականներով։ Գարբիէլ Արքեպիսկոպոսը կ'օծէ ձեռնադրեալին ճակատը, ծանր ու խորհրդաւոր երգելով՝

«Օրհնեսցի՝ օծցի եւ սրբեսցի նազատ Տէ՛ր ՄԿՐՏԻՉ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ. այս նշանաւ սուրբ խաչիւս և սրբալոյս միւռոնաւս և յաւուրս շնորհիւ. անուամբ Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ, այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից ամէն»։

Ապա Արքեպիսկոպոսը կ'օծէ Մկրտիչ Վարդապետի ձեռները և կը վերջանայ արարողութիւնը։ Պատարագէն յետոյ միաբանները կը համբուրեն Կանաչ Մեռոնը, իսկ Նոր ընծայ Մկրտիչ Վարդապետը

պէտք է «քառասուն օր կացցէ յեկեղեցին, զվարձն ուսուցի և զինքն ծանիցէ»:

Քառասունի օրերն են. Մկրտիչ Վարդապետը ամբողջ օր փակուած է տաճարի մէջ և գլխաւորաբար պատարագի արարողութեան փորձերը կ'ընէ, Աւետարան կարդալու ձևերը կը մշակէ և եկեղեցական ամբողջ արարողութիւնները կ'ուսումնասիրէ:

Թէն այդ բոլորի հետ նա ծանօթ է, բայց պէտք է կատարեալ հմտութիւն ձեռք բերէ, որ քառասունը լրանալէ յետոյ յաջողութեամբ մատուցէ անդրանիկ պատարագը: Աղթամարի պատմական տաճարի կամարներն ու խորանները, ամբողջ օր, Մկրտիչ Վարդապետի աղօթքներով ու հոգեշունչ երգերով կը լեցուին: Ամփոփուած իր հոգեկան աշխարհի մէջ, նորընծայ վարդապետը, արեւի երես չը պիտի տեսնէ. միայն աղօթել և ապաշխարութեամբ զբաղուիլն է անոր պարտականութիւնը:

Սակայն անոր սիրտը կ'ալեկոծուէր ուրիշ յոյսերով ու նպատակներով. որոնց իրագործումը կապուած էր Աղթամարի Կաթուղիկոսական տեղապահի և միաբանութեան բարի կամեցողութեան հետ. Խոնչու նա Աղթամարի միաբան դարձաւ, ինչ էր անոր նպատակը, միթէ Աղթամարը իւր ապագայ գործունէութեան համար յարմար միջավայր մըն էր, ուր դարերու աւանդութիւն և պատմութիւն կար և անապատական ու խստակեաց կրօնական կեանքի և խաւարտիչին մտքերու իշխանութիւնը կը տիրէր: Սակայն պէտք էր հրապարակ իջնել, պարզ ու ազատ ձևով յայտնել իւր նպատակները, ոգի բռին պայքար մղել հին ըմբռնումներու դէմ, բաղխել հին դէմքերու և հին մտքերու հետ, այն միակ յոյսով՝ որ կ'ապահովուէր յաղթանակը, որով և Աղթամարը պիտի դառնար Վասպուրականի հայութեան մտաւոր ու կրթական նոր և մեծ կեդրոնը:

Մինչ Մկրտիչ Վարդապետը, Աղթամարի մէջ, տարուած էր իւր ապագայ ազգանուէր գործունէութեան մտքերով ու յոյսերով, անդին, Վանի մէջ, իւր եղբայր Մսրիսանն ու ժողովուրդը, արդէն լսեւր էին, որ Մկրտիչը գացեր Աղթամար և ձեռնադրուեւր է վարդապետ:

Ժամանակակիցները կը վկայեն, որ երբ Մսիսանը առաջին անգամ կը լսէ, որ Մկրտիչը վարդապետ ձեռնադրուեւր է, երկու ձեռքով

կը սկսի իւր գլուխը դըմփել (ծեծել), լալ և հառաչել. «Հէյ վա՛խ, իմ ազիզ ախպէր զնա՛ց մեր ձեռքէն»^{*)}։ Մական Մսրխանն ի վերջոյ կը հաշտուի կատարուած իրողութեան հետ և անմիջապէս իւր Վարդապետ եղբօր համար կարել կուտայ վեղար, կապոյտ և ընտիր ալիծածան ճատախի շալէն վերարկու, նոր կօշիկներ և այլն։ Այս բոլորը պատրաստելէ յետոյ, Մսրխանը ճամբու պատրաստութիւն կը տեսնէ և իրենց ծառայի հետ, ձիով կ'ուղևորուի դէպի Աղթամարի Դրսի-սուն^{**)}, Ախավանց, ուր վանքի նաւակը նստելով կ'երթայ կղզին, իւր նորընծայ վարդապետ եղբօր՝ Մկրտիչի մօտ։

Որքան յուզիչ եղած է այս հանդիպումը, երկու եղբայրներ, իրար հակառակ համոզումներով, այժմ եղբայրական գրկախառնութեամբ և արցունքով ու համբոյրով կը հաշտուին։ Մսրխանը կ'առաջարկէ իւր վարդապետ եղբօր, որ զիմէ Գաբրիէլ Արքեպիս-ին և թոյլտուութիւն ստանայ Աղթամարէն մեկնիլ, երթալ Վան և քառասունքը Յանկոյսների եկեղեցոյ մէջ պահել։ Այս զիմումը կը յարգուի և Մկրտիչ Վարդապետն ու Մսրխանը Աղթամարէն կ'ուղևորուին դէպի Վան։ Յանկոյսների եկեղեցոյ բակին մէջ, հերթապահ

*) Մկրտիչ Խրիմեանի վարդապետական ձեռնադրութեան այս տեղեկութիւններն ինձ պատմեց Վարազայ «Ժառանգաւորաց դպրոց» ի ուսուցիչ Մարտիրոս Խեռանեանը, աւելցնելով— «Խրիմեան հայրիկի մանկութեան, երիտասարդութեան և վարդապետական ձեռնադրութեան մասին հաղորդած տեղեկութիւնները բոլորն ալ վաւերական են և հաստատուն փաստեր։ Իմ հօր մայրը՝ Ոսկեհաւ տեռանեանը պայծառ յիշողութեամբ օժտուած խոհուն կին մըն էր։ 1880-ական թուերուն, երբ ես 20—22 տարեկան էի. Խրիմեանի գիրքերը հաճոյքով կը կարդայի. անոր հանդէպ ունեցած սէրը պաշտամունքի հասած էր իմ մէջ։ Ես յաճախ կը հետաքրքրուէի Խրիմեանի մանկական և երիտասարդական կեանքով, որոնց մասին ահա իմ ձօնամատեն՝ (մեծ մայր) Ոսկեհատը լիակատար տեղեկութիւններ կուտար ինձ, վասն զի նա Խրիմեանի մանկութեան ընկեր եղած էր, նաև դրկից ու թաղեցի։ Այդ հանգուցեալ պառաւր, (որ մեռաւ 1889-ին 75 տմեայ) հիացմունքով կը պատմէր, որ Մկրտիչ Խրիմեանը, մանուկ հասակէն իսկ, բարութեան և ուշիմութեան արպար մըն էր՝ ամէնքի սէրին ու համակրանքին արժանացած»։

**) Վանի ծովի Լիմ, Կտուց և Աղթամար կղզիները իրենց հանդիպակաց ծովափի վրայ ունին ագարակներ, առուներ. գոմեր և այլն, որոնք կը կոչուին Դրսի-սուն, այսինքն ծովէն դուրս գտնուած շէնքերը, իսկ կղզիներ և իրենց վրայ գտնուած շէնքերը՝ կը կոչուին Ներսի-սուն։

քահանայից փոքրիկ և կիսալոյս սենեակ մը կը տրամադրուի Մկրտիչ Վարդապետին, քառասունը պահելու համար։ Յանկոյսների թաղեցիներ և Այգեհատանի միւս եկեղեցիներու ծխականները, ամէն օր, հերթով, երեք անգամ կերակուր կ'ուղարկէին նորընծայ վարդապետին, որուն սեղանակից կ'ըլլային նաև քահանաներ, տիրացուներ և ժամհարներ։

Քառասունը կը վերջանար։ Մկրտիչ Վարդապետը, կը պատրաստուէր անդրանիկ պատարագը մատուցելու։ Ժամանակի և տեղական սովորութեան համաձայն Վանի եկեղեցիներու մէջ, քահանաները կը ծանուցէին «բարեպաշտ ժողովրդեան» թէ՛ «Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանը հանդերձեալ է անդրանիկ սուրբ պատարագ մատուցել և քարոզել» ուստի և ժողովուրդը թող երթայ Յանկոյսների Ս. Աստուածածին եկեղեցին։ Մկրտիչ Վարդապետն ալ իր կողմէ, յատուկ հրաւիրագիր և նշխար կը դրկէ բազմաթիւ անձանց, որ ներկայ ըլլան իւր անդրանիկ պատարագին ու քարոզին։

Եւ ահա, 1854 թուի Մարտի 25-ին յաջորդող առաջին կիրակի օրը, առաւօտեան, Յանկոյսների եկեղեցին կը լեցուի խուռնեւորամ ժողովուրդով։ Պատարագը կըսկսի։ Պատարագիչի հանդերձներով զգեստաւորուած 34 տարեկան Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանը, սեղանին առջև կանգնած, հանգիսաւոր կերպով կը մատուցէ իւր անդրանիկ պատարագը։

Կարգը կուգայ քարոզին։ Մկրտիչ Վարդապետը՝ խաչը աջ ձեռքին, իսկ գաւազանը ձախ ձեռքին բռնած, սեղանի վրայ կանգնած՝ կը դառնայ դէպի ժողովուրդը, որ լուռ և սրտատրոփ կը սպասէր։ Վարդապետին գլուխը բաց, աչքերը վառվառն են, երեսները ծածկուած՝ մէկ մատ երկարութեամբ սև նորածիլ մօրուքով, իսկ գեղեցիկ հասակը կ'արձանանայ սեղանի վրայ։ Եւ ահա յանկարծ կը հնչէ անոր թաւ և ուժգին ձայնը.

— «Անուամբ հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ...».

— «Հովիւ քաջ գանձն իւր գնէ ի վերայ ոչխարաց իւրոյ...».

Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանի անդրանիկ քարոզի բնաբանն էր աւետարանական այս խօսքը, որուն վրայ քարոզիչը կը հիմնէր իւր՝ քարոզի գաղափարները։

Գը պատմեն, որ— «Երբ Մկրտիչ Վարդապետը բերանը կը բա-

նայ քարոզը խօսելու, անոր եղբայր Մսրխանն անմիջապէս վեր կ'ելլէ իւր տեղէն և եկեղեցիէն կը հեռանայ, կասկածելով, որ Վարդապետը, չը պիտի կրնայ քարոզել և ինքը ժողովուրդի ներկայութեան պիտի ամչնայ եղբր»:

Սակայն Մսրխանը սխալուած էր: Մկրտիչ Վարդապետը խանդավառ ոգևորութեամբ և պարզ լեզուով ու ոճով կը շարունակէր իւր քարոզը, որ այնքան խոր և քաղցր տպաւորութիւն կը թողուր ժողովուրդի վրայ:

Ո՞վ էր այդ քաջ հովիւր, որ պատրաստ պիտի ըլլար իւր անձը զոհելու իւր հօտին: Ի՞նչու քարոզիչը այդ բնաբանն ընտրած էր իւր անդրանիկ քարոզի համար, որով, առաջին անգամ ըլլալով, եկեղեցիի մէջ, ժողովրդեան ներկայութեան, ուխտ երդում կ'ընէր դառնալ — հովիւ քաջ եւ իւր անձը նուիրաբերել իւր հօտին՝ Հայ Ազգին: Անոր ուխտը վսեմ էր, երկումը՝ նուիրական, խոստումը՝ վերջնական: Ահա թէ ինչո՞ւ առաջին առթիւ իսկ, Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանը, իբրև հովիւ քաջ՝ հրապարակ կուգար՝ գործելու յանուն իւր ժողովուրդի մտաւոր և կրթական զարգացման, բարօրութեան և ազգի ու հայրենիքի ազատագրութեան:

Եկեղեցիի բեմէն արտասանուած այդ անդրանիկ քարոզը, սոսկ կրօնական և հոգևոր գաղափարներու արտայայտութիւն չ'էր, կամ աշխարհուրաց հոգևորականի մը զղջման և ապաշխարութեան հառաչանքներ չ'էին, այլ՝ քրիստոնէական կրօնի, Հայ լուսաւորչական դաւանանքի և մարդկային առաքինութիւններու, պարզ ու պայծառ բացատրութիւններուն կը զուգորդուէին նաև ազգի և հայրենիքի, ուսման և դաստիարակութեան սիրոյ որոտալից կոչերը, որոնք թունդ կը հանէին թմրած ուղեղներն ու սառած սիրտերը:

Այս անդրանիկ պատարագէն ու քարոզէն յետոյ, Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանը, Վանի մէջ համբաւ կը հանէր իբրև հմուտ հոգևորական, քարոզիչ և ազգասէր ու հայրենասէր: Այս էր պատճառ, որ նա ամէն կիրակի, Վանի այս ու այն եկեղեցին կը հրաւիրուէր պատարագելու և քարոզելու խուռն և հետաքրքիր բազմութիւններու ներկայութեան: Այդ քարոզները ժողովուրդի աչքին առջև կը բանային ապագայի և նոր Կեանքի լուսաւոր հորիզոններ, որոնց մէջ պիտի դարբնուէր Վասպուրականի Հայութեան Վերածնունդը:

Մկրտիչ Վարդապետը Վանի մէջ իւր կրօնական պարտականութիւնները վերջացնելէ յետոյ, կ'երթայ Աղթամար ներկայանալու իւր Հոգեւոր Հօր՝ Գաբրիէլ Արքեպ.-ին. Աղթամարի տաճարի մէջն ալ պատարագ կը մատուցէ և կը քարոզէ: Ամինայն հաւանականութեամբ Մկրտիչ Վարդապետը քանի մ'ամիս կը մնայ Աղթամարի մէջ և մօտիկէն կ'ուսումնասիրէ այդ պատմական մենաստանի ներքինը--միաբանական կեանքը և մտերմութիւն կը հաստատէ Գաբրիէլ Արքեպիսկոպոսին հետ: Կ'ըսեն, որ Աղթամարի Կաթուղիկոսական տեղապահի կարգադրութեամբ, Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանը, կարճատե ժամանակով մը, իբրև շրջուն քարոզիչ կ'այցելէ Աղթամարի Կաթուղիկոսութեան իրաւասութեան հնթակայ գաւառները--Հայոց Ձոր, Ռշտունիք, Շատախ, Մոկս, Կարճկան և այլուր: Գիւղական եկեղեցիներու մէջ կրօնի, ազգի հայրենիքի և կրթութեան մասին խանդավառ քարոզները կը խօսէ և որ գլխաւորն է՝ խորապէս կ'ուսումնասիրէ Վասպուրականի լեռնագաւառներու Հայութեան մտաւոր, կրթական, տնտեսական և բազաքական վիճակն ու կացութիւնը, որոնք շատ անմխիթար պատկեր մը կը ներկայացնէին:

Իւր այս քարոզչական շրջագայութենէն վերադառնալէ յետոյ, Մկրտիչ Վարդապետը Աղթամարի Կաթուղիկոսական տեղապահին կ'առաջարկէր ամէն տեսակ հնարաւոր միջոցներու ղիմել, գաւառի դեղջուկ Հայութեան մտաւոր ու տնտեսական վիճակը բարելաւելու համար: Անոր այս առաջարկը զգոգհութիւն կը պատճառէր ոչ միայն Գաբրիէլ Արքեպիսկոպոսին, այլև Աղթամարի միաբաններուն, որոնք չէին կրնար հանդուրժել, որ քանի մը ամիսներու նոր ընծայ վարդապետը ձեռնամուխ լինէր վանքի ներքին գործերուն և կաթուղիկոսական իրաւունքներուն: Այսպէս ըլլալով հանդերձ, Գաբրիէլ Արքեպիսկոպոսը կը գնահատէր Մկրտիչ Վարդապետի եռանդն ու գործունէութիւնը, «որոնք պէտք է ամփոփուէին կրօնի և հոգևոր քարոզչութեան սահմաններուն մէջ»: Ինչ որքան ատեն Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանը մնաց Աղթամարի մէջ, չը գիտենք, միայն պարզ է, որ 1854 թուի աշնան, Մկրտիչ Վարդապետը, Գաբրիէլ Արքեպիսկոպոսի զրաւոր արտօնութեամբ, իբրև Աղթամարի նախ-բարոզիչ կ'ուղևորուէր դէպի Կ. Պոլս:

„ՀԱՅԱՍՏԱՆՑԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏ“Ն Ի ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

Աղթամարէն կ'երթայ Վան, ճամբու պատրաստութիւններ կը տեսնէ և բանի մ'ուղեկիցներու հետ, 1854 թուի աշնան, Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանը ճամբայ կ'իյնայ: Արճէշէն կ'անցնի Էրզրում, ապա Տրապիզոն, ուր նաւ նստելով, երրորդ անգամ ըլլալով կը կտրէ Սև ծովը: Ի Կ. Պոլիս ապրող անոր բարեկամներն ու համակիրներն արդէն գիտէին, որ նա մայրաքաղաքը պիտի գար: Այն օրը, երբ Մկրտիչ Վարդապետը Կ. Պոլիս կը ժամանէր, դիմաւորութեան եկող բազմութեան մը ուղեկցութեամբ կ'առաջնորդուէր Սկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցին, որուն բակին մէջ իրեն յատկացուած էր սենեակ մը:

Կ. Պոլիս հասնելէն օր մը յետոյ, Մկրտիչ Վարժապետը կը ներկայանայ Յակոբոս Պատրիարքին և իր առաքելութեան նպատակը կը պարզէ: Պատրիարքը սիրալիր ընդունելութիւն ցոյց կուտայ և կ'արտօնէ, որ Կ. Պոլսոյ եկեղեցիներուն մէջ բարոգութիւններ ընէ: Կ. Պոլսոյ Հայ թերթերը, կը յայտարարեն. թէ «Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանը մայրաքաղաքս ժամաներ է»: Եւ օր մըն ալ, Կ. Պոլսոյ Հայութիւնը գունդ առ գունդ կ'երթար Մայր եկեղեցին (Ի Կում - Կափու) «Հայաստանցի Վարդապետ»ին բարոգը լսելու:

«Ամբողջ Մայր եկեղեցին ժողովուրդով լեցուեցաւ, ինչպէս կ'ըսեն ասեղ ձգելու տեղ չը մնաց: Պետական բարձրաստիճան պաշտօնեաներ, ամիրաները և հարուստներ եկեղեցոյ տոեանին առջև զրաւեր էին իրենց տեղերը: Պատարագիչը՝ նոյն ինքն Մկրտիչ Վարդապետն էր, որ խաշն ու գաւազան ձեռքին բռնած, եկեղեցոյ սեղանին վրայէն իր պատկառելի հասակով դարձաւ դէպի խուռներամ ժողովուրդը: Խաչակնքիէ յետոյ սկսաւ բարոգել: Նախ Բրիտոսի վարդապետութեան և Աւետարանի ճշմարիտ ոգւոյն անդրադարձաւ, ապա Հայաստանեաց Առաքելական եկեղեցոյ գովքն ըրաւ և կամաց կամաց ծանրացաւ մեր ազգային անցեալի և Հայոց Պատմութեան հոյակապ դէմքերու վրայ: Սքանչելի կերպով բացատրեց Գրիգոր Լուսաւորչի, Մեծն Ներսէսի, Սահակ Պարթևի, Մես-

րոպ Մաշտոցի, Ոսկեդարեան քերթողներու, Վարդան Մամիկոնեանի, Բագրատունեաց և Ռուբինեանց մեծագործ և հայրենասէր թագաւորներու կատարած դերերը և այսպէս հասաւ մինչև մեր օրերը, համեմատութիւն ըրաւ անցեալի և ներկայի հայ կեանքի մասին, շեշտելով, թէ ինչպէս Հայաստան Աշխարհը, դարերէ ի վեր զրկուած է իւր ազատութենէն և հայ ազգը կը տառապի բռնաւորաց շղթաներուն տակ։ Ապա յանկարծ, որոտալից ձայնով մ'աղաղակեց— «Ողբա՛մ զեգ հայոց Աշխարհ, ողբա՛մ զեգ ժողովուրդ հայոց»։ Ազգի և հայրենիքի սիրոյ մասին այնքան խանդավառ և ոգևորիչ զգացումներ արտայայտեց, որ գրեթէ ինքնամոռացումի մէջ ընկաւ։ Բառերն ու խօսքերը մէկ քան զմիւս սրտառուչ և գեղեցիկ՝ կարկուտի նման՝ դուրս կը թափէին իւր բերնէն։ Հրաւէր կարդաց, որ մայրաքաղաքի հայութիւնը միայն իւր ուսման և դաստիարակութեան մասին չը մտածէ, որ անդին կայ բուն հայրենիքը— Հայաստան Աշխարհը— ուր խաւարի և տգիտութեան մէջ, բռնութեան և արհաւիրքներու տակը ընկճուած, անտեսուած և մոռացուած գաւառներու հայութիւնը մայրաքաղաքի հայերու օգնութեան և հոգացողութեան առարկայ պիտի դառնայ և կոչ ըրաւ, որ Պատրիարքարան, ազգային մարմիններ և ժողովուրդը ասկէ յետոյ, եղբայրական ձեռք կարկառեն նաև գաւառներու հայերուն և զարկ տան անոնց մտաւոր դաստիարակութեան։

«Հայաստանցի Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանի այս քարոզը այնքան խոր և քաղցր տպաւորութիւն թողուց ժողովուրդի վրայ, որ այնուհետև, ամէն տեղ անոր մասին կը խօսէին, անոր գովքը կ'ընէին։ «Հայաստանցի Վարդապետը ազգի և հայրենիքի վերածնութեան նոր առաքեալ ու ջահակիր մըն է» կ'ըսէին պոլսահայերը, որոնց սիրտերը թունդ ելած էին ազգասիրութեան քերմ զգացումներով։

«Պիրակի օր մըն ալ, Հայաստանցի Վարդապետը հրաիրուեցաւ Պէշիկթաշի Ս. Աստուածածին եկեղեցին պատարագելու և քարոզելու։ Այս մասին արդէն լուրը տարածուած էր։ Եկեղեցին բերնէ բերան այնքան ժողովուրդ խոնուեցաւ, որ շատերը դուրս մնացին։ Եկեղեցոյ ատենանին առջև նստած էին Արքունի ճարտա-

բապետ Կարապետ Ամիրայ Պալեան և Արքունի Վառդապետ Յովհաննէս Պէյ Տատեան:

«Մկրտիչ Վարդապետի քարոզին բնաբանն էր՝ Եկի հուր արկանել: Եւ յիրաւի, բերանը բանալուն պէս, այլևս կարծես մոռցաւ, որ ինքը հոգևորական էր, այլ՝ ազգի և հայրենիքի մասին այնքան եռանդուն և կրակոտ քարոզ մը խօսեցաւ, որ կրակ ու բոց դարձաւ և հրեղէն խօսքերով ու զգացումներով բացատրեց ազգասիրութեան և հայրենասիրութեան գերագոյն նպատակը: «Իւր ազգն ու հայրենիքը չը սիրող անձը, մարդկային կեանքի մէջ ապրելու իրաւունք չը պիտի ունենայ» որոտագին ձայնով մը կանչեց Հայաստանցի Վարդապետը, աւելցնելով — «Հայ եղադր Հայաստանի հողին վրայ միայն կը ճանչնայ թէ ինքզինքն եւ թէ ազգն ու հայրենիքը»:

«Ապա, յանկարծ աչքը զըպաւ տտեանի առջև նստած Յովհաննէս Պէյ Տատեանին, որուն ուղղեց այս խօսքերը — «Ո՛վ Արժունի Վառդապետ, քու ամբարած վառօդէդ քիչ մըն ալ Հայաստանցի հայերու սուր, որ գործածենք մեր թեմամիներուն դէմ»։ Յետոյ դարձաւ Կարապետ Ամիրայ Պալեանին և ձայնեց — «Ո՛վ Արժունի Ճարտարապետ, բա՛ւ է որ Սուլթանաց համար պալատներ շինես, եկո՛ւր քեզ Հայաստան տանիմ, հոն մեր նախնեաց աւերակներ աս կան, եկո՛ւր, նորոգէ՛ մեր փլած եւ կիսաւերակ ամրոցներ, բերդեր եւ պալատներ»:

«Վառդապետն ու ճարտարապետը սարսափած, խեղդուած ձայնով մը կ'ըսեն - Աման, Հայր Սուրբ, ոտքդ պագնենք, տանկ մի խօսիր, զմեզ խորտակել կ'ուզես»։ Իսկ ժողովուրդին մէջ խուլ շշուկ և իրարացում մը փրթաւ: Գոհունակ դէմքեր, խորհրդաւոր նայուածքներ, վառվռուն աչքեր ուղղուած էին Հայաստանցի Վարդապետին, որ բուն ոգևորութեամբ շարունակեց ու վերջացուց իւր քարոզը:

«Գիրակի օր մըն ալ Սկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցին հրաւիրուեցաւ քարոզելու: Ելանք գացինք. կրնայինք չ'երթալ, կը համբերէինք: Ազգի և հայրենիքի սիրոյ մասին մենք առաջին անգամն էր, որ այդպէս խանդավառ և անկեղծ քարոզիչ մը կը տեսնայինք: Հայաստանցի Վարդապետը նորէն իւր սովորական եռանդով ու բարձրաթիւի զգացումներով կը քարոզէր: Սկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցին

մէջ խօսած քարոզը պարզապէս յեղափոխութեան և ըմբոստութեան կոչի ու հրաւերի կը նմանէր. մեր աչքին առջև կանգնած ոչ թէ կրօնական, այլ յեղափոխական դէմք մը, որ կ'աղաղակէր— «Ելէ՛ք, ելէ՛ք Հայկայ զաւակունք, առէ՛ք սուր եւ հրացան, վառօդ ու զրնդակ, երթանք Աւխարհ Հայաստան, զի տառապեալ Հայ ժողովուրդը ձեզի կը սպասէ ակնդէս»։ Այս խօսքերու ժամանակ, ժողովուրդի մէջ շշուկներ բարձրացան, շատերը շշնջացին — «Սո՛ւս... սար՛... շար՛...», որպէսզի քարոզիչը, փոխէր իւր խօսքերը, բայց կրակոտ վարդապետը, որ եկած էր ազգի և հայրենիքի ազատութեան հուր արկանել մայրաքաղաքին հայոց սրտերուն մէջ, այդ «սար՛»երուն և «շշը՛»երուն ի լուր հետեւեալը պատմեց— «Ժամանակին, Պարսից Ըսհերէն մէկը, իւր սիրած ուղտին վիզէն կախել կուտայ հրովարտակ (ֆէրման) մը, որով ուղտը արտօնուած էր մտնել քաղաքին շուկան և ամէն խանութին մօտենալով կրնար իւր ուզած ուտելիքներն ու միրգերը ճաշակել։ Խանութպանները երբ կը տեսնէին, որ արտօնեալ ուղտը իրենց խանութին կը մօտենար և կը սկսէր միրգերն ուտել, կը քաշուէին խանութին ներսը և վարազոյրին հտեւէն՝ «սար՛» «շար՛» կը ձայնէին, սակայն ուղտը անվախ ո՛ւ համարձակ կը շարունակէր իւր գործը։ Հիմայ, ժողովուրդ հայոց, ես ձեր այդ «սար՛»երն ու «շշը՛»երը, հաշուի չեմ առներ, ձեր վախի և զգուշացման ձայները չ'են կրնար ինձ լռեցնել, վասն զի Հայաստանի տառապեալ ժողովուրդը ինձ արտօնած է, որ իւր սրտի թարգմանն ըլլամ և իւր ցաւոց պատկերն ու ցանկութիւնները պարզեմ ձեր առջև»։ Գոհունակութեան ժպիտներ փայլեցան ունկնդիրներու դէմքերու վրայ, իսկ Մկրտիչ Վարդապետը հոյն եռանդով շարունակեց ու վերջացուց իւր քարոզը, որ շատերուն վախ պատճառած էր, հակապետական խօսքեր բովանդակած ըլլալուն համար։

«Եւ այսպէս, Հայաստանցի Վարդապետին քարոզները թունդ կը հանէին Կ. Պոլսոյ հայերու սիրտերը։ Ազգի և հայրենիքի սիրոյ հուրն արկանող Խրիմեանը կը դառնար ժողովրդական յայտնի դէմք մը, ամէնրի սէրին ու յարգանքին արժանացած հոգեւորական մը, որուն սիրտն ու հոգին համակ հայրենասիրութեան և ազգասիրութեան վառ հնոց մըն էր։ Ահա թէ ինչո՞ւ, երբ Մկրտիչ Խրիմեանը 1854-ի վերջերը Կ. Պոլիս կը հասնէր, մայրաքաղաքի Հայու-

Թիւնը, անոր քարոզներու ազդեցութեամբ տարուած կը հետաքրքրուէր գաւառաբնակ Հայութեան վիճակով և յաճախ դրամական հանգանակութիւնները կը կատարուէին, Հայաստանի այս ու այն գաւառի հայերուն օգնելու համար»*):

Կ. Պոլսոյ հոծ Հայութիւնը կը սթափուէր և կը յիշէր, որ անգլիէն, Անատոլիի խորքերու և Հայաստանի մէջ, հսկայ զանգուած մը, տանջուած և խոշտանգուած Հայութիւն մը կար, որ զարեւր շարունակ լուռ և համը կերպով կը ծփար տգիտութեան, խաւարի և տաճկական ու քրդական արհաւիրքներու մէջ: Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանը այդ զարկուած ու զրկուած ժողովուրդի դարաւոր տառապանքի ձայնն էր, անոր վիշտերու թարգմանը և տգիտութեան խաւարը լուսաւորող ջահը: Սկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցոյ ծխականներու խնդրանքով և Պատրիարքարանի արտօնութեամբ Մկրտիչ Վարդապետը կը նշանակուի յիշեալ եկեղեցոյ քարոզիչ և միշտ նոյն ազգասիրական ոգով խանդավառ քարոզներ կուտայ:

Սակայն բանաւոր քարոզութիւնները բաւական չ'էին, որ Մկրտիչ Վարդապետը իւր նպատակին հասնէր: Նա կը դիմէ իւր բա-

*) Կ. Պոլսոյ երեք եկեղեցիներու մէջ, Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանի խօսած քարոզներու այս մանրամասնութիւնները հաղորդեցինձ (1923 Յուլիս 20) ԽՅԶԻԿ ԽԱՆ ՍՍՐԱՃԵՍՆԵՐ չեշտելով — «Պաշտելի Խրիմեանի այդ քարոզներուն, 1854-ին ունկնդիր եղած էր լուսահոգի հայրս, Յովհաննէս Սարաճեանը, որ միշտ հիացմունքով կը յիշէր այն օրերը, երբ Հայաստանցի Վարդապետը թունդ հանած էր Կ. Պոլսոյ Հայութեան ազգային ու հայրենասիրական զգացումները: Ես այս բոլորը պատմեցի քեզ հօրս բերնով ու խօսքերով»:

Խաչիկ Խան Սարաճեանը, գրական ծածկանունով եւաչխար, ծնած էր Կ. Պոլսոյ Մաքրի գիւղին մէջ 1849-ին: Պատանի հասակէն, 1865-ին, Կիւլպէնկէան Առևտրական Ցան պաշտօնեայ դառնալով, ամբողջ 60 տարի բարեխղճօրէն կը ծառայէ: Կ. Պոլսոյ 1860—1880-ական թուերու քաղաքական, ազգային և գրական դէպքերու և դէմքերու մասին շատ արժէքաւոր տեղեկութիւններ գիտէր և պայծառ յիշողութեամբ յաճախ կը պատմէր ինձ (և ես այդ բոլորը գրի առած եմ) թուականներով և հետաքրքիր մանրամասնութիւններով: Ազգային և գրական ասպարէզներու մէջ (Կ Պոլիս, Կասթէմունի, Պուլկարիա, Թաւրիզ), Խաչիկ Խան Սարաճեանը միշտ ալ համեստ, բայց գործօն մասնակցութիւն ցոյց տուած է: 1898-ին հաստատուեցաւ ի Թաւրիզ, ուր 1927-ի Հոկտ. 27-ին կնքեց իւր մահականացուն 78 տարեկան հասակի մէջ: Անոր բազմաթիւ գրական քերթուածները ցարդ անտիպ կը մնան:

րեկամներուն և համակիրներուն, որպէսզի դրամապէս օգնեն իրեն ամսաթերթ մը հրատարակելու համար. բացատրելով, որ թերթի միջոցով ալ աւելի հնարաւոր պիտի ըլլայ ժողովուրդին մէջ տարածել ազգի, հայրենիքի և ուսման սէրը: Անոր այս խնդրանքին կ'ընդառաջեն Տատեան, Օտեան, Պալեան և Տիւղեան անուանի և հարուստ գերդաստանները, որոնց նիւթական և բարոյական օժանդակութեամբ ու բազմաթիւ համակիրներու և բարեկամներու քաջալերութեամբ Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանը գործի կ'անցնի:

Է.

«ԱՐԾՈՒԻ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ»

Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանի նպատակը կ'իրագործուէր 1855 թուի Ապրիլ ամսին. Իւր բարեբարներու նիւթական օժանդակութեամբ ապահովուած և ժողովուրդի բարոյական քաջալերանքներով ոգևորուած, նա՝ Հայաստանցի Վարդապետը, Կ. Պոլսոյ Արապեան Տպարանի հետ կը պայմանաւորուէր հրատարակելու ամսաթերթ մը, «ԱՐԾՈՒԻ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ» անունով. Կառավարութեան հրամանը և Պատրիարքի արտօնութիւնը ստանալէ յետոյ, Խրիմեանը ամսաթերթին մէջ հրատարակուելիք նիւթերը կը խմբագրէր, կը դասաւորէր և կը յանձնէր մամուլին:

Եւ ահա 1855 թուի Յունիս ամսի սկզբին, Կ. Պոլսոյ մէջ, Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանի խմբագրութեամբ լոյս կը տեսնէր՝

«ԱՐԾՈՒԻ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ. ԹՌՈՒՅԵԱԼ ՀԱՅՐԵՆԱՍԷՐ ԹԵ-ԻՕՔ ՅԱՐԾՐՈՒՆԻ ԳԱՀԷՆ Ի ՎԱՆՏՈՍՊ. Ա. Տարի. Թիւ 1. 1855. Յունիս. ԽՄԲԱԳԻՐ ՀԱՅՐԵՆԱԽՍՍ ՄԿՐՏԻՉ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԽՐԻՄԵԱՆ. Կոստանդնուպօլիս. Ի Տպարանի երից Եղբարց Արապեան» (Թերթը տետրակի ձևով էր, քառածալ, 16 երես. ծաւալ՝ 15×24 հարիւրորդամեթր. թուղթ և տպագրութիւն՝ բաւարար. Բաժնեգին՝ Կ. Պոլիս՝ 3 արծաթ մէճիտ, Ռուսաստան՝ 4 արծաթ մանէթ):

Ողջոյն քեզ, «Արծուի Վասպուրական», որ «հայրենասէր թեւօր»դ Վոսփորի ափերէն կը սլանաս դէպի Հայաստան Աշխարհ և «Հայրենախօս Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանի» ողջոյնն ու աւետիսը

կուտաս տառապանքի մէջ տանջուող և մտաւոր խաւարի մէջ խար-
խափող Հայութեան.

Արծուի Վասպուրակա՛ն... ո՞վ էր այդ Արծիւը, որ իւր թե-
ւերը թափահարելով Կ. Պոլսէն պիտի սլանար դէպի Հայոց Աշ-
խարհը: Վասպուրականի Արծիւը նոյն ինքն Մկրտիչ Վարդապետ
Խրիմեանն էր, որ իւր ազգանուէր և հայրենանուէր ամբողջ եռանդն
ու թափը, ժողովուրդը դաստիարակելու իւր բովանդակ ջանքերը,
Արծուի թեւերով կ'ուղարկէր ամենուրեք և ազատ ու համարձակ
կերպով կը հնչեցնէր իւր ձայնը:

«Արծուի Վասպուրական»ի առաջին թիւովն իսկ, հայրենախօս
խմբագիրը կ'ընդգծէր իւր ազգային գործունէութեան սահմանները,
որոնց մէջ կ'ամփոփուէին կրօնի, ազգի, հայրենիքի և ուսման ու
դաստիարակութեան սիրոյ գաղափարները. Խմբագիրը կը յորդորէր,
որ գիւղացի՝ «չինական ժողովուրդ»ը կապուած մնայ իւր հողին ու
ջուրին հետ, օտարութեան, պանդխտութեան չը դիմէ և զարկ տայ
գիւղատնտեսութեան: Հողամշակութիւնը ժողովուրդի բարօրութեան
ազգականներէն մէկը կը համարէր և ասոնց հետ զուգընթաց՝ գիւղա-
ցիները պէտք է ուսում ու կրթութիւն ստանային:

Սակայն գաւառաբնակ հոծ Հայութիւնը կարո՞ղ էր բարձրաց-
նել իւր մտաւոր մակարդակը: Ժողովուրդը ենթակայ էր տիրող
տարրերու սարսափներուն, մատնուած էր անտէրութեան, մինչ աս-
դին, մայրաքաղաքի Հայութիւնը անհոգ ու հանգիստ կեանք մը կը
վարէր, առանց հետաքրքրուելու գաւառներու Հայութեան վիճակով:
Ահա այս ցաւոտ ու վիրաւոր երեոյթները՝ յուզումով և արցունքով
կը պատկերացնէր Մկրտիչ Վարդապետը թէ իւր քարոզներու և թէ
«Արծուի Վասպուրական» թերթին մէջ. եւ այսպիսով «Արծուի Վաս-
պուրական»ը կը դառնար Հայաստանի Հայութեան հառաչանքի
ձայնը, անոր տառապանքներու թարգմանը և ապագայ յոյսերու
արտայայտիչը, յանձնիս Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանի՝ որը պոլ-
սահայերու կողմէ ճանչցուած էր իբրեւ Հայաստանցի Վարդապետ:

Հայրենախօս խմբագիրը, «Արծուի Վասպուրական»ի 1855 թուի,
Օգոստոսի ամսաթերթին մէջ (թիւ 3) կը սկսէր հրատարակել դէպի
Կիլիկիա իւր կատարած ճամբորդութեան տպաւորութիւնները, որոնք
շարունակաբար լոյս տեսան և երեք անգամով վերջացան (թիւ 3-5):

Օ՛ն ուրեմն մտնենք Կիլիկիա— «Յանկամ տեսնել զիմ Կիլիկիա...»:

«ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ. Ճանապարհորդութիւն ի Սիւս.— Այն ինչ հաւանէր մեզ մտանել ընդ դուռն Տորոսեան լեռանց-ով, որպիսի տեսարան իմն ամենազուարճ եւ ցանկալի տարածեցաւ առաջի ուղեւորիս աչաց, որով յափշտակեալ եւ ակնպիշ եղեալ միանգամայն անյազ տենչանօք զիտել սկսայ ընդ գեղեցկաշար բիւրաշղթայ բազմատարած լեռինս, պարգեալ ձգեալ ընդ չորս կողմունս խիտ զմիմիամբք անցեալ, ՚ի հիւսիսոյ առ հարաւ, ՚ի հարաւոյ առ հիւսիս, յարեմտից յարեւելս, յարեւելից յարեւմուտս»*):

«Արծուի Վասպուրական»ը այնքան ջերմ եւ սիրալիւր ընդունեթիւն կը գտնէր Կ. Պոլսոյ ազգային եւ գրական շրջանակներու մէջ, անոր ընդհանուր բովանդակութիւնը այնքան լաւ եւ բազցը տպաւորութիւն թողած էր ամենուրեք, որ հայրենախօս խմբագիրը ամէն կողմէ քաջալերական եւ խրախուսիչ նամակներ կը ստանար:

Որքան գեղեցիկ էր ամպերու մէջ սաւառնող թևատարած արծուի նկարը, որ կը զարդարէր թերթի առաջին էջի ճակատը: 25-ը այդ արծիւը, նոյն ինքն Վասպուրականի Արծիւն էր, որ իւր «հայրենասէր թևօք» Կ. Պոլսէն կը սլանար Հայաստանի ամէն կողմեր, Զմիւռնիա, Կիլիկիա, Երուսաղէմ, Կովկաս, Պարսկաստան, Ռուսաստան, Եւրոպայի փոքրաթիւ Հայ գաղութներ ու մինչև հեռաւոր Հնդկաստան եւ ամէն տեղ ջերմ ընդունելութեան կ'արժանանար:

«Արծուի Վասպուրական»ը, 1854 թուի Յունիս, Յուլիս, Օգոստոս եւ Սեպտեմբեր ամիսներուն 500-ական օրիակ լոյս կը տեսնէր, «Երեց եղբարց Արապեան» տպարանի մէջ: Խմբագիրը յաջողած էր, այս չորս ամիսներու ընթացքին, ոչ միայն ծածկել տպարանական ծախսերը, այլև համեստ գումար մըն ալ խնայած էր, մտադիր ըլլալով իւր թերթի համար գնել սեփական տպարան մը: Այս նպատակին հասնելու համար, Խրիմեանը կը դիմէ իւր բարերարներուն եւ համակիրներուն, խնդրելով որ օժանդակեն իրեն: Ամէնքը սիրով կ'ընդառաջեն ազգասէր վարդապետի ցանկութեան եւ ահա, 1855 թուի Հոկտեմբերին «Արծուի Վասպուրական»ի 5-րդ թիւը լոյս կը տեսնէր իւր սեփական տպարանէն, որ հաստատուած էր, Սկիւ-

*) «Արծուի Վասպուրական», 1855. Հոկտ. Թիւ 5:

տարի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ բակին մէջ գտնուած յարմար շէնքի մը մէջ, ծխականներու ցանկութեամբ, որպէսզի իրենց եկեղեցւոյ բաշտով Մկրտիչ Վարդապետը ստիպուած չ'ըլլար տպարանի համար յատուկ շէնք վարձել: Չէ որ այս ալ տեսակ մը օժանդակութիւն էր: Տպագրական այդ մեքենան երկաթեայ էր, իւր բոլոր պարագաներով և տառերով: «Արժուի Վասպուրական»ի 1855-ի հոկտեմբերի ամսաթիւրի վրայ տպուած է հետեւեալը — «Իւսիւստ. ընդ հովանեաւ Սուրբ Խաչ եկեղեցւոյն. ի տպարանի Արժուի Վասպուրական. 1855—ՌՅԴ»:

Թերթի խմբագիր և սրբագրիչ ինքն էր՝ Մկրտիչ Վարդապետը: Սակաւաթիւ աշխատակիցները ազգասիրական և կրօնաբարոյական նիւթերու մասին երբեմն յօդուածներ կուտային: Գլխաւոր աշխատակիցներն էին Տիգրան Յ. Կալիաքճեան (յետոյ Յուսիկ Վարդապետ) և Միքայէլ Ռուբէնեան (յետոյ Ամբրոսիոս Վարդապետ), որոնք յանուն ազգասիրութեան ոչ միայն յօդուածներով կ'աշխատակցէին թերթին, այլ և գրաշարութեամբ և կազմարարութեամբ կը զբաղուէին:

Երբ որ «Արժուի Վասպուրական»ը իւր սեփական տպարանէն լոյս տեսաւ, հայրենախօս խմբագիրը, առաջին առթիւ իսկ հետեւեալ տողերը կը գրէ:

«Անհրաժեշտ պարտք է բոլոր քաղաքացի իշխանաց, որոնք կարող և ձեռնհաս են՝ բարիք ընելու համազգի գիւղացւոց կրթութեան համար ըստ ամենայնի հոգ տանիլ, վասն զի դպրոց, ուսումն, վարժապետ, ազգասիրութիւն միայն քաղաքացւոց համար չէ»*)։ Այս խօսքերով խմբագիրը կը յորդորէր, որ քաղաքացիք «իրենց հայրենակից գիւղաբնակ եղբարց լուսաւորութեան համար» նուիրաբերող և աշխատող ըլլան:

Այսպէս ահա, ամբողջ տարի մը, 1855 Յունիս—1856 Մայիս, կանոնաւոր կերպով լոյս կը տեսնէր «Արժուի Վասպուրական»ը, որուն խմբագիրը պարզ ու պայծառ կերպով արդէն ընդգծած էր իւր ազգանուէր գործունէութեան սահմանները: Մ'ն ուրեմն, պէտք էր երթալ «հայրենակից գիւղաբնակ եղբարց լուսաւորութեան», բարօրութեան և ազատութեան համար աշխատիլ:

*) «Արժուի Վասպուրական». 1855. հոկտ. Թիւ 5:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ

Համաշխարհային պատմութեան մէջ, ԺԹ-ըդ դարը կը համարուի ազգերու քաղաքական, հասարակական, մտաւոր, զրական և գիտական Վերածնութեան Դարը:

Մարդկային միտքը կաշկանդող կապանքները լուծուած էին Եւրոպայի մէջ: Հասարակական և քաղաքական նոր ծրագիրներ կը մշակուէին: Ազգերն ու անհատները մտածողութեան և գործելու նոր և ազատ ուղիներ կ'որոնէին և մարդկութեան բարօրութիւնը դարձնելու համար նոր ոլորտներ կը փնտռէին: Հնամաշ, ստրկամիտ և կաշկանդիչ աւանդներն ու նախապաշարումները կը վերնային մէջտեղէն: Մարդկային-ընկերական յարաբերութիւններն ու հասկացողութիւնները նոր հիմքերու վրայ կը դրուէին: Եւ այս բոլոր երևոյթներու մէջ խոշոր և գործօն դեր կը կատարէին գիտութիւնն ու գրականութիւնը: Գրագէտն ու գիտնականը ասպարէզ կ'իջնէին պաշտպանելու համար անհատի և հանրութեան շահերը: Արևմտեան հասարակութիւնը, դարաւոր փորձանքներ քաշելէ յետոյ, չէր հանդուրժեր հոգևոր և քաղաքական ճնշիչ լուծը, պահանջելով, որ մարդկային միտքն ու խօսքը ազատութիւն վայելեն:

Ֆրանսական 1848-ի յեղափոխութիւնը ոչ միայն կ'ազատագրէր Ֆրանսան հին կարգերէն և վարիչներէն, այլև մեծ ու փոքր ազգերու առջև կը բանար մտածողութեան և նոր Կեանքի հորիզոններ:

Իտալիան կ'ապստամբէր և աւստրիական բռնակալ լուծէն կ'ազատագրուէր: Բովանդակ աշխարհը հեծնէր կրօնական իտալական այս ազատագրական շարժումին, որուն ղեկավարներն էին Գարիբալդին և Մաձինին: Ժողովրդական այս զոյգ հերոսները զիւթեր ու հմայքեր էին բռնութեան շղթաներով կաշկանդուած ազատատենչ մեծ ու փոքր ազգերու սիրտն ու հոգին:

«Երիտասարդ Գերմանիան» իւր գիտական ու զրական փայլուն նուաճումներով և բարձրաթռիչ խոհերով կը ծառանար հին կարգերու և բմբռնումներու դէմ:

Այսպէս, Եւրոպայի մէջ, մարդկային միտքը նորանոր թռիչքներով հսկայական նուաճումներ կ'ընէր:

Ռուս մտաւորականութիւնն ալ կը շարժուէր և գիտական, գրական ու հանրային հարցեր կ'արժարժէր. Ռուսաստանի և ռուս ժողովուրդի վերածնութեան գաղափարը այդ մտաւորականութեան ներշնչման և ոգևորութեան աղբիւրը կը կազմէր: «Անձի ազատագրութեան երկրպագու» Պիսարեվը կը գրէր որ—«Բանաստեղծը պէտք է մարմնացնի իր մէջ ժամանակի լաւագոյն ձգտումները. նա գրում է իւր սրտի արիւնով, իսկ սրտի արիւնով գրելու համար պէտք է խորապէս և գիտակցաբար ատել և սիրել, առանց անձնական օգտի»։ Ռուսաց գրականութիւնը ներշնչուած էր իւր երկրի ցաւերով, մատնանշելով ժողովուրդի չարքաշ կեանքը և խեղդուած հեծեծանքը:

Ռուսական մտքի այս վերագարթնումը խորապէս կ'ազդէր նաև արևելահայ ուսանողութեան և ժամանակակից ազատամիտ մտաւորականութեան վրայ: «Ազգութիւն, հայրենիք և քաղաքացի» կոչումները վսեմ գաղափարներու և առողջ հասկացողութիւններու ուղիներ բացեր էին նոր սերունդի առջև, որուն միակ նպատակն էր կռել ու կոփել մտաւոր և ազգային վերածնունդ մը, որուն համար «Հանճարեղ Սիրտ» Խաչատուր Աբովեանը կ'աղաղակէր.

«Հող ունինք՝ խլած, կեանք ունինք՝ մեռած,
Ա՛խ, ջրի-կրակի մենք եսիր դառած.
Է՛ն ինչ շունչ կըլի, որ էս նոր հոգին
Փչի, վեր կացնի բնից մեր ազգին...»:

Աբովեանը իւր «Վէրհ Հայաստանի—Ողբ Հայրենասիրի» հատորը Արարատեան Աշխարհի գեղջուկ հայաբարբառով կը գրէր, որպէս զի հասարակ ժողովուրդը կարդար, հասկնար և տեսներ իւր սրտի և հայրենիքի վէրքն ու ողբը:

Գիտնական և հրապարակագիրը՝ «Ռուսահայ Հրապարակախօսութեան Նահապետ» Յտեփաննոս Նազարեանցը Հայ աշխարհիկ մայրենի լեզուին այս սրտսուռչ կոչը կ'ուղղէր.

«Հնչիր դու հնչիր այժմ և յաւիտեան,
Մայրենի լեզու, բարբառ սիրական,
Արի, բարձրացիր հնութեան փոշուց.
Զգեցիր նոր կեանք սուրբ գրուածքներով,
Որ ամենայն սիրտ վառուի քո սիրով...»:

Այս կոչը կը միանար Արուիհանի հառաչանքին և Հայ աշխարհիկ լեզուն հետզհետէ կը դառնար Արևելահայ գրականութեան ու մամուլի սեփականութիւնը:

«Մարտնչող - Հրապարակախօս» — բանաստեղծ Միքայէլ Նալբանդեանը իտալիայի ազատագրութեան օրերուն, իտալացի աղջկան բերնով երգել կուտար՝ իւր սրտէն բղխած և իւր գրչով գրուած այս տողերը.

«Մեր հայրենիք թշուառ անտէր,
Մեր թշնամուց ոտնակոխ,
Իւր որդիքը արդ կանչում են,
Հանել իւր վրէժ քէն ու ոխ...»:

«...Ամենայն տեղ մահը մի է,
Մարդ մի անգամ պիտ մեռնի
Բայց երանի որ իւր ազգի—
Ազատութեան կը զոհուի...»:

Մեր հայրենիքը՝ թշուառ և անտէր Հայստանն էր, որ «մեր թշնամուց ոտնակոխ» կ'ըլլար, այդ հայրենիքի որդիները՝ հայորդիներն էին, որոնք «հանել իւր վրէժ քէն ու ոխ» կը կանչէին: Ազատատենչ բանաստեղծը երանի կուտար այն Հային, «որ իւր ազգի ազատութեան կը զոհուի»: Հայկական ազատագրութեան և ըմբոստութեան ահազանգն էր որ կը հնչէր:

Հեռաւոր Հիւսիսի պանդուխտ ուսանող Ռափայէլ Պատկանեանը — ապագայի «Ազգային Երգիչ» Դամառ Քաթիպան — ազգային վերածնութեան գաղափարը կը դարբնէր.

«...Թափ տանք մեզանից փոշին հնութեան,
Վերածնենք մեր մէջ նոր կեանք ու նոր բարք...»:

Այսպէս ահա կը դարբնուէր Արեւելահայ Ազգային եւ Գրական Վերածնունդը՝ Ռուսաստանի և Կովկասի մէջ: Դպրոցներու, թերթերու, գրականութեան, ժողովուրդի դաստիարակութեան, բարօրութեան և տնտեսական բարգաւաճման հարցերը կային արագութեամբ ծրնունդ կ'առնէին և կը զարգանային:

Հին և նոր հասկացողութիւններ և դէմքեր իրար դէմ կը ծառանային: Հոգեկորականութիւնը իւր իշխանութեան խախտումը նախատեսելով, կատաղի պայքար կը մղէր աշխարհիկ ըմբռնումներու և ազգի ու հայրենիքի վերածնութեան գաղափարներով տոգորուած երիտասարդ մտաւորականութեան դէմ:

Այս միեւնոյն երևոյթներուն մենք ականատես կ'ըլլանք նաև Արեւմտահայ Ազգային եւ Գրական Վերածնունդի պատմութեան ընթացքին:

Արևմտահայ մտքի եւ գրականութեան կեդրոնը եղած է Կ. Պոլիս եւ մասամբ ալ Զմիւռնիա: Դեռ 1820-ական թուերէն, պոլսահայ երիտասարդութիւնը կ'երթար Եւրոպա եւ Վենետիկի ու Վիեննայի Մխիթարեան միաբանութեանց կրօնա-ազգայնական շունչով կը դաստիարակուէր: Ժամանակակից լուսաւոր գաղափարները, այդ քաղցրենի ուսանողութեան համար ոչ միայն արհամարհելի, այլև խորշելի էին: Մխիթարեանց դաստիարակութեան դրոշմը այնքան խորն էր, որ այդ ուսանողները գլխաւորաբար կը դառնային հոգեւորականներ: Սակայն ֆրանսական 1848-ի յեղափոխութեան ալիքներով տարուբերուած եւ գաղափարական ու մտաւոր շարժումներով դաստիարակուած արևմտահայ երիտասարդութիւն մը հրապարակ կ'իջնէր եւ կը պայքարէր հին ըմբռնումներու դէմ: Այսպիսով արևմտահայոց մէջ կը յառաջանար երկու հոսանք—Ա) Կրօնական-Պահպանողական եւ Բ) Եւրոպական-Ցառաջդիմական: Առաջին հոսանքի պաշտպանները կը հանդիսանային հոգեւորականներ, հարուստներ, կղերամիտ հին դէմքեր եւ Մխիթարեաններու դաստիարակութեամբ եւ ազդեցութեամբ հրապարակ իջած անհատները: Երկրորդ հոսանքի ներկայացուցիչներն էին եւրոպական դաստիարակութիւն ստացած եւ ազգի ու հայրենիքի վերածնութեան գաղափարով տոգորուած ազատամիտ երիտասարդները, ղեկավար ունենալով՝ Գրիգոր Օտեանի, ԲԺ. Նահապետ Ռուսինեանի, Ստ. Ոսկանի, Գրիգոր Աղաթօնի, Նիկողոս Պալիանի եւ ասոնց նման ժողովրդանուէր դէմքեր, որոնք համարձակօրէն կ'աղաղակէին—«Ամէն ինչ ժողովրդով եւ ժողովուրդի նամաւ»: Այս մտաւորական երիտասարդներու պատկառելի խումբը կը յաղթանակէր եւ ապա կը հիմնէր Ազգային Սահմանադրութիւնը, որ արևմտահայ ազգային վերածնութեան պատմութեան ամենաշքեղ եւ լուսաւոր էջը կը կազմէ:

Այս երկու հոսանքներու պայքարը շատ սուր կերպարանք ստացաւ մանաւանդ Կ. Պոլսոյ մէջ: Պահպանողականութեան եւ հոգեւորականութեան ձայնը հանդիսացաւ Յովհաննէս Տէրոյենց Զամուրճեան Պատուելին իւր «Երևակ» թերթով, իսկ ազատամիտ-եւ յառաջ-

գիմասէր երիտասարդներու բերանն էր, «Մասիս» (1852) շաբաթաթերթը, որուն մէջ հին Պուէտ Խաչատուր Միսաքեան՝ նոր սերունդի աջակողմեան ներկայացուցիչը կը գրէր—«Հայոց մէջ ալ պէտք է, որ իմացական մարդը քիչ մը խլրտի, շարժի ու առաջ երթայ... Ազէկ գիտնանք, որ ազգային շարժման թափ տուողը տպագրութիւնն է»:

Նոր սերունդը յուսահատ կատաղութեամբ կը հարուածէր հին սերունդի յոռի բարբերը. յորդորելով, որ կրօնական անմիտ, պառակտիչ և եղբայրադաւ վէճերն ու կռիւները չքանան և անշարժութեան ու տգիտութեան դատապարտուած Հայութիւնը յառաջդիմական քայլեր առնէ: Կ. Պոլիս և Զմիւռնիան իրենց երիտասարդ մտաւորականներու բանաւոր և գրաւոր բարոզութիւններով կը հանդիսանային Արևմտահայ ազգային և գրական վերածնունդի գլխաւոր կեդրոնները, որոնց մէջ, սակայն, կեդրոնացեր էին նաև պահպանողական տարրերը—«Ազգին երեսիւններն ու կղերը»:

Յառաջդիմասէր և լուսամիտ երիտասարդութեան—թէ արևելահայոց և թէ արևմտահայոց մէջ—գաղափարական պայքարը ուղղուած էր հին սերունդի հետևեալ ըմբռնումներու դէմ—Ազգային գաղափարը ամփոփուած էր միայն Հայ եկեղեցոյ, իսկ Հայութիւնը՝ Քրիստոնէութեան մէջ: Գրականութիւնը ներշնչուած էր կրօնական ոգով. լուսաւորուած և ուսեալ էր այն Հայը, որ գրաբարագէտ և խրթնաբան էր. ուսման մատակարարը Հայ հոգեւորականութիւնն էր, բուսանելի դասերը՝ կրօնական: Ահա աստեղ էին հին սերունդի պաշտպանած գաղափարները, որոնց դէմ ծառացող ըմբոստ երիտասարդութիւնը կը պնդէր որ—«Հայկական եկեղեցին ազգայնութեան տարրերէն մէկն է և ոչ թէ ազգի մարմնացումը: Կրօնը ազգի համար է ոչ թէ ազգը կրօնի համար», Կրօնական մոլեռանդութիւնը կը կասեցնէ մեր ժողովուրդի յառաջդիմական քայլերը և կը ծանրանայ մտքի ազատութեան վրայ: Կրօնական գրականութիւնը ժողովուրդի մը մտաւոր զարգացման գլխաւոր ազդակ չը պիտի ըլլար: Ուսումնաւոր դաստիարակութիւնը միայն կղերի, պահպանողականներու և «ազգին երեսիւններուն» համար չէին: Հասարակ ժողովուրդին ալ, մանաւանդ գիւղացիներ և խոնարհ դասերը ուսման և կրթութեան պիտի արժանանային: Սակայն լեզուն գրաբար էր և

անմատչելի՝ ժողովրդական հոծ գանգուածներուն։ Այստեղէն ալ ահա, ծնունդ կ'առնէր գրաբար-աշխարհաբարի պատմական պայքարը, որ կը վերջանար աշխարհաբարի կատարեալ յաղթանակով։ Դարեր շարունակ գրաբարը տիրող եղած էր, հսկայական մատենագրութիւնը կար, բայց ժողովուրդը օգուտուելու հնարը չ'ունէր։ Սակայն ո՞վ կը համարձակէր մէկդի վանել գրաբարը— «Նախաստեղծ Ադամի լեզուն»։ Միթէ կարելի էր ռամկաբար գրել, ռամիկի լեզուով սերունդ կրթել։ Ուրեմն պիտի աշխարհաբարը յաջորդէր «ամենապատուական լեզուիս Հայոց» գրաբարին։ Հին սերունդը կրնար հաշտուիլ այս մտքին հետ։ Այո, աշխարհաբարը կը յաղթանակէր շնորհիւ նոր սերունդի յառաջամարտիկ երիտասարդներուն, որոնք յաշս կղերի նկատուած էին «կործանիչ կրօնի և ազգային պարծանքի»։

ԺԹ-րդ դարի, 1850ական թուերուն, արեւմտեան գիտական և գրական առողջ մտքերով սնած ու զարգացած Հայ երիտասարդութիւնը տարուած էր ոչ միայն ժողովրդասիրական, այլև համամարդկային գաղափարներով։ «Ժողովրդով եւ ժողովուրդի համար» յայտնի նշանաբանը կամաց կամաց կ'իրականանար։ Այդ ժողովուրդը ոչ միայն քաղաքացիներէ, այլև գիւղացիներէ կը բաղկանար։

Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանը «Արժուի Վասպուրական»ի մէջ կը գրէր— «Ահարաժեշտ պարտք է բոլոր քաղաքացի իշխանաց, որոնք կարող և ձեռնհաս են՝ բարիք ընելու համագգի գիւղացւոց կրթութեան համար ըստ ամենայնի հոգ տանիլ, վասն զի դպրոց, ուսումն, վարժապետ, ազգասիրութիւն միայն քաղաքացւոց համար չէ»։ Քաղաքացիք պարտաւոր են իրենց «հայրենակից գիւղաբնակ եղբարց լուսաւորութեան համար» աշխատիլ։ Միքայէլ Նալբանդեանը կը շեշտէր որ— «Մի ազգ որքան էլ հարուստ լինի երեւելի մարգերով այնուամենայնիւ այդ ազգի ազգութեան մեքենան շարժուում է հասարակ ժողովրդի վրայ. սա է այդ մեքենայի առանցքը, լծակը, հաստարանը»։

Նոր սերունդի յաղթանակը ապահովուած էր այլևս գլխաւորաբար Կ. Պոլսոյ մէջ, ուր ամիրաներու և ժողովուրդի խոնարհ դասի և արհեստաւորներու մէջ մղուած պայքարն ալ կը վերջանար ամիրաներու պարտութեամբ։ «Ժողովրդական սկզբունքները ամէն օր աւելի գետին կը շահէին, յայտնապէս հովանաւորուելով ժամանակին

Պատրիարք Յակոբոս Սերոբեանի պաշտպանութենէն*)։

Նոր սերունդը—յառաջդիմասէր երիտասարդներու այդ կուռ կազմակերպութիւնը—կը բարոզէր սիրելի կրօնն ու եկեղեցին, որոնք Հայութեան գոյութեան գլխաւոր ազդակներէն են, սիրելի ազգը ոչ թէ ճառերով ու խօսքերով, այլ գործնականապէս, աշխատելով ու զոհաբերելով. սիրելի հայրենիքի ոչ միայն հողն ու ջուրը, այլև անոր ծոցին մէջ ապրող ժողովուրդը, որուն ուսման և դաստիարակութեան համար պէտք էր նիւթական և բարոյական նուիրաբերութիւն։ «Հայաստան երկիր դրախտավայր» ըսելով ու երգելով հայրենիքը «դրախտ» չէր դառնար, թէև Հ. Ալիշանը կ'ազդակէր, որ «դրախտը Հայաստանի մէջն էր» Աստուած՝ «Երկրիս հիման բար յԱյրարատ դըրաւ, 'ի հայոց հողմէն կազմեցաւ Ադամ, զօգն հայոց Եւայն ծըծեց քաղցրահամ» և այլն։ Այս խօսքերը հայրենասիրութեան շատ հին և աւանդական ձևեր էին։ Պէտք էր ազգի և հայրենիքի սէրը ժամանակակից ոգիին և գաղափարներուն համաձայն արտայայտուէր, գործնականօրէն ցուցադրուէր. ժողովուրդի դաստիարակութեան ծառայել, ուսման և յառաջդէմ մտքերու ջատագով ըլլալ, գիւղացիներու տնտեսութեան բարգաւաճման և հողամշակութեան զարկ տալ, ժողովուրդին միտքը կաշկանդող նախապաշարումները ցրել, ազատ կեանքի և անկախ հայրենիքի գաղափարներն արծարծել, ստրկութեան, ոչխարամտութեան և կոյր հնազանութեան վարագոյրները պատռել։ Ահա այս բոլոր վսեմ և գեղեցիկ նպատակները իրար լրացնելով՝ կը կազմէին ազգի և հայրենիքի գերագոյն սիրոյ յուշարձանը, որուն կառուցման համար ամէն մի Հայ անհատը պարտաւոր էր նուիրաբերել իւր ուժը և աշխատանքը։

Ինչպէս պիտի տարածուէին այդ գաղափարները։ Միայն խօսքեր, լրագրային յօդուածներ և քարոզները բաւական էին։ Ի հարկէ ոչ։ Այդ գաղափարներու և ազգի ու հայրենիքի սիրոյ քարոզութեան, ուսման և կրթութեան տարածման համար անհրաժեշտ էր Կենդանի Գործ և Ժողորդանուէր Գործիչ, որ մայրաքաղաքէն մեկնէր բուն Հայաստան, մտնէր ժողովուրդին մէջ և աշխատէր։ Գաւառական գործունէութեան այդ ժողովրդանուէր գործիչը պատրաստ էր—Մկրտիչ

*) Թ. Ն. Գ. Խրիմեան Հայրիկ. էջ՝ 21։

Վարդապետ Խրիմեանը՝ նոյն ինքն Վասպուրականի Արծիւք, որ ինքնաբերաբար հրապարակ կ'իջնէր և կ'երթար նուիրելու իւր ժողովուրդի ու հայրենիքի ուսման և մտաւոր վերաճնութեան Մեծ Բորժին:

— «Այս եւ Աւիստան...» ահա այս էր Խրիմեանի նշանաբանը, երբ նա կը պատրաստուէր Կ. Պոլսէն մեկնիլ հայրենիքը՝ Վասպուրական՝ «հայրենակից գիւղաբնակ եղբարց լուսաւորութեան» համար աշխատելու:

„ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՎԵՆԵՏԻԿԸ“

Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանի կէտ-նպատակն էր Վասպուրականի կեդրոնական և պատմական վայրի մը մէջ հիմնել դպրոց, տպարան, հրատարակել թերթ և այդ վայրը դարձնել կրթական և գրական կեդրոն մը: Արդեօք Մխիթար Արքահօր հիմնած Մխիթարեան Միաբանութեան և Վենետիկի Ս. Ղազարեան մենաստանի պատկառելի Հայրերու կրթական և գրական գործունէութեան պատկերն ունէր իւր աչքին առջեւ, որ կը նախատեսէր հայրենիքի ծոցին մէջ ստեղծել այնպիսի հիմնարկութիւն ու մտաւոր կեդրոն մը, որ արժանի ըլլար «Վասպուրականի Վենետիկը» կոչուելու:

ԺԹ-ըդ դարի կէսերուն, Հայ մտքի կեդրոններն էին Վենետիկ, Վիեննա, Կ. Պոլիս, Թիֆլիս, Զմիւռնիա և մասամբ ալ Մոսկուա: Այս կեդրոններու մէջ հաւաքուած ժամանակակից գրական և ազգային մեծանուն ղէմբերը կը դարձնէին հասարակական, մտաւոր ու գրական վերաճնունդը և կը հրահրէին հայկական ազատագրութեան և անկախ հայրենիքի գաղափարը:

Հայաստանէն հեռու, Վենետիկի գեղածիծաղ ափերուն վրայ, իւր խուցին մէջ կծկուած Հայր Ղեւոնդ Ալիբաշեան կը պրկէր իւր հայրենախօս քնարին լարերը և մեր ազգային անցեալի քաջայաղթ հերոսները կը վերակենդանացնէր: Հայոց Աշխարհի գեղազուարճ բնութեան գովքը Հայր Ալիշանի ազգաշունչ գրչով կը բանահիւսուէր: «Նուագ»ի հինգ հատորներ և «Յուլիէն Հայրենեաց Հայոց»ը կը դառնային ներշնչման և հայրենասիրական ստեղծագործութեան աղբիւր

և օրինակ ժամանակակից երիտասարդ մտաւորականութեան համար: Հայր Արսէն Բագրատունիի «Հայկ Դիւցազն»ը իւր հոյակապ կառուցուածքով մեր գրականութեան մէջ կը գրաւէր իւր արժանի տեղը: Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութիւնը անդադար լոյս կ'ընծայէր մեր պատմութեան և մատենագրութեան գրչագիր և հին մատենաներ և կը տարածէր ժողովուրդին մէջ: Թարգմանական գրականութիւնն ալ իր կարգին կը զարգանար: Վենետիկը Հայ անցեալի, պատմութեան, մատենագրութեան և ազգային ու հայրենասիրական զգացումներու հարազատ վայր մըն էր:

Վիեննայի Մխիթարեանց Մայրավանքը կը հանդիսանար Հայ պատմագիտութեան և հայկաբանութեան կեդրոն: Հայ լեզուի և քերականութեան վաստակաւոր ուսումնասիրողը և տիտան Հայկաբան Հայր Արսէն Այսկեանը իւր գործով կ'անմահանար: Անոր օրինակին կը հետևէին իւր միաբանակից եղբայրները, որոնք տարիներ յետոյ, մէկ-մէկ գիտնական, լեզուաբան, բանասէր հայլն պիտի դառնային պատիւ բերելով և՛ իրենց և՛ Հայ ազգին:

Կ. Պոլսը արևմտահայ մտքի և գրական շարժման կեդրոնն էր: Այնտեղ կային դպրոցներ, գրական դէմքեր, Պատրիարքարան, ազգային մարմիններ, թերթեր հայլն: Հայ կեանքը կը ծփար ու կ'ալիկոծուէր Կ. Պոլսոյ մէջ ոչ միայն ազգային վերածնունդի գաղափարներով, այլև յարանուանական ու դաւանաբանական եղբայրադաւ անմիտ վէճերով ու կռիւներով, որոնց տխուր էջը կը կազմէ Հասունեան-Հակահասունեան պայքարը, որ Հայ-լուսաւորչական և Հայ-կաթոլիկ հայերու մէջ կ'առաջացնէր ատելութիւն և խոր թրշնամութիւն: Այս պայքարի ժամանակ Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանն ևս հրապարակ կ'իջնէր և իբրև Հայ եկեղեցոյ պաշտօնեայ կը հրատարակէր անստորագիր տետրակ մը «Ընդդէմ Պապականութեան» վերնագրով: Խրիմեանն իւր այս տետրակ-գրքոյկը «գրած է եռանդուն ջատագովութեամբ՝ իբրև Հայկական եկեղեցոյ հարազատ՝ պարսաւելով Վատիկանի գերիշխանութիւնը իբրև հակառակ Քրիստոսի խոնարհ թագաւորութեան և Ս. Աւետարանի հոգւոյն»*):

Զմիւռնիան ևս արևմտահայ մտաւոր ու գրական վերածնունդի և կրթական շարժման կարևոր կեդրոններէն մէկն էր: Դեռ ԺԸ-րդ

*) «Արեւել» օրագիրը. Կ. Պոլս. 1885:

դարի վերջերէն, Զմիւռնիայի Հայութիւնը իւր կրթական-դպրոցական գործը լաւ հիմքերու վրայ դրած էր: Նշանաւոր էր այնտեղի «Սեւրոպեան ձեմարան»ը, ուր իբրեւ դասատու, հայկաբան ու քերթող կը փայլէր Հայ դասական գրականութեան տաղանդաւոր մէկ գէմբը— Վանեցի Տէր Յովնան Միրզայեան Վարժապէս-Քահանայ՝ մականունանեալն Վանանդեցի*), որուն որդին Տէր Մարգար Քահանան և թոռը Սարգիս Վանանդեցիները ևս իբրեւ դաստիարակ և քերթող կարեւոր տեղ կը գրաւեն Զմիւռնիայի Հայ կրթական և գրական պատմութեան մէջ. ԺԹ-րդ դարի կէսին Զմիւռնիայի մէջ Ղուկաս Պալթազարեանը կը հրատարակէր իւր «Արեւոյս Արաւսեան» թերթը, որ մեր մամուլի պատմութեան մէջ իւր պատուաւոր տեղն ունի:

Թիֆլիսը կը հանդիսանար արեւելահայերու մտաւոր, գրական և կրթական վերածնութեան կեդրոնը. Երջանկայիշատակ Ներսէս Ե. Աշտարակեցի Պաթուղիկոսը, 1824-ին Թիֆլիսի մէջ կը հիմնէր «Ներսիսեան Դպրանոց»ը, որ շուրջ 95 տարի գոյութիւն ունեցաւ և հսկայական դեր կատարեց Հայ կեանքի մէջ, տալով հոգեւորա-

*) Թորգոմ Սրբեպ. Գուշակեանը իւր «Խրիմեան Հայրիկ» գրքի մէջ (էջ 20) Յովնան Միրզայեան Վարժապէս—Քահանայ Վանանդեցիին «զմիւռնիացի» կը համարէ, ինչ որ սխալ է: Յովնան Միրզայեան, աշխարհական անունով Ամիրզադէ՝ ծնած է Վանի Այգեօտանի մէջ 1772-ին: Ութ տարեկան հասակէն կը տարուի Կոստյ-Անապատ և կը յանձնուի Դասպար վարդապետի խնամքին: Կըտուց-Անապատի մէջ կը ստանայ իւր նախնական ուսումը և կոնդակագիրէն ալ գեղեցիկ գիր գրել կը սովորի: Իւր ընդունակութեամբ կը հմտանայ կրօնական ուսմունքներու մէջ և կը ստանայ դպրութեան չորս աստիճաններ՝ Ամիրզադէ անունը Յովնանի փոխելով: Ուսման սիրով վառուած՝ կանցնի Կ. Պոլիս և մըտնելով «մայր դպրատուն» կ'աշակերտէ «յոտս գերիմաստ ուսուցչացն տիրացու Յարութեան և մահտեսի Մանասէրի Պարնեցու»: «Մայր Դպրատան» հովանաւոր ջնորհք Սկրտիչ Ամիրայ Միրիջանեանը մասնաւոր խնամք ցոյց կուտայ Յովհաննին, որ արդէն շնորհք ցոյց կուտար քերթողութեան մէջ՝ կրօնական տաղաշափեալ ոտանաւորներ գրելով: Ամիրան օր մը Կ. Պոլսոյ Զաքարիա Պատրիարքին խնջոյքի կանչած էր: Բազմաթիւ հիւրերու շարքին նստած էր նաև Յովհանն: Բազմականները կը խնդրեն, որ այս խնջոյքի մասին Յովհանը ոտանաւոր մը յօրինէ: Նրիտասարգ քերթողը, սեղանի վրայ, իսկոյն խնդրուած ոտանաւորը կը գրէ և կը կարդայ, արժանանալով ամէնքի գնահատանքին: Հիւրերը կը խնդրեն, որ Պատրիարքը արժանաւոր «վերտաւութեամբ» (այսինքն տիտղոսով)

կան, գրական, կրթական և ազգային բազմաթիւ դէմքեր: Մոսկուայի «Լազարեան ձեմարան»ը, հեռաւոր հիւսիսի մէջ, կը հանդիսանար իբրեւ Հայ մտքի և գիտութեան լուսաւորութեան տաճար և 100 տարիներու ընթացքին պատկառելի պատմութիւն մը կ'արձանացնէր: Էջմիածինն իբրեւ Ամինայն Հայոց Հայրապետութեան կեդրոն կրօնական տիպի «Ժառանգաւորաց Դպրասուն» մ'ունէր, նպատակ ունենալով Հայ եկեղեցոյ համար ուսեալ հոգևորականներ պատրաստել: Ահա ԺԹ-ը դարի կէսին յիշեալ վայրերն էին Հայ մտքի կրթութեան նշանաւոր կեդրոնները, որոնք իրենց հիմնարկութիւններով և գործիչներով Հայկական—ազգային վերածընունդը կերտեցին:

Հայ գրականութեան և կրթութեան այդ կեդրոնները, սակայն, օգտակար կ'ըլլային միայն իրենց շրջապատի հայերուն և տեսակ մը կղզիացած գործունէութիւն ցոյց կուտային: Արևելեան և արևմտեան Հայաստանի՝ բուն հայրենիքի Հայութիւնը տգիտութեան և մտաւոր խաւարի մէջ կը խարխափէր և քաղաքական ու տնտեսական տառապանքներու կ'ենթարկուէր:

Հայ ժողովուրդի գործիչները բանաւոր ու զբաւոր քարոզութիւններով հրապարակ իջած էին և կը պահանջէին, որ հասարակ

պատուէ Յովհաննիս: Ամիրայի ցանկութեամբ՝ Պատրիարքը Յովհաննի Վանեցի կոչումը՝ Վանանդեցիի կը փոխէ, ի յիշատակ Ղուկաս Վանանդեցիի: Եւ այնուհետեւ Յովհաննը՝ Վանանդեցի տիտղոսով յայտնի կը դառնայ Հայ գրականութեան մէջ: Զնորհք Ամիրայի կողմէ, 1798-ի Ապրիլ 26-ին Յովհանն կ'ուղարկուի Իզմիր, իբրեւ վարժապետ տեղւոյն «Մեսրոպեան ձեմարան»ի: Իզմիրի մէջ կ'ամուսնանայ և 18 տարի վարժապետութիւն ընելէ յետոյ կը ձեռնադրուի քահանայ: Խըթին գրաբարով և տաղաչափութեամբ գրած է քանի մը մատենաներ, որոնց մէջ նշանաւոր են «Արփիակազ Հայաստանի» և «Ոսկի Դարի Հայաստանի» հատորները: «Հայաստան երկիր գրախտավայր» յայտնի երգին հեղինակն ալ ինքն է:

Յովհանն Վանանդեցին մեռաւ Իզմիրի մէջ 1840 թուի Փետրուար 3-ին և մեծ շուքով թաղուեցաւ: Տէր Յովհանն Քահանայի որդին էր՝ Տէր Մարգար իսկ թողը՝ Սարգիս Միրզայեան Վանանդեցիները՝ որոնք երկուքն ալ Իզմիրի հայոց ժամանակակից պատմութեան մէջ պատուաւոր տեղ կը գրաւեն: Վանանդեցիները ի յիշատակ իրենց հայրենիքի՝ Վանին, Իզմիրի մէջ հիմներ էին «Վասպուրական» անունով թատրոն մը:

ժողովուրդը և մանաւանդ՝ Հայ գիւղացիութիւնն ալ մտաւոր դաս-
տիարակութեան արժանանայ:

Այս գերագոյն և նուիրական նպատակով ոգևորուած Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանը, 1856 թուի աշնան, ի Կ. Պոլիս ապրող իւր բարեբարներուն և համակիրներուն կը յայտնէր, որ ինքը Վան — Վասպուրականը պիտի երթայ տեղւոյն Հայութեան մտաւոր և կրթական դաստիարակութեան նուիրուելու համար: Անոր այս ցանկութեան կ'ընդառաջէին ոչ միայն ազգային մարմիններն ու Պատ-
րիարքարանը, այլև նշանաւոր և ազգասէր գերդաստանները, որոնք զրամական հանգանակութեամբ կը քաջալերէին ժողովրդանուէր գործիչի այդ ձեռնարկը: Խրիմեանը կը յայտնէ, որ «Արծուի Վասպուրական» թերթը պիտի փոխադրէ հայրենիք՝ շարունակելով անոր հրատարակութիւնը Մայր Երկրին մէջ:

Կ. Պոլսոյ մէջ Պօղոս Աղա Օտեանն էր՝ «այն հոյակապ հոգին որ ամենէն մեծ գումար մը կը դնէր Խրիմեանի յաջողութեան, և իրեն նմանեաց հետ քաջալերելով զվարդապետն», «Արծուի Վասպուրական» թերթին համար կը գնէին երկաթեայ և փայտեայ երկու տպագրական մեքենաներ, (մամուլ) տառեր, գիծեր, գործիքներ, տպարանական գործի ամէն տեսակ պարագաներ, նիւթեր և մինչև անգամ թուղթ ու թանաք:

Խրիմեանի նպատակն էր Վասպուրականի մէջ հիմնել նաև դպրոց մը «գիւղաբնակ եղբարց լուսաւորութեան համար»: Այս առթիւ ևս անոր կատարած դիմումները քաջալերուած էին:

Սակայն Վասպուրականի մէջ Խրիմեանի գործունէութեան կեդրոնը պատմական և անուանի այնպիսի վայր մը պիտի ըլլար, որ իրաւամբ «Վասպուրականի Վեցեցիկ»ը կոչուելու արժանանար: Խրիմեանն արդէն որոշած էր այդ կեդրոնավայրը — Աղթամա՝ «ՅԱՐԺՐՈՆԻ ԳԱՆ»ը, ուրկից «Արծուի Վասպուրական»ը իւր «հայրենասէր թեօք» պիտի սլանար դէպի Վանտոսպ, այնտեղ «գիւղաբնակ եղբարց լուսաւորութեան համար» դպրոց պիտի բանար, մատաղ սերունդը դաստիարակէր, հրատարակութիւններ ընէր, ժողովուրդի համար ուսեալ և ազատամիտ հոգևորականներ և ուսուցիչներ պատ-
րաստէր, մէկ խօսքով իւր նպատակն էր Աղթամարի մէջ, մտաւոր, կրթական և զբական այնպիսի գործունէութիւն մը հիմնել, որ Մխի-

Թարեան Միաբանութեան, եթէ ոչ նման՝ գոնէ մանրանկարն ըլլար, իսկ Աղթամարն այժմ «Վասպուրականի Վենետիկը»: Ահա թէ ինչո՞ւ Խրիմեանը, դեռ 1855-ին, Կ. Պոլսոյ մէջ իւր «Արծուի Վասպուրական» թերթի առաջին երեսի վրայ կը գրէր՝ «Թուոցեալ հայրենասէր թեօք յԱրծուրնի Գահէն ի Վանտոսպ»: Աղթամարն էր «յԱրծուրնի Գահ»ը՝ իւր գործունէութեան ապագայ կէտ-նպատակը, որուն իրագործման համար կը պատրաստուէր Կոստանդնուպոլսէն Վասպուրական երթալ:

Ամենուրեք կը խօսէին, որ Հայաստանցի Վարդապետ Խրիմեանը շուտով ճամբայ պիտի ելնէ դէպի Վասպուրական՝ ժողովուրդին ուսման և դաստիարակութեան գործին նուիրուելու համար: Կ. Պոլսոյ Յառաջդիմական կամ Լուսաւորեալ անունով ճանչըցուած հայրենասէր երիտասարդներ, ազգասէր գերդաստաններ և ասոնց ազդեցութեան ենթակայ Յակոբոս Պատրիարք Սերորեանը բարոյապէս ու նիւթապէս Խրիմեանին աջակից կը հանդիսանային: «Գիւղարնակ եղբարց լուսաւորութեան համար» աշխատելու ցանկութիւնն այնքան խանդավառ տրամադրութիւն ստեղծած էր, որ երկու երիտասարդներ՝ Տիգրան Կալփակճեան և Միքայէլ Ռուբէնեանը Խրիմեանին ներկայանալով պատրաստակամութիւնը կը յայտնէին երթալ Վասպուրական և ժողովուրդի դաստիարակութեան գործին նուիրուել: Խրիմեանը սիրով կ'ընդունէր այս առաջարկը:

Ճամբու պատրաստութիւնները վերջացած էին: Տպագրական զոյգ մեքենաներ, տառեր, գործիքներ, թուղթ, թանաք և այլն ամէն ինչ արկղերու մէջ դասաւորուած, հակերու վերածուած և նաւին յանձնուած էին: Եւ ահա 1856 թուի աշնանային պայծառ առաւօտ մը, Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանը, իւր երկու ուղեկիցներու՝ Տիգրանի և Միքայէլի հետ, Սիրբէճիի նաւամատոյցը կ'իջնէր: Բարեկամներու և համակիրներու մեծ բազմութիւն մը Հայաստանի Առաքեալին ողջերթ մաղթելու եկած էր:

Նաւը կը դիմէր դէպի ծովի բացերը, մինչ ծովափ կանգնած բազմութիւնը կ'աղաղակէր:

— Երթաս բարեա՛ւ Վարդապետ, յաջողութիւն Հայր Սուրբ, կեցցեն Վասպուրականի Արծիւ:

Զորքորդ անգամն էր, որ Խրիմեանը կը չափէր Սև ծովը, նաւը

կը հասնէր Տրապիզոն: Հակերն ու բեռները նաւահանգիստ կը հանեն և կարաւանի մը յանձնելով ճամբայ կ'ելին դէպի Էրզրում: Հոկտեմբեր ամիսն էր (1856): Անձրևոտ և մռայլ եղանակ: Այս խորհրդաւոր կարաւանը Տրապիզոնէն ճամբայ կ'ելէ դէպի Մայր Երկիրը՝ Հայաստան: Խրիմեանը հեծած է ձիու վրայ, և կ'երթայ կարաւանին առջևէն: Տիգրան ու Միքայէլը ձիերու վրայ նստած՝ կը հետևեն Վարդապետին:

— Զրնգ հա՛ զրնգ, զրնգ հա՛ զրնգ կը զըրնգան կարաւանի ձիերու վիզերէն ու կողերէն կախուած զանգակները և կարաւանը դանդաղ քայլուածքով, գիշեր ցերեկ՝ դար ու դաշտ, ձոր ու հովիտ, լեռ ու բարձունք կը կտրէ կ'երթայ:

Ողջոյն քեզ Հայոց Աշխարհ, ահա մամուլաբարձ այս կարաւանը կը մօտենայ քո սահմաններուն: Տպագրական մերենան ու տառը առաջին անգամն է, որ մուտքն կը գործեն քո հողերուն մէջ: Այս տեսակ կարաւան մը տպագրական գիւտէն յիտոյ քո հողերու վրայէն անցնէր էր արդեօք:

Կարաւանը հասեր է Բարձր-Հայքի սահմանները, ահա և Մայր Երկրին հողը: Ողջոյն քեզ Հայաստան Աշխարհ, մամուլաբարձ կարաւանը ոտը կոխեց քու հողերուն վրայ: Տպագրական գիւտէն յիտոյ, առաջին անգամն է, որ տպագրական մերենայ և ձուլուած տառեր մուտք կը գործեն Մայր Երկրին մէջ: Անյիշատակ դարերէ ի վեր բազմատեսակ հին և նոր ազգերու և ցեղերու վաճառականական կարաւանները երթեկեր են Հայաստանի մէջէն՝ մարդկային վայելքի, հաճոյքի, ապրուստի նիւթեր և իրեր տարած բերած են, զէնք ու զրահ, վառօդ ու գնդակ փռխադրած են, բայց այս կարաւանը Հայ Ժողովուրդի մտաւոր դաստիարակութեան և «գիւղարնակ եղբարց լուսաւորութեան համար» տիպ ու տառ, թուղթ ու թանաք կը բերէ:

Երկար և տաժանելի ճամբորդութեամբ մը կարաւանը կը մօտենայ Վանի սահմաններուն: Խրիմեանի եղբայր Մսրիսանը, ազգականներ, թաղեցիներ և համակիրները մեծ խումբով մը կը դիմաւորեն Վարդապետին, կարաւանը կ'առաջնորդեն Յանկոյսների Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ ըակը և հակերը կը տեղաւորեն: Ժողովուրդին մէջ լուր կը տարածուի թէ «Մկրտիչ Վարդապետը Ստամբուլէն տպա-

գրական մեքենայ բերած է, թերթ ու գիրք պիտի տպէ՝» Շատերը չը գիտեն թէ տպարան, տիպ ու տառն ինչ բաներ են։ Տարածանութիւններ և զանազան մեկնութիւններ ծայր կ'առնեն։

Մկրտիչ Վարդապետը Վան հասնելէն յետոյ, ճամբայ կ'իյնայ ղէպի Աղթամար։ Կը ներկայանայ Կաթողիկոսական Տեղապահ Գաբրիէլ Արքեպիսկոպոսին և կը յայտնէ, որ Պատրիարքարանի, ազգային մարմիններու և ազգասէր ու հայրենասէր անձերու բարոյական և նիւթական աջակցութիւններով եկած է Աղթամարի մէջ հիմնելու վարժարան մը, թէ՛ Վասպուրականի հայոց մէջ ուսում և կրթութիւն տարածելու համար ամենայնարմար կեդրոնավայրը Աղթամարն էր, ուր մտադիր է լոյս ընծայել «Արծուի Վասպուրական» թերթը, որ «Թուլցեալ յԱրծրունի Գահէն» պիտի սլանար ի «Վանտոսպ» և Հայաստանի ամէն կողմեր։ Եւ վերջապէս կը յայտնէ, որ Աղթամարը «Վասպուրականի Վենետիկը» պիտի դառնայ և մտաւոր ու կրթական կեդրոն մը Թուրքիոյ արեւելեան նահանգներու Հայութեան համար։

Կաթողիկոսական Տեղապահ և Վասպուրականի Առաջնորդ Գաբրիէլ Արքեպիսկոպոսը կտրուկ կերպով կը մերժէ Խրիմեանի այս առաջարկները։ Աղթամարի խաւարամիտ և տգէտ միաբաններն ալ կը հակառակեն Խրիմեանի ծրագիրներուն։ Մտաւոր լոյսի պայքարն էր այս խաւարի և տգիտութեան ղէմ, սակայն ի զո՛ւր, Խրիմեանի հանրօգուտ ծրագիրներն ու յոյսերը բաղխելով քար և անտարբեր ուղեղներուն, Աղթամարի քարաժայռերուն վրայ կը փշրուէին և ծով կը թափուէին։

«Խրիմեանի իղձն էր այդ միծ վանքին մէջ ծառայել, արդէն նախապատրաստուած էր որ մամուլ և ժառանգաւորաց վարժարան պիտի հաստատէր այդ տեղը և լուսաւորէր այդ վանքին մուկ ու խաւարին մէջ բնկղմեալ թեմական հայ ժողովուրդն և հայ եկեղեցին։ ...Բայց Աղթամարայ միաբանք և Վասպուրականի գործի վրայ եղողներ մերժեցին Խրիմեանն և ծիծաղեցան նորա յոյսերուն վրայ։ ...Խրիմեանին աչքը Աղթամարն էր, սակայն անկարելի եղաւ յաջողիլ» կ'ըսէ Խրիմեանի կենսագիր Աւակետքը։

«Աղթամարի միաբանները նկատեցին, որ այդ նոր վարդապետը (Խրիմեան)՝ Կ. Պոլսից եկել է նոր նոր ծրագիրներով և տարօ-

ըինակ ցանկութիւններով. ... (Աղթամարի) Վարդապետները կարծում էին՝ թէ զրիկ կարդալը միայն իրենց սեփականութիւնն է, և այդ պատճառով վնասակար էին համարում ժողովրդին ուսում տալը, ուրեմն և դպրոցներ բանալը. ... Հասկանալի է, որ այդ տեսակ հոգեորականութեան առաջ անպատիժ չէր կարելի խօսել՝ ժողովրդին լուսաւորելու, դպրոցներ բանալու, վանքերում ուսումնարան հիմնելու մասին. եւ Խրիմեանը՝ իր համարձակ մտադրութիւնների համար՝ անպատիժ չը մնաց: Նրան այնպիսի կատաղի թշնամութիւն ցոյց տուեցին Աղթամարում, որ նա հեռացաւ այդ տեղից» կը գրէ Խ. Մալումեանը (է. Ակնունի):

«Բայց ինչ յանգուզն իղձ մը պիտի ըլլար (Աղթամարի) այդ ապառաժին վրայ գրական ու կրթական բուրաստան մը մշակելու ծրագիրը... Աղթամար ժ. դարէն ի վեր բիշ բան կը պահէր իր մէջ ազգային և հոգևոր այն արժէքէն զոր սակաւատե Ժամանակ մը միայն, Արծրունիներու ամէնէն փայլուն օրերուն, կրցեր էր շողացնել երբեմն. Իրարու յաջորդող ինը դարերու յարատե մնայլին մէջ տգիտութեան խաւարը՝ ներսէն, և ասպատակութեանց սարսափը դուրսէն, ջնջած փշրած էին հոն ամէն մեծութիւն ու գեղեցկութիւն: ... Ու միակ բանը որ այդ բարոյական աւերակոյտին*) մէջ կը շարժէր դեռ, գահի և գաւազանի կռիւն էր» կ'եզրակացնէ Թորգոմ Արքեպ. Գուշակեանը:

Մեր անմահ վիպասան Րաֆֆիի (Յակոբ Մելիք-Յակոբեանի) և Աղթամարի միաբան-վարդապետներու միջև տեղի ունեցած եր-

*) Աղթամարն ունի հազար տարիներու պատկառելի պատմութիւն մը՝ զարդարուած քաղաքական, մատենագրական, ձեռագրական, մանրանկարչական, ճարտարապետական եայլի էջերով ու արժէքներով: Պարծեմ, որ Թորգոմ Արքեպիսկոպոսին՝ իբրեւ հոգևորականի և գրագէտի՝ վայել չէր Աղթամարին «բարոյական աւերակոյտ» որակումը տալ, («Խրիմեան Հայրիկ» էջ՝ 23): Աղթամարի Վաթուղիկոսութեան զահ ու գաւազանին ձգտող կարգ մը անարժան և շահամոլ հոգևորականներու պայքար և կռիւ չը պիտի նսեմացնէին Աղթամարի արժէքը և զայն դարձնէին «բարոյական աւերակոյտ»: Եթէ այսպէս մեկնելու ըլլանք Հայոց եկեղեցական պատմութիւնը և կրօնական կեդրոնները—Էջմիածին, Երուսաղէմ, Կ. Պոլիս, Գիլկիա եայլ վայրեր—բոլորն ալ «գահի և գաւազանի կռիւ»ներ ունեցած են, դեռ աւելին՝ անգամ թեմերն ու առաջնորդները նոյն պայքարին և կռիւներուն միշտ ենթակայ կամ մասնակից եղած են:

կար ու սուր զրոյց-վիճաբանութենէն*) քաղուած արար կը մէջբերեմ այն կէտերը, որոնք շատ պարզ ու պայծառ կերպով կը բնորոշեն Աղթամարի 1850-ական թուերու խաւարամիտ ու տգէտ կրօնաւորներու քարացած մտայնութիւնը ուսման, կրթութեան և Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանի գործունէութեան մասին:

Ուրեմն, Բաֆֆին արդէն Աղթամարի կղզին մտեր է: Երեկոյ է. — «Ես նստած էի մի բարձր քարաժայռի**) վերայ, որին զարկոււմ էին ծովի երթեկ ալիքները, և սրտիս մտածութիւնների մըրիկը խառնուելով հողանիւթ տարրերի ալիւթութեան հետ, արձակուում էին երեւակայութեանս սենեակի մէջ նորանոր արձագանք»: Յանկարծ Բաֆֆին կը լսէ ձայն մը որ կ'ըսէ — «Իլի վեր, ախար, ա-սիկա մեր Հայր սուրբի տեղն է. ամեն օր էսա վախտ, աստեղ նստած, դահվա կը խմէ, մրկայ էլ կուզայ կոր»: Այս խօսքերը ըսող վանքի ծառաներէն մէկն եղած է, որ «պարուկական փոքրիկ խալիչա» մը կը փռէ քարաժայռին վրայ, ուր պիտի նստէր Հայր սուրբը, դիտէր Վանի ծովի լուսնազարդ ջուրերը և «դահվա խմէր»: Հայր սուրբը կուզայ և կը գրաւէ իւր տեղը: Հետզհետէ կուզան նաև վանքի միարան-վարդապետները, կը ծանօթանան «Տիրացու Յակոբ»ի (Բաֆֆիի) հետ և ծայր կ'առնէ հետեւեալ խօսակցութիւնը:

— «Հը՛մ, որդի ուստի ես, ո՞րտեղից կուզաս»: — «Բնիկ՝ սալմաստեցի եմ. Հայրենիքի սէրը բերել է ինձ այս կողմերումս շրջելու.

*) Բաֆֆին 1858-ին Ատրպատականէն (Սալմաստէն) ճամբորդեց Տաճկահայաստան: Վասպուրականի և Տարօնի նահանգները լիակատար ուսումնասիրութեան ենթարկեց: Անոր ճամբորդական նկարագրութեանց և արձագանքութեանց մէկ գլուխը կը կազմէ «Աղթամարայ վանքը», որ առաջին անգամ հրատարակուեցաւ ի Մոսկուա, Ստ. Նազարեանցի խմբագրած «Հիւսիսափայլ» (1860. Նոյեմբեր. Թիւ 11) ամսագրի մէջ, որն իր կողմէ իբր խմբագրական ծանօթութիւն հետեւեալը կը գրէր — «Խօսակցութիւն ազգային լուսաւորութեան վերայ, դուրս հանած մի ճանապարհագրութենից, որ եղած է 1858 թուակ. շրջելով Վասպուրականի և Տարօնի կողմերում»:

**) Այդ նոյն քարաժայռի վրայ նստելով Բաֆֆին բանահիւտեր է իւր «Ձայն սուր ով ծովակ» յայտնի երգը: Այդ քարաժայռը — ի յիշատակ Բաֆֆիի, մինչև այժմ ալ կը կոչուի «Բաֆֆու քար», որուն վրայ նստելով՝ Հայ ուխտաւորները կը յիշէին Բաֆֆին և կ'երգէին «Ձայն սուր ով ծովակ»:

ուխտաւոր եմ, Սուրբ Կարապետի վանքից եմ գալիս»։ Բաֆֆին կ'ըսէ վարդապետներուն որ — «Խղճալի վիճակի մէջ եմ տեսնում ձեր ժողովուրդը, միանգամայն մեռած տգիտութեան խաւարի մէջ, որ և պատճառ է տալիս զրկուելու աշխարհային փառքից»։ Այս խօսքերը լսելէ յետոյ վարդապետները խիստ կերպով կը հակաճառեն. — «Ո՛հ, լուսաւորութիւն... լուսաւորութիւն անխել բառ, անխել զրոյց, մի քանի խելաոններ ազգը կը լուսաւորեն. ան էս Հայոց ազգը. ան հարիւրաւոր սրբերու անէծքին տակ ճնշուած ազգը։ Մենք մեր վանքերը պահենք թէ ժողովրդեան լուսաւորութիւն տամք. լուսաւորութիւն անոր հաց կուտայ, թէ հալմու, ձեռք վեր կալ աղ սարսաղ խօսքերէն, քեզի համար պահիր. Հայոց ազգը թող իւր հալին մնայ, նա ձեզ նման մարդերու խրատներուն կարօտ չէ։ Տօ դա հերձուածող է, հօ դա պռօտեստանտ է դորա խօսքերից շատ մոլորութիւններ երեւում են։ Այս գիշեր միայն պատիւ քո այստեղ մնալը, առաւօտեան դուրս։ Բաւական է, քարոզ մի՛ կարգա։ Քո ասածները մոլորութիւն են։ Զարմանալի՛ բան. դուք միշտ կը պահանջէք լուսաւորութիւն լինի, ուրկից կը լինի լուսաւորութիւն, եթէ ոչ տէրութեան գանձարանէն։ Բայց մեք ոչ թագաւորութիւն ունինք և ոչ գանձ. հազիւ հազ առանձնացել ենք վանքերու մէջ, մեր սև օրերը կուլանք։ Հա, հա քո Մկրտիչ Վարդապետն (Խրքիմեան) ալ, հոգն անոր գլխին, ան ապերախտը թողաւ անապատը, իւր կրթուած սուրբ տեղը. ուզեց տպարան և դպրոց հաստատել, լուսաւորութիւն տարածել. հիմայ այն է որ շարվադարի նման տարին մի անգամ կը վազէ դէպի Պօլիս ամիրաններից օգնութիւն խնդրելու, մեծ պարտքերու տակ է ընկած, անխելք զործ, անիմաստ բան։ Այ թշուառական, ով քեզի կ'ստիպէր քո չափէն դուրս շալակ վեր առնուլ, ոտդ կոտրվի, տակը մնաս։ Վանքերի խորշերում մի կտոր հաց չկան որ ուտէիր, քո աղօթքիդ, ժամ ու պատարագիդ լինէիր։ Այդ պործերէդ ինչ կը թափվի, որ դու ինչ հաւաքես, Ազգը կը լուսաւորուի, թող մի քիչ ալ խաւարի, ու անդունդը գնայ, քեզ ինչ բոյթ։ Բոլոր Վասպուրական քեզ թշնամի ես արեք, չգիտես ինչ է շինածդ։ ...Թո՛ւհ, կործանվուի, տպարանն ալ, դպրոցն ալ. հէնց մեք ուղղական, սեռական, տրական չգիտենք, մեզ չօրհնեցին։ Մկրտիչ Վարդապետն մեք լաւ կը ճանաչեմք

նորան տիրացութեան ժամանակից. մի փառայ չ'ունէր գլուխը գեր-
ծել տալու, ինչ էլաւ, հա էն շլէլ (բարձրահասակ) Մկլօն է. Խազի-
նայ չգտաւ. ինչո՞վ պիտի կառավարէ տպարանը ու վարժարանը:
Ասում եմ ափսոս է, մի քանի տարի կեանք ունի թո՛ղ չփչացընէ
խենթ ու խելառ գործերու մէջ, խնդաղ ու հանգիստ նստէ, ազգի
բարիքն վայելէ ու անոնց համար աղօթք ընէ. Վատ չեմ ըսեր,
սիրտս նորա համար կցաւի. եթէ ո՛չ. նա թագաւոր դառնայ. իմ
վանքս չէ կարող ձեռքէս դուրս հանել»:

Այս զրոյց վիճաբանութիւնը երկար կը տևէ. Բաֆֆին շատ
խելօք ու փաստական խօսքերով կը ջանայ համոզել Աղթամարի
միաբանները, որ մեր ժողովուրդի համար ուսում և կրթութիւնը
կենսական պահանջ են, իսկ միաբաններն ալ իրենց խաւարամիտ
և քարացած գաղափարներով տարուած յամառ կերպով կը պնդեն,
որ «ուսում և լուսաւորութիւնը վնասակար է մեր ժողովուրդին»
ևայլն. Զրոյցը կը վերջանայ. — «Մի խորին լուծիւն տիրեց սրը-
տիս, — կը շարունակէ Բաֆֆին — վարդապետները գնացին Եկեցեղ
ասելու. Կրկին միայնակութիւն: Ծովի ալիքների ձայնը սկսաւ լսե-
լի լինել. մի վսեմ զգացողութիւն թագաւորեց սրտիս վերայ. Ահա
բեզ այդ զգացողութեան բանաստեղծաբար արտայայտութիւնքը»:

Պանդուխտ Բաֆֆին խօսքը լուսնակին կ'ուղղէ.

«Ամեն տեղ տիրած խորին լուծիւն,
Կարծես թէ մեռած լինի բնութիւն:
Նստած սգաւոր, պանդուխտ միայնակ,
Ո՛հ. քեզ եմ տեսնում, ով փայլուն լուսնակ:

...Քարէ քո սիրտը, և խղճըդ մեռած,
Քանի՞ արիւններ, քանի՞ կոտորած
Տեսար, լսեցիր և դարձեալ պայծառ,
Հայ երկրի վրայ կապումես կամար»:

Ապա հայրենիքի ազատութեան և Հայ ժողովուրդի մտաւոր
դաստիարակութեան ու լուսաւորութեան գաղափարներով տոգոր-
ուած Բաֆֆին խօսքը Վանի ծովակին կ'ուղղէ.

«Զայն տուր, ով ծովակ ինչո՞ւ լռում ես.
Ողբակից լինել չկամիս դժբախտիս:
Չարժեցէք, զեփիւռք, ալիքը վէտ-վէտ.
Խառնէք արտասուքս այս ջրերիս հետ:

...Արդեօք գալու է մի օր, ժամանակ.
Տեսնել Մասիսի գլխին մի դրօշակ.
Եւ ամեն կողմից պանդուխտ Հայազգիք
Դիմել դէպ իւրեանց սիրուն հայրենիք»:

Որբան յուզիչ և սրտառուչ զուգադիպութիւն էր. Մկրտիչ
Վարդապետ Խրիմեանի ազգօգուտ գործունէութեան Աղթամարեան
ծրագիրներն ու «Վասպուրականի Վեներտիկ»եան յոյսերը Աղթա-

մարի շահամու, տգէտ և խաւարամիտ հոգևորականութեան քար ուղեղներուն բաղխելով կը փշրուէին և կղզիի Բարձր-Քարի ժայռերէն կը թափուէին ծփան ծովի մէջ, իսկ Բաֆֆին կուգար և նոյն քարաժայռի վրայ նստելով իւր անդրանիկ բանաստեղծութիւնը կը հիւսէր ու կ'ողբար «փշալից անապատ» Հայաստանի վիճակը և Հայոց «խղճալի ազգ»ի «անճար ցաւը», որոնք բանաստեղծի աչքերէն թափուած արցունքները կը խառնէին Վանի ծովի ջուրերուն հետ:

Այսպիսով ահա Խրիմեանի և Բաֆֆիի արցունքներն ու յոյսերը Աղթամարի կղզիին վրայ և ծովի ջուրերուն մէջ իրար կը խառնուէին:

Ժ.

ՎԱՐԱԳԱՅ ՎԱՆՔԸ

Վանի Այգեստան քաղաքամասի Աւօի-Պար¹ թաղէն կ'իջնենք լայնածաւալ և կանաչագարդ դաշտը: Ուրբաթ-Առու² շուռ տալով կ'առաջանանք դէպի Փէօրէօզա-Քար³ և Շուշանց գիւղի բլուրներու ստորոտներէն դէպի հարաւ քալելով կանգ կ'առնենք Չըռիկ-Աղբիւր⁴ սառն ու կշկշան ջուրերու ափին, պահ մը կը հանգստանանք և դէպի առաջ երթալով մեր աջ կողմը կը թողունք Թորուան-Աւեր⁵, որուն ստորոտէն կը բղխի Խաչ-Աղբիւր⁶: Քիչ մ'անդին Ջեռնակուս⁷ բլուրն է, որուն լանջերուն վրայ են՝ Կաթնաղբիւր⁸, Իսխանաց Աղբիւր⁹, Սալով Աղբիւր¹⁰ և Աւեր-Եկեղեցին¹¹: Մեր ձախակողմի վրայ կը թողունք Չալամօզի-Չոր¹², Կարկուս-Խաչ¹³ և Ապարանջան-Քար¹⁴: Ոլորապտոյտ և ծառագարդ մայր ճամբով յա-

Ժանթութիւն.—1. Բարձրագիր ու ջրառատ թաղ մը: 2. Ուրբաթ օր շինուած ըլլալուն համար Ուրբաթ Առու կը կոչուի: 3. Հստ աւանդութեան այս քարին մօտ յանուն կրօնի նահատակուած է Փէօրէօզա (Փիրուզա) անունով կոյս մը: 4. Ջուրը չըռ-չըռ կը թափուի և այդ ջրաձայնէն ալ աղբիւրն առած է իւր անունը: 5. Ժամանակին Հայ գիւղ մը եղած է հոն, ուր այժմ կ'երեկին թոնիրներու աւերակներ: 6. Աղբիւրի գլխին խաչ քար մը կայ: 7. Հին մարտկոցի մը աւերակակոյտեր: 8. Ջուրը սպիտակ է, կաթի գոյն: 9. Արծրունեաց իշխաններու անունով: 10. Աղբիւրին մօտ քարաբալիւր կան: 11. Հին տաճարի մը հետքեր: 12. Համանուն անձի մ'անունով: 13. Խիստ կարկուտ եկած տարի մը մատաղ ըրած են տնկելով այս «ցասման խաչը»: 14. Մեծ սալաքարի մը վրայ կա-

ռաջանալով կը մօտենանք Զորաւարին¹⁵ և ահա կ'երևի ՎԱՐԱԴԱՅ ՎԱՆՔը իւր հոյակապ և գմբէթազարդ տաճարներով, պարիսպներով և հին ու նոր շէնքերով:

Վանքի դարբասէն դեռ ներս չը մտնենք, այլ 5 ժամուայ հաճելի յոգնութիւն մը յանձն առնելով երթանք Վարազայ բնական, աւանդական ու պատմական վայրերը շրջագայենք և ապա գանք Վարազայ վանքի վերակացու ծերունազարդ Պարոն Պետրոսի հիւրասիրութիւնը վայելենք:

Վանքի մօտն է Վարդավառի Բլուրը¹⁶, որուն առջնէն անցնելով կը մտնենք Զայնամ-Դարի Զորը¹⁷. Այ կողմի վրայ, դէպի հարաւ-արևելք կը թողունք Կալազեանա Թեւ¹⁸, Տափեր¹⁹, Հավժիմ²⁰ և Յակոյի Աղբիւրը²¹. Դէպի հիւսիս յառաջանալով կը մօտենանք Ծակ-Քարին²², որուն մօտն է Կուզ-ճէր²³ լեռանցքը և Ս. Հռիփսիմեանց Մասնուր²⁴, Մատուռին դէմ ու դէմն է սառն ու զուլալ Ապարանջան Աղբիւրը²⁵, ուր քչիկ մը հանգչելէ յետոյ, կը բարձրանանք բլուր մը և կ'իջնենք Կօռ-Քարի²⁶ տակ. Կօռ-Քարը ստորին մասն է Շուշանց գիւղի սարին, որ Վարազայ լեռան արևմտեան գագաթը կը կազմէ. Կօռ-Քարի վերը, լեռան մէջն է Խաչ-Պատուհանը²⁷: Ահա և Բէօժ-Ակներ²⁸, ապա Գոմեր²⁹, Զախի-Զոր³⁰, ուրկից ճամբան կ'երկարի դէպի Զիաթունուկի³¹ բարձունքները. Շարունակելով մեր վե-

նացի ապարանջանի մեծութեամբ ծակեր, որոնց մէջէն Վարազայ վանքի ջուրը կ'երթայ գէպի Ջուշանց գիւղը: 15. Ըստ աւանդութեան երբ 2օմար քիւրդ աւազակապետը Վարազայ սրբազան անօթները կողոպտելով ջորիի մը վրայ բարձած կը տանէր, ջորիի ոտքը այդ քարի մէջ մնաց ու կոտորուեցաւ: 16. Հաւանաբար Հայ հեթանոսական յիշատակներու հետ կապուած է այս կոչումը և կամ հին առեւտնի վանքի միաբանները այդ բլուրին վրայ վարդավառի գացք են: 17. Այսինքն դժօրին ձոր: 18. Համանուն լեռնամաս: 19. Հարթավայրեր: 20. Քարաշար ցած պատերով շրջանակուած վայրեր, ուր ամառը կը գիշերեն ոչխարները: 21. Յակօր անունով մարդու մը կողմէ շինուած: 22. Լեռան մէջ ծակուած քար մը, որուն մէջէն կ'անցնի առու մը: 23. Քարայր մը ուր կուգ կենդանիներ կ'ապրին եղբի: 24. Յանուն Հռիփսիմեանց կուսանաց: 25 Վարազայ հովտին մէջ: 26. Թեքուած քար, որուն ստուերին տակ միշտ հով է, այնտեղ կան ծառեր և աղբիւրներ: 27. Լեռան մէջ խաշաձև պատուհան: 28. Առատ աղբիւրներ: 29. Հովտի մէջ ոչխարաց գոմեր: 30. Զախակողմի ձոր: 31. Կակուղ բարձունք մը, ուր Արծրունի իշխանները ժամանակին ձիախաղեր սարքեր են և ձիերը հեծնելով այս

րելը կը մօտենանք Կօնսկան-Քարի³² լեռնամասին և ասկէ կ'իջ-
նենք Հնձնեւաց-Ձորը³³, ուրկից ոլորապտոյտ և զառիվեր ճամբով
կ'ուղղուինք դէպի Վերին ՎԱՐԱԳ³⁴։ Մեր ճամբուն զուգընթաց
կանգնած են Արեղաբաւերը³⁵, Ահա Վերին Վարագը, ուր ջուր և ծա-
ղիկ, հով ու զով սքանչելի են։ Վերին Վարագի աւերակ տաճարի
պատերուն տակ հանգչելէ յետոյ, որքան քաղցր է երգել Վարագայ
սարին և հովտին նուիրուած ժողովրդական գովը-երգերը։ Որքան
սառն ու յստակ է Անմահական Աղբիւրը³⁶, Քրիստոսի Աղբիւրը³⁷,
որուն վերեւը՝ Թողիկ ձգնաւորի Այրն³⁸ է, կողքին ալ՝ նոյն սուրբին
մատուռը։ Ասոր արեւելա-հիւսիսը Աստղեան բերդն³⁹ է, Վարագայ
լեռան ամենաբարձր գագաթը, իսկ հարաւ-արեւելքը՝ Գալիլիա⁴⁰
կոչուած աշտարակաձև բարձունքը։ Տաճարին մօտիկ է Բամ-
բասանաց բլուրը⁴¹, որուն զիմացն է ջրառատ և ծաղկազարդ Ծաղ-
կաձորը⁴², ուրկից լեռնային ջուրերու եզերքն ի վար քալիլով կ'իջ-
նենք Ս. Գրիգոր վանքի⁴³ հովիտը, ուր նշանաւոր են Սառնապաս⁴⁴
սառն ու վճիտ աղբիւրները։ Ահա Ս. Գրիգորի մենաստանը, որուն
հանդիպակաց լեռնալանջին վրայ կը հանգչի Աղօթատեղը⁴⁵։ Դուրս
կուգանք այս հովտէն և Ձորովանց⁴⁶ գիւղին առջեւն դէպի հարաւ
շրջուելով, լեռան ստորոտէն կը յառաջանանք դէպի Սօսօյի Գէօյեր⁴⁷,

բարձունքներէն պացեր են դէպի լեռան դժուար մասերը։ 32. Հովտի հագուստի
(կօտիկի կամ կեպանակի) նման բար մը։ 33. Ուր հնձուրները ճաշի ժամանակ
նստել են աղբիւրի ական մօտ հանգստացել ու ճաշել են։ 34. Վարագայ հովտի
հիւսիսակողմի լեռանցքին մէջ, երբեմն եղած է չէն վանք, և ապա թալան-
ուած և աւերակ դարձած՝ քիւրգերու ձեռքով։ 35. Մարգակերպ բարեր՝ վեղա-
րանման գլուխներով։ 36—37. Սառն ու վճիտ աղբիւրներ։ 38. Քարայր մատուռ՝
յանուն Թողիկ ձգնաւորի։ 39. Ըստ ամանդութեան հեթանոս հայերը Աստղիկ
դիցուհիի արձանը այս լեռնաբերդին վրայ կը պաշտէին։ 40. Վարագայ բարձ-
րունքներէն մէկը, որուն վրայ, ըստ «Յայսմաւուրքի» Ս. Հովսիսիմեանց ձեռքով
պահուած էր Յիսուսի խաչափայտի մէկ մասը, որ յետոյ յայտնուեցաւ և Վարագ
բերուեցաւ։ 41. Այստեղ Վերին Վարագայ վանքի վարդապետները նստել և բամ-
բասանքներով զրազուել են։ 42. Բազմազան, գոյնզգոյն և անուշաբոյր ծաղիկ-
ներով առատ ձոր մը։ 43. Յանուն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի կառուցուած վանքը,
որուն Սալնապատու Մենաստան անունն աս կուտան։ 44. Սառն ու թեթեւ ան-
մահական ջուր, որ բազմաթիւ աղբիւրներով կը հոսի լեռան կուրծքէն։ 45. Ս.
Գրիգոր Լուսաւորիչի։ 46. Պատմական գիւղ մը, որ ժամանակին Հայոց Հայրա-
պետանիստ աթոռ եղած է։ 47. Վարագայ լեռան արեւմտեան ստորոտին շին-

կը բարձրանանք Կարմրաւորայ Ս. Աստուածածին վանքի Վերին Աւագան⁴⁸, կ'իջնենք Շուշանց գիւղէն դէպի Վարազ երկարող ճամբուն եզերքը և կը շեղուինք դէպի վեր ու Եղեճիկներէն⁴⁹ քալելով կը մօտենանք Կափան Աղբիւրներուն⁵⁰ և կը մտնենք Վարազայ վանքի սահմանները: Ահա Վարդապետաց Աղբիւր⁵¹ և լիճը, Վարազայ Վերին Աւագան⁵², Վանից Այգի⁵³, Դաւիթ⁵⁴, վանքի առջև տաքածուող ընդարձակ և ծառաշատ անտառը, գեղեցիկ չճակը, Կուզօյի Աղբիւր⁵⁵, Բաղդասար Վարժապետի Աղբիւր⁵⁶, Հայրիկի Ծառ⁵⁷, Վաֆէզ⁵⁸, Խաչեր⁵⁹, Բէր⁶⁰, Կալեր⁶¹, Զօմէն⁶², Փայլներ⁶³, Հայրիկի Աղբիւր⁶⁴ և դեռ տեղական կոչումներով որքան վայրեր Վարազայ վանքի սահմաններուն մէջ և վանապատկան:

Կանգնենք ենք պարիսպներու արեւմտակողմը, մեծ և զլխաւոր դարբասին առջև, ուրկից ներս կը մտնենք վանքի լայն ու քառակուսի բակը, որուն մէջն է Վարազայ հազարամեայ մենաստանը՝ իւր եօթն տաճարներով՝ կողք կողքի, իրար կպած, կանգուն կամ կիսափուլ կաթուղիկէ-գմբէթներով: Ըստ ժողովրդական աւանդութեան և Թողիկ ձգնաւորի տեսիլքին, երբ Գրիգոր Լուսաւորիչը, իբր Գրիստոնէութեան քարոզիչ կ'այցելէ Վասպուրականի Տոսպ գաւառը, (Վանի շրջակայք) գիշեր մը երազի մէջ, կը տեսնէ, որ երկնքէն 12 լուսեղէն սիւներ կ'իջնեն: Լուսաւորիչը այդ լուսասիւններու իջման տեղը շինել կուտայ 12 վանքեր: այսպէս, երեքը Վերին-Վարազայ, եօթը Վարին-Վարազայ մէջ, մէկը Կարմրաւորի Ս. Աստուածածին վանքը, իսկ միւսն ալ Յանկոյսնիք թաղի Պստիկ-Տաճար Ս. Աստուածածին եկեղեցին: Վարազայ եօթը տաճարներն

ուած լին և ծառնոցներ: 48. Կարմրուր վանքի արհեստական աւագան: 49. Համանուն բոյսերով պատուած բլուրներ: 50. Կարաններու աղբիւր: 51. Վարազայ վանքի վարդապետներու աղբիւրը, որուն մօտ հանգստի կուգային անոնք: 52. Վարազայ ջրի աւագան: 53—54. Վարազայ այգիներ: 55—56. Համանուն անձերու շինած աղբիւրներ: 57. Վարազայ այգիին մէջ մեծ ու լայնածաւալ ճիւղերով ծիրանի ծառ մը, որուն տակ նստելով կը հանգստանար ու կը կարդար Հայոց Հայրիկը: 58. Վանքի ջրաղացներու վերև գտնուած ծառազարդ և ջրառատ դետին, ուր ուխտաւորները նստած կը գոտարճանային: 59. Գերեզմաննոց: 60 Ոչխարներ կ'թելու տեղ: 61. Կալատեղ: 62. Լիւնային, ջրառատ և արօտաշատ գով վայրեր, ուր ամառները՝ 4 ամիս, ոչխարներ կը պահուին: 63. Ախոռներ: 64. Խրիմեան Հայրիկի սիրած աղբիւրը՝ վանքի մեծ դարբասի առջև:

են՝ Ս. Նշան, Ս. Խաչ, Ս. Յովհաննէս (կամ քառասուն արեղսոյից տաճար), Ս. Գէորգ, Ս. Աստուածածին, Ս. Սոփիա և Ս. Սիօն: Գլխաւոր և հոյակապ տաճարն է Ս. Նշանը, որ իբրև հայկական ճարտարագետութեան մէկ զեղակերտ յուշարձան շատ խոր տպաւորութիւն կը թողու ականատեսին վրայ: Այս եօթն տաճարները (որոնց տաճիկները՝ Եէսի-Քիլիսէ կը կոչեն) հիմամբ նորոգուած են Ժ-րդ դարի վերջերը, Վասպուրականի Արծրունեաց Սենեքերիմ թագաւորի հրամանով: Այս մասին Թովմա Արծրունի պատմագիրը հետեւալը կ'արձանագրէ.

«...Եւ ՚ի ստորոտ լերինն շինեաց զհոյակապ եւ զհռչակաւոր մայրաքաղաքն մենաստանացն զՎարազ, եւ կարգեաց ՚ի նմա արս հաւատարիմս, եւ զարդարեաց բազում կրօնաւորօք, եւ երկնագումար դասիւք սուրբ քահանայիւք, եւ կարգեաց նոցա ռոճիկո, եւ կէին ՚ի խաղաղութեան ՚ի գաւառն Վասպուրականի. ամենայն աշխարհաց անկելոց եւ գերելոց տեղի ապաստանի ՚ի նա գտանիւք*): Ս. Նշանի տաճարին մէջ թաղուած են Սենեքերիմ Արծրունի թագաւոր, Խուշուշ թագուհին և Պետրոս Գետադարձ Կաթողիկոսը, որոնց գերեզմաններն արձանագիրներով հանդերձ կը մնային մինչև մեր օրերը: Ս. Գէորգ եկեղեցին վերածուած էր թանգարան-գրադարանի, ուր կը պահուէին զրչագիր և տպուած մատենաներ, բեեռագրածածկ քարեր, հին դրամներ, զէնքեր, իրեր, հին անօթներ, գործիքներ ևայլն: Ս. Յովհաննէս տաճարը ցորենի ամբարանոց եղած էր, իսկ միւս չորս եկեղեցիները իրենց կիսաւերակ խորհրդաւորութեան մէջ կը հանգչէին դարեւր դարեր շարունակ: Վանքի բակի հիւսիսակողմը կը գտնուէին Առաջնորդարան, միաբաններու խուցերը, «Ժառանգաւորաց Վարժարան», «Արծուի Վասպուրական» թերթի տպարան, նորակառոյց դպրոցի շէնքը և ուրիշ շինութիւններ: Հարաւակողմը՝ վանքի բակէն դուրս Տնտեսունքն էին, որոնց մէջ այր ու կին տնտեսներ և օգեաւորները (կաթ կթողներ) օրն ի բուն թոնիր վառելով, կերխուսով, խնոցի հարելով և իւղ ու պանիր պատրաստելով կը զբաղուէին: Բակի արևմտակողմը վանքի փուռն էր, որ ամբողջ օր, փոքրիկ-կլորիկ թարմ հաց կը մատակարարէր վանականներուն, մշակներուն, դպրոցի աշակերտներուն, ուխտա-

*) Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց. էջ՝ 345:

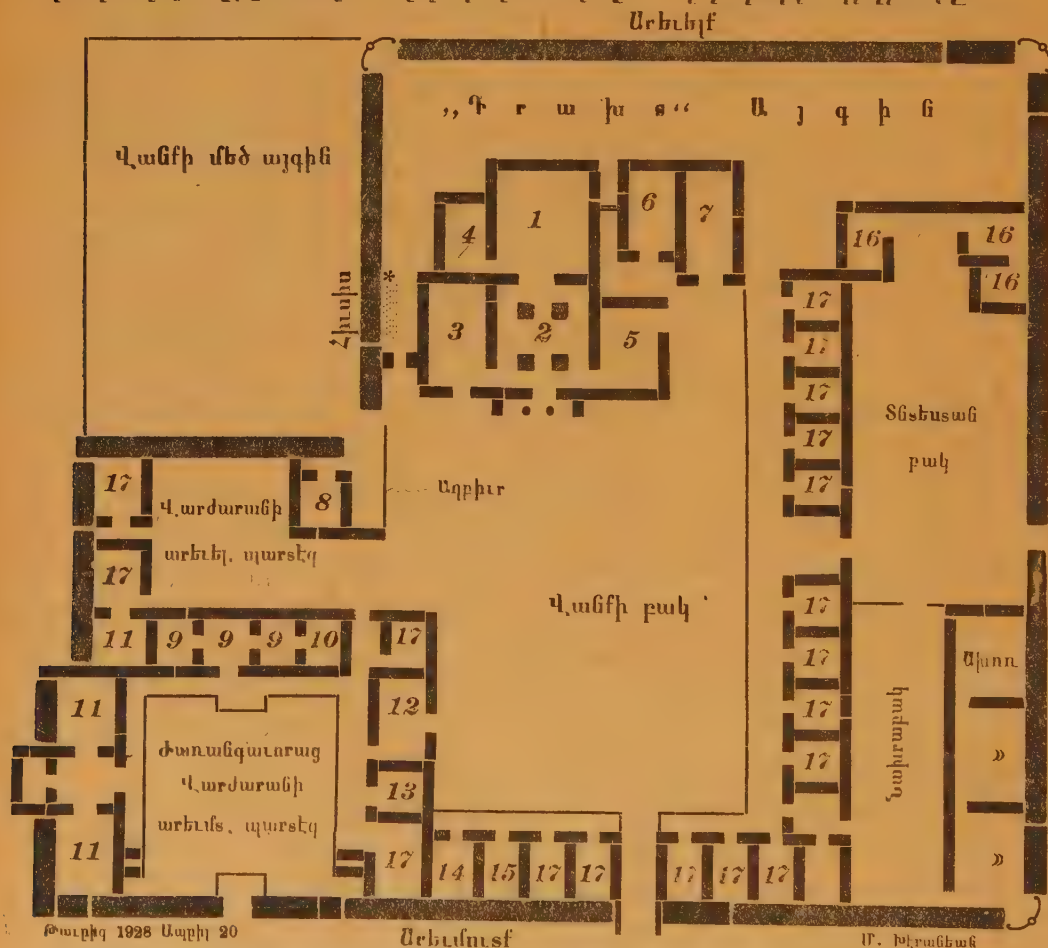
ւորներուն և ճամբորդներուն: Վարազը հիւրասէր և օռատաձեռն էր, ուր ամէն Հայ, անգամ օտարներ, սրտաբաց ընդունելութեան կ'արժանանային: Վարազը ժողովրդական վանք էր:

Բակի հարաւային և արեւմտեան կողմերը շրջապատուած էին երկյարկանի ընդարձակ շէնքերով, որոնց 100 սենեակները ուխտաւորներու և ամառանոց եկողներու առջև միշտ բաց էին: Ունէր Սալախանէ անունով մեծ գիւղ մը Խօշար գաւառին մէջ, ընդարձակ վարելահողեր, խոտնոցներ, ջրաղացներ, սրօտատեղիներ: Վանի և Ռուսաստանի մէջ ունէր խանութներ և կալուածներ, տուներ: Վանքի այգիները՝ հազարամիայ ընկուզենիներով և այլ պտղատու ծառերով, հաճելի զրօսավայրեր էին ուխտաւորներու համար: Վարազն ունէր 2000 ոչխար, 200 սևատուար (գոմէշ, կով, եզ), ձիեր, գիւղատնտեսական մեքենաներ, արհեստանոցներ, «Հայրիկեան ժառանգաւորաց Վարժարան»ը իւր սաներով և ուսուցիչներով, տասնեակ հօտաղ-մշակներ, հովիւներ, պահապաններ, ջրաղացպաններ, ծառաներ եայլն եայլն: Ամբողջ տարին, գիշեր ցերեկ, կեանքը կը ծփար ու կ'եռար այս վանքին մէջ, փոքրիկ քաղաքի մը նման, ուր անդործ մարդ չը կար, ամէն ոք իւր գործն ու աշխատանքն ունէր:

Վարազայ Վանքը Հայկական ազատագրական ու յեղափոխական շարժումներու ընթացքին շատ գնահատելի ծառայութիւն մատուցեր է մեր ժողովուրդին: Վանքի մէջ հիւրընկալուելու ու պահուելու են մեր յեղափոխական գործիչներն ու ռազմիկ-ֆիտայիները: Վարազայ հովիտն ու լեռներն ապաստանած յեղափոխականները միշտ ալ վայելել են վանքի խնամքը:

Վարազայ վանքը իւր գոյութեան առաջին շրջաններէն իսկ մինչև մեր օրերը, Հայ մատենագրութեան և կրթական պատմութեան մէջ կարեւոր տեղ կը զբաւէ, իբրև կեդրոն մը, ուր զարգացաւ Հայ գրչագրութեան և մանրանկարչութեան արուեստը, ուր հոգեւորական մատենագիրներ և տաղասացիներ փայլեցան և ուր՝ դարեր շարունակ Հայութիւնը վառ պահեց իւր հաւատքն ու մշակոյթը: Արեւելքի վայրագ ցեղերու և արիւնարբու բռնակալներու սուրն ու հուրը բազմիցս աւերեցին մեր հայրենիքը, բայց Հայ ժողովուրդը միշտ ալ կառչած մնաց իւր հող ու ջուրին և պահեց իւր նուիրական վայրերը: Այսպէս ալ Վարազը բազմիցս թալանուել, կրակի

և արիւնի մատնուեր էր, բայց ամայի և հայազուրկ չէր դարձեր: Արհաւիրքներէն յետոյ, Հայութիւնը աւերակներու և մոխիրներու վրայ նստելով վերանորոգել էր այդ պատմական և հինաւուրց մե- նաստանը, որ ունեցած էր իւր փառքի և անկումի իրար յաջորդող բազմաթիւ շրջաններ՝ Ժ-րդ դարէն մինչև Ի-րդ դարի սկիզբները:

ՎԱՐԱՍԱՅ ՎԱՆՔԻ ՊԱՐԻՍՊՈՐՏՆԵՐԼՆ ՆԵՐՍ ԳՏՆՈՒԱԾ ԵՐԹՆ ՏԱՃԱՐՆԵ- ԲՈՒ ԵՒ ՅԱՐԱԿԻՑ ՇԷՆՔԵՐՈՒ ՅԱՏԱԿԱԳԻԾԸ

Ծանոթութիւն.— ■ Պարխաներ: ■ Շէնքերու հիմքեր: 1. * «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ի անդրանիկ շէնքի տեղը: — Աղբիւրներ: — Սալարատակներ: Ը Բուրգեր: 1. Ս. Աստուածածին, 2. Ս. Գեորգ, 3. Ս. Նշան, 4. Ս. Խաչ, 5. Ս. Յովհաննէս, 6. Ս. Սիոն և 7. Ս. Սոփիա տաճարները: 8. Առաջ- նորդարան: 9. «Ժառանգաւորաց Վարժարան»: 10. Վարազայ Տոգարան: 11. Աշակերտներու ննջարաններ: 12. Սեղանատուն: 13. Խոհանոց: 14. Բաղնիք: 15. Փուռ: 16. Տնտեստուններ: 17. Միաբաններու և ուխ- տաւորներու սենեակներու երկյարկանի բաժանմունքները (մօտ 100 սենեակ):

ԺԱ.

ԽՐԻՄԵԱՆ՝ ՎԱՆԱՀԱՅՐ ՎԱՐԱԳԱՅ

Այսպէս ուրեմն, Աղթամարը «Վասպուրականի Վեհեփեղ»-ը դարձնելու՝ Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանի ծրագիրը ջուր կ'իյնար:

Սակայն նա չը վհատեցաւ, այլ յամառ կերպով կը հետապնդէր իրագործել իւր նպատակները: Այժմ պէտք էր աչքի առջև ունենար ուրիշ վանք մը. Վարազայ վանքն էր այդ, որ իւր պատմական և մատենագրական անցեալ փառքերէն աղքատացած, անմխիթար և անտէր վիճակ մը կը ներկայացնէր. Տնտեսապէս հարուստ այս վանքի եկամուտները Վանի Հայ «Իշխաններ»-ու*) և Առաջնորդարանի կամայականութեանց ենթարկուած էին. Այդ հինաւուրց վանքը անխիղճ և անհաշիւ կերպով կը շահագործուէր ազդեցիկ հոգևորականութեան և «Իշխաններ»-ու ձեռքով, իսկ ժողովուրդը բոլորովին իրաւագուրկ և արհամարհուած վիճակի մը ենթակայ կը խաբխափէր տգիտութեան մէջ:

Այս ատեններն էր ահա, 1856 թուի աշնան, երբ Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանը, իւր համակիրներու և գաղափարակիցներու բարոյական օժանդակութեան ապաւինած, անաչառ և մանրակրկիտ կերպով կ'ուսումնասիրէր Վարազայ վանքի բարոյապէս տխուր և անկեալ վիճակը, տնտեսական եկամուտներու յայտնի և անյայտ վատեւումները և կը կազմէր ընդարձակ տեղեկագիր մը՝ ուղարկելով Կ. Պոլիս՝ Պատրիարքարանին, ազգասէր ամիրաներուն և Հայութեան մտաւոր դաստիարակութեան ջատագով Յառաջդիմաւէր երիտասարդներուն, որոնց գլխաւորը Գրիգոր Օտեանն էր. Խրիմեանը միաժամանակ կը տեղեկագրէր, որ իւր Աղթամարեան ծրագիրները վիժած էին, որ Վարազայ վանքն ալ իբրև Վանին մօտիկ և կեդրոն՝ շատ նպատակայարմար վայր մըն էր ազգային դաստիարակութեան և ժողովուրդի մտաւոր լուսաւորութեան համար:

Խրիմեանի այս տեղեկագիրը Կ. Պոլսոյ ազգային իշխանութեան

*) Վանի Հայ կալուածատէրեր, հարուստներ, և սուլա ու բէյ տիտղոսներով յայտնի ազդեցիկ անձերը, յաշս հասարակ ժողովուրդի, նկատուած էին իբրև «Իշխաններ»:

շրջանակներու մէջ մեծ իրարանցում և ապա խուլ պայքար կ'առաջացնէր։ Օտեան գերդաստան, Լուսաւորեալ-Յառաջդիմասէրներ, և և Յակոբոս Պատրիարքը կը պնդէին, որ Խրիմեանը նշանակուի Վարազայ վանքի վանահայր և նուիրուի ժողովուրդի դաստիարակութեան գործին։

Իսկ Խաւարեալ որակումով ճանչցուած հոգևորական և աշխարհական յետադէմ և աւանդամոլ անձերը կը պնդէին, որ Վարազայ վանքը ենթարկուի Վանի Առաջնորդարանին և Հայ «Իշխաններ»ուն իսկ Խրիմեանն ալ անոնց հրահանգներով գործէ։

Սակայն բարոյական յաղթանակը Լուսաւորեալի ներկայացուցիչները կը վաստակէին և պատիւ Յակոբոս Պատրիարքին, որ յատուկ կոնդակով մը Վարազայ վանքը, անկախ Վանի Առաջնորդարանէն, կը յանձնէր Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանի վանահայրութեան, 1856 թուի Դեկտեմբերին։ Այս մասին մէջ բերենք նաև Խրիմեանի կենսագիր Աճալեքսի ժամանակակից վկայութիւնը։

«Խրիմեան հասնելով Վան, թէպէտ ժողովուրդն և երիտասարդութիւնը և երեսկիներէն դաս մը շատ համակիր եղան իրեն, բայց իշխանաց մեծ մասն, որոց ձեռքն էր առաջնորդարան և առաջնորդն, և վանականք և վանօրայք մեծ ընդդիմութիւն և թշնամանք ունեցան նորա դէմ. անմիջապէս երկու քանակի՝ բաժանուեցաւ Վան բայց բուն բաժանարարութեան պատճառը Պօլսն էր։ Հակառակողը կը դիմէին Պօլսոյ երեսկեաց այն դասուն, որը հակառակ էին Օտեանց և Օտեանց տան խմբին. և նոցա հրահանգով կը մերժէին Խրիմեանն և իւր ձեռնարկն ու առաջարկը. բայց Խրիմեանն ալ պաշտպանութիւն կը վայելէր այն դասէն, որ յետոյ կոչուեցաւ «Լուսաւորեալ» և միւսք «Խաւարեալ»։ Խրիմեանին աչքը Աղթամարն էր, սակայն անկարելի հղաւ յաջողիլ. ուստի Վարազայ վանքը խնդրեց, որ Վանին աւելի մօտիկ էր, ընդարձակ պատրաստական շէնքեր ունէր, բայց Վարազն ևս առաջնորդարանին և իշխանաց վանքն էր, զբօսավանքն։ Յետ մեծամեծ դժուարութեանց և աղմկալից անցքերու, վերջապէս Պօլսոյ Պատրիարքարանը՝ որ այն տառն Լուսաւորելոց ազգիցութեան տակն էր, անկախ Վանայ առաջնորդարանէն յանձնեց Խրիմեանին» *)։

*) «Արեւել» օրագիր. Կ. Պօլս. 1885։

«... Անցաւ Վարագ, որուն վրայ միաբան*) ձեռնադրուած էր իսկապէս, բայց Լիմի և Կտուցի անապատականներէն կիսաշխարհիկ նկատուած այդ վանքին երջանիկներն ալ անհանդուրժելի գտան իր տեսութիւնները, Իր փափաքն էր այս միանաստանին մէջ հաստատել դպրոց ու տպարան, որոնց համար օժանդակութեան հաւաստիքներ ստացած էր մայրաքաղաքէն. բայց զեռ ժողովուրդն ալ անպատրաստ կը թուէր այդ նորութեան ու վիճակին Առաջնորդարանը ինքն իսկ չէր ախորժեր ձեռնարկէն, անոր մէջ տեսնելով վանքին ապագայ ինքնավարութեան վտանգը և առաջնորդական աթոռին գրկումը անոր փարթամ հասոյթներէն**):»

«Վանահայրութեան պաշտօնով մտաւ Խրիմեանը այդ վանքը (Վարագ) այն ժամանակ, երբ նա ներկայացնում էր մի անապատ, որի մէջ բուն էին դրել մի քանի անգործ և մեռած հոգևորականներ» կը գրէ Բագրատ Միրիմանեանը:

Երբ Խրիմեանը կը նշանակուի Վարագայ վանքի վանահայր, անոր ղէմ «գլուխ են բարձրացնում նախանձը, չարակամութիւնը, շահասիրութեան, ընչաքաղցութեան հոգին և աշխատում են տապալել Նրա ծրագիրն ու ձեռնարկութիւնները»***), կ'աւելցնէ Յ. Ճաղարէգեանը:

Սակայն Խրիմեանի և իւր կողմնակիցներու բարոյական յաղթանակը կատարեալ էր:

Պատրիարքարանի կոնդակով, առանց Վանի, Առաջնորդարանի և «Իշխաններ»ու կամքն առնելու, Խրիմեանը կը պատրաստուէր քաղաքէն երթալ Վարագ և ստանձնել վանահայրութիւնը:

*) Թորգոմ Արքեպ. Գուշակեան և ուրիշները գրած են, որ Խրիմեանը Վարագայ վանքի վրայ միաբան ձեռնադրուած էր: Այս կէտը սխալ է: Խրիմեանը Աղթամարի վանքին համար միաբան ձեռնադրուեցաւ, միակ նպատակ ունենալով այդ պատմական մենաստանը դարձնել իւր ապագայ գործունէութեան կեդրոնավայրը: Սակայն երբ իւր Աղթամարեան գործունէութեան ծրագիրները ջուրն ընկան, նա հրաժարեցաւ Աղթամարի միաբանութենէն և իբրև ազատ վարդապետ ենթարկուեցաւ Պատրիարքարանին, որուն կարգադրութեամբ ալ նշանակուեցաւ Վանահայր Վարագայ:

**) Թ. Ծ. Գ. Խրիմեան Հայրիկ. էջ՝ 24:

***) «Նոր-Իւր». 1893. Թիւ 150. Թիֆլիս:

Վանի Առաջնորդարանն ու «Իշխաններ» հրահանգած էին Վարագայ վանքի միաբանութեան, որ պարիսպներու դռները միշտ փակ պահեն, թոյլ չը տալով որ Խրիմեանը ներս մտնէ:

Զմեռ էր. 1857 թուի Յունուարի ցրտաշունչ առաւօտ մը: Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանը և իւր համակիրներն ու գործակիցները, մեծ խումբով մը ճամբայ կ'եկնէն դէպի Վարագ: Երբ կը հասնեն վանքի պարիսպներուն տակ, կը տեսնեն, որ դռները փակուած են: Զայն կուտան, դուռը կը թակեն, բայց ներսէն ոչ մէկ պատասխան: Եւ ահա Աթոռակալ Գասպարը*) պարիսպներէն վեր բարձրանալով կ'իջնէ վանքին բակը և դուռները կը բանայ: Ներս կը մտնեն և կ'ուղղուին դէպի վանահօր սենեակը, ուր հաւարուած կը գտնեն վանքի միաբանները: Յարմար տեղ և ժամանակ էր. Խրիմեանը վանահօր ցոյց կուտայ Պատրիարքարանի կոնդակը, որ ոչ միայն Մկրտիչ Վարդապետի վանահայրութիւնը կը հաստատէր, այլ Վարագայ վանքը Վանի Առաջնորդարանի իրաւասութիւնէն հանելով ուղղակի Պատրիարքարանի հսկողութեան կ'ենթարկէր: Այսպիսով ամէն ինչ վերջացած էր:

ԺԲ.

„ԺԱՌԱՆԳԱԻՈՐԱՑ ԱՆԴՐԱՆԻՎ ՎԱՐԺԱՐԱՆ“

Խրիմեանը 1857 թուի Յունուարէն, պաշտօնապէս կը ստանձնէր Վարագայ վանքի վանահայրութիւնը և այնուհետեւ այդ երկու անունները—ԽՐԻՄԵԱՆ և ՎԱՐԱԳ—համահայկական լայն համակրանք և ժողովրդականութիւն կը վայելէին ամբողջ 50 տարի:

Վասպուրականի Արծիւր, Արծրունեաց այս մենաստանն Արծուաբոյնի կը վերածէր և տարիներու ընթացքին իւր ազգին կ'ընծայէր Արծուաձագերու ժողովրդանուէր սերունդ մը, որուն ճակատը լուսապսակով զարդարուած է:

*) Այս Գասպարը Խրիմեանի ծառան եղած է: Վանահայր Խրիմեանը երբ վանքի շրջակայք պտտելու ելածար, Գասպարը իսկոյն աթոռ մը կ'առնէր ու ետեէն կը վազէր, որ վարդապետը գետնի վրայ չը նստէր, մինչդեռ Խրիմեանն ալ կը ցանկանար քարերու կամ կանոչներու վրայ նստիլ: Այս պատճառով ալ ահա Գասպարին Աթոռակալ (աթոռ վերցնող) կը կոչէին:

Նոր վանահայրը, առաջին առթիւ իսկ կը բարեկարգէր վանքի ներքին կեանքը: Միաբանութեան հանդէպ նա այնքան անյիշատակ և եղբայրական վարմունք մը կը ցուցնէ, որ քիչ ատենէն, վանականները սիրոյ և համակրանքի զգացումներ կը տածեն անոր հանդէպ: Վանքի տնտեսութիւնը կանոնաւորելու համար, վանահայրը ձեռնահաս անձեր գործի կը լծէր և կեանք ու աշխատանք կ'եռար մենաստանի պարիսպներէն ներս ու դուրս:

Գարուն էր. 1857 թուի Մարտի 1-ի արշալոյսին, երբ արևը Վարազայ լեռան բարձունքներէն իւր ողջոյն ու համրոյրը կուտար Վասպուրական մեր աշխարհին, տաճարէն եկեղեցական թափօրը շարական երգելով կ'ուղղուէր դէպի վանքի հիւսիսակողմի պարսպապատը և կանգ կ'առնէր տափարակի մը վրայ, ուր գետնի մէջ բաւական տարածութեամբ հիմքեր փորուած և շինուածանիւթեր—հող, քար, փայտ, կայն—հաւաքուած էին:

Մկրտիչ Վարդապետը կը վերցնէ հիմնաքար մը և փորուած հիմքի մէկ անկիւնին մէջ կը տեղաւորէ: Ապա խանդավառ քարոզով մը ներկաներուն կը բացատրէ ուսման և դաստիարակութեան կարևորութիւնը: Այսպէս ահա կը կատարուէր Վարազայ «Ժառանգաւորաց Անդրանիկ Վաթարան»ի հիմնարկութեան արարողութիւնն ու հանդէսը, որուն ներկայ էին ոչ միայն վանքի միաբաններն ու մշակ-հօտաղները, այլև Խրիմեանի համակիրներն ու զաղափարակիցները՝ որոնք քաղաքէն հրաւիրուած էին:

Դպրոցական շէնքի կառուցման աշխատանքները կը կատարէին ոչ միայն վարպետներն ու բանուորները այլև, վանահայրն ու վանականները: Երեք ամիս յետոյ (1857 Մարտ-Մայիս), Վարազայ «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ի շէնքն արդէն պատրաստ էր: Բարձր պատերով, օգտաւուն, արեգդէմ, յուսաւոր և պարզ ու համեստ արտաքինով այդ շէնքը կը ներկայացնէր միջակ մեծութեամբ սրահ մը, որուն վերնայարկը պիտի ծառայէր իբրև ննջարան, իսկ ներքեւումսը՝ իբր դասատուն: Վանքի բակին մէջ, դպրոցին կից, վանահայրը շինել կուտայ նաև խոհանոց, սեղանատուն, հանդերձատուն, բաղնիք և գիշերօթիկ դպրոցի մը յատուկ և անհրաժեշտ յարմարութիւններ: Դպրոցին մօտիկ, վանքի բակին հիւսիսակողմը,

Խրիմեանը կառուցել կուտայ նաև տայարանի շէնքը, իւր յարակից մասերով. «Արծուի Վասպուրական» տպարանն էր այդ:

Դպրոցի հիմնադիրը պատրաստել կուտայ աշակերտական գրասեղաններ, գրատախտակ, ուսուցիչներու աթոռներ և սեղաններ: Քարտէսներ, բնագիտական նկարներ ևայլն արդէն Կ. Պոլսէն իր հետ բերած էր:

Այս բոլորէն յետոյ, Խրիմեանը գրաւոր յայտարարութիւններ ցրել կուտայ Վանի և գաւառներու մէջ, յայտնելով ժողովուրդին, որ ի Վարագ հիմնուած «Ժառանգաւորաց Անդրանիկ Վարժարան» թացումը պիտի կատարուի 1857 Օգոստոսի 1-ին. Դպրոցը գիշերօթիկ պիտի ըլլար: Ազգային ծնողներու զաւակներ և անտէր որբեր ձրիաբար կ'ընդունուէին, իսկ ունեւորները թոշակ պիտի վճարէին: «Ժառանգաւորաց Վարժարան» ընդունուող աշակերտին — աղքատ, հարուստ թէ որք — կ'առաջարկուէր հետեւեալը.

«Աշակերտ մը չէ կարող վարժարանիս որդեգրութեան իրաւունքն ունենալ՝ մինչև որ հաստատուն երաշխաւորութեամբ չհաւատարմացնէ թէ ինքն բարձրապատիւ Հիմնադրի մտացը նպատակին համեմատ, պիտի աշխատէ նոյն վարժարանին իսկական որդեգիր կամ սան լինելու: Ուստի եւ բարեկարգութեան համար սահմանուած բոլոր կանոններուն ալ կ'պարտաւորի մեծաւ ակնածութեամբ հնազանդել»*).

Եւ ահա առաջին առթիւ, քաղաքէն ու գիւղերէն Վարագ կը բերուին ունեւոր և որք խումբ մը աշակերտներ, որոնք կը դառնան «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ի անդրանիկ որդեգիր-սաներ — Գալեգին Սրուանձտեան, Արսէն Թոխմախեան, Արշաւիր Փոխանեան, Հրաչեայ Սեիկեան, Եղիշէ Մեսրոպեան, Յարեթիկ Տէր Սարգիսեան, Երուանդ Տէր Գէորգեան, Արամայիս Մարգարեան, Վահան Պապայեան, Աշոտ Թովմասեան, Մուշեղ Մ. Պետրոսեան, Արամ Բժիշկեակովբեան և ուրիշներ:

Ուշագրաւ է այն երևոյթը, որ Խրիմեանը այս անդրանիկ աշակերտներու կրօնական, օտար կամ տգեղ անուանները կը փոխէ և իւրաքանչիւրին հայկական-այստմական կոչումներով կը մկրտէ իբր Վարագայ սաներ:

)* «Արծուի Վասպուրական», ի Վան-Վարագ, 1859. Մայիս. էջ՝ 118:

Խրիմեանը Վանէն և զաւառներէն իւր շուրջ կը հաւաքէ ժողովրդանուէր և զարգացած խումբ մը երթաւսարդներ, որոնք կը դառնային «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ի անդրանիկ ուսուցիչներ և հիմնադրի գաղափարակիցներն ու գործակիցները։ Այսպիսով կը կազմուէր նաև ուսուցչական խումբը։ Հիմնադիր-Վերահսկող՝ Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեան, դասատուներ՝ Մանուէլ Արտամետցեան (յետոյ Դիոնէսիոս Աւագ Քահանայ՝ Վանի Յրարուց Ս. Աստուածածին Մայր եկեղեցոյ), Մարտիրոս Փափագեան (ապա Մեսրոպ Քահանայ և յետոյ շուշտակ վարդապետ), Տիգրան Գալփակճեան (յետոյ Յուսիկ վարդապետ, Կ. Պոլսեցի), Միքայէլ Ռուբէնեան (յետոյ Ամբրոսիոս վարդապետ, Կ. Պոլսեցի), Նահապետ Փրիդալէմեան (յետոյ Ղևոնդ վարդապետ) և Տիրացու Դէորդ Դպրոցն ունէր նաև վերակացու և տնտեսական մատակարարութեան պաշտօնեաներ, Ամէն ինչ պատրաստ էր։

Օգոստոսի 1-ին (1857) յիշատակալից հանդէսով մը կը կատարուի «Ժառանգաւորաց Անդրանիկ Վարժարան»ի բացումը և դասատուութիւնը կը սկսի։

«Վարժարանիս ուսմունքներն են առայժմ ասոնք։

«Ա. Սրբազան պատմութիւն, Բ. Ընդհանրականի Տեղեկութիւն, Գ. Քրիստոնէական Վարդապետութիւն, Դ. Եկեղեցական Երաժշտութիւն, Ե. Ճարտասանութիւն, Զ. Քերականութիւն, Է. Աշխարհագրութիւն ի Բնական մասէն, Ը. Թուաբանութիւն Բ. Ազգային Պատմութիւն, Ժ. Հասարակ Գրութիւն, ԺԱ. Հասարակ Ընթերցում և այլն։

«Այս ուսմունքներս յատուկ ցուցակաւ իւրեանց յատկացեալ ժամանակին ՚ի գործ կը զրուին անխափան»*)։

«Ժառանգաւորաց Վարժարան»ի բացման լուրն արդէն տարածուեր էր ոչ միայն Վասպուրականի, Տաճկահայաստանի և Կ. Պոլսոյ, այլև Կովկասի և Պարսկաստանի Հայութեան մէջ։ Եւ ահա 1858 թուի ամռան, Կ. Պոլսէն, զաւառներէն և Կովկասէն ու Պարսկաստանէն տասնեակ մը որբ և թոշակաւոր աշակերտներ կը հասնէին Վարագ և իրենց ներկայացուցած «բարի վարուց» յանձնարարականներով կ'ընդունուէին «Ժառանգաւորաց Վարժարան»։

*) «Արծուի Վասպուրական», ի Վան-Վարագ. 1859. Մայիս. էջ՝ 117։

Այժմ տեսնենք թէ՛ «Խրիմեան Արժանապատիւ Տ.Մկրտիչ Հայրենասէր և Գիտնական Վարդապետի Վերատեսչութեամբ Վանայ Վարագ մենաստանին մէջ հաստատեալ Ժառանգաւորաց Անդրանիկ Վարժարան»ի հիմնադրի մասին, ինչ կարծիքներ և տպաւորութիւններ ի յայտ եկած են, զեռ 1850-ական թուերու վերջերը։

Ատրպատականի Սալմաստ գաւառի Փայաջուկ գիւղէն, 1858-ի ամառը, 23 տարեկան Հայ երիտասարդ մը, իւր մէկ ընկերոջ հետ, կ'անցնէր Վասպուրական, այցելելով նաև Վարագայ վանքը, ճիշտ այն շրջանին, երբ «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ը իւր գոյութեան մէկ տարին կը լրացնէր։ Այդ երիտասարդը Յակոբ Մելիք-Յակոբեանն էր—*ԲԱՖՖԻՆ* է խօսողը։

«... Գեղեցիկ պայծառ առաւօտ էր, երբ ես և Ասլանը ձի նստած, դուրս եկանք Այգեստանի ծառազարդ փողոցներից և ուղեւորութեանը դէպի վանքը։ Մեր առջևն էր Վարագայ սարը իր սքանչելի տեսարաններով։ Արեւ զեռ նոր էր սկսել ծագել։ Ես առաջին անգամն էի տեսնում արևի մի այնպիսի հրաշալի ծագումը։ Նրա ճառագայթները հրեղէն շառաւիղների նման տարածութեան Վանայ շրջակայքը, տարածութեան ծովակի մանիշակագոյն մակերևոյթի վրայ և լուսաւորեցին առաւօտեան մռայլի մէջ ծածկուած հեռաւոր լեռները։

«Մենք այժմ բարձրանում էինք Վարագայ լեռան գագաթները։

«Երբ հասանք վանքը, երբ շրջապարսպի գլխաւոր դռնից ներս մտանք, երբ հետզհետէ հրեան եղան այդ հինաւուրց սրբավայրերի պատկառելի շինուածքները, նրանց արտաքին տեսքը միայն իմ վրայ այն տպաւորութիւնը գործեց, որ ես յակամայից սկսեցի մըտածել, թէ այստեղ անպատճառ տեսնելու եմ Կոտուց անապատի հակապատկերը։ Եւ իրաւ, այստեղ շնչում էր մի այլ կեանք, երեւում էր մի այլ աշխարհ։ Վանքը թէ արտաքուստ և թէ ներքուստ հովանաւորուած էր ծառերով ու պարտէզներով։ Վազում էին, սառն յստակ աղբիւրներ և ջրերի վտակներ հաւաքուելով, մեծ աղմուկով դարձնում էին վանական ջրաղացի ծանր աղօրիբը»։

Բաֆֆին և իւր ուղեկիցը վանքի հիւրընկալ արեղային կողմէ կ'առաջնորդուէին «մի բաւական մաքուր և կահաւորուած սենեակ»։

«Երիտասարդ արեղան Հայրիկի (Խրիմեանի) աշակերտներին էր: Ես իսկոյն նկատեցի, և այնուհետև ինձ շատ անգամ էր պատահել նկատել, որ նրա աշակերտները նրա մասին խօսելիս նրանց տիրում էր խորին ոգևորութիւն, նրանք մի առանձին պարծանքով էին յիշում այն մարդու անունը, որին այնքան սիրում էին, որին այբան պատվում էին:

«— Հայրիկից առաջ, — շարունակեց նա (արեղան), — այդ վանքը (Վարագ) համարեա թէ աւերակ էր, ոչ դպրոց կար ոչ աշակերտ և ոչ կանոնաւոր տնտեսութիւն: Նրա եկամուտները կողոպտւում էին թէ ներքին և թէ արտաքին աւազակներից: Վանքը պարտքերի ներքոյ խեղդւում էր: Բայց Հայրիկը կեանք տուեց այդ վանքին: Բոլորը ինչ որ տեսաք և ինչ որ պիտի տեսնէք, նրա աշխատութեան պտուղն է: Բայց փոխարէնը, ինչ որ ստացաւ նա և ինչ որ ստանում է, միշտ եղել է ատելութիւն, հալածանք և դաւադրութիւն իւր խաւարասէր թշնամիների կողմից...

«— Ո՞վքեր են այդ դաւաճանները, — հարցրեց Ասլանը:

«— Մի քանի եկեղեցականներ, միացած մի քանի աղաների հետ, որոնց պարագլուխն է մեր քաղաքի սրբազան Առաջնորդը, — պատասխանեց արեղան:

«— Բայց մի՞թէ Հայրիկը բարեկամներ չունի:

«— Ունի, բայց Հայրիկի բարեկամները այնպիսի կարող, այնպիսի հզօր մարդիկ չեն, որպէս նրա թշնամիները: Հայրիկի բարեկամները ժողովրդի հալածուած, հարստահարուած և ամեն իրաւունքներից զրկուած դասակարգն է: Հայրիկի բարեկամները աղքատ շինականներն են, քաղաքի արհեստաւորներն են, և անտուճ, անտեղ, անհող, անջուր սարակներն ու բանուորներն են, — և մի քանի երիտասարդներ, որոնք ազնիւ սիրտ և բարի ցանկութիւններ ունեն:

«(Խրիմեան) Հայրիկը եկեղեցական աստիճանով դեռ վարդապետ էր, բայց նրա կատարած գործերը, ստացած հոշակը, վայելած ժողովրդական մեծ համարումը, — այդ բոլորը չէր կարող չը գրգռել միւս եկեղեցականների նախանձը, որոնք թէ աստիճանով և թէ դիրքով աւելի բարձր էին քան թէ նա: Նա հիմնել էր վանքում մի գիշերօթիկ դպրոց, որը մի տեսակ վարժապետանոց կարելի էր համարել, ուր հաւաքել էր նա զանազան տեղերից մա-

նուկներ, այն նպատակով, որ վարժապետացուր և կրթեալ քահանայացուր պատրաստուեն, և վերադառնալով իրենց հայրենիք, գիւղական քահանաներ և վարժապետներ դառնան: Նա առաջին օրինակը եղաւ, որ դատարկամոլ և ձրիակներ կրօնաւորների անկեղծոց դարձած վանքին տուեց մի այնպիսի կազմակերպութիւն, որ նա սկսեց այնուհետեւ ծառայել իբրեւ մի բարձր հիմնարկութիւն ժողովրդի հոգևոր, բարոյական և մտաւոր կրթութեան համար:

«Ո՛րքան մեծ անհամբերութեամբ ցանկանում էի տեսնել այդ մարդուն (Խրիմեանին), խել նրա ձայնը, և խօսել նրա հետ: Նա մեզ երկար սպասել չը տուեց, շուտով վերադարձաւ գութանի մօտից, քրտնած, փոշիների մէջ թաթախուած: Նախ վազեց իր սենեակը, երևի, լուացուելու համար, յետոյ եկաւ մեզ մօտ:

«Նա դեռ երիտասարդ էր, բարձրահասակ և ամուր կազմուածքով: Գլխին վեղար չունէր. շագանակի գոյն խիտ մագերը կիսով չափ ծածկում էին նրա լայն ճակատը և, դէպի յետ սփռուելով, անփոյթ կերպով թափում էին հզօր ուսերի վրայ: Մօրուքը թաւամազ էր, որպէս անապատական առիւծի բաշը: Ինչ որ աւելի նշանաւոր էր նրա հեզ, միևնոյն ժամանակ, այրական դէմքի վրայ դրանք էին՝ արծուի խոշոր աչքերը և արծուի կտցաձև քիթը: Գուցէ այդ էր պատճառը, որ նա ստացել էր մի երկրորդ մականուն ևս Վասպուրականի Արծիւ: Հագուստը պարզ էր և վայելուչ, իսկ վարվողութեան ձևերի մէջ խիստ հասարակ էր նա և անկեղծ: Նայելով այդ կրօնաւորի վրայ, ի նկատի ունենալով նրա անցեալը և ներկան, իսկոյն երևում էր՝ մինչև շինականի աղբատ խրճիթը խոնարհուած մարդու ռամկասիրութիւն, ռամիկ բոլոր առաքինութիւններով, ռամիկ բոլոր անփառասիրութեամբ, — և մարդասիրական բարձր գաղափարներով ոգևորուած մի եկեղեցականի անձնագոհութիւն, որ իր աշխատութեան հոգևոր մխիթարութիւնը որոնում է նոյնիսկ ռամիկ, դարերով թշուառացած ռամիկ, հանգստութեան և բարօրութեան մէջ: Նա ժողովրդի մարդ էր և ժողովրդի համար ծնուած:

«Ես առաջին անգամն էի տեսնում մի այսպիսի սիրելի անձնաւորութիւն: Նրա ուխտեալ երկիրը Վասպուրականն էր. Հայրենա-

սիրութիւնը հասնում էր նրա մէջ մինչև մոլեռանդութեան, իսկ կրօնասիրութիւնը մինչև բարձր առաքինութեան:

«Այդ մարդը կատարելապէս սիրահարուած էր իր հայրենիքի՝ Վասպուրականի վրայ: Իսկ Վարազը, Վանը, Վանայ ծովակը իր շրջակայ գաւառներով—նրա մտածութեան գեղեցիկ առարկաներն էին: Բայց նա իր հայրենիքում նոյն դրութեան մէջն էր, որպէս մի ժամանակ Խորենացին Տարօնում: Կղերը նրա դէմ ևս լաւում էր վանազան որոգայթներ:

«Հայրիկը տարաւ մեզ գրատուն, որտեղ հաւաքուած էին տպագրուած գրքեր, թէ՛ հայոց և թէ՛ օտար լեզուներով և հայոց գրչագրերը, որոնք փայտեայ պահարանների մէջ կարգով դասաւորած էին:

«—Այդ մեր թանգարանն է,—ասաց Հայրիկը,—բայց դեռ աղքատ թանգարան, որովհետև շատ ժամանակ չէ, որ գոյութիւն ունի: Յետոյ Հայրիկը ցոյց տուեց իր դպրոցը, որ գտնվում էր վանքի շինուածքների մի առանձին բաժնում: Եւ իրաւ, այդ դպրոցը իր տեսակի մէջ առաջին օրինակն էր այդ երկրում և գուցէ այդ էր պատճառը, որ իբրև նորութիւն, ենթարկուել էր այնքան հալածանքների: Ես ի հարկէ, չէի կարող քննել նրա ներքին, ուսումնական կազմակերպութիւնը, նրա ծրագիրը,—ինձ գրաւում էր նրա արտաքինը միայն: Այստեղ առաջին անգամ տեսայ, որ աշակերտները դասաւորած էին կարգով նստարանների վրայ: Այստեղ առաջին անգամ տեսայ սե գրատախտակը, որի վրայ կաւիճով գրում էին: Առաջին անգամ տեսայ, որ աշակերտներին սովորեցնում էին առանց փայտի ու ծեծի: Այստեղ ֆալախկայ, ճիպոտներ, խրատելու քանոն և դրանց նման պատժական գործիքներ չը կային: Հայրիկը մեզ տարաւ մի դահլիճ, որտեղ ես տեսայ զանազան հանքային վէմեր, չորացած միջատներ, գոյնզգոյն թիթեռներ և ամենամանր պողոճներ: Միևնոյն դահլիճում կային զանազան բոյսեր ու ծաղիկներ, այնպէս լաւ չորացրած, որ բնաւ չէին կորցրել իրանց ձևը կամ գեղեցկութիւնը: Կային և մի քանի թռչունների պաճուճապատաններ:

«—Այդ բոլորը մեր աշակերտների հաւաքածուն է,—ասաց Հայրիկը, այնպիսի հրճուանքով, որ կարծես, ինքն ևս ուրախանում էր իր սաների առաջին երախայրիքի վրայ:—Նրանք երբեմն իրանց

վարժապետների հետ փոքրիկ արշաւանքներ են կատարում մեր շրջակայ լեռների վրայ, և բնութեան մէջ՝ ծանօթանում են բնութեան հետ:

«Երեկոյեան պահուն, երբ օդը փոքր ինչ գովացաւ, Հայրիկը մեզ տարաւ և երկար ման էր ածում իր վանքի շրջակայքում: Մեծ բաւականութեամբ ցոյց էր տալիս նա այն բոլորը, ինչ որ արել էր, և ինչ որ դիտաւորութիւն ունէր անելու: Այդ եռանդոտ մարդը այն տպաւորութիւնն էր գործում ինձ վրայ, որպէս մի լաւ հոգագործ, որին ծանօթ են իր ագարակի բոլոր բոյսերը, բոլոր տունկերը, և որը գիտէ նրանց բնաւորութիւնը, ուսումնասիրել է նրանց կեանքը, և որը այնքան սիրում է նրանց:

«Արեւ մտել էր և երեկոյեան մութը բաւական թանձրացել էր, երբ մենք, մեր ձիաները հեծնելով, մեծ գոհունակութեամբ մնաք բարեաւ ասացինք Հայրիկին եւ, դուրս գալով վանքից, սկսեցինք իջնել Վարազայ լեռան զառիվայրը: Ճանապարհը Հայրիկի շնորհիւ հարթած էր, և մենք մեծ դժուարութիւն չ'էինք կրում իջնելու ժամանակ»*), եւ Բաֆֆին ու Ասլանը կը մեկնէին Վարագէն:

Վարագայ վանքի մտաւոր, կրթական և տնտեսական վերածնութեան և Խրիմեանի ազգանուէր գործունէութեան կենդանի վկայ և ակնատես Բաֆֆին իւր վերոյիշեալ տպաւորութիւններն ու դիտողութիւնները կը հրատարակէր «Կայծեր»ի մէջ և Հայկական Ազատագրութեան գաղափարներով տոգորուած երիտասարդութեան մէջ կ'արծարծէր նաև ուսման և դաստիարակութեան սէրը: Այլթամարի միաբանները երբ կը նախատեն ու կը ծաղրեն Խրիմեանի գործունէութիւնը, Բաֆֆին խօսքը վանահօրն ուղղելով կ'ըսէ:

«... Դու, ինչո՞ւ այդպէս կողմնաւորապէս դատում ես Արծուի ջանքը: Նա Արծիւ է սրատես աչքերովը Վարագայ բարձրավանդակից տեսնում է իւր ազգօգուտ տնօրէնութիւնների շատ հեռաւոր սահմանները: Նա առաջինն է, որ կամենում է զարթեցնել Վասպուրականի ժողովուրդը մահահրաւէր թմրութիւնից: Ի՞նչու անիծում ես նորա դպրոցն ու տպարանը, այդ երկու գլխաւոր գոր-

*) Բաֆֆի. «Կայծեր». Բ. Հատոր. Բ. Տպագրութիւն. էջ՝ 251—285: Մխիթարեան Տպարան. Վիեննա. 1904:

ծիրը, որ այնքան ձեռնտու են ազգային լուսաւորութեան բանին. նա արդէն կրում է իւր մէջ այն բարձր վսեմ միտքը, որով ոգևորուած է իւրաքանչիւր կրթեալ ազգասէր հայերի մէջ. նորա գործերի վախճանը շահաւէտ է. երանի թէ մեր բոլոր կրօնաւորք ունենային այն ազնիւ ոգին, որպէս Մկրտիչ հայր սուրբը. *Ի՞նչ երջանկութիւն կը լինէր»*.

«Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանը արդէն ծանօթ է ազգին, աւետեաց երկրի և Արարտեան հրաւիրակներով. այլև 1855 թուին Պօլսում հրատարակուած ամսատետրակներով. Այս հայրենասէր հոգին եռանդոտ ազգասիրութեամբ վառուած 1857 թուականին Վարազայ վանքում, Վանայ քաղաքին մօտաւոր, հաստատեց մի տպարան ու դպրոց, որ նոյնպէս ծանօթ է «Արծիւ Վասպուրականի» ամսական տետրակներից. Անցեալ տարի ճանապարհորդելով այդ կողմերում և հանդիպելով սրբակրօն Հօրը, ոչ մի անձնուով չէի տեսած ազգասիրական հոգին, այդպէս կենդանի, որպէս այդ արժանապատիւ կրօնաւորի մէջ. Մի կողմից թշնամիների ահագին բազմութիւնը, միւս կողմից արժաթի պակասութիւնը, չէին կարողացել հատանել նորա յոյսերը, շիջուցանել նորա ազգասիրութեան կրակը. Խղճալին ամենայն հալածանք, ամենայն թշնամութիւնը, մինչև անգամ մահ յանձն էր առած, իւր իղձը կատար հասուցանելու համար այն տեղ միտքս եկաւ մի Հայրենասիրի ազգու երգը.

— «Հուրըն սիրոյ իմոյ ազգի,
Միշտ ի խարոյկ սրբտիս վառի,
Զուրբք արտասուաց ոչ շիջանի.
Օգնեայ, Յիսուս, Փրկիչ բարի»*).

Այժմ խօսքը տանք Վարազայ «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ի ուսուցիչ և Խրիմեանի գործակից Մանուէլ Արամեացեանին, որ իբր ժամանակակից և կենդանի վկայ, ներկայ եղած է յիշեալ վարժարանի հաստատութեան.

«Այս ԺԱՌԱՆԳԱՒՈՐԱՅ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՎԱՐԺԱՐԱՆՍ 1857 մարտի մէկին հաստատեցաւ Վարազայ վանքիս մէջ. հայրենասէր վերատեսչութեամբ Խրիմեան Տ. ՄԿՐՏԻՉ գիտնական Վարդապետի. որուն

*) «Հիւսիսափայլ». 1860. Նոյնմբեր. Թիւ 11:

բարենպատակ հիմնադրութեանը համար մինչև հիմայ թափած անբաւ քրտանց չափը չի կայ. որ գրեթէ նոր Մեսրոպը մը եղաւ Վասպուրականի կորդացեալ սրտերուն մէջը գիտութեան նոր և լուսաւոր սերմունքներն բազմաջան քրտամբ մշակելով: Այս մասին շատ եւ կարի շատ եղաւ մեծապատիւ հայրենասէր յարգելիաց անձնանուէր ջանքն ալ. որոնք երկայնամիտ համբերութեամբ Պօղոս սրբազան առաքելոյ խրատին հետեւելով՝ եւս առաւել պայծառացնելու եւ կատարելագործելու վրայ են:

«Թէ եւ այս Վարժարանիս ներքին և արտաքին կառավարութիւնը ամեն մէկ պարագայիւ Ազգիս մեծ մասին ծանօթ է, բայց հեռաքնակ մեծարու Ազգայնոցս Ազնիւ բաղձանքն հւս լրացնելու համար՝ արժան դատեցաւ մասնաւորապէս տեղեկութիւն մը հրատարակել ՚ի ցնծութիւն և ՚ի միամտութիւն նոյն ճշմարիտ ազգասիրաց:

«Նախապէս գիտնալու է որ՝ բուն վարժարանն վանուց պարսպէն ներս՝ վերնայարկ՝ միջակ մեծութեամբ յարմարաւոր զրասեղաններով պատրաստութիւն ունի 25 աշակերտի բաւականութեամբ: Թանգարան մի ունի՝ ուր երկասէր աշխատութեամբ ժողոված կան 270 հատորի չափ հին և նոր տպեալ եւ հին ձեռագիր մատեանք, որն որ օր աւուր ազգասիրաց ջանիւք հարստանալու վերայ է: Գիշերային հանգստարանն նմանապէս լայն արձակ է զըզրոցին հաւասարութեամբ վերնայարկ. ուր կան պատրաստած 20 աշակերտի համար յատուկ ննջարաններ գեղեցիկ դրիւք և մաքուր հանդերձանօք. սեղանատուն, խոհարան և դպրոցի վերաբերեալ միւս հարկաւոր շինութիւնք ամէն ալ նոր պատրաստութեամբ կան: Ամառ եղանակին որ օրերն խիստ երկար են աշակերտք և միաբանք երեք անգամ ՚ի սեղանատուն կ'իջնան (այսինքն) առաւօտ, կէսօրին և երեկոյ. որուն կերակրոց պատրաստութիւնը իւրաքանչիւր ամսոյ համեմատ յատուկ ցուցակով վերատեսչի ստորագրութեամբ կը տնօրինուի: Երկայն օրեր ժամու կէսու չափ զբօսանաց հրաման կայ աշակերտելոց՝ թէ որ Տպարանի վերաբերեալ հարկաւոր գործէ մը չպարտաւորին ետ մնալու»:

*) «Արծուի Վասպուրական», ի Վան-Վարադ. 1859. էջ՝ 116:

ՎԱՐԱԳԱՅ ԺԱՌԱՆԳԱԻՌԱՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԱՇԱԿԵՐՏԱՑ
ՑՈՒՑԱԿԸ. 1859. Ապրիլ.

Թիւ	Խրոմեանի կողմէ անուանուած	Բուն անուն	Ազգանուն	Տարի	Ո՛րտեղացի
1	Արշամ	Աւետիս	Գրիգորեան	25	—
2	Գարեգին	Յովհաննէս	Սրուանձտեան	20	Վանեցի
3	Արշաւիր	Յակոբ	Փոխանեան	19	»
4	Արսէն	Յարութիւն	Թոխմախեան	16	»
5	Գեղամ	Գէորգ	Տ. Արրահամեան	19	»
6	Հրաչեայ	Մարգար	Սևիկեան	13	»
7	Արամ	Գէորգ	Բժիշկ-Յակոբեան	16	—
8	Վահրամ	Ղազար	Նազարեան	15	—
9	Երուանդ	Գէորգ	Տ. Գէորգեան	16	Վանեցի
10	Հմայեակ	Աւետիս	Արշարունի	16	Իգդիրցի
11	Ներսէս	Մովսէս	Տ. Յովսէփեան	17	Թէհրանցի
12	Եղիշէ	Մարգար	Տ. Մեսրոպեան	17	Վանեցի
13	Միհրդատ	Բաղդասար	Յարութիւնեան	19	—
14	Մուշեղ	Մխիթար	Մ. Պետրոսեան	14	—
15	Յարեթիկ	Յարութիւն	Տ. Սարգսեան	15	Վանեցի
16	Վահան	Վարդան	Պապանեան (որբ)	15	—
17	Լևոն	Գէորգ	Առաքելեան (որբ)	15	—
18	Սիսակ	Շահէն	— (որբ)	14	—
19	Աշոտ	Սարգիս	Թովմասեան	19	—
20	Սմբատ	Մ. Սարգիս	—	30	Սղերդցի
21	Թաթուլ	Դաւիթ	Պօղոսեան	16	—
22	Արամայիս	Մարգար	— (որբ)	12	Վանեցի

Այս ցուցակին վրայ, 1859-ի ուսումնական տարեակզրին կ'աւելնային նաև հետեւեալները. — Յակոբ Աղուանեան (յետոյ Գրիգորիս Եպիսկոպոս), Մեսրոպ Մոկացեան (յետոյ Վարդապետ), Խաչատուր Ալէքսանդրապօլցի, Գէորգ և Համազասպ Մոկացիներ և ուրիշներ:

Սկզբնական շրջանէն իսկ, դպրոցի բարոյական դաստիարակութիւնը կը տարուէր կրօնական և ազգային շունչով, իսկ նիւթական

մատակարարութեան գործը բաւական նպաստաւոր պայմաններու մէջ կը գտնուէր: Սան-աշակերտները ոչ միայն զպրոցական ուսում կը սովորէին, այլև կը զբաղուէին արհեստներով և գիւղատնտեսական աշխատանքներով, հային հիւսն, կօշկակար և ղերձակ աշակերտներ: Մեղուաբուծութիւն, բանջարաբուծութիւն, ծաղկամշակութիւն, ծառեր տնկել, ճամբաներ շինել, ընդեղէններ մշակել և նման գիւղատնտեսական գործերը սաներու միջոցով կը կատարուէին, իսկ հացահատիկներ մշակելու համար վանքի հօտադ-մշակները կ'աշխատէին:

Այսպէս ահա, Խրիմեանի յամառ կամքի և անձնուէր ու յարատեւ աշխատանքի շնորհիւ, 1857-ին, Մայր-Հայրենիքի մէկ հեռաւոր լեռնահովտի մէջ՝ Վարազայ Եօթն Տաճար Մենաստանին պարսպապատէն ներս, կը հիմնուէր իւր կոչման արժանի կանոնաւոր եւ անդրանիկ դպրոց մը — «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ը, — որ ոչ միայն Վան-Վասպուրականի, այլև բովանդակ Տաճկահայաստանի Հայութեան համար գեղեցիկ ու պատմական նորութիւն մըն էր, ուսման և մտաւոր լոյսի շտեմարան մը, որ տարիներու ընթացքին առաւել ևս զարգանալով ու յառաջդիմելով, Վան-Վասպուրականի կրթական, գրական եւ ազատագրական վերածնունդը պիտի դարբնէր:

Խրիմեանի անձն ու գործը և «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ը, նիւթական և բարոյական քաջալերութեան կ'արժանանային գլխաւորաբար Կ. Պոլսոյ ազգասէր, ազատամիտ և ուսումնասէր շրջաններու կողմէ, իսկ Խրիմեանի ծննդավայր-հայրենիքի՝ Վանի մէջ Հայ «Իշխաններ» և «Խաւարեալք»ի ներկայացուցիչները ղաւեր և հալածանքներ կը կազմակերպէին Խրիմեանը վարկաբեկելու և սկսուած հանրօգուտ աշխատանքը խանգարելու համար:

Վարազայ վանքի հարուստ եկամուտներէն ակամայ զրկուած, յաշս ժողովուրդի վարկաբեկուած և Խրիմեանի ղէմ թշնամութեամբ լեցուած Վանի «Իշխաններ»ն ու խաւարամիտները՝ հակախրիմեանական և ռիսկալ Մահտեսի Յովհաննէս Քօլօզ Վարժապետի բերանով կը հնչեցնէին իրենց զրպարտութեան կանչոցները, որոնք սակայն «ձայն բարբառոյ յանապատի» կը մնային:

«...Բայց աստանօր եկից ի վէպ մնացորդաց Վարազայ,
Զոր Խրիմեան յափշտակեաց յԱռաջնորդէն մեր Վանայ:

Որով ազգին պէս պէս զձիրս վեհանձնաբար խոստանայր.
Այն է, Վարազ հանդերձ մանկամբ յաւազութեանն հանել ծայր:
Բայց ամենայն ի դերն եւ ի բրն սնոտի առասպել.
Ըստ առակին, զոր սկսաւ և ոչ կարաց կատարել:
Զոսկւոյն գումար զոր ած Պօլսոյ հանդերձ սպասիւք պատուական,
Զայն ամենայն վայրավատին ծախեաց ի գործ անպիտան.
Տակաւ տակաւ արկ ընդ պարտիւք զաթոռն մեր ան Վարազ.
Գողցես գողոց այլքս դարձաւ որկրամոլից և բնակ»*):

Այսպէս կը գնահատուէր Խրիմեանի գործը, այն մարդոց կողմէ, որոնք տարիներ շարունակ Վարազայ վանքի եկամուտները կը կլանէին և ճնշուած ու արհամարհուած ժողովուրդի ղեկավարները կը հանդիսանային: Խրիմեանն եկաւ և իւր հուժկու բազուկով ու խրոխտ ձայնով խորտակեց այդ իշխանական և աղայական մտայնութիւնը և ժողովուրդին սովբեցուց «Ժողովրդով ու ժողովրդի համար» նշանաբանի գործադրութիւնը:

ԺԳ.

„ԱՐԾՈՒԻ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ“ Ն Ի ՎԱՆ—ՎԱՐԱԳ

«Ժառանգաւորաց Անդրանիկ Վարժարան»ի գործերը կանոնաւորելէ յետոյ, Խրիմեանը «Արծուի Վասպուրական» ամսաթերթի վերահրատարակութեան ձեռնամուխ կ'ըլլայ: Կ. Պոլսէն բերուած զոյգ մամուլները—երկաթեայ և փայտեայ—իրենց ամբողջ պարագաներով տեղաւորուած էին Յանկոյսների եկեղեցոյ բակի սենեակներէն մէկուն մէջ: Խաւարամիտներն ու հակախրիմեանականները կը ծաղրէին այդ մամուլները և Խրիմեանի հասցէին հետեւալ նախատական ու հեգնական խօսքերը կ'ըսէին.

— «Ախմախ հարիֆ, էլեր ի Վանայ չուր (մինչև) Ստամբուլ տրնկ հա տրնկ գնացեր ի, էսա երկաթի կտորներ, փէտի փշուրներ ժողվե բիրե իկի ժողովրդին կը պօռա՝ թէ տպարան եմ բիրե, կաղէթ կը կը տպեմ, լուսաւորութիւն, ուսում կը տարածեմ, տօ խոզ - կօտ

*) Խրիմեան եւ գործք իւր. էջ՝ 79—80:

(հող գլխիդ), վարդապետ ես դնա մտի վանդդ ժամ-պատարագիդ խառնուի։ Ամօթ չի, վարդապետ կազէ՞թ կը տպի»*)։

Այս խօսքերը երբ Խրիմեանի ականջին հասեր էին, ըսած էր.

— Շատ լաւ, ես անոնց պատասխանը յետոյ կուտամ։

Յանկոյսների եկեղեցոյ սենեակներէն մէկը կը վերածուի տպարանական շէնքի։ Երկաթեայ մամուլը, տառերը և մնացեալ պարագաները կը դասաւորեն։ Տիգրան Գալփակճեանը կը դառնայ գրաշար, իսկ Միրայէլ Ռուբէնեանն ալ տպագրիչ և 1857 թուի Դեկտեմբերի սկզբին թերթը կը յանձնուի մամուլին։

Վանի Այգեստանի Յանկոյսների ձորակի Պստիկ Տաճար Սուրբ Աստուածածին եկեղեցոյ բակին մէջ, գետնայարկ սենեակի մը խոնարհ յարկին տակ, կը ճրոպայ ու կը թրխկայ երկաթեայ մամուլը՝ «Արծուի Վասպուրական»ի թերթերը տպելով։ Խմբագիրն ու աշխատակիցները խոնուեր են տպարան և բոլոր միասին աշխատանքի լծուեր են։ Կը գրեն, կը սրբագրեն և տպուած թերթերը կը ծալեն։

Եւ հահա, 1858 թուի Յունուարի 1-ին, նոր տարուայ առաւօտ, լոյս կը տեսնէ «Արծուի Վասպուրական»ի**) երկրորդ տարուայ առաջին թիւը։

Հայ մամուլի պատմութեան մէջ գեղեցիկ և սրտագրաւ երևոյթ մըն էր այս։ Գուտենբերգի տպագրական գիւտէն յետոյ, առաջին անգամն էր, որ Մայր Երկրի մէկ հեռաւոր անկիւնին մէջ կը ճուռնչէր մամուլը և Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանը կը հանդիսանար այն հոյակապ դէմքն ու գաւառաբնակ Հայութեան մտաւոր դաստիարակութեան կամաւոր ջահակիրը, որ ժամանակի և միջավայրի քար և անտարբեր մտայնութիւններու, իւր դէմ յարուցուած դաւերու, հալածանքներու և ամէն տեսակ դժուարութիւններու մէջ՝ կը

*) Հայոց Հայրիկի եղբօր թողը՝ այժմ ծերունազարդ Վահան Խրիմեանը 1919-ին ըսաւ ինձ այս խօսքերը, աւելցնելով որ—«Յանկոյսների ծերունիները կը վկայէին, որ իրենց եկեղեցոյ երեսփոխան Գեորգիս Աղա Չաղօեանն էր, որ այդ կերպով արտայայտուած էր»։

**) «Արծուի Վասպուրական»ը առաջին տարին լրիւ լոյս տեսաւ ի Գ. Պոլիս 1855 Յունիս—1856 Մայիս։ Այս ամսաթերթի 12 թիւերը կը կազմէին մէկ լրիւ տարի կամ հետո։ Թերթի թիւերու վրայ նշանակուած է Ա. Հատոր, Բ. Հատոր, Գ. Հատոր և այլն, որը պիտի ընդունել Ա. Տարի, Բ. Տարի, Գ. Տարիի տեղ։

դարձնէր Մեծ Գործ մը՝ ստեղծելով «Ժառանգաւորաց Վարժարան»-ն ու «Արժուի Վասպուրական»ը:

«Նա (Խրիմեան) եղաւ որ ամենամեծ արգելքների յաղթելով՝ առաջին անգամ Հայաստանի մէջ տպարան հաստատեց և առաջին Հայ թերթը հրատարակեց»*):

«Որչափ կարեւոր և օգտակար, նոյնչափ դժուարին գործ էր ազգին բնաշխարհին մէջ թերթ մը հրատարակել, քանի որ ամեն նիւթական միջոց ու դիւրութիւն կը պակսէր»**):

«Հայաստանի այս անձնանուէր նահատակին (Խրիմեանի) ազգասիրութեանը և հայրենասիրութեանը վրայ գովեստ չ'հարկաւորիր, վասն զի ինքնին իւր արդիւնքները կը խօսեն. Վանի մէջ տպարան հաստատելը ու հոն «Արժուի Վասպուրական» անունով թերթի հրատարակելը (որոնց համար ալ իր հայրենակիցներէն փոխանակ օգնութիւն գտնելու մեծամեծ արգելքներ կը տեսնէ) մեծագործութիւններ կը սեպենք»***):

«Խրիմեան եղաւ հպարտ տէրը տպագրական մեքենայի մը, որուն շնորհիւ ջանաց աշխարհական դասակարգը խանդավառել և փարատել կղերականներուն թանձր տգիտութիւնը: Երբ Վարագի վանահայրը լճացած ջուրերուն մէջ նետեց իր բարը, հարուածը պատիկ արձագանգ մը տուաւ ծննդավայրի սահմաններէն և իր հայրենակիցներուն շարքերէն անդին»****):

«Հայրիկ իր պարբերական մամուլը նախ Պոլիս կը հաստատէ յետոյ կը տեսնէ, որ Հայաստանի սրտին մէջ պէտք է գործել: Վանտոսպի Վարագայ վանքը պիտի ըլլար նոր Աշտիշատ մը և գիտութեան տաճար: Պարբերական թերթը կը հրատարակուի շատ դժուարին հանգամանքներով: Բայց Հայրիկ իր նպատակին հասած էր: Իր մամուլը կը

*) Ստ. Պալասանեան — «Պատմութիւն Հայոց», էջ՝ 479:

**) Հ. Գրիգորիս Վրդ. Գալէմբեաբեան — «Հանդէս Ամսօրեայ», Ուսումնաթերթ Վիեննայի Միութարեան Միաբանութեան, 1890. Թիւ՝ 9:

***) Ստ. Փափազեան — «Գասպահրի Ազգային Պատմութեան», էջ՝ 317:

****) Հ. Ք. Պ. Լինչ — «Հայաստան» (Armenia). Ա. Հատոր. Թարգմ. Լեոն Լարենց. Կ. Պոլիս. Տտ. Բ. Սագաեան, 1913. էջ՝ 170—171:

ճոնչէր Հայաստանի մէջ, անմիջական օգնութիւն, լուսաւորութիւն կը հասցնէր գեղջուկ հայութեան»*)։

«Հայաստանում առաջին տպարան հիմնողը և առաջին լրագիր հրատարակողը՝ նա է - Խրիմեանը։ Առաջին մարզը, որ յիսունական թուականներին, սրանից մօտ կէս դար առաջ յայտնեց, թէ կարելի է Հայաստանի այս կամ այն կենտրոնում տպարան հիմնել և լրագիր հրատարակել— Խրիմեանն էր։ Եւ նրան զրա համար շատերը խենթ էին կարծում»**)։

«...1858ի ամանորին, կ'երևի «Արծուի Վասպուրական»ը՝ գրարարի հետ աշխարհիկ բարբառով խմբագրւած հայրենախօս գրւածներով, որ այդ ժամանակի համար կատարեալ նորութիւն էր, երբ Ռուսահայերը դեռ կանոնաւոր գրական լեզու իսկ չունէին, իսկ Թիւրքահայ լեզուն Թիւրքերէնի և գրարարի ազգեցութենէն օձիքը թոթլած չէր դեռ։ Խրիմեան կը հիմնէր դպրոց, տպարան և թերթ՝ 50ական թւականներու Վասպուրականի մէջ...։ Երբեք ճամբայ՝ մէկ նպատակի ուղղւած,— գիտութեան լոյս տարածելու խաւար հայրենիքի մէջ, Հիմնադիրն ինքը, վարիչն ու մղիչ ուժն ինքը՝ Խրիմեան երիտասարդ աննկուն վարդապետը, որուն այդ ձեռնարկը կատարեալ խենթութիւն կ'համարէին ժամանակի խաւարամիտները...»***):

«Արծուի Վասպուրական»ը լոյս աշխարհ կուգար և Վանի հորիզոնէն սաւառնելով կ'երթար Վասպուրականի ամէն կողմեր և մինչև Պարսկաստան, Գովկաս, Տաճկահայաստան, Կ. Պոլիս ու հեռաւոր Հայ գաղութներ։

Երբ թերթի առաջին թիւը (1858 Յունուար, Երկրորդ Տարի) լոյս կը տեսնէր, հայրենախօս խմբագիրը— Խրիմեան— Կիրակի առաւօտ մը Յանկոյսների եկեղեցւոյ մէջ, բարոզի ժամանակ կը բացականչէր։

— Ո՛վ երեսփոխան տղա, երբ քանի մ'ամիս առաջ տպագրական մեքենաներ բերի և տեղաւորեցի եկեղեցւոյ բակին մէջ, դուն

*) Հ. Ս. Երեմեան — «Ազգային Դեմքեր—Գրագէտ Հայեր», Ա. Չարք. Վեներիկ. Տպարան Ս. Ղազար. 1920. էջ՝ 300—301։

**) Խ. Մալումեան—Երեմեան. էջ՝ 36։

***) Տիգրան Զիթունի— «Վարազայ Յոբելեան» (1857—1907). 1910. Կ. Պոլիս. էջ՝ 12։

դժգոհելով ու ծաղրելով ըսած էիր թէ՛ ախմախ հարիՖ Խրիմեանը
զացեր է այդ երկաթի կտորներն ու փէտ-փշուրները բերեր և կ'ըսէ
թերթ պիտի տպեմ: (Թերթը գրպանէն հանելով ցոյց կուտայ)
Ահաւասիկ, տես այդ փէտ-փշուրներով տպեցինք և լոյս ընծայեցինք
Վասպուրական Աշխարհի այս անդրանիկ թերթը — «Արծուի Վաս-
պուրական»: Մի վախճար, քեզ և քեզ պէս մտածողներուն, նե-
ղութիւն և ձանձրոյթ չը պիտի տանք, շուտով այդ երկաթի կտոր-
ներն ու փէտ-փշուրներ կը տեղափոխենք Վարազայ վանքը:

Առաջին առթիւ «Արծուի Վասպուրական»ը լոյս կը տեսնէր 500
օրինակ և կը տարածուէր: Ռուստատանի մէջ միայն 70 բաժանորդ
ունէր: Թերթի ծաւալը և բաժանորդագրութեան պայմաններ նոյն
էին, ինչ որ 1855-ին ի Կ. Պոլիս:

«Արծուի Վասպուրական»ի Բ. տարուայ առաջին թիւը Վանի
մէջ լոյս տեսնելէ յետոյ, Խրիմեանը տպագրական մեքենաներն ու
տառերը փոխադրել կուտայ Վարազայ վանքը, ուր արդէն «Ժա-
ռանգաւորաց Վարժարան»ին կից տպարանի յատուկ շէնքին մէջ կը
տեղաւորեն մեքենաներ և տպագրական տառերը:

«Ժառանգաւորաց Վարժարան»ի սաներն ու աշակերտները
գործի կը լծուին և թերթի հրատարակութեան աշխատանքները
շատ կանոնաւոր կ'ընթանան:

Այստեղ խօսքը տանք «Արծուի Վասպուրական»ի անդրանիկ
գրաշարին՝ Վարազայ Պարոն Պետրոսին, որ յետոյ զարձաւ Խրիմ-
եանի սիրելին և մօտ 60 տարի կապուած մնաց Վարազայ վանքի հետ:

Ես աղբատ ընտանիքի զաւակ էի, հայրս ինձ տառաւ Վարա-
զայ վանքը, ուր աննշան վարձրով գաւնարած դարձայ: Աշխոյժ և
աչքբաց 13 տարեկան պատանի մ'էի ես, երբ օր մը Խրիմեանն
ինձ տեսաւ և անուշ ու սիրալիր ձայնով մ'ըսաւ — Տղաս գառնա-
րածութիւնդ թող եկուր տպարան գրաշարութիւն սովորիր: Ես սի-
րով ընդունեցի Խրիմեանի առաջարկը և մտայ տպարանը, ուր կարճ
ժամանակի մէջ զրեկ կարգայ և ապա գրաշարութիւն սովորեցայ:
Այսպէս ահա, 1858 թուի սմբան, ես արդէն «Արծուի Վասպուրա-
կան»ի անդրանիկ գրաշարներէն մէկն էի: Փետրուարի վերջերը
(1858) արդէն Վարազայ մէջ, լոյս տեսաւ «Արծուի Վասպուրական»ի
Բ. թիւը: Ո՛րքան ուրախութիւն և ոգևորութիւն յառաջացաւ վանքի

միաբաններու, վարժարանի ուսուցիչներու և աշակերտներու մէջ, երբ «Արծուի Վասպուրական»ը լոյս տեսաւ ի Վարագ։ Այդ օրը տօնական կերպարանք ստացաւ, ամէնքը կ'ողջագրուէին և կը շնորհաւորէին թերթի հրատարակութիւնը։ Խմբագիր Խրիմեանը արցունքն աչքերուն կը դիտէր այս բոլորը և հոգեպէս կը հրճուէր ու կը մխիթարուէր։ Նա արշալոյսէն առաջ կը զարթնէր, կ'երթար տաճար կ'աղօթէր և իւր խուցը մտնելով թերթի համար յօդուածներ կը գրէր։ Անոր յօդուածները անստորագիր էին և աճապարանօք գրուած։ Վանքի ամէն տեսակ գործերու դեկավարը ինքն էր։ Վարժարանի մէջ մէկ-երկու ժամ դաս տալէ յետոյ, կը հեծնէր ձին կ'երթար հողագործներու մօտ, հողամշակութեան ցուցմունքներ կուտար, կ'անցնէր այգիները, կը դիտէր ծառամշակութեան և բանջարաբուծութեան աշխատանքները, մինչև անգամ հովիւներուն և նախորդներուն ցուցմունքներ կուտար, ախոռներն ու գոմերը կը դիտէր, ջրաղացներն ու տնտեստունը կը մտնէր և վերջապէս ամբողջ օր ոտքով կամ ձիով կը շրջէր, հսկելով վանքի արտաքին ու ներքին ամէն տեսակ աշխատանքներու վրայ։ Խրիմեանի հոգին կ'ապրէր վարագայիներուն մէջ, իսկ ինքը կ'ոգևորուէր մեզնով և մեր աշխատանքներով»*)։

Ի Վան-Վարագ հրատարակուող «Արծուի Վասպուրական» ամսաթերթի շապիկը հետեւեալ պատկերը կը ներկայացնէ։— Աշխոյժ

*) Վան-Վասպուրականը 1915—16 թուերուն պատերազմի արհաւիրքներէն քար ու քանդ եղած՝ ռազմավայր դարձեր էր։ Գովկասէն, 1916-ի տմբան անցայ Վան և բուն վափագ ունեցայ երթալ տեսնել Վարագայ վանքը՝ որ 1915 թուի Վանի հայութեան հերոսամարտի օրերուն արդէն մոխրակոյտի վերածուած՝ ամայի և աւերակ դարձեր էր։ Յուլիս 12-ի լուսարացին Բիթլիսցի եփրեմի հետ համբայ ելանք Այգեոտանէն և երկու ժամէն յետոյ հասանք Վարագ, որ լուռ, ամայի և ահազդեցիկ վիճակ մ'ունէր։ Գացինք վանքի այգին, ուր հազարամեայ ընկուզենիին տակ մենակ և տխուր նստած գտանք Վարագայ Պարոն Պետրոսը, որ արցունքն աչքերուն, կերկերուն ձայնով պատմեց Վարագայ հետ կապուած իւր յուշերը և ես ի գիր առի։ Պետրոսի այդ յուշերէն ահա մէջ բերեցի վերոյիշեալ տողերը։ Խեղճ Պարոն Պետրոս, Վարագայ հողին մէջ հանգչելու փափագդ, անկատար մնաց, դուն յուսահատ ու անմխիթար գացիր Եգիպտոս և ինքզինքդ ծով նետելով վերջ տուիր քո տանջուած կեանքին։

ԱՐԾՈՒՒ ՎԱՍԳՈՒՐԱԿԱՆ

ԹՈՒՌԻՑԵԱԼ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐ ԹԵՒՕԲ
ՅԱՐԾՐՈՒՆԻ ՄԵՆԱՍՏԱՆԷՆ ՎԱՐԱԳԱՅ

ԽՄԲԱԳԻՐ ՀԱՅՐԵՆԱԽՕՍ
ՄԿՐՏԻՉ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԽՐԻՄԵԱՆ

1860 ՀԱՏՈՐ ՉՈՐՐՈՐԴ ԹԻՒ Բ.
ՎԱՆՏՈՍՊ
Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՎԱՍԳՈՒՐԱԿԱՆ ԱՐԾՈՒՌՅՆ
'Ի ՎԱՐԱԳ

նայուածքով թեւատարած արծիւ մը, մագիլներով բռնած է գայիսոն մը և կը սլանայ ամպերու մէջ: Պատկերի ստորև, թերթի վերտառութիւններն են. —

«ԱՐԾՈՒԻ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ. ԹՌՈՒՅԵԱԼ ՀԱՅՐԵՆԱՍԷՐ ԹԵ-
ԻՕՔ ՅԱՐԾՐՈՒՆԻ ՄԵՆԱՍՏԱՆԷՆ ՎԱՐԱԳԱՅ. ԽՐԱԳԻՐ ՏՆՕՐԷՆ ՀԱՅ-
ՐԵՆԱԽՍՍ ՄԿՐՏԻՉ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԽՐԻՄԵԱՆ. Հասոք Երկրորդ. 1858.
Փետրուար. Տպագրեալ ի Վանս Սուրբ Խաչին Վարագայ. 'ի Տպարանի
Արծուոյն Վասպուրականի»:

Խմբագիրը իւր թերթի ուղղութիւնն ու բովանդակութիւնը հինգ տեսակի կամ սեռի կը բաժնէ.

«ա. Հանդէս Աստուածապաշտութեան. — Առ որով պարունակելոց են որ ինչ առ ճշմարիտ կրօն Աստուածաշտութեան որ առ հաւատս և առ եկեղեցին Քրիստոսի վերաբերի և ըղծալի առնել այսու զքաղցրութիւն բանիցն Աստուծոյ 'ի քիմս հայկածին մանկտոյն քան զմեղը քաղաքական և ազգասիրական բանից:

«բ. Հանդիսարան Հայրենաւէն Առաքինեաց Հայոց. — Ընդ որով կարգաւ յիշատակելոց են զովութեամբ հանդերձ նախնի քաջազունքն մեր և այնորիք որք հետեւողք գտանն յարդի ժամանակս նոցին հայրենագարդ գործոց ըստ ամենայն հանգամանաց ճառագրելով:

«գ. Տեսարան Հայրենի Աւսարհաց. — Յորում իբրև 'ի պատկերին նշմարելոց են եւ արդի վիճակ քաղաքաց, գիւղից, գերդաստանաց, վանօրէից, մենաստանաց, եկեղեցեաց, ժողովրդոց եւ համօրէն այլ հանգամանաց, որ առ աշխարհագրական տեղեկութեան վերաբերին:

«դ. Բուրասան Բարոյական Առաքինութեանց. — Որ իբրեւ զրուրաստանս բազմազան ծաղկօք զարդարեալ բուրելոց է յինքնէ զանուշահոտութիւն մեծամեծ առաքինութեանց:

«ե. Թանգարան Հայկագնեան Դպրութեանց. — Առ որ բովանդակեմք զհնագունիցն և արդի հեղինակաց բազմանիւթ զրուածս ընդարձակ ոճով շարադրեալքն եւ եթէ չափաբանութեամբ՝ զորս մի անգամ 'ի ձեռս բերիլ կամիցեմք 'ի հնագիր մատենագրութեանց:

«Իսկ եթէ պատահեցի երբեմն այնպիսի նիւթ ինչ, որ ոչ այն-

չափ վերաբերի առ հինգ սեռոս յիշեալ յօդուածոց զայն ևս արժան ղատեմք 'ի վերջոյ թերթին հրատարակել»:

«Արժուի Վասպուրական»ի այս հինգ բաժիններու վարիչները «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ի ուսուցիչներն էին, իսկ աշխատակիցները՝ սան-աշակերտներ: Խմբագրի օգնական ու փոխանորդն էր Մանուէլ Վարժապետ Արտամետցեանը, որ կը գրէր «Տեսարանք Հայրենի Աշխարհաց» բաժնի յօդուածները, ներկայացնելով Վասպուրականի աւաններու, գիւղերու և վանքերու տեղագրութիւնն ու պատմութիւնը և լոյս կ'ընծայէր Հայ հին գրչագիրներու պատմարժէք յիշատակարանները: Իւր գրած յօդուածներու տակ Մանուէլ Վարժապետը կը ստորագրէր երեք աստղ—***—կամ ** ԱՐՏԱՎԵՏԵԱՆ: Ուսուցիչ աշխատակիցներն էին՝ Նահապետ Փիլղալէմեան, Մարտիրոս Փափագեան, Տիգրան Գալփակճեան և ուրիշներ: Աշակերտ աշխատակիցներն էին՝ Դարեգին Սրուանձտեան, Արսէն Թոխմախեան, Արամ Բժիշկ-Յակօրեան, Արշաիր Փոխանեան, Արշամ Դրիգորեան, Հրաչեայ Սեփեան, Եղիշէ Տէր-Մեսրոպեան, Միհրդատ Յարութիւնեան և ուրիշներ, որոնց ստորագրութիւններուն իբր ծանօթութիւն կցուած էր՝ «Աւակետս Ժառանգաւորաց Վարժարանի Վարագայ» խօսքը:

Աշխատակիցներու շարքին կը փայլէր նաև «Պետրոս Տ. Յովսէփեան Մաղաթեան Շամախեցի Սէյեադ մականուանեալ»-ն ժողովրդական աշուղ-բանաստեղծը, որ Կովկասէն աշուղական ոտանաւորներ կ'ուղարկէր:

Ուշագրաւ է նաև, որ «Պօլսոյ ազնիւ զերդաստանի մը օրիորդ ուսումնասիրական ոգով յօրինած» տաղաչափուած ոտանաւորը՝ «Յորդորական առ Հայկազուն Օրիորդս ի դաստիարակութիւն ուսման» վերնագրով հրատարակել կուտար «Արժուի Վասպուրական»ի մէջ (1859, էջ՝ 272): Խմբագրութիւնը սիրով լոյս ընծայած է այդ ոտանաւորը, որուն իբր ծանօթութիւն և հեղինակին իբր քաջալերութիւն գրուած են այս տողերը—«Կը փութամք հրատարակել. քաղցր թուեսցի յունկն սիրելի ընթերցողացդ, եւ վայելելով ճանչնալու է նաեւ թէ ինչ աշխոյժ և ինչ նոր զգացմունք կը փայլի սիրայորդոր տողից վրայ. իմանալու է թէ ուսումն եւ կրթութիւն զիգուս կանանց անգամ վարժեցուցեր է կանչել՝ ազգասիրու-

թիւն հայրենասիրութիւն եւ ասոր մի միայն միջոցն է դաստիարակութիւն»։ Կին աշխատակիցներէն էին նաև «Ծումնուի երկու ուսմնական Հայկազուն Օրիորդները»։

Աշխատակիցներու շարքին կայ նաև «Ոմն արդի բանահիւսից» ստորագրութեան տակ ծածկուած անուն մը։

Այսպէս կանոնաւոր կերպով կը հրատարակուէր «Արծուի Վասպուրական»ը, իսկ «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ն ալ օրըստօրէ կը յառաջդիմէր։

Վարազայ այս փայլուն շրջանին էր ահա, — 1858-ին — երբ Յակոբ Մելիք-Յակոբեանը — անմահ Բաֆֆին*) — կ'այցելէր Վարազ կը հիանար Խրիմեանի գործունէութեան վրայ և կը խոստանար իւր աշխատակցութիւնը «Արծուի Վասպուրական»ին, որուն տարածման համար կը ստանձնէր գործակալութիւնը՝ Սալմաստի և Պարսկաստանի։

«Արծուի Վասպուրական»ը կը թեակոխէր իւր հրատարակութեան Գ. տարուայ մէջ (Հատոր երրորդ) 1859-ի Յունուարին։ Ա. թիւին սկիզբը հրատարակուած է «Նախադրութիւն» մը (Յառաջաբան), որմէ կը քաղեմ հետեեալ տողերը։

«... Յնծութիւն մեծ է նա մանաւանդ բազմաշարժար տառապելոյս Վասպուրականի, որ թէպէտ զուրկ 'ի նախնի փառաց իւրոց և 'ի մեծապանծ շքոյ, զուրկ 'ի խուռներամն իւրոյ հօրամոյն դաւակաց, բայց լուսոյ իմաստութեան օթարան գտեալ, տասնամեայ ժամանակաւ յաւէտ ասպնջական իւր ունի, յոգնաթիւ մանկանց դաստիարակութեամբ եւ դպրոցական յառաջադիմութեամբ։ Վասն որոյ Վասպուրականս Արծուին խնդամտեալ յիւրն քրտնաւոր վաստակ՝ 'ի շրջանն իւր երրորդ ցնծութեամբ սրտի յառաջացեալ մտանէ։

*) Թորգոմ Արքեպ. Գուշակեանը կը գրէ որ — «Բաֆֆին Պարսկաստանէն Վան անցած էր և իբրև ուսուցիչ կը պաշտօնավարէր Վարազի մէջ» («Խրիմեան հայրիկ» էջ՝ 29)։ Նոյն իմաստ բան մըն ալ Արշակ Զօպանեան կը գրէ — «Բաֆֆին, քանի մը ամիս անցուց՝ իր ասպարէզին սկիզբը՝ Վարազայ վանքին մէջ» («Դէմքեր» էջ՝ 120)։ Այս երկու յիշատակութիւններն ալ հիմնովին սխալ են։ Բաֆֆին իբրև այցելու եկաւ Վարազ ու գնաց։ Թորգոմ Արքեպ. -ը և Զօպանեանը կրնան ցոյց տալ զբաւոր և փաստական աղբիւր մը՝ Խրիմեանի կամ Բաֆֆիի կենսագրութեանց մէջ՝ հաստատելու համար, որ Բաֆֆին «իբրև ուսուցիչ կը պաշտօնավարէր Վարազի մէջ» կամ «Բաֆֆին քանի մը ամիս անցուց Վարազայ վանքին մէջ» կէտերը, որոնք վաւերականութենէ դուրս են։

Ուր թողից ապա յոգնաթիւ խրախուսական բանից քաջալերք եւ հայրենասիրական յորդորք Կ.Պոլսեցի երախտաւոր բարերարաց, ուսումնատենչ արգոյ Տփխիսեցւոց, Պարսկաստանցի հայրենասէր հայկազանց, Կարնեցի յարգելեաց եւ միւս մասնաւոր անձանց որք հայրենալոյս ձեռնտութեամբ եւ հանապազորդեան խրախուսանօր, իբրեւ ջնջանաւ մաքրոյ սրբեն տապակէզ ճակատուց մերոց զկայլակնացեալ զքիրտ եւ տան նուիրելոցս 'ի պայծառութիւն օրհնեալ Ազգիս 'ի վեր քան զկար նահատակիլ անվեհեր ընդդէմ ամենայն լեռնացեալ դժուարութեանց. մի միայն նպատակ ունելով սակաւ առ սակաւ ածեալ մուծանիլ կաթնածարաւ մանկտին 'ի գեղաւոր տաճար լուսաւոր իմաստութեան եւ կցել զսիրտ տարաբնակ որդւոցն Այրարատայ 'ի մի յօդ միութեան, 'ի մի սիրտ Ազնուական 'ի մի սէր Ազգային:

«Արդ՝ սկսանիմք ահա շրջանն Երրորդ ըստ Արժուոյն Վասպուրականի՝ որ է շրջան Երկրորդ ըստ նոր կարգադրութեան՝ որ 'ի ծոցոյ Վասպուրական Աշխարհիս. պահելով ամենայնիւ զբաժանմունսն յօգուածոց եւ տարազ դրից նոյնն՝ ըստ անցելոյ ամիս... Զանամբ ես մեր ովսանն սրբել եւ գտել զթերթսն յակամայ վրիպակաց եւ 'ի թերութեանց»:

Խմբագրութիւնը ցոյց կուտայ բնաշխարհի մէկ հեռաւոր անկիւնին—Վարազայ—մէջ թերթ հրատարակելու դժուարութիւններն ու ծանր պայմանները: Ահա թէ ինչ.

«Ա. Զի տպարանս նոր մուտ գտեալ է յանձանօթ վայրս. ինքն եւ բոլոր պարագայք իւր նոր եւ անփորձ. տպագրիչ նոր, ձուլածու նոր, գրաշար նոր, մեխանահար նոր, նմանապէս եւ բոլոր կարասի նոր եւ կրկնակի տաժանելի փորձիւ հաստատեալ:

Բ. Թիւ գրաւոր աշխատողաց սակաւ եւ գտեալքն եւս մեծապէս բազմազբաղք յայլատարազ գործս, որով եւ առ բազումս ցրուեալն տկարանայ առ մինն:

Գ. Բազմամղոն հեռաւորութիւն տեղոյս յափանցն Պոնտոսական ծովու, յորմէ միայն կարեմք ընդունել շարունակ զբովանդակ նիւթս տպագրութեան. զկաղապար, զթուղթ, զմելան եւ զայլս:

Դ. Ոչ շարունակ թղթակցութիւն եւ կամ կարաւանաց երթեւեկութիւն 'ի գլխաւոր քաղաքս, որով մարթասցի ըստ ժամանակին

հասուցանել զամսաթերթս առ արգոյ բաժանորդսն եւ լցուցանել զնոցին ազնուական սրտի հայրենաշէն զկարօտ:

«Ե. Տկարութիւն և փորրկութիւն տպագրութեան աղքատիկ մամոյս. որ չգիտէ քան զկարն իւր ազատ նկրտիլ եւ ծնանիլ աւելի ինչ»:

Այս ծանր պայմաններուն ենթակայ Վարդայ տպարանը ոչ միայն «Արժուի Վասպուրական»ը լոյս կ'ընծայէր այլև «Ի խնդիր բազմաց»՝ այսինքն՝ Վանի, զաւառներու, վանքերու, տարրական դպրոցներու, վարժապետներու և դասատու վանականներու դիմումով ու Խրիմեանի համաձայնութեամբ տպարանը «արտաքս հհան (լոյս ընծայեց) երկու հազար օրինակս նորատիպ» Քերական և Հեգաւան դասագրքեր, որոնք միշտ Կ. Պոլսէն կը ստացուէին:

Գաղափար մը կազմելու համար «Արժուի Վասպուրական»ի 1859 թուի «տարեկան նիւթոց» վրայ ներկայացնենք հետեւեալ ցանկը.

Հանդէս Աստուածպատեթեան Եկեղեցաւէն Հարց բաժին, ուր ի յայտ կուգան Հայ եկեղեցոյ մեծանուն և երախտաւոր դէմքերն ու մատենագիրները, որոնց համաւօտ կենսագրութիւնը և կատարած ազգօգուտ գործերը հիացմունքով ցուցադրուած են: Այդ դէմքերէն յիշենք հետեւեալները. Գիւտ Կաթուղիկոս, Յովհան Մանգակունի, Մովսէս Կաթուղիկոս՝ «տոմարական կարգաց ուղղիչ», Կոմիտաս «ճարտար բանահիւս», Ներսէս Շինող «կանգնիչ և նորոգիչ նախնի դաստակերտաց», Անանիա Շիրակացի, Թէոդորոս Քոթենաւոր և Մովսէս Քերթող Սիւնեցի՝ «քաջարուեստ Հռետորը Հայոց», Սահակ-Պարթև Կաթուղիկոս, Յովհան Իմաստասէր, Ստեփաննոս «լիահանճար» Եպիսկոպոս Սիւնեաց, Սիօն և Մաշտոց Կաթուղիկոսներ, Գրիգոր Արշարունի Եպիսկոպոս և Փիլոն Վարդապետ:

Հանդիսաւան Հայրենաւէն Առաքինեաց բաժին, ուր ի յայտ կուգան Հայոց «իմաստասէր, աշխարհաշէն, հայրենասէր, քաջապանծ, հայրենաշէն և առաքինազարդ» թագաւորները—Վռամշապուհ Արշակունի, Աշոտ, Սմբատ, Աշոտ Երկաթ, Աբաս, Աշոտ Ողորմած և Գագիկ Բագրատունիներ և «Պանծալի Իշխաններ» Գիլիկիոյ՝ Ռուբէն և Կոստանդին:

Տեսաւանք Հայրենի Աւխաւհաց բաժին, ուր ի յայտ կուգան Վանի արուարձաններու գիւղերն ու վանքերը իրենց տեղագրական

և պատմական ծանօթութիւններով, այսպէս. — Արտամետ, Կենդանաց, Կուռուպաշ, Շուշանց, Կողպանց, Ձորովանք, Լամզկերտ, Շահբաղի, Լէսկ և Աւանց գիւղերը Կուռնկ վանք, Ս. Խաչ, Կարմրուոր և Սայնապատի Ս. Գրիգոր վանքերը:

Բուրասան Բարոյական Առաքինութեանց բաժին, ուր ի յայտ կուգան բարոյախօսական գրուածքներ, կենդանական զրոյցներ և առակներ, այսպէս, — Նախանձ, Պատմութիւն անկիրթ գաւակի, Ժամանակն կու փախչի չեն կատարուիլ գործքերդ, Ազգ երթայ և ազգ գայ բայց երկիր յաւիտեան կայ, Ոգի փառասիրութեան, Նկարագիր գինեմոլ անձանց, Ի՛նչ որ ցանես գայն կը հնձես, Գայլ և գառնուկ, Աղուէս և գայլ, Շուն և կատու, Սարեկ և ագռաւ, Յուլ և մուկ, Առիւծ և այծ կայլն, Ինչպէս նաև զուարճալի մանրավէպեր և բարոյախօսական խօսքեր ու մտքեր:

Թանգարան Հայկազնեան Դպրութեանց բաժնին մէջ ի յայտ կուգան արձակ գրութիւններ և չափածոյ բանաստեղծութիւններ — Ողբերգութիւն Անի քաղաքի, Քնար Հայաստանի, Գովասանութիւն ի Վասպուրական Աշխարհ, Վասն Իշխանաց, Շուշանիկ Դուստր Սենքերերիմայ Արքայի, Տաղ Վարազայ Խաչին, Տաղ ՚ի մեծապանծ Թագաւորս Հայաստանի, Միայնիկ Գիշեր, Մեծն Վարդան ի Շաւարշան, Աշուն, Յորդորակ առ Հայկազուն օրիորդս ՚ի դաստիարակութիւն ուսման, Եղիշէն ի Շաւարշան, Արսէն ՚ի դաշտն Աւարայրի, Հարբ գաւառ առ գաղթական Հայազն ուղևոր, Պարսաւանք Բռնակալաց աշխարհիս կայլն, Ձանազան կարգի յօդուածներու շարքին յիշատակենք՝ Բնական գիտելիք-գետնաշարժ, Կենցաղօգուտ բանք՝ Հարկավճար, Խնայաշահ, Աղբատասիրաց և Ընթերցասիրաց Ընկերութիւններ կազմելու մասին (Մեսրոփ Քահանայ Փափագհանի), Նամակներ, Երախտագիտական ուղերձ, Հանելուկներ, Ծանուցումներ կայլն կայլն, Այս բաժնի մէջ հրատարակուած են Վանքերու և Եկեղեցիներու արձանագրութիւններ նաև բազմաթիւ Հայ հին գրչագիրներու պատմարժէք յիշատակարանները, որոնց հրատարակութեամբ Խրիմեանը հիմք կը դնէր Հայ գրչագիրներու ուսումնասիրութեան, որ յետագային այնքան զարգացաւ մեր գրականութեան մէջ:

«Արժուի Վասպուրական»ին կը գրէին թէ գրաբար և թէ աշ-

խարհաբար և երբեմն ալ այս երկուքի խառնուրդ հաճելի ոճով մը։ Վարազայիճներու աշխարհաբարի մասին զաղափար մը կազմելու համար կը մէջբերեմ քանի մը հատուածներ, որոնք ցոյց կուտան թէ որքան պարզ և հասկանալի ոճով կը գրէին։

«Տոսը գաւառը որ Բզնունեաց ծովու արեւելիկողման մեծ մասն պատեր է, Վան քաղաքովը մէկ տեղ՝ իւր մէջն պարունակած ունի շատ մը վանքեր եւ գիւղօրէք։ Որոնցմէ խիստ երեսելիներն եւ ՚ի հին ժամանակաց անուանի եղածներն այս տեսարանիս մէջը պիտի հանդիսանան պատշաճաւոր կերպով, 1858 տարուան Վ. Արծուոյ թերթից Վարազայ եւ Վան քաղաքի տեսարանացը եղանակաւ եւ ոճով։ Նախ անոնց հնագիտական տեղեկութիւնները ՚ի հին մատենից քաղած համառօտելով եւ ապա արդի տեսարանն ականատես ստորագրելով»։

Այս տողեր ստորագրողը Մանուէլ Վարժ. Արտամետցեանն է։

Մեսրոփը Քահանայ Փափագեանը կ'առաջարկէր Վասպուրականի մէջ հիմնել «Ընթերցասիրաց Ընկերութիւն» մը։

«Ընթերցասիրաց Ընկերութեան համար ամէն կահ կարասեօք զարդարուած մաքուր սենեակ մը պատրաստուած պիտի ըլլայ. ուր զետեղուին ազգային ամէն տեսակ հին եւ նոր տպեալ և ձեռագիր գրքեր, տետրակներ և յրագրեր։ Այս ընկերութիւն մասնաւոր ժողով մը պիտի կազմէ ընկերութեան անդամներէ բաղկացեալ, որոնք երաշխաւոր պիտի ըլլան հաւաքուած բոլոր ստակին։ Կեդրոնը յարմար և ապահով տեղ մը պիտի ըլլայ և անկէ շատ ճիւղերու ալ կրնայ բաժնուիլ միևնոյն նահանգի մէջ»։

Ահա և Տիգրան Գալփակճեանի աշխարհաբարը։

«Ազգասէր ճանապարհօրդ՝ երբոր Անիին մօտենաս, պիտի դիմաւորեն քեզ ոչ թէ Անիի ազգայիները, այլ այն Անեցի թուշունները եւ զազանները, որոնք արդարեւ Անեցի են, վասն զի իրենց բոյները թողնէ թող. Անիին մէջը հաստատած են եւ շատ ալ ապահով են։ Գնա՛ հարցուր ո՞վ ազգասէր, եւ քու հարցմանդ պատասխան առնելու համար տներակներուն մէջէն ելած արձագանքներովը գոհ եղիր. հարցուր թէ ո՞ր է այն հազաքաւոր բիւրաւոր Հայկականց բազմութիւնը»։

Թէ «Արծուի Վասպուրական»ի խմբագրութիւնը, որքան նա-

խանձախնդիր էր, որ թերթը միշտ աշխարհաբարին մօտենայ, ապա ուրեմն մէջըրեբենք հետևեալ բնորոշ ծանօթութիւնը.

«Նիւթին սրբագրիչը տպարանէն հեռու տեղ գացած ըլլալով, տպագրութեան մէջ աշխարհաբարին վայելչութիւնը կորսնցնող սխալներ եւ տառասխալներ եղած է, ուստի հարկ համարեցինք ուղղելու»:

Այդ սխալները շատ աննշան են, օրինակ ը-ի մը պակասը «աշխարհաբարին վայելչութիւնը կորսնցնող» պարագայ նկատուած է:

Վարագը իւր դպրոցով ու թերթով, իւր հոգևորական և աշխարհիկ գործիչներով, ջերմ պաշտպան կը հանդիսանար աշխարհաբար լեզուի մշակումին և ժողովրդականացման այնպիսի ժամանակի մը մէջ, երբ հոգևորական, պահպանողական և աւանդամոլ բազմատեսակ հոսանքներ խաչակրութիւն մը կազմած էին աշխարհաբարի դէմ, որուն գոյութիւնն անգամ ամօթ և նախատինք կը սեպէին զրաբարին համար:

ԺԳ.

ԴԱԻԵՐ ԵՒ ՄԱՀԱՓՈՐՁ՝ ԽՐԻՄԵԱՆԻ ԴԷՄ

Խրիմեանի հանրօգուտ գործը, վայելած ժողորդականութիւնը և դպրոցի ու թերթի յաջողութիւնները նախանձի, վրիժառութեան և դաւադրութեան նոր դոճեր բացին անոր թշնամիներու և հակառակորդներու առջև: Վանի «Իշխաններ»ն ու խաւարամիտ կղերը, ձեռք ձեռքի տուած ամէն տեսակ ստոր դաւեր լարեցին զայն վարկաբեկելու և տապալելու համար: Եւ ահա բողոքներ, դժգոհութիւններ և հալածանք ծայր կ'առնեն Վանի մէջ՝ Խրիմեանի դէմ: Ամբաստանագրեր կ'ուղարկուին Կ. Պոլիս, Պատրիարքարանին՝ պահաջելով որ Խրիմեանը դատի կանչուի: Խնդիրը այնքան լուրջ բնոյթ կը ստանայ, որ Խրիմեանը կը ստիպուի 1859-ի նոյեմբերին, անձրևոտ և ցուրտ եղանակին, ճամբայ իյնալ դէպի Կ. Պոլիս, ուր Պատրիարքարանի և ազգային շրջանակներու կողմէ մանրակրկիտ քննութիւններ կը կատարուին: Կը պարզուի, որ անոր գործունէութիւնը շատ արդիւնաւոր եղած է և ազգին օգտակար: Անոր դէմ ուղղուած բո-

ղործներն ու մեղադրանքները կը համարուէին ստոր դիտումներու և նախանձի արդիւնք և այսպիսով Խրիմեանը պարզերես և արդար կը հռչակուէր:

Խրիմեանը Պատրիարքարանի և իւր բարեկամներու շրջաններուն մէջ մանրամասն զեկուցում կուտայ Վան-Վարազի իւր եռամեայ գործունէութեան մասին, Ամենուրեք կը գնահատեն իւր գործը և բարոյապէս ու նիւթապէս կը քաջալիւնեն զինք:

«Հայաստանցի Վարդապետ»ը նորէն Պոլսահայերու յարգանքին ու համակրանքին կ'արժանանայ և ամէն կիրակի կը հրաւիրուի այս ու այն եկեղեցին պատարագելու և քարոզելու, Խիւ քարոզները նորէն ազգի ու հայրենիքի սիրոյ և ուսման ու դաստիարակութեան մասին կ'անդրադառնային:

Կիրակի օր մը, 1859 թուի Մայիսի մէջ, Խրիմեանը Սկիւտարի Ս. Կարապետ եկեղեցոյ մէջ կը քարոզէ բնարան ունենալով՝ «Ի՞նչ է Ազգասիրութիւն»: Այս քարոզին ներկայ կ'ըլլայ Վանեցի երիտասարդ առևտրական մը—Կարապետ Կանչէեան—որ հայրենախօս քարոզչի «խրատներուն սիրով ունկրնդիր» կ'ըլլայ և կը մտածէ, թէ՛ «Պէտք է որ ազգին ծառայիմ, բայց ի՞նչ բանով՝ տգիտութիւնը թագաւորներ է վրաս: Մտածեցի՝ ի՞նչ միջոցով կրնամ ասոր հլրը ձեռքս բերել»: Եւ ահա Կարապետ Կանչէեանը կը դիմէ Խրիմեանին:

«Անձնանուէր Արծուի սուրբ հայրն մխիթարեց իմ տարակուսեալ անձս, առ որ երես անկեալ աղաչեցի՝ որ Վասպուրական գաւառին միջի նոր ծաղկեալ ժառանգաւորաց զպրոցին մէջը մշակուելու համար, զիս իւր պթոտ թեւերուն տակը առնէ: Այս խնդիրս ընդունեց սիրով, ուղղիցի ճանապարհս դէպ 'ի արևելք, Յուլիս ամսոյ մէջը Վարազայ վանուց ամենասուրբ Տաճարը համբուրելու արժանացայ: Սկսեցի գիտութեան բարեհամ պտուղները վայելել. որուն ցանկալի քաղցրութեամբը զմայլած՝ կուրախանամ հոգևորապէս: Վարազայ լեւան ծայրէն զեղեցիկ արշալոյս մը ծագել սկսեր է, որուն յոյսը անշուշտ իւր բոլորի երկիրներն պիտի լուսաւորէ: Աղօթենք Խրիմեան Գ. Տ. Մկրտիչ Վարդապետի կենաց համար, որ անխոջ քանասիրութեամբ զՀայաստանն լուսաւորել կը տքնէ եւ կերպ կերպ նեղութիւններով կը տանջէ իր անձը 'ի սէր ազգիս:

Յուսով եմք որ քիչ ժամանակէն պիտի յաջողի նորին մշակած պարտիզի պտուղները»*)).

Ահա թէ ինչ ազդեցութիւն կը թողնէին Խրիմեանի բարոգները Կ. Պոլսոյ Հայոց մէջ, մինչդեռ Վանէն իւր հակառակորդներն ու թշնամիները անդադար ամբաստանագրեր կ'ուղարկէին Կ. Պոլիս, պահանջելով, որ Պատրիարքարանը Վարազայ վանահայրութիւնը Խրիմեանին չը յանձնէ, անգամ թոյլ չը տրուի, որ նա Վան վերադառնայ կայն. Այս բոլորը գուր անցան. Վանի մէջ իւր դէմ յարուցուած հալածանքները աւելի ևս տարածեցին անոր համբաւն ու ժողովրդականութիւնը ոչ միայն Կ. Պոլսոյ, այլև Թուրքիոյ, Կովկասի ու Պարսկաստանի մէջ.

Գաբրիէլ Արքեպ. Երրոյեանի մահէն յետոյ, Պատրիարքարանի կողմէ Վան-Վասպուրականի Հայոց Առաջնորդ նշանակուած էր Կ. Պոլսեցի Իգնատիոս Վարդապետ Գազմաճեանը, որ ազատամիտ, ուսումնագէտ և կարող հոգևորական մըն էր. Իգնատիոս Վարդապետը ամէն կերպով կը քաջալերէր Խրիմեանի ձեռնարկները, սակայն Վանի Հայ «Իշխաններ»ն ու խաւարամիտները կը ջանային համոզել Առաջնորդը, որ «երես չը տայ Խրիմեանին».

Իգնատիոս Վարդապետը այնքան կը գնահատէր Խրիմեանի գործունէութիւնը, որ յաջողեցաւ «Իշխաններ»ու մէկ մասը իր կողմը գրաւել և 1859 Մայիս 23-ին այցելութեան երթալ Վարազայ վանքը.

Խօսքը տանք ** Արտամեղեանին.

«Գերապատիւ Տ. Իգնատիոս պայծառափայլ և ազգախնամ արի առաջնորդ Սուրբ Հայրն, իւր շնորհաբեր գալստեամբն պատուասիրեաց յատուկ այցելութեամբ թէ Ս. վանքս եւ թէ ժառանգաւորաց Վարժարանս, ուր համառօտակի քննութիւն մը առնելէն ետեւ՝ մեծապէս զոհունակութեամբ պատուեց եւ յատուկ յորդորակներ եւ քաջալերական շատ խրախուսանքներ տուաւ. և յարգոյ իշխան աղայից համակամութեամբ ժամադիր ալ եղաւ, որ քանի ամիսէն գկնի, ընդարձակ կերպով եւ մանրամասնաբար քննութիւն մը եւս տրուի ՚ի ցնծութիւն բոլոր հայրենասիրաց».

Երբ Վանի հակախրիմեանականները կը նկատեն, որ Առաջ-

*) «Արժուի Վասպուրական». 1859. Սեպտեմբեր. էջ՝ 243—245.

նորդ Իգնատիոս Վարդապետի համակրանքն ալ Խրիմեանի կողմն է, աւելի կը զայրանան և ամէն տեսակ ստոր միջոցներու կը դիմեն Խրիմեանը տապալելու և «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ն ու «Արծ- ուի Վասպուրական»ը խորտակելու համար:

Այս դաւերը կը նիւթուէին Վանի մէջ, երբ Խրիմեանը 1859-ի ամրան Կ. Պոլսէն ճամբայ կ'իյնար զէպի հայրենիք, Պատրիարքա- րանի և իւր բարեկամներու՝ նիւթական և բարոյական օժանդակու- թեամբ քաջալիրուած: Վան հասնելէ յետոյ նա նոյն թափով ու եռանդով կը շարունակէ դպրոցի և թերթի գործը մեծ յաջողութեամբ:

Հակախրիմեանականներու նախանձն ու կատաղութիւնը այն աստիճան կը բորբոքուի, որ անոնք զաղտնի կ'որոշեն սպաննել տալ Խրիմեանը: Սակայն ո՞ր Հայ անհատը կը համարձակուէր այդ ոճիրը կատարել: Ոչ ոք յանձնառու չը պիտի ըլլար անմեղ արիւն թափել: Այն ատեն, Խրիմեանի թշնամիները Ռշտունեաց գաւառի Ոստան աւանէն բերել կուտան Միր-Մահմուդ անունով քիւրդ աւազակ մը, որուն օ հատ Օսմանեան հնչուն ոսկի տալով կը հրահանգեն, որ յարմար և ամայի տեղ մը Խրիմեանին զէմը ելնէ և սպաննէ:

Ամառային առաւօտ մը, Խրիմեանը մենակ ու ոտքով Վարա- գայ վանքէն ճամբայ կ'իյնայ Վան երթալու համար: Մօրուքն ու մագեբը հովին տուած, Խրիմեանը հանդարտ քայլերով կ'իջնէ մինչև Զըռիկ Աղբիւրի մօտերը, երբ յանկարծ ձորի մը մէջէն, դարանակալ քիւրդ Միր-Մահմուդը հրացանը ձեռքին Խրիմեանին դիմացը կը ցցուի: Վասպուրականի Արծիւը իւր խորաթափանց հայեացքը կ'ուղ- ղէ քիւրդի աչքերուն: Քիւրդը կը շփոթի, կը դողայ և հրացանը ձեռքէն կ'իյնայ գետին:

— Ի՞նչու շփոթուեցար ու կը դողաս, բարեկամ.— կը հարցնէ Խրիմեանը:

— Կ'ուզէի բեզ սպաննել...— կը բացականչէ քիւրդը և գետին իյնալով ծնկաչոր կը մօտենայ և կը գրկէ Խրիմեանի ոտքերը:

— Հապա ինչո՞ւ չը սպաննեցիր,— բարի ժպիտով մը կը հարցնէ Խրիմեանը:

— Աստուած իմ ձեռքը բռնեց, իսկ խղճիս ձայնն ալ թելադրեց, որ պէտք չէ սուր բարձրացնել Աստուծոյ օրհնեալի վրայ: Քո թշնա- միներն ինձ կաշառեցին, որ ես սպաննէի բեզ, բայց ահա կը տես-

նես, ձեռներս կը դողան. ոչ ես այլ ոճիրը չը պիտի կատարեմ, ես Աստուծոյ օրհնեալի վրայ չեմ կրնար ձեռք վերցնել:

— Դուն ալ օրհնեալ ըլլաս, որդի,— կ'ըսէ Խրիմեանը— երթաս խաղաղութեամբ, բայց այդ բոլորը ինչ որ ըսիր ինձ, ուրիշներուն չը յայտնես:

— Դուն կը ներես քո թշնամիներուն,— կը հարցնէ քիւրդը:

— Աստուած այդպէս կը պատուիրէ,— կը պատասխանէ Խրիմեանը:

Այս խօսակցութենէն յետոյ, Խրիմեանն ու Միր-Մահմուդը բաղդը անուշ գրուցելով կը շարունակեն ճամբան և կը մօտենան քաղաքին ու փողոցներէն անցնելով կը բաժնուին իրարմէ:

Հակառակ Խրիմեանի պատուէրին, քիւրդը ամենուրեք կը պատմէ այս դէպքի մանրամասնութիւնները: Հակախրիմեանականները թէև կը խայտառակուին, սակայն նորէն կը շարունակեն իրենց դաւերն ու հալածանքները:

Այս մահափորձի լուրը ժամանակին տարածուեր է Հայութեան մէջ և արձանագրուած է Խրիմեանի հին ու նոր կենսագիրներու կողմէ:

Սակայն այս բոլոր դաւերու և հալածանքներու մէջն անգամ, Խրիմեանն աննկուն, քաջարի և որ զլխաւորն է անյիշաչար մնաց և շարունակեց իւր ժողովրդանուէր գործունէութիւնը Վան-Վասպուրականի մէջ, «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ը իւր փառքի ե բարեգարդութեան լաւագոյն շրջանը կ'ապրէր, իսկ «Արծուի Վասպուրական»ն ալ խմբագրութեամբ «Հայրենախօս Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեան»ի՝ «Թողուցեալ հայրենասէր թեօք յԱրծուինի Մենաստանէն Վարագայ» կը սաւառնէր Հայաստանի և հայկական հեռաւոր գաղութներու մէջ, տանելով ազգի սէրն ու հայրենեաց ողջոյնը: Հայր Արծիւր շրջապատուած իւր Արծուաձագերով, Վարագայ մէջ կը հաստատէր հիմաւոր Արծուաբոյն մը, որ տարինհրուրն թացքին պիտի դառնար Վասպուրականի կրթական տաճարը: Վարագը Խրիմեանի սկզբնական բազմարդիւն և ազգանուէր գործունէութեան հոյակապ կեդրոնն էր, որ հետզհետէ իւր վրայ պիտի սեւեռէր համայն Հայութեան ուշադրութիւնը: Խրիմեանը Վարագայ հոգին էր, Վարագը Խրիմեանի սիրտն էր, անոր զգացումներու աղբիւրը, անոր աշխատանքի և եռանդի ներշնչարանը: Ահա թէ ինչո՞ւ Հայր Արծիւր այնքան կապուած էր Արծուաբոյն Վարագայ և իւր արծուաձագերու հետ:

ՎԱՆ – ԱՂԹԱՄԱՐԻ ԿՂԶԻՆ ԵՒ ՎԱՆՔԸ, որու տաճարին մէջ 1854 թուին խրմեանը վարդապետ ձեռնադրուեցաւ, նպատակ ունենալով Աղթամարը դարձնել «Վասպուրականի Վեներաբլ»ը, բայց թոյլ չը տուին:

(Աղթամարի կղզւոյ բարձր ժայռի «Քարազուրի»ի վրայ նստած՝ անմահ ԲԱՅԶԻՆ 1857ին գրեց իւր «Չայն տուր ով ծովակ» երգը):

ՄՈՒՇ – Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԸ, որու վանահայր և ճարտի չայոց առաջնորդն էր խրմեան չայրիկը, 1862–1869: Մշու Սուլթան Ս. Կարապետի վանքը այժմ աւերակ և ամայի է, 1915էն ի վեր:

ԷԶՄԵԱՅԻՆ – ԽԻՄՆԱՆ, ՀԱՅՐԻԿԻ ՀԻՄՆԱՅ (1896) ԹԱԳԱՐԱՆԸ, որ այսօր կը կոչուի «Հայրենեան Թանգարան» իւր պատմական շէնքի և առաջադրական բաժնեկերով:

ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿ

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՏԱՄՆԱՄԵԱԿ

1860—1870

Ա.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԽՐԻՄԵԱՆ

Ր Ե Ի Մ Տ Ա Հ Ա Յ ազգային, հանրային, մտաւոր և կրթական վերածնութեան զարագլուխը կը հանդիսանայ Ազգային Սահմանադրութիւնը, որուն հիմքը դրին խումբ մը ժողովրդասէր, լուսամիտ և ազատասէր երիտասարդները—Գրիգոր Օտեան, Տորթ. Նահապետ Ռուսինեան, Տորթ. Սերվիշէն, Ստեփան Ասլանեան, Բարունակ Ֆէրուհ-Խան, Մկրտիչ Աղաթօն, Կարապետ Իւթիւճեան, Արիստակէս Այթուն-Տիւրրի, Մինաս Մինասեան, Յակոբ Կրճիկեան, Նիկողոս Պալեան, և ուրիշներ:

Ազգային Սահմանադրութիւնը կը հիմնուէր Կ. Պոլսոյ մէջ 1860 թուի Մայիս 24-ին, Ադրիանուպոլսեցի Սարգիս Արքեպիսկոպոսի Պատրիարքութեան օրով:

Ազգ. Սահմանադրութեան հիմնական սկզբունքն է.

«Ազգին ամեն մէկ անհատը առ ազգը պարտաւորութիւններ ունի, ազգն ալ իր կողմէն առ ազգային ամեն անհատ պարտաւորութիւններ ունի. դարձեալ ամեն մի անհատ իւրաւունքներ ունի ազգէն և ազգն անհատներէն»:

Ազգ. Սահմանադրութիւնը կուգար ոչ միայն Արեւմտահայ մտաւոր ու մշակութային կեանքին զարկ տալու, այլև հեռուէ հեռու կուրուագծէր Թիւրքիոյ Հայութեան ազատագրական և բաղադրական ձգտումները:

Պատրիարքարանի և Կ. Պոլսոյ ազգային շրջանակներու անուշադրութեանը մատնուած Տաճկահայաստանի գաւառներու Հայութիւնը, Ազգ. Սահմանադրութեան միջոցով՝ իւր իրաւունքն ու ձայնը կը ստանար: Ազգ. Սահմանադրութիւնը, սկզբէն իսկ զարկ տուաւ կրթական ու դպրոցական գործի զարգացման: Վասն զի՝—«Դրպրոցն է մտաւոր վերածնութեան խոշորագոյն ազդակը: Եւ Սահմանադրութիւնը առանձնապէս զարկ տուեց դպրոցին: Մի տենդային և շինարար գործունէութիւն: Հայ մարդը ցոյց տուեց այն օրերից ի վեր, որ իր մի շարք հիմնական արատների հետ՝ ունի անվիճելի մի առաքինութիւն — զնահատել ուսումն ու գիտութիւնը, զնահատել դպրոցն ու առաջադիմութիւնը: Հիմնւեցին ընկերութիւններ, գումարեցին դպրոցական, դրամական ֆօնդեր, թափ առաւ մասնաւոր բարեգործութիւնը, որ մինչև օրս էլ մեք հանրային գործունէութեան տիրապետող գծերից մինն է»*):

Ազգային Սահմանադրութեան լուրը կը հասնէր նաև Վան: Վարագայ Արծուարոյնը կը թնդար ուրախութեան աղաղակներով: Հայր Արծին ու արծուաձագերը գոհ և երջանիկ էին, որ վերջապէս կը շարժէր կեդրոնը—Կ. Պոլիս—և գաւառաբնակ Հայութեան վիճակն ու ձայնը հաշուի կ'առնէր: «Արծուի Վասպուրական»ի խմբագիրը —նոյն ինքն Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանը—Վարագայ բարձունքներէն կ'ողջունէր Ազգային Սահմանադրութեան հռչակումը, և իւր թերթի մէջ՝ «Ազգային նոր Սահմանադրութիւն եւ հիմնադիրք նորին» վերնագրով խմբագրական (13 էջանոց) ընդարձակ յօդուածով մը կը ջատագովէր ազգային ու պատմական այս վերածնունդը—Ազգ. Սահմանադրութեան հռչակումը, որուն հետ համեմատութեան կը դնէր նաև Հայոց պատմութեան երախտաւոր դէմքերու գործերը:

Խրիմեանի քարոզներն ու «Արծուի Վասպուրական»ի յօդուածները կը հետապնդէին, որ գաւառաբնակ Հայութիւնը ուսման և կրթութեան լուսով դաստիարակուի և անոր իրաւունքն ու ձայնը յարգուի և հաշուի առնուի: Ազգային Սահմանադրութիւնը այդ ազգօգուտ գաղափարներն ու քարոզները կը մարմնաւորէր և Արևմտա-

*) Միքայէլ Վարանդեան—«Հայկական Շարժման Նախապատմութիւն». Հատոր երկրորդ. Ժընեվ. 1914. էջ՝ 36: (Հրատ. Հ. Յ. Դ—եան):

հայ ներքին կեանքը հիմնովին կը յեղաշրջէր: Կղերի, ամիրաններու, «Խաւարեալք»ի և պահպանողական հոսանքներու իշխող լուծը կը տապալուէր և ժողովրդական, ռամկավարական սկզբունքները կ'ողողէին արեւմտահայութեան հոծ զանգուածներու միտքերը: Ազգային Սահմանադրութիւնը Արեւմտահայ մտաւոր, կրթական, ազգային և ազատագրական հոյակապ յուշարձանն է, որուն կերտողներէն մէկն ալ, համարձակ կերպով կրնանք ըսել, որ Մկրտիչ Վարդապետ Խըրիմեանն եղաւ, իւր «Արծուի Վասպուրական» թերթով: Խօսքը Խրիմեանին է.

«Ո՞վ կարէ պատմել Արծուոյ սրտի ծայրալիը հրճուանքը. մինչ պայծառ արեւ օրը ու բարեպատեհ ժամը կ'ողջունեն զինքն, ո՞վ կարէ ճառել նորա հայրենասէր ոգւոյն անպատում ցնծութիւնը երբոր ինքն ալ իր սուրբ անուանակից Յովհաննու Մկրտչի նման ձայն կուտայ բոլոր Հայաստանին թէ՛ «Այս ուրախութիւն, որ իմս է՝ լըցեալ է»:

«...Բիւզանդիոնի բարձրութենէն Մասիսն լուսաշող անձրեացնցող ամպերուն մէջէն բազմագունեան աղեղին հաշտութեան նշանով սիրուն ճառագայթները կ'արձակէ: Մեղուն ալ սիրաճախրիկ թեւերուն վրայ մեղրանիւթ ծաղիկներ բարձած՝ բզզալով խայտալով դէպ 'ի Հայաստան կը թռչի 'ի վաղուց քաղցրութեան կարօտ հայ մանկտիներուն բերնին անուշահամ մեղր կրնծայէ: Ի՞նչ, Ազգային նոր Սահմանադրութիւնը: Ո՞վ սարէ սար թռչելով ժողովեց ծաղիկները ու շինեց այս մեղրը, ժիր աշխատասէր մեղուաց միաբան խումբ մը Բիւզանդացի գրասէր Ուսումնականաց, ո՞վ ճաշակեց ու տեսաւ որ քաղցր էր ու միանգամայն յարմար և անոյշ Հայոց բերնին. Տէր Սարգիս արժանափայլ Սրբազան Պատրիարք, Պօլսոյ իմաստուն եկեղեցականաց Դասք՝ ու բոլոր խորհրդակից Իշխանաւորը Հայոց. եւ մանաւանդ ազգին յառաջդիմութեանը աւելի ցանկացող Պօլսեցի հայ Հասարակութիւնը: Չեմ գիտեր Արծիւը կարող պիտի ըլլայ իւր տկար մտքով չափել այս նոր պարծանաց յաւերժագիր արձանը, զոր ունին կանգնել ու հաստատել հայրենի գաւառներուն մէջը: Այո, որչափ Արծուոյ թեւերուն ուժ կը բաւէ պիտի Վարագայ լեռնէն թռչի ամենուրեք այս եկեղեցազարդ ու հայրենաշէն ա-

ոարինեաց արիական գործը բոլոր Հայկազանց ականջներուն հրոշակելով հրատարակէ:

«...Թող սիրէ ու գովութեամբ հռչակէ Արծիւը Բիւզանդացի Հայկազունները, որոնք զրացի եւրոպացուց օրինակէն արթննալով՝ իբր տասն և հինգ տարուայ միջոցը դպրոցներէն դուրս հանին մեծ խումբ մը առոյգ պատանիները, որք ուսման և գիտութեան զրահներով զինուորած ու ձեռքերնին առնելով մէկ մէկ երկաթեայ կռան՝ հրաւէր կը կարգան, իմաստութիւն, գիտութիւն, ուսումն և մտաւորութիւնը:

«...Ազնիւ ընթերցող. ազգը, հայրենիքը քաղաքականութեամբ կրթելու և լուսաւորելու համար բուն առաջին միջոցը Ազգային սահմանադրութեան օրէնքն է, որ հսկող, արթուն ու շրջահայեաց աչք մըն է, որ ազգային զանազան կառավարութեան մասերուն վերայ գլուխ կեցած պահապան զինուորի մը նման կը հսկէ:

«...Արժան կը համարիմ բոլոր Վասպուրական գաւառի կողմէն ՚ի սրտէ շնորհակալութիւն մատուցանել Պօլսոյ այն ազգասէր կաճառորդաց, որոնք հիմնադիր սկզբնաւորութեամբ պատճառ եղան Ազգային Սահմանադրութեան հաստատելուն»*):

Ազգ. Սահմանադրութեան հռչակումի առթիւ Վարազայ մէջ կատարեցին պաշտօնական հանդէս մը, որուն հրաւիրուած էին Վանի նահանգապետ փաշան, Հայոց Առաջնորդ, քահանաներ, քաղաքի ուսուցիչներ, երեսկիներ և այլն:

Այսպէս ահա Ազգ. Սահմանադրութիւնը մուտ կը գտնէր Վասպուրականի մէջ և հետզհետէ փորձադրութեան կը դրուէր. Կը կազմուէր «Գաւառական Ընդհանուր Ժողով»՝ նախագահութեամբ Առաջնորդին. Կ'ընտրուէին Կրօնական և Քաղաքական Ժողովներ, որոնց խառն նիստերուն կրնախագահէր Առաջնորդը. Քաղաքական Ժողովին կ'անդամակցէին Վանի երեսկիներ— «Ազգին կամ տեղական իշխանութեան ծառայութեանց մէջ գլխաւոր պաշտօնով մը պատուեալ անձինք»՝ որոնց մեծ մասը բէյեր և աղաներ էին. Ասոնք Ժողովուրդին կողմէ կը կոչուէին «Օնիֆիլէր» (այսինքն 12-ներու ժողովը), որուն պարտականութիւնն էր «գաւառական ծանր կամ ընդհանրական գործեր տնօրինել»:

*) «Արծուի Վասպուրական», 1860. Դ. Տարի. Թիւ 2. էջ՝ 21—35:

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԴԷՊՈՒ ԿՈՎԿԱՍ ԵՒ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ

Վարազայ «Ժառանգաւորայ Վարժարան»-ն ու «Արծուի Վասպուրական» թերթը երեք տարի շարունակ, Կ. Պոլսեցի Հայ բարերարներու և Խրիմեանի համակիրներու նուիրաբերած դրամական աջակցութեամբ ապահովուեցան: Դպրոցը բարեկարգելու, վանքը ծաղկեցնելու և ուսման ու կրթութեան գործը աւելի հաստատուն և դրական դարձնելու համար, Խրիմեանը կ'որոշէ Վանէն ուղեորիլ դէպի Կովկաս և այս անգամ ալ Կովկասահայութեան բարոյական և նիւթական օգնութեան ձեռք կարկառել, յանուն իւր ազգօգուտ ձեռնարկներուն:

Խրիմեանի նպատակն էր նաև մօտիկէն ուսումնասիրել Կովկասի Հայոց բարոյական, կրթական, գրական և ազգային կեանքը և որ գլխաւորն է սերտ կապ ու ջերմ յարաբերութիւն մը ստեղծել Թուրքիոյ և Ռուսաստանի Հայոց մէջ, վասն զի այդ երկու հատուածներու մերձեցման և եղբայրական ու փոխադարձ օգնութեան կարիքը ժամանակակից և ազգային տեսակէտով շատ կենսական էր:

Վարազայ գործերը կարգադրելէ յետոյ, Խրիմեանը իւր երկու աշակերտներու՝ Գարեգին Սրուանձտեանի և Հրաչեայ Սեփեանի հետ կը պատրաստուի Վանէն մեկնիլ դէպի Կովկաս: Խրիմեանին կ'ընկերանայ Վանի Առաջնորդ Իգնատիոս Վարդապետ Գազմաճեանը, որ կ'ներթար էջմիածին եպիսկոպոս ձեռնադրուելու:

Եւ ահա, 1860 թուի Նոյեմբերի 10-ին, ցրտաշունչ և անձրեւոտ առաւօտ մը, Խրիմեան և իւր ճամբորդակիցները Վանէն կը մեկնէին և ութ օրուայ տաժանելի ճամբորդութենէ մը յետոյ կ'իջնեն էջմիածին: Խրիմեանը ներկայանալով էջմիածնի ժամանակակից Գահակալին՝ Կ. Պոլսեցի Մատթէոս Ա. Կաթողիկոս Չուխաճեանին ճակարագրեց Հայաստանի վիճակը, բացատրեց որ առանձին ուշք պիտի դարձնել քնիկ երկրի ժողովրդի վրա, պատմեց իր ձեռնարկութիւնների մասին, խնդրելով որ իրան մի կօնդակ տրվի, որպէս զի ինքն այդ կօնդակով պտտի Կովկասի զանազան կողմերը և հանգանակութիւն անի»*):

*) Բ. Մալումեան—Խրիմեան. էջ՝ 46:

Խրիմեանը կը ծանօթանայ նաև Էջմիածնի միաբաններու հետ, որոնց մէկ մասը սիրով և համակրանքով կը քաջալերեն անոր գործունէութիւնը, իսկ միւս մասն ալ նախանձով և ատելութեամբ լեցուած՝ կը համոզեն Կաթողիկոսը, որ կոնդակ չը տայ Խրիմեանին: Մատթէոս Կաթողիկոսը տատանման մէջ կ'իյնայ և «երբմն սառն, երբմն ջերմ» վերաբերմունք ցոյց կուտայ Խրիմեանին:

Վաղարշապատցի Գրիգոր Աղա Տէր Մկրտչեան-Մալինցեանը «որ Կաթողիկոսին, Օինօղին և միաբանութեան առջև պատկառելի և ազդեցիկ անձ» մըն էր «ծանօթ և սիրող Խրիմեանի գործոց և համբաւոյն, այլ զոր անձամբ դեռ նոր կը տեսնէր» մէջտեղ եկաւ և իր ազդու միջնորդութիւններով յաջողեցաւ Կաթողիկոսէն ստանալ Խրիմեանի ցանկացած կոնդակը:

Կիրակի առաւօտ մը, Նոյեմբերի վերջերը (1860), Խրիմեանը պատարագեց Էջմիածնի Մայր Տաճարին մէջ, ուր ներկայ էին ոչ միայն Կաթողիկոսն ու միաբանները, այլև խուռներամ ժողովուրդ: Խրիմեանը խանդավառ քարոզ մը խօսեցաւ՝ կրօնի, եկեղեցոյ, ազգի և հայրենիքի մասին: Ի վերջոյ ծանրացաւ ազգասիրութեան վրայ և կոչ ըրաւ, որ նոր սերունդը հետեւէ իւր նախնեաց քաջարի արքաներու և սպարապետներու օրինակին և իւր անձը նուիրաբերէ ազգի ու հայրենիքի ազատութեան համար:

Եօթն օր Էջմիածին մնալէ յետոյ, երբ կոնդակն ալ առած էր, Խրիմեանը իւր երկու աշակերտներու հետ՝ Երևան — Ախտա — Դիլիջան — Ղարաբիլիսէ գծով կ'երթայ Թիֆլիս և կ'իջնէ Առաջնորդաւան: Այն ժամահակուայ Թիֆլիսի (Վրաստան — Իմերեթի) Առաջնորդն էր Սարգիս Արեւայ. Հասան-Ջալալեանը, որ «մեծ պատուով ընդունեց Խրիմեանը, հիւրընկալեց, կոնդակը հանդիսապէս ընթեռնուլ տուաւ, ինքն անձամբ ղրուատեց գլխիմեան, նպաստելու յորդոր կարգաց, և շէն գումար մը ստորագրեց հանգանակութեան տուամարին գլուխը. իւր կառքով այցելութեան կը շրջեցնէր նշանաւոր անձանց, բայց ամէն կերպով կը հսկէր որ առանձին տեսնուելու մարդ չերթար Խրիմեանին, և ոչ Խրիմեան այլոց՝ առանց իրեն»*):

Սակայն Խրիմեանը չի կրնար հանդուրժել Սարգիս Արեւայի հսկողութեան լուծը և կ'ուզէ իր մեկուսացած վիճակէն դուրս գալ

*) Աշակերտ — «Արեւել» օրապիւր. Կ. Գոլիս. 1885:

ու մտնել ժողովրդի մէջ. Եւ ահա Խրիմեանը հրապարակ կուգայ.

Թիֆլիսի եկեղեցիներու մէջ ազգաշունչ և հայրենասիրական, խանդավառ և ոգևորիչ քարոզներ կուտայ տիրելով «Ժողովրդի մտքին և սրտին»: Բարձրահասակ, արծուաքիթ և խորաթափանց աչքերով Խրիմեան Վարդապետը «եկեղեցու բեմից ողջոյններ էր տալիս ժողովրդին՝ Հայաստանի անունից, քարոզում էր մարդասիրութիւն և առաջադիմութիւն: Հայաստանցի Վարդապետը կարճ միջոցում ժողովրդի պաշտելին դարձաւ. Ամենքն էլ ուզում էին նրա հետ ծանօթանալ, խօսել, նրանից մի յիշատակ ստանալ» կը գրէ Խ. Մալումեանը:

Սակայն խօսքը տանք ժամանակակից և ականատես վկային — Գաբրիէլ Մուրադեանին*), որ «Կռունկ Հայոց Աբխազին»**) ամսագրին մէջ (1860 թիւ 12) կը գրէր «Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեան Վանեցի, կամ Վասպուրական Արծիւր Թիֆլիզում» ընդարձակ յօդուածը, որմէ կը մէջբերեմ այս տողերը.

«...Այս վրայ երկրորդ կիրակին է, որ տեղիս եկեղեցական տաճարներէ սեղաններն զղրդում են մի հայրենասէր ոգով վառուած նորահէկ վարդապետի նորօրինակ քարոզութեամբ. Այս վրայ երկրորդ կիրակին է, որ Թիֆլիզի Հայ հասարակութիւնը ուրախ ու զուարթ լեցւում է եկեղեցին՝ լսել մի վառվռուն և ազատամիտ վարդապետի հայրենասիրական քարոզութեանց, իրան հայրենի երկրի նուիրական սարերի, գետերի և քաղաքների անուններն, իրան եկեղեցաշէն հայրերի և հայրենաշէն թագաւորների և նախարարների առաքինի մեծագործութեանց յիշատակներն, իրան ազգի անցած և գնացած փառաւորութեան և ներկայի անփառունակ վիճակի նկարագրութիւններն. Այս վրայ երկրորդ կիրակին է, որ Թիֆլիզի հայ

*) Գաբրիէլ՝ աշխարհական անունն է Մելիսեղեկ Արեւպ. Մուրադեանին, որ Հայ եկեղեցական, ազգային և գրական ասպարէզներու մէջ պատկառելի դէմք մըն էր: Երկար տարիներ վարեց Իզմիրի Հայոց Առաջնորդութեան պաշտօնը վայելելով ժողովուրդի սէրն ու համակրանքը:

**) Մխիթարեան Միաբանութեան շունչով դաստիարակուած Գ. Գոլսեցի Մարկոս Աղաբէկեանը 1860 թուի սկզբէն հաստատուելով ի Թիֆլիս կը հրատարակէ «Կռունկ Հայոց Աբխազին» ամսագիրը (1860—1864) որ մեր մամուլի պատմութեան մէջ, իբրեւ ազգայնական թերթ պատուաւոր տեղ կը գրաւէ: «Կռունկ»-ի խմբագիրը խիստ պահպանողական էր և «Հայ Լուսաւորչական»՝ բառիս լայն առումով:

ժողովուրդը շարժուած և ոգևորված հայրենեաց յիշատակով՝ խօսելու, գատելու, հարցասիրելու և բաղդատելու առարկայ է շինել իր անցեալ և ներկայ կեանքն և վաղեմի ու այժմեան վիճակը..... Ո՛վ է այդ վարդապետն, որ այս ժամանակուսմ քաջ ճանաչում է իրան մեծ կոչումն, վարվում է իրան կոչումին համաձայն և փառասիրութեան, անձնապաշտութեան, ծուլութեան և մեղկութեան կուռքերն ոտքի տակ փշրելով՝ և միայն ազգային փառացը և պարծանցը փափաքելով՝ համարձակ լսելի է անում իր ձայնն... Դա Հրաւիրակ Արարեաց և Հրաւիրակ Աւետեաց Երկրին գործաշարժ հեղինակութիւնների հոգեծանօթ հեղինակն է, Մկրտիչ վարդապետ Խրըմեան, որ այժմ Թիֆլիզում հանդիպելով քարոզութիւն է անում. ազգի կարօտութեանը և բաղձանքին յարմար վարդապետ, որ մի ձեռքին ունի ազգային կեանքի պատմութիւնը, իսկ միւսում Ս. Դիրք, մի ձեռքին ունի անցած գնացած կեանքի մնացորդներ և փոշիներ, կորուստ և տխուր յիշատակներ, իսկ միւսումն յոյս և կենդանութիւն...».

Խրիմեանի այս քարոզներէն մէկուն ներկայ եղած է (Թիֆլիս, 1860) Հայ վաստակաւոր գրագէտ և կրթական գործիչ Ղազարոս Աղայեանը, որ իւր յուշերու մէջ կը գրէ.

«...Հայրենիքի սէրը. Դրա նիւթն ունէի ես. Բայց մի բարեպատեհ հանգամանք պէտք էր, որ վառէր և բորբոքէր. Խրիմեան Հայրիկը մի երկնային շանթով վառեց իմ մէջ այդ նիւթը:

«Հայրիկի քարոզը ես առաջին անգամ լսեցի Մէլիդանի Ս. Գէորգ եկեղեցումը (Թիֆլիս): Կանգնած էի առջևի կարգումը. Դեռ չէի տեսել Հայրիկի պատկերը. Երբոր բարձրացաւ բեմի վրայ, դեռ ես ոչինչ չը խօսեցած, սոսկ այդ հայեացքը իմ վրայ մի չլսած տպաւորութիւն գործեց. Մեծն Ներսէս, Սահակ Պարթև, Մեսրոպ վայրկենապէս պատկերացան երևակայութեանս մէջ իբր կենդանացած և առջևս կանգնած: Սիրտս լցւեց, բուկս խեղդւեց, բայց ամենայն ուժով զսպեցի ինձ և տեղս ու տեղս չորեցի, գլուխս դրի գետնին երկու ձեռքիս մէջ և խեղդւած հեկեկանքով յորդ արտասուք թափեցի: Նա սկսեց խօսել, բայց ես չէի իմանում ոչինչ, իմ հոգին իր բոլոր զգացումներով թռել էր Հայաստան: Ահա այս ժամանակից իմ առաջնան ցաւերի վրայ աւելացաւ և այս ցաւը և ինձ հա-

մար անբուժելի դարձաւ։ Աստուածասիրութիւն, հայրենասիրութիւն և ուսումնասիրութիւն երրորդութեան պէս միացեալ ուժով տիրեցին իմ ամբողջ բնութիւնը, այլևս ուրիշ զգացումների տեղի չտւին։ Աշխարհային փառք, պատիւ, վայելչութիւն բոլորովին ոչընչացան ինձ համար»*)։

Խրիմեանը «ԿՈՒՆԵԿ»-ի մէջ (1861. էջ՝ 65—64) շատ նշանակալից և արժէքաւոր յօդուած մը գրեց 'ի յայտ բերելով իւր պարզ ու պայծառ գաղափարները՝ Հայ հոգեորականներու կրօնական և և ազգային պարտականութիւններու մասին։ Այս յօդուածը, որ «Ձայն Վասպուրական Արժւոյն» վերնագիրն ունէր, մեծ տպաւորութիւն թողոյց Թիֆլիսի Հայ հասարակութեան վրայ։ Ամենուրեք կ'ըսէին—«Ահա, վարդապետը էսնց կուլի» (կըլլայ)—և «կը շրջապատէին զինքն համբուրիւ և գովեստներով, անձամբ և գրով։ չը տեսնուած ոգևորութիւն մի ծագեցաւ ժողովրդեան մէջ»։

«Ներսիսեան Դպրանոց»-ի աշակերտներէն Դանձակեցի Յարութիւն Տէր Մարտիրոսեան — Տէր Դանիէլեանցը «ԿՈՒՆԵԿ»-ի մէջ (1861. էջ՝ 65—66), «Իմամաուոութիւն ԿՈՆԿԱՆ Վասպուրական Արժւոյն ի Տփլիս» վերնագրով այս ոտանաւոր-ուղերձը կը գրէր։

«Քու գալուստ բարի Արծիւդ հայրենեաց,
Փութած կատարումն տուր մեր բաղձանաց.
Գիտենք Հայաստան աշխարհից կուգաս,
Բայց մեզ նրանից ինչ խապրիկ մը տաս։

Վարագայ սուրբ վանքն է բու օթևան,
Ինչպէս ամառուան նոյնպէս ձմեռուան.
Հայաստան աշխարհըն է բու առաջ,
Որոյ ղրութիւն յայտնի է քեզ քաջ։

Երկինք խոյանայ ամպերու վրայ,
Քու աչք հայրենեաց միշտ մտիկ կուտայ.
Վանայ գեղեցիկ ու վսեմ երկիր,
Դու ի՞նչպէս թողիր ու հոս տեղ եկիր։

*) Ղ. Աղայեան—«Իմ կեանքի գլխաւոր դեպքերը». էջ՝ 24—25։ Թիֆլիս. 1894. Տպարան Մ. Դ. Ռօտինեանցի։

Մենք պանդուխտ կռունկ, այս օտար աշխարհ՝
Կարօտ ենք քաշում հայրենեաց համար.
Չունինք մի վայրկեան հանգիստ մեր կենաց,
Մեզանից Հայաստան միշտ հեռու մնաց:

Բայց դու Հայաստան վեհ աշխարհ թողած,
Հոս տեղ Տփլիսում էր կաս զբաղած.
Եւ ի՞նչ նպատակ քո մտքի մէջ կայ,
Փութան պատասխան, մեզ շուտով ասա:

Դիտենք դու եկիր այցելու լինել,
Քու որդւոց ցաւեր դու ինքնին դիտել.
Քու աչքեր սուր են շուտով կը տեսնեն,
Սրտի ցանկութիւն շուտով կը գտնեն:

Բայց դու, ո՞վ Արծիւ, որդիդ հարազատ,
Հայրենեաց ցաւոց դու տեղեակ հաստատ.
Մէկ խարրիկ մ'ասա, մեր մայր աշխարհից,
Սրտերնիս հանգիստ առնենք ձեզանից.
Տեսնենք ինչպէս է, որ մենք էլ փութանք,
Ձեր կարօտ եղբարց մեզանից լուր մը տանք»:

Այս բարի գալուստի սրտագին ուղերձին կը պատասխանէր Գաբրիէլ Սրուանձտեանը՝ «Կռունկ»ի մէջ (1861. էջ՝ 66—70) գրելով «Համապատասխանիք նախընթաց ոճանաւորին առ դիմաւորողն Վասպուրական Արծույն» վերնագրով ոտանաւոր մը:

Այսպէս խանդավառ տրամադրութիւն մը կը ստեղծուէր Թիֆլիսի մէջ Խրիմեանի անձի և գործի շուրջ. Կը կազմակերպուի նաև հանգանակութեան գործը, որուն ղեկավարն ու հովանաւորը կը հանդիսանայ Վանի յաւագոյն և հայրենասէր մէկ գաւակը՝ Թիֆլիսաբնակ Գեներալ Երեմիա Արծուցին*), «և ինքը մի խոշոր գումար ստորագրելով խոստանում է, շարունակել ստորագրութիւնը և պէտք եղած դրամը ժողովել» կը գրէ պատմագիր Աղեքսանդր Ներսիսեանը. Հանգանակութեան գործը յաջողութեամբ կը շարունակուէր: Նուրի-

*) Ազգային մեծանուն գործիչ և «Մշակ» թերթի հիմնադիր—խմբագիր Գրիգոր Արծուցիի հայրը:

րատուններու մէկ մասը կանխիկ վճարած էր զրամբ, իսկ մէկ մասն ալ ապառիկ թողած էր: «Այս առաջին անգամն էր, որ թիֆլիսեցիք յօգուտ Տաճկահայոց զրամ էին նւիրում» կ'աւելցնէ Ադ. Երիցեանը:

Թիֆլիսի Առաջնորդ Սարգիս Արքեպ. Հասան-Ջալալեան և իւր շրջապատի կղերականները, երբ կը նկատեն Խրիմեանի վայելած համակրանքն ու ժողովրդականութիւնը, չարութեամբ և նախանձով լեցուած՝ առաջին առթիւ կը խանգարեն հանգանակութեան գործը և բազմաթիւ զրպարտութիւններով ծանրաբեռնուած ամբաստանագիր մը կը զրկեն Մատթէոս Կաթուղիկոսին, առաջարկելով, որ Խրիմեանը կանչուի էջմիածին և պատասխանատուութեան ենթարկուի: Այսպիսով կը խանգարուի նաև հանգանակութեան գործը և Խրիմեանը ստիպուած կ'ըլլայ իւր երկու արծուաձագերու՝ Գարեգին Սրուանձտեանի և Հրաչեայ Սեիկեանի հետ հեռանալ Թիֆլիսէն և երթալ Գանձակ:

Ինչպէս ամէն տեղ, նոյնպէս Թիֆլիսի մէջ 1860-ական թուերուն, Հայ կեանքի մէջ գոյութիւն ունէր հին և նոր զաղափարներու ուժեղ պայքարը: Կղերը, վաճառականութիւնը և աւանդամուր քար ուղեղները կը պայքարէին ազատամիտ և ուսումնասէր անձերու և գործերու դէմ: Պահպանողականութիւնը կը հանդիսանար մեծ ուժ մը, և կը հովանաւորուէր Ռուս բռնապետութեան կողմէ: Անդին կար հոծ զանգուած մը՝ հասարակ ժողովուրդը, որ կը խաբխափէր մտաւոր խաւարի և տգիտութեան մէջ, նման միջավայրի մը մէջ, Խրիմեանի ներկայութիւնը, բնական է, որ հաճոյք պիտի պատճառէր խոնարհ և ազատամիտ դասերուն, զրգուելով պահպանողականութեան կատաղութիւնը: Այս պայքարի մէջ տարուրերուիլէ յետոյ Խրիմեանը կը հեռանար Թիֆլիսէն, ուր Սարգիս Արքեպ. թարգմանակները չարամիտ լուրեր տարածեցին թէ՛ «Խրիմեանի գրիչն ու բերանը պետութեան ընդդէմ խօսելով, կառավարութիւնը ծանր նկատած էր և հրամայած որ Ռուսաստանէն դուրս հանեն»: Սակայն այսպէս չէր: Մատթէոս Կաթուղիկոսը կարգադրած էր, որ Խրիմեանը էջմիածին գայ, երբ նա արդէն Թիֆլիսէն անցեր էր Գանձակ շարունակելու հանգանակութեան գործը: Գանձակէն անցաւ Ղարաբաղ: Շուշի քաղաքի Հայութիւնը շատ սիրալիր և խանդավառ ընդունելութիւն մը ցոյց տուաւ Խրիմեանին, որուն հայրենախօս և

ազգաշունչ բարոզները շատ մեծ տպաւորութիւն թողած էին Շուշեցոց վրայ, Գանձակի և Շուշիի հայերը համեստ գումարներով մասնակցեցին հանգանակութեան:

Մատթէոս Կաթուղիկոսի հրամանին ընդառաջելով Խրիմեանը Ղարաբաղէն ուղղակի կուգայ էջմիածին և կը ներկայանայ Կաթուղիկոսին, որը զանազան անտեղի պատճառներ մէջբերելով Խրիմեանին տուած հանգանակութեան կոնդակը ետ կ'առնէ և ճամբու կը դնէ զայն: Սակայն Խրիմեանը առանց յուսահատուելու էջմիածնէն ճամբայ կ'ելնէ և կը շարունակէ հանգանակութեան գործը: Կ'անցնի Երևան, ապա Նախիջևան, Ագուլիս և ամէն տեղ կ'ընդունուի ջերմ սիրով և ցոյցերով:

Այս ուղևորութեան ընթացքին է ահա, որ Խրիմեանը Կովկասահայուլթեան մէջ համբաւ ու ժողովրդականութիւն կը վայելէ ոչ միայն իբրև ճշմարիտ հոգևորական և սիրտերը հրահրող բարոյիչ մը, իբրև ուսում և կրթութիւն տարածող ուսուցիչ մը, իբրև ազգանուէր և հայրենասէր դէմք մը, այլև իբրև Յեղափոխական քաղաքիչ մը, որ Հայկական Ազատագրութեան Եւ Ազատ Անկախ Հայրենիքի գաղափարախօս պատգամը կը հանդիսանաւ: Վասպուրականի Արծիւը, Կովկասահայոց մէջ կատարած այս ուղևորութեամբ, ոչ միայն լուսաւոր էջ մը կը թողուր իւր այնքան գեղեցիկ կեանքի և գործունէութեան վրայ, այլև Հայ ազատագրական և քաղաքական մտքի զարթոնքի պատմութեան մէջ՝ իբրև ռազմաշունչ քարոզչի՝ իւր արժանի տեղը կը զբաւէր:

Խրիմեանը Ագուլիսէն կ'անցնի Պարսկական Ատրպատական և հասնելով Թաւրիզ, կ'իջնէ Հայոց Առաջնորդարանը, 1861 թուի Մայիսի սկզբին:

Ատրպատականի Հայոց Ժամանակակից Առաջնորդ Գէորգ Եպիս. Վեհապետեանը շատ սիրալիր ընդունելութիւն ցոյց կուտայ Խրիմեանին, որուն բնակութեան համար ալ առանձին սենեակ*) մը կը յատկացնէ Առաջնորդարանի մէջ:

*) Սյս գետնայարկ, կիսալոյս և փոքր սենեակը ցարդ կը մնայ և կը ծառայէ իբր պահեստատուն՝ Ատրպատականի Հայոց Թեմական Տպարանին, որուն ներկայ շէնքը նախկին Առաջնորդարանն էր: «Պաշտպան Պարսկահայոց» Ջիրակացի Ստեփաննոս Եպիս. Մխիթարեանը 1889-ին Առաջնորդարանի այդ միայրկ և հնաձև շէնքը վերածեց տպարանի:

Թաւրիզի Ս.Աստուածածին Մայր Եկեղեցոյ րակին մէջ, 1860-ական թուերուն, գոյութիւն ունէր ծխական դպրատուն*) մը, ղեկավարութեամբ Յովսէփ Աւագ Քահանայ Տէր Յովսէփեանի։ Այս Տէր Յովսէփը Թաւրիզի Հայ գաղութի ԺԹ.-ըդ դարի ազգային և կերթական կեանքի պատմութեան մէջ՝ իւր արդիւնաւոր գործունէութեամբ, կարեւոր տեղ մը կը գրաւէ։ Տէր Յովսէփ Քահանան և Թաւրիզի ժամանակակից ուսումնասէր և ազգասէր երիտասարդները կը ներկայանան Խրիմեանին և ամէն տեսակ բարոյական ու նիւթական աջակցութիւն ցոյց կուտան։ Երկարատեւ և դժուար ճամբորդութենէ մը յետոյ, Խրիմեանը Թաւրիզի մէջ, մօտ ամիս մը կը հանգստանայ և առիթ կ'ունենայ համակիրներու ջերմ շրջանակ մը ստեղծել։ Թաւրիզի Հայութեան ժամանակակից անուանի ղէմբերն ու եռանդուն, հայրենասէր երիտասարդներ և պատանիները կը խմբուին Խրիմեանի շուրջ և կը լսեն անոր յորդորներն ու խրախուսանքները՝ ազգի, հայրենիքի և ուսման սիրոյ մասին։

Թաւրիզի Հայութեան ժամանակակից ղեկավար ղէմբերը— վաճառականներ և հարուստներ— Սիմոն Թումանեան, Մատուր Խան Սէթ-Խանեան, Արզուման Նազարբէկեան, Ասրի Միքայէլեան, Արրահամ Վարդանեան, Սարգիս Տէր Օհանեան, Մատթէոս Նազարեան, Խաչատուր Տէր Զաքարեան, Գէորգ Աֆթանդիլեան, Գրիգոր Եղիազարեան և ուրիշներ— անսահման ոգևորութեամբ լեցուած՝ Վարազայ «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ի և «Արծուի Վասպուրական»ի օգտին հանգանակութիւն մը կը կազմակերպեն։ Ղարաբաղցի առևտրական գործակատար հայրենասէր Յովհաննէս Շըխեանցը կը ստանձնէ «Արծուի Վասպուրական»ի Թաւրիզի գործակալութիւնը, իսկ Աւագ Աֆթանդիլեանն**) ալ— հռանդուն և զարգացած պա-

*) Այս դպրատան մէջ, 1837-ին, ուսուցիչ եղած է նաև մեր ազգային ու գրական գործիչ բազմատանջ Մեսրոպ Թաղիադեանը։

**) Աւագ Խան Աֆթանդիլեանը 1860—80-ական թուերուն, Թաւրիզի մէջ իրրեւ զարգացած և ազգասէր անձ մը համալս հանած էր։ Մաշխատակցէր Կ. Պոլսոյ, Իզմիրի և Կովկասի Հայ թերթերուն։ Գրական, կրթական և ազգային հարցերու շուրջ նամակային յարաբերութիւններ մշակած էր՝ Խրիմեանի, Սըրուանձտեանի, Գր. Արծրունիի, Բաֆֆիի, Մ. Մամուրեանի և այլոց հետ, որոնց գրուած նամակները (Աւագ Խանին) այժմ ունիմ ձեռքի տակ։ Այդ նամակները

տանի մը—կը խոստանայ թերթի համար բաժանորդներ գտնել։
Թաւրիզի մէջ իբրեւ ուսեալ, ազգասէր և եռանդուն Հայ ամենէն ա-
ւելի Խրիմեանին սիրելի կը դառնայ պատանի Աւագ Աֆթանդիլեանը։

Կը պատմեն, որ եկեղեցոյ ժամհար օր մը կուգայ և կը հարցնէ
թէ—«Հայր Սուրբ փրօք կ'ուտես»։—Խրիմեանն առանց գիտնալու
թէ փրթօշն ինչ է կ'ըսէ—«Այո, կ'ուտեմ, բեր»։—Ժամհարը կը բե-
րէ մեծ մաքրաթով մը (հողէ աման) ջուրով հարուած մածուն, մէջը
լեցուած՝ մանր կտրուած թարմ վարունգ, կանաչ սոխ, բիշմիշ,
Տէր-Աղօթիկ (շիվիթ) բանջար և սառույցի մեծ կտոր մը, նաև չոր
լաւաշ հաց։ Խրիմեանը կը վերցնէ փայտէ գդալը կը խառնէ փրթօշը
և հաճոյքով կ'ուտէ պատուիրելով ժամօր, որ այդ գովացուցիչ և
օրհնեալ Մածնափրօքը յաճախ բերէ։

Թաւրիզի մէջ քաղցը և անմոռաց յիշատակներ թողնելէ յե-
տոյ, Խրիմեանը իւր երկու ուղեկիցներու հետ, 1861 թուի Յունիսի
4-ին ճամբայ կ'իյնայ դէպի Սալմաստ։ Բազմաթիւ Թաւրիզեցի հա-
յեր ձիեր հեծած մինչև Աջի գետը կ'ուղեկցին և բարի երթ կը
մաղթեն։ Երեք օր յետոյ, Մարանդ—Խոյ գծով կը հասնեն Սալ-

անտիպ են, պատմաբէր և հետաքրքիր։ Աւագ Խանը՝ վաճառական Գէորգ Աֆ-
թանդիլեանի որդին էր, ծնած ի Թաւրիզ 5 Ապրիլ 1844-ին։ Նախնական ու-
սումը ստացած էր Տէր Յովսէփ Աւագ Քահանայէն։ Սալմաստի Գաթուիկ Հայոց
հոգեւոր հովիւ՝ Վիեննայի Միթթաբեան Միաբան Հ. Կղեմէս Վարդապետէն, Սալ-
մա գիւղին մէջ, կը սովորէ ֆրանսերէն 1860 թուին և 1866-ին իբր հեռագրիչ
կը պաշտօնավարէ նախ պարսկական և ապա հնդկարական հեռագրատուններու
մէջ։ Թաւրիզի Արամեան դպրոցին մէջ իբր ուսուցիչ կը հրաւիրուի 1875-ին պաշ-
տօնակից ունենալով Մեսրոպ Քահանայ Փափագեան, Բաֆֆին, Սամուէլ Գիւլզադ-
եան և ուրիշներ։ Փափագեան Քահանայի, Մարգար Նազարէկեանի և Աւագ
Խանի ջանքերով 1869 ի Յունիսին Թաւրիզի մէջ կը կազմուի «Աւաւայրեան Ըն-
կերութիւն» որուն նպատակն էր զարկ տալ իգական սեռի դաստիարակութեան՝
բանալով համանուն դպրոց մը։ Ատրպատականի Թագաթառանգը (յետոյ Մու-
ղաֆէրէզդին Շահ) 1886 ին Խանութեան տնտղոս կուտայ Աւագին։ Մինչև 1889 ի
վերջերը Աւագ Խանը Արամեան դպրոցի մէջ ուսուցչութիւն ընելէ յետոյ կը
հրաժարուի և կը զբաղուի առևտուրով։ Ընտրուած է անդամ ազգային և կրթա-
կան հիմնարկութեանց, անդամ՝ Ատրպատականի Հայոց Թեմական Խորհուրդի
և այլն։ Մեռած է Թաւրիզի մէջ 1917-ին, 73 տարեկան։

Աւագ Խանի որդին՝ Սուրէն Աֆթանդիլեանը այժմ անդամ է՝ Ատրպատա-
կանի Թեմական Խորհուրդին և Գեղրոնական Գպրոցի Հոգաբարձութեան։

մաստ, կ'ուղևորուին դէպի Փայաջուկ գիւղը և կ'իջնեն Մելիք-Միր-
զա Մելիք-Ֆակոբեանենց տունը: Բաճճիենց տունն էր այդ, ուր
կը հիւրընկալուէր Խրիմեանը իւր երկու արծուաձագերու հետ:

Բաֆֆիենց նահապետական «տունը համարեա գիւղական հիւ-
րանոց էր այն ամեն օտարական հայի համար, որ մուտ գործէր
Սալմաստ. Խրիմեան Հայրիկը 1861 թուականին Ատրպատական
գալով երբ Սալմաստ ժամանեց նրա տան մէջ հիւրասիրվեց» կը
գրէ Աւագ Խան Աֆթանդիլեանը:

Սալմաստ հասնելէ յետոյ Խրիմեանը Թաւրիզի իւր համակիր-
ներուն ու բարեկամներուն՝ յանուն երիտասարդ Աւագի, հետև-
եալ նամակը*) կը գրէ. —

Ազնիւ ուսումնասէրը

Սիրելիք Արծուոյս

Ողջամբ Սալամաստ ժամանեցիք, ուր տեղէն այս առաջին
գրաւորական ողջոյն ձեր սիրելութեան կը նուիրեմ: Ինչպէս
մօտէն բերանով մեր սրտի խորին շնորհակալութիւն յայտնեցի
ձեր հրամանացը, նմանապէս փորը ինչ հեռանալով ձեզմէ դարձ-
եալ նոյն կը նուիրեմ, վասն զի սիրոյ եւ երախտագիտութեան
մէջը հեռաւորութիւն չի կայ: Չեզ կը ճանչնամ այսուհետեւ
Դավրէժեցի ազգայնոց մէջը իբրեւ ազնիւ քաղաքացի, այդ
հայրենիքի մէջը իբրեւ պարտքը ճանչցող հայրենասէր: Վեր-
ջապէս դուք ճանաչեցիք Արծիւ եւ նորա ձեռնարկութիւնը,
որ ընդհանուր ազգին կը վերաբերի. Արծիւն ալ լաւ ճանչը-
ցաւ ձեր հոգին եւ կ'աղաչէ որ այսուհետեւ իրար չի մոռնանք:

Աղօթարար վասն ձեր՝

Մկրտիչ Վրդապետ Խրիմեան

10 Յունիս 1861

ի Փայաջուկ

Տէր Եղիսէի պատուի
մանն սէր մատուցանեք:
ԲՅնէն Իմ կող-

*) Այս նամակի բնագիրը ձեռքիս տակն է: Դրուած է 11×18 հարիւրոր-
դամեթր մեծութեամբ սպիտակ թուղթի մէկ երեսի վրայ, սև թանաքով և գիւր-
ընթեռնելի գրով: Այս, ինչպէս նաև Խրիմեանի միւս անտիպ նամակները առաջին
անգամ ըլլալով լոյս կ'ընծայեմ նոյնութեամբ և կէտ առ կէտ:

Խրիմեանը շրջելով Սալմաստի Հայ գիւղերը կը շարունակէ իւր քարոզները, յորդոր կարգալով որ գիւղացիութիւնը միշտ կապուած մնայ իւր հող ու ջուրին հետ, գրադուի հողամշակութեամբ և զարկ տայ նաև մատաղ սերունդի կրթութեան:

Սալմաստի հարուստ Հայերն ալ նիւթական օգնութիւն ցոյց կուտան Խրիմեանին, որուն խնդրանքով Բաֆֆին ալ կը ստանձնէր «Արծուի Վասպուրական» գործակալութիւնը — «Սալմաստ. Պ. Յակովբ Միրզայեան Մէլիք Յակովբեանց, միանգամայն գործակալ Պարսկաստանի Հայոց»:

Երկու շաբաթ, Խրիմեանը կը վայելէ Բաֆֆիննց տան հիւրընկալութիւնը և Յունիսի 24-ին (1861) ճամբայ կ'իյնայ դէպի Վան: Հայր Արծիւն ու երկու արծուաձագերը ուխտի կ'երթան Ս. Բարդուղիմէոսի և Հոգոց վանքերը և Յունիսի վերջերը կը հասնին Վան—Վարազ:

Խրիմեանի այս քարոզչական և հանգանակութեան ճամբորդութիւնը տևեց ամբողջ ութ ամիս (1860 Նոյեմբեր—1861 Յունիս): Թէև զրամական հանգանակութեան արգիւնքը համեստ էր, բայց բարոյական, ազգային, հայրենասիրական և կրթական քարոզութեանց ազդեցութիւնները շատ խոր և արդիւնաւոր եղան՝ էջմիածնէն սկսեալ Ալէքսանդրապոլ, Թիֆլիս, Գանձակ, Շուշի, Երևան, Նախիջևան, Օրդուբատ, Ագուլիս, Թաւրիզ և Սալմաստ:

Վարազ հասնելէ յետոյ, Խրիմեան և երկու աշակերտ-ուղեկիցները «Արծուի Վասպուրական»ի մէջ իրենց ճամբորդութեան տպաւորութիւնները կը գրէին (Հատոր Գ. 1861. Թիւ 1, որ լոյս տեսաւ Յունիսին):

«Մանուցումն առ ընթերցողս» խմբագրական յառաջաբանը հետևեալն է.—

«Վասպուրական թերթիս անունը պատշաճապէս Արծիւ զըրուեցաւ, վասն զի այս քանի անգամ եղաւ կը ծերանայ, կը հնանայ և դարձեալ կը նորոգի: Ի՞նչ է Արծուոյն ծերութիւն և հնութիւնը. ուրիշ բան չէ, բայց միայն չքաւոր աղքատութիւնը. չեմ գիտեր դժուակ բախտն Արծուոյն համար միշտ պանդխտութիւն է վճռեր և այս վճիռը հորա ճակատէն յաւիտեան չը պիտի ջնջուի, որով գոնէ փոքր ինչ Վարազայ սարին տակ հանգիստ առնելով իւր

ճետերուն յառաջագիմութեան համար պարապի կամ իւր տկար մամուլին թեւեր շարժելով հրատարակէ այս հայրենասէր թերթերը:

«Մինչդեռ տաժանելի պանդխտութենէն նոր դարձած կը կարծեմ որ փոքր ինչ հանգիստ գտնեմ հայրենեացս գրկարանին մէջ, նոյն դժբախտութեան վճիռը կը խօսի ականջիս թէ քո հանգստութիւն քանի մը ամիսէ. դարձեալ պատրաստէ տրեխներդ դէպի պանդխտութեան ճանապարհ: Թող չը կարծեն սիրելի ընթերցողները թէ խօսքերս գանգատի կամ տրտունջի եղանակ է. քաւ, Արծիւը հայրենեաց մշակն է, հայրենեաց սէր իւր հրամանատարն է, թող ուր կուզէ վարէ ու մղէ. պէտք է որ հայրենեաց սիրոյն կամակատար ծառայ հանդիսանայ քանի որ հայրենեաց ջրով, հողով և օդով կը սնանի»:

«Ահա երկրորդ անգամի պանդխտութենէն դառնալով Արծիւը կը սկսի դարձեալ իւր թերթերը շարունակել, և պիտի աշխատի առաւելապէս այնպիսի յօդուածներ հրատարակել, որ Ազգին միութեանը, Հայրենեաց շինութեան, Եկեղեցեաց քարեզարդութեան և Հայ Մանկուոյն լուսաւորութեան կը վերաբերին: Այս առարկաները սիրելի են ամէն Հայ Խմբագրաց, Արծիւն էլ իբրեւ անոնցմէ յետին խմբագիրը՝ կը սիրէ նոյն առարկաները և իւր սովորած հայրենասիրական ձայնով մինչև հեռաւոր Հայկազանց գաղթականութեան սահմանները մունկտիկի պէս ման գալով կը կանչէ բոլոր Հայ ականջներուն—Ազգ, Հայրենիք, Նախնի Հայաստան, Հայկ, Արամ, Տիգրան, Տրդատ, Վահան, Վարդան, Գրիգոր, Ներսէս, Մեսրոպ, Օհանկ, Այրարատ, Վաղարշապատ, և մոռացեալ աւերակ Անին, Եկեղեցիք, Աստուածպաշտութիւն, Վանորայք, Դպրոց, Լուսաւորութիւն և Յառաջագիմութիւն: Զգայուն եղիր, Հայաստան, ականջդ բաց արա, լսէ այս անունները, սիրէ այս բառերը, բերանդ առ յաճախ, խօսիր մշտապէս: Ասոնք են ահա Արծուոյն ըզձալի ձայները, որոնց արձագանք եղած է Վարագայ քարերէն, իւր հայրենասէր թեւերով ձայն կուտայ. երբեմն ևս հայրենի սարէն կը թռչի պանդխտութեամբ հեռաւոր հայկազանց բեմերուն վերայ, նոյն բարձրաձայն աղաղակներով կը քարոզէ Հայաստան, Հայաստան... Մինչև գերեզմանին դուռը պիտի կանչէ Արծիւը թէ ուշ թէ անագան իւր ձէնը Հայոց ականջին պիտի հասնի»:

Այս յառաջարանէն յետոյ, Խրիմեանը «Խոհեղածութիւն Վաւ-

պուրական Արծուոյն իւր նանապարհորդութեան մէջը» 12 էջանոց ընդարձակ յօդուածով կը ծանրանայ Հայ եկեղեցոյ և մանաւանդ էջմիածնի բարեկարգութեան վրայ: Յոյց կուտայ Հայրապետական իրաւանց և պարտքերու սահմանները: Կը թելադրէ որ Հայ հոգեւորականութիւնը սերտ կերպով կապուի էջմիածնի հետ, աշխարհականներն ալ պէտք է խառնուին եկեղեցական բարեգարգութեան, եկեղեցին և հոգեորականութիւնը պիտի ժողովուրդի ուսման և կրթութեան նախանձախնդիր ըլլան և բարոյապէս ու նիւթապէս օժանդակեն:

«Եթէ կը սիրէք ազգային յառաջադիմութիւն, յառաջ մատիք ու լծուեցէք եկեղեցական և աշխարհական ի միասին կ'տեսնաք ձեր աչքով ու փորձով»: Խրիմեանի այս «խորհրդածութիւն»ները մեր եկեղեցոյ և ազգային դաստիարակութեան մասին շատ կենսական հարցեր կը շօշափեն:

Գարեգին Սրուանձտեանը „Արծուի Վասպուրական“ ի մէջ, առաջին առթիւ իսկ, «Տեսարանք Հայրենի Աշխարհաց» իրաժնի մէջ, կը հրատարակէր իրենց ութ ամսուայ ճամբորդութեան ընթացքին տեսած վայրերու նկարագրական տեղագրութիւնն ու ստացած տպաւորութիւնները:

«Այս անգամ «Վասպուրականի Արծուի»ն իւր հետ կը բերէ Հայրենի աշխարհաց տեսարանք, ուր ոտքով ընթացաւ, ուր աչօք տեսաւ, ուր անձամբ հանգեաւ, ուր և երբեմն լաց, երբեմն զուարճութիւն կրեց, ուր բաւական և անբաւական միջոցներ վայելեց:

«Հայրենի աշխարհներն ասեմ, ուր այս անգամ, ինչպէս յայտնի է ամէն միւրձաւոր ազգայնոց, այցելութիւն առնել և օգնութիւն խնդրել գնաց մեր Արծուին. սկսեալ Այրարատէն, Երևանէն մինչև ի Կովկասեան Թիֆլիզ, Թիֆլիզէն ի Գանձակ և անտի ի Ղարաբաղ, այն է Շուշի քաղաք, ի հին Նախիջևան, ի նախնի Գողթան (Ագուլիս, Օրդուրատ), ի Պարսկաստան Ատրպատականն Դավրէժ և ի Սալամաստ, Արդ մեզ պարտք է, ինչպէս որ ական ունին մեր արգոյ բաժանորդները, այն տեսած քաղաքաց և նշանաւոր տեղեաց վերայ տեղեկութիւններ գրել գոնէ ըստ մասին:

«Մեր գործ պիտի լինի այժմ գրել միայն վերոյիշեալ քաղաքները, նոցա դիրքը և ի մէջ բնակեալ Ազգայինը, նոցա վիճակը և

յառաջադիմութիւն քաղաքականութեան և ազգայնութեան մէջ, որոց վերայ փոքր ի շատէ կարողացանք մեր դիտողութիւնը ձգել»:

Սրուանձտեանի առաջին յօդուածն է «Երեսն քաղաք», որուն տեղագրական, պատմական և այլ տեղեկութիւնները (մօտ 6 էջ) հետաքրքիր են և արժէքաւոր:

«Տեղույս (Երևանի) ազգայինը սկսեր են զարթնուլ հայրենասիրութեան հոգւով. արդէն բաւական ուսումնասկաններ կը գտնուին իւրեանց մէջ, որք և մեծ յոյս կուտան շուտով յառաջ տանել իրենց հայրենիքը դէպի լուսաւորութիւնը»:

«Սխրալի աչօք տեսանք Երևանու Հայրենասէրները, այն ինչ մեր պանդուխտ Արծուին Էջմիածնէն դարձած՝ իջևանին մէջը միայնիկ տխուր իւր անձրևոտ ու ձիւնոտ թևերը կը հանգչեցնէր, ահա խումբ խումբ սենեկին ներսն ու դուրս պատած Հայկազունք լեցուեր էին խօսիլ և ունկն մատուցանել Արծուոյ հայրենասիրական ճառերուն, թէ և անցաւ այն պատեհութիւն, որ Երևանու հեկեղեցւոյ բնմեր տեղի տային Արծուոյ ձայնին, բայց և ոչ իսպառ անմխիթար զանոնք թողուց, գնաց, գիտեմք, նոցա զգայուն սիրտը հետ Արծուոյն, բայց և մնաց Արծուոյն հոգին նոցա մէջ»:

«Երևանցի ազգայնիք, ձեր աչքը, ձեր աչք շատ լուսաւոր պէտք է լինի վասն զի շատ վսեմ աւարկաններ ունիք տեսնալու ձեր առաջ, Մասիսին գագաթը, Արագածին ճակատը, Արմաւրայ, Դուռայ, Արտաշատայ, Երուանդակերտին, Վաղարշապատու աւերակաց յիշատակը, Երասխին յատակը, այս ամեն տեղեր ձեր աչաց առարկայ են և ձեզ պարտք է այն սոցա տակը թաղեալ Հայրենի պարծանաց յիշատակներ ի լոյս հանել առ որ անցկալի յուսալի աչօք կ'սպասեն ամենայն Հայր»:

Սրուանձտեանը մանրամասն կերպով գրած էր Խրիմեանի այս ուղեւորութեան պատմութիւնը, որ հեղինակին կողմէ, արեւիահայ բարբառով լոյս տեսաւ Յարութիւն Սվաճեանի «Մեղու» (Կ. Պոլիս) թերթին մէջ 1861-ին:

Խրիմեանի ուղեկից-աշակերտ Հրաչեայ-Մարգար Սեփեանն ալ «Արծուի Վասպուրական»ի մէջ (1861. Թիւ 1) «Բարեւ» վերնագրով այսպէս կը նկարագրէր Հայր Արծուի ճամբորդութիւնը:

Արծուիդ սիրաթեւ
թուիր յԱյրարատ
տուր ողջոյն Մասեաց.
ասա թէ Արծուին
ողջամբ հաս Վարագ:

Էջ և 'ի Տփլիս
տուր անդ աւետիս,
ասա թէ Արծուին
այն ձեր սիրելին
իւր երկու ձագօր
խոնջած թեւերով
հանգեաւ ի Վարագ
ուր ընկալաւ կեանք:

Թուիր օն Արծուիդ
իջիր ի Գանձակ
կաց առ դպրոցի
նորագիր հիման:
Ասա յիշեցէր
գու Արծուոյն խրատ
զուգեւ գորա հեռ
դպրոց մի աղջկանց:

Փութացիր Արծուիդ
սիրուն թեւերդ բաց,
մուտ ի Դարաբաղ
ի տունըն Սիւնեաց:
Ասա, յիրաւի,
գուք քաջասիրտ էք
յաղթող անուանիր
վեհ Դարաբաղցիք:
Այդ քաջութեան հետ
յարգեցէր ուսումն,
որ միտք ու բազուկը
միանան ուժով:

ՅԱրձախոյ լերանց
Արծուիդ թուիր անց,
դարձիր յերևան
զինչ քեզ երևան:
Դու ասա նոցա
եղէք երևան՝
ուսման արեով
փայլեցէք պայծառ:

Եւ յերևանէն
հասիր նախջուան:
Խօսիր դու նոցա՝
թէ ձեզ երանի,
նահապետին տուն
ձեր կալուածն է—բուն:
Ձեր որդւոց համար
դուք ևս նոր տապան
պարտիր պատրաստել
վասն իմաստութեան:

Թող դու նախջուան
գնա յԱգուլիս
այն մեր հին պառաւ
Վասպուրականի:
Ուսումն թող լինի
ձեր մէջ ճոխութիւն
անով թող մեծնան
ձեր աշխոյժ մանկունք:
Արծուիդ մի յամեր
յնքասխին ափեր,
զի այդ մայր թշուառ
չատ ունի ցաւեր:

Անցիր Երասխէն
գնա ի Դավթէժ,

զոր շինեաց Խոսրով
ի Պարսից վըրէժ:
Ասա նոյն տեղի
մնացորդ Հայերուն,
թէ ձեր փառք պարծանք
է ձեր վարժատուն,
զի անդ ձեր որդիք
լինին իմաստուն:

Թուիր Դավթէժէն
եկ ի Սալամաստ.
մեր նախնի գաւառ
Հեր և Ջարեանդ:
Ասա այն տեղի
յաջողակ Հայոց,
մի թէ կարող չէք
դուք շինել դպրոց:
Մեղք են ձեր տգայք
կը շրջեն դատարկ,
թէ այսպէս մընան,
չար է հետեանք:
Ուրեմն դպրոցներ
բացէք ձեր գեղեր,
թող լուսաւորուին
ձեր որդւոց միտքեր:

Այս բան իմ նուէր,
տամ ձեզ ո՛վ Հայեր,
ես Մարգար երգիչ
Հայկազանց տաղեր:

Հրաչեայ Մարգար
Սշակ. Ժ. Վ. Վարագայ

Այս ճամբորդութիւնէն ծնած ժողովրդական գրոյց մը—որ
իբր թէ Խրիմեանը Ռուս կառավարութեան ճնշումով հեռացաւ
Կովկասէն—ծնունդ տուած է նաև ժողովրդական տարբեր և գե-
ղեցիկ գրոյցի մը, որուն համաձայն, որպէս թէ Աշուղ-Ջիւանին
իւր «Այծեամ» երգով յորդոր կը կարգայ, որ Խրիմեանը հեռանայ
Կովկասէն, «որսկան»ին ձեռքը չ'իյնալու համար.—

«Փախիր այժեամ, փախիր, որսկանն է գալիս,
 Զագուկներդ տխուր լալիս են լալիս:
 Դաշտումը ման մի գար, թէ մտածես լաւ,
 Քեզ կը վիրաւորեն կըստանաս մեծ ցաւ:
 Դուրս մի ելնիր խիտ անտառից դու բնաւ:
 Փախիր, այժեամ, փախիր, որսկանն է գալիս,
 Զագուկներդ տխուր լալիս են լալիս...»:

Այս սիրուն գրոյցն ալ վաւերական ըլլալէ հետոյ է, վասն զի
 երբ Խրիմեանը 1860—1-ին Կովկաս կը գտնուէր, այդ թուերուն
 Զիւանին 14—15 տարեկան*) պատանի մըն էր, որ դեռ իբր Աշուղ
 համբաւ հանած չէր: Իսկ եթէ Զիւանին տարիներ յետոյ յօրինած
 է «Այժեամ» երգը՝ նոյն նպատակով, այդ մասին փաստեր չը կան:

Կր պատմեն, որ երբ Խրիմեանը կը հասնի Վարազ՝ դպրոցի
 ուսուցիչներ, աշակերտներ, միաբաններ և հօտաղ-մշակները ան-
 հուն ուրախութեամբ կը շրջապատեն զինրը և հարց ու փորձերու
 տարափներ կը թափեն զխին: Խրիմեանը բոլորին ալ սիրով կը
 պատասխանէ, ինքն ալ կը ծանօթանայ վանքի անցուղարձերու
 հետ: Յաջորդ օր, արշայոյսին մեկնակ ու ոտքով կ'երթայ քաղաք—
 Վան—և իւր շրջագայութեանց ու հանգանակուած կանխիկ և ապա-
 ռիկ զրամական հաշիւներու մասին զեկուցում կուտայ Առաջնորդին
 և Կրօնական ու Քաղաքական խառն ժողովներուն:

Խրիմեանի թշնամիները, անոր բացակայութեան ժամանակ,
 նորէն գիմած էին Կ. Պոլիս՝ Պատրիարքարանին, որ Խրիմեանը
 Վարազայ վանահայրութենէն հեռացուի, սակայն Պատրիարքարանը
 ոչ միայն կը մերժէ այդ առաջարկը, այլև յանդիմանական գրու-
 թեամբ մը կը յորդորէ, որ այդ «ազգագաւ ձեռնարկներ»էն հետոյ
 մնան և «եղբայրարար, սիրով գործեն վասն հայրենեաց»:

Վարազ հասնելէ յետոյ, Խրիմեանը առաջին առթիւ իսկ լոյս
 կ'ընծայէր «Արժուի Վասպուրական»ի 1861 թուականի Ա. Խիւր,
 որմէ քանի մը տասնեակ օրինակ, ճամբորդի մը միջոցով կ'ուղարկ-

*) Աշուղ Զիւանին ծնած էր 1846-ին Ախալքալաքի Կարգալս գիւղին մէջ
 և մեռած ու թաղուած ի Թիֆլիս՝ 1909-ի Մարտի 1-ին:

ուէր Թաւրիզ, Թերթի այս թիւին հետ Խրիմեանը Աւագ Աֆթան-
դիւեանին կ'ուղարկէր նաև հետեւեալ նամակը*): —

1861: Սեպտ. 12: Թիւ 1

՝ի Վարագ

Արգոյ Սիրելի

Ինչպէս որ պարտք համարած եմ ինձ ամէն պատեհու-
թեանց մէջ նամակ գրել առ Ձեզ, ահա զնոյն կ' փութամ կա-
տարել: Այս երկրորդ թիւ նամակն է:

Առաջնոյն պատասխանը ընդունած եմ արդէն մեծ սիրով:
Այո՛ եւ նորա մէջ մեծ սէրը զտայ ծրարուած:

Շնորհակալութիւն կը նուիրեմք Ձեր եռանդուն եւ անկեղծ
զգացմանց, զոր առ մեզ ունիք: Յարատեւեցէք այդ Եռանդ:

Մեր այս ողջունաբեր նամակին հետ ընդունեցէք նաեւ
Վառպուրական Արծուոյն Ա. Թիւր, առ որ զիտեմ, ցարդ կարօտով
սպասում էք: Ձեզ նման սիրելեաց վրայ վստահութիւն ունի
Արծուին, որ ըստ ամենայնի ազգասիրաբար եւ անձնուիրաբար
աշխատող լինիք մեր նպատակին, եւ զի՛նչ է Արծուոյն նպա-
տակ, եթէ ոչ Հայրենեաց նոր ու լուսաւոր կերպարանք մի
տալ եւ ողջ ազգին պայծառութիւն ու վերանորոգութիւնը տես-
նել: Ո՛հ միջոց դժբաղդ է արել զԱրծիւն:

Պ. Գրիգորին**) մեր ողջոյնը նուիրէ:—

Մկրտիչ Վրդպտ Խրիմեան***)

Քո մտերիմ՝ Գարեգին կարօտիւ կ' բարեւէ Ձեր յարգու-
թեան, եւ կ' ինչդրէ որ ներողամիտ լինիք առանձին նամակ չի
գրելնուս համար:

Մեր Հրաչեայ Մարգարն եւ բոլոր ժառանգաւոր եղբարք
անձկանօք կ' բարեւեն զՁեզ:

*) Այս նամակի բնագիրը գրուած է 21×27 հարիւրորդամիթր մեծու-
թեամբ կապոյտ, ողորկ և բարակ թուղթի մէկ երեսի վրայ, սև թանաքով:

**) Աւագ Աֆթանդիւեանի բրոջ նշանած՝ Գրիգոր Նդիպաբեան:

***) Խրիմեանի այս և միւս նամակներու ստորագրութիւնները չըջապատուած
են իբար չղթալուած ամպանման գիծերով: Ստորագրութեան բոլորութիւնը բաշտուած
այս ամպանման գիծերը, հաւանաբար կը խորհրդանշեն՝ Հայր Արծիւը կը սու-
ւառնի ամպերու մեջ՝ միբար:

«Արծուի Վասպուրական»ի Թաւրիզի գործակալ Ղարաբաղցի Յովհաննէս Շրխեանցը, 1861 թուի Օգոստոս 22-ին նամակ մը գրէ Խորմիանին յայտնելով, որ «ամիսէ մը զկնի իւր մեծաւորաց հրամանաւ պիտի մեկնի ի Ղարաբաղ» և կը խնդրէ, «ո՞վ ոք Ձեր գործն կատարելու է աստ՝ նորա անունն նշանակէք ամսատետրակի կողքին»։ Ուրեմն Յովհ. Շրխեանցը կը հրաժարուէր թերթի գործակալութենէն, ինչ որ երեսի վրայ կը մնար։

Եւ ահա, 1861-ի Սեպտ. 19 ին, Գարեգին Սրուանձտեանը մանրամասն նամակ մը կը գրէ Աւագ Աֆթանդիլեանին, առաջարկելով, որ ստանձնէ թերթի գործակալութիւնը։

«Ես զՁեզ կ'աղաչեմ, այս մասին աշխատութիւն յանձն առնուս 'ի սէր Արծուոյն. ահա քեզ պատեհութիւն կատարէ քո անձնանուիրութիւնը, ցոյց տուր քո Ազգասիրութիւն և Արծուասիրութիւն։ ...Այո՞ զՁեզ արժան կ'համարի Հայր Արծիւն և ես կ'աղաչեմ, որ կամբերնիդ ցոյց տաք առանձին նամակաւ յօգուտ Արծուոյն և 'ի սէր, որով և զիս և զԱրծիւն կ'առնես քեզ բաւեցապարտ»*)։

Արդեօք Աւագ Աֆթանդիլեանը յանձն առաւ թերթի գործակալութիւնը, կամ Սրուանձտեանին ինչ պատասխանեց, չը գիտենք, միայն, պարզ է, որ 1861-ի Նոյեմբեր 25-ին, ցուրտ և անձրևոտ օր մը, Գարեգին Սրուանձտեան և Կ. Պոլսեցի Մ. Միքայէլ Ալէքսեան Վարագէն ճամբայ կ'իյնային դէպի Պարսկաստան՝ Թաւրիզ շուրջէս զի Արծուոյ տեսակներ կարգի դնեն՝ այսինքն թերթի գործակալութեան համար յարմար անձ մը գտնեն։ Չարաչար և տաժանելի ճամբորդութենէ մը յետոյ, Գարեգին ու Միքայէլ Արծուաձագերը կը հասնեն Թաւրիզ և Աւագ Աֆթանդիլեանին կը յանձնեն Հայր Արծուի զրաժ հետեւեալ նամակը**).

*) Այս տողերը քաղեցի Սրուանձտեանի ինքնագիր, անտիպ նամակէն որ ձեռքիս տակ կը գտնուի այժմ, անոր ուրիշ նամակներուն հետ։

**) Այս նամակի բնագիրը գրուած է 18×26 հարիւրորդամեթր մեծութեամբ սպիտակ թուղթի մէկ երեսի վրայ, սև լժանարով։

1861. Նոյ. 25

՝ի Վարուգ

Ազնիւ Ազգասէր.

՝ի փառոք կ'փափագէի Ձեր սիրելչութեանն նամակ մի գրել հանդերձ ողջունիւ սիրոյս, ասկայն պատենոթ թիւն չէր յաջողեր: Այս անգամ բարեպատենն ատիթ եղաւ մեզ տոյն նամակս մեր սրտի իղձը նռնիրել Ձեր ազգասիրութեան հանդերձ շնորհակալութեամբ: Այո Ձեր յիշատակ քաղցր է ինձ եւ միշտ յիշել պարտական եմ Ձեր սերն ու մեծարանք, գոր անկեղծութեամբ կ'նռնիրէիր մեզ:

Արժուոյ կեանք Ձեզ նման Ազգասիրաց շնորհիւ կ'նորոգուի օրըստօրե եւ ՝ի ձեռն ընդ անոր քաջաշէրտութիւն եւ նպատո յաւալով, փառանոթեամբ կ'թեւակոյսէ իւր Ազգագոռն սկզբմանց մեջ պաշտպան ունեւոյ միմիայն Աստուած եւ ճշմարտութիւն, եւ միջնորդ Ձեզ նման Ազգասէրներ ու Ազգասիրութիւն: Այս երկոն հաստատունն վեմերու վերայ դուստ է Արժիւր իւր բոյն, եւ կաշխատի նոգոյն շատ երկայնամիտ շինելով եւ համբերելով ամենայն տեսակ նեղութեանց եւ վշտաց միջեւ, Հայաստանի Աստուածն իւր ալցելչութեան աջը կարկատե մեզ վերայ, եւ օր պիտի գայ, որ իմ նպատակին հասոցանե մեր Հարց Աստուածն յոռախոթութիւն եւ յօգոռն տոհմաւարակ սիրելի Ազգայնոց:

Մեր Վարուգայ Ժողովարարաց աշակերտներէն երկուրք՝ Սրուանձունանց Գարեգին որ արդեն ծանօթ է Ձեզ, եւ Մ. Միրայել Ալեքսեան Կ. Պօլսեցին յոռարկեցիւր այդ կողմեր, որպէսզի Արժուոյ տեսորակներ կարգի դնեն. յատուկ Ձեր շնորհաց եւ խնամոց յանձն կատեն, որ ընդունենք նրանք եւ ՝ի փառս Ազգասիրութեան օժանդակէր նոցա, որ շուտով գործը վճարեն եւ վերադառնան:—

Մկրտիչ Վրդպետ Խրիսեան

Ձեր փեսայ պ. Գրիգոր Ազգասիրին մեր շնորհակալութիւն եւ սիրոյ ողջումը կը նռնիրէմ:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՇՐՋԱՆԱԽԱՐՏՆԵՐ

Խրիմեանր Վարագ հասնելէ յետոյ ոչ միայն նուիրուեցաւ դրպ-
րոցի և թերթի գործերուն, այլև զարկ տուաւ վանքի գիւղատըն-
տեսական աշխատանքներուն: «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ը իւր
կոչման արժանի բարձրութեան հասած էր արդէն: «Արծուի Վաս-
պուրական»ի հրատարակութիւնն ալ, հակառակ արտաքին և ներ-
քին դժուար պայմաններուն՝ կանոնաւոր կերպով կը շարունակուէր:

Վարագայ և Խրիմեանի անուան ու գործին շուրջ բովանդակ
Հայութեան մէջ յառաջացեր էին հիացումի և հմայքի անսահման
զգացումներ: Վասպուրականի մէկ խաղաղ ու լռիկ լեռնահովտի այս
մենաստանը—Վարագ—յաշս Հայութեան նկատուած էր ոչ միայն
իբրև պատմական ու նուիրական հազարամեայ սրբավայր մը, նաև
իբր մտաւոր ու կրթական հաւաքարսն մը, որուն խոնարհ յարկին
տակ տպագրական մամուլը կը ճոնչէր, իսկ Հայ պատանիները հա-
յեցի ուսում և կրթութիւն կը ստանային, ուխտելով նուիրուել ազ-
գին ու հայրենիքին: Հայկական ազգային ու մտաւոր վերածնունդի
պատմութեան մէջ, Վարագայ դպրոցն ու մամուլը՝ Խրիմեանի ան-
ձով ու գործով կ'արձանանան:

Վասպուրականի Արծիւը երբ Բիւզանդիոնէն կը սլանար դէպի
Վան ու կը թառէր Վարագայ երկգագաթ լեռանց բարձունքներուն
վրայ, այն ատեն—1856—Վարագը դարերու մոռացութեան և խա-
ւարի ու տգիտութեան մէջ թաղուած էր: Սակայն երբ Հայր Ար-
ծիւը ազգի, հայրենիքի և ուսման սիրով զինուած ու խանդավառ-
ուած կը թափահարէր իւր թեերը, Վարագը կը դառնար այն հոյա-
կապ Արծուաբոյնը, ուրկից տարիներու ընթացքին, Վարագայ Արծ-
ուաձագերը թե առնելով կը սլանային դէպի Հայ եկեղեցական,
ազգային, գրական և յեղափոխական ասպարէզները:

Հայր Արծիւ Խրիմեանի աշակերտ Արծուաձագերը սնհունապէս
երջանիկ էին անշուշտ, երբ 1863 թուի Մայիսին Վարագայ մէջ կը
կատարուէր «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ի ուսումնական տարե-

վերջի հանդէսը և 12 երիտասարդներ բախտ կ'ունենային անդրաւնիկ Երջանաւոյ տներ կոչուելու:

Այդ դպրոցական հանդէսը պաշտօնական բնոյթ կր կրէր: Վանէն Վարազ հրաւիրուած էին՝ Հայոց Առաջնորդ Իգնատիոս Եպիսկոպոս, քահանաներ, «Օնիրիկէր»ի անդամներ (Հայ «Իշխաններ») աշակերտաց ծնողներ և այլն: Դպրոցին Վերատեսուչ Խրիմեանը հանդէսին բացումը կը կատարէր: Շրջանաւարտները գրաւոր և բերանացի ճառեր կ'արտասանէին՝ նիւթ ունենալով կրօն, բարոյականութիւն, եկեղեցին, ազգ և հայրենիքը:

Հայր Արծիւը սրտագին ողջոյն կուտար իւր ձագերուն, որոնք Արծուարոյն Վարազայ մէջ 6-7 տարի ուսում և դաստիարակութիւն ստացան՝ ազգին և հայրենիքին ծառայելու սրբազան ուխտով: Խրիմեանը արցունքն աչքերուն՝ կը համբուրէր ճակատները իւր այս անդրանիկ շրջանաւարտներուն՝ իւրաքանչիւրին տալով աւարտական վկայականը: Շրջանաւարտներուն կողմէ հրաժեշտի ճառը վերապահուած էր Գարեգին Սրուանձտեանին, որուն քաղցրագրուցիկ և հայրենախօս լեզուն՝ թարգման կը հանդիսանար իւր ընկերներու զգացումներուն:

Եւ այսպէս ահա, 1862 թուի գարնան, Վարազայ «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ը Հայութեան կ'ընծայէր իւր անդրանիկ շրջանաւարտները*) — Գարեգին Սրուանձտեան, Արսէն Խօխմախեան, Հրաչեայ Սեիկեան, Եղիշէ Տէր Մեսրոպբեան, Յակովբ Աղուանեան, Մեսրոպ Մոկացեան, Ներսէ՛ Տէր Յովսէփեան և ուրիշ հինգ երիտասարդներ (որոնց մէջ կային երկու Իզգիրացիներ):

Այս շրջանաւարտ երիտասարդները ազգանուէր ուխտով մը իրենց անձը կը նուիրէին հայրենիքի ծառայութեան և մատաղ սերունդի դաստիարակութեան: Անոնցմէ շատերը կուսակրօն հոգեւորականներ դարձան և միշտ ջանացին բնթանալ այն շաւիղով, ուրկէ գացած էր ու կ'երթար իրենց Մեծ Ուսուցիչ — Խրիմեանը, որ Մեսրոպ Մաշտոցի նման՝ աշակերտներ կը հասցուէր ժողովրդի մտաւոր դաստիարակութեան գարկ տալու համար: Դժնգակ պայ-

*) Խրիմեանի գործակիցներու և «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ի աշակերտներու մասին հալիւճ տեղեկութիւններ պիտի տանք յաջորդ գլուխներու մէջ:

մաններու մէջ ստեղծուած «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ը, այս տեղրանիկ շրջանաւարտները ազգին բնձայիլէ յետոյ, իւր անուան շուրջ նոր յոյսեր և նոր թոխչքներ կը ստեղծէր:

Դ.

„ՈՂՋՈՅՆ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ“

«Արծուի Վասպուրական» թերթի ճակատը, 1860-ի թիւ 1-էն սկսեալ, զարդարուած էր հետեւեալ պատկերով.

Վանի չքնաղ հորիզոնն է մեր աչքին առջև: Արեւիլը՝ Վարազայ բարձրադիր լեռներն են, որոնց լանջին վրայ, հովտի մը մէջ կը հանգչի Արծուաբոյն Վարազայ վանքը: Լեռան բարձրունքներէն արենն է ծագիր—ուսման և գիտութեան լոյսն է այդ, որ պատուեր է խաւարի և տգիտութեան արգանդը: Լեռան ստորոտէն դէպի արեւմուտք կը տարածուի Վան քաղաքը՝ իւր Այգեստանով ու բերդով, իսկ քիչ մ'անդին Վանի ծովն է, Սիփանայ սարը կողքին բազմած՝ Վարազայ սարին դէմ-դիմաց: Վանաշխարհի հորիզոնին մէջ, սուրտ և հպարտ Վասպուրականի Արծիւը՝ «Թոուցեալ հայրենասէր թեօք յԱրծրունի մենաստանէն Վարազայ» Հայաստանի ամէն կողմեր կը սլանայ, կտուցին բռնած թերթիկ մը թուղթ՝ վրան գրը-ուած երկու բառ.

— «Ողջոյն Հայրենեաց...»

Լսեցէք, Վասպուրականի Արծիւն է խօսողը.

— «Ես Արծիւ, ցանկացող կենաց և բարեաց իմ Հայաստանին. նորա լեռանց վերայ խոյացայ, նորա դաշտն ու հովիտը ողջունեցի, նորա գեղն ու քաղաք, շէնն ու աւերակ ես տեսայ, իջեւանեցի և անցայ. շատ տեղեր լացի և երբեմն ուրախացայ, տեսածներս ամէն պատգամ յօրինեցի և առ ձեզ, ով իմ պատուական և հայրենասէր ընթերցողը, ձեզ նուէր բերի ձօնեցի:

«Իմ շրջան այժմ և յաւիտ Հայրենեաց սահմանի մէջն է. ես Հայաստանի սիրահար հաւ մի եմ, իմ ձայնն ու եղանակ Հայաստանի և Հայրենասիրի երգ է, թէ լամ այդ անունը կ'յիշեմ, թէ գեղգեղեմ այդ անունը կ'հնչեմ. վերջապէս զա իմ սէրն է, իմ տէրն է, ես նորա Անձնանուէր գերին եմ:

«Դուք, որդիք Հայաստանի, ուր որ հանդիպեցաք ձեր Արծուոյն, սիրեցիք զինքը. ողջագուրեցիք զրկեցինք զինքը. թէ տրտում էր մխիթարեցիք, թէ տկար՝ զօրացուցիք՝ թէ անկեալ՝ ձեռքէն բռնեցիք և կանգնեցուցիք. վերջապէս չթողիք զինքը. և նա իր բոլոր կենաց մէջ պարտաւոր է ձեզ, ով հայրենասէր և ազնիւ հոգիք:

«Շատ ներողութիւն և վստահութիւն վայելած եմ ձեզմէ. չափազանց ուրախութիւն և համակրութիւն ընդունած եմ ձեր ազգասիրութեանէն: Ես շնորհապարտ եմ ձեր սիրոյն, ձեր զթութեան, ձեր շնորհաց և օգնականութեան: Ես կարօղ չէի, դուք զիս քաջալերեցիք, ես իմ ճանապարհի մէջ թափառս առած կ'կանգնէի, դուք կանչեցիք ու քաշեցիք զիս յառաջ. արգիւրներու և դժուարութեանց թումբերէն թողուցիք. ես տակաւին մանուկ և անգօր էի, բայց ձեր յոյս և խրախոյս վառեց իմ հոգին. իմ հոգին որ և վառուած էր սիրով Հային և Հայաստանին. շարժեցի թեքս, որչափ և կարօղ էի, թռայ ու հասայ, ուր որ Հայ տեսայ. և ամէնքն էլ ընդունեցին իմ բարեւ, իմ կտուցից կախ արած ու բերած Հայրենեաց Ողջոյն եւ շատ բարեւ:

«Վարագայ սար, Վարագայ վանք, այս է իմ հանգիստ և իմ խանձարրանք. ես սիրեցի այդ իմ Հայրենի վայրերը, ազրատ ու թշուառ վայրեր:—Ա՛հ այժմ և վաղուց ամէն Հայու հայրենիք այդպէս է հղեր, այնպէս շատ տեղեր դարձեր են աւեր»:

«Ողջոյն Հայրենեաց...» կը բացականչէր Խրիմեան — Հայր Արծիւր, որ կը սլանաւ Մայր Հայրենիքի ամէն կողմեր, Հայկական Ազատագրութեան ահագանգը կը հնչեցնէր և ըմբոստութեան հրաւէր կը կարդար հայորդիներուն, որոնք կը տառապէին արիւնոտ ու բռնակալ լուծին տակ: Տաճիկի լուծն էր այդ, որուն կը միանային նաև քրդական վայրագութիւններն ու անլուր արհաւիրքները: Տաճկահայաստանը դարձած էր տառապանքի և սարսափի ահաւոր երկիր մը, ուր Հայութիւնը կը խոշտանգուէր անխնայ: Մայր Երկիրը այս վիճակին ենթակայ էր, իսկ կեդրոնի—Կ.Պոլսոյ և Զմիւռնիոյ—մէջ ապրող ազգային մարմիններն ու ղեկավար գէմբերը՝ Պատրիարքարանէն սկսած մինչև բարձր գերդաստաններ, ամիրաներ և խմբագիրները՝ մոռացութեան մատնեք էին գաւառի հոծ Հայութեան քաղաքական և ազգային այս տառապանքը, որուն հան-

դէպ կեդրոնը «վեհերոս, մեղկացուցիչ լուսթեան մէջ կը գտնուէր»։ Եւ այս ատեններն էր ահա— 1860ական թուականներուն սկիզբը— երբ՝

«Մի ձայն միայն հնչում էր՝ բարձր ու խրխուտ, հնչում էր մարդկային արժանապատուութեան լիակատար գիտակցութեամբ, առանց բնաւ սողալու, շոյելու, երկրպագելու, առանց բնաւ վարագուրելու Մեծ Համրի, Ժողովրդի արիւնոտ վերքերը, հայկական արիւնաներկ ու անիծակուռ դժոխքը... Զայնը հնչում էր Վասպուրականից, Վարազյա բարձրունքներից, ուր թառել էր Արծիւը գուտտենքերգեան մեքենան շալակած և ուսկից նա թափահարում էր անդադար իր հզօր թևերը, արձակում էր իր սուր ճիչը դէպի հայոց աշխարհի մշուշապատ հօրիզօնները, լայիս էր իր հարազատ ժողովրդի հետ, մարմնացնում էր նրա տանջանքն ու նահատակութիւնը և շեփորում նրա յուսահատ բողոքը խաւարի և բռնութեան համատարած ուժերի դէմ։

«Խրիմեանն էր։ Այն ժամանակայ հայութեան խիղճը, նրա իդէաների սգաւոր և ցաւատանջ թարգմանը։ Վասպուրականի Արծիւը գուցէ միակ յեղափոխական իրողութիւնն էր հայկական հօրիզօններում, միակ օրգանը հայրենիքի մէջ, որ նրա անհամար փլատակները ողբալով հանդերձ, կուի, ըմբոստացման հրաւէր էր կարդում նոր սերունդին։ Ողբն ու բողոքը հիւսւում էին մի ցաւոտ ու միալար աղաղակի մէջ, որ բարձրանում էր Վարազի անշուք տպարանից, գնում էր հեռուն, մինչև Պօլիս, Կովկաս, Պարսկաստան, խօսում էր ամենուրեք բուն երկրի, ժողովրդի ցաւերից, տանում էր ամենուրեք հայրենեաց սարերի ու հովիտների բուրմունքը, լցնում էր սրտերը հայրենասիրական մի ցերմ, սրբազան խանդավառութեամբ... հաստատւած հայրենի հողի վրայ, հարազատ ցեղի ծոցում, նրա հսկայ ողբերգութեան անմիջապէս ձայնակից։ Գուցէ նուազ բանաստեղծ, քան Աւարայրի երգիչը (Հայր Այիշան), բայց աւելի ինքնատիպ և խորունկ, աւելի հզօր մտայնութեամբ ու սլացքով, միանգամայն վարպետ գրչի և խօսքի, միանգամայն գրող, խօսող և գործող... մի վարպետ՝ ինքնաձին, բնատուր, եղակի՝ առանց բիշշատ կանոնաւոր կրթութեան. որ սակայն զարմացնում էր ունկնդրին իր հրահանգիչ խօսքով ու ներհուն իմաստութեամբ, մի հանածոյ, անզուտ մետաղ, որ հնչում էր զմայլելի ղողանջներով, մի

տիպար ճշմարիտ առաքեալի, որի վսեմ նայածքի մէջ հարազատ ժողովրդի լեռնացած վիշտն էր ցոլում, որի պարզ ու պարթև կերպարանքը „անձնաւորումն էր Հայաստանի բարձրագագաթ լեռնային զանգուածների, նրա յստակ ու յայնարձակ հօրիզոնների ու ջրերի“:

«Առաջին արեղան էր, որ դարձաւ պուրիցիստ, հրապարակախօս, առաջին վարդապետն էր, որ մերժեց վանական ամուլ կեանքը և նւիրեց իր բովանդակ էութեամբ— աշխատաւոր ժողովրդին: Հայկական դէմօկրատիզմը— ռամկավարական հոսանքը— չի ունեցել թերևս աւելի պերճ և անաղարտ ներկայացուցիչ, աւելի հզօր և համոզւած ռահվիրայ, քան այդ „մոլորւած“ արեղան: Յայսմաւուրքը, Շարականը դուրս մնացին նրա առօրեայ մտահոգութիւններից և եկեղեցու բեմից հնչեց հայրենասիրական քարոզը— ջերմ, ազդու, խրախուսիչ— հնչեցին Հայկի ու Արամի անունները, նոյն բեմից աղօթքի հետ տեղացին ազատախօս վարդապետի շանթերը վաշխառուների կաշառակեր հոգեւորականների և աշխատաւոր ժողովրդի ամեն տեսակ ցեցերի դէմ: Նոյն բեմից խարանեց կեղծիքը, տգիտութիւնը, ջատագովեց ուսումը, ժողովրդական դպրոցն ու մշակոյթը, գիտութեան և քաղաքակրթութեան վերջին խօսքը, որ հայրենասէր արեղան իւրացրել էր ընթերցանութեամբ, սովորել էր այն ժամանակւայ հայ աղքատիկ գրականութիւնից»:

«Ինքնուսի (autodidacte) այդ հազւագիւտ տիպարը շտապ-շտապ ամբարում էր իր մտաւոր պաշարը, արագօրէն զարգանում ու առաջադիմում, շնորհիւ իր դիտելու և ըմբռնելու արտասովոր կարողութեան, շնորհիւ մասնաւանդ իր երկար ու հեռաւոր պտոյտներին— Թիւրքիա, Կովկաս, Պարսկաստան: Ամեն տեղ ուշի ուշով դիտում է, ուսումնասիրում հայ կեանքն ու հինաւուրց աւերակները, ամեն տեղ իր դիւթիչ քարոզներով, իր անպաճոյճ, բիրիական բարբառով արժարժում էր հայրենասիրական կրակը, բարձրացնում էր ընկճւած սրտերը և հրաւիրում բոլորին դէպի գործ, դէպի անխոջ հայրենաշէն աշխատանք»:

«Գրիչը— ոչ նւագ զօրաւոր քան խօսքը: Որքան ոյժ, գեղեցկութիւն ու կրակ կայ այդ յուսահատ, պաղատագին կոչերի, այդ ողբերի, երեմիականների մէջ, որոնցով լի է խրիմեանական գրականութիւնը՝ սկսած իր անդրանիկ „Հրաւիրակ Արարտեան“ից, ուր առաջին անգամ թոթովում է հայրենասէր բանաստեղծի բնարը,

մինչև „Արժուի Վասպուրական“ի բարձրաթուիչ, հայրենաշունչ էջերը, ուր փռւում է ձեր աչքի առջև լայնածաւալ Հայաստանը իր սրտայոյզ տեսարաններով, իր տխուր ու վեհապանծ փլատակներով, Մեսրոպների, Վարդանների դեռ խօսուն սոււերներով... և այդ, հսկայ ու լրաւեր գալերէյի մէջ տեսնում էք—աւերակների վրայ թառած—Խրիմեանի տիտանեան կերպարանքը, որ ողբում է և յորդորում ու խրախուսում անդադար, որ կոչում է թափառական, օտարացող հայութիւնը „դէպի երկիր, դէպի երկիր“...*)»

Դէպի հայրենիք... «Ողջո՛յն Հայրենեաց...» — բարձր ու խրոխտ կը հնչէր Խրիմեանի ձայնը սթափցնելով թմրած ու լքուած սիրտերը։

Մինչ «Արժուի Վասպուրական»ը Վարազայ բարձունքներէն իւր սրտագին և յուսալից ողջոյնը կուտար Հայրենեաց Հայոց, երբ Զէյթունի ազատատենչ լեռնորդիները 1862-ի Օգոստոսի 2-ին ըմբոստութեան դրօշը կը պարզէին տաճկական արիւնոտ եաթաղանին դէմ։ Զէյթունի ազատագրական պայքարի արձագանգները Տաւրոսեան լեռնաշղթաները թնդացնելէ յետոյ կը հասնէին Հայ Աշխարհի ամէն կողմեր և դարաւոր ստրկութեան մէջ մրափող, զարկուած ու զրկուած Հայութեան սիրտերը կը հրահրէին ազատ կեանքի և նոր օրերու յոյսերով։

Զէյթունի ըմբոստութեան օրերուն, Վարազայ բարձունքներէն «Արժուի Վասպուրական»ը կը բացականչէր.

«էն դեհ մի կռիւ կայ, կը լսէք ահաւոր ձայներ, ձայն Արևմուտքից, ձայն Հիւսիսից... մի, մի սարսափինք, նոքա մեզ քաջութիւն թող տան... մենք հաւ չենք, մենք էլ մարդ ու մարդու զաւակ ենք։

«Ազգի համար պիտի աշխատիս, էլ ուրեմն դու քեզ համար չես, քո ծնողաց համար չես... Ազգին ես... Կրնժանաս արիաբար, հսկայ հսկայ, առաջուցդ գծուարինք, միշտք ու նախատինքներ կոխելով... Զարկ ու զարկուիր, վեր կանգնիր, մեռնիս էլ կը յաղթես... Նահատակ... Ի՞նչ հոգեղէն անուն, ինչ երկնային կոչում... Անուն որով ազգեր կենդանացած են...»

*) Միբայէլ Վարանդեան—«Հայկական Շարժման Նախապատմութիւն». Հատոր Առաջին. Ժընեվ. 1912. էջ՝ 292—296: (Հրատ. Հ. Յ. Դ—եան):

«Աշխատինք ուրեմն... յուսահատութիւն միայն չունենանք... Հա-
յութիւնը կարծես գերութեան վիճակեալ մի անօթ է։ Բայց ինչի՞
կուլաս դորա վերայ. չ'ողբանք, չը յուսահատուինք... Արտասուք
սրբենք և ոչ թէ արտասուք թափենք, ձեռք ու ոտք շարժենք և
ոչ թալկանանք մեռելի պէս վեր ինկնինք։ Լացողները լացին ու ան-
ցան գացին. հիներն էին նոքա. մեր նորութեամբ շարժինք...»

«Այլև դու, կորովիդ հայկական երիտասարդութիւն, ընդ ոտս ի
վեր կը խոյանաս սլանաս, թելեռուդ վրայ ազատականութիւն բե-
ւեռած, նահասակութեան ճախողով. իրաւ ճանապարհը դա է...»
Բայց մէկ կողմից խառնակ է օդ, մրրկոտ է երկինք և միւս կողմից
չուան և լարը ձգած են որոգայթ ոտիցդ. ինչ, ուրեմն, դատրի՞ր
կամէի ասել քեզ, ո՛չ, ո՛չ, դու րնթացիր, բայց ծանր ծանր, ինչպէս
արի, նոյնպէս զգոյշ...»*)։ «Արթնցէք, Հայկայ որդիք, արթնցէք...»։

Արդեօք այս տողերը Զէյթունի ըմբոստութեան ազդեցութեան
տակ գրուած էին, յիշուած «ահաւոր ձայններ» Զէյթունէն կուգոյին,
թէ՛ Արեւմուտքէն ու Հիւսիսէն։ Սակայն փաստն այն էր, որ «Արծ-
ուի Վասպուրական»ը պարզ ու համարձակ կերպով Հայկական
ըմբոստութեան և ազատագրութեան հրաւէր կը կարդար հա-
մայն Հայութեան։

«...Խրիմեանի Մուսան էր, որ կոչում էր բարձրաձայն սթա-
փեցուցիչ զօղանջներով հէզ ու աւեր Հայաստանում, որ բախում էր
մոլեգնօրէն ազատութեան քրմի դուռը, որ ուզում էր բողոքի տա-
րերային յորձանքի մէջ հալեցնել դարաւոր շղթաները, տիտանեան
մի հարւածով ջախջախել բռնապետութեան հիգրան։ Խրիմեանի
Մուսան էր—ցաւոտ, անմխիթար, բայց և խիզախ, անվեհեր—որ
եկել էր բուն իսկ հայրենիքի մէջ, նրա խրխուտ ու սգաւոր բար-
ձունքներում ծանուցանելու մի վսեմ գաղափար,—հայկական ապրա-
սամբութեան գաղափարը—որ այնուհետև պիտի աճէր, ուռճանար
հեռզհեռէ սուրճկտիվ մտքի և օրճկտիվ իրականութեան կրկնակի
մղումով, պիտի երթար կամաց-կամաց նւաճելու սրտերն ու ուղեղները,
պաշարելու „Ձայն տուր ո՛վ ծովակ“ ի խորհրդաւոր հեղինակին, պիտի

*) Դարեգին Սրուանձտեան—«Արծուի Վասպուրական». ձրջան Հինգե-
րորդ 1862—63. Թիւ՝ 1.

գերէր նրա ամբողջ էութիւնը, արտագրելով մի շարք հոյաշունչ հատորներ, պիտի ստեղծէր պարզ, անյայտ փայաջուկցի երիտասարդից— Բաճէիին... որպէս զի նրա միջոցով, նրա հրեղէն քուրայի մէջ բոցավառէր սերունդներին և ծնունդ տար յետագայում այն առնական ու յուզիչ վիպերգութեան, կտրիճների այն ցասկոտ ու վրիժառու լէզէօններին, որ քսան տարի շարունակ թնդացրին նոյն հարազատ լեռները գիւցազնական մարտակոչով— „Մահ կամ Ազատութիւն“:

«Նա պիտի պայթէր— այդ եղակի ու եղերական գիւցազնամարտը — խառնակ օգուտ և մրրկոտ երկնքի տակ», բայց պիտի գար «Արծուի Վասպուրական»-ի մարգարէական արտայայտութեամբ, բարոյապէս վերածնելու անարգւած, ոտնահարւած համայնքը, սրբելու նրա ճակատից ստրկութեան մուրը և արցունքոտ, արիւնաներկ հողի վրայ „բուսցնելու Ն Ո Ր Հ Ա Յ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն ազնուագոյն բողբոջները...»*):

Այո՛, «Արծուի Վասպուրական»ն էր, որ ծնունդ տուաւ ու բուսցուց «ՆՈՐ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ազնուագոյն բողբոջները» — Հայկական ազատագրութեան անձնուէր գործիչները և ռազմունակ ու հոյակապ հերոսները. . . :

Ե.

ՈՂՋՈՅՆ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻՆ

Գրաբար-աշխարհաբարի պայքարը, ԺԹ-րդ դարի Հայ գրական ու մտաւոր վերածնունդի պատմութեան ուշագրաւ և հետաքրքիր երևոյթներէն մէկն է:

Ամբողջ Հայ հոգևորականութիւն, Մխիթարեան գոյգ Միաբանութիւններ և աւանդամոլ ու պահպանողական հոսանքները ձեռք ձեռքի տուած, կրակ ու բոց կտրած, կատաղի և յուսահատ պայքար մը կը մղէին ընդդէմ աշխարհաբարի պաշտպան և լուսամիտ

*) Միքայէլ Վարանդեան—«Հայկական Շարժման Նախապատմութիւն». Հատոր Առաջին. Ժընև. 1912. էջ՝ 313—314:

երիտասարդութեան, որուն յաղթանակը—աշխարհաբարի ընդհանրացումն ու զարգացումը—ի վերջոյ իրականութիւն դարձաւ:

Պարտուածները, թէն կամաց-կամաց, ընդունեցին աշխարհաբարի կենսական անհրաժեշտութիւնը, սակայն բոլորովին ձեռն-թափ չ'եղան գրաբարի ազդեցութենէն և ցաւով ու տհաճութեամբ թողին Հայոց գրաբարը՝ «վսեմական գրոց լեզուն»:

Հայ հանճարեղ սիրտը—հայրենախօս Հայր Ալիշան—իւր «Յուշիկը Հայրենեաց Հայոց»-ի նախաբանին մէջ՝ (Վենետիկ. Ս. Ղազար 1866. Նախաբան. էջ՝ 19) ցաւ ի սրտի այս տողերը կը գրէ.

«...ինձի, իմ զգացմանս՝ արդարեւ այս աշխարհիկ լեզուս՝ շատ պստիկ, շատ ցած, շատ անբաւական եկած է. ըսեմ նաեւ թէն շատ օտարացեալ, այլազգացեալ՝ ի բնիկ հայկական ոճոյ, որ ամենէն աւելի հաճոյն էր ինձի. այնպէս կերևի ինձի՝ թէ մեծ կրակ մը փտտած քուրջերով ծրարել կ'ուզեմ, երբ այն իմ հին և սրբազան հայրենեացս հրեղէն յիշատակները՝ այսպիսի խեղճուկ լեզուով կաւանդեմ, թողնելով իր վսեմական գրոց լեզուն»:

Եւ իսկապէս 1860-ական թուերուն Հայ մամուլին մէջ կային թերթեր, որոնց աշխարհաբարը «օտարացեալ, այլազգացեալ» էր:

Թիֆլիսի մէջ 1866—67-ին Գէորգ Տէր Աղեքսանդրեանի խմբագրութեամբ լոյս տեսնող «Վաճառական» շաբաթաթերթը հայերէն, ռուսերէն և թուրքերէն բառերու խառնուրդով մը կը հրատարակէր երկու „աշխարհաբար“ յայտարարութիւններ.

1) «Գասուղարստովեննիխ իմուշչեսով Դեպարտամենտում նշանակած է էս մարտի 20-ին Թէլաւի ուեզդի Օժիօ և Խօրխելի անունով գիւղերի մէջը գտնված երկու եկեղեցական բաղի իջարով տալու տորգը»:

2) «Կավկազսկի Վահննի Օկրուգի Վոյեննո Մեդիցինսկի ուպրավլենիումը նշանակած է ապրելի 4-ին Թիֆլիզի Զապասնի ափտեկիմատերեալների. պրիպասների և կաւէ ամանների հասցընելու տորգը»:

Խ. Արովեանի յայտնագործած Արարատեան գեղջուկ հայաբարբառէն ծնունդ առած էր անհա վերոյիշեալ աշխարհաբարը՝ Արեւ-լահայոց մէջ, իսկ «Արծուի Վասպուրական»-ի պարզ ու անպաճոյճ

աշխարհաբարի կողքին, Կ.Պոլսոյ Հայ թերթերու մէջ, կը բազմէր հայերէն ու տաճկերէն բառերով կազմուած այս «աշխարհաբար»ը.

«Իւր էվէլին ասեմ բի՝ Գրիստոս եկաւ յաշխարհը՝ ընուլ ու թէքմիլ անեւ զօրէնս. վէ շիւպհէսիզ յցոյց. ինչպէս զթլպատութիւնն, զպատիւ տօնից և թիւրլիւ թիւրլիւ պայրամներաց և գառնագենութեան. Փուշն և այրըխն որ բաղեն ի թառլայէն, պէտք էր որ թողուն զքեօքն ի հողի մէջն, որ կինէ բուսանի, եօխսա ի քեօքէն հանեն, պէլլի մի տէյիլ. Իշտէ մարդիք զայս՝ ոահմքեանի Աստուծոյ ատէթն խափաներ էին. անոր համար եկաւ յառաջին թարիխն դարձուց. Ամմա ասեմ բի՝ մէկ պարտք մի երկու տեղ կու տրվի մի, եօխսայ հայրն էտայ անելուն յետև որդիքն այլ կինէ պիտի որ տան մի տէյնի տիրոջն, հաշա»*),

Ճիշտ այս շրջանին—1860-ական թուերուն—«Արծուի Վասպուրական»ը կը յաբուցէր զրաբար-աշխարհաբարի հարցը և ազատ ու անվախ կերպով կը պաշտպանէր աշխարհաբարի գործածութեան անհրաժեշտութիւնը. Խրիմեանի տաղանդաւոր աշակերտ Գարեգին Սրուանձտեանը «Հանդէս հակառակութեանց հայոց գրաբառ եւ աշխարհաբառ լեզուաց» վերնագրով վիճաբանական յօդուած մը կը գրէր, որմէ կը բաղեմ այս մասերը.

«Գրաբառ.— Տո՛ աշխարհաբառ, մի անգամ մտածէ չափիդ ու հասակիդ վերայ. Ահ ինչ ասեմ, բարկանամ տղայ ես, զարնեմ որդիս ես, սպաննեմ իմս ես, բայց կը խնայեմ, սրտիս մէջ ոչ գութ թողիր ոչ սէր, յանդունգն ես յանդունգն, ինձմէ ծնար, ու իմ կենաց և իրաւանց յափշտակօղ հղար:

«Աշխարհաբառ.— Տակաւին պիտի երկարիս խօսքդ. հնացար անցար: Պարտ է մեծաց մեղմանալ և փոքունց աճիլ. Այժմեան կենդանիք նորութիւն կը սիրեն. Հին ես պէտք է թաղուիս: Դուրսեցաւ քո անիւ, թէպէտ հայր բայց դու արդէն ընկաւ՝ երբոր զիս ծնար:

«Գրաբառ.— Հնացայ ու անցայ, հր՛յ, ինչ կ'բարբառնես, անշընորհք, գիտե՛ս ո՞վ եմ ես, սուրբ Մեսրոպայ ոսկորներ ողջ կ'քաշեմ դուրս կ'հանեմ շիրմից, թող վկայեն թէ Աստուած ինչ սքան-

*) 2. Արսէն Այտընեանն իւր «Քննական Քերականութիւն Աշխարհաբարի կամ Արդի հայերէն լեզուի» (Վիէննա. Միթթաբեան Տպարան. 1866.) էջ՝ 250-ի վրայ մէջ բերած է յիշեալ «աշխարհաբար»ը:

չելի հրաշքով շինեց ու շնորհեց զիս Հայաստանին, իմ աշխարհին:
«Աւելարհարաւ.—Աստուած հոգիդ լուսաւորէ, իրաւ քո սքան-
չելիք և արած բարիք չեմ ուրանար ես, քո դարը և յարգէ գրեզ:
Գնա մտիր եկեղեցին, դռնից դուրս մ'էլնեմ, այն բաւական համարէ,
քո իշխանութիւն ու սահմանդ եկեղեցին է միայն:

«Գրաբաւ.—Կարկտնած լուսաւորութիւն վրադ առաջ և շրջես:
Ստամբուլու մէջ Կօր ես, Կարնոյ մէջ Կը ես, Մշոյ մէջ Զիւմա՞լ՝ ես,
Վանայ մէջ Սօրօս-Սօրօս ես, Փոքր Հայոց մէջ առհասարակ տաճ-
կականով խառն զանգուած մի ես էճէնսիմէ սէօյլէյիմ, Ռուսաս-
տանի մէջ Գնում-գալիս ես, Թիֆլիսի մէջ Վո՞ւնց իս, Ղարաբաղն
երթաս Ադա յի՞նչ անելական ես, Ազուլիս Զօկ ես: Դէ հպարտա-
ցիր քո ժամանակով, քո լուսաւորութիւնով:

«Աւելարհարաւ.—Ո՞ր մէկ գործքերս ու փառքերս յիշեմ. միով
բանիւ լուսաւորութիւն եմ ես:

«Այս վէճի ժամանակ ահա ԺԱՄԱՆԱԿԸ իւր հօր փառքով
ու յաղթական կառքով այս հանդէսի մէջը մտաւ հրկու հակառակ
զօրագլուխներ իւր առջև կանչեց և այս վճիռը կնքեց ու հաստա-
տեց.—Գրաբաւին միե՞ս յարգանք եւ անմահութիւն: Աւելարհարա-
ւին Կեանք եւ Յաւազդիմութիւն»*):

Այսպէս ուրեմն, «Արծուի Վասպուրական»ը հետեւելով ժամա-
նակի պահանջներուն, կը հանդիսանար հօր պաշտպան և առաջ-
նորդ աշխարհաբարին, որուն կը մաղթէր «Կեանք եւ Յաւազ-
դիմութիւն»:

Ողջո՞յն Աւելարհարաւին, որ գեղջուկ, շինական, հասարակ ժո-
ղովուրդի հոգիէն ու սիրտէն կուգար և անոր զգացումներուն հետ
պարզ ու հարազատօրէն կը խօսէր:

Արծուաբոյն Վարազը ազգային, հայրենասիրական և ժողովրդ-
դական գերագոյն ապրումներու այն հոյակապ շտեմարանն էր, ո-
րուն յարկին տակ ապրող ու գործող Հայր Արծիւն և իւր Արծուիկ-
ները, ի գին ամէն տեսակ զոհողութիւններու՝ ՆՈՐ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ և
Հայկական Ազատագրութեան գաղափարը կը դարբնէին Մայր Հայ-
րենիքի և հարազատ ժողովրդի ծոցին մէջ:

*) «Արծուի Վասպուրական». Զրջան Հինգերորդ. 1862—63. Թիւ՝ 3:

„ԱՐԾՈՒԻ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ“Ի ԵՐԿԱԹԵԱՅ ՄԱՄՈՒԼՆ Ի ՎԱՆ - ՎԱՐԱԴ

«...Տկարութիւն եւ փոքրկութիւն տպագրութեան աղքատիկ մամուլոյս, որ չգիտէ քան զկարն իւր ազատ նկրտիլ եւ ծնանիլ աւելի ինչ»:

«Արծուի Վասպուրական»ի «յամրաշարժ մամուլին լծեւերը»:

Ահա ձեր տպագրական այն երկաթեայ մամուլին, որ Խրիմեանը 1856-ի աշնան, Գ. Գոլուէն բերաւ Վան եւ հաստատեց Վարագայ վանքին մէջ: Այս տպագրական հասարակ մեքենան, ոչ միայն լոյս ընծայեց «Արծուի Վասպուրական»ը, այլեւ դպրոցական, թատերական, քանաստեղծական եայլն զբքեր, որոնց հեղինակները Վարագայ «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ի աշակերտներն էին: Այս մամուլը ամբողջ 35 տարի (1857—1892) գործեց Վարագայ վանքին մէջ, մինչեւ որ 1882 ին տաճիկ կառավարութիւնը բռնագրաւեց ու տարաւ բաղարը (Վան) հրատարակելով «Վան» («وان») անունով շարաթաթերթ մը եւ պետական գործեր: Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ (1908 Յուլիս 10), կառավարութիւնը ստիպուած եղաւ Վարագայ մամուլը վանքին յանձնել: Վան-Վասպուրականի 1915 Ապրիլեան հերոսամարտի օրերուն, Վարագը տաճիկներու ձեռքով մոխրակոյտ դարձաւ, որով այդ յիշատակայից եւ պատմական մամուլն ու տպարանը ոչնչացան:

Զ.

ԽՐԻՄԵԱՆ՝ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՀԱՅՈՑ ՏԱՐՕՆՈՑ

ՏԱՐՕՆ... Մշու Աշխարհն է այդ, պատմական Հայաստանի մեծ և կեդրոնական նահանգներէն մէկը, որ կը տարածուի Վասպուրականի արեւմտակողմը, ուր Վանի ծովափին բազմած Նեմրութայ սարի հազար-հազար ակնաղբիւրները «Մշու դաշտն ի վար կ'երթան» և կ'ոռոգեն Մայր Երկրի և Հայութեան սիրտերը:

Տարօն... Մամիկոնեան Նախարարութեան ազնուական տոհմի այս նուիրական երկիրը, որուն օղն ու ջուրը, ծնունդ ու սնունդ տուին Վարդան, Վահան, Մուշեղ, Սամուէլ և զեռ քանի՛ քանի՛ մեծանուն Մամիկոնեաններու, որոնց հայրենասէր և ազգանուէր հոգիները դարեւր-դարեւր շարունակ վառ կը մնան և պիտի զառնան ազգի ու հայրենիքի գերագոյն սիրոյ ընդունարան և ներշնչման աղբիւրը: Դիցազն Սասունցի Դաւիթը Տարօնի փառքն է:

Տարօն... Հայոց Մատենագրութեան անմահանուն գէմբերու այս սրբազան ծննդավայրը, որուն Հացիկ գիւղին մէջ ծնաւ «Վսեմական վարդապետ, վեհմաստ վանական, խօսքի աղբիւր, բանի բարձունք» Մեսրոպ Մաեսոցը, որ 15 դարերէ ի վեր «Օշականի մէջ անմահօրէն մահացեալ կը մնայ»: Ահա խոնարհ Խորնի գիւղը, ուր ծնաւ Մեծն Քերթոզ և Պատմահայր Մովսէս Սօրենացի: Առաքելոց վանքի կամարներուն տակ կը հանգչին նշխարները՝ Մեծ Վարժապետ և Հայրապետ Օհանկ Պարթևի, Դաւիթ Անյաղթ Փիլիսոփայի, Մամբրէ Վերծանող մատենագրի և ուրիշներու, որոնք մէկ-մէկ լուսատու աստղեր են Հայոց Մատենագրութեան երկնակամարին վրայ: Տարօնացի Մեսրոպը կերտեց՝ Ա, Բ, Գ, Դ, Ե, Զ...

Հայոց պատմութեան և մատենագրութեան մէջ, որքան շատ են անունները Տարօնածին գէմբերու, որոնք Հայ ռազմական ու գրական ասպարէզներու մէջ լուսաւոր հետքեր և պանծալի գործեր թողեր են:

Տարօնը նշանաւոր է նաև իւր Հայ հեթանոսական ու քրիստոնէական՝ աւանդական և իրական պատմութիւններով, որոնց իբր յուշարձան կը մնան բազմաթիւ սրբավայրեր՝ իրենց նուիրական

անցեալով: Հայոց հին աստուածներու՝ Մայր Բարութեանց Ոսկե-
մայր Անահիտի, Գեղեցկութեան Դիցուհի Ոսկեծին Աստղիկի, և Հա-
յոց Քաջուրճան ու Յաղթութեան աստուած Վահագնի՝ մեհեաններն
ու բազինները կործանուեցան Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի բրիստոնէա-
կան բարոգներու մուրճերով և անոնց փլատակներու վրայ բարձ-
րացան՝ Մշու Սուլթան Մուրադատու Սուրբ Կարապետի, Առաքելոց
և Ս. Յովհաննու վանքերը՝ «մենաստաններ, խաչն ի գմբէթ Աւետա-
րան, սուրբ հաւատ»:

Տարօնի սքանչելի օդը, սառնորակ և առատ աղբիւրներն ու ջու-
րերը, բերրի հողը, Մեղրագետի և Արածանիի ափերը, Սասունի
լեռնահովիտներն ու բարձունքները և վերջապէս Մշու Դաշտը, դա-
րեր շարունակ կեանք տուած են Հայութեան, որ սուրբ սիրով
կառչած մնաց Մայր Հայրենիքի այդ սքանչելի մասին, ուր սակայն
ժամանակի և դէպքերու բերումով, տեղ գտած էին նաև բիւրտն ու
տաճիկը, որոնց ճնշող լուծը և սուրն ու հուրը անպակաս եղան
Մշու Աշխարհի վրայէն: Քաղաքական արհաւիրքներու և հարստա-
հարութեանց ենթակայ՝ Տարօնի Հայութիւնն ալ, միւս գաւառնե-
ներու նման, անուշադրութեան մատնուած էր Կ. Պոլսոյ ազգային և
ղեկավար մարմիններու կողմէ:

Այս քաղաքական ու տնտեսական ծանր պայմաններու մէջ ապ-
րող Տարօն-Տուրուքերանի Հայութեան ազգային-ներքին կեանքի
վիճակը շատ տխուր և անմխիթար էր Ժ.Թ.Ղզ դարի կէսերուն: Հո-
գեորականներ, գիւղական վաշխառուներ, «իշխան» ու «մէլիք»
կոչուած դէմքերը—յարգելի բացառութիւններէ գատ—դարձեր էր
ժողովուրդի ինքնակոչ ղեկավարներ և անարգել ու սանձարձակ կեր-
պով կը շահագործէին եկեղեցական և ազգային կալուածները: Սուրբ
Կարապետի վանքի ամբողջ դրամական մուտքերը տոգտ և խաւա-
րամիտ հոգեորականները կ'իւրացնէին: Տարօնի գեղջուկ Հայութիւնը
կը խարխափէր մտաւոր խաւարի և տգիտութեան մէջ՝ մատնուած
անտէրութեան և յուսահատութեան: Այս դառն ու կործանիչ իրա-
կանութեան մէջ, Տարօնի Հայութիւնը ընդհանուր ղեկավարութեամբ
ժառանգաւ հոգեւոր և աշխարհիկ իշխողներու դէմ, հրապարակեց ու
խարազանեց անոնց ազգադաւ գործերը և որոշեց ժողովրդական
ձայնով և ընտրութեամբ հրաւիրել հոգեորական այնպիսի անձնա-

ւորութիւն մը, որ գեղջուկ և ճնշուած ժողովուրդի բարոյական և նիւթական շահերուն պաշտպան հանդիսանար, ազգասէր և ժողովրդաճանուէր առաջնորդ մ'ըլլար և շինական մանուկներու կրթութեան մասին մտածէր: Եւ ահա հանրագրութիւններն ու ձայները կը կեդրոնանան «այն ժամանակայ Հայութեան խիղճը» արձանացնող սիրուած անձի մը շուրջ — Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանն էր այդ, որուն անուան և կատարած ազգօգուտ գործերու մասին ժողովրդական գրոյցներ կը հիւսուէին Մշու Դաշտին մէջ:

Տարօնի Հայութիւնը կը դիմէր Պատրիարքարանին և Ազգային Ժողովին, յայտնելով, որ «Տարօնի հայ ազգաբնակչութիւնը փափագ է յայտնում իր մէջ տեսնելու այն համբաւաւոր վարդապետին, որի արևով երգվում էր Վասպուրականը»: Պատրիարքարանն ու Ազգային Ժողովը, ընդառաջելով ժողովուրդի ցանկութեան, սիրով կ'ընդունեն և կը հաստատեն այս ընտրութիւնը, վստահ ըլլալով, որ Խրիմեանը յաջողութեամբ պիտի բարեկարգէր Տարօնի եկեղեցական և ազգային գործերը, զարկ տալով նաև գեղջուկ մանուկներու կրթութեան և ժողովուրդի բարոյականի բարձրացման: Խրիմեանի կամքն առնիլէ յետոյ, Պատրիարքարանը հանել կուտայ նաև Սուլթանի հովարտակը, որով կառավարութիւնն ալ կը վաւերացնէր Խրիմեանի ընտրութիւնը՝ իբրև Առաջնորդ Տարօնի Հայոց, որոնց կողմէ, Մշեցի յարգուած մէյիբ մը, յատուկ հրաւիրակի պաշտօնով, Կ.Պոլսէն ճամբայ կ'իյնար և 1862-ի Օգոստոս 3-ին կը հասնէր Վան-Վարագ և Պատրիարքարանի կոնդակը կը յանձնէր Խրիմեանին: Այդ կոնդակը կը յայտնէր, որ Խրիմեանն ընտրուած է «Առաջնորդ Տարօնոյ և Վանահայր Դիակայ (Ս. Կարապետի) վանուց»՝ իրեն վերապահելով նաև Վարագայ վանքի վանահայրութիւնը:

«Այդ յուրը կայծակի արագութեամբ տարածվեց ամբողջ Վասպուրականում: Խրիմեանի աշակերտները և բարեկամները չը գիտէին տխրեն, թէ ուրախանան: Մի կողմից տխրեցին, որ պէտք է զրկվեն իրանց սիրած մարդուց, իսկ միւս կողմից ուրախ էին, որ նա ստանում էր մի մեծ պաշտօն և միջոց պիտի ունենայ ծառայելու ահագին վիճակի ժողովրդին»*):

*) Խ. Մալումեան—Խրիմեան. էջ՝ 50:

Խրիմեանի համար դժուար էր բաժնուիլ Արծուարոյն Վարագէն, իւր գործակիցներէն և աշխատակիցներէն, սակայն անդին ամբողջ ժողովուրդ մը — Տարօնի Հայութիւնը — սրտատրոփ անոր ժամանումին կը սպասէր։ Խրիմեանը զնաց քաղաք (Վան) եկեղեցիներու մէջ հրաժեշտի քարոզներ խօսեցաւ, Վանի Առաջնորդին, Քաղաքական ժողովին, Կուսակալին, «Եշխաններ»ուն և իւր հարազատներուն «մնաք բարև» ըսաւ և Վարագ գալով՝ «Հայր Արծին սկսաւ անյապաղ իւր պատրաստութիւնը տեսնել։ Առաջին գործն եղաւ Վարագայ տպագրական մամուլներէն մէկը իւր պարագայիւր պատրաստել, որ իրեն հետ տանի Ս. Կարապետի վանքը. ապա Վարագայ վանուցս ներքին և արտաքին կառավարութեանց կարգ և սահման դրաւ։ Վանքի ներքին և արտաքին կառավարութեանց վրայ փոխանորդ կարգեց ժառանգաւորաց եղբարց անդրանիկ և առաջապսակ Մեսրոպը Վարդապետը» (Մոկացեան), կը գրէ Գարեգին Սրուանձտեանցը։ «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ի տեսչութիւնը յանձնեց «օժակից նորին և եղբայր ժառանգաւորացս նզնիկ Վարդապետին»։ Տպարանի հսկողութիւնը տուաւ «առ հասարակ եղբարց յառաջադէմ աշակերտաց աշխատասիրութեան և կազմեց ուսումնական խորհուրդ մը դպրոցին և տպարանին տնօրէնութեան»։ «Արծուի Վասպուրական»ի համար նշանակեց խմբագրական մարմին մը, որուն կ'անդամակցէին՝ Մանուէլ Արտամետեան, Տիգրան Կալիփաճեան և Արսէն Թոխմախեան։ Այս բոլոր գործերու վերին ղեկավարութիւնն ու հովանաւորութունը Խրիմեանն իրեն վերապահեց։

Փայտեայ մամուլը, տպագրական տառեր, թուղթ, թանաք, դասագիրք, գրեկական պիտոյքներ և այլն ամբողջ դասաւորեցին արկղերու մէջ և բռնները կապեցին։

Մեկնելու օրը կը մօտենար։ Վանէն անագին բազմութիւն եկած էր Վարագ Խրիմեանին բարի երթ մաղթելու։

Կիրակի առաւօտ մը — 1862-ի Օգոստոս 19-ին — Հայր Արծիւր Վարագայ մայր տաճարին մէջ հանդիսաւորապէս պատարագեց։ Տաճարը ծայրէ ծայր լիցուած էր ժողովուրդով։ Խրիմեանը յազուած՝ բայց խանդավառ շեշտերով տուաւ իւր հրաժեշտի քարոզը, որուն մէջ իւր աշակերտներուն ուղղեց հետևեալ խօսքերը։

«Զի ուրախանայ Արծուին և պիտանի չէք ազգին, եթէ լոկ

ուսմամբ լինի ձեր յառաջադիմութիւնը. իմ պարծանք ձեր առաքինութիւնն է, ձեր բարի վարքը: Ձեր եղբայրասիրութեան բաղցր պտուղներն ես տեսնելով և ազգ վայելելով՝ ուրախ պիտի առնէք և փառաւորէք ոչ միայն զմարդիկ և հայրենիք, այլ և զԱստուած և երկինք: Գուր կապրէք, կուսանէք ազգի և հայրենեաց համար: Հայրենիք ձեզ կը սպասէ. դուք Աստուծով զօրացած և երջանկացած Հայրենիքի բարի յոյսեր պիտի լինէք... Ահա ես կերթամ իմ նոր նուիրական կոչումներս: Կացէք յիս և ես ի ձեզ: Ձեզանից չեմ հրաժարիր, ձեզանից չեմ հեռանար. այլ զձեզ զօրացուցանելու կերթամ: Իմ վստահութիւն և հաւատարմութիւն պահեցէք և պսակեցէք ձեր սիրով, ձեր բարի համբաւով և ձեր ժրջանի և գովելի յառաջադիմութեամբ: Պիտի աշխատեմ ես փոյթ ընդ փոյթ ձեզ այցելութիւն առնել. մի տրտմիր: Կացէք Աստուծով, կացէք սիրով, կացէք ինձմով»:

Խրիմեանը կուլայ, աշակերտները կուլան, ժողովուրդը լուռ և յուզուած կ'ունկընդդէ Հայր Արծուի քարոզը: Այդ օր վանքի սեղանատան մէջ տեղի կ'ունենայ ընդհանուր ճաշկերոյթ մը, որուն կը մասնակցէին միաբաններ, ուսուցիչներ, աշակերտներ, քաղաքէն եկած պաշտօնական անձեր և ուխտաւորներ: Բաժակներ կը խմեն Հայր Արծուի կենաց և յաջողութեան համար:

Արշալոյս է—1862-ի Օգոստոս 20-ի երկուշաբթի առաւօտ—Վարազայ վանքի բակին մէջ կարաւանի ձիերը կը բեռնեն՝ տպագրական մամուլի, թուղթի և տառերու հակերով: Այժմ խօսքը տանք ժամանակակից ականատես վկային՝ Վարազայ Պարոն Պետրոսին, որ նկարագրէ թէ Խրիմեանն ինչպէս ճամբայ ելաւ Վարագէն:

«Երբ ձիերը բեռցուեցան և ամէն ինչ պատրաստ էր, Խրիմեանը մտաւ տաճար մոմ վառեց, ծնկաչոք աղօթեց ու լացաւ: Անոր օրինակին հետեւեցան նաև իւր ուղեկիցները. տեսարանը յուզիչ էր և սրտաճւղիկ: Բոլորս ալ կ'արտասուէինք, անգամ վանքի մշակ-հօտաղներ, հովիւներն ու տնտեսները կը մղկտային: Խրիմեանը հեծաւ իւր սպիտակ ձին, Մշեցի հրաւիրակ-պատգամաւոր Մէլիքն ալ, իւր պարթև հասակով, (որ ընաշխարհիկ տարագով զարգարուած էր) հեծաւ իւր ձին: Խրիմեանին ուղեկցող Գարեգին Սրուանձտեանց, Յակոբ Աղուանեան, երկու ուսուցիչներ, վեց երգեցիկ աշակերտ-

ներ, տպարանի երկու զրաշարներ և երեք գործաւորներ հեծան կարաւանի ձիերու վրայ. Վարժարանի աշակերտները կարգով կանգներ էին իրենց ուսուցիչներու և վանքի միաբաններու հետ: Վանի կուսակալը 4 ոստիկան զինւորներ զրկած էր, որ ապահովութեան համար միանային այս մեծ կարաւանին:

«— Զը՛նգ, զը՛նգ... շարժուեցաւ կարաւանը, որուն առջեւ կ'երթային աշակերտները երգելով. Վանէն և գիւղերէն եկած էին հարիւրաւոր ձիաւորներ Խրիմեանին բարի երթ մաղթելու. Այս հանդիսաւոր թափօր-կարաւանը մինչև Այգեւտան հասաւ. Քաղաքէն բազմաթիւ մարդիկ միացան մեզ և այսպէս 3 ժամ յետոյ հասանք Արտամետ գիւղը: Այստեղ Խրիմեանը լացաւ, տուաւ իւր վերջին ողջոյնն ու հրաժեշտը, մենք բոլորս ալ տխուր և սրտաբեկ՝ վերադարձանք Վարազ, իսկ կարաւանը շարունակեց իւր ճամբան դէպի Մուշ»:

Հայոց-Ձոր, Ռշտունիք, Կարճկան գաւառներէն անցնելով կարաւանը կը հասնի Դատուան— Վանի ծովի արևմտեան կողմը— և Նեմրու-թայ սարի ստորոտներէն անցնելով կը մտնէ Մշու Դաշտի սահմանները: Ահա Տարօնը— Մշու Աշխարհը, որ մշուշ է, բայց իր հողն ու ջուր անուշ է...

Կարաւանը որ գիւղին որ մօտենար՝ գեղջուկ մշեցիները— ոտաւոր ու ձիաւոր— քահանաներով, մէլիքներով, ազ ու հացով, մատաղով, եկեղեցական թափօրներով, ժողովրդական ցոյցերով, դհօլ զուռնայով, երգ ու պարով Խրիմեանին դիմաւորութեան կուգան: Տարօնի Առաջնօրդը կը յուզուի տեսնելով այս տանջուած ու տառապած, աղբատ ոտաբորիկ, ցնցոտիապատ շինական ժողովուրդի անկեղծ ուրախութիւնը, ամէն գիւղի մէջ կը քարոզէ, կը մխիթարէ, կը յուսադրէ, կը խոստանայ գիւղացիութեան վիճակը բարւորել, ուսում և կրթութիւն տարածել և այլն:

Կառավարութիւնը և նշանաւոր քիւրդ ցեղապետներ, բէկեր և աղաները պաշտօնական դիմաւորութիւն և յարգանք ցոյց տուին Խրիմեանին, որ Սուլթանական հրովարտակով կուգար Տարօնի Հայութեան ազգային գործերը ղեկավարելու:

Խրիմեանի այս հանդիսաւոր կարաւանը ճամբայ կ'իյնայ դէպի Ս. Կարապետի վանքը, ուր մեծ պատրաստութիւն տեսնուած էր

նոր վանահօր ընդունելութեան համար, երբ վանքէն կը նկատեն, որ կարաւանը կը մօտենայ, տաճարի գանգակները կը ղօղանջեն և եկեղեցական թափօրն ալ շարական երգելով կ'ընդառնեն Խրիմեանին: Հազարաւոր գիւղացիներ լեցուած էին վանքը, որ տօնական և հանդիսաւոր բնոյթ կը կրէր այդ օրը: Խրիմեանը կ'երթայ տաճար, կ'աղօթէ և ապա զգայացունց քարոզ մը կը խօսէ, շեշտելով, որ Տարօնի Հայութիւնը խեղճ ու թշուառ է, տառապեալ ու տղէտ է. Ժամանակակից վկան*), այսպէս պատմեց ինձ այդ քարոզի մօտաւոր բովանդակութիւնը:

«Եինական Ժողովուրդ Հայոց. Վասպուրականէն երբ Տարօնի երկիրը մտայ, երբ ոտքս Մշու Դաշտի վրայ դրի, ամէն տեղ թշուառութիւն տեսայ, աղբատութիւն տեսայ և ինչ, շրթունքներս ակամայ մրմնջեցին՝ Ողբամ զեզ Հայոց Աւխաբհ. Այս խօսքն ըսած է Մշոյ Խորնի գիւղացի Մովսէս Խորենացին, որուն կը միացնեմ և իմ ձայնը — Ողբամ զբեզ Ժողովուրդ Հայոց, զի քո այժմեան կեանքը յոյժ ողբերգական է. Սակայն յուսահատի՛նք, բաւ լիցի, ես քեզ համար Յոյս բերած եմ, ես քեզմէ յուսալիքներ օւնիմ. Դուն կը գտնուիս խոր տգիտութեան և խաւարի մէջ, բայց խնդա և ուրախ լեր, մշակ Ժողովուրդ, ես քեզ համար ուսման և կրթութեան Լոյս բերած եմ. Լուսոյ շողերը ես Վասպուրականէն, Վարազայ վանքէն

*) Վարազայ «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ի և Խրիմեանի անդրանիկ աշակերտներէն Հմայեակ-Աւետիս Արեւուծիճ, որ ծնած էր 1830-ին Արարատեան Դաշտի (Սուրմալուի) Իգդիր-Մաւա գիւղին մէջ: Մանուկ հասակէն ուրացած ըլլալով կ'ուղարկուի Վարազ և կ'որդեգրուի վանքին կողմէ: Խրիմեանին հետ Մուշ մեկնողներու մէջ եղած էր նաև Հմայեակ Արշարունին, որ 1868 ին վարդապետ կը ձեռնադրուի և տարիներ յետոյ անցնելով Էջմիածին, կ'ընդունուի տեղւոյն միաբանութեան մէջ: Երբ 1916—20 թուերուն, ես Էջմիածին կ'ապրէի, յաճախ կ'երթայի Հմայեակ վարդապետի մօտ և կը խնդրէի, որ պատմէր իւր անցեալի յուշերը: Սիրով, յուզումով և լալով կը պատմէր Վարազայ և Մշոյ կեանքը՝ Խրիմեանի գործերը: Մասնաւոր հիացումով կը խօսէր նաև մեր տաղանդաւոր զրազէտ և գործիչ Աւետիս Ահարոնեանի մասին, որուն բարերարն ալ եղած էր կարծեմ: Արշարունի վարդապետը մեռաւ 1921-ի Յունուարին, զոհ դառնալով բոլշեիկներուն, որոնք բռնազրաւեցին անոր սենեակը և հիւանդ ծերունին շարտեցին ձիւներու մէջ: Պարզ, համեստ և բարի մարդ մըն էր նա, հաճոյախօս և սակաւապէտ: Մեռաւ խոր ծերութեան մէջ, (91 տարեկան) և թաղուեցաւ Էջմիածնի վանքի գերեզմանոցը:

բերած եմ. Տեսնա՞ք կարաւանի ձիերը, որոնց վրայ բարձուած հակերով ձեզ համար տպարան բերած եմ, մամուլ. Ա՛հ, ինչ անուշ կը հնչէ այս անունը—մամուլ, փայտաշէն և անպաճոյճ մերենայ մըն է այդ, որ պիտի հաստատեմ այս վանքին մէջ և թիւթ տպեմ, գիրք տպեմ, ձեր միտքերը լուսաւորեմ: Ահա ասոնք կը կոչուին լոյս, գիտութեան և ուսման յոյսը, որուն ճառագայթները պիտի ցոլան մինչև գիւղական խոնարհ խրճիթները: Սիրելի ժողովուրդ, շատ նպատակներ, ծանր աշխատանքներ ունիմ, եկած եմ աշխատելու, եկած եմ վասն ազգին և հայրենեաց գործելու, բայց պէտք է դո՛ւն ալ զօրավիգ ըլլաս ինձ, որ մեր ջանքերը յաջողութեամբ պսակուին, որ ես գոհ մնամ քեզմէ և դուն ինձմէ: Ժողովուրդը մեծ է, ժողովուրդին սիրտը ծով է, ես կը մտնեմ այդ ծով սիրտին մէջ, կը քրքրեմ անոր ծալքերը, ուր որ ցաւ և վիշտ տեսնեմ՝ սպեղանի կուտամ, ուր խինդ և հրճուանք տեսնեմ՝ ես ալ կը խնդամ և կը հրճուիմ, ի միով բանիւ, ցաւերուդ ցաւակից, ուրախութեանդ խնդակից, աշխատանքիդ և տառապանքիդ լծակից եմ, վկայ ըսածներուս, այս Սուրբ Տաճար, զասք միաբանից և երամբ ժողովրդոց, զո՛ւր չարքանջ օրդիք, մշակ և հողագործ գաւակներս: Է՛հ, այժմ գացէք հանգստացէք, գացէք յուսացէք, Տէր ընդ ձեզ և մեզ...»:

Մուշ հասնելէ յետոյ, Խրիմեանն առաջին առթիւ իսկ, 1863-ի Սեպտեմբերին, Ս. Կարապետի վանքին մէջ կը բանայ «Ժառանգաւորաց Վարժարան» մը, ուր շրջակայ գիւղերէն կը հաւաքէ քանի մը տասնեակ գեղջուկ պատանիներ, որոնց դաստիարակութիւնը կը յանձնէ իւր աշակերտներուն-Գարեգին Սրուանձտեանին, Յակոբ Աղուանեանին և միւսներուն:

Գեղջուկ ժողովուրդն ի վիճակի չէր հոգալու այս դպրոցին ծախքերը: Ս. Կարապետի վանքը մեծաքանակ զրամական մուտքեր ունէր, որոնք անխնայ կերպով կը շռայլուէին կամ կ'իւրացուէին տգէտ և շահամոլ վանականներու կողմէ: Այս հոչակաւոր մենաստանը, իբրեւ համահայկական ուխտատեղի, միշտ լիցուած էր ուխտաւորներով, որոնց նուիրած զրամներ, մատաղացու կենդանիներ, գարիւն, գործուածքներ և այլ իրեր վանականներու սեփականութիւնը կը դառնային:

«Այդ պատմական, նուիրական և միշտ սիրելի հայոց վայրը խո-

լին տգիտութեան և անկարգութեան մէջ էր. կ'ուտէին, կը յափըշտակէին և առ ոտն կը կոխէին դաս մը մարդիկ և վանականը այդ վանքին սրբութիւնն ու ճոխութիւնը և ժողովուրդին բազմութեան հոգին ու արինը, առանց խիղճ ընելու և պարտականութիւն և պատասխանատուութիւն յանձն առնելու. ժողովուրդն ևս համակերպած էր տալու, լսելու, տեսնելու և հլուութեամբ ու յօժարութեամբ կրելու այդ ամէնը»։ կը գրէ Խրիմեանի կենսագիրներէն Ասակեհքը։

Սուրբ Կարապետի «Վանքի մէջ բուն դրած միաբանները, տգէտ, անուս վանականները, ոչինչ չանելով և անհոգութեան մէջ պարարտացնելով իրանց մարմինը, անխնայ վատնում էին վանքի եկամուտները, ուտում, խմում, քէֆեր էին անում և վանքերից գողանում իրանց ազգականներին էին տալիս» կ'աւելցնէ Խ. Մալումեանը։

Սակայն Խրիմեանն աւելի ցայտուն և յաջող կերպով կը բնորոշէ Սուրբ Կարապետի հոգեւորական-վանականներու ներքին կեանքը, որուն մէկ էջը հետեւեալն է.

«...Ուտեմք ըզմիս և ըզմատաղ, զխորովուն գառըն կարմրած,
Ուտեմք ըզճաշ ըզխարիսայ իւղն ի վերայ լիճ լիճ լըցեալ.
Ուտեմք ըզկաթըն մաքեաց և ըզմածունըն սիրակապ,
Ուտեմք զանհալըն կարագ և ձագուց մեղր ըզհետ նորա.
Ուտեմք և յափրանամք նընջեմք ի խուց, խորտամք անհոգ,
Ոչ զիրք Աստուածաշունչ, ոչ այլ մատեանք մեր սուրբ նախնեաց,
Ոչ ուսանեմք, ուսուցանեմք զբանն Աստուծոյ առ ժողովուրդս.
Թողեալ զԱւետարան, պաշտենք սեղան և զուխտաւորս,
Թողեալ զուխտ կոչման մերոյ լընումք ըզպէտրս մարմնաւորս...
Ոչ առաքեալ ոչ մարտիրոս վասն աշխարհին հայոց եղեալ...
Ոչ հովիւ հօտին սիրող, ոչ առաջնորդ ժողովրդեան...»*).

Այս էր ահա այդ մենաստանի վանականներու կեանքը, որ փոթորկուիցաւ Խրիմեանի ներկայութեամբ, Նա կազմեց վանական «Տնտեսական Խորհուրդ» մը, որուն ձեռքը կը կեդրոնանային վանքի դրամական և այլ մուտքերը։ Նորաբաց «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ի աշակերտներ և ուսուցիչները համեստ ապրուստ մը կը

*) Խրիմեան Հայրիկ—«Հրաւիրակ Արարեսեան», Բ. Տպագրթ. Կ. Պոլիս. 1876:

ստանային, նոյն նաև վանականները, որոնց անհաշիւ վատնումները վերջ գտած էին արդէն.

Վանք բարեկարգելէ և եկամուտները կանոնաւորելէ յետոյ, Խրիմեանը իւր հովուական պաշտօնին կը լծուի:

Է.

ԽՐԻՄԵԱՆ՝ «ՀԱՅՐԻՎ...»

Տարօնի Հայութեան առօրեայ կեանքը, բաշած տառապանքը, վիշտն ու ցաւը և տնտեսական սոսկալի վիճակը մօտիկէն ուսումնասիրելու համար, Խրիմեանը ձի հեծած՝ կը շրջագայէ Մշու Դաշտի հայաբնակ գիւղերը:

Հայկական աւանդութիւններով, նահապետական վարք ու բարքով և սովորոյթներով ապրող Տարօնի գեղջուկ, հողագործ Հայութիւնը կը տնքար տաճկական և քրդական արհաւիրքներու և ծանր հարկերու տակ. Դարերու բռնակալ լուծր այնքան դաժան և խեղդող եղած էր, որ տանջուած Հայութիւնը համակերպած էր այդ ստրկական զարհուրելի կեանքին և լուռ կերպով կը տանէր ամէն տեսակ տանջանքներն ու չարիքները: Պետական հարկահաւար, ոստիկան, պաշտօնեան, քիւրդ ցեղապետներ, բէկեր, սղաներ և աւաղակներն անարգիւ ու սանձարձակ կերպով կը մտնէին Հայ գիւղերը և վայրագութիւններ կը գործէին: Հայ կոյսերն ու գեղեցիկ կիներն անոնց անասնական կիրքերուն զոհ կը դառնային, տուները աւարի և թալանի կը մատնուէին, սղամարդիկ ծեծի, տանջանքներու և սպանուելու ենթակայ էին միշտ: Հայ գեղջուկի ընտանեկան պատիւը կը պղծուէր, կրօնը, հաւատքն ու սրբութիւնները ոտնակոխ կ'ըլլային, իւր արդար վաստակի և դառն բրտիքի արդիւնքը կը թալանուէր, բայց ժողովուրդը Մեծ Համբն էր, որ միայն կը զգար, «ի խորոց սրտի» կը հառաչէր: Այդ հառաչանքը—«Ձայն հառաչանաց հեծութեան սրտի»—նւր հասցնէր, կառավարութեան, որուն եթէ բողոքելու ըլլար նորէն ինքն էր մեղադրուողը, յանցաւորը: Ուրեմն... լռել, տոկալ, և ամէն արհաւիրքի ժամանակ, տանջանքի և օրհասական ըրպէներուն, արիւնի և մահուան ատեն՝ յու-

սահատ ու նուազկոտ աչքերը Տարօնի նուիրական սրբավայրի կաթուղիկէններու խաչերուն ուղղել: Խաչուած ժողովուրդն էր այդ, որ խաչերուն կ'ապաւինէր և իւր անմեռ ու անշէջ հաւատքին խառնելով իւր Զտանջանքը՝ յուսահատ և աղետուր ձայնով մը կը բացականչէր.

«Եւ Մշու Սուլթան Զանկի Դիւան Սուրբ Կարապետ,
Դու հիմդա՛ս հասնես, օգնական-պահապան կանգնես...»:

Ահա այս պատկերն ունէր Տարօնի Հայութեան քաղաքական գոյավիճակը. երբ Խրիմեանը անվախ և համարձակ կերպով կը մտնէր Հայ գիւղերը, կը հանդէր ծխոտ ու մրոտ, ցածիկ և թրշուառ յարկերու տակ, կը դիտէր զեղջուկի տառապանքը, կը տեսնէր կիսամերկ և ոտաքորիկ մայրեր և զաւակներ, ամօթխած կոյսերն ու հարսները, տանջուած դէմքերով ծերունիներն ու երիտասարդները, որոնք սիրով, սրտով կ'ընդունէին այդ անկոչ հիւրը և կը պատմէին իրենց ահաւոր կեանքի սև ու արիւնոտ պատմութիւնները: Խրիմեանը կը լսէր, կը գրէր այս բոլորը, կը մխիթարէր, կը յուսադրէր և կը խոստանար ազգու միջոցներու դիմել — կառավարութեան բողոքել, Պատրիարքարանին և Ազգային Ժողովին յայտնել: Մշու Դաշտի Հայութեան կեանքը տառապանքի նոր աշխարհ մը կը բանար Խրիմեանի աչքերուն առջև, աչքեր՝ որոնք սրտես, թափանցող և զիտող էին, աչքեր՝ որոնք ի տես այդ զարկուած ժողովուրդի տանջանքներուն արցունքով կ'օծուէին թէև, բայց յոյսի և փրկարար աշխատանքի լոյսեր կը ցուացնէին:

Խրիմեանը Մշու Դաշտի մէկ Հայ գիւղը գացիր և հիւրասիրուեր է նահապետական մեծ ընտանիքի մը խոնարհ յարկին տակ, ուր տեսեր է, որ կը ճօճուին 33 օրօրոցներ, որոնց մէջ մուշ-անուշ մանկիկներէն ոմանք քնած են, ոմանք արթուն ու ժպտուն, ոմանք կուլան: Խրիմեանը կը յուզուի, կը հրճուի գլխարկը կը վերցնէ և կը բացականչէ խաչակնքիով.

«— Աճեցէք և բազմացարուք, լցէք երկիր և տիրեցէք դմա...»:

Այդ նահապետական ընտանիքը շուրջ 100 անձէ բաղկացած եղեր է: Ընտանիքի անդամները բոլորն ալ հաշտ ու սէր, խոնարհ ու խաղաղ, աշխատող և չարքաշ՝ ապրած են մէկ յարկի տակ՝

գլուխ ունենալով գերդաստանի ծերունի նահապետը, որուն ճակատին Խրիմեանը եօթն համրոյրներ դրօշմած է, կը պատմեն:

Ահա ուրիշ գիւղ մը. կալի ժամանակ է. կալւորները նստեր են գետնի վրայ թանապուր կ'ուտեն. Խրիմեանը կը մօտենայ և առանց հրաւէր ստանալու կը վերցնէ փայտեայ դգալը և կուշտ ու կուռ կ'ուտէ իւր այնքան սիրած թանապուրը, զարմանք պատճառելով կալւորներուն: Հնձւորներուն, մշակներուն, հօտաղներուն խօսցնել կուտայ հողի մասին, ապրուստի մասին:

Կ'երթայ միւս գիւղը, գիւղացիք կը շրջապատեն զինք, կը պատմեն իրենց թշուառութիւնները, կրած զրկանքները. Ծանր հարկերու և հարստահարութեանց մասին մանրամասնութիւններ կը յայտնեն, կը հիւրասիրեն ու ճամբու կը դնեն:

Մտեր է ծրօնք գիւղը. հոն հարսանիք կայ. Ուղիղ կ'երթայ և կը մտնէ հարսանիքատունը. Գեղջուկներն ուրախ են, դժօլ զուռնան «Մշու Խրո»ի եղանակը կը նուագէ, շուրջ պարը կը կազմուի և քաջակորով, յաղթամարմին մարդ ու կին պար կը բռնեն:

Ահա և Վարդէնիս գիւղը, ուր յարգուած մէլիք մը մեռեր է, մեռելի հօգւոյն՝ «Հոգւոց» մը կ'ըսէ. իւր ցաւը կը յայտնէ ու կը հեռանայ. Գիւղէն դուրս գալու ժամանակ թշուառ պառաւ մը ձիուն սանձը կը բռնէ, խնդրելով, որ իւր ջահէլ-ջիւան հիւանդ զաւակի վրայ երկու գլուխ Նաւեկ կարգայ. Խրիմեանը ներս կը մտնէ և կը կատարէ պառաւի ցանկութիւնը:

Հեռուէն սրարշաւ ձիաւոր մը կուգայ և Խրիմեանին կը յայտնէ, որ քիւրդերը՝ մօտան այսինչ գիւղը և կը պահանջեն այսքան ոչխար-տաւար:

Խրիմեանը հոն կ'երթայ և իւր ազգու միջնորդութեամբ քիւրդերը կը հեռացնէ գիւղէն:

Տաճիկ հարկահաւարը 6 օստիկաններով մտեր է Զրիկ գիւղը և յաւելեալ տուրքեր կը պահանջէ. Գիւղացիք կը զիմեն Խրիմեանին, որ անձամբ կուգայ և կը հարթէ այդ հարցը:

Գրեթէ բոլոր գիւղերու մէջ կան Հայ վաշխառուներ և վատահամբաւ մեծաւորներ, որոնք խեղճ գիւղացիներու գլխին պատուհաս են և ներքին ցեցեր. Ասոնց հանգէպ Խրիմեանն անողորմ է, կը սպառնայ, կը սարսափեցնէ և կը սանձահարէ այդ ցածոգի արարածները:

Դիւղերու մէջ կը բարոզէ ազգի և հայրենիքի սիրոյ մասին, ուսման և կրթութեան մասին, հրահանգելով, որ ամենուրեք դպրոցներ բացուին, մանուկները գրի կարգալ սովորին, խոստանալով, որ Առաջնորդարանը դրամապէս պիտի նպաստէ գիւղական դպրոցներու յարատեւութեանը:

Այս հովուական այցելութիւններու ժամանակ, Խրիմեանը ազգաշունչ և յեղափոխական բարոյներով Տարօնի Հայութեան մէջ կ'արժարժէ ինքնապաշտպանութեան գաղափարը, ըմբոստութեան զգացումը և «ակըն ընդ ական և ատամ ընդ ատամ»ի նշանաբանի իմաստը, մանաւանդ որ այդ ատեններ (1862-ի աշնան) Ձէյթունի լեռնական հայորդիներու ապստամբութեան արձագանգները հասեր էին նաև Մշու Դաշտը:

Օր մը Խրիմեանը քանի մը մշեցի Հայ ճաղաճներու հետ կ'այցիլէ Մուշի բանտը, որ բերնէ բերան լիցուած եղեր է բիրդ բանտարկեալներով: Խրիմեանը կը հարցնէ թէ—«Այսքան մարդիկ ինչո՞ւ լիցուցիք են հոս»,—կը պատասխանեն թէ—«Ասոնք բոլորն ալ քաղաքական յանցաւորներ են, որոնք ըմբոստացան կառավարութեան դէմ»: Խրիմեանը կը յարէ—«Երանի՛ այն գալիք օրերուն, երբ այս և նման բանտերը կը լիցուին նաև Հայ քաղաքական յանցաւորներով: Ա՛հ, այն ատեն միայն կը տեսնենք հայրենեաց ազատութեան արշալոյսը»*):

Այսպէս ահա, Խրիմեանը կ'այցիլէ Մշու Դաշտի ամբողջ Հայ գիւղերը, կը մտնէ խոնարհ խրճիթները և ամենուրեք հայրական սէր, գորով, և օգնութիւն ցոյց կուտայ: Ժողովուրդի ցաւերուն ցաւակից, ուրախութեան խնդակից և աշխատանքին լծակից կ'ըլլայ: Կարճ ժամանակի մէջ, նա այնքան մեծ ժողովրդականութեան կ'արժանանայ, որ կառավարութիւնն անգամ լուրջ ուշադրութիւն կը դարձնէ անոր գործունէութեան վրայ: Տարօնի Հայութեան քաջած քաղաքական և տնտեսական տառապանքներու մասին նա բազմաթիւ տեղեկագիրներ կը կադմէ, փաստերով ու վկայութիւններով հաստատուած զեկուցումներ կը գրէ և Պատրիարքարանին ու Ազ-

*) Բուլանուզի շրջանի Մաջիդու գիւղացի Միհրան Գրիգորեանը (մեր գաւառական համեստ գործիչներէն մէկը) իւր հօրմէն լսած այս խօսքերը հաղորդեց ինձ 1923-ին, Թաւրիզի մէջ:

գային ժողովին ուղարկելով կը պահանջէ, որ ազդու միջոցներու դիմեն, որ Բարձրագոյն Դուռը վերջ տայ Տարօնի աշխարհի Հայութեան տառապանքներուն:

Վանի գրական դէմքերէն Մեսրոպ Աւագ Քահանայ ճանիկեանը կը պատմէր թէ, այդ տեղեկագիրներու հետ Խրիմեանը նամակ մը գրած էր Ազգային ժողովին, որուն անդամներէն շատերը լացեւ ինչ կարգաւով հետեւեալ տողերը.

«Այս տեղեկագիրներու թուղթը հազիւ գտայ, գրիչն ունէի, մեկանը կը պակսէր: Ա՜հ, չը սարսափիք երբ յայտնեմ, որ Մշոյ զեղջուկ ժողովուրդի արցունքն ու արիւնը մեկան շինեցի և այս տեղեկագիրները պատրաստեցի: Տառապեալ Հայութեան արցունքով և արիւնով գրուած այս թուղթերը, բարձերու տակ չը դնէք, անուշադրութեան չը մատնէք: Տարօնի Հայութիւնը ակնդէտ ձեր օգնութեան կը սպասէ, ձեր ազգասիրական ձայնին ու խղճին կոչ կ'ընէ. ես հոս կարելին կ'ընեմ, դուք ալ շարժեցէք, գաւառներու Հայութիւնը ձեր աշխատանքին կարօտը կը բաշէ, աշխատի՛նք աշխատի՛նք . . . »:

Խրիմեանը կը համոզէ քիւրդ բէկերն ու ցեղապետներ, որ Հայ ուսուցիչները երթան քրդական գիւղերու մէջ դպրոցներ բանան և քիւրդ մանուկներուն ուսում և դաստիարակութիւն տան: Անգամ կը խոստանայ հայատառ քրդերէն բերականներ և դասագրքեր հրատարակել: Կ'ըսեն թէ ցեղապետներէն շատերը կ'ընդունեն Խրիմեանի այս առաջարկը, սակայն կրօնական մոլեռանդութեամբ տարուած շէյխերն ու մուլաները կը խանգարեն այս գործը, որ կառավարութեան համար ալ «վնասակար» էր: Խրիմեանը կը ջանայ համեաշխութիւն և զրացիական բարի յարաբերութիւններ ստեղծել Հայ և քիւրդ ժողովուրդներու մէջ: Նա գերագոյն ջանքեր կը թափէ համոզելով քիւրդերը, որ հողագործութեան զարկ տան, նստակեաց դառնան, աւարի և յարձակումներու ետեւէն չ'իյնան, սակայն անոր բոլոր ջանքերը ապարդիւն կ'անցնին, քանի որ Տարօնի աւագակաբարոյ քիւրդ ցեղապետները, իշխանութեան թուլութենէն օգտուելով, ամբողջ նահանգ մը իրենց վայրագութեանց և բռնութեանց ասպարէզ զարձուցեր էին: Կառավարութեան գոյութիւնը գրիթէ անուանական էր Տարօնի մէջ: Պետութեան գոյութիւնը հարկահա-

ւարութեան ժամանակ կը զգացուէր միայն։ Հայ գիւղերը ոտնատակ կ'ըլլային, կանայք կը բռնաբարուէին, կոյսեր կ'առնանգուէին, սակայն կառավարութիւնը անզօր էր ոճրագործները ձերբակալել կամ պատժել, կամ եթէ ուժ ալ ունենար, աչք կը զոցէր հայկական տառապանքներու առջև և միայն խոստումներ կուտար։ Այս արհաւիրից իրականութեան մէջն էր ահա, որ Խրիմեանը սրանչելի ջանք ու ճիգ կը թափէր փրկելու և պաշտպանելու համար Հայ հաւատքը, ընտանեկան պատիւը, ժողովուրդի տնտեսութիւնն ու ստացուածքը՝ մարդակերպ գազաններու ճիրաններէն ու ժանիքներէն։

Հապա Հայ կեանքի ներքին ցեցերը — գիւղական ամէն տիպի կեղեքիչները, որոնք թշուառ գիւղացիներու արդէն իսկ մռայլ և սև կեանքի գիշատիչներն էին։ Խրիմեանի պայքարը և բուռն աշխատանքը ուղղուած էր նաև այդ գիւղական ցեցերու դէմ, որոնք իրենց կարգին խուլ և վախկոտ քայլեր կը ձգէին Խրիմեանը յաշտ ժողովուրդին նսեմացնելու համար։ Խաւարամիտ, տգէտ և շահամոլ կարգ մը հոգևորականներն ալ գործի վրայ էին, վարկարեկիչ լուրեր տարածելով Խրիմեանի մասին։ Հայութեան ներքին, ազգային կեանքը քայքայող և մաշող ուրիշ ցաւատանջ իրողութիւն մըն ալ գոյութիւն ունէր։ Պանդխտութիւն — դարձութիւն էր այդ, որ երկրի երիտասարդութիւնը կը քաշէր դէպի Կ. Պոլիս և Գովկաս։ Հայրենի հողէն ու ջուրէն կամովին հեռացած մշեցի երիտասարդները Կ. Պոլսոյ խաններու և նաւամատոյցներու մէջ բեռնակիր — համրալ կը դառնային և իրենց կանաչ-կտրիճ արեւը կը մարեցնէին մութ ու խոնաւ նկուղներու մէջ։ Պանդխտութիւնը կը քայքայէր գաւառներու Հայութեան ներքին, ընտանեկան և տնտեսական կեանքը, որ բազմազան ողորբական էջեր կը ցուցադրէ ժողովրդ դարի մեր ազգային պատմութեան և զրականութեան մէջ։ Պանդխտութեան գլխաւոր կեդրոնը Տարօնի աշխարհն էր, ուր տիրող քաղաքական սոսկալի գոյավիճակը և տնտեսական ծանր պայմանները, իրար խառնուելով ծնունդ տուած էին Պանդխտութեան Որքան երգեր կան մշեցի դարձներու և գլանդուխտներու մասին։ «Ղաւթիք մեցեցին» յայտնի էր ամէն տեղ։ Նա Տարօնի գեղջուկ հայերու կրած տառապանքի մարմնացումն էր, անոնց յոյսերու և յոյ-

գերու արտայայտիչը, վշտապատումի կենդանի վկան, որ կը շրջէր Հայաստանի, Կովկասի և Կ. Պոլսոյ մէջ ու չարաչար աշխատանքով, արին-բրտինքով վաստկած փոքրիկ գումարները կ'ուղարկէր իւր ծնողներուն, կնոջ ու զաւակներուն, որոնք ճիտը ծուռ, մալու-մուրթ նստած, աչքերնին ճամբուն տնկած, իրենց ազիզ զարիբի գալուն կը սպասէին։ Կանցնէին տարիներ, զարիբի ծերունի հայրն ու մայրը կը մեռնէին և ընտանիքը կը քայքայուէր։ Ղարիբը կը հիւժուէր, կը ծերանար զարիբութեան մէջ, հայրենիքի և սիրելի-ներու կարօտը կը տոչորէին անոր սիրտը։ Կ. Պոլսոյ խաներու անկիւններու կամ խոնաւ նկուղներու մէջ հաւաքուած գաւառացի պանդուխտները — զարիբ-ղուրբէթներ — իրիկունները ձէն-ձէնի կու-տային և զարիբին երգը կ'երգէին — «ԿՈՒՆԿ...»։

«Կոռնկ, ուստի կուգաս, ծառայ եմ ձայնիդ,
Կոռնկ մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունիս...»

Թողեր ու եկեր եմ մրլքերս ու այգիս,
Քանի որ ախ կ'անեմ կու քաղուի հոգիս...»

Գրեր եմ մէջ թղթիս թէ հոս մնացի,
Օրիկ մ'օրերուս զաչերս չը բացի
Սիրելիք ձեզնէ կարօտ մնացի...»

Ահա այս էր Հայ պանդուխտի վէրքը, անոր երգը, որ ամբողջ ժողովուրդի մը վշտահար սիրտէն կուգար և դէպի նոյն ժողովուրդի սիրտը կ'երթար։

Պանդխտութիւն... — ազգն ու հայրենիքը քայքայող ու կործանող այս ահաւոր իրականութեան դէմն էր ահա, որ Խրիմեանը ծառացաւ իւր պարթև հասակով և ազգու խօսքով։ Ուր որ երթար, ամէն տեղ, նա կը յորդորէր, որ ժողովուրդը չը լքէ իւր ընտանիքն ու հայրենիքը, հոգն ու ջուրը և չը պանդխտէ։

Ամբողջ Տարօնի Հայութիւնը իւր տառապանքներով և աշխատանքով, իւր ապրումներով և խոկումներով, իւր ներքին, հոգեկան ձգտումներով կը պատկերանար Խրիմեանի աչքերուն առջև։ Ժողովուրդը անոր սրտով, անոր հոգիով ու շունչովը կ'ապրէր, կը յու-

սար, նա ժողովրդական զգացումներու աղբիւր և ընդունարանն էր, նա ժողովրդանուէր հովիւ էր, «Հովիւ քաջ, որ զանձն իւր» կը նուիրէր իւր բազմատանջ բանաւոր հօտը գիշատիչ գայլերու ժանիքներէն փրկելու համար: Նա առաքեալ էր հոգևոր և բարոյական գերազոյն զգացումներով օժտուած, նա սիրուած ու պաշտած հայրն էր ամբողջ ժողովուրդի մը, որուն սրտի անուշ, հարազատ և զգայուն ձայնը կը հիւսէր այս կոչումը — ՀԱՅՐԻԿ...

Այդ ձայնը կը հնչէր Տարօն-Տուրուբերանէն, մշուշազարդ Մշուրաշտէն և համայն Հայութեան մէջ տարածուելով կ'արձագանգէր: — ՀԱՅՐԻԿ...:

Հայրիկ Հայրենեալց, Խրիմեան ՀԱՅՐԻԿ..., «նուագող վշտից Հայրենեաց Հայոց...»:

Տարօնի գեղջուկ ժողովուրդը, իւր սէրն ու պաշտամունքը արտայայտելու համար, այս սրտազին խօսքերն ունէր իւր շրթունքին.

— «Հոգիս հոգուդ եղնի դուրբան, Հայրիկ ջան...»:

— «Ղուրբան եղնիմ ես բո անուան, Հայրիկ ջան...»:

Տարօն-Տուրուբերանի գեղջուկ Հայութեան այս սրտալի, հարազատ և բնորոշ խօսքերը ցոյց կուտան թէ Խրիմեանը ճրքան մեծ ժողովրդականութեան և մինչև անգամ պաշտամունքի առարկայ դարձած էր: Նա ամբողջ ժողովուրդի մը կողմէ Հայրիկ կոչուած էր, նա ժողովուրդի իսկական հայրն էր, որ գիշեր ցերեկ կ'աշխատէր ու կը տանջուէր: Հայրիկ, Հայրիկ... կը բացականչեն գիւղացիք և կը խռնուին անոր բոլորտիք, հարցեր կուտան, պատասխանները կ'առնեն, եկեղեցոյ, դպրոցի, քահանայի, վարժապետի, տանուտէրի, գզիրի, հօտաղ-մշակներու, արտի և ջուրի, գութանի և տաւարի մասին անվերջ խօսակցութիւններ կը բանան, կը դժգոհեն կամ գոհունակութիւն կը յայտնեն, պետական պաշտօնեաներու և բիւրդերու մասին նորանոր յայտնութիւններ կ'ընեն, դարիքներու նամակները կարդալ կուտան, աշխարհի վիճակէն տեղեկութիւններ կ'ուզեն և այլն:

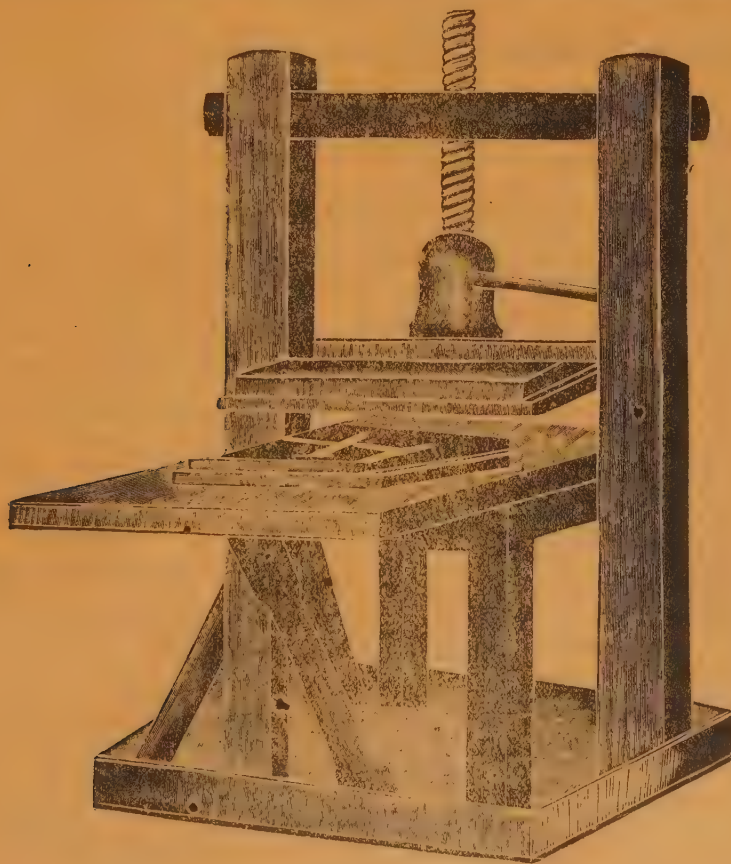
Հայրիկը կը ժպտայ, կ'ուրախանայ և երբ կուզէ հեռանալ, գեղջուկները սրտալի ձայնով՝ Հայրիկ... Հայրիկ ջան... կը կանչեն և թեքէն բաշրջելով կը հրաւիրեն խարիսայ և թանապուր ուտելու, հանգստանալու: Հայրիկ չի մերժեր այս հրաւերը, սիրով կ'երթայ և գեղջուկներու հետ սեղան կը նստէ:

Ը.

„ԱՐԾՈՒԻԿ ՏԱՐՈՆՈՅ“

Մշու Սուլթան Ս. Գարապետի վանքի գետնայարկ երկու խուցերը վերածուեր էին տպարանի: Մէկ կողմը մամուլն էր, իսկ միւս կողմը գրաշարանոցը, ուր Վարագէն եկած երկու գրաշարները տառեր դասաւորելով ու շարելով կը գրադուէին:

— Ծը՛ռ, ճը՛ռ... կը ճըռայ փայտեայ մամուլը. դանդաղութեամբ կը գործէ գուտտենրեղգեան այդ հնաճև, նախնական մեքենան,

որ տպագրութեան գիւտէն յիտոյ, առաջին անգամն ըլլալով, մուտք կը գործէր ի Տարօն — Հայ տառերը գտնող Մեսրոպ Մաշտոցի հայրենիքը:

Կ.Պոլսոյ մէջ, 1863 թուի սկիզբներուն, Գրիգորիս (յետոյ Եպիսկոպոս) Ալէաթճեանի խմբագրութեամբ լոյս տեսնող «Թուչնիկ Պիգասեան» անունով «Ննգետասանօրեայ» լրագիրը կը հատարակէր հետեւեալ լուրը.

«Հայաստանի հրեշտակ Խրիմեանի աշխատութեամբ Մշոյ վանքին մէջ պիտի հրատարակուի մի կիսամսեայ թերթ, Արծուիկ Տարոնոյ անունով»:

Եւ ահա, 1863-ի Ապրիլին լոյս կը տեսնէր Տարօնի Հայութեան անդրանիկ թերթը.

«ԱՐԾՈՒԻԿ ՏԱՐՈՆՈՅ. Lrumsar. Թուոցեալ հայրենասէր քեւօք, Վասպուրական Արծուոյն «ԻՄամիկոնեան Աւետարհէն յիմնակեան Լեւանց Ի Մոյ Ս. Կարապետի հրաւարի ուխտէն, Կիսամսեայ, 1863. Ապրիլ, Ի Տպարանի «Վասպուրական Արծուոյն», Ի Տարօն, Ս. Կարապետի վանք»:

Թերթի խմբագիրը Հայր Արծուի տաղանդաւոր Արծուիկն էր— Գարեգին Սրուանձսեանցը—որ իւր ամբողջ գրական ընդունակութեամբ, հայրենաշունչ յօդուածներով, իւր անուշ, ներդաշնակ և ինքնատիպ ոճով ու գրչով ի յայտ կուգար «Արծուիկ Տարօնոյ» ի էջերուն մէջ, ուր Հայութեան տառապանքը կը ցուցադրէր, հայրենիքի սէրը կ'արծարծէր, ուսման և դաստիարակութեան հրաւեր կը կարգար գիւղացիներուն, պանդխտութեան աղէտները կը նկարագրէր և վերջապէս ժողովուրդի տգիտութեան և թշուառութեան վերքերը մատնանշելով կոչ կ'ընէր, որ ամէնքն ալ սթափուին, ինքնագիտակցութեան գան, ինքնապաշտպանութեան գաղափարը իւրացնեն և թօթափեն ստրկութեան լուծը: Այս բոլոր էական հարցերը Խրիմեանի բարոյներէն ծնունդ կ'առնէին և Սրուանձտեանցի գրչով կ'արձանագրուէին.

Խրիմեանը «Արծուիկ Տարօնոյ» վերին հսկողն էր, հովանաւորը, իսկ Սրուանձտեանցը ղեկավարն էր՝ աշխատակից ունենալով Սուրբ Կարապետի «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ի ուսուցիչներն ու աշակերտները: Մտաւոր, կրթական և գրական շարժումը, որ ծնունդ առաւ Սուրբ Կարապետի վանքին մէջ, կամաց կամաց վանական շրջապատէն դուրս եկաւ և տարածուեցաւ գիւղերու մէջ: Ամենուրեք գիւղական գլորցներ բացուեցան, գրաճանաչութիւն և ուսումը

LESSE

U P O N T T Y S C P O N O B

ԹՈՒՌՆԵՐԼԻ ԹԵՒՕՐ ՊԵՐՊՈՐՏԻՆԵՆ ԵՐՈՒՅՆ
ԻՄՔՍԻԿՈՆԵՆ ԸՇԵՐՀԷՆ ՕՆՆԵԿՆԵՆ ԼԵՔՆՑ
ԻՄՇԱՅ ՍԻՄԵՐՆՏԻ ՀՐԸՆԼԻ ԴՈՒՏԷՆ

1911.

1863.

0-1-1-1-

Ի հրատարակութիւնս ամբոս երկու անգամ .
սիրգան եւ ի կէտն,

Տարեկան ց/նակ 2 4 90. րո. 2 :

1) Եղանակայ գինեկ 1 Ձ դուրս 2 :

47.11 40 40 40 40

Որ Սիւնն ու զին, կարգ Են աստարացրուիլ :
Դուք նրա թիւ ըրացիրնէրր՝ իմեացիս
պիտի ծածրէ :

1. Երազողը վերաբերեալ նամակ կամ սեւ իջե-
զրուելիւն առ խմբագիր պիտի ուղղուի :

፲፱፻፲፱ ዓ.ም. ሰኔ ፳፱ ቀን

Հայաստանի գաբուռն կըբանայ իւր
զաները. Թաթր Տարուտ, Լ'սոսիկ, բաց ք
նորասլայ ու կարճիկ խնւերը, պեզնի կը
տու գո՞ղ գարար փետուս բնորո՞ղ :

Առաջին թախչ ապրիլի ամիս.

የጥቅም ላይ የዋለው የጥቅም ላይ የዋለው

Կոնի Բոնի դու Հայրենաց ճեռ ,
Թանկ տեր ընդ թնդ , ասոր Հայաստանէն
գաղթական Հայոց ընծայե աւետիս . նոցա
կ'սիրեն զթեզ :

Վառք տար Բարսիկ, փառք ժամանա-
կին, փառք եւ Ռամեսեան քարեխում
Տերաթեան ԿՈՒԹԷՆ ԲՕԵՐՈՒՄ ԺԵ
ինքնակոյին : Զայտասան կրտսեայ քո
Թեոք վարդ իւր դորդը, առ տար ի նաւեր-
տար՝ զինք պրոդեհեալն մատոյ :

Բայտահառ լեռներ կմաղվին դարձ-
նելով փրկ փրկ ցոյներով, այստահառ
աղբիւրները կապաւն զով զով ջրկով
ամեն թաղան կգիտէ մարգելը, . դու էր
էլ լեռնաբի, գա շարքնեղ պիտի յերե-
ջա լենեւը, հարմարեմ ախառան իւ-
ններ, տար այգ հոս հարկնակարտ հայե-
րան. տար թոզ մի լիճպտ. ին էպա հոյ յիներ.
այստահառ զա. պատգամա. որ զա սուր.
հանդակ օրին էր լիւս շայտաւան բերա-
նեն, Տարառն. . կամ ծայն ապակի կամ նոր
աւետար ի՛նք որ տեղեւոր լին ք լիւս. առ-
նեն ու. առանտ ամեն կոյն ոքոսն ո

ԲՈՒ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԴՆԴԱԿԱՆ ԹԻՐԻՆ ԼԻՐԻ,
 ԺՈՒ ԵՊԱՆՈՎԻ ԲԱՐԵԽԱՆԻՆ ԽՈՎՃԱՆ ԹԻՐԻՆ, ԺՈՒ
 ԸՆԹԱՅԳ՝ ԳԳՆԱԶՆԱԹԻՐԻՆ, ԺՈՒ ԴՆԻՆ՝ ԱԳԱՊԱՆ
 ԹԻՐԻՆ. ԺՈՒ ԲԱՐՔԱՆ՝ ՀԱՅՐԵՆԱԲԱՐՈՒ ԹԻՐԻՆ.
 ԸՍՏԱՌ-ԷՆԻ, ԵՆ ԸՆԴՆ՝ ԱԳՐԻ ԿԱՆԿԱՆ.
 ԱՇԽԱՏԵՐ ԽՐԵՐԻՆԵՐԻՆ ԴՅՈՒՆԱԲԱՐՈՒ. ԱՆՈՎԱԳԱՐ
 ԹԱՇԻՐԱՆՈՎԱԳԱՐ ԱՅԻՆՈՒ. ԱՅՐԵՆՆԱՎՈՎ ԱՆԻՆ.

շատ բարերար ազդեցութիւն թողին ժողովուրդի վրայ և ամէն գիւղի մէջ կարդացուորններու թիւն աւելցաւ:

«Արծուիկ Տարոնոյ» թերթը գիւղերու մէջ վառ հետաքրքրութեամբ կը կարդացուէր: Գիւղական քահանան, վարժապետ կամ պատանի մը, խումբ մը գիւղացիներու մէջտեղը նստած թերթերը կը կարդային և կը բացատրէին: Աշխարհիկ, սլարգ լիզուով գրուած յօդուածները կը ցուցադրէին ժողովուրդի կրած զրկանքները՝ կառավարութենէն և քիւրդերէն: Հայ վաշխառուներու և տղէտ ու շահամու կրօնաւորներու արարքները արձագանգ կը գտնէին թերթի էջերուն մէջ: Յաշ կառավարութեան «վստահիկ» նկատուած մշեցի Հայ աղաներու ազգադաւ ընթացքն ալ ուղղակի կամ անուղղակի կերպով կը պախարակուէր: Պետական պաշտօնեաներու զեղծումներ, անարդար գատեր, կաշառակերութիւն, բռնութիւններ ևայլն բոլորն ալ կ'արձանագրուէին «Արծուիկ Տարոնոյ» մէջ, որ լոյս կը տեսնէր ամիս երկու անգամ: Այս թերթը «Lrassur» էր — լուրեր հաղորդող — գաւառի Հայութեան տառապանքի լրատարը, որ կարաւաններու և ճամբորդներու միջոցով կը հասնէր Տաճկահայաստանի, Պարսկաստանի և Կովկասի ամէն կողմեր, Կ. Պոլիս, Զմիւռնիա, Եւրոպա և մինչև անգամ Հնդկաստան և ուրիշ գաղութներ: «Արծուիկ Տարոնոյ» ղաւառաբնակ Հայութեան հարազատ ձայնն էր — «Ձայն հառաչանաց հեծութեան սրտի, ողբոց աղաղակի», որ ազատ ու համարձակ կը հնչէր Տարօնի աշխարհէն և կը հասնէր ամենուրեք: Գերմարդկային ջանքերու արդիւնքն էր Տարօնի նման գոյութիւնի երկրի մը մէջ տպարան հաստատել և թերթ հրատարակելը: Սակայն, ինչպէս Վասպուրականի, այնպէս ալ Տարօնի մէջ, Խրիմեանի աշխատանքը յաջողութեամբ պսակուեցաւ, որովհետև անոր ամբողջ գործունէութեան միջավայրը հասարակ, պարզ, զեղջուկ ժողովուրդն էր, երկրագործ ու մշակ դասակարգը: Գիւղ և գիւղացիութիւնն էր Խրիմեանի կէտ-նպատակը, որուն հասնելու համար նա անսահման ոգևորութեամբ և անտրտունջ կ'աշխատէր յանուն գիւղական ժողովուրդի բարոյական և տնտեսական բարօրութեան:

Կ. Պոլսոյ մէջ, Խրիմեանը հարուստներու օգնութեան կը դիմէր և «գիւղսբնակ եղբարց լուսաւորութեան համար» գրական նպաստներ կը ստանար: Իսկ երբ Վասպուրականի և Տարօնի

գաւառարնակ հայոց մէջ մտաւ, անոր հրահանգն էր, որ ժողովուրդը պէտք է հոգայ իւր մանուկներու ուսման ծախքերը, առանց յոյս դնելու դուրսէն եկող նպաստներու վրայ: Այս միտքը շատ որոշ կերպով կ'արծարծէր նաև «Արծուիկ Տարոնոյ»:

Ժողովուրդի տնտեսութիւնը քայքայող, անոր բարոյական, ազգային և ընտանեկան ազնիւ զգացումները ոտնահարող և անոր միամտութիւնը շահագործող ամէն տեսակի և տիպի մարդոց հանդէպ — աշխարհական թէ հոգեւորական, Հայ, քիւրդ կամ տաճիկ — «Արծուիկ Տարոնոյ» համարձակ կերպով կը ցցուէր, կը խարազանէր, կը նախատէր և կը սպառնար: Եւ ժողովուրդին ուզածն ալ այս էր: Արժէր, որ այս բոլոր հարցերը մէջքերու մէջ ուցուցադրէինք, բայց դժբախտաբար «Արծուիկ Տարոնոյ»ի ամբողջ թիւերը չը կրցանք գտնել:

Այժմ տեսնենք թէ Խրիմեանի տարօնեան ժողովրդանուէր գործունէութեան դէմ ովքեր ծառացան և ինչ դաւեր լարուեցան:

Խրիմեան Հայրիկի առաջնորդական պաշտօնը ծանր հարուած մը տուաւ Սուրբ Կարապետի տգէտ և շահասէր միաբաններուն, որոնք իրենց ունեցած դիրքերը կորսնցուցին՝ ազգային և հոգևոր ասպարէզներու մէջ: Ժողովրդական ինքնագիտակցութեան զարթոնքը ծանր մուրճի մը նման իջաւ գիւղական վաշխառուներու և Մշոյ Հայ «աղանդու գլխին» «Իշխան», «մէլիք», «աղա», «տանուտէր» և այլն տիրույթներով ինքնալուծ «գործիչներ»ը տեսակ մ'իրաւագուրկ վիճակի ենթարկուեցան և այսպիսով ահա դժգոհներու զօրաւոր հոսանք մը յառաջ եկաւ Տարօնի մէջ՝ Խրիմեանի անձի և գործունէութեան դէմ: Այս դժգոհ և իրաւագուրկ անձերը, ձեռք ձեռքի տուած, ամէն տեսակ միջոցներու դիմեցին Խրիմեանը Տարօնէն հեռացնելու համար: Սակայն Խրիմեանը մինակ չէր, անոր կողքին կանգնած էր գեղջուկ ժողովուրդը, որ արհամարհանքի և դատապարտութեան սիւնին գամեր էր բոլոր անոնց, որոնք Հայրիկի գործերը խանգարել կ'ուզէին իրենց դաւերով:

Ժողովուրդի սէրը և առողջ բնագոյն ու պաշտամունքը իրար գրկած ուժ և կոթով կը ներշնչէին Խրիմեանին: Հակառակորդներու պայքարը այնքան սուր կ'երպարանը կը ստանայ, որ անոնք կը դիմեն մատնութեան և դաւաճանութեան, կառավարութեան յայտնե-

լով, որ Խրիմեանի նպատակն է Մշու Դաշտի մէջ յեղափոխութիւն պայթեցնել, հայկական թագաւորութիւն ստեղծել, եայլն և իբրեւ փաստ ցոյց կուտան «Արծուիկ Տարոնոյ» հրատարակութիւնը, անոր մէջ տպուած ազգային և հայրենասիրական յօդուածները, քիւրդերու և պետական պաշտօնեաներու կատարած զեղծումներու և բռնութեանց մասին գրուած լուրերն ու ղէպերը:

Եւ ահա օր մը, 1863-ի Յուլիսի սկզբին, Մշոյ Հայ «Երեսիւ»-ներէն Վարդան Աղա Մամիկոնեան*) անունով ազգեցիկ անձ մը, որ միաժամանակ նաև Խրիմեանի թշնամիներէն մէկն էր, Մշոյ տաճիկ միւթէսարըքի (փոխ նահանգապետի) մօտ երթալով կը յայտնէ, որ Խրիմեանի հրատարակած «Արծուիկ Տարոնոյ» թերթը կառավարութեան ղէմ զրպարտիչ լուրեր և յօդուածներ կը տպէ, որ Խրիմեանի այդ «հակապետական ընթացքը» ժողովուրդին և երկրին համար «շատ վտանգաւոր» է, որ Խրիմեանը կը զործէ ոչ թէ իբրեւ հոգեւորական այլ՝ յեղափոխական եայլն եայլն և կ'առաջարկէ, որ կառավարութիւնը փակել տայ Սուրբ Կարապետի տպարանը և դատրեցնէ «Արծուիկ Տարոնոյ» հրատարակութիւնը:

Միւթէսարըքն անմիջապէս ոստիկաններ կ'ուղարկէ Սուրբ Կարապետի վանքը հրամայելով, որ կնքեն տպարանի դուռները: Ոստիկանները կը կատարեն հրամանը: Հայրիկը այդ օր վանքէն գացեր էր գիւղերը շրջելու: Երեկոյեան երբ կուգայ վանքը և կը լսէ, որ տպարանը կնքուած և թերթի հրատարակութիւն ալ ար-

*) Վարդան Աղա Մամիկոնեանը, 1860 թուին «Արծուի Վասպուրական» թերթի Մուշի գործակալն էր և հեռուէ հեռու Խրիմեանին կը համակրէր: Բայց երբ Խրիմեանը Տարօնի Առաջնորդ դարձաւ և պայքար մղեց ժողովուրդը շահագործող Հայ ցեղ-աղաներու ղէմ, Վարդան Աղան ալ, իբրեւ վախառու, կաշառակեր և կառավարական մարդ, հալածանքի ենթարկուեցաւ Խրիմեանի կողմէ: Այսպիսով ալ ահա Վարդան Աղան դարձաւ Խրիմեանի երդուեալ հակառակորդն ու կատաղի թշնամին: Յաջ Տարօնի Հայութեան Վարդան Աղան ճանչցուած էր իբրեւ պետական շահերու պաշտպան և հակաժողովուրդական անձ մը, որու մասին մեր հին հայդուկներէն Գոփեցի Մուշեղ Թէրզեանը, ինձ պատմեց (1928 Մայիս 24) հետեւեալը—«Գոփի հայերու և կառավարութեան մէջ լուրջ հարց մը կար, որ խաղաղ կերպով լուծելու համար միջնորդեցին Մշոյ Միւթէսարըք և Հայոց Առաջնորդ Գրիգորիս Եպիս. Ալէքսեանը: Ասոնց հետ Գոփ եկաւ նաև Վարդան Աղան, որ երբ ժողովուրդի մօտ բերան բացաւ պիտի խօսէր, ամէն կողմէ կանչեցին—«մատնիչ, դաւաճան լուր, սուս», նախատեցին և լուեցուցին: Այո, Վարդան Աղան վատ մարդ էր»:

գելուած է, անմիջապէս կը կոահէ, որ այդ դաւաճանութեան հեղինակը Վարդան Աղա Մամիկոնեանն է, որուն կը զրէ հետեւեալ նամակը*).

Մեծարոյ Վարդան Աղա

Խոհակա՛ն մարդ

Տարոնոյ Արծուիկին համար ի՛նչ որոգայթներ որ լարուած են ու կը լարուին, գիտէ Հայր Արծիւը:

Նղըայրաբար կը խրատեմ զքեզ թո՛ղ տուր այդ ծեռնարկութիւնդ եւ սովորի՛ր հետեւիլ Յիսուսի հեզութիւններուն:

Եթէ փարստոնամիտ ոգով կ'իյնաս Մովսէսի մը նտեւէն, ամէն ասեմ քեզ, Կարմիր Ծովին մէջ պիտի խեղուիս: *Ողջ լեր:*

Ի վա՛նս Ս. Կարապետի

1863 Յուլիս 13

Աղօթարար

Խրիմեան Հայրիկ

«Արդէն մութն ընկած էր, երբ Հայրիկը կանչել տուաւ վանքի ձիաւոր սուրահանդակը, այս նամակը տուաւ անոր, պատուիրիւմ, որ երթայ քաղաք (Մուշ) և անձամբ յանձնէ Վարդան Աղային: Սուրահանդակը ճամբայ ելաւ: Նա կէս գիշերէն յետոյ հասած էր քաղաք և նամակը տուեր էր Վարդան Աղային: Յաջորդ օր, Յուլիս 14-ի երեկոյեան կողմ, մէկ ալ տեսանք Վարդան Աղան, ուրիշ երկու աղանհրու հետ (անունները չեմ յիշեր) եկաւ վանքը և գնաց Խրիմեանի մօտ: Հէնց, որ սենեակի դուռը բացաւ ու ներս մտաւ, Աստուած իմ, Խրիմեանը կրակ ու բոց դարձաւ և լողողակեց «Ազգադա՛ւ, մասնի՛չ, Յուզո՛ւ եւ Վասակ, ինչու եկար, այժմ դուն պիտի խեղդուիս Կարմիր Ծովին մէջ՝ եթէ արարքներդ շարունակես», Վարդան Աղան սարսափահար գետին ընկաւ և կ'ուզէր Խրիմեանի ոտները

*) Հմայեակ Վարդապետ Արշարունիի մօտ կը գտնուէր այս նամակի պատճէն: Ժամանակին Խրիմեանի աշակերտները արտագրած են այդ նամակը և հաճոյքի համար բերանացի արտասաններ են ամէն տեղ: Նոյնն ըրած էր նաև Արշարունին, որ պատճէն ինձ ցոյց տուաւ և օգեորութեամբ արտասանեց: Հմայեակ Վարդապետ Արշարունին ինձ նուիրեց (1920 Ապրիլ 17) այս խիստ ընթրոշ նամակի պատճէն, որ լոյս կ'ընծայեմ առաջին անգամ:

համբուրել, բայց նա ետ քաշուեցաւ ու կանչեց — «Դուն կը սողաս, ես կը թռչիմ, սակայն զխաչիր Սլծիւր սողունիդ կը ներէ այն ատեն միայն երբ կներել տուածդ տպարանը քացուի. ահա իմ վերջին խօսքը», Վարդան Աղայի ուղեկիցներն և վանականները միջամտեցին, Հայրիկը հանդարտեցաւ և ծխելով զնաց վանքի այգին ու ծառի մը տակ առանձնացաւ. Վարդան Աղան ամօթապարտ և ընկճուած հեռացաւ վանքէն ու զնաց Մուշ. Երկու օր յետոյ, Մշոյ միւթէսարըՔը գրութեամբ մը կը յայտնէր Խրիմեանին թէ, տպարանի կնքումը թիւրիմացութեան արդիւնք է, իսկ Վարդան Աղան ալ այդ գործին մէջ յանցանք չունի. եղբւր Այս ղէպքէն յետոյ թէ և Վարդան Աղան առերես Հայրիկին բարեկամ կը ձեռնար, բայց ներքնապէս կատաղի հակառակորդ և թշնամի զարձաւ*):

Սակայն «Արծուիկ Տարոնոյ»ն, ամիս երկու անգամ հպարտութեամբ կը սլանար և ազդու, համարձակ կերպով կ'արձանագրէր Տարօն-Տուրու բերանի Հայութեան տառապանքները: Այդ «լրատար» թերթի էջերը կը պատկերացնէին գաւառի Հայութեան գոլումի և արհաւիրքներու պատմութիւններն ու ղէպքերը՝ ժողովուրդի արիւն-արցունքով զրուած: Գարեգին Սրուանձտեանցն էր «Արծուիկ Տարոնոյ»ի հոգին և ղեկավարն ու խմբագիրը: Հայր Արծիւր ժամանակ չ'ունէր նստել վանքը և թերթի ու տպարանի գործերը կառավարել: Հայրիկը ժողովուրդի մէջն էր միշտ, ձիով ու ոտով կը շրջէր գաւառներն ու գիւղերը և իր տեսածներն ու լսածները ի գիր առնելով գիւղական սուրահանդակներու ձեռքով կը հասցնէր Ս. Կապետի վանքը: «Արծուիկ Տարոնոյ»ի մէջ հրատարակուելու համար:

Սրուանձտեանցի գրական արժանիքներն ու տաղանդը փայլեցան մանաւանդ «Արծուիկ Տարոնոյ»ի մէջ. Վարդայ «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ի այս հոյակապ ղէմքը, Խրիմեանի այս գաղափարական և ժողովրդանուէր աշակերտը «Արծուիկ Տարոնոյ»ի միջոցով հիմք կը դրնէր Հայ ազգագրութեան եւ ժողովրդական անգիր բանահիւսութեան հաւաքագրութեան եւ ուսումնասիրութեան: Հայ ժողովրդական - ազգային դիւցազնավէպը — «Սասունցի Դաւիթ» — Սրուանձտեանցը կը յայտնագործէր և մեր զրականութեան սեփա-

*) Պատմեց Հմայեակ Վրդ. Արշարունի. (Էջմիածին 20 Ապրիլ 1920-ին):

կանութիւն կը դարձնէր: Հայ ժողովրդական անդիր բանահիւսութեան սիրահար մըն էր Սրուանձտեանցը, որ կը գրէր.

«Ես ինքս ալ վաղուց սկսած էի ճաշակս և գրիչս սիրել տալու այսպիսի առարկայից, և Արծուի Վառպուրականի մէջ 'ի Վարազ տպագրել տուի Վանայ պառաւանց աղօթքը ևայլն: Ի Մուշ ալ Տարոնոյ Արծուիկի մէջ Մշեցուց լեզուով գրուածքները և քանի մը երգեր տպագրեցի. բայց որովհետև միշտ Արծուոյ թոիչ խափանեցին և Արծուիկը խոխոտեցին, երկուքի շարունակութիւնն ալ վատութեանց և մատնութեանց զոհ ընելով»*) ևայլն:

Եւ իսկապէս «Արծուիկ Տարոնոյ»ի հրատարակութիւնը հազիւ մէկ ու կէս տարի տևեց (1863 Ապրիլ 1—1864 Օգոստոս 15), վասն զի Խրիմեանի թշնամիներն այնքան բազմացան, որ բացարձակ կերպով հրապարակ իջան և պայքարեցին անոր գործունէութեան դէմ. Կառավարութիւնն ու քիւրդ ղեկերը բոլորն ալ պաշտպան հանդիսացան Խրիմեանի թշնամիներուն, որոնք ի վերջոյ ծանր ամբաստանութիւններ և զրպարտութիւններ բովանդակող տեղեկագիրներ կազմելով բողոքեցին թէ կառավարութեան և թէ Պատրիարքարանին, որ Խրիմեանը պատասխանատւութեան կանչուի:

Այս շարժման գլխաւոր ղեկավարները կը հանդիսանան Ս. Կարապետի վանքի երկու ազգեցիկ միաբաններ՝ Մամբրէ Վարդապետ և Նսայի վրդ. Ղևոնդեանը, որոնք նախ քան Խրիմեանը, Մշոյ ազգային գործերու վարիչներն էին և վանքի եկամուտներու անհաշիւ տնտեսները:

Կառավարութիւն, քիւրդ ղեկեր, Հայ կղեր, «աղաճներ, վաշխառուներ և ժողովուրդի արիւն-արցունք քամող ամէն տեսակի ու տիպի խաւարամիտ և տգէտ, շահամոլ և կաշառակեր տարրերը, ձեռք ձեռքի տուած՝ կատաղի հալածանք մը կազմակերպեցին Խրիմեանի դէմ:

Դաւեր, մատնութիւններ նորէն ծայր առին, որոնց առաջին զոհը դարձաւ «Արծուիկ Տարոնոյ»ն. Խմբագիր Սրուանձտեանցը թերթի վերջին համարին մէջ (1864, Օգոստոս 15) հետեւեալ տողերով «Արծուիկ Տարոնոյ»ի տապանագիրը կ'արձանագրէր.

*) Կրօց ու Բրօց—Ծրագրեաց Գ. Վ. Սրուանձտեանց, Բ. Տպագրութիւն. 1910. Գ. Գոլիս. էջ՝ 81:

«Ես այ իմ ծնողին ճակատագիրն ունիմ. Վասպուրական Արծ-
ուին ճանաչող Տարոնոյ Արծուիկին պիտի չի զարմանար, բայց մեր
արգոյ բաժանորդներէն մէկ քանին հետեւալ բողոքն ուղղած են
առ մեզ. — «Տարեւոյց երկու մասէն, կ'ըսեն, բաղկացած էր ձեր
թերթին, վասն զի գարունը ծնաւ, ամառը թռաւ, աշունը մեռաւ
ձմեռը թաղեցաւ ըսենք, ինչ ըսենք: Մենք շատ կը սիրէինք զհինքն
իրրե հայրենեաց պատմաբեր թռչնիկ, բայց դուք շարունակութիւն
մը չունիք, շատոնց ի վեր չընդունելով Արծուիկիդ թերթն՝ անոր
կարօտ ենք և կը փափաքինք յայտնէք մեզ թէ ինչ է առիթ ատոր
դադարման կամ ընդհատութեան, ձեր զանցառութիւնն արդեօք
թէ տեղւոյդ անյարմարութիւն... կը պատասխանենք՝ Այո տեղւոյն
անյարմարութիւն, անկարգութիւն, բռնաւորութիւն, վանքի մաս-
նաւոր միաբանութիւն..., և ասոնց ամենուն հայր շահասիրութիւնն
է առիթ, որ զհայր Արծիւն մատնեցին, Ածուիկի օրօրանք դար-
ձուցին իրեն գերեզման, կապիցին զմամուլ, գոցեցին տպարան,
փակեցին զառաջնորդարան, ցրուեցին զվարժարան»:

Այսպէս անս. այս անտանելի թոհ ու բոհին մէջ ընդմիջտ կը
լռէր «Արծուիկ Տարոնոյն», որուն հետ կը խեղդուէր նաև Տարօնի
տանջուած Հայութեան բողոքի ձայնը: Կառավարութիւնը կ'որո-
շէր, որ այլևս ո՛նէ տպարան չը հաստատուի Հայաստանի մէջ. նկա-
տելով, որ տպարանները լոյս կ'ընծայեն կառավարութեան դէմ բո-
ղոքող թերթեր և անպատմութեան գաղափարը կ'արթնցնեն Հայ
Ժողովուրդին մէջ: Խաւարի և տգիտութեան պայքարն էր այս յոյսի
և պիտութեան դէմ, պայքար՝ որուն ղեկավարները «Արծուիկի օ-
րօրանք դարձուցին իրեն գերեզման»:

Վշտանար Հայրիկը տխուր, տրտում օր մը կը նստէր Ս. Կա-
րապետի վանքի պուրակի ծառերու շուքին տակ, աչքերը դէպի
Վասպուրականը կ'ուղղէր ու կը հիւսէր այս տողերը.

«Հո՛վ դուն, որ յարե կուտէն, Վանայ ծովէն շնչես անոյշ,

Շնչեան, թո՛ղ փարատի մէզն և մշուշ Մըշոյ դաշտին.

Եւ պայծառ տեսնց դաշխարա. գոր սիրեցի, յոր տըրնհցայ,

Ասացի զհին նաւս վ սուեմ, ո՛հ, ոխեիմս Եիջուցին զայն...»:

Այդ «հին նաւագոր ուսման և կոթութեան սիրոյ ճրագն էր,
ազգի և հայրենիքի սիրոյ, բաքօրութեան և ազատութեան ճրագն

էր, Հայութեան ինքնագիտակցութեան և մտաւոր, ազգային ու քաղաքական վերածնութեան ճրագը, որ ճոխերիմը շիջուցին զայն»:

Հովը կը փչէր Վանայ ծովէն, կը սուրար Տարօնի վրայ ու Հայրիկն ալ կը վառէր հին և նոր ճրագները՝ ջանալով փարատել «մշուշ Մըշոյ դաշտին»։ Սակայն Հայ կղերն ու «աղաճները» — խաւարի և տգիտութեան այդ տարրերը — ամէն տեսակ ստոր և ազգադաւ միջոցներու դիմեցին լոյսի և գիտութեան ջանքերն ու ճրագները մարեցնելու՝ Տարօն-Տուրուբերանի Հայութիւնը մշուշի և մութի մէջ պահելու նպատակով:

Խրիմեան Հայրիկը տարի մը Մշոյ մէջ գործելէ յետոյ, 1863-ի Սեպտեմբերին ճամբայ ելաւ դէպի Վան՝ Վարազայ վանքի, թերթի ու դպրոցի գործերը տեսնելու համար։ Այս այցելութենէն շատ զոհ մնաց, վասնզի իր բացակայութեան ատեն, ամբողջ տարի մը (1862 Սեպտ.—1863 Սեպտ.) վանքի միաբաններ, ուսուցիչներ և աշակերտներն անձնուիրաբար և բուռն եռանդով շարունակեցին իրենց Մեծ Ուսուցչի Մեծ Գործը:

«Աննկարագրելի էր այն ուրախութիւնը, որ տիրեց ամբողջ Վարազին, երբ պաշտօնի վարդապետը մտաւ վանքը։ Դա մի տօնախմբութիւն էր վանքի համար», կը գրէ Խ. Մալումեանը:

Կարճ ժամանակէ մը յետոյ Խրիմեանը վերադարձաւ Մուշ և շարունակեց իւր հովուական պաշտօնը:

ՄԱՏՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ԴԱԻԵՐ ԵՒ ՄԱՀԱՓՈՐՁԵՐ

Երբ Խրիմեանը Տարօնէն գնաց Վան, անոր թշնամիները սանձարձակ և եռանդուն կերպով գործի լծուեցան, որպէս զի ժողովուրդի կողմէ բողոքի և դժգոհութեան հանրագրութիւններ պատրաստել տային Հայրիկի գործունէութեան դէմ։ Սակայն Տարօնի գեղջուկ Հայութիւնը համարձակ կերպով ծառացաւ Խրիմեանի թշնամիներու դէմ պաշտպանելով իւր այնքան սիրած Հայրիկի իրաւունքներն ու հեղինակութիւնը:

Խրիմեանի թշնամիներու ղեկավարներ և ցայտուն դէմքերն էին

Ս. Կարապետի վանքի չորս միաբաններ—Գրգաթոռ (Գրիգորի Թոռ) Կարապետ, Եսայի և Մամբրէ վարդապետները—որոնց թե թիկունք և պաշտպան կը հանդիսանային տաճիկ պաշտօնեաներ և մշեցի Հայ ազգաները։ Այդ չորս վարդապետներու հակաժողովրդական գործերը և Խրիմեանի դէմ մղած պայքարը այնքան սև էջեր և ամօթաբեր դրուագներ ունի, որ մէկ առ մէկ արձանագրելը երկար և դժուար պիտի ըլլար։ Այդ քառեակ սեահոգիներու միակ նպատակն էր, որ Խրիմեանը՝ յաչս կառավարութեան և ժողովուրդին վարկարեկուի և հեռացուի Տարօնէն։ Հայրիկի թշնամիները նախ կը դիմեն մասնութեան և կառավարութեան կը յայտնեն, որ «Խրիմեանը եկած է Մուշ պետութեան դէմ յիշափոխական շարժումներ և ըմբոստութիւններ կազմակերպելու համար»։ Պատրիարքարանին կը գրեն, որ «Խրիմեանը Աղզային Սահմանադրութեան օրէնքները կ'ոտնակոխէ, ժողովուրդի իրաւունքներն ու շահերը կ'արհամարէ, հոգևորականութեան պատիւը կ'արատաւորէ, վանքերը կը ժողովրդականացնէ»։ Եայն նման գրաւարտիչ տեղեկագրեր կ'ուղարկուին Գ. Պոլիս։ Այդ չորս վարդապետներն ամենուրեք կը շրջէին և կը համոզէին ժողովուրդը, որ Խրիմեանի մասին աննպաստ գեկուցումներ գրեն Պատրիարքարանին։ Այս նպատակին հասնելու համար վարդապետները, կաշառք և պաշտօն կը խոստանային, կը սպառնային և այլն։ Ահա երկու օրինակ.

«Այս չորս վարդապետը ի ներկայութեան Յովհաննէս Եպիսկոպոսի 1,000 զրուշի պարտսմուրհակ մը տուած են մշեցի Համբարձում պարտատէրին, որ ի նպաստ իրենց և ի վնաս Խրիմեանի ադերսագիր տայ։ Մշեցի կոչկակսը Յակոբին 1,000 զրուշի պարտսմուրհակ տուած են՝ Խրիմեանի դէմ բողոքելու համար, բայց իրողութիւնն յայտնուելով՝ խառն ժողովին ներկայացաւ։ Պարտսմուրհակը ներսէս եպիսկոպոսին քովն է»։ Այս տողերը կ'արձանագրէր Խրիմեանի ջերմ պաշտպան Գրիգորիս Ալէաթճեանը՝ իւր «Թռչնիկ Պեգասեան» թերթի մէջ (Գ. Պոլիս, 1864)։

Խրիմեանի դէմ կը ծառանար նաև «Հինաւորց» Յովհաննէս Եպիսկոպոսը, որ յիշեալ չորս վարդապետներու արարքները կը վաւերացնէր, հրահանգիչ ունենալով «Մշոյ աշխարհական դասէն ազդեցիկ անձինք, որոնց համար պատրաստ սեղան մի եղեր էր Մուշն

ու վանքը և խորտիկ ու ըմպելի վանքին գանձն ու ժողովրդեան արցունքը»:

Խրիմեանի թշնամիները պաշտօնական գրութիւններով դիմեցին նաև Կարնոյ կուսակալին, յայտնելով ով Խրիմեանը «հակապետական ընթացք բռնիր է» Տարօնի մէջ: «Կարնոյ մէջ չարութեամբ ծերացեալ քահանայ մը, որ այն ժամանակ առաջնորդական փոխանորդութեան պաշտօն կը վարէր՝ գործակցութեամբ քանի մը անուանի աշխարհականաց՝ պաշտօնապէս կը հաստատէր Կարնոյ կուսակալին վճիռը, Հայրիկի վրայ Մշոյ չարախօսաց գրածները»:

Այս դեռ բաւական չէր, այդ «չարութեամբ ծերացեալ քահանայ»ն ի Կ.Պոլիս Յ. Վարդանեանի խմբագրած «Մէլմուլայր Հափատիս» թերթին մէջ պարբերաբար յօդուածներ կը հրատարակէր Խրիմեանի գործունէութեան դէմ և կառավարութեան ու Ազգային Ժողովին կոչ կ'ընէր որ Խրիմեանը զատի կանչուի:

«Չարախօսութիւնը այնքան զարհուրելի էին, որ անոնց առջև ոչ միայն Հայրիկը այլև Մշոյ ամբողջ Հայութիւնը կորստական դատաստան կը կրէին» կը վկայէ այդ դէպքերուն ականատես Աւակերտը:

Այս բոլոր երևոյթները բացատրելու համար, Հայրիկը 1864-ի Սեպտեմբերին կ'երթայ Կ. Պոլիս և ներկայանալով Պատրիարքարանին, Ազգային Ժողովին ու կառավարութեան՝ մանրամասնաբար և հանգամանօրէն կը պատմէ իւր թշնամիներու սարքած դաւերու և մատնութեանց պատճառները:

Կառավարութիւնը—Բ. Դուռը — «Բննիչ Յանձնաժողով» մը կ'ուղարկէ Տարօն՝ Խրիմեանի վրայ բարդուած մեղաքննիրը քննելու համար: «Յանձնաժողովն անաշուտապէս մանրամասնութեան առաւ խնդիրներն և տեղեկացրեց Բ. Դրան հերքելով ամբողջ ամբաստանութիւնը և ցոյց տալով թէ Խրիմեան Հայրիկը ծառայած էր խղճի մտօք տէրութեան և ազգին: Գարդարանար Հայրիկն և կը հաստատուէր իւր պաշտօնին մէջ»:

Հայրիկի հեռանալէն յետոյ անոր թշնամիները հալածանքի կ'ենթարկեն Ս. Գարապետի «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ի ուսուցիչները և աշակերտներն ու որբերը, որոնք վանքի մէջ չարաչար տանջանքներ կրելէ յետոյ, գիշեր մը մեծ խուճապով կը փախչին լեռներ՝ թշնամիներու ձեռք չիյնալու համար:

Հայր Արծիւը հեռացեր էր Տարօնէն, իսկ Արծուիկները անտէր և անպաշտպան, քաղցած և կիսամերկ՝ ապաստաններ էին լեռներու անառիկ բարձունքներու վրայ և կամ անտառներու խորքերը։ Օր մը այս հալածական Արծուիկները կը խմրուին և կ'որոշեն իրենց այդ թշուառ վիճակի մասին նամակ մը գրել Հայ Արծուին։ Թուղթն ունէին, կը պակսէր զրիչ և թանաք։ Որքան յուզիչ և կսկծալի եղած է այն տեսարանը, որ աշակերտներէն մէկ քանինըրը փուշով ծակծկեր են իրենց բազուկները և արիւն հաներ են։ Նամակագիրը չոր բոյսի մը ցօղունը զրիչ շինելով այդ արիւն-թանաքով նամակ գրեր է։ Երբ Հայրիկը կը ստանայ այդ նամակը և կը տեսնէ, որ արիւնով զրուած է, ինքն ալ հեծկտալով կուլայ և իւր արցունքով կը թրջէ այդ արիւնագիր նամակը։ Հայր Արծուի արցունքն ու Արծուիկներու արիւնը իրար խառնուելով հանրօգուտ և ազգանուէր Մեծ Ուխտի մը սրբազան ու հոյակապ յուշարձանը կը կերտւին։

Խրիմեանը 1865-ի գարնան Կ.Պոլսէն կը փրաղառնայ Տարօն և կը շարունակէ իւր գործունէութիւնը։ Կարճ ժամանակէ մը յետոյ անոր թշնամիները նորէն հրապարակ կուզան և մատնութիւններ ու դաւեր կը նիւթեն։ Պիտաւոր դերակատարները նորէն Ս. Կարապետի միաբաններն էին, որոնք կը հաւաքուէին վանքի արևմտա-հարաւակողմը, «Բամբասանաց բլուր» կոչուած վայրը՝ «Հայրիկի դէմ սարքուած ատելութեան իրենց ծրագիրները որոճալու համար։ Հանրային խղճմտանքին կանգնած անարդանքի սինն էր այդ բարձունքը, որուն վրայ դամած էր Ժողովուրդի զգացումը՝ անսիրտ կրօնաւորներուն դատապարտութեան վճիռը»*)։

«Թուշիկ Պեգասեան» թերթը 1865-ի գարնան, հետեւեալ լուրը կը հրատարակէր։

«Խրիմեանի հակառակորդ չորս վարդապետը՝ չորրորդ անգամ գայն մատնիւր են անհիմն ամբաստանութեամբ լեցուն հանրագրութիւն մը մատուցանելով կուսակալին (Կարնոյ)։ Այդ հանրագրութիւն՝ Ձէրքէզնիքը ասկէց հեռացնելու համար է ըսելով՝ միամիտ Ժողովուրդին ստորագրել տալով՝ կուզեն եղիւր Բ. Դրան զրկելու։

Բ. Դուռը ստանալով այդ ամբաստանագիր-հանրագրութիւնը կը հեռագրէ Մշոյ միւլթէսարըֆին, որ Խրիմեանը կառավարութեան դուռը կանչուի և խիստ բննութիւն կատարուի։ Մշոյ կառավարա-

**) Թ. Ե. Գ. Խրիմեան Հայրիկ. էջ՝ 37։

կան շէնրին մէջ տեղի կ'ունենայ այդ պատմական քննութիւնը: Թուրք պաշտօնեաներ, քիւրդ բէկեր և ցեղապետներ, Հայ հոգևորականներ և «աղա»ներ խօսքերնին, սրտերնին մէկ ըրած ամէն տեսակ սուտ վկայութիւններ և զրպարտութիւններ ի յայտ կը բերին, ջանալով հաստատել, որ Խրիմեանը պետութեան ղէմ կը գործէ: Քննիչները ձայն կուտան Խրիմեանին, որ երկար ու փաստական ճառով մը կը բացատրէ թէ իւր ղէմ լաւած դաւերն ու մատնութիւնները՝ նախանձի, չարակամութեան, կաշառքի և թշնամութեան արդիւնք են և իւր ճառը կը վերջացնէ այս խօսքերով.

«Իմ հակառակորդացս ոսկին պիտի հատնի, բայց իմ համբերութիւնս չը պիտի սպառի. կը համբերեմ, մինչև արդարութիւնը հասնի ու պաշտպանէ զանմեղութիւնը»:

Խրիմեանը կ'արդարանար, իսկ զրպարտիչներն ու մատնիչները խայտառակուելէ յետոյ, նորէն կը շարունակէին իրենց դաւադրութիւնները:

Մինչ Մշոյ մէջ Խրիմեանը կ'ամբաստանուէր ու կը դատուէր, միւս կողմէ Տարօնի գեղջուկ Հայութիւնը՝ «մեծ ցասմամբ լիցուած ժողովուրդ և գիւղապետք Խնուսայ, Պուլանըխի և դաշտի հայոց ժողովեցան» ի Մուշ պաշտպան հանդիսանալով Հայրիկին, Հազարաւոր գեղջուկներ, ձիաւոր և ոտաւոր, ժողովրդական մեծ ցոյցերով Խրիմեանը—իրենց սիրելի Հայրիկը—բաղաբէն առաջնորդեցին ղէպի Ս. Կարապետի վանքը, ուր լիցուած էին զինուած քիւրդեր և չորս դաւադիր վարդապետներու կողմէ կաշառուած խումբ մը հայեր, որոնք զիմադրութիւն ցոյց տուին ժողովուրդին թոյլ չը տալով, որ Խրիմեանը վանքի պարիսպներէն ներս մտնէր:

«Բանը այնտեղ հասաւ, որ պաշարողը բաղխեցան իրարու, և ահա կենաց վտանգներ սկսան երևան գալ. հազիւ մէջ կը մտնէր Հայրիկն և զինքն առաջնորդողները կը համոզէր, յարձակողները կ'ամօքէր», կը վկայէ ականատեսը:

Այս ընդհարումը կը վերջանար, իսկ Խրիմեանն ալ առանց վանքը մտնելու ճամբայ կ'իյնար ղէպի Կարին և տեղւոյն Հայոց Առաջնորդ Յարութիւն Եպիսկոպոս Վահագետեանին*) կը պատմէր

*) Պատերաք Հայոց Թուրքիոյ (1885) և ապա Երուսաղէմի (1889):

Տարօնի Հայութեան խռովայոյզ վիճակը և Ս. Կարապետի վանականներու սարքած խայտառակութիւնները:

Խրիմեանը երբ կը հեռանար Տարօնէն, չորս վարդապետները թէն կը զգան, որ ծանր պատասխանատուութեան տակ պիտի իյնային, սակայն այս անգամ ալ գրաւոր և բանաւոր լուրեր տարածեցին ժողովուրդին մէջ թէ Խրիմեանը «վանքի գանձերն էր կողոպտեր, խաչեր ու աւետարաններ էր գողցեր, ուստի և փախաւ, հեռացաւ»:

Յարութիւն Եպիսկոպոս և Խրիմեանը, Տարօնի Հայութեան ազգային այս խռովայոյզ վիճակի մասին մանրամասն տեղեկագիր մը կազմելով կը դրկեն Կ. Պոլիս և Պատրիարքարանէն կը պահանջեն, որ նորէն քննութիւն կատարուի:

Պատրիարքարանը անմիջապէս կը հեռագրէր Յարութիւն Եպիսկոպոսին, որ մեկնէր Մուշ, Տարօնի ազգային գործերն ու խռովութիւնները քննելու համար: Յարութիւն Եպիս.-ը կը հասնէր Մուշ, ապա Ս. Կարապետի վանքը և գործի կ'անցնէր: Հարցաքննութեան կ'ենթարկուէին բազմաթիւ վկաներ, որոնք բոլորն ալ կը հաստատէին Խրիմեանի անմեղութիւնը և կը դատապարտէին անոր թշնամիներու ազգադաւ գործերը: Ժողովուրդին կողմէ հանրազրութիւնները կը տրուէին քննիչ Եպիսկոպոսին պնդելով, որ «Հայրիկը եկեղեցոյ, ազգի և ժողովուրդի շահերուն միակ պաշտպանը հանդիսացիր է Տարօնի մէջ, որ անոր դէմ յարուցուած թշնամութիւններն ու զրպարտութիւնները դատապարտելի են» և այլն:

Յարութիւն Եպիսկոպոսը լսեց նաև Խրիմեանի թշնամիներու և հակառակորդներու վկայութիւնները և հաստատապէս համոզուեցաւ, որ ատոնք բոլորն ալ զրպարտութիւններ և ստոր դաւեր են: Քննիչ Եպիսկոպոսը ծանր ամբաստանագիր մը պատրաստեց, եզրակացնելով, որ գլխաւոր յանցաւորները Ս. Կարապետի վանքի վեց վարդապետներն են, որոնք շահասիրութեան և պաշտօնի ու դիրքի համար, քանի մը տարի շարունակ փոթորկեր էին Տարօնի Հայութեան ազգային, ներքին կեանքը, չարութեամբ և նախանձով լեցուիւ էին Խրիմեանի դէմ և հալածանք, դաւեր, մատնութիւններ յարուցելով աշխատեցին էին զայն հեռացնել Տարօնէն: Յարութիւն Եպիսկոպոսը իր գրաւոր զեկուցման մէջ պահանջ կը դնէ, որ Պատրիարքարանը պատժել տայ խռովարար և ազգադաւ վեց վարդապետները և ընդառաջելով ժողովուրդի ցանկութեան հրահանգէ,

որ Խրիմեանը նորէն Տարօնը վերադառնայ և շարունակէ իւր հովուական գործունէութիւնը:

Մինչ Յարութիւն Եպիսկոպոսը Մշոյ ազգային գործերու քննութեամբ կը զբաղուէր, Խրիմեանն ալ ի Կարին նստած՝ «Կարնոյ կուսակալին նշանաւոր տեղեկագիր մը մատուց Մշոյ երկրի նկատմամբ. նկատողութեան առնուեցաւ այդ տեղեկագիրը, որոյ արդիւնքն եղաւ Վսեմ. Կուսակալին անձամբ քննութեան ելնել այն աշխարհին, և եօթանասուն նշանաւոր անձինք տարագրել Բումէլիի կողմերը, որոց մեծ մասն ըլլալ էին*)»։ Այդ «եօթանասուն նշանաւոր» անձերն էին ըիւրդ աւագակապետներ, բռնաւորներ, կաշառակեր և վատահամբաւ տաճիկ պաշտօնեաներ, որոնք Խրիմեանի տեղեկագրին համաձայն, մէկ մէկ պատուհաս դարձեր էին Տարօնի Հայ և քիւրդ գիւղացիութեան գլխին։ Ատոնք բոլորն ալ կ'աքսորուէին Եւրոպական Թուրքիա (Բումէլի) և Տարօնը մի առ ժամանակ ազատ շունչ կը քաշէր։

Կարնոյ մէջն էր դարձեալ, որ Խրիմեանը ստացաւ Հոռմի Պիոս Թ.-ը Ս. Պապին հրաւիրագիր-շրջաբերականը, որ աշխարհի բոլոր եկեղեցիներու բարձրաստիճան հոգևորականութեան ուղղուած՝ հրաւէր կը կարդար երթալ Հոռմ Ս. Պապին «անսխալականութիւնը հաստատող ժողովին մասնակցելու համար»։

Հայ հոգևորականութիւնը չր պատասխանեց այդ շրջաբերականին**), իսկ Հայրիկը գրութեամբ մը հրապարակ եկաւ և ցոյց տալով քրիստոնէական գաղափարի ազատ և խոնարհ հոգին հետեւալ խօսքերը կ'ուղղէր Ս. Պապին.

«Այսպիսի ժողովոյ մը տեղ չի նշուէ եւ Զրիստոսի խոնարհ թագաւորութեան ժանդարմ Մարտին կամ Գողգոթայի մօտ, նա ոչ Հոռմիսյ վիսաւթոսին»։

Կարնոյ մէջ բունի մ'ամիս Խրիմեանը հանգիստ կեանք վարեց, հեռուանց վարելով նաև Վարազայ վանքի և դպրոցի գործերը։ Իւր կրած հալածանքներու և տանջանքներու մասին նամակներ գրեց Վարազայիներուն, յորդորելով, որ սիրով ու եղբայրաբար գործեն «վասն զի ներքին և արտաքին թշնամիք կը վիտան աջ և ահեակ»՝ աշխատելով խորտակել սկսուած գեղեցիկ գործերը։

*) Արեւելք օրագիր. Գ. Պոլիս. 1885:

**) Մելքիսեդէկ Եպիսկոպոս Մուշաղեանը շատ բնորոշ և ուշագրաւ պատասխան մը գրեց այս շրջաբերականին։ (Տես «Բանբեր» Ս. Պետերբուրգ. 1904):

Վանէն և Վարագէն իրեն յուսադրական և քաջաբերական նամակներ կը գրէին, բոլորն ալ ցանկանալով, որ Հայր Արծիւր Արծուաբոյնը վերադառնայ և հանգստանայ, սակայն նա չ'ընդունեց:

Հայրիկի Մսրիսան եղբօր որդին Խորեն Խրիսնանը*) յուզիչ և սրտառուչ ոտանաւոր մը գրելով կը ձօնէր Հայրիկին: Վանէն ճամբորդ մը, 1865-ի Հոկտեմբերին կը հասնէր Կարին և Հայրիկին կը յանձնէր Խորէնի գրած ձօներգը, որուն առաջին տունն էր.

«Հայրիկ, Հայրիկ, երբ աշուրնիս
Դէպ արևմուտք կ'ուղղենք,
Վառուած սրտիւ, կարօտ ըղձիւ,
Հառաչանօք քեզ կը յիշենք...»:

*) Ծնած էր 1844-ին ի Վան: Մանուկ հասակէն որբանալով՝ Հայրիկ կը ստանձնէր անոր խնամակալութիւնը: Վարագայ «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ին ընթացքը աւարտելէ յետոյ, 1871-ին անցած էր Գերմանիա և 3 տարի յաճախելով համալսարան սովորած էր մանկավարժութիւն: 1874-ին, Հայրիկի կողմէ նշանակուեցաւ Վարագայ դպրոցի տեսուչը, որ երոպական դպրոցական նոր կարգեր մտցուց կրթական կեանքի մէջ: Վարագայ տպարանէն, 1880-ական թւերուն լոյս ընծայեց կարգ մը դպրոցական գրքեր—«Ալբրեմաւրան», «Ընթերցարան», «Բարոյական Պատմութիւններ», «Հայրեմագիտութիւն» (Ա. մաս՝ Վան քաղաք, Բ. մաս՝ Վանայ Արուարձաններ, Գ. մաս՝ Վասպուրական):

Վանի կրթական և ազգային պատմութեան մէջ արժանի տեղ մըն ալ կը գրաւէ Խորէն Խրիմեանը, որ Հայրիկի Կաթողիկոսութեան առաջին տարիներուն Վանէն ընտանիքով գնաց Գովկաս—Էջմիածին Հայրիկին մօտ ըլլալու համար:

Օսմանեան Սահմանադրութեան (1908) հռչակումէն յետոյ եկաւ Վան, ուր վերահրատարակեց իւր «Հայրենագիտութիւն» դասագիրքը: Համեստ, սիրալիր և յարգուած մարդ մըն էր, Խորէն Խրիմեանը, որ 69 տարեկան հասակին մէջ մեռաւ 1913-ին և թաղուեցաւ Խրիմեաննոց տոհմական գերեզմաննոցին մէջ: Հանգուցեալի ամուսին՝ Տիկին Իսկուհին, 1917 ին, իմ խնդրանքի վրայ տուաւ ինձ Հայրիկի քանի մ'անտիպ նամակներ, իւր ամուսնոյ կենսագրութիւնը և ուրիշ կարգ մը կարեւոր տեղեկութիւններ Հայրիկի կեանքի և գործունէութեան մասին: Տիկին Իսկուհին վերջերս հաղորդեց ինձ նաև, որ Հայրիկի հօր անունը՝ Յովնան-նէս, իսկ մօր անունն ալ՝ Մառլսաան եղած է: Խորէնին աւագանի անունը եղած է Յովհաննէս, որ յետոյ, Հայրիկի կողմէ փոխուած է Խորէնի: Խորին և սրտագին շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ Տիկին Իսկուհի Խրիմեանին, որ իւր բարոյական օժանդակութեան և քաջալիրանքէն զատ, ինձ տուաւ նիւթեր, տեղեկութիւններ, անտիպ նամակներ և այլն:

Այս ձայնը կը հնչէր Արծուաբոյն Վարազէն և կը յուզէր վրշտահար սիրտը Հայրիկին, որ հետեւեալ նամակը*) կը գրէր Խորէնին.

1865 Հոկտ. 28

Նոր Սոխակ

Կարին

Սողոմոնեան պարտիզին

Դո՛ւ անձկալի եղբօրորդեակդ իմ.

Սիրաթոիչ նամակիդ թեւերով այս անգամ իջեր ես այն պարտէզն, ուր չէ Հայրիկն անդ, եւ քո սիրահար վարդի թուփի վրայ նստելով կ'երգես ու կը կանչես՝ Հայրի՛կ, Հայրի՛կ...

Բարձր Հայոց սահմանին մէջ այնինչ քուն կայի ծանրաբեռնուած հոգսերով՝ ի վեր զարթեալ յանկարծ, եւ ահա ծայն եղբօրորդոյն իմոյ բաղխէ զգուռն: Սիրոյս դուռ քեզ համար բաց է, կեանքս քեզ համար նուիրուած, ո՛վ կարէ զիս մեկնիլ ի սիրոյն քոյ:

Այս հալածանք, այս վշտեր թեթեւ են եւ դիւրատար այն է ինձ համար անպայման ցաւ սրտիս, զի ահա հուպ կալով Վարազայ դռախտին չեմ՝ զիտեր պիտի տա՛յ Տէր պահ մի հանգչիմ՝ դորա գիրկ, առ վարդենոյդ շքով՝ յոր կայ եւ երգէ սոխակդ սիրահար՝

Առ որոյ ծայն կամ կարօտ

Տարազիր Հայրիկ

Այսպէս, Հայրիկը հստած Կարին՝ Վան-Վարագայ կարօտով կ'այրուէր և Մուշ-Տարօնի Հայութեան խոովայոյդ վիճակի մասին մտածելով կը տանջուէր, երբ 1865-ի Նոյեմբերին Յարութիւն Եպիսկոպոսը Տարօնէն կը վերադառնար Կարին և ընդարձակ տեղեկագիր մը կ'ուղարկէր Պատրիարքարան, հանգամանօքէն պարզելով Տարօնի ազգային և եկեղեցական գործերու վիճակը, խռովութեանց պատճառներն ու հետեանքները և այլն:

*) Այս անտիպ նամակի բնագիրը կը գտնուի հանգուցեալ Խորէն Խրիմեանի աճաւնոյն՝ այժմ Ժերոնապարզ Տիկին Իսկուհի Խրիմեանի մօտ, որ կ'ապրի Նրևան:

Պատրիարքարան և Ազգային Ժողովը երբ կը համոզուին, որ Խրիմեանն անմեղ եւ արդար է, այն ատեն կը վճռեն, որ Ս. Կարապետի խռովարար վեց վարդապետները Նրուսաղէմ արսորուին: Թէև յանցաւորները կը մերժեն արսոր երթալ, բայց Պատրիարքարանը Բ. Դրան միջոցով և ոստիկանական հսկողութեամբ զանոնք Ս. Կարապետի վանքէն հանել կուտայ և կ'ուղարկէ Նրուսաղէմի Հայոց Մայրավանքը:

Խրիմեանի հալածուած, թափառական և տանջուած աշակերտները մէկ մէկ կուգան Կարին և կը հանգչին Հայր Արծուի թանուէն տակ:

Հայրիկը 1866-ի Մարտին Կարինէն ճամբայ կ'իյնայ զէպի Տըրապիզոն, ուր նաւ նստելով նորէն կը չափէ Սև ծովը և կը հասնի Կ. Պոլիս, իսկ աշակերտներն ալ կ'երթան Մուշ, Ս. Կարապետի վանքը և բուռն եռանդով աշխատանքի կը լծուին, ջանալով կարգի բերել վանքի, դպրոցի և տպարանի խանգարուած գործերը:

Ձեռքիս տակ ունիմ Գարեգին Սրուանձտեանցի 1866 Յուլիս 4 թուակիր ինքնագիր մէկ անտիպ նամակը՝ Աւագ Աֆթանդիլեանին ուղղուած՝ Ս. Կարապետի վանքէն: Այդ նամակէն կը քաղեմ հետեւեալ տողերը, որոնք կը հաստատեն, որ Ս. Կարապետի վանքը շատ անմխիթար և անապահով վիճակ մը կը ներկայացնէր, երբ Արծուիկները, այդ բոլոր զէպքերէն յետոյ գացին հոն և աշխատանքի լծուեցան:

«...Յարգի Աղայ Գալուստ*) պատահեցաւ ինձ Բարձր Հայոց բարձր լիւան մը գլուխ անդ ուղեկից միմիանց եղանք:

«...Հիւրասիրութեան պատիւ Աղայ Գալուստին և իւր յարգի ընկերաց մեր իսկ պարտքն էր: Այլ ինչ որ իրենք տեսան և իմացան, և ինչ որ դուր ևս իրենցմէ տեղեկանար, կը յուսամ որ անմեղադիր կը լինիր: Կարի շատ ցաւեցայ, որ ոչ միայն Աղայ Գալուստեանը, այլև ամենայն յարգի ուխտաւորը գայթակղութեամբ և

*) Աղա Գալուստ Շերմազանեանն է այս,—ԺԹ.-ըդ դարի կէսերուն յայտնի դարձած կրթական և գրական անխոնջ գործիչը, որ ոչ միայն ուսուցիչ էր, այլև ճամբորդ, ուղեգիր, երգիծաբան և հին թերթերու աշխատակից: Ջատ հետաքրքիր և արժէքաւոր զէմը մըն է այս, որու մասին ես բաւական նիւթեր ունիմ:

խիստ դժգոհութեամբ մեկնեցան վանքէս. պատճառ՝ արդէն կրնաս ինքնինդ գիտել կամ հարցանել եկողներէն.

«...Տարագրութենէն նոր դարձած, վիճակս խառն և անապահով. այսքան առայժմ գրեցի պատասխան. Կը ցանկամ շարունակել նամակնիս Կարնոյ վրայօք շնորհիւ Աղայ Թաղէոս Ամատունւոյ և թէ Արծուիկն ալ սկսանք հրատարակել, ձեր բաժին նոյն միջոցով կը ղրկեմ.

«...Հայրիկին նուիրածդ ջերմ բարեւ և համբոյր սուրբ Աջոյն նամակաւս ծրարած ի Պօլիս ղրկեցի. Արծիւ Վասպուրական առայժմ դադարած է բայց Արծուիկ շարունակելու յոյս կայ մօտ օրերս».

Սակայն ի գճւր... Խրիմեանի թշնամիները Վանի մէջ «Արծուի Վասպուրական»ի «Թոհիչը խափանեցին» իսկ Մուշի մէջն ալ «Արծուիկ Տարոնոյ»ն «խոխոտեցին, երկուրի շարունակութիւնն ալ վատութեանց և մատնութեանց զոհ ընելով».

Այսպէս ընդմիշտ կը լռէին Մայր Հայրենիքի—Վասպուրականի և Տարօնի—այս երկու թերթերը. որոնք հսկայական ջանքերով ու տառապանքով, բարոյական և նիւթական մեծամեծ զոհողութիւններով և Խրիմեանի ջանքերով հաստատուեցան Հայաստանի մէջ և դարձան Երկրի տանջուած ու հարստահարուած ժողովուրդի ձայնը և բողոքի, բողոքի, ուսման, ազատութեան և ազգասիրութեան լեզու զորին Մեծ Համբի բերնին մէջ. Այս զոյգ գաւառիկ թերթերը ոչ միայն պատուաւոր տեղ կը զբաւեն Հայ մամուլի պատմութեան մէջ, այլև անոնք գերացանցապէս արժէքաւոր են այն տեսակէտով, որ Հայկական մտաւոր, գրական և քաղաքական վերածնութեան շարժումներու ժամանակ ժողովրդական ազատ և համարձակ արտայայտիչներն եղան. Այս երկու թերթերը Մայր Երկրի Հայութեան հսկայ տառապանքը և ապագայի ազատ ու անկախ հայրենիքի յոյսերն ու բողոքները ցուցադրեցին. Թերթերը թէև ընդմիշտ լռեցին, բայց անոնց հիմնադիր Խրիմեան—Հայր Արծիւ և իւր Արծուիկները շարունակեցին իրենց ազգանուէր աշխատանքը.

Խրիմեանը Կ. Պոլսոյ մէջ կարճ ժամանակ մը հանգստանալէ յետոյ գրեց ու հրատարակեց գիրք մը—«Մարգարիտ Արքայութեան Երկնից, խուճ վաստակ երկոց Մկրտիչ Վարդապետի Խրիմեան.

Ի Պատրիարքութեան Կ. Պօլսոյ Տեառն Պողոսի առաքելապաշտօն Արքեպիսկոպոսի Կ. Պօլիս. Տպագրութիւն Արամեան. 1866—ՌՅԺԵ.» (էջ՝ 128):

Խրիմեանի այս գիրքը, երկու «Հրաւիրակ»ներէն յետոյ, առաջինն էր. որ գրուած էր արձակ և պարզ աշխարհաբարով: Ծրշմարիտ հոգեորականի մը, գիտակից և իւր կոչման արժանի Հայ եկեղեցական պաշտօնեայի մը յատուկ կրօնական ու բարոյական գերազոյն ապրումներու, խոր հաւատքի և աւետարանապաշտ զգացումներու գեղեցիկ հաւաքարան մըն է «Մարգարիտ Արրայութեան երկնից» գիրքը, որուն իւրաքանչիւր էջը զարդարուած է մարգարտաշար բառերով և հոգեշունչ զգացումներով: Աւետարանի ոգին, Յիսուսի և Առաքեալներու քարոզները Խրիմեանի հոգեկան աշխարհի մէջ խորապէս դրոշմուած էին:

«Ո՞րն է այն մատեան, որ առաւել մարդոյ սրտի հետ կը խօսի քան թէ մտաց. ո՞վ է այն մատենին արագագիր դպիր, որուն լեզուէն ու շրթունքներէն շնորհք և սէր կը բղխի: Աւետարանն է այս, յաւիտենական կենաց բան, զոր Յիսուս քարոզեց, կտակ թողուց աշխարհի ու գնաց:

«...Ես տրուպս, որ իբրև վարդապետ և մատակարար կոչուած եմ Աւետարանի սեղանոյն, նոյն ամենալի անսպառ սեղանէն պատառ մի ճաշակ պատրաստեցի Սիօնի որդւոց համար: Մատթէոսի Աւետարանչին հինգերորդ, վիցերորդ և եօթներորդ զխոյն վրայ մեր մտաց չափաւորութեամբ խորհրդածելով զիւրաձեռն յօրինեցի այս փոքր Մատենիկ: Այն նպատակաւ որոշեցի միայն այս երեք զլուխ, վասն զի սոցա մէջ կը պարունակին զրիթէ մեծ մասամբ Աւետարանի ճշմարտութեան բարոյական և փրկաւէտ օրէնքներն:

«Փոքրաջան աշխատութիւնս ուրիշ նպատակ մի չունի, ուշիմ ընթերցող, բայց միայն Աւետարանի Սուրբ օրինաց գիրքը դրոշմել մեր սրտին մէջ, և միանգամայն համեմատել մեր արդի առօրեայ թեան վարք Յիսուսի քարոզած սիրոյ պատուիրանին հետ, ու ճանչնալ փորձով թէ ստոյգ Աւետարանին հարազատ որդիքներ կոչուելու արժանի եմք:

«...Առէք ընդունեցէք ուրեմն, ո՞վ եկեղեցւոյ մօր հոգեծին մանկունք, Յիսուսէն աւանդեալ արքայութեան սոյն Մարգարիտ, զոր

իրրն փոքրիկ մանեակ մի յօրինելով ձեզ կը նուիրեմ: ...Ի՞նչ գին կը խնդրէ, գիտէք, այս մարգարիտին տէր, ուրիշ ոչինչ, սիրտ միայն: Տուր ուրեմն, յո սիրտ, որդեակ, ինչպէս կը խրատէ Իմաստունն, և ահա կ'ստանաս մարգարիտն»:

Այս տողերով կը բնորոշէ ահա Խրիմեանն իւր «Մարգարիտ Արքայութեան Երկնից» Նպատակը, որ ժամանակակից Հայ հոգեւորականութեան կ'առաջնորդէր դէպի Յիսուսի մէկ վեհագոյն գաղափարը—«Սիրեցէ՛ք զմիմիանս...»: Այս գիրքը Խրիմեանի կրօնաբարոյական սքանչելի բմբռնումներու արձանացումն է, ճշմարիտ մարդու, իսկական քրիստոնիայի մը ձեռքով շարուած մարգարիտներու մանեակ մը, որ Հայրիկը կը կախէր իւր հալածիչներու սիրտերէն, ցանկանալով, որ անոնց մէջ բոյն դրած օտելութեան և չարութեան զգացումները չքանան և տեղ տան «Սիրեցէ՛ք զմիմիանս»ի գաղափարին:

Այս համեստ գիրքը վառ հետաքրքրութեամբ ընդունուեցաւ ամենուրեք, ժամանակակից Հայ թերթերն ալ գնահատականներ վերցրին, յանձնարարելով, որ ամէն կրօնասէր և ազգասէր Հայ անհատը օրինակ մը գնէ այդ ճշմարիտ մարգարիտ մատենէն:

Հեղինակը խորին երախտագիտութեամբ տարուած, իւր այս գիրքը նուիրած է «Առ բարգաւաճեալ Շահալիյա Օսեան Գեղղասաւի», որուն շնտ բան պարտական էր, իւր երթասարգութեան օրերէն:

Պատուելի Յովհաննէս Տէրոյկեցը իւր «Երեւակ» թերթին մէջ (1866, էջ՝ 218), «Մարգարիտ Արքայութեան Երկնից»*) մասին հետեւեալ տողերը կը գրէր:

*) Խրիմեանի այս գիրքը չորս տպագրութեան արժանացած է: Ա. տպագրութիւնը 1866-ին՝ Կ. Պոլիս: Բ. տպագրութիւն՝ 1876 ին Գ. Պոլիս: Բ. տպագրութեան մասին Դուկաս Պալղազարեանը իւր «Արշալոյս Արարատեան» թերթի մէջ (1876, թիւ 1042) կը գրէ—«Ինչպէս իւր անունէն կը տեսնուի այս մատենիկն խրատական գեղեցիկ և ամենաօգտակար երկասիրութիւն մըն է, որ սրբազան հեղինակն ամենա. Խրիմեան Հայրիկն, Աւետարանական հղայրասիրութիւն, ներդաժմութիւն առ միմիանս և ուրիշ գեղեցիկ առաքինութիւններ կը քարոզէ, յորոց մեծ պէտք ունի Հայ ժողովուրդն՝ մանաւանդ ի լուսաւորեալ դարուս յայսմիկ»: Դնահատական տողեր վրած է նաև «Մասիս» թերթը (1876, թիւ 1827): Գ. տպագրութիւն՝ Գ. Պոլիս 1887, հրատարակութեամբ գրավճառ Դէորդ Զարդարեանի, որուն ուղղուած է հեղինակին ուղերձը: Դ. տպագրութիւն՝ Էջմիածին 1894:

«Խրրբմեան արժանապատիւ Մկրտիչ գիտնական վարդապետը այս անունով փորրիկ գիրք մը շինած է 128 երեսէ բաղկացեալ, որ սուրբ աւետարանի բարոյական անհամեմատ խրատները կը պարունակէ. ...Արժանապատիւ հեղինակը ուրիշ եկեղեցականաց օրինակ մ'ըլլալու է, որ կարծես թէ չգիտեն իրենց պարտքը և օրերնին պարապ կ'անցընեն»:

Տարիներու տառապալից կեանքը, թշնամիներու դաւերն ու հալածանքները խռովեւ ու վրդովեւ էին Խրիմեանի սիրտն ու հոգին, որոնք պահ մը աշխարհային գործերէն կը սլանային դէպի վեր և կը ձգտէին երկնային, կրօնական ու հոգևոր հանգիստ մը որոնել: Խրիմեանը պահ մը կ'առանձնանար, կը թռչէր դէպի «երկնից արքայութիւնը» և Աւետարանի մարգարտները գտնելով կը հիւսէր վեհագոյն զգացումներու գեղեցիկ մանեակ մը — «Մարգարիտ Արքայութեան Երկնից»ը:

Պատրիարքարանի պահանջով Ս. Կարապետի վանքի խռովարար և հակախրիմեանական հինգ վարդապետները Կ.Պոլիս կը հասնէին քննութեան և դատի ենթարկուելու համար: Ազգային ժողովը և պոլսահայ թերթերու մեծ մասը կը մեղադրէին խռովարարներու ազգադաւ ընթացքը և կ'արգարցնէին Խրիմեանը, որուն պաշտպան Յարութիւն Սվաճեանը իւր «Մեղու» թերթին մէջ կը գրէր:

«Ի՞նչ կ'ուզէր Մշոյ վանքէն, Խրիմեանը ոսկի չ'ունի, մինչ Մշոյ վանքը պարտք ունի. ի՞նչ կ'ուզէր անոնցմէ»:

Քննութեան ժամանակ, Խրիմեանի թշնամիները ամէն կողմէ գլուխ բարձրացուցին զայն զրպարտելու և տապալելու համար:

— «Խրիմեանը կռապաշտ է» կ'աղաղակէին Ս. Կարապետի գաւադի միաբանները:

— «Խրիմեանը բողոքական է» կը պօռային խաւարամիտները:

— «Խրիմեանը աւագակ է» կը կանչէին Վանի և Մուշի հակախրիմեանականները:

— «Արծուիզ և Արծուիկներուդ ծուիկ-ծուիկ, բզիկ-բզիկ պիտի ընենք» կը պօռային թշնամիները:

Իսկ խռովարար վարդապետները Ազգային ժողովին մէջ կը կանչէին թէ — «Մենք Խրիմեանը չենք ուզեր, նա ժողովուրդին մէջ

զրգուլթեան որոմներ կը ցանէ պետութեան դէմ, չ'րլլայ թէ նորէն Մուշ ուղարկէք զինք»:

Խրիմեանի թշնամիներու կողմէ կաշառուած «Մէճմուայը Հաւատիս» թերթը երդում-պատառ կ'ըլլար ու կը գրէր.

«Եթէ Խրիմեանին ի Մուշ զրկելով օգուտ մը կրնայ ծնանիլ նէ, մեզի ալ աշխարհ մարդ չըսէ, աշխարհի վրայ իբրեւ մարդ չը պըտտինք և յաւիտեան ամօթով ըլլանք»: Նոյն կարծիքին էր նաև «Երեակ» թերթը: Իսկ «Մասիս», «Մեղու», «Հայրենիք» և «Փուռ» թերթերը միաձայն կը պաշտպանէին Խրիմեանի անմեղութիւնը, կը գնահատէին անոր ազգանուէր աշխատանքը և կը թելադրէին, որ Ազգային իշխանութիւնը պատժէ յանցաւորները և Խրիմեանին նոր լիազօրութիւններ տալով ճամբէ Մուշ: Այսպէս ալ կ'ըլլայ.

Խրիմեանը կը ներկայանայ ժամանակակից Պատրիարք Պօղոս Արքեպիս. Թաթթաբեանին և կը յայտնէ, որ «շուտով կը մեկնիմ»:

— Ո՞ւր կ'երթաս, Վարդապետ,— կը հարցնէ Պատրիարքը.

— Դէպի Մուշ, ժողովուրդն ինձ կը սպասէ:

— Ձէ, քանի մ'օր ալ կեցիր, որ Մշոյ վարդապետներն ալ հետդ տանես:

— Ես արդէն բեռներս կապեր և պատրաստ եմ Սրբազան Հայր, աւելորդ բեռներ չեմ կրնար վերցնել, կ'ըսէ Հայրիկը:

— Ուրեմն այդ բեռները մեզ վրայ կը ձգես:

— Ձէ... ուրիշ տեղ մը զրկեցէք— կը պատասխանէ Հայրիկը:

Երբ Խրիմեանը վանքին կը մօտենար, տաճարի գանգերը կը ղօղանջէին և տասնեակ հազար գեղջուկ ժողովուրդ միաձայն կ'աղաղակէր— «Կեցցէ Հայրիկ, կեցցէ Խրիմեան»: Վանքի տպարանէն հազարաւոր օրինակներով լոյս ընծայուած էր թռուցիկ մը, որուն վրայ տպուած էր Շամախեցի աշուղ-բանաստեղծ Մէյնադի «Ձայն՝ առ հարազատ Վասպուրական Արծուին» ոտանաւորը (28 տուն): Գեղջուկները թռուցիկները ձեռքերնին բռնած կը մօտենային տիրացու Մկրէին և կարդալ կուտային: Մկրէն ալ հանդիսաւոր ձայնով կը կարդար.

«Սրառես իշխան ապրուպեսն օրոց,

Վաստեց կարօտեսն գոշով սուրբ տեսող,

Զիս արժան չարարեւ քոյդ ոսկեսն շէտորոց.

Աչքունք իմ հերքեսն եղես ի լուսող...»:

Ապա յանկարծ, Խրիմեանին առջև և ժողովուրդին մէջտեղը եկաւ կոյր աշուղ մը, որ բարձր ու խրոխտ եղանակով մը երգեց Խրիմեան Հայր Արծուին ձօնուած այս երգը.

«Գոչեաց երբեմն ամպ ահագին, ամպ սեւաթոյր եւ մթագին,
Հողմ ու մրրիկ, շանթ եւ կայծակ հոսէր թափէր նա մոլեգին:
Վեհ Արծուին մէջ մրրկին հոլանածն բացած իւր թեւ՝
Մերթ խոյանայր, մերթ խոյանայր, զամպն ու մրրիկ ճեղքէր սլանայր,
Եւ իւր թեւոց բացած շաղէն լոյս տարածէր երկրիս վերէն:
Բայց վեհ Արծուին ազատ թեւօք ճեղքեց էանց ընդ ստուերօքն,
Այո՛ իբրեւ յաղթող եւ մեծ ցրուեց զամպոց խառնակ քնին...»

— «Կեցցէ՛ Հայր Արծիւ... կեցցէ՛ Խրիմեան, զուրբան քրդի Հայրիկ ջան...» աղաղակները թնդացուցին օդը, Խրիմեանը մտաւ վանքը, իսկ ժողովուրդը անուշ յիշատակներով օրօրուն հեռացաւ: Խրիմեանը Կ.Պոլսոյ մէջ մասնակցութիւն ցոյց տուաւ նաև ագգային գործերուն և 1866 ի վերջերը ճամբայ ելաւ դէպի Մուշ, շարունակելու իւր առաջնորդական պաշտօնավարութիւնը: Ժողովուրդը սիրով ընդառաջեց Հայրիկին և տարաւ Ս. Կարապետի վանքը, ուր հաւաքուած էին արդէն Արծուիկները և կը շարունակէին կրթական գործը:

Մուշ հասնելէ յետոյ Խրիմեանի առաջին գործն եղաւ դիմել Պատրիարքարանին և խնդրել, որ արքայութեան վեց վարդապետներուն «ներում շնորհուի արտօնելով, որ անոնք երուսաղէմէն ծարօն վերադառնան», Խրիմեանի այս մեծահոգութիւնը՝ իւր յորդանամինքնու հանդէպ, շատերուն զարմանք և հիացմունք պատճառեց: Պատրիարքարանը կատարեց Խրիմեանի խնդիրը և արքայականները վերադարձան ծարօն:

Սակայն անարգանքի սիւնին մեխուած այդ սեահոգի վեց վարդապետները փոխանակ Խրիմեանի անյիշատակութեան և ներողամտութեանն ապաւինելու, այս անգամ սաստիկ վրէժով լեցուած կազմակերպեցին մահափորձեր:

«Շատ անգամ էր պատահում, որ գիշերը Հայրիկի սենեակի պատուհաններէ մօտ հրացաններ էին արձակում: Դրանք վարձկան քիւրդեր էին, որ ուզում էին սպաննել նրան»)»:

*) Խ. Մալումեան—Խրիմեան. էջ՝ 61:

«Ս. Կարապետի վանքէն Հայրիկը գործով գնաց Մուշ և իջաւ Առաջնորդարան. Գիշեր էր, 1867 Մայիս 20, երբ յանկարծ պատուհաններէն ներս գնդակներ տեղացին. Հայրիկը քունէն վեր թռաւ և երբ պատուհանին մօտեցաւ գնդակը մը վիրաւորեց անոր ձախ ձեռքը*)»:

«Տեսայ զինքն ի Տարօն, Խորոնից գիւղէն, յԱւագաղբիւրէն Սուրբ Կարապետի վանքը կը վերադառնար: Արծիւն Վարազայ մենաստանէն բոյն մ'ալ Գլակայ վանք հաստատած էր. հոն իւր բոյն խառնելով, ձագերն սպաննել կուզէին. հոս իւր փետուրներն փետտելու փորձեր կընէին հնութեան, մոլութեան, խաւարի պաշտպան կուսակիցները. այլ ներողութիւնն անսպառ էր այս մեծ մարդուն. ներողութեամբ և սիրով կը յաղթէր: Քիւրդն՝ որ նիզակն անոր կուրծքին ուղղելով կուգար սրարշաւ, յանկարծ կանգ կ'առնէր, զինաթափ կըլլար անոր առաջ: Քիւրդէն աւելի նախանձարեկ կարգ մը կրօնաւորներ էին խաւարի պատերազմն յառաջ մղողները**):

«Մի երեկոյ քնելուց առաջ, երբ մենք, նրա աշակերտներս, պատրաստուում էինք անկողին մտնելու, Հայրիկը առած ձեռքը վառած ճրագը դուրս եկաւ: Անցաւ մի հինգ վից բոպէ յանկարծ լսեց հրացանի ձայնը, և գնդակը եկաւ մտաւ մեր ննջարանի արտաքին պատին:

«Մենք իրարանցով ընկանք և այն էր առած վրաններս ով ինչ կարող էր, դուրս էինք գալիս սենեակից, որ մէկ էյ դուռը բացւեց և նրա շեմքին երեսաց Հայրիկի հսկայական մարմինը, բռնած ձեռքին ճրագը, փոքր ինչ գունատ, մօտեցաւ մեզ, մենք շրջապատեցինք նրան՝ հարց ու փորձով, վախենալով, չը լինի թէ մեր ուսուցիչը վիրաւորւած լինի:

«— Հը... Թշուառականներ, ասաց հանգիստ Հայրիկը, անոնք կ'ուզեն ինձ գնդակներով թուցնել, բայց չը գիտեն, որ թնդանօթներ ալ պատուեն Արծիւր անոնցմէ չի վախենար:

«Մենք հանգստացանք: Յետոյ միայն իմացուց, որ այդ մի դաւ էր սարքւած Հայրիկի հակառակորդ թշնամիների կողմից, նրան

*) Այս տողերն արձանագրած է հանգուցեալ Խորէն Խրիմեանը:

**) «Տարագ». Հտրաթաթերթ. Թիֆլիս. 1893:

սպաննելու, կամ գուցէ ճիշտ, որ վախեցնելու և այդ արւած էր կաշառելով մի բրդի, որ յաջորդ օր մեղայականով եկաւ զղջալու իր յանցանքը:

«Հայրիկը դաւադիրներին ոչ միայն չը պատժեց, ոչ միայն յանգիմանութիւն չարեց նրանց, այլ որ զարմանալին էր բոլորովին մոռացութեան տուեց այդ զէպրը»*):

Այս մահափորձերը կազմակերպող հոգևորական և աշխարհական թշնամիներու հանդէպ Խրիմեանը ոչ միայն ներող և անյիշաչար ընթացք ցոյց կուտար, այլ և կը սաստէր կտրգ մը տաք զլուխ երիտասարդներ, որ վրիժառութեան քայլեր չ'առնէին:

Անվախ, ազատ և համարձակ էր Հայր Արծիւը, որուն կեանքի զէմ նիւթուած դաւերն ու մահափորձերը ապարդիւն կ'անցնէին, անոր թշնամիներն ու դաւադիրները սեւերես և ամօթապարտ կը մնային, իսկ Վասպուրականի Արծիւը իւր թեերը թափահարելով կը սաւառնէր Տարօն-Տուրուբերանի ամէն կողմեր և ուսման լոյսի, ազգի սիրոյ ու հայրենիքի ազատութեան ձայնը կը հնչեցնէր:

Ժ.

ՀԱՅՐ ԱՐԾԻՒ ԽՐԻՄԵԱՆՆ Ի ՎԱՆ-ՎԱՐԱԳ

Ամառնային զով ու լուսնակ գիշեր մըն էր,—1867 Յուլիս— երբ Ս. Կարապետի վանքէն հօթն ձիաւորներ իջան Մշոյ Դաշտ և արագրնթաց յառաջացան զէպի արևելք, զէպի նեմրութայ սարի ստորոտները:

Զիւտորներու այդ խումբը, երկու օր յետոյ, կը մտնէր Վասպուրականի սահմանները և Կարճկան, Ռշտունիք, Հայոց-Ձոր գաւառներէն անցնելով կը հասնէր Արտամեա գիւղը, ուրկից կ'ուղղուէր զէպի քաղաղը՝ Վան և Սղգայու Ջաղդի ճամբան բռնելով կ'երթար Յանկոյսների թաղը:

Զիւտորները կանգ կ'առնէին և ներս մտնելով կը հանգչէին խոնարհ յարկի մը տակ—Խրիմեանենց տունն էր այդ:

*) «Ենաբաբալա». Ջարսթաթերթ. Թիֆլիս. 1907. Թիւ՝ 72: Յօդուածագիրը Հայրիկի աշակերտներէն մէկն է՝ Աբօ ծածկանունով:

Յաջորդ առաւօտ արշալոյսին ձիաւորներու խումբը ճամբայ կ'ելլէր դէպի Վարազայ վանքը, ուր արտակարգ եռ ու զեռ, շար-
ժում, ուրախութիւն և տօնական պատրաստութիւն կը տեսնուէր:

«Ժառանգաւորաց Վարժարան»ի աշակերտները՝ ծաղկեփուն-
ջիւրը ձեռքերին բռնած, իրենց ուսուցիչներու հետ, մայր ճամբու
վրայ անհամբեր կը սպասէին, երբ արդէն ձիաւորներու խումբը
կը մօտենար, աշակերտութիւնն ալ բարձր ու զիլ ձայնով կ'երգէր:

«Քո գալուստ բարի Արծիւդ հայրենեաց...»:

Ձիաւորները կ'իջնէին ձիերէն: ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿը յուզումով և
հրճուանքով լեցուած կ'ուլար: Գաւեգին Վարդապետ Սրուանձս-
եանցը*) կը հեկեկար, Վարազայ ուսուցիչներն ու աշակերտները
գրկաբաց կը վազէին և նորեկներու հետ կ'ողջագուրուէին: Լաց,
ծիծաղ, ժպիտ, համբոյր իրար խառնուելու էին: «Գեցցէ Հայր Ար-
ծիւ, կեցցէ Հայրիկ...» աղաղակները օդը կը թնդացնէին և ա-
մէն կողմէ ծաղիկներ կը տեղային Խրիմեանի վրայ:

Տաճարի վանգերը քաղցրաձայն կը ղօղանջէին և եկեղեցական
թափօրը, խաչ-Աւետարանով, խունկ ու մոմով, շարականներ երգե-
լով դիմաւորութեան կուգար իւր վանահօր՝ Մկրտիչ Վարդապետ
Խրիմեանին, որ կ'առաջնորդուէր տաճար աղօթելու, բարոզելու և
իւր ողջոյնն ու ձայնը հնչեցնելու:

Այսպէս ահա Խրիմեանը 1867-ի ամառը կը հասնէր Վարազ և
հինգ տարիներու Տարօնեան փոթորկալից, բազմատանջ և վշտալի
կեանքէ մը յետոյ իւր Արծուսարոյնի, հարազատներու և աշակերտ-
ներու ջերմ շրջանի մը մէջ հոգեպէս կը հանգստանար:

Խրիմեանն ամբողջ հինգ տարի հեռու մնալով Վանէն, այժմ
կարօտով կը ծծէր կենսաբար օդը և կը խմէր սառնորակ ջուրը
Վարազայ լեռնահովտին, ուր պտոյտի կ'երթար և կը յիշէր իւր
գործունէութեան սկզբնական շրջանի գեղեցիկ օրերն ու ապրումները:

Նա տեսաւ, որ իւր բացակայութեան տարիներուն դպրոցի,
թերթի և վանքի գործերը պատուով և յաջողութեամբ վարեր էին
իւր գործակիցներն ու աշակերտները: Վարազայ «Ժառանգաւորաց
Վարժարան»ը 1863-էն սկսեալ ամէն տարի ազգին կ'ընծայէր նոր
շրջանաւարտներ—Մովսէս Պողանցի, Մարգար Հիւսեան Արճակեցի,

*) Վարդապետ ձեռնադրուած 1864-ին ձեռամբ Ցարութ. Եպիս.Վեհապետեանի:

Յովհաննէս Կիւսնենցի, Փանոս Աւերակցի գիւղացի երիտասարդները, որոնք յետոյ գաւառական համեստ գործիչներ, ուսուցիչներ և քահանաներ դարձան:

Վանեցի երիտասարդներէն շրջանաւարտ դարձան՝ Տիգրան Ամիրճանեան, Մանուէլ Անանեան, Հայրապետ Ճանկեան, Խորէն Խրիմեան, Կարապետ Նաթանեան, Սմբատ Գրիգորեան, Լևոն Մաթթէոսեան, Պետրոս Գափամաճեան, Նշան Շիրուանեան և ուրիշներ, որոնք փայլեցան Վասպուրականի հայոց գրական, կրթական, ազգային և առևտրական ասպարէզներու մէջ:

«Արծուի Վասպուրական» թերթի հրատարակութիւնն ալ լաւ վատ շարունակուեալ էր ղեկավարութեամբ՝ Տիգրան Գալփակճեանի, Մանուէլ Արտամետցեանի, Արսէն Թոխմախեանի, Մարգար Սեկեանի և ուրիշներու՝ աշխատակից ունենալով վարժարանի աշակերտները և դուրսէն ալ զանազան գրասէր անձներ:

Տպարանի գործերն ալ յաջող ընթացքներ էին. Թերթէն գատ տպարանը լոյս ընծայած էր Մանուէլ Արտամետցեանի*) և Տիգրան Ամիրճանեանի**) թատերական ողբերգութիւններ և ուրիշ փոքրիկ գիրքեր:

Երբ Խրիմեանը Տարօնէն Վան կը հասնէր, Վասպուրականի Հայութեան ազգային կիանքը փոթորկուած և խռովայոյզ վիճակ մը կը ներկայացնէր, երկու կարևոր ղէպքերու պատճառով:

Նախ՝ Վանի առաջնորդութեան հարցն էր, որ սուր կերպով կը ծեծուէր Ազգային Ժողովի մէջ ու կը զբաղեցնէր Կ. Պոլսոյ և Կովկասի Հայ մամուլը. Լիմ Անապատ վանքի միաբան՝ տգէտ, բայց փորձառու Պօղոս Վարդապետ (յետոյ Եպիսկոպոս) Մեղիքեանը Վանի

*) Ողբերգ Թատերակաճ. Յօրինեց Մանուէլ Արտամետցեանը՝ գասատու ժառանգաւորաց Վարժարանին. «Գաղթականութիւն ի Վասպուրականէ Սենեքեքիմայ Արծրունւոյ»: Ի Տպարանի «Արծուոյն Վասպուրական»ի. ի Վան ի Վարազ. 1860. էջ՝ 91:

**) Ողբերգութիւն Մեծին Վարդապետ եւ Տրդատայ. Յօրինեալ ի Գ. Տիգրանայ Ամիրճանեանց, յաշակերտէ ժառանգաւորաց ղպրոցի Վարազայ. (ի նոյն տպարանի. 1862. էջ՝ 174): Նոյն հեղինակի՝ Ուսեալ Պանդուխտ (ողբերգութիւն յերիս արարուած. էջ՝ 65.) և Մամուլի քանադոսեղծական ժողովածուն ալ տպուեցան Վարազայ մէջ 1873-ին:

Հայ «իշխան»ներու և ազաներու պաշտպանութեամբ կը վարէր առաջ-
նորդի և փոխանորդի պաշտօնները։ Ժողովուրդի մեծ մասը հակառակ
էր Պօղոսին, իսկ մէկ մասն ալ համակիր։ Այս հակամարտութենէն ահա
ծնունդ առաւ Պօղոս-Ապօղոսեան կոչուած պայքարը, որ ամբողջ
40 տարի (1856—1896) բուռն կերպով շարունակուեցաւ Վանի մէջ
և վերջ գտաւ միայն Պօղոսեպիսկոպոսի սպանութեամբ (Հնչակեան
Վահէի ձեռքով՝ 1896 Յունուար 6)։ Պօղոս-Ապօղոսեան պայքարը
Վանի Հայութեան մէջ յառաջ բերաւ հասարակական ինքնագիտակ-
ցութիւն, ցուցադրելով հին և նոր սերունդներու ուժեղ պայքարը՝
յանուն ազգային շահերու, որոնց ըմբռնումը հարկաւ տարբեր ազ-
բիւրներէ կը բղխէր՝ հակառակորդներու կողմէ։

Սակայն Պօղոսեանները «խաւարեալք»ի ներկայացուցիչներն
էին, որոնք կը ջանային խորտակել Ապօղոսեաններու (կամ Խրիմ-
եանականներու) յառաջդիմական և ազատասիրական ձեռնարկները։
Այս պայքարը Խրիմեանի կողմէ կը բնորոշուէր հետեւեալ խօսքերով։

«Կը զարմանամ, որ ներկայ դարուս մէջ կան գեռ մարդիկ,
որոնք կը սիրեն խաւար և մռայլ միտքերու վրայ իշխել և ատելով
կ'ատեն մարդկային մտքի մասախուղը փարատող ուսման և գիտու-
թեան լոյսը։ Գերմանացի Կէթլէն լո՛յս աւելի՛ լո՛յս... ազադակեց
մեռնելէն քանի մը ըրպէ՛ առաջ, իսկ մեր Պօղոս Վարդապետը կը
կանչէ՛ խաւա՛ր, աւելի՛ խաւա՛ր... Թող ըլլայ։ Ապա ուրեմն մենք
այս պայքարը կը կոչենք՝ պոյխաւ լուսաւորելոց՝ ընդդէմ խաւաւորելոց»։

Երկրորդ հարցը Ազթամարի կաթողիկոսութեան արիւնոտ և
շարատանջ պատմութիւնն էր։ Ազթամարի միաբան Ռշտունցի Խա-
չատուր Եպիսկոպոս Շիրոյեանը, ի կենդանութեան Պետրոս Բիւլ-
բիւլ Կաթողիկոսի, 1864-ի Սեպտ. 25-ին Կաթողիկոս կ'օծուէր
«Մեծի Տանն Ազթամարայ» և Սեպտ. 28-ի գիշերը Փշավանց գիւ-
ղին մէջ սպաննել կուտար Պետրոս Բիւլբիւլը։ Ոճիրին ծրագրողն
ու հեղինակը Խաչատուրն էր, որ կսուավարութեան և Պատրիար-
քարանի կողմէ Կ. Պոլիս կը կանչուէր դատի։ Ամբողջ 12 տարի
կը շարունակուէր այդ քստմնելի ոճիրին քննութիւնը։ Ի վերջոյ Խա-
չատուր Կաթողիկոսը կը վերադառնար Ազթամարը և կը բազմէր
արիւնոտ գահին վրայ։

Աղթամարի այս դէպքն ալ, 1864- 1876 թուերուն, մեծ աղ-
մուկ հանեց և Կ. Պոլսոյ Հայ մամուլին ձանձրացուցիչ վիճա-
բանութեան մը նիւթ դարձաւ:

Պօղոս-Ապօղոսեան պայքարի և Աղթամարի դէպքի մասին հրա-
տարակուած կան նաև բանի մը գրքոյկներ:

Ինչ դիրք բռնեց Խրիմեանն այս երկու խոշոր դէպքերու հան-
դէսը. Խրիմեանն ընդունելով հանդերձ, որ Պօղոս Եպիսկոպոսն ազ-
դեցիկ և խորագէտ մարդ էր, որ նա կրնար պետական շրջաններու
մէջ պաշտպանել ժողովուրդի շահերը, բայց Հայրիկը չէր հան-
դուրժեր, որ Պօղոս Եպիսկոպոսը միացած Հայ աղաներու և «Իշ-
խան»ներու հետ ոտնակախէր ժողովուրդի շահերը և պայքարէր
յառաջդիմասէր և լուսամիտ ձեռնարկներու դէմ: Այս իսկ պատճա-
ռով Խրիմեանը բուռն կերպով կը պայքարէր Պօղոս Եպիսկոպոսի
գործելակերպի դէմ, հանդիսանալով ժողովրդական շահերու հոյա-
կապ պաշտպանը: Պօղոսի հակառակորդները--Ապօղոսեանները-- բո-
լորն ալ Խրիմեանի համակիրներ, գործակիցներ, աշակերտներ և ժո-
ղովուրդի խոնարհ դասերն էին՝ Խրիմեանականները, որոնք ի վեր-
ջոյ կը յաջողէին տանել յաղթանակը և իրենց ազդեցութիւնը կ'ու-
ժեղանար Վանի ազգային գործերու ղեկավարութեանը մէջ:

Պօղոս-Ապօղոսեան պայքարի մասին Միքայէլ Նալբանդեանն
անգամ արտայայտուած էր (Կ. Պօլիս, 1858) պախարակելով Պօղոս-
եաններու խաւարասէր ընթացքը: Վանի Հայութեան ԺԹ-րդ դարի
ազգային-հասարակական պատմութեան ամենաուշագրաւ և ազմկալից
էջն է Պօղոս-Ապօղոսեան պայքարը իւր բազմատեսակ դէպքերով:

Աղթամարի դէպքի հանդէպ, Խրիմեանը չափազանց վրդովուած
էր: Անոր յամառ աշխատանքներու շնորհիւ միայն Պատրիարքարանը
յաջողեցաւ Խաչատուր Կաթողիկոսը Աղթամարէն Կ. Պօլիս տանել և
ղատել: Նա ամենուրեք նամակներ կը գրէր և Խաչատուրի ոճրա-
գործութիւնը կը հաստատէր, տւելցնելով որ «այս եղեռնագործու-
թիւնը ծածկել կամ պաշտպանել ամենադժուարին կէտ մըն է»:

Ազգային Ժողովի անդամներու մեծ մասը կը պնդէին, որ Խա-
չատուրը կարգալոյծ յայտարարուի և նոր ընտրութիւն կատարուի:
Մինչև անգամ հրապարակ եկան կաթողիկոսական թեկնածունե-
րու անուններ, որոնց մէջ կը փայլէր նաև Մկրտիչ Վարդապետ

Խրիմեանի անունը*), Սակայն Խրիմեանը կտրուկ կերպով մերժեց, որ իւր թեկնածութիւնը մէջտեղէն վերցուի։ Ընտրութիւնը չը կայացաւ, իսկ Աղթամարի կաթուղիկոսական փոխանօրդ նշանակուեցաւ յայտնի Պօղոս Վարդապետ Մէլիքեանը։ Տարիներ յետոյ, Աղթամարի թեմականներու միաձայն պահանջով, Խաչատուր Կաթուղիկոսը «անպարտ» հռչակուեցաւ Ազգային Ժողովի կողմէ և 1876-ի Հոկտեմբերին Սուլթան Համիտի Մէհթիյէ շքանշանով վարձատրուած վերադարձաւ Աղթամարը և բազմեցաւ արիւնոտ գահին վրայ։

Իւր մեղքերը քաւելու համար, Խաչատուր Կաթուղիկոսը մինչև իւր կեանքի վերջ, Աղթամարի թեմական վանքերու նորոգութիւններով և տնտեսական բարեկարգութեան գործերով զբաղուեցաւ և շատ ազդու միջոցներով յաջողեցաւ սանձահարել քիւրդ բէկերն ու ցեղապետները՝ փրկելով Աղթամարի թեմականներու պատիւ և ինչքը։ Աղթամարի վերջին Կաթուղիկոսն եղաւ Խաչատուրը**).

*) Մատթէոս Ա. Կաթուղիկոս Զուխաճեանի մահուամբ (1865) Էջմիածնի մէջ, 1866-ի Սեպտ. 17-ին գումարուեցաւ Համազգային Ժողովը նոր Կաթուղիկոսի ընտրութեամբ զբաղուելու համար։

«Բնաւարդիայի աշխարհական պատգամաւոր ժառանգական պատուամեծար քաղաքացի Գարապետ Մարգարեան Հայրապետեանցը չը կարողանալով անձամբ ներկայանալ Ժողովին, իւր Սեպտեմբերի 6-ին գրած յայտարարութեամբ ընտրելի առաջարկում է Վարդայ Ս. Խաչի Վանահայր Խրիմեան Մկրտիչ Վարդապետին»։ (Յուսիկ Վարդապետ—«Արարատ» ամսագիր. Էջմիածին. 1883. էջ՝ 493)։ Համազգային Ժողովի մէջ կաթուղիկոսական, թեկնածուներէն կ'ընտրուի Դէորդ Արքեպ. Քէրէտէճեան—Կաթուղիկոս Ամենայն Հայոց Դէորդ Դ.րդը, որ բարեկարգեց Էջմիածին, հիմնեց «Արարատ» ամսագիր (1868), «Գեորգեան ձեմարան» (1874) և իրաւամբ արժանացաւ Մեծագործ տիարոսին։

**) Խաչատուր Կաթուղիկոսի գործունէութեան և ժամանակակից դէպքերու մասին, իմ խնդրանքով, անոր երբեմնի քարտուղար՝ իսկ այժմ՝ Տէր Խաչիկ Քանաճայ Գեորգեանը (Ամերիկա, Փրէզնօ) կարգ մը հետաքրքիր տեղեկութիւններ հաղորդեց ինձ։ Գեորգեանը կերտած է Խաչատուր Կաթուղիկոսի քանդակազարդ մարմարեայ շիրիմը՝ Հայ արուեստի սքանչելի նմոյշ մը, որ սակայն չարդ ու փշուր եղաւ տաճիկներու ձեռքով 1915-ի Վասպուրականի դէպքերու ժամանակ։

Գեորգեանը գրած էր նաև Խաչատուր Կաթուղիկոսի գեղեցկահիւս տապանադիրը, որ անձամբ արտագրեցի 1914-ի Յուլիսին, երբ Վանի «Երամեան Վարժարան»ի խումբ մը դասընկերներով Աղթամարի վանք և այլ գաւառներ պառոյտի գացեր էինք։

իւր դիրքի և ազդեցութեան շնորհիւ կրցած էր պետական շրջաններու մէջ և քիւրդ ցեղապետներու մօտ պաշտպանել ազգային իրաւունքներն ու շահերը:

ԺԱ.

ԽՐԻՄԵԱՆ ՄԿՐՏԻՋ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏԱՆՆ ՏԱՐՈՆՈՅ

Ամբողջ ամառը Վան-Վարագայ և Վասպուրական հայրենեաց հաճոյքը վայելելէ յետոյ, Խրիմեանը 1868-ի Սեպտեմբերին, ողջերթի և համակրանքի ցոյցերով Վարագէն ճամբայ կ'իյնար դէպի Մշոյ Աշխարհը, ուր հասնելէ յետոյ զարմանքով լսեց, որ իւր բացակայութեան ժամանակ, ամբողջ Տարօն-Տուրուբերանի զաւառներու և գիւղերու մէջ հանրագրութիւններ պատրաստուելով զրկուած էին Պատրիարքարան, որուն կը դիմէր Տարօնի Հայութիւնը և ժողովրդական միահամուռ ցանկութեամբ կը խնդրէր, որ «Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանը ձեռնադրուի Եպիսկոպոս ի վերայ Տանն Տարօնոյ»: Պատրիարքարանն ընդառաջելով ժողովուրդի ցանկութեան կը դիմէ ժամանակակից Հայրապետին — Գէորգ Դ.-ըդ Կաթողիկոսին, — որուն համաձայնութիւնը ստանալէ յետոյ կը հեռագրէ Խրիմեանին, որ երթայ էջմիածին եպիսկոպոս ձեռնադրուելու համար:

Ժողովուրդին համակրանքը վայելող բանի մը մէջիքներ, իբրև պատգամաւորներ կը միանան Խրիմեանին. ճիշտ այդ օրերուն, Կ. Պոլսէն էջմիածին եկած էր եպիսկոպոս ձեռնադրուելու նաև Խրիմեանի հայրենակից և գաղափարակից Երեմիա Վարդապետ Տէր Սարգսեան-Տէվկանցը:

Խրիմեանի հետ էջմիածին եկած Մշոյ Հայութեան պատգամաւորութիւնը կը ներկայանայ Գէորգ Դ.-Կաթողիկոսին և ժողովրդական հանրագրութիւնները մատուցանելով կը խնդրէ, որ փութացնէ ձեռնադրութիւնը:

Էջմիածնի մէջ, 1868-ի Հոկտեմբերին կատարուած Ս. Միւռնի օրհնութեան հանդէսներու պատճառով եկած էին բազմահազար ուխտաւորներ, որոնց հետաքրքրութեան և համակրանքի առարկան դարձած էր Խրիմեանը. Աւակեւոսը կը վկայէ, որ՝ «Հայրիկ ամենեցուն ցանկալին և ամենեցուն ուրախութիւն եղած էր այդ տօնին»:

Էջմիածնի Տաճարին մէջ, 1868-ի Հոկտ. 18-ին խուռներամ ժողովրդեան ներկայութեամբ, Գէորգ Գ.րդ Կաթողիկոսը մեծաշուք հանդիսաւորութեամբ եպիսկոպոսական օծում և կոչում կուտայ Խրիմեան Հայրիկին և Երիմիա Վարդապետ Տէվկանցին: Այսպիսով Խրիմեանը եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի «ի վերայ Տանն Տարօնոյ և Գլակայ Վանուց»:

Ձեռնադրութեան յաջորդ առաւօտ, Հոկտ. 19-ին, Խրիմեանը Էջմիածնի Տաճարին մէջ կը մատուցանէ եպիսկոպոսական անդրանիկ պատարագը, որու ընթացքին «համօրէն միաբանութեան և ժողովրդոց բազմութեան մի հոգեւանդ ճառ խօսեցաւ Մայր Աթոռոյն, Հայկական եկեղեցւոյն և հայ եկեղեցականութեան նշանակութեան վերայ»:

Խրիմեանի եպիսկոպոսական օծման և անդրանիկ պատարագին ականատես ու քարոզին ունկնդիր Տիկին Եղիսաբեթ Ամիրխանեանը*) պատմեր է հետևեալը.

«Հայ ազգի և հայրենիքի սիրոյ մասին՝ մեր անցեալի պատմական դէպքերէն ու դէմքերէն օրինակներ յիշելով թելադրեց, որ ժամանակակից սերունդը իւր նախնիքներու անձնուիրութեան և ազգասիրութեան օրինակներն իւրացնէ և ջանայ Հայոց տառապեալ ազգն ու հայրենիքը ազատել օտարներու ճանկերէն: Այս նպատակին հասնելու համար անձնուէր և հայրենասէր երիտասարդներ, գործողներ կը պակսին մեր մէջ.

«Այստեղ յանկարծ Խրիմեանը թեւերը պարզեց ու բացականչեց.

«—Ո՛ւր են, ո՛ւր Հայկ նահապետ, Արամ, անյաղթ Վահագն, Մեծն Տիգրան, ո՛ւր են Քաջն Վարդան, Աշոտ Երկաթ և դեռ որքան Հայ քաջեր և կտրիճներ, որոնք...

«Դեռ խօսքը չը լրացած, ժողովուրդի մէջէն երիտասարդ մը բարձրաձայն կանչեց.

*) Ասոր որդին 60 տարեկան Լեոն Ամիրխանեանը (Հայաստանի Հանրապետութեան օրով Արարատեան Աշխարհի Փոխ-Նահանգապետ, 1920) յայտնեց ինձ, որ՝ «Այս պատմութիւնը լսած եմ մօրս մօտէն 1893-ի աշնան, երբ Հայրիկը Էջմիածին եկաւ և Կաթողիկոս օծուեցաւ: Մայրս յիշեց Խրիմեանի եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը և քարոզի այս խօսքերը»:

«—Մենք ինչ գիտենք թէ ուր են...»

Այս ձայնն իրարանցում յառաջ բերաւ ժողովուրդի մէջ, մինչ Խրիմեանր պատասխանեց.

«—Ահ... չը գիտէք թէ ուր են, ապա ուրեմն հետեցէք ինձ, երթանք Անի, Արարատեան Աշխարհ, Աւարայրի Դաշտ, Վասպուրական, Բարձ-Հայք, Տարօն, երթանք Կիլիկիա և Հայոց Աշխարհի ամէն կողմեր, ես ձեզ ցոյց կուտամ անոնց քաջագործութեան և ազգասիրութեան վայրերը, դուք կը տեսնէք մեր փառապանծ քաջերու շիրիմները և կը լսէք անոնց հոգիներու հեծեծանքն ու հառաչանքը, որոնք ձեզ, մեզ, ամէնքիս հրաւէր կը կարդան, որ ազգն ու հայրենիքը փրկենք օտար բռնաւորներու ճանկերէն»:

Թորգոմ Արքեպ. Գուշակեանն ալ հետեւեալ ուշագրաւ իրողութիւնը կ'արձանագրէ («Խրիմեան Հայրիկ». էջ՝ 38—39).

«Սովորութիւն էր, այն ատենները մանաւանդ, որ եպիսկոպոսացու վարդապետները թանկագին ընծաներով կը ներկայանային Կաթողիկոսին և էջմիածնի միաբաններուն, և այս վերջիները՝ մասնաւորապէս՝ ջերմօրէն սիրալիր մեծարանքներով կը շրջապատէին այն ընծայացունները, որոնք փարթամ թեմականներէ զրկուած էին: Հայրիկ աղբառ վիճակի մը չբաւոր առաջնորդ, զրկուած ուրեմն շնորհալի ասպանջականութեան մը իրաւունքներէն, կը հարկադրուի սրամիտ հնաբքի մը դիմել. Միաբանութեան ախորժակները պարարելու համար՝ թոյլ կուտայ տարածայնիլ թէ իրեն հետ բերած է Շամիրամայ ուլունքներէն և Վանայ Ծովու մարգարիտներէն, որոնցմէ մի մի շարոց պիտի նուիրէր ամէնուն՝ ձեռնադրութեան օրը: Այդ օրը սակայն ճրքան յուսաբեկիչ կը լինի ընդհանուր յուսախաբութիւնը, երբ նորապսակ եպիսկոպոսը ամէնուն կը յանձնէ տպագրուած մէյ մէկ վտիտ գրքոյկ միայն, որուն վերնագիրն էր „Մարգարիտ Արքայութեան նրկնից“:

«Փամանակին Կաթողիկոսը, Դէորդ Դ., խորապէս պահպանողական միտք մը, կ'ըսեն թէ չէ հաճած այդ օրը տալ անոր՝ պառնակէ լանջախաչը, զոր եպիսկոպոսները ընդհանրապէս կ'ստանան իրենց ձեռնադրուած օրը...»:

Հոկտեմբեր 20-ին Խրիմեան և իւր ուղեկիցները էջմիածնէն կ'ուղևորուին զէպի Կարին, ուրկից անկարելի կը լինի ճամբան

շարունակելի դէպի Տարօն, վասն զի սաստիկ ցուրտ ու ձիւն-ձմեռ էր, համբաները փակուած և հաղորդակցութիւնն ընդհատուած էր։ Խրիմեանն ամբողջ 4 ամիս կը մնայ Կարին և կը նպաստէ տեղւոյն հայոց ազգային ու կրթական գործերու յաջողութեան։ Կարնոյ Առաջնորդարանին մէջ կուտակուած հայկական հարստահարութեանց և տառապանքներու անթիւ բողոքագիրներն ուսումնասիրելէ յետոյ, Խրիմեանը մանրամասն տեղեկագիր մը կազմէ և գաղտնի կ'ուղարկէ Կ. Պոլիս՝ Պատրիարքարանին։

Անոր գլխաւոր գործերէն մէկն ալ այն եղաւ Կարնոյ մէջ, որ իւր ազդու միջնորդութիւններով յաջողեցաւ կառավարութեան միջոցներով սանձահարել տալ կարգ մը քիւրդ բէկեր, որոնք բռնազրաւեր էին Հայ գիւղացիներու հողերը՝ Խնուսի և Ալաշկերտի մէջ։

Գարուն էր—1869, Մարտ—Տարօնէն կանաչ-կտրիճ խումբ մը ձիաւոր մշեցիներ, ուրախ-զուարթ, ազգային տարագով զարդարուած կը հասնէին Կարին և Խրիմեանը կ'առաջնորդէին դէպի Մուշ։ Ամբողջ Տարօնի Հայութիւնը ցնծութեան մէջ էր։ Խրիմեանի եպիսկոպոսանալը և առաջնորդութիւնը ժողովուրդի ձայնի և կամքի կատարեալ յաղթանակն էր, որուն առջև կը լռէին կիրքերը կը խոնարհէին թշնամիները։

ԺԲ.

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ՝ ՊԱՏՐԻԱՐԷ ՀԱՅՈՑ ԹՈՒՐԷԻՈՅ

Ազգային Սահմանադրութեան հիմնադրութեամբ (1860 Մայիս 24) պատրիարքական իշխանութեան և իրաւասութեան սահմանները կը կրճատուէին և Ազգային Ժողովի—Ժողովրդական ձայնի ու կամքի—առջև պատրիարքներու ունեցած նախկին հեղինակութիւնը կը նուազէր և անձնական կամայականութիւնները կը սանձահարուէին։

Այս պատճառով ալ, 1860—69 թուերու ընթացքին պատրիարքական գահին վրայ բազմող Ադրիանուպոլսեցի Սարգիս Գոյում-ճեան*) և Պրուսացի Պօղոս Թաթարեան Պատրիարքներն ամէն կեր-

*) Անոր յաջորդեց Ատաբաղարցի Ստեփանոս Արքեպ. Մաղաքեան, իբրև պատրիարքական տեղապահ։

պով կ'աշխատէին Ազգային ժողովի ազդեցութենէն դուրս մնալ և միահեծան ու բմահաճ տէրեր դառնալ։ Այս գոյգ պատրիարքներու հակաժողովրդական ընթացքն առիթ տուաւ, որ Ազգ. Սահմանադրութիւնը ծանր հարուածներ կրեց և ներքին անհամաձայնութեանց պատճառով «երկու անգամ խափանուեցաւ կամ առկախուեցաւ»։ Պատրիարքարանը ծանր պարտքերու տակ ընկած էր, Ազգային ժողովի նիստերը դատրած էին, իսկ Ազգ. Սահմանադրութեան թշնամիները կառավարութեան միջամտութեամբ խեղդեցին ժողովուրդի ձայն և կազմեցին նոր ժողով մը՝ Պօղոս Պատրիարքի նախագահութեամբ։

Սակայն Կ. Պոլսոյ լուսամիտ և ժողովրդասէր երիտասարդութիւնը յաջողեցաւ ժողովրդական ընդհանուր բողոքի և զայրոյթի ցոյցեր կազմակերպել, պահանջելով, որ նախ՝ Պօղոս Պատրիարքը հրաժարուի և երկրորդ՝ Սահմանադրութեան գործադրութիւնը վերահստատուի։ Կամակոր Պատրիարքը ծեծով և բանտարկութեամբ պատժել տուաւ կարգ մը «խռովարար անձանց», որոնք ժողովրդական բմբոստութեան ղեկավարներն եղած էին։ Սակայն Պատրիարքը չը կրցաւ ժողովուրդի պահանջն անտեսել և ստիպուած եղաւ 1869-ի Յունուարին հրաժարականը տալ ու հեռանալ, իսկ կառավարութիւնն ալ կիրքերը խաղաղեցնելու համար կ'արտօնէր Սահմանադրութեան գործադրութիւնը։ Ազգային ժողովի կողմէ 1869-ի գարնան Պատրիարք կ'ընտրուէր Վանի Առաջնորդ Կ. Պոլսեցի Իգնատիոս Եպիսկոպոս Գազմաճեանը, որ սակայն, իւր ընտրութեան հաստատութենէն 3 օր յետոյ վախճանեցաւ։

Ազգային ժողովը դարձեալ նոր պատրիարքի ընտրութեամբ զբաղեցաւ։ Ժողովականներուն ցանկութիւնն էր, որ նոր Պատրիարքը «մայրաքաղաքի կուսակցական մեքենայութեանց խաղերէն հեռու ապրած, ազատատենչ խառնուածքով՝ սահմանադրասէր խմորով մարդ մը, որ նոյն ատեն ճանչցած ըլլար գաւառի Հայութիւնը, Այս էր ժամանակին պահանջը Պօլսոյ Պատրիարքական աթոռին վրայ»։

Պատրիարքական թեկնածուներու շարքին, կը հոլովուէին նաև ներսէս Եպիս. Վարժապետեանի և Խորէն Եպիս. Նար-Բէյ Լուսինեանի անունները։

Սակայն Ազգային Ժողովի ժողովրդասէր անդամներու աչքերն ուղղուած էին ղէպի Ցարօն, ղէպի Մշու Աշխարհը, ուր գեղջուկ ու գաւառիկ Հայութեան մէջ կ'աշխատէր ու կրտառապէ՛ր՝ «իւր գրիչովն ու խօսքովը, իւր կեանքովն ու զործունէութեամբը ամբողջ ազգին սէրը գրաւած մեծ հայրենասէրը» — ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ...:

Կ. Պոլսոյ հայոց Մայր-Նկեղեցիին մէջ, 1869-ի Սեպտեմբեր 4-ին կր գումարուէր Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի պատմական Նիստը, Նախագահութեամբ Ներսէս Տատեանի և մասնակցութեամբ 75 երեսփոխան-պատգամաւորներու: Ամբողջ նկեղեցին լեցուած էր ժողովուրդով: Ժողովականները բուռն կերպով կը վիճէին այս ու այն պատրիարքական թեկնածուի մասին և որոշ եզրակացութեան մը չէին հասած դեռ, երբ Ազգային Ժողովի անդամ Գրիգոր Օտեանը ձայն առնելով ոտքի կ'ելլէր և իւր հոյակապ ճառը կը վերջացնէր այս խօսքերով:

«Ա՛յ ժամ է լռեցնել կիրքերը և պատրիարքի ընտրութեամբ զբաղիլ, բոլոր ազգը անհամբեր անոր կը սպասէ: Ազգը կ'ուզէ պարզ, անխաղախ և գրագէտ եպիսկոպոս մը, որ պատրիարք ըլլայ, բայց անիկայ (Ներսէս Եպիս. Վարժապետեան) չպիտի կրնայ ըլլալ, որովհետև ինքն ալ չընդունե՛ր... Ես կ'առաջարկեմ ուրիշ մէկը, որ արդէն շատերուն սրտին համաձայն է, որ ազգին ալ սիրելին է և որ ճշմարիտ հայու զաւակ և ոչ նուազ փառք մ'է մեր Ե. կեղեցւոյն — Հայրենասէրն ԽՐԻՄԵԱՆ...»:

«Հազիւ թէ նա վերջացրիւ էր իւր խօսքը՝ ամբողջ ժողովը ներկայ գտնվող ժողովրդի հետ միասին միաբերան աղաղակում են. — „Կեցցէ՛ Խրիմեան, կեցցէ՛ Օտեան“: Նար-Բէյը մասամբ գոհ լինելով, որ Վարժապետեանի թեկնածութիւնը վերցվում էր ասպարէզից, ինքն ևս ձայնակցում է „Կեցցէ՛ Խրիմեան Սրբազանի Պատրիարքութիւնը“ և ժողովուրդը նորից ծափահարում է»:

Ազգային Ժողովի այս պատմական նիստին ականատես և ունկընդիր եղած Վանեցի Մաղաֆ Վարժապետ Պուլգետեան հետեեալ տողերը կը գրէ.

*) Սարուխան — «Օսմանեան Հայերի Ազգային Սահմանադրութիւնը». (յօդուածաշարք՝ 1910-ին ի Թիֆլիս տպուած «Արօր» ամսագրի մէջ. Թիւ՝ 2. էջ՝ 57):

«Այս ցանկայի անուն (Խրիմեան) լսելուն պէս անթիւ ժողովրդոց կողմէն սկսան սրտատրուի կեցցէներ և ծափահարութիւններ իբրև կէս ժամ, յետ որոյ ըստ օրինի բուէարկութեամբ Խրիմեանն ընտրուեցաւ Պատրիարք Տաճկաստանի Հայոց: Նոյն օրը (1869 Սեպտ. 4) յիսունէն աւելի հեռագիրներ քաջուեցան ի Մուշ ի շնորհաւորութիւն Խրիմեանին»*):

Այս հեռագիրներն ստանալէ յետոյ Խրիմեանը շնորհակալութեան հեռագիր մը կուտայ Ազգային ժողովին աւելցնելով այս խօսքերը — «Ձը շնայել ի հանդէսս, որք ազգին ապարդիւն լինելէն զկնի միասակար կարող են լինել. գործունէութիւնն է փառաւորութիւն»:

Խրիմեանի ընտրութիւնը Սուլթան Ազիզի կողմէ կը հաստատուէր. իսկ Ազգային ժողովն ալ կը հեռագրէր նորընտիր Պատրիարքին, որ Տարօնի ազգային գործերը կարգի դնելէ յետոյ, շուտով ուղեւորուի դէպի Կ. Պոլիս:

Բ. Դուռը Կարնոյ կուսակալ Իսմայէլ փաշային և Մշոյ միւթէսարըֆին կը հրահանգէր ամենուրեք պաշտօնական ընդունելութիւն ցոյց տալ Հայոց Պատրիարքին և պատուոյ պահակախումբով հասցընել մինչև Տրապիզոն: Մշոյ միւթէսարըֆ փաշան անձամբ կ'երթար Ս. Կարապետի վանքը և կը շնորհաւորէր Խրիմեանի ընտրութիւնը: Հայրիկի հակառակորդներն ու թշնամիները «կը փոխեն իրենց դէմքն ու զերը և երամովին կ'երթան շնորհաւորութեան համոյր նուիրելու»: Կարնոյ կուսակալին կողմէ պետական պաշտօնական պատգամաւորութիւն մը իբրև հրաւիրակ կուգար Մուշ՝ Պատրիարքին ընկերանալու և դէպի Կարին առաջնորդելու համար:

Տարօնի Աշխարհի Հայութիւնն իրարանցումի և պատրաստութեան մէջ էր: Հայրիկը պիտի բաժնուէր իւր այնքան սիրած գեղջուկ ժողովուրդէն, որուն բարօրութեան համար ամբողջ հօթն տարի նա հոգեպէս ու մարմնապէս տանջուեցաւ: Այս տանջանքներու արդիւնքն այն եղաւ, որ գաւառաբնակ Հայութիւնը գլխաւորաբար

*) «Հայկական Աշխարհ». ամսագիր. Թիֆլիս. 1870. Թիւ 1. էջ՝ 24: Այս թերթի հիմնադիր-խմբագիրն էր Ստեփաննոս Ստեփանէ (յետոյ՝ Խորէն Նպիսկոպոս Ստեփանէ—եկեղեցական և գրական գործիչ):

Վասպուրականի և Տարօնի մէջ ուսման և կրթութեան սիրահար դառնալէ յետոյ, իւր ազգային ու քաղաքական վերածնութեան և ազատ հայրենիքի գաղափարներով տոգորուեցաւ, իրողութիւն մը՝ որ հիմնաքար պիտի դառնար Հայկական Ազատագրական շարժումներու արիւնոտ ու յուզիչ պատմութիւն:

«Ս. Հայրիկ կը հեռանար Վանէն և Մուշէն, Վարազէն և Սուրբ Կարապետէն, այդ տեղերը ձգելով մի խումբ պատանեաց և երիտասարդաց, որք ուսած և զարգացած էին այն կրկին վանքերու գիշերօթիկ վարժարանաց մէջ. Նոքա արդէն գիւղերը սփռուած էին իրենց գիտցածն ուսուցանելու, իրենց կրցածն ընելու: Այդ երկու բազմահայ գաւառները, Վասպուրական և Տարօն, Ս. Հայրիկի երկանց գաւակներ կը կազմեն իրենց բիշ շատ ուսեալ սերունդով: Դոքա համօրէն Ս. Հայրիկի հոգերով սնած որդիք և թողունքն են. Դեռ լոյս ու կրթութիւն ծաւալող ընկերութիւնք կազմեալ չէին այն կողմերը, այլ սակայն վարժարանք և վարժապետք կային, և այն պատրաստ տարերք օժանդակ և դիւրացուցիչ հանգիստացան ընկերութեանց ձեռնարկին»^{*)}).

«60-ական թուականներուն Գլակայ վանքը նստած էր Խրիմեանը: Ինպէս Վարազէն լոյս ու յոյս կը սփռէր Վասպուրականի ժողովուրդին իր քարոզներով և «Արծիւ Վասպուրականի»-ով, այնպէս ալ Յր. Կարապետէն ան կը ներշնչէր ժողովուրդին հաւատ ու վստահութիւն դէպի իր ապագան, կարթնցնէր անոր հոգու մէջ Մուշեղներու և Վահաններու, Դաւիթներու և Մարամելիքներու յիշատակները, կը ներշնչէր անոր այն միտքը, թէ այդ երկիրը իրն է և պիտի մնայ իրենը: Մէկ խօսքով Խրիմեանը բոլոր միջոցներով կը մղէր ժողովուրդը դէպի ազգային ինքնագիծակցութիւն և ինքնօգնութիւն:

«Այդ ժամանակներու մէջ ամենուրեք կը բացուին դպրոցներ, որոնք հետզհետէ կ'աճին ու կը տարածուին: Կը պատրաստուի նոր սերունդ մը, աշխարհական և հոգեկորական, որ տարբեր ոգի մը ունի և ներշնչուած է Հայրիկի ըմբոստ գաղափարներով»^{**)}).

*) «Արեւելե» օրագիր. 1885. Կ. Գալիս:

**) Թ(ուրէն)—«Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները». «Հայրենիք» ամսագիր. Բոստոն. 1922. Ա. Տարի. Թիւ՝ 2. էջ՝ 38—39:

Խրիմեան Հայրիկի շունչով դաստիարակուած սերունդը խորապէս կ'ըմբռնէր իւր դերն ու կոչումը և կը գործադրէր «Ժողովուրդով եւ ժողովուրդի համար» նշանաբանը: Տարօնի Հայութեան սրտի մէջ առկայծելով կը վառուէր կրթական և ազատագրական զարթօնքի խարոյկը, որ անմար և անշէջ պահեցին Հայր Արծուի աշակերտ-Արծուիկները և յաջորդները— խաչի, գրչի, եւ սուրի ժողովրդաճուէր գործիչներ*):

Այս ազգօգուտ գործունէութիւնն էր անա, որ գրաւական կը դառնար Խրիմեանի պատրիարքական ընտրութեան և Թուրքիոյ համայն Հայութեան համակրանքին արժանացած Հայրիկը Տարօնէն կ'սղակորուէր դէպի մայրաքաղաքը՝ պատասխանատու և ծանր պարտականութիւն մը ստանձնելու համար:

Վերջապէս կը մօտենար Խրիմեանի մեկնումի օրը: Ամբողջ Մշոյ Դաշտի Հայ գիւղերէն բազմահազար ձիաւոր և ոտաւոր զիւղացիներ—մինչև անգամ ծերունիներ, կանայք, մանկիկներ—խռնուէր էին Ս. Կարապետի վանքը Հայրիկի հրաժեշտի քարոզը լսելու և օրհնութիւնն առնելու համար: Մուշէն հկած էին նաև ոստիկաններ, պատուոյ պահակախումբ և պետական բարձրաստիճան պաշտօնեաներ: Ս. Կարապետի վանքը տօնական հանդիսավայր մը դարձեր էր: Ամէն կողմէ նաղարա-զուռնայի ձայներ, պարեր և երգեր, ուրախ ազազակներ կը թնդացնեն վանքի ներսն ու դուրսը:

Աղօթարանը կը բացուի: Լոյսը կը ճողճողուի արեւելքէն և արեգական ոսկի շողերը կը փայլփլին Գարբէ լեռան գագաթին ու լանջերուն վրայ: Վանայ ծովէն, Նեմրութայ սարէն, Սասունի բարձունքներէն, Մշոյ Դաշտէն աշնան զով ու կենսարար օդը կը փչէ: Ամէն կողմէ գեղջուկներու խուռներամ բազմութիւնները կը շտա-

*) Գարեգին Սրուանձտեան, Գրիգորիս Ալեաթճեան, Յովսէփ Սարաճեան, և Ներսէս Խարախանեան եպիսկոպոսներ, Վարդան, Յովհաննէս, Սիմէոն, Ղազար, Զաքար, Ստեփան, Վահան և դեռ քանի՛ քանի՛ վարդապետներ, Մովսէս Սարկաւազ, Սարգիս, Քերոբ, Մուշեղ, Յովհաննէս խաչակիր և զինակիր քահանաներ, Վարդենիսցի Մարգար Վարժապետ, «Ճատրակ Տարօնոյ» Դիդամ Տէր Կարապետեան, Լեզիկ Լեոն, Դոմեքի Դուկաս և Դերեկցի Խաչիկ Վարժապետներ, Մշու Աշխարհի և Սասունի յեղափոխական, ռազմական և հայդուկ ու հերոս հարիւրաւոր գործիչներ, որոնց մէջ Նեմրութի հսկան ու տիտան Սերոբ-Աղբիւրն ու անջուլական Հրայր-Դիմիւր կ'արձանանան իրենց լուսազարդ ճակատներով:

պեն դէպի Ս. Գարապետի վանքը, որու տաճարին զանգերն ալ բարձր ու զիլ կը ղօղանջեն և արշալուսային օրհներգութեան հրաւէրը կը կարգան բազմահազար ուխտաւորներուն:

Տաճարը կը լեցուի ժամաւորներով: Պատարագի զանգերն ալ կուտան և քիչ յետոյ պատարագիչը—Մկրտիչ Եպիսկոպոս Խրիմեանը—զգեստաւորուած, եկեղեցական հանդիսաւոր թափօրով տաճարը կ'իջնէ, իւր վերջին պատարագը կը մատուցանէ և ապա հրաժեշտի քարոզ մը կուտայ: Հմայեակ Վարդապետ Արշարունին հետեւեալ կերպով պատմեց ինձ (1919 Հոկտեմբեր 24) Խրիմեանի հրաժեշտի քարոզի մօտաւոր միտքը:

«Ենական Ժողովուրդ Հայոց, եօթն տարի առաջ, այն օրը, երբ ես ոտքս դրի Մշոյ Աշխարհի վրայ, ես սիրեցի այս երկրի հողն ու ջուրը, սիրեցի այս աշխատասէր և շարքաշ ժողովուրդը, անոր դառն վաստակ և սուրբ բրտինքը տեսայ, անոր ցաւերն ու վիշտերը նկարագրեցի ամենուրեք և ձեռքէս եկածն ըրի, որ ժողովուրդը ուսում և կրթութիւն սիրէր, գրիլ կարդալ սովորէր, իւր հայրենի հողին ու ջրին կապուէր, պանդխտութեան չը դիմէր և մարդավայել ապրէր: (Խրիմեանի աչքերը յանկարծ ուղղուեցան ցնցոտիապատ և բոկոտն պառաւի մը վրայ: Վշտահար դէմքով, արցունքոտ աչքերով, դողդողջուն ձեռքերով և կթոտած ծունկերով թշուառ մայր մը էր այդ, որ պատին կռթնած՝ Հայրիկի քարոզը կը լսէր): Կը տեսնէք այս թշուառ մայրը, Հայաստանի ցաւոց պատկերն է այն, իմ տանջուած ժողովուրդի ոգին է այն, որ ուրուականի մը նման հոս կեցեր է և կարծես կը բողբոջէ, կը պահանջէ, որ ես նկարիչ մ'ըլլամ և Պոլիս հասնելէ յետոյ Ազգային Ժողովին մէջ նկարեմ իւր ցաւագին պատկերը, որ գաւառաբնակ Հայութեան պատկերն է:

«Այսօր վերջին անգամ դուք կը լսէք Հայրիկին ձայնն ու քարոզը, բայց գիտցէք, որ Հայրիկ ուր, օր երթայ միշտ պիտի յիշէ ձեզ և պիտի լսէ ձեր տխրութեան և ուրախութեան ձայները, ձեր գանգատներն ու բողբոջները: Ե՛հ, Ժողովուրդ Հայոց, մնաք բարեաւ, ես կ'օրհնեմ ձեզ, կ'օրհնեմ ձեր տուն ու տեղ, ձեր ընտանիքն ու հայրենիք, դուք ալ օրհնեցէք ձեր Հայրիկ և մաղթեցէք, որ պատուով տանիմ այս ծանր լուծը, որ Ազգային Ժողովը և համայն Ժողովուրդը իմ վզիս դրաւ: Մնա՛ք բարեաւ, իմ յոյսը Ժողո-

վուրդն է, շինական և գիւղացի ժողովուրդը, որուն հարազատ ձայնին և մաքուր հոգւոյն ապաւինած՝ խղճիս վրայ ձեռք կը դնեմ և կ'երդնում, որ ես ժողովուրդի համար անձս ալ կը զոհեմ. Մնաք բարեալ, ժողովուրդ Հայոց...»:

Կեցցէներ և ուրախ աղաղակներ թնդացուցին օդը,—կը շարունակէ ականատեսը—մինչ շատերը կուլային, իսկ հարիւրաւոր մարդիկ մօտեցան Հայրիկին, աջը համբուրեցին և ստացան անոր օրհնութիւնը:

Խրիմեանը Ս. Գարապետի վանքէն կը մեկնէր 1869-ի Հոկտեմբեր 3-ին. Վանքի միաբաններէն Մկրտիչ, Խորէն և Յովհաննէս վարդապետները կ'ընկերանան նորընտիր Պատրիարքին. Պետական պատուոյ պահակախումբը կազմ ու պատրաստ էր. Տասնեակ հազար զեղջուկներ վանքի շրջակայք, ճամբաներու վրայ խոնուած Հայրիկին ողջերթ մաղթելու կեցեր էին. Երբ Հայրիկը ձիու վրայ նստած աչ ու ձախ խաչակնքելով կ'երթայ, հազարաւոր բերաններ յուզուած ձայներով կը կանչեն.

—Կեցցէ Հայրիկ, կեցցէ Խրիմեան....

—Հայրիկ, Հայրիկ, ղուրբան բըզի, չը մոռնաս զՄուշ, չը մոռնաս աղբատ մշեցին, դարիւր մշեցին:

—Հայրիկ ջան, չը մոռնաս մեր ճիծն ու պիժ, մեր մանկտիբ:

—Հայրիկ ջան բարը բըզի կանաչ դառնայ, բարո՞վ էրթաս:

Կը պատմեն, որ երբ Հայրիկը Ս. Գարապետի վանքէն մեկնեցաւ, այդ օր մօտ 5000 մշեցի ձիաւոր հայեր մէկ օրուայ ճամբայ միացան Պատրիարքի այդ պատմական թափօրին, որ երբ գիւղերուն կը մօտենար գիւղացիք եկեղեցական թափօրով, աղ ու հացով, մատաղով կ'ընդառաջէին Հայրիկին, անոր օրհնութիւնը կ'առնէին և սպա ձիեր նստելով կ'ուղեկցէին մինչև յաջորդ գիւղը. Շատ մը գիւղերու գիւղացիներն ալ նաղարա-գունայով և երգ ու պարով կ'ընդառաջէին Հայրիկին, ձիաւորները մրցումի և ձիարշաւի կ'ելլէին. Գիւղերն իրար գերազանցելու համար արտակարգ ընդունելութիւն ցոյց կուտային. Գիւղական «իշխան»ներու և մէլիքներու հետ Հայրիկին դիմաւորութեան կուգային նաև բոկոտն մանուկներ, ցնցոտիապատ կանայք, անգամ ծերունիներ, որոնց բոլորին ալ Հայրիկը կը մխիթարէր և կը յուսադրէր:

Պատրիարքը մօտեցեր է Հայ գիւղի մը, ուրկէ քանի մը տասն-
եակ ձիաւորներ սրարշաւ կ'ընդառաջեն. ապա կուգան գիւղացիք,
մեծ ու փոքր, մարդ ու կին, աղ ու հացով, մատաղով, պարելով ու
երգելով: Զուռնաջին կը փչէ «Մշու խըռ»ի եղանակը իսկ նաղարա-
ջին զրմփ հա զրմփ կը կոպլէ նաղարան, մինչ հարիւրաւոր մարդ
ու կին ձեռք ձեռքի տուած, շուրջ պար բռնած, արագ և աշ-
խոյժ, համաչափ ելեէջներով ու շարժումներով կը պարեն: Եւ այս-
պէս ամբողջ ճամբու ընթացքին կ'ընդունեն և կը մեծարեն մինչև
Վարդօ, Խնուս: Կառավարութիւնն ալ իր կարգին ամէն տեղ պաշ-
տօնական ընդունելութիւն և յարգանք ցոյց կուտայ նորընտիր
Պատրիարքին:

Այս հանդիսաւոր շքերթը կը մօտենայ Կարին քաղաքին: Կու-
սակալ Իսմայէլ փաշան, պետական պաշտօնէութիւն, Հայ հոգեւո-
րականութիւն, քաղաքին հրեայիներ և խուռներամ, տասնեակ հա-
զարաւոր ժողովուրդ կը դիմաւորեն Խրիմեանին: Ժողովրդական ցոյ-
ցերով և հանդէսներով Խրիմեանը կը ժամանէ Կարին և կ'ուղղուի
դէպի Հայոց եկեղեցին, ուր աղօթելէ և քարոզելէ յետոյ կ'երթայ
Առաջնորդարան: Յաջորդ օր Կարնոյ Հայ վաճառականները, Խաչա-
տուր Փաստրմաճեանի*) տանը մէջ, ի պատիւ Խրիմեանի, կազմա-
կերպեր էին պաշտօնական խնջոյք մը, որուն հրաւիրուած էին կու-
սակալ, պետական պաշտօնեաներ, Հայ և թուրք վաճառականներ,
և քաղաքին երեսիիներ: Երբ ճառախօսելու կարգը Խրիմեանին կու-
գայ, նա ոտքի կ'ելլէ և կ'առաջարկէ, որ—«Եթէ Կարնոյ Հայութիւնը
կը սիրէ ինձ և կ'ուզէ յաւերժացնել այս հանդիսաւոր օրուան յիշա-
տակը, ապա ուրեմն ես կը խնդրէի, որ ձեր աղջիկներու համար
դպրոց մը հիմնէիք և իգական սեռի կրթութեան**) հոգատար ըլլայիք:
Այս գործի նախաձեռնութեան պատիւը վաճառականներուն կու-

*) Յեղափոխական և ազգային գործիչ Արմէն-Գարօի (Գարեգին Փաստր-
մաճեանի) հայրն էր այս Խաչատուրը, որ 1860—70 թուերուն Կարնոյ Հայ հա-
տարակական կեանքի յաւագոյն գործիչներէն մէկը կը հանդիսանար: Տաճիկները
գաւադրութեամբ սպաննեցին զայն 1876 թուին:

**) Վանի, Մուշի, Կարնոյ, Կիլիկիոյ և Հայաստանի այլ վայրերու մէջ ի-
գական սեռի կրթութեան և աղջկանց համար դպրոցներ հիմնելու հարցը առա-
ջին անգամ Խրիմեան Հայրիկն արծարծեց 1850—1860-ական թուերէն սկսեալ:
Այդ գեղեցիկ գաղափարը, տարիներու ընթացքին, իրականութիւն դարձաւ:

տամ, որ դրամ տան և գործի լծուին»։ Որոտընդոստ ծափերով կ'ընդունուի Խրիմեանի առաջարկը։ Խաչատուր Փաստրմաճեանը կը խոստանայ նուիրել 1500 օսմ. հնչուն ոսկի, իսկ Պալլաբեան էֆէնտին ալ 750 ոսկի։ Կուսակալ Իսմայէլ փաշան կ'երաշխաւորէ, որ շուտով պիտի կատարուի «Փաթրիք էֆէնտիմըզն» (մեր Պատրիարք հօր) փափազը։

Խրիմեանը Կարինէն պատուոյ պահակախումբով, կ'ուղղուի դէպի Բաբերդ, ուր թէ Հայութիւն և թէ կառավարութիւնը շքեղ ընդունելութիւն մը ցոյց կուտան Պատրիարքին։ Հայոց Առաջնորդարանի դռան ճակատի վրայ մակագրուած էր՝ «Կեցցէ Ազգ, կեցցէ՛ Խրիմեան»։ Ի պատիւ Հայրիկին գիշերը հրաժառութիւն և խրախճանքներ տեղի կ'ունենան քաղաքին մէջ։

Բաբերդէն կ'ուղղուի դէպի Կիւմիւշխանէ քաղաքը, ուր նոյն հանդիսաւոր ընդունելութեան կ'արժանանայ թէ ժողովուրդին և թէ կառավարութեան կողմէ։ Տրապիզոնի Հայութեան կողմէ ազգային մարմիններու ներկայացուցիչներ և քահանաներ մեծ խումբով մը Կիւմիւշխանէ եկեր էին դիմաւորութեան։

Պատրիարքի այս հանդիսաւոր շքերթը կ'ուղղուի դէպի Տրապիզոն, ուրկէ երկու ժամ հեռու, Խօշօղլան կոչուած վայրին մէջ, կառավարութիւն և ժողովուրդը կ'ընդառաջեն Խրիմեանին կեցցէներով և ցոյցերով։ Այնտեղ եկեր էին Տրապիզոնի հայեր, տաճիկ միւթէսարըք և իր օգնական, օտար հիւպատոսներ, զինուորականներ և պատուոյ պօրագունդը։ Շատ յուզիչ և խանդավառ եղած է նաև Տրապիզոնի յոյն ազգաբնակչութեան ընդունելութիւնը։ Յունաց առաջնորդը, քահանաներ, վաճառականներ և ժողովուրդը կ'ընդառաջեն Խրիմեանին։

Ապա Խրիմեանը պետութեան կողմէ ուղարկուած ձիու վրայ նստելով, հսկայական ցոյցերով կը մտնէ Տրապիզոն։ Ամբողջ քաղաքը կ'որոտար բարձր և հրկարատե ձայներով։

— Կեցցէ՛ Հայրիկ, կեցցէ՛ Խրիմեան, կը կանչէին հայերը։

— Զիթօ (կեցցէ) Խրիմեան, զիթօ Խրիմեան, կը պօռային յոյները։

— Շաշասը՛ն Փաթրիք էֆէնտի, կ'աղաղակէին տաճիկները։

Պետական շէնքերու և հիւպատոսարաններու վրայ կը ծածանէին բազմաթիւ դրօշակներ, ի պատիւ քաղաք ժամանած մեծ հիւրին։

Խրիմեանը կ'առաջնորդուի Հայոց եկեղեցին և ապա Առաջնորդարան: Յաջորդ օր կ'այցելէ քաղաքի միութեսարքին, հիւպատոսներուն, զինուորականութեան և ապա կ'երթայ Հայոց դպրոցը: Աշակերտութիւնը ազգային երգեր երգելով, ծափերով և կեցցէներով կը դիմաւորեն Հայրիկին, ուղերձներ և ճառեր կը կարդան իսկ Խրիմեանն ալ յուզուած ձայնով սրտառուչ բարոզ մը կը խօսէ բնաբան ունենալով «Միութիւն եւ Աւխասութիւն»: Կիրակի առաւօտ Հայոց եկեղեցոյ մէջ ազգաշունչ բարոզ մը կուտայ, յորդորելով, որ ուսում և կրթութիւն սիրեն, ազգ և հայրենիք սիրեն, պետութեան հաւատարիմ հպատակներ մնան և հարեան ազգերու հանդէպ եղբայրական սէր ցոյց տան: Քարոզը վերջանալու վրայ էր, երբ Յունաց առաջնորդը եկեղեցական հանդիսաւոր թափօրով և խուռներամ ժողովուրդով, կուգայ Հայոց եկեղեցին, խնդրելով, որ Խրիմեանն այցելէ Յունաց եկեղեցին: Այս մեծաշուք թափօրով Հայոց Պատրիարքը կ'առաջնորդուի զէպի Յունաց եկեղեցին: Քաղաքի յոյն աշակերտները ձիթհնիի ճիւղերը ձեռքերնին բռնած երգելով կ'ընդառաջեն Հայրիկին, որուն ուղղուած բարի գալուստի յունարէն ճառը կը կարդայ յոյն ուսուցիչ մը: Յունաց եկեղեցոյ մէջ Հայրիկը 45 րոպէ կը քարոզէ Հայ և յոյն եկեղեցիներու հնութեան, յունաց եկեղեցոյ ուղղափառութեան, սիրոյ և միութեան վրայ: Յոյնները յաճախ կ'ընդհատէին քարոզը և «գիթօ Խրիմեան» կ'աղաղակէին: Ապա Յունաց Առաջնորդի սարկաւազը կը քարոզէ շեշտելով, որ «Խրիմեանը Մ. Խորենացիի և Ն. Շնորհալիի մէկ տիպարն է, որ պատիւ կը բերէ Հայութեան մասնաւորապէս և քրիստոնիայ հոգևորականութեան ընդհանրապէս»: Յոյն վաճառական մը ի պատիւ Խրիմեանին բազմամարդ և պաշտօնական ճաշկերոյթ մը կը կազմակերպէ:

Խրիմեանը ժողովրդական մեծ ցոյցերով Տրապիզոնի նաւահանգիստը կ'իջնէր, ուր կը սպասէր Սուլթան Ազիզի կողմէ ուղարկուած պետական շոգենաւը: Մովափր խոնուած տասնեակ հազար ժողովուրդը որոտընդոստ ծափերով և կեցցէներով բարի երթ կը մաղթէր Խրիմեան Պատրիարքին:

Շոգենաւը կը սուրար, կը պատռէր կուրծքը Սև ծովին, որուն ալիքներուն և ջրաձայներուն մէջ կը մարէին ժողովուրդի կուրծքէն թռած կեցցէներու արձագանգները:

ԽՐԻՄԵԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐԲԻ ՄՈՒՏՔՆ Ի Կ. ՊՈԼԻՍ

Ամբողջ մայրաքաղաքն իրարանցման մէջ էր. նորընտիր Պատրիարքին վայելուչ ընդունելութիւն ցոյց տալու համար կառավարութիւն, Հայութիւն, յոյներ և բուլղարներ մեծամեծ պատրաստութիւններ տեսած էին: Անսահման ուրախութեան և ոգևորութեան մէջ էին մանաւանդ հայերը:

Նոյեմբերի 6-ի առաւօտ (1869) հեռագիրներ և թերթերը յայտարարեցին որ — «Այսօր մայրաքաղաքս կը ժամանէ նորընտիր Պատրիարք Խրիմեան Սրբազանը»: Լուրը կայծակի արագութեամբ տարածուեցաւ ամենուրեք: Մարդկային հեղեղը, ուժեղ հոսանքով մը կը խռնուէր Կուս-Կափուի ծովափը և կը սպասէր Խրիմեանի ժամանման: Պետական շէնքեր, դեսպանատուներ, Պատրիարքարան, խաներ, թաղեր մէկ խօսքով ամբողջ Կ. Պոլիս և արուարձանները զրօշազարդուած էին:

«Պօլսի բոլոր հայ ժողովուրդը, հայոց հոգևորականութիւնը, կառավարութեան ներկայացուցիչները, հաւաքել էին ծովի ափը և սպասում էին Հայրիկին»:

«Տաճիկ էֆէնտիները իրանց պաշտօնական զգեստը հագած, հեզ դէմքով՝ շտապում էին դէպի ծովի ափը ասելով. — «Մի տեսնենք՝ ադ ինչ տեսակ մարդ է, որին հայրդ այդքան կը սիրէք»:

«Արդէն կէսօր էր, բայց Հայրիկը չը կայ, ո՛ր է, ժողովուրդը սպասում է նրան, էլի կը սպասի, մինչև վաղն էլ կը սպասի... Բոսֆորի ափը լցւած էր բազմաթիւ ժողովրդով, որոնց խօսակցութեան նիւթը Հայրիկն էր, մինը պատմում էր նրա քարոզութիւնների և բարութիւնների մասին, միւսը թէ՛ նա ինչպէս կեանք է անցկացրել Վարազում, միւսը թէ՛ ինչպէս Նիկոմիդիոյ մի առաջնորդը անարժան լինելով իր ամբողջ հօտը կորցրել է, Պատրիարքը Հայրիկին ուղարկում է այնտեղ անարժան առաջնորդի փոխարէն, Հայրիկը իր մի քարոզով դարձնում է բոլոր հօտը դէպի իր մայրական եկեղեցին»*):

*) Տարագ. Ջաբաթաթերթ. Թիֆլիս 1893, Յունիս 20, Թիւ՝ 25:

Հանգուցեալ Խաչիկ Խան Սարաճեանը հետեւեալը պատմեց ինձ (10 Մայիս 1924) Խրիմեանի ժամանման մասին.

«Խրիմեան Հայրիկի պատրիարքական ընտրութեան տարին (1869) ես 20 տարեկան պատանի մըն էի. Անոր գալու օրը, ես և թաղեցի ընկերներս ծովափը գացինք՝ դիմաւորելու և հանդէսները տեսնելու. Ամպոտ ու անձրևոտ օր մըն էր թէև, բայց ժողովուրդը սիրով, սրտով և անձկանօք Հայրիկի գալուն կը սպասէր. Շատ ուրախ էին մանաւանդ գաւառացի պանգուխտները—վանեցիներն մշեցիները—որոնք հայրենի տաւաղներով զարդարուն հպարտութեամբ կը շրջէին ծովափի վրայ. Ասոնք բերած էին նաև իրենց դժուր-զուրան և շուրջ պար կազմած կ'երգէին ու կը պարէին. Տեղ մըն ալ տեսայ, որ խումբ մը վանեցիներ և մշեցիներ կանգնած՝ տաք տաք կը վիճէին. Մշեցիները կ'ըսէին, որ—«Հա՛, իդա Հայրիկ մըր Հայրիկն է, Մշու առաջնորդ էղաւ, էտոր հրմար լէ բերին Պատրիարք էնեցին»։ Վանեցիներն ալ կ'առարկէին թէ—«Հայրիկը մեր Հայրիկն ի, մեր հայրենակիցն ի, որ գնաց Մուշ ուսում տաւածեց, Մշու Երկիր լուսաւորեց»։ Ես մօտեցայ վիճողներուն և ըսի—«Ախպար, ինչու կը վիճէք, Հայրիկը ոչ ձերն է, ոչ ալ անոնց, Հայրիկը ամէնքիս Հայրիկն է»։ Այս խօսքս հաճոյք պատճառեց գաւառացիներուն, որոնք սկսան միջադէպեր պատմել Խրիմեանի կեանքէն. Հայրիկին դիմաւորելու եկած էին նաև անոր հակառակորդները, որոնց մէջ կը յիշեմ Պատուելի Յովհաննէս Տէրոյեանց—Չամուրճեանը, Թերթերու խմբագիրներն ու թղթակիցները իրար անցեր էին յարմար տեղեր գրաւելու համար. Այնտեղ էին Խրիմեանի վրայ հիացողներէն՝ «Մեղու» թերթի խմբագիր Յարութին Սվաճեանը և Գրիգոր Օտեանը, ինչպէս նաև Ներսէս Վարժապետեան և Նար. Բէյ Էպիսկոպոսները, որոնք երկար և լուրջ խօսակցութեամբ մը զբաղուած էին.

Յանկարծ հեռուէ հեռու լսուեցաւ շոգենաւին սուլոցը և օդը թնդաց որոտալից ծափերով և երկարատև աղաղակներով.

—Հայրիկ եկաւ, կեցցէ Խրիմեան, կեցցէ՛ Պատրիարք, կեցցէ՛ Հայրիկ... Զիթօ Խրիմեան... Եաշասը՛ն Փաթրիք էֆէնտի...

«Երևեցաւ դրօշակներով զարդարուած նաւը... Թնդանօթները որոտացին. Մափահարութիւններ և կեցցէները պատռում էին

Բոսֆորի խուլ ալիքները», կը գրէ ականատեսը. Շոգենար կուգայ Կում-Կափուի բացերը. Պատրիարքարանի կողմէ, խումբ մը եպիսկոպոսներ և վարդապետներ Սուլթան Ազիզի արքայական նաւակով կը մօտենան շոգենարին և Խրիմեանին ներկայանալով բարի գալուստ կը մաղթեն. Ապա, նորընտիր Պատրիարքը արքայական նաւակով կ'առաջնորդուի դէպի ծովափը. ուր տասնեակ հազարաւոր ժողովուրդ, տեղացող անձրերին տակ, Հայրիկին կ'ողջունեն կեցցէներով, ծափերով և ժողովրդական ցոյցերով. Այս իրարանցումի մէջ՝

«Յանկարծ մօտեցաւ մի պատանի, սպիտակ ձեռնոցներով, սևագոյն դէմքով, խորհրդաւոր աչքերով, ձեռքին մի թերթ և կանգնելով Հայրիկի առաջ՝ սկսեց կարդալ՝ «Ողջոյն առ Խրիմեան»*).

Հրեշտակդ յուսոյ, թռիւր առ մեզ.
Զնտ թառեցար, բոլ սրտակէզ,
Համբի նոճիս աւերակաց...
Թէ բարեկամ ես ամայեաց՝
Մեր սիրտը այնն աւեր, թափուր.
Լից ըզ նոսա հոգւոյդ ի հուր.
Բոցովդ աչաց սանն արծարծես.
Զանրզգայ սիրտըս եկ վառես.

Օհ, Հայրիկին ընդ առաջ
Դիմենք, Հայեր, աջ ի յաջ.
Հերիք կոհակք անջատեն
Զափըն որդւոց հօր լաստէն.
Պատուեմք Վոսփօրն քաղցր
ի ձայն՝

«Ողջոյն բեզ, ո՛ Խրրիմեան».

Մեղմ Աստուծոյն հեզ փաստաբան,
Դու խաչակիւր խաղաղութեան,
Շանթից փոխան մեղրը հոսէ
Զմեզ վերացու յայս թուխ փոսէ.
Եւ մուծի մէջ, Հայաստանցիին
Թէ կորրնչի, հեծեծազին՝
Հասցու նըմա ջահ լուսաւոր.
Զեւդու Լուսոյ ուխտեալ զինուոր:

Օհ, Հայրիկին ընդ առաջ
Վազեմք, Հայեր, աջ ի յաջ.
Հերիք կոհակք անջատեն
Զափըն որդւոց հօր լաստէն.
Պատուեմք Վոսփօրն քաղցր
ի ձայն՝

«Ողջոյն բեզ, ո՛ Խրրիմեան».

«Այդ երիտասարդն Մինաս Զերազն էր»**), որ յետոյ կը դառնար ազգային նշանաւոր գործիչ և գրագէտ:

*) Տարագ. 1893. Յունիս 20. Թիւ՝ 25: Խրիմեանի Կ. Պոլիս ժամանման մատին գրած են նաև «Միլլիթան» (1869. Թիւ՝ 16), «Օրագիր» (1869. Թիւ՝ 50—52) և պոլսահայ բոլոր թերթերը:

**) Մինաս Զերազ—, Գրական Փորձեր, երկրորդ. տիպ. Կ. Պոլիս. Արամեան տպագրութիւն. 1874. էջ՝ 17: Այս ստանաւորը 5 տունէ:

Խրիմեանը շրեղ կառքի մը մէջ նստելով կը շրջապատուի բազմաթիւ ձիաւոր եպիսկոպոսներով և վարդապետներով, իսկ քահանաներն ալ հետիոտն կերթան կառքին առջևէն, Ետևէն, կառքերով կուգան Հայ և օտար հարիւրաւոր ներկայացուցիչներ և ծովածաւալ ժողովուրդ։ Այս հանդիսաւոր շրերթը կ'ուղղուի դէպի Մայր Եկեղեցին, որուն դռան առջևէն, Խրիմեան Պատրիարքը եկեղեցական թափօրով կը տարուի ներսը, որ արդէն լեցուած էր ժողովուրդով։

«Այն օրը, որ Հայրիկ ոտք կոխեց սուլթաններու յաղթապանծ ոստանը՝ այն օրը տօնի օր մը հղաւ ամբողջ մայրաքաղաքին համար։ Հայերը եռանդէ, օտարները հետաքրքրութենէ մղուած, Արծուի Վասպուրականին ի տես կը փութային. մարդկային բիւրաւոր բազմութեան մըրկայով այդ ծովուն մէջ՝ միահամուռ ովսաննաներու սրտեռանդն մաղթանքներու մոգական շունչն էր որ կը բարձրանար, կը սաւառնէր օդին մէջ, հետզհետէ աւելի ուռճանալով, աւելի տարածուելով և արձագանգ տալով Կ. Պոլսի եօթը բլուրներուն։ Եւ Հայրիկ ելաւ քարոզիլ Մայր Եկեղեցւոյ, այդ պատմական տաճարին բնմէն. նոյն հետայն լուսարարը եպիսկոպոսական շրեղագոյն գաւազանը կը մատուցանէ իրեն և ամէնէն փառայեղ զահր կը գետեղէ իր մօտ, Հայրիկը երկուքն ալ կը մերժէ»*) և ժպտալով կ'ըսէ։

— «Սիրելի ժողովուրդ Հայոց, պատրիարքութիւնը յանձն առնելով կը զգամ, որ ծանր լուծի մը տակ կը գտնուիմ. Մշոյ Դաշտէն մինչև Կարին, Տրապիզոն և Պոլիս, ամէն տեղ ովսաննաներով դիմաւորեցիք զիս և բերիք Պատրիարքարան։ Այս գահ և գաւազան խախուտ են, վասնզի վաղը երբ պաշտօնիս պահանջման համեմատ սկսիմ զեղծումներ բարեկարգել, ամէն կողմէ պիտի աղաղակեն «ի խա՛ջ հա՛մ զղա, ի խա՛ջ հա՛մ զպա» և տապալեն զիս։ Կամք Տեառն օրհնեալ եղիցի, ժողովուրդին ովսաննաները վայելող, անոր խաչէն ու զատէն վախնալու չէ»։

Խրիմեանի այս խօսքերը, անոր համակիրներէն ոմանց կողմէ, դիւանագիտական չը համարուեցան։

Ապա Հայրիկը կ'առաջնորդուի Պատրիարքարան, ուր առաջին առթիւ իսկ Կրօնական և Քաղաքական Խառն ժողովի անդամները,

*) «Արմա». Ս.Պետերբուրգ. 1893. Գիրք Ա. էջ՝ 68. Աւելի յօդուածէն։

գլխաւորութեամբ Գրիգոր Օտեանի կ'այցելեն նորրնտիր Պատրիարքին, որուն հետ Օտեանը ամբողջ մէկ ժամ առանձին խօսակցութիւն կ'ունենայ:

Յաջորդ օր, Նոյեմբերի 7-ին (1869) Խրիմեանը կ'այցելէ Սուլթան Արդիւ Ազիզին. Արքայի կողմէ ուղարկուած հրաւիրակի հետ Պատրիարքը, հոգեւորականներու պատկառելի շքախումբի մ'ուղեկցութեամբ՝ Թարգման ունենալով ներսէս Եպիս. Վարժապետեանը, կը ներկայանայ Սուլթան Ազիզին, որուն ուղղուած հայերէն*) ուղերձը կը կարդայ, իսկ նոյնի տաճկերէն Թարգմանութիւնն ալ կուտայ Սուլթանին: Վեհապետը յոտընկայս շնորհակալութիւն կը յայտնէ Խրիմեանին, որ կը հեռանայ պալատէն Սուլթանի չորս ձիանի արքայական կառքով:

Պոլսահայ պատանի բանաստեղծ 18-ամեայ Պետրոս Գուրեանը Խրիմեանի ժամանման առթիւ գրած էր «Հայրիկ» վերնագրով տանաւոր մը.

Ո՛վ է որ գայ մեզ, ճեղքած օդն, ալին,
ձախտն գոհարը, աստեղը կը փայլին.
Թագաւոր մ'է հայ օր ցատկեց շիրմէն.
Ո՛չ, գէմբը վառողը արցունք ըսպի են.
Նա կ'արհամարհէ ծիրանի փառքեր,
Նա սև է հագեր:

Նա կուգայ հայոց մարգերէն կարմիր,
Ազատեց քրդէն հայը վշտակիր,
Խաչափայտով մը պանծացաւ յաղթող,
Հնչեցուց իր այս ազատութեան փող.
Տեսէք, քուրճ հագեր, կարծես ինք դրակ,
Բայց սիրտն է կրակ:

Ահա կը հնչէ անոր հեշտ սրինգ,
Արձագանգ կուտան հայոց դաշտը, լեռինք,
Երթանք իր շուրջը, հայեր արտաւած,
Չը խաբեր մատներն նա մեզ օտարաց.
Չը սրերը ոսկի, փառք ու վատ մարդիկ,
Հայուն է Հայրիկ:

Գլխիկը դրած սգաւոր սըրբեմ,
Չը թափեր ճակտէն դեռ ալիք վրոսեմ,
Բայց գէմբի վրայ կանուխ են փթթած
Սնցքի ու վշտի խորշոմներ միշտ թաց.
Միակ վարձը մ'ունի, այն է կոչել զինք,
«Խրիմեան Հայրիկ»:

Գուրեանը իւր այս ոտանաւորը ծրարելով զրկած էր Խրիմեանին, որ ուզած էր տեսնել ու ճանչնալ հեղինակը, բայց ամաչկոտ և համեստ Պետրոսը չը գնաց Հայրիկի մօտ:

*) Խրիմեանը օտար լեզու չը գիտէր, մինչև անգամ պետական լեզուն—տաճկերէնը—սահուն կերպով չէր կրնար խօսիլ:

Խորէն Արքեպ. Նար-Բէյը անձնական բարեկամն էր Ֆրանսացի մեծանուն բանաստեղծ Լամարթինի (ծն. 1790. + 1869), որուն օր մը կը կարդայ և ֆրան-

ԺԴ.

ԽՐԻՄԵԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐԲԻ ՈՒԽՏԸ

Կ. Պոլսոյ Մայր Եկեղեցիին մէջ, 1869 ի Նոյեմբեր 12-ին կը գումարուէր Ազգային Երեսփոխանական Ժողովը՝ նորընտիր Պատրիարք Խրիմեան Հայրիկի ուխտն ու երգումը լսելու համար. Ամբողջ եկեղեցին լեցուած խուռներամ բազմութիւնը Պատրիարքի գալուն կը սպասէր. եկեղեցական հանդիսաւոր թափօրով Խրիմեանը երբ տաճարը կը մտնէր, որոտընդոստ ծափեր և երկարատև «կեց-ցէ»ները կը թնդացնէին եկեղեցին. Պատրիարքը կը բարձրանար սեղան, լուելեայն կ'աղօթէր և ապա դառնալով դէպի ժողովուրդը կը խաչակնքէր և յուզուած ձայնով, ծանր ու խորհրդաւոր կը խօսէր.

«Երեսփոխանք և ժողովուրդ Հայոց, դուք զիս բազում դժուարութեամբ պատրիարքական գահը բարձրացուցիք: Ի՞նչ է պատճառը, որ Սահմանադրութիւնը ուխտի բռնը միայն պատրիարքի կռնակը դրած է և երեսփոխանք ազատ են անկից»: Պատրիարքը կը պահանջէ, որ Ազգային Ժողովի երեսփոխաններն ալ երգուին իր հետ: Ժողովականները կը պնդեն, որ ճշտ. Սահմանադրութեան միայն պատրիարքը պարտաւոր է ուխտել: Ազգային Ժողովի ատենապետը կը հարցնէ—«Արդեօք, Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարք Հայրը պատրաստած է իւր ուխտի ձևը»: Հայրիկը կը պատասխանէ—«Ես ուխտ պատրաստելու պէտք չունիմ. քարոզներս անգամ անգիր կուտամ... Ես արդէն այդ ուխտ ըրեր եմ Հայաս-

սերէնի կը թարգմանէ Խրիմեանի «Հրաւիրակ Արարեսեան»ը: Լամարթին կը հիանայ և կը հարցնէ թէ—«Հեղինակը քանի՞ տեսակ օտար լեզուներ գիտէ»: Նար-Բէյը կը պատասխանէ, որ— «Իւր մայրենի լեզուէն գատ, ուրիշ ոչ մէկ օտար լեզու կարդայ գրել չը գիտէ»: — «Ա՛հ, այս հեղինակը գրական հազուա-գիւտ տաղանդ մընէ, որուն մէջ բնածին են կրօնի, իւր ազգի և հայրենիքի սէրը, որոնց այսքան հարազատ ցուցադրումը կուգայ սիրտէ մը, ուր միայն իւր մայրենի լեզուն կ'ապրի» կը յարէ Լամարթինը:

Այս իրողութիւնը պատմեց ինձ Խաչիկ Խան Սարաճեանը (1923, Յունիս 20) աւելցնելով, որ—«Այս խօսքեր Նար-Բէյ Սրբազանէն անձամբ լսած եմ ի Կ. Պոլիս. 1879-ին»:

տանի մէջ, Մշոյ դաշտին մէջ, իմ մերկ ու բոկոտն զաւակաց առջև, իմ հարստահարեալ ժողովրդեանս քով: Ես ուխտ կ'ընեմ ազգին ծառայելու, զուր ալ հետս պէտք է ուխտ ընէք... Մշոյ դաշտի և Վանայ ժողովուրդը իր վիճակի թեթևացումը կը սպասէ, ես խոստացած եմ անոր, պէտք է աշխատինք, զուր ալ ուխտեցէք գործակցիլ ինձ: Իմ վրաս Պոլսոյ պատրիարքի պէս մի նայիք. Ես Հայաստանի ցաւոց պատկերն եմ: Չը գիտեմ, թէ իմ նախորդըս ինչ կերպով միջնորդած են Տէրութեան՝ այս ցաւոց դաբման խնդրելու համար, բայց ես ազգու միջնորդութիւն պիտի ընեմ»:

Եւ Պատրիարքը հանդիսաւորապէս կը կատարէ իւր ուխտը, երդուելով հաւատարիմ մնալ՝ ա) «Հայաստանեայց ս. Եկեղեցւոյն դաւանութեանց, աւանդութեանց և սրբազան կանոնաց, բ) Ազգային Սահմանադրութեան ոգոյն և սկզբանցը և գ) Օսմանեան բարեխնամ տէրութեան, որուն մեր ազգը դարաւոր հաւատարիմ գտնուած է և որուն շահը նոյն է մեր ազգին շահուն հետ»:

— Դո՛ւ էք մեր ուխտէն, կը հարցնէ Խրիմեանը ժողովուրդին.

— Կեցցէ՛ Խրիմեան, կեցցէ՛ Հայրիկ, կեցցէ՛ Պատրիարք... ուրախաձայն աղաղակներուն կը միանան երկարատև և որոտալից ծափերը: Ատենապետը կը փակէ այս պատմական ժողովը և Խրիմեանը ժողովրդական մեծ ցոյցերով կ'առաջնորդուի Պատրիարքարան ու կը բազմէ գահին վրայ:

Այս ատենն է ահա, որ պոլստաբնակ Վասպուրականցիներու կողմէ պատգամաւորութիւն մը կը ներկայանայ Հայրիկին և թանկագին կերպասէ կարուած վերարկու-սքեմ մը կը նուիրէ իրենց հայրենակից Պատրիարքին, որը սակայն ժպտալով կ'ըսէ.

— Շատ աւելի գոհ պիտի ըլլայի եթէ Շատախի շալէն կարուած ըլլար այս վերարկուն, բայց քանի որ բերած էք կ'ընդունեմ և վրաս կ'առնում միայն երբ պաշտօնական այցելութեանց երթամ:

Խրիմեանի ջերմ պաշտպաններէն ու պաշտօնյիւրէն Յարութիւն Սվաճեանը իւր «Մեղու» տասնօրեայ հանդէսի մէջ (Կ. Պոլիս. 1862) հետեւեալ տողերը կը գրէր Տաթօնի Հայութեան նորընտիր Առաջնորդ Մկրտիչ Վարդապետ Խրիմեանի մասին.

«Այս անունը միշտ բերկրութիւն և միշտ խինդ պատճառած է մեզի, և ամէն անգամ զինքը յիշելու առիթ ունենալնուս՝ ի հոգի

կը հրճուիմք, բանգի անոր անունովը ճշմարիտ հայր մը, ժողովրդդասէր Հովիւ մը, կրօնասէր ամբիժ կղերական մը, անձնուրաց առաքեալ մը, Հայաստանի լուսաւորութեան ջանադիր մը և Հայաստանի վարատեալ որդւոցս յառաջդիմութեան և միութեան անձնուէր կենդանի նահատակ մը կ'իմանանք, և գոհ եմք որ ցարդ մեր համարմանը մէջ սխալած չեմք, և յետ այսորիկ ալ չսխալելու մեծապէս յուսով եմք:

«Այսօր առիթ ունիմք դարձեալ յեղյեղելու Հայաստանի հրեշտակին անունը. և կը փութամք հաղորդել մեր ընթերցողաց՝ որ պատուական հայրենասէր Խրըմեան Մկրտիչ Վարդապետ Վարազայ վանուց վանահայրը, ուր տեղ ազգին բարեկրօն, պաբկեշտասուն վարդապետներ, վարժապետներ և ժառանգաւորներ պատրաստելու ճիգին մէջ ամեն զոհերու յանձնառութեամբ աղբատութեան և նեղութեան հետ մարտնչելու արիութիւնը ունեցեր էր մինչև ցայսօր, նոյն վանքին վանահայրութիւնն ալ իւր վրայ մնալով՝ ըստ խնդրոյ բազմութիւ աղերսարկուաց, և Ազգային առժամանակեայ վարչութեան Յանձնաժողովոյ որոշմամբ Մշոյ ընդարձակ վիճակին ալ առաջնորդ և Ս. Կարապետի վանից ալ վանահայր անուանուեցաւ:

«Այս արժանաւոր ընտրութեամբ ընդարձակ նոր ասպարէզ մը ևս կը բացուի հայրենասէր Վարդապետին ջանիցը առջև՝ ասպարէզ մը՝ որ ոչ միայն նորա փառքը պիտի յաւելու (որուն հետամուտ չէ անձնուրաց առաքեալը) այլ առաւել ընդարձակ միջոցներ պիտի ունենայ Ս. Կարապետի մեծահռչակ վանքին բարկարգութեամբը և հասոյթներովը Մըշու գաւառին անխնամ մանկտուոյն մտային լուսաւորութեանը ձեռնտու և օգնական ըլլալու և այսպիսի բարեկարգութեան և բարոյապէս հիմնական նորոգութեան մ'ալ կարօտ էր անշուշտ՝ նոյն վանքը»:

Այսպէս կը գրէր Յարութիւն Սվաճեանը, երբ Խրիմեանը գաւառի մէջ, Մայր Երկրի Հայութեան համար կ'աշխատէր, սակայն երբ Խրիմեանը Կ. Պոլիս գալով պատրիարքական գահին վրայ կը բազմէր, Յարութիւն Սվաճեանը յոռետես կը դառնար և կը նախատեսէր, որ Խրիմեանը մայրաքաղաքի դաւադիր, քաղքենի և պաշտօնական շրջաններու մէջ չը պիտի կրնար այնքան օգտակար ըլլալ Հայութեան, որուն համար նա շատ ազատ, համարձակ և

անձնուէր կերպով կ'աշխատէր Հայաստանի մէջ: Այս իրողութիւնը հեռատեսող Սվաճեանը, Համբարձում Ալաճաճեանի «Փուռնջ» օրագրին մէջ (Կ. Պոլիս, 1869) ցաւ ի սիրտ, այս տողերը կը գրէր Խրիմեան Պատրիարքի մասին.

«Անս ուսող մը, որ կը խաւարի, անս աղաւախ մը, որ իր փայլը կը կոխանցունէ...»:

Հիացող պաշտող սրտի մը խորքէն եկած այս տխուր հառաչանքը ծանր հարուած մըն էր, որ կ'իջնէր մայրաքաղաքի Հայութեան ուսին և կը վիրաւորէր Ազգային Ժողովի ինքնասիրութիւնը, վասնզի Սվաճեանը համոզուած էր, որ «ըսի-ըսաւ»ներու մէջ պիտի խաւարէր Խրիմեանի աստղը և դաւադիր, չարամիտ ու բամբասող շրջապատներու մէջ աղամանդ Խրիմեանը պիտի կորսնցնէր իւր փայլը: Սվաճեանը սխալուած չէր: Խրիմեանը հազիւ գործի անցեր էր, երբ հակախրիմեանականներն ու «խաւաքեալք»ի ներկայացուցիչները—Կ.Պոլսէն սկսեալ մինչև Տարօն և Վասպուրական—նորէն գլուխ բարձրացուցին և զրպարտութեանց ու խիստ բննադատութեանց կծիկները բացին Պատրիարքի անձի և գործի դէմ:

Ամասիայի (և ապա Իզմիրի) Հայոց Առաջնորդ Յովհաննէս Եպիս. Եղեսեանը (որ Խրիմեանի կատաղի թշնամիներէն մէկն էր), գրութեամբ մը հրապարակ կուգար և կը ծաղրէր Հայրիկի Պատրիարքութիւնը.

«Վա՛շ, որ Վանեցիք զՎանեցիս փայլաբար փանեցին,

Վա՛շ գնորօք, որ գիւնեալն 'ի վերին գաւի վնւււս լածին...»:

Այս երկու տողով, Եղեսեանն ըսել կ'ուզէր թէ—«Օ՛հ, օ՛հ, կեցցէ՛, ինչ լաւ եղաւ, որ Խրիմեանը իւր հայրենակից վանեցիներէն անգամ փառաւորապէս հալածուեցաւ: Ես վա՛յ կուտամ անոնց, որ այդ հալածուած ու բշտած մարդը բերին և պատրիարքական գահին վրայ բազմեցուցին»:

Սակայն Խրիմեան Պատրիարքի ուխտը, ազգին ծառայելու երդումը, այնքան խոր և ջերմ տպաւորութիւն թողած էին Թուրքիոյ Հայութեան վրայ, որ Եղեսեաններու հեզնանքներն ու չարամիտ գրութիւնները ամենուրեք կ'անարգուէին:

Հայ Ժողովուրդը ազգի և հայրենիքի ազատութեան վառ յոյսերով կը կապուէր Խրիմեանի անուան, անձի և պատրիարքու-

թեան հետ: Պատրիարքին ազգանուէր ուխտք Հայութեան սիրտը կը լեցնէր Հայաստանի ազատութեան ջերմ սիրով և այնուհետև մայրաքաղաքէն սկսեալ մինչև Մայր Երկրի գաւառներն ու յիսին գիւղերը արձագանգ կուտային ժողովրդական—աշուղական երգի այս տողերուն.

*«Խրիմեան Հայրի՛կ... անուն Մ'երտիչ,
Դո՛ւն պիտի լինիս, Հայրի՛կ ջան,
Խեղճ Հայոց Փրկիչ. . . »:*

ԺԵ.

ԽՐԻՄԵԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐԷԻ ԱՌԱՋԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

Պատրիարքական գահին վրայ բազմելէ յետոյ, Խրիմեանը առաջին առթիւ իսկ Ազգային ժողովէն պահանջեց, որ մասնակի, անհատական հարցերն ու խնդիրները մէկդի դրուին, սնտես առնուին և «Ազգին ընդհանուր և ներքին խնդրոց վերայ» սեփութի Ազգային ժողովի ուշադրութիւնը:

Եւ Խրիմեանի նախագահութեամբ «ի սկզբան՝ երբ առաջին նիստն կազմեցաւ, ատեան բացուեցաւ» Պատրիարքը Ազգային ժողովին կը ներկայացնէր Ազգային Սահմանադրութեան վերաքննութեան հարցը և հետզհետէ հետևեալ կարևոր ու կենսական խնդիրները կը յարուցէր, այսպէս.

ա) Ազգային Վարչութիւնը կեդրոնական և հանրային ղրութեան վերածել: բ) Ազգային պաշտօնէութեան և կառավարութեան յարաբերութիւնը օգտակար և օրինական հիմքերու վրայ դնել: գ) Սահմանադրութեան ընտրողական սկզբունքը շարաշար չը գործածուելու համար՝ ապահով և կարևոր ձևեր որոշել: դ) Ազգային տուրքը կանոնաւորել և ընդարձակել: ե) Ազգային պաշտօնէութեան հաշուետրուութիւնը պարտաւորիչ դարձնել: զ) Հայ հոգևորականներու «անկերպարան ընթացքը կանոնաւորել»: է) Առաջնորդական պաշտօնավարութեանց մէջ հաշուետրուութիւն հաստատել: ը) Ազգային վանքերու և եկեղեցիներու կալուածներու եկամուտներն ապահովել և ժողովուրդի կրթութեան ու «բարոյական օգտին ծառայեցնել»:

թ) Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ անկախութիւնը պահպանել և կրօնափոխութեան առաջն առնել: ժ) Ազգին մէջ ուսում և կրթութիւն տարածելու համար նոր և ազդու միջոցներու դիմել: թա) Ազգային դաստիարակութեան համար զրամագլուխ հաստատել: ժբ) Տարրական կրթութիւն տարածել և քանի մը հատ կեդրոնական ու բարձրագոյն դպրոցներ հաստատել Հայաստանի մէջ: ժգ) Հայոց ազգային ընտանեկան, ամուսնական և բարոյական կապերն ամրապնդել, պանդխտութեան և գաղթականութեան առաջն առնել, Ազգը հանրական ընտանիք մը կազմելու զրութեան վերածել, Ազգային և անհատական իրաւունքները պաշտպանել, որով և Ազգի ամբողջութիւնն ապահովել: Եւ վերջապէս ժդ) Հայաստանի—Մայր Երկրի—մէջ գոյութիւն ունեցող բռնութիւններն ու ոճիրները, արհաւիրքներն ու հարստահարութիւնները, նեքքին և արտաքին տառապանքները բառնալու համար «բարեխնամ Տէրութենէն աւելի զօրաւոր միջոցներ խնդրել»:

Նորընտիր Պատրիարքի ցանկութիւնն էր Ազգային Սահմանադրութիւնը վերաքննել, աւելի լայնացնել և գաւառներու Հայութեան պահանջներուն յարմարցնել: Խրիմեան Հայրիկի «անդիմադրելի տենչն էր՝» Կ. Պոլսոյ Հայութեան Ազգային Ժողովի և կեդրոնական կառավարութեան ուշադրութիւնը կեդրոնացնել Հայաստանի տանջուած և հարստահարուած Հայ Ժողովուրդի վրայ:

Պատրիարքարանը և Ազգային Հիւանդանոցը ծանր պարտերու տակ ճնշուած էին: Խրիմեանը «տունէ տուն, եկեղեցիէ յեկեղեցի շրջելով, հանգանակելով» մեծագումար զրամներով վճարեց այդ պարտքերը:

Պատրիարքը պարզ ու անպաճոյճ ձևով, արեւելեան դէրվիշի մը նման կը մտնէր տուներ և զրամ կը հանգանակէր վերոյիշեալ պարտքերը ծածկելու համար: Պատրիարքի այս պարզութիւնը, «Կ. Պոլսոյ մեծամեծ էֆէնդիներին դուռ չէր գալիս: Նրանք այն կարծիքի էին, որ Պատրիարքը պիտի լինի անմատչելի և ոչ որի չը պիտի երևայ: Մի օր Խրիմեան, նոր պատրիարք նստած ժամանակը, այցելութեան էր գնացել մեծ-վէպիր՝ նշանաւոր Ալի փաշային: Պատրիարքի այցելութիւնից յետոյ, Ալի փաշայի մօտ է պնում (Հայ) էֆէնդին: — «Ձեր պատրիարքը այսօր եկաւ՝ տեսնվե-

ցանք“ ասում է մեծ վեզիրը:— „Նր ցաւիմ, որ Նոր պատրիարքներն իս դէրվիս մէկն է, բոլորովին անտեղակ քաղաքավարութեան“:— „Ընդհակառակը, պատասխանում է Ալի փաշան, մինչև հիմա տեսած պատրիարքներն մէջ նա ամենից քաղաքավարին է, և նրա խօսած-ն՝նրից նկատեցի, որ շատ փորձված և խելացի մարդ է: Չեր խօս-բերից երևում է, որ այդ եպիսկոպոսը ամեն մարդու հետ նրա հա-մեմատ գիտէ վարվել: անքաղաքավարի մարդկանց հետ շատ էլ քաղաքավարական փափկութիւն չի բանեցնում, իսկ քաղաքավարի մարդկանց հետ տեսնված ժամանակը՝ գիտէ քաղաքավարական բո-լոր փափկութեամբ վարվել: Հայազգի էֆէնդին, հասկացաւ թէ ինչ է ուզում ասել մեծ վեզիրը և լռեց*):

Գաւառներէն Կ. Պոլիս եկած Հայ պանդուխտները շատ անգամ կը գիշերէին Պատրիարքարանի միջանցքներու մէջ: Ազգային Ժո-ղովի անդամները երբ այս մասին դժգոհութիւն կը յայտնեն Հայ-րիկին, նա յուզուած կը պատասխանէ:

— Պատրիարքարանը ազգին տունն է, ամէն Հայ իրաւունք ունի անոր վրայ: Դուք, էֆէնտիներդ և հարուստներդ, որ կը վա-յելէք Պատրիարքարանի դահլիճները, դուք ինչո՞ւ չէք հանդուրժեր, որ անտուն և թշուառ պանդուխտները մէկ երկու գիշեր այս մի-ջանցքներու մէջ հանգստանան: Ա՛յս է ձեր եղբայրսիրութիւնը, այս է ձեր ազգասիրութիւնը, որոնց մասին մեծ մեծ կը բարբա-ռէք ժողովներուն մէջ:

Պատրիարք Հայրիկը ժողովրդական ձայնի և իրաւունքի հոյա-կապ պաշտպանը հանդիսացաւ Ազգային Ժողովին մէջ, ուր սակայն անոր այս ընթացքը խուլ դժգոհութիւններ յառաջացուց ժողովա-կաններու մէջ, որոնք հոս ու հոն կը փսփսային, կը տրտնջային թէ

— «Պատրիարքը իւր գահէն ու դահլիճէն իջնելով ոտքով կ'երթայ խաններ, կը մտնէ գաւառացի պանդուխտներու խղճուկ նկուղները և անոնց կեղտոտ, ոճիտ անկողիներն երբ վրայ նստելով ժամերով զրոյց կ'ընէ, անոնց համար նամակներ կը գրէ և Պոլիսը մոռա-ցութեան տալով Հայաստանով կը զբաղուի»:

Ո՞վ գիտէ, թիրևս այդ «խղճուկ նկուղներ»ուն մէջ, այդ խո-նարհ յարկերուն տակն էր, որ Պատրիարք Հայրիկը գաւառացի պանդուխտներուն կը թելադրէր միանալ և ժողովրդական Հանրա-գրութիւն պատրաստել...:

ՀԱՅՈՅ ՀԱՅՐԻԿ

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՏԱՍՆԱՄԵԱԿ.

1870—1880

Ա.

„ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՑԱԻՈՑ ՊԱՏԿԵՐՆ“ ՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

ԱՃԿԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ամէն կողմերէն Պատրիարքա-
րան կը հասնէին պաշտօնական և մասնաւոր նա-
մակներ, տեղեկագիրներ և բերանացի լուրեր,
որոնք կը նկարագրէին գաւառներու Հայութեան արհաւրալից
կեանքը: Քիւրդերու բռնութիւնները, պետական պաշտօնեաներու
անիրաւ գործերը, կաշառակերութիւնն ու զեղծումները, իսլամա-
ցումներն ու անվերջ հարստահարութիւնները՝ մանրամասն, փաս-
տացի և յուզիչ կերպով նկարագրուած էին այդ նամակներու և տե-
ղեկագիրներու մէջ, որոնք Ազգային ժողովի առջև կը պարզէին
«Հայաստանի ցաւոց պատկերն» ու Հայ ժողովուրդի տանջանքի
պատմութիւնները: Յիշատակենք տասնեակ մը չոր փաստեր:

Մշոյ Դաշտին մէջ, քիւրդ բռնաւոր մը, շան լակոտ մը գրկե-
լով կը մտնէ գիւղական եկեղեցին և Հայ քահանային կը ստիպէ
թէ—«Պէտք է մկրտես այս լակոտը»:

Մալաթիոյ մէջ խումբ մը տաճիկներ խաչը կը կախեն շան
մը պոչէն և դէս ու դէն բշիւով կը զուարճանան: Կառավարութիւնը
կը տեսնէ այս զազրելի արարքը, բայց անտարբեր կը մնայ:

Խնուսի մէջ քիւրդերը կը փախցնեն հայոց քահանային աղջիկը,
կը բռնաբարեն և կաշառք առնելէ յետոյ կը վերադարձնեն:

Այաշկերտի մէջ բիւրդերը կը մտնեն Ս. Յովհաննու վանքը (Իւշ-Քիլիսէ) կը կողոպտեն և վանահօր գլուխը կտրելով կ'անհետանան։ Կառավարութիւնը լուռ է։

«Ահա բռնութեանց ձայներ կը խշխշան գեղի հրապարակը և գալով գալով մինչև Նոցա շեմը կը կոխեն։ Կամ տուրք ժողովոյն է կամ պարտատէրը կամ մի նոր տուգանք կամ բիւրդեր եկան զբաղ (ձմեռանոց)։ Լաց մանուկ, գնաց հայրը, գնաց մայրը։ Հայրը այն կողմը աղաղակ կը հանէ, տուրք կը պահանջեն, հարուած կ'ընդունի վասն զի փող չ'ունի։ Կինը դրան հոտ կայնած, սիրտը զէպի նորածին, և աչքերը զէպի ամուսին այս աղէտալի տեսարանին ու ցաւին յառած կը հեծէր, հեծեծէր. այժմ իսպառ թողուց մանուկը և թռաւ ու անցաւ մէջ այն աղէտից, յորմէ և իրեն բաժին ինկաւ, թիկունքն ու մէջքը հարուածեցին։ Ահա ծնողը մանկան, ահա մանուկ ծնողաց...»

«Կը տեսնաս, այն հրապարակի կշտից բանի հատ զօրքեր կ'անցնին և Նոցա մէջ շրջապատուած մի ողորմելի պառաւ և մի երիտասարդ շինական հայ կին...։ Այն ինչ ձայն էր, ինչ ձիւ էր, որ յանկարծ լսուեցաւ...։ Հարուած էր, որ տուին այն կնոջ, պարտուց համար բռնած կը տանին դատել ու տանջել...։

«Իջաւ զապթիէն իւր ձիուց բարեկց ու գնաց Ռէսի տուն, ուզածը կերաւ և ապա սկսաւ առաջարկել. պառաւ կնիկներ. մէկին կը հարկադրէին չորս մարդու տուրք տալ, պատճառ, որ սորա չորս որդիք Ստամբուլ են. բողոքեց թշուառ պառաւը, թէ 1 տարի 4 ամիս է, որ իմ որդին օտարութեան մէջ մեռեր է, բայց ո՞վ էր լսող։ Ինքն ասաց, ինքը լացաւ...։ Խնայէք մեզի։

«Արբուների տասանորդ ստացող՝ փայտ ձեռքը, զէնք վրան... հայհոյանք, սպառնալիք կը թափէ, մինչև փաթաթուիս ոտները, ծառայ դառնաս, շուն դառնաս, հագիւ տասն միջնորդով ու մէկ ոչխարով քեզ հետ հաշտուի»։

Այս փաստերը կ'արձանագրէր Հայաստանի ճամբորդ և Խրիմեան Հայրիկի տաղանդաւոր աշակերտ Գարեգին Վարդապետ Սըրուանձտեանցը։

Էսկիշէհիւրի մէջ տաճիկները հայերու հանդէպ ցոյց տուած էին անլուր բռնութիւններ և անարգանքներ։

Ագշէհրի մէջ երբ հայերը ննջեցեալ մը կը տանէին թաղելու՝ տաճիկները ծաղրի և նախատինքի ենթարկեցին յուզարկաւորները։ Կեսսարիոյ մէջ տաճիկներն ու չէրքէզները սանձարձակ կերպով ոճիրներ և բռնութիւններ կը գործէին։

Տիգրանակերտի գաւառներուն մէջ Պէշիր օղլի Սիւսն և արբանեակները կը հարստահարէին Հայ գիւղերը։

Մշոյ Դաշտի մէջ յայտնի աւագակ քիւրդ Ֆարիս և իւր եղբայրները ազատ ու համարձակ կերպով կը կողոպտէին հայերու ինչքերը։

Վանի Թիմուրզատէ կոչուած տաճիկ բռնաւորները կը սեփականացնէին հայոց հողերը։

Աբաղայի Դաշտի (Վան) քիւրդերը բռնութեամբ և ձրիաբար կը բանեցնէին Հայ գիւղացիները։

Արղընի-Մատէն քաղաքի ճամբաները կառուցելու համար կառավարութիւնը հայերէն տարապարհակ բանուորներ տարած էր։

Շաբին-Դարահիսարի Ալամէրիկ Հայ գիւղի Մէրան կոչուած վայրը, տաճիկները գրաւեւ էին։

Աղբակի Շէյխ Ջէլալէզլինը Հայ գիւղերու եկեղեցիները կողոպտել և դռները աղբով ծեփել տուած էր։

Նորդուզի մէջ քիւրդերը կը մտնէին հայոց գիւղերը և կը պահանջէին կանայք և աղջիկներ կամ անոնց փոխարէն կաշառք։

Ռշտունիքի Գուլի Խան քիւրդ բէկը Հայ գիւղացիներէն հողային ծանր հարկեր կը վերցնէր։

Խիզանի և մօտիկ գաւառներու Բէշիր, Սալման, Մուրատ, Ամար, Քէմալ, Եուսուֆ, Իպէ, Բէշիտ, Տէրվիշ և Սէլիմ անունով քիւրդ բարբարոսները իրենց արբանեակներով անուր ոճիրներ և չարիքներ գործեւ էին Հայ գիւղերու մէջ։

Մամրտանք և Սպարկերտ գաւառներու քիւրդերը կը յարձակուէին Հայ գիւղերու վրայ և կը ստիպէին, որ գիւղացիք գաղթեն։ Երբ գաղթը կը վերջանար քիւրդերը կը թալանէին և ապա կը հրդեհէին հայոց տունները։

Այսպէս լահա բովանդակ Տաճկահայաստանի ամէն կողմերէն քրդական և տաճկական զուլումներու, ոճիրներու և արհաւիրքներու մասին 529 բողոքագիրներ և տեղագիրներ⁷ կուտակուած էին Ազգային ժողովի սեղաններու վրայ։ Մայր երկրի Հայութեան տա-

ռապանքի ձայնին Կ. Պոլսոյ մէջ արձագանգ կուտային գաւառացի պանգուխտները, որոնք ժողովրդական հանրագրութիւններով հրապարակ կուգային և Պատրիարք Հայրիկին այս տողերը կը գրէին.

«Սըբազան Տէր. Մեր գաւառաբնակ հայրենակից եղբարց տառապեալ վիճակը մեր սրտին մահացու խոց մըն է... Անտարակոյս Ձեզի հետ մէկտեղ քոյր կրօնի և ազգութեան պատուոյն նախանձախնդիր սրտերը այդ անյուր և անօրինակ եղեռնագործութիւններէն կը ճմուրին. Ուստի կը խնդրենք, որ այս աղէտից անմիջապէս դարման մը տարուի»:

Եւ ահա կը կատարուի անխուսափելին: Ազգային ժողովը կը փոթորկուի. Երեսփոխաններու մեծ մասը սարսափի կը մատնուի. Խրիմեանը կը սլահանջէ, որ անպայման կարդացունին գաւառներէն հկած տեղեկագիրներ, բողոքագիրներ և ժողովրդական հանրագրութիւնները: Ժողովականներու մէկ մասը կը պնդէ, որ այդ վսաւ-գաւօթ թուղթերու ընթերցումը պիտի նկատուի ըմբոստութիւն Օսմանեան Բարեխնամ Տէրութեան դէմ: Ումանք կը պնդէին թէ այդ վտանգաւոր գրութիւնները Ընդհանուր ժողովին մէջ չը պիտի քննուին, ուրիշներ կ'առարկէին թէ ինչո՞ւ նման տեղեկագիրներ և հանրագրութիւնները Քաղաքական ժողովին ուղղուած չեն: Ընդհանուր տրամադրութիւնը խուսափողական էր, շատերը ժողովներուն չ'էին գար, Պատրիարքը կը լքուէր մեծամասնութեան կողմէ և օր մըն ալ վշտացած կը բացականչէր.

«Զիս նաւապետ կոչեցիր ազգային ալէկոծեալ նաւուն և նաւն ինձ յանձնելէ ետեւ ամենքնիդ ալ փախչելով զիս միայնակ թողուցիր. կը նայիմ չորս կողմս, բայց նաւաստի մը չեմ գտնեթ. Եթէ դուք կը փախչիր, միթէ ես չեմ կրնար. իմ թեքս աւելի ազատ են. վարդապետ ինչո՞ւ եղեր ենք. ազատութեան համար»:

Վերջապէս Ազգային ժողով յանձնառու կ'ըլլար կտրղալ ու լսել ծանօթ տեղեկագիրներն ու հանրագրութիւնները. Սակայն ժողովականներու մէջ կային համարձակ ու սրտցաւ անձեր, «շիտակ ու արի հոյ քաղաքացիներ», որոնք իրենց ձայնը Պատրիարքի ձայնին միացուցին:

Այդ բողոքներու կորովի ձայներէն մէջբերենք քանի մը կտորներ*).

*) Ատենագրութիւնը Ազգային ժողովոյ. Նիստ ԻՆ. 1870:

Իժիկինեան ԷՔէնցի. — Մասնաւոր եղելութիւններու անթիւ ե-
լած բողոքները գոհացուցիչ վախճան մը չեն ընդունած և ասկէ
ծագած է ահա այս հանրական բողոքի գաղափարը:

Ասեմապետ. — Խնդրէն կը շեղիք (տեսնելով, որ վերջին խօսքը
կառավարութեան դէմ տեսակ մը բողոք է):

Իժիկինեան. — Պաշտօններէն եկած բողոքները հաղորդուած են Բ.
Իրան և Տէրութիւնն ալ հոգ տարած է. բայց գաւառներէն դատրած
չեն երբէք հարստահարեալ ժողովրդեան հեծեծումները:

Երեմիա Եպիսկոպոս Տէվկանց. — Ստիպուած եմ իմ խղճիս
պարտք, հայրենեացս պարտք, մարդկութեան պարտք կատարել,
առանց ինչ երկիրդի և տարակուսանաց, զի պիտոյ է համառօտիւ
բացատրել մեր եղբարց վրայ ծանրացած աղէտալի հարուածներ
ու հարստահարութիւնը:

Այլ Երեսփոխան. — Հոն բռնաւորաց խումբ մը կայ. քիւրդն է անի,
որ մեզի պէս հպստակ չէ տէրութեան, որ տուրք չտար, այլ թըշ-
ուառ հայը կը կեցեբէ և կ'ասպատակէ զէն ի ձեռին:

Խրիմեան Պատրիարք. — Բան մը կայ, որ պիտի բացատրեմ վարդա-
պետօրէն. Հայաստանի մէջ հարստահարութիւնը միշտ կայ և պիտի
շարունակէ, քանի որ հոն երկու եղբայր, երկու ժողովուրդ կը բնա-
կին, որոց մէկի ձեռք աւետարան և միւսին ձեռքը դուրան կայ...:
Անկարելի է, որ քիւրդն ու հայը իրարու հետ հաշտուին, մանա-
ւանդ որ մէկը սուր ունի եւ կը հաւուածէ, միւսն աւետարան ու-
նի և կը շարշարուի...:

Այս շարիքի, այս անհաւասարութեան դէմն առնելու համար,
Խրիմեանը կ'առաջարկէ, որ Հայաստանի մէջ քրիստոնեաներն ու մահ-
մետականները հաւասարապէս պետական պաշտօնեաներ դառ-
նան, վասնզի՝

«Երբ հաւասարութեան սկզբունքն ի գործ դրուի և քիւրդը
տեսնէ, որ քրիստոնէին մէջքն ալ պաշտօնական թուրմը կայ կախ-
ուած և Կուսակալի պաշտօն կը բարձրանայ այն ատեն կ'ըմբռնէ
օրինագրքի ոգին»:

Եւ Պատրիարքը նուիրական ու ծանր պարտականութիւն կը դնէ
Ազգային Ժողովի վրայ, որ Հայութեան տառապանքներն ու հարս-
տահարութիւնները խոր և մանրակրկիտ քննութեան ենթարկուին:

Նա կտրուկ կերպով կը պահանջէ, որ Ազգային ժողովը, առանց վերապահութեան, Բ. Դրան դիմէ և ճար ու դարման գտնէ, վասնզի տառապանքի և հարստահարութեանց մէջ ապրող ժողովուրդը յոյսը սրտին, լոյսն աչքերուն՝ իւր ազատութիւնն ու բարօրութիւնը՝ Ազգային ժողովէն և Խորհմանէն կը սպասէր:

Եւ ահա 1870-ի Նոյեմբեր 27-ին կը գումարուի Ազգային ժողովի պատմական նիստը: Խորհրդաւոր լուծիւն: Լուրջ և սառն դէմքերը պարտականութեան և գիտակցութեան զգացումներով պատուած են: Խորհման Հայրիկը կորովի և զգայացունց ճառով մը կը յուզէ գաւառաբնակ Հայութեան տառապանքի հարցը և կը պահանջէ, որ Ազգային ժողովը գործնական միջոցներու դիմէ: Հայութեան Պատրիարք Հայրիկը յուզումով և արցունքով կը ներկայացնէր «Հայաստանի ցաւոց պաշկեւն», որուն կենդանի վկան ինքն էր, որ ժողովուրդի ցանկութեամբ եկած էր այդ «ցաւոց պատկեր»-ին դարման գտնելու: Յիշեալ նիստին մէջ Հայրիկը կը բացականչէր:

«Հարկ է խոստովանիլ. թէ ես հանճարեղ չէի, բաղաբազէտ չէի, ժամանակին պահանջած մարդը չէի: Ի՞նչ էր պատճառ, որ Ազգն ընտրեց զիս: Զգիտելով ուրիշ պատճառներ, զորս Երեսփոխանական Ընդհանուր ժողովը կրնար ունենալ, սա միայն գտայ, որ ի վաղուց անտի թշուառներու հետ ապրեր էի, սիրտս կարեկից էր անոնց, ուրեմն Ազգը զայս կը պահանջէր յինէն: Խոնարհելով Ազգի ընտրութեան առաջ, եկայ ստանձնեցի այս ծանր լուծը: Մայր եկեղեցւոյ բեմին վրայէն ժողովրդեան խուռն բազմութեան խոստացայ, որ պատրիարքութեանս մէջ Ազգին թշուառութիւնը պիտի ներկայացնեմ բարեխնամ տէրութեան և դարման խնդրեմ:

«Ժողովուրդն անմուռն ոչխար մը դարձած, ոչ իւր իրաւունքներն կը ճանաչէ, ոչ պիտոյքնիրը կը զգայ և ոչ օրինաց տեղեկութիւն ունի...: Աշխարհի արդի դրութեան համեմատ՝ ով որ տգէտ է, պիտի բռնաբարուի և լոյսը միայն ազատութիւն վայելէ»:

Խորհմանի այս ճառէն յետոյ Ազգային ժողովը կ'որոշէ կազմել «Քննիչ Յանձնաժողով» մը՝ «Գաւառացի ազգայնոց կրած հաւսահարութիւններու պատճառները քննելու եւ դարմանը խորհելու համար»: Այս Յանձնաժողովին կ'անդամակցէին 4 հոգեւորականներ և 5 աշխարհականներ՝ նախագահութեամբ Ներսէս Եպիս. Վարժա-

պետեանի: Յանձնաժողովը 1870-ի Դեկտ. 14-ին գործի անցաւ և բարեխիղճ ու մանրակրկիտ կեպով քննեց գաւառներէն Պատրիարքարանին և Ազգային Ժողովին ուղղուած հարիւրաւոր բողոքադիրներ, մասնաւոր ու ընդհանուր բնայթ կրող տեղեկագիրներ, արիւնով ու արցունքով զրուած նամակներ, որոնք ամբողջ ժողովուրդի մը հսկայ տառապանքի կը ցուցադրէին: «Քննիչ Յանձնաժողով»ը ամբողջ 10 ամիս (1870 Դեկտ.—1871 Հոկտ.) լուրջ և յամառ աշխատանքով յաջողեցաւ Հայաստանի—Մայր Երկրի սրտին և հեռաւոր գաւառներու մէջ ապրող Հայութեան բարոյական, ֆիզիքական, նիւթական և քաղաքական սոսկալի կեանքը հարազատօրէն պատկերացնել, Ազգային Ժողովին ներկայացնելով այն նշանաւոր Տեղեկագիրը, «այն արիւնոտ պատմական փաստաթուղթը», որուն Ա. մասը կը պարզէ հետեւեալ կէտերն իբրև հիմք և առիթ ժողովրդական բողոքներու և դժգոհութեանց, այսպէս.

Ա. Պետական տուրքերու հաւաքման մէջ գործ զրուած բացայայտ ապօրինութիւնները:

Բ. Կառավարական ամէն տիպի պաշտօնեաներու զեղծումներ և կաշառակերութիւն:

Գ. Դատարաններու մէջ քրիստոնեաներու իրաւանց ոտնահարումը և իբր վկայ չ'ընդունուիլը:

Դ. Հարստահարութիւններ, բռնութիւններ և ամէն տեսակ արհաւիրից գէպքեր և ոճիրներ:

Այս նշանաւոր և անգրասիկ Տեղեկագիրը «այնու ամենայնիւ դեռ չէր տալիս լիակատար պատկերը Խիւրբահայոց դժոխային գոյութեան: Դեռ դժգոյն էր և վեհերոտ այդ առաջին Յիշատակագիրը, Բայց և այնպէս այդ կիսատ ու երկշոտ փաստագիրն անգամ ահագին լոյս էր սփռում երկրի կացութեան վրայ, մերկացնում էր նրա էական ու մշտնջենաւոր վէրքերը: ...Առաջին անգամը ցուցադրելում էր հայ ձեռքերով քրդական աւատապետութեան էութիւնը, այն սոսկալի խարազանը, որ ամենից աւելի էր կորացրել Հայաստանցու մէջը, որ ամենից աւելի էր ցամաքեցրել նրա կեանքի ու ապրուստի աղբիւրները: Ղերջապէս առաջին անգամն էր, որ հայկական խնդիրը, իր հրատապ պահանջներով, ամբապնդուած հազարաւոր աղաղակող փաստերով պիտիներթար բաղխելու Օսմանեան

կառավարութեան զուգը, պիտի ներկայացէր սաղրագամին և սուլթանին: Տեղեկագիրը ասում է, որ ամենից առաջ ասպատակութեան ու հարստահարութեան ենթակայ են էրզրումի և Դիարբէկիրի վիլայէթները այն է՝ Վան, Քղի, Դերջան, Բաղէշ, Մուշ, Չարսանճաք, Տիգրանակերտ, Սղերդ, որ այդ գաւառները հարստահարող աւազակների անունները ծանօթ են յակաւնէ յանւանէ և տեղեկագրւած, որ «այնպիսի եղելութիւններ կան, որ ընթերցողին սոսկում կուտան»: ... Տեղեկագիրը յայտարարում է, որ պատրիարքական թագրիրները (տեղեկատու գրութիւններ) մնացել են անհետեանք, որ այդ թագրիրների նիւթ են եղել՝ կառավարական պաշտօնեաների զեղծումները, կանանց և մանկանց բռնի խլամացումը, ապա և աւազակութիւններ, առևանգութիւններ, ըսպանութիւններ եայլն*):

Տեղեկագրի ընթերցումը սարսուռ ազդեց Ազգային ժողովի անդամներուն: Խորհրդաւոր և ճշդող լուծիտան մէջ յանկարծ հնչեց Խրիմեանի ձայնը.

«Կեանքիս մեծ մասը մեր խեղճ ժողովրդեան մէջ անցուցած եմ, ուստի դիտել կուտամ ժողովոյն որ ամենեին չափազանցութիւն չկայ Տեղեկագրին մէջ և Յանձնաժողովը խնամով հաւաքած է ինչ որ ամենակարեօրն էր»:

Այսպէս ահա, Պատրիարք Խրիմեան Հայրիկի յամառ և յարատեւ ջանքերու շնորհիւ Ազգային ժողովը ուշի ուշով և սրտի խորին կնկիծով կը դիտէր «Հայաստանի ցաւոց պատկերը», որ կը ցուցադրէր Թիւրքիոյ գաւառաբնակ Հայութեան կենդանի նահատակութեամբ լեցուած արիւնոտ և արցունքոտ կեանքը:

Այդ ահաւոր կեանքն էր ահա, որ Խրիմեանի յամառ աշխատանքի և հուժկու կամքի շնորհիւ ուշադրութեան կ'առնուէր, կ'ուսումնասիրուէր Ազգային ժողովի կողմէ և «Քննիչ Յանձնաժողով»-ն ալ կը կազմէր այն նշանաւոր տեղեկագիրը, այն «արիւնոտ պատմական փաստաթուղթը, որ Հայաստանի ցաւոց պատկերն» էր: Հայութեան «ցաւոց պատկեր»էն, յոռ տառապանքէն և արիւն-

*) Միբայէլ Վարանդեան.—«Հայկական Շորժիմնի Նախապատմութիւն». Հատոր երկրորդ. Ժընեվ. 1914. էջ՝ 55—57: Հղատ. Հ. Յ. Դ.—Կան:

արցունքէն ահա ծնունդ կ'առնէր ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ, որուն վրայ, տասնեակ տարիներու ընթացքին պիտի կառուցուէր Հայոց Ազգային. ազասագրական եւ յեղափոխական բարձումներու արինազարդ եւ հոյակապ պատմութիւնը:

Բ.

Փ Ո Ւ Շ Է Պ Ս Ա Կ

Խրիմեան Հայրիկը Մայր Երկրէն երբ մայրաքաղաքը կը հասնէր եւ պատրիարքական գահին վրայ կը բազմէր, անոր հակառակորդներն ու թշնամիները ամէն կողմէ սև եւ մութ աշխատանքի կը լծուէին զայն յաշտ ժողովրդեան եւ պետութեան վարկաբեկելու եւ տապալելու համար. Թուրք կառավարութեան համար բնաւ ցանկալի չէր, որ Խրիմեանի նման անսահման ժողովրդականութիւն եւ վստահութիւն վայելող անձ մը պատրիարքական գահին վրայ նշուտէր. Բայց կառավարութիւնը համոզուած էր, որ եթէ Խրիմեանի պատրիարքական ընտրութիւնը չը հաստատէր, այն ատեն ոչ միայն Հայաստանի, այլեւ Կ. Պոլսոյ մէջ, լուրջ դժգոհութիւններ եւ մինչև անգամ բողոքներ եւ ցոյցեր կրնային յառաջ գալ. Կառավարութիւնը թէ Մայր Երկրի եւ թէ Կ. Պոլսոյ մէջ, գաղտնի կերպով, թե ու թիկունք կուտար Խրիմեանի թշնամիներուն, իսկ առերես կը պաշտպանէր Պատրիարքարանի իրաւասութիւնը: Տաճկական այս նենգամիտ քաղաքականութենէն մեծապէս կ'օգտուէին Խրիմեանի թշնամիները, որոնք ազատ կերպով հրապարակ կուգային եւ դաւեր կը սարքէին անոր դէմ:

Մշոյ Ս. Կարապետի վանքի միաբաններէն Կարապետ եւ Եսայի վարդապետները, (որոնք Խրիմեանի թշնամիներն էին) 1870-ին Կ. Պոլսոյ մէջ հրատարակեցին «Յեեֆեաբքի»*) վերնագրով գրքոյկ մը — «Սրբազան հօր դէմ տետրակ մը», որ կը բովանդակէր զրպարտութիւններ, բամբասանքներ եւ ամէն տեսակ վարկարեկիչ խօսքեր: Այսպէս ահա, Փուլէ Պուսկ կը հիւսէին Հայրիկի համար:

*) Աշխատասիրութիւն Կարապետ եւ Եսայի վարդապետաց, միաբանից, Ս. Կարապետի վանաց Մշոյ, Կ. Պոլիս, 1870:

Խրիմեանը կը լռէր և անյիշաչար ընթացք մը ցոյց կուտար այդ սևահոգի վեղարաւորներու հանդէպ: Սակայն գաւառացի պանդուխտները Պատրիարքին դիմելով կը պահանջէին, որ այդ վարդապետները կարգաւոյժ ընել տայ կամ այլ պատիժ տնօրինէ:

Այդ առեւններ (1870) Կ. Պոլսոյ մէջ, Դէորդ Այվազեանի խմբագրութեամբ լոյս կը տեսնէր «Մամուլ» («Արձագանգ հասարակաց, հանդէս զաւեշտական») թերթը, որ կը հրատարակէր Մէփիստօփէլ ծածկանունով հեղինակի մը կողմէ գրուած «Հէմ ափնի, հէմ նամազ, հէմ ճիսիվիզ» (Եւ որսորդ, և՛ լարախաղաց, և՛ խորամանկ) վերնագրով 61 էջանոց գրքոյկ մը*)՝ ի պատասխան «Երեւելաթի» գրքոյկի անպատկառ հեղինակներուն:

Մէփիստօփէլի գրքոյկի մասին Կ. Պոլսոյ «Մասիս» շաբաթաթերթը (1870, թիւ՝ 1006) այս տողերը կը գրէր.

«Հէմ ափնի, հէմ նամազ, հէմ ճիսիվիզ. Ս. Պատրիարք Հօր դէմ բանի մը շաբաթ առաջ Մշեցի Կարապետ և Եսայի անարժան վարդապետաց կողմէ հրատարակուած Երեւելաթի անուն գարշելի տետրակի մը զրաբանութեանց արժանաւոր կատակախառն հերքում մ'է, Մամուլոյ խմբագրութեան կողմէ հրատարակուած»:

Վանի Առաջնորդ Պօղոս Վարդապետ Մէլիքանը Հայ «իշխան»ներու և կառավարութեան պաշտպանութեամբ՝ սանձարձակ կերպով ամէն տեսակ բռնութիւններ և ազգադաւ ու հակաժողովրդական քայլեր կ'առնէր**): Ժողովուրդը զգուած էր անոր առաջնորդական գործելակերպէն, որուն դէմ խիստ բողոքներ ուղղուեցան Պատրիարքին և Ազգային ժողովին, պահանջելով, որ Պօղոս Վարդապետը հեռացուի Վանէն: Խրիմեան Հայրիկը, առանց Քաղաքական և Կրօնական ժողովներու կարծիքն առնելու, կը հրամայէ, որ Պօղոս Վարդապետը պաշտօնանկ ըլլայ և երթայ Բայազիտ արքունի:

*) Կ. Պոլիս. Տպագրութիւն Ռ. Յ. Քիւրքճեան. 1870:

**) Այս մասին Ապօղոսեանները (խրիմեանականներ) հրատարակեցին «Ամբաստանութիւն Վանայ Պօղոս Վարդապետի վրայ» անունով գրքոյկ մը (Կ. Պոլիս. Տպագրութիւն Սամուէլ Ղ. Պարտիզպանեան և Ընկ. 1874 էջ՝ 77) որուն ի պատասխան և հերքում Պօղոսեաններն ալ (հակախրիմեանականներ) հրատարակեցին «Խրիմեան եւ գործք իւր. Հերիւմն Ամբաստանագրի Պօղոս Վարդապետի» վերնագրով գրքոյկը. (Կ. Պոլիս. 1874. էջ՝ 84: Տպարանի անունը չը կայ):

Պատրիարքի հրամանը կը կատարուի նոյնութեամբ: Այս ատենն է ահա, որ պօղոսեանները գլուխ կը բարձրացնեն Խրիմեանի դէմ, Ազգային ժողովին կը դիմեն, քննութիւն և դատ կը պահանջեն: Ազգային ժողովը կը փոթորկուի: Պատրիարքի գործունէութենէն դժգոհ տարրերը — թրքասէր և պահպանողական կարգ մը էֆէնտիներ — կը լարուին Խրիմեանի դէմ և կը գտնեն, որ — «Ս. Պատրիարք Հայրը ինքնագլուխ գործեր կը կատարէ»: Ազգային ժողովի անդամները կը բաժնուին երկու մասի. մէկ մասը համակիր Խրիմեանին, իսկ միւս մասը՝ հակառակորդ:

Հակառակորդներու գործօն և ազդեցիկ դէմքերն էին Գրօնական ժողովի Ատենագպիր Մատթէոս Վարդապետ (յետոյ Եպիսկոպոս, Պատրիարք և Կաթողիկոս) Իզմիրեան, Քաղաքական ժողովի Ատենագպիր Ստեփան Փափագեան և ուրիշներ, որոնք բուն կերպով կը պայքարէին Խրիմեանի դէմ, որ յաճախ կը դժգոհէր թէ — «Տիրող Սահմանադրութիւնը կը կաշկանդէ Պատրիարքի գործունէութիւնը, ես Սահմանադրութիւնը կը յարգեմ իսկ տառը՝ ոչ»: Իսկ հակառակորդները կը պատասխանէին Խրիմեանին — «Իրաւ է թէ արդի Սահմանադրութիւնը իւր թերութիւններն ունի՝ բայց վարչական մեքենայն չը խանգարելու համար՝ պէտք է առայժմ կէս առ կէս գործադրել տիրող օրէնքը՝ մինչև որ բարեփոխուելով աւելի կատարելագործուի»:

Պատրիարքի հակառակորդներն ու թշնամիները այնքան առաջ գնացին, որ «ամէն տեսակ աններելի միջոցներ — զրպարտութիւններ և կաշառք» ի գործ դրին «Խրիմեանին տապալելու համար» կը գրէ Խ. Մալումեանը («Խրիմեան», էջ՝ 74):

Խրիմեանի թշնամիներն ու հակառակորդները և Ազգային ժողովի ընդդիմադիրը հոսանքը «Ղալաթիոյ Օճախ» կոչումով ճանչըցուած էին: Այդ «Օճախ»ը յաճախ կ'այրէր ու մօխիրի կը վերածէր ժողովրդական կամքն ու զգացումը և կը խեղդէր արդարութեան և իրաւունքի ձայները: «Ղալաթիոյ Օճախ»ն էր դարձեալ, որ Խրիմեանի մասին վարկաբեկիչ յօդուածներ և զրութիւններ կը հրատարակէր կաշառուած քանի մը հայ թերթերու մէջ: Կարապետ և Եսայի վարդապետներու գրած «Երեքշարթի» գրքոյկն ալ «Ղալաթիոյ Օճախ»ի ջանքերով լոյս տեսաւ: Մատթէոս Վարդապետ Իզ-

միրլեան*), Ստեփան Փափագեան և Քրիստոստուր Ղազարոսեանն էին «Ղալաթիոյ Օճախի ղեկավար և ազդեցիկ գէմբերը, որոնց «խստադատ ուղղամտութիւնը չէր կրնար սանձահարել ամբոխայոյզ կիրքերը գռեհիկ հոգիներուն» կը գրէ Թորգոմ Արքեպ. Գուշակեանը («Խրիմեան Հայրիկ» էջ՝ 56) աւելցնելով, որ «Խրիմեան ընդմիշտ պահեց իր համարումն ու համակրանքը այս երեքին հայրենասիրութեան նկատմամբ»։ Հիացման արժանի է Խրիմեան Հայրիկի անյիշաչարութիւնը և բրիստոնէական ներողամտութիւնը, որուն առջև կը խոնարհուէին անոր թշնամիներն ու հակառակորդները։

Ահա այսպէս փշալից, տատասկապատ և ցուրտ միջավայրի մը մէջն էր, որ կը գործէր Խրիմեան Հայրիկը։ Պատրիարքական գահը, յիւրաի, վերածուեցաւ Գողգոթայի մը, որուն գագաթին վրայ կեցեր էր Հայրիկը և կը լսէր մեղադրանքի և զրպարտութեանց ձայները։ Վասպուրականէն սկսեալ մինչև Տարօն, Էրզրում և Կ. Պոլիս — «Խաչ հան զդա, խաչ հան զդա» կը կանչէին սևահոգի հոգևորականները, ազգադու և տաճկասէր էֆէնտիներ, հակաժողովրդական «իշխան»ներ, խաւարամիտ աղտներ և կաշառուած խմբագիրները, որոնք մէկ մէկ ՓՈՒՇԷ ԳՍԱԿ ձեռքերնին բռնած՝ կը պատրաստուէին փռապաշտել Հայրիկի հոյակապ ճակատը, երբ Մայր երկրէն, Հայրիկի ծննդավայր Վան-Վասպուրականէն, հասարակ և զեղջուկ ժողովուրդի սրտի խորքերէն՝ հուժկու և բարձր, անուշ ու բաղցր ձայն մը կը հնչէր։

— «Հայրիկ Հայրիկ... բո հայրենիքը, Հայ ժողովուրդը և զաւակներդ բեզ հետ են...»։

Աշնանային տխուր և մռայլ երեկոյ մըն էր, 1872-ին Նոյմբերին։ Խումբ մը վանեցի պանդուխտներ կը մտնէին Պատրիարքարան և ներկայանալով Հայրիկին կ'ըսէին.

— Սըբազան Հայրիկ, Վանէն Պոլիս հասան խումբ մը երիտասարդներ, որոնք ուրախ և տխուր շատ մը լուրեր բերած են երկրէն։ Մենք համեստ ընթրիք մը պատրաստած ենք մեր խանին մէջ, Աբրահամ Աղա Սօլախեանին մօտ։ Կը խնդրենք, որ դուր ևս ներկայ լինէիք։

*) Իզմիրլեանը 1870-ի Յունուար 14-ին Խրիմեան Պատրիարքի անձնական քարտուղար նշանակուեցաւ և հմտութեամբ կատարեց այդ պաշտօնը, իսկ 1871-ին ընտրուեցաւ Ազգային ժողովի անդամ։

Հայրիկը ուրախու թեամբ կ'ընդունէ այս հրաւերը և կ'երթայ. Վանէն եկած նորեկ երիտասարդ պանդուխտները Հայրիկի անվերջ և հետաքրքիր հարցերուն գոհացում կուտան: Ամէնքն ալ ուրախ են, կը զրուցեն հին և նոր օրերու մասին և հայրենիքի համա ու հոտը կը վերյիշեն: Պատրիարքը պանդուխտներուն հաւասար ընկեր դարձեր է և անոնց «կեդտոտ ու ոճլոտ անկողիններու վրայ նստած Հայաստանով կը հետաքրքրուի»: Այնտեղ կան նաև մշեցի, կար-նեցի, սերաստացի և այլ գաւառացի պանդուխտներ, որոնք հոգեկան ջերմ գգացումներով լեցուած՝ կը զրուցեն ու կը կատակեն: Պատրիարք և պանդուխտները միասին նստած... «Ըլլալիք բան է այս, ասանկ բան տեսուած է» պիտի հարցնէին անշուշտ պոլսեցի Հայ էֆէնտիներն ու աղաները, իսկ Խրիմեանք բարի և անհոգ ժպիտով մը պիտի պատասխանէր. «Եղած բան չ'էր՝ բայց եղաւ, տեսած չ'էիք՝ բայց հիմայ տեսաք»:

Կը պատրաստուի ընթրիքի սեղանը, որուն զլուխը Հայրիկն է բազմած, Աբրահամ Աղան ալ կողքին, Կ'ուտեն, կը խմեն, կը զրուցեն, կը կատակեն: Հայրենի յուշ-յիշատակներով կ'ոգնորուին ու կը յուզուին: Հայրիկը պարզ և յուզիչ բաժակաճառ մը կը խօսէ և իւր բաժակը կը խմէ գաւառացի պանդուխտներու կենացը բարեմաղթելով, որ անոնք շուտով հայրենիքը վերադառնան և իրենց ընտանիքին և հող ու ջրին կապուած մնան:

— Տղաներ «Պանդուխտ Վասպուրականցի»*) երգեցէք, կ'ըսէ Հայրիկը: Ամէնքն ալ լուռ են, ուրախ դէմքերը թախիծով կը պատուին, երբ յանկարծ պանդուխտներէն մէկը բարձր և անուշ ձայնով մը կ'երգէ:

«Թող ախպէր, թող, որ իմ սիրտ կրակ ու բոց վառուած էլնի,
Թող իմ աչքը կլկլացոյ պղտոր պղտոր ախպիւր էլնի:

*) Այս երգի հեղինակն է Տիգրան Ամիրջանեանը, որ իւր գրած երգերու եղանակներն ալ յօրինած է: «Պանդուխտ Վասպուրականցին» (ընդամենը 9 տուն կամ 52 տող) ժողովրդական սիրուած երգ մըն է, որ առաջին անգամ լոյս տեսած է Վարդայ տպարանէն, հեղինակին «Միմունջ» գրքոյկին և ապա Միքայէլ Միանսարեանցի նշանաւոր «Քնար Հայկական» և ուրիշ բազմաթիւ երգարաններու մէջ:

Թէ տիւն էլ արտսունք ունիս արե ծիկ խետ ու լաց արա,
Մեր արտսունք թող ամպ կտրի, Հայոց դաշտեր անձրև էլնի:

Թողեր ենք ծէթկիկ ծեազերս խեղճ ու կրակ վէր պաղ թօրվան,
Թողեր ենք մեր կողակիցք վզիկ ծռած կէլու պերան...»:

Պանդուխտ երիտասարդները լուռ և անձայն կը մղկտան և աղօտ ճրագի լոյսին տակ անոնց արցունքոտ աչքերը փայլ կուտան. Հայրիկը խորապէս յուզուած կը սրբէ արցունքները և ձեռքը ճակատին դնելով լուռ և տխուր կը խորհրդածէ:

— Հայրիկ ջան քո կենաց, կեանքիդ մատաղ. անիւն աշխարհ... այս ալ կ'անցնի, ամէն կողմէ կը ձայնեն սեղանակիցները և բաժակնին կը խմեն Հայրիկի կենաց:

— Տղաներ, Հայրիկի թանկագին կենաց վրայ պատշաճ երգ մը երգեցէք, կ'ըսէ Աբրահամ Աղան:

Նորեկ պանդուխտները ձէն-ձէնի կուտան ու կ'երգեն.

Հայրի՛կ, Հայրի՛կ, քո հայրենիք
Վասպուրական մեր աշխարհ,
Վարդի փոխան քեզ փռչ բերան,
Յաւերդ դպտան բիրտ հազար:

Մայիսն եկան տիտաններով,
Վարդի թրփիի որունեց.
Փոխան թրփի փրչեր գտան,
Լաշահատաւ ձայն հանեց:

Հայրիկն ասաց— «Իմ հայրենեաց
Փռչն սնուչ է քան գփարդ.
Ես այն փրչոց մեջը դարձեալ
Կը որոնեմ սիրուն վարդ:

Այն սայրաստուր փրչերն ամեն,
Փո'հնջ հապեցեք շարե-շար,
Թողեք գլխիս պսակ հիշուն,
Որուն ձախառտ է յօժար»:

Վասպուրական, է՛ր, չը մանչե՛ս
Զոռ բարեբարդ անանան.
Ի՛նչ հատուցում'ալդ զոր առնես,
Արդա՛ր եղո՛ւ ամեն բան:

Հայրի՛կ, Հայրի՛կ, քո սուրբ ձախառ
Արիւն, արցունք են ո՛ր միշտ,
Փթթեալ փարդից հարմիր թերթեր
Կը պսակեն փառօք զարդ...

Առաջին անգամն էր, որ Հայրիկը կը լսէր իւր անուան ձօնուած այս երգը. Անոր սիրտը յուզմունքով և աչքերն արցունքով կը լեցուէին. Այդ երգն ու ձայնը կուգային երկրէն՝ «Վասպուրական մեր աշխարհ»էն որ «վարդի փոխան» Հայրիկին «փուշ բերաւ» և անոր ցաւերը «բիւր հազար» դարձուց. Հայրիկը իւր հայրենիքի փուշն

աւելի կը սիրէր քան օտարի վարդը և «այն փշոց մէջը դարձեալ» կ'որոնէր զարդ ու վարդ: Ազգն ու հայրենիքը՝ «Այն սայրասուր փրշերն ամէն» շարէշար կապեցին և Հայրիկի ճակատին Փուշէ պսակ հիւսեցին:

«Հայրիկ, Հայրիկ... քո սուրբ ճակատ» արիւնազարդ և աչքերդ արտասուելից՝ թող տեսնէ Հայ ժողովուրդը և քո գովքը երգէ:

Կէս գիշերին ընթրիքը կը վերջանար: Հայրիկը կ'օրհնէր պանդուխտներն ու կը հեռանար և այնուհետև ամէն օր ու ամէն տեղ կը լսէր այդ երգի քաղցրանուշ թրթիռները—Հայրի'կ, Հայրի'կ քո հայրենիք...»:

Գ.

ՎՇՏԱՊԱՏՈՒՄ ՏԵՂԵԿԱԳՐԻ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

«Քննիչ Յանձնաժողովը»՝ Ներսէս Եպիս. Վարժապետեանի նախագահութեամբ, արդէն Ազգային ժողովին մատուցած էր Տաճկահայութեան տանջանքի նշանաւոր և ծանօթ Տեղեկագիրը, որուն ընթերցումը սարսուռ և յուզում յառաջ բերած էր ժողովականներու մէջ:

Պատրիարք Հայրիկը և Ազգային ժողովի անդամներէն հայրենասէր, գաղափարական և գիտակից ընտրեալ խումբ մը կը պնդեն, որ Տեղեկագիրը անմիջապէս քննութեան առնուի և Բ. Դրան մատուցուի: Սակայն անդամներու ճնշող մեծամասնութիւնը կը զգուշանայ Տեղեկագրին քննութենէն և միշտ կը ջանայ, որ ժողովը զբաղուի այլ հարցերով, որոնց մէջ ուշագրաւ էին Գիլիկիոյ Կաթուղիկոսութեան իրաւասութեան և Աղթամարի Խաչատուր Կաթուղիկոսի ոճրապատումի տարիներով ծեծուած հարցերը: Ազգային ժողովի այդ կասկածամիտ և զգուշաւոր անդամներու մեծամասնութիւնը, սակայն, կը ստիպուի տեղի տալ և «Քննիչ Յանձնաժողով»-ի Վշտապատում Տեղեկագիրը քննութեան կ'ենթարկուի 1871-ի Հոկտ. 22-ին, (Գ.-ըդ նիստին*) մէջ:

*) Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ. 1871. Կ. Պոլիս:

Պատմական և հանդիսաւոր էր այդ նիստը, որուն Ատենապետ Գրիգոր Օտեանը ծանր ու խորհրդաւոր շեշտով մը կը խօսէր.

«Երեսփոխանական Ժողովը հաստատուած օրէն այսպիսի ծանր, այսպիսի փափուկ և ամէնուն սիրտը թրթռացնող խնդիր մը չէ ներկայացած Ժողովոյս, կրնամ աւելցնել թէ ոչ երբէք խնդիր մը այսպէս յարմար ժամանակի մէջ ներկայացած չէ»։ Ապա հարց կուտայ.

«Գաւառական հարստահարութեանց ճեղեկագիրն՝ ժողովն այսօր քննութեան պիտի առնու՞ր քէ ոչ»։

Ազգային Ժողովը միաձայնութեամբ կ'որոշէ քննութեան առնել ծանօթ Տեղեկագիրը.

Ատենապետը դիտել կուտայ, որ - «Տեղեկագիրը երկու մասերու բաժնուած է, է առաջինոյն մէջ գանգասներ կը պարունակեն, իսկ երկրորդը անոնց դաւմանները ցոյց կուտայ։ Առաջին մասը չեմ կարծեր, որ վիճաբանութիւն վերցնէ, եթէ չափազանցութիւն կամ պակաս տեսնուի՝ միայն ցուցնելու է. գալով երկրորդին՝ այն է դարմաններուն կ'ըսեմ, կ'առաջարկեմ որ մի առ մի պէտք է վիճաբանինք անոնց վրայ։ Կը հարցնեմ արդ թէ՛ Ա. մասի վրայ դիտողութիւն ընող կ'այ»։

Պատրիարք. — Կարծեմ շատ մանրմունք բաներով զբաղելու չենք.

Ատենապետ. — Քանի որ ուրիշ դիտողութիւն ընող չկայ, ուրեմն առաջին մասի վրայ վիճաբանութիւնն սպառած է, ուրեմն և երկրորդին վրայ է խնդիրը, որ և արդարեւ Տեղեկագրին պինդ կարեւոր մասն է.

Տեղեկագրին Բ. մասը կը թելադրէր երկու կարեւոր և հիմնական կէտեր իբր դաւման եւ փրկութեան միջոց.

Ա) Քիւրդներն ու չէրքէզները և բոլոր լեռնական ու վաչկատուն ցեղերը պէտք է զինաթափ ըլլան, իսկ եթէ ոչ հայերն ալ իրաւունք պիտի ունենան զէնք կրելու.

Բ) Զինուորական տուրքի (պէտէլը ասքէրիյէ) փոխարէն զինուոր տալ պետութեան և ընդհանուր հայրենիքի համար արիւն թափել.

Պէկեան Էճէնի. — Կամ քրդաց ձեռքն զէնքն առնուի և կամ հայոց ձեռքը զէնք տրուի... Այս խօսքը բնաւին աղէկ չէ. կարծեմ միայն քրդաց ձեռքի զէնքն առնուի ըսելը բաւական է։

Իսկ հայոց ձեռքը զէնք տրուի ըսելը ծանր է և ես պատշաճ չեմ համարիր...

Ի վերջոյ ժողովը խիստ փափկանկատ և զգուշաւոր դիրք կը բռնէ «հայոց ձեռք զէնք տալու» հարցի մասին և կը զբաղուի զինուորագրութեան խնդրով:

Սեփական Փափագեան. — Զինուորագրութիւնը բարոյապէս պիտի զօրացնէ Հայ ժողովուրդը և զգացնէ, որ ինքն ալ երկրին տէրն է... համահաւասար պարտաւոր իր օսմանցի հայրենակցին հետ իր ծառայութիւնը մատուցանել երկրին: Զէնքը ներկայ ժամանակիս մէջ պատուոյ, ընչից և կենաց պահպանութեան հարկաւոր պիտոյք մ'է: Ասկէ զատ եթէ քննենք, թէ որչափ պանդուխտ ունինք այժմ, ասոնց պատճառաւ որչափ երկիր անմշակ մնացած է, որչափ զաւակ տարուէ տարի կը կորսնցնենք, որչափ պանդուխտ օտարութեան մէջ կը կորսուին կայն կայն, այն ատեն լաւ կը հասկնանք թէ գաւառացիք փոխանակ կեանքն ամբողջ հողագործութեամբ անցնելու, եթէ անոր մէկ մասը վառօդ գործածելու, սուր շողացնելու նուիրեն, իրենց քրտնաց արդիւնքը պահպանելու նիւթական շահու առաւելութիւն մը երեւան պիտի գայ...

Պատրիարք. — Մեր ժողովուրդը երբ լսէ թէ հրաման է եկեղզինուորագրութեան՝ մինչև սահմանազուլս կը փախչի:

Խրիմեանը թէ և սկզբունքով կ'ընդունէր զինուորագրութեան հարցը, բայց վաղաժամ կը համարէր, առարկելով, որ զինուորագրութեան սարսափն այնքան մեծ է, որ բոլորն ալ կը խուսափին և կ'ուզեն տուրք տալ: Եւ կ'առաջարկէր, ու նախ՝ պէտք է ժողովուրդին կամքն առնել, միտքը պատրաստել, զէնքի և ինքնապաշտպանութեան, զինուորական պարտականութեանց մասին քարոզել, համոզել և ապա գործի անցել: Այս պարագային է միայն, որ զինուորագրութիւնը հայութեան համար օգտակար կրնայ դառնալ:

Ասեմապետ Օսեան. — Զինուորական տուրքը մեր տկարութեան տուրքն է: Հայր, ինչպէս ուրիշ ոչ-մահմետական ազգեր, հայրենեաց համար արիւն թափելու իբրև անկարող, անկարող զէնք գործածելու, բոլոր երկրին պաշտպանութիւնը մինակ մէկ ազգ մը վրան առած է և այս պաշտպանութեան փոխարէն միւս ազգերը հարկ մը կը վճարեն... Այդպիսի դրութեան մէջ պաշտպանութիւն

անկարելի է... Երբ զինուորին յատուկ եղած պատուոյ զգացումը դարգանայ մեր մէջն ալ, այն ասեմ հայ պիտի գտնէ իր նախնի նկարագիրը, զոր պիտի վերականգնէ գլորման ու ապականութեան վիճակէն, ուր ընկած է... Դարերով գերութեան վիճակի հետեւանք... Յայտնենք աշխարհին թէ մենք ալ մարդ ենք և արիութեան ընդունակ...

Մարկոս Աղաբէկեան. — Ասի ծանր խնդիր մ'է և խիստ փափուկ... Զինուորատուութիւնը դարման մի կարծէք հարստահարութեանց. գուցէ այդ դարմանն աւելի վատթար լինի մեր ժողովրդեան համար... Զօրք տալ մեր գործին չի գար. զի հայ իր ընկերական վիճակէն հեռացուցած կ'ըլլանք, տուրք տանք բայց պայմաններ դնենք. Տաճիկն աւելի աղքատ է քան զհայ.

Ստեփան Փափագեան. — Մարկոս էֆէնտի կ'ըսէ, թէ գաւառի հայոց վիճակը աւելի երջանիկ է, քան մահմեդականաց վիճակը. Ասիկայ ապացուցանելու ենք պարտաւոր, և մինչև ցարդ մեր ամենուս գիտցածը այդ բսածին ընդհակառակն է. վկայ են այսքան տարուան հրատարակութիւնները, որոնք գաւառացի ազգայնոց աղէտալի վիճակին նկարագիրներով լի են. Դառնալով անոնց, որ կ'ըսեն արիւն չը թափուի՝ կը պատասխանեմ, միթէ բիշ արիւն կը թափուի այժմ. եթէ կենաց, պատուոյ և ստացուածոց պահպանութեան համար արիւն թափել պէտք չկայ, ինչո՞ւ համար ողորմելի անձի մը պէս քիւրդին առջև արիւն թափէ հայր և պատեւրագմի դաշտին վրայ չթափէ. Քուրդը կամ ուրիշ թշնամին վանելու համար՝ ինչո՞ւ աղերսէ իր մահմեդական հայրենակցին և ինքը չը գործէ...

Երկար վիճաբանութիւններ, սրտմաշուր ժողովներ իրար կը յաջորդեն, բայց Ազգային Ժողովի մեծամասնութիւրը չ'ընդունել, որ Տեղեկագիրը նոյնութեամբ մատուցուի կառավարութեան.

Խրիմեանի, Երեմիա Եպիս. Տէվկանցի, Գր. Օտեանի, Ստ. Փափագեանի և այլոց անվախ ու կորովի ճառերու վրայ միշտ սառչուր կը թափէին Պէկեան, Աղաբէկեան և ուրիշ կասկածամիտ ու սուլթանավախ էֆէնտիները, որոնք չ'էին կրնար հաշտուիլ այն մտքին հետ, որ Հայն ալ զէնք կրելու, զինուորագրուելու իրաւունք ունենար և կամ ինքնապաշտպանութեան դիմէր վասնզի այդ երե-

ւոյթները «Օսմանեան բարեխնամ կառավարութեան կողմէ իբր ըմբոստութիւն պիտի նկատուի» կը պնդէին Ազգային Ժողովի Հայ-պահպանողական տարրերը, որոնց համար ոչ միայն տհաճ այլև անհանդուրժելի էր, որ գաւառական հարստահարութեանց և Հայաստանի վշտապատումի նշանաւոր Տեղեկագիրը քննութեան առնուէր: Հայկական Հաւցը, ամենէն առաջ Հայ պահպանողական և աղայական տգիտութեան, ապիկարութեան և չկամութեան հարուածներուն կ'ենթարկուէր և միշտ կը հալածուէր Ազգային Ժողովէն, մինչ Խրիմեանը և իւր գաղափարակից, հայրենանուէր Ժողովականները (որոնք շատ քիչ էին) կը շտապէին, որ Տեղեկագիրն քննութիւնը շուտով վերջանայ և մատուցուի Բ.Դրան. Ժողովականներու մեծ մասն ալ ոգի բռին կը ջանար գետին քսել Հայաստանի վշտապատումի Տեղեկագիրը, անարգելով ու ոտնահարելով բովանդանկ Տաճկահայութեան արիւն-արցունքը և հսկայ տառապանքը:

Ազգային Ժողովի 1872-ի Փետրուար 18-ի նիստին մէջ, երբ մեծամասնութիւնը աննշան և խնդիրներ և երկրորդական հարցեր կը յարուցէր, Խրիմեան Հայրիկը միապետի մը նման սաստող և ուժգին յորդոր մ' ուղղեց Ժողովին.

«Իբրև դիտող և հովիւ, պատրիարքութեան բարձր գահէն կը համարձակիմ ասել, ես ձեռնէ առաւել կը տեսնեմ Ազգին վերահաս վտանգները. Թողէք ուրեմն և այդ իրաւունքը շնորհեցէք ինձի, թէ ո՞ր խնդիրն է կարևոր, որը նախադասելի... Ուստի իբրև նուիրական պարտք, պէտք է ի բաց թողում այն խնդիրներ, յորոց յապաղմանէ ոչինչ վնաս չեմ տեսներ և միայն այն խնդիրներ վարեմ յառաջ, որոց լուծումը Ժողովրդեան ներկայ աղէտները կը բառնայ. Ժողովրդեան համար ամէն րոն պէտք է զոհել զի Ժողովրդեան ձայնն ամէնէն բարձր կ'ենէ» (Ժափահարութիւն):

Երեմիա Եպիս. Տէվկանցն ալ, իր կարգին, խիստ և արտացաւ յորդոր մը կ'արդաս.

«Ես որ Հայաստանի ամէն անկիւնները շրջած, ականատես եղած եմ միլիոնաւոր հայ Ժողովրդեան կրած զրկանաց, ցաւոց և նեղութեանց. կը խնդրեմ ու կը պաղատիմ, որ ով որ խիղճ ու գութ ունի իր սրտի մէջ, գաւառական հարստահարութեանց խնդիրն որոշէ ընել նախադաս, գերադաս և յառաջադաս: Անձնական շահեր շատ

անգամ այս խնդրոյն արգելք հանդիսացան, որոյ դէմ ես յաւիտեան պիտի բողոքեմ, վասնզի այդ անձնական (աղայական) շահերու դէմ հայու թեան ոգին դառնապէս կը բողոքէ և երկիր կը սարսի»։ (Ժափեր)։ Թողումք կրօնական կերպարանօք շպարեալ սնոտի վէճերն ու կոիւնները. այդ վէճերն էին, որ զմեզ ՅԵ միլիօնէն ավ մը ժողովուրդ մնալու չափ սպառեցին— Կաթողիկոսութիւն, պատրիարքութիւն, եպիսկոպոսութիւն, աթոռ և այլն ամենայն կարգ ու պաշտօնի խնդիր իրենց նշանակութիւնը կը կորսնցնեն ժողովրդեան տառապանաց խնդրոյն քով վասնզի այն ամենայն ժողովրդէն կը ծնանին, ժողովրդեան համար են և առանց անոր բան մը չեն արժեր»։

Երեմիա եպիսկոպոսի այս խօսքերը կը ծակեն սիրտը Պէկեան էֆէնտիին, որը թուենալից շեշտով մը կը յարէ.

— «Մեր եկեղեցականաց զգացածը մենք ալ կը զգանք...»։

Այս խօսքն ըսող Պէկեանը, սակայն «հայոց ձեռքը զէնք տրուելուն» կը հակառակէր և իւրայիններու հետ կ'աշխատէր, որ Տեղեկագիրը չը մատուցուի Բ. դրան.

Ի վերջոյ Ազգային Ժողովի միջամասնութեան հաւանութեամբ, Հայութեան վշտապատումի այդ նշանաւոր Տեղեկագիրը բազմատեսակ փոփոխմանց և կրճատումներու ենթարկուելով Բ. Դրան յանձնուեցաւ. Կառավարութիւնը կազմել տուաւ «Խառն Յանձնա-ժողով» մը, որ «տեղն ու տեղը քննութիւն կատարելով երևան հանեց Տեղակազրի մէջ փաստուած զեղծումներն ու ապօրինութիւնները»։

Սակայն կառավարութիւնը բնաւ գործնական միջոցներու չը դիմեց Տաճկահայաստանի մէջ կատարուող հարստահարութիւններն ու ոճիրները սանձահարելու համար։ Բ. Դուռը տաճկական զիւանագիտութեան յատուկ յաճախակի սուտ խոստումներով և ձեական, պաշտօնական գրութիւններով Ազգային Ժողովին և Պատրիարքին կը հաւաստիացնէր թէ հարկ եղած կարգադրութիւնները կատրուած են հարստահարութիւններն ու ոճիրները դատրեցնելու համար։ Պատրիարք Խրիմեանը բազմաթիւ բողոք-թագրիրհիւր ներկայացուցած էր կառավարութեան՝ Տաճկահայութեան տառապալից կեանքի մասին, բայց այդ բոլոր փաստաթուղթերը պետութեան կողմէ անուշադրութեան մատնուելով կը թաղուէին տաճկական զիւաններու փոշիներուն մէջ։

«Ստեղծել էր մի ծանր, անշնչելի մթնոլորտ հայկական անդամալոյծ պարլամենտում (Ազգային ժողով)։ Եւ ամենից աւելի ծանր էր այն՝ ժողովրդի ցաւերով տառապող պատրիարքի համար։ Նա թողել էր իր Տարօնն ու Վարազը, եկել էր պատրիարքութեան, որպէսզի քիչ շատ նպաստել կարողանայ գաւառացոց վիճակի բարւոքման։ ...Խոչընդոտները պալիս էին ոչ միայն թիւրք կառավարութիւնից, այլ և նոյնիսկ հարազատ. ցեղակից աղաներից, որոնց զծուծ ինտրիգները և ետամուլ ու յանցաւոր անտարբերութիւնը աւելի ևս քաջալերում էին սուլթանական կառավարութիւնը իր հայասպան տակտիկի մէջ...»

«...Այդպէս փակւեցաւ մեր նորագոյն պատմութեան ամենատրիսուր և ամենայուզիչ դրւագոյններից մինը։

„Հայկական խնդիր“ ծնունդ առաւ և իր առաջին քայլերի մէջ իսկ՝ զարնեց ծանր, ահաւոր խոչընդոտների...»*)։

Ո՛րքան ողբերգական, որքան կսկծալի էր այդ իրողութիւնը։ Խրիմեան Հայրիկը՝ իրրե պատրիարք և ժողովրդասէր, ազգանուէր գործիչ, «Հայաստանի ցաւոց պատկեր» և բովանդակ ժողովուրդի մը հսկայ տառապանքը Ազգային ժողովին կը ներկայացնէր, դարման ու փրկութիւն կը խնդրէր, բայց ժողովականները—շատ յարգելի բացառութիւններէ զատ— «Ետամուլ ու յանցաւոր անտարբերութեամբ» մը կ'ոտնահարէին Մայր Երկրի Հայութեան տառապանքը։

Սակայն այլևս ուշ էր... Հայութեան արհաւիրաց կեանքէն և Հայաստանի վշտապատումի ծանր երկունքէն ծնունդ առած էր
ՀԱՅ ԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ։

7.

ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ՝ ԽՐԻՄԵԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐԷԻ ԿԵԱՆՔԷՆ

Պաշտօնական շրջաններու ծանր ու խեղդիչ մթնոլորտէն դուրս, Խրիմեանը կ'առանձնանար և հոգով սրտով կը սլանար դէպի Հայաստան՝ երազելով Վասպուրականն ու Տարօնը։ Հայաստան եւ Հայութիւն—ահա Հայրիկի ոգեւորութեան և ներշնչման հարազատ

*) Միքայէլ Վարանդեան—«Հայկական Շարժման Նախապատմութիւն». Հատոր երկրորդ. Ժընեվ. 1914. էջ՝ 70—72։ Հրատ. Հ. Յ. Դ—եան։

աղբիւրները, որոնք իւր քարոզներուն անսպառ նիւթ կը մատակարարէին: Ազգի և հայրենիքի սիրոյ մասին ունեցած իւր յորդառատ և ծով զգացումները նա յաճախ ի գիր կ'առնէր և կը հիւսէր բազմաթիւ նամակներ, որոնք անուշ, զեղուն և բնորոշ մէկ-մէկ գրական գոհարներ են՝ առաքուած իւր այնքան շատ ծանօթ և անծանօթ բարեկամներուն և մտերիմներուն:

Նամակագրութիւնը Հայրիկի սիրելի և հաճելի զրազումներէն մէկը եղած է՝ երիտասարդութենէն մինչև մահը: Նա կը սիրէր նամակային կապեր պահել ոչ միայն իւր շատ մտերիմ անձանց՝ այլև անտես և անծանօթ յայտնի դէմքերու հետ, երբ նկատէր, որ անոնք ազգի և հայրենիքի վերածնութեան ու ազատութեան գաղափարներով կը տոգորուէին:

Արևմտահայ գրականութեան ԺԹ.-ըդ դարի յայտնի դէմքերէն հինաւուրց Պուէտ Սաչասուր Միսաքեանը*), դժգոհի և խռովածի մը նման Կ. Պոլսէն հեռանալով կ'անցնէր Փարիզ, ուր փլիսոփայական խոր մտածումներու մէջ ընկած՝ ճգնաւորի մը նման, խորհրդաւոր կեանք մը կը վարէր կտրուած՝ ազգային կեանքէն ու հայրենիքէն:

Այս իրողութիւնը վիշտ կը պատճառէր Հայրիկին, որուն ցանկութիւնն էր, որ Պուէտ Միսաքեանը Փարիզէն վերադառնայ և երթայ Հայաստան: Եւ ահա 1870-ի Յունուար 16-ին Հայրիկը Կ. Պոլսէն հետևեալ-նամակը**) գրէ Պուէտ Սաչատուր Միսաքեանին.

«Երթա՛ճի Հայաստան.

«Մեծարոյ Իմաստասէր ! Ձեմ տեսեր զքեզ, հրեշտակ ես թէ մարդ, հացիւ կ'ապրես թէ բանին Աստուծոյ, այլ կը ճանչնամ զքեզ երկասիրութեանցդ մէջ, քո հանճար և տաղանդ ծանօթ են մեզ և Պոլսոյ Հայոց, Բեզ համար կը պատմէին արդէն թէ դու Հայ Դիոգենէս մի ես այդ անձուկ Կարասին մէջ նստած՝ կ'իմաստասիրես միշտ:

*) Պուէտ Ս. Միսաքեանը (ծն. 1815—† 1891) բանաստեղծ, բանասէր, քննադատ և ծանօթ հրապարակագիր էր, որ փայլեցաւ 1860—1880-ական թուերուն: Անոր աշակերտներէն էին Յարութիւն Մըրմըրեան, Մելքոն Կիւրճեան և ուրիշներ: Դրական գործերէն գնահատելի են՝ «Բալուր», «Ի ծնէ կոյր», «Սօֆրա» ևայլն: Այս հինաւուրց գրագէտը բնաւորութեամբ դառն ու դաժան եղած է:

**) Թէոդիկ—«Ամէնուն Տարեցոյցը». — Կ. Պոլիս. 1916—1920. էջ՝ 14:

«Պատճառներ ինձ անյայտ են թէ ինչպէս բուրնականունդ երկրէն և Հայոց ժողովուրդէն խռոված՝ վաղուց ի վեր քաշուելով օտարութեան մէջ կը պանդխտես, թերես կարգալով երբեմն Սաղմոսին մրմունջը — «Վայ ինձ, ընդ հրկար եղև պանդխտութիւն իմ»։ Այդ հրաշալիք մի է Փարիզին զբախտին մէջ այդպէս ճգնաւորական կեանք վարել. ինչպէս հին հարբ՝ Պաղեստինի քարանձաւոց մէջ ժուժելով անհնարին սակաւապէտութեան, ինձ այնպէս կը թուի մեր Խորենացոյն կեանք յիշելով դու՝ կը սրտմտիս թէ Հայ տակաւին անսիրող է իմաստութիւնը, գուցէ նա ևս զքեզ թողու որ հրթառ ջաղացական լինիս Մովսէսին պէս։ Սիրեմ զքեզ, վերցուր այդ կասկածը, դարձիր Աթէնքէն, Խրիմեան Հայրիկ իւր կերած հացէն քեզ նման իմաստասիրաց բաժին կը հանէ, նա սովոր է պատուել իմաստութիւն։

«Զեմ մոռնար, կը յիշեմ տակաւին, դու Ծաղկոցաձորի երկասիրող մշտին ես. ես ալ քեզ նման սիրահար եմ այդ Անույ պարտէզին։ Արի, ե՛կ որ միասին մշակենք մեր հայրենի պարտէզ, Քեզ նման ես ևս խմբագիր եմ, քան Պատրիարք։

«Մի կասկածիր, եթէ Պոլիս մերժէ զմեզ, երկու մեծ և ընդարձակ կարասներ ունիմ — Վասպուրական աշխարհին մէջ Վարազայ վանք, Տարօնոյ երկրին մէջ Գլակայ մենաստան։ Այս զբախտավայր տեղիք բաւական և շատ են մեզ։ Եթանք դատարիւնք այդ լոին լեռները, որ կը բղխին կաթ ու մեղր. հոն, հայրենի աշխարհին մէջ երկասիրենք, ուր Սահակ և Մեսրոպ թարգմանեցին, ուր Նզդիշէն մրմունջ կարգաց և Եզնիկ փոխստեայեց...»

«Երբ մի կայ զոր յաճախ կ'երգեն պոլսեցիք ու Տեղեւեւն չ'են Եւրօպ, մենք երգենք ու շարժինք։

Իմ հայրենիք զիս կը կանգէ, հետոս եմ Հայաստանէն,

Հայոս ուրդուն կը լայնէր՝ հետանալ Հայաստանէն...»

«Այո՛ Հայոց Հայրենիքը՝ Դրախտն է. Երկնից ձարտարապետը հոն չափեց Հայուն սահման. Հայը սակայն պահել չը կրցաւ իւր անմահ Հայրենիքը»։

Պատրիարքական գահին վրայ նստելէ յետոյ Խրիմեանը պարտաւոր էր «ըստ ընկալիալ սովորութեան» իւր ողջունաբեր, խրատական և յորդորալի կոնդալէն առաքել Թուրքիոյ Հայութեան։

Սակայն Պատրիարքը այնքան եռուն և տենդոտ աշխատանքներով տարուած էր, որ 1871-ի Յունուարին հազիւ կրցաւ հրատարակել իւր կոնդակը— «Նախնի Շրջաբերական քուղթ առ ամենայն եկեղեցիս Հայոց որ ընդ իշխանութեամբ Օսմանեան Պետութեան»*):

«Մկրտիչ Ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի, և շնորհիւ սուրբ Հոգւոյն, Վարդապետ Վարագայ ուխտին, Եպիսկոպոս Գլակայ Վանից և Պատրիարք Կոստանդնուպօլսոյ.

«...Յետ նուիրեպոյ Տիրաձիր ողջունիս և նախընծայ թղթոյս, ո՞ սիրելի Հօտք և Հովիւք Հայոց, չեմ կարող անմեղադիր առնել զիս այլ կը խոստովանիմ հրապարակաւ անձինս հեղգութիւն առաջի համօրէն ազգիս, որ Օսմանեան բարեխնամ պետութեան տակ կը բնակին որոց Հովիւ կոչեցայ ի Տեառնէ.

«Առ այս անպատասխանի եմ, եթէ յառաջ բերեմ չարաչար զբաղմանցս վիճակ, քաղաքական խառն գործքեր, անհուն անհատական խնդիրները, հայրենի գաւառաց բազմադիմի հեծեծանաց աղաղակները որ սիրտս և հոգիս կը պարաւանդէ, լռին հոգածութեան մէջ, Այս պատճառներ երբէք չեն կարող զիս չըմեղս առնել. Ո՛հ, այս պարտազանցութեանս մէջ մեծ ամօթ մի զգալով հանդերձ՝ պիտի համարձակիմ ազգին սիրոյն և համակրութեան վրայ վստահանալով նոր տարւոյ բարեգուշակ շրջանին՝ մէջ՝ ահա սկիզբն առնում անդրանիկ շրջաբերականովս խօսիլ ընդ ձեզ, Ժողովուրդ Հայոց, և նախնի տրտմախառն ուրախութեամբ շնորհաւորել ըու հինաւորց ծերութիւն, որ Հայկայ նահապետին չորս հազար տարուան հաստարմատ շառաւիղն ես այսօր աշխարհիս վրայ, թէպէտ շատ փառաւոր ոստերդ քանցուեցան, դեռ շատ կանաչ ճիւղեր ունիս և պիտի ապրիս յաւիտեան արևու տակ: Այլ ես մի երկնչիր վերահաս չարիքներէն, դուն փրկուած ես, որ թէև անցիւոյն փառքով անմխիթար կը մորմօքիս, ներկային մէջ յամենուստեք պաշարուած ես, այլ ապագային յուսով զօրացիր և ներկայ կեանքիդ հաշիւը ուղղէ: Զի ով որ արևուն տակ կ'ապրի, նորա լոյս կը վայելէ և նորա լուսով կը գործէ՝ հաշիւ ունի տալու»:

Աւետարանական բարձր ու վսեմ սիրոյ, բարոյական և կրօնական գեղահիւս խրատներ և յորդորներ տալէ յետոյ, Պատրիարք Խրիմեանը Հայ Ժողովուրդին կը թելադրէ, որ ազգային, ընկերա-

կան և ընտանեկան երկպառակութիւնները, տգիտութիւն, անմիաբանութիւն, մատնութիւն և ամէն տեսակ յռի բարբերը ոտնահարէ, ոչնչացնէ և ջանայ իւրացնել հղբայրսիրութեան, միաբանութեան, բարոյականութեան, քաղաքակրթութեան և յուսաւորութեան, գեղեցիկ և վսեմ գաղափարները:

«Ժողովուրդ Հայոց, շուրջդ նայէ. ազգերն ամէն առողջացած անդամայոյժ վիճակէն՝ դէպի նոր կեանք կը վազեն: ...Այո՛, չկայ աւխարհիս վրայ ոչ ոք քեզ օգնական, ընդունայն յուսով մի՛ ուղտսեր, դու ինքն ես քո օգնական, ջանք արա, շարժի՛ր...»:

Եւ այս տողերն արձանագրողը պաշտօնական գահին վրայ նստած Պատրիարքն էր—Անդրանիկ Հայ Յեղափոխական Խրիմեան Հայրիկը, որ վերոյիշեալ խօսքերով Հայութեան հրաւէր կը կարդար ոտքի ելնել, ինքնապաշտպանութեան դիմել, սեղծել նոր կեանք մը, որ պիտի կոչուէր Հայ Ազատագրական եւ Յեղափոխական Շարժումներ:

Ապա Խրիմեան Պատրիարքը Հայ հոգևորականութեան դառնալով հետեւեալ յորդորները կուտայ.

«Այլ դուք լծակից՝ հղբարք իմ, շարժեցէք եփրատայ յորդ աւազան. թող կրկին մկրտուի ժողովուրդ ուսման և դաստիարակութեան ջրով... ոգևորեցէ՛ք այդ լքեալ ժողովրդոց սիրտ, որ լի է տրտմութեամբ, յոյս տուք քաջալիւրդեցէ՛ք: Բացէ՛ք Սաղմոս, տուէ՛ք ժողովրդոց ձեռք, թող աղօթեն Դաւթի բերնով „Մինչ յերբև մեղաւորք, Տէր, մինչև յերբ մեղաւորք պարծեսցին, Զժողովուրդ քո Տէր, խոնարհ արարին և զժառանգութիւն քո չարչարեցին: Զայրին և զպանդուխտն սպանին, զորքս կոտորեցին“: ...Երեմիային ողբով պաղատինք՝ „Յիշեա՛ Տէր, որ ինչ անցք անցին ընդ մեզ, նայեաց և տես զնախատինս մեր, ժառանգութիւն մեր դարձաւ յօտարութիւն և հայրենի բնակութիւն մեր ի դառն նժդեհութիւն, աղքատացաք, կարօտացաք Տէր, զշուր մեր գնոյ արբաք, և հաց մեր դառնութեամբ ճաշակեցինք, հալածական հղեաք և յամեն ուրիշ թափառեցաք և ոչ գտաք հանգիստ: Լքան ուրախութենէ սիրտք մեր և դարձան ի սուգ օրհնութիւնք պարուց մերոց“:

Պատրիարքի պաշտօնական վերարկուն տակ իր թեկերը ծալած Վասպուրականի ազատատենչ Արծիւը Սուլթանի պալատի և

Բ. Դրան դահլիճներուն մէջն էր, որ կը հնչեցնէր այս խօսքերը, որոնք թէն Դաւիթ և Երեմիա մարգարէներու բերնով ըսուած էին, սակայն Խրիմեանը Հայութեան տառապանքն ու վրէժը այդ խօսքերով կ'արտայայտէր:

«...Ո՛ր լծակից եղբարք իմ — կը շարունակէ Խրիմեանը — յոյս տուր, զօրացուցէր լքեալ ձեռքեր, կթուցեալ ծունկեր, թող համբերեն իսպառ, իսպառն մօտալուտ է, աղէտներ վախճան ունին, Հայք պիտի ապրին... Քարոզեցէք մի միայն բան այլև հաց. յուշ բերէք՝ զթած Յիսուս նօթի ժողովրդոց հաց ալ բաշխեց, հոգւոյ կեանքին հետ, աշխատեցէք մարմնոյն կեանքն ալ բարւոքել. Տնտեսութիւն քարոզեցէք, զգուշացուցէք ժողովուրդ գեխ և շռայլ կեանքէն, քարոզեցէք քաղաքացւոց որ արհեստ սորվին, ընկերութիւններ կազմին, շահավաճառութեան հետեին. քարոզեցէք հայրենի հող սիրեն, ամո՛լ եզներ սիրեն, մաճ սիրեն, քրտինք շահաբեր հողի վրայ թափեն, շարաշար պանդուխտութեան չդիմեն. Քարոզեցէք առ հասարակ եկեղեցին սիրեն, դպրոց սիրեն, լոյս սիրեն, դաստիարակութիւն սիրեն, Ազգ սիրեն, Հայրենիք սիրեն. ...Այս է քո փրկութիւն և կեանք, ժողովուրդ Հայոց, յանձն առնեմ զբեզ Տեառն, Նա հովուեսցէ զբեզ, և քեզ ինչ ոչ պակասեսցի»:

Հայրիկի եղբօր որդին Խորէն Խրիմեանը 1871-ին կ'ուղևորուի դէպի Գերմանիա (Լայպցիկ) բարձրագոյն ուսում ստանալու համար: Հայրիկ իբրև յորդոր և քաջախերանք հետևեալ նամակը*) կը գրէ Խորէնին.

Պանդուխտ Որդեակ իմ.

Երկու նամակներդ ստացայ. մէկն ի Գառագեղէն գրուած, միւսն ի Վատնայէն: Առաջնոյն մէջ ձեր արկածից պատկեր նկարած էք, թէ որչա՛փ ալեկոծուեր էք Սեւ ծովուն խեղ ալիքներուն ձեռքէն: Ո՛հ որդեակ անըմբերելի շղթաներու վրայ ընկած, ոչ ոք էր որ զքեզ խնամելով ի դիւր ածէր. այդ շղթաներ թող յո՛ւշ բերեն քեզ թէ քանի՛ անգամ այդպիսի կարծրագոյն շղթաներու պատահած է խեղճ Հայրիկ: Մինչ տղայ

*) Այս անտիպ նամակի պատճէն ինձ զրկած է հանգուցեալ Խորէնի ամուսին, տիկին Իսկուհի Խրիմեանը:

էիր, ի Վարազ սեր ու մածուն կուտէիր, ի՞նչ դիւրութեամբ կասէիր, Հայրիկ գնաց, Հայրիկ եկաւ: Մի վնասիր որդեակ, առաքելութեան ճանապարհ այդպէս շղթայակոտ է, այդ շղթաները որ առաջին անգամ դէմդ ելան քեզ համար խորհրատոր նշանակութիւն ունին, դո՛ւ որ հանդերձեալ ես Հայրենեաց սիրոյն համար պատրաստուիլ:

Մեր հայրենեաց տգիտութեան շղթաները Ձեզ նման ուսանողաց ծնորդ՝ պիտի խորտակուին: Օ՛ն, ուրեմն, արիացի՛ր, յուսա՛, հաւատա՛ եւ աշխատիր:

Այժմ՝ ողջամբ հասեալ կաս ի Գերմանիա, շրջահայեաց եղի՛ր, արեւելք եւ արեւմուտք քաղդատէ՛, խաւար եւ լոյս, աշխատութիւն եւ ծովութիւն կշռէ, ամէն բան ինչ որ կը տեսնաս մտքիդ չափէն անցուր, տե՛ս գիտութեամբ կատարելագործուած մարդիկ մինչեւ ուր յառաջդիմած են եւ տգիտութիւն ո՛ւր է մնացեր:

Կը պահանջեմ քենէ որ Վառնայէն մինչեւ ի Գերմանիա ճամբորդութեանդ ամբողջ դիպումները գրես, նաեւ քաղաքաց պերճութիւնները: Մինչեւ ի Գերմանիա—Լէյպցիկ ճանապարհի ծախուց ցուցակն եւս խրկիր, որ խիստ կարեւոր է:

1871 Հոկտ. 22

Յաջողութեանդ աղօթանուէր՝ Հայրիկ Ղալաթիա (Կ. Պոլիս)

Կ. Պոլսոյ մէջ (Իւսկիւտաք) 1872-ի Յունուար 21-ի գիշերը կը մեռնի արեւմտահայ երիտասարդ (21 տարեկան) բանաստեղծ Պետրոս Դուրեանը*):

«Երիտասարդութիւնը, մասնաւորապէս ընթերցասիրաց ընկերութիւնը, կ'ուզէ որ նուագածութեամբ վերցուի մեռելը: Իւսկիւտաքի եկեղեցիին պաշտօնեաները չեն թոյլատրեր հայկական եկեղեցիին ոգւոյն հակառակ նկատելով նուագաբանով յուղարկուորութիւնը: Տաներէցն իսկ, Տ. Գրիգոր քահանան, կ'ընդդիմանայ: Երիտասարդները չեն համոզուիր, հանգէսը կ'ուշացնեն, և անոնցմէ

*) Պետրոսի փոքր եղբայրն է եղիբեկ Արեւիկիսկոյս Դուրեանը, Երուսաղէմի Հայոց Ս. Յակոբեանց Աւարիական Սթոպ արդի բանաստեղծ-բանասէր և գիտնական-գրագէտ Պատրիարքը:

մէկը, Աւետիս Գօռանեան, Դուրեանն ամենէն աւելի սիրողներէն մէկը, կ'երթայ իսկոյն Պոլիս Պատրիարքէն հրաման առնելու. Բայց Խրիմեան Հայրիկը Պատրիարքարան չէ. Գօռանեան պատրիարքական տեղապահ Արիստակէս սրբազանին կը դիմէ և անկից արտօնուած իւր կը խնդրէ. ան ալ կը վախնայ ինքն իր գլխու որոշում տալ և պատրիարքին կը դրկէ. Գօռանեան կ'երթայ և կը գտնէ Պատրիարքը Օրթաքէօյ կիւմուշճի Քասպար աղային տունը, ուր հարսանիքի հանդէս մը կը կատարուի. կը մօտենայ Խրիմեանին և խնդիրը կը ներկայացնէ. Խրիմեան, որ հօր մը խանդաղատանքն ունէր Դուրեանին համար, չափազանց կը յուզուի անոր մահը իմանալով. յետոյ, իրեն եղած խնդիրքին հետեւեալ սիրուն պատասխանը կուտայ. «Հրաման չեմ տար, բայց կը ներեմ» *):

Խաչիկ Խան Սարաճեանը կը պատմէր, որ «Երիտասարդ բանաստեղծին մահը խոր վիշտ պատճառած էր Խրիմեանին, որ Դուրեանի թաղումէն շաբաթ մը յետոյ, Երեմիա Եպիս. Տէվկանցի հետ, անպաշտօն կերպով կ'երթայ Իսկիւտար և Պաղլարպաշի գերեզմաննոցին պատին տակ թաղուած դժբախտ բանաստեղծի գերեզմանը կ'օրհնէ, «Հոգւոց» կ'ըսէ և կուլայ»:

Բանաստեղծ Հայրիկը կ'ողորար մահը իւր բանաստեղծ գաւակին, որուն հիւանդ մարմինը կը ծրարէր ջերմ հոգի մը և հայրենիքի համար թրթռացող սիրտ մը.

«Ինչ, Հայաստան, բեզ մոռնալ,

Երբէք, այլև սև նոճի մ'ըլլալ բեզ շուք տալ...»:

Հայաստանին սիրահար բանաստեղծի հանգած սիրտն ու յիշատակը օրհնելէ յետոյ Խրիմեանը կը հեռանար:

«Այդ օրերուն — կը շարունակէ Խաչիկ Խանը — մեր տուն հաւարուած էին հօրս ծանօթներն ու ընկերները և ազգային հարցերու շուրջ կը խօսէին. Ալաթիոյ Օնալի անդամներէն մէկը քննադատութեան ենթարկեց Պատրիարք Խրիմեանի պարզութիւնն ու անսահման մատչելիութիւնը յարելով — «Ախպար, Պատրիարքի մը

*) Արշակ Չօպանեան — «Պետրոս Դուրեան»... Կենսագրական և քննադատական ուսումնասիրութիւն. Հրատարակութիւն Թիֆլիսի Հայոց Հրատ. Ընկերութեան. Թիֆլիս. 1894. էջ՝ 111—112:

կը վայելէ մէն մենակ երթալ Պաղարպաշի և օրհնել աղբատ տղու մը— Պետրոս Գուրեանի— գերեզմանը, ասի ըլլալիք տեսնուած բան է՝ Այս խօսքերը այնքան խոցեցին սիրտս, որ յանկաբժ մեջտեղ ընկայ և ըսի— «Պատրիարք Սրբազանը յանցանք գործեց, չէ որ ինքն ալ բանաստեղծ է, անիկա կը սիրէ գրչի մարդոց արժանիքները, Հայրս մէջտեղն ընկաւ, սաստեց ինձ, ես լռեցի»։

Եւ յիրաւի, Պատրիարքաբանի պաշտօնական զբաղումներէն յետոյ, Խրիմեանը կը մտնէր ժողովուրդի մէջ։ Ամիրաններու, հարուստներու, էֆէնտիներու տուններէն սկսեալ մինչև ժողովուրդի խոնարհ դասերու՝ արհեստաւորներու, պանդուխտներու, բեռնակիրներու խրճիթներն ու նկուղները կ'երթար, կ'այցելէր և ամենուրեք ջերմ ընդունելութեան կ'արժանանար։ Այսպէս էր նա. ժողովրդական ու ժողովրդասէր, ժողովուրդն էր անոր ոգևորութեան և ուրախութեան վշտի և տառապանքի հարազատ միջավայրը. ուր կը մտնէր ու կը մխիթարուէր։

Մկրտութիւն, նշանդրէք, հարսանիք, տօնախմբութիւն, հրաւէր, խնջոյք, յուզարկաւորութիւն, թաղում, հանդէս և նման բոլոր ժողովրդական կամ ընտանեկան հաւաքոյթներուն անպայման ներկայ պիտի ըլլար Խրիմեանը, որուն խօսքերն ու ճառերը, յորդորներն ու խրատները խոր տպաւորութիւն և գոհունակութիւն կը պատճառէին ներկաներուն։

— Սրբազան Հայրիկ— կը դիմէ Խրիմեանին պոլսահայ երիտասարդ մը— ես շատ կը սիրեմ Հայաստան, կ'ուզեմ երթալ ու տեսնել, բայց կ'ըսեն որ հոն ոճիւններ շատ կան։

— Է՛յ... տղաս, Հայաստան սիրող անոր ոճիւններն ալ պիտի սիրէ, կը յարէ Հայրիկը, կուշտ ու կուռ խնդունք պաճառելով ներկաներուն։

Հարսանեկան խնջոյքի մը ժամանակ ճառախօսները կը խմեն Հայաստանի և գաւառաբնակ Հայութեան կենաց։ Ճառախօս մը փքուն և ուռուցիկ խօսքերով Հայաստանի և հոն ապրող ժողովուրդին գովքը կ'ընէ։

Հայրիկը վշտացած կը պատասխանէ.

— Մայրաքաղաքացիքդ երբ գաւառներէն եկած պանդուխտներ, մշակներ և խեղճ մարդիկ տեսնէք ձեր դուռներուն առջև կամ բակերուն մէջ, անոնց «խրմալը», «կուռօ» և այլ նախատական որակումներ կուտար, մինչև անգամ դուք անոնց տոհմէն և անուններէն

կը խորշիք, բայց երբ ճոխ սեղանները կը շրջապատէք և օրհնեալ Բագոսն ու գինին կը պաշտէք, Հայաստանի և գաւառի Հայութեան մասին ովսաննա գովքեր կը հիւսէք, առանց գիտնալու, որ ի Պոլիս թափուած, ձեզմէ «խրմալը» և «կուռօ» կոչուած գաւառացիները բոլորն ալ Հայաստանէն եկած են: Ասի բնաւ աղէկ բան չէ և որպէս զի այս տպաւորութիւնն անցնի բոլորդ միասին երգեցէք «Եղբայր եմք մենք»:

Բուռն ծափերէն յետոյ հանդիսականները կ'երգեն անմահն Մ. Պէշկէթաշեանի «Եղբայր եմք մենք» երգը.

«...Չունին ձայն մի այնքան սիրուն

Գան զանձկալի եղբայր անուն...»:

Մշոյ Ս. Կարապետի վանքի միաբան և Հայրիկի հակառակորդ Գրգաթոռ Վարդապետը պաշտօնական գործով մը Կ. Պոլիս կուգայ և կը ներկայանայ Խրիմեան Պատրիարքին: Ասոնք Պատրիարքարանի ընդունարանին մէջ խօսակցութեամբ զրադուած էին, երբ զուռը կը բացուի և ցնցոտիապատ, թշուառ քահանայ մը ներս մտնելով կը մօտենայ ու կը համբուրէ Հայրիկի ձեռքը:

—Ո՞րտեղացի ես Տէրտէր,—կը հարցնէ Հայրիկը տխրութեամբ:

—Բռնաշէնուցն իմ, Հայրիկ, ծառայ եմ սուրբ կարգիդ:

—Ի՞նչու եկար Ստամբուլ, ինչ բանի եկած ես:

—Ղուրբանդ եղնիմ Հայրիկ, ճԺերսի անօթի են, տկուզ մացեր են, ընձի կը նեղացուն, ես լէ ըսի էթեմ Ստամբուլ, դարբութենէն էնիմ, բալքի բան մի բոմինք, քիչ մի փառա ժողվինք:

—Քեզի կը զրկեմ եկեղեցիներ կը պատարագես, աջհամբոյր և «Յիշէք» կը ստանաս, դրամ կը հաւաքես ու կը վերադառնաս երկիր ընտանիքիդ մօտ, հոգ ու ջուրիդ կը հսկես, հասկցար:

—Աղէկ կըսիս Հայրիկ ջան, դուրբան եղնիմ սուրբ կարգիդ, հրմա իմալ էնիմ... հէյրան, ես պատարագ էնիլ չը գինամ:

—Ի՞նչպէս—կը զարմանայ Հայրիկը—դուն քահանայ ես, պատարագ ընել չես գիտեր: Ապա քեզ ով ձեռնադրեց:

Քահանան մատնանշելով հան նստած իւր ծանօթ և հայրենակից վարդապետը կը պատասխանէ.

—Հա իդա Գրգաթոռ ընձի տաքու Տիարքաքըրու Հրաշագործ

Մկրտիչ Եպիսկոպոսի*) մօտ էրէց էնեցին։ Հայրիկ ջան, Աստուած լէ շհատ ա որ ես հուպա մեղք չ'ունիմ։

Գրգաթոռ Վարդապետը գայրացած կը պօռայ։

— Ըծօ՛ էրէց, բըզի էրէց էնեցինք, որ Խուլթ, Սասուն, Բռնաշէն օլլորիս, պատառ մի հաց, փշուր մի ժածիկ, թացան քոմիս, գրու ճժերու հետ ուտիս։ Անօրան, բըզի վո՛վ ըսաց իպալ հուդա, գՀայրիկ տեանել, որ ըռազիլ-ըռսվայ եղնիր՝ ես լէ բըզի հետ։ Գնա կորի Ստամբուլուց թէ չէ, վալլա, բըզի կը թալիմ ի ծով։

— Է՛յ... Վարդապետ, Վարդապետ... կը սաստէ Հայրիկը։

Քահանան լուռ և գլխահակ կը կենայ, Հայրիկը վեր կ'ելլէ դրամ կուտայ անոր և ապա իւր ննջարանը մտնելով վերարկու մը կը բերէ և կ'ըսէ։

— Է՛հ, զաւակս, առ այս վերարկուն ու գնա, Պոլիս չը մնաս, ուղիղ երկիր գնա, շոգենաւին տոմսակն ալ ես կ'առնեմ։

Քահանան օրհնութիւնը շրթունքին կը հեռանայ և վերարկուն հագնելով երբ Պատրիարքարանի դուռնէն դուրս կուգայ, Երեմիա Եպիս. Տէվկանց դէմը կ'ելլէ։

— Ծօ տէրտէր, առ իմ վերարկուն ո՞վ տուաւ քեզի։

— Հայրիկ, Հայրիկ էտու, կ'ըսէ քահանան ու կը հեռանայ։

Երեմիա Եպիս.ը գլուխը շարժելով երբ կը մտնէ Հայրիկի ընդունարանը, նա ժպտալով կ'ըսէ։

— Է՛հ, սրբազան եղբայր, քեզի ըսի որ վերարկուդ հոս չը թողուս, փորձանք կուգայ գլխուն, է՛... շատ մի մտածեր, իմ պատրիարքական վերարկուս ալ քեզի կը հազցնեմ և այդպիսով մեր հաշիւը կը վերջանայ։

Խրիմեան Հայրիկը իբրև Պատրիարք՝ Ազգային սնտուկէն կոկիկ գումար մը ոռճիկ կը ստանար, սակայն անոր զրպանը միշտ «ծակ» էր և շատ անգամ կը պատահէր. որ Հայոց Պատրիարքը իւր անձնական ծախքերու համար դրամի պէտք կը զգար։ Իւր ստացած ոռճիկները կը բաժնէր աղքատներուն և մանաւանդ Կ. Պոլսէն Երկիր մեկնող զաւառացի պանդուխտներուն։

*) Տիգրանակերտի Հայոց Առաջնորդը, որ անմահ Յակոբ Պարոնեանի «Ազգային Զոյներ»-ու դէմքերէն մէկն է։

Կը պատմեն, որ օր մը Խրիմեանը Ղալաթիոյ կամուրջին մօտ կանգնած կը ծխէր և աչքերը հեռուն տնկած կարծես մէկու մը կը սպասէր, երբ Գրիգոր Օտեանը կը մօտենայ ու կը հարցնէ.

— Սրբազան Հայրիկ, ինչու կեցեր էք հոս:

— Կամուրջէն անցնելու համար 10 փարայ չը կայ քովս, ծանօթ մէկու մը կը սպասէի և աղէկ եղաւ, որ դուն եկար, էհ վճարեցէք կամուրջի դրամը և միասին երթանք:

Բնական է, որ ազգային և պաշտօնական մարմինները Պատրիարքի այս դէմիբեալաբի ընթացքը քննադատութեան կ'ենթարկէին և անվերջ կը կրկնէին թէ — «Սրբազան Պատրիարքնիս դիւանագէտ մէկը չէ, իւր դերքին ու կոչման հակառակ բաներ կ'ընէ»: Պատմական իրողութիւն է, որ Խրիմեանը, ո՞նէ ատեն, իւր պաշտօնական քարձը կոչումներն ու դիրքը կրցած չէ օգտագործել իւր անուան և փառքի համար: Ընդհակառակն երբ պաշտօնական ծիրանին քաշեր են անոր ուսերուն վրայ, նա միշտ խուսափեր է և բնական ու անկեղծ ցանկութեամբ մը իջեր է ժողովուրդի մէջ, ապրեր է ժողովուրդի հետ իբրև Հայրիկ:

Իւր ամսականներ, ստացած «Յիշէք»ներ և աջահամրոյները նա բնաւ իւր անձնական կարիքներուն գործածած չէ, այլ առատ և անհաշիւ կերպով բաժնէր է աղքատներուն և պանդուխտներուն, որոնք ամէն օր և ամէն տեղ անոր ետեւէն կը վազէին:

Օր մը Խորէն Արքեպ. Նար-Բէյն ըսած էր.

— Սրբազան Հայրիկ, օր մ'օրանց չը տեսանք, որ քանի մ'ոսկի պատրաստ դրամ ունենայիր զրպանդ:

— Էհ, Խորէն Սրբազան, դուն չես գիտեր, որ Պոլսոյ մէջ երեք մարդիկ կան, որոց զրպանները միշտ «ծալ» են — Սուլթան Ազիզ, Խրիմեան Հայրիկ և Գրիգոր Օտեան:

Այդ վայրկեանին գաւառացի պանդուխտ մը կը մօտենայ Խրիմեանին և Երկիր երթալու համար ճամբու ծախք կը խնդրէ.

— Հա, Խորէն Սրբազան, «եղիցի ըստ բանի քում», երկու ոսկի պարտք տուր ինձի այս պանդուխտը ճամբենք Երկիր:

Մինչև անգամ, Վանէն և Ցարօնէն, Հայրիկը յաճախ նամակներ կը ստանար այս ու այն աղքատ ընտանիքէն կամ թշուառ ու

որքեայրի կիններէն, որոնք զրամ կը խնդրէին. եւ Խրիմեանը, բոլորին ալ անխտիր օգնութեան կը հասնէր իւր անձնական կամ ազգային զրամներէն համեստ գումարներ զրկելով:

Նա անսահման գուլթի և խղճմտանքի մարմնացում կը դառնար այն ըրպէնքերուն, երբ տեսնէր, որ մարդիկ զրամի և նիւթականի համար ընկճուած կամ թշուառութեան մատնուած են: Հայրիկի զգայուն սիրտն ու հոգին կ'ալեկոծուէր. Այն ատեն նա իւր ձեռքի տակ գտնուած զրամը—անձնական կամ ազգային—կը յատկացնէր անմիջական պահանջներուն, առանց հաշուի առնելու թէ այսինչ գումարը այս կամ այն նպատակի համար պահուած է: Այս իրողութեան իբր փաստ յիշենք Աւագաղբիւրի պատմութիւնը:

Խրիմեանը, Կ. Պոլսոյ մէջ, տուններն ու վաճառատունները շրջելով, կը ցած էր 450 օսմ. ոսկի գումար մը հանգանակել, Մշոյ Աւագաղբիւր գիւղի հարստահարուած և խեղճ գիւղացիներուն համար:

Այդ օրերուն Կուս-Կափուի (Կ. Պոլիս) հայոց թաղին մէջ մեծ հրդեհ մը յառաջանալով՝ հարիւրաւոր տուններ մոխրակոյտի վերածուեցան և բազմաթիւ ընտանիքներ թշուառութեան մատնուեցան:

Ահագին խումբ մը հրկիզեալներ կը մտնէն Պատրիարքարանը և կը ներկայանան Հայրիկին, որ տխուր ժպիտով մը կ'ըսէ.

— Զաւակներս, եթէ դուք իբրեւ պատգամաւորներ եկած էք, շատ էք, գիտե՛մ, զրամ ուզելու համար եկած էք, անհոգ եղէք, բան մը կ'ընենք:

Հայրիկը կանչել կուտայ Պատրիարքարանի ելեմտից տեսուչ Միհրան Զօպանեանը և կը հարցնէ.

— Միհրան էֆէնտի, որչափ պատրաստ զրամ ունինք ոչ թէ քիչ՝ այլ շատ:

— Սրբազան Հայր, միայն Աւագաղբիւրին զրամը պատրաստ է:

— Է՛հ, առայժմ սա մեր աչքին առջև բարձրացող մոխրակոյտները մաքրենք և յետոյ Աւագաղբիւրի մասին կը մտածենք. կ'ըսէ Հայրիկը և հանգանակուած 450 ոսկին իբր նպաստ կը բաշխէ հրկիզեալներուն:

Հայրիկի այս ընթացքը, Ազգային Ժողովի և մամուլի պահպանողական ներկայացուցիչներու կողմէ, երկար ատեն բաշխուին:

րու և քննադատութեանց առիթ տուաւ, թակայն նա այդ ձանձրալի խօսքերուն և բանաւոր ու գրաւոր յարձակումներուն այս սրամիտ պատասխանը տուած էր.

— Ծօ ախպար, Կում-Կամփուի հրդեհն Աւագաղբիւրի դրամով մարեցնել տուինք, բայց սա քննադատութեանց հրդեհը մարեցնելու համար Աւագաղբիւրի ջուրերն ալ դեռ քիչ են:

Խրիմեան Հայրիկը պատրիարքական գահին վրայ բազմելէ յետոյ ալ գաւառաբնակ Հայութեան կրթական կեանքը իւր գորգուրանքին առարկայ դարձուց. Հարստահարստութեանց և քաղաքական հարցերու հետ Խրիմեանը միշտ կը յուզէր նաև գաւառացի Հայ մանուկներու դաստիարակութեան հարցը. նա յամառ կերպով կը պնդէր, որ գաւառներու մէջ, կրթական գործը լուսամիտ և բարեխիղճ մարդոց պէտք է յանձնուի և տարրական ուսումը պարտադիր դարձնելու մասին անգամ առաջարկներ կը բերէր և կ'եզրակացնէր.

«Մեր ժողովուրդը մտաւորապէս պիտի դաստիարակուի, որ քաղաքական ինքնուրոյն կեանքի համար աշխատելու ընդունակ դառնայ: Տգիտութեան և մտքի խաւարին մէջ ծնուած Ազատութիւնը խեղանդամ կ'ըլլայ և շուտով կը մեռնի»:

«Տարրական ուսումէն զատ—կը պնդէր Խրիմեանը—պէտք է միջնակարգ և բարձրագոյն կրթութեանց մասին ալ հոգ տանենք և գաւառներէն ուսանողներ զրկենք Եւրոպա: Այլ և իգական սեռի կրթութեան նախանձախնդիր պիտի ըլլանք և գաւառներու մէջ աղջկանց յատուկ դպրոցներ հիմնենք, վասնզի գիտակից և կրթուած մայրերու զաւակները շատ աւելի կրնան իրենց Ազգին և հայրենիքին օգտակար ծառայութիւններ մատուցել»:

Խրիմեանը իւր եղբոր որդի Խորէնին գրած նամակներուն մէջ արդէն ցոյց կուտայ թէ որքան կենսական պահանջ են արեւմտեան քաղաքակրթութիւնն ու գիտութիւնը. Արեւելքը Խրիմեանի աչքին «Մութ աշխարհ» մըն է իսկ արեւմուտքը՝ «Լուսոյ և գիտութեան աշխարհ», ուր ուսանելու գացած իւր եղբոր որդի Խորէնին, Հայրիկը հետեւեալ նամակը*) կը գրէր.

*) Այս անտիպ նամակի պատճէն ինձ ղրկած է հանգուցեալ Խորէնի ամուսին, տիկին Իսկուհի Խրիմեանը:

Սիրելի Խորէն.

Մութ աշխարհէն ելար մտար լուսոյ եւ գիտութեան աշխարհ. հիացումն զքեզ պատեր է. տարօրինակ աշխարհ եւ մարդիկ կ'երեւին աչքիդ, արդեօ՞ք, դոքա՞ եւս աղամորդիներ են՝ Այո՛, այո՛, Հայաստանի դրախտի գաղթականներն են դոքա: Արեւելից դրախտ աներակ դարձաւ, Աղամայ այդ աշխոյժ որդիքը նոր եւս գերագոյն դրախտ յԱրեւմուտս տնկեցին՝ Այժմ՛, դո՛ւ, որդեակ իմ, մուտ առիր այդ դրախտը, զգո՞յ՜ լե՛ր չուտել ի ծառոյն որ մահաոխիթ է, այլ կե՛ր յաւէտ ինչ որ կեանք կուտայ քեզ եւ Հայրենեացդ:

Զգէ՛ մտքիդ ուղեան Գերմանիոյ գիտութեան ծով, նի՛ստ եւ հոգա՛, զբարին ամբարէ մտքիդ շտեմարան եւ խոտան ի բաց տար ի քէն:

Կ. Պոլիս. 1872

Քեզ անձկաւէտ՝ Հայրիկ

Ե.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ազգային Սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ (1860 Մայիս 24), Խրիմեանը «Արծուի Վասպուրական» մէջ (1860) կը գրէր.

«Սահմանադրութիւնը իբրեւ ամուր պարիսպ մը ազգը եւ Հայրենիք կը շրջապատէ ու ամէն կերպ կը պաշտպանէ դարանամուտ գողերէն»:

«Ահա Սահմանադրութեան տախտակները պատրաստ, այլ Մովսէս պէտք է որ զանոնք Պոլսոյ կեդրոնական լեռնէն իջուցանէ Հայաստանի գաւառները...»:

Ազգային Սահմանադրութիւնը հռչակուելէ յետոյ կը գործադրուէր միայն Կ. Պոլսոյ մէջ, իսկ անդին, Մայր Երկրի հոծ Հայութիւնը զրկուած էր այդ ժողովրդական ներքին ինքնավարութեան բարիքներէն:

Խրիմեանը՝ դեռ վարդապետ, երբ կը գործէր Վասպուրականի եւ Տարօնի մէջ, կը պահանջէր, որ Պատրիարքարանն ու Ազգային Ժողովը Սահմանադրութեան գործադրութիւնը փութացնեն նաև

գաւառներուն մէջ, Սահմանադրութեան հրահանգները՝ «տախտակները պատրաստ» էին, սակայն Հայ Մովսէս մը պէտք էր, որ զանոնք «Պոլսոյ կեդրոնական լեռնէն» իջեցնէր և փոխադրէր Հայաստանի գաւառները:

Պատրիարքարանն ու Ազգային ժողովը միացած կը կազմէին «Պոլսոյ կեդրոնական լեռը» որուն գագաթը կը բարձրանար Խրիմեան Պատրիարքը 1869-ին՝ ջանալով հանդիսանալ Հայ Մովսէսը՝ Սահմանադրութեան օրէնքները գաւառներու մէջ գործադրելու տալու համար:

Ազգ. Սահմանադրութեան օրէնքներու մեծ մասը գաւառներու Հայութեան ազգային շահերուն և պահանջներուն անյարմար էին: Սահմանադրութենէն շատ լայն չափով կ'օգտուէր մայրաքաղաքի Հայութիւնը, Բաւական է յիշել միայն այն փաստը, որ Կ.Պոլսոյ 24 թաղերու և արուարձաններու մօտ 100,000 Հայոց 34 եկեղեցիներու ծխականները Ազգային Ընդհանուր ժողովին 160 երեսփոխան (պատգամաւոր) կուտային, իսկ ամբողջ Մայր Երկրի և արտասահմանի մօտ 2,000,000 Հայութիւնը (50 շրջաններու բաժանուած) իրաւունք ունէր միայն 60 պատգամաւոր տալու:

Գաւառներու Հայութեան արհամարհուած ձայնի և ոտնահարուած իրաւունքի մասին գաղափար մը կազմելու համար, կը ներկայացնեմ Ազգային ժողովի երեսփոխաններու թուական համեմատութեան պատկերի մէկ ցայտուն մասը միայն:

ԿՈՍՏԱՆԳՆՈՒՊՈԼԻՍ Թաղեր և Արուարձաններ	Երես- փոխան	ՏԱՃԿԱԼԱՅԱՍՏԱՆ Նոսոնոցներ	Երես- փոխան
Կում-Կափու . . .	24	Վան	3
Սամաթիա . . .	15	Կարին	2
Պալատ	15	Բաղէշ	1
Խասգիւղ	15	Մուշ	2
Բերա և Ղալաթիա	17	Տիգրանակերտ . .	1
Պէշիկթաշ	10	Խարբերդ	3
Օրթադիւղ	14	Սեբաստիա	2
Իւսկիւտար և Ալէմտաղ	19	Կիլիկիա	6
Գումար՝	129	Գումար՝	20

Այս համեմատական պատկերը ցոյց կուտայ մայրաքաղաքի Հայութեան և Ազգային Ժողովի արհամարհական ու տգեղ վերաբերմունքը ամբողջ Մայր երկրի Հայութեան հանդէպ:

Կղերական, ամիրայական, աղայական և էֆէնտիական կամայականութեանց առջև ջարդ ու փշուր կ'ըլլար գաւառաքնակ Հայութեան իրաւունքը և կը խեղդուէր անոր ձայնը: Դեռ աւելին. Ազգային Ժողովի մէջ այնպիսի հոգեբանութիւն և գոյավիճակ մը ստեղծուած էր, որ Մայր երկրի Հայութիւնը իւր ծոցին մէջ ծնած ու սնած և իւր անմիջական ձայնով ընտրուած երեսփոխան-պատգամաւորներ չ'ունէր հոն, ուր գաւառներու անունով կը ճառէին ու կը խօսէին Կ. Պոլսեցի աղաներն ու էֆէնտիները, որոնց մէջ, հարկաւ յարգելի բացառութիւններ կը կազմէին Գր. Օտեաններն ու Ստ. Փափագեանները:

Յիրաւի Ազգային Ժողովը աւելի շատ մայրաքաղաքի հարցերով կը զբաղուէր քան թէ գաւառներու Հայութեան վիճակով:

Այս երևոյթի առջևն էր ահա, որ կը ծառանար Խրիմեան Հայրիկը և իւր Պատրիարքութեան առաջի օրերէն իսկ կը պահանջէր, որ Սահմանադրութիւնը վերաքննութեան ենթարկուի:

«Սահմանադրութիւնը Ազգին օրէնքն է և ո՛չ թէ պոլսահայուն» կը բացականչէր Խրիմեանը: Նա անհանդուրժելի կը գտնէր այն տխուր երևոյթը, որ Ազգային Ժողովը յաճախ կ'անտեսէր գաւառական կարևոր և անյետաձգելի հարցերն ու կը զբաղուէր պոլսեցոց տիրացուական կամ թաղականական անմիտ վէճերով:

Խրիմեանը կը պահանջէր, որ ընտրուին երկու ժողովներ— «Ժողով մի Տեղական գործոց, Ժողով մի Գաւառական մասնաւոր գործոց»: Սակայն անոր այս առաջարկը երկար վիճաբանութեանց ենթարկուելէ յետոյ անկարևոր և աւելորդ նկատուեցաւ: Եւ ահա «Ղալաթիոյ Օճախ»ի ղեկավարներն ու պահպանողական, անձնապաշտ էֆէնտիները կը յայտարարեն թէ՛ Խրիմեանը հակասահմանադրական է....

Պատրիարքը կը պահանջէր, որ Ազգ. Սահմանադրութիւնը վերորեննուի, վասնզինա գաւառներու Հայութեան ազգային շահերուն գոհացում չի տար: Իսկ պահպանողականներն ու քար ուղեղները կը

պնդէին, որ Սահմանադրութեան վերաքննութիւնը վտանգաւոր ու կործանարար է:

Օրէնքի տառացի գործադրութիւնը կապեր-կաշկանդեր էր Խրիմեանի թեկերը—Արծուի սրաթուիչ թեկերը:

«Ոտքս ձեռքս կապած էք,—կ'աղաղակէր Խրիմեանը Ազգային ժողովին մէջ—ես չեմ կարող այսպէս գործել. եթէ այս վիճակ շարունակէ՝ ես կը հեռանամ, իմ խիղճ զիս կը տանջէ այս անգործութեան համար»:

Պատրիարքը ուխտած էր «Սահմանադրութիւնը չէ թէ բառ առ բառ գործադրել, այլ անոր ոգւոյն և սկզբանցը հաւատարիմ մնալ» և այսպէս ալ շարունակած էր իւր ընթացքը, բայց Բաղաքական ժողովը Խրիմեանէն կը պահանջէր Սահմանադրութեան տառական ու բառական գործադրութիւնը, ինչ որ կը սահմանափակէր Պատրիարքի քիչ մ'ազատ գործունէութիւնը. Այս հողին վրայ ահա սուր անհամաձայնութիւն մը կը յառաջանար Պատրիարքի և Բաղաքական ժողովի միջև:

Ազգային ժողովի 1873-ի Փետրուար 16-ի Ծէ. քդ նիստին մէջ, Խրիմեանը խիստ կերպով կը պահանջէ, որ յանձնաժողով մը կազմուի Սահմանադրութիւնը վերաքննելու համար:

Յաջորդ նիստին (2 Մարտ 1873) գաղտնի քուէարկութեամբ կ'ընտրուի «Սահմանադրութեան Վերաքննիչ Յանձնաժողով»ը, որուն անդամներէն մէկն ալ Մատթ. Վրդ. Իզմիրլեանն էր:

«Վերաքննիչ Յանձնաժողովը» յատուկ գրութեամբ մը կը դիմէ Խրիմեանին խնդրելով անոր «կարծիքն ու դիտողութիւնները Սահմանադրութեան մէջ պարունակեալ վերաքննիչ յօդուածոց վերայ»:

Խրիմեանը 1873-ի Յուլիս 11-ին, «Սահմանադրութեան վերաքննիչ յօդուածոց» մասին «Վերաքննիչ Յանձնաժողով»ին կը գրէ ընդարձակ նամակ մը, որմէ կը մէջբերեմ կարևոր մասերը.

«...Ազգային վարչական կազմութիւնը (բաց յ'Ընդանուր ժողովէն) միշտ անբաւական և անձեռնահաս է համայն Խուրբիոյ Հայոց Ազգին խնդիրներն ըստ օրինի և ընթացիկ եղանակաւ լուծելու, թէ օրուան պատահական խնդիրները, թէ ներքին և կենսական գործերը, որք անհատական մասնաւոր անձի մը կամ առանձին զաւառի մը չեն վերաբերիր, այլ բովանդակ ազգին: Զի ազգին շահ

և յառաջդիմութիւն այս խնդրոց մէջն է. Այս խնդիրներն իսպառ բարձի թողի եղած են, միայն բերանով կը խօսուին. լրագիրք կը քարոզեն, բայց առանց արդեանց և առանց ձեռնարկութեան մնացած են մինչև ցայսօր, և սորա ներքին բուն պատճառն է վարչական ժողովոց սակաւութիւնը և ժամանակի անձկութեան պայմանը.

«...Եթէ Սահմանադրութենէն առաջ Հայոց համար տարեկան հազար խնդիր կար, Սահմանադրութենէն յետոյ երկու հազարի հասաւ, զի խիստ բնական է. երբ ժողովուրդը քուէի իրաւունք ստանայ, երբ Ազգին մէջ պարտույց և իրաւանց սկզբունքն օր ըստ օրէ յարգուի, անշուշտ բազմապատիկ խնդիրներ կը ծնանին, և այս խնդիրներն շատ անգամ վէճ և կռիւ, որոյ հետեանքն եղած է միշտ շարաշար գրադմունք վարչական ժողովոց.

«...Սահմանադրութիւնն գծողներն, մասնաւոր խնդիրներն՝ ընդհանուր խնդրոց հետ շփոթեւ են. զոր օրինակ՝ բուն Մայրաքաղաքիս տեղական գործերը Գաւառային և ընդհանուր խնդրոց հետ խառն են. Փորձառու ճշմարտութեամբ վերահասու լինելով կը վկայեմ թէ Սահմանադրութեան հաստատած քանի մը անձուկ ժողովները բաւական չեն իսկ ներկայ դրութեամբ Մայրաքաղաքիս մէջ գտնուած բնակչաց գործերը կարգադրել. թող թէ հանուր Գաւառականացի Ստուգապէս խօսելով որ Պոլսոյ համարեա թէ, հաքիւր հազար Հայ բնակչաց խնդիրները, կը հաւասարին երկու միլիոն գաւառացի Հայոց խնդիրներուն, կը թողում, չեմ յիշեր թէ ինչպէս շատ անգամ Տեղական խնդիրները նախապատուութեամբ և զօրութեամբ կը նուաճեն Գաւառացւոց խնդիրները. Այս շփոթութիւնը և այս ընթացքը մեծ և ահագին զրկանքներ պատճառած է երկու մասին:

«...Կամ պէտք է Տեղական կամ Գաւառական խնդիրներն իսպառ իրարմէ անջատել և Պօլիս իբրև կեդրոնական գաւառ մի նկատելով Սահմանադրութեան տրամադրած ժողովներ հաստատել նախագահ պաշտօնէի մը տակ, բուն տեղական գործոց և խնդրոց համար և կամ նոր մի պաշտօնէութիւն մի հաստատել. Ազգին կենսական և բնդհանուր խնդրոց համար առանձին ժողով մի պէտք է, որ գոնէ շաբաթը մի անգամ իւր նիստերը շարունակելով՝ Ազ-

գային յառաջդիմութեան ճանապարհները հորդէ ու բանայ, որ շատ և ահագին խոչնդոտներ ունի:

«...Ահա, այս է այժմ մեր ամենակարեւոր խնդիրը, զոր այսօր ժողովոյդ ուշադրութեան կը յանձնեմ, և այնչափ վերահաս ծանրացած և անհրաժեշտ խնդիր մի է Ազգին համար. զոր պէտք է ժամ մի առաջ լուծել, զի Ազգին շահն այս կը սահանջէ. եթէ տակաւին ազգային վարչական ժողովոց այս ընթացքը շարունակուի, ոչինչ յոյս չկայ Սահմանադրութենէն՝ և հետեապէս մեր յուսացած յառաջդիմութիւնը ձեռք չբերուիր, և տակաւին հեռի կը կը մնայ Հայոց ժողովրդէն: Ոչ Քաւառացիին իւր մեծամեծ խնդրոց լուծումն պիտի տեսնայ և ոչ Մայրաքաղաքացիին իւր անուան և տեղւոյն պահանջած յառաջդիմութեան նորանոր արգասիք պիտի կարենայ ցոյց տալ աշխարհի առաջ՝ թէ ինքն Եւրոպոյ Ազգաց դրացի է և իւր պարտքն է քան զամեն գաւառացիս յառաջդիմութեան օրինակ հանդիսանալ. որչափ ցուտի է թաղական կոիւններով զբաղիլ, այդ չնչին խնդիրներով միշտ Պատրիարքարանի ժողովները ճնշել, ոչ ժամ, ոչ ժամանակ թողուլ գաւառական խնդրոց: Այս ապարդիւն ընթացքը զրկանք է և ոչ պարծանք Մայրաքաղաքացի ազգայնոց, զի ինքն է նախածնող մայր Ազգային Սահմանադրութեան, իւր պարտքն է Քաւառացւոց համար անխնայ զոհել զբամ և ժամանակ, վասնզի համայն Թուրքիոյ գաւառացի հայերէն իրենք են միայն ուսմամբ և հարստութեամբ ձեռնհաս և ազատ այն ամէն հարստահարութեանց աղէտներէն, զորս կը կրեն անճարակ ու խեղճ Քաւառացիք՝ լոյս, բարեկարգութիւն, յառաջդիմութիւն և ազատութիւն միշտ Պոլսոյ կեդրոնէն սպասելով: Շատ սպասեցին, աչքերնին հալեցաւ, յուսահատութիւնը մօտալուտ է, պիտք է ուշադրութիւն տալ Քաւառական խնդրոց, և սորա միայնակ միջոցն է գործոց և խնդրոց բաշխումն և վարչական մեքենային ամենօրեայ շարժումն»:

«Վերաբննիչ Յանձնաժողով»-ը գործի կը լծուէր իսկ Պատրիարքի և ազգային վարչութեանց մէջ դուլացած անհամաձայնութիւնը երթալով աւելի կը սրուէր, երբ Վանի Հայոց Առաջնորդ տխրահռչակ Պօղոս Վարդ.-ի հարցը եկաւ ու բորբոքեց կիրքերը:

Վասպուրականի Հայութիւնը բուռն կերպով բողոքեց ու պահանջեց Պատրիարքարանէն, որ Պօղոս Վարդապետը պաշտօնանկ ըլլայ և հեռացուի Վանէն, ուր սանձարձակ բռնութիւններ և կամայականութիւններ կը գործադրէր ոտնահարելով ժողովուրդի իրաւունքերը:

Խրիմեանն ընդառաջելով ժողովրդական արդար բողոքներուն, առանց Ազգային Վարչութեան գիտութեան, պատրիարքական հրամանով Պօղոս Վարդապետը պաշտօնանկ կը հռչակէ և կ'աքսորէ Բայազիտ, Ս. Յովհաննու (Իւշքիլիսէի) վանքը: Յանցապարտ Պօղոս Վարդապետը խնդրազրով մը Ազգային Վարչութեան կը դիմէ և քննութիւն ու դատ կը պահանջէ: Ազգային Վարչութիւնը բանաւոր կը գտնէ Պօղոս Վարդապետի խնդիրը և կ'ուզէ դատաստան նշանակել, ինչ որ Պատրիարքի «հեղինակութիւնը և յայտարարութիւնը կասկածի ենթարկել» կը նշանակէր:

Եւ ահա Խրիմեան Հայրիկի հակառակորդները Վանէն մինչև Տարօն, Կարին և Կ.Պօլիս՝ կատաղի պայքար կը մղեն անոր դէմ:

«Ղալաթիոյ Օճախ»ը նորէն գործի վրայ է: Մատթ. Վրդ. Իգմիրլեան և Ստ. Փափագեանը «կ'աշխատեն խեղդել տարբեր ձայն մը, սիրագեղ բարեկամութեան ձայնը՝ զոր ունեն այնքան անձնուէր հովուի մը ժողովրդեան ճշմարիտ Հայրիկին նկատմամբ» կ'արձանագրէ Իգմիրլեանի կենսագիր Առիւծը («Արարքս». Ս. Պետերբուրգ. 1893. Գիրք Ա. էջ՝ 80):

«...Քաղաքական ժողովը յամառել էր իր անհաշտ ընդդիմութեան մէջ, հռչակել էր Խրիմեանին „հակասահմանադրական“ և մինչև իսկ փորձեր էր անուս գրգռել ժողովրդին Խրիմեանի դէմ: Պատմութիւնը արտասանել է արդէն իր անողոր դատավճիռը այն կուրացած խմբակին դէմ («Ղալաթիոյ Օճախ») որ ղեկավարում էր այդ տխուր, հակաժողովրդական դաւը և որի անդամներէն էր, տարաբախտաբար, Մատթէոս Իգմիրլեան»*):

Այս իրադարձութեանց լարուած հետաքրքրութեամբ կը հետեւէին գաւառացի պանդուխտները, որոնք 1873 Յուլիս 30-ին ահա-

*) Միքայէլ Վարանդեան — «Հայկական Շարժումն Նախապատմութիւն». Հատոր Երկրորդ. Ժընեվ. 1914. էջ՝ 71: Հրատ. Է. Յ. Գ — եան:

գին խումբով մը խուժեցին Պատրիարքարան և յարձակելով Քաղաքական Ժողովի անդամներու վրայ, սոսկալի կերպով ծեծի հնթարկեցին զանոնք։ Խրիմեանը մէջտեղ ընկաւ և հազիւ կրցաւ կատաղած ամբոխը հեռացնել։ Գաւառացիները կը սպառնային ջարդ ու փշուր ընել ամէն անոնց, որոնք «կը համարձակուէին իրենց սիրելի եւ պաշտելի Հայրիկի դէմ գաւեր լարել»։

Այս տխուր դէպքի մասին Խրիմեանն այսպէս կ'արտայայտուէր. — «...Օրինաց խստիւ և տառական գործածութենէն հետեւեցան այսքան ազմկայոյզ խռովութիւնք՝ Պոլսոյ Թաղերուն և Գաւառներուն մէջ, թող ապագային վկայ լինի հազար ութ հարիւր եօթանասուն և երեք Յուլիս 30 Հայոց Պատրիարքարանի դժպատեհ դէպք։ Միթէ կարելի է ընդդէմ գիտակցութեան մեղանշելով այս խօսքերէն թիւր հետեւութիւն մի հանել և ասել՝ ուրեմն Պատրիարքն իբրև հսկող օրինաց, իւր պարտիք չճանաչելով՝ Սահմանադրութեան դէմ կը խօսի և նորա տրամադրած օրէնքները ճշտիւ կատարելու փոյթ չունի»։

Կիրքերը սաստիկ լարուած էին. մթնոլորտը խեղդիչ և անշնչելի դարձած էր։ Մայրաքաղաքի և գաւառներու աղաներն ու էֆէնտիները, պահպանողականներն ու խաւարամիտները մէկ կողմը կեցեր էին, իսկ գաւառարնակ ամբողջ Հայութիւնը՝ Կ. Պոլսոյ ազատամիտ և հայրենասէր երիտասարդութեան, «էսնաֆ»ներուն և գաւառացի պանդուխտներուն թիւ ու թիկունք հանդիսանալով՝ միւս կողմը կեցեր էին։ «Ազգայինճի» աղաներն ու էֆէնտիները կը սարսափէին իսկական ազգասէր երիտասարդներէն և գաւառացիներէն։ Հայ թերթներն ալ իրենց կարգին երկու հոսանքի բաժնուած կը յուզէին կիրքերը և կրակի վրայ իւր կը լեցնէին, իսկ Բ. Դուռը հոգեպէս կը հրճուէր...։

Ազգային կիանքը փոթորկուած էր մանաւանդ Կ. Պոլսոյ մէջ։ Օրերը յդի էին ծանր անակնկալներով, երբ Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարք Խրիմեան Հայրիկը ի գիր կ'առնէր իւր «Mouf Հրաժարման»*) հոյակապ և սրտայոյզ ճառը։

*) «Mouf Հրաժարման» Խրիմեան Ս. Պատրիարքի Հայոց. Ազգային Երեսփոխանական Ժողովոյ 64-րդ Պատմական Նիստին մէջ։ Տպարան Նշան Պապիկեան. Կ. Պոլիս. 1910. էջ՝ 24։

2.

«ԵՐԹԱ՛Ս ԲԱՐԵԱԻ, ԱՐԾՈՒԻ՛...»

Պատրիարք Խրիմեան Հայրիկը կը պատրաստուէր իւր հրաժարականը ներկայացնել Ազգ. Երեսփոխանական ժողովին և Բ.Գրան:

Թէև անոր համակիրներն ու մանաւանդ գաւառացիները շատ կը խնդրեն, որ չը հրաժարուի, բայց վշտահար Հայրիկը կը մերժէ եղած խնդիրները:

Եւ ահա 1873-ի Օգոստոս 3-ին, Կ. Պոլսոյ Մայր Եկեղեցոյ մէջ, կը գումարուի Ազգային Երեսփոխանական Ընդհանուր ժողովի 64-րդ նիստը, որուն ներկայ էին, ոչ միայն ամբողջ պատգամաւորները, այլև պոլսեցի և գաւառացի խումբերամ ժողովուրդ: Խորհրդաւոր լուծեան մէջ, ամէնքն ալ հոգեկան սրտատրոփ սպասումով մը համակուած են: Յարգանքի, յուզումի և թախծի նշոյլներով պատուած հազարաւոր դէմքեր ու սեեռուն աչքեր ուղղուած են Պատրիարք Հայրիկին, որ բեմը կը բարձրանայ և յուզուած ու վշտալի ձայնով մը կը կարգայ իւր «*Vous ferez un grand mal*» պատմական ճառը:

«ԵՐԵՍՓՈԽԱՆՔ ՀԱՅՈՑ!»

«Այսօր իմ արձակման օրն է, կ'աղաչեմ, որ թոյլ տար այս Տաճարին մէջ, Հայոց Երեսփոխանութեան առաջ, մի բանի խօսք խօսիմ. և արձակում խնդրեմ այս Ատենէն, որ 1869 թուոյն Սեպտեմբեր 4-ին իւր քուէի ազատ ընտրութեամբ զիս կապեց և Տարօնէն վարեց մինչև ցայս վայր: Նոյն տարւոյ Նոյեմբեր ամսոյ սկիզբը, Պոլսոյ Մայր Եկեղեցւոյ բեմին վրայ մեր Գահակալութեան հանդէսն կատարուեցաւ: Չգիտեմ, կը յիշէ՞ր, այն իմ Ծաղկազարդի օրը, ես խօսք տուի Ձեզ և ուխտեցի այսպէս. „Երեսփոխանք և ժողովուրդ Հայոց, դուր զիս բազում դժուարութեամբ յայս գահ բարձրացուցիք“, կ'ուխտեմ ահա յանդիման Ձեր, որ առանց աշխատութեան ես ինքնին կ'իջնամ այս գահէն, խոնարհ յարգանքօք համբուրելով համայն Ազգի կնիքը կրող Ձեր վճռագիրը. զի օրինօք կապեցայ. կը փափաքիմ դարձեալ օրինօք արձակիլ: Միայն սա կ'ա-

դաշեմ, վասն փառաց եկեղեցւոյ և Հայոց Ազգին, Խաղաղութեամբ թողէք որ երթամ:

«Այո, մեծ ակնկալութեամբ ընտեցիք զիս ու բերիք. գիտե՛մ, դժուարին է դիւրութեամբ թողուլ. Ի՞նչ էր արդեօք Ձեր և հանուր Խուրրիոյ Հայոց ակնկալութիւնը: Ահաւասիկ. Պակնկալէիք որ Խորիմեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ փառք կը յաւելուր. Կը յուսայիք թէ նա եկեղեցւոյ պաշտօնէից ազաւաղ դրութիւնը կը վերանորոգէր. Կը հաւատայիք որ նա անդադար քարոզելով՝ դպրոց, դատարարակութիւն, լոյս և այլն, ազգային յառաջդիմութեան կառքը կը վարէր և դէպ ի իւր նպատակ կը տանէր. Թող այս մեծ ակնկալութիւն, մի եւս այն էր, թէ Խորիմեան, իբրեւ Սահմանադրասէր Պատրիարք նա ինքն ձեռնհաս պիտի լինի շոյտ և արագապէս իւր Արծուի թեւերով Սահմանադրութիւնը բառնալ ու տանել սփռել Հայոց աշխարհին վերայ. քաղաքացիին և շինական. գիտուն և ռամիկ առ հասարակ միահամուռ մկրտել՝ լուսաւորել և նոր սահմանադրական ժողովուրդ կազմել: Առաւել քան զայսոսիկ, ամենամեծ ակնկալութիւն գաւառացի ժողովրդոց այն էր, թէ Խորիմեան Պատրիարք եղաւ, ուրեմն աւետիս, պէտք է որ ազատութիւնը հարստահարութեան ամէն ճնշումներէ. Ջարմանքն այս է, որ ես էլ ճիշդ Ձեզ նման կը հաւատայի թէ կարող հմ այդ մեծամեծ հրաշքները գործել և արդիւնաւորութեամբ պսակել այդ նախաթուեալ մեծամեծ ակնկալութիւնը: Սորա համար իմ սրտի զեղուն զգացմամբ և անկշիռ երեւակայութեամբ չափեցի թէ արդեօք Տարօն թողում, Վարագ թողում, իմ այն փոքրիկ ազարակները, յորս կ'աշխատէի և կը մխիթարուէի գոնէ դուզնաքեայ վաստակօք, ու երթամ Մեծն Բիւզանդիոն Հայոց Պատրիարք լինիմ, պիտի կարենամ ասկէ աւելի ազգին շահարեւ լինել: Անկեղծաբար խոստովանելով՝ ես կը ճանաչէի զիս, թէ Պատրիարքութեան բարձր Աթոռին վայելուչ յատկութիւններ չունէի, ոչ իմաստութեամբ, ոչ ուսումնականութեան հանճարով, ոչ քաղաքագիտութեամբ և ոչ մի քանի լեզուաց հմտութեամբ: Այսչափ տկարութեամբ հանդերձ. քաւ թէ փառասիրութեան տենչանք մղեց զիս յայս պաշտօն. ոչ, այլ միայն Ազգի սէրն և Հայրենեաց օգնելու եռանդն. Ինքնին այս միայն կը մտաբերէի, թէ պահ մի երթամ սլատրիարքութեան Գահին վերայ

կենամ, թերեւս այդ իշխանութեան կեդրոնէն ձեռնհաս լինիմ դարման մի գտնել ու հայթաթիլ բազմակարօտ Ազգին. հիմա յապիկարութեանս չափը նոյն իսկ Երեսփոխանական Ժողովդ քաջ իսկ գիտէր. Խրիմեան իւր Ազգին անծանօթ չէր. բայց չգիտեմ թէ ինչ նպատակաւ, գուցէ խաղաղութեան համար, պահ մի ապշեցաւ ու մոռացաւ Սահմանադրութեան օրինադրած անժխտելի յատկութիւնները, և ընտրեց մարդ մի, որուն կեանքը առաւել կը սիրէր լեռ, դաշտ և վանական զբաղմունք. Բայց ասկէ աւելի ինչ պիտի ընէիր. Երեսփոխանութիւն Հայոց, նախահոգակ հեռատեսութեամբ չյայտնեցիր, որպէս զի ժամանակին հնձէիր առանց շուարման: Վանայ փոքրիկ ագարակի մի մէջ ինքնաբոյս Խրիմեան գտար, վաճ, ասիր ու ընտրեցիր: Այդ ինքնաբոյս ծառերուն պտուղ այսչափ է. Իրաւունք չունիս տրտունջ բառնալ:

«Վաթառուն երեքերորդ անգամ Երեսփոխանական Ժողովոյդ նախագահեցի. ի սկզբան՝ երբ առաջին նիստն կազմեցաւ, ատեան բացուեցաւ, ինչ էր նախադաս և կարևոր խնդիրն — ՎԵՐԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ. Չորս տարուան շրջանին մէջ, այս ամենակարևոր խնդիրը խնդրոց կարգին մէջ անլուծելի մնաց. Յանձնաժողովի նախապատրաստեալ ծրագիրը մերժուեցաւ, որպէս զի լաւագոյն ևս ծրագրուէր: Բանի մի ամիս յառաջ նոր վերաքննիչ Յանձնաժողով մի եւս ընտրեց Երեսփոխանութիւնն. այդ Ժողովն, ինչպէս որ կը լսեմ. դեռ և ոչ հատուած մի վերաքննեց. Այս խնդիրն այսպէս տակաւին անկատար կայ ու կը մնայ: Երեսփոխանութիւնն այլ ևս ինչ խնդիր լուծեց. Սոյ խնդիրը լուծեց. այո՛ այս խնդիրը լուծեց մեծ հեռատեսութեամբ. Հարստահարութեան խնդիրն յուղեց. այո՛ այս խնդիրն մահու և կենաց խնդիր էր տառապեալ Ազգի մի համար, զոր երկիցս Բարձրագոյն Դրան յանձնելով շնորհ և զթութիւն հայցեցինք յանուն՝ Ազգին, և դեռ կ'սպասեմք այցելութեան:

«...Գիտեմ անհամբեր կը սպասէ Երեսփոխանական Ժողովդ, որպէս զի փութամ յայտնել այն կարևոր պատճառներն, որք անհրաժեշտ կերպով ստիպեցին զիս ինքնակամ յօժարութեամբ հրաժարիլ. Հեռատեսութեամբ նկատելով որ Ազգին շահ, Եկեղեցւոյ շահ, ժամանակի ծանր ծանր պարագաներ, այսպիսի զոհ մի կը պահան-

ջին յինէն։ Սահակ Նահապետին չափ պատրաստ եմ առ այս, միայն կ'աղաչեմ որ Երեսփոխանական Ժողովդ իւր սուր վճիռը պատրաստէ։

«...Իմ հրաժարելուս առաջին պատճառն ձանձրութիւն և յուսահատութիւն է։ գործելու համար եկայ, և բան մի չգործեցի։ մէկ երկու տարի իբրեւ անփորձ, հազիւ թէ փոքր ի շատէ խելամուտ եղայ Ազգային գործոց և ընթացից։ Ամօթ չեմ համարիր այսպէս խոստովանիլ։ վասն զի Եւրոպոյ ամէնէն իմաստուն կարծուած անձն իսկ տակաւին կարօտ է փորձառութեան և գործակից աջակցութեան։

«...Գիտէ Երեսփոխանութիւնդ, որ Սահմանադրութիւնն աշխատութեանց բաժանման սկզբունքն ընդունած է։ ուստի, վարչական ընթացից գոնէ ըստ մասին դիւրութիւն մի տալու համար, ասկէ իբր տարի մի յառաջ այս դժուարին իրաց պարագաները մի համոզական բանիւ ու արդարացի փաստերով Քաղաքական Ժողովոյ Ատենին ներկայացուցի, խնդրելով՝ որ երկու մասնաժողովներ յատկանան։ Ժողով մի Տեղական գործոց, Ժողով մի Գաւառական մասնաւոր գործոց։ Մեր այս պարզ և օրինաւոր խնդիրն այնքան թիւր կարծիքներու ենթակայ եղաւ Քաղաքական Ժողովին առաջ որ աւելորդ և անկարելի դատեց զայն ուշադրութեան առնուլ, և ես խոհականութիւն համարեցի չպնդել մինչեւ ժամանակ անցնի և փորձառութիւնն զիրենք համոզէ։ Այն օրն և այս խնդրէն ծնաւ անհամաձայնութիւն մեր և Քաղաքական Ժողովին մէջ, և երթալով մեծցաւ այլ և այլ առիթներով։ Զարմանալ պէտք է, թէ այս ամենապարզ խնդրէն կարելի է յոռի նպատակ մի հանել և մինչեւ իսկ ասել թէ՝ հակասահմանադրական է այս զրութիւն և այլն։ Երբ տեսայ, որ Քաղաքական Ժողովն, այս խնդրոյն շուրջն միշտ կը խրտչի, այլ ևս անկարելի է ընդունել տալ՝ խորհեցայ հիմնական կերպով այդ խնդրոյն լուծումն Ընդհանուր Ժողովին բերել Վերաբնիշխանաժողովին ձեռքը։

«...Յիշեցէք, մի մոռնաք, Երեսփոխանը Հայոց, այն օր երբ Սահմանադրութեան համար յինէն ուխտ պահանջեցիք, ես այն օր հեռատեսութեամբ նկատեցի։ որ անհնար է մեծն Սովսիսի չափ այդ օրինաց տառն ամենաճշտութեամբ պահել, այնչափ, որ կիրակի օր ցրտահարութենէն ստիպեալ խռիւ ժողովող պառաւը բարկոծել

տալ. և քուէարկութեան մէջ շփոթութիւն հանող անձինք չորս տարի քուէի իրաւունքէն զրկեալ հրատարակել. Ուստի բաւ և շատ համաբեցի ուխտել միմիայն Սահմանադրութեան Ոգույն և անփոփոխելի Սկզբանց վերայ. բայց ներկայ Բաղաքական Ժողովոյ կազմութեան օր՝ Ատենադպիր էֆէնտին*), չգիտեմ ինչ նկատումով, դիւանական սեղանի վերայ Սահմանադրութեան օրինագիրքն դրնելով այսպէս յայտարարեց, «Պէտք է Սահմանադրութեան տրամադրած յօդուածները մի առ մի ճշդութեամբ կատարել.» Այն օրէն մինչև ցայսօր այս յայտարարութեամբ վարուեցաւ Ժողովը, և ես հնազանդելով յարգեցի իւր ամէն որոշումները և ստորագրեցի. բայց մերթ ընդ մերթ միայն դիտողութեամբ յայտնեցի, խնամով և զգուշութեամբ ի գործ դնել այդ օրէնքը, մինչև ժողովուրդն ընտելանայ, մինչև քուէաթուղթ գրել սորվի, մինչև օրինաց ոգին ճանչնայ, ըմբռնէ, սիրէ ու գրկէ. նրանի թէ Ատենադպիր էֆէնտին այդ յայտարարութեան արդիւնքը վայելէր Ազգն. այլ ընդ հակառակն՝ օրինաց խստիւ և տառական գործածութենէն հետեւեցան այսքան աղմկայոյզ խռովութիւնք, Պօլսոյ Թաղերուն և Գաւառներուն մէջ. թող ապագային վկայ լինի հազար ութ հարիւր եօթանասուն և երեք Յուլիս 30 Հայոց Պատրիարքարանի դժպատեհ դէպք. Միթէ կարելի է ընդդէմ գիտակցութեան մեղանշելով այս խօսքերէն թիւր հետեւութիւն մի հանել և ասել՝ ուրեմն Պատրիարք իբրեւ հսկող օրինաց, իւր պարտքը չճանաչելով՝ Սահմանադրութեան դէմ կը խօսի և նորա տրամադրած օրէնքները ճշդիւ կատարելու փոյթ չունի. Այս դատաստանին դէմ Այսօր եւ Յաւիտեան կը Բողոքեմ. զի Խրիմեան յառաջ քան զվաթսուներորդ թուական 1820 Ապրիլ չորս՝ անդստին ի մօրէ Սահմանադրութենէն յառաջ սահմանադրական ծնած է և ցորեկ արևուն լուսով աշխարհ եկեր է, խիստ Դժուարին է գանի իբրեւ Հակասահմանադրական ամբաստանել. ես Սահմանադրութիւնը զրկել կ'ուզեմ, բայց չեմ ուզեր զանի այնչափ ճգմել ու սեղմել, մինչև զրկիս մէջ մեռնի. ես այնպէս կը համարիմ թէ նորա թերթերը վարդի թերթէն աւելի փափուկ են, խստութեամբ մի շօշափէք՝ պատառ պատառ կը լինի.

*) Ստեփան Փափազեան:

Մանաւանդ, որչափ սարսուռ կը զգամ երբ Ոստիկանութեան ձեռք կը դպի, այսինքն անխորհուրդ անհեռատես մարդիկ օրինաց դիմահարները զսպելու համար ոստիկանութեան զէնք յօգնութիւն կը կանչեն, որոյ վախճանը թէ մինչև ո՞ր կ'եզրերի՝ Ձեզ կը թողում խելամտել:

«Ժամ է արդ որ խօսիմ ու բացատրեմ իմ հրաժարելոյս երկրորդ պատճառը, այն եկեղեցւոյ վիճակն, որ ամենամեծ և կարելորագոյն է այնչափ որչափ Աստուած, իւր Աւետարան և եկեղեցին բարձրախորհուրդ են: Ուշ դիւր, Երեսփոխանք Հայոց, ուշ դիւր, պաշտօնակից եղբարք իմ, Թուրքիոյ Հայոց եկեղեցւոյն վերայ պիտի խօսիմ, որ խոնարհեր աղքատացեալ և նուաղեր է յոյժ. Թոյլ տուք որ հազար երեք հարիւր տարի յառաջ մեր Սուրբ Խորենացւոյ մրմունջն կրկնեմ աստանօր:

«„Ողբամ զբեզ եկեղեցիդ Հայաստանեայց խրթնացեալ ի բարեզարդութենէ բեմին, զրկեալ ի քաջ հովուաց և հովուակցաց“: Գիտէք, Երեսփոխանք Հայոց, ես յետին տրուպ և անարժանս այդ եկեղեցւոյն հսկող հովիւն էի, Ս. Էջմիածնայ Վեհափառ Հայրապետին կողմէ Փոխանորդ կարգեալ: Դուք ձեռքս Սահմանադրութիւն տուիք և պահանջեցիք, որ ուխտեմ և հաւատարիմ մնամ Սահմանադրութեան: Եթէ զեղծանիմ, զիս Ձեր քուէով կը դատապարտէք: Եւ այդ քան զՍահմանադրութիւն Յիսուս էլ իւր Աւետարանը ձեռքս տուաւ: Միթէ այդ մեծ և ահաւոր Աստուածամարդն իրաւունք չունի յինչն համար պահանջել. այո՛ առաւել քան զՁեզ: Ո՛հ, ես այդ Աւետարանը ձգեցի և այժմ բաժանարար պաշտօնեայ մի եմ Պատրիարքարանի դատարանին մէջ նստած, քանի մի գործակից եղբայրներովս:

«...Ահաւասիկ իմ իրաւացի պատճառներ, Երեսփոխանք Հայոց, զոր կ'աղաչեմ բարձր ուշադրութեան առնուք և նորա խորը թափանցէք պիտի տեսնէք, թէ Խրիմեան՝ ոչ միայն անկեղծ պիտակցութեամբ այլ և փորձառական ճշմարտութեամբ գրած է, իբրև կտակ կ'աւանդեմ ձեզ, շոյտ և արապ փութացուցէք ՎԵՐԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ, Սահմանադրութեան իրաւանց և պարտուց հիմնական օրինաց որչափ կարելի է անվրէպ գործադրութիւն. Վարչական կազմութեան մէջ՝ աշխատութեանց բաժանումն:

Գործադիր իշխանութեան անդամոց միութիւն և համաձայնութիւն. Գէտցէք, այդ վարչական մեքենայն առանց այս համեմատութեան չի շարժիր. Այսչափ և այսքան բաւ է:

«Ներողութիւն կը խնդրեմ, այն ամէն թերութեանց համար, զոր իբրեւ սխալական մարդ գործած եմ. Ներողութիւն կը խնդրեմ համայն երեսփոխանական դասէն. Ներողութիւն կը խնդրեմ իմ վաստակակից Կրօնական Ժողովոյ Ս. Հարց դասէն. Ներողութիւն կը խնդրեմ Քաղաքական Ժողովոյ Մեծապատիւ անդամներէն. ես զձեզ չամբաստանեցի, այլ դրուծիւնն ամբաստանեցի, որոյ ուղղութիւնն և փոփոխութիւնն Օրէնսդիր Ժողովոյն կը պատկանի:

«Այլ եւս կը մնայ ինձ օրհնել համայն Հայոց Ազգը և հրաժեշտ մատուցանելով առ երեսփոխանութիւնդ՝ Հայոց՝ Վահանայ Գողթնացւոյն պէս պաղատիլ:

«„Արձակեցէ՛ք, որ տեսնեմ զորչափութիւն ատեցածոց Երկրին իմոյ Հայրենեաց“:

«Թո՛ղ տուէք այս Աթոռէն ելնեմ և հոն նստիմ. թերեւս այսու խաղաղութեան օրինակ մի ընծայեմ իմ յաջորդիս: Թո՛ղ տուէ՛ք, եթէ իբրեւ Պատրիարք՝ չի կարացայ՝ իբրեւ Խրիմեան Վարդապետ գործել, թերեւս իբրեւ Խրիմեան՝ կարենամ իբրեւ Պատրիարք գործել:

«Երբա՛ն բարեաւ, Արծո՛ւի, ասացէք, Գնա՛ գտի՛ր Վարազ քու սիրած խուցն ու գրիչ և սակաւիկ մի թանապուր. Հոն մենացիր, զի նաւ խռովեալ փութայ ի Նաւահանգիս...»:

Է.

ՆԱԽԿԻՆ ՊԱՏՐԻԱՐԷՆ ԻԲՐԵՒ ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

— «Երբ Հայրիկը, իւր ճառի վերջին մասը կը կարդար կը պատմէ Խաչիկ Խան Սարաճեանը — արցունքները այտերէն վար կը պլորուէին, ձայնը կը դողար և ամբողջովին յուզում և զգացում դարձեր էր. Ժողովուրդի մէջէն շատերն ալ կուլային և լուռ հեկեկանքները կը խառնուէին Հայրիկի ձայնին. Ընթերցումը վերջանալէ յետոյ, երբ բռնէն վար պիտի իջնէր, բռնն և որոտալից ծափահարութիւնը թնդացուց Մայր Եկեղեցին և ամէն կողմէ ծայր

առին ձայներ և աղաղակներ „Հրաժարակաճդ չեմք բնդունեք Հայրիկ“, „Ժողովուրդը քեզ հետ է Հայրիկ“։ „Պիտի մեռաւ, չհրաժարուի՛ւ“ և նման բացականշուլթիւններ, աղմուկ, աղաղակ իրար խառնուելով էին, Ազգ. Ժողովի Ատենապետ Գրիգոր Օտեանը կը ջանար լռութիւն պահել, բայց անհնար եղաւ, մինչև որ Խրիմեանը ոտքի կանգնելով ըսաւ— „Ժողովուրդ Հայոց, կ'աղաչեմ լռութիւն պահեցէք, որ Ժողովը շարունակէ իւր զբաղմունքները“։ Խոր լռութիւն տիրեց և Ժողովը շարունակուեցաւ»։

Պէկեան էֆէնտին ոտքի կ'ելլէ և խիստ կը քննադատէ Հայրիկի հրաժարական ճառը։

Ատենապետ Գրիգոր Օտեանը դիտել կուտայ, որ «Պէկեան էֆէնտի Սրբազան Պատրիարքին ատենաբանութիւնը դատաւիտելու ելաւ, բայց վիճաբանութեան սահմանէն դուրս է առայժմ այդ կէտը, վասնզի Ժողովը դեռ չորոշեց անոր վրայ վիճաբանիլ»։

Ազգային Ժողովի այդ նոյն՝ 64-րդ նիստին մէջ Քաղաքական Ժողովի 14 անդամներէն վեցը, իրենց հրաժարականը ներկայացուցին։ Ազգ. Ընդհանուր Ժողովի անդամներէն ոմանք դիտել կուտան, որ՝ «Թէ Սրբազան Պատրիարք և Թէ Քաղաքական Ժողովոյ հրաժարեալ անդամները ամբաստանեցին Ազգ. Ժողովը»։ Ատենապետը կը յարէ— «Ոչ Սրբազան Պատրիարքին հրաժարագիրը, և ոչ ալ Քաղաքական Ժողովոյ անդամոց ոմանց հրաժարագիրը, երկուքն ալ ամբաստանութիւն չեն ըստ իս. Ս. Պատրիարքն այնպիսի խօսքերով՝ որ իր սրտէն կը բղխէին և զորս ինծի չափ սրտայոյզ ունկնդրութեամբ մտիկ ըրիք յայտարարեց թէ՝ „ոչ զոր կ'ամբաստանեմ. ինչպէս որ խաղաղութեամբ եկայ Պատրիարքական գահը բազմեցայ, նոյնպէս կ'ուզեմ խաղաղութեամբ ձգել այս գահը, իմ մենաստանս դառնալ և իմ բահս ու գրիչս նորէն ձեռքս առնուլ“։ Ըսել է որ Սրբազան Պատրիարքին տուած հրաժարականին մէջ չկայ ամբաստանութիւն մը»։

Ի վերջոյ Ազգային Ժողովը կ'ընտրէ «Քննիչ Յանձնաժողով»*) մը՝ Պատրիարքի և Քաղաքական Ժողովի անդամներու հրաժարականներու պատճառները քննելու համար։ «Քննիչ Յանձնաժողով»ը նախ կը

*) Ատենապետ՝ Խորէն Աբրեւ. Նար-Բէյ, Ատենադպիր՝ Զեռնդ Ծ. Վրդ. Փիթղալեմեան, անդամներ՝ Գէորգ Քհնյ. Արծրունի և Առաքել—Սիսակ Տատեան։

դիմէ Խրիմեանին, որ իւր հրաժարականը ետ առնէ, բայց նա կը մերժէ: Ապա Քաղաքական Ժողովին ղիմելով կը խնդրէ ցոյց տալ այն պատճառները, որոնք անհամաձայնութիւն յառաջ բերած են Պատրիարքի և Ժողովի յարաբերութեանց և գործերու մէջ: Քաղաքական Ժողովի հրաժարեալ վեց անդամները (Սենեքերիմ Մանուկեան, Բարսեղ Հալաճեան, Քրիստոստուր Ղազարոսեան, Ալիքսան Խօրասանճեան, Ստեփան Փափազեան և Բարթող Քիւրքճիպաշեան) — «Ղալաթիոյ Օճախ»ի պարագլուխները — 9 Օգոստոս 1873-ին գրութեամբ մը կը յայտնեն «Քննիչ Յանձնաժողով»ին իրենց հրաժարման պատճառները, որոնք 11 կէտերով կ'ամրաստանեն Պատրիարքը: Ուշագրաւ են հետեւեալ կէտերը.

Ա) «Սրբազան Պատրիարքը Վանայ խնդրոյն մէջ առանց քննութեան և առանց դատաստանի Պօղոս Վարդապետ պաշտօնէ կը դատրեցնէ և առանց հրօնական ու Քաղաքական Ժողովոց գիտութեան կ'արտօրէ:

Ը) Պատրգիւղի Թաղական խնդրոյն մէջ հակառակ որոշման Քաղ. Ժողովոյ՝ Ս. Պատրիարքը հրաժարական կ'ընդունի, և յետոյ ալ Քաղ. Ժողովոյ որոշումը չի գործադրեր:

Թ) Բ. Դրան նախարարաց որոշուած այցելութիւններ մեծաւ մասամբ և ժամանակին չը կատարելը:

Ժ) Ս. Պատրիարք Հայրը 1 Մայիս ներկայ տարւոյս (1873) 28390 զրուշ պարտական է կեդրոնական սնտուկին:

ԺԱ) Սկիզբէն մինչև վերջը Ս. Պատրիարք Հայրը նախատանօր կը վարուէր ժողովականաց և Ժողովոյ ղէմ, մինչև օտարին բրած անարգանաց իրաւունք տալէ զատ, նորին Սրբազնութիւնն ալ սկըսաւ անարգել և խարդախ անուանել Քաղ. Ժողովը. ալ խարդախ անուանեալ Քաղ. Ժողով մը ժողովարանէն դուրս ալ կը վռնտուի կը ծեծուի ալ»:

«Քննիչ Յանձնաժողով» բարեխիղճ և անաչառ քննութիւն մը կատարելէ յետոյ, կը փորձէ Պատրիարքի և Քաղաքական Ժողովի մէջ հաշտութիւն և համաձայնութիւն կայացնել և հրաժարականները ետ առնել տալ, բայց երկու կողմերն ալ կը պնդեն իրենց հրաժարաններու վրայ:

Ի վերջոյ «Քննիչ Յանձնաժողով»ը կ'առաջարկէ Ազգային Ժո-

դովին որ «յարգուին այդ հրաժարականները, վասնզի կացութիւն մը երբ այսքան ձգտի՝ պէտք է խզի և այս չէ երբէք ի դատապարտութիւն անձանց»:

Խրիմեան Պատրիարքը իւր հրաժարականը ներկայացուց նաև Բ. Դրան, որ սիրով ընդունեց...

Հրաժարեալ Պատրիարք Խրիմեան Հայրիկը 1873-ի Հոկտ. 2-ին կը հեռանար Պատրիարքարանէն և Հոկտ. 3-էն սկսեալ գահը կը մնար թափուր...

Խրիմեանի հակառակորդներն ու թշնամիները բերանացի և զրաւոր ամբաստանութեանց և մեղադրանքներու ծանր բեռ մըն ալ դրին հրաժարեալ Պատրիարք Հայրիկի ուսերուն վրայ:

«Պատրիարքնիս հակառակմանադրական ըլլալով տապալեցինք զինք: Խրիմեանը հակապետական քայլեր կ'առնէր և բարեխնամ կառավարութեան սիրտը կը պղտորէր Ազգին վրայ: Հայրիկը Պատրիարքարանի զրամները անհաշիւ կերպով կը վատնէր, աղբատներուն և պանդուխտներուն նպաստ տալով, իսկ Պատրիարքարանի անունն ու դիրքը կը նսեմացնէր դրամ չը ծախսելով: Հայոց եկեղեցւոյ ոգւոյն դէմ կը գործէր և կ'առաջարկէր, որ հոգեւորականութիւնը նիւթապէս բարւոք վիճակ ունենայ: Գաւառներու մէջ Ազգ. Սահմանադրութիւնը զործադրել տալուն նպատակն այն էր, որ Ազգ. Ժողովի ձայնը նուազ ըլլար: Գաւառական հարստահարութեանց խնդիրներու մասին այնքան կը խօսէր որքիչ մնաց Ազգը վտանգի ենթարկել տար: Պատրիարքարանը ծանր պարտքերու տակ ձգեց և ինքն ալ պարտական մնաց ազգային սնտուկին: Պատրիարքարանի խորհրդականներ, խոհանոց և բանտը ջնջել տուաւ, որոնք անցեալէն կ'ուզային» և այլն և այլն:

Ահա այս ամբաստանութիւններով ծանրաբեռնուած Խրիմեան Հայրիկը կը քաշուէր ազգային գործունէութեան տեսարէզէն և կ'առանձնանար Իսկիւտարի Իճատիէ թաղին մէջ:

Արևմտահայ տաղանդաւոր գրագէտ Բժ. Յովսէփ Շիշմանեան — Ծեռեցի կը նկարագրէ այն տունը, ուր կ'ապրէր Խրիմեան Հայրիկը:

«Պատրիարքութենէն հրաժարելով, գլուխը քաշած կը նստէր ընդարձակ ամսոյի տան մը մէջ Իճատիէ: Քանի մը անգործ մնացած վանեցիք եկեր էին իր ծառայութիւնն ընելու, և ընդարձակ սրահի

մը մէջ դրած էին իրենց անկողինները: Երբ ես ներս մտայ՝ նըստեալ սեղանի գլուխ կ'օրհնէր իրենց ճաշը այդ հրաժարեալ Պատրիարքը, որ «ոչ միայն Աւագադրիւրի 45,000 դրուշը, այլև Պատրիարքարանի սնդուկը պարպեր գնացեր էր»: Բնական էր հետաքրքիր աչք մը ձգել այդ գետինը տարածեալ սփռոցի վրայ՝ որ սեղանն էր, ուր խաշած պաղ միս, կտոր մը Վանայ պանիր, ձմերուկ մը, կուժ մը ջուր և մէկ երկու գաւաթ էին ամէն հանդերձանք և ճոխութիւն»*):

Հրաժարեալ Պատրիարքը առանձնացաւ Կ. Պոլսոյ Աօթական ափը, Գուգլուհնուրի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցոյ բակը, անշուք սենեակի մը մէջ: Ա՞յս էր արդեօք իւր նաւահանգիստը, ուր հանգչելու եկած էր խռովեալ նաւը:

Իւր բարեկամներն ու գաւառացիները այցելութեան կուգային իրեն և կը համոզէին, որ փոխադրուի Բերա, բայց Հայրիկը վշտացած կը պատասխանէր.

— Այստեղ հայրենիքիս մօտ եմ, այստեղ չը կայ ծովը, որ Հայրիկն ու Հայրենիքը իրարմէ բաժնէ:

Հայր Արծիւր փոխանակ իւր պաշտած Վարագայ Արծուաբոյնը երթալու, իւր «սիրած խուցն ու զրիչը և սակաւիկ մի թանապուր» գտնելու, մենացեր էր մայրաքաղաքի այդ մոռացուած մէկ անկիւնը և կ'երազէր Վասպուրականն ու Տարօնը — բովանդակ Հայաստանը, որուն «ցաւոց պատկերը» միշտ իւր աչքերուն առջնէր:

Ազգային ժողովը երբ Սոսոյ Կաթողիկոսութեան հարցով ալեկոծուած էր սուր և երկարատեւ վէճերով, Խրիմեանը ցաւ ի սիրտ կը բացականչէր.

«Հոս նստեի եմ ձեր մէջ, բայց ո՞ գիտէ թէ իմ երեակայութիւնս ուր է գնացեր, ո՞ գիտէ թէ որ գաւառներու մէջ կը դեգբերիմ մտովի, ուր չարչարեալ ժողովուրդներ, անօք մանկիկներ, վըշտահար հարսեր ու փեսաներ կը ներկայանային աչքիս, և ականառոյց մենէ զօրավիգ կը խնդրեն: Մենք հոս անդուլ կը վիճաբանինք... վիճաբանութիւնը սահման մը պիտի ունենայ»:

Սակայն նախկին Պատրիարքն այժմ մենակ էր, հեռժու Ազգ.

*) Մերեց—«Կաթողիկոսութիւն և Խրիմեան», 1884:

Ժողովի վիճաբանութիւններէն, իւր երեւակայութեան թոխչքներով կ'երթար Մայր Երկիրը և կը դիտէր Հայութեան մեծ տառապանքը:

Պատրիարքութենէն հրաժարելէ յետոյ, Խրիմեանը կը փափագէր երթալ Տարօն և շարունակել Ս. Կարապետի վանքի իւր վանահայրական պաշտօնը, բայց Ազգ. Ժողովը և մանաւանդ «Ղալաթիոյ Օճախ»ը զանազան մութ կասկածներու վրայ հիմնուած Խրիմեանէն առին Ս. Կարապետի վանահայրութեան պաշտօնը և այնպիսի ստոր միջոցներու դիմեցին, որ նա չը կրցաւ Կ. Պոլսէն Հայաստան երթալ:

«Յոյժ ի խոր խոցեցաւ Ս. Հայրիկն — կը գրէ Աւակեմսը — երբ առին նորա վրայէն Մշոյ վանահայրութիւնը: Նա ոչ միայն կ'ափսոսար իւր քրտինքն և կրածները այդ Ս. տեղին համար, այլ անսահման սիրով կապուած էր և է Տարօնոյ աշխարհին Սրբազան վայրին և հողոյն և մարդոյն: Բողոքներ ըրաւ, իւր եպիսկոպոսական ուխտն և օծումն յառաջ բերաւ իբրեւ Տարօնոյ Եպիսկոպոս, եկեղեցւոյ օրէնքը յիշեցուց. լսելի չեղաւ. եւ լռեց»:

Հայրիկի թշնամիները, նախկին Պատրիարքի մասին ինչ լուրեր և զրպարտութիւններ, որքան ցինիկ և անպատկառ խօսքեր, քանի՜ քանի՜ տեսակ ստոր ամբաստանութիւններ հրատարակեցին պոլսահայ թերթերու մէջ. Այդ թունալից յօդուածներն ու քննադատութիւնները միշտ կ'եզրակացնէին թէ «Խրիմեանը կերաւ, վատնեց ազգի դրամները և Պատրիարքարանը պարտքի տակ ձգեց»:

Այս մասին կը ձայնակցէին նաև Վանի տխրահռչակ Պօղոսեաններն ու «խաւարեալք»ի ներկայացուցիչները, որոնք Խրիմեանի հրաժարումէն յետոյ աւելի սանձարձակ դարձեր էին.

«...Խրիմեանը վերջին տարիներս Կ. Պօլսոյ Ազգ. պարտուց հանգանակութեան միջոցաւ չորս տարիի չափ մախաղ թեւէն կախ՝ նոյն մայրաքաղաքին մէջ խորշ չ'մնաց, ուր չ'մտաւ, գեր մեռել չ'մնաց՝ որ չ'թաղեց. ազնուականաց ծնունդ և ամուսնութիւն չ'մնաց, որ չ'մկրտեց, ու չ'պսակեց. Առատասիրտ Պօլսեցին ձրի ընել կուտար ասոնք այդ լալկան շողորորթին. բաւ. այլ ո՛ւր կորան այս դրամներ... Ազգին կեանք ընդ շունս և ընդ պոռնիկս փտանօղ և ուտօղ թանապուր սերօղ Խրիմեանն է:

«Ի Կ. Պոլիս, Թող Մեղուն») վկայէ Խրիմեանի պատկերի ընդ սիրունիի մը այլանդակ և անհամեստ գծագրութեամբ:

«Խրիմեանը կ'ամբաստանուէր հանուր Վանայ բնակիչներէն, Ազգ. Կեդր. Վարչութեան Կրօնական և Քաղաքական Ժողովներէն, սահմանադրապէս հաստատեալ համայն խորհուրդներէն, Կ. Պօլսոյ հասարակութենէն, Տաճկաստանու բոլոր գաւառներէն, Ս. Էջմիածնի Վեհ. Հայրապետէն, Երեսօղէմի Ամեն. Ս. Պատրիարքէն և նորա միաբանութենէն, Տարօնոյ Ս. Կարապետի վանուց միաբանութենէն և համայն եկեղեցականաց ղապէն, Ռուսաստանի, Կովկասու և այլն և այլն սահմաններէն, մինչ զի Աստուծմէ իսկ՝ որ յերկնից ամբաստանիչ գտնուելով՝ շուտով շարժեց Վսեմ. Տէրութեան սիրտը ընդունել նորա հրաժարականը և գահընկեց առնել այն Ազգութեան վնասակար էակը», («Խրիմեան և գործք իւր» էջ՝ 6 և այլն):

Ուրեմն, ըստ Պօղոսեաններու, ամբողջ Հայոց Ազգը, և մինչև անգամ երկիրն ու երկիրը Խրիմեանի ամբաստանիչներն ու թշնամիներն էին: Վերոյիշեալ տողերն արդէն ցոյց կուտան թէ, անաչառ բննադատութիւն չէ խօսողը, այլ շարութիւն, անգուսպ կիրք, զրպարտութիւն, վարկարեկում և մարդկային ամէն տեսակ ստոր դաւեր, որոնք ամէն կողմէ կը տեղային Գուգլուհուրի եկեղեցոյ անշուք սենեակին մէջ նստած Մեծ Հայրեմիասէրի Խրիմեան Հայրիկի վրայ, որուն խոցուած սիրտն ու վշտահար հոգին յանկարծ կը հրճուէին անաչառ բննադատութեան և ճշգրիտ գնահատութեան ձայնով մը, որ կուգար Կովկասէն, Գրիգոր Արծրունիի «Մըւսակ» թերթի խմբագրատունէն, ուր սեղանի մ'առջև նստած՝ մըռայլ դէմքով, ցաւոտ աչքերով Մէլիքզադէն — Բաճեքիճ՝ իւր վաղեմի և սիրած բարեկամ նախկին Պատրիարք Խրիմեան Հայրիկի մասին այս տողերը կը գրէր «Մշակ»ի մէջ (1873 № 49):

*) Մեղու ծաղրաթերթի խմբագիր Յարութիւն Սվաճեանը Խրիմեանին ջերմ պաշտպան և համակիր մնաց և իւր թերթին մէջ միշտ գնահատական յօդուածներով զրուստեց Խրիմեանի ազգանուէր գործունէութիւնը: Սվաճեանը, 1872-ի նոյեմբ. 4-ին «Մեղուն» յանձնեց Հայ գրականութեան տաղանդաւոր երգիծաբան Յակոբ Պարոնեանին, որ յաջողութեամբ կը խմբագրէր «Մեղուն»: Պարոնեանն ալ Խրիմեանի հանդէպ սէր և յարգանք տածելը է: Ուշագրաւ է այն

«...Խրիմեանը իւր կեանքում շատ անգամ մեծ գումարներ ձեռք ձգեց, բայց նա մնաց միշտ աղքատ, միշտ պարտքերի տակ խրուած։ Խրիմեանը խիստ անփոյթ է դէպի իւր անձնական վայելչութիւնը, դէպի իւր բարեկեցութիւնը, նա իւր վերայ ոչինչ չէր վատնում, իսկ բնաւորութեամբ, եթէ կարելի է այդպէս կոչել կօմունիստ էր։ Նա որպէս անհաշիւ կերպով ստանում էր, նոյնպէս անհաշիւ կերպով սպառում էր։ Հանդիպած աղքատին Խրիմեանը պատրաստ էր իւր վերջին փարան տալ և ինքը սոված մնալ։ Սեփականութիւնը նրա համար ոչինչ նշանակութիւն չ'ունէր, երբ նա ծառայում էր ընդհանուրի օգտին։ Խրիմեանը չէր ծնուած բարձր կոչման համար, որ պատրիարքական աթոռի վերայ փթեցնէր իւր կեանքը, և ձեռքը որ սովոր էր մուգանների շնորհած քնարը հնչեցրնել, պարապեցնէր Քաղաքական և Կրօնական Ժողովների վճիռները ստորագրելով։

«Խրիմեանը հոգևով բանաստեղծ է, իսկ սրտով առաքեալ։ Նա յիշեցնում է մեզ հինգերորդ դարու անձնուրաց աբեղաներին, որք հոգևոր զինուորութեան ցուպը ձեռքերնին կրած, հուրի և սուրի միջից անցնելով պտտում էին Հայաստանում, ուսում, գիտութիւն և կրօնք էին տարածում։

«Խրիմեանի պատրիարքութեան չորս տարին անցաւ խիստ անգոյն կերպով։ Նա մի երեւելի բան չարգիւնարեց, որովհետև նա կառավարչական մարդ չէր։ Այլ խօսքով նա ուսած չէր զիպոմատիկական խորամանկ ձևերը, որով հմուտ բաղաբազէտը պտտեցրնում է իւր նինգաւոր մեքենան։

«Արդարև, Խրիմեանը եռանդոտ, անհանգիստ և անվստահելի

փաստը, որ մեր մեծանուն երգիծաբանը իւր գլուխ գործոց «Ազգային Ջոշերը» հատորին մէջ, Հայ եկեղեցական, ազգային և գրական Ժամանակակից դէմքերու՝ «Ջոշերու» շարքին ծաղրի և քննադատութեան ենթարկած չէ անձն ու գործունէութիւնը Խրիմեան Հայրիկի։

Այսպէս լինելով հանդերձ շատ տարօրինակ և զարմանալի է, որ «Մեղու»ի մէջ տպուած է (Թերթը չը կրցայ ձեռք բերել, Թուականն ու համարը ինձ անյայտ են) այդ ցինիկ ծաղրանկարը, որ կը ներկայացնէ Խրիմեանն «ընդ սիրունիի մը այլանդակ և անհամեստ դժագգութեամբ»։ Յանկալի է, որ պոլսահայ հին դէմքերը մամուլի միջոցով կամ մասնաւոր նամակներով պարզէին այս մութ հարցը։

քնաւորութիւններէց մինն է՝ Նա սիրում է գործել, ընկնել, կանգնել և միշտ պատեւազմել վտանգների մրդկածուփ խռովութեան հետ։ Բայց այդ բոլորը բաւական չէր մի սահմանադրական վարչութեան գլուխ լինելոյ համար։ Խրիմեանը՝ որպէս շատ բանաստեղծներ՝ իզէպիլոս է։ Նա համբերութիւն չունէր ազգային գործերի կանոնաւոր կերպով և յաջորդաբար բարեկարգելուն։ Նա պահանջում էր հրաշքներ։ Նա կամենում էր հայոց դեռ նոր տգիտութեան թմրութիւնից աչքը բացած ժողովուրդը յանկարծ վերաստեղծել և Շվէյցարիայի նման ձևակերպել։ Խրիմեանը անհամբեր էր։

«Գնահ ազգի բարեկամ, ճակատագիրը կոչում է բեզ, պատրիարքութեան սահմանափակ շրջանը քո տեղը չէ։ Դու, որպէս Իսրայէլը Բաբելոնում, միշտ կարօտում էիր քո նազելի Սալիմին — դա Վասպուրականն է։ Գնահ, կրկին սիրէ Վարագը, սիրէ Այգեստանի ուռիները, Արծիւը և Ժառանգաւորաց դպրոցը քեզ սպասում են...»

Իւր ժողովուրդի ցանկութեամբ Խրիմեանը բարձրացաւ պատրիարքական գահը, ուրկից սակայն կամովին իջաւ, վասն զի հանդուեցաւ, որ պաշտօնական ծիրանին և գահին ու գաւազանը իւր ազատատենչ հոգին կը կաշկանդեն, ձեռքերը կը կապեն և գործելը կը խանգարեն։

«Հայրիկ իր պատրիարքական քառամեայ միջոցին մէջ զուտ ջանաց Ազգային Սահմանադրութեան թերի կողմը սրբագրել տալ և գաւառական առաջնորդութիւնները աւելի ի վիճակի դարձնել օգտուելու սահմանադրական օրէնքներուն ընծայելիք առաւելութիւններէն և թէ միանգամայն Պոլիսը մղել աւելի մեծ չափով մը հետաքրքրուիլ գաւառներովը և անոնց անվերջ, անհամար կարիքներովը — գլխաւորաբար կրթական։

«Հայրիկի այս ջանքերն ու հեռատես վարմունքը՝ ինչ որ ապացոյց կը մնան իւր խելացի և քաղաքագէտ մտքին, ապարդիւն մնացին ազգային իշխանութեանց քով։ Պոլսոյ կարգ մ'ուժեր և մանաւանդ ազդեցիկ դասակարգը իսպառ խոլ մնացին անոր պահանջներուն և Խրիմեանի պատրիարքութիւնը դժբախտաբար չի կրցաւ ունենալ սպասուած արդիւնաւորութիւնը։

«Հայրիկ՝ յուսահատ օրինական միջոցներու անբաւականու-

թենէն, աչքը արթնցող երեսասարգութեան դարձուց: Միտքերը այդ կողմէն աւելի պատրաստ էին»*):

Եւ յիրաւի, Հայրեկը իւր աչքերն ուղղեց «արթնցող երեսասարգութեան» որ պիտի կերտէր Հայկական արիւնամերկ Ազատամարտը, որուն համար արդէն միտքերը պատրաստ, սիրտերը հրավառ և հոգիները պայծառ էին:

Թուրքիոյ Հայութեան և Ազգային Ժողովի ցանկութեամբ, 1874-ի Ապրիլ 26-ին Պատրիարքական գահին վրայ կը բազմէր Ներսէս Արքեպիսկոպոս Վարժապետեանը, Խրիմեանի արժանի յաջորդը, որ առաջին առթիւ իսկ, պաշտօնական գրութիւն մը հրատարակելով Կ. պոլսոյ «Մասիս» թերթին մէջ յայտարարեց որ— «Նախկին Պատրիարք Խրիմեանը Սրբազանը ոչ միայն ազգային սնդուկին և Պատրիարքարանին պարտք չունի, այլ և իւր ամսականներու հաշուին, դեռ ևս պահանջ ունի»:

Նորընտիր Պատրիարքը—Ներսէս Արքեպ. Վարժապետեան—այնքան յարգանք և պատկառանք կը տածէր Խրիմեանի հանդէպ, որ միշտ անոր խորհուրդներուն կը դիմէր և յաճախ, անձամբ Գուղկունճուք երթալով կը տեսնուէր Հայրեկի հետ: Պատրիարքի և Ազգ. Ժողովի ցանկութեամբ Հայրեկը Քրօնական Ժողովի Ատենապետ ընտրուեցաւ, բայց շատ քիչ կը մասնակցէր նիստերուն: Իւր մենութեան և խորհուրդներուն մէջ ամփոփուած, Հայրեկը կ'երազէր Վան—Վարազը, իւր «խուցն ու գրիչ և սակաւիկ մի թանապուր...»:

Գուղկունճուքի եկեղեցոյ բակին մէջ առանձնացած, նա օրն ի բուն կը կարդար ու կը գրէր և շարաթ անգամ կը հազիւ պտոյտի կ'երթար Կ. Պոլսոյ կողմեր, տեսնուելով իւր բարեկամներու և գաւառացի պանդուխտներու հետ:

«Պատրիարքութենէն հրաժարուելէ յետոյ — կը պատմէ Խաչիկ Խան Սարաճեանը—Խրիմեանի հանդէպ Կ. Պոլսոյ Հայութիւնը այնքան վառ սէր և համակրանք կը տածէր, որ երբ հրաժարեալ Պատրիարքը փողոցներէն անցնէր, հազարաւորներ — Հայ, Յոյն, Տաճիկ, Բուլղար և այլազգիներ — ապշահար և հետաքրքրութեամբ կը

*) Միքայէլ Նաթանեան — «Արփիար Արփիարեան». (Կենսագրութիւն). «Արօր» ամսագիր. Թիֆլիս. 1910. № 3. էջ՝ 90—91:

նայէին անոր պարթև հասակին ու ժպտալից, գեղեցիկ դէմքին, որուն վրայ փայլող գոյգ աչքերը և արծուենի ըիթը մասնաւոր ուշադրութեամբ կը դիտէին մանաւանդ ևրոպացիները: Քանի քանի անգամ ականատես եղած եմ այս տեսարաններուն: Օր մը Ղալաթիոյ կամուրջին կը մօտենար Հայրիկը: Հոն խռնուած հայերը յանկարծ շրջապատեցին զինք և աջը համբուրեցին: Ամէնէն առաջ վագնցին գաւառացիները, որոնք պոլսեցոց յետ քշեցին ըսելով որ — «Հայրիկը մերն է, առաջին անգամ մենք պիտի համբուրենք անոր ս. աջը և առնենք օրհնութիւնը»: Այս խօսքերուն ի պատասխան պոլսեցի մը հեգնանքով ըսաւ — «Ախպար, բարի վայելում, ձեզի ըլլայ»: Մարդն իւր ըսելը գիտցաւ, մէյ մըն ալ տեսայ, խումբ մը գաւառացիներ վրան յարձակեցան և ազուոր մը ծեծեցին, երբ Հայրիկը հասաւ և հեռացուց յարձակողները:

«Գրիգոր Օտեանը օր մը ճաշի հրաւիրեց Խրիմեան և Վարժապետեան Սրբազանները: Ես ալ ներկայ էի այդ ճաշին: Խրիմեանը վերցուց բաժակը և առաջարկեց — «Այս բաժակը կը խմեմ անցեալ, ներկայ եւ ապագայ պատրիարքներու կինացը»: Վարժապետեանը հարցուց — «Սրբազան Հայրիկ, անցեալը դուք էք, ներկան մենք, իսկ ապագայի պատրիարքն ո՞վ պիտի ըլլայ»: Հայրիկը ժպիտով մը յարեց — «Մղթենք որ մեզմէ ադէկ մէկը ըլլայ»: Ընդհանուր ծիծաղի և ծափերու մէջ, յանկարծ հռժկու ձայն մը հնչեցուց Հայրիկի երգը — Հայրի՛կ, Հայրի՛կ քո ճայրեմի՛ք... Ուրախ դէմքերը թախիժով պատուեցան, իսկ Հայրիկը գլխահակ կ'արտասուէր... »:

Խրիմեան Հայրիկը իւր «Սուր Բրաժարման»ի վերջին տողերուն մէջ անհուն կարօտով և սիրով կը յիշէ Արծուարոյն Վարազը, իւր մենաւոր ու լոին խուցը, կ'երազէ իւր գրիչն ու «սակաւիկ մի թանապուր»: Վարազը իւր նաւահանգիստն էր ուր կը փութար հասնել Խրիմեան Հայրիկ — խոովեալ նաւը, որ սահայն շղթայուեցաւ Կ. Պոլսոյ ծովափին:

Խրիմեանը հրաժարուելէ յետոյ ինչո՞ւ չ'անցաւ Վան-Վարազ, այլ մնաց Կ. Պոլիս: Այս հարցին վճռական պատասխան մը տալ զժուար է: Արդեօք պետութիւնը չը թոյլատրեց, որ նա Կ. Պալսէն հեռանար, ազգային, ներքին արգելքներ կային, անձնական գոր-

ծեր ունէր, կամ թէ Վանի ազգային խռովայոյզ կեանքը (Պօղոս-Ապօղոսեան պայքարը) չը հրահրելու համար չ'ուզեց հայրենիքը վերադառնալ—չը գիտենք: Պարզ է միայն, որ նա Կ. Պոլիս նստած՝ Վան-Վարազի կարօտով կը տանջուէր և հեռուէ հեռու կը դեկավարէր Արծուաքոյն մենաստանի գործերը:

Իւր եղբօր որդին՝ Խորէն Խրիմեանը 1874-ի աշնան Դերմանիայէն Կ. Պոլիս կը վերադառնար: Խորէնը Հայփցիկի համալսարանն աւարտած էր և իբրև վկայեալ մանկավարժ կը ներկայանար Հայրիկին, որը կը հրահանգէր Խորէնին երթալ հայրենիքը և պաշտօնավարել «Վարազայ Ժառանգաւորաց Դպրոց»-ին մէջ:

Խորէն Խրիմեանը 1874-ի Հոկտեմբերին Կ. Պոլսէն ճամբայ կ'իյնար դէպի Վան, իւր հետ տանելով Հայրիկի գրած այս նամակը*):

Արժանապատիւ Հայր Մեսրոպայ.

Փոխանորդ Վարազայ Վանից.

Ընդ գրոյս պիտի ընդունիք մեր եղբօր որդին, Վարազայ դպրոցի հաւատարիմ աշակերտ զգօն Խորէն որ Դերմանիայէն դառնալով ի Պոլիս, ահաւասիկ Պոլսէն ի Վան վերադարձաւ:

Թէեւ մտադիր էի գոնէ մինչեւ ի գարուն բովս պահել, բայց հայրենեացս եւ Վարազայ սէր դիմադրելով յաղթեցին զիս, խեղճ Հայրիկ դարձեալ միայնակ մնաց պանդխտութեան մէջ եւ իւր հոգեհատոր զաւակ իւր Հայրենեաց յառաջդիմութեան կը նուիրէ:

Բաւական ժամանակէ ի վեր Վարազայ դպրոցը առանց ուսման մնաց, այժմ՝ պէտք է իւր կանոնաւոր ընթացքը ունենայ որպէս զի իւր նպատակին հասնի:

Ուստի հետեւեալ հրահանգները պէտք է ի գործ դնէք եւ ճշտութեամբ կատարէք:

Ա. Խորէնը դասատու ընտրուած է դպրոցին եւ միանգամայն ներքին կառավարութեան տեսուչ եւ ինք պատասխա-

*) Այս անտիպ նամակի պատճէն ստացեր եմ տիկ. Իսկուհի Խրիմեանէն:

նատու է «Վանական Խորհրդի» առաջ, ինչպէս դուք եւ «Վանական Խորհուրդը» մեր առաջ:

Բ. Դպրոցին մէջ ինչ դասեր, որ պիտի աւանդուին, ծրագիրը պէտք է խորհրդակցութեամբ պատրաստէք. ի հարկէ Խորէն իւր մանկավարժական հմտութեամբ սոյն ծրագիր պատրաստելու համար պիտի առաջնորդէ:

Գ. Աշակերտաց թիւը 12 թւէն չպիտի անցնի եւ այն եւս խիստ ընտրանօք պիտի ընդունուին, զոնէ 15 տարեկանէն վեր, եւ մեծ մասը թեմական գիւղերէն ընտրելու է:

Դ. Ըստ ընտրութեան Խորէնին խիստ ուշիմ եւ ընդունակ աշակերտներուն միայն գերմաներէն լեզուն դասաւանդելու է:

Ե. Անժխտելի օրէնք հաստատելու է, որ դպրոցի աշակերտներ միայն որոշեալ ժամուն վանուց այլ եւ այլ գործերուն պարապեն, եւ այս տեսչին հրամանով:

Զ. Խորէն ուսուցչութեան պաշտօնէն զատ պէտք է խմբագրութեան պաշտօն եւս վարէ երբ յաջողի Արժուոյ վերստին հրատարակութիւնը:

Է. Դպրոց բարեկարգ վիճակի մէջ դնելէն յետոյ պէտք է վանուց ընդհանուր բարեկարգութեան եւս հոգ տանիք:

Ը. Անհրաժեշտ կերպով «Վանական Խորհուրդը» պէտք է ըստ Սահմանադրութեան շարունակել, եւ ամէն որոշումներ խորհրդով եւ համաձայնութեամբ որոշել:

Թ. Վարազայ վանուց միաբան եղբայրներ պէտք է ըստ ամենայնի վանական օրինաց հպատակելով, իւրաքանչիւր իւր պարտիքներ ճանաչէ, անձնուիրութեամբ աշխատի եւ վանուց վաղեմի պայծառութեան եւ յառաջդիմութեան համար զովելի ջանքերը ցոյց տայ:

Ժ. Սոյն հրահանգը ընդունելէն յետոյ պէտք է անմիջապէս այս նոր կարգադրութեան ձեռնարկէք եւ տեղեկագիր պատրաստելով ուղարկէք մեզ:

1874 Հոկտ. 5

Մեամ համայն ուխտիդ աղօթանուէր՝

Ի Պօլիս

Հայրիկ

Այս նամակը ցոյց կուտայ թէ Խրիմեանը որքան մտահոգուած էր Վարազայ գործերով: Բայց ինչ բրած, Հայր Արծիւը կաշկանդուած էր Կ. Պոլսոյ մէջ, ուր իւր յաջորդին՝ Վարժապետեանին ժառանգութիւն թողած էր Հայաստանի հարստահարութեանց արինազարդ և վշտապատում Տեղեկագիրը և Սահմանադրութեան վերաբննութիւնը:

«Խրիմեան Հայրիկին պատրիարքութեամբը Հայաստան և Պոլիսը աւելի սերտ իրարու կապուեցան— կը գրէ Արփիար Արփիարեանը ի Լոնտոն հրատարակուած „նոր Կեանք“ թերթին մէջ—: Աինչև այն ատեն պատրիարքները կուգային Պոլսոյ շրջականներէն կամ Փոքր Հայքէն: Նիկոմիդիա, Պրուսա, Ռոտոսթո, Իզմիր, ասոնք էին պատրիարքներ պատրաստող մենաշնորհեալ քաղաքները: Իսկ Հայրիկ բնիկ վանցի մըն էր, Հայաստանը բարոզած էր, ու Վանէն կը բերէին զինք: Ազգային ժողովը հայ ազգին գաղափարներուն և զգացումներու թարգմանը կը հանդիսանար: Այդ նոր սերունդին պարագլուխը Օտեանն էր, որ Հայրիկին ձեռքէն բռնեց և պատրիարքական աթոռը բարձրացուց»:

Ազգային ժողովը թէև խնդրած ու պնդած էր, որ Խրիմեանը չը հրաժարուի, բայց նա մերժեց, հեռացաւ Պատրիարքարանէն, որուն զիւանական թուղթերուն մէջ թողեց երկու կարևոր և կենսական փաստաթուղթեր— Հայաստանի հարստահարութեանց Տեղեկագիրը և Ազգային Սահմանադրութեան վերաբննութեան հարցը:

«Վարժապետեան չթերացաւ արդարն այս խնդիրներուն տալու իրենց արժանի կարեորութիւնը. իր նախագահութեան տակ գումարուած նիստերուն մէջ, երեսփոխանութիւնը առաջին օրէն սկսաւ ջերմօրէն զբաղիլ անոնցմով: Հաւանաբար իր փափաքին վրայ էր որ Խրիմեանը պարտաւորուեցաւ յետաձգել իր երթն ի Հայաստան, բանիւ և գործով օգնելու համար իրեն՝ որպէս զի իր ծրագրած ու սկսած ձեռնարկները ստանան գործադրութեան առաջին շարժումը»: (Խ.Ե.Գ. «Խրիմեան». էջ՝ 67):

Գուզկունճուքի եկեղեցոյ բակի խոնարհ յարկին տակ ապրող Նախկին Պատրիարք իբրեւ Խրիմեան Հայրիկ, իւր արժուենի, սրտանոս աչքերով կը հետեւէր նոր Պատրիարքի և Ազգ. ժողովի գործերուն, ջանալով, որ Հայաստանի հարստահարութեանց հարցը

միշտ քննութեան առնուի և պետութեան ուշադրութիւնը անոր վրայ հրաւիրուի կտրուկ և վճռական քայլերով:

Դաւառներու տառապած Հայութեան աչքն էր Խրիմեանը, որ օրը օրին կը դիտէր Պատրիարքի և Ազգ. Ժողովի գործերը: Այս իրողութիւնը պատճառ դարձաւ, որ Հայրիկի թշնամիները թեր-
թերու մէջ յայտարարեցին՝ «Խրիմեանը կ'ուզէ տապալել Վարժապետեանը, նա կը ցանկայ նորէն Պատրիարք դառնալ» ևայլն:

Խրիմեանի «անկումի վաղորդայնին», թշնամիները չեն դադրած զինք հալածելէ, անոնք կ'ուզեն ցոյց տալ զինք իբր դաւադիր և չարանախանձ, որպէս զի Վարժապետեանի ալ հալածանքին են-
թարկուի: Հայոց Հայրիկը ճակատաբաց ու սրտաբաց կը զիմէ այս վերջնոյն, ամօթահար ձգելով իր զրպարտիչները» կը գրէ Թէոդիկը:

Խրիմեանը այս առթիւ 1874-ի Յուլիս 30-ին Վարժապետեա-
նին կը գրէ հոյակապ նամակ*) մը «որ իր բարձր հոգիին և ազ-
նուական զգացումներուն մէկ ցոլացումը կրնայ համարուիլ»: Մէջ բերենք քանի մը բնորոշ հատուածներ.

«Ամենապատիւ Սրբազան Տէր, Լծակից եղբայր ի Քրիստոս —
կը գրէ Խրիմեանը Վարժապետեանին — Սէր, որ եղբայրական միու-
թեան յօդիչ կապն է և գերազոյն պատուէրն Աւետարանի, զիս
կ'ստիպէ թուղթ մի ևս առանձին ուղղել Ձեր Բարձր Սրբազանու-
թեան, զոր թէ մտերմական կը համարիք կամ պաշտօնական՝ այն
Ձեր ազատ կամաց կը թողում:

«... Դուք այսօր ազգային բարոյական ազարակի վերատե-
սուչն էք: Ես կը հաւատամ թէ հսկող աչքով կը տեսնէք, կը դի-
տէք՝ թէ ո՞յք են այն չարարուեստ թշնամիներ որք գիտեն դադ-
տագողի որոմն ցանել արտերու մէջ և տափելով ծածկել: Այլ երբ
բուսնի որոմն և դուք զարմանօք հարցնէք՝ թէ ո՞վ արար զայն, նո-
քա իսպառ չքմեղս լինելով կ'երդնուն, կը վկայեն՝ թէ Խրիմեան
ըրաւ, Խրիմեան... Եւ թէ հետաքրքիր լինիք ու բացատրութիւն

*) Այս նամակի բնագիրը Երուսաղէմի Հայոց Ս. Յակովբեանց Մայրավանքի
լուսարարապետ և գրական մշակ Մեսրոպ Եպիս. Նշանեանը տրամադրած է
Թէոդիկին, որն իր կարգին հրատարակած է իւր «Ամէնուն Տարեցոյց»ի 1926 ի
հատորին մէջ (էջ՝ 208—212):

խնդրէք՝ թէ ինչո՞ւ համար կը ցանէ, անշուշտ բազմադիմի կերպով կը համոզեն զՔեզ՝ թէ հս կը խռովեմ ու կը շարժեմ անդադար, որ Աթոռդ երեւայ, Դու ի վայր գլորիս, և հս կրկին Հայոց Պատըրիարք լինիմ:

«Մի հաւատար, Սրբազան Տէր, հաստատուն կ'աց Աթոռիդ վրայ. այդ անգոր չղջիկան ոգիներէն մի շարժիր. դորա սուտ կը խօսին, կը խարբալեն զՔեզ, զի „Խրիմեան ոչ հս է պատրիարք Հայոց“ յիշեցէք: Այս խօսքն իմ վերջին հրաժարագրոյս վճռակի որոշումն է, և այս որոշումն իմ հաստատամտութեան մէկ սկզբունքն է. հս դիւրութեամբ չեմ փոխեր զայն, Դեռ երէկ Աթոռէն իջայ, և միթէ ստրջացեր եմ և այժմ կրկին կը ցանկամ: Ո՛չ, ո՛չ այդ ցանկութիւն գնաց և մեռաւ յիս. անցելոյն այդ կարծուած փառքն այլևս կարող չէ զիս խաբել. բաւ թէ մի անգամ սխալեցայ, ... Բայց աւա՛ղ, այդ անկայուն փառաց անտեւական ժառանգութիւնը հաճոյ չեղաւ Խրիմեանի, զի այդ բարձրագոյն Գահր Դողգոթայի Խաչէն աւելի կը շարշարէ, և փոխանակ փառաւորելու՝ աշխարհի առջև նշաւակելով կը նշաւակէ մարդը: Դու ինքնին տեսար և տակաւին կը տեսնես՝ թէ ինչպէս անխնայ դեռ կը նշաւակին զիս ձեռներէց գրիչներ:

«Ես յոտից ցզուրիս վէրքերով լեցուած, երիբովի ճամբուն վրայ ինկած, մի զթած Սամարացւոյ կ'սպասեմ, որ ինձ պատահէր և վէրքերս պատէր ու բառնար տանէր զիս իմ Հայրենեաց պանդոկը: Մեծ ակնկալութեամբ կ'սպասէի որ իմ Ցաջորդը Սամարացին լինէր իւր նախորդին: Ո՛րչափ նորանոր վէրքեր կը յաւելուս ընկերիդ վրայ, եթէ բանսարկու լեզուաց տեղի տաս և համոզուիս ու հաւատաս՝ թէ Խրիմեան Քո նախանձորդն է, և թէ մի կուսակցական թելադրիչ պարագլուխ և այլն: Այդ կը լինէր միանգամայն հաւանական, և բնական էր՝ եթէ յառաջ քան զՔեզ պատըրիարք չլինէի. եղայ և Դու՛մ-Գափուի Հայոց դրախտի ճաշակը ճաշակեցի. դեռ դառնութիւնը կ'զգամ: Դու հաւատա՛, նորա միայն Քեզ կը լինին նախանձորդ, որ դեռ անփորձ և անճաշակ են:

«Ուրեմն, եթէ կը ճանաչէք Դուք ի վաղուց անտի զԽրիմեան, թող իմ այս անկեղծ խօսքերս հաւատարիմ թուին Ձեր առաջ, կը վստահանամ ասել՝ թէ ինչպէս Քո անձին, նոյնպէս և Քո կրտսեր

եղբօր հաւատան ուր մենք ոչ Գո նախանձորդն ենք և ոչ մասնակից կամ բաժանորդ խռովարարութեան:

«... Շատ և երկար խօսեցայ, ներողութիւն կը խնդրեմ զի այդ՝ վշտահար սրտիս անձկութենէն է. այլ չգիտեմ թէ կարացի՞ համոզել զՁեզ. Զեր մտաց զայլթակողութիւնը բառնալ: Եւ եթէ խռոված է հոգիդ, հահա՝ Քրիստոսի սիրոյ խաղաղարար ողջոյնը տալով կ'ըսեմ՝ թէ եղբայր եմք մեք...»:

Այս նամակը ստանալէ յետոյ Վարժապետեանն անշուշտ փառատեց իւր կասկածներն ու վարումները և այնուհետեւ աւելի ևս յարգանք ու սէր ցոյց տուաւ Խրիմեանի հանդէպ:

Վշտահար Հայրիկը 1875-ին Տրապիզոնցի իւր մէկ բարեկամին հետեւալ տողերը կը գրէր.

«... Այս անգամին մեր տեսութիւնը շատ համառօտ եղաւ. Դուք ձեր ցաւերը բաւական պատմեցիք. բայց ես չկրցայ իմ վշտերս ու վիճակս պատմել, թէ ինչպէս հայոց պատրիարքութեանը, թող բարոյական ցաւերը, բաւական և շատ նիւթական ցաւերուն տակ ես ճնշուեցայ, այսինքն գրեթէ 450 լիրայէն աւելի պարտք մնաց վրաս. հայոց պատրիարքարանէն դուրս ելայ և ոխերիմ թշնամիք այնպէս կարծեցին և բամբասեցին թէ ես զկեդրոնական սնդուկն կողոպտեմ եմ: Ուստի այդ իմ պարտք վճարելու համար, բաւական ժամանակ է ի վեր սկսած եմ բանի մը աշխատութիւններ հեղինակել. Ես տրտունջ չեմ բառնար, երբ Պօղոս առաքեալ վրան կը կարէր և միանգամայն կ'աւետարանէր. ես ալ պարտական եմ աշխատիլ եկեղեցւոյ մանուկներու համար. Ես այս միջոցով միայն մտադիր եմ պարտքերս վճարել, և եթէ յաջողէ Տէր՝ գարնան սկզբին ի հայրենիք դառնալ և հանգչիլ Վարազայ հովանեաց ներքեւ, զի շատ խոնջած և վաստակած եմ»:

Իսկ էջմիածնի միաբաններէն մէկուն Հայրիկը կը գրէր.

«Մարգս մեծ պաշտօնի գլուխ անցնելով կարող չէ այնպէս մեծագործել ինչպէս իւր ազգի փափագն է. այլ պէտք է խոյս տալ չարագրադ վիճակէն, խոյս տալ նաև հակառակորդ ոսօխներէ. երթալ և գործել միայն յուսոյ եւ զաստիարակութեան համար»:

Եւ Վասպուրականի Արծիւը, Նախկին Պատրիարքն իբրեւ Խրիմեան Հայրիկ, իբրեւ գրամբակ-հեղինակ Հայոց գրականու-

թեան ասպարէզը կ'իջնէր նորէն՝ իւր ժողովուրդի «Հուսոյ եւ դաս-
տիարակութեան» գործին նուիրուելու համար:

Ը.

ԳՐԱՄՇԱԿ—ՆԵՂԻՆԱԿ ՆԱՅՐԻԿԻ ԵՐԿԵՐԸ

Ամփոփուած ինքն իր մէջ, իւր մտքերու և գաղափարներու
հետ, Խըրմեանը 1874-էն սկսեալ բացառապէս նուիրուեցաւ գրա-
կան աշխատանքներու:

Դուզկունճուքի եկեղեցոյ լուիկ և մենաւոր խուցին մէջ, գետ-
նի վրայ, ցածլիկ սեղանի մ'առջև ծալապատիկ նստած՝ նա երկ-
նեց ու գրեց հետեեալ երկերը, որոնք իրար ետեւէ 1876-ին լոյս
տեսան Գ. Պոլսոյ մէջ:

ա. ՀՐԱԽԻՐԱԿ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ*), որուն չորս «Նուագ»ներուն
վրայ հեղինակն աւելացուց նաև «Նուագ Հինգերորդ»ը ցուցադրե-
լով Տարօնն ու Մամիկոնեան Տունը: «Հրաւիրակ Արարատեան»ի
այս երկրորդ տպագրութիւնը «ընծայեցաւ ի լոյս շնորհիւ ազնուա-
մեծար Յակոբ Էֆէնտիի նորատունկեան»:

բ. ԴՐԱԽՏԻ ԸՆՏԱՆԻՔ.**)) Երկասիրեաց՝ Խըրմեան Հայրիկ. ի
պէտս Հայոց ընտանեաց: «Ընծայեցաւ ի լոյս շնորհիւ գերազնիւ
Ասպետի Աստուածատուր Զունդ»:

Նախաբանով հեղինակը Հայ ժողովուրդին կը դիմէ.

«Բարեկամ ժողովուրդ Հայոց: Ձեզ կը նուիրեմ դուզնաքեայ
երկասիրութիւնս, որոյ մակագիրն է „Դրախտի ընտանիք“: Այս
անուն քաղցր ու ժողովրդական է: Ժամ հասաւ, խոստովանիմ քեզ,
որ ավագ Հայոց, չորս տարուան Պատրիարքութեանս շրջանին մէջ,
քո ընտանեկան բազմապատիկ աղէտները ես ինքնին տեսայ, և
այդ աղէտներու մէջ՝ առաւել աղէտաւոր էին ամուսնական խնդիր-
ները, որք թէ՛ սրչափ և բանիպատիկ ծանրալուր են, ես կը
ծածկեմ այդ թուանշանը և խնդրոյ պատմութիւնը չեմ յայտնեց

*) Կ. Պոլիս. Տպագրութիւն Ե. Մ. Տնտեսեան. 1876. էջ՝ 138:

**) Կ. Պոլիս. Դործարան Զարդարեան. 1876. էջ՝ 248:

բեզ։ Ո՛վ Հայոց ընտանիք ճանչցէք ձեր չափն ու վիճակը, դուք շատ աղքատ էք ոսկւով ու մտքով, աղքատ էք գործունեայ աշխատասիրութեամբ, աղքատ էք արուեստական հանճարով, աղքատ էք իմաստուն տնտեսագիտութեամբ։ ...Ես կը գովեմ բո եռանդը, որ կը ձգտիս դէպ ի յառաջդիմութիւն և բաղաքակրթութիւն, միայն թէ սխալ ըմբռնած ես, որպէս թէ զեղիւնութիւն, զեղծմունք, նորասիրութեան բուռն տենչանքը, ճշմարիտ բաղաքակրթութեան նմանողութիւն է։ Դու ազնիւ եղիր ու ազնիւ ժողովրդոց բարի ու պարկեշտ օրինակին հետեիր, որոց ամենայն ինչ կշռով ու չափով է, որոց ընտանեկան կեանքին լոյս և առաջնորդ՝ ուսումն, դաստիարակութիւն եւ անհատութիւն է։ Քաղաքակիրթ ժողովուրդ այս երեք բառերով կը վարէ իւր ընտանեկան կեանք, այս երեք բառերն են, որով նորա բարեպաստիկ և հրջանիկ կ'ապրին աշխարհիս վերայ, վասնզի ուսման լուսով հաց կը գտնեն, դաստիարակութեամբ հոգին և սիրտ կը թելով բարի ընտանիք կը կազմեն, իսկ տնտեսութեամբ հացին սեղան և այլ կեանքի պիտոյքները չափով ու կշռով կը մատակարարեն միշտ հոգալով ապագայի անստոյգ օրերն։ Ո՛վ դուք ընտանիք Հայոց, ուղղեցէք ձեր ներկայն, որ ապագայն ուղիղ լինի, տնտեսեցէք ձեր ներկայն, որ ապագային հացը չը պակսի։ Մի մոռնաք վերոյիշեալ երեք պայմանները, որ մեր թշուառ կեանքը կը բարւոյրեն. և այս է՝ լուսով հաց գտէք, դաստիարակութեամբ բարի ընտանիք կազմեցէք, իսկ իմաստուն տնտեսութեամբ հոգացէք մի։ չամայն ձեր ներկայն և ապագայն»։

Հայրական գուրգուրանքի և անխառն սիրոյ հաւաքարան մըն է «Դրախտի Ընտանիքը», որ կը բովանդակէ ճշմարիտ հօր մը, ժողովուրդի մը Հայրիկի բարոյական և խրատական գերագոյն և և ջերմ զգացումները՝ ուղղուած Հայ ընտանիքներուն։ Այս գիրքը իւր ժամանակին այնքան ջերմ ընդունելութեան արժանացաւ, ինչքան համբաւ ու ժողովրդականութիւն վայելեց, որ մինչև անգամ Կ. Պոլսոյ, Վանի, Գարնոյ և այլ վայրերու մէջ, նորահարսներուն իրր օժիտ՝ ծնողներն օրինակ մըն ալ «Դրախտի Ընտանիք»*) կը նուիրէին։

*) «Դրախտի Ընտանիք»ի մասին մատենախօսական յօդուածներ հրատարակուած են «Արշալոյս Արարատեան» (1876. Թիւ՝ 1037). «Փորձ» (Թիֆլիս.

գ. ՅԻՍՈՒՍԻ ՎԵՐՋԻՆ ՇԱՐԱԹ. ԽԱՋԻ ՃԱՌ.*) Հոգեզրեց Խր-
րիմեան Հայրիկ. ի նուէր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Ուխտին.
«Ընծայեցաւ ի յոյս շնորհիւ և արդեամբ Մեծ. Ռուբէն Էֆէնտիի
Կիւմրիշէրտանեան»:

Կ. Պոլսոյ «Հայրենիք» Թերթը 1876-ին (Թիւ՝ 295) այս գրքի
մասին հետեւեալ տողերը կը գրէր.

«Խրիմեան սրբազանի գրական արդեանց պատուականագոյնն
է սոյն մատենիկը, որ թէպէտ փոքր է քանակաւ, այլ կարճ մեծ
է պարունակեալ նիւթով և նիւթոյն արժանաւոր գրչով. վսեմ,
քաղցր և արժանաւոր ոճ մը կը փայլի սկիզբէն ցվերջ և կենդանի
ու հոգեկից խանդ մը՝ անոր իւրաքանչիւր բանից և տողից մէջ.
Հոգեզրեանք մ'է լին ցերմ եռանդով, երկնային իղձերով, Խաչին
սիրով, Աւետարանի խորհրդով, և զորս ի բարձրութեան պահելով,
այնքան կը պարզէ, որ քրիստոնէին և ամէն ընթերցողին սխրալի
ու իմանալի կ'ընէ...»:

Կրօնական և աւետարանական բարձրաթուիչ զգացումներով
գրուած այս գրքոյկը կը պատկերացնէ Խրիմեանի քրիստոնէական
և մարդկային տիպար սիրտն ու հոգին:

դ. ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՒ ԽՈՐՀՈՒՐԴ ԻՒՐ.***) Խորհրդածեց Խրիմեան
Հայրիկ. Լոյս տեսաւ շնորհիւ Վանեցի Համբարձում Աճէմեանի:

Թուրքիան 1876-ին ներքին դժգոհութիւններու և արտա-
քին պատերազմներու պատճառաւ ծանր կացութեան մը ենթարկ-
ուած էր. Ռճիընիերու, աւերակներու, արիւնի և սուր ու հուրի լէ-
ջէն յանկարծ, 1876-ի վերջերը, ծնունդ կ'առնէր Օսմանեան (ա-
ւելի ճիշտ Միտհաթեան) Սահմանազրութիւնը, որուն կերտողը կը
հանդիսանար Միտհաթ Փաշան:

1876. Ա. Տարի Թիւ՝ 2). «Մասիս» (1876. Թիւ՝ 1805—6):

«Դրախտի Ընտանիք»ը յոյս տեսած է չորս տպագրութեամբ. 1876-ին Ա.
տիպ և 1888-ին Բ. տիպ՝ ի Կ. Պոլիս, 1893-ին Գ. տիպ՝ Թիֆլիս, 1894-ին
Դ. տիպ՝ Էջմիածին:

*) «Խաչի ճառ»ը յոյս տեսած է երեք տպագրութեամբ. 1876-ին Ա. տիպ
և 1887-ին Բ. տիպ՝ Կ. Պոլիս, 1894-ին Գ. տիպ՝ Էջմիածին: Հայրիկ իւր այս
գրքոյկը նուիրած է «սոս հօրեղբայր իւր Խաչատուր Խրիմեան որ ի Տէր ննջեր է»:

**) Լոյս տեսած է երկու տպագրութեամբ. 1876-ին Ա. տիպ՝ Կ. Պոլիս,
1895-ին Բ. տիպ՝ Թիֆլիս:

Եւրոպական պետութեանց միջամտութեան սարսափով ահա-
բեկուած Թուրքիան Սահմանադրութիւն կը հռչակէր, իսկ «Հի-
ւանդ Մարդը»՝ Կարմիր Սուլթան Աբդուլ Համիտը Օսմանի խալի-
ֆայական գահին վրայ կը նստէր.

Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումը առիթ դարձաւ,
որ Խորիմեանը գրեց «ժամանակ և Խորհուրդ իւր» գրքոյկը՝ հեղի-
նակին կողմէ նուիրուած իւր հայրենակից Համբարձում Աճէմեա-
նին: Հեղինակը կը գրէ թէ — «Մարդ չէր հաւատար որ հինգ հա-
րիւր տարեկան Թուրքիոյ պառաւած և ամուլ Մայր երկնելով հին
աշխարհին համար նոր Մանուկ Սահմանադրութիւն մի ծնէր,
Ծնաւ, այո՛, և ստրկացած ժողովուրդներ իբրև ազատարար կը
համարին զայն. բայց տեսցուք թէ զայեակներ ինչպէս պիտի
պահեն զայն, որ ապրի, երբ նոր վերածնած մանուկ Թուրքաստան
կուռով և սրով մանկակոտոր կը լինի. Դժխեմ ժամանակ երկու
ձեռք միանգամայն բերաւ Թուրքաստանին վերայ. նոր Օրէնք՝
Սահմանադրութիւն բերաւ, որ նորա յաւիտենական աւերակներ
շինէ. պատերազմ բերաւ, որ նորա հին աւերակաց վերայ նորանոր
աւերակներ կուտէ:

«...ժամանակ ստրկութեան և ժամանակ փրկութեան. ժամա-
նակ չարչարանաց և ժամանակ հատուցման, ժամանակ կործանե-
լոյ և ժամանակ կանգնելոյ, ժամանակ ինքնահրաման պետութեան
և ժամանակ Սահմանադրութեան»:

«Ո՛վ ժամանակ, դու գիտես որ հարուածող գաւազանին տակ
ստրկական երկիւղով փակուած ժողովուրդին բերանն ու լեզուն՝
իւր կեանք պահելու համար սովորած էր միայն լուռութիւն պահել
և ապտակողին ղէմ անմուռնչ կերպով միւս երեսը դարձնել, եթէ
մերթ ընդ մերթ ազատ մամուլ իւր ազատութեան ճիղ և ձայն
հանէր, այն ևս կը ճրնշուէր խիստ օրինաց ներքեւ. ուստի մեր
աշխարհի զրկանաց և անիրաւութեան բազմատեսակ վէրքեր միշտ
ծածուկ մնաց, վերջապէս նեխեցաւ ու փտեցաւ, ամեն ոք դար-
ման դարման կ'աղաղակեն. Արդիօք խորհելոյ, գրելոյ և խօսելոյ
ժամանակ հասաւ:

«Հասաւ, հասաւ այն ազատաբեր ժամանակ. քեզ աւետիս
կուտամ, ժողովուրդ, լռած լեզուդ և փակուած բերանդ բաց այ-

սուհետեւ, խօսիր և գրէ որչափ սահմանադիր Օրէնք քեզ ազատութիւն կուտայ. խօսիր երբ կը գրկուիս. խօսիր դատաւորաց առաջ երբ ապիրատ ձեռք գրեզ կ'ապտակեն. խօսիր և իրաւունք խնդրէ. Գիտցիր որ ազատ Օրէնք գրեզ զի փրկեր, եթէ դու դարձեալ ստրկութեամբ վարուիս քո ոսոխ դատախազիդ առաջ...»

«Ազատութիւն տուր, ով մանուկ Սահմանադրութիւն, ազատութիւն կը խնդրեմ քեզմէ որ առ քո սնուցիչ դայեակներն ազատաբար խօսիմ. զի այլեւս չեմ կարող ճիւղ ծառայական ստրկութեամբ խօսիլ...»:

«...Քո դեղն ու դարման ինչ է, գիտես, ով ստրկացած մահամերձ ժողովուրդ, ազատութիւն եւ քաղաքացիութիւնն է. և այն է միակ որ պիտի բառնայ գլխէդ կռփահարիչ հարուածները»:

Հայ ժողովուրդի և հայրենիքի ազատութեան և քաղաքակրթութեան նուիրուած Յեղափոխական Հայրիկի ձայնն էր, որ կը հնչէր բարձր ու խրոխտ.

Օսմանեան Սահմանադրութեան (1876) հռչակումէն յետոյ, Կ. Պոլսոյ մէջ կազմուեցաւ պետական «Քննիչ Յանձնաժողով» մը, որուն գործը պիտի ըլլար ամբողջ Թուրքիոյ համար մշակել բարենորոգմանց ծրագիր մը, որ համապատասխանէր ոչ միայն պետութեան՝ այլ և հպատակ ազգերու շահերուն. Կառավարութիւնը յատկապէս հրահանգած էր «Քննիչ Յանձնաժողով»ին, որ մասնաւոր ուշադրութեամբ քննութեան առնէր Թուրքիոյ մէջ ապրող քիւրդ ցեղերու վիճակը և մանրամասն տեղեկագրով մը յայտնէր թէ տնտեսական, կրթական, բարոյական և այլն ինչ տեսակ բարենորոգումներ կարելի է մտցնել մասնաւորապէս քիւրդ ցեղերու մէջ, որ անոնք պետութեան և երկրի ժողովուրդին չարիք ու պատուհաս ըլլալէ դատրէին:

«Քննիչ Յանձնաժողովը» (որուն մէջ պետական Հայ ղեմքեր ալ կային) իւր աշխատանքներէն զատ ղիմեց նաև խորհուրդներուն և աջակցութեան այն անձերուն, որոնք մօտիկէն կը ճանչնային քիւրդ ցեղերը և կրնային անոնց մասին լիակատար տեղեկութիւններ տալ ու բարենորոգութեանց ծրագիր մը ներկայացնել. Այս առթիւ ղիմում կատարուած էր նաեւ Խրիմեանին, որ 1876-ին կը կազմէր՝

Ե. ԲԱՐԵՆՈՐՈԴՄԱՆՑ ԾՐԱԳԻՐ. «Կապոյտ թերթիկներու վրայ» Հայրիկի գրած այդ տետրակը առաջին անգամ լոյս տեսաւ*) ի Կ. Պոլիս 1909-ին, Մելքոն Կիրճեան-Հրանտի յառաջարանով, ուր ողբացեալ գրագէտը հետեւեալ տողերը կը գրէ.

«Այս ծրագիրը որ նոր լոյս կը տեսնէ, գրուած է 1876-ին, այն ատեն երբ մեծ յոյս մը, ծիրանի թռիչքով կը տատանէր Հայութեան հորիզոնին վրայ, Հայրիկը, Սիմէօն Ծերունիի պէս, ոգեւորուած գրկեր է այս մանուկ—յոյսը, որ իսկոյն ի բաց թռած է պրոմեթեան սլացքով և զինքը թողած արտաբեկ՝ բազուկները պարապութեան վրայ կարկառուն», «Բարեմորգմանց ծրագիրը» իսկապէս մանրամասն և փաստացի տեղեկագիր մըն է քիւրդերու քաղաքական, տնտեսական և բարոյական վիճակի մասին. Խրիմեանը մօտիկէն ճանչցած և ուսումնասիրած էր քիւրդերը, որոնց սանձարձակութեանց պատճառները նա կը վերագրէ պետական պաշտօնեաներու յոռի ընթացքին և կաշառակերութեան.

Սակայն խօսքը տանք Խրիմեանին.

«Այսպէս կը համարիմ և կը հաւատամ այժմէն որ գաւառացի գիւղական ժողովրդոց այցելութեան ժամանակն հասած է, բանգի քիւրտներուն բարեկարգութեան խնդիրը Բ. Դրան ուշադրութիւնը գրուած է այսօր, որոյ վասն Յանձնաժողովդ կարգուած է բարեկարգութեան ծրագիր մը պատրաստել. ուստի բաղդ և պարտք կը համարիմ ինձ՝ եթէ յաջողիմ սոյն տեղեկագրովս մասնակից գտնուիլ այդ վերանորոգ. և աշխարհաշէն ջանից, որոց ձեռնարկութիւնն ու նպատակը Կայսերական երկրին նոր կեանք, նոր յառաջդիմութիւն և նոր փառք կը խոստանան.

«...Շատ զարմանք է, որ Տէրութեան երկրին մէջ զինուորական բանակին մօտ, տեղական կառավարութեան աչքին առաջ ինչպէս կը համարձակին նոքա (քիւրդեր) կռուոյ բանակներ կազմել. եթէ այնպէս կարծուի թէ տեղական կառավարութիւն իւր սահմանապահ զօրքերով կարող չէ Քիւրտերու արշաւանքները զսպել, սուտ կը խօսիմք, այլ ստոյգ խօսելով պէտք է խոստովանիմք թէ տեղական կառավարութիւնք այս մասին շատ պարտազանց գտնուած

*) Տպարան Յ. Գ. Փալագաշեան. էջ՝ 29:

են իրենց պաշտօնին մէջ և պատասխանատու Բ. Դրան առաջ: Երբ տեսնան ու հաւատան քիւրտերն թէ իրենց չարութեաց պատիժ կայ, անհնարին է որ նորա իրենց այժմեան տկար դրութեամբ կարենան խլրտել և Տէրութեան երկիրն ապականել:

«Ուստի ճշմարտութեամբ պէտք է այս եղբակացութիւն հանեմք թէ քիւրտերուն բազմադիմի հարստահարութիւնը՝ իրենց վայրենութենէն ու զօրութենէն չէ այնչափ, որչափ տեղական կառավարութեանց անփոյթ և ապիկար դրութենէն, և մերթ ևս նոցա նպատակաւոր թոյլտուութենէն, որպէս զի առիթ ունենան մեծամեծ կաշառառութեամբ, այսինքն ոչխարով, իւղով, պանրով, նժոյգ ձիերով, գիղեցիկ գորգերով և ոսկով իսկ տուժել զքիւրտն:

«Ո՞վ չգիտեր և չվկայեր թէ երբ տեղական կառավարութիւնք կը զեղծանին և այս կերպով կը վարին իրենց քաղաքային պաշտօնին մէջ, որ իսպառ ընդգէմ է Տէրութեան կամաց և օրինաց, Քիւրտերն ևս իբրեւ իրաւունք կը համարին իրենց կաշառատուութեանը փոխարէն՝ երկրագործ ժողովուրդը հարստահարել, և առ այս՝ նորա փաստ ևս ունին և յառաջ կը բերեն ասելով, թէ մենք ևս կառավարութենէն կը հարստահարուինք:

«Քիւրտը ներկագործ խփին երբէք կարնորութիւն չտար. նա մանգաղ և գերանդիէն իրեն համար գէնք ունի և կը կրէ, այլ զինուոր չէ. կը կարծուի թէ Տէրութեան հպատակ է, հպատակ չէ:

«Եթէ քաղաքի գողերն երբեմն գէշերապահուն մէջ խիստ պաղտագողի և երկիւղով միայն մի քաղաքացիի տուն կը կողոպտեն, Քիւրտերն ցերեկի արևուն առաջ առանց բնաւ ակնածութեան կարող են դաշտի հօտն ու նախիրը կողոպտել, Ի՞նչ կարող են ընել գաւառագլուխ եղած փոքրիկ պաշտօնեաներն կամ Գըրսէրտարի ըսուած պահակները՝ իրենց սակաւ և ապիկար դրութեամբ, որք շատ անգամ նոյնիսկ խորհրդակից և գողադարան են աւարաւու Քրդաց»:

Խրիմեանը դիտել կուտայ, որ զինուած բրդութիւնը երկրի համար չարիք ու պատուհաս է. Քիւրդը պաշտօնական պատերազմի անընդունակ է և վախկոտ, Իբր փաստ կը յիշէ, որ արևելեան պատերազմի ժամանակ քիւրդերը «տէրութեան առաւել խոչնդոտներ եղան. կուոյ ասպարէզին մէջ նորա իրենց աւարը կ'որոնէին և

միանգամայն ևս ի փախուստ կը դառնային թնդանօթին ձայնէն, նոքա փոխանակ թշնամոյն բանակ կողոպտելու, նոյն իսկ տէրութեան բանակ և ծառայող խեղճ ժողովուրդը կողոպտեցին: Քիւրտերու քաջութիւնը սոսկ հոչակ է, և նոքա քաջ են միայն ստրուկ և անզէն ժողովուրդին վրայ, քաջ են աւարելու և կողոպտելու մէջ»:

Քրդական ահաւոր չարիքը մեղմելու համար Խրիմեանն իբրեւ բարեկարգութեան միջոց կ'առաջարկէ, որ նախ՝ բիւրդերը զինաթափ ըլլան և նստակեաց, խաղաղ կեանք մը վարեն, զբաղուելով երկրագործութեամբ, գիւղատնտեսութեամբ և նոյնիսկ առևտուրով: Երկրորդ՝ բիւրդերը պէտք է համախմբուին, կեդրոնանան Լորոշ վայրերու մէջ, որպէս զի պետական հսկողութեան ենթակայ ըլլան: Երրորդ՝ կառավարութիւնը պէտք է սանձահարէ բիւրդ շէյխերն ու մուլաները, որոնք կը քարոզեն մոլեռանդութիւն և ատելութիւն ընդդէմ բրիտանիայի: Չորրորդ՝ «տէրութեան շահ և մարդասիրութեան պարտիք կը պահանջեն որ բիւրդերն ևս արժանի համարուին տէրութեան շնորհաց և կրթութեան: Ուստի ձեռնարկուած բարեկարգութեան մէկ զօրաւոր և բնական միջոցս այս է՝ որ տեղական կառավարութիւնը բիւրտերու զաւակաց կրթութեան հոգ տանին, որով միայն հնար է Քիւրտերու վայրենի բարքը մեղմել ու բարուրել և զանոնք հետզհետէ քաղաքակրթութեան մէջ դնելով՝ տէրութեան և երկրին հաւատարիմ ժողովուրդ կազմել»:

Քրդական չարիքներու և արհաւիրքներու մէջ, Խրիմեանը ծանր պատասխանատուութեան և մեղադրանքներու կոյտ մըն ալ Բ. Դրան բաժին հանելէ յետոյ կ'եզրակացնէ.

«Քիւրտերուն և այլևայլ զաւառաց կարգադրութեան համար առաջին պէտք բարեկարգիչ ձեռքն է, աշխարհաշէն մարդն է, Բ. Դրան արդար և անխաբելի կամքն է, տէրութեան օրինաց անթերի գործադրութիւնն է հպատակ ժողովրդոց հաւասար և անխըտիր ազատութիւնն է, հաւատարիմ ու կարող պաշտօնէից փորձառական ընտրութիւնն է, զաւառական պաշտօնէից անփոփոխ շարունակութիւնն է, և այս ամէնուն պսակը՝ Բ. Դրան անխաբ և անդրժելի պահանջումն է և այլ ուրիշ ոչինչ, և այս է միայն կայսերական երկրին բարեկարգութեան կատարումն և վախճան»:

Սակայն այս բոլորը «ձայն բարբառոյ յանապատի» մնացին և Խրիմեանի «Բարենորոգմանց Ծրագիրն» ալ թաղուեցաւ Բ. Դրան դիւանական թուղթերու փոշիներուն մէջ, Հայաստանի վշտապատում և արինոտ Տեղեկագրի կողքին:

«Վ Ա Ն Գ Ո Յ Ժ»

Մինչ Միտհաթ Փաշան և մեծանուն ազգային գործիչ Դրիգոր Օտեանը 1876-ին կը հիմնէին Օսմանեան Սահմանադրութիւնը,— որ պիտի գար Թուրքիոյ ժողովուրդներուն շնորհելու կրօնի, խղճի, մամուլի, խօսքի, անձի և ինչքի ազատութիւն, օրէնքի հաւասարութիւն, պարտադիր ուսում և այլն—մինչ նոյն թուականի վերջերը Կ. Պոլսոյ մէջ կը գումարուէր եւրոպական պետութեանց Դեսպալաճոգովը, մինչ Խրիմեան Հայրիկը մեծ յոյսով ու ապագայի գեղեցիկ երազներով օրօրուն իւր «Բարենորոգմանց Ծրագիրը» կը կազմէր, անդին՝ Տաճկահայաստանի մէջ, Ժայռազաւառներու Հայութիւնը նոր սարսափներու և աղէտներու կ'ենթարկուէր Տաճկաց կառավարութեան և քիւրդերու ձեռքով: Բարձր Հայքի, Տարօնի և Վասպուրականի մէջ պետութեան աչքին առջև, Հայութիւնը անխնայ կը խոշտանգուէր ու կը տառապէր, Բ. Դրան գիտութեամբ և հրահանգներով:

Ազգանուէր Պատրիարք Ներսէս Վարժապետեանը կորովի ջանքերով՝ Հայկական Հարցը Կ. Պոլսոյ Դեսպալաճոգովի ուշադրութեան և քննութեան կը յանձնէր:

Հայ թերթերը ոգի ի բռին՝ Հայաստանի հարստահարութեանց և հայոց տառապանքներու մասին յօդուածներ և թղթակցութիւններ կը հրատարակէին*):

Այս իրադարձութեանց ժամանակ, Վանի Հայութիւնը, ազգի և հայրենիքի ազատութեան սիրով ու յոյսերով տոգորուած՝ ան-

*) Այս պատճառով ալ կառավարութիւնը 1876-ի աշնան երեք Հայ խմբագիրներ ձերբակալեց, ծեծել տուաւ և արսորեց Տրապիզոն:

սահման ոգեորութեան մէջ էր: Խրիմեանի և իւր աշակերտներու հոգիով ու շունչով դաստիարակուած սերունդները տարիներ շարունակ, նոր օրեր եւ նոր կեանք երազեր էին: Յեղափոխութեան և ըմբոստութեան գաղափարները խոր արմատ ձգեցին արթնցող երիտասարդութեան սրտին մէջ: Ազգային Սահմանադրութեան տարեդարձներ (Մայիս 24-ին), Վարդանանց հանդէսներ, ազգային տօներ, երգեր, ճառեր, ժողովներ և այլն իրար կը յաջորդէին: Ապատ և անկախ Հայրենիքի գաղափարը նոր սերունդի և երիտասարդութեան ներշնչման աղբիւրն էր: Դպրոցներ, գրադարաններ, ընկերութիւններ արագ կերպով ծնունդ կ'առնէին: Վարազայ Արծուաբոյնը Վասպուրականի Հայութեան ընծայած էր գաղափարական և հայրենասուէր շարք մը գործիչներ — հոգևորական և աշխարհական — որոնք խօսքով ու գրչով ժողովուրդի մէջ տարածեցին իրենց Մեծ Ուսուցիչ Հայր Արծիւի միտքերն ու գաղափարները, որոնց վրայ կը կերտուէր Վասպուրականի Հայութեան ազգային, կրթական եւ գրական վերածնունդը:

Սուլթան Համիտի և Բ. Դրան աչքին, Վանը կը հանդիսանար «յեղափոխութեան եւ ըմբոստութեան միակ կեդրոնը», որուն Հայութիւնն ալ «խիստ վստանգաւոր» տարր մը նկատուած էր մանաւանդ այն շրջանին, երբ Հայկական Հարցն արդէն ծնունդ առած էր և դեսպանաժողովն ալ մայրաքաղաքի մէջ կը գումարէր իւր նիստերը:

Հայակեր Սուլթանն ու Բ. Դուռը կ'որոշեն այնպիսի ծանր հարուած մը տալ Վանի Հայութեան, որ այլևս առիթ չ'ունենայ յեղափոխութեան և ազատութեան մասին մտածելու:

Պատրաստուած անաւոր ծրագիրը հաղորդուած էր*) Վանի զինուորական հրամանատարի փոխանորդ հայահալած և դաժան Ձէրքէզ Մէհմէդ Բէյին ի գործադրութիւն:

Եւ ահա, 1876-ի Դեկտեմբեր 6-ի Չորեքշաբթի մութ ու մռայլ ուշ գիշերին, Վանի տաճիկ զօրքեր, ոստիկաններ և խուժանը կը

*) Ծրագրի գործադրութիւնը չը հաղորդուեցաւ Վանի Միւթէսարըֆ Էրզրումի Ձէննազ դադէ Զիա Փաշային, որովհետև սա ազատասէր, լուսամիտ և շատ բարի անձմը եղած է, որ յետոյ պաշտօնանկ եղաւ ու քշուեցաւ Վանէն:

մտնեն Վանի շուկան, նախ կը կողոպտեն հայոց մօտ 1500 խանութներ և ապա կըսկի կը մատնեն ամբողջ շուկան:

Պետութեան հրամանով և ձեռքով Վանի ամբողջ շուկան— իւր հարիւրաւոր խանութներով, վաճառատուններով, արհեստանոցներով, խաներով և այլն— կը ծփար բոցերու մէջ, Ամբողջ ժողովուրդի մը տնտեսութիւնը կը թալանուէր և մոխիրի կը վերածուէր մէկ գիշերուայ մէջ. Սև գիշերը յանկարծ այդ ահաւոր հրդեհով կը լուսաւորուէր և Վանի ծովը լափող բոցերու ծիրանի պատմունձանով կը ծածկուէր, մինչ անդին Քաղաքամէջի պարիստներէն ներս և Այգեստանի խորքերուն մէջ, Հայութիւնը տանիքներու վրայ ըարձրացած, ցուրտ ու ձիւնի տակ կանգնած, սարսափահար կը դիտէր այս ահաւոր աղէտը և կ'ողբար իւր թշուառութիւնը.

«Բազաւի եանկունն» էր այդ, Վանի նեղեմը, որուն բոթը կը հասնէր ամէն կողմ: Ամբողջ ժողովուրդ մը տնտեսապէս կը քայքայուէր և ծայրահեղ թշուառութեան մատնուած կը նստէր մոխիրներուն վրայ.

Խրիմեան Հայրիկը կը բռնէր գրիչը և մղկտացող, վշտահար սրտով, արցունքոտ աչքերով կը գրէր «ՎԱՆԳՈՅԺ»ը, որուն ձեռագիրը հետեւեալ նամակին հետ 1877-ի Յունուար 25-ին կը յանձնէր իւր հայրենակից Աբրահամ Սօլախեանին.

Առ Մեծարոյ սիրելիդ իմ,

Աբրահամ Սօլախեան, մտերիմ հայրենակից.

«Վան վառուեցաւ, որ իմ և քո բնականունդ հայրենիքն է. անշուշտ ձեր ազնիւ սիրտն ևս մեր կարեւիքը սրտին հետը վշտահար եղած է:

«Այդ քաղաքաւեր կրակին համար, որ անխնայ այրեց լափեց մեր հայրենեաց կեանքը, ես մի կաթ ջուր պատրաստեցի, չէ թէ այրած ժողովուրդին մորմորեալ սրտին ջուր տալու մտքով՝ գի դորա համար գետեր և ծովեր պէտք են՝ այլ մի միայն Վանայ դպրատանց աղքատիկ մանուկներուն ծարաւն ու պապակը զովացնելու համար.

«Սոյն իմ արտասուաց մի կաթիլ ջուրը ձեր բարեսիրտ ազնուութեան կը յանձնեմ, որ զայն ձեր օգնական Զանիւր առատացնէք, այ-

սինքն մամուլին տալով հոգայք տպագրութեան պէտքը, որոյ դուզ-
նաբեայ արգիւնքն նուիրենք հետ քեզ մեր հայրենեաց այն կարօտ մա-
նուկներուն՝ որք այսօր անդպրոց, անգիրք և անթուղթ մնացին։ Այս
փոքրիկ բարոյական հացի նկանակը մեր մատակարարեմք, զի մեր
բաժին է. իսկ հանապազօրդական հացն թողումք թող Աստուած
հոգայ, ոչ միայն տղայոց այլ և հարցն ու մարց։ Ո՛հ, հայրերը
չքաւորութեամբ թշուառացան և արդ անմխիթար դառնութեամբ
կը հեծեծեն տան մէջ. գոնէ գաւակներ մխիթարուն դպրոցին
տաճարին մէջ, Շէն քաղաքի մի վաճառանոցի խանութներ փա-
կուեցան, չթողումք որ դպրոցներն էլ փակուին, մինչև յիշէ Աս-
տուած և այցելութիւն լինի տառապեալ ժողովուրդին»։

Լսեցէք հայրիկի ձայնը— Վանգոյժ...։

«Ո՞ տայր ինձ, ո՛հ, գեղեցիկդ Վան, Վասպուրական աշխարհի
դարդն ու պսակ, որ աւերակիդ աճիւնացեալ մոխրին վերայ նըս-
տելով՝ արժանի լինէի զքեզ և քո որդիքներդ ողբալ։

«Պատահար քո՝ երկնից պատահար չէր, այլ նոյն իսկ քո եր-
կրէն և քո մէջէն. հին դրացի քաղաքացիներդ դաւեցին զքեզ. նորա՝
որ քեզ հետ կուտէին հայրենի սեղանէն, նորա՝ որ քո ճակատին
քրտանց վաստակով լիապէս կը յագնային, ո՛հ անխնայաբար ոտ-
նակոխեցին բարելից հացի սեղանդ։

«Այսուհետև զարդիւնս ձեռաց իւրեանց կերիցեն։

«Արդեօք տնակից եղբայրներդ նախանձեցան, հացն ու վաստակ
ձեռքէդ կորցեցին, որպէս զի զու առ ջրաղցի ուժաթափիս, ոգիդ և
ջիղերդ թուլնան, ծունկերդ կ'թոտին, և այլ ևս չկարենաս յառա-
ջադիմել զէպ ի յուսոյն ասպարէզ և լաւագոյն կեանք։

«Եթէ այսպէս, ափսոս, նա քան զքեզ առաւել տուժեց ու չկրցաւ
խորհրդով խելամտել, որ քո կարծեցեալ յառաջդիմութիւնդ երկ-
րին ընդհանուր բարդաւաճման անխտրապէս շահ և օգտակար էր։

«Ի՞նչ խորհրդաւոր օր էր հրափորձութեանդ օր, ով անբախդ
Վան. միթէ այն օր քեզ համար սև օր էր, երբ Թուրքաստանի
պայծառ օր կսկսէր, երբ Բիւզանդիոնի Վոսփորէն հրանօթներ
կորոտային, և Օսմանեան միապետ ինքնակալ Գայսը սահմանադրու-
թիւն կը կնքէր. այն ուրախ օրերում, ո՛հ, մոլեգնութեան հուրն զքեզ
յափեց, ծուխով ու մուխով խեղդեց քո խնդութեան ձայն և շունչ։

«Ծովն քեզ մօտ էր, ջրոց աղբիւրներ և վտակներ կը վազէին. կարաձմեռն էր, թանձր ձիւնի ճերմակ սաւանով պատած էիր, շէնքերդ ամէն հողակառոյց էին, մարդ կը զարմանայ, թէ որպիսի դիւրութեամբ վառեց քեզ կրակ».

«Ողորմիմ քեզ, ժողովուրդ Հայոց, ողորմիմ. արդեօք լաւագոյն չէր քեզ, որ միանգամ մեռնէիր և կնքուէր քո հանգստեան գերեզման և դու երթայիր դադարէիր առ հաբս քօ, քան թէ այսպէս ի գետին թալկանալով արիւնացամար մեռնիս. Ո՛հ, մինչև երբ անսամ քեզ, որ ինքնագոհ մեռնիլ սորվիս. աշխարհ սորվեցաւ այդ դասը, իւր մրցանակն առաւ, դու դեռ անուս մանուկ մնացիր».

«Այո՛, այն օրերը, երբ սահմանադիր օրէնք պարտք և իրաւունք կը քարոզէր, հաւասարութիւն կաւետէր, քո զրկանք և հարստահարութիւն աւելի ևս ծանրացաւ».

«Ո՛վ Գուրան Գուրան, ես չգիտեմ թէ ջախջախելով ջախջախելով ինչ շահեցան քո որդիքները. Այդ հաշիւը տեսաւ կայսրութիւն և մեզ յայտնի է այսօր, որ Թուրքաստանի ժողովուրդ ամէն կրօնի ազգերը առ հասարակ ջախջախուեցան քաղաքակրթութեան առաջ. սուտ է թէ ասեմ՝ օտարին ձեռք զմեզ ջախջախեց. Ո՛հ, ո՛չ, մեք զմեզ անգիտաբար ջախջախեցինք և արդ՝ փշուր փշուր եղանք».

«Նախատեսէ, նախատեսէ, ո՛վ Թուրքաստան, սուրն ու դահակ քաղաքակրթութեան պատենին մէջ գիր, գիտցիր եթէ ջանաս միշտ քո վաստակաւոր եզն փւր վարած ակօսին մէջ մօրթել՝ ինչ կը լինի այնուհետև քո շահն, ոչինչ, միայն միսն ու կաշին. և յայնժամ դու անագան ուրեմն կուշաբեբիս. և աւանդ, կը տեսնաս որ երկիրդ անմշակ մնացեր է, հացին ու գանձին սովը կը տիրէ, երկրին զաւակներ քաղցած կը մնան. Ծանիր ուրեմն ծանիր, այդ ժրագործ եզին շահաբեր արդիւնքը, փոխանակ ազագուն պահելոյ՝ զարման տար ու պարարտ պահէ զայն, որ իւր ուժով կարենայ վարել քո խորդացեալ երկիրը».

«Դու գիտես, ո՛վ հաւատարիմ ժողովուրդ Հայոց, մարդիկ և ազգեր կան, որ քո այնչափ հաւատարմութիւնդ կը ծաղրեն ու կը մեղադրեն զքեզ. երբ կը տեսնան որ խիստ անմուռնի և անզգայ կը լինիս հաւատարմութեանդ մէջ, մինչև անշունչ անբարբառ

գիտակ մի կը դառնաս դու, այնպէս որ պարկեշտութիւնդ կը նշա-
ւակեն և կոխկոտելով կանցնին վերայդ, և դու չես իմանար.
Միթէ գոհնաց կա՞ն ես դու աշխարհիս երես, ես էլ կը դատիմ
զքեզ թէ այդչափ ստրկանաս և աղարտիս մարդկութեան ազատ
պատիւ:

«Ելէք ուրեմն, մի նստիք և յուսահատ ողբաք այդ ապաժոյժ
աւերակաց վերայ. ելէք, Վանեցիք, թաղեցէք այդ մեռելը, վրան
կոթող մի կանգնեցէք ու գրեցէք այս յիշատակարանը. „ԱՍՏ ԹԱ-
ՂԵՑԱԻ ՎԱՆԵՑԻ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴՈՑ ԳԱՆՁՆ ՈՒ ԿԵԱՆՔ“:

«Դու լոյս և արև կը սիրես, ժողովուրդ. լոյս և արև զքեզ
պիտի վերածնին, քո հրայրեաց իրկիր մարգագետին կը դառնայ.
Լուսին ի վերուստ վերայդ անցնելով պիտի զարմացմամբ հայի
երբ տեսնայ, որ Արծրունեան աշխարհի որդիքներ համակ արծ-
ուապէս նորափետուր զարդարուած են, զոր բռնութիւն փետտեց
որ լեռկամարմին անպատանք մեռնին:

«Ես կը լռեմ, Տէր, թող այրած ժողովուրդին հեծեծանքն
միայն առ քեզ հասնի, բայց ինչպէս լռեմ. թէ լռեմ ես, Վասպու-
րականի քարերն կաղաղակեն, երկու բիւր ժողովուրդոց աչք վկայ
են այս ճշգրիտ իրողութեան, թէ աշխարհիս իշխանութեան դա-
տաւորներ այս վկայութիւն չընդունին, այնուհետև դատ և դատաս-
տան քեզ կը մնայ, ո՞վ իրաւարար Տէր:

«Մամոնլ, մամոնլ, որ քան զարծիւ արագաթեւ ես, ա՛ռ և
տար մորմորդ սրտիս ցաւն ու հառաչանք և աչքիս աղէջուր կա-
թիլները, տար ցօղէ այն իմ այրած Հայրենեաց փռչեացեալ աւե-
րակներուն վերայ, ցօղէ վառուած ու մրկած սև սիրտերուն վերայ:

«Գիտեմ, գիտեմ, այս իմ հեռաւոր նժդեհութեան վայրէս
զքեզ լալ միայն հերիք չէ, ո՞վ իմ քնակասնունդ Հայրենիք, ո՞վ
իմ խանձեալ խանձարուր, զամ զամ և քեզ հետ կական բառ-
նամ, մոխրակուտիդ վերայ ողբանուէր նստելով զքեզ ողջա-
գուրելով լամ»:

Այսպէս ահա, Խրիմեան Հայրիկը «Վանգոյժ»ով*) «կուց մը

*) Վանգոյժ. կուց մը ջուր իւր այրած հայրենեաց վրայ կը սրսկէ
Խրիմեան Հայրիկ. Գ. Պոլիս տպագրութիւն Արամեան. 1877. էջ 16 «Վան Գոյժ»ի

ջուր կը սրսկէր իւր այրած հայրենեաց վրայ» և յոյսի ու քաջալիրանքի խօսքեր կ'ուղղէր Վանի Հայութեան, որուն «պարզած սրտոտ կեցուածքը» յաշտ պետութեան «մտահոգիչ հանգամանք» ըլլալէ կը դատրէր:

Այս ահաւոր աղէտի հետքերը կորցնելու և պետական այդ ոճրագործութիւնը քողարկելու համար, Բ. Դուռը զանազան լուրեր և զրոյցներ յերիւրեց փաստարկելով, թէ—«Վանի հայերն իրենք էին, որ հրդեհեցին շուկան, այն զիտումով, որ Կ.Պոլսոյ Դեսպանաժողովը քննութեան առնէր նաև Հայկական Հարցը»: Աւելի չարամիտները կը պնդէին, որ—«Ռուսական զրգուժով է, որ հայերն այրեցին իրենց շուկան» և այլն:

Ազգային ժողովն ու Պատրիարքը կը ցնցուէին. Անոնց հետեւած «զգուշաւոր քաղաքականութեան» համար ծանր հարուած մըն էր ահա Վանի հրդեհը, որու մասին Պատրիարք Վարժապետեանը մասնաւոր պատգամաւորութեամբ մը Բ. Դուռը գնաց և բողոք-տեղեկագիր ներկայացուց: Օսմանեան Խորհրդարանի (Մէջլիսի Մէպուսան) մէջ անգամ Վանի հրդեհը քննութեան կ'առնուէր: Հայ պատգամաւորները (մէպուս) սքանչելի համարձակութեամբ մը, քանի մը յոյն պատգամաւորներու հետ, խիստ կերպով կը քննադատէին կառավարութեան այդ դաւադրական քայլը:

Կովկասի մէջ Գրիգոր Արծրունին իւր «Մշակ» շաբաթաթերթով հանգանակութիւն կը բանար յօգուտ Վանի Հայ հրկիզեալներուն և սոսկալի կերպով, բուն քննադատութեան կ'ենթարկէր Վարժապետեանի և Ազգային ժողովի «խոհական քաղաքականութիւնը»:

Բ. Դուռը այս անելէն դուրս գալու համար, առաջին առթիւ էրզրումի կուսակալութեան ենթակայ Վանի միութեսարքֆութիւնը

այս հրատարակութեան մէկ մասը պետութեան կողմէ գրաւուեցաւ, բայց նոյնը 1877-ին Բ. տպագրութեամբ լոյս տեսաւ Թիֆլիսի մէջ:

Վ. և Պ. Զարդաբեան եղբարք 1908-ին Կ. Պոլսոյ մէջ լոյս ընծայեցին «Վանգոյժ»ի Գ. տպագրութիւնը (տպ. Յ. Ասատուրեան. էջ՝ 16): «Վան Դոյժ»ի այս հրատարակութեան վրայ, ինչպէս նաև ուրիշ տեղեր, «կուց» բառը սխալմամբ «կուծ» գրուած է: Վանի Հայ բարբառով «կուց» բառը կը նշանակէ երկու ձեռքերու միացած փերու ջուրխմիկի ձեւը, որով կարելի է ջուր վերցնել:

կուսակալութեան (վարիլը) վերածեց և իբրև կուսակալ Վան զրկուեցաւ Շկօսրալի Քէօսա Հասան Փաւան, որուն օգնական (մուավին) նշանակուեցաւ Մկրտիչ Աղաթօն (և ապա Մարկոս Աղաբէկեան), Հետզհետէ պետական ծառայութեան մէջ մտան նաև ուրիշ Հայ պաշտօնեաներ։ Պետութեան կողմէ «Քննիչ Խառն Յանձնաժողով» մը ևս Վան հասաւ, հրդեհին պատճառները քննելու համար, սակայն Յանձնաժողովին տեղեկագիրը Բ. Դրան կողմէ բարձի թողի (մինտէր Կլիթի) եղաւ եւ այսպէս հարցը փակուեցաւ։

Այս բոլորէն յետոյ, Սուլթան Համիտը հրամայեց, որ զբաւեն և այլեւ «Վանգոյժ»ի չը սպառած օրինակները, իսկ Օսմանեան Ծեքակոյտի անդամ նշանակուած Խրիմեան Հայրիկին ալ, «Վանգոյժ»ի պատճառով, հրաժարեցնել տուաւ։

«Վանգոյժ»ի հեղինակը նորէն Գուզկունճուրը քաշուեցաւ եւ տեղւոյն եկեղեցոյ քարոզիչը դարձաւ։

Ժ.

« Հ Ա Յ Գ Ո Յ Ժ »

Բալբանեան ժողովուրդներու 1876-ի ապստամբութիւններն ու դիւցազնական, արիւնալի կռիւները արդէն ահաբեկեր էին Եւտրզի Պալատն ու Բ. Դուռը։ Ռուսական բանակներն ու պատերազմական նաւերը օրէ օր հրամանի կը սպասէին Թուրքիոյ վրայ յարձակուելու համար։

Հիւսիսի ահաւոր սպառնալիքը խուճապի մատնած էր Թուրքիան, որ հեւ ի հեւ պատերազմի պատրաստութիւն կը տեսնէր։

Եւ ահա, 1877-ի Ապրիլի 13-ին, Ռուսաստանը պաշտօնապէս պատերազմ յայտարարեց Թուրքիոյ դէմ։ Ռուսական բանակները Արարատի ստորոտներէն սկսած մինչեւ Բալբանեան երկիրները յարձակողականի անցան։

Թուրքիան դէպի ռազմաճակատ քշեց ոչ միայն կանոնաւոր զօրամասեր, այլեւ բաշիրօզուկներ (խուժան), անկանոն խումբեր եւ այլն։ Վասպուրականի. Տարօն-Տուրուբերանի և Բարձր-Հայքի

նահանգներու մէջ ապրող ամբողջ քիւրդ ցեղերն ու հերոսակա-
խումբերը էրզրումի եւ Բայազիտի ռազմաճակատը մեկնեցան։
Շէյխ Ջէլալէտտինը իւր տասնեակ հազար քիւրդ ձիաւորներով
Աղբակէն Վանի վրայով յառաջացաւ դէպի Բայազիտի ճակատը,
որուն հրամանատարն էր Մուխթար Փաշան։

Ռուսական բանակները Հայ զօրավարներու՝ Լորիս-Մելիքովի,
Տէր-Ղուկասովի եւ Լազարեի հրամանատարութեամբ յաղթական
արշաւանքներով գրաւեցին Բայազիտ, Ալաշկերտ, Կարս եւ էր-
զրում՝ ամենուրեք արժանանալով հայերու սիրալիք ցոյցերուն։

Մուխթար Փաշայի բանակը սոսկալի պարտութեան մատ-
նելուով ջարդուեցաւ Ալաշայի բարձունքներուն վրայ, իսկ մօտ
60,000 քիւրդ հերոսակները խուճապահար փախան դէպի երկրի
ներսերը։

Կովկասը թալանելու ախորժակով ռազմաճակատը մեկնած
քիւրդերն ու տաճկական բանակներու մնացորդները, իրենց կրած
չարաչար պարտութեան վրէժը Վասպուրականի, Բարձր Հայքի եւ
Տարօն-Տուրուքերանի Հայութեան գլխին թափեցին։ Թալանի եւ
արիւնի ծարաւով կատաղած հրոսակախումբերը զարհուրելի ոճիր-
ներ գործեցին մանաւանդ ռազմաճակատին մօտիկ Բագրևանդի
(Ալաշկերտ) Հայ գիւղերու մէջ։

Քրդական անկանոն զօրախումբերն արդէն պատերազմ սկսելէ
առաջ, երբ դէպի ռազմաճակատ եկած էին, ամենուրեք Հայ գիւ-
ղերը արհաւիրքի մատնեք էին։ Թալան, սպանութիւն, կանանց
առեւանգում եւ բռնաբարումը՝ սովորական դէպքեր էին։ Շէյխ Ջէ-
լալէտտինի 15,000 քիւրդերը թալանի եւ հրդեհի մատնած էին
իրենց ճամբու վրայ գտնուած Հայ գիւղերն ու վանքերը՝ Աղբակէն
մինչեւ Ալաշկերտ։

Նոյն ոճիրները պործած էր նաեւ Նորտուզի Տրպազ Աղան՝
իւր 500 ձիաւոր քիւրդ աւագակներով*)։

Նահանջող քիւրդերը մահ, արիւն, կրակ եւ աւերածութիւն

*) Ջէյխ Ջէլալէտտինի եւ Տրպազ Աղայի հրոսակախումբերը երբ Վանի
Հայոց թաղերը կողոպտել կը փորձեն, ժողովուրդը տանիքներէն եւ պատուհան-
ներէն քար եւ մոխիր թափելով քիւրդերու վրայ զանոնք փախուստի կը մատնէ։

սփռելով կը հեռանային՝ իրենց ետին թողնելով ծխացող, տներա գիւղեր և տասնեակ հազարաւոր Հայ դիակներ: Բովանդակ Այաշ-կերտի հովիտը — պատմական Բագրեանդը — կը ծփար ծուխի և արիւնի մէջ, իսկ մազապուրծ եղած մօտ 3000 Հայ գեղջուկներն ալ ուռածական բանակներու հետ կ'անցնէին Կովկաս:

Հիւսիսի երկգլխանի Արծիւն ու Հաբաւի երկեղջիւր, արիւնոտ Մահիկը Արարատի հարաւային լանջերու և ստորոտներու վրայ իրար կը զարնուէին, իսկ ասդին Հայութեան արիւնը կը հոսէր և Տաճկահայաստանի մեծագոյն մասը զարհուրելի աւերածութեան, թալանի և հրդեհի կը մատնուէր քիւրդերու և տաճիկ զօրքերու ձեռքով:

Հայկական այս արիւնալի աղէտը խորապէս կը յուզէր Խրիմեան Հայրիկի վերաւոր սիւրտը, որ դեռ կը մղկտար «Վանգոյժ»ով. Հայրենեաց Հայրիկը վերցուց գրիչը և արիւն արցունքով «Գրեց եւ աշխարհագրութեց» ՀԱՅԳՈՅԺ. Աշխարանք Հայոց Աշխարհին*):

«Ողբամ զքեզ, Հայոց աշխարհ, զի քո կեանք ողբերգութիւն է. ամեն դար և ժամանակ երբ աղէտներ զքեզ պատեցին, դու միշտ աղէտներուդ հետ մի ողբերգու ծնար. քո առաջին ողբերգուն Մովսէս Խորենացին է, որ հազար երկերիւր ամ յառաջ ուժգին ողբաց զքեզ, մինչ վերացաւ գլխէդ Արշակունի թագ, մինչ ջախջախեցաւ իշխանութեանդ գաւազան, նստմացաւ քո փառք, կորեաւ ազատութիւնդ, և դու տիրական բարձրութենէդ խոնարհելով իջեր ծառայական 'ի ստրկութիւն. դու որ քան զհիւսիսականս վեհագոյն կը գնէիր քո գահը:

«Մարախի ու թրթուրի նման թափեցան, Հայոց գիւղեր և դաշտեր ծածկեցին, մի խուն ժամանակի մէջ ամեն կանանչութիւն կերան ու չորցուցին, այն շէն շէն գիւղեր և աւաններ անապատ դարձուցին: Միթէ չգիտենք՝ 'ի սկզբանէ անտի որ այդ ազգին

*) Հայգոյժ. Աշխարանք Հայոց Աշխարհին. Գրեց և աշխարհագրութեց Խրիմեան Հայրիկ: Տաւու ի մամուլ մտերիմ հայրենակիցն մեր Պարոն Համբարձում Աճէմեան: Կ. Պոլիս. Տպագրութիւն Ե. Մ. Տնտեսեան. 1877. էջ՝ 32:

Հայգոյժը. Բ. տպագրութեամբ լոյս ընծայեցին Վ. և Պ. Զարգարեան Եղբարք, 1908-ին Կ. Պոլիս. տպագր. Ե. Առատուրեան. էջ՝ 32:

ձեռք միշտ քանդող է, երբէք շինել չգիտէ. ես էլ չգիտեմ թէ ինչո՞ւ համար է որ երկրին իշխանութիւն այդ աշխարհաքանդ ձեռք կարճել չուզեր:

«Ես գիտեմ ու կը ճանաչեմ զՔիւրտն. գիտեմ թէ նա ինքնին ոչինչ գործ և զօրութիւն չունի. այդ անդէպ պատճառանքներ 'ի բաց թողունք: Այո՛, դենպետներու կրօնամոլութեան հուրը կը վառէր զիրենք. այլ ինչ հուր էր այն, որ 'ի ներքուստ զգինպետներ կը վառէր:

«Ո՛հ, մի կրկտեր այդ հուրը, գրիչ իմ, գրիչ իմ. կը բորբոքի և զբեզ կ'այրէ. թող այրէ, թող այրէ, և անիւնս երթայ խառնուի Հայոց այրած ժողովուրդի անիւնին հետ:

«Ողբամ զբեզ, մանո՛ւկ մայրակորոյս. կ'ասեն թէ քո մայր մինչ 'ի փախուստ կը խուճապէր, մոռցաւ մայրական սրտի գորով, ձգեց թողուց զբեզ մի վարած արտի ակօսին մէջ. թերևս հաւատաց Քրիստոսի խօսքին և ասաց թէ մանկիկս իբրեւ ցորենահատիկ մի ցանեմ հայրենի հողին մէջ, թող մեռնի, որ բեղմնաւորի հատիկս բազմապատիկ ատորք ցորենով: Եւ ինչ է այդ. — Հայոց աշխարհի ազատութիւն:

«Ողբամ զձեզ, Հայո՛ց մայրեր, որ կորուսիք ձեր լծակից ամուսիններ և սիրական զաւակներ. թէ մեռաք՝ երանի՛ ձեզ, թէ ողջ մնացեք էք՝ եղո՛ւկ ձեզ: Ո՛հ, ինչ կը լինէր, որ դուք ևս այն Մշեցի դիւցազն կնոջ պէս զօրանայիք, ձեր վշտակրութեան և հաւաքանաց մէջ կամակար մեռնէիք կրօնի սրբութեան համար, ձեր զաւակաց սիրոյն համար, ձեր համեստ պատկառանաց համար. միթէ այժմ կապրիք դուք, և լաւագոյն չէր ձեզ մեռնիլ քան այդ չարավիշտ կեանք:

«Բազրեանդայ փոքրիկ հօտին փոքրիկ հովիւներ, ո՞վ քահանայք, թէ ողջ մնացեք էք՝ առէք ժամհարներ հետ ձեզ, գնացէք շրջեցէք բաղաքի փողոցներ, տներ և տան մուտ խորշեր որոնեցէք. շրջեցէք նաև գեղերու և գաշտերու մէջ, ժողովեցէք ուր և գտնէք Հայոց անթաղ մեռելներ. գի մեռելներու տէրերը թողին ու փախան. ծնողք փախան՝ զաւակներ թողուցին, զաւակները փախան՝ ծնողք թողուցին. նոյնպէս անբաժան սիրելի ամուսիններ սէրը մոռցան, զիրար թողուցին ու փախան:

«Մի մի կամ ուրոյն ուրոյն գերեզման մի փորէք այդ անտէր մեռելներուն, այլ բոլոր միահամուռ խոր վիհերու մէջ թաղեցէք. միայն խաչարարէ նշան մի կանգնեցէք հողակարկառին վերայ. ես աստ կ'արձանագրեմ նոցա սուրբ և անմահ յիշատակը»:

«ԱՍՏ ԿԱՏԱՐԵՑԱՆ ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՅ ԱՆՈՒԱՆ ՀԱՄԱՐ ՔԻԻՐՏԵՐՈՒ ԱՆՈՂՈՐԾ ՍՐԷՆ, ՕՍԽԱՆԵԱՆ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆ ՀԻՆԳ ՀԱՐԻՐ ՏԱՐՈՒԱՆ ՀԱԻԱՏԱՐԻՄ ՀԱՅԵՐ»:

«...Առէք նաև իջուցէք 'ի վայր ընդ ձող և ընդ ցից հանեալ Հայոց օսմանեան երիտասարդներն. արև տեսաւ, լուսին տեսաւ, աստղեր տեսան, աշխարհ տեսաւ և Աստուած տեսաւ. այլ վկայ կը խնդրէ՞ք, ո՛վ աշխարհի ատենակալ դատաւորներ»:

«Համառօտեցէ՛ք, համառօտեցէ՛ք աշխարհի խաղաղութեան դաշնագիր. համառօտեցէ՛ք ձեր երկար և պատիպատ դատաստանին վճռագիր, տեսցուք թէ Հայոց այնչափ զրկանաց, այնչափ զոհերուն և թափած արեան գինը զուր ինչ կը վճռէք»:

«Այլ գիտեմ ես, գիտեմ, ո՛վ Հայոց անթաղ դիակներ, ձեզ համար ոչ քահանայ կայ, ոչ ժամհար, ոչ յուզարկաւոր, ոչ սիրելի, ոչ բարեկամ. սարսուռ և արհաւիրք ամենուրեք տիրեր է, ո՞վ կը համարձակի կատարել ձեր թաղման հանդէսը: Ո՛հ, ո՛հ, Հայոց որդիքներ, հող ու դաշտ շատ ունէիք, գետնի երես դուք անհող, անծածկոյթ մնացիք, երկնից թռչուններ և երկրի շուններ ժողովեցան՝ կերան ձեր մարմին, կրծեցին ձեր ոսկորներ. մինչ ողջ էիք՝ բռնութիւն զձեզ կեղեքեց ու քերթեց. և մեռնելէն յետոյ՝ թերևս ասացիք թէ ազատուեցանք տառապանքէն, հանգչինք հողին մէջ. ո՛չ, ո՛չ, հանգստեան հող չտուին ձեզ. զի նոյն անոգոր բռնութիւն՝ ձեր անշշունչ դիակներ ես հարստահարեց»:

«Ո՛վ՝ Լուսին Լուսին, Հայոց աշխարհէն կուգաս, Բագրևանդայ կոտորածի դաշտերէն անցար. այնպէս կը թուի որ գիշերա-ժամուն մէջ շառաւիղներդ արիւնոտ դիակներու վերայ զարնելով՝ երեսդ շառագունեցէ: Մի՛ անցնիր ճեպով. պահ մի կ'աց Բիւզանդիոնի հորիզոնին վերայ, պանդուխտ Հայերուն լո՛ւր տուր Հայոց աշխարհէն. լո՛ւր տուր մեր թշուառ ընտանիքներէն, ո՞վ մեռաւ, ո՞վ մնաց, ո՞վ գերեցաւ և ո՞վ թողուց հայրենիք գաղթական գրնաց: Թողուց իւր հասած հունձեր, թողուց իւր հօտն ու նախիր,

Թողուց իւր կեանքն և ամենայն ինչ: Մերկ, կողոպուտ գնաց. ա-
սաց թէ՛ անցնիմ այս կարմիր ծովէն և միանգամ ազատիմ չարչա-
րանաց աշխարհէն:

«Լէնկթիմուրի գերեզմանի որդերէն ծնած ո՞վ չարաճճի սողուն,
կրծելով կրծեցիր Հայու միսն ու ոսկոր, օձանման սողալով մտար
Հայոց դրախտը, ամէն ծաղիկներ և կանաչ բոյսեր պղծելով ապա-
կանեցիր, չարչարեցիր Աստուծոյ խոնարհ ժողովուրդ:

«Ո՛հ, Հայոց աշխարհ, ո՛հ, աղէտներդ անբաւ անկշիռ են, զորս
կրեցիր դու այս նոր Լէնկթիմուրի*) ձեռքէն:

«Այլ մխիթարեաց, մխիթարեաց, Մայր Հայաստան, զի դու
սովորած ես ցաւեր ու վիշտեր կրել. հազար անգամ մահաբեր
երկունքներ գրեզ ըմբռնեցին և դու հանդուրժելով անցուցիր եր-
կունքներդ և ողջ մնացիր. Հազար բիր աղէտներ տեսար, միշտ
որդիքներդ գրկէդ վարատեցան, բայց դու երբէք չվհատեցար, զի,
ոգիդ պողպատի նման պինդ և աննկուն է. Հազար անգամ գերեզ-
մանին դուռը հասար, թշնամիներդ տեսան՝ ծափ զարկին, թէ վա՛շ,
մեռաւ Մայր Հայաստան, և դու անդրէն Ղազարոսի նման վերա-
ծնար գերեզմանէն:

«Մի վհատիր, ժողովուրդ, այս աշխարհ և աշխարհիս զահեր՝
ամեն գայթակղութիւն և որոգայթներ ունին, խեղճ և ստրուկ
ժողովուրդներ բռնաբարուած են և կը գոչեն ազատութիւն, ազա-
տութիւն. Այլ ոչինչ ճար չունին, զորա միակ ազատութեան ճար՝
լոյս և կրթութիւնն է. դու զայն երբ 'ի ձեռս երես, այն օր է
միայն քո ազատութեան տօնահանդէս:

«Յո՛ւհ, յո՛ւհ, ո՛վ կոտորուած գառներ, ո՛վ Հայոց ողջ ու
մնացորդ որդիքներ, դեռ պիտի կոտորուիք, դեռ պիտի մորթուիք
այդ չքոտի Բիւրդերեան, քանի որ անգեան, անեղջիւր, անասպար
կ'սպրիք. դուք մարդ էք, ձեռք եւ թագոռկ ունիք, միթե անզգա-
ցած մեռն'ր է ձեր սրտմտութեան ոգին. միթե կը հառատա՛յր
որ իշխանութեան աչքը հասնի միայն Հայոց ամայի լեռներ ու
դաշտեր եւ ձեզ պահապան չիւնի:

«Ո՞վ դու մաշած և հիւծած հիւանդ, թէ յիբաւի բժշկութիւն

*) Ակնաբկն անտարակոյս Սուլթան Համիտի մասին է:

կը ժտես, թէ ստոյգ ազատութեան կը ցանկաս, օն ուրեմն, փոքր ինչ խլրտիր մահճիդ մէջէն, ինքնաշարժ եղիր. ահաւասիկ Աստուծոյ մատն ու հրեշտակ աշխարհիս յեղափոխութեան աւազանին ջուրերը կը յուզեն. ով որ զինքն վաղ ձգէ նորա մէջ, նա միայն իւր ցաւերէն ազատ կը լինի:

«Թէ չգիտես, ես՝ իբրեւ դաս խօսիմ քեզ, որ դու խելամոծիս թէ քանի թանգ է ազատութեան զին. աշխարհիս Փրկիչ զայն իւր խաչով և արիւնով գնեց. նոյնգունակ մեր նախնի քաջեր Եկեղեցւոյ և Հայրենեաց ազատութիւն մահով և արիւնով գնեցին: Միթէ դու ցանկալի ազատութիւն առանց զոհի և արեան ձրի ստանալ կ'ուզես:

«Ո՛վ Երկնից արդարութիւն, մարդկանց փրկութիւն ընդունայն է. սուրդ երկայնամտութեան պատենէն հան, դու միանգամ հար և լուծէ այս յաւիտենական հանգուրցը, որ աշխարհիս վերայ գայթակղութիւն մի դարձեր է. վայ նոցա՝ որոց ձեռքով այս աշխարհաքանդ գայթակղութիւն կու գայ:

«Դու կը տեսնաս, երբ գահեր կռիւ ուզեն՝ Արեւելեան խնդիր կը յուզեն՝ և երբ աշխարհակալել կամին՝ դարձեալ Արեւելեան խնդիր կը հանեն: Մինչև յերբ գահեր թողուն մարդկութեան վայելուչ խօսք, խորհուրդ և ուխտ, սրով և արիւնով խօսին. մինչև յերբ զօրաւորներ կռուին՝ տկար և անզօր ազգեր ոտքի տակ ճմուլին, պատերազմի արշաւանքներու առաջ խեղճ ժողովուրդ աշխարհաքանդ ու տնաքանդ լինի:

«Տէ՛ր դու գիտէիր կանխաւ, որ աշխարհ և գահերն զմեզ կը չարչարեն. այլ քո ճշմարիտ հաւատացեալներ պէտք է յամենայն ժամ այս խնդրեն. Եկեսցէ արքայութիւն քո, որ է ճշմարիտ խաղաղութիւն, սէր և հաւասար եղբայրսիրութիւն, և քո բարի կամքն այն է որ մարդիկ այս պայմանով ապրին աշխարհիս վերայ»:

Այս էր ահա «Հայգոյժ»ը, որով Խրիմեանը ի յայտ կուգար ոչ միայն գուժկան և ողբերգու, այլ իբրեւ դատախազ մը, որ կը դադապարտէր Սուլթան Համիտի, Բ. Դրան և քիւրդերու ոճրածին ընթացքը՝ հայոց հանդէպ. հայրիկը իւր «անզէն և անմուռն» ժողովուրդին ըմբոսութեան եւ ինքնապաշտպանութեան հրաւերը կը կարգար. նախկին Պատրիարքը կը հերքէր ներկայ Պատրիարքի

«խոհական ընթացքը» և զէնքի գաղափարը կը ներշնչէր իւր արիւնքամ ու զարկուած ժողովուրդին: Հոգևորականի վիդարը գլխին զրած, պաշտօնական սքեմը հագին, խաչը կուրծքին կախած՝ Հայրիկը իւր վիթխարի հասակով կը ցցուէր Թուրք բռնակալութեան աչքին առջև և իբրև Անգլիացի Յեղափոխական՝ զէնքի եւ ինքնապաշտպանութեան ձայնը կը հնչեցնէր: Հայկական Ազատագրութեան ահազանգը «Վանգոյծ»ով ու «Հայգոյծ»ով կը զօղանջէր: Խօսքի ու գրչի, խաչի ու մաճի քարոզներու կողքին Հայրիկը վայելուչ տեղ մըն ալ կուտար զէնքին, որուն փրկարար զօրութեան մասին Խրիմեանի հաւատքը շատ վառ և խոր էր:

ԺԱ.

ԲԵՐԼԻՆԻ ՎԵՂԱԺՈՂՈՎԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

Ռուս-տաճկական պատերազմի ընթացքին, Վարժապետեան Պատրիարքը, հետեւելով իւր «խոհական քաղաքականութեան» Հայ ժողովուրդին ուղղուած կոնդակ մը հրատարակեց, ուր պարզապէս «խօսնկ էր ծխում» Օսմանեան կառավարութեան և թշնամական ակնարկներ կ'ընէր Ռուսաստանի անուան. Ահա քանի մը հատուածներ.

«...Եթէ այսօր Թուրքիոյ մէջ կը տեսնենք Հայ ազգը, որ կը պահէ իր կրօնը, իր լեզուն, իր պատմութիւնն ու աւանդութիւնները և վերջապէս եթէ այսօր Հայ ազգը կը զգայ իր էութիւնը, նոյն բարեխնամ տէրութեան շնորհաց արդիւնքն են. Ստոյգ է թէև, որ Հայ ազգը մերթ րնդ մերթ գաւառներու մէջ բարեխնամ տէրութեան կամաց հակառակ, հարստահարութեանց ենթակայ եղած ալ է, հարստահարութիւնը, որոնք միայն մարմինը կը վնասեն և հեռի են այն տեսակ հարստահարութիւններէն, որոնք ոգին և մարմինը միանգամայն կը վնասեն և ազգին գոյութեանը կը սպառնան, սակայն վերջին օրերս ձեռք առնուած միջոցներով... Մեծ յոյս ունինք որ այնպիսի մասնաւոր ճիշման ու անկարգութեանց ալ հիմնական բարեկարգութեամբ առաջը պիտի առնուի...»

«Արդ՝ Հայ ազգն... չի կրնար անտարբեր մնալ Օսմանեան Յէ-

րութեան գտնուած արդի ծանրակշիռ պարագայից մէջ, այլ պարտաւոր է... անկեղծ օժանդակութիւն մատուցանել, Օսմանեան երկիրը պաշտպանել՝ Հայաստանը պաշտպանել ըսել է, նոյնիսկ հայուն կրօնը, դպրոցը, ինչքը, տունը, ընտանիքը և պատիւն ու կեանքը պաշտպանել ըսել է...» («Մշակ» 1876. № 33)։

Եւ այս տողեր ստորագրողը այն Վարժապետեանն էր, որ Խրիմեանի պատրիարքութեան օրով, Հայաստանի հարստահարութեանց և տառապանքներու «Բնիչ Յանձնաժողով»ին կը նախագահէր և Ազգային ժողովին կը ներկայացնէր Հայութեան վշտապատումի արիւնոտ Տեղեկագիրը։

Վարժապետեանի կոնդակը այնքան խոր վրդովմունք և յուզում յառաջ բերաւ Հայութեան մէջ, որ մեծանուն Հայ հրապարակագիր Գրիգոր Արծրունին «Մշակ»ի մէջ (1876 № 33) այդ կոնդակը համարեց «խայտառակ և ամօթալի», իսկ Ներսէս Պատրիարքին անվայել և հայհոյալից քննադատութեան ենթարկելէ յետոյ, հետեւեալ բնորոշումը տուաւ ծանօթ կոնդակին — «Այո՛ դա յատկանիշ է ամենաստոր, ամենաանբարոյական, ամենալիրբ կղերականութեանը...»։

Սակայն որքան անարդար էր Գր. Արծրունիի այդ անզուսպ յարձակողականը Ներսէս Պատրիարքի անձին և անուան ուղղուած։ Միթէ ազգասէր Պատրիարքը անձնապէս կատարած էր այդ կոչը, չէ՞ որ անդին Ազգային ժողովը կար, էֆէնտիներու և աղաներու պահպանողականներու և տաճկամոլ անձերու շրջապատ մը կար, որ ոչ միայն այդ տխրահռչակ կոնդակի յղացումը այլ և խմբագրութիւնը կատարած էր. Ներսէսի կամքն ու խօսքը խեղդուած էին այն շրջապատին մէջ, ուր Գրիգոր Օտեանի նման գործիչներն անգամ անգորութեան և կամ համակերպութեան կը դատապարտուէին։

Այդ կոնդակի պատասխանատուութիւնը կը ծանրանայ ոչ թէ Ներսէս Պատրիարքի վրայ, այլ «Հայ դժբախտ, այլանդակուած իրականութեան վրայ, որ գուրկ ամուր նեցուկներից, հակազդեցութեան, դիմադրութեան սեփական միջոցներից, ապաւինած հզօրների կամքին ու խոստումներին, մոլորեցնում է երբեմն ժողովրդասէր, լուսամիտ և լաւագոյն գործիչներին, դատապարտում է՝ գնալ յաճախ մանուածապատ ճամբաներով, մերթ դէպի աջ,

մերթ դէպի ձախ, նայած թէ որ կողմից կը գան վարդապետն, խոստումնալի պատրանքները», կ'հզրակացնէ Միքայէլ Վարանդեանը:

Պատրիարքի այդ կոնզակը, որքան որ բուռն դժգոհութիւն և զայրոյթ յառաջ բերաւ Հայութեան մէջ, նոյնքան գոհունակութիւն պատճառեց Բ. Դրան և Սուլթան Համիտին, որ ղեւ ցոյց տուած չէր Գարմիր Դազանի իւր արիւնոտ երախը և պատառող ժանիքները:

Սուլթան Համիտը այնքան գոհ մնաց Ներսէս Պատրիարքի կոնզակէն, որ 1877-ի Օգոստոսի 10-ին, Ելզըզի Պալատին մէջ, յատուկ ընդունելութիւն շնորհեց Վարժապետեանին, իւր կողքին բազմեցուց զայն և նուազ ու սիրալիր ձայնով մ'ըսաւ.

«— Ես, որ մրջինի մը վրայ կոխել կը խղճամ, այսչափ արիւն-հեղութիւններ տեսնելուս յոյժ կը ցաւիմ, բայց Աստուած գիտէ, որ այս պատերազմին համար ես չեմ պատասխանատուն»:

Պատրիարքը յարգանքի և մեծարանքի խօսքերով հագիւ կը համարձակէր յիշեցնել Սուլթանին՝ «Հայոց մատուցած ծառայութիւնները և ըրած զոհողութիւնները այս պատերազմի միջոցին, մաղթելով, որ շուտով վերջ գտնեն այս արիւնի օրերը, որպէսզի կարող լինի „գահակալութեան օրը փառաւոր խաթթով խոստացած բարեկարգութիւններն ի գործ դնել վաճառականական և երկրագործական դպրոցներ հաստատելով“ և այլն» (Թ. Ե. Գ. «Խորինան»։ էջ՝ 83)։

Սուլթան Համիտը, Պատրիարքի այդ խօսքերը «ձեռնամած և խիստ ազնիւ վարմունքով ջերմեռանդութեամբ մտիկ կ'ընէր» և քանիցս «Ընդհակալ եմ» ըսելէ յետոյ, «տքի ելաւ և իր ձեռքով Ներսէսի կուրծքէն կախեց Ա. աստիճանի Օսմանիյէ շքանշանը «յանուն և ի դէմս իր սիրելի Հայոց ազգին, յորոց յոյժ շնորհակալ էր»:

Պոլսահայ թերթերը խանդավառ յօգուածներ կը գրէին Պատրիարքի և Սուլթանի այս տեսակցութեան և խօսակցութեան մասին, որ կ'արձանագրուէր նաև Ազգ. Ժողովի ատենագրութեանց մէջ, իսկ երեսփոխանները «կը շնորհաւորէին Ազգին պետը՝ ձեռք բերուած այս յաջողութեան համար, և—պէտք է հաւատալ արդեօք այնքան ունայնամտութեան— կ'որոշուէր երախտագիտութեան ուղերձ ներկայացնել Վեհափառ Սուլթանին իր հայասիրական զգա-

ցումներուն համար»։ Սուլթան Համիտը հայասէր... Ըսէր հայակէր...։

Այս բոլորի մասին որքան բնորոշ և սրտառուչ են Խորգոմ Արքեպիսկոպոսի հետեւեալ խօսքերը («Խրիմեան»։ էջ՝ 83)։

«Ճէլալէսսիմի գոհեւուն գերեզմանը փակուած ու մահաւաճանք դրուած էր. միայն թէ այդ կոթողին վրայ փոխանակ ԽԱՁԻ մը՝ շինեցանք ՄԱՀԻԿԷ էր քանդակուած...»։

Սուլթանի և Պատրիարքի տեսակցութեան յաջորդ օրը, Խրիմեան Հայրիկը կ'այցելէր Վարժապետեանին ու քանի մը ազգային դէմքերու ներկայութեան կը հարցնէր.

— Սուլթանը ինչ միջոցներու դիմած է, որ Հայոց կոտորածները չը կրկնուին...։

Վարժապետեանը կը կարկամէր, կը սկսէր սպրդնիլ, դողալ՝ առանց պատասխան մը տալու այդ ահաւոր հարցումին։

Խրիմեանն, անշուշտ, տխուր և հեղնական ականարկ մը կը ձգէր Պատրիարքի կուրծքէն կախուած շքանշանին վրայ և յուզուած կը հեռանար...։

Հայրիկ... Կարմիր Սուլթանի Կարմիր Մահիկով հովուանաւորուած այդ շքանշանն էր արգեօք պատասխանը «Վանգոյժ»իդ ու ու «Հայգոյժ»իդ։ Վանի հրդեհի բոցերն ու Բագրևանդի արիւնի ճապաղիքները նշմարեցի՜ր այդ շքանշանի գոհարներուն և աղամանդներուն մէջ։

Պատրիարքին կուրծքը զարդարող սուլթանական շքանշանը տեսնելէ յետոյ Խրիմեանը ցաւ ի սիրտ կը բացականչէր.

— «Ոչխարաներուն ոսկորներէն մասնակ շինեցին եւ նովիռին վիզէն կախեցին...»։

Ո՛րքան ահաւոր և պատկերաւոր էր այս ականարկը, որ Խրիմեանը կ'ուղղէր ներսէս Պատրիարքի շքանշանին։

Այս զարհուրելի օրինակը, ցնցեց ժամանակակից գիտակից Հայութեան էութիւնը և խօցեց ներսէս Պատրիարքին սիրտը։

Հայրիկի այդ հարուածը թերեւ շատ ծանր էր Վարժապետեանին համար, «բայց ըուզէին պահանջը անդիմադրելի էր»։ Մեծ Հայը «Հայգոյժ»ն աշխարհագութիւէ յետոյ էր, որ ցաւ ի սիրտ կը տեսնէր այդ դիւանագիտական խաղերը։

«Սուլթանը ինչ միջոցներու դիմած է, որ Հայոց կոտորած-

ները չը կրկնուին...»։ Խրիմեանի այս հարցումը համարուեցաւ մատնութիւն և դաւաճանութիւն։

«1877-ի Օգոստոսին, Պօլսոյ Լրագիր թերթը չի վարանեցաւ գրելու՝ „Ո՞վ է մատնիչը“, խենեշօրէն մոլեգնոտ յօդուածագիրը, Հայոց Հայրիկը կ'անուանէր մատնիչ և դաւաճան. եւ այդ Լրագիր-ի խմբագրապետն էր Նիկողոս Թիւլպէնտճեան։

«Եւ ինչո՞ւ Հայրիկ դաւաճան, մատնիչ կը համարուէր . . . Վասն զի ան դիմած էր Պատրիարք Վարժապետեանին և հարցուցած էր թէ. — Համիտ ինչ միջոցներ ձեռք առած էր հայերու կոտորածը չի կրկուտիւ համար։ Այս հարցումը կառավարութեան դէմ դաւաճանութիւն համարուեցաւ»*)։

Այն ատենները, երբ զեռ Բագրեանդի, Վասպուրականի, Բարձր Հայրի և Տարօնի կողմեր սփռուած էին քիւրդերու և տաճիկներու ձեռքով նահատակուած հայերու ոսկորները, երբ Հայ Աշխարհի ամէն կողմեր արիւն կը հոտէր և հրդեհուած գիւղերը զեռ կը ծխային, իսկ ժողովուրդը ցան ու ցրիւ եղած կամ գաղթական դարձած էր, այդ ատենն էր ահա, որ Ազգային ժողովն ու Պատրիարքը Սուլթան Համիտին կը գրէին շնորհակալութեան և երախտագիտութեան Ուղերձը, որու մասին հեռաւոր Հիւսիսին մէջ նստած Հայկական Ազատագրութեան բանաստեղծ և Ազգային Երգիչ Գամառ-Քաթիպան (Ռաֆայէլ Պատկանեան) դառն ու կծու հեգնանքով մը կը ծագրէր այդ «Ուղերձը՝ Առ Սուլթան Համիտ Բ. Թագաւոր Տաճկաց», մատուցուած «ի դիմաց 36 դաւաճան էֆէնտիներուն»։

«Շնորհակալութիւն, Վեհափառ Սուլթան
Որ դու քար ու քանդ արիր Հայաստան.
Օրը հազարով հայեր մորթեցիր
Հայոց շէն գեղեր ամայացուցիր...»։

Այս իրադարձութեանց ամբողջ պատասխանատուութիւնը ոչ թէ անհասական է և Վարժապետեանին վրայ կը ծանրանայ, այլ հաւաքական և Ազգային ժողովէն ծնունդ առած։ Այդ վրիպումները յառաջ եկան Տաճկահայութեան ժամանակակից զիւանազէտներու

*) Հ. Ս. Երեմեան. այս գրքի Ներածութիւն. էջ՝ 19։

և գործիչներու տաճկանպատ և ռուսատեաց տրամադրութենէն, որուն պաշտօնական արտայայտիչը Ներսէս Պատրիարքը հանդիսացաւ: Սակայն մեր նորագոյն պատմութեան այս հոյակապ դէմքը — ազգանուէր Վարժապետեանը — շուտով կը փոխէր իւր «խոհական ընթացքը», Սուլթանի շքանշանը կ'ստնակոխէր և Խրիմեան Հայրիկի յարուցած Հայկական Արիւնճ հարցը — «Հայաստանի ցաւոց պատկերը» — Բերլինի պատմական Վեհաժողովին կը ներկայացնէր:

ԺԲ.

ԲԵՐԼԻՆԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎՆ ՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

Ռուս-տաճկական պատերազմը կը վերջանար 1878-ի Յուլիոսի սկիզբին՝ Թուրքիոյ չարաչար պարտութեամբ: Ռուսական նաւատորմիդը կը մօտենար Կ. Պոլսոյ պարիսպներուն և թնդանօթներու որոտումները կ'ահաբեկէին Ելզրդի պալատն ու Բ. Դուռը, երբ ևրդական պետութիւնները կը բննէին այն պայմանները թէ ինչպէս փրկել պարտուած Թուրքիան, ռուսական սպառնալիքէն:

Ամէնէն աւելի Անգլիան էր մտահոգուած Թուրքիոյ վտանգուած վիճակով: Լորդ Բիկոնսֆիլդի կառավարութիւնը կը ջանար պահպանել Թուրքիոյ ամբողջութիւնը և հեռացնել ռուսական արշաւանքը, որպէս զի Հնդկաստանը վտանգի չ'ենթարկուէր:

Եթէ Ռուսաստանը Փոքր Ասիոյ տէրը դառնար, անգլիական քաղաքական ու տնտեսական շահերը լուրջ վնասներ պիտի կրէին: Ահա թէ ինչու Անգլիան իւր նաւատորմիդը տաճկական ջուրերուն մէջ կը հանգչեցնէր և կը պաշտպանէր պարտուած Թուրքիոյ շահերը:

Այսպիսով ահա, 1878-ի Յուլիոսի Սան-Ստեֆանօի մէջ կը կնքուէր ռուս-տաճկական պատերազմի զինադադար և հաշտութեան ու խաղաղութեան բանակցութիւնները տեղի կ'ունենային: Այդ օրերուն Կ. Պոլսոյ անգլիական դեսպան Լէյարտը խորհուրդ կուտար Հայոց Պատրիարք Ներսէս Վարժապետեանին, որ Թուրքիայէն պահանջէր Հայկական նահանգներու ինքնավարութիւնը: Այս պահանջը նպաստաւոր կ'ըլլար թէ Թուրքիոյ և թէ Անգլիոյ համար,

վասնզի այդպիսով ռուսական զէնքի վախը կը վերացուէր Փոքր Ասիայէն: Յունուարի 19-ին կը կնքուէր զինադադարի դաշնագիրը: որուն մէջ հայերու մասին խօսք չկար:

Ազգային Ժողովի և Պատրիարքի «խոհական և զգուշաւոր ընթացքը» յանկարծ փոխուեցաւ: Տաճկանպատ տրամադրութիւնը չքացաւ և ծնունդ առաւ ռուսասիրական խանդավառութիւն մը, որուն արդիւնքը եղաւ այն, որ ներսէս Պատրիարքը՝ Ազգ. Ժողովի գոյգ ատենապետներու—Ստեփան Փաշա Ասլանեանի և Յովհաննէս Էֆէնտի Նուրեանի—հետ, Յունուարին, Գ. Պոլսէն մեկնեցաւ Սան-Ստէֆանօ, ուր Տատեաններու ապարանքին մէջ տեսակցեցաւ ռուսաց բանակներու գերագոյն հրամանատար Մեծ Իշխան Նիկոլային հետ, որուն ներկայացուց Տաճկահայաստանի ծանր և անմխիթար վիճակը՝ խնդրելով Ռուսաստանի օգնութիւնը:

Հայոց Պատրիարքի խնդիրը յարգուեցաւ:

Անոր եռանդուն ջանքերն ի զուր չ'անցան: Ռուսաց և տաճկաց լիազօր պատուիրակները 1878-ի Փետրուարի 19-ին ստորագրեցին խաղաղութեան պայմանները և կնքեցին դաշնագիրը, որ լոյս տեսաւ Մարտի 9-ին: Այդ պատմական դաշնագիրը հայերու մասին հետեւեալը կը յիշատակէր.

16-րդ ՅՕԴՈՒԱԾ.—Նկատելով, որ երբ որոշաց բանակները քաջոճիմ Հայաստանի մէջ գրաւած վայրերէն (գորս Թուրքիոյ կը թողնուի) որոնց մէջ կրնան կոհանք եւ խոտրութիւններ յառաջ գալ եւ խանգարել երկու պետութեանց լաւ յարաբերութիւնները, Բ. Դռուր յանձն կ'առնէ անյապաղ իրաւանացնել այն բարեքոհմանքն ու բարեկորոգումները, զորս կը պահանջեն տեղական պետքերը, Հայերէ բնակչութեան անհանգանդուն մէջ եւ երաշխաւորել անոնց ապահովութիւնը Բիւրդերու եւ Չերքեզներու բռնութիւններու եւ հարստահարութեանց դէմ:

Սան-Ստէֆանօի 16-րդ Յօդուածը կը դառնար Հայկական Հարցի պատմական և դիւանագիտական անկրնաքարը, որուն վրայ պիտի հիմնուէր Հայկական Յեղափոխութեան եւ Ազատագրութեան աքիւնոս Յուսարձանը:

Գ. Պոլսոյ հպիսկոպոսական դասին կողմէ, Խրիմեանի և Վարժապետեանի ստորագրութեամբ խնդրագիր մը տրուեցաւ Աղեք-

սանդը Բ. ցարին, որպէս զի սա պաշտպանէր քրիստոնեայ Հայաստանի իրաւունքները:

Վարժապետեանը 16-րդ Յօդուածի մասին, Ազգ. Ժողովի մէջ կը յայտարարէր.

«Ազգին յայտնի էր այն ամեն ինչ որ ուղեցինք. այն է՝ հայոց յիշատակութիւն դաշնադրութեան մէջ, և յայտնի է այսօր թէ այս յիշատակութիւնն եղաւ մասնաւոր յօդուածով. Արդեօք ճիշտ մեր ուզածին պէս եղաւ յիշատակութիւնը. — ոչ. այլ քաղաքականութեան մէջ՝ երբ չես կրնաւ բնել ինչ որ կ'ուզես, պէտք է 'ընել ինչ որ կրնաս. Մեր գործը չէր լմնցած, այլ սկսած էր»:

Եւ այնուհետեւ Վարժապետեանը աննման եռանդով, յոյսով ու հայրենասիրութեամբ լեցուած՝ շարունակեց իւր ազգանուէր գործունէութիւնը: Սքանչելի կորովով և համարձակութեամբ նա արժածեց Հայկական Հարցը, Հայութեան մէջ խանդավառ տրամադրութիւն յառաջ բերելով Ազգի ու Հայրենիքի Ազատութեան և վերածնութեան հանդէպ:

Հայ քաղաքական միտքն ու պահանջները կը դարձնուէին ու կը ձևակերպուէին Կ.Պոլսոյ մէջ և Ազգ.Ժողովին ու Վարժապետեանին կողմէ կը յանձնուէին Խրիմեան Հայրիկին, որ Բերլինը երթար ու բաղխէր միջազգային դիւանագիտութեան և պատմական Վեհաժողովին ամուր ղռներն ու հռչակաւոր դիւանագէտներու անխիղճ սիրտերը:

Բերլինի Վեհաժողովի նախօրեակին, ներսէս Վարժապետեանը գերազոյն ջանքեր գործադրեց Հայաստանը Եւրոպային ծանօթացնելու և Հայկական Հարցը հրահրելու համար, որպէս զի այդ Վեհաժողովը «աւելին տար քան թէ Սան-Ստեֆանօի դաշնագիրը»: Ֆրանսերէն և անգլիերէն լեզուներով հրատարակուեցան յօդուածներ ու գրքոյկներ, ինչպէս նաև ընդարձակ տեղեկագիր մը՝ հայկական նահանգներու մէջ ապրող հայոց տառապանքներու և հարստահարութեանց մասին:

Լօնդոնի և Մանչեսթրի Հայ գաղութներն ալ անսահման եռանդով գործի լծուեր էին Հայկական Հարցը Եւրոպային ճանչցնելու համար: Նման աշխատանքի լծուեր էին նաև ուրիշ գաղութներ:

Սան Ստեֆանօի դաշնագիրը ևրոպական պետութեանց մէջ

դժգոհութիւն յառաջ բերաւ. Միջազգային դիւանագիտութիւնը պահանջեց, որ այդ դաշնագիրը վերաքննութեան ենթարկուի: Մասնաւորապէս Անգլիան շատ դժգոհ էր 16-րդ յօդուածէն, որ Հայաստանի մէջ քաղաքական նոր կացութիւն մը պիտի ստեղծէր: Այս մասին Լորդ Սոլզբրիին Մարտի 20-ին (1878) յատուկ շրջաբերական մը կը հրատարակէր, իսկ Բիկոնսֆիլդի թրքասէր դահլիճը ամէն գնով կը ջանար պաշտպանել Թուրքիոյ ամբողջութիւնն ու շահերը:

Եւրոպայի դիւանագիտական դահլիճները համաձայնութեան գալով կը պատրաստուէին գումարել Բերլինի Վեհաժողովը, որ պիտի զբաղուէր միջազգային քաղաքական հարցերով: Մեծ ու փոքր, հզօր և անզօր պետութիւնները, ճնշուած ու հպատակ ազգերը մեծ յոյսերով ու պահանջներով Բերլինի պատմական Վեհաժողովին կը դիմէին:

Գիւանագէտներ, պետական և զինուորական գործիչներ, պետութեանց և փոքր ազգերու պատգամաւորութիւնները ճամբայ կ'իյնային դէպի Բերլին:

Ազգային ժողովն ու Վարժապետեան Պատրիարքը գործի կ'անցնէին Հայկական Հաւցը Բերլինի Վեհաժողովին ներկայացնելու համար. Կ. Պոլսոյ և գաւառներու Հայութիւնը նոր օրերու և վառ յոյսերու զգացումներով կը խանդավառուէր: Ազգային դէմքերն ու գործիչները պահ մը կը մոռանային իրենց անհատական վէճերն ու թայֆայական բիռախնդրութիւնները և բոլորն ալ ազգի և հայրենիքի ապագայ բարօրութեան յոյսերով տոգորուած՝ մէկ սիրտ, մէկ հոգի կը դառնային: Գիշեր ցերեկ անդուլ և հռանդուն աշխատանք կը կատարուէր Կ. Պոլսոյ հայկական շրջաններու մէջ: Պատրիարքարանը կը պատրաստէր մանրակրկիտ և ընդարձակ տեղեկագիր մը, որ կը պատկերացնէր Տաճկահայութեան ազգային և քաղաքական պահանջները: Տեղեկագրին կցուած էր նաև հայկական նահանգներու մէջ ապրող հայոց ընդհանուր վիճակագրութիւնը:

Հայկական Հաւցը Բերլինի Վեհաժողովին ներկայացնելու համար, Վարժապետեանի հեռատես ու խելացի որոշմամբ և Ազգային ժողովի համաձայնութեամբ ընտրուեցաւ Հայկական Պատ-

ուիրակութիւնը՝ հետեւեալ կազմով--Նախագահ՝ Խրիմեան Հայրիկ, անդամ-խորհրդականներ՝ Խորէն Արեւայ. Նար. Պէյ և Սսեփան Փափագեան, Թարգման-քարտուղար՝ Մինաս Զեւազ.

Նար Պէյն ու Ստ. Փափագեանը գնացին Ս. Պետերբուրգ ռուսաց պետական շրջաններու մէջ Հայկական Հարցի մասին նպաստաւոր տրամադրութիւններ ստեղծելու համար. Մատթէոս Եպիս. Իզմիրեանն ալ Ազգ. Ժողովի կողմէ էջմիածին մեկնեցաւ և Գէորգ Դ.ըդ Կաթողիկոսին ներկայանալով խնդրեց, որ Հայոց Հայրապետն ալ իւր բարոյական հեղինակութեամբ դիմում կատարէ Բերլինի Վեհաժողովին և Ռուսաստանին՝ յօգուտ Հայկական Հարցի. Սակայն Գէորգ Դ.ըդը, որ խիստ ռուսատեաց էր, կտրուկ կերպով մերժեց Ազգ. Ժողովի խնդրանքը, առարկելով, որ ո՛րէն արտաքին միջամտութիւնը վտանգաւոր հետեանք պիտի ունենայ Թուրքիոյ Հայութեան համար:

Այնքան եռանդուն, այնքան յարատե և անձնուէր աշխատանք կը կատարուէր Հայկական Հարցը լուրջ եւ հիմնաւոր կերպով Բերլինի Վեհաժողովին տանելու համար, որ մինչև անգամ պահ մը խորհուեցաւ որ ներսէս Պատրիարքն ալ անձամբ Եւրոպա երթայ, «ինչ որ անկարելի եղաւ»:

«Միակ Հայը, որուն կարելի էր և պէտք էր վստահիլ այսքան փափուկ և պատասխանատու պաշտօն մը—Նուպարն էր. բայց Պատրիարքարանը, յաւէտ ողբալի մտայնութեամբ մը, չկրցաւ օգտուիլ ազգին այս հոյակապ զաւկին պատրաստակամութենէն. —Օտեան, որուն պետական դիրքը չէր Թոյլատրեր՝ իրեն՝ այսպիսի գործի մը լծուիլ, և որ սակայն Պոլսոյ մէջ իր խումբովը գաղտնապէս կ'աջակցէր Ներսէսի, Թեյադրեց զայն յանձնել Խրիմեանի, խորհելով թէ նա իր անձովը պիտի կարենար ազդել Եւրոպական դիւանագէտներուն վրայ. իբրև Կեեղանի Պատկեր Հայաստանի».

(Թ. Ե. Գ. «Թրիմեան». էջ՝ 90).

Այսպէս ահա, Հայոց Հայրիկը կը դառնար Հայկական Պատուիրակութեան նախագահն ու ոգին, ստանձնելով ծանր՝ բայց նուիրական պարտականութիւն մը, որ կը բղխէր ազգին և հայրենիքին հանդէպ ունեցած իւր անսահման սէրէն և անկեղծ զգացումներէն:

Երբ օր մը կը հարցնէին իրեն թէ—«Հայրիկ, ինչ լեզուով պիտի խօսիս Եւրոպայի քաղաքագէտներուն հետ», նա կը պատասխանէր—«Պիտի խօսիմ լեզու մը, զոր ամբողջ աշխարհ կը հասկնայ. պիտի լամ...»: Հայութեան վիշտը սրտին և արցունքը աչքերուն պահած՝ Խրիմեանը, Մինաս Չերազի հետ, 1878-ի Մարտի 8-ին Կ. Պոլսէն ճամբայ ելաւ դէպի Եւրոպա, Հայկական Հարցը դիւանագիտական աշխարհին ներկայացնելու համար:

Հայրիկը առաջին առթիւ կը ժամանէր Հռոմ և Իտալիոյ Արտաքին Գործոց նախարար Կոմս Գօրտիին կը ներկայացնէր Հայն ու Հայաստանը.

«...Հայերը իրաւունք ունին սպասելու, որ իրենց պահանջները կատարուին, վասն զի արդի Ասիոյ մէջ ամենէն աւելի քաղաքակիրթ ժողովուրդն են. ...Իտալիա կարո՞ղ է ըմբռնել թէ որքան պիտի ծաղկի Հայ ազգը, երբ ստանայ այն ընտիր և արդար վարչութիւնը, զոր կը պահանջէ այսօր, զի իտալական փառապանծ դրօշին տակ կը պատսպարուի այժմ Վենետիկի Մխիթարեան ձեմարանը, ոյր համբաւ ծանօթ է գիտուն աշխարհին, և զոր Եւրոպա կը գնահատէ արժանապէս: Այդ վանքի նման հաբիւրաւոր վանքեր կան Օսմանեան Հայաստանի մէջ, ուր համախմբուած են Հայ կրօնաւորներ, ցեղակից Ս. Ղազարի կրօնաւորներուն, այլ անժխտելի է, որ մեր վանքերէն ոչ մին կըցած է հաւասարիւ Վենետիկի Հայ մենաստանին: Պատճառն այն յոռի վարչութիւնն է, որ կ'աւերէ Հայաստանն: Հայաստանի մենաստաններն անգուլ կերպով կեղեքումի և յարձակումի կ'ենթարկուին. Չերդ Վսեմութիւն քաջ գիտէ, թէ մտաւոր մշակում երկրորդական խնդիր է երկրի մը մէջ, ուր չը կայ ապահովութիւն: Տուէր մեզ վարչական ինքնուրոյնութիւն և Հայաստան կը ծածկուի Ս. Ղազարի ձեմարանին պէս ձեմարաններով, որք եւրոպական քաղաքակրթութիւնը կը ծաւալին ասիական աշխարհին մէջ: Եւ Եւրոպայի դիմելով Հայաստան կ'ըսէ. օգնեցէր ինձ որպէս զի վերականգնիմ, գործադրեցէր զիս՝ որպէս զի ասիական աշխարհին մէջ ծաւալէր քրիստոնեայ Եւրոպայի քաղաքակրթութիւնն»*):

*) Մինաս Չերազ. «Հայաստան եւ Իտալիա». Կ. Պոլիս. 1879:

Կոմս Կօրտին այս խօսքերը լսելէ յետոյ, խոստումներ կը շռայլէր Խրիմեանին, որ Հռոմէն Մարտի 19-ին ճամբայ կ'իյնար դէպի Փարիզ-ազատասէր և մարդասէր Ֆրանսայի մայրաքաղաքը, ուր առիթ կ'ունենար Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց Նախարարի հետ խօսելու Հայոց Հարցի մասին։ Նոյն խոստումները կը ստանար նաև Ֆրանսայէն։

Փարիզի Աւստրիական դեսպանը երբ տեսած էր Հայրիկի պարթև հասակը, վառվռուն և գեղեցիկ աչքերը, արծունի բիթն ու հայկական բնորոշ դէմքը, հիացմունքով ըսած էր. — «Ա՛խ, որքան կ'ուզէի պահպէրանան մ'ըլլալ նկարելու ճամառ այս հիասքանչ դէմքը»։ Եւ յիշաւ, երոպացիները զմայլմամբ կը դիտէին Խրիմեանի դէմքը, որ աստուածաշնչական նահապետի մը պատկերը կը ցոլացնէր։

Փարիզի մէջ Խրիմեանը այցելեց Նուպար Փաշային*), որը թեւադրեց Խրիմեանին՝ Հայաստանի համար ապահովել Անգլիոյ հովանաւորութիւնն ու պաշտպանութիւնը։

Խրիմեանը կը ժամանէր Լոնդոն, արժանանալով տեղւոյն Հայ գաղութին սիրալիր ընդունելութեան և համակրական ցոյցերուն։ Անգլիոյ պետական և բարձր շրջաններու մէջ հայանպաստ տրամադրութիւն ստեղծելու համար, Լոնդոնի հայերը ղեկավարութեամբ հնդկահայ Սէթ Արզարի, Գարեգին Փափագեանի, Գ. և Յ. Յովակիմեանի, Յ. Անդրէասեանի և այլոց, գործի կը լծուէին և մասնաւոր գրքոյկներով ու յօդուածներով Հայն ու Հայաստան և Հայկական Հարցը կը ծանօթացնէին անգլիացիներուն։

Լոնդոնի մէջ հիմնուեցաւ «Անգլո-Հայկական Միութիւն», կազմակերպուեցան հրապարակային հաւարոյթներ և բանախօսութիւններ, նպատակ ունենալով գարկ տալ Հայկական Հարցի և հայասիրական տրամադրութեանց արժարժման։ Այս գործերուն մէջ հայերուն բարոյական աջակցութիւն ցոյց տուին Կլաութօն, Ջէյմս Բրայս, Լորտ Կարնարվոս և ուրիշներ։

*) Այս մեծանուն և քաղաքագէտ Հայի որդին է՝ ազգային, քաղաքական գործիչ, յայտնի բարերար և Սզգային Պատուիրակութեան (1913—1921) նախագահ Պօղոս Նուպար Փաշան։

Խրիմեանը Լոնտոնի մէջ այցելեց Լորտ Տէրպիի, Սուրբրիի, Բիքոնսֆիլդի և այլ պետական ղեմքերու, խնդրելով, որ Բերլինի Վեհաժողովին մէջ Անգլիան պաշտպանէ Հայկական Հարցը. Սակայն այս երեք ղեմքերն ալ սառն վերաբերմունք ցոյց տուին Խրիմեանին: Հայկական Հարցը քանիցս յուզուեցաւ Անգլիոյ Խորհրդարանին մէջ, բայց զուր, վասն զի անգլիական քաղաքականութիւնը տաճկանպատ հակումներ առած էր. երեսփոխաններէն քանինները խորհուրդ կուտային Խրիմեանին «աշխատիլ Ռուսիոյ միայն համակրանքը շահիլ...»: Իսկ Գէնթրպրիի Արքեպիսկոպոսն ալ «ըրիստոնէական եղբայրակցութեան» սիրով միայն կրցաւ մեծարել «Հայոց նախկին Պատրիարքը»*):

«—Անգլիական գրահանաւերը չեն կրնար բարձրանալ Արաբաքաղաքին վրայ...»:

Մեծն Բրիտանիոյ դահլիճը, ի վերջոյ, այս սառն ու չոր պատասխանը տուաւ Խրիմեանին, որ յուսախաբ կը մեկնէր Լոնտոնէն և Յունիսի 1-ին կը հասնէր Բերլին, ուր յաջորդ օր, կը հասնէն նաև Խորէն Արքեպ. Նար-Պէյն ու Ստեփան Փափագեանը՝ Ս. Պետերբուրգէն: Հայկական Պատուիրակութեան կազմը լրիւ էր:

Յունիսի 1/13-ին (1878) բացուեցաւ Վեհաժողովը նախագահութեամբ Գերմանիոյ Վարչապետ Բիսմարքի:

Հայկական Պատուիրակութիւնը սքանչելի եռանդ թափեց և ջանք ու ճիգ գործադրեց մեծ պետութեանց լիազօրներու մօտ, հայանպատ տրամադրութիւն ստեղծելու համար: Հայկական Հարցի ընդարձակ տեղեկագիրներն ու վիճակագրութիւնները մատուցուեցան մեծ պետութեանց պատուիրակներուն: Հայկական Պատուիրակութիւնը յիշատակագրով մը կը խնդրէր Բերլինի Վեհաժողովէն, որ Տաճկահայաստանին տրուի տեղական ինքնավարութիւն:

Թուրքիոյ Պատուիրակութիւնը ամէն տեսակ ստոր միջոցներու պիմեց, որ Հայկական Հարցը Վեհաժողովին օրակարգը չը դառնար, բայց չը յաջողեցաւ:

*) Խրիմեան Հայրիկի պաշտօնական այցետոմօի վրայ գրուած էր հետեւեալը. — «L'Archeveque Mkrtich Khrimian, Ex - Patriarche et Deputé de l'Armenie de Turquie» («Արքեպիսկոպոս Մկրտիչ Խրիմեան, նախկին Պատրիարք և Պատուիրակ Թուրքաց Հայաստանի»):

Այժմ խօսքը տանք Հայկական Պատուիրակութեան Թարգման-
քարտուղար՝ այն ատեն երիտասարդ իսկ այժմ ծերունազարդ՝
Մինաս Ջերազին, որ իբր ականատես և կենդանի վկայ թող պատ-
մէ իւր տպաւորութիւններն ու յիշատակները Բերլինի Վեհա-
ժողովէն:

«...Խորմեանի հետ Պէրլին հասնելէ յետոյ դիտեցինք թէ, Վե-
հաժողովին նախագահը, որ իր հայրենակիցներուն կուռքը դար-
ձած էր իրաւամբ, ոխերիմ թշնամիներ ալ շահած էր անոնց մէջ:

«...Պիսմարք, Շոքէնհաուրթի և Նիշէի դպրոցէն ըլլալով կ'ար-
համարէր տկարները, անհատ թէ ազգ: Նրբմիտ ուղեղին հետ եր-
կաթէ կամբ ալ ունէր: Պիսմարք ընդունած էր նախագահել պայ-
ման դնելով, որ Վեհաժողովը մէկ ամիս միայն տնէր Յունիս 13-ին
(Ն. տ.) քացուած ժողովը Յուլիս 13-ին վերջանալու էր անպատ-
ճառ, ինչպէս որ եղաւ: Այս նպատակին հասնելու համար նախա-
գահը երկաթէ զաւազանով վարեց ժողովը: Դիւանադիտութեան
այդ հսկան չորս շաբաթի մէջ քննել ու լուծել տուաւ Արեւելեան
խնդիրը: Վեհաժողովին պաշտօնական ատենագրութիւնը կը վկայէ
թէ Պիսմարք յուլիս 6-ի նիստին մէջ խօսած է հայկական խնդրին
վրայ, և անկողմնակալ կերպով: Վիլհելմ Բ.-ի գիտն է թրքասէր
քաղաքականութիւնը: Պիսմարքը կ'արհամարհէր թուրքերը, և կըր-
նար քիչ շատ համակերպել հայերուն, որոնց արքեպիսկոպոսները,
իրենց վեհ տարազովը Արեւելէն եկած, իր գումարած Վեհաժո-
ղովին զխառոր զարդերն էին: Եթէ հակառակ ըլլար մեր պատուի-
րակութեան Աուկուսդա կայսրունին չէր համարձակեր պաշտօնա-
կան ընդունելութեամբ պատուել զմեզ իր պալատին մէջ, ոչ ալ
զահաժառանգ իշխանը (ապագայ Ֆրէտէրիք Գ. կայսրը) կը հա-
մարձակէր չորս անգամ ունկնդրութիւն շնորհել մեզ, երկու ան-
գամը սեղանի հրաւիրելով, Բոլոր յիագօրներուն պէս, երկու գեր-
ման լիագօրներն ալ (Պիւլով ու Հոհէնլոհէ) ընդունեցան զմեզ:
Ինքը միայն չուզեց ընդունիլ, իբր քարտուղար Տօգտոր Պուշին
միջոցաւ յայտնելով թէ, իբր նախագահ, պարտաւոր էր չեզոք
մնալ, և թէ չեզոքութեան դէմ մեղանշած պիտի ըլլար եթէ ընդու-
նէր պատուիրակութիւն մը որ եկած էր բողոքել Վեհաժողովին
անդամակցող պետութեան մը դէմ: „Սակայն—ըսած էր Պուշին—

ձեր միջոցով կրնան հաղողել ինձ ինչ որ ուզեն և կխոստանամ ուշադրութեան առնուլ“։ Եւ այսպէս ալ եղաւ, այնպէս որ Պիսմարք Վեհաժողովին աւարտական խնջոյքին մէջ միայն կրցաւ պատահել ու իր յարգանքը մատուցանել հայ եկեղեցականներուն։

«Տօգտոր Պուշ, որ Պիսմարքի կենսագիրն ալ եղած է, Գրիգոր Օտեանի ու բժիշկ Սերվիչէնի հետ բարեկամացած էր, երբ Կ. Պոլսի գերման դեսպանատան մէջ պաշտօն կը վարէր։ Ներսէս Պատրիարքի այդ երկու խորհրդականներուն յանձնարականներով ներկայացանք իրեն։ Շատ սիրալիր ընդունելութիւն մ'ըրաւ մեզ իր տան մէկ սենեակին մէջ, զոր զարդարիլ տուած էր արևելեան կահերով ու գորգերով։ Պիսմարքի այս մտերիմը բաւական օգտակար եղաւ մեզ. իր խորհուրդներովն էր որ Հայաստանի համար չպահանջեցինք տարապայման սահմանագիծ մը, որ լիազօրները խրտչեցնելու պիտի ծառայէր և իրմէ ստացանք մեր դատին վերաբերեալ տեղեկութիւններ և 61-րդ յօդուածին առաջին օրինակը։ Միայն թէ Պիսմարքի չեզոքութիւնը մտաբերելով, խնդրեց որ պատուիրակութեան առաջին այցէն յետոյ, ես միայն շարունակէի այցել իրեն, որպէսզի մեր կրօնաւորներուն տարազը աչքի չգարնէր։

«...Ըսի թէ հայ կրօնաւորները Վեհաժողովին զխաւոր զարդերէն էին։ Արդարեւ միւս հիւրերը Պերլինի ժողովուրդին վաղածանօթ երուպացիներ էին միայն։ Դարերէ ի վեր առաջին անգամ էր, որ հայ արքեպիսկոպոսներ, իրենց վեղարները դրած Յրեմուտքի արքունիքներուն ու աւագանիին կը ներկայանային։ Ներսէս Պատրիարք լաւ ընտրութիւն մ'ըրած էր Խրիմեանի ու Լուսինեանի։ Այս եկեղեցականներ նշանակելով։ Անոնք հրաւիրուեցան Պէրլինի բոլոր դիւանագիտական ընդունելութիւններուն, երբ բազմամբոխ սրահներէն ներս մտնէին, կինները իրենց ոսկի ակնոցները դնելով անոնց կը նայէին իսկոյն և կը ջանային անոնց ներկայանալ։ Ոչ նուազ հետաքրքիր էին այրերը, Խրիմեանը մարմնացումն էր ասիական ծանրաբարոյութեան, զոր երուպացիները արժանապատուութեան գիտակցութիւն կը նկատեն իրաւամբ։ Պիգլնսֆիլդի քաղաքացի, Օսգէնլի, ըսաւ ինձ օր մը. — „Լուսինեան Սրբազանն ու դուք երուպացիի գէմը ունիք, Խրիմեան Սրբազանն ըլլալու է բուն Հայը, իր գէմը բոլորովին տարբեր, զրոշմ

ունի“:—„Այո, պատասխանեցի, մենք երկուքս երոպացի ենք, քանի որ Կ. Պոլիս ծնած ենք: Խրիմեան Սրբազան հարազատ Ասիացի մ' է, Հայաստանի Վան քաղաքին մէջ ծնած“:

«Ճշմարիտը սա է, որ Թուրքերը սաստիկ կը նախանձէին հայերուն դտած պատիւը տեսնելով. Կը զգային թէ շատ կնսեմանային անոնց բով:

«...Դիւանագիտական ընդունելութեան մը մէջ էր, որ պատահեցանք Մօնդէնէկրօի երկու պատուիրակներուն, քաջակորով երիտասարդներ, իրենց զինուորական համազգեստը հագած ու իրենց մէջքին կոր թուր մը կախած:

«Այո Մօնդէնէկրօի հերոսները Պէրլին եկած էին յաղթուած թուրք փաշաներու թուրը կախած իրենց մէջքէն: Հայաստանի պատուիրակներն ալ եկած էին այլ ինչպէս.— իրենց վիզէն մէկ-մէկ խաչ կախած: Եւ հրաշք մ' է որ կրցան հայանպաստ յօդուած մը խիւլ Եւրոպայի անկրօն ու անսիրտ դիւանագիտութենէն»*):

Հայկական Պատուիրակութեան անդամ Ստեփան Փափազեանի «Պատգամաւորի մը Յուշատեղի»**) ևս կարդանք քանի մը հատուածներ, Բերլինի Վեհաժողովի մասին:

«...26 Յունիս 1878.—Խրիմեան որ մերթ յուսահատ և քիչ անգամ յուսալից է, այսօր ամենամեծ ճշմարտութիւն մը խոստովանեցաւ.— „Մարդ ինքնիմէն պէտք է աշխատի ուր փրկուի“ ըսաւ:

«...Գիշերուան Անգղիոյ երեկոյթին երթալ չուզեց Խրիմեան. պնդեցինք որ երթայ, վասնզի վաղը Գօնկընէ հայոց խնդրով պիտի զբաղէք և իր ներկայութիւնը հարկաւոր էր. կրկին մերժեց սակայն բարեբաղտաբար Մ. եկաւ որ հարկ դատեց երթալ, և մեկնեցաւ. ասոր վրայ ելաւ հազուելու և երբ վար իջած պահուն տեսաւ նարպէյը ծանր վերարկուովը ու նշաններովը զարդարուած է, զայրացաւ և — „Ե՛ս չեմ երթար“ ըսաւ յանուն ազգին խնդրեցին, որ դժուարութիւն չհանէ.— „Յանուն ազգին կը յայտարարեմ, որ չեմ երթար, պատասխանեց, իմ երթալս օգուտ չունի այլ անոնց երկուքին

*) Հայաստանի Կոչնակ. Չարաթաթերթ. Նիւ-Եօրք. 1923. Թիւ՝ 1:

**) Այս պատմարժէք «Յուշատեղի»-ը մաս առ մաս հրատարակուեցաւ Արշակ 2-պանեանի Անանիոս ամսաթերթի 1906—1907 տարիներու թիւերուն մէջ:

ալ վնաս“: Գր զգայի որ սրտնեղութենէն կ'ընէ այս ամէնը: „Հայրիկ, ըսի, մենք ազգին առաջ պատասխանատու ենք, ձեռքերնուս եկածը պէտք է ընենք, առիթը պէտք չէ փախցնենք, պէտքէ որ երթաս“: Մտիկ չըրաւ և սենեակը ելաւ. այն ատեն ևս ալ Նարպէյի ըսի, որ ինքն ալ չերթայ և պատասխանատուն Խրիմեան մնայ: Ձերազ զանգատեցաւ այս մասին, ես ալ պատասխանեցի իրեն թէ Խրիմեան այս պատգամաւորութեան մէջ նշանակուելուն անշուշտ պատճառ մը կայ, հակառակ իրեն լեզուագէտ չըլլալուն, արդ, որովհետեւ Հայոց խնդիրը նկատողութեան պիտի առնուի, հարկէ, որ ինքն ալ ներկայ ըլլայ երկունքի մէջ գտնուող այսպիսի գիշեր մը, Անգղիոյ երեկոյթին, այս մեծամիտ ազգին: Յետոյ հանել տուինք Նարպէյի վերարկուն և նշանները և Խրիմեանի վրայ խրկեցինք, որ համոզէ և երթան:

«Վերադարձան շատ վատամ կերպիւ. Խրիմեան ներս մտնելուն ըսաւ— „Օ իշ պիթտի (այն գործը լմնցաւ) ալ զիր բան պէտք չէ“: Նարպէյ կրսէ. „Ամէն բան լմնցէր է մեղը եղաւ մեր այսքան աշխատութեան“: Ձերազ, որ փոքր բաներու մէջ անգամ շատ կը յուսահատէր, լուռ ու մունջ կը մնար և բառ մը չէր կրնար արտասանել: Հազիւ կրցայ ինքզինքս բռնել և զսպել, կարծես պիտի նուաղէի. քանի մը վայրկեան յետոյ սա բացատրութիւնը տուին ինձ:

«Անգղիա ըլլոր Ասիան պիտի պաշտպանէ. Կիպրոսը պիտի առնէ, և Հայաստանի խօսքն անգամ չկայ: Քարաթօտորի (Թուրքիոյ պատուիրակ փաշան) ըսեր է, որ Թուրքը պիտի ընէ պէտք եղած բարեկարգութիւնները, բայց կանխաւ իմացնելով Եւրոպայի: Ուրիշ կողմանէ ալ իմացեր են, որ Յօլպէրի Փօրմիւլ մը պիտի ներկայացնէ վաղը Քօնկէնին Հայոց խնդրոյ համար. Վատինկթօն ալ ըսեր է, որ վաղը գուցէ ներկայանայ մեր խնդիրը:

«Շատ մը հեռագիրներ պատրաստեցինք և մանրամասնաբար իմացուցինք ի Պոլիս:

«1/13 Յուլիս. — Կէսօրէ յետոյ ժամ 6-ին, կայսերական պալատ ճաշի հրաւիրուեցան Խրիմեան և Նարպէյ: Նարպէյ „հիւանդ եմ“ կ'ըսէ, իսկ Խրիմեան չ'ուզեր երթալ, — „Ի՞նչ պիտի ընեմ“ կ'ըսէ: Սակայն թելադրեցի Ս. Պ. ն և Արծրունին (պրոֆ. Անդրէաս, եղբայր Գրիգոր Արծրունիի) որպէս զի երթան համոզեն Երբազան-

ները և ճաշի երթան. Երկուքն ալ համոզուեր են և նշանին կախելով գացին:

«Ձերագի հետ գացինք ցրբուել բողոքագիրը առաջուց. երկու ժամ վերջը վերջին Բօնկրէն եղաւ»:

Այսպէս էին ահա, Հայկական Պատուիրակութեան գործերը Բերլինի մէջ. Դիմում, խնդրանք, տեսակցութիւն, ընդունելութիւն, հրաւեր, խնջոյք և այլն իրար կը յաջորդէին. Ազգային Պատուիրակները ամէն տեսակ հնարաւոր միջոցներու դիմեցին մեծ պետութեանց լիազօրներու և նշանաւոր դիւանագէտներու ուշադրութիւնը Հայկական Հարցի վրայ սեւեռելու համար: Պատուիրակութեան ոգին՝ Հայրիկը իւր ուսերուն վրայ քաշեր էր «դիպլոմատի ծիրանի» և «առանց սակայն յարմարելու դիւանագիտական արհեստի ամենապարզ պահանջներին», առանց ո՛նէ՛ երոպական լեզու գիտնալու, իւր թարգման Մինաս Ձերագի հետ, կ'այցելէր դիւանագէտներուն և իւր պարզ ու անպաճոյճ լեզուով կը պատկերացնէր Հայաստանն ու հոն ապրող տառապեալ Հայութեան վիճակը: Հայաստանի ցաւոց պատկերը՝ Հայրիկի լեզուով կը նկարագրուէր: Թշուառութեան ճիրաններուն մէջ հայը կը բզբբտուէր: Այդ քստմնելի պատկերը Պերլինի Վեհաժողովի դատաւորները Հայրիկին աշուրներուն մէջ կարդացին: Եւրոպայի խղճին անխիղճ մարդպանները Հայրիկէն իմացան, թէ անդին հին ազնուական ցեղ մը, Հայ սիրտը՝ մէզարներու ազգաւներէն կոցահար բարակացաւէն կը մեռնէր» կը գրէ ինձ Հ. Ս. Երեմեանը և հարց կուտայ— «Հայրիկ ինչ խօսեցաւ, ինչպէս փառաբանեց, ինչ կըցաւ ձեռք բերել» Բերլինի Վեհաժողովէն:

Հայրիկը մարդկային խղճի «անխիղճ մարդպաններ»ու հետ՝ զարկուած ու զրկուած Հայ ժողովուրդի Մեծ Ցառապանքի մասին խօսեցաւ, տաճիկ պետութեան, Թուրք ցեղի քանդող և աւերիչ յատկութիւնները նկարագրեց, քիւրդերու գործած ոճիրներն ու արհաւիրքները պատկերացուց, սուրբ, հուրի և սովի սպառնալիքին ենթակայ Հայաստանի վրայ հրաւիրեց Վեհաժողովին ուշադրութիւնը, խնդիրը ըրաւ, «պիտի լմմ...» ըսաւ և արցունք թափեց, կոչ ըրաւ Եւրոպայի բրիստոնեայ և մեծ պետութեանց ու ժողովուրդներու խղճին, մարդասիրութեան, եղբայրսիրութեան,

փաստաբանեց, որ անդին՝ Փոքր Ասիոյ մէջ, հինաւուրց ազգ մը, Հայու-թիւնը՝ լոյս, քաղաքակրթութիւն եւ ազատութիւն կը սիրէ և այս պատճառով ալ տիրող բռնաւոր ձեռքերէն կը հարուածուի, կը հարստահարուի, կը ջարդուի. միթէ մարդկային արդարութիւնը պիտի լռէ այդ ահաւոր անարդարութիւնները տեսնելով: Ապա ուրեմն Հայկական Պատուիրակութիւնը եկած է Վեհաժողովէն խընդ-րելու Հայկական նահանգներու—Տաճկահայաստանի—համար տեղա-կան ինքնավարութիւն մը, որուն իրականացումով պիտի լուծուէր Հայկական Հարցը:

Վեհաժողովին լիազօրներն ու պատուիրակները լսեցին այս բոլորը և համոզուեցան, որ իրենց աչքերուն առջև կանգնած մարդը—Խրիմեանը—նոյն ինքն Հայաստանի եւ Հայութեան ցաւոց պատկերն էր: Սակայն այս բոլորէն յետոյ, Վեհաժողովի վագրերը, դիւանագիտութեան երկաթեայ կամքերն ու քար սիրտերը ոչ միայն թոյլ չը տուին, որ Հայկական Պատուիրակութիւնը մասնակցէր Վեհաժողովի նիստերուն, այլև, մինչև անգամ, Հայկական Հարցը լուրջ քննութեան նիւթ չը դարձուցին, հակառակ շռայլուած խոստումներուն:

Մինչ Բերլինի Վեհաժողովն այսպէս անտարբեր և անխիղճ դիրք մը կը բռնէր Հայկական Հարցին հանդէպ, անդին՝ Մայր Նրկրին մէջ, Հայու-թիւնը նոր կեանքի վառ յոյսերով ու երազներով կ'օրօրուէր: Որքան ակնկալիքներ կապուած էին Բերլինի Վեհա-ժողովին հետ, որուն ուղղուած էին տանջուած Հայութեան աչքերը: Իսկ ի՞նչ կը մտածէին Սուլթան Համիտն ու Բ. Դուռը, որ Յունիսի 21-ին (1878) պահանջեց Ներսէս Պատրիարքէն, Բերլինէն ետ կանչել Հայկական Պատուիրակութիւնը: Պետութեան այս պահանջը Պետական Խորհրդի Հայ անդամ Ա. քո Էֆէնսին հաղորդեց Հայոց Պատրիարքին, որը հետևեալ հերոսական պատասխանը կուտար.

«Յայտնեցէք Բ. Դրան, որ նա նախ բան ինձ կարողանայ ըստիպել յետ կանչել Հայոց պատգամաւորներին Բերլինից, պէտք է կարգադրէ ինձ կախ անել Պատրիարքարանի շինութեան առաջ. Յիսուն և եօթ տարի սրանից առաջ, Յունաց Պատրիարք Դրիգորը բռնեց նոյնիսկ եկեղեցու սեղանի մօտ և քահանայական զգեստով կախեց տաճարի դռներում: Ես կը հետևեմ նրա օրինակին. կ'եր-

Թամ սեղանը, կը զգեստաւորւեմ և աւելի լաւ կը համարեմ անձնատուր լինել զահիճներին քան թողնել իմ հօտը», («Голосъ» Թերթ. 1878. Յունիս)։

Պատրիարքի այս յանդուգն և կտրուկ պատասխանը ռուսաց «Միջազգային Հեռագրական Ընկերութեան» Կ. Պոլսոյ մասնաճիւղը յայտնեց համաշխարհային մամուլին։

Եանօթ շքանշանի պատճառով, Վարժապետեանին հայհոյալից քննադատութեան ենթարկող անողոր Գրիգոր Արծրունին, Պատրիարքի այդ սքանչելի պատասխանի մասին հետեւեալ տողերը կը գրէր «Մշակ»ի մէջ։

«...Մենք չենք կարող չը յայտնել նրան մեր կատարեալ համակրութիւնը, մեր յարգանքը, երբ նա իր քաջ վարմունքով, իր վեհանձն պատասխանով կրկին յարուցանում է հայ մարդու հոգու մէջ հինգերորդ դարի հայոց հոգևորականութեան յիշատակը։ Աշխարհը կը յարգէ հային միայն այն ժամանակ, երբ ամենքը կը տեսնեն, որ հայը իր կեանքի գնով պաշտպանում է իր անձը, իր պատիւը, իր ազգի իրաւունքները։ Թէև ներսէս Պատրիարքը իր պարտաւորութիւնն է կատարել։ հիացած ենք սրբազան ներսէսի պատասխանով»։

Անգլիոյ լիազօր-պատուիրակ Լորդ Սոլզբերին, Բերլինի Վեհաժողովի Յունիսի 22-ի ԺԲ.րդ նիստին, պաշտօնապէս ներկայացուց Հայկական Հարցը, առաջարկելով գրադիր Սան-Ստեֆանօի դաշնագրի 16-րդ յօդուածով, որը Հայաստանին կը պատկանէր։ Այնուհետև Հայկական Հարցը հրապարակ եկաւ Վեհաժողովի Յունիս 24-ի, 26-ի և 29-ի նիստերուն մէջ և պաշտօնական արձանագրութեանց կարգն անցաւ։ Յունիս 26-ի ԺԵ.րդ նիստին մէջ Լորդ Սոլզբերին կը կարդայ այն յօդուածը, որ խմբագրած էին Բրիտանական եւ Խուրճ լիազօրները։

Այդ յօդուածը՝ 61-րդ չարատանջ յօդուածն էր— Տաճկահայութեան թափած արիւնի և Մեծ Տառապանքի գինը։ Տաճկի և քիւրդի զարհուրելի բռնութեանց և տահաւիրքներուն զարեւրով ենթակայ Հայութիւնը, քաղաքակիրթ աշխարհի խղճին դիմելով, մարդկային տարրական ազատութիւն եւ պաշտպանութիւն կը խնդրէր, իսկ Վեհաժողովը կ'անտեսէր այդ կէտը և կը բաւականանար միայն թղթի վրայ արձանագրելով 61-րդ Յօդուածը։

Այսպէս ուրեմն, Բերլինի Վեհաժողովը Հայութեան կուտար յօդուած մը, որ կը մէջբերեմ Մինաս Չերազի այն ատենուայ (1878) ռճովը գրուած.

61-ԲԴ 80ԴՈՒԱԾ.— Բարձրագոյն Դոռնոն յանձն կ'առնու անյապաղ իրացունել այն բարեփոխումներ եւ բարենորոգումներ զորս կը պահանջեն տեղական պետքներն Հայերէ բնակչութեան անհրաժեշտներին մէջ եւ երաշխաւորել անոս ստպահովութիւն Զերգեսներին եւ Զուրդներին դէմ. Նա այս անպատակի համար անոք առնուած միջոցներն պարբերապէս պիտի ծանօթացունեն պետութիւններին*) որք պիտի սկեն անոս գործադրութիւն վրայ.

Հայկական Պատուիրակութիւնը 61-րդ Յօդուածը ստանալէ յետոյ, Վեհաժողովին կը ներկայացնէր իւր զժգոհութիւնն ու բողոքագիրը, որ կը վերջանար այս տողերով.

«...Հայերը հասկցան թէ իսրոքուած են, թէ իրենց իրաւունքները չը անցնուցան, որովհետեւ իստպապաւեր եղած են եւ իրենց եկեղեցոյ անկախութիւնը եւ սեփական սզդեցութիւնը պահելով ոչինչ են ջահներ:

«Հայ պատուիրակութիւնը Արեւելք պիտի վերադառնայ իրեն հետ տանելով այդ դասը: Բայց մա կը յաշտեն անոն ատեն թէ Հայ Ժողովուրդը երբեք պիտի չդադրի աղաղակելէ, միջեւ որ Նորոպա գոհացում տայ անոր արդար պահանջներուն»:

Վեհաժողովը կը տնէր ճիշտ մէկ ամիս (1/13 Յունիս—1/13 Յուլիս, 1878) և կը վերջանար. Հայկական Պատուիրակութիւնը Յուլիս 5-ին (հ. տ.) կը մեկնէր Բերլինէն. Խրիմեանը, Մինաս Չերազի հետ ճամբայ կ'իյնար և Յուլիս 11-ին Վիեննա հասնելով կ'այցելէր Միխիթաբեան Միաբանութեան Մայրավանքը:

Եւ վերջապէս Յուլիս 30-ին Խրիմեանն ու Մինաս Չերազ կը հասնէին Կ. Պոլիս և մանրամասն զեկուցում կուտային Պատրիարքին և Ազգային Վարչութեան՝ Հայկական Պատուիրակութեան հինգ ամսուայ գործունէութեան մասին:

Հայութիւնը Կ. Պոլսէն սկսեալ մինչև գաւառներու խորքերը, պահ մը խանդավառութեամբ ընդունեց 61-րդ յօդուածը, որ սա-

*) Գերմանիա, Աւստրիա, Ֆրանսա, Անգլիա, Իտալիա և Ռուսաստան:

կայն շուտով կորսնցուց իւր հմայքը և «գնաց վիժելու աբեան և աւերածի անդունդներում...»:

Շուտով կը յառաջանար յուսայքում, տարտամութիւն, 61-րդ յօդուածը ոչ թէ կը լուծէր, այլ առաւել ևս կը յուզէր Հայկական Հարցը: Լալկան, բամբասող և պահպանողական կարգ մը բերաններ կը բացուէին և սուր ու խայթող շեշտով պատասխանատուութեան խօսքեր կ'ուղղէին Վարժապետեանի, Խրիմեանի, Նար-Պէյի և բոլոր անոնց հասցէին, որոնք իբր թէ՛ Հայկական Հարցի և 61րդ յօդուածի վիժումին պատճառ դարձեր էին !!!: Պատրիարքը «ինքնագլուխ գործեր է», «ազգային հաւարական կամբը յայտնուած չէր պետութեանց», «Եւրոպան չի ընդունել Պատրիարքի ձայնը, իբրև ազգի ձայն...», «եթէ պաշտօնապէս և ազգովին բողոք ելթար, հայոց հարցը վիճաբանութեան կ'ենթարկուէր Բերլինի մէջ... մինչդեռ ոչ մի վիճաբանութիւն չեղաւ», Խրիմեան, Ներսէս, Նար-Պէյ, Չերազ և ուրիշներ «վատ անփորձ ղեւանագէտներ» էին և այլն նման խօսքեր խօսուեցան ոչ միայն կարգ մը շրջաններու՝ այլ նոյնիսկ Ազգային Ժողովի մէջ, ուր յայտնի պահպանողական Թագէոս Պէկեանը ծանր «մեղադրական ճառով մը հրապարակ կուգար և մասնաւորապէս կը քննադատէր Վարժապետեանի գործունէութիւնը: Ապերախտութիւնն էր խօսողը...»:

Լքուած սիրտերն ու յուզուած միտքերը խաղաղցնելու համար, Մինաս Չերազը 1878-ի Սեպտեմբերին կը հրատարակէր գրքոյկ մը — «Թէ ինչ ճանեցանք Պէրլինի Վեհաժողովէն»*) — և կը ձօնէր «Առ բարձրաշնորհ Տէր Ներսէս Վարժապետեան, Չեզ կը ձօնեմ այս էջեր, որք Չեզ կը պարտին իւրեանց գոյութիւն: Դարերէ ի վեր հայութիւնն մի կրօնական ժողովուրդ կը ձևացունէր և Դուք մի քաղաքական ազգի վերածնցիք գայն, անվեհեր պաշտպանելով իւր դատ եւրոպական աշխարհին առջև: ...Այլ որպէս զի կատարեալ լինէր Չեզ փառք, ապերախտութիւն ալ գտար, Ներկայն չը վարձատրեց ըզ Չեզ լիապէս, որպէս զի ապագայն շնորհապատմայ Չեզ, և ապագայն պիտի կանգնէ Չեզ մի արձան, ոյր պատուանդանի քարերէն մին է գուցէ այս անշուք տետրակ»:

*) Կոստանդնուպօլիս, Տնտեսեան Տպագրութիւն, 1878. էջ՝ 29:

Նախարանի մէջ հեղինակը կ'ըսէ— «Հնգամսեայ պաշտօնավա-
րութիւնն առիթ տուաւ ինձ ներքնապէս տեղեկանալ ազգային
գատին, և մտադիր էի սիրելի ազգիս պատմել, իբր ականատես
վկայ, այն գործեր գորս գործեցին հայ պատուիրակներն, աւետիս-
ներ բերելով նմա, որ, աւանդ գոյժ կ'առնու ստէպ»:

Ապա հեղինակը կը շարունակէ— «Ինչ է այս վհատութիւն,
գոր կը նշմարեմ ազգիս վրայ. Միթէ ներելի է յուսահատիլ մի
ժողովուրդի, որ կը հաւատայ թէ ապագայ ունի. ...Ազգս ոչ միայն
վնաս չը կերեց, այլ մեծապէս շահեցաւ Պէրլինի Վեհաժողովէն.
...Մեք շատ աւելի շահեցանք Պէրլինի քան Սան-Ստէֆանօի մէջ,
և անհնար էր աւելի շահիլ լեզուով և գրիչով. Սան-Ստէֆանօի յօդ-
ուածն աղաչանքներէ ծնած էր. Պէրլին ամբապնդեց զայն իւր
վեհավճիռով. եւրոպա իրաւունքներ տուաւ մեզ, այլ դոքա ամուլ
պիտի մնան, եթէ չը կարենամք պաշտպանել զայնս. ...Պէտք է
աշխատիլ հայ հայրենիքի մէջ, օսմանեան ոստանին մէջ, եւրոպա-
կան աշխարհին մէջ, մեր իրաւունք պահանջելով այն ազգերէ որք
հայ խնդիրն ճանաչեցին պաշտօնապէս. ...Անհրաժեշտ է վառ պա-
հել այն յարաբերութիւններ գորս առաջին հայ պատուիրակու-
թիւնն հաստատեց եւրոպական դահլիճին, ժողովուրդին և մա-
մուլին հետ:

«Պէրլինի Վեհաժողովէն մի ոսկէհամբ շահեցանք. մեզ անկէ
խիզախել եւ համել ոսկիմ» կ'եզրականացնէ Մինաս Զերազը:

Իսկ ինչ կ'ըսէր ու կ'եզրականցնէր Խրիմեան Հայրիկը, որ շը-
ջած էր եւրոպայի մայրաքաղաքները, մտեր էր արքունիքներն ու
մեծ պետութեանց պաշտօնատուները, տեսած էր դիւանագէտներն
ու անոնց հետ Հայկական Հարցի մասին խօսած էր, Բերլինի Վե-
հաժողովի անցուղարձները մօտիկէն դիտած և ուսումնասիրած էր:

Հայրիկը դժգոհ էր 61-րդ յօդուածէն, պնդելով, որ եւրոպական
մեծ պետութիւնները միշտ հաշտ ու համերաշխ չը պիտի մնան, որ
ճնշում ի գործ դնեն Բ. Դրան վրայ հայկական բարենորոգումները
գործադրելու համար. Նա կը պաշտպանէր Նուպար Փաշայի այն
տեսակէտը, որ հայկական վեց նահանգները Անգլիոյ պաշտանութեան
յանձնուին. Այս տեսակէտին ալ Վարժապետեանը հակառակ էր, ինչ
որ առիթ տուած էր Խրիմեանին բազմիցս ըսելու— «Ա՛խ Ներսէ՛ս...
ա՛խ Ներսէ՛ս, զայրոյթ կը զգամ ներսէս...»:

ԺԳ.

„ԽԱՐԻՍԱՅԻ ԿԱԹՍԱՆ ԵՒ ԵՐԿԱԹԵԱՅ ՇԵՐԵՓԸ“

Կ. Պոլսոյ և գաւառներու Հայութիւնը անհամբեր և սրտատրոփ կերպով Խրիմեանի խօսքին կը սպասէր, անոր տպաւորութիւնները լսել կ'ուզէր. եւ ահա Կ. Պոլիս հասնելէ քանի մ'օր յետոյ, Հայոց Հայրիկը Բերլինի Վեհաժողովի մասին իւր հռչակաւոր քարոզը կը խօսէր Մայր Եկեղեցոյ մէջ, որ ծայրէ ծայր լեցուած էր խուռներամ ժողովուրդով:

Խօսքը տանք այդ նշանակալից քարոզին ունկնդիր և ժամանակակից վկայ՝ Խաչիկ Խան Սարաճեանին:

«Կայծակի նման լուրը տարածուեցաւ Կ. Պոլսոյ Հայոցս մէջ, թէ Խրիմեանը Մայր Եկեղեցոյ մէջ պիտի քարոզէ Բերլինի Վեհաժողովի և 61-րդ յօդուածի մասին. Ամբողջ Մայր Եկեղեցին ժողովուրդով լեցուեցաւ. հարիւրաւորներ դուրս մնացին. Որոշեալ ժամին եկաւ Հայրիկը, որուն դէմքը իւր սովորական ժպիտին փոխարէն, թախիծով մը ծածկուած էր. Բարձրացաւ սեղան, խաչակրներեց և յուզուած ձայնով մը յանկարծ բացականչեց — „Իսրայէ՛լ, դո՛ւ վախկեցս գեեգ...“: Այս էր բնաբանը այն նշանաւոր քարոզին, որուն մօտաւոր բովանդակութիւնը հետեւեալն է.

«— Օրհնեալ և սիրելի ժողովուրդ Հայոց, Հիմայ դուք ամենքնիդ ալ ականջնիդ սրած, անհամբեր և սրտատրոփ կը սպասէք թէ արդեօք Խրիմեան Հայրիկ ինչ աւետիս բերած է մեզ Բերլինի Վեհաժողովէն և թէ ինչ պիտի ըսէ 61-րդ յօդուածի մասին, որ աշխարհի հզօր տէրութիւնը շնորհեցին մեր հայաբնակ գաւառներուն. Ինչ որ կ'ըսեմ լաւ մտիկ ըրէք, ըսածներուս իմաստը խորապէս ըմբռնեցէք և ամենքնիդ ալ գացէք աղէկ մը խորհեցէք ըսելիք խօսքերուս վրայ...»

«Դիտէք որ մենք ներսէս Պատրիարքի և Ազգային ժողովոյ որոշմամբ իբր պատգամաւոր գացինք Բերլին Հայկական Դատք մեծ պետութեանց Վեհաժողովին ներկայացնելու համար. Շատ մեծ յոյս ունէինք, որ Վեհաժողովը աշխարհին խաղաղութիւն՝ իսկ փոքր և ճնշեալ ազգաց, ի թիւ որոց նաև մեր ազգին՝ ազատութիւն պի-

տի շնորհէր: Վհաժողովը բացուեցաւ. աշխարհի մեծ պետութեանց
բաղադրագէտ պատգամաւորները՝ շարուեցան կանանչ սփռոցով
ծածկուած դիւանագիտական սեղաններուն թոյրտիք, իսկ փոքր
և ճնշեալ ազգաց պատգամաւորներս Վհաժողովէն դուրս կը սպա-
սէինք. Վհաժողովին մէջտեղը, կանանչ սփռոցով ծածկուած սե-
ղանի մը վրայ, դրուած էր մեծ կաթսայ մը (սաւրխայ*), ուրկից
բաժին պիտի ստանային աշխարհիս մեծ ու փոքր ազգերն ու տէ-
րութիւնք: Ժողովականներէն ոմանք կը քաշէին Արեւիք, ոմանք կը
քաշէին Արեւմուտք և այսպէս երկար վիճաբանիլէ յետոյ, սկսան
կարգաւ, մի առ մի, ներս կանչել փոքր ազգաց պատգամաւորներ,
Նախ Պուլկար ներս մտաւ, ապա Սերպիացին, Ղարաբաղցին, որոց
կողերէն կախուած սուրերու շաքուքշուքոց զրաւեց ժողովական-
ներու ուշադրութիւնը: Բաւական խօսելէ յետոյ, այս երեք պատ-
գամաւորները քաշեցին իրենց սուրերը եւ իբրեւ երկաթեայ շերտի
խոթելով խաւիսայի կաթսային մէջ, իրենց բաժին խաւիսան առին
և հպարտ ու համարձակ հեռացան. Կարգն եկաւ Հայոց պատգամա-
ւորին. ես մօտեցայ և Ազգային Ժողովին կողմի ձեռքս տրուած
աղբեսաթուղթը ներկայացուցի և աղաչեցի, որ իմ ամանս ալ լնուն
խաւիսայ: Յանժամ կաթսային գլուխ սպասող մեծաւորները ինձ
հարցուցին. «Ո՞ւր է քո երկաթեայ շերտը, յիրաւի հոս խաւիսայ
կը բաժնուի, բայց երկաթեայ շերտի չ'ունիցողն չէ կարող անոր
մօտենալ, զայս իմացիր, որ եթէ մօտ ատենէն այս խաւիսան կըր-
կին բաժնուի յայնժամ առանց շերտի չը գաս, զի պարապ յետ
կը դառնաս»: Է՛հ, սիրելի ժողովուրդ Հայոց, ես կրնայի խաւիսայի
կաթսային մէջ խոթել իմ ԹՈՒՂԹԷ ՇԵՐԵՓԸ, որ պիտի թրջուէր և
հոն մնար: Հոն, ուր գէնքն է խօսող, ուր սուրերը կը շողշողան,
հոն ինչ գործ ունին խնդիրը և աղբեսաթուղթեր:

Եւ յիրաւի տեսայ, որ Ղարաբաղցուն, Պուլկարին և այլոց

*) խաւիսայ (հարէք սա?) Հայ գեղջուկ և նահապետական կերակուր մըն է. մօի և կորկոտի եփուած, հարուած խառնուրդ մը, որ ամէն տարի աշնան, Ս. Դէորգի տօնին օրը կ'եփուէր Հայաստանի մէջ: Այդ օրը զաշտային աշխատանք-
ներէն լմնցած գիւղացիութիւնը հաճոյքով կը վայելէր բնաշխարհիկ և հաճելի
կերակուրը—խաւիսան—որու մասին Խրիմեանը կը գրէ—«Լից տանտիկին զխա-
ւիսան, լիճ լիճ արնա իւղն ի վերան...»:

պատուիրականներուն քով կային քանի մի քաջեր, որոց կողերէն կախուած սուրերէն արիւն կը վազէր... Յայնժամ դարձուցի երեսս և իբր թէ կը փնտռէի իմ Զէյթունցի, Սասունցի, Շատախցի և այլ լեռնեցի և դաշտեցի քաջերս, բայց ո՞ւր էին, ժողովուրդ Հայոց, բսէք ռըր էին այդ քաջերը, պէտք չէր որ անոնցմէ մէկ երկու հոգի ալ իմ բովս գտնուէին, որ անոնց արիւնոտ սուրերը Վեհաժողովի քաղաքագէտներուն ցուցնելով գոչէի. տեսէք, ահա իմ երկաթեայ շեքեփները, հոս են, պատրաստ. Բայց աւաղ... միայն աղերսաթուղթ մ'ունէի, որ խարիսային մէջ թրջուեցաւ, և մենք վերադարձանք դատարկաձեռն... Արդարև եթէ զիս բաղդատէին Վեհաժողովոյ պատուիրականներուն հետ, ես անոնցմէ աւելի բարձրահասակ էի, դէմքով ալ աւելի գեղեցիկ, սակայն ինչ օգուտ, ձեռքս քուղթի կտր մը տրուած էր եւ ոչ թէ սուր. ահա այս պատճառով ալ զրրկուած մնացինք խարիսայէն. Այսու հանդերձ ապագայի տեսակէտով, անօգուտ չեղաւ Բերլինի Վեհաժողովին երթալն.

«Ժողովուրդ Հայոց, անշուշտ լաւ հասկցաք թէ գէնք ինչ կրնաք գործել եւ կը գործէ, ուրեմն սիրելի և օրհնեալ հայաստանցիներ, գաւառացիներ, երբ Հայրենիք վերադառնալու լինիք ձեր բարեկամաց և ազգականաց իբր պարգև՝ մէկ մէկ գէնք տալէ, գէնք առնէ եւ դարձեալ գէնք. Ժողովուրդ, ամենէն առաջ քա գասութեան յոյսը քա վրայ դիր, քա խելին եւ բազուկին ուժ տու, մաքր ինքնիւմէն պէտք է աշխատի որ փրկուի. Իսրայէլ դու փրկիցես գեգ...»:

«Թրիմեանի այս քարոզը շատ խոր և անջնջելի ազդեցութիւն թողուց ժողովուրդին վրայ. Չտեսերք հիացան, իսկ ոմանք անխոհեմութիւն սեպեցին այդքան ազատ և համարձակ խօսքեր. Բարեկամներէս մէկ նկատեց, որ— «Հայրիկը հոգեւորական ըլլալէ առաջ յեղափոխական է»: Ուրիշ մը վրայ բերաւ թէ— «Երանի այս քարոզը բառ առ բառ գրի առնուէր և ապագայ սերունդին ժառանգութիւն մնար»: Հարկաւ ես բառ առ բառ չը կրցայ պատկերացրնել Հայրիկին այդ պատմական քարոզը. բայց իմ պայծառ չիշողութեամբ գրեթէ կրցայ հարադատ բովանդակութեամբ ներկայացնել գայն»:

Խրիմեանի այդ պատմական քարոզը*) ահա պիտի դառնար Հայկական ինքնապաշտպանութեան եւ զենքի գործածութեան գեղեցիկ գաղափարը, որ պիտի հրահրէր սիրտն ու հոգին արթնցող և գիտակից Հայ երիտասարդութեան:

Խրիմեանը զենքի եւ ինքնապաշտպանութեան գաղափարը դեռ վարդապետական տարիներէն կը քարոզէր խօսքով և գրչով: Բերլինի Վեհաժողովին երթալէ տարի մ'առաջ չէր—1877-ի պատերազմներու և արիւնի օրերուն—որ նա «Հայգոյժ»ի մէջ, ինքնապաշտպանութեան հրաւէր կը կարդար Հայութեան: Այդ նոյն թուին էր, որ նա Կ. Պոլսոյ եկեղեցիներէն մէկուն մէջ, իւր խօսած քարոզի ընթացքին, կը պատմէր հետեւեալը.

«Միւրեւի ժողովուրդ Հայոց, Մուշէն Պոլիս եկան մէկ հայ և մէկ բիրդ: Երկուքն ալ համալուծիւն կ'ընէին: Երկուքն ալ դրամ հաւաքեցին և հայրենիք վերադարձան: Ժանապարհին բիրդը դարանամուտ եղաւ, իւր գնած գէներով սպաննեց զհայ, յափշտակեց աւոր ոսկիները և լո՛ լո՛ կանչելով տուն գնաց. Ա՛րդ, առակն զինչ ցուցանէ, այն, որ բիրդին հետ ապրողը պէտք է զենք ունենայ եւ ինքնապաշտպանութեան խելամուտս րլայ. մնացեալը հասկանալի է...»:

Այսպէս ուրեմն, Խրիմեանը թէն համոզուած էր, որ «տապաքայի տեսակէտով, անօգուտ չեղաւ Բերլինի Վեհաժողովին երթալն» բայց նա խորապէս հաւատացած էր, որ օտարներու վրայ յոյս. դնելու չենք, Հայութիւն ինքն է, որ պիտի դարձնէ իւր ազատութիւնը:

Այս վեհ գաղափարը պիտի դառնար Բաֆֆիի վէպերու և Գամառ-Քաթիպայի ազգաշունչ ու յեղափոխական երգերու հիմնաբարը, որուն վրայ Հայ Յեղափոխական Կուսակցութիւնները պիտի կ'երտէին իրենց Մեծ ՊԱՅՔԱՐԻ և հոյակապ, հսկայ գործի արիւնագարդ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆԸ:

*) Վանի գրական հին գէմերէն և Տաճկահայաստանի ծանօթ ուղեգիր ծեքունագարդ Մանուէլ Կ. Միրախորեանը (որ այժմ կը բնակի Ռումանիոյ Փօքշան քաղաքին մէջ) այս քարոզի մօտաւոր բովանդակութիւնը հրատարակեց Նիդէ Թորոսեանի «Հայ Սիրս» շաբաթաթերթին մէջ (Մարտէլ. 1927. Գ. Տարի. Թիւ՝ 30): Խրիմեանի այս պատմական քարոզը 50 տարիներու ընթացքին (1878—1928) բազմիցս լոյս տեսած է Հայ թերթերու և պարբերականներու մէջ, զանազան տարբերակներով (variante) և միշտ ալ պահած է իւր թարմութիւնն ու նշանակութիւնը: Մերախորեանը խաբիսայի տեղ կը գրէ Բեհեկ, ինչ որ սխալ է:

ԺԳ.

ԲԵՐԼԻՆԻ ՎԵՆԱԺՈՂՈՎԷՆ ՅԵՏՈՅ

«Երկաթեայ շերտի» նշանաւոր քարոզը, կարճ ժամանակի մէջ, լայն ժողովրդականութիւն կը գտնէր և կ'ընդհանրանար ամենուրեք: Կ. Պոլսէն սկսեալ մինչև ծայրագաւառներու խորքերը, բերնէ բերան, զրոյցի նման կը պատմէին այդ քարոզի բովանդակութիւնը և «Երկաթեայ շերտի» խորհրդաւոր իմաստը կը մեկնաբանէին: Խրիմեանի այդ պատմական քարոզը դարձաւ Հայութեան քաղաքական և ազատագրական որոնումներու, խանդավառութեան և ներշնչման գլխաւոր աղբիւրներէն մէկը, ապագայ յոյսերու և հաւատքի ուժգին ազդակ մը, որ Հայ ժողովուրդին կը սովորեցնէր ինքնապաշտպանութեան հզօր զաղափարի իւրացումը և զէնք վերցնելու անմիջական պահանջը:

Հայ ազգային մարմիններն ու գործիչները, գրագէտներն ու մամուլը՝—թէ Կ. Պոլսոյ և թէ Կովկասի մէջ—աննման ջանք ու ճիգով՝ նուիրուեցան Հայ ժողովուրդի մտաւոր ու բարոյական դաստիարակութեան, համոզուած ըլլալով, որ զարգացած և գիտակից ժողովուրդը միայն կրնայ քաղաքական ձգտումները շուտով իւրացնել: Պատիւ Գրիգոր Արծրունիին, որ իւր «Մշակ» թերթով, ոչ միայն նոր և լուսաւոր շաւիղ մը թողուց մեր հասարակական և ազգային պատմութեան մէջ, այլ նա մեծ զարկ տուաւ նաև Հայ քաղաքական մտքի զարգացման և բարոյապէս ու նիւթապէս օգնեց Հայկական Վերածնունդի կառուցման գործերուն: Ինչպէս որ Խրիմեանը իւր քարոզներով՝ այնպէս ալ Գր. Արծրունին իւր յօդուածներով՝ կերտեցին տաճկահայ և ռուսահայ հատուածներու մերձեցման ուղին, որուն վրայ իբրև կամուրջ, երևցաւ «Մշակ» թերթը:

Բերլինի Վեհաժողովէն յետոյ, Հայութեան ղեկավար մարմիններն ու գործիչները կըցան կազմակերպել մտաւոր ու կրթական հսկայ աշխատանք և շարժում մը, որ ծնունդ կ'առնէր Կ. Պոլսոյ մէջ ուր՝ հետզհետէ կը հիմնուէին Արարեսեան, Դպրոցասիրաց, Արեւելեան և Կիլիկեան անունով ընկերութիւններ: Ասոնց նպա-

տակն էր Մայր Երկրի Հայութեան մէջ տարածել ուսում և կրթութիւն, բարձրացնել ժողովուրդի ինքնագիտակցութիւնն ու տնտեսութիւնը: Ժողովրդանուէր այս շարժումը աւելի տարածելու և օգտակար դարձնելու համար, յիշեալ չորս ընկերութիւնները միացան և մէկ անունով կոչուեցան Միացեալ Ընկերութիւնք Հայոց, որուն ղեկը Տաճկահայաստանի կրթական-գալուցական պատմութեան մէջ, շատ նշանակալից և գնահատելի դարձաւ:

Հայ մտքի և մշակոյթի զարգացման այս երկրորդ շրջանին մէջն էր ահա—1878-ին—երբ Խրիմեան Հայրիկը զրեց իւր «ՍԻՐԱՔ ԵՒ ՍԱՄՈՒԷԼ»*) գիրքը, «որոյ նիւթն և պարունակութիւնն՝ աշխարհիս կեանքի կրթական դասերն են, զորս բարի հայր Սիրաք կաւանդէ իւր զարգացեալ Սամուէլ որդւոյն: Սիրաք իւր դասերն կը խօսի աշխարհիս բազմադիմի առարկաներու վերայ, և Սամուէլ մտադիւր ունկն կը զնէ. Սիրաք հայրական և բնական սիրով կաւանդէ մարդկային կենաց ամենակարեւոր խրատներ, և Սամուէլ որդիական հնազանդութեամբ կընդունի հայրախօս դասերը, որ կը կրթէ ու կը մարզէ զինքն իւր կենաց յառաջդիմութեան յասպարէզ», (Նախաբան. էջ՝ Գ.):

Բարի հայր Սիրաքը՝ նոյն ինքն Հայրիկն է—բարոյախօս, խրատատու, իմաստասէր, կեանքի բովին մէջ եփուած, փորձուած ու խոհուն Մեծ Հայրը, որ առաքեալի մը համբերութեամբ՝ կեանքի դասեր կուտայ իւր որդի—հայորդի—Սամուէլին: Ի՞նչ տեսակ նիւթեր և հարցեր կը շօշափեն այդ դասերը, որոնց համառօտ ծրագիրն անգամ մեր աչքին ու սրտին առջև կը պարզէ խրատական ու բարոյախօսական գողտրիկ միտքերու հաւաքարանը հանդիսացող այդ գիրքը:

Այսպէս. Ա. Դաս.—Մարդ եւ աշխարհ. «Ի՞նչ է մարդն աշխար-

*) Սիրաք եւ Սամուէլ. Բարի հօր կրթական դասեր: Գրեց Խրիմեան Հայրիկ և լոյս ընծայեցին աղնուական եղբարք Յովհաննէս և Մկրտիչ Էստեան, ի նուէր Հայոց հարց և զարգացեալ որդւոց: Կ. Պոլիս. ի Տպարանի Ս. Ղ. Պարտիզպանեան և Ընկ., 1878. էջ՝ 224: Բ. Տպագրութիւն՝ Կ. Պոլիս. ի Տպարանի Նշան Կ. Պէրպէրեան. 1887. էջ՝ 181: Գ. և Դ. Տպագրութիւն՝ Թիֆլիս. Տպարան Մ. Դ. Ռօտինեանց. 1892 և 1893. էջ՝ 210: Լոյս ընծայեց՝ Թիֆլիսի Հայոց Հրատարակչական Ընկերութիւն:

հիս վերայ և ինչ է իւր կոչումն, պարտիք և իրաւունք մեր ընկե-
րական կեանքին մէջ»։ Բ. Դաս.— Տիեզերք. բնական եւ բարոյա-
կան օրէնք. «Ընդհանուր տիեզերաց բնական և յաւիտենական օ-
րէնքներ»։ Գ. Դաս.— Անհատաւար կեանք մարդկային ընկերութեան
մէջ. «Մարդիկ հաւասար կը ծնին, անհաւասար կ'ապրին և հաւա-
սար կը մեռնին» կամ թէ՛ «Մարդիկ արեւի տակ անհաւասար իսկ
հողին տակ հաւասար կ'ապրին»։ Դ. Դաս.— Իշխանութիւն եւ հպա-
ռակ ժողովուրդ. «Ի՞նչ է իւրաքանչիւրին պարտիք և իրաւունք»։
Ե. Դաս.— Ժողովուրդ եւ ազնուական աստիճան. «Ժողովուրդն է
բուն աշխատութեան մայր և երկրին կեանք տուող ոգին»։ Զ.
Դաս.— Աշխատութիւն եւ հաց. «Հացին ու հարստութեան աղբիւրը
երկիրն է, հողն է, և զայն բեղմնաւորող մարդոյն աշխատութեան
ձեռքն է»։ Է. Դաս.— Ուղիղ սնեստութիւն կենաց, հաց եւ բան.
«Անօգուտ է գանձ և հարստութիւն երբ գանձատէր հարուստն
տնտեսել չգիտէ»։ Ը. Դաս.— Ինքնաշահութեան յառաջադիմութիւն. «Ա-
ռանձին մարդոյն և թէ աշխարհիս ժողովրդոց մեծաքայլ յառաջդի-
մութիւն՝ ինքնաշխատութեան զօրաւոր քանքն է. Անարժան է այն
ձեռք, որ առանց աշխատութեան հացը իւր բերան կը տանի»։
Թ. Դաս.— Հանճար եւ ընկերական զօրութիւն. «Ինքնաշխատու-
թիւն, հանճար և ընկերական զօրութիւն, այս երեք հզօր դաշնա-
կիցներ միանալով քաղաքակրթեցին զաշխարհ»։ Ժ. Դաս.— Երջա-
նիկ եւ ապերջանիկ կեանք աստիճան. «Այդ երկու հակառակ տա-
րերք մարդոյն կենաց հետ միշտ համընթաց կը լինին»։ ԺԱ. Դաս.—
Բարգաւաճում եւ նուազում աստիճան. «Ի՞նչ են այն
զօրաւոր ներքին և արտաքին պատճառներ, որով աշխարհիս ազգեր
կը բարձրանան և կը խոնարհին, կը բարգաւաճին և կը նուազին»։
ԺԲ. Դաս.— Ժամանակ եւ պատահար աստիճան. «Մարդ մար-
դոյն՝ առաւել չար և մեծագոյն պատահարն է»։ ԺԳ. Դաս.— Աւե-
տաւան եւ ընկերութիւն. «Մարդոյն ազատ և երջանիկ կեանք
ընկերութեան մէջն է»։

Այս բոլորին մէջ կը լսենք «խոհուն՝ հանդարտ և պատուական
հօր մը ձայն»ը, որ կ'ըսէ.

«Ահաւասիկ այսչափով բովանդակեցի Սիրաբայ բարի Հօր
կրթական դասեր. սիրով կարդացէր խելամոծկով ի միտ առէր, ո՞վ

դուր Հայոց ժողովուրդ, Հայոց հայրեր, Հայոց դաստիարակներ և Հայոց զարգացեալ որդիքներ».

Եւ այս տողեր գրող հեղինակը «կեանքի փորձառութեան բոլոր շրջաններէն և աստիճաններէն անցած, մարդիկ ու իրերը ճանչըցած, յոյսի և դառնութեանց բոլոր ելեէշները ապրած» Հայոց Հայրիկն է, որուն «յստակուած խորհուրդներու և բիւրեղացած համոզումներու» հաւաքարանն է «Սիրաք Սամուէլ»ը:

Բերլինի Վեհաժողովէն յետոյ, Կ. Պոլսոյ մէջ ծնունդ առած մտաւոր ու կրթական շարժումը արագութեամբ կը տարածուէր նաև գաւառներու մէջ: Օրուայ նշանաբանն էր՝ Հայաստանի համառ, Դէպի Հայաստան: Միացեալ Ընկերութիւնք Հայոցը Մայր երկրի ամէն կողմեր՝ քաղաքներու և գիւղերու մէջ՝ կը հիմնէր նախակրթարաններ ու դպրոցներ և զարկ կուտար ազգային, հայկական դաստիարակութեան տարածման: Մեր նորագոյն պատմութեան ամենալուսաւոր և յուզիչ էջերէն մէկը կը կազմէ հայրենանըուէր և ազգօգուտ այս շարժումը, որուն Խրիմեանը կը նուիրաբերէր ահա իւր «Սիրաք և Սամուէլ» գիրքը:

Եւրոպայէն վերադառնալէ յետոյ, Խրիմեանը մեկուսացած կեանք մը չը վարեց Կ. Պոլսոյ մէջ: Ազգային ժողովն ու Ներսէս Պատրիարքը զայն պորժի լծեցին, ընտրելով (1878) Կրօնական Ժողովի Ատենապետը, որուն գործակից դարձան Խորէն Նար-Բէյ, Իգմիրլեան և ուրիշ եկեղեցական ղէմքեր:

ԺԵ.

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ՝ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՀԱՅՈՑ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ

Ռուս-տաճկական պատերազմէն (1877) յետոյ, ամբողջ Տաճկահայաստանը տնտեսական ծանր տագնապի մէջ կը տառապէր: Պատերազմի ընթացքին պետութիւնը, զօրքերն ու բիրդերը թալանի և աւերածութեան մատնեւ էին քաղաքներն ու գիւղերը: Պատերազմի սարսափներ, անիշխանութիւն, հարստահարութիւն, սպանութիւններն ու ոճիրները անդադար կը շարունակուէին գլխաւորաբար Վասպուրականի, Բարձր-Հայքի և Բիթլիսի նահանգներուն

մէջ. Հայ գիւղացիութիւնը-- երկու տարի՝ 1878 — 1879 — տիրող արհաւիրքներու պատճառով չը կրցաւ հողամշակութեամբ և վար ու ցանքսով զբաղիլ. Ամբողջ երկրին հացը հայթայթող Հայ գիւղացին էր. Տաճիկն ու քիւրդը անընդունակ և անսովոր էին հողամշակութեան սուրբ աշխատանքին. 1879-ի ամառն ալ անօրինակ և երկարատև երաշտ մը բերաւ. Այսպէս բռնութիւնն ու բնութիւնը միացած, 1879-ի աշնան ահաւոր եւ մեծ սովի մը մասնեցին մասնաւորապէս Վասպուրականի և Կարնոյ նահանգներու ամբողջ ազգաբնակչութիւն՝ Հայ, քիւրդ, տաճիկ. Պատերազմի ընթացքին ծանր արհաւիրքներու ենթարկուած էին մանաւանդ Վասպուրականի արեւելեան և հիւսիսային գաւառները և ամբողջ Բազըկանդն ու Բայազիտը. Սովը օրէց օր աւելի կը սաստկանար և ծանր աւերմունքներ կը գործէր. Սովամահութիւնը կը ցցուէր սովահար ժողովուրդի աչքին առջև. Մարդասիրական, եղբայրական օգնութեան ահագնագը կը հնչէր գաւառներու մէջ և անոր սարսուղ դեցիկ ղօղանջները կը ցնցէին մայրաքաղաքի ազգային մարմիններու և ժողովուրդի լաւագոյն զգացումները. Պատրիարքարան, Ազգ. Ժողով, Պոլսահայ հարուստներ և բոլոր սրտցաւ ազգայինները սովեալներու համար հանգանակութեան և օգնութեան գործեր կը կազմակերպէին. Կ. Պոլսոյ Հայութիւնը, առաջին առթիւ իսկ, արձագանգ կուտար եղբայրական օգնութեան կոչերուն և լիառատ գումարներ կը նուիրէր Հայաստանի սովեալներուն.

Այս ծանր օրերուն էր ահա, որ Վասպուրականի Հայութիւնը, առաջին անգամ ըլլալով. Ազգ. Սահմանադրութեան տրամադրած օրէնքներու համաձայն, կ'ընտրէր իւր Առաջնորդը, յանձին Խրիմեան Հայրիկի.

Տխրահուչակ Պօղոս Եպիս. Մելիքեանը, 1872-ին, Խրիմեան Պատրիարքի հրամանով արքսրուեցաւ Բայազիտ. Անոր յաջորդեց Գրիգորիս Եպիս. Աղուանեանը, որ յետոյ Պատրիարքարանի կարգադրութեամբ հրաժարեցաւ (1874). Աղուանեանին յաջորդեց, իրրև առաջն. փոխանորդ՝ Լիմ Անապատի Թադէոս Վարդապետը. Ապա 1875 Վասպուրականի Հայոց Առաջնորդ նշանակուեցաւ հայրենախօս Երեմիա Եպիս. Տէր-Սարգսեան-Տէվկանցը, որ շարունակեց իւր պաշտօնավարութիւնը մինչև 1879-ի աշնան, երբ

Խրիմեանը Վասպուրականի Հայութեան ձայնով սահմանադրապէս կ'ընտրուէր Առաջնորդ և կը հրաւիրուէր իւր թիմն ու հայրենիքը հովուելու:

Պատրիարքարանը սիրով կը հաստատէր Խրիմեանի ընտրութիւնը: Հայրիկը ինքն ալ ուրախ էր, որ առիթ կ'ունենար երթալ հայրենիքը, տեսնել Վան Վասպուրական, իւր Արծուարոյն Վարազը, և իւր այնքան սիրած ժողովուրդը, որ կը տառապէր սովի մէջ: Պատրիարքարանը կը հրահանգէր Խրիմեանին Վանի մէջ իւր նախագահութեամբ կազմել «Վասպուրականի Սովելոց Յանձնաժողով»ը, որուն պարտականութիւնը պիտի ըլլար նիւթական օգնութիւն ցոյց տալ սովիալներու: Պատրիարքարանը կ'որոշէր իւր կողմէ ներկայացուցիչ մը զրկել Վան, «Սովելոց Յանձնաժողով»ին մէջ գործելու և Խրիմեանին աջակցելու համար: Ո՞վ պիտի ըլլար այդ ներկայացուցիչը, որ յետոյ միայն, 1880 ի ամառը Վան պիտի հասնէր:

Ազգային բարեբար և մեծահարուստ Սեռովբէ Կիւլպէնկեանը*) իւր առևտրական տան պաշտօնեաներէն Քերովբէ Գուլումեանին կ'առաջարկէ, որ Պատրիարքարանի կողմէ և Վարժապետեանի ցանկութեամբ, իբրև օգնական միանայ Խրիմեանին և երթայ Վան կազմուելիք «Սովելոց Յանձնաժողով»ին մէջ գործելու համար: Գուլումեանը, որ պատուական և ազգասէր Հայ մը եղած է, հաճոյքով կ'ընդունէր այդ առաջարկը: Եւ ահա, 1879-ի Նոյեմբերին Խրիմեան Գ. Պոլսէն ճամբայ կ'իյնայ դէպի Վան, Հայրիկը նորէն կը չափէր Սև ծովը դէպի սև սովը երթալու համար:

Աշնան խոնաւ, ցուրտ և անձրևոտ եղանակները սկսեւ էին, երբ Խրիմեանը Տրապիզոնէն կ'ուղևորուէր դէպի Վան, ուր Հայ ժողովուրդը սրտատրոփ անոր ժամանման կը սպասէր:

Երկար և տաժանելի ճամբորդութենէ մը յետոյ, Խրիմեան Հայրիկը Նոյեմբերի վերջերը կը մտնէր Վան, ուրկից 17 տարի բացա-

*) Այս մեծ գերդաստանի մասին Վանեցի բանասէր Խաչիկ Լևոնեանը, Կ. Պոլսոյ «Բիւզանդիոն» օրաթերթին մէջ, ընդարձակ և փաստացի ուսումնասիրութիւն մը հրատարակեց և պատմական տուեալներով հաստատեց, որ Կիւլպէնկեանները սերած են Արծրունեաց Վարդ-Պատրիկ—Կիւլ-Պէ(6)կ իշխանի տոհմէն, որուն նախահօր՝ Վարդ-Պատրիկի գերեզման-մատուռը կը գտնուի Վանի Հայոց-Ձոր գաւառի Խորգոմ գիւղին մէջ:

կայե՞ր էր: Արդեօք որքան յուզուեցաւ անոր սիրտը, երբ ոտքը դրաւ հայրենի քաղաքի հողին վրայ: Ամբողջ ճամբու ընթացքին, էրզըրումէն մինչև Վան՝ նա տեսած էր սովահար և տանջուած ժողովուրդը, որ «հաց, հաց» կ'աղաղակէր: Հայրիկը կը մտնէր իւր հայրենիքը — «Վասպուրական մեր աշխարհ»ը, որ «վարդի փոխան» փուշեր բերած և Հայրիկի ցաւեր «բիւր հազար» ըրած էր: Սովն էր այդ, որ մահուան մանգաղով կը սպառնար հնձել հոգեպէս և մարմնապէս ընկճուած ժողովուրդը: Սակայն Հայրիկի գալուստը լոյսի և յոյսի շողեր կը կաթեցնէր ընկճուած և յուսահատ ժողովուրդի սրտին մէջ: Հայրիկն էր եկողը, Հայ ժողովուրդի Հայրիկը, որ աշնան անձրևոտ ու ցուրտ եղանակին ծով ու ցամաք կտրեր անցեր և իւր սովահար ու տանջուած զաւակներուն օգնութեան հասեր էր:

Ամբողջ Վանն իրարանցման մէջ էր: Օրը ցուրտ, բամի և անձրևոտ, բայց ժողովուրդը հեւ ի հեւ Այգեստանէն կը վազէր դէպի Քաղաքամէջ Հայրիկին ընդառաջելու համար: Վասպուրականի Արծիւը կը մօտենար քաղաքին, որ տօնական տեսք ստացեր էր այդ օրը:

Ժամանակակից ականատես վկան Ենով Տէր-Արիստակէսեանը*) թող պատմէ իւր տեսածներն ու լսածները թէ ինչպէս Խրիմեանը Վան ժամանեց:

«Աշնան, 1879-ի Նոյեմբերի վերջերն էր, ցրտաշունչ և անձրևոտ օր մը, երբ Խրիմեան Հայրիկը կը ժամանէր Վան: Առաջնորդ Երեմիա Եպիսկոպոսը և Կրօնական ու Քաղաքական Ժողով-

*) Ենովը Տէր-Արիստակէսեանը ծնած է Վան 1863-ին: Աշակերտած է Նշանաւոր Յովնանէս-Քօլօզ Վարժապետին: Երկար տարիներ իբր առեւտրական ապրած է Կ. Պոլիս, Կովկաս և Պարսկաստան: Երիտասարդ հասակէն մինչև այժմ, երբ արդէն 65 տարեկան ծերունի մըն է, նա գրականութեան սիրահար մնացեր է: Ունի ձեռագիր անպիտ աշխատութիւններ՝ (հայրենասիրական և ազգային նիւթեր): Իմ խնդրանքով նա գրեց և ինձ նուիրեց իւր ուսուցիչ Քօլօզ Վարժապետի մանրակրկիտ կենսագրութիւնը, որ պիտի երևայ «Վասպուրականի Գրական Մշակներ» անունով աշխատութեանս մէջ (ցարդ անպիտ): Իմ խնդրանքով նա գրեց նաև իւր յուշերն ու տպաւորութիւնները Խրիմեանի մասին: Այդ յուշերէն քանի մը գլուխներ այժմ հաճոյքով կը հրատարակեմ գրքիս մէջ:

ներու անդամները Հայրիկին դիմաւորելու գնացին մինչև Աւանց գիւղը, ուր եկան նաև պետութեան ներկայացուցիչ Ալայ Պէյ, Թարուր Աղասին, քաղաքի ոստիկանապետ և ոստիկաններու ձիաւոր պահակախումբը, Ռուսական հիւպատոս հայազգի Կոստանդին Կամսարականի թարգման Միքայէլ Սրուանձտեան, Անգլիական հիւպատոս Կապիտան Քլէյթընի թարգման Միհրան Բաղդասարեան և ուրիշ բարձրաստիճան անձեր։ Չը նայած, որ անձրև կուգար և ցելա էր, բայց բանի մը հազար ժողովուրդ Հայրիկին ընդառաջելու եկած էր։ Աւանց գիւղէն մինչև Առաջնորդարան, որ մէկ ժամուայ ճամբայ է, ժողովուրդը ամենուրեք խոնուած էր և սրտատրուի՝ Հայրիկի գալուն կը սպասէր։ Վանի բերդի ոտորոտէն, Թաւրիզի Դուռ կոչուած դարբասէն մինչև Ս. Նշան եկեղեցին խուռներամ ժողովուրդը ձիւնախառն անձրևի տակ կանգնած՝ խորին սիրով և կարօտով լեցուած կը ցանկար տեսնել Մեծ Հայրենասէրը, որ կուգար իբր Առաջնորդ գործելու տանջուած ու սովահար Վասպուրականի մէջ։

«Հսկայական շքախումբով շրջապատուած կուգար Հայրիկը, որուն ի տես, ժողովուրդը «կեցցէ»ներով և ծափերով ողջունեց Վասպուրականի Արծուի գալուստը, իսկ հեռուանց բաղքը ու զիլ կը դողանջէին Ս. Նշան եկեղեցոյ զանգերը։ Հայրիկը գլխու շարժումով և սիրալիր ժպիտով ողջոյն կուտար ժողովուրդին։ Իւր տարիքէն աւելի ծերացած կ'երևար. ցուրտէն և անձրևէն կծկուեր և պատսպարուեր էր երկար մուշտակով մը, Գլխի և մօրուքի մագերը սպիտակեր էին։

«Այս հանդիսաւոր շքերթը կանգ առաւ Ս. Նշան եկեղեցոյ (որուն բակին մէջն էր նաև Առաջնորդարանը) դրան առջև, ուր պետական պաշտօնեաներն ու ոստիկանները պատուոյ ողջոյնով ընդունեցին Նախկին Պատրիարքը։ Եկեղեցական թափօրը շարականներ երգելով ընդառաջեց Հայրիկին և տարաւ եկեղեցին, որ ծայրէ ծայր լեցուած էր ժողովրդով։ Քանի մը ըսպէ հանգստանալէ յետոյ, Հայրիկը սեղան բարձրացաւ և իրեն յատուկ աղու և բաղքը, յուզալի և լալագին ձայնով խօսեցաւ։

« — Իմ սիրելի Վասպուրականի ժողովուրդ։ Օրհնեալ է Գրիգորի, Ներսէսի և Սահակայ Աստուած, որ անաբժանիս նորէն արժանի արաց

համբուրել իմ հայրենի տաճարներ և սրբութիւններ, տեսնել իմ սիրելի հայրենակիցներ, որոց համար կարօտամաշ եղայ պանդխտութեանս երկար տարիներու մէջ։ Սիրելի ժողովուրդ, բեզ հետ պիտի ապրիմ այլևս, բեզ հետ պիտի շնչեմ հայրենիքիս կենսատու օդ, ո՛հ պիտի երթամ իմ սիրած բոյն — Վարազայ վանքը, և հոն պիտի ապրիմ մինչև փչեմ վերջին շունչս։ Ժողովուրդ Հայոց, եկած եմ որ քո ցաւերով մորմոքիմ, քո ուրախութիւնով բերկրիմ, բեզ հետ լամ, բեզ հետ խնդամ։ Դիտէք որ աւերիչ պատերազմը քարուքանդ արաց Հայաստանի շէնն ու աւան, գեղն ու քաղաք։ հարստահարուեր, գաղթեր կամ կոտորուեր է երկրագործ գիւղացին։ Մեր աշխարհի լիութեան և բարութեան միակ աղբիւր ցամբեր է, գիւղացին մէջքակոտոր եղած է և սովը չոքեր է երկրի մէջ ու մահ կը սպառնայ ամէնքիդ։ Սակայն մի վհատիք, այն Աստուած, որ Իսրայէլին երկար տարիներով անապատներու մէջ մանանայով կերակրեց, կարող է և ձեզ ազատել պատերազմներու մշտական հետեւանքն եղող այս սպառնալի սովէն։

«Սիրելի ժողովուրդ, օրհնեալ լինիք, շնորհակալ եմ բոլորիդ ցոյց տուած սիրալիւր ընդունելութենէն։ Այժմ ներող եղէք, որ աւելի չեմ կրնար խօսիլ, Վասպուրականի Արծիւն ծերացեր է, ճանապարհի յոգնութենէն շունչս կը կտրուի։ Այսուհետեւ ձեզ հետ եմ և շատ ու շատ առիթ կ'ունենամ ձեզ հետ խօսելու։ Դարձեալ կը յորդորեմ զձեզ, որ չը յուսահատիք, մեծ է Աստուծոյ զօրութիւնը, ամէն կողմէ շուտով կ'օգնեն մեզ և կ'անցնին այս դժուարին օրեր։ Դէհ, երթայք բարեաւ և խաղաղութեամբ։ Թողէք որ ես ալ երթամ և հանգչիմ իմ հայրենի տան յարկին տակ»։

«Հայրիկը երբ սեղանէն վար իջաւ, ժողովուրդը իրար հրելով շրջապատեց զայն։ Շատեր կուլային, ուրիշներ կ'աշխատէին համբուրել անոր ձեռքերը, մինչև որ նա կրցաւ դուրս պրծնել բազմութեան ձեռքէն և բարձրանալ Առաջնորդարանի դահլիճը, ուր տեղի ունեցան պաշտօնական տեսակցութիւններ և բարի գալուստի ընդունելութիւն։ Երեկոյեան կողմ, ոստիկանական պառուոյ պահակախումբի առաջնորդութեամբ և ահագին ժողովրդի ուղեկցութեամբ Հայրիկը Քաղաքամէջէն ձիով ճամբայ ելաւ դէպի Այգեստան։ Խաշ Փողոցէն մինչև Յանկոյսներ, մինչև Խրիմեաննեց տան

առջև, փողոցներու մէջ ժողովուրդը Հայրիկի գալուն կը սպասէր։ Ծափերով, կեցցէներով և ժողովրդական խանդավառ ցոյցերով նա կանգ առաւ իւր հայրենի տան առջև։ Երբ մութն ընկած էր արդէն, ժողովուրդը հեռացաւ իսկ Հայրիկը գնաց հանգչելու իւր հայրական տան խոնարհ յարկին տակ, հարազատներու, ազգականներու և մտերիմներու շրջանին մէջ»։

Խրիմեանը Վան կը հասնէր 1879-ի Նոյեմբերի 21-ին, չորեքշաբթի և յաջորդ օրն իսկ կը ստանձնէր իւր առաջնորդական պաշտօնը։ Երկու օր յետոյ, Նոյեմբերի 24-ին, Հայրիկը Կրօնական և Քաղաքական խառն ժողովներու անդամներն ու քաղաքի նշանաւոր անձերը Առաջնորդարան հրաւիրելով կը գումարէր մեծ նիստ մը։ Հայրիկը ժողովականներուն կը ներկայացնէր սովահար ժողովուրդի օրհասական վիճակը և կ'առաջարկէր այդ ժողովէն ընտրել մարմին մը, որ սովելոց համար կազմակերպէր դրամական հանգանակութեան և արմատիքի հայթայթման գործերը։ Ժողովը սիրով և միաձայն կ'ընդունէր այդ առաջարկը և կ'ընտրէր սովելոց խնամատար մարմին մը՝ «ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՍՈՎԵԼՈՅ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ»^{*)}, որուն սկզբնական կազմը հետևեալն էր։ Նախագահ՝ Խրիմեան Հայրիկ, Ատենապետ՝ Գէորգ Բէյ Գալճեան, Ատենադպիր՝ Սեդրաք Տէվկանց, Գանձապահ՝ Մկրտիչ Մարութեան, անդամներ՝ Երեմիա Եպիսկոպոս Տէվկանց, Գարեգին Վարդապետ Սրուանձտեանց, Յարութիւն Թէրզիբաշեան, Մկրտիչ Փորթուգալեան, Այազ Այազեան, Ղևոնդ Թէրլէմէզեան և Կարապետ Իսաջանեան։ Այս կազմին վրայ յետոյ աւելցան Յակոբ Պանիրեան, Յովհաննէս Խանճեան, Սարգիս Միրզախանեան և Սիմէոն Կիւնէշեան, իսկ «Հայաստանի Սովելոց Խնամաստ Կեդրոնական Յանձնաժողով»ին կողմէ իբր ներկայացուցիչ և գործակից կը հանդիսանար Քերովքէ Գույումճեանը։

«Սովելոց Յանձնաժողովը» իսկոյն գործի անցաւ և մեծամեծ զոհողութիւններով կազմակերպեց հանգանակութեան, նպաստի և հացի բաշխման գործերը։

*) Այս յանձնաժողովի անդամներէն մէկ մասի իմբական անտիպ լուսանկարը (էջ 526) ինձ նուիրեց կրթական, գրական և հանրային համեստ գործիչ Միհրան Բաղդասարեանը B. D., որ ծնած էր Կ. Պոլիս 1852-ին և մեռաւ Թաւրիզի մէջ 1927-ի Ապրիլի 23-ին։

ՀՐԱՏ. ՀԱՅԿ ԱՃԻՍԵՐՆԻ. ՓԱՌԻԶ 1927

ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ ՏՄԱՐԱՆ - ՎԵՆԵՏԻԱ

1. խորհրդի հայրիկ (հայրիկ), - 2. գարեզն վարդապետ (ապա Երեմիայի) Սրուանծանալի. - 3. գեորգ Եւլ Գալանան (ապա Կալան), - 4. Գեորգ Գուրգանան (ապա Կալան), - 5. Սեդրակ Տեւլան (ապա Կալան), - 6. Յարութի թերգրաշեան. - 7. Մկրտիչ Մարութեան. - 8. Կարապետ Խաչաճեան (ապա Կալան) (Այս խմբակաւորը այժմ Կ'ապրի միայն Սեդրակը, «Մանկ» Սեդրակը, որ Երեմիայի թերգրի համապատասխան է Եւլ Գալանին):

ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿ

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ՏԱՄՆԱՄԵԱԿ

1880—1890

Ա.

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՍՈՎՆ ՈՒ

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԸ

— ՀԱՅ... ՀԱՅ..., անօթի մեռանք... օգնեցէ՛ր...
կ'ազադակէր սովահար ամբոխը՝ Վանի Առաջնորդարանի
դռներուն առջև խոնուած:

«Վասպուրականի Սովելոց Յանձնաժողով»ը գերագոյն ջանքե-
րով դործի լծուած է սովեալներուն հաց և դրամ մատակարարե-
լու համար: Աղէտն այնքան մեծ է և օգնութիւնն այնքան քիչ, որ
ամբոխային դժգոհութիւնները միշտ անպակաս են:

Վասպուրականի Բաշկալէ, Աղբակ, Նորդուզ, Խօշար, Հայոց-
Ձոր, Շատախ, Մոկս, Ռշտունիք և Թիմար զաւառներն ու Վան
քաղաքը սովի մատնուած են: Արճէշ և Ալջաւազ հացառատ գա-
ւառները միայն այս ազատէն զերծ են: Գաւառներէն հազարաւոր
Հայ և բիւրդ սովեալներ լեցուեր են քաղաք և հաց կը պահան-
ջեն: Փողոցներու մէջ, դռներու առջև, պատերու տակ, հիւանդ,
անօթի և կիսամեռ պառկած են տղամարդիկ, կանայք և մանկիկ-
ներ, որոնց անյոյս և անլոյս աչքերը հաց եւ օգնութիւն կը հայցեն
փողոցի անցորդներէն:

— Հայրիկն էկաւ. Հայրիկն էկաւ... նուազ և խեղդուած ձայ-
նով իրար իմաց կուտան սովեալները և կ'ընդառաջեն Հայրիկին,
որ ձիով կուգայ հեռուէն:

Սովալլուկ, կմախք դարձած, փոս ընկած և կապտած աչքերով կամ ուռած դէմքերով մանկիկներ, կանայք և տղամարդիկ հազիւ ոտքի կե՛լլեն և Հայրիկի ճամբան կը կտրեն:

— Հայրիկ ջան, արեւիդ կուրբան պատառ մը խնց...

— Հայրիկ... անուանդ մեռնիմ, մէկ ճար արա, անօթի մեռանք...

— Հայրիկ, Հայրիկ, գաւակներս հիւանդ են օգնութիւն...

Կը յուզուի, կուլայ Հայրիկը, ձեռքը գրպան կը խօթէ և ունեցած ամբողջ զրամը զինք շրջապատողներուն բաժնելէ յետոյ կը հեռանայ, երբ յանկարծ խումբ մը սովահար բիրդեր, զղջացող յանցաւորներու պէս, վիզը ծուռ, աղաչական և լալազին կը ձայնեն.

— Հայրիկ, Հայրիկ, ազ բախտէ տա, նան, նան, հիմզանգ... (քո բախտն ենք ընկեր, հաց, հաց, օգնութիւն):

Հայրիկը ձիէն կ'իջնէ իւր ծանօթներուն մէկուն դուռը կը գարնէ և կը խնդրէ, որ այդ բիրդերուն քիչ մը հաց տան:

Եւ այսպէս ամէն օր, անվերջ, մինչ սովի արհաւիրքը երթալով կը սաստկանար և ծնունդ կուտար նաև Թիֆօ հիւանդութեան:

Խրիմեանը հեռագիրներով ու նամակներով կը զիմէ Կ. Պոլսոյ, Կովկասի և Պարսկաստանի իւր բարեկամներուն և ազգայիններուն, խնդրելով անմիջական օգնութիւն հասցնել սովահար ժողովուրդին:

Պատրիարքարան և Ազգային ժողովը երբ կը տեսնեն, որ սովը ոչ միայն Ղասպուրականի, այլև բովանդակ Տաճկահայաստանի մէջ մեծ աւերներ կը գործէ, կ'որոշին կազմակերպել համազգային օգնութիւն, ժողովուրդը սովամահութենէն փրկելու համար:

Ազգային պաշտօնական մարմինները կը պատրաստուէին կազմել Հայաստանի սովելոց խնամատար մարմին մը, երբ 1880 թուի Յունուարի 6-ին. Ս. Ծննդեան տօնի առաւօտը, Կ. Պոլսոյ Գատի-Գիւղի մէջ, Կիւլպէնկեաններու տուն հաւաքուած խումբ մը ազգասէր հայեր— Սերովբէ և Աբէլ Կիւլպէնկեաններ, Աբիկ Ունճեան, Պողոս Շաշեան և Գրիգոր Նիկողիմոսեան— կ'որոշին կազմել մարմին մը, Հայաստանի սովահար ժողովուրդին օգնութիւն ցոյց տալու համար:

Այսպէս ահա, կը կազմուի «ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՎԵԼՈՅ ԽՆԱՄԱՏԱՐ ՍԵՐՈՎԵՐԻ ԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ»ը, հետեւալ կազմով. — Սերովբէ Կիւլպէնկեան, Սահակ Ղազարոսեան, Պողոս Շաշեան, Գարրիէլ Նորատունկեան, Աբիկ Ունճեան, Գրիգոր Նիկողիմոսեան, Աբէլ Կիւ-

պէնկեան և Գառնիկ Յովակիմեան. «Կեդրոնական Յանձնաժողով»ը սրանչելի եռանդով գործի լծուեցաւ և կրցաւ համազգային, ընդհանուր հանգանակութեամբ մեծադուստր դրամներ կեդրոնացրնել իւր ձեռքին տակ և կազմակերպել սովահար շրջաններու օգնութեան գործերը: Թուրքիոյ, Ռուսիոյ, Պարսկաստանի, Հնդկաստանի, Եգիպտոսի և Եւրոպայի գաղութներու ամբողջ Հայութիւնը դրամով, դեղօրայրով և այլ նիւթական միջոցներով օգնութեան հասաւ սովեալներուն:

Յատկապէս յիշատակութեան արժանի է Գր. Արծրունիի կատարած հսկայ դերը: Նա իւր «Մշակ» թերթի միջոցով մեծաքանակ գումարներ հանգանակելով զրկեց «Կեդրոնական Յանձնաժողով»ին, որը արդէն սովահար շրջաններու մէջ ունէր իւր մասնաճիւղերը և կանոնաւոր կազմակերպութեամբ մը կը դեկավարէր օգնութեան ընդհանուր գործերը:

Այս բոլորէն յետոյ, սակայն սովի աղէտը շատ մեծ էր և հետզհետէ կը ծաւալէր:

«Կեդրոնական Յանձնաժողով»ը գաւառներէն սրտաճմլիկ տեղեկութիւններ կը ստանար սովի մասին: Ահա քանի մը կսկծալի նկարագրութիւններ:

Ալաշկերտի մէջ այցելու մը կը մտնէ Ամատ գիւղը և ինչ կը տեսնէ — «Ամէն կողմ մահատիպ լուծիւն, ամէն կողմ ամայութիւն, չկայր շարժում մը, ձայն մը, որ կենդանութեան նշոյլ մը տայր...: Ահռելի տեսարաններ կը ներկայանային հետզհետէ. ամէն սեռէ ու տեսակէ անձինք գետնի վրայ տաքածուած էին, անշարժ, անզգայ, մահուան դալուկն իրենց դէմքն կը պատէր և միմիայն նոցա շնչառութեան շնչոցն կը լսուէր: Ուղեւորութեան ժամանակ շատեր ճանապարհին վրայ կը միտն կիսամեռ կամ դիակնացեալ. գարշահոտութիւն կը տիրէ ամենուրեք և Պայագիտէն մինչև Վաղարշապետ ամբողջ դաշտն ծածկուած է դիակներով: Անձամբ տեսայ շատեր ուր յետին շունչ կը փչեն»*):

«Վասպուրականի Սովելոց Յանձնաժողով»ը 1880-ի գարնան Կեդրոնական Յանձնաժողովին կը գրէր:

*) Տեկեկագիր «Սովելոց Խնամատար Կեդրոնական Յանձնաժողովոյ» Գ. Պոլիս. 1885. էջ 13—14:

«Երբ Առաջնորդարանի դուռը կը բանայինք, տանիրենք արդէն լեցուած կ'ըլլային սովելոց բազմութեամբ. հա՛ց, դրա՛մ, դեղ, դարմա՛ն կ'աղաղակէին. այլ ամենէն աղէկտուր վիճակը Աղբակու, Նօրդուգայ, Շատախու, Մոկաց, Խօշապայ, ԿեաՎառի և Կառկառու, գաղթականներն ունէին. ամենին գոյնը կապար և գրեթէ կմախք դարձած ուժաթափ և համբ, հազիւ զիրենք ժողովոյ սենեակ կը ձգէին»:

«Պառաւ մամիկ մը կը ներկայանար մեզ իւր թոռներու հետ թաղիքի ցնցոտիներ շալկած և կտոր մը դառն արմատ կամ մանանայ ըսուած քարծիլ առած իրրեւ օրապահիկ. ...Մէկ տարու տղայ մը ոսկոր դարձած հազիւ կը շնչէր հօրը ցամքած կուրծքին վրայ. տղեկի մայր մեռած էր ճամպան և աղեկը ծիծկաթ կ'ուզէր հօրմէն, հայրը հաց կը խնդրէր Մասնաժողովէն»:

«Վաթսուն տարեկան տսորի պառաւ մայր մը իւր 25 տարու միակ զաւակը շալկած կը բերէր և մինչև որ օգնութեան հասանք հոգեվարք երիտասարդն իւր մօր շալակին վրայ հոգին աւանդեց. Աղբակցի մանկամարդ կին մը իւր էրիկ և ամբողջ զաւակներ կորուսանելէն վերջը ինքն ալ կը մեռնէր. ամենէն փոքրիկը որ հազիւ եօթն ամսական էր՝ կախուած էր մօր ցամքած ծիծերէն և մեռած էր. Պենկերտցի Ալէ անունով քիւրդ կին մը իւր դրացի կնոջ հետ համաձայնելով իւր դեռ հոգեվարք չափահաս զաւակը ի միասին կը յօշոտեն և կ'ուտեն. Ուրիշ մը գետ կը նետէ իր տղան», (Տեղեկագիր. էջ՝ 16):

«Սովելոց Թանձնաժողով»ի կազմած պաշտօնական վիճակագրութիւնը ցոյց կուտար, որ միայն Վան բաղարի և Աղբակի գաւառի մէջ սովահարներու թիւը 66,000 ի կը հասնէր, իսկ սովամահներու թիւը 2,000-էն անցած էր:

«Բնական կերակուրի պակասութիւնը—կը գրէ Վասպուրականի Թանձնաժողովը—անբնական կերակրոյ կիրառութեան ըստիպելով, այդ կողմերն ալ ոչ միայն գազըն ու քարծիլը այլև աւելի անպիտան բաներ ուտեստի գործածութեցան և առաջին զարնան (1880) սովելոց բազմութիւնը խումբ խումբ դաշտեր և լեռներ արածուելու ելան, որոյ հետևութիւնն եղաւ հիւանդութեանց ճա-

րակիրը եւ զլխաւորապէս ժանտատենդն (թիֆո) սաստիկ կոտորած րբաւ»։

Սովն էր այդ, Սովի Տաւրի՛ն... որու մասին դեռ մինչև այժմ ժողովուրդին մէջ յուզիչ յուշեր կը մնան. Դեռ կան կենդանի վկաներ, որոնք բազմատեսակ զրուագներ կը պատմեն Հայրիկի մասին, թէ նա ինչպէս գիշեր ցերեկ քուն ու հանգիստ մոռցած՝ սովահար ժողովուրդի հոգսերով զբաղուած էր։ Այդ տառապանքի օրերուն նա իսկապէս իւր Հայրիկ կոչման արժանի շատ մեծ գործեր կատարեց. Փողոցներու պատերուն տակ ընկած սովեալներու ձեռքէն կը բռնէր, ոտքի կը հանէր և զանոնք կ'առաջնորդէր կամ իրենց և կամ իւր ծանօթներու, բարեկամներու տունները և կշտացընելով ճամբու կը դնէր. Տաճիկ և քիւրդ սովեալները փոխանակ կառավարութեան զիմելու վստահարար Հայրիկի մօտ կուգային և հաց ու զրամ կը խնդրէին. Խրիմեանը ինչպէս միշտ, այժմ ալ ամէն ազգի թշուառներու և սովահարներու հանդէպ ցոյց տուաւ իւր մարդասիրական վստահոյն զգացումները և անխտիր օգնութեան հասաւ Հայ, ասորի, եզդի, քիւրդ և տաճիկ սովեալներուն։

Վանի կուսակալ Շքօտրալի Հասան Փաշան օր մը տաճիկ հարուստներուն նախատելով ըսած էր,— Դուր չէք ամչնար, որ կը թողուր թուրք և քիւրդ սովեալները հայերէն հաց և զրամ մուրան։ Միթէ՞ ձեր մէջ եղբայրսիրութեան զգացումները մեռեր է։

Ներկաներէն հասակաւոր և հարուստ թուրք մը կը պատասխանէ.

— Փաշա էֆէնտի, ներեցէք համարձակութեանս, որ ըսեմ թէ, եթէ դուր Խրիմեանի մարդասիրութիւնն ունենայիր և մենք՝ հայերու եղբայրսիրութիւնը, այն ատեն թուրք և քիւրդ սովեալները փոխանակ հայոց թաղերը լեցուելու, հոս կուգային։

Օր մը խոււմր մը քիւրդեր կը ներկայանան Հայրիկին և կը յայտնեն, որ կ'ուզեն Հայ-ֆրիսոնեայ դառնալ, որպէս զի սովէն փրկուին. Այս առաջարկը խորապէս կը յուզէ Հայրիկի սիրտը, նա պահ մը կը լռէ և ապա կը պատասխանէ.

— Ես կը կարգադրեմ, որ այսուհետև քիւրդերն ալ հաց և զրամ ստանան մեր «Սովիւոց Յանձնաժողով»էն այս մասին ապահով եղէք. Կը մերժեմ կտրուկ կերպով քրիստոնեայ դառնալու ձեր առաջարկը, վասն զի գիտեմ, որ սովն է խօսողը և ոչ թէ սիրտը։

Կը յորդորեմ ձեզ, երբ այս դառն օրերը երթան, դուք հոգ սիրեցէք, խոփ ու գութան սիրեցէք, արդար վաստակով հաց կ'երէք, թէ պատերազմի և թէ խաղաղութեան ժամանակ ձեր զրացի ազգերու հետ եղբայրաբար վարուեցէք և միշտ համոզուած եղէք, որ այս ահաւոր սովը արիւնի և բռնութեան հետեանքն է: Է՛հ, օրհնեալ լինիք, գացէք և ըսածներս կատարեցէք:

Հանգուցեալ Միհրան Բաղդասարեան, 1925-ին ինձ պատմեց, որ—«Հայրիկը դիմեց անգլիական հիւպատոս Մէյքլըր Քլէյթընին, խնդրելով որ զրամապէս օգնէ սովեալներուն. Հիւպատոսը սիրով ընդունեց Հայրիկի առաջարկը և իմ միջոցով կարևոր գումար մը յանձնեց „Սովեկոց Յանձնաժողով“ին: Մէյքլըր Քլէյթըն երբ Վան մտաւ, տաճկանպատ տրամադրութիւն ունէր, բայց երբ Հայոց տառապանքը և թուրքին բռնութիւնները տեսաւ նա դարձաւ հայերու բարեկամ և Խրիմեանի վրայ հիացողներէն մէկը»:

Ռուսական հիւպատոս ազգասէր Կոստանդին Կամսարականն ալ 476 օսմ. լիբայ տրամադրեց սովեալներուն:

Խրիմեանը բազմաթիւ նամակներ գրեց Կ. Պոլսոյ, Կովկասի և Պարսկաստանի իւր հին ծանօթներուն և բարեկամներուն խնդրելով, որ զրամական օգնութիւն ցոյց տան սովեալներուն:

Անոր այս դիմումները յարգուեցան: Թէհրանի մէջ, Ծերունի Յ. Մասեհեանցի գլխաւորութեամբ հանգանակուած 312 թումանը (111 օսմ. ոսկի) ղրկուեցաւ Վան:

Ատրպաաականի Սալմաստ գաւառի Հայ վաճառականներն ալ իրենց մէջ պատկառելի գումար մը*) հանգանակելով, ուղարկեցին Խրիմեանին: Սովի տարիներուն Հայրիկը անսպառ եռանդի և անխոնջ աշխատանքի մարմնացում դարձեր էր: Այդ աղէտի գէմ առնելու համար նա ամէն տեղ և ամէն տեսակ դիմումներ ըրաւ և անձնապէս կրցաւ մեծ գործ կատարել:

Սակայն սովէն գատ հիւանդութիւնն ալ կը սաստկանար և ամէն օր տասնեակներով կը միռնէին միայն Վանի մէջ, ուր այն ատեն

*) Այս գումարը ստանալէ յետոյ, Խրիմեանը գրած է պատշաճ ստացագիր մը, որ Սալմաստեցի վաճառական գրասէր Կարապետ Արզումանեանը տառնեակ տարիներ գուրգուրանքով պահելէ յետոյ 1927-ին նուիրեց ինձ:

կանոնաւոր բժիշկներ չըկային, Հայրիկը նամակ մը կը գրէ Թիֆլիս և բժիշկ կը խնդրէ. եւ ահա ԲԺ. Յովսէփ Շիշմանեանը— վիպասան Ծերենցը— դեղօրայրով և պատրաստութեամբ Թիֆլիսէն կուգայ Վան 1880-ի գարնան և կարճ ժամանակ գործելէ յետոյ կը հեռանայ, նոյն տարին Կ. Պոլսէն Վան կուգայ ԲԺ. Միհրան Վարդազարեանը, որ 6 ամիս անձնուիրութեամբ կը կատարէ իւր պարտականութիւնը, «Սովելոց Կեդրոնական Յանձնաժողով»ի ներկայացուցիչ Գերովմէ Գույումճեանն ալ 1880-ի Յուլիսին կուգայ Վան և տեղւոյն յանձնաժողովի հետ կը գործէ, ղեկավարելով հաշուական և վիճակագրական գործերը:

«Վասպուրականի Սովելոց Յանձնաժողով»ը սովամահութեան դէմն առնելէ յետոյ գիւղացիներուն վար ու ցանքսի համար սերմնացու և լծկան բաժանեց: Աշնան (1880) բաւական վարուցանքս հղաւ Խրիմեանի և Բ. Գույումճեանի խնդրանքով «Կեդրոնական Յանձնաժողով» Վանի Հատախ գաւառի Հայ գիւղացիներուն զբաւական օգնութիւն ցոյց տուաւ, որով անոնք կըցան իրենց շալագործութեան արհեստը շարունակել աւելի յաջող պայմաններու մէջ: Պատերազմի և սովի պատճառով Վանի մէջ կային բազմաթիւ որբեր, որոնց խնամքն ու դաստիարակութիւնը ստանձնած էր նոնակազմ «Խնամասաւ Ընկերութիւն»ը, որուն հիմնադիրն էր աշագուրկ երիտասարդ ուսուցիչ մը— Համբարձում Երամեանը: «Սովելոց Յանձնաժողով»ը զբաւական օգնութիւն ցոյց կուտար նաև «Խնամատար Ընկերութեան» որբանոցին, որ հաստատուած էր բաղարին մօտիկ Կարմրուորի վանքին մէջ: Այդ որբանոցին մէջ կ'ապրէին և կ'ուսանէին 25 որբեր, Համբարձում Երամեանի ղեկավարութեամբ և անոր անձնուէրու արդիւնաւոր աշխատանքի շնորհիւ կը փրկուէին սովէն ու մահէն:

Գերմարդկային ջանքերով հնարաւոր եղաւ սովի դիմացն առնել: 1881-ի ամառուան հունձքը բաւարար արդիւնք տուաւ, Գիւղացիութիւնը ազատ շունչ քաշեց, կշտացաւ: Երբ կեանքը իւր հունին մէջ մտաւ, այն ատեն Խրիմեանն ու «Սովելոց Յանձնաժողով»ը կ'որոշեն հանգանակուած գումարներով գիւղերու մէջ դպրոցներ հիմնել: Այս ձեռնակն ալ յաջողութեամբ կը կատարուի:

Վասպուրականի սովը 1880-ին սաքսափելի չափերու հասաւ:

1881-ին մեղմացաւ իսկ 1882-ին վերջացաւ. Այս երեք տարիներուն թափացրին «Սովետից Յանձնաժողով» իբր նպաստ և օգնութիւն ժողովուրդին բաժնեց 12,602 օսմ. հնչուն ոսկի (մօտ 62,000 տոլար). Միայն Վանի մէջ օրական 5966 սովեալներ ձրի հաց կը կը ստանային. 1563 գիւղացի ընտանիքներ սերմնացու ստացան, իսկ 1500 աղքատներ կօշիկ և հագուստ:

«Վասպուրականի Սովետից Յանձնաժողով» Խրիմեանի նախագահութեամբ, հսկայական աշխատանք կատարած լինելուն համար, արժանացած էր «Հայաստանի Սովետից Խնամատար Կեդրոնական Յանձնաժողով» մասնաւոր զնահատութեան:

«...Յանձնաժողովս յատուկ շնորհապարտութեան արժանաւոր կը վկայէ Քերովքէ էֆ. Գույումճեանի աշխատանքն և երախտիքը. Սեդրակ էֆ. Տ.Սարգսեան (Տէվկանց) 1881 տարւոյ վերջը ընդհանուր հաշիւներ և տեղեկագրութիւնը պատրաստեց, Մկրտիչ էֆ. Փորթուգալեան սկիզբէն բաւական աշխատելէ յետոյ, վերջէն պարտաւորուեցաւ իւր աշխատութիւնը չափաւորել Մլացեալ Ընկերութեան վարժարանաց տեսչութեան զբաղմունքին պատճառաւ. Միւս անդամներէն ոմն շատ և ոմն քիչ, այլ ամենքնին գրեթէ միշտ աշխատեցան ի նպաստ եղկելի սովետից, շրջելով թէ բաղաբի և թէ ի սովեալ տեղիս. այլ յատուկ յիշատակութեան արժանի են ատեպետ Դէորդ Դալճեան Պէյի, և գանձապետ Մկրտիչ Մարութեան էֆէնտիի անխնայ վաստակները, և ի վերայ ամենեցուն Ամին. Խրիմեան Ս. Հայրէկի հայրագութ հովանաւորութիւնը, որ իւր սրբտին և լեզուին գօրութեամբ զամենեսին ի գործ և օգնութիւն կը մղէր և իւր անձնական ջանիւրն ալ ամենեցուն բարի օրինակ կը հանդիսանայր: Վանայ մասնաժողովոյն աշխատանքն ուրիշ մասնաժողովներէն տարբեր և առաւել ծանր կերպարան մ'առաւ, երբ յանկարծ ամին կողմ արմտիք պակսելով բոլոր շրջակայ գիւղօրէից և մերձաւոր գաւառաց նօթի և նօթեալ ժողովուրդը խուռն բազմութեամբ բաղաբ դիմեցին և բաղաբին չբաւորաց և կարօտելոց հետ խառնուելով մասնաժողովոյն շուրջը բոլորեցան սրբտաճմիկ ազատակներով» (Տեղեկագիր. էջ՝ 70—71):

Հայաստանէն ու Վասպուրականէն 1882-ի աշնան չքուցաւ սովը, որուն համար Վանի Հայ պառաւները այս անէծքը մըմնջացին.

— Ս'ով... էրբայդ էլնի գալդ չէլնի... կրունկդ էս կողմ...

Բ.

ՀԱՅՐԻԿԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿԵԱՆՔԸ ՎԱՆԻ ՄԷՋ

Պատմական, ազգային և հանրային տեսակէտով որքան ար-
ժէքաւոր և գնահատելի է Խրիմեանի գործունէութիւնը. նոյնքան
ալ հետաքրքիր և իւրայատուկ է անոր ներքին կեանքը այն բոլոր
վայրերու մէջ, ուր նա ապրեր ու գործեր է:

Վան-Վասպուրականի մէջ, Խրիմեանի ազգային արդիւնաւոր
գործունէութիւնը — 1880 — 1885 թուականներուն — ներկայացնել է
առաջ, կենդանի վկաներու յուշերով պատկերացնենք անոր ներ-
քին կեանքը, որ այնքան գեղեցիկ էջեր ունի:

Վարազայ «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ի երբեմնի ուսու-
ցիչ Մարտիրոս Խէրամեանը 1926-ին Թաւրիզի մէջ ինձ պատմեց
իւր յուշերը Հայրիկի մասին:

«Ես դպրոցական պատանի էի, երբ առաջին անգամ, 1879-ի
Նոյեմբերի 21-ին տեսայ Հայրիկը, որ Կ.Պոլսէն Վան ժամանեց իբրև
Առաջնորդ և «Մովկոյց Յանձնաժողով»ի նախագահ ու զնաց Առաջ-
նորդարան պաշտօնական տեսակցութիւններ կատարելու համար:

«Յանկոյսների թաղեցիներս յատուկ պատրաստութիւններ տե-
սած էինք Հայրիկին արժանաւայել պատիւներ ընծայելու համար:
Այդ ցուրտ և անձրևոտ օրը, Պողպատի Դար կոչուած վայրէն մին-
չև Խրիմեանենց տուն, փողոյները խոնուած էին բազմահազար
ժողովուրդով: Երեկոյ էր արդէն երբ Հայրիկը Քաղաքամէջէն ձիով
հասաւ Պողպատի Դարը, ուր Վարազայ վանքի միաբաններ, ու-
սուցիչներ, աշակերտներ, Վանի Հայոց Արամեան և Աեծրուկեան
ընկերութեանց ամբողջ անդամներ, բահանայական դասը և Յան-
կոյսների դպրոցի աշակերտութիւնը գիմնասրտութեան եկած էին:
Մտնելով երգերով և «կեցցէլ»ներով Հայրիկը առաջնորդեցինք զէ-
պի իւր հայրենի տունը: Նա մտաւ այն խոնարհ ու պարզ սեն-
եակը, ուր անցուցած էր իւր մանկութիւնն ու երիտասարդու-
թիւնը: Ազգականներ, բարեկամներ, դրացիներ և հին ընկերները
լիցուեցան սենեակը, ուր շարժուելու տեղ չը մնաց: Մեր ուսու-
ցիչ Դաւիթ Շաքարեանը „Հրաւիրակ Արարատեան“ի ոճով գրած

էր բարի պալուստի գեղեցիկ ուղերձ մը, որ կարդաց ու նուիրեց Հայրիկին. Թէն Հայրիկը յոգնած էր, բայց մինչև լոյս չը քնացաւ, վասն զի ներկաները երգերով, զրոյցներով, հին⁶⁷ ու նոր ուրախ և տխուր յուշերով հաճոյք պատճառեցին անոր:

«Այսպէս ահա, առաջին անգամ ըլլալով, ես ծանօթացայ Հայրիկի հետ և առիթ ունեցայ տեսնել այն սենեակը, ուր կ'ապրէր ու կ'աշխատէր Վասպուրականի Արծիւը:

«Այդ սենեակը միջակ մեծութեամբ, հողաշէն և հնաձև սենեակ մըն էր, ցած առաստաղով և արևահայեաց, երկու փայտաշէն պատուհաններով, որոնց փեղկերը ապակիի փոխարէն պատուած էին ձէթոտած թուղթով. Լոյսը այդ թուղթերէն ներս կը թափանցէր և խորհրդաւորութիւն մը կուտար Մեծ Հայրենասէրի կացարանին. Սենեակի ճակատի պատէն կախուած էին Հայրիկի վարդապետութեան առաջին տարուայ խահուէագոյն, մեծադիր նկարը*) և ազդային, պատմական դէմքերու պատկերները. Պատերու մէջ կային չորս պահարաններ (տոլապ) որոնց մէջ շարուած էին Հայրիկի մատենադարանի հարիւաւոր գիրքեր. Գետնի վրայ զրուած էր ցած, փոքրիկ սեղան մը, որուն առջև նստելով Հայրիկը կը կարդար ու կը գրէր, անդադար ծխելով և սուրճ խմելով:

«Հայրիկը ճաշի ժամանակ, ամէն օր կ'ուտէր իւր այնքան սիրած թանապուրը. Անոր ճաշը շատ պարզ էր, իսկ սեղանակից հիւրերն անպակաս: Ծաշէն յետոյ ձի կը նստէր ու պտոյտի կ'երթար մօտակայ գիւղեր և դաշտեր. Բնութեան սիրահար էր նա, դաշտի, հողի, աշխատանքի երկրպագու մը, որ միշտ ազատ և բացօդեայ կեանք կը սիրէր»:

Մարկոս Նաթանեանը**) իմ խնդրանքով, Հայրիկի մասին, 1937-ին գրեց իւր յուշերը, որոնցմէ կը քաղեմ այս մասերը:

*) Խրիմեանը 1860-ին երբ Թիֆլիս այցելեց, լուսանկարիչ Համադասպ Մամիկոնեանը հանեց անոր փոքրադիր լուսանկարը, որ յետոյ մեծ գիրքով լոյս տեսաւ վիմատիպով և հազարներով օպառեցաւ Գովկասի մէջ:

**) Ծնած է ի Վան 1862-ին: Նախնական ուսումը իւր հայրենի քաղաքին մէջ ստանալէ յետոյ ինքնաշխատութեամբ ձեռք կը բերէ ժամանակին պահանջած զարգացումը և 1877-էն մինչև այժմ, ամբողջ 50 տարի, անդադար, իբրև կրթական և գրական գործիչ ծառայած է Հայութեան՝ Վանի, Մուշի Գ. Պոլսոյ

«Իբրև հայրենակից մանաւանդ, իբրև մէկ տարիէ աւելի իր ձեռքին տակ Վանայ իր առաջնորդութեան օրով, Առաջնորդարանին դիւանապետ առիթ ունեցած եմ ճանչնալ զայն աւելի մօտէն ինչպէս զինքը տեսած եմ Կ. Պօլսոյ մէջ ալ և հետեւած եմ իր կեանքին փուլերուն:

«Քանի Խրիմեանի համբաւ ու անունը տարածուեցաւ Ազգին մէջ այնչափ ալ Հայրիկ մականունը ընդհանրացաւ: Բայց ամենամեծ մղում ստացաւ այդ տիտղոսին ծաւալումը այն ատեն երբ վանեցի ուսուցիչ Հայրապետ Ճանիկեանը հեղինակեց „Հայրիկ, Հայրիկ եւ Հայրենիք“ երգը, որ գլխաւոր առիթն եղաւ Խրիմեանի Հայրիկ պատուանունին այդքան ընդհանուր կերպով տարածուելուն:

«Հայրիկի անխառնութիւն, մաքուսութիւն եւ անճահաւիրութիւնը հանրածանօթ իրողութիւններ են:

«Ինչպէս յայտնի է Խրիմեանը ամուսնացած էր Նախապէս և կնոջ մեռնելէ ետքը վարդապետ ձեռնադրուած էր: Մինչև իր խոր ծերութիւնը ընտանեկան շատ քաղցր յիշատակներ ու սիրալիր կապեր պահած էր իր հանգուցեալ կնոջ ազգականներուն և պարագաններուն հետ՝ իր մօտ 6 տարի վերջին բնակութեանը ժամանակ Վանայ մէջ: Գրեթէ շարաթ անգամ մը կ'այցելէր իր ծերացեալ քենիին (որուն թոռն է իմ կինը) և ժամերով հոն կ'ենալով տան փեսայի զգացած վայելքը ունենալ կը կարծէր և կը սփոփուէր: Նոյնպէս կ'այցելէր իր բոլոր հին ազգականներուն և կը նորոգէր անոնց հետ հին քաղցր յիշատակներ: Բաց աստի կ'ընդունէր իր տուն ամէն դասակարգի այցելուներ, որոնց հետ կը տեսնէր: Բայց վերին աստիճանի ընտանուլթեամբ ու պարզութեամբ իբրև մտերիմներու և իր նախկին կեանքին հին ընկերներու: Փոխա-

և այլ վայրերու մէջ: Տաճկական բնութեանց—բանտ և աքսոր—մրուրը քամելէ յետոյ հաստատուեցաւ Կ. Պօլիս, ուր տասնեակ տարիներ ազգային զըպրոցներու մէջ պաշտօնավարեց, աշխատակցելով նաև Կ. Պօլսոյ թերթերուն, պատմական և ուղեգրական յօդուածներով: 1925-ին Կ. Պօլսէն անցաւ Փարիզ, ուր ղժբախտութիւն ունեցաւ տեսնելու մահը իւր երիտասարդ Անուշաւան զաւակին: Այժմ կ'ապրի Փարիզ և Սանտսբեան ժողովրդական համալսարանի դասախօսներէն մէկն է: Մարկոս Նաթանեանի մանրամասն կենսագրութիւնը պիտի երևայ իմ «Վասպուրա՛յանի Գրական Մշակներ»-ու մէջ:

դարձաբար ինքն ալ կ'այցելէր անոնց, խոնարհելով ամէն կարգի խեղճ տունիւր և խրճիթերը մտնելով սիրողաբար:

«Իբրև Առաջնորդ, իբրև Վարազայ վանահայր և իբրև Սովետաց Գանձնաժողովի նախագահ՝ ունեցած պաշտօնական ու հանրային զբաղումներէն դուրս՝ Հայրիկը, ուր որ երթար կը յորդորէր, կը քարոզէր, որ երիտասարդութիւնը պանդխտութեան չը դիմէ, այլ միմիայն կապուի իւր հայրենիքի հող ու ջուրին և վառ պահէ ընտանեկան տունն ու օճախը: Այս նպատակով ալ Հայրիկը կը համոզէր ծնողները, որ ամուսնացնեն իրենց զաւակները, անոնց «ոտքերը կապել» հայրենիքի և ընտանիքի հետ: Եւ առաջին օրինակը իր տունէն տալով ամուսնացուց իր եղբորորդին Խորէն Խրիմեանը հարս քերելով անոր՝ խիստ խոնարհ, բայց խիստ պարկեշտ ընտանիքի մը մէկ աղջիկը, որ Վանայ մէջ առաջին ուսեալ օրիորդն էր: Եւ օրինակ ըլլալու համար ուրիշներու՝ առաջին անգամ ինքը առանց քօղի և բոլորովին բաց գլուխով ու երեսով կենալ հրամայեց հարսին թէ պսակի ատեն, թէ տանը մէջ, թէ եկեղեցին, թէ փողոցներու մէջ և թէ ամէն տեղ առհասարակ: Հրամայեց նաև խօսիլ համարձակ ինչպէս իրեն հետ, նոյնպէս տագեր հետ և ամէն ազգականի ու բաթեկամի հետ: Մինչդեռ անկէ առաջ հարսերը գլուխին քօղով ծածկած կը կենային եկեղեցին պսակի ատեն, նաև տուններու մէջ և չէին խօսեր էրկան պարագաներուն հետ: Հայրիկին տուած կնոջական ազատութեան այս առաջին օրինակը կամաց կամաց ընդհանրացաւ Վանայ մէջ: Ամուսնութիւնները բազմացնելու համար Հայրիկին թափած քանքեր ու բրած յորդորներն ալ ապարդիւն չը մնացին:

«Հայրիկը շատ կը սիրէր ձի նստիլ և աստ ու անդ երթնեկել, գլխաւորապէս իր տունէն երթալ քաղաքը, մինչև Առաջնորդարանը և դառնալ: Նոյնպէս յաճախ կ'երթար Վարազայ վանքը և կը դառնար տունը նոյն օրն իսկ: Երբէք կամաց չէր քալեցներ ձին, այլ յրեթէլ քառասորակ վազցնելով միշտ: Իր մեծագոյն հաճոյքը ձին վազցնելու մէջ կը գտար: Արդէն նշանաւոր ձիավորժ էր: Իր սպիտակ, պեղեցիկ ձին ալ շատ հլու և բնտել էր իրեն: Ամէն անգամ, որ այդպէս սրարշաւ կ'ունցնէր Վանայ հռչակաւոր Այգեոստանի ծառազարդ շուքերու տակէն, հարթայատակ փողոցնե-

րու մէջէն, Հայ, Թուրք, քիւրդ, ասորի պատկառանքով բարեի կը կենային, իսկ ինքը ձեռքի բարե մը տալով կը սուրար արագընթաց, Ամեն ազգի տղարները կը կենային նոյնպէս իր ճամբուն և երջանիկ կը համարէին զիրենք հիմէ ձեռքի բարե մը ստանային Հայրիկէն:

«Հայրիկը հագեկան մեծ վայելք մը կը զգար եկեղեցիները բարոզելով ու դպրոցական, լսարանական հանդէսներու նախագահելով ու ըստ պատշաճի խրատականներ խօսեցելով, Թէ եկեղեցիներէ և թէ վարժարաններէ մեկնած ատենը ահագին բազմութիւն մը կը թափէր վրան և կ'ուզէր իր ձեռքը համբուրելու պատիւն ունենալ»:

Կովկասահայ մտաւորականներէն Տիգրան Փիւումեանը — որ 1882—85 թուերուն Վանի մէջ իբր կըթական գործիչ յայտնի էր — Խրիմեանի ներքին կեանքի մասին հետեւեալ տողերը կը գրէ.

«...Երբ մարդոց բաւական է լոկ Հայրիկի խորհուրդը, միջնորդութիւնն ու պաշտպանութիւնը, նա զոհում է նրանց համար իր բոլոր ժամանակը, Արդէն նրա բոլոր մտածումները զրկեալներին ու կարօտեալներին օգնելու համար են. Փոստային օրերին նա չունի մի ազատ ըռպէ մարդոց հետ տեսնուելու. նա գրում է իր անթիւ ու բազմատեսակ նամակներն ու կարդում բազմապատիկ ստացածները, Նրանցից ոչ մէկում չէ կարելի գտնել մէկ տող իսկ, որ վերաբերէր Հայրիկի անձնական օգտին, բարեկեցութեան ու հաճոյքներին. նրանք բոլորն էլ մարդասիրութեան, հարստահարեալներին ու կարօտեալներին օգնելու համար են:

«...Հայրիկը չէ ախորժում պոստուայ վնասակար կերակուրներից և նախադասում է ցամաք հացով միայն կշտանալ. Իսկ դալով ուտիսին արդէն Հայրիկի համար չկայ աշխարհի մէջ այնքան համեղ կերակուր, ինչպէս Թանապուր. Եւ նրա ունեցած բարեկամութիւնը այդ թանապուրի հետ արդէն առածի կարգն է անցել ամէն տեղ. ...Նա շատ քշակիր է և շատ հագուազիւտ բան է, որ նրա հետ ճաշողները կարողանան նրա չափ ուտելով կշտանալ. Նոյն պարզութիւնը նա ցոյց է տալիս նաև խնջոյքներում. նա չէ մերձենում բոլոր կերակուրներին և հաւանածներից մի մի պատառ է վերցնում. Թանապուրից յետոյ նա սիրում է նոյնպէս թէյը և

կանոնաւորապէս գործ է դնում օրն երկու անգամ, որ սովորական չէ Տաճկաստանում:

«Ցերեկւան ազատ ժամերին նա զբաղում է կարդալով ու գրելով: Զրագի տակ երբէք չէ պարապում և աւելի սիրում է գիշերները կանուխ պառկել ու աղօթարանին զարթնել: Բայց լաւ խօսակիցների համար նա չէ խնայում նաև գիշերային ժամեր: Իբրև ընկեր գրուցակից և խօսակից արդէն աննման է Հայրիկ: Նա հագնում է էժանագին և ամենապարզ շորեր: Մինչև որ հագուստը խունանալ չը սկսէ նա հոր չի կտրել տայ, բայց բանն այն է, որ անթիւ կարօտեալներ չեն թոյլ տալիս որ նա մի քիչ մաշէ իւր շորերը: Հայրիկը լաւ ձիավարժ է. նա իր բոլոր ճանապարհորդութիւնները ձիով է կատարում»*):

Գ.

ՎԱՐԱԳԱՅ ԵՐԿՐԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ

Վասպուրականի մեծ սովը Խրիմեան Հայրիկի մտքին մէջ յառաջ բերաւ գեղեցիկ գաղափար մը—հիմնել Եկեղազորժական Վարժարան մը, որ ի վիճակի ըլլար մասնագէտ հոգաբորժներ և գիւղատնտեսներ հասցնել և զարկ տալ հողամշակութեան և ամէն տեսակ գիւղատնտեսական աշխատանքներու:

Խրիմեանը «Վասպուրականի Սովելոց Յանձնաժողով»ին կը կը յայտնէ իւր այս նպատակը, որուն իրագործումը ցանկալի կը գտնէ նաև յիշեալ մարմինը: Խրիմեանը 1880-ի Սեպտեմբերին պաշտօնապէս կը գրէ Գ. Պոլիս, «Հայաստանի Սովելոց Խնամատար Կեդրոնական Յանձնաժողով»ին յայտնելով, որ Երկրագործական Վարժարանը պիտի ունենայ տեսուչ-վարիչ մը, մասնագէտ գիւղատնտես մը և 20 ձրիավարժ աշակերտներ: Վարժարանի տարեկան ծախսը նախատեսուած էր 380 օսմ. ոսկի: Այս գումարէն Խրիմեանը 180 ոսկի կը խնդրէր «Կեդրոնական Յանձնաժողով»էն իսկ

*) Խրիմեան Հայրիկ. Իմ յիշողութիւններից. Գրեց՝ Տիգրան Փիւլմեանց. Թիֆլիս. 1887. Տպարան Մովսէս Վարդանեանի. էջ՝ 52:

200 ոսկին ալ յոյս ունէր Կովկասահայերէն ստանալ.

«Գեղորոնական Յանձնաժողով»ը սիրով կ'ընդունէր Խրիմեանի առաջարկը և կը խոստանար բարոյական ու նիւթական ամէն տեսակ աջակցութիւն ցոյց տալ.

Կը մնար որոշել այն վայրը, ուր պիտի բացուէր «Երկրագործական Վարժարանը»։ Խրիմեանը Վարազայ վանքը կ'ընտրէր իբրև միակ վայրը, որ քաղաքին մօտ էր, ունէր առատ հող ու ջուր և զպրօցական բոլոր յարմարութիւններ.

Եւ ահա 1880-ի Նոյեմբերի սկիզբը Վարազայ վանքին մէջ, Խրիմեանի նախագահութեամբ՝ պաշտօնական հանդէսով մը կը բացուի ԵՐԿՐԱԿՈՐԾԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ, որուն տեսուչ կը կարգուի՝ Խորէն Խրիմեանը.

Հայրիկը Կովկասէն հրաւիրեց մասնագէտ գիւղատնտես մը՝ Նշան Մատաթեանը, որ աշակերտներուն պիտի սովորեցնէր տեսական և գործնական գիւղատնտեսութիւն։ Դպրոցին մէջ ուսուցչական պաշտօն կը վարէին նաև Կարապետ Փիլիպպոսեան, Սահակ Այվատեան (յետոյ եպիկոպոս), Դաւիթ Շաքարեան, Մարտիրոս Տէր Մկրտիչեան (յետոյ քահանայ) և ուրիշներ. Իրապէս, Վարազայ ժառանգաւորացը կը վերածուէր «Երկրագործական Վարժարան»ի՝ վերին հովանաւորութեամբ Հայր Արծիւ Հայրիկի.

Խրիմեանի այս ձեռնարկը բարոյապէս ու նիւթապէս քաջալերեցին ոչ միայն Կ. Պոլսոյ ալ և Կովկասի հայերը. Վանի ռուսական հիւպատոս Կոստանդին Կամսարականը անձնապէս 100 օսմ. ոսկի նուիրեց նորաբաց Վարժարանին. Հայրիկն ու Կամսարականը Վանի Հայ հարուստներէն յօգուտ Վարժարանի, հանգանակեցին 250 ոսկի. Խրիմեանը՝ իբրև նախկին Պատրիարքի՝ պետութենէն ստացած իւր 25 ոսկի ամսական ռոճիկներն ալ կը յատկացնէր Վարազայ վարժարանին.

Դործը յաջողութեամբ կ'ընթանար. Խրիմեանն ու Մատաթեանը կ'որոշեն Վարժարանի համար բերիլ տալ հերկելու, հնձելու, կալսելու, խոտ ու յարդ մանրելու մեքենաներ և երկրագործական ու գիւղատնտեսական անհրաժեշտ գործիքներ. Խրիմեանը նամակներով կը դիմէ Մարսէյի, Վիեննայի և Մանչեսթրի գաղութներու ազգայիններուն խնդրելով, որ Վարազայ «Երկրագործական Վար-

ժարանքին մերենաներ նուիրեն: Մանչեսթրի Հայ վաճառականները հնձելու ընտիր մերենայ մը կը նուիրեն: Վանեցի մեծանուն բարերար Մկրտիչ Սանասարեանը երկու տարի 1000-ական բուբի վճարեց գիւղատնտես Մատաթեանին իբր տարեթոշակ: Ղզլարցի գրասէր բարերար Յովսէփ Իզմիրեանցը 50՝ իսկ Փոթի քաղաքի վաճառականներէն Կարապետ Պոպովն ալ 60 ոսկի նուիրեցին «Երկրագործական Վարժարան»ին, որը գոյութիւն ունեցաւ միայն 3 տարի — 1 նոյեմբեր 1880 — 31 Հոկտեմբեր 1883 — երբ Վարժարանը երկրագործական-գիւղատնտեսական ըլլալէ դատրեցաւ և նորէն շարունակուեցաւ իբր Վաքաֆայ «Ժառանգաւորաց Վարժարան»:

Երեք տարուայ ընթացքին «Երկրագործական Վարժարան»ին մէջ տեսական ու գործնական գիւղատնտեսութիւն սովորեցան 30 աշակերտներ, որոնք թէն որոշ մասնագիտութիւն մը չը կրցան ձեռք բերել, բայց գաւառներու մէջ յաջողեցան հողամշակութեան և գիւղատնտեսութեան արդիւնաւոր միջոցներ գործադրել: «Երկրագործական Վարժարան»էն մասնաւորապէս օգտուեցաւ Վարապայ վանքը — Վասպուրականի Վեհետիկը:

Գիւղատնտես Մատաթեանի գեկավարութեամբ, վարժարանի սաներն ու վանքի հողագործները խնամքով կը մշակէին վանքի հողերը: Հացահատիկներու, ընդեղէններու, բանջարեղէններու մշակութիւնը շատ մեծ արդիւնք կուտար վանքին: Ծառամշակութիւնն ալ իր կարգին զարգացաւ Վարապայ մէջ: Երեք տարուայ ընթացքին վանքի այգիներու մէջ և շրջակայքի հարիւր հազարաւոր ծառատունկներ մշակուեցան: Վանքի արևմտեան դարպասի առջև տարածուեցաւ արհեստական ընդարձակ անտառ մը, որ բնական, հիասքանչ տեսարան մը կ'ընծայէր Արծուարոյն Վարապին: Խրիմեանն անձամբ կը մասնակցէր այդ գիւղատնտեսական աշխատանքներուն, կ'երթար գոթանաւորներու մօտ և մաճկալի ձեռքէն մաճն առնելով արտ կը վարէր, հնձող մերենայի վրայ նստելով արտ կը հնձէր, ծառ կը տնկէր, ճամբաներ շինել կուտար, բահը ձեռքին՝ ածու կը ջրէր, ջրաղացներու, առուներու, աղբիւրներու ջուրերը հաւաքել կուտար լճակներու մէջ: Մէկ խօսքով Վարապայ վանքի ամէն տեսակ գիւղատնտեսական աշխատանքներուն գործօն մասնակցութիւն ցոյց կուտար, կը յոգնէր, կը տանջուէր և

ապա հօտաղ մշակներու հետ, բաց դաշտի մէջ, արեւին տակ, առուններու ափին նստելով թանապուր կամ մածուն կ'ուտէր:

Վարագայ մէջ զարգացած էր նաև կաթնատնտեսութիւնը: Հին սուանդութիւն մը կ'ըսէ թէ Վարագը այնքան շատ ոչխար ունէր, որ Վերին Վարագէն մինչև Նիրքին Վարագ՝ կաթը խողովակներով կը հոսէր: Ոչխարաբուծութիւնը Վարագայ վանքի տնտեսական ամենամեծ ձեռնարկներէն մէկն էր: Վանքի այս հարուստ և բազմատեսակ տնտեսութեան շնորհիւ ապահովուած էր նաև «ժառանգաւորաց Վարժարան»ի գոյութիւնը: Վարագը, Լիմ և Կոուց Անապատներու նման, խստակեաց, ճգնաւորական կեանքի, աղօթքի և աշխարհուրացութեան վանք չէր, այլ աշխատանքի, կենսունակութեան և դաստիարակութեան կեդրոն մը, որուն բարոյական ու տնտեսական ամէն տեսակ գործերու մէջ կ'արձանանար Խրիմեանը՝ իբրև վանահայր, ուսուցիչ և սեղծագործող աշխատանքի ղեկավար:

Վարագայ «Երկրագործական Վարժարան»ը իւր եռամեայ կարճատև գոյութեամբ, այնքան մեծ դեր կատարեց վանքի տնտեսութեան զարգացման մէջ, որ տասնեակ տարիներ շարունակ, մինչև մեր օրերը, միշտ ձեռնարկներ եղան և անգամ մեծաքանակ գումարներ տրամադրուեցան կեանքի կոչիլ այդ վարժարանը:

Խրիմեանը որքան որ անտնտես, անհաշիւ և անփոյթ էր իւր անձնական կեանքի և ապրուստի վերաբերմամբ, ընդհակառակն նա շատ ուժեղ կերպով կը պաշտպանէր ժողովրդական տնտեսութեան զարգացումը և ամէն կերպով կը ջանար, որ ժողովուրդը կապուի մանաւանդ հողամշակութեան արդար և սուրբ աշխատանքի հետ: Այս նպատակին հասնելու համար էր, որ նա բացաւ Վարագայ «Երկրագործական Վարժարան»ը և մինչև իւր մահը հողին փառքն ու հացին երգը բանահիւսեց, Հայ մշակ, շինական ժողովուրդին նուիրելով իւր հոյակապ գլուխ գործոցը՝ «Պապիկ եւ Թռնիկ»ը:

Վարագայ «Երկրագործական Վարժարան»ի եռամեայ, կարճատև գոյութիւնը ցաւ կը պատճառէր ոչ միայն Խրիմեանին, այլ և Սովետից Կեդրոնական Յանձնաժողովին որ կը գրէր:

«Արդարև տխրութեամբ կը յիշատակէ Յանձնաժողովս, թէ այն երկրագործական վարժարանը՝ որուն զարգացման և յաջողութեան

համար այնչափ անուններ և պարագայներ զրաւական էին, և յորս վստահացեալ ինքն ալ եռանդեամբ գործոյն ձեռնարկեց. և ապագային ընդհանուր օգտին համար մասնաւոր զոհողութիւններ չխնայեց, այսօր ոչ ևս է. Ամեն. Խրիմեանի խնայողական փորձերն, թողականութիւնն և նոր միջոցներու գործադրութիւնն ալ այդ վտանգը չկարացին արգելադրել: Մեղադրանաց զննութիւններն իսկ թերևս մեղադրելի են սակայն թէ վարժարանին տեսչութիւնն և թէ հոգաբարձական ուսուցչութիւնն զերծ չեն կրնար մնալ ձախողութիւն պատասխանատուութենէն» (Տեղեկագիր. էջ՝ 106):

Գ.

ՀԱՅՐԻԿ՝ ԴՊՐՈՑՆԵՐՈՒ ՀԻՄՆԱԴԻՐ ԵՒ ՀՈՎԱՆԱԻՈՐ

Խրիմեան Հայրիկը իւր պատրիարքութեան չատեն, իր հայրենակից մեծանուն բարերար Մկրտիչ Սանասարեանէն խնդրած էր, որ Վանի մէջ հիմնել տայ աղջկանց յատուկ դպրոց մը: Սանասարեանը սիրով ընդունած էր Խրիմեանի խնդիրը: Եւ ահա 1870-1871 թուերուն, Սանասարեանի զրամական օժանդակութեամբ, Վանի մէջ կը բացուի Ս. Սանդիսեան անունով աղջկանց դպրոցը՝ բարոյական հովանաւորութեամբ Խրիմեանի և հսկողութեամբ վանեցի Վ. Պապիկեանի, Փէհրիզեանի, Գ. Գափամաշեանի, Նշան Շիրաւանեանի և այլոց: Դպրոցին աւագ ուսուցիչ կը Նշանակուի Խրիմեանի գործակից և «Արծուի Վասպուրական» երբեմնի ղեկավար Դիոնէսիոս Քահանայ (Մանուէլ) Արտամետցեանը, որուն Հայրիկը մասնաւոր նամակով մը կը գրէր—«Ձեզ կը յանձնեմ Ս. Սանդիսեան օրիորդաց ուսումնարանի փափուկ պաշտօնն, թէև տակաւին խոպանացած մի երկիր է Վան, սակայն մեծ յոյս ունիմ ձեզ վրայ, որ խոփն ու ձեռնը պիտի պեղէ, պիտի հերկէ ու մշակէ մեր հայրենիքի ապառաժոտ հողն...»:

Ս. Սանդիսեան դպրոցը նախ չ'ունէր իւր սեփական շէնքը: Դպրոցին բացումը կատարուեցաւ Ստեփան Մանօղեանի տան մէջ, ետոյ տեղափոխուեցաւ Այգեստանի Խաչ Փողոց՝ Մարիկեանենց տուն, և ապա Աճէմեանենց և վերջապէս Բազիկեանենց տունները.

մինչև որ Խրիմեանը յաջողեցաւ Սանտսարեանէն 2000 ռուբլի դրամ ստանալ և 1884-ի ամրան կառուցել տուաւ Ս. Սանդիստեան վարժարանի սեփական շէնքը, Նորաշէնի եկեղեցոյ մօտ, բարձրադիր և օղասուն վայրի մը վրայ, պարտէզով և առունհերով զարդարուած շրջաբակի մը մէջ։ Սանտսարեանը 10,000 ռուբլի գումարի մը տուկոսն ալ յատկացուց դպրոցի կրթական ծախսերուն։

Ս. Սանդիստեան դպրոցի սանուհիները, ղեկավարութեամբ Տիկ. Իսկուհի Խրիմեանի, Վանի մէջ հիմնեցին «Վանուհեաց Ընկերութիւնը»*) որուն գլխաւոր նպատակն էր իգական սեռին մէջ տալ ըստ իր անհատական և դաստիարակութիւն։

Վանի մէջ, 1880-ական թուերուն, տղայոց յատուկ մօտ տասնազգային և մասնաւոր դպրոցներ կային, մինչ աղջկանց համար միայն Ս. Սանդիստեան վարժարանն էր, որ չը պիտի կրնար հարկւրաւոր աշակերտուհիներ ընդունիլ։ Այս պահանջին մասամբ գոհացում տալու համար, Խրիմեանը կը ձեռնարկէ իգական սեռին յատուկ երկրորդ դպրոցի մը հիմնարկութեան։ Եւ ահա 1883-ին Հայրիկը իրենց տան կից Մանասէրենց տունը դրամով կը գնէ, քանդել կուտայ և ժողովրդական հանդէսով կը կատարէ դպրոցական շէնքի մը հիմնարկէրը։ Կարճ ժամանակի մէջ կը վերջանայ շէնքին կառուցումը։ Հայրիկը կը կատարէ դպրոցի բացման հանդէսը և կը յայտնէ, որ իգական սեռի դաստիարակութեան պիտի ծառայէ այս շէնքը «Գայիւսնեան Վարժարան» անունով։ Դպրոցին ուսուցչական անդրանիկ խումբ կը բաղկանար հետեւեալներէ — Աւետիս Բահանայ Շաղօեան (Նշիկ Երէց), Արիստակէս և Վրթանէս Ախիկեաններ, Գէորգ Շաքարեան (յետոյ քահանայ), Գրիգոր Բօգիկեան, Եղիսաբեթ Գօնդակչեան, Մարինէ և Սրբուհի։

Այս դպրոցը քանի մը տարի յաջողութեամբ կը շարունակէ

*) Տաճկական բռնապետութեան տարիներուն՝ այս ինչպէս նաև ուրիշ բազմաթիւ ընկերութիւններ լուծուեցան։ Օսմանեան Սահմանադրութենէն յետոյ, 1908-ի աշնան, այս ընկերութիւնը՝ «Վանուհեաց Միութիւն» անունով նորէն գործի անցաւ և արդիւնաւոր աշխատանք կատարեց մինչև Վասպուրականի 1915-ի յուլիսեան մեծ զարկը՝ ղէպի Աովկաս, ուր յիշեալ Միութիւնը ձեռագործի արհեստանոցներ հաստատեց Երևանի և Թիֆլիսի մէջ։ «Վանուհեաց Միութիւն» լուծուեցաւ ըղչեկներու իշխանութեան օրով 1921-ին։

իւր գոյութիւն մինչև որ ծխական ազգային դպրոցները ունեցան նաև իգական սեռին յատուկ բաժիններ:

Խրիմեանը 1880-ին նորոգել տուաւ նաև Վարազայ «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ի իւր հիմնած նախկին շէնքը, որուն փոխարինեց լուստօր դասարաններով, ննջարաններով, պարտէզով և գիշերօթիկ վարժարանի մը յատուկ յարմարութիւններով օժտուած դպրոցը, որ մօխրակոյտի վերածուեցաւ տաճիկներու ձեռքով 1916-ի Ապրիլին, Վանի հերոսամարտի օրերուն. Հայրիկի թոյլտրուութեամբ «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ի շէնքին աւելի հիմնաւոր վերանորոգութեամբ զբաղուեցաւ նաև Վանի Առաջնորդ (1886—89) Գրիգորիս Եպիս, Ալեաթեանը (Թուչնիկ):

Վարազայ վանքին մէջ, 1882-ի ամբան, Խրիմեան պաշտօնական խնջոյք մը սարքեց. Հրաւիրուած էին Վանի կուսակալ Զրօտրալի Հասան Փաշան, ռուսական, անգլիական և պարսկական հիւպատոսներ, պետական կարգ մը պաշտօնեաներ և Հայ եկեղեցական ու աշխարհիկ կարևոր անձեր. Չորս հոգիէ բաղկացեալ նուագախումբը (փող փշողներ) բազմաթիւ ազգային և հայրենասիրական երգեր նուագեց, Հասան Փաշան — այդ հին աղուէսը — Հայրիկի դիւրայոյզ խառնուածքին ծանօթ ըլլալով, նուագողներուն կ'ըսէ.

— Խրիմեան էֆէնտիներն շարքիսի սէօյլէյին (երգն ըսէք):

Նուագողները ձէն ձէնի կուտան և ազգու, խորին զգացմունքով կ'երգեն «Հայրիկ Հայրիկ, բո Հայրենիք» երգը: Ուրախ դէմքերը թախիծով կը պատուին, մինչ Հայրիկը գլխահակ կուլայ, իսկ Հասան Փաշան քմծիծաղը դէմքին, հոգեպէս կը հրճուի...

Վանի Այգեւտանի մէջ աղջկանց յատուկ դպրոցներ ունենալու ծրագրով տոգորուած Խրիմեանը 1881-ին, ի Գաղաքամէջ, Ս. Վարդան եկեղեցոյ բակին մէջն ալ հիմնել տուաւ օրիորդաց «Շուսանեան Վարժարանը»:

Այս բոլորէն յետոյ, Հայրիկը Վանի բոլոր դպրոցներու վրայ կը գուրգուրար և ցոյց կուտար իւր բարոյական աջակցութիւնը. Յաճախ կ'այցելէր դպրոցներ և քաջալերանք ու յորդոր կը կարգար ուսուցիչներուն և աշակերտներուն. Դպրոցական, կրթական գործի ընդհանուր ղեկավարն ու հովանաւորը Հայրիկն էր, որ անկեղծութեամբ, ինքնաբերաբար կը խառնուէր նաև դպրոցներու

ներքին գործերուն, որոնց պաշտօնական մարմիններն ու վարիչները անսահման ներողամտութեամբ և որդիական սիրով թոյլ կուտային, որ նա իւր հայրական կարգադրութիւններ մտցնէր դպրոցական ներքին կեանքի մէջ. Հայրիկը կ'այցելէր նաև վանքերու դպրատուններն ու գիւղական դպրոցները, որոնց բոլորին ալ ցոյց կուտար իւր բարոյական ու նիւթական աջակցութիւնը.

Ժողովրդական դաստիարակութեան ջահակիր և նախանձախնդիր նոյն Խրիմեանն էր դարձեալ, որ հրապարակ իջած էր հովանաւորելով ու ղեկավարելով կրթական ընդհանուր գործերը՝ Վանի և շրջակայ գաւառներու մէջ, մինչ անդին, Աղթամարի Խաչատուր Կաթողիկոսը վանքերու ախոռներն ու մարագները կը նորոգէր, անտիս առնելով իւր թիմի Հայ գիւղացիութեան մատաղ սերունդի դաստիարակութեան գործերը.

Ե.

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿՆ ՈՒ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՈՍԿԵԴԱՐԸ

Խրիմեանի գործունէութիւնը Վան-Վասպուրականի մէջ երկու կարևոր և ցայտուն շրջաններու կը բաժնուի.

Ա. Վարազայ վանքի վանահայրութիւն և «Արծուի Վասպուրական»ի խմբագրութիւնը՝ 1856 Հոկտ.—1862 Օգոստոս.

Այս վեցամեայ շրջանը,—որ Վան-Վասպուրականի հայոց ազգային, գրական և կրթական Վերածնունդը կ'արձանացնէ—մանրամասնօրէն ներկայացուցինք (էջ՝ 228 — 322).

Բ. Վասպուրականի Առաջնորդութիւն, «Սովկոյց Յանձնաժողով»ի նախագահութիւն և ազատ գործունէութիւնը՝ 1879 Նոյեմբեր — 1885 Ապրիլ.

Այս վեցամեայ շրջանը շարունակութիւնն է առաջին շրջանի և այս երկուքը միացած կը կազմեն տասներկու տարիներու ժամանակամիջոց մը, որուն մէջ Խրիմեանը իւր ազգանուէր և արդիւնաւոր գործունէութեամբ կրցաւ կերտել Վասպուրականի հայոց ազգային, գրական, կրթական եւ յեղափոխական կեանքի վերածնունդն ու ոսկեդարը. Մօտաւոր գաղափար մը կազմելու համար

Վասպուրականի Ոսկեդարի—[Ժող ներուի ինձ այսպէս կոչել—մասին, [Ժուռցիկ ակնարկ մը նետենք այն դէմքերու վրայ, որոնք Խրիմեանի գործակիցներ, աշակերտներ և հետևողները հանդիսացան և շարունակեցին իրենց Մեծ Ուսուցչի Մեծ Գործը երեսուն տարիներու ընթացքին—1857—1887—և ապա սերունդէ սերունդ, ժառանգաբար, մինչև մեր օրերը:

ՎԱՆ-ՎԱՍՊՈՒՐԱԳԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ինքնուրոյն և իւրայատուկ տեղ մ'ունի Հայոց գրականութեան պատմութեան մէջ: Մայր Հայրենիքի սրտին՝ Վասպուրականի մէջ, Վանի գեղաժիծադ ծովակի ափին, Վարազայ երկգագաթ լեռան լանջին վրայ հաստատուած Արծրունեաց Արծուաբոյն Վարազայ վանքէն իւր [Թևերը [Ժափահարելով կը սլանար. «Արծուի Վասպուրակամ» ամսաթերթը, որուն հայրենախօս խմբագիր Մկրտիչ Վարդապետը—Խրիմեան Հայրիկ—Վանի բնաշխարհիկ գրականութեան հիմնադիրը կը հանդիսանայ. «Արծուի Վասպուրական» թերթը դարձաւ գաւառական գրամշակներու հաւաքարանը. Հետզհետէ ի յայտ եկան գրական և կրթական հետևեալ դէմքերը:

Գաբիէ Վարդապետ (ապա Եպիսկոպոս) Մուսնձեանց, հայրենախօս բանաստեղծ, ազգագիր, բանահաւաք, քարոզիչ, Հայաստանի ուղեգիր, որ իւր անուշ ու ներդաշնակ ոճով գրեց և հրատարակեց՝ «Մանանայ», «Թորոս Աղբաւ» (երկու հատոր), «Համով-Հոտով», «Գրոց Բրոց», «Հնոց Նորոց», «Շուսան Շաւաւեայ» և այլ հայրենաշունչ հատորներ:

Երեմիա Եպիսկոպոս Տէր Սարգսեան-Տէվկանց, Հայաստանի ճամբորդ, որ ազգաշունչ ոճով մը գրեց ու հրատարակեց «Հայրենասիրութիւն Հայոց» հատորը:

Արիսակէս Վարդապետ Տէվկանց, ժողովրդական բառ ու բանի սիրահար գրամշակ մը, որ լոյս ընծայեց «Պանդուխտ Վանցի» և «Հայերգ» գիրքերը:

Ղեւոնդ Վարդապետ Փիրալէմեան, բովանդակ Հայաստանը ոտքի տակ տուաւ, [Ժափառական ու չարատանջ կեանք մը վարեց և հաւաքեց տասնեակ հազարաւոր Հայ գրչագիրներու պատմաբժէք յիշատակարանները, որոնց մէկ մասը լոյս ընծայեց «Նոստր Հայոց» անունով: Գրած է նաև «Ճանապարհորդութիւն ի Մայր Արու»

գիրքը և «Զորս Ընկերք» ճամբորդութիւն մը Վանէն՝ Կ. Պոլիս։ Ունէր բազմաթիւ անտիպ ձեռագիրներ։

Սեդրաք Տէվլիանց, որ գրեց «Շահէն ի Սիպիր» ազգայնական վէպը և «Վառարանի մը կայծեր» բանաստեղծական զգայուն ոճով գրքոյկը։

Արսէն Վարդապէս Թոխմախեան, Գրիգոր Արծրունիի «Մշակ»ի աշխատակից և հեղինակ՝ «Հայրենիքի պահանջներ եւ Հայ գիւղացին» ու «Մասիս լեռների հաւաւային ստորոտները» գրքոյկներու և «Վանի գլուխաւարբաւ բառարանը» (որուն անտիպ, բնագիրը կը գտնուի ձեռքիս տակ)։

Մեսրոպ Քանանայ (ապա շուշտակ վարդապետ) Փափագեան, (հայր՝ Վրթանէս, Վահան և Ներսէս Փափագեան եղբայրներու), հրատարակեց «Պարսիգակ» և այլ գրքոյկներ, կրթական և հասարակական վաղեմի գործիչ։

Պօղոս Վարդապէս Նաթանեան, Հայաստանի ճամբորդ, որ տեղեկագրեց Գաղատիոյ, Նիկամիդիոյ, Սիվրիհիսարի և այլ շրջաններ։ Հրատարակած է իւր տեղագրութիւնները, որոնց մէջ կարևոր տեղ կը գրաւէ «Արսուր Հայաստանի» փոքրիկ հատորը։

Գիւնէսիոս Քանանայ (Մանուէլ) Արամեացեան, Խրիմեանի գլխաւոր գործակից, Դաստիարակ, «Արծուի Վասպուրական»ի փոխ խմբագիր, հեղինակ՝ «Սենեֆերիմայ Արփային Արծունւոյ գաղթականութիւն ի Վասպուրականէ» և այլ թատերական ողբերգութեանց։ Թողած էր պատմարժէք անտիպ ձեռագիրներ։

Մեսրոպ Քանանայ (Հայրապէս) Ճանիկեան, «Հայրիկ Հայրիկ, քո Հայրենիք» երգի հեղինակը, քաջ հայկաբան, վաղեմի ուսուցիչ և հմուտ բարոյիչ, որ ունէր ձեռագիր արժէքաւոր ուսումնասիրութիւններ։

Աւեսիս Քանանայ Շադօեան, դաստիարակ, հեղինակ՝ «Ժուռ-կունդամեռ», «Գող Մժսօ» և այլ կարգ մը ժողովրդական կեանքի պատկերները նկարապրող գիրքերու։

Ղեւոնդ Քանանայ Շիրօեան, հեղինակ՝ «Անխօս Մարգարիթ» գրքոյկի։ Ունէր անտիպ ձեռագիրներ։

Տիգրան Ամիրճանեան, թատերագիր, բանաստեղծ և դաստիարակ։ Հեղինակած ու հրատարակած է «Ուսեալ Պանդուխտ»

ողրերգութիւն, «Մամունջ» բանաստեղծական ժողովածոյ, «Կիկո-Մրօ» գաւեշտ և այլն. «Պանդուխտ Վասպուրականցի» և այլ ժողովրդական երգեր անոր գրչէն ելած են:

Մանուէլ Անանեան, գերմանական բարձրագոյն կրթութեամբ օժտուած լեզուաբան, որ գրած է «Վանի գաւառաբարբառը», երբեմն խմբագրած է «Արծուի Վասպուրական» թերթը, աշխատակից Արգար Թովհաննիսեանի «Փորձ» պարբերաթերթին (Թիֆլիս) մանկավարժ և հմուտ հեղինակ:

Խորէն Խրիմեան, մանկավարժ և բանաստեղծ, լոյս ընծայած է «Հայրենագիտութիւն» անունով գրքոյկներ, Վարագայ «Ժառանգաւորաց» տեսուչ:

Մանուէլ Կ. Միւրախուրեան, վաղեմի դաստիարակ, Հայաստանի ճամբորդ և հեղինակ՝ «Նկարագրական Ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տանկաստանի» եռահատոր արժէքաւոր ուսումնասիրութեան:

Գէորգ Շէրեմց, ուսուցիչ, բանահաւաք և բանաստեղծ: Հեղինակ «Վանայ Սագ» (երկու մաս), «Մրժի Թարգման», «Մերավայրեր» և «Մի գիտե՛ր Բաղէ՛ի բանում» գիրքերու: Ունէր անտիպ գրութիւններ:

Յովհաննէս Բաւադամեան, ունէր իւր սեփական վարժարան, ձայնագրագէտ, հայկաբան և բանահաւաք: Իզմիրեանցի «Սահակ-Մեսրոպեան Յանձնաժողով»ին ներկայացուց «Վանի գաւառաբարբառ բառարան եւ բերականութիւն»: Բազմաթիւ անտիպ ձեռագիրներու մէջ ուշադրութեան արժանի էր «Զրկունի Մէլիւանէն» անունով թատերական ողբերգութիւնը:

Սարգիս Վարժապետ Գնունի, Թիմարի էրէրին գիւղացի, Գէորգ Դ-րդ Կաթուղիկոսի քարտուղարն ու կենսագիրը: Հրատարակած է «Ողբերգութիւն՝ Արէլի», «Ողբերգութիւն Ս. Վարդանանց» և այլ թատերական ու դպրոցական գիրքեր: Ունէր բազմաթիւ անտիպ գրութիւններ՝ մեծ մաս գաւեշտներ և ողբերգութիւններ:

Մաղաֆ Վարժապետ Պլուզեան, վաղեմի դաստիարակ, էջմիածնի «Արարատ» ամսագրի աշխատակից:

Դաւիթ Շաֆաբեան, որ պոլսահայ թերթերու մէջ պատկերացուց գաւառացի պանդուխտներու տխուր կեանքը:

Մկրտիչ Աւետիսեան-Թէրլէմէզեան, Վանի Աւմէնական կուսակցութեան պետը, գրական և կրթական համեստ գործիչ, Աշակերտ՝ Մկրտիչ Փորթուզաւանի:

Համբարձում Երամեան, լուսագուրկ աշբերով այս երիտասարդը 1880-82ին բացաւ իւր սեփական դպրոցը, որ գոյութիւն ունեցաւ մինչև 1915-ի ամառը և տանիկներու ձեռքով այրուեցաւ, Վանի Յուլիսեան մեծ գաղթի ընթացքին, Երամեանը Վան-Վասպուրականի հայոց կրթական պատմութեան ամենահոյակապ և բազմաբղիւն ղէմքը կը հանդիսանայ: Նա իբրև գրամշակ ևս իւր արժանի տեղն ունի Վանի գրականութեան մէջ: Վերջին տարիներս նա գրել տուաւ իւր յուշերը, որոնք կը շօշափեն Վանի ազգային և կրթական շարժումներու յիսնամեայ պատմութիւնը:

Մարկոս Նաթանեան, կրթական բազմավաստակ գործիչ, պատմաբան և գրչի վաստակաւոր:

Խաչիկ Քահանայ Գռուզեան, դաստիարակ, քանդակագործ, բարոզիչ և գրչի մշակ:

Ասոնցմէ զատ Վան-Վասպուրականը տուած է նաև շարք մ'որիշ գրամշակներ, որոնք կապ չ'ունին Վարազայ և Խրիմեանի կերտած գրական ու կրթական շարժման հետ, այսպէս օրինակ.

Մատենադիր և վարժապետ-բահանայ Տէր Յովնան Միրզա Վանադեցի, Լիմ-Անապատի վանահայր՝ հայկաբան և գիտնական Յակոբ Եպիսկոպոս Թօփուզեան, հին վարժապետ, տարեգիր և ձայնագրագէտ Յովհաննէս Քօլօզ, բանի մը գիրքերու հեղինակ՝ Աւանցի Խորէն Եպիսկոպոս Մխիթարեան, հայկաբան Մինրան Ասեմագ, դաստիարակ և դասագիրքերու հեղինակ՝ Եղիազար Մուրաշեան, «Մշակ»ի հիմնադիր-խմբագիր և մեծանուն ազգային գործիչ Գրիգոր Արծրունի, յայտնի վիպասան Վրբանէս Փափագեան, կարգ մը ազգային վէպերու հեղինակ Արմէն Շիսանեան և ղեւ շատեր, որոնց կերտած գրականութիւնը 1890-ական թուերէն մինչև մեր օրերը, երբ սերունդներ յաջորդաբար շարունակեցին:

Այս վերջին քառասունամեակի ընթացքին ի յայտ եկան նաև բազմաթիւ համեստ գրամշակներ:

Յովհաննէս Կուլօղլուհան, Միրայէլ Թէրլէմէզեան, Յովհաննէս Պըլուզեան, Միրայէլ Նաթանեան, Խաչատուր Լեւոնեան, Միհրդատ

Եսայեան, Տիգրան Զիթունի, Միսաք Տէվկանց, Տիգրան Օտեան (Ասօ), Հայկ Տէվկանց, Վահան Նալբանդեան, Լեռ Կամսար, Ռէն, Վէսպէր, Օննիկ Մխիթարեան, Թուշնիկ, Ծերուն Թորգոմեան, Կ. Սիտալ, Ոստանիկ, Օհան-Կարօ և ուրիշ կազմաթիւ սկսնակ երիտասարդ գրիչներ, որոնց անունները մէկ մէկ յիշել երկար պիտ ըլլար:

Ահա եօթանասուն ամեակի մը ընթացքին— 1857—1927— Վան-Վասպուրականի գրական մշակները*), որոնք գրականութեան և մտաւոր ստեղծագործութեան հին ու նոր բազմատեսակ ուղիներու և ճիւղերու մէջ ի յայտ եկան իրենց աշխատանքներով և ընդունակութիւններով, իրենց անհատական, ինքնուրոյն թռիչքներով՝ միակ նպատակ ունենալով ազգին ու հայրենիքին և կամ հանրութեան ծառայելու, օգտակար ըլլալու գեղեցիկ և վսեմ գաղափարը:

Վան-Վասպուրականի հին ու նոր պատմութիւն, ազգագրութիւն, տեղագրութիւն, ժողովրդական անգիր բանահիւսութիւն, ժամանակակից սերունդներու ազգային և հայրենասիրական զգացումներու արտայայտութիւն, քաղաքական, ազատասիրական և յեղափոխական ձգտումներու ցուցադրում, վէպեր, երգեր, անհատական ապրումներ, բանաստեղծութիւններ, և այլն և այլն—սհա այն բոլորը, որոնք հարիւրաւոր հատորներով և հազարաւոր յօդուածներով կը պատկերացնեն Վան-Վասպուրականի մէջ ծնած ու զարգացած գրականութիւնը:

*) Տասներկու տարիներէ ի վեր է, որ—1916-1928—ես առատ նիւթեր հաւաքած եմ Վասպուրականի հին և նոր գրամշակներու և գէմբերու մասին: Այդ նիւթերը—կենսագրութիւններ, անտիպ նամակներ և գրութիւններ, ստորագրութիւններ, թանկարժէք լուսանկարներ, նոր և անտիպ ինքնակենսագրութիւններ, յուշագրութիւններ և այլն և այլն—գասաւորելով կազմած եմ հսկայ հաւաքածոյ մը՝ «ՎԱՍՊՈՒՐԱՅԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ ՄՃԱԿՆԵՐ» անունով: Այս աշխատութեանս մէջ ի յայտ կուգան նաև Վասպուրականի հին և միջնադարեան մատենագիրները, ժողովրդական տաղասացներ, աշուղներ և այլն:

Իմ կոչը—որ 1916 ի Սեպտեմբերին յոյս տեսաւ երեսնի «Աշխատանք» և Թիֆլիսի «Վան-Տոսպ» շաբաթաթերթներուն մէջ—տարիներու ընթացքին արձագանգ գտաւ և շատերն ուղարկեցին ինձ իրենց յուշեր, տեղեկութիւններ, լուսանկարներ, կենսագրութիւններ և այլն «Վասպուրականի Գրական Մշակներ» աշխատութեանս համար: Ամերիկացիական վասպուրականցիներու հայրենակցական միութիւնները և կամ այլ մարմիններ յանձն կ'առնէ՞ն տրդեօֆ հրատարակել իմ այս աշխատութիւնը, որ կը պատկերացնէ մեր երբեմնի շէն ու կենսութեամբ, իսկ այժմ ամայի և աւերակ հայրենիքի գրական, կրթական և ազգային մշակոյթի ընդարձակ պատմութիւնը:

Վան-Վասպուրականի Ոսկեդարի լուսաւոր էջերէն մէկն ալ կրթական ու դպրոցական շարժումն է. որուն մէջ փառաւոր ու պատուաւոր տեղ մըն ալ կը գրաւէ Մկրտիչ Փորթուգալեանը:

Կ. Պոլսոյ մէջ 1876-ի Ապրիլին կը հիմնուէր «Արարեսեան Ընկերութիւնը» որուն վարչութեան մէջ մտաւ երիտասարդ Մկրտիչ

ՄԿՐՏԻՉ ՓՈՐԹՈՒԳԱԼԵԱՆ (1920-ին)

Ծն. ի Կ. Պոլիս 21 Հոկտ. 1848 — Վախճ. ի Մարտէյլ 26 Սեպտ. 1921

Մ. Փորթուգալեանը կտակեր է, որ իւր ոսկորները թաղեն իւր այնքան սիրած Վանի մէջ և այս պաաճտութիւն ալ անոր մարմինը այժմ կը պահուի չը թաղուած մեռելներու ապաստարանին մէջ (Dépositoire) ի Մարտէյլ, Վան փոխադրելու յոյսով:

Փորթուգալեանը, որ նոյն թուի ամրան Կ. Պոլսէն կուգար Թիֆլիս և Գր. Արծրունիի հետ կը խորհրդակցէր «Արարատեան Ընկերութեան» գործելակերպի մասին: Փորթուգալեանը կը վերադառնար Կ. Պոլիս, ուր Մինաս Չերազի հետ յիշեալ ընկերութեան ընդհանուր ժողովին առաջարկ կը բերեն, որ կրթական գործունէութիւնը ուղղակի Հայաստանի մէջ հաստատուի, ինչպէս Գր. Արծրունին ըսած էր: Ընկերութիւնը սիրով ընդունեց այդ առաջարկը:

Կրթական գործունէութեան վայրը կ'ընտրուի Վան քաղաքը: Փորթուգալեանը իբրեւ «Արարատեան Ընկերութեան» կրթական ներկայացուցիչ 1876-ի Հոկտեմբերին կը հասնի Վան և առաջին առթիւ իսկ, Թիմար գաւառի Ալիւր գիւղին մէջ կը բանայ գիւղական դպրոց մը, ընկերութեան ծախքերով:

Ռուս-տաճկական վերահաս պատերազմի պատճառով Փորթուգալեանը կը հեռանայ Վանէն և Թիֆլիս երթալով կը գործէ «Մշակ»ի խմբագրութեան մէջ: Պատերազմը վերջանալէ յետոյ, 1878-ի աշնան, Փորթուգալեանը կը վերադառնայ Վան, ուր շարք մը դժուարութիւններ հարթելէ յետոյ, 1879-ի Յունուար 1-ին, Ճիտէշեանենց թաղի յարմար տան մը մէջ, պաշտօնական հանդէսով մը կը կատարէ բացումը «Արարատեան Ընկերութեան» Վանի Վարժապետանոցին, որուն նպատակն էր գաւառներու համար, ժամանակակից կրթութեամբ օժտուած ուսուցիչներ պատրաստել:

«Վարժապետանոցը, — կը գրէ Արփիար Արփիարեանը — վերածընութեան կեդրոն մը պիտի ըլլար ամբողջ հայ աշխարհին համար: Հայաստանի և Գիլիկիոյ ամէն քաղքէն պիտի ընդունուէին աշակերտներ, որոնք Վան հաւաքուելով և վանեցիներուն հետ կրթուելով, Վանը պիտի ըլլար մտաւորական կեդրոն մը, ուրկէ մեկնող աշակերտները սերտ կապեր պիտի ունենային իրարու հետ: Բայց այս բաւական չէր, Վարժապետանոցին մէջ պիտի ընդունուէին թիւրքեր, քիւրդ պէյերու տղաք, և նեստորականներէն, որով ամբողջ երկիրը պիտի միանար: Այդ ծրագիրը սկսաւ գործադրուիլ, և թուրք աշակերտներ ընդունուեցան դպրոց»*):

Վարժապետանոցը կատարեալ նորութիւն մըն էր Վանի Հա-

*) ԼէՅ. «Գրիգոր Արծրունի». Երրորդ Հատոր. 1905. Թիֆլիս. էջ՝ 102:

յութեան համար: Ուստի ուսուցիչներու խումբը, Փորթուգալեանի տեսչութեամբ, ժամանակակից առողջ դաստիարակութիւն կատար աշակերտներուն: Ֆրանսերէն և տաճկերէն լեզուներու ուսուցումը, մարմնամարզութիւն, բնական գիտութիւններ և այլն կ'աւանդուէին Վարժապետանոցին մէջ: Փորթուգալեանը ոչ միայն իբր ուսուցիչ և տեսուչ ի յայտ եկած էր, այլ և ազգի եւ նայրենիքի ազատագրութեան յեղափոխական բառգիշ մը, որ դպրոցի մէջ միշտ դասախօսութիւններ կուտար և հայրենասիրական կրակոտ ճառեր կ'արտասանէր:

Սակայն ավսո՛ք, որ Վարժապետանոցը երկար կեանք չ'ունեցաւ: Ներքին և արտաքին պատճառներով փակուեցաւ 1880-ի վերջերը, իսկ Փորթուգալեանը կ'երթայ Թիֆլիս և ապա Կ. Պոլիս, ուրկից Վան կը վերադառնայ 1881-ի գարնան և այս անգամ իւր անհատական ջանքերով և Խրիմեանի ու Կամսարականի աջակցութեամբ կը բանայ «Հայկազեան Կեդրոնական Վարժարանը» ուր միջնակարգ կրթութիւն պիտի ստանային ծխական դպրոցներէն եկած աշակերտները:

«Կեդրոնական Վարժարան»ի փոխ-տեսուչ և հայերէնի ուսուցիչ Մարկոս Նաթանեանը իմ խնդրանքով գրած իւր ինքնակենսագրութեանը մէջ հետեւեալ կերպով կը խորոշէ Փորթուգալեանի ազգային և յեղափոխական գործունէութիւնը Վանի մէջ:

«...1880-ի վերջերը Մ. Փորթուգալեանը կրկին Կ. Պոլիս և Թիֆլիս գնաց ու վերադարձաւ 1881-ի գարնան: Իւր ընթացքին մէջ հետզհետէ փոփոխութիւն մըսկսայ նշմարել: Կրթական գործէն աւելի յեղափոխական միտումներ եւ գործունէութիւն կը ցուցնէր, թէ աշակերտաց մտքին մէջ և թէ հրապարակային բանախօսութիւններով ժողովրդեան հոգիին մէջ յեղափոխական սերմեր ցանել սկսելով երբեմն ուղղակի, երբեմն անուղղակի ձևերով: Եւ քանի կ'երթար այնքան առաջ կը տանէր իր այդ բարոգութիւնները, այնպէս որ Կուսակալին բնակարանին առջևէն աշակերտներ կ'անցունէր պատերազմաշունչ երգեր երգել տալով բարձրագոյն ձայներով և ռազմական զուգաշափ քայլերով»:

Փորթուգալեանը իւր յեղափոխական գործունէութեան համար պատրաստ հող և տրամադրութիւն կը գտնէր Վանի մէջ, ուր ար-

դէն Բերլինի Վեհաժողովէն և Հայրիկի «Երկաթեայ շերեփ»ի նշանաւոր բարոզէն յետոյ, 1878-ի վերջերուն, քանի մը տասնեակ ազատատենչ և յանդուգն երիտասարդներ միանալով հիմներ էին Սեի ԽԱԶ անունով կազմակերպութիւն մը, որուն նպատակն էր «Ժողովուրդի մէջ ինքնապաշտպանութեան ոգին տարածել, իր իրաւացի տեղը ընել և իբր մարդ ապրիլ»։ Իսկ «Սե Խաչ մակագիրը կը նշանակէր՝ կազմակերպութեան դաւաճան և անդադունապահ ընկերի անուան վրայ սե խաչ քաշելով, խելոյն և եթ մահուան դատապարտել»։

Սե Խաչը Վանի մէջ ունէր իւր ակումբը, ուր տեղի կ'ունենային հանդէսներ, յեղափոխական երեկոյթներ, դասախօսութիւններ և այլն։ Յոս ակումբի դասախօսներու մէջ յայտնի էին մանաւանդ Կ. Պոլսոյ Օրթագիւղցի Տաճատ Գնդունի Պէլլերեան և Կովկասահայ Գալուստը, որոնց կրակոտ և ռազմաշունչ ճառերով կ'ոգևորուէր երիտասարդութիւնը։

Վանի Հայութիւնը ամէն տարի մեծ շուքով կը տօնէր Ազգ. Սահմանադրութեան տարեդարձը։ Սե Խաչը 1882-ի Մայիսի 24-ին, Սահմանադրութեան 22-րդ տարեդարձը կը տօնէր ժողովրդական և յեղափոխական ցոյցերով ու հանդէսներով, որոնց ականատես լըկան՝ Յարութիւն Ճանկիւլեանը*) (Կայծիկ) իւր «Յիշատակներ Հայկական ձգնաժամէն» գրքի մէջ (Մասն Ա. և Բ. Կ. Պոլիս. 1913. էջ՝ 89—90) այսպէս կը նկարագրէ.

«1882-ին Սե Խաչի կազմակերպութիւնն որոշած էր Սահմանադրութեան 22-րդ Տարեդարձը կատարել Վարագայ վանքին մէջ։ Հանդէսին պատրաստութիւնը երկու ամիսէն աւելի տևեց, որովհետև 80-ի չափ զինուորական հագուստներ պատրաստուեցան, որոնց կէսը հեծեալ և կէսը հետիոտներու կը վերաբերէին իբր ոստիկան զինուորներ։ Հեծեալները թափօրին երկու կողմէն պիտի քալէին՝ իբր կարգապահութեան հսկիչներ։ Ամէնքն ալ գրեթէ զինուորական մարզանքներով վարժուած էին իբր զինուորներ, ունենալով իրենց սպաներ, ենթասպաններ և տասնապետներ։

*) Հնչակեան կուսակցութեան գործօն անդամներէն մէկը, որ Սուլթան Համիտի հրամանով արսորուեցաւ Աքիա, 1890-ի Գում-Գափուի ցոյցէն յետոյ։ 1915 ի Ապրիլ 24-ին Կ. Պոլսոյ մէջ, մտաւորականներու հետ ձերբակալուեցաւ և արսորուելէ յետոյ, իւր տառապանքի ընկերներու հետ սպանուեցաւ։

«Կիրակի առաւօտ, ըստ որոշման, Վանայ մէջ գտնուած ինն ընկերութիւնները՝ Արծրունեան, Խորէնեան (Ուսումնասիրաց, Կըրթասիրաց, Արհեստասիրաց, Հայկազնեան, Աբամեան, Հ. Ա.) և այլն իրենց անդամներով և զրօշներով պիտի հաւաքուէին Այր Յարոյց (Արարուց) եկեղեցիին հրապարակը: Որոշեալ ժամուն կը հասնէին ընկերութիւնները իրենց զրօշներով և ամբողջ անդամներով: Թափօրին առջևէն կ'երթային քանի մը սրինգ զարնողներ, ուրկէ վերջ կուգային հետիոտն զինուորները կամ ոստիկանները՝ իրենց զէնքերով: անկէ վերջ կուգային ընկերութիւններ խումբ խումբ, իսկ հեծեալ զօրքերը՝ թափօրին չորս կողմէն, ու թափօրը ճամբայ կ'ելլէր դէպի Վարազայ վանքը, ուր Սահմանադրութեան հիմնադիրներուն համար հոգեհանգիստ մը կատարուեցաւ և վերջը սեղանն սկսաւ: Սեղանէն մէկ ժամ վերջ իսկոյն սկսան ճառախօսութիւններ, հայկական երգեր, անկէ վերջ սկսան պարերն և զօսանքը: Երեկոյեան թափօր մը կազմուելով Խրիմեանեց տան առջևն հասած էր: Խրիմեանին ձօնեալ մասնաւոր երգն երգուելէ և „Կեցցէ Խրիմեան“ ըսելէ վերջ թափօրը մեկնեցաւ: Կոստանդին Կամսարական պէյի տան դիմաց „Կեցցէ Կամսարական պէյ“ ըսելէ վերջ, այլևս թափօրը ցրուեցաւ»:

Խրիմեան, Փորթուգալեան և Կամսարական — ահա երեք դէմքեր, որոնք հոգով սրտով իրար կապուած՝ 1880 — 1885 թուերուն Վան Վասպուրականի մէջ դարձնեցին Յեղափոխական եւ Ազատագրական զաղափարներ և գաստիարակեցին ազատատենչ ու ռազմունակ երիտասարդ սերունդ մը:

Կ. Կամսարականը թէ՛ն պաշտօնով ռուսական հիւպատոս էր*), քայց նա Վանի մէջ կը ներկայանար իբր ազգային գործիչ մը, բառիս լայն առումով:

Փորթուգալեանի հօթնամեայ — 1878 — 1885 — կրթական և յեղափոխական գործունէութիւնը Վանի մէջ, Վասպուրականի Հայոց

*) Հասան Փաշան քանիցս փորձած էր զայն հեռացնել Վանէն և Բ. Դրան ալ հաղորդած էր թէ՛ «Կամսարականը ոչ թէ ռուսաց հիւպատոս՝ այլ Հայ յեղափոխական գործիչ մըն է»: Սակայն, ի վերջոյ Կամսարականը յաջողեցաւ: Կ. Պոլսոյ ռուսաց դեսպանատան միջոցով կոչուակալ Հասան Փաշան պաշտօնանկ ընել և քշել տալ Վանէն:

ազգային, գրական վերածնունդի և ասկեզարի ամենագեղեցիկ ու շքեղ դրուագներէն մէկն է: Փորթուգալեանը՝ իբրեւ դաստիարակ և յեղափոխական, Խրիմեանի աջ բազուկը հանդիսացաւ: Գր. Արծրունիի քարոզած գաղափարներ, Բաֆֆիի վէպեր, Գամառ-Բաթի-պայի ռազմաշունչ երգեր և ժամանակակից ՀայուԹեան քաղաքական ու ազգային վերածնութեան ձգտումները՝ Փորթուգալեանի միջոցով և անոր կազմակերպած հանդէսներով ու դասախօսութիւններով տարածուեցան Վանի մէջ, Խրիմեանի «Ժառանգաւորաց» շարունակութիւնն էր Փորթուգալեանի «Կեդրոնական Վարժարան»ը, ուր յեղափոխական ու ռազմական շունչով դաստիարակութիւն կը ստանար սերունդ մը, որուն լաւագոյն ներկայացուցիչներէն յիշենք Մկրտիչ Աւետիսեան-Թէրլէմէզեան, Եղիշէ Գօնդակչեան և Տիգրան Տէրոյեանը (Վազգէն)— Հայկական ազատագրութեան ճամբու վրայ ընկած գործիչները:

Այս հինգ տարիներու ընթացքին—1880—1885—Վանի և մօտակայ գաւառներու մէջ բացուեցան բազմաթիւ դպրոցներ, հիմնուեցան գանազան ընկերութիւններ, իսկ ազգային ու հասարակական կեանքը արտակարգ եռանդով կ'ընթանար: Անհատական շահերն ու ծեսերը տեղի տուած էին ազգային և հանրային շահերուն: Ժողովուրդի դաստիարակութեան, բարօրութեան և ազատութեան գաղափարներով տոգորուած երիտասարդութիւնը հիացման արժանի գործեր կը կատարէր: Միութեան, համերաշխութեան և ժողովրդանուէր գործունէութեան սկզբունքներու հարուածներուն տակ վերջ գտած էին կղերական, աղայական և թայֆայական դաւադիր պայքարները: Այս գեղեցիկ շրջանին էր նաեւ, որ վերջ գրտաւ Պօղոս-Ապօղոսեան շարատանջ պայքարը: Խրիմեանը Վան գալէ յետոյ, ոչ միայն չը հրահրեց այդ պայքարը, այլ իւր վերին ուստիճանի անյիշատարութեամբ և բարոյական հեղինակութեամբ չըացուց հակառակորդ կողմերու կիրքերը: Նոր սերունդը, կըրթուած երիտասարդութիւնն ու ճշմարիտ հայրենասէրները—Ապօղոսեաններ կամ Խրիմեանականները—կրցած էին բարոյական պարտութեան մատնել Պօղոսեաններն ու հակախրիմեանականները: Ազգային մարմիններու անդամները ժողովրդական յարգանքին և համակրանքին արժանացած անձերէն կ'ընտրուէին: Պօղոս Եպիսկո-

պոսն ալ քաշուած էր Լիմ-Անապատը և ճեղ մասնակցութիւն ցոյց չէր տար ազգային գործերուն: Ներքին պայքարի ամէն տեսակ գործերը ջնջուած էին և ստեղծուած էր ժողովրդական միահամուռ կամք մը, որուն ղեկավարները կը հանդիսանային Խրիմեան, Փորթուգալեան, Օրուանձտեան, Կամսարական և ուրիշներ, որոնք իրենց ազգօգուտ ջանքերով, անձնուէր աշխատանքով և հայրենանուէր զգացումներով 1880—1885 թուերուն՝ դարբնեցին Վասպուրականի հայոց ազգային, կրթական և ազատագրական շարժումներու երկրորդ և փառաւոր շրջանը:

Այդ պատմական շրջանի մասին, Վանի մէջ կրթական և ազգային գործերով զբաղուող (1883—1887) Կովկասահայ Տիգրան Փիտումեանը հետեւեալ ուշադրաւ տողերը կը գրէ*).

«...Խրիմեանը սքանչելի քարոզներ էր ասում Հայաստանի եկեղեցիներում, նա ազատ ման էր գալիս գիւղէ գիւղ և ամենաազնիւ զգացմունքներ արծարծում ամենքից արհամարհուած մեր կրտսեր եղբայրների՝ գիւղացիների մէջ, Հայաստանի ամեն ծայրերից մարդիկ Վարագի վանքն էին թափուում նրա խելացի կարծիքները լսելու և նրա բաղաքական հայեացքները ըմբռնելու: Նա հազարաւոր նամակներ էր ուղարկում աշխարհի չորս կողմը՝ հայոց աշխարհի տառապանքների մասին իր խոկումները պարզաբանելու և բոլոր հայերի մէջ հայրենասիրական կայծը վառ պահելու: Նա Հայաստանի մեծ Ռուդինն էր, Տուրգենևի անմահ Ռուդինը...: Եւ Հայաստանի այն շրջանի (1880-ական թուերու) համար հէնց այդպիսի մի մեծ խօսող էր հարկաւոր, ի հարկէ անկեղծ մեծ խօսող, խոր զգացումներ ունեցող խօսող...: Եւ այդ էր պատճառը, որ Հայաստանի ժողովրդի առնագին երեք քառորդ մասը անպայման պաշտում էր նրան: Ուրեմն Խրիմեան Հայրիկը Հայաստանի 80-ական թուականների ամենամեծ առաքեալն էր:

«Եւ Վանում գտնուած միջոցին ժողովրդի բոլոր խաւերը սաստիկ ցաւում էին, որ ռուսները խլելով Թիւրքիայից 1877 թի պատերազմին Բաթումը, Կարսն ու Արդահանը, չվերցրին նաև Վասպուրականը: „Այդ օրհնածնները — ասում էին ինձ շարունակ

*) «Չորս Տարի Վանում. 1883—1887». „Հորիզոն“, օրաթերթ. 1916. Թիֆլիս:

ամենքը — այնքան տեղեր խիցին թիւրքից և միայն այս մի կտորը թողին, ինչ կը լինէր, որ Վանն էլ ազատէին և մենք էլ ձեզ նման (ռուսահայերի) ազատ շունչ քաշէինք...»:

«Ձնայելով ընդհանուր վհատութեան և ապագայի համար մի ինչ որ անհանգստացնող զգացմունք ունենալուն, Վանի ժողովրդի առաջադէմ մասը այդ շորս տարւայ (1883—1887) ընթացքում կարողացաւ մի շարք խիզախ ու ազատասէր քայլեր անելու: Այսպէս, օրինակ, նա բերել տւեց կոնտրաբանտով (մաքսանենգութեամբ) Թիֆլիսից երկու մեծ արկղ Րաֆֆիի գրքերից և բաժանելով երիտասարդութեան մէջ գրքերի վրայ նշանակած իսկական գներով, փողն ուղարկեց նրանց քանքարաւոր հեղինակին: Այդ կոնտրաբանտան կատրուեց Վանի ռուսական հայազգի հիւպատոս Կ. Կամսարականի միջոցով...: Տօնւեց գաղտնի կերպով նոյն այդ մեծատաղանդ Րաֆֆիի 25-ամեայ (1859—1884) գրական գործունէութեան յորելեանը: Մօտ 40 աչքի ընկնող երիտասարդներ գիշերով թաքուն հաւաքուեցին Ս. Յակոբի թաղի մի խուլ փողոցի տան մէջ և մինչև լոյս հոգեշունչ ճառեր արտասանեցին Րաֆֆիի երկերի յեղափոխական նշանակութեան մասին: Մի ճառախօս երիտասարդ, ի միջի այլոց ասաց որ Րաֆֆիի Կայծերը թիւրքահայ երիտասարդութեան դասագիրքն են դարձած...: Այդ գիշերային գաղտնի հաւաքոյթը սրտառու էր նաև մի ուրիշ կողմից. Տան ղոնները պինդ փակած և մեծ զգուշութեամբ կատարուող այդ գրական տօնախմբութիւնը ինձ մտքով թուցնում էր բրիտանիէութեան առաջին դարերը և ես ինձ զգում էի հալածանքներից մի որևէ ստորերկրեայ կատակոմբում (այբ) ծուարած հօւատացեալների շարքում: Կատակոմբում հաւաքւածները յորելեանից յետոյ մի արծաթեայ փետրազարդ գրիչ էլ ուղարկեցին հայազգի երջանկայիշատակ մեծ վիպասանին: Րաֆֆիի գրքերը մեծ յափշտակութեամբ էին կարդացում Վանում: Իմ գրացի մի 19-ամեայ պատանի մի երեկոյ մինչև լոյսը պինդ նստեց սեղանի մօտ և ծայրէ ծայր, առանց ընդհատելու, կարդաց Կայծերի առաջին հատորը...»

«Ազատ խօսելու ամբիօն չունեցող երիտասարդները օգտագործում էին նոյն իսկ հարստանեկան հանդէսներ, ոգևորիչ խօսքեր ուղղելով կեր ու խումով զբաղւած հասարակութեան: Բազմաթիւ

երիտասարդներ գաղտնի զէնքեր էին պահում և տօն օրերին ղեռ լոյսը չծագած մերձակայ սարերն էին բարձրանում հրացանաձրգուլթեան մէջ վարժելու։ Մի երիտասարդ ուսուցիչ, Մկրտիչ Թէրլէմէզեան (Աւետիսեան) անունով, որ Մխիթարեան հայրերի տպած զրքերով քիմիա էր ուսումնասիրել, քրտնաջան աշխատանքով պայթուցիկ նիւթեր էր պատրաստում ապագայ ապստամբութեան համար։ Իսկ ժողովուրդն ընդհանրապէս, աղօթում էր որ „օրհնած ռուսը“ մի օր գայ և Վանն էլ միացնի Կովկասին...»։

Զ.

„ՎԱՆԻ ՀԱՅ ԻՇԽԱՆԱՅ ԾԵԾԸ“

Վանի նահանգապետ Հասան Փաշան, որ խորամանկ և քաղաքագէտ անձ մըն էր, Խրիմեանի, Կամսարականի և Փորթուզականի գործունէութեանց մասին օրը օրին գաղտնի տեղեկութիւններ կը հաղորդէր Սուլթան Համիտին և Բ. Դրան։

Փաշան 1883-ի Օգոստոսին, օր մը, գաղտնի կերպով իր մօտ կը հրաւիրէ Վանի 12 Հայ «Իշխան»ներն ու երեւիներ — որոնցմէ շատերը ազգային Քաղաքական Ժողովի անդամներ էին — և անոնց կը կարգայ զրուիւն մը հետեւեալ իմաստով թէ — «Վանի Հայ ժողովուրդը բնաւ գոհ չէ օտար հիւպատոսներու ներկայութենէն, որ այդ հիւպատոսները կը միջամտեն հայերու, թուրքերու և պետութեան ներքին գործերուն և յառաջ կը բերեն դժգոհութիւններ և խռովութիւններ, որ Վանի Հայութիւնը բարեխնամ պետութեան քաղաքականութենէն և արդարադատ կուսակալէն շատ գոհ է, որ երկրի մէջ կատարեալ խաղաղութիւն կը տիրէ (այսպիսի պէրէմալ քր), որ հայերը օտար պետութեանց միջամտութիւններէն շատ դժգոհ են» և այլն և այլն։

Այդ գրութիւնը կուսակալին կողմէ պատրաստուած ժողովրդական կեղծ հանրագրութիւն մըն էր։ Հասան Փաշան Հայ «Իշխան»ներուն կ'առաջարկէր, անմիջապէս ստորագրել այդ հանրագրութիւնը, աւելցնելով, որ — «Պատի զրկենք Սուլթանին և Բ. Դրան»։ «Իշխան»ները կը կատարեն Փաշային հրամանը։ Փաշան կը կար-

գաղթէ, որ այդ հանրագրութիւնը շուկային մէջն ալ պտտեցնեն և ժողովուրդին ալ ստորագրել տան. «Իշխան»ները այդ հակաժողովրդական և կեղծ հանրագրութիւնը ձեռքերնին բռնած կը մըտնեն Վանի շուկան և իրենց համակիրներէն ոմանց ստորագրել կուտան, միամիտներուն հաւատացնելով թէ — «Այս հանրագրութիւնը Հասան Փաշայի մասին պարզ գոհունակութիւն և շնորհակալեաց արտայայտութիւն մըն է, որ պիտի մատուցենք Սուլթանին և Բ. Դրան»:

Սակայն քանի մ'օր յետոյ գաղտնիքն ու կեղծիքը կը բացուին. Վանի հայոց միջին դասակարգը՝ մանր առևտրականներն ու ամբողջ արհեստաւորները իրենց ներկայացուցիչներու միջոցով կը դիմեն Առաջնորդ Խորհեանքին և կը պահանջեն պատասխանատուութեան կանչել «Իշխան»ները, որոնք շահագործեր էին ժողովուրդի անունն ու վստահութիւնը:

Հայրիկը տխրահոշակ հանրագրութիւնը ստորագրող և ստորագրել տուող «Իշխան»ները կը հրաւիրէ Առաջնորդարանը և բացատրութիւն կը պահանջէ, մինչ անգին շուկայի ամբողջ արհեստաւորներն ու մանր առևտրականները, քանի մը հազար հոգի, իբր ժողովրդական բողոք և ցոյց կը փակեն խանութները և կը լեցունին Առաջնորդարանը, ուր եկած էին նաև «Իշխան»ները:

Հայրիկը կը պատրաստուէր ժողովը բանալ, երբ յանկարծ ցուցարար ամբոխը ահազդեցիկ աղաղակներով կը ներխուժէ Առաջնորդարանի դահլիճը և կը յարձակուի «Իշխան»ներու վրայ. Ականատես վկան՝ Ծնովք Տէր Արիստակէսեանը կը պատմէ.

«Ամէն մէկ իշխան մնաց տասնեակ վրիժառու և ուժեղ բազուկներու մէջ. Իշխաններէն ոմանք ոտնատակ մնացին և տրորուեցան, ոմանք բռունցքներու և փայտերու հարուածներու տակ չարդ ու փշուր եղան, ոմանք դահլիճէն դուրս բաշքշուելով ամբոխի վրիժառութեան ենթարկուեցան. Քանի մը հուժկու բազուկներ բռնեցին Այազ Այազեան «Իշխան»ը և դահլիճի բարձր պատուհանէն շարտեցին վարը. Այազեան ջարդ ու փշուր եղաւ և քանի մ'օր յետոյ մեռաւ. Հայրիկը այս սոսկալի ժխտրի և իրարանցման մէջն ընկած, կը յանդիմանէր ու նախատէր կատաղած ամբոխը:

Բայց ո՞վ կը լսէր Հայրիկի խօսքերը, անոր ձայնը կը կորսուէր ամբոխի ժխորին մէջ».

Հայրիկը յարձակողներէն մէկուն ձեռքէն փայտ մը կը խլէ և քանի մը հարուածներ կ'իջեցնէ ոմանց ուսերուն. Ծեծուողներէն մէկը երբ հտ կը դառնայ և կը տեսնէ, որ ծեծողը Հայրիկն է ուրախաձայն կը բացականչէ.

— Զարկ Հայրիկ ջան, զարկ, ձեռքիդ մատաղ, դու մեզ տփրմենք՝ իսոնց, իսոնք մեզ վառեր են է՛...:

Իշխաններէն ոմանց կանայք տանիքներու վրայ կանգնած կուլան և օգնութիւն կը խնդրեն, մինչ ամբոխին մէջէն քանի մը արհեստաւորներ կը կանչեն.

— Է՛յ խաթուններ, մի լաք, ինչո՞ւ կուլաք, դարդ մի անէք, եթէ ձեր մարդեր մեռնեն մենք ձեզ կ'առնենք...:

Ի վերջոյ ոստիկանութիւնը դէպքին վայրը կը փութայ և կը հեռացնէ կատաղած ամբոխը, իսկ Առաջնորդարանի մուլթ անկիւններու մէջ ապաստանած մազապուրծ «Իշխան»ներն ալ հազիւ հազ քայլելով, ոստիկաններու հսկողութեամբ իրենց տունները կ'երթան:

Հասան Փաշան իսկոյն իւր մօտ կը հրաւիրէ Խրիմեանը և կը յայտնէ հետեւեալը.

— Այս դէպքին պատճառով հարիւրաւորներ պիտի բանտարկուին և պատժուին, իբրեւ խռովարարներ. Որպէս զի պետական այս հետապնդումը չը կատարենք ապա ուրեմն պիտի յայտնենք Բ. Դրան, որ Վանի Հայ իշխանաց վրայ գործադրուած այս ծեծի և բռնութեան հեղինակները ոչ թէ ժողովուրդն էր, այլ խումբ մը մարդիկ, որոնք անձնական հաշիւներով տարուած և ատելութեամբ լեցուած՝ իշխաններէն լուծեցին իրենց վրէժը. Ահա այս իմաստով գրութիւն մը կազմելով երկուքիս ստորագրութեամբ պիտի հեռագրենք Բ. Դրան ի գիտութիւն:

Խրիմեանը նկատելով, որ եթէ կուսակալին այս առաջարկը մերժէ, կրնան նոր դէպքեր յառաջանալ և հարիւրաւոր ցուցարարներ պիտի բանտարկուին ու պատժուին, կը ստորագրէ յիշեալ հեռագիրը, որուն մէջ սակայն կուսակալը «սրբկայ» և «խռովաբար» բառերով որակած էր ցուցարարները. Խրիմեանի մօտ կարդալու ժա-

մանակ նենգամիտ և խորագէտ Հասան Փաշան, յիշեալ երկու բաներու վրայէն լուծեամբ անցեր էր:

Քանի մ'օրէն յետոյ կը բացուի նաև այդ կեղծիքը, Խրիմեանը կուսակալին կը ներկայանայ, կծու խօսքերով կը յանդիմանէ զայն և անմիջապէս Պատրիարքարանին կը հեռագրէ, որ — «Բ. Դրան ուղղուած հեռագրին մէջ սրիկայ և խռովաբար բառերը կեղծիք են, ես գրած չ'եմ: Յոյցը կատարուեցաւ ամբողջ ժողովուրդին կողմէ»:

Այս բոլորէն յետոյ, Հայրիկը Առաջնորդարանին մէջ գումարել տուաւ Երեսփոխանական ժողովը, որուն ներկայ կ'ըլլան նաև ծեծ ու տըփոց կերած Հայ «Խշխան»ները: Հայրիկը իրերու դրութիւնը պարզարանելէ յետոյ, կը մեղադրէ «Խշխան»ներու ազգագաւ արարքը և յանդիմանութեան ու կշտամբանքի խօսքեր կ'ուղղէ անոնց և մինչև անգամ իւր համակիրներէն ոմանց, որոնք ստորագրած էին տխրահռչակ հանրադրութիւնը: Այդ նոյն ժողովին մէջ Հայրիկը կուտայ իւր հրաժարականը և կը բացականչէ.

— Ձեզ նորէն Պօղոսն է պէտք եւ իւր ճալատական, որպէս զի դուք զգաստեմք:

Այս ժողովէն յետոյ Հայրիկը իւր հրաժարականը (Վանի Առաջնորդութենէն) հեռագրով կը ներկայացնէ Պատրիարքարանին և նամակ մըն ալ գրելով Պօղոս Եպիսկոպոսին Լիմ-Անապատէն կը հրաւիրէ Վան, որ գայ և իբր Հայոց Առաջնորդ գործի լծուի: Պօղոս Եպիս.ը կուգայ և այս անգամ շատ զգոյշ և աշալուրջ կերպով կը շարունակէ իւր պաշտօնը:

Ահա այսպէս կը վերջանար Վանի Հայ իեխանաց ծեծի պատմական դէպքը, որ ժողովրդական կամքի ու ձայնի ոտնահարման և մեր ազգային ու քաղաքական շահերու դաւաճանութեան մէկ սև էջը կը կազմէ, «12 երեւելեաց և իշխանաց» բռնած ընթացքին պատճառով: Սակայն միւս կողմէ այս դէպքն ունի նաև իւր լուսաւոր էջը: Յնդափոխական և ինքնագիտակցութեան գաղափարները ժողովուրդի միջին դասակարգին մէջ խոր արմատ գտած էին. այդ ամբոխային յանդուգն ցոյցը տեսակ մը նախատինք էր նաև կառավարութեան հասցէին և մանաւանդ բարոյական ապտակ մը՝ Հասան Փաշային, որ շուտով Կ. Պոլիս կը կանչուէր և պաշտօնանկ կ'ըլլար: Անոր կը յաջորդէր Համիտ Փաշան, որ աւելի հա-

մարձակ կերպով կը գործէր իրր նահանգապետ և կը զսպէր Վանի հայոց հրապարակային, յեղափոխական ցոյցերն ու հանդէսները:

Իշխանաց ծեծէն ութ օր յետոյ, Յանկոյսների եկեղեցոյ մէջ, Հայրիկը բնաբան ունենալով «Եղբայրսիրութիւն» կը բարոյէ և ի մէջ այլոց կ'ըսէ.

«Սիրելի ժողովուրդ, բո տունը քանդող 10—12 աղաներ և իշխաններն են*), որոնք բո կամքին հակառակ և իրենց անձնական շահերուն ի նպաստ կը գործեն, այս իսկ պաճառով քեզմէ անանկ ծեծ մը կերան, որ յաւիտեան չեն կրնար մոռնալ: Թող օրհնեալ ըլլայ ժողովուրդին վրիժառու բազուկ և հզօր կամբը: Իշխանաց ծեծէն յետոյ, երբ դեռ դահլիճին մէջն էի, աչքս ընկաւ երկար նստարանին (կանափային) տակ, ուր գօւնդ ու կծիկ եղած պահուիք էր Կարապետ Աղա Նալբանդեան: Տեսած էք երբ կատուի մը մագերէ բզկի-բզկի կ'ընեն անիկա որչափ խեղճ և ողորմելի կը դառնայ, Կարապետ Աղան բզկի-բզկի եղած կատուի մը տեսք ունէր, (ընդհանուր ծիծաղ), Վայ անոնց, որոնք ժողովուրդի կամբին հակառակ կը գործեն. ժողովուրդի ձայնը հզօր է, բազուկը անխնայ և վրիժառու: զգոյշ, զգոյշ...»**):

Ժողովուրդին Հայրն էր խօսող, ժողորդանուէր Հայրիկը, որուն ձայնը կը հնչէր բարձր ու հզօր, ինչպէս իւր ժողովուրդին ձայնը:

Վանի Հայ իշխանաց ծեծէն յետոյ, 1883-ի աշնան, Թիֆլիսի «Արձագանգ» շաբաթաթերթին մէջ (Հոկտ. 9, № 41, էջ՝ 530) լոյս կը տեսնէր Վանէն գրուած հետեւեալ անստորագիր թղթակցութիւնը՝ «Խրիմեան Սրբազանի մի դասապարտելի գործը» վերնագրով:

«Մի ցաւալի լուր ունիմ ձեզ հաղորդելու. ցաւալի, որչափ ճշմարիտ դժբախտաբար, Խրիմեան Սրբազան մի գիր ստորագրելով յանձնած է Վանայ կուսակալին, յայտնելով թէ տեղւոյն 12 երեկեայց հանրաժամութ հեռագիրն, որով երկրին վիճակէն գոհութիւն կը յայտնէին, և կ'ըսէին թէ իբեներ կատաւարութեան դէմ

*) Վանի այդ ժամանակուայ Հայ «Իշխաններն էին՝ Գէորգ Թէյ Գալեան, Յարութիւն Թէրզիբաշեան, Մկրտիչ Մարութեան, Կարապետ Իսախանեան, Կարապետ Նալբանդեան, Այազ Այադեան և ուրիշներ:

**) Այս խօսքեր գրի առած 'մ 1926-ին՝ Մարտիրոս Խէրանեանէն:

խնդիրը չունին, կատարելապէս ճիշտ և անկեղծ է, և ինք, Խրիմեան, համամիտ է այդ հեռագիրն ստորագրողաց, իսկ ատոր դէմ բողոքող վանեցիք ստորին դասու կը վերաբերին և անոնց խօսքը նշանակուլթեան արժանի չէ. Թուղթին իմաստն այս էր թէ՛ 12 երևելեաց հեռագիրը միայն արժէք ունի իսկ անոր դէմ եղած բողոքներն անարժէք են և այլն»:

Խրիմեանի թշնամիներու կողմէ գրուած այս անստորագիր թղթակցութիւնը ամբողջովին սուս է եւ գրայարտութիւն, վասն զի ինչպէս տեսանք, Հայրիկը ոչ թէ «12 երևելեաց հանրածանօթ հեռագիր» (հանրագրութիւնը) կը հաստատէ, այլ ընդհակառակն զանոնք ժողովի կանչելով կը յանդիմանէ և քացատրութիւն կը պահանջէ. Այդ տխրահռչակ հանրագրութեան արժանի վարձատրութիւնը Վանի Հայ իշխանաց ծեծն էր:

Է.

ԽՐԻՄԵԱՆՆ ԻՐ «ԿԱՍԿԱԾԵԼԻ ԵՒ ՎՏԱՆԳԱԻՈՐ»

Քրդական հարստահարութիւններն ու տաճիկ պաշտօնեաներու բռնութիւնները յաճախակի երևոյթներ էին գաւառներու մէջ. նման պարագաներուն ճնշուած ժողովուրդի դատերը կը պաշտպանէին ոչ միայն անգլիական և ռուսական հիւպատոսները, այլև Խրիմեանը, որ միշտ պետութեան այս ու այն պաշտօնատուն կը մտնէր և իր միջամտութեամբ կը պաշտպանէր Հայ զիւղացիներու դատերն ու իրաւունքները:

Խրիմեանի այս րնթացքն ու միջամտութիւնը պետական դրժգոհութեան առիթ տուաւ:

Թիմար գաւառի Լիւմ գիւղացի Թումասի հետ թշնամացիք էր քիւրդ բէկ մը, որ օր մը ճամբու վրայ զարանամուտ կը կենայ և Թումասի վրայ յարձակելով սպաննել կ'ուզէ: Սակայն Թումասը — որ քաջ տղամարդ մը եղած է — աւելի ճարպիկ կը գտնուի, քիւրդին մէջքէն խանչալը կը խլէ և իւր ախոյեանին կուրծքն ու փորը պատռելով կը սպաննէ: Պատահաբար այդ դէպքին վայրէն անցնող ոստիկանները կը ձերբակալեն Թումասը և քաղաք բերելով կը բան-

տարկեն. Հայրիկն ու Կամսարականը երկար աշխատելէ յետոյ կը յաջողին ազատել Թումասը: Երբ կուսակալը կ'առարկէ թէ Թումասը մարդասպան է, Հայրիկը կը հաստատէ, որ—«Նա վասն ինքնապաշտպանութեան կատարած է այդ սպանութիւնը և ոչ թէ դիտումնաւոր»:

Այս դէպքէն բիշ յետոյ, չորս բիւրդեր Մանդան գիւղի վրայ յարձակելով կը թալանեն հայերու ոչխարները. Գիւղացիք Հայրիկին կը դիմեն և պաշտպանութիւն կը խնդրեն:

Հայրիկը սաստիկ կը զայրանայ գիւղացիներու վրայ և կ'ըսէ.

— Ի՞նչ... դուք կը սպասէք, որ կառավարութիւնը ամէն գիւղի մէջ, սարերու և ճամբաներու վրայ պահական, ոստիկան դնէ, որ դուք հանգիստ և ապահով ապրիք, ամօթ ձեզ, որ գիւղ մ'ամբողջ կըրցած չէք չորս աւազակ հալածել կամ բռնել, իսկ հիմայ ելեր տնկօ տնկօ եկեր էք և Հայրիկէն օգնութիւն կը խնդրէք. ես պիտի երթամ կուսակալին յայտնեմ դէպքի մանրամասնութիւնները իսկ ձեզ ալ կ'ըսեմ, ալ բաւ է թոյլ և վախկոտ մնաք, գացէք գէնք առէք, գէնք... զի անով է, որ պիտի պաշտպանէք ձեր անձը, պատիւն ու ստացուածքը. Հայտէ գացէք և ըսածներս կատարեցէք:

Ռուսաց Ալէքսանդր Բ. Կայսրը 1881-ի Մարտի 1-ին կը սպանուէր անիշխանականի մը ձեռքով:

Կայսրի մահուան լուրը երբ Վան կը հասնէր, ռուսական հիւպատոսարանը ցաւակցական այցելութիւններ ընդունելէ յետոյ կը խնդրէ, որ Խրիմեանը հոգեհանգիստ մը կատարէ:

Խրիմեանը կ'ընդունէ այդ առաջարկը և Նորաշէնի եկեղեցոյ մէջ տեղի կ'ունենայ հոգեհանգիստը, որուն ներկայ կ'ըլլան անգլիական և պարսկական հիւպատոսներ, պաշտօնական մարմիններ և խուռներամ ժողովուրդ: Պատարագիչ Հայրիկը, ի յարգանս ըսպանուած Կայսեր, դամբանական ճառ մը կը խօսէ և կը շնչտէ.

— «Մենաւ ռուսաց Ալէքսանդր Երկրորդ Ազատարար Կայսր, մենաւ ռուսական հզօր քաղաքականութեան և փոքր ազգերու ազատութեան պաշտպան թագաւորը, որ ռուս երկրագործ ու չարքաշ ժողովուրդը ազատեց ճորտական ստոր վիճակէն. Հայերս ալ կը ցաւինք այդ Ազատարար Կայսեր եղբերական մահուան համար, վասն զի մենք ալ զրկուեցանք հանգուցեալ Արքայի խոստացած բարենորոգումներէն», և այլն:

Այս յաւուր պատշաճի խօսքերը կը հաղորդուին կառավարութեան, որուն աչքին Խրիմեանը կը դառնայ կասկածելի՝ իբրեւ ռուսական քաղաքականութեան պաշտպանի։ Կառավարութեան այս կասկածը հիմնովին սխալ էր, վասն զի Խրիմեանը ատելով կ'ատէր ռուսաց քաղաքականութիւնը։ Ռուսական հիւպատոս Կամսարականը օր մը կը թելադրէր Խրիմեանին թէ պէտք է Վասպուրականի Հայութիւնը ըմբոստանայ Օսմանեան պետութեան դէմ և Ռուսաստանի պաշտպանութեան դիմէ։ Հայրիկը կը պատասխանէ։

— Տղան ժողովրդական առածը կ'ըսէ ջրէն ելանք րնկանք ջրհեղեղ։ Կիմայ քուկդ է, դուն չը գիտես որ եթէ Ռուսը հայկական նահանգները զրաւէ մեզ չը պիտի տայ, այլ ռուսական նահանգի մը պիտի վերածէ և բարոյապէս խեղդէ մեզ և ջնջել տայ Հայկական Հարցը։ Աւելի աղէկ է, որ մենք Թուրքիոյ իշխանութեան ներքոյ ներքին ինքնավարութիւն մ'ունենանք, քան թէ ռուսին լուծը դնենք մեր վզին։

Կամսարականի յաջորդը՝ Վանի ռուսական հիւպատոս Կուլէպեակիմն ալ, օր մը Հայրիկին կը հարցնէ թէ — «Ի՞նչու դէմ էք ռուսական քաղաքականութեան, որ կը հետապնդէ նաև բրիտանեայ փոքր և ճնշուած ազգաց ազատութիւնը»։

Հայրիկը անվերապահօրէն կը պատասխանէ։

— Աղէքսանդր Բ. ի քաղաքականութիւնը վերցուած է Աղեքսանդր Գ. ի օրով։ Ռուսական ներկայ քաղաքականութիւնը ամենակուլ է։ Մեր ներսէս Աշտարակեցի Կաթողիկոսը 1827-ի ռուսպարսկական պատերազմներու ժամանակ մեծ ծառայութիւններ ըրաւ ռուսաց բանակներուն և պալատին, որ խոստացած էր հայոց ազատութիւն շնորհել, բայց երբ ձեռք բերեցին Երևանն ու Էջմիածինը, պալատը իւր խոստումը չը կատարելէ յետոյ, Պօլսթենիայով շղթայեց Կովկասի Հայութեան կրօնական, կրթական և ազգային գործերն ու տարրական իրաւունքները և պրոկուրոր (դատախազ) կոչուած պաշտօնեայ մըն ալ բազմեցուց Էջմիածնի Մինօղին մէջ։

Այսպէս ուրեմն ռուսական քաղաքականութեան հակակիր Խրիմեանը, յաշս տաճկաց կը նկատուէր իբր կասկածելի եւ վսան-

գաւառը անձ մը, որ իբր թէ Կամսարականի հետ միացած ռուս կառավարութեան շահերը կը պաշտպանէին Վանի մէջ:

Այս կասկածը այնքան արմատացեր էր պետական շրջաններու և տաճիկ երեւելիներու մէջ, որ 1882-ին, օր մը Վանի կուսակալ Հասփն Փաշան կառավարչատան մէջ, Հայրիկին կէս լուրջ կէս կատակ ձևով մը կը հարցնէ.

— Իրաւ է, թէ դիմած էք ռուս կառավարութեան, որ բանակ մը դրկէ, Վանը գրաւելու համար:

Հայրիկը նոյն կէս լուրջ կէս կատակ ձևով կը պատասխանէ.

— Եթէ վստահ ըլլայի, որ ռուս կառավարութիւնը պիտի կատարէր այդ դիմումս, այն ատեն կը խնդրէի որ նա իր բանակը չը շարժէր....

Այս սրամիտ պատասխանը լսելէ յետոյ կուսակալը լռութեան կը մատնուի, բայց կասկածը կը մնայ կասկած և Խրիմեանը կ'ամբաստանուի իբր պետութեան շահերուն և Օսմանեան երկրին դէմ գործող կասկածելի և վտանգաւոր անձ մը:

Խրիմեանը այս կասկածները փարատելու համար մեկուսացաւ Վարազայ վանքին մէջ և ապա հրաժարուեցաւ Վանի Հայոց Առաջնորդութեան իւր պաշտօնէն, իրեն փոխանորդ նշանակելով Գարեգին Վարդապետ Սրուանձտեանցը, որուն յետոյ յաջորդեց Պօղոս Եպիսկոպոսը:

Գէորգ Դ. Կաթուղիկոսը վախճանուեցաւ 1882-ի Դեկտեմբերի 6-ին: Հրապարակ եկաւ նոր կաթուղիկոսի ընտրութեան հարցը, որ ամբողջ երկու տարի յուզուեցաւ Կ. Պոլսոյ և Կովկասի Հայ մարմիններու և մամուլին մէջ:

Թերթերը կը հրատարակէին կաթուղիկոսական թեկնածուներու անունները: «Մշակ»ը կը պաշտպանէր Խրիմեանի և Վարժապետեանի թեկնածութիւնը: Մատթ. Մամուրեանն ալ հրապարակ բերած էր Իզմիրի առաջնորդ Մելրիսեղեկ Եպիս. Մուրատեանի անունը: «Մասիս» և «Արևելք» թերթերը (Կ. Պոլիս) ուժեղ կերպով կը պաշտպանէին Խրիմեանի թեկնածութիւնը: Ծերենցը 1884-ին կը հրատարակէր «Կաթողիկոսութիւն եւ Խրիմեան» անունով գրքոյկ մը և Խրիմեանի թեկնածութիւնը պաշտպանելով կ'եզրականացնէր ու կը բացականչէր:

«Ո՛վ կաթողիկոսական ընտրութեան մասնակցողք եթէ կը սիրէ՛ ձեռ Ազգը, ձեռ եկեղեցին, ընտրեցէ՛ք Խրիմեանը»:

Իսկ Արմենակ Սինին ալ իւր «Կաթողիկոսական Ընտրելիներ»*) գրքոյկով Խրիմեանի թեկնածութեան մասին հետեւեալը կը գրէր.

«...Խրիմեան Սրբազանը շատ ազգասէր, լաւ քարոզիչ, տաղանդաւոր բանաստեղծ և յարգելի մարդ է, բայց կաթողիկոս լինել չի կարող. ...Նրա գլխաւոր արժանիքը, որով հռչակուեցաւ նա, թունդ ազգասիրութիւնն է և բանաստեղծական տաղանդը: Խրիմեանը իւր ազգասիրութիւնով և ազդու քարոզներով աւելի մեծ գործ կարող է կատարել իր հայրենի Հայաստանում, իրան լաւ ծանօթ ժողովուրդի մէջ, քան թէ կաթողիկոսական պաշտօնով, կառավարչութեան անընդունակ լինելով» (էջ՝ 19—28):

Հեղինակը կը պաշտպանէ Մելքիսեդեկ Եպիսկոպոսի թեկնածութիւնը, պնդելով որ նա աւելի կարող է քան Խրիմեանն ու Վարժապետեանը:

Ազգային Ժողովը 1884-ի Ապրիլի 16ին կը զբաղուի կաթողիկոսական թեկնածուներու ընտրութեամբ: Չայնեքը կը կեդրոնանան Խրիմեանի, Վարժապետեանի և Մուրատեանի անուններուն շուրջ: Ի վերջոյ Վարժապետեանը կ'ընտրուի թէև, բայց կը հրաժարուի:

Եւ վերջապէս 1885-ին Էջմիածնի մէջ գումարուած Համազգային Ժողովը ընտրական 50 ձայնեքը կը կեդրոնացնէ Իզմիրի Առաջնորդ Մելքիսեդեկ Եպիս.ի վրայ, իսկ Էջմիածնի միաբանութեան աւագագոյն անդամ Մակար Արքեպիսկոպոսն ալ իբր թեկնածու կը ստանայ 16 ձայն. Կը մնար Ռուսաց Ցարի (Ալէքսանդր Գ.) հաստատութիւնը: Ցարը պետական շահերը նկատի ունենալով և հակառակ Հայ Ժողովուրդի կամքին՝ կը հաստատէ Մակարի ընտրութիւնը և այս պատճառով ալ ժողովուրդն ու թեքթեքը Մակարին Ցարընքիւ մակդիրը տուին:

Այսպէս ուրեմն երբ Խրիմեանի կաթողիկոսական թեկնածութիւնը հրապարակ կուգայ, Սուլթան Համիտն ու Բ. Դուռը լուրջ մտահոգութեան կ'ենթարկուին և ամէն կերպով կը ջանան չեզոքացնել Խրիմեանը: Սուլթանի հրամանով Ներքին Դործոց Նախա-

*) Թիֆլիս 1884. Տպարան Լ. Գ. Կրամարենկոյ. էջ՝ 42:

րար էտհէմ Փաշան, բանիցս գաղտնի կը հրահանգէ Վանի կու-
սակալ Համիտ Փաշային, որ անուղղակի խօսքերով ու միջոցներով
ջանայ համոզել Խրիմեանը և Վանէն հեռացնելով ղրկէ Գ. Պոլիս.
Համիտ Փաշան թէև այդ ուղղութեամբ կը խօսէ Խրիմեանի հետ,
բայց նա հաւանութիւն չի տար, առարկելով, որ կ'ուզէ մնալ
իւր հայրենիքին մէջ, օգտակար ըլլալու համար ժողովուրդին և
պետութեան.

Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեանը վախճանուեցաւ 1884-ի
Հոկտեմբերի 25-ին.

Վանի Առաջնորդարանին մէջ գումարուած Կրօնական և Բաղա-
քական Խառն Ժողովի ժամանակ, Հոկտեմբերի 26-ին, Խրիմեանը
Պատրիարքարանէն կը ստանայ Վարժապետեանի մահը գուժող հե-
ռագիրը: Հայրիկը այնքան կ'ազդուի, որ կը գունաթափուի և բարձ-
րաձայն կուլայ: Ժողովը կը խանգարուի, իսկ Խրիմեանը դահլիճին
մէջ երթնեկելով, լալաձայն կը բացականչէ.

— Ներսէս մեռաւ... Հայրիկ մեռաւ, Ներսէս մեռաւ... Խրիմ-
եան մեռաւ, Վարժապետեան մեռաւ... Խրիմեանն ինչո՞ւ կ'ապրի...

Ժողովականները հազիւ կը հանգստացնեն զինք. Վարժապետ-
եանի մահը այնքան խոր և ծանր տպաւորութիւն թողած էր
Խրիմեանի վրայ, որ օրեր շարունակ նա մեկուսացեր և հառա-
չանքով ու լալով ողբացեր է ազգային այդ մեծանուն գործիչ և
իւր աշակից ու գաղափարակից Ներսէս Վարժապետեանի կորուստը:

Դեկտեմբերի 4-ին, Վանի Նորաշէն եկեղեցոյ մէջ կը կատար-
ուի հոգեհանգիստ, իսկ դպրոցի սրահին մէջն ալ սգահանդէս Վար-
ժապետեանի յիշատակին. Պաշտօնական անձեր և խուռն ժողո-
վուրդը ներկայ կ'ըլլան այդ սգահանդէսին:

Ազգային կեանքի, ժողովրդական հանդէսներու, կրօնական,
դպրոցական, բարեգործական, քաղաքական և այլ ամէն տեսակ
գործերու մէջ Հայրիկը հովանաւոր և մասնակից էր. Վանը յաշս
պետութեան նկատուած էր իբր ըմբոս եւ յեղափոխական կեդ-
րոն մը, իսկ Խրիմեանը կասկածելի և վտանգաւոր անձ մը, «որուն
ներկայութիւնը գաւառներուն մէջ՝ պետութեան շահերուն և քա-
ղաքականութեան դէմ և վնասակար» կը համարէր Բ. Դուռը:

Այս իսկ պատճառով Սուլթան Համիտը կը հրամայէ Բ. Դրան,
որ Խրիմեան Հայրիկը Վանէն աքաղուի Գ. Պոլիս:

Մ Ե Ծ Ա Ք Ս Ո Ր Ա Կ Ա Ն Ը

Կ. Պոլսոյ «Մասիս» շաբաթաթերթը 1884-ի Դեկտեմբերի 22-ին (թիւ՝ 3749, էջ՝ 521) Ազգային լուրերու մէջ կը հրատարակէր հետևեալը.

«Ներքին Դործոց Նախարար Բարձր. Էտհեմ՝ Փաշա հետագրած է Վանայ հոռասիային, որպէս զի փոխթացնէ Ամեն. Խրիմեան Սրբազանի և Պոլիս գաղտնատը»:

Ներքին Դործոց Նախարարի հեռագիրը ստանալէ յետոյ Վանի կուսակալ Համիտ Փաշան Խրիմեանին կ'առաջարկէ և կը ստիպէ, որ ճամբու պատրաստութիւն տեսնէ և հեռանայ Վանէն. Այս առաջարկը լսելէ յետոյ Հայրիկը կը պատասխանէ.

— Վեհափառ Սուլթանի և տէրութեան կամքին ու հրամանին հակառակ չեմ, բայց, Փաշա էֆէնտի, խղճի դէմ չէ արդեօք, այս ցրտաշունչ ձմեռն, ձիւնին ու բուրին երբ ճամբաները փակուած են և երթեկութիւնը դատրած, պետութիւնը ինձ աքսորի նամբան ցոյց կուտայ և կը ստիպէ, որ վաթսուն և հինգ տարեկան ծերունիս իսկոյն հեռանայ իւր հայրենիքէն, որուն բարօրութեան համար այնքան զոհողութիւններ ըրած է. Այո՛ ես կը կատարեմ Վեհ. Սուլթանի և Բ. Դրան հրամանը, գիտէք երբ—գարնան, երբ օգիւրը կը տաքնան և ճամբաները կը բացուին. Այլապէս ես հիմայ տեղէս չ'եմ շարժիր, իսկ եթէ փորձէք բռնութեամբ զիս հեռացնել կամ արսորել, այն ատեն զուր ծանր պատասխանատուութեան պիտի ենթարկուիր, թողունք դեռ, որ կրնան անախորժ դէպքեր ալ յառաջ գալ*):

Կուսակալը Խրիմեանի այս պատասխանը նոյն օրն իսկ կը հեռագրէ Բ. Դրան, որ խոհեմութիւն կը սեպէ արսորի ժամանակը երկարաձգել մինչև գարուն.

Ցրտաշունչ ձմեռն անցաւ և Վասպուրական մեր աշխարհը ողջոյն տուաւ կենսատու գարնան: Մինչ Հայոց Աշխարհի չքնադ բնութիւնը իւր շրեղանքն ու պերճանքը ցոյց կուտար իւր գրկին

*) Այս խօսքերն ըսած է ինձ Հայրիկի եղբօր Թառ Վահան Խրիմեանը՝ 1917-ին.

մէջ ապրող բնակչութեանց, երբ անդիէն Եղբոր որջին մէջ ապաստանած հայակեք գազանը՝ Նոյն ինքն Սուլթան Համիտը իւր բռնութիւնն ու պատառող ժանիքները ցոյց կուտար Վանի Հայութեան, որուն համար 1885-ի Մարտի սկիզբէն մինչև Յուլիսի վերջերը՝ տառապանքի, աղէտներու, արհաւիրքի և արիւնի նոր դուռ մը կը բացուէր։ Պետութիւնը պաշտօնապէս գործի կ'անցնէր Վանի Հայութեան մէջ տարիներէ ի վեր արմատացած ազատասիրական և յեղափոխական գաղափարները խեղդելու համար։ Այս նպատակին հասնելու համար, պետութիւնը կ'որոշէր այդ գաղափարներն արծարծող և վառ պահող գործիչներն ու անոնց աչքառու հետեւորդները բանտարկել, չեզոքացնել և արսորել^{*)}։

Եւ ահա Մարտի 10-ին Համիտ Փաշան պաշտօնապէս կը յայտնէր Խրիմեանին, որ ութ օրուայ ընթացքին պատրաստուի և ճամբայ ելնէ դէպի Կ. Պոլիս։

Այս լուրը կայծակի արագութեամբ կը տարածուէր Վանի Հայութեան մէջ։ Ամբողջ ժողովուրդը տխրութեան և արցունքի օրեր կ'ապրէր։ Չէ որ Վասպուրականի Արծիւ՝ Հայոց Հայրիկը իբր աստուկան պիտի հեռանար Վան-Վասպուրականէն։ Պետութեան հրամանն այնքան խիստ և կտրուկ էր, որ մինչև անգամ Հայրիկը չ'արտօնուեցաւ Ջատիկը տօնելէ յետոյ ճամբայ իյնալ։

^{*)} «Վասպուրականի Գեղրոնական Վարժարան»ի հիմնադիր-տեսուչ Մկրտիչ Փոքրուզալեանը, 1885-ի Մարտի 16-ին Վանէն արսորուեցաւ ի Կ. Պոլիս, ուր շատ կարճ ժամանակ մնալէ յետոյ, կ'երթայ Մարսէյ և սեփական տպարան տննելէ յետոյ կը ձեռնարկէ «հրատարակել հայերէն լեզուով մի ազատ լրագիր մեր հարստահարուած Հայաստանցի եղբայրների դրութիւնը աշխարհահռչակ դարձնելու, արտօսահմանեան Հայերի ուշադրութիւնը անոնց վրայ հրաւիրելով աջակցութիւն խնդրելու, մեր գաղափարներ հայ ժողովրդին մէջ տարածելու» համար։ Այդ ազատ լրագիրը ԱՐՄԷՆԻԱՆ էր, որուն Ա. թիւը լոյս տեսաւ ազատ Փրանսիայի մէջ, 1885 Յուլիս 20/1 ժողոտոսին։ «Արմէնիան» շուտով տարածուեցաւ Թուրքիոյ և արտասահմանի Հայութեան մէջ և ջերմ համակրանքի արժանացաւ ամենուրեք։ «Արմէնիա»ի ազգային, հայրենասիրական և յեղափոխական գաղափարները շուտով ընդհանրացան և դարձան տեսակ մը կուսակցական համոզում անոնց համար, որոնք Փորթուգալեանի գործունէութեամբ և «Արմէնիա»ով կ'ոգեհորութին։ Սյոպիտով ահա ծնունդ կ'առնէր «Արեւակաճ Կուսակցութիւն»ը որուն ուժեղ կեդրոնը Վանն էր, ուր յիշեալ կուսակցութիւնը գոյու-

Վանի գաւառներէն և շրջակայ գիւղերէն հոծ բազմութեամբ գիւղացիներ քաղաք լեցուեր էին Հայրիկին բարի երթ մաղթելու: Խորիմեանի հին և նոր հակառակորդներն ու թշնամիներն անգամ տխրած էին, որ Մեծ Հայրենասէրը կ'աքսորուէր հայրենիքէն: Վանի ազգային մարմիններ, դպրոցական վարչութիւններ, ընկերութիւններ և այլն, բոլորն ալ պատրաստութիւն կը տեսնէին Մեծ Աստուծակամը վայելուչ պատիւներով և ցոյցերով ճամբու դնելու համար:

Հայրիկի մեկնելու օրը որոշուեցաւ: Ծաղկազարդի Կիրակի օր (17 Մարտ 1885) պիտի խօսէր իւր հրաժեշտի քարոզը, իսկ Աւագ Երկուշաբթի առաւօտը ճամբայ ելնէր:

Կառավարութիւնն ալ իր կարգին ոստիկանական և զինուորական հսկողութիւնը աւելցուց քաղաքին մէջ, որպէս զի ժողովրդական բողոքի ցոյցեր և նման դէպքեր չը կատարուէին:

Մեկնումէն շաբաթ մ'առաջ, Հայրիկը Վարազայ եօթն խորան տաճարին մէջ կը պատարագէ և սրտառու ըլլալով մը հրաժեշտ

թիւն ունեցաւ գրեթէ 30 տարի (1888—1908): Վանի Արմենականութեան ղեկավար և լուսագոյն դէմքը կը հանդիսանայ Մկրտիչ Աւետիսեանը:

Արժէ յիշատակել նաեւ, որ Մ. Փորթուզալեանը 1883-ի գարնան կը ձեռնարկէ Վարազայ տպարանէն լոյս ընծայել «Վանի Գաւառ» անունով թերթ մը, բայց կառավարութիւնը կը խանգարէ այդ ձեռնակը:

Վանի մէջ 1885-ի Մարտի 17-ին բանտարկուեցաւ համարձակ և ազատախօս Մկրտիչ Աեփիլեան, Ապրիլ 6-ին աքսորուեցաւ Յանկոյանների զաւրոցի ուսուցիչ Իգմիրցի Այգալարդ Ասլանեան, Յունիս 3-ին ոստիկանութիւնը փակեց ու կնքեց Վարազայ տպարանը: Նոյն օրը ոստիկանութիւնը փակեց «Կեդրոնական Վարժարան»ը և հիւսցուց ու ցրուեց ուսուցիչներն ու աշակերտները: Յունիս 11-ին բանտարկուեցաւ Վանի ազգային գործիչներէն Կարապետ Նալբանեանը, համարձակ, գործունեայ և յեղափոխական գաղափարներով տոգորուած անձ մը: Յունիս 13-ին բանտարկուեցան Խաչատուր Սոլտիսեան, Յովհաննէս Զիրաքեան և այլ խումբ մը երիտասարդներ: Յունիս 20-ին բանտարկուեցան Գեորգ Շեքեցի ուսուցիչ և Մարիսա Մունետիկեան, իսկ նոյն ամսոյ 24-ին ալ ձերբակալուեցաւ Կարապետ Կիլիմեանը, որուն տունը խուզարկելով ոստիկանութիւնը գտած էր Միք. Նալբանդեանի «Երկրագործութիւն» գրքի ձեռագիր ընթերցանութիւնը: Յունիս 1-ին խուզարկուեցաւ Գարեգին Բաղեցեցեանի տունը, ուր գտնուեցան «Նոր-Դար» լրագրի քանի մը թիւեր:

Նւ այսպէս, առաջին աւթիւ, իսկ կառավարութիւնը Վանի մէջ սարսափի և ահաբեկման քաղաքականութեան հետեւեցաւ:

կուտայ միաբաններուն, իւր պաշտած Արծուարոյն Վարազին, «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ի ուսուցիչներուն, սաներուն և հօտադ-մշակներուն. Վարազայ Պարոն Պետրոսը կը պատմէր որ—«Հայ-րիկը Արծուի Վասպուրական թերթի մամուլը գրկեց համբու-րեց և հեկեկալով լաց եղաւ. իսկ երբ վանքի դարպասէն գօւրս ելաւ և ձին հեծաւ խոր հառաշանքէ մը յետոյ բացականչեց— „Մնաս բարեաւ Վարազ, սիրելի Արծուարոյն...“ և ալ չը կրցաւ խօսքը շարունակել, արցունքները այտերէն վար գլորուեցան, մենք բոլորս ալ կուլայինք, իսկ Հայրիկը ձին մտրակելով իւր հետեորդ-ներով հեռացաւ ու գնաց Այգեստան»:

Ծագկազարդի Գիրակի առաւօտ Հայրիկը գնաց Արարուց Մայր եկեղեցին, ուր խռնուած 5000 երկսեռ ժողովուրդը խորին լու-թեամբ և կսկիծով լսեց Հայրիկի հրաժեշտի քարոզը, որով կը շեշտէր Միութեան պահանջը.

«Շատ դիւրին է մէկ մէկ կոտրել բարակ փայտեր, որոնցմէ երբ մեծ խուրձ մը կազմենք և թելով մը իրար կապենք անհնարէ այդ միացած խուրձը կոտրել. Այսպէս ալ ժողովուրդ Հայոց, միա-ցէք, եղբայրական սիրոյ թելով կապու հցէք միմեանց հետ և Միու-թեան մեծ խուրձ մը կազմելով հաւատացէք, որ այն ատեն թշնա-մին չը պիտի կրնայ ձեզ կոտրել, վասն զի միութիւնն ուժ է... Ես կ'օրհնեմ ձեր միութիւն, ձեր սէր և համերաշխ գործակցութիւն, մնաք բարեաւ, Հայրիկ կ'երթայ, կը հեռանայ մարմնով, բայց ուր որ երթայ հոգով սրտով ձեզ հետ կը մնայ, ձեր սիրով, ձեր սրտով կը գործէ, մնաք բարեաւ... մնաք բարեաւ...»:

Քարոզը վերջացնելէ յետոյ, երբ Հայրիկը սեղանէն վար կ'իջ-նէր, ժողովուրդը լաց ու կոծով անոր շուրջը կը խռնուի և կը համ-բուրէ ձեռքերը, մինչ նա հազիւ հոգ բազմութեան մէջէն դուրս գալով կը հեռանայ:

Այդ նոյն օրը, կէսօրէն յետոյ, Նորաշէնի եկեղեցին խուռն բազմութեամբ լիցուած էր: «Ամէն որ տխուր անձկանօք կը սպա-սէր լսել Հայրիկը: Հուսկ ուրեմն Հայրիկը գաւազան ի ձեռին կը փայլի բեմին վրայ և իրեն յատուկ վսեմ և հոգեյոյզ ոճով՝ կը խօսի հետեւեալն ի հրաժեշտ»:

«Հասաւ ժամանակը, որ կը ստիպէ զիս տալ ձեզ իմ հրաժեշտի

ողջոյնը. Ես, ժողովուրդ, ի սկզբանէ անտի, առանց ձեռաց կամբ՝ կամ լաւ եւս է ըսել գնդակ մը եղած եմ, զոր Հայ ազգը այսր անդր կը գլորէ. Սակայն չեմ ցաւիր առ այս. զի Աստուած է, որ ի ձեռն Հայ ազգին զիս կրթել կ'ուզէ գերզ գնդակ գլորելով: Հայրիկ գլորուելով փոխանակ վար իյնալու՝ վերը կ'ելլէ. Դուրեցէք որչափ կրնաք այս գնդակը, մինչև իյնայ ի փոս գերեզմանին: Դուրուիլն է իմ խաչը. բայց Ազգային կամ բարձրագոյն հրամանաւ ի Պոլիս փոխադրուիլս իրաւունք չունիմ ինձ խաչ համարելու. զի այդ հնազանդութիւն է, և հնազանդութիւն խաչ չէ:

«Իմ ի Վան բնակութեան հնգամեայ շրջանի մէջ, առանց կորուսանելու պատեհ առիթ, յաճախ բարոյեցի ձեզ լոյս և տնտեսագիտութիւն, զոր ձեզ՝ իմ հայրենակցացս կտակ կը թողում. Ազգի մը ապագայն իւր ներկայէն կշռելու է. ճշմարիտ է թէ ազգի մը դպրոցներ անոր ապագային յայտարարն են. Դպրոց չը սիրող ազգ մը ճակատագրի հաւատալու նախապաշարումն ունի, սակայն ճակատագրի հաւատալու դարն անցած է. Արդի ազգաց ճակատագիրն է նոցա յառջագիմութեան քայլերն. Այլևս թօթափենք ճախապաշարում և հաւատանք մեր գործունէութեան: Դաստիարակեցէք զաւակնիդ և հաւատացէք թէ ձեռ փրկութիւնն ձեռ զաւակներէն է. Զայս բան անեղծ պահեցէք ձեր տպաւորութեան մէջ. Մարգարէական ոգւով կ'ըսեմ ձեզ թէ քաջալերեցա՞ր՞ուք, Հայ ազգը վերջապէս պիտի անցնի ի թիւ լուսաւորեալ ազգաց:

«Ա՛րդ, մնաս բարեաւ պիտի ըսեմ ձեզ. Իմ մնաս բարեաւն շատ անտարբեր է, զի այսօրինակ բաժանումներ ինձ համար նոր չեն. Հայրիկը թէև ձեզմէ կը հեռանայ, բայց զձեզ չպիտի մոռնայ, մինչև ցգերեզման. Ես նուիրուած եմ հայրենեացս և Հայ ազգին. կուրծքիս լանջոսկրին վրայ գրուած է ԺՈՂՈՎՈՒԻՐԴ. Պիտի ջանամ և փաստաբանեմ ըստ կարի ի բարեկարգութիւն վիճակի Հայ ժողովրդեան: Աղօթենք, որ Օսմ. բարեխնամ Տէրութիւնն իրեն և մեզ ի սկզբանէ անտի ցանկալի եղած բարեկարգութիւն գործադրելու յաջողի: Մեզ համար Օսմ. հպատակութեան շրջանակէն դուրս աւելի աղէկ տեղ չկայ. Ի բարեկարգութիւն այս երկրին՝ Թուրք և Հայ ժողովուրդը ձեռն ի ձեռն ջանալու են. Իմ մնաս բարեաւ ձեզ տալով հանգերձ կը խնդրեմ ի ձէնջ, որ ձեր սիրտը Խրիմեանի հետ և

ձեր աղօթք վասն նորա առ Աստուած երթայ, Մի ցաւիք խորհելով թէ արդեօք օր մ'ալ Խրիմեան պիտի տեսնանք: Յոյս ունիմ թէ հայրենիքը վերստին պիտի տեսնեմ: Եթէ, աւաղ, իմ յոյսս ի դերեւ ելլէ, կ'ուխտեմ, որ իմ դիակս թաղուի Վարազայ խաչին ներքեւ, ուր Արծիւ երկար տարիներ բոյն դրած է: Ի՞նչպէս մոռնամ հայրենիքը, որոյ ջուրը և օդը զիս սնուցած են: Դարձեալ կ'ըսեմ, մնաք բարեաւ, կ'օրհնեմ իմ հայրենիքը և կ'աղօթեմ որ պողովատ դառնաք, նեղութեանց և դժուարութեանց տոկալու համար: Կացէք յիս և ես ի ձեզ...»*):

Նորաշէնի եկեղեցիէն դուրս գալով, Հայրիկը ահագին բազմութեան ուղեկցութեամբ կ'երթայ Յանկոյսների եկեղեցին, որ ծայրէ ծայր լեցուած էր ժողովորդով: Ժամերգութեան ընթացքին Հայրիկը կը բարձարանայ սեղանը և յուզուած ձայնով այստեղն ալ կուտայ իւր հրաժեշտի քարոզը**):

«Ժողովուրդ Հայոց, վաղը կը հեռանամ այստեղէն. կը թողում իմ սիրելի հայրենիքը, ինձ կեանք տուող ժողովուրդս և իմ անմահ Վարազս, որտեղ քսան և եօթ երկար տարիներ բոյն մը շինեցի ինձ համար այս մատներովս: ...Բայց մի կարծեք, ժողովուրդ Հայոց, թէ Խրիմեան գնաց և մոռացաւ ամէնքիդ: ...Այն օրէն, երբ 1820 թուին Խրիմեանը մկրտուեցաւ այս սուրբ աւազանին մէջ (ձեռքով ցոյց տուաւ մկրտութեան աւազանը) մի տախտակ շինուեցաւ նորա սրտին վրայ ու ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ բառը գրուեցաւ: Քանի որ շունչս բերանս է, ոչ որ չի կրնար այդ բառը հղծել այնտեղէն: Դուք ալ, մի եղծէք, ժողովուրդ Հայոց, Հայրիկի անունը ձեր սրտէն:»

«Ժողովուրդ Հայոց, սիրեցէ՛ք միմեանց, դաստիարակեցէ՛ք ձեր որդւոց, աշխատեցէ՛ք լոյսի համար, հացի համար...»

«...Յիշեցէ՛ք ձեր աղօթքներու մէջ Խրիմեան Հայրիկին: Խօսք

*) Նորաշէնի եկեղեցոյ մէջ Հայրիկի խօսած հրաժեշտի այս քարոզը վանեցի Նժան Ղարապետեանը գրի առնելով հրատարակած է Կ. Պոլսոյ «Աւետարեւ» շաբաթաթերթին մէջ (1885. Մայիս. էջ՝ 75): Նշան Ղարապետեանը Վարազայ «Ժառանգաւորաց»ի սաներէն էր, վաղեմի դաստիարակ, որ այժմ կ'ապրի Ամերիկայի Գալիֆօրնիա նահանգին մէջ:

**) Այս քարոզն ալ ի գիր առած և հրատարակած է Տիգրան Փիրումեանը իւր «Խրիմեան Հայրիկ» գրքոյկին մէջ. (էջ՝ 40—44):

կուտամ, որ ուր ալ լինիմ, թէ Մասեաց ստորոտ և թէ Բիւզանդիոն՝ մէկ օր ալ չ'անցունել առանց իմ հայրենիքը յիշելու։ Իսկ երբ Խրիմեանը աւանդէ իւր հոգին օտարութեան մէջ, անոր անբռնաբարելի կտակը պիտի ըլլայ, իր ոսկերոտին Վասպուրական փոխադրել, Վարազայ խաչքարերուն տակ՝ իւր հայրենիքի ծոցին մէջ ամփոփել...»։

Աւագ Երկուշաբթի առաւօտ— 18 Մարտ 1885— Հայրիկը գընաց Սուրբ Յակոբ եկեղեցին և հոն խոնուած ժողովուրդին ալ իւր հրաժեշտի քարոզը տուաւ և «մնաք բարեաւ» ըսաւ։ Այսպէս Այգեստանի չորս եկեղեցիներու—Արարք, Նորաշէն, Յանկոյսներ և Սուրբ Յակոբ—մէջ հրաժեշտի քարոզը խօսելէ յետոյ Խրիմեանը քանի մը ժամ ալ, իւր հայրական տան խոնարհ յարկին տակ, հարազատներու և ազգականներու շրջանին մէջ, արցունքով ու կրակիծով վերջին տեսակցութեան և հրաժեշտի խօսքեր, խրատներ կ'ուղղէր ամէներին, կը համբուրէր իւր մանկական և պատանեկան կեանքի այդ նահապետական տան դռները և դուրս կուգար փողոցը, ուր խոնուած էին քաղաքացիներ և գիւղացիներ—մարդ, կին, մանուկ, ծեր թէ երիտասարդ։

Այժմ խօսքը տանը ականատես Մարտիրոս Խէրանեանին.

«Օրը պայծառ և արևոտ էր. Աւագ Երկուշաբթի առաւօտ ժամի 10-ին (ը. ե.) Հայրիկը տունէն դուրս եկաւ՝ և հիծաւ ձիւն, Ցանիքներու վրայ և փողոցի դռներու մէջ կտնգնած կանայք այնքան սրտալի ու կսկիծով կուլային, և Հայրիկ Հայրիկ կը կանչէին, որ կարծես թէ Հայրիկը մեռած էր և մարմինն էր որ կը տանէին թաղելու։ Համաժողովրդական վշտի և միաժամանակ նաեւ հսկայ ցոյցի մը տեսք առած էր այդ օր Վան քաղաքը։ Հայերը, ի յարգանս Մեծ Արստրականին, շուկան և հիմնարկութիւնները փակած էին։ Այս հանդիսաւոր, հսկայական թափօրը Յանկոյսներէն՝ Հայրիկէնց դռան առջևէն ճամբայ ելաւ դէպի քաղաք։ Ռուսաց հիւպատոսի կողմէ զրկուած երկու պահակները Հայրիկի ձիւն առջևէն կ'երթային, իսկ պետութեան զրկած ոստիկանական պատուոյ պահակախումբը կարգ կը պահպանէր։ Կը յիշեմ, թէ ինչպէս Վարազայ միաբաններէն պարզ և ազատախօս ծերունի Մելքիսեդեկ Վարդապետը երկար ձեռնափայտի մ'օգնութեամբ հեւ ի հեւ կը հետե-

ւէր Հայրիկի ձիուն: Նա վազէ վազ եկաւ, մօտեցաւ, արցունքոտ աչքերը Հայրիկին ուղղեց և յուզուած ձայնով մը կանչեց.

«— Սրբազան Հայրիկ, եթէ այս երթալդ կամբիդ և ցանկութեանդ հակառակ է նէ, ըսէ՛ ինձ, տես ես ի՞նչ կ'ընեմ...»

«— Ի՞նչ պիտի ընես, Վարդապետ, յարեց Հայրիկը ժպիտով մը:

«— Հիմայ երիտասարդութիւնը ոտքի կը հանեմ, արիւն կը թափենք և մեր սիրելի Հայրիկի հեռացումը կը խանգարենք:

«— Զէ՛, ես իմ կամքովս կ'երթամ, պատասխանեց Հայրիկը և յուզուած, գրգռուած Վարդապետը լռեց:

«Երբ թափօրը Հայկավանքի թաղը հասաւ, դռան մը մօտ պատին տակ կանգնած կուլար ծերունի Տէր Ստեփան Քահանան, որուն ի տես Հայրիկը ձայն տուաւ:

«— Տէր Ստեփան, կ'երթաս Յանկոյսներ մեր ննջեցելոց գերեզմանները կ'օրհնես:

«— Կեսանքդ կ'օրհնեմ, Սրբազան Հայրիկ, պատասխանեց քահանան և վազելով եկաւ համբուրեց Հայրիկի աջը:

«Թափօրը հասաւ Քաղաքամէջի Թաւրիզի Դուռը՝ բերդին ըստորոտը, ուր այնքան ժողովուրդ — Հայ և տաճիկ — խոնուած էր, որ Հայրիկի ձին հագիւ կը յառաջանար:

«Հայրիկը Պօղոս Եպիս.ի ընկերակցութեամբ նախ գնաց Վանի կուսակալ Համիտ Փաշային և զինուորական հրամանատար Միւնիք Փաշային հրաժեշտի տեսակցութիւն տուաւ: Ապա այցելեց Առաջնորդարան, ուր դահլիճին մէջ կը սպասէին ազգային մարմիններու և հիմնարկութեանց ներկայացուցիչներ, ռուսաց հիւպատոս Կուլէպեակին և պարսից հիւպատոս Միրզա Մուսա Խանն իրենց թարգմաններով, Կրօնական և Քաղաքական ժողովի անդամները, բազմաթիւ եկեղեցականներ, վաճառականներ, պետական պաշտօնեաններ, թուրք հրեկիւններ, և այլն: Դաւառական ժողովի ատենապետը և ուրիշներ ողջերթի յուզիչ ճառեր արտասանեցին: Հայրիկը բոլորին ալ իւր սրտազին շնորհակալութիւնը յայտնեց, օրհնեց, յետոյ իջաւ Ս. Նշան եկեղեցին աղօթեց և ճամբայ ելաւ: Երբ Հայրիկը հարիւրաւոր ձիաւորներով շրջապատուած երեցաւ, բազմահազար ժողովուրդը բուռն ծափերով և որոտընդոստ աղաղակներով „Կեցցէ՛ Հայրիկ, կեցցէ՛ մեք Կաթուղիկոս“ կանչեց:

«Վանի բերդի հիւսիսակողմի ստորոտէն մինչև նաւահանգիստ Աւանց գիւղը, մօտ մէկ ժամուայ ճանապարհ երկարող այդ լայն պողոտան և աջ ու ձախ կողմի դաշտերը մարդկային հեղեղով լեցուած էին: Համարձակ կերպով կրնանք ըսել, որ մօտ քսան հազար ժողովուրդ կ'ուղեկցէր Հայրիկին: Այդ օրը Վանի նորագոյն պատմութեան մէջ եզակի պիտի մնայ իբրև ժողովրդական սիրոյ, պաշտամունքի և հսկայ ցոյցի արտայայտութիւն մը՝ ի պատիւ Խըրիմեան Հայրիկի: Մարդիկ իրար հրելով, կոխկրտելով կ'աշխատէին մօտենալ Հայրիկին և համբուրել անոր աջը, ճամբան կը կտրէին, ձիուն սանձը կը բռնէին, Աղմուկ, ժխոր, լաց, իրարանցում, կեցցէ աղաղակներ և ծափեր իրար խօռնուել էին ստեղծելով ամբոխային և՛ յուզիչ և՛ ահաւոր տեսարան մը: Ամենէն աւելի սրտայոյզ էր «Հայրիկ, Հայրիկ քո Հայրենիք» երգի եղանակը, որ բարձր ու զիւ կը հնչէր ամբոխի մէջէն և կը մարէր ժխորին մէջ: Կը յիշեմ նաև թէ ինչպէս ռուսաց հիւպատոսի զոյգ պահակները (կավազ) աջ ու ձախ մտրակելով հազիւ նեղ ճամբայ մը կը ցան բանալ, որ Հայրիկի ձին յառաջանար: Ոստիկանները կը վախճային ամբոխէն և կ'երթային հեռուանց, զգուշանալով ժողովուրդի յուզուած տրամադրութենէն: Վերջապէս երբ արդէն երեկոյ էր, Հայրիկը հասաւ Աւանց գիւղը, Պանպանիչ մ'ըսաւ, օրհնեց ժողովուրդը և գնաց Մահտեսի Յարութիւն Աղանեանի տունը, ուր մեծ պատրաստութիւն տեսնուած էր Հայրիկը հիւրասիրելու համար: Արևի վերջին շողերն ընկան ծովի կապոյտ ջուրերուն վրայ, երբ ժողովուրդը տխուր տրտում հեռացաւ Աւանցէն: Այդ գիշերը սուգի և տրտմութեան լուռ ու խորհրդաւոր գիշեր մը եղաւ Վանի հայերու համար, որուն Մեծ Զաւակը, նոյն ինքն Հայոց Հայրիկը կ'արքայութիւն Վասպուրական մեր աշխարհէն...»:

Յաջորդ առաւօտ, Աւագ Երեքշաբթի, Մարտի 19-ին, Հայրիկը, Պօղոս Եպիսկոպոսի*) ուղեկցութեամբ և 6 ոստիկաններու հսկողու-

*) Պօղոս Եպիս.ը տեսնելով Խրիմեանի ժողովրդականութիւնն ու ազգանքուէր գործունէութիւնը, վերջին տարիներ սկսած էր մասնաւոր սէր և յարգանք տածել Հայրիկի հանդէպ: Հայրիկն ալ իր կարգին համոզուած էր, որ Պօղոս Եպիս.ի պէս ազգեցիկ և խորապէտ առաջնորդ մը կարեւոր ծառայութիւն կը մատուցէր Վասպուրականի Հայութեան:

Թեամբ Աւանցէն կ'ուղեորուի դէպի Լիմ-Անապատ վանքը: Այստեղ Պօղոս Եպիս.ը Մեծ Աքսորականին ի պատիւ վայելուչ հիւրասիրութիւն մը ցոյց կուտայ և կը ստիպէ, որ Հայրիկը վանքին մէջ Զատիկը տօնելէ յետոյ միայն ճամբայ ելնէ: Երբ Հայրիկը կ'առարկէ անյարմար է, պետութիւնը ղԺգոհութիւն պիտի յայտնէ և այլն, Պօղոս Եպիս.ը կը պատասխանէ որ—«Պետութեան պատասխանը ես կուտամ»: Հայրիկը կը մնայ Լիմ-Անապատը, իսկ ոստիկանները անոր ձին*) հետերնին առած, Արճէշի վրայով կ'երթան Ալջաւազի Ժովափնեայ Պարկաթ գիւղը և հոն կը սպասեն: Հայրիկին կ'ընկերանար նաև իւր Մարխան եղբօր որդին Կարապետ Խրիմեանը:

Զատիկը Լիմ-Անապատի մէջ տօնելէ յետոյ, Մարտի 27-ին Հայրիկը իւր եղբօր որդի Կարապետի հետ վանքի նաւակին մէջ անկրն մը կը կծկուին և երկու գեղջուկ թիավարներու ընկերակցութեամբ ծովի վրայէն ճամբայ կ'իյնան դէպի Պարկաթ գիւղը, որուն ժովափին վրայ խռնուած էին Հայրիկին դիմաւորութեան եկած հազարաւոր գիւղացիներ: Բզնունեաց գաւառէն (Ալջավազ) Հայրիկը ճամբայ կ'ելնէր դէպի Բուլանուզ, Խրիմեանը, որ գիւղին որ մօտենար գիւղացիները եկեղեցական թափօրով, աղուհացով, մատաղով, նաղարա-զուռնայով, երգ ու պարով կ'ընդառաջէին և ճամբու կը դնէին: Դիւղէ գիւղ գեղջուկ ձիաւորներ կը միանային Հայրիկին, որ Մշոյ Դաշտի մէկ մասի Հայ գիւղերն ալ այցելեց և ամենուրեք ժողովրդական խանդավառ ցոյցերու արժանացաւ: Ժողովուրդը գիտէր, որ Հայրիկը ահադ կ'երթար և այս իսկ պատճառով աւելի հանդիսաւոր և մեծ ցոյցեր կը կատարուէին ամենուրեք: Բազմաթիւ գիւղերու մէջ, գեղջուկներու խնդրանքով Հայրիկը բանի մ'օր մնաց և պատճառ դարձաւ գիւղական, ժողովրդական քէֆերու: Կոփ գիւղաքաղաքի Հայութիւնը խանդավառ ցոյցերով, ձիարշաւով և թափօրով Հայրիկին դիմաւորութեան կ'երթայ: Եւ այսպէս ամէն տեղ ժողովուրդը անսահման սէր, պաշտամունք և ջեջմ ընդունելութիւն ցոյց կուտայ իւր Հայրիկին, որ աքսոր կ'երթար:

*) Հայրիկի Քօլօզ անունով սպիտակ ձին Վանի մէջ յայտնի էր: Հայրիկը Տրապիզոն հասնելէ յետոյ ձին կը յանձնէ Կարապետին, որ կը վերադառնայ Վան:

Հայրիկը քանի քանի պատկենի կատարեց գիւղերու մէջ, նորածիններ մկրտեց, իսկ Ալլապագէն մինչև Տրապիզոն 37 քահանայ ձեռնադրեց:

Նա յատկապէս այս երկար ճամբան ընտրեց, որպէս զի Հայաստանէն ուշ դուրս գար: Վանէն մինչև Տրապիզոն ճամբան, որ կարելի է 12—15 օրէն երթալ, Հայրիկը 70 օրէն հազիւ կրցաւ կտրել: Տխուր նախազգացումով մը համակուած նա դժուարութեամբ, ակամայ կը հեռանար Հայոց Աշխարհէն, որուն համար այնքան զոհողութիւններ բրած էր*):

Հայրիկը կը հասնէր Կարին, ապա Բարերդ, Կիւմիշխանէ և Տրապիզոն՝ ամենուրեք արժանանալով ժողովրդական ցոյցերու և փառաւոր ընդունելութեանց: Կեղրոնի հրամանով պետութիւնն ալ արժանավայել պատիւներ կ'ընծայէր նախկին Պատրիարք Մեծ Աբսորականին:

Հայ գրահանութեան վաստակաւոր գործիչ Հ. Սիմոն Երեմեանը (ԱՏՐՈՒՇԱՆ) այսպէս կը նկարագրէ Հայրիկի մուտքն ի Տրապիզոն.

«Հին ու նոր գրիչներուն հիացումը, ամբողջ դարու մը հայ սերունդին սրտին պաշտում մ'ունեցող Հայրիկը՝ առաջին անգամ տեսայ Գետադարձ Պետրոսի Ամենափրկչեան վանքէն անդին Կըլկըլջուրի բովերը, երբ իր ճերմակ ձին բշեց Պոնտոսի մայրաքաղաքին դռնէն ներս. ևս փոքրիկ և ընկերներովս Սուրէնի և Արտաշէսի հետ՝ բարև բռնած կեցանք ու Հայրիկ իր սև ծիրանիին մէջ փաթաթուած, զմեզ ալ բանի տեղ դրաւ, բարեկեց, օրհնեց. իր հտնէն կուգային զինք դիմաւորող հինգ հազար ձիաւորներու բազմամբոխը: Վանէն վերջին անգամ կը դառնար. Տրապիզոնցիք զինքը մեծ հանդէսով կ'ընդունէին, ազգային հոգի մը տուած էին անոր յաղթական մուտքին»**):

*) Հայրիկը դեռ Վանէն արսորուած չէր, երբ 1884-ի Դեկտեմբերին, Պատրիարքարանը կը ստանար հանրագրութիւն մը ստորագրուած՝ Մշոյ Դաշտի, Բուլանուզի, Վարդոյի, Չուխուրի և Խնուսի քահանաներէն և գիւղապետներէն, որոնք կը խնդրէին, որ «Ամեն. Տ. Մկրտիչ Սրբազան Խրիմեան Հայրիկ վանահայր կարգուի Ս. Կարսպետի վանուց», սակայն Պատրիարքարանը, կառավարութենէն վախճուով, կը մերժէ յիշեալ խնդրերը:

**) Ազգային Դեմքեր. Գրագէտ Հայեր. Առաջին շարք. Երկրորդ Տպագրութիւն. Գրեց Հ. Սիմոն Երեմեան. Վենետիկ. Տպարան Ս. Ղազար. 1920. էջ՝ 308:

Տրապիզոնէն Հայրիկը շոգհնաւ կը նստէր, 12-րդ անգամ ըլ-
լալով կը չափէր Սե ծովը և կ'ուղեորուէր դէպի Կ. Պոլիս՝ իւր
ախտաւախքով:

* * *

Ամառային լուռ ու խաղաղ լուսնակ գիշեր մըն է. Սարին քա-
մին կը փչէ Վարազայ սարէն, ծովին քամին կը փչէ Վանայ ծո-
վէն. Սարն ու ծովը՝ իրար խառնած հովն ու գովը՝ կարծես ա-
նուշ ու ներդաշնակ օրօք կ'երգեն և կը շոյեն կատարները Այգես-
տանի ծառերուն, որոնց անուշ ու մեղմիկ հովածածան տերևները
կը ծփան լուսնի արծաթ շողերուն տակ. Աղբիւրներու և առունե-
րու կկկոյցն ու քչքոցը կը խառնուին ծառերու սոսափիւնին և
այսպիսով կը ստեղծուի բնութեան գեղահիւս ու ներդաշնակ
երաժշտութիւն մը:

Դիշերային այս խորհուրդ խորին պահուն, յանկարծ, հեռուէ
հեռու, այգիներու մէջէն կը լսուի անուշ ու յուզիչ եղանակ մը,
որ կը հիւսէ Մեծ Ախտաւախին ձօնուած երգը.

Նկել է գարուն, սոխակը սիրուն
Վարդի թըփի տակ, Հայրիկ ջան
Կ'երգէ Հայրենիք:

Ծիծեռնակ, բազէն, թռչունք համօրէն,
Քաշում են միշտ ան, Հայրիկ ջան
Օտարաց երկրէն:

Գռունկ մեր պանդուխտ, իր բարձր
Եթերքով,

Փութա ձայն տալ մեզ, Հայրիկ ջան
Հայրենեաց սիրով:

Արծիւն Հայրիկ հայրենակարօտ՝
Հեռանում է արդ, Հայրիկ ջան
Դէպի Մուշ Տարօն:

Վասպուրականի երկտառադներ
Նւ օրիորդներ, Հայրիկ ջան
Հազան սէ լաթեր:

Լաց ու տրտմութեամբ մոռցան
Ծաղկազարդ,
Ինչպէս որ սոխակ՝ Հայրիկ ջան
Իւր սիրելի վարդ:

— Հայրիկ, մհ Հայրիկ, ուր այդպէս
արագ.

— Դնամ հրաժեշտ տալ՝ Հայրիկ ջան
Նւ վերջին կտակ:

Նորաշէն, Արարք, Յանկոյս Զորոյ վանք,
Ուր կան ժողովուած, Հայրիկ ջան

Տղայ, մարդ, կանայք:
Իսկ երկուշարթին, որ օրն էր աւագ,
Ի Սուրբ Յակօբէն, Հայրիկ ջան

Տուն դառնար արագ:
Վերջին տեսութիւն, վերջին վառ կարօտ՝
Ձը կրցաւ երբէք, Հայրիկ ջան

Տալ ոչ մէկին մօտ:
Հրաժարական քարոզող տուիր
Խեղճուկ սրտերնուս, Հայրիկ ջան

Կրակ վառեցիր:
Եթի ջինջ արցունք աչքերէն վազեց
Ձը կարաց ժուժել, Հայրիկ ջան

Տեղէն վեր կայնեց:

Հոկ մի բան ասաց, խօսք մի հայրական,
Ա՛խ կարծես Հայրիկ, Հայրիկ ջան

Մեռած է կուլան:

Հալական խումբեր, ա՛հ առին տարան
Հայրենի քաղաք, Հայրիկ ջան

Առաջնորդարան:

Փակեալ կրպակներ կարծես սուգ առած,
Աւաղ կարգացին Հայրիկ ջան

Արծուին Հայրենեաց,

Թռաւ, օլացաւ մեր երկրէն ի բաց:

Չէ, այլ չէ տեսնում սիրուն Հայրենիք,
Հայրենի փառքին, Հայրիկ ջան

Կարօտ մեր Հայրիկ:

Մեր սիրան ու հոգին գոյ մորմօրեցիք,
Քաղցր ու անուշիկ, Հայրիկ ջան

Թողիր գնացիր:

Վոսփորի ափեր, գիտեմ չես սիրում,
Վարագայ վանքիդ, Հայրիկ ջան

Կարօտն ես քաշում:

Ուր որ ալ լինիս, ուր որ ալ երթաս,
Քու փայլուն ջահէդ, Հայրիկ ջան

Հայուն լոյս կուտաս:

Մեր սիրան ու հոգին քո հոգւոյն

ղուրպան,

Հրեշտակ Հայ ազգին, Հայրիկ ջան

Դարձիր Հայաստան*):

Ժողովրդական անկեղծ սիրոյ և պաշտամունքի ջերմ արտայայտութիւն մըն էր այս երգը, որ առաջին անգամ, 1885 թ. ամբարան կը հնչէր Վանի Այգեհստանէն և ապա կը տարածուէր ամբողջ Հայութեան մէջ. Մեծ Ախուրական Հայրիկը երբ Կ. Պոլսոյ մէջ կը լսէր այս երգը բարձրաձայն կուլար և կը բացականչէր.

— Ա՛խ... այո՛, ճշմարիտ կ'ըսէք— Չէ՛, այլ չէ տեսնում սիրուն Հայրենիք, հայրենի փառքին կարօտ մեր Հայրիկ...

Թ.

ԱՔՍՈՐԱԿԱՆ ՀԱՅՐԻԿՆ Ի Կ. ՊՈԼԻՍ

Երկու կէս ամիսներու (18 Մարտ—4 Յունիս) երկար ճամբորդութենէ մը յետոյ, Խրիմեանը կը ժամանէր Կ. Պոլիս: «Մասիս» շաբաթաթերթը (1885, Յունիս 6, Թիւ՝ 3764) այս մասին հետեւեալ մանրամասնութիւնները կը հաղորդէ.

«Ամեն. Խրիմեան Հայրիկ մայրաքաղաքս հասաւ երկուշաբթի (4 Յունիս) առաւօտ Մախսուսէի Սելանիկ շողենաւով:

*) Այս ժողովրդական երգի հեղինակն է Վարագայ «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ի ուսուցիչներէն Կարապետ Պուղեանը: Երգի տուններու երկրորդ տողերուն մէջ շաղաառով շարուած «Հայրիկ ջան»երը եղանակին իբր լրացուցիչ մաս կը կազմեն:

«Թէպէտ Կիրակի առաւօտ իբր 300 զաւառացի և պոլսեցի ազգայինք յատուկ շոգենաւով Գավազ երթալով մինչև երեկոյ ըսպասած էին Ն. Սրբազնութիւնը դիմաւորելու համար, սակայն մինչև ժամ 12 Սելանիկ չերևնալով, ետ դարձած էին. Յաջորդ առաւօտուն ժամ 11-ին Սելանիկ շոգենաւն Յնատօլու Գավազ հասաւ և Պէօյիւքտէրէ սպասող պատուիրակք վեց նաւակով ու մակոյկով դիմաւորեցին զՆ. Սրբազնութիւն և Պէօյիւքտէրէ տարին ուր էգնայեանց տունն իջաւ. Քանի մը հարիւր ազգայինք կը սպասէին անդ ի տես սիրելի Հայրիկին. Ն. Սրբազնութիւնը Պէօյիւքտէրի մէջ քիչ մը հանգստանալէ յետոյ շոգեմակոյկով Գուզկուլնճուք անցաւ առաջնորդութեամբ 60-ի չափ հրաւիրակաց. Մեծ հանդէսով ընդառաջ ելան եկեղեցական և աշխարհական ազգայինք և խուռն բազմութիւն որք տարին զՍ. Հայրիկն յեկեղեցի ուր խօսեցաւ ժողովրդեան, յիշեցնելով թէ 18-րդ անգամն է որ կը չափէր զՍև ծով, հերքելով իւր վրայ տարածուած զրոյցներ. Ապա մաղթանքներ քրաւ Վեհափառ Սուլթանին կենաց համար. Ի վերջոյ ծանոյց թէ, Կիրակի օր երկարօրէն պիտի խօսի եկեղեցւոյն մէջ և քարոզի հրաւիրեց ներկայ բազմութիւնը»:

Պատրիարքարանը Գուզկուլնճուքի եկեղեցոյ բակին մէջ պարզ ու համեստ սենեակ մը յատկացուց Մեծ Աքսորականին:

Հայրիկը Կ. Պոլիս հասնելէ յետոյ, պաշտօնական այցելութիւններ չը տուաւ. Նա մէն-մենակ յաճախ կ'այցելէր իւր հին բարեկամներու տունները և կը մեծարուէր. Իրիկունները կ'երթար այս ու այն խանր և գաւառացի պանդուխտներով շրջապատուած ժամանակ կ'անցունէր. Ռ'րբան պարզ և սրտայոյզ էին այդ ժամանցները. Վիթխարի ծերունին ծալապատիկ նստած է խոնարհ սենեակին վերը, կոնակը խփեր է պատին, համրիչ կը քաշէ ու կը ծխէ. Յնոր աջ ու ձախը, հասակի կարգով շարուած են գաւառառացիները. Հին յուշեր կը պատմեն, առօրեայ հարցերու մասին կը զրուցեն, հայրենիքէն՝ իրենց տուններէն ստացած նամակները կը կարդան, Հայկական Հարցի եւ Հայոց ազատութեան մասին կարծիքներ կը յայտնեն, ի վերջոյ թեթեւ ընթրիք մը կ'ընեն, կենաց կը խմեն, ուրախ և տխուր երգեր կ'երգեն, կը կատակեն ևայլն. Կէս գիշեր է. Հայրիկը ոտքի կ'հլլէ երթալու. Բոլորն ալ կ'ընկերա-

նան իրեն, կը հասցնեն Գուգկունճուք ու կ'երթան իրենց տեղերը։ Հայրիկը առանձին է քստորականի իւր կացարանին մէջ, որ լուսաւորուած է մեղրամօմի աղօտ ու պլպլուն յոյսով։ Նա մէկ-երկու գլուխ նարեկ կը կարդայ, ծնկաշոր, ձեռամբարձ կ'աղօթէ, ցած ձայնով շարական մը կ'երգէ ու կը հանգչի։

Լուսաբաց է։ Ժամին զանգերը կը զընգան։ Մեծ Աքսորականը եկեղեցին կ'երթայ և ապա իւր սենեակը վերադառնալով նամակներ, անվերջ նամակներ կը գրէ։ Կարդացէք այդ նամակները, որոնց մէջ դուք չը պիտի գտնէք բառ մը ու տող մը, որ Հայրիկը իւր անձնական շահի կամ գործի մասին գրած ըլլայ։ Այդ նամակները ազգի, հայրենիքի, գրականութեան և դպրոցի սիրոյ, տընտեսութեան, բարեգործութեան, համերաշխութեան գաղափարներու և նման հարցերու շուրջ գրուած են։ Ամէն փոստին նա տասնեակ նամակներ կը գրէ՝ և կը ստանայ։ Նամակագրութիւնը անոր սիրած զբաղումներէն մէկը եղած է։

Կ. Պոլիս նստած նա Վարազը կը յիշէ, իւր Արծուարոյնի բարօրութեան և տնտեսութեան մասին կը մտածէ և հեռուէ հեռու հրահանգ ու խորհուրդ կուտայ։ Հետեւեալ անտիպ նամակները*) ապացոյց են ըսածիս։

1885 Պէկտ. 11 Կ. Պոլիս

Անձնուհրդ իմ Պետրոս

Առի քո անմահը որ չի եւ գեղուն գգացմամբ գրած էք. Կարդացի եւ խոր գգացի, հոգիս՝ Փօռն**) յիշեր ես, ա՛հ աչդ կատուն եւս միտ***) մը ջառի սզդեցութիւն արաց վրաս. երկուք եւս ձեր խնամնոց յանձնուած են։

*) Այս անտիպ նամակներու բնագիրները 1916-ի Յուլիսին ինձ նուիրեց Վարազայ ծերունագարդ Պարոն Պետրօսը։ Այս երկու նամակներն ալ գրուած են թուղթի մէկ երեսի վրայ՝ կապոյտ թանաքով։

) Հայրիկի կատուն—բրդոտ, թաւ մազերով և կապոյտ աչքերով՝ Վանի նշանաւոր կատուններէն։ *) Կը պատմեն, որ Հայրիկի հեռանալէն յետոյ անոր սպիտակ Քօլօզ ձին երկար ատեն խոտ չը կերաւ, օրն ի բուն խրխնջաց և կամաց կամաց հիւժուելէ յետոյ սատկեցաւ։

Երկրագործութեան համար շատ բաներ ուզեր են, քանի մը մասեր Թադեոս վրդ.*) յերաւ իր հետ. Ման-ցորդն զարնան ողջ մնաւք կը դրկենք. Հնձեղոն գործիք շատ տեղ դրէք ու պահպանէք. Եթէ յաջողութիւն գտայ անոր մի փոքր տեսակ պիտի ստեղծ:

Քեզ նայիմ, որ վերին ախոռ***) շատ կերպով կար-գադրէք. ես հրահանգ պիտի տամ որ ձեր գործին ուրիշ-ներ չը խառնուին, պէտք է ազատ կերպով գործէք եւ շատ խորհուրդներ ընդունիք:

Վարագայ Ս. Տաճարին մէջ անշուշտ կ'աղօթէք Հայրիկին համար, մեծ է Աստուած, Հայրիկ ջուշով կը վերադառնայ:

Բարեկներս տոռ թոյր միաբանից եւ դպրոցի աշա-կերտաց եւ հանուր մշակաց:

Մեծարոյ Գարոն Պետրոս Անձնուէր մշակ Վարագայ վանոց
Աղօթարար՝
Խրիմեան Հայրիկ

Կ. Պոլիս 1886 Մայիս 13

Մեծարոյ Գարոն Պետրոս

Անձնուէր մշակ Վարագայ վանոց

Թո՛ղ տոռը այծմ՝ որ ես մտածեմ քեզ համար, իսկ դու Վարագայ համար մտածե, այո՛ մտածե՛ որ հրա-հանգներս ձշտութեամբ ի գործ դնէք: Մտածե՛ որ երկ-րագործութեան մէջ նոր կերպեր ի գործ դնես, մտածե՛ որ քիչ ցանես եւ շատ արդիւնք քաղես. Մտածե՛ խոտի մշակութիւնը ընդարձակես:

*) Լիմ-Անապատի միաբան, որ քանիցս վարած է Վանի հայոց առաջ-նորդական փոխանորդութիւնը:

**) Վարագայ անտառին ներքե, մեծ լճակին մօտիկ շինուած ախոռը:

Մտածե՛ որ երկրագործութեան ժախսերը իր ար-
դիւնքէն հոգաս, ինչպէս շատ անգամ Քերմով քարոզեցի,
սիրով գրեցի եւ նոյն դարձեալ կը գրեմ՝

Երկրագործութեան մասն իսպառ պէտք է որոշուի
փանոսց զբաղմունքէն։ Ըն ամէն աշխատութիւն պէտք է
այս շինի եւ ուրիշ բան մի՛ հոգար։

Մօրուքդ պատրաստե որ նսնդերձեաշուան ազատ
քահանայ շինիս Վարագայ համայն թեմերուն։

Աղօթարար՝

Հայրիկ

Կիրակի օր մը — 1886-ի գարնան — Հայրիկը կը հրաւիրուի Կ.
Պոլսոյ Բուրու-Չէշմէ (յօ՛ւ աղբիւր) կոչուած արուարձանի Հայոց
եկեղեցին քարոզելու։ Կը բարձրանայ սեղանը, աչքերը ժողովուր-
դին կ'ուղղէ, պահ մը լուռ կը կենայ ե յանկարծ, յուզուած զող-
ջոցուն ձայնով մը կը բացականչէ.

— Սիրելի ժողովուրդ Հայոց, թողինք Հայաստանի—Վասպու-
րականի, Տարօնի—սառնորակ եւ առատաջուր աղբիւրները եւ ե-
կանք սա Բուրու-Չէշմէին քարոզիչ դարձանք...:

Եւ ազգասիրութեան ու հայրենասիրութեան գերագոյն զգա-
ցումներով օծուն իւր քարոզը կը շարունակէ, հիացում պատճա-
ռելով ժողովուրդին։

Ոստիկանութիւնը քայլ առ քայլ կը հետեւէր Մեծ Աքսորականի
կեանքին — Ուր կ'երթար, որոնց հետ կը տեսնուէր, ովքեր էին իւր
մտերիմները եւ այլն։ Կը պատմեն, որ օր մը Հայրիկը իւր մէկ բա-
րեկամին հետ Գուզկունճուքի եկեղեցոյ բակէն դուրս գալով փո-
ղոցը, կը տեսնէ, որ Հայ լրտես մը ուշի ուշով իրենց ետեւէն կու-
գայ։ Դիտմամբ կը կենայ, իսկ լրտեսը՝ իբր թէ անտարբեր, երբ
կը մօտենայ՝ Հայրիկը ժպտալով կ'ըսէ.

— Տղա, դուն զուր տեղ կը լրտեսես թէ Հայրիկ ուր կ'երթայ,
գնա ըսէ, որ գնաց Կիւլպէնկեանց զբասինեակ բանի մ'աղքատաց
համար դրամ խնդրելու։

Լրտեսը գոյնը կը թռցնէ, կը շփոթուի և առանց բառ մ'ըսելու կ'անհետանայ և այնուհետեւ ալ չ'երևար:

Պետութիւնը Խրիմեանի հանդէպ, արտաքնապէս ճեշ տգեղ վերաբերմունք ցոյց չը տուաւ, այլ ընդհակառակն յարգանք և պատիւ, որոնք հարկաւ տաճկական նենգամիտ ղիւանագիտութենէն կը բղխէին: Իբրև Նախկին Պատրիարք, Խրիմեանը պետութենէն 20 ոսկի ամսական կը ստանար:

Հայրիկը 1886-ի Յունիսին Կրօնական Ժողովի Ատենապետ ընտրուեցաւ: Այս թուերուն Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքն էր Յարութիւն Արքեպ. Վեհապետեանը, որուն մտերիմ և խորհրդական դարձաւ Խրիմեանը: Նա անպաշտօն կերպով կը մասնակցէր նաև Իզմիրեանցի Սահակ-Մեսրոպեան Մրցանակաբաշխութեան Յանձնաժողովի նիստերուն: Վրթանէս Փափագեանը այս Յանձնաժողովին կը ներկայացնէ իւր գրած «Պատմութիւն Պաւսկանայոց. 1600—1880» անտիպ աշխատութիւնը, որ կը յանձնուի Կ. Պոլսոյ մէջ ապրող Նոր-Չուղայեցի Թորոսին (Վարդապետ Աստուածաբանութեան), ի քննութիւն:

Քննիչը կ'եզրակացնէ, որ Վրթ. Փափագեանի «Պատմութիւն Պաւսկանայոց չեմ կարող գիտութեան կամ հնախուզութեան մեծ արդիւնք համարել, քանզի ցարդ երեցած պարսկահայոց պատմութեանց ոչ կատարելագոյն կրնայ սեպուիլ այդ երկը ոչ ևս հեղինակն պատմական մի նոր կէտ երևան կը հանէ կամ կը լուսաբանէ»: Այս եզրակացութիւնը լսելէ յետոյ Յանձնաժողովը կ'որոշէ Վրթ. Փափագեանի երկը չը վարձատրել: Խրիմեանը այս որոշման հիման վրայ ցաւ կը զգայ, և զգացումով տարուած հետեւեալը կ'ըսէ.

— Ահաւասիկ մէջտեղը դրամ կայ, քաջախերութիւն պիտի տրուի և սակայն դիտէք թէ որքան քիչ են անոնք, որ բան մը ներկայացնելու համարձակութիւն կ'ունենան: Մեզք էր, այդ տղան (Վրթ. թանէս) ալ այդքան աշխատութեան գէթ վարձատրութիւն մը, փորրիկ բան մ'ալ ինք առնէր: Յոգնեք է, աշխատեք է, աչքի լոյս թափեք է, ինչո՞ւ բոլորովին անտես առնել զինքը: Սա ալ կայ որ տեղագրական նիւթերը, պատմական գրութիւնները միշտ նոք բաններ չեն, ասոր համար ինչ կ'ըլլար պզտիկ բան մ'ալ ան տղուն

տայիք. Էս կարծիք մ'էր որ յայտնեցի*).

Հայրեկը 1888-ի Մայիսին ստանձնեց Գուգկունճուքի եկեղեցոյ քարոզչութիւնը. Ամէն Կիրակի խառնեցաւ ժողովուրդ—մանաւանդ գաւառացիները—կը փութային այնտեղ անոր քարոզները լսելու համար. Հնչակեան Կուսակցութեան Կ. Պոլսոյ գործիչներէն Մուրաճ (Համբարձում Պոյաճեան), Կայծիկ (Յարութիւն Ճանկիւհան) և ուրիշներ Գուգկունճուք կուգային յաճախ և իրենց յեղափոխական ծրագիրներու, գործերու մասին զեկուցում կուտային Հայրեկին, որ կ'ուրախանար, կ'ողորունէր և կը բաջալերէր անոնց ձեռնարկները.

Բաֆֆի մահը (1888 Ապրիլ 25) լսելէ յետոյ, Հայրեկը խումբ մը գաւառացի երիտասարտներուն ըսած էր.

— Ափսոս Բաֆֆին... Աղթամարի բարաժայտին վրայ նստած «Ձայն տու ով ծովակ»ը երգեց և երազեց «Տեսնել Մասիս գլխին մի դրօշակ». Խենթ-Վարդանի երազը Հայոց ազգի բարօրութեան և հայրենիքի ազատութեան վստահոյն գաղափարն է, որ Բաֆֆին արձանացուց իւր գրիչով. Անոր գրիչը ազատատենչ յեղափոխականի մը սուրին չափ գորաւոր եղաւ և Հայոց երիտասարդութիւնը ոտքի հանեց. Անոր կորուստը ծանր է ազգին համար. Բաֆֆին մեր «Արծուի Վառպուրական» թերթին աշատակից և գործակալը եղաւ երբեմն և շատ հաւնեցաւ մեր ընդգրկած գործունէութեան. Անիկա Արծուարոյն Վարազին շատ բան պարտական է և միշտ ալ այդ մասին երախտագիտական նամակներ կը գրէր մեզ. Այսօր ոչ ևս է Բաֆֆին, բայց անոր ազգաշունչ վէպերը մեր երիտասարդութեան հիացմունքին առարկայ պիտի դառնան ընդմիշտ. Սամուէլ, Դաւիթ Բէկ, Խենթ, Ասլան, Կարօ և զեռ շատեր անոր հերոսներէն՝ մէկ մէկ տիպար զէմբիր են, որոնք կը մարմնացնեն Ազգի և Հայրենեաց ազատութեան գաղափարը**).

*) «Արեւելեան Մամուլ». Իզմիր. 1888. էջ 369—370.

**) Այս խօսքերը կը մէջբերեմ հանգուցեալ Պողոս Նաթանեանի (եղբայր Մարկոս Նաթանեանի) Հայոց Հայրեկի մասին գրած յուշերէն. Վանի հայոց վաղեմի դաստիարակներէն Պօղոս Նաթանեանը 1917-ի Նոյեմբերին իմ խընդրանքով գրեց իւր յուշերը և նուիրեց ինձ:

Մարկոս Նաթանեանը կը պատմէ, որ—«Հայրիկը օր մը Կ. Պօլիս, Գուգկունճուք թաղի եկեղեցիին մէջ պատարագ կ'ընէր եւստ սովորութեան անհուն բազմութիւն մը ներկայ էր, որով ժամոցի նուէրներէն 70 ոսկի (մօտ 350 տոլար) գոյացած էր: Պատարագի աւարտումէն ետքը, երբ թաղական խորհրդարանը ելաւ, բազմաթիւ թշուառ եւ աղքատ Հայաստանցի պանդուխտներ վրան խնունեցան եւ զրամ խնդրեցին: Հայրիկը ամէնուն ալ մէյ մէկ գումար անհաշիւ տուաւ ու ճամբեց սիրով: Երբ ամէնքը զոհ մեկնեցան, ինքը տեսաւ որ քովը շոգենաւին տալու զրամ անգամ չէ մնացեր: Վանցի ժամկոչէն երեք մէճիտ փոխ առաւ ու այնպէս գնաց շոգենաւր, Պօստոյ կողմը անցնելու համար:

«Հայրիկի անաւաստութեան այսպիսի բազմաթիւ օրինակներ կրնան յիշուիլ, եթէ կարելի ըլլալ թուել զանոնք: Հայրիկը ազգին զրամները իրեն եւ իր զրամը ազգին կը համարէր. եւ այս պատճառով երբէք զրամ չ'ունէր եւ երբէք ալ առանց զրամի չէր մնար: Հայրիկի անհուն եւ աննախընթաց ժողովրդականութեան եւ անսահման սիրելութեան գլխաւոր պատճառներէն մէկն ալ անոր անշահասիրութիւնն էր»:

Գէորգ Արքեպ. Արսլանեանը, իւր պատանեկան կեանքի յուշերէն առնելով, մանրամասն կերպով կը նկարագրէ Կ. Պոլսոյ Ս. Փրկիչ Ազգային Հիւանդանոցի տարեդարձի հանդէսը (1886 Մայիս) եւ կը պատմէ հետեւեալ սիրուն միջադէպը.

«...Երգերու շարքը, ուրախութիւններու շարունակութիւնը չափ չ'ունին: Վեհապետեան (Պատրիարք) իր յաղթական կազմուածքով ու իրեն յատուկ պատկառոտ կիցուածքովը, խիստ ու խոժոռ ղէմքովն եւ խրխոտ նայուածքովը ազդող ու տպաւորող, Հայրիկը՝ քովը բազմած, նոյնպէս յաղթ իրանով բայց տնոյշ ղէմքով եւ բնական նայուածքովը եւ պարզ ու անսեթեւեթ բնաւորութիւնովը ամենուն մօտիկ, ամենուն սիրելի հայրիկն եղած, ամենուն աչքը անոր, ամենուն բաղձանքն է անոր աջը առնել:

«...Այս պահուս պնակն է (հանգանակութեան) որ կը ներկայանայ հանգիսականներուն ու զայն շրջագայեցնողը ջոջ մըն է, ու Սրբազան Պատրիարք Հօր առջին է: Վեհապետեան անմիջապէս զրպտէն գեղին ոսկի մը կը սահեցնէ պնակին մէջ:

«Կարգը Խրիմեանին կուգայ, այնչափ դիւրահաղորդ այս ղէմքին համակրելի, այնչափ մատչելի ու միշտ ընտանի մեծին ու փոքրին, Ի զուր կը ճգնի, պարապ քսակն ու գրպանները կ'որոնէ մամոնայի կտոր մը գտնելու, և յուսահատ՝

«— Տօ՛, տղայ, Հայրկան քսակ երբ լիքն է եղեր, կ'ըսէ:

«Ու դառնալով Վեհապետեանին, այնչափ պարզ ու բնական եղանակով ու ձայնով մը՝

«— Արթին աղբաւ, ոսկի մըն ալ իմ սեղս ձգէ:

«Սրբազանը՝ յօնքերը պոստած, խոժոռ ղէմք մը և անհաճոյ երևոյթ մը դեռ չառած, ստիպեալ դեղին ոսկի մըն ալ Հայրկան տեղը կը ձգէ: Գմծիծաղ մը մեծերուն ու խնդուք մը պատանինեռուս այտերուն»*):

Պետութեանէն իբր ամսական ստացած իւր 20 ոսկին Խրիմեանը մաս մը կը բաժնէր աղբատներուն, մաս մը կը ղրկէր Վարազայ վանքին և կամ այլ կրթական ու բարեգործական հաստատութեանց:

Իսկ ինքը գրեթէ ղէրվիշի նման պարզ կեանք մը կը վարէր Կ. Պոլսոյ մէջ, ուր յաճախ ճաշի կը հրաւիրուէր թէ հարուստներու տուները և թէ պանդուխտներու խրճիթները: Առանց խտիր դնելու նա կ'երթար և իւր ներկայութեամբ մեծ հաճոյք կը պատճառէր սեղանակիցներուն:

Ննովք Տէր Արիստակէսեանը արսորական Հայրիկի կեանքը այսպէս կը նկարագրէ:

«Վանէն առևտրական գործով, 1888-ի աշնան Կ. Պոլիս գացի: Առաջին առթիւ այցելեցի մեր Մեծ Արսորականին, որուն հանդէպ Պոլսոյ հայերը շատ խոր յարգանք և սէր կը տածէին: Գուգկունճուրի հայոց եկեղեցոյ քարոզիչն էր: Գիրակի օրեր պատարագէն յետոյ, երբ ժամէն դուրս կուգար, հարիւրաւոր զաւառացի պանդուխտները վրան կը թափուէին և ամէն մէկը իւր անձնական և ընտանեկան հոգսերն ու վիշտերը կը նկարագրէր, օգնութիւն, ճար ու դարման կը խնդրէր Հայրիկէն: Նա տաքօրինակ համբերութեամբ, ուշադիր և կարեկից կերպով կը լսէր այդ անվերջ և սրտմաշուր պատմութիւնները և իւրաքանչիւրին յարմար, գոհա-

*) «Հայ Խօսնակ». Կիսամսեայ Հանդէս. Գ. Տարի. Կ. Պոլիս 1927. էջ՝ 166:

ցուցիչ պատասխան մը տալով ճամբու կը դնէր:— „Վաղ առաւօտ-
եան Կիւլպէնկեանց գրասենեակն արի, բան մը կ'ընենք“: „Ա՛ռ այս
երկու մէճիտ ծախքերդ հոգայ“: „Ես էսայեանց տուն պիտի եր-
թամ և խնդրեմ որ բեզ գործ մը տան“: „Չարմարճըլար կը սպա-
սես կուգամ միասին կ'երթանք“ և այլն նման խօսքեր:

«Օր մը Հայրիկի մօտն էի, երբ ներս մտաւ տարերաւոր մշեցի
Հայ մը և լալով ըսաւ— „Հայրիկ ջան, դուրպան բրդի, երկրէն
էկանք, ճոճեսի հիւանդ են, անօթի, փարա չը կայ, գործ չը կայ,
ցուրտ ձմեռ է, վառելիք չըկայ, անկողին չը կայ“ Հայրիկ.. մէկ
ճար էրա, հոգուդ դուրպան Հայրիկ ջան...“:

«Հայրիկը նախ տոմսակ մը գրեց Ազգ. Հիւանդանոցի իւր
մէկ ծանօթ բժշկին, որ այդ ընտանիքի հիւանդ անդամները ըն-
դունեն և բժշկեն, յետոյ պրպտեց իւր գրպանները և մէկ մէճիտ
գտնելով տուաւ այդ մարդուն, ապա ըսաւ— „Տոբթոր Թորգոմեա-
նենց տունէն ինձ երկու հատ վերմակ զրկած են, մէկը այս պան-
դուխտին տամ. անոնց մէկ վերմակնին թող պակաս ըլլայ“: Այս
ըսելով իւր մահճակալի վրայ փռուած վերմակներէն մէկը տուաւ
մշեցուն ըսելով— „Վաղը կէսօրէն առաջ եկուր Ղալաթիա, էսայ-
եանց գրասենեակը, թերես բեզ համար բիշ մը խարջլըդ կամ
գործ մը գտնեմ“:

«Ճաշի ժամանակ էր. ժամկոչը սեղանը դրաւ. բիշ մը հաց,
կտոր մը պանիր և ամանով մըն ալ թանապուր բերաւ: Սկսած էինք
ճաշել երբ սենեակին դուռը ճռաց և 20—22 տարեկան երիտա-
սարդ մը, մաքուր հագուած, ներս մտաւ և լուռ ու շփոթուած՝
մեզ կը դիտէր:

«— Ի՞նչ կ'ուզես տղաս, հարցուց Հայրիկը, անուշ ձայնով մը:

«— Կը փափաքէի տեսնել Հայոց Հայրիկը և Ս. Աջը համբուրել:

«— Որտեղացի ես, ինչու կ'ուզես տեսնել Հայրիկը:

«— Խարբերոցի եմ, Հայ. Գաթուիկ, աւարտած եմ տեղւոյն Փէ-
ռերու դպրոցը, այժմ եկած եմ Վիեննա՝ Մխիթարեան մայրավանքը
երթալու ուսումս շարունակելու համար. ես կարդացեր եմ Հայրիկի
գիրքերը, հիացած եմ անոր պարզ և անուշ գրիչով:

«Հայրիկը գլխահակ կը լսէր այս խօսքերը և կը ժպտար: Ես
տեղէս վեր կեցայ և երիտասարդին ձեռքը բռնեցի ըսելով:

«Արի, մօտեցիր և համարէ Հայրիկի ու աջը ահա նոյն ինքն՝ Հայոց Հայրիկը:

«Երիտասարդը զարմացած, հիացած մօտեցաւ և համարեց Հայրիկի աջը և բանի մը գրբեր նուէր ստանալով՝ ուրախ զուարթ հեռացաւ:

«Հայրիկը երբ Չաքմաքճըլար Եօթուշէն կամ Մահմուդ Փաշայէն կը բարձրանար Պատրիարքարանը երթալու, Շատախի շալէն կարուած իւր վերարկուի բղանցըր ձախ թեկն տակ կը զարնէր, իսկ աջ ձեռքով ալ հովանոցը բռնած՝ ծանր ու միաշափ կը բալէր՝ իւր անուշ և պատկառելի նայուածքը հեռուններն ուղղած:

«Կ.Պոլսոյ Կարակէօմըիւկ թաղի եկեղեցոյ ուխտագնացութեան օրն էր. Հայրիկը հոն հրաւիրուած էր քարոզելու: Բազմահազար ժողովուրդ ուխտի եկած էր՝ Հայրիկը բնաբան ունենալով պարսէ եւ իրաւունք, շատ գեղեցիկ ու պարզ ոճով մը քարոզեց:

«Ուր որ պարսէն է հոն կայ և իրաւունքը, ուր որ իրաւունքն է հոն կայ և պարտքը: Ամէնքդ ալ ուժգին և հզօր կերպով պահանջեցէք ձեր իրաւունքները և կատարեցէք ձեր պարտքերը: Հայը հլու և հնազանդ կը կատարէ իւր պարտքերը, իսկ իւր արդար իրաւունքէն միշտ զրկուած է և զրկուած պիտի մնայ քանի որ սիրող պետքեր չեն յարգեւ արդարութիւնը: Ամէն գաւառներու մէջ տանջուած, չարչարուած, հարստահարուած Հայը միշտ իրաւագուրկ և միշտ պարսակաւն մնացեր է: Այս անտանելի վիճակէն դուրս գալու համար չեմ ըսեր զէնք առէք և պետութեան դէմ ըմբոստացէք, բայց կ'ըսեմ պետութեանէն ինքնապաշտպանութեան իրաւունք պահանջեցէք: Չեմ ըսեր վեր կացէք Հայոց թագաւորութիւն պահանջեցէք, բայց կ'ըսեմ ձեր թագաւորէն պահանջեցէք արդարադատութիւն, հաւասարութիւն, վստահի թագաւորի պարտքն է իւր հպատակ ազգաց վրայ—առանց ցեղի և կրօնի խտրութեան—հաւասար աչքով նայիլ: Եթէ մի հպատակ ազգին ձեռք սուր և հրացան տրուի, հարստահարելու և բռնաբարելու իրաւունք շնորհուի, իսկ միւս հպատակ ազգին ձեռքէն դանակն անգամ խլուի և անոր ինքնապաշտպանութեան իրաւունքը ոտնահարուի, այն ատեն հպատակ ազգաց պարտքի և իրաւունքի փոխադարձ յարաբերութիւնները կը կորսնցնեն իրենց համագօրութիւնը: Ա՛խ... հազմը ախ... Հայը

իւր պարտքերը լրիւ կը կատարէ և ատոր համար ալ միշտ զրկուած է իւր իրաւունքներէն.

«Ուրեմն, ժողովուրդ Հայոց, մեր արդարացի պահանջը պիտի ըլլայ ինքնապաշտպանութեան արդար իրաւունքը եւ օրէնքի հաւասարութիւն, առանց որոյ խաղաղութիւն չը պիտի թագաւորէ այս երկրին մէջ, ուր մէկը կը հարստահարէ անարգել և միւսը կը հարստահարուի շաբունակ: Եւ այս պարագային, երբ իրաւունքը կը բացակայէ յառաջ կուգայ պարտագանցութիւն... ըմբոստութիւն... Յեղափոխութիւն...».

Հնչակեան կուսակցութեան հիմնադիրներէն Ռուբէն Խան-Ազատը 1889-ին, յեղափոխական - կազմակերպական գործերով կ'երթայ Կ. Պոլիս: Խան-Ազատը կ'ուզէր տեսնել Հայրիկը, որուն հետ հնչակեաններու Կ. Պոլսոյ կազմակերպութիւնը շատ մօտիկ յարաբերութիւն ունէր և յաճախ անոր կարծիքներուն ու խորհուրդներուն կը դիմէր*): Հայրիկը ծանօթ էր հնչակեաններու ներքին, կուսակցական գաղտնիքներուն: Շատ անգամ յեղափոխական գործիչները գաղտնի կերպով Հայրիկի մօտ կ'երթային և իրենց ծրագիրներու, ընկիւններու մասին տեղեակ կը պահէին Անգրաւանի եւ Մեծ Յեղափոխականը:

Այս նպատակով ալ անա Խան-Ազատը կ'երթայ Գուգլունճուք և կը ներկայանայ Խրիմեանին:

Հայրիկի սենեակը «մի իսկական վանական խուց էր — կը պատմէ Խան-Ազատը — հազիւ մի քանի քալ երկարութեամբ, որը ինչպէս երևում էր Հայոց Հայրիկի համար թէ ննջարանի և թէ առանձնասենեակի դեր էր կատարում: Այդտեղ կար մի շատ հասարակ թախտ, մի հին ու կիսամաշ գորգով և տաճկական փոքրիկ մինդարով ծածկուած, մի հատ շատ հասարակ ու խունացած սփռոցով ծածկուած սեղան և մի հատիկ աթոռ: Խրիմեանը բարձրացաւ ու նորից ծալապատիկ նստեց թախտի վրայ, կրթնելով ձախ կողմում դրւած բարձերին, իսկ ես նստեցի այդ միակ աթոռի վրայ:

« — Անունդ ինչ է, երէկ ըսիր ամմա չիմացայ, կը հարցնէ Հայրիկը:

*) Այս մասին մանրամասնութիւնները կարդալ Յարութիւն Ճանկիւլեանի «Թիւթասակներ Հայկական ձգնաժամէն» գրքի Գ. Մասի մէջ:

«—Խանազատեան, շուտասելուկով պատասխանեցի ես.

«— Ինչպէս ըսիր.

«— Խան-ազատեան, կրկնեցի ես այդ երկու բառերը բաժանելով.

— «Օճճ, այդ շատ երկար եղաւ, խանը քեզի թող մնայ, ազատը ինձի տուր, ասաց նա իր սովարական ծիծաղով.

«Խրիմեանը մարդկանց դէմքերը կարդալու հանճարեղ ընդունակութիւն ունէր. նա կարողանում էր, շատ քիչ բացառութեամբ, հէնց առաջին անգամից իր պատահած մարդու սրտի ու հոգու ներսը թափանցել ու նրա ամենաթոյլ երակները բռնել»*).

Խան-Ազատը Խրիմեանին կը յայտնէ իրենց յեղափոխական գործերու, շարժումներու և ապագայ ցոյցերու ծրագիրները.

«— Ադ ինչ պիտի ընէք, Հայաստան պիտի ազատէք, ասաց նա կէս հարցական և կէս հեզնութեամբ.

«— Դուն դինամիտ շինել գիտես, կրնաս ինձի հասկացողութիւն տալ, կը հարցնէ Խրիմեանը.

«Նիդրօզիցներինի, ռումբեր շինելու ու նրանց գործածելու եղանակի մասին իմ տուած բացատրութիւնները լսելուց յետոյ, Խրիմեանը փոքր ինչ հիասթափւած ձայնով ասաց.

«— Քո պատմածին նայելով ռումբ գործածողն ալ կրնայ վրտանգւիլ. հայ ազգը շատ քիչուր է, պէտք է հայերէս շատ քիչ մարդ վնասի.

«Ես ժպտացի և սկսեցի նորից նրան համոզել, որ առանց գոհերի առանց մեծ վնասների երբէք ազգերը ազատութիւն չեն գտել, ուրեմն ինչպէս կարող են հայերը բացառութիւն կազմել.

«— Այդ բոլորը աղէկ կ'ըսես, ամա հայ ազգը շատ պզտիկ է, կը վախնամ, որ մինչև ազատութեան գալը տակը բան չը մնայ»**).

Խան-Ազատը կը յիշէ նաև թէ Կ. Պոլսոյ Հնչակեան Մասնաճիւղը կուսակցական 30 ոսկիի գումար մը ի պահ յանձնած էր Խրիմեանին, որը սակայն յիշեալ դրամը իբր նպաստ բաժնած էր զաւառացի պանդուխտներուն. Այս պատճառով ալ մասնաճիւղը կը դժգոհէր Խրիմեանէն.

*) Ռուբէն Խան-Ազատ—«Յիսուսի քրիստոսի մասին». Թիֆլիս. 1908. Տպարան Օր. Ն. Աղանեանի. էջ՝ 9: ***) Անդ. էջ՝ 13:

ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿ

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ՏԱՄՆԱՄԵԱԿ

1890—1900

Ա.

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՔԱՐՈՁԻԶԸ

Թ Յ Ո Ր Ա Կ Ա Ն Հայրիկի ներկայութիւնը Կ. Գոլտոյ մէջ, լուրջ մտահոգութիւն կը պատճառէր Կարմիր Սուլթանին և Բ. Դրան։ Պետական լրտեսները—Հայ և տաճիկ— ուշադիր կերպով կը հետևէին Հայրիկի ամէն մէկ քայլին և մանրամասն, յաճախ չափազանցուած գեկուցումներ կուտային լրտեսական մարմիններուն։ Անոր ազգաշունչ և յեղափոխական քարոզները թարգմանուելով կը յանձնուէին առ որ անկ է։ Լրտեսները հաղորդած էին նաև, որ Խրիմեանը մօտիկ յարաբերութիւն ունի Հնչակեան կուսակցութեան վարիչներու և յեղափոխական մարմիններու հետ։ Այս բոլորի վրայ կ'աւելնար նաև ժողովրդական սէրն ու համակրանքը, որ կը վայելէր Մեծ Աքսորականը։ Հայրիկ ուր որ քարոզելու ելթար, ժողովուրդը խուռներամ բազմութեամբ հոն կը զիմէր։ Հայրիկի հոգին ամէն տեղ էր, ամէնքի մէջն էր։ Անոր ձօնուած ժողովրդական երգերը բերնէ բերան կը հնչէին՝ ստեղծելով խանդավառ մթնոլորտ մը, որուն մէջ կը սաւառէր Վասպուրականի Արծիւը։

Կովկասի Հայութիւն ժողովրդական հանդէսներով կը տօնէր Մեծ Աքսորականի ծննդեան եօթանասունամեակը — 1830—Ապրիլ 4—1890։ Ամերիկայի նորակազմ Հայ գաղութները սիրոյ և համա-

կրանքի ողջոյններ կ'ուղղէին Հայոց Հայրիկին, իսկ Մայր Երկրի տանջուած Հայուլթիւնը իւր ցաւերն ու տառապանքները անոր միջոցով կը հաղորդէր Պատրիարքարանին և Բ. Դրան, վասնզի անպաշտօն Խրիմեան Հայրիկը հոգով սրտով և շատ աւելի համարձակ կերպով կը պաշտպանէր ժողովուրդի բարոյական ու նիւթական շահերը, քան թէ պաշտօնական Պատրիարք Խոսէկ Արքեպ. Աբրեհամը:

Ազգային Սահմանադրութեան երեսունամեայ տարեգարծի— 1860—Մայիս 24— 1890 — առթիւ Ս. Փրկիչ Ազգային Հիւանդանոցի պարտէզին մէջ, հանդիսաւոր ճաշկերոյթ և ժողովրդական հանդէսներ տեղի կ'ունենային:

Այս յիշատակալից հանդէսներուն ականատես և ճաշկերոյթին մասնակից ենովք Տէր Արիստակէսեանը կը պատմէ.

«Ընդարձակ ճաշավայրը շրջապատուած էր վանդակներով, որոնց առջև խոնուած էր տասնեակ հազարաւոր բազմութիւն մը: Քանի մ'ընկերներով ճաշավայրը մտանք և մեր գնած տոմսակներով զրաւեցինք վեցերորդ սեղանի աթոռները, Որոշեալ ժամին հանդիսավայրը ժամանեց օրուայ Պատրիարք Աշրքեանը, Խրիմեանի ընկերակցութեամբ: Անոնց կը հիտէէին հոգևորականներ, պետական Հայ պաշտօնեաներ, Ազգ. ժողովի անդամներ, վաճառականներ, ազգային, բարեգործական և զպրոցական մարմիններու ներկայացուցիչներ և հարիւրաւոր քաղաքացիներ: Պատրիարքը զրաւեց իւր պատշաճ տեղը: Անոր աջակողմը նստեցան Խրիմեան և Սրուանձտեան սրբազանները: Պատրիարքը սեղանն օրհնելէ յետոյ առաջարկեց յոտնկայս խմել բաժակը Սուլթան Համիտի կենաց: Բաժակները պարպուեցան լուռ ու մունջ: Հիւանդանոցի կառավարիչը՝ Պատրիարքի, իսկ Կրօնական ժողովի ատենապետն ալ Մակար Գաթուղիկոսի կենաց բաժակներ առաջարկեցին: Ապա բաժակներ առաջարկուեցան Կրօնական և Քաղաքական ժողովներու, Ազգ. Հիւանդանոցի Հոգաբարձութեան և պետական պաշտօնէից կենացը: Անգին, վանդակապատին առջև խոնուած ժողովուրդը կը տեսնէր ու կը լսէր այս բոլորը և անհանգիստ, ջղազրգիւ, բայց լուռ, սրտատրուի ինչ որ բանի կը սպասէր: Սեղանը վերջանալու մօտ էր, կարեւոր «կենաց»ները գրեթէ կը վերջանային, բայց դիւմամբ մօռացութեան տրուած էր «կենաց» մը, Հայոց Հայրիկի, Մեծ Աքսո-

րականին «կենաց»ը, որուն ժողովուրդը անհամբեր կը սպասէր։ Գարեգին Եպիս. Սրուանձտեանը յանկարծ ոտքի կիցաւ և բարձր ու յուզուած ձայնով մը բացականչեց.

«—Այս բաժակն ալ խմենք մեք սիրելի Հայրիկի կեցացը.

«Հայրիկի անունը լսելուն պէս բազմահազար ժողովուրդը զարհուրելի և խլացուցիչ ձայներով աղաղակեց՝ „Կեցցէ՛ Հայրիկ, կեցցէ՛ Խորիմեան Հայրիկ, կեցցէ՛ Աբսորական Հայրիկ...“ և որոտընդոստ, երկարատև ծափերը խառնուելով այդ աղաղակներուն, ստեղծուեցաւ ահագոյնցիկ պատկեր մը։ Սեղանակիցները պահ մը սարսափեցան, ոստիկանութիւնն իրար անցաւ, մինչ «կեցցէ՛»ները օդ կը թնդացնէին.

«Հայրիկը ոտքի ելաւ. յուզմունքէն կուլար, դէմքը դեղներ, խոնկի գոյն դարձեր էր, աջ ձեռքը բարձրացուց դէպի վեր և վանդակապատին առջև խոնուած բազմութեան դառնալով կանչեց— «Ժողովուրդ, խնդրեմ լռեցէք», Մովածաւալ ամբօխը մէկ մարդու պէս իսկոյն լուռ մնաց և հազարաւոր դէմքեր Հայրիկին ուղղուեցան. Խորհրդաւոր և յուզիչ էին այդ բոպէները. Մովի ալիքներուն նման ծփացող, աղմկայոյզ ամբօխը սրտատրոփ և անհամբեր Հայրիկի խօսքին կը սպասէր, անոր ձայնը լսել կ'ուզէր։ Սիգապանծ ու վեհ կեցուածքով կանգնած Հայրիկը անուշ, յստակ և բարձր ձայնով մը սկսաւ խօսիլ.

«—Սիրելի ժողովուրդ Հայոց, արեգակը երբ կը ծագի իւր նախածագ ճառագայթները նախ կը լուսաւորեն բարձրաբերձ լեռանց գագաթները միայն։ Քանի մը բոպէներ անցնելէ յետոյ արեգակին շողերը կ'իյնան միջակ բարձր լեռանց կատարներու վրայ և ապա, բլուրներու ստրոտներու վրայ, մինչ դաշտերը տակաւին կը մնան ստուերներու տակ։ Քաղաքներու մէջն ալ առաջին անգամ բարձր և շրեղ տուններ կը վայելին արեգակին շողերը, մինչ գիւղերն ու խոնարհ խրճիթները կը մնան շուքերու տակ և հուսկ ուրեմն արեգակն արդար կը բարձրանայ և իւր լոյսն ու ջերմութիւնը արար աշխարհին կը պարգևէ հաւասար։

«Այսպէս է ահա մարդկային կեանքն ու մարդուն վարմունքը։

«Պատրիարք Սրբազանը նախ բարձր լեռան կատաքը տեսաւ—
Վենաժառ Սուլթանին կենացն առաջարկեց բաժակը։ Ապա բա-

ժակներ առաջարկուեցան Պատրիարք Հօր, Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսի, Ազգային Ժողովի, Հիւանդանոցի Վարչութեան և հուսկ ուրեմն Հայոց մօակ եւ երկրագործ, չարքա ու քանցուած ժողովուրդի զաւակ Հայրիկի կենացը... Հայրիկ... որ միշտ ալ Հայաստանի գեղջուկ եւ աւելասաւոր ժողովուրդի ցաւերովն ապրած է... (Որոտընդոստ, երկարատե Ժափեր և խլացուցիչ «կեցցէ»ներ բարձրացան ամբօխին մէջէն): Մշակ ու երկրագործ ժողովուրդը իւր աղի քրտինքով և արդար ու չարքա աշխատանքով կ'արդիւնաբերէ հացը և բազմազան բերք ու բարիք, որոնք կը զարդարեն թագաւորաց, իշխանաց և հարուստներու սեղանները: Եւ սակայն այդ աշխատաւոր և տառապեալ ժողովուրդը, դաշտաց և լեռանց այդ անմեղ և օրհնեալ զաւակները միշտ կարօտ են պատառ մը հացի, յաճախ սովալլուկ կը մնան, թշուառ, կիսամերկ և ողորմելի կեանք մ'ունին: Եթէ չի լինի մշակ և երկրագործ ժողովուրդը ոչ թագաւորներ, ոչ իշխաններ, ոչ հարուստներ և ոչ ալ արտօնեալ մարդիկ այսպէս ճոխ սեղաններ չը պիտի ունենան: (Յանկարծ խօսքը Աշրքեան Պատրիարքին ուղղեց): Ներեցէք Սրբազան Հայր, ես առանց ժողովուրդի՝ թագաւոր չեմ ճանչնար, եթէ չը լինի ժողովուրդը թագաւորն հում վրայ պիտի թագաւորէ և իշխէ, և ո՞վ է որ թագաւորաց հաց, տուրք և զօրք կուտայ, ոչ ապաքէն միայն և միայն աշխատաւոր, մշակ և երկրագործ ժողովուրդը: Եւ ես, որ այդ մեծ ժողովուրդի համեստ զաւակն եմ, այս բաժակը կ'առաջարկեմ գեղջուկ եւ աւելասաւոր Հայ ժողովուրդի կենացը:

«Մինչ սեղանակիցները բաժակնին կը պարպէին, անդին խըռուած ժողովուրդը Ժափերով, „կեցցէ Հայրիկ“ աղաղակներով նորէն թնդացուց օդը, հրը սեղանն ալ գրեթէ խանգարուեցաւ, իսկ Հայրիկը յուզուած և գունաթափ հեռացաւ սեղանէն և ուղղուեցաւ դէպի Հիւանդանոցը: Երբ նա վանդակներուն մօտեցաւ խռովայոյզ ամբօխի մէջ հարիւրաւոր հուժկու բազուկներ դէպի Հայրիկ պարզուեցան և ահա Մեծ Աքսորականը ժողովուրդի ուսերով, ձեռքերու վրայ, Ժափերով, կեցցէներով, երգերով և օրոտալից աղմուկով տարուեցաւ Հիւանդանոցի դահլիճը, ուր նա պահ մը հանգս-

տանալէ յետոյ, մտաւ հիւանդներու կացարանները և մխիթարութեան խօսքեր ուղղեց անոնց»:

Հայրիկը հիւանդանոցին մէջ կը տեսնէ, որ գաւառացի պանդուխտ երիտասարդ մը կը գալարուի մահուան գրկին մէջ. նա իւր ձեռքով կը փակէ մեռածի աչքերը, «Հոգւոց» կը մըմնջայ և դուրս գալով նորէն ամբոխին մէջ կը մտնէ ու կը բացականչէ.

— Վերը կը մեռնին... վարը կը զուարճանան... ոհ, ոհ...
Քանինները կը մեռնին այդպէս, կը դատարկուի հայրենիքը, անտէր կը մնան հայոց հողերը, կ'այրիանայ Հայ կիներ, կ'որբանայ մանուկը, կը դատարկուի հայրենիքը, կը դատարկուի Հայաստան....

Ժողովուրդը կ'ուլայ, մինչ Հայրիկը դէմքը կը խոժոռէ, մէջքը կ'ուղղէ և բռունցքը սեղմելով կը գոռայ.

— Յիմա՛ր եւ ո՛չ-իմաստուն ժողովուրդ... որ միայն արհաւուել զիսես...:

Բ.

ՀԱՅՈՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐՈՒ ԱՀԱԶԱՆԳԸ

Բերլինի Վեհաժողովէն յետոյ, երբ նենգամիտ և շահամոլ դիւանագիրտութիւնը Հայութեան «կը շնորհէր» միայն 61-րդ յօդուածը, Հայկական ազատագրական շարժումներու գաղափարը հետըզհետէ մարմին կ'առնէր և ծնունդ կուտար Հայ Յեղափոխական Կուսակցութեանց: Օսմանեան բռնակալ լուծն ու արիւնոտ թաթը երթալով աւելի ևս կը ծանրանային Հայ ժողովուրդի վրայ. Եւրոպական պետութիւններէն և Սուլթան Համիտի «բարենորոգումներ»էն ամէն յոյս կտրած և ազգի ու հայրենիքի ազատագրութեան գերագոյն գաղափարներով ոգեւորուած գործիչներն ու անձնուէր երիտասարդները հրապարակ կուգային՝ Հայկական Ազատագրութեան արիւնոտ պայքարը դարձնելու համար:

Յեղափոխական, ազատասիրական և ռազմական քարոզութիւնները ժողովրդական լայն գանգուածներու սեփականութիւնը կը դառնային: Ինքնապաշտպանութեան և զէնքի գաղափարը ամուր հիմքեր կը ձգէր տանջուած և ազատատենջ ժողովրդի սրտին մէջ:

Կովկասի և արտասահմանի մէջ բանաւոր և զբաւոր բարոգուծիւններով Տաճկահայութեան ազատագրութեան գաղափարը դարբնելով զբաղուած էին ոչ միայն փորձուած և սառնարիւն վաղեմի գործիչները, այլ և եռանդուն երիտասարդներ և տաքարիւն, հայրենասէր ուսանողներ: Օրուայ կարեւոր հարցը, կենսական պահանջը Տաճկահայութեան ազատագրութիւնն էր: Ազատասէր և ռազմունակ երիտասարդները իբրեւ ուսուցիչ և յեղափոխական գաղափարներու բարոգիչ, Երկիրը կը մտնէին և յայտնի ու գաղտնի կերպով կ'աշխատէին:

Այս գեղեցիկ և յուսալից շրջանին մէջն էր ահա — 1889-ի Մայիսին — երբ Պարսկաստանի Սալմաստ գուլառի գիւղական ուսուցիչներէն վանեցի Յովհաննէս Ագրիպալասեան, Կարապետ Կուլաֆսըզեան եւ թիֆլիսեցի Վարդան Գօլօսեանը՝ լուսնակ գիշեր մը, պարսկա-տաճկական սահմանագլուխէն ճամբայ կ'ելլին ղէպի Վան՝ յեղափոխական գրականութիւն տանելու և այնտեղ ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան գործերը ղեկավարելու համար: Այս երեք երիտասարդները Մայիսի 26-ին Վասպուրականի արեւելակողմի լեռներու գաղտնի ճամբաներէն անցնելով կը հասնին Զուխ-Կեատուկ կոչուած վայրը և ահա խումբ մը քիւրդերու և ոստիկաններու կողմէ պաշարուելով կը ստիպուին զէնքի դիմել: Տեղի կ'ուենենայ ծանր և օրհասական կռիւ մը: Ագրիպալասեանն ու Գօլօշեանը կ'իյնան թշնամիի գնդակներով, իսկ Կարապետ Կուլաֆսըզեանը ազատուելով կը փախչի: (Վերջինս այժմ կ'ապրի Հիւսիսային Կովկասի մէջ):

Այսպէս ահա Հայկական Ազատագրական և Յեղափոխական շարժումներու անդրանիկ նահատակները — Յովհաննէս Ագրիպալասեանն ու Վարդան Գօլօշեանը — կ'իյնային Վասպուրականի լեռներու վրայ, որոնց կատարներէն բարձր և ուժգին ձայնով կը ղօղանջէր Հայոց ազատագրական շարժումներու ահագանգը, որուն ուժգին ղօղանջները տարածուած էին Տաճկահայաստանի ամէն կողմեր: Վասպուրականի, Տարօն-Տուրուբերանի, Բարձր-Հայքի և այլ գաւառներու մէջ երիտասարդութիւնը տենդագին աշխատանքով գործի թուած էր: Ամենուրեք կը կազմուէին զինական խումբեր: Անձնուէր մարտիկներու և ռազմիկներու արիւնը կ'հոսար: «Մահ կամ ազատութիւն»: այս էր ահա մարտնչող նոր սերունդի կարգախօսը:

Տարոնի Հայութեան գլխին շարիք և պատուհաս դարձած հոչակաւոր քիւրդ ցեղապետ և աւագակ ու ոճրագործ Մուսա-Բէկը առեանգած և բռնաբարած էր Կիւլիզաւ անունով մշեցի հայունի մը — քահանայի մը աղջիկը, Այս դէպքը այնքան ահաւոր ցնցում յառաջ բերաւ Հայ կեանքի մէջ, որ կառավարութիւնը պահ մը հայկական ընդհանուր ապստամբութեան մղձաւանջով բռնուեցաւ։ Մուսա-Բէկի դէպքը արձագանգ գտաւ ոչ միայն Հայ, այլ և եւրոպական մամուլին մէջ։ Ամէն կողմէ կառավարութենէն կը պահանջէին, որ Մուսա-Բէկը Կ. Պոլիս բերուի և պատժուի։ Մինչև անգամ Մուշէն 58 հայեր Կ. Պոլիս գացին և Սուլթանին խնդրագիրք մը տալով Մուսա-Բէկի պատժուիլը պահանջեցին։ Մուսա-Բէկը ի վերջոյ Կ. Պոլիս բերուեցաւ և իբր թէ «դատի և պատժի» ենթարկուեցաւ։

Մուսա-Բէկի դէպքը եկաւ վրէժի և ըմբոստութեան զգացումով լեցուած Հայ երիտասարդներու սիրտերը հրահրելու։

Գաւառներու մէջ, ամենուրեք, կազմուած էին յեղափոխական գաղտնի մարմիններ և զինական թուղցիկ խումբեր։ Ձէնքի գործածութիւնը և զէնք գնելը օրուայ պահանջն էր։ Ըմբոստ և վրիժառու տարրերը պատրաստ էին խօլական թափով հրապարակ իջնել և յանուն ազգի ու հայրենիքի ազատութեան արին թափել ու մեռնիլ։

Կառավարութիւնը գիտէր ու կը տեսնէր այս բոլորը և ամէն տեսակ միջոցներու կը դիմէր հայկական յեղափոխութիւնը իւր սաղմին մէջ խեղդելու համար։ Բանտարկութիւնը, արսոր, հալածանք, խուզարկութիւն և ամէն տեսակ բռնութիւններ պետութեան կողմէ ի գործ կը դրուէին այն վայրերու մէջ, ուր հայերը «կասկածիլի և վտանգաւոր գործեր» կը կատարէին պետութեան դէմ։

Եւ ահա 1890-ի Յուլիսի 9-ին յանկարծ՝

«Զայնը հնչեց Էրզրումի նայոց լեռներէն,

Թռանդ թռանդ երսն հայի սրտեր զեմքի շաշիւհէն...»

Ի՞նչ էր եղածը։ Կառավարութիւնը յանկարծ խուզարկեց Կարնոյ հայոց Մայր Եկեղեցին և կասկածելի տուները՝ զէնքեր և ռազմանիւթեր գտնելու նպատակով։ Կարնոյ ըմբոստ երիտասար-

դուժիւնը ոտքի ելաւ և զէնքի դիմեց, Արիւնալի ընդհարումներ տեղի ունեցան Կարնոյ փողոցներուն մէջ, Երկուստեք դիակներ ընկան: Յեղափոխական և ռազմունակ բազմաթիւ Հայ երիտասարդներ սպանուեցան կամ բանտարկուեցան, Կարնոյ ցոյցն էր այդ, յեղափոխական և զինական ըմբոստ ցոյցը, որուն արձագանգները կը հասնէին Հայ Աշխարհի ամէն կողմեր և կը ցնցէին Եղբայր պալատն ու Բ. Դուռը:

Կարնոյ ցոյցին մէջ ընկած Հայ կտրիճներու մարմինները զեռ անթաղ կը մնային, փողոցներու մէջ թափուած արիւնը զեռ մաքրուած չէր և ամբողջ Կարին քաղաքը տաճկական ահ ու սարսափի տակ կ'ապրէր, երբ շաբաթ մը յետոյ, Յուլիս 15-ին, ձայնը հնչեց Սթամբուլէն — Օսմանեան մայրաքաղաքէն:

Հնչակեան կուսակցութեան կազմակերպած Կում - Կափուի ցոյցն էր այդ (1890 Յուլիս 15), Կիրակի առաւօտ ցուցարարները խուժեցին Մայր Եկեղեցին, ուր Յարութիւն Ճանկիւլեանը բարձրացաւ սեղանը և բարձրաձայն կարգաց կուսակցութեան հրատարակած «Պահաջմնագիրը», որ Սուլթանին կը ներկայացնէր Տաճկահայութեան տառապանքներն ու հարստահարութիւնները և կը պահանջէր վերջ տալ այդ բոլորին և երկրի մէջ բարենորոգումներ մտցնել, «Պահանջմնագիրը» հազարաւոր օրինակներով բաժնուեցաւ ժողովուրդին, Յուլիս արարները Ալըքեան Պատրիարքին վրայ յարձակելով փորձեցին դայն Պալատը՝ Սուլթան Համիտին մօտ տանել և անոր միջոցով ներկայացնել իրենց պահանջներն ու բողոքները, Յոյցը այնքան լուրջ կերպարանք առաւ, որ յանդուգն Ճանկիւլեանը Պատրիարքաբանի դռան ճակատի վրայի պիտական զինանշանը (Թուրան) վար բերաւ և ջարդ ու փշուր ընելէ յետոյ բարձրացաւ դահլիճը և Սուլթան Համիտի մեծագիր պատկերը պատռտեց ու նակոխ քրաւ:

Հնչակեան զինուած խումբերը եռանդով գործի անցան, Ոստիկանութիւնն ու զօրքը ցոյցին վայրը հասան, Հնչակեան զինուորներն ու տաճիկ զօրքեր և ոստիկանները զէմ դիմաց ելան և իրարու վրայ կրակ բացին, Յուլիս արարներէն երկու կտրիճ զինուորներ — վանեցի Մանուկ Նալբանդեան և սերաստացի Յովհաննէս Ղոււմրիկեան — զօրքերու սուրիններով խոշտանգուելով նահատակուեցան:

Յուցարարներուն բացած կրակովն ալ ծանրապէս վիրաւորուեցան 7 տաճիկ զօրքեր:

Կառավարութիւնը ի վերջոյ յաջողեցաւ այս ցոյցին դիմացն առնել: Կատարուեցան խուզարկութիւններ և ձերբակալութիւններ. Սուլթանն ու Բ. Դուռը խուճապի և սարսափի մատնուած էին վախնալով, որ յանկարծ օտար պետութիւնները պիտի միջամտէին եայլն.

Պետութեան համար այլեւս ամէն ինչ պարզ էր. Հայկական ազատագրական բարձումներու ահագանգը բարձր ու զիլ կը դողանջէր և գաւառներէն սկսեալ մինչև մայրաքաղաքին փողոցները Հայ ռազմունակ և ազատատենչ երիտասարդութիւնը ոտքի կանգնած՝ իւր բազուկով ու զէնքով կը ծառանար Օսմանեան արիւնոտ բռնակալութեան դէմ:

Տաճկահայութեան ազատագրութեան գաղափարը լայն արմատներ ձգած էր նաև Կովկասի և Ռուսաստանի Հայութեան մտաւորական և գաղափարական երիտասարդութեան մէջ. Ռուսական յեղափոխական և ժողովրդասիրական գրականութեան թարմ հոգիով ու շունչով զաստիարակուած Կովկասահայ երիտասարդներն ու եռանդուն ուսանողները ամբողջովին կլանուած էին Տաճկահայաստանի ազատագրութեան գեղեցիկ գաղափարով. Ս. Պետերբուրգի Հայ ուսանողութիւնը կը ծրագրէր արշաւախումբ մը կազմակերպել և Մայր երկրի տառապեալ Հայութեան օգնութեան երթալ:

Խումբ մը գաղափարական և հայրենանուէր երիտասարդները՝ ղեկավարութեամբ Քրիստափոր Միքայէլեանի, Սիմոն Զաւարեանի եւ Ռոստոմ Զօրեանի, 1890-ի ամռան, Կովկասի մէջ կը հիմնէին ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹԻՒՆԸ, որ պիտի հանդիսանար Հայկական ազատագրական բարձումներու հօգ րդեկավարն ու ամենէն մարտական եւ ժողովրդական կուսակցութիւնը:

Այդ նոյն թուին, Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկավարութեամբ Ս. Պետերբուրգի Հայ ուսանողութեան արշաւախումբը՝ Սարգիս Կուկունեանի գլխաւորութեամբ՝ ռուս-տաճկական սահմանագլխի վրայ մարմին կ'առնէր և կը փորձէր Կաղզուանի մօտերէն երկիրը մտնել, սակայն այդ փորձը կը վիժէր և Կուկունեանի խումբը ռուս սահմանապահ զօրքերու կողմէ ձերբակալուելէ յետոյ, կը դատուէր և կ'արստորուէր Սիբիր:

Այսպէս ահա, Հայ յեղափոխական և ազատագրական շարժումները մարմին ու կեանք կ'առնէին թէ ճաճկահայաստանի և թէ Կովկասի մէջ։ Այս բոլորն ալ ուղղուած էին Սուլթան Համիտի բռնակալութեան և անոր հայաջիւղ քաղաքականութեան դէմ։ Սուլթանն ու Բ. Դուռը լիովին համոզուած էին որ Խրիմեանի ներկայութիւնը Կ. Պոլսոյ մէջ, շատ մեծ նշանակութիւն ունեցած էր և պիտի ունենար յեղափոխական և հակապետական ըմբոստ ցոյցերու մէջ։ Ոստիկանական նախարար Նազըմ Փաշան Սուլթանին կը հաւաստիացնէր թէ՝ «Խրիմեանը յեղափոխական գաղտնի մարմիններու հետ յարաբերութիւն ունի։ Անոր մօտ կ'երթան յեղափոխական գործիչները և անոր խորհուրդներուն կը դիմեն։ Խրիմեանի մատը գաղտնի կը գործէ հակապետական գործերու մէջ, Խրիմեանի ներկայութիւնը ռզնտրութիւն կը ներշնչէ Հայ ժողովուրդին և յեղափոխականներուն։ Կում-Կափուի ցուցարարներու մեծ մասը Խրիմեանի նախածանօթներն ու մտերիմներն են» և այլն և այլն։ Նազըմ Փաշայի այս տեղեկութիւնները ճիշտ էին։

Գաղտնի ոստիկաններն ու լրտեսներն ալ գիշեր ցերեկ անդադար կը հետեւէին Խրիմեանին։ Նա այնքան մեծ կասկածի տակ ընկաւ, որ շատերը զգուշացան և անկէ կտրեցին իրենց յարաբերութիւնները։ Կ. Պոլսոյ Զինուորական Ատեանը զեկուցագրով մը կը յայտնէր Սուլթանին, որ իբր թէ Կում-Կափուի ցոյցը Խրիմեանի խորհուրդով կատարուած է և կ'առաջարկէր, որ նա դատի և պատժի ենթարկուի։ Սակայն Սուլթանն ու Բ. Դուռը ժողովրդական բռնկումներէն վախնալով, խոհեմութիւն համարեցին Խրիմեանը դատի չը քաշել։ Սուլթանը համոզուած էր, որ Հայ յեղափոխականները օր մը կրնան Խրիմեանը Կ. Պոլսէն արտատահման փախցնել։ Այս իսկ պատճառով Համիտը հրամայած էր Նազըմ Փաշային, որ գիշեր ցերեկ Խրիմեանը գաղտնի և անուղղակի հսկողութեան տակ առնուի։ Նա ուր որ երթար—շոգենաւով թէ կառքով—լրտեսները ետեւէն կը վազէին։ Որ տուն, որ զբոսնեցաւ և վաճառատունը որ մտնէր լրտեսները կը վխտային ամէն կողմ՝ ստուգելու համար թէ որոնց հետ կը տեսնուի Հայրիկը։ Անոր այս վիճակը այնքան ծանրացաւ, որ ամէնրը կը խուսափէին անկէ և մինչև անգամ չէին ուզեր անոր հետ ճամբայ երթալ կամ ձեռք գործ ու-

նենալ, Հայրիկի հոգեկան վիճակը փոթորկուած էր, նա իւր տըխ-
րութիւնը փարատելու համար կ'երթար այս ու այն գրասենեակը,
իսկ լրտեսներն ալ հտնէն կ'երթային և ժամերով կը սպասէին մինչև,
որ Խրիմեանը դուրս գար:

Խրիմեանը, 1890-ի ամառն, յաճախ Նաբլը-Կափու կ'երթար,
տեղւոյն հայոց եկեղեցոյ քարոզիչ Վաղինակ Ծ. Վարդապետ Խա-
ֆարեանին այցելելու համար: Լրտեսները այս այցելութիւնը
«վտանգաւոր» կը նկատեն, կը յայտնեն ոստիկանութեան և այ-
նուհետև Վաղինակ Ծ. Վրդ.ի վրայ ուժեղ հսկողութիւն կը կատարուի:

Վերջապէս կը կատարուէր անխուսափելին, Սուլթան Համիտի
հրամանով Եպարքոսը Աշըքեան Պատրիարքին կը յայտնէր հետե-
ւալը—Վեհափառ Սուլթանին կամֆն է, որ Խրիմեանը Երուսաղէմ
ուխտի երթայ եւ հոն մնայ... Ո'հէ առարկութիւն և ընդդիմութիւն
չը պիտի լինի այս մասին...»:

Բարձրաստիճան Հայ պաշտօնեաներն ալ Բ. Դրան կողմէ յատ-
կապէս Խրիմեանին ներկայացան, յորդորելով և համոզելով, որ
պատրաստուի և կամովին հեռանայ, Խրիմեանը այս «հաւատարիմ»
պաշտօնեաներուն տխուր քմծիծաղով մը ըսած էր—«Ասանկ զոր-
ծերու համար ազուրը կը բարբառէր, բայց երբ ազգային բողոք
ու խնդիր մը ձեր միջամտութեան ներկայացնեն պապանձումն Ձա-
քարիայի կ'առնէր, անանկ չէ...»:

Գ.

ՄԵԾ ԱՔՍՈՐԱԿԱՆԸ ԴԵՊԻ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ

«Երուսաղէմ ուխտի երթալու» պետական հրամանագիրը ստա-
նալէ յետոյ, Խրիմեանը ճամբու պատրաստութեամբ զրադուած էր:
Հնչակեանները երբ կը յսեն թէ Խրիմեանը հաշտուած է Երուսա-
ղէմ երթալու մտքին հետ, Մեծ Աքսորականէն կը պահանջեն, որ
նա մերժէ Սուլթանին հրամանը և Կ. Պոլսէն չը հեռանայ, իսկ ոս-
տիկանութիւնն ալ յաճախ կը ստիպէ, որ ճամբայ ելլէ: Ի՞նչ ընէր
Հայրիկը, որ երկու քարի և անիւ վիճակի մը մէջ ընկած էր: Սուլ-

Թանին հրամանը կատարէր, երթա՛ր, թէ յեղափոխականներու պահանջին ընդառաջելով մնար:

Ենովք Տէր Արիստակէսեանը կը պատմէ.

«Աշխանային անձրեւոտ և մռայլ օր մըն էր. Հայրիկը իմ սենեակս (Մարփունջիլար, Բարնաթեան Խան) եկաւ նամակներ գրելու. նա իւր ցաւերու և մտածմունքի մէջ ընկղմուած անընդհատ կը ծխէր ու կը գրէր. Սենեակիս դուռը մեղմ բացուեցաւ և ներս մտաւ Գրիգոր անունով (ազգանունը չեմ յիշեր) հնչակեան երիտասարդ մը, որ յարգանքով բարեկէլէ յետոյ գրպանէն ծրար մը հանելով տուաւ Հայրիկին և իսկոյն հեռացաւ. Հայրիկը կարգաց այդ գրութիւնը, Կ. Պոլսոյ Հնչակեան Կուսակցութեան Վարիչ Մարմինը այդ պաճաճագիրն ուղղելով Հայրիկին կը սպառնար ու կը պահանջէր, որ նա մերժէ Սուլթանին հրամանը, ընդդիմանայ և Երուսաղէմ չ'երթայ այլ մնայ Կ. Պոլիս՝ իրենց հետ անջուելու եւ իրենց հետ խաչուելու համար, կամ թէ Եւրոպա երթայ և պետութեանց միջամտութեան դիմելով յօգուտ Հայկական Հարցին աշխատանք կատարէ: Այս էր ահա հնչակեաններու պահանջը:

«Պահանջագիրը կարդալէ յետոյ Խրիմեանը սաստիկ յուզուեցաւ և պահ մը լուռ մտածելէ յետոյ, տխուր քմծիծաղ մը զէմքին՝ ոտքի ելաւ, երբ արդէն մութն ընկած էր և անձրեւը կը տեղար, հեռացաւ առանց խօսելու:

«Դեկտեմբերի (1890) վերջին օրերն էին. Յուլտ և քամի օր մը, երեկոյեան կողմը, քանի մը Հայ բեռնակիրներ Հայրիկի անկողինի կապոցը և պայուսակները սենեակս բերին. Դիշ յետոյ մեռակ եկաւ նաև Հայրիկը և տխուր ձայնով մ'ըսաւ — „է՛հ, տղաս ես քանի մ'օրէն Երուսաղէմ կը մեկնիմ... Յուրտ է, կ'ուզեմ տար կերակուր մ'ուտիլ, հիմայ թանապուր եփելը ղժուար է, կրնաս նէ քիչ մը քաւխուն չօրքաւի բերել տուր“:

«Եղբօրս՝ Աբրահամին ղրկեցի կերակուրը բերելու:

Հայրիկը բացաւ պայուսակները և աչքէ անցուց իւր թուղթերն ու բաղմաթիւ նամակները. Կարևորները վերցուց իսկ միւսներն ինձ յանձնեց ի պահ. Հայրիկի գալէն քիչ յետոյ Բարնաթեան Խանի ղիմացի տուներու պատուհաններէն և տանիքներէն լրտես-

ները ուշի ուշով կը դիտէին թէ ովքեր անոր մօտ այցելութեան կուգան: Այսպէս, երեք օր հրեք գիշեր լրտեսները կը հսկէին:

«Վերջին երեկոն էր. Հայրիկը միւս օր պիտի մեկնէր. Այդ գիշերը գրեթէ չը կրցանք քնանալ: Նա կը ծխէր ու կ'երգէր “Կրօննկ”-ը. Դեռ լոյսը չը բացուած մեր խանի գուռը թակեցին: Դռնապանին հարցուցի թէ ով է եկողը, ըսաւ որ „Խաճիչէ Միսիրին է (լրտեսներու պետը) կ'ուզէ Հայրիկին այցելել“: Ընդունեցինք: Բարձրահասակ և մաքուր հագուած մարդ մը ներս մտաւ, տաճկական քէմէնէշով բարեկեց և նստելէ յետոյ ըսաւ.

«—Ներեցէք, Խրիմեան էֆէնտի, որ այսպէս շատ կանուխ ձեզ ձանձրոյթ պատճառեցի, վասնզի չ'ուզեցի օրը ցերեկով գալ... Մենք ձեզ շատ նեղութիւն և վիշտ պատճառեցինք, դուք մուֆասէս (սուրբ, նուիրական) մարդ էք և մենք բնաւ կասկած չ'ունեցանք ձեր անձի և գործի վրայ, սակայն ժամանակը վատ է, կարգ մը տաքարիւն երիտասարդներ հակապետական գործեր կատարեցին և այդ պատճառով շատ շատ ամեղ մարդիկ կասկածի տակ ընկան: Ես եկած եմ բոլոր լրտեսներու կողմէ ներողութիւն խնդրելու, որ ամիսներ շարունակ, մեր պաշտօնի բերումով, ձեզ նեղութիւն պատճառեցինք: Այժմ կը խնդրեմ ձեր օրհնութիւնը և հայրական ներողամտութիւնը: Կը շնորհաւորեմ նաև այն, որ արժանացած էք արքայական շնորհին. Վեհ. Սուլթանը իբր ճամբու ծախք ձեզ 60 ոսկի նուիրած է: Անշուշտ թերթերու մէջ կարդացիք այս լուրը:

«—Հնա... Հնա... —վրայ բերաւ Հայրիկը—ես ալ ձեզմէ շնորհակալ եմ, դուք ալ շատ նեղութիւն քաշեցիք ինձ լրտեսելով: Դանի քանի գիշերներ Սկիւտարի բարձունքներու վրայ բացօթեայ անցուցիք, փողոցներու, նաւերու, վագօններու մէջ շատ տանջուեցաք՝ ձեր պաշտօնը հաւատարմութեամբ կատարելու համար, շատ շնորհակալ եմ, այսօր երեկոյեան նաւը կը նստիմ, հոն եկէք վերջին անգամ կը տեսնուինք:

«—Կը ներէք, Խրիմեան էֆէնտի—յարեց լրտեսապետը—ես այսպէս շուտ եկայ, որ ուրիշները չը նկատեն, այլևս չը պիտի տեսնուինք:

«Հայրիկը աչքով ըրաւ ինձ և ես եօթ մէջիտ «նուէր» տուի լրտեսապետին, որ գոհ սրտով հեռացաւ:

«Լուսաբաց էր: Ղևոնդ Վարդապետ Փիրղալեմեանն ու Վրթանէս Ախիկեանը (նկարիչ, այժմ ողջ է և կ'ապրի Հայաստանի մէջ), որոնք Հայրիկի հետ երուսաղէմ պիտի մեկնէին, մեր սենեակը եկան ճամբու պատրաստութիւններ տեսնելու համար: Սըրքեան Պատրիարքն ալ իր կողմէ, ի պատիւ Խրիմեանին, բարապան մը դրկած էր ծառայելու: Բազմաթիւ պոլսեցիներ և գաւառացիներ Հայրիկի մօտն եկան աջն առին ու հեռացան: Կէսօրէն յետոյ եկաւ Գարեգին Եպիս. Սրուանձտեանը, որուն ի տես Հայրիկը լացաւ, իրար ողջագուրեցին և քանի մը ըրալէ Մեծ Ուոռլիչն ու աշակերտը հեծկտացին: Վերջին բաժանումն էր այդ...: Քիչ յետոյ ներս մտաւ վեհ դէմքով և միջահասակ եկեղեցական մը, — Մասթէնու Եպիս. Իզմիրեանն էր, որուն ի տես, Հայրիկը ձայնեց:

«— Հրամեցէ՛ք, հրամեցէ՛ք Սրբազան եղբայր, շնորհակալ եմ, որ եկաք: Պատրիարքարանը պիտի երթամ այսօր հրաժեշտ տալու, միասին կ'երթանք:

«— Ես Պատրիարքարանը չեմ ուզեր երթալ... բայց հոս երկար կը սպասեմ ձեզ: Շատոնց ի վեր է, որ հրաման ստացաք երուսաղէմ ուխտի երթալու...»

«— Երկու ամսէն ի վեր է. ես Նոյեմբերին պիտի մեկնէի, բայց երկու կրակի և անելի մէջ իյնալով ուշացայ: Մէկ կողմէն Սուլթանը կը ստիպէ որ հեռանամ, Պատրիարքարանն ու իւրայինները կը համոզեն, կը խնդրեն, որ անպայման երթամ, առարկելով որ եթէ չ'երթամ Ազգին իրաւունքները պիտի խլին: Միւս կողմէ յեղափոխականները կը պնդեն ու կը պահանջեն, որ չ'երթամ, մնամ, ընդդիմանամ և կամ գաղտնի երթամ Եւրոպա: Բայց ես շատ լաւ գիտեմ եթէ չ'երթամ, քաղաքական ինչ դէպք և բնական ինչ աղէտ — երաշտ, սով, հեղեղ, երկրաշարժ — որ տեղի ունենան, պիտի պօռան, կանչեն թէ՛ Խրիմեանի չ'երթալու պատճառաւ այսքան չարիք ու պատուհաս տեսանք: Անցեալ շաբթու Ունճեան էֆէնտին Ղալաթիոյ կամուրջին վրայ ճամբաս կտրեց և ինձ տարաւ Էսայեանց գրասենեակը, ուր հաւաքուած ազգայինները յայտնեցին թէ Մեծ Եպարքոսը կը ցանկայ տեսակցութիւն մ'ունենալ ինձ հետ: Ելանք գացինք Եպարքոսի մօտ, սիրով ընդունեց և ըսաւ, որ Սուլթանն ինձ շատ կը յարգէ եղբր իբրեւ Նախկին Պատրիարքի և չ'ու-

զեր ո՛նէ անախորժութիւն պատճառել ինձ և ցանկայ, որ ես իմ կամբով երուսաղէմ ուխտի երթամ, ծախսերս ալ Պալատը կը հոգայ: Շատ լաւ, պատասխանեցի, Վանէն զիս հոս արքորի քաշքեցիք, ինչ էր մեղքս, ինչ յանցանք գործեր էի, հիմայ ալ կ'ուզէք, որ երուսաղէմը երթամ, այսինքն արքորս կրկնակի կը դարձնէք: Եպարբոսը շատ խնդրեց, պնդեց, որ չը մերժեմ, ես ալ ըսի շատ լաւ կ'երթամ, միայն թէ կը խնդրեմ, որ խոստանաք արտօնութիւն տալ ինձ, քանի մը տարի յետոյ Վան վերադառնալ և վերջին օրերս Վարագայ վանքին մէջ անցունել: Եպարբոսը խոստացաւ և ըսաւ, որ պիտի կատարէ փափաքս, Գիտեմ, որ չը պիտի կատարուի փափաքս, բայց, է՛հ, բան մըն էր ըսի: Ա՛խ, Սրբազան եղբայր, վիշտս շատ մեծ է, վանեցիք չը թողին, որ Զատիկը հայրենիքիս մէջ տօնէի, այժմ ալ պոլսեցիք չը թողին, որ Նոր տարին և Ս. Ծննդեան տօները Պոլսոյ մէջ տօնեմ:

«Քիչ յետոյ Արիկ Ունճեանը, սեղանաւոր Գրիգոր Թէրլէմզեանի միջոցով Խրիմեանին ուղարկեց, Սուլթանի «շնորհած» 60 ոսկին, Հայրիկի կապոցներ և պայուսակները ուղարկեցինք Նաւահանգստի մարսատունը: Իզմիրլեանը տեսնելով, որ պայուսակներէն մէկը թուղթերով լեցուած է ըսաւ— «Սրբազան Հայրիկ, մաքսատան պաշտօնեաներն ու ոստիկանները հաւանարար այդ պայուսակը խուզարկեն»:

«—Այդ պայուսակը հետս կը վերցնեմ և միշտ բովս կը պահեմ, իսկ երբ ուզեն քրքրել կամ խուզարկել կ'ըսեմ—է՛հ, որ այդպէս կ'ընէք ես ալ չեմ երթար հմ..., ասի աղէկ գիտցէք..., ըսաւ Հայրիկը և բոլորս միասին խնդացինք:

«Հայրիկը Պատրիարքարանն այցելելէ յետոյ վերադարձաւ և Իզմիրլեանին ու Սրուանձտեանին հետ կառք նստելով ճամբայ ելան դէպի Ժովափ (Ենի-Ջամիի դէմ, մաքսատան և կամուրջի մօտ), Փիրղալէմեան, Ախիկեան, ես և ուրիշ ծանօթներ ու հայրենակիցներ ալ կառքերով Հայրիկի կառքին հետեւեցանք, իսկ լրտեսներու կառքերն ալ մեր ետեւէն կուգային: Նաւակ մը նստելով ուղղուեցանք դէպի Աւստրիական Լոյդ Ընկերութեան մեծ շոգենաւը, որուն մօտ ոստիկանական սպայ մը մեր նաւակը կանգնեցուց և ստուգեց մեկնողներու անցագիրները: Հայրիկն ու Փիրղալէմեանը տեղաւորուեցան

Ա. կարգի կուպէններու մէջ. Լոյզի նաւապետը, ի պատիւ Խրիմ-
եանին պարգեւ տուաւ շոգենաւին դրօշակը՝ Ոստիկանական սպան
իւր հետևորդներով հեռացաւ՝ Պալատին և Բ. Դրան հաղօրդելու, որ
իւրօր Խրիմեանը շոգենաւը մտաւ Երուսաղէմ երթալու համար:

«Քիչ յետոյ Խրիմեանին բարի երթ մաղթելու եկան Պատ-
րիարքի ներկայացուցիչ, Կրօնական, Քաղաքական ժողովներու
և ազգային հիմնարկութեանց ներկայացուցիչներ և բազմաթիւ
հայրենակիցներ:

«Եկողները բոլորն ալ Հայրիկի աջը համբուրեցին, բարի երթի
խօսքեր ըսին և երբ շոգենաւի մեկնումի վերջին ազդանշանը սուլեց,
մենք վար իջանք: Բոլորս ալ կուլայինք, Հայրիկն ալ կուլար, ա-
նոր վեհափառ ու գեղեցիկ դէմքը ծածկուած էր խոր վշտով և
թախիժով: Երեկոյ էր. Դեկտեմբերի դժգոյն արեգակի շողերն ըն-
կած էին Վոսփորի ծփան ու կապուտակ ջուրերուն վրայ, որոնց
կուրծքը պատռելով կը սուրար Լոյզի շոգենաւը, զէպի Երուսաղէմ
տանելով Մեծ Աքսորական Հայոց Հայրիկը»:

* * *

Դարուն էր, 1891-ի Մայիսին, Համբարձման տօնին օրը, երբ
Վանի հայերը ուխտի գացեր էին Վարազայ վանքը: Խումբ մը ջա-
հէլ-ջիւան, կանաչ-կտրիճ երիտասարդները Կարկուս-Սաչի բարձուն-
քին վրայ նստած՝ Վանի ծովու շիջելափառ վերջալոյսը կը դիտէին,
երբ յանկարծ իրենցմէ մէկը— Յարութիւն Տէվկանց—Տէր Սարգիս-
եանը*)—բարձր ու քաղցր ձայնով մը կ'երգէր իւր գրած և Երուսա-
ղէմի Մեծ Աքսորականին ձօնած հետեւեալ երգը:

*) Ծնած էր Վանի մէջ 1870-ին: Նախնական ուսումը Քաղաքամէջի «Յի-
սուսեան» դպրոցի մէջ ստանալէ յետոյ, իւր հօրեղբայր Սեդրաք Տէվկանցէն
հայերէն՝ իսկ Տիգրան Ամիրճանեանէն ալ ֆրանսերէն լեզուի դասեր կ'առնէր:
Ինքնաշխատութեամբ կրցաւ զարգացնել իւր բնական ընդունակութիւնները և
Գարին երթալով մտաւ տեղւոյն Սանասարեան Վարժարանը, ուր երկու տարի
փայլուն յաջողութեամբ սովորելէ յետոյ վերադարձաւ Վան և նուիրուեցաւ ու-
սուցչական գործունէութեան: Գրած է բազմաթիւ յեղափոխական երգեր և
մանկական պատմուածքներ ու երգեր, որոնցմէ մաս մը յայտնի են, իսկ անտիպ-
ները ոչնչացան 1915-ի դէպքերու ընթացքին:

Մովածալալ մարուր հով,
Փշիր, փշիր սաստկացիր,
Անծայրածիր ո՞վ սուրբ ծով,
Յուզուիր, յուզուիր, կատաղիր....

Ա՛խ Հայրիկ, ջան Հայրիկ,
Ջանս քեզ մատաղ Հայրիկ.

Փշիր քամի, յուզուիր ծով,
Ոտքի ելէք ալիքներ,
Կոհակք, փրփուր պսակօք,
Արշաւեցէ՛ք անհամբեր:

Ա՛խ Հայրիկ, ջան Հայրիկ,
Ջանս քեզ մատաղ Հայրիկ.

Մեր վեհ Հայրիկ զլիակոր,
Կեանք է խնդրում ձեզանից,
Վատեր տանում են արտօր,
Դուք օգնեցէք, ջուրք անբիծ:

Ա՛խ Հայրիկ, ջան Հայրիկ,
Ջանս քեզ մատաղ Հայրիկ.

Վատերից դուք փրկեցէ՛ք
Ձեր ծոցն հանգչի յաւիտեան,
Փայլուն աստղեր, զարդաբէ՛ք
Մեծ մարդու սառ գերեզման....

Ա՛խ Հայրիկ, ջան Հայրիկ,
Ջանս քեզ մատաղ Հայրիկ.

Այս երգն ալ շուտով կը տարածուէր և լայն ժողովրդակա-
նութիւն կը վայելէր՝ Վանէն Կովկաս, Կ. Պոլիս և մինչև Երուսա-
ղէմ՝ ուր Մեծ Աքսորականը Դողգոթային ուխտի գացեր էր....

Գ.

ԱՔՍՈՐԱԿԱՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿԸ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՄԷՋ

Հայրիկը կը հասնէր Երուսաղէմ և կ'իջնէր Հայոց Ս. Յակովբ-
եանց Մայրավանքը—իւր արսորավայրը: Երուսաղէմի Հայոց Մայ-
րավանքի Պատրիարք Յարութիւն Արքեպ. Վեհապետեանն ու միա-
բանութիւնը սառն ու անհարբէր ընդունելութիւն մը ցոյց տուին
Մեծ Վտարանդիին, որուն իբր ընակավայր, Ս. Յակովբի եկեղեցոյ
փոքրիկ բակին մէջ. գէպի աջ, Արեղաթաղի գեհնայարկ, նեղիկ,
ցած եւ խոնավ խուցերէն մէկը յատկացուցին:

Պետութիւնը խիստ հրահանգ կուտար Յարութիւն Պատրիար-
քին և վանքի միաբանութեան, որ Խրիմեանը Երուսաղէմէն չը հե-
ռանայ: Պատրիարքը անձապէս ու պաշտօնապէս կ'երաշխաւորէր և
պետութեան մօտ պատասխանատու կը դառնար, որ Խրիմեանը
Երուսաղէմէն չը պիտի հեռանայ:

Հայրիկը կը քաշուէր իւր մենաւորի խուցին մէջ և օրն ի րուն կամաւոր բանտարկեալի մը կեանք կը վարէր: Անոր կը ծառայէին վանեցի երկու երիտասարդներ— Վահան Սահակեան (յետոյ Կորիւն Եպիսկոպոս) և Վահան Լազարեան (յետոյ Խորէն Վարդապետ): Առաւօտ երեկոյ նա տաճարը կ'իջնէր և անկին մը կ'ծկուելով լուռ ու մունջ կ'աղօթէր: Յերեկները կարգաւ-գրելով և այցելութիւններ ընդունելով կը զբաղուէր:

Կորիւն Եպիսկոպոսը, 1920-ի Ապրիլ 4/17-ին, էջմիածնի մէջ, Հայոց Հայրիկի ծննդեան հարիւրամեակի հանդէսի ժամանակ, ճառախօսելու ընթացքին պատմեց նաեւ հետեւեալը.

«Երուսաղէմի մէջ ես կ'ապրէի Հայոց Հայրիկի մօտ և սիրով կը կատարէի անոր առօրեայ գործերը: Առաւօտ մը, արեւածագէն առաջ, ըստ սովորութեանս արթնցայ և գացի Հայրիկի խուցը սուրճ եփելու համար: Երբ մօտեցայ, տեսայ, որ դռան ճակատի վրայ փակցուցեր էին թուղթի մը կտոր, որուն վրայ կարդացի.

*Թեպէտ վտար, քաղքէ քաղաք կամ թափառ,
Բախուն ու մարդիկ գիւ հարածէն անգթաբար,
Այլ արդէն իսկ ազատութեան երբ վեհ ձայն
Թոռս բերնէս՝ յանձն առի վիշտ զայս հաւնայն.*

*Ազատութեան ես անձնուհր,
Վիշտ, ցաւ սիրով եմ յանձն առեր.*

*Վտարանդի՛, Թեպէտ դառն են այս օրեր,
Օր մ'աչ տեսնես անպատակիդ ես հասեր,
Ազատութեան յաղթանակի քու ձեռքիդ՝
Վարդն ու ջուշան պսակ պճնեղ զան ձեռքիդ:*

*Ազատութեան ես անձնուհր,
Վիշտ, ցաւ սիրով եմ յանձն առեր*).*

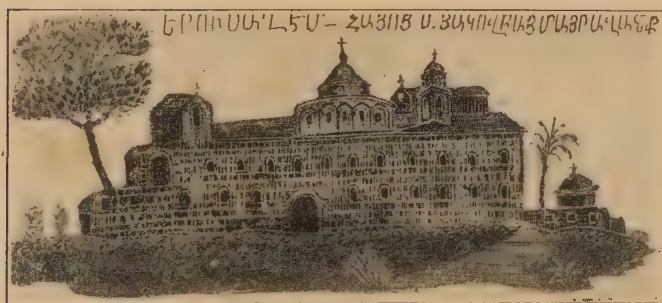
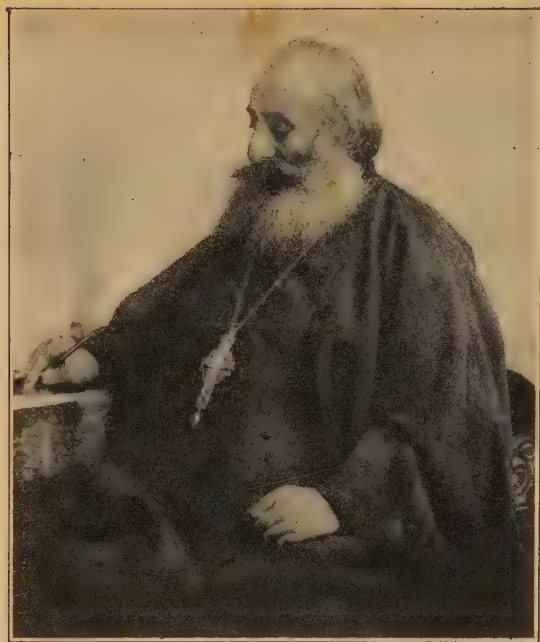
«Մտայ Հայրիկի խուցը, յայտնեցի այս մասին. նա եկաւ ու կարգաց, աչքերն արցունքով լիցունցան և տխուր հեռացաւ ու գետնի վրայ ծալապատիկ նստելով սկսաւ անընդհատ ծխել: Ծխախոտի ծուխին մէջ կը փայլէր անոր վշտալի և թախմապատ դէմքը:

*) Այս երգի հեղինակը Մկրտիչ Փորթուգալեանն է:

ԽՐԻՄԵԱՆ, ՀԱՅՐԻԿ

Աքսորական յերուսաղէմ

(1891)

երուսաղէմ - Հայոց Ս.

Յակոբայ Մայրաւանքի

«Արեղաթաղ»ի այն գետ-

նայարկ և խո-
նու խուցը,
որ ապրեցաւ
Հայոց Հայրի-
կը, իւր աքսո-
րի առաջին
տարին և ուր՝
գրեց իւր գրչի
զլուխ գործոց
«Պապիկ-Թոռ-
նիկ»ը (Անդի-
պոստոլոս)։

«Որչափ հետաքրքրուեցանք չը կրցանք զիտնալ թէ ո՞վ փակուցներ էր այդ թուղթը: Շատերը կը պնդէին, որ ժառանգաւորաց Վարժաւանի աշկերտներն ըրած են այդ»:

Կ'ուզէք ծանօթանալ Հայոց Հայրիկի արտօրական կեանքի մանրամասնութիւններուն, ապա ուրեմն լսեցէք թէ ինչ կը պատմէ «Շահէն ի Սիպիք»ի ծերունագարդ հեղինակ Սեդրաք Տէվկանցը, որ 1891-ի գարնան երուսաղէմ գնաց Հայրիկը տեսնելու և վարդապետ ձեռնադրուելու նպատակով*):

«...Տարիներ անցեր էին, վերջապէս անակնկալ դէպքով տեսայ զինքն յերուսաղէմ: Ահա իր փիճակի և կենաց համառօտութիւն: Սուրբ Յակոբայ եկեղեցւոյ բակին մէջ, գէպի աջ կողմը, միաբանութեան խուցերն տանող ճամբուն մուտքը, առաջին յարկին վրայ դռնակ մը կայ փոքրիկ ու նեղկիկ. եթէ քիչ մը հասակդ բարձր է երկու կտոր լինելու հս. եթէ քիչ մը հասակեկ, բովընտի ներս մտնելու հս այդ բանտի դռնէն: Նախասենեակը խոնաւ և մութ խցիկ մը, երկաթապատ փոքրիկ լուսամուտ մը ունի: Այդ անտանելի խուցէն մի ուրիշ խուց կը մտնեմ որ հազիւ մէկ մեթր լայնութիւն և երեք մէթր երկայնութիւն ունի: Պատուհանին կից կոտրած սեռիկ մը և ժանգոտած պղնձէ աման մը՝ Հայրիկի լուացուելու տեղն են. իսկ մնացեալ մասը անկողիններու յատկացեալ է: Այս նեղ խուցի վարի կողմը դռնակ մը կայ. անկից ահա Հայրիկի սրահ մտնելու բարեբաղդութիւնը պիտի ունենամ: Սիրտս և աչքերս լեցուած, ահա մեր պաշտելի և պատկառելի Հայրիկի ներկայութեան կը գտնուիմ... աննկարագրելի են առաջին տպաւորութիւնքս:

«—Ո՞ր հովերու թեւերովն այստեղ թռար եկար... ապրիս, քաջ ես եղեր. ինչ աղէկ ըրիր, բան մ'ալ չը գրեցիր առաջուց:

«Հայրիկին փառած էի անխօս, անլեզու, արտասուքս միայն կը խօսէին:

«—Տէ, ասան տեսնեմ, ինչ կայ աշխարհ...»

*) Տէվկանցը չը ձեռնագրուեցաւ, փասն զի երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքը կ'առաջարկէր, որ դռնայ վանքի միարան և երուսաղէմէն չը հեռանայ: Տէվկանցը այս առաջարկը մերժեց և չը ձեռնագրուեցաւ:

«Թողով մեր խօսակցութիւն, քանի մը տողերով նկարագրենք Հայրիկն իւր սենեկին մէջ: Աւելի քան ութ տարիներ անցեր էին, յորմէ հետէ չէի տեսած Հայրիկն. այսքան ժամանակի մէջ ուրախ եմ ըսել թէ այդ միտ մարդու կօրովի կազմուածքը կրցոր է մինչև ցարդ դիմանալ արկածներով լի եօթանասուն տարիներու ծանրութեան. միայն շատ թեթեւ քիչ մը շնչարգելութիւն և մերթ մասնակի յօդացաւ կը նեղեն գինքն, եթէ ոչ ընդհանրապէս քաջառողջ է և ազգն բաղդաւորութիւն պիտի ունենայ տակաւին ընդ երկար տարիներ Հայութեան պարծանք և մխիթարանք Խրիմեան Հայրիկն վայելելու. եթէ փութով այդ սոսկալի զրնճան խուցէն, այդ վտանգաւոր կլիմայէն դուրս ելնէ: Այո, Հայրիկի բռնակարանը սենեակ չէ այլ իրօք զրնճան, Գետնայարկ խուց մը, որոյ և տանիքի քարուկիւր հաստութիւնն մէկ կանգունէն աւելի է. ճիշտ գետնափոր գերեզմանի ձև ունի, երկնունիկ ու նեղ. երկու մէթը լայնութիւն և երեք մէթը երկայնութիւն ունեցող այս նեղ խուցին մէջ երեսկայեցէք պարթեահասակ Խրիմեանը համարձակ չէ կարող կանգնիլ զի զլուխ առիքին կը զարնէ: ...Այս տարօրինակ սենեակը պատուհան մը միայն ունի անլոյս, որ պատրիարքարանի մարմարինէ մուտքին վրայ կը նայի. աջ ու ձախ կողմերն երկու փոքրիկ խալիներով և բարձերով բազմոցներ կան. միոյն վրայ ինքն բազմած է, միւսին վրայ հիւրեր կ'ընդունի փոփոխակի. փոքրիկ սեղան մը ալ կայ կանաչ կերպասով ծածկուած և պարզ աթոռակ, ուր կ'աշխատի Հայրիկ: Հայրիկին մօտ պաղտաւ (ծալապատիկ) նստած է Հ. Ղեոնդ Փիլղալէմեան, որ թէպէտ տկար, բայց իւր զուարթ քնաւորութեամբ անոր անձկութիւն և վիշտերն կը մեղմացնէ: Յաճախ Հայրիկի հետ կը ճաշէինք. և գիտէք ինչ է իւր կերած. պահոց օրեր քանի մը դգալ ծաւրէ վոօւի պէս բան մը որ վանեցի վարդապետ մը կը պատրաստէր սիրով, ցամաք ոսպ կամ բակլայ, իսկ ուտիք օրեր, միաբանաց սովորական կերակուրը որ չէր կարող ուտել. քանի մը պատառ խաշած միս և հաւկիթ էին իւր սիրած կերակուր, իւր սակաւապէտ սնունդը:

«Իսկ ննջարան և կամ անկողին իւր նեղ բազմոցն էր, որոյ բով սարկաւագը (Վահան Սահակեան) երկար տախտակ մ'ալ կը յաւելուր երկու աթոռներու վրայ հաստատեալ. անդ կը ննջէր Հայոց

Հայրիկը... Երբէք դժգոհութիւն, բնաւ տրտունջ մը չը լսեցի իրմէ։ Միայն օր մը ըսաւ— „Արծիւն ճնճողկան վանգակի մէջ սեղմած էն. այս ալ կ'անցնի...“։ Արդեօք Երուսաղէմի այդ ընդարձակ և հարուստ վանքին մէջ Խրիմեանին արժանի և յարմար տեղ և կեանք պատրաստել կարելի չէր։ Ինչո՞ւ չէ. բայց...։

«Տասնևվեց օր գրեթէ Հայրիկի հետ միասին անցունելու երջանկութիւնն ունեցայ։ Օր մ'ալ Սուրբ Յովհաննոս ծնունդ գացինք։ Խնդճ Հայրիկ, որչափ կարօտ մնացեր է լեռներու օդին, ծառերու շուքին, զգողուն աղբերաց, այդ իւր և մեղք բղխող Աւետեաց երկիրը, Դաւթի բաղաքը, Սողոմոնի տաճարը չոր ու ցամաք ծալ-ծալ քարեղէն լեռներէ կը բաղկանայ, ի զուր առուակ մը, աղբերակ մը կը փնտռեն աշերդ. տօթակէզ արևին տակ, սպիտակ ժայռերու ծալքերու վրայ, անջրդի կը հալիս ու կը պապակիս։ Վերջապէս մեր ուխտատեղին կը հասնինք ուսկից ձորակի մը մէջէն կը բարձրանանք Ռուսաց վանք որովասիս մ'է իւր պարտէզներով։ Հովանաւոր ծառի մը տակ կը հանգչի Հայրիկ, որչափ գոհ է. ծառոց տերևներու սօսափիւն և բարձունքի հանդէպ ձորի տեսարանը հայրենի յիշատակներ կը զարթեցունեն յինքն, ամէն վայրկեանին հրատույնը «ախ» մը կը թռի սրտէն. Վարազայ լեռներ, Վարազայ ծառեր, Վարազայ հովեր, հազարաւոր սառիկ ու չռիկ աղբիւրներ, Կօռքարի տակ աղբիւրը կը յիշէ անոր հովն ու հոտ ու պէս պէս ծաղկունքն անհամար։ — Ի՞նչ անուշ հով կը փչէ, կըսէ Հայրիկը և կը տարածուի հողին վրայ բացօթեայ. վերարկուս վրան կը ծածկեմ...։ Հով դու, կամացուկ շարժէ տերևներն որ չի զարթեցնեն Մեծ տարագիրն. թողէք հայրենի յիշատակաց երազներու մէջ շրջի հանգչի պահ մը։ Իսկ հս անշարժ կը հսկեմ, կը տեսնեմ անոր մրափած սիրուն դէմքը և կըսեմ ինքնին— Եթէ Հայ ազգն իւր խոր քունէն չարթննայ և չը տեսնէ Հայրիկն և զայն Կաթողիկոս ընտրելով այդ բանտէն չի հանէ, օր մ'ալ Հայոց Հայրիկը այդ կլիմային, այդ զննանին մէջ աչեր պիտի փակէ և այլևս չի պիտի բանայ ի դատապարտութիւն մեզ...»։

Ինչպէս նախորդ երկու զուլաներու մէջ յիշեցինք հնչակեաններու նպատակն էր, որ Խրիմեանը Եւրոպա ելթար և յօգուտ Հայ-

կական Հարցին աշխատէր և յեղափոխական գործերու յաջողութեանը զարկ տար:

Հնչակեաններու «Կեդր. Վարչութիւնը նկատելով որ Խրիմեան Երուսաղէմի մէջ կը տառապի և թերկս իր այդ դրութիւնը երկար տևէ առանց ներման արժանանալու, նկատելով որ Խրիմեանը արտասահման երթալով յեղափոխական գործին աւելի մղում տուած կ'ըլլայ և այդ երկու պարագաները հայ ժողովուրդին վրայ լաւ տպաւորութիւն պիտի ընէ, ուստի Կեդր. Վարչութիւնը ծրագիր մը կը կազմէ Խրիմեանը Երուսաղէմէն փախցնել և ծրագրին գործադրութիւնը կը յանձնէ Ռ. Խանազատին» (Յարութիւն Ճանկիւլեան. Յիւստակցութիւն Հայկական Ճգնաժամէն. Գ. Մաս. էջ՝ 55):

Հնչակեան Կուսակցութիւնը, Ռուբէն Խան-Ազատի միջոցով, նախ կ'առաջարկէ Գր. Արծրունիին, որ «Եւրոպա անցնի և ազատ ու համարձակ կերպով յեղափոխութեան գլուխ կանգնի», բայց Արծրունին կ'առարկէ.

«— Ինչու այդպիսի առաջարկով դուք Խրիմեանին չէք դիմում, այն նա բոլորովին պարապ ու անգործ նստած է Երուսաղէմում, թող գնա Եւրոպա և թող գործ կատարի, նա աւելի մեծ անուն ունի հայութեան մէջ և աւելի վստահութիւն է վայելում, քան ես»:

Վերջապէս հնչակեանները կ'որոշեն իրենցմէ մէկը զրկել Երուսաղէմ Խրիմեանը՝ Եւրոպա փախցնելու համար:

Այս ծրագրի գործադրութիւնը կը յանձնուի Ռուբէն Խան-Ազատին, որը իւր գրած և «Հայրենիք» ամսագրի մէջ տպուած «Հայ Յեղափոխականի Յուշերից» յօդուածաշարքի, «Մեծ Մարզու փոքր ճաշիկներ» վերնագրով ԻԶ.-դ գլուխին*) մէջ, իւր յեղափոխական առաքելութեան մասին կը պատմէ հետևեալ մանրամասնութիւնները, որոնք 1908-ին յոյս տեսած են արդէն անոր «Յիւստակցութիւններ Խրիմեանի մասին» անունով գրքոյկին մէջ:

«Ժընէվի ընկերներին ես արդէն ասել էի Երուսաղէմ գնալու դիտաւորութեանս մասին: Բանից գուրս եկաւ, որ նրանք էլ Խրիմեանին Եւրոպա տանելու այդ „մեծ“ միտքը յղացել էին և մտադրուել էին այդ նպատակով յատուկ մարդ ուղարկել Երուսաղէմ:

*) Հայրենիք ամսագիր. Վեցերորդ Տարի. 1928. Թիւ՝ 4. էջ՝ 126—130:

«Այդտեղ մենք մանրամասն քննութեան առանք, թէ ինչպէս պիտի կարողանանք օգտագործել Խրիմեանին, որ նա իր միջամտութիւններով չխանգարի մեր գործունէութեանը ու չցանկանայ ղեկավար դերի մէջ մտնել: Բոլոր հանգամանքները քննելուց յետոյ, մենք ծրագրեցինք մօտաւորապէս, թէ ինչպէս և ինչ եղանակով ես պիտի դուրս բերեմ Խրիմեանին Երուսաղէմից, եթէ նա համաձայնութիւն տայ: ...Ինքս միայն Ալէքսանդրիա ուղևորուեցի, Ալէքսանդրիայում միայն մի քանի օր մնացի: ...ձանապարհուեցի ղէպի Նաֆֆա, իսկ այնտեղից էլ կառքով (երկաթուղին դեռ չէր կառուցուած) Երուսաղէմ: Մինչև Երուսաղէմ հասնելս ինձ զբաղեցնում էր մի այլ չափազանց կարեւոր հանգամանք. ինչպիսի պայմանների մէջ էր պահուում արքսորական Խրիմեանը, որ աստիճան խիստ էր նրա վրայ եղած հսկողութիւնը, թոյլատրւում է արդեօք ուխտաւորներին նրա հետ ազատ տեսնուելու: Թոյլատրւում է նրան վանքի պատերից դուրս գալ: շրջապատուած չէ արդեօք լրտեսներով: պիտի կարողանամ նրա հետ տեսնուել և նպատակս յայտնել, իսկ եթէ առաջարկութիւնս ընդունի, ինչ ձևով պիտի նրան վանքի պատերից դուրս հանել կարելի պիտի լինի արդեօք ղռնապանին կաշառել և գիշեր ժամանակ վանքի դռները բանալ տայ: կը համաձայնուի՞ Խրիմեանը արդեօք ծագուել, հրէական հագուստ հագնել եւ կամ հարկ եղած դէպքում մօրուէր խուզել (ընդգծումները իմս են Հ.Ա.):

«...ձաշարան տանող միջանցքի վրայ էր բացուում Խրիմեանի խուցը, որ միմեանց մէջ մտնող երկու սենեակներից էր բաղկացած: Առաջին սենեակում, որ նախասենեակի տեղ կարող էր ծառայել, ապրում էին՝ նրա փոքրաւոր սարկաւազը, որ Յարութիւն Պատրիարքի կողմից նշանակուած էր Խրիմեանի մօտ, որպէս լրտես, և իր հաւատարիմ վանեցի սպասաւոր Սահակը (ոչ թէ Սահակ, այլ Վահան Սահակեան. Հ.Ա.) որ շարունակ հսկում էր այդ լրտեսի վրայ: Խրիմեանին Երուսաղէմում ներկայանալու մի շտապուած անակնկալ էր: Ինձ որ տեսաւ, բացականչեց զարմացած:

«—Ծօ, կենէ՛ բուսար:»

«—Ձարմանալու ոչինչ չկայ—ասացի— ուխտի եմ եկել:

«—Հա, գիտեմ, դուն ուխտատեղեր կը սիրես,—պատասխանեց Խրիմեանը խորհրդաւոր շեշտով և շտապեց իրեն այցե-

լուծեան եկած պարոնին ճանապարհ դնել: Ապա վերադառնալով ինձ, հարցրեց.

«— Այստեղ քեզի համար ինչ գործ կայ, որ եկեր ես.

«— Ուղարկուած եմ յատկապէս Ձեզ Եւրոպա տանելու, Հայրիկ.

«— Բայց Խայրիկը ժանգոտած մերենայ է, բանի պէտքական չէ:

«— Ձեզ վրայ հսկողութիւնը խիստ է, հարցրի Խրիմեանին:

«— Ձէ, հսկողութիւն չկայ, զիս բոլորովին ազատ ձգած են.

«— Ասել է դուք շատ հեշտութեամբ կարող էք այստեղից հեռանալ.

«— Հոսկէ երթալը շատ դուրին է, հարկաւ, մենակ թէ, եթէ փախչիմ, այլևս զիս չեն թողուր որ Վան երթամ.

«— Հայրիկ, ներկայ պատմական ժամանակներում երբ Հայաստանը երկուների մէջ է, Ձեր տեղը ոչ թէ Վանն է կամ Պոլիսը, այլ Եւրոպան ուր դուք կարող էք միանգամայն ազատ զգալ Ձեզ և կատարել այն գերը, որ պէտք է կատարէ հայ ժողովուրդի Հայրիկը.

«— Ատիկա լուրջ խնդիր է. այդ մասին պէտք է լաւ մտածել. Թող մտածեմ. վերջը քեզի պատասխան կուտամ.

«Մտածեմ խօսքը մի յայտնի չափով դրական պատասխան համարելով սաստիկ ուրախացայ և ուրախ տրամադրութեամբ վերադարձայ խուցս.

«Յաջորդ օրուան համար Խրիմեանը ինձ ճաշի հրաւիրեց, որն ես սիրով ընդունեցի. Մեր ճաշը երկար չտևեց և մեր խօսակցութիւնն էլ ճաշի ընթացքում կողմնակի խնդիրների շուրջն էր դառնում. Երբ ճաշի սեղանը հաւաքուեց և փոքրաւորը, սովորական տաճկական սուրճը մատուցանելուց յետոյ, մեզ բոլորովին միայնակ թողեց, ես իսկոյն ինձ հետաքրքրող հարցին դարձայ.

«— Էհ, Հայրիկ, գիշերս լաւ մտածեցի՛ր, ինչ կ'ասէք այժմ.

«— Եման, ատանկ շո՛ւտ կ'ուզէիր. Ատիկա անանկ չալ դուրին խնդիր չէ, որ կարենայի մէկ գիշերուան մէջ որոշում ընել, ասաց Խրիմեանը խիստ լուրջ եղանակով.

«Ճակատի կնճիռները հաւաքած՝ մտածումների մէջ ընկաւ, իսկ ես հարցական նրա երեսին էի նայում.

«— Դիտես, — ասաց նա, մի երկու րոպէի լուծիւնից յետոյ, — եթէ այստեղէն փախչիմ, ամսականներս այլևս չեն տար ինձ.

«— Ի՞նչ ամսական, հարցրի ես առանց գիտնալու թէ խնդիրը իշումն է:

«— Դուռն չգիտես, որ կառավարութիւնը ինձ 20 ոսկի ամսական կուտայ: Եթէ փախչիմ, այդ ամսականներս այլեւս չեն տար:

«Ես միանգամայն շանթահարուեցի և չկարողացայ ոչ մի բառ արտասանել, մեծ մարդու այդպիսի մանր հաշիւները լսելով: Խրիմեանն իմ գլխին մի սափոր սառը ջուր էր լցրել: Մի ականթարթում իմ միջից չքացաւ ամբողջ հմայքն ու հրապոյրը, որ ես մինչ այդ ժամանակ տածում էի դէպի այդ մեծ հայրենասէրը, դէպի ամբողջ մի ազգի կողմից „Հայրիկ“ անունը վաստակած մարդը: Պահ մի լուսթիւնից յետոյ, ասացի:—

«— Այդ ինչ էք ասում, Հայրիկ, միթէ ենթադրում էք, որ առանց Սուլթանի գանձարանից 20 ոսկի ստանալու դուք քաղցած պիտի մնաք: Եւ ինչ մեծ պահանջներ ունիք դուք. միթէ չտեսայ այսօր Ձեր ճաշը. այդ ճրտեղ դուք չպիտի կարողանաք մի քանի ձու և թանէ ապուր գտնել: Միթէ վախենում էք, որ այն ժողովուրդը, որը Ձեզ Հայրիկ անուան է տուել չպիտի կարողանայ իր Հայրիկի թէկուզ ամենամեծ պահանջներն անգամ հոգալ: Եւ ինչ կասի այն ժողովուրդը, երբ իմանայ, որ իր Հայրիկը, Սուլթան Համիտի 20 ոսկի ամսականից զրկուելու վախից, հրաժարուեց իր ազատագրական շարժման գլուխն անցնել:

«Խրիմեանն զգաց իր անհեթեթ պատճառաբանութեան ծանր տպաւորութիւնը և խօսակցութեան տոնը փոխելով ասաց:

«— Ձէ, տղաս, չէ՞ որ քեզի ըսի՝ թող մտածեմ:

«Դարձեալ քանի մի օր մտածելուց յետոյ, Խրիմեանի վերջնական պատասխանը եղաւ:

«Դուռն զնա հիմայ: Քանի մը ամիսէն ես կուգամ ու ձեզ կը գտնեմ»*):

*) Պատմութիւնը պարզ է: Խան-Ազատը, 1891-ի գարնան գացեր է Երուսաղէմ Խրիմեանը Երուսաղէմ փախցնելու նպատակով: Այդ թուականին—1891-ին—Խրիմեանը 71 տարեկան պատկառելի և փորձուած ազգային դէմք մըն էր, իսկ Խան-Ազատը 29 տարեկան երիտասարդ և նորեկուկ յեղափոխական մը, որ յաւակնութեան թևեր առած իջեր է Երուսաղէմ և փորձած է Վասպուրականի հսկայ Աթիւր Երուսաղէմ փախցնել: Խան-Ազատը 1889-ին, Կ. Պոլսոյ մէջ, Հայրիկի հետ յեղափոխութեան և ազատագրական շարժումներու մասին խօսակ-

Այսպէս ուրեմն, Խրիմեանը Եւրոպա փախցնելու հնչակեաններու ծրագիրը ջուր կ'իյնար. Հայրիկը հեզնական և խուսափողական խօսքերով կը մեռժէր Խան-Աղատի առաջարկը, եւ այսպէս ալ պիտի ըլլար, վասն զի Խրիմեանի անուան, զիրքին և տարիքին միանգամայն անյարմար և անվայել էր այդ արկածախնդրական փախուստը։ Եւ վերջապէս չէ որ Երուսաղէմի վանքն ու Յարութիւն Պատրիարքը, պետութեան մօտ երաշխաւորած էին, որ Խրիմեանը վանքէն չը պիտի հեռանայ, եօթանասուն մէկ տարեկան Հայոց Հայրիկը միթէ չը գիտէր, որ իւր փախուստը Երուսաղէմի Մայրավանքին համար շատ վտանգաւոր և վնասակար հետեանքներու ծնունդ պիտի տար։

ցութիւն ունենալէ յետոյ, իբր թէ կ'ըմբռնէ «Խրիմեանի հոգեբանութիւնը ու», յեղափոխականութիւնը» և կ'աւելացնէ—«Նա յեղափոխականութիւն սիրում էր գրքերի ու քարոզների մէջ, իսկ իրական ու կեանքի մէջ կատարուած յեղափոխութիւնը, մանաւանդ երբ դա հայերին էր վերաբերում, նրան ուղղակի սոսկում էր պատճառում» (Յիշողութիւններ Խրիմեանի մասին» էջ՝ 21)։ Եթէ Խրիմեանն, ըստ Խան-Աղատի, այդպէս էր, հապա ինչու հնչակեան կուսակցութեան հիմնադիրներէն նոյնինքն սոցիալիստ և մարքսիստ Խան-Աղատը, յիշեալ եզրակացութեան գալէն երկու տարի յետոյ, իբրև հայ-քրիստոնեայ ուխտաւոր Երուսաղէմ կը մտնէր և կը փորձէր համոզել ու Եւրոպա փախցնել մէկը—իմա Խրիմեանը—որ «յեղափոխականութիւնը սիրում էր գրքերի ու քարոզների մէջ», 2է որ այսպիսի մէկը «ուղղակի սոսկում» պիտի զգար յեղափոխական փախուստէն, որ պիտի կատարուէր Խան-Աղատի ձեռքով։ Ուրեմն Խան-Աղատը ըմբռնած չէր Խրիմեանի «հոգեբանութիւնն ու յեղափոխականութիւնը», վասնզի եթէ ըմբռնած ըլլար նա չը պիտի երթար Երուսաղէմ։ «Այլ առակ յուարութ»։

Խան-Աղատը ինքնիրեն հարց կուտայ—«Ար համաձայնութիւն Խրիմեանը արդեօք ծագուել, հրէական հագուստ հագնել և կամ հարկ եղած դէպքում մօրուքը խուզել»։ Նրեակայեցէք, որ եթէ Խրիմեանը փախչելու ըլլար Երուսաղէմէն և յանկարծ ձերբակալուելով Գ. Պոլիս տարուէր։ 2է որ նա ծաղր ու ծանակի առարկայ պիտի դառնար և անոր կեանքն ու հոյակապ գործունէութիւն մութ ստուերով մը պիտի ծածկուէին։ Հայոց Հայրիկը հրէական հագուստով և մօրուքը խուզած Եւրոպա պիտի երթար յեղափոխական գործեր կատարելու համար։ Ո՛չ թէ Խրիմեան, այլ Խրիմեանի գիրքն ու համբաւը վայելող սէն մէկը յանձն չը պիտի առնէր այդ ամօթալի փախուստին դիմելու։ Մենք հարց կուտանք Խան-Աղատին՝ եթէ հիմայ, այս օրերուն, Հայաստանի հնչակեաններու կողմէ երկտասարդ մը Թաւրիզ գայ և 66 տարեկան Խան-Աղատին ներկայանալով ըսէ թէ—«Ընկեր Ռուբէն, պարսկական հագուստ հագէք, ձեր մօրուքը խուզեցէք և հետեւեցէք ինձ, ես ձեզ Արաբսի վրայով կը փախցնեմ Հայաստան կուսակցական և յեղափոխական գործեր կատարելու համար » :

Վանի Ռշտունեաց զաւառի նոր-Գեղ գիւղացի Մահեսեսի Մուրաճ Մուրաճեանը Խրիմեանի՝ Երուսաղէմի կեանքի մասին, 1925-ին պատմեց իւր յուշերը, որոնցմէ կ'ամփոփեմ հետեւեալ մասերը.

«Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց Վարժարանի աշակերտներէն ըլլալով յաճախ առիթ կ'ունենայի Հայրիկի հետ տեսնուելու և ա՛նոր քաղցը ու հաճելի գրոյցները լսելու. Օրն ի բուն իւր խոնաւ ու նեղ խուցին մէջ ամփոփուած կը կարդար, կը գրէր և երբեմն ալ ցած ձայնով կ'երգէր: Յարուժիւն Պատրիարքը յատկապէս այդ դետնայարկ ու խոնաւ խուցը յատկացուց Խրիմեանին, որպէս զի պիտու թիւնը չը կասկածէր թէ արքայական Հայրիկը վանքին մէջ մասնաւոր գուրգուրանքի առարկայ դարձած է: Անոր անձի և անուան շուրջ Երուսաղէմի բնիկ հայոց, ուխտաւորներու և միաբան-

Անշուշտ Խան-Ազատը կտրուկ կերպով պիտի մերժէր այս առաջարկը:

Խրիմեանը կը ցանկար և յոյս ունէր, որ Երուսաղէմէն Վանը—Երկիրը—պիտի երթար և հոն աշխատէր, բայց Խան-Ազատը կ'առարկէ թէ—«Հայրիկ, ներկայ պատմական ժամանակներում երբ Հայաստանը հրկուռի մէջ է Ձեր տեղը ո՛չ թէ Վանն է կամ Պոլիսը, այլ Եւրոպան»: Եւրոպայի քաղաքական դահլիճնեւրէն 1878-ին յուսախաբուած Խրիմեանը ցանկութիւն չ'ունէր նորէն Եւրոպա երթալ: Նա իւր աչքերն ուղղած էր գէպի Մայր Երկիրը և կը ցանկար հոն երթալ—գէպի Աշխարհ Հայաստան: Նա Երկրի և Ժողովուրդի մէջ շատ աւելի մեծ գործ և աշխատանք պիտի կատարէր, քան թէ Եւրոպայի մէջ, ուր նորէն պիտի բողբոջէր դիւանագիտութեան դռները և կամ կոյր գործիք դառնար Խան-Ազատներու ձեռքին: Խան-Ազատը և Ժընէվի իւր ընկերները որոշած էին «օգտագործել Խրիմեանին» և որ զլխաւորն է, թոյլ չը պիտի տային «որ նա իր միջամտութիւններով» իրենց գործերը խանգարէր և կամ փորձէր «ղեկավար դերի մէջ մտնել»: Եթէ Խան-Ազատն ու իւրայինները համոզուած էին, որ Խրիմեանն այդպէս պիտի ընէր, ինչու կը փորձէին զայն Եւրոպա փախցնել:

Խան-Ազատը կը գրէ, որ «Խրիմեանը մարդկանց գէմքերը կարդալու հանճարիդ ընդունակութիւն ունէր». եթէ այսպէս է, ապա ուրեմն նա կրցած էր «առաջին անգամից» Խան-Ազատի «սրտի ու հոգու ներսը թափանցել» և զգալ ու գիտնալ, որ իւր այդ կերպ փախուստը Երուսաղէմէն անվայել՝ Եւրոպա երթալն ու Խան-Ազատներու կամքով և ցուցմունքով գործելը իւր անուան ու դիրքին անյարմար՝ իսկ քաղաքական ու ազգային շահերու տեսակէտով ալ աննպատակ պիտի դառնար: Այս պատճառով ալ Խրիմեանը կը մերժէր Խան-Ազատի առաջարկը:

Այսպէս, իւր առաքելութեան և առաջարկի անյաջողութիւնը տեսնելէ յետոյ, Խան-Ազատը Խրիմեանի մահէն վերջը, 1907-ի նոյեմբերին՝ Թիֆլիսի

ներու մէջ այնքան խոնր յարգանք և համակրանք ստեղծուած էր, որ երբ նա երբեմն վանքի շրջապատէն դուրս գալով հեռուները պտոյտի կ'երթար, հետաքրքիր բազմութիւն մը — հայեր, հրեաներ և արաբներ — կը հետեւէին իրեն: Նա կ'առանձնանար պարտէզի մը մէջ, կը նստէր կամ կը պառկէր վարդի թուփերուն տակ և դանակը ձեռքին՝ վարդենիի փայտերէն բազմաթիւ ծխամորճներ կը պատրաստէր, կը կարգար կամ շարական ու ժողովրդական երգեր կ'երգէր: Իրիկունները յաճախ իր մօտ կ'երթային իւր հայրենակից և Վարազայ վանքի միաբան Ղևոնդ Վրդ. Փիրղալէմեան և Մեսրոպ Վրդ. Մոկացեանը, որոնք իրենց հաճելի զրոյցներով և հին յուշերով Հայրիկին ուրախութիւն կը պատճառէին. Ղևոնդ Վրդ.ը չունգունի վրայ կը նուագէր ու կ'երգէր աշուղական երգեր: Կը յիշեմ

«Մշակ» օրաթերթի, 1908-ին «Յիշողութիւններ Խրիմեանի մասին» գրքոյկի և 1928-ին ալ «Հայրենիք» ամսագրին մէջ, կը գրէ, որ Խրիմեանն ըսաւ — «Եթէ այսօր փախչիմ ամսականներս չեմ տուիր ինձ»: Խրիմեանի այս խօսքը լսելէ յետոյ, Խան-Ազատը «կը շանթահարուի» և չի կրնար «ոչ մի բառ արտասանել, մեծ մարդու այդպիսի մանր հաշիւներ լսելով»: Դեռ աւելին. այդ խօսքով Խրիմեանը Խան-Ազատի գլխին «մի ամբողջ կարաս սառը ջուր էր անել»: (Խան-Ազատը 1908-ին կը գրէ «մի ամբողջ կարաս», իսկ քսան տարի յետոյ՝ 1928-ին՝ կը գրէ «մի սափոր»): Ուրեմն, Խան-Ազատի խօսքերէն կը հետեցնենք, որ Խրիմեանը քսան ոսկի պետական ամսականէն չը զրկուելու համար նրուսադէմէն չը փախաւ ներսալ, և ուրեմն այդ Մեծ Մարդը «իւր մանր հաշիւները» չը գոհեց Հայ ազգին ու հայրենիքին: Խրիմեանը պարզապէս Խան-Ազատին «մեղք է առել» — ինչպէս կ'ըսեն կովկասահայերը — հեզներ ու ծագբեր է անոր այդ անհեթեթ առաջարկը և կերպով մը «գլխից ցանել է»:

Որպէս զի Խան-Ազատի համար պարզ լինի, որ Խրիմեանը «Սուլթան Համիտի 20 ոսկի ամսականից զրկուելու վախից» չէր, որ «հրաժարուից ազատագրական շարժման գլուխն անցնել», յայտնենք, որ Հայրիկը պետութիւնէն ստացած իւր 20 ոսկիէն ամսական 5 ոսկի կը զրկէր Կում-Կափուի ցոյցէն յետոյ ձերբակալուած և ապա Արքեայի բերդին մէջ բռնատարկուած հնչակեաններուն — Խան-Ազատի գաղափարակիցներուն — (այս մասին յետոյ): Այդ ամսականէն Խրիմեանը բաժին կը հանէր նաև Վարազայ վանքին և աղքատներուն:

Խան-Ազատը կը փորձէ նսեմացնել Խրիմեանի դէմըն ու արժէքը և մինչև անգամ մշեցի գաղթականի մը բերնով «փառասէր» և «կեղծ խաչագոյ» որու կուճները կուտայ Հայրիկին. ինչու — որովհետև նա Խան-Ազատի միջոցով ներսալ չը փախաւ: Այս է ահա Խրիմեանի ամբողջ «յանցանքը», որ արիթ տուած է Խան-Ազատին, Իւր Փոքր հաւելները մարքելի Մեծ Մարդ Խրիմեանի հետ:

Թէ ինչպէս շատերը կը ցանկային Հայրիկին խուցը մտնել և այդ ուրախ ժամանցին մասնակից ըլլալ, բայց տեղ չը կար, շատ նեղ էր:

«Յը մը Հայրիկը ինձ իւր մօտը կանչեց և ըսաւ— „Տղաս, բաւական բան սովբեցար, ալ ինչո՞ւ կը մնաս հոս, գնա՛ հայրենիք. վասն զի հոն քեզ նման երիտասարդները գեղջուկ ժողովուրդին մէջ շատ մեծ գործ կրնան կատարել մանաւանդ հիմայ, երբ ազասութեան գաղափարը եւ յեղափոխութեան ձգտումը օրստօրէ կը տարածուին ազգին մէջ“»: Հայրիկին խորհուրդով ես Երկիրը վերադարձայ և նուիրուեցայ զիւղացիութեան ազգային և յեղափոխական գործերուն»:

Հայրիկի սիրելին և դիւանապետ Կորին Եպիս.ը*) կը պատմէր.

«Հայրիկը օր մը Յարութին Պատրիարքի մօտ ճաշի հրաւիրուեցաւ. Սեղանին կը մասնակցէին նաև քանի մը հարուստ Հայ ուխտաւորներ: Մենք, քանի մը հոգի ալ, անկիւն մը կանգնած կը դիտէինք այդ ճաշկերոյթը: Յարութին Պատրիարքը յանկած ոգեւորուեցաւ և կանչեց.

«— Է՛հ, Սրբազան Հայրիկ, ազգասիրական ճառ մը խօսեցէք մտիկ ընենք...»

«Հայրիկը ոտքի ելաւ և ժպտալով ըսաւ.

«— Սրբազան եղբայր, Վանայ մէջ ազգասիրական ճառեր և քարոզներ խօսեցայ զիս Պոլիս արքսոքեցին, Պոլսոյ մէջ ազգասիրական ճառեր ըսի՝ զիս Երուսաղէմ արքսոքել տուին, հոս ալ եթէ ազգասիրական ճառ մը խօսիմ ո՞ւր պիտի արքսոքուիմ, ի վերին Երուսաղէմ արդեօք, բայց եթէ հոն գացի ձեզ ալ հետս կը տանիմ, ասի աղէկ գիտցէք հա՛ն...»

«Ծափեր և ծիծաղ իրար խառնուեցան և ապա Հայրիկը շատ զգայուն և յուզիչ ճառ մը խօսեցաւ»:

*) Ծնեալ ի Վան 1867-ին: Վարդապետ՝ 1896 ին: Կովկասի 1905 ի Հայ-թրքական ընդհարումներու ժամանակ Գանձակ քաղաքի առաջնորդական յաջորդն էր: Ռուս բռնապետութիւնը զայն մեղադրեց իբրև յեղափոխական և հակապետական անձ մը և 1907-ին արքսոքեց Սիրիը, ուր ամբողջ 10 տարի շրջապակիւ և շարաշար կեանք մը վարեց, մինչև 1917-ի Փետրուարի վերջերը, երբ Ռուս բռնապետութիւնը խորտակուեցաւ՝ Կորինը վերադարձաւ Էջմիածին և վարեց գանազան պաշտօններ: Կորինը 1920-ին ձեռնադրուեցաւ եպիսկոպոս: Վախճանեցաւ 1922-ին, Էջմիածնի մէջ:

Խրիմեանը 1892-ին, Երուսաղէմի մէջ, Հայոց Մայրավանքի մամուլին յանձնեց իւր «Հրաւիրակ Երկրին Աւետեաց»-ի Բ. Տպագրութիւնը, (պատկերազարդ, էջ՝ 158) «Ի յոյս ընծայեալ բարերար ձեռնտուութեամբ գերազնիւ եղբարցնիւլայէնկեան», «Ի յիշատակ հանգուցեալ սիրեցելոյ հօրն Սերովբէիիւլայէնկեան, կանգնեն գրաւորակս իբրեւ անմահ մահարձան, որդիք հարազատ հայրասէր և երախտագէտ՝ Պատրիկ, Յովհաննէս, Կիւլապի և Յարութիւն»:

Երուսաղէմի իւր արքսորական կեանքին մէջն էր դարձեալ, որ Խրիմեանը երկնեց ու կերտեց իւր գրական ստեղծագործութեան գլուխ գործոցը — ՊԱՊԻԿ ԵՒ ԹՈՌՆԻԿ-ը*), «գիւղական ժողովուրդի համար գրեց Հայոց Հայրիկը», որ իւր խօսքը կ'ուղղէ՝ «Առ Եի-ճական ժողովուրդս Հայոց»:

«ՊԱՊԻԿ ԵՒ ԹՈՌՆԻԿ քեզ համար գրեցի և քո անուան նուիրում եմ, իմ սիրելի դաշտաբնակ մշակ ժողովուրդ, Հայոց Հայրիկ, որ այժմ ծերացած մի պապիկ դարձած է, նա սիրեց և փոքրկութիւն չհամարեց, որ ինքն պահ մի իբրեւ շինական պապիկ ձեւանայ, որպէս թէ Վասպուրականի Առճակ գիւղի մէջ ծնած է, Վարագայ վանքում մաճկալ եղած է, շատ անգամ ի Պօլիս գնացել եկեր է և առանց դպրոցի նա միայն մտիկ անելով ու գրքեր կարդալով քիչ մի բան սովորած է և իւր սորված կ'աւանդէ իւր սիրական թոռնիկին:

«...Ահա քեզ համար հոգացի և պատրաստեցի ՊԱՊԻԿ ԵՒ ԹՈՌՆԻԿ, իմ սիրելի գիւղացի ժողովուրդ, որ դու քո հայրենատուր հողն ու դաշտ սիրես և երբէք չի բաժանուիս, գիտնալով թէ քո կեանք հողն է ու հողագործութեան արդար ու հալալ վաստակ:

«...Վերջին բան առ ձեզ ուղղելով, ո՞վ Վասպուրական երկիր, իմ անձկալի Հայրենիք, ՊԱՊԻԿ ԵՒ ԹՈՌՆԻԿ յատկապէս ձեզ համար գրեցի, Երուսաղէմի Սիօնի լեռան վրայ, խաչի հովանեաց տակ, դու կարդալով կը տեսնաս, որ Պապիկ Թոռնիկի նիւթեր՝ Վասպու-

*) Պապիկ եւ Թոռնիկ. գրեց՝ Հայոց Հայրիկ. Գիւղական ժողովուրդի թոռնիկներու համար: Եւ յոյս հանին յօժարակամ փութով ազնուական եղբարք Գիւլայէնկեան. Տպագրեալ ի Մայր Աթոռ Արարատեան Սրբոյ Էջմիածնի. 1894—ԹՅԽԳ. էջ՝ 212: Հայրիկը իւր այս գիրքը ձօնած է հանգուցեալ Յովհաննէս Գիւլայէնկեանի յիշատակին:

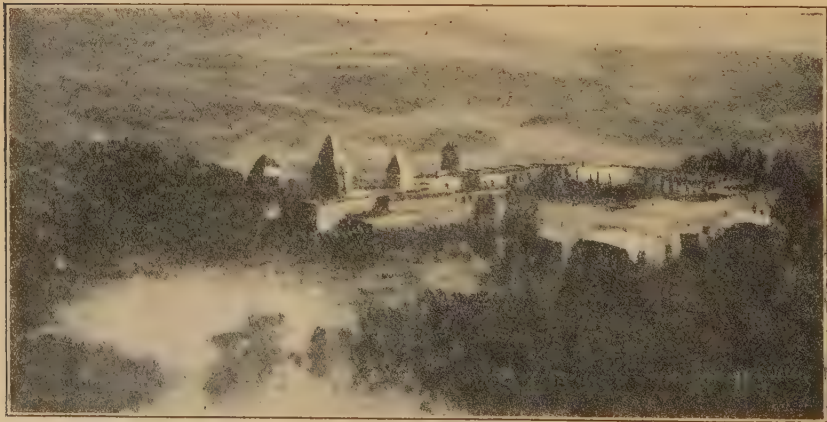

— «Սիրելի թոռնիկ, կը տեսնաս սննդ, Պապիկը ծերացել է, եօթանասուն տարին անցուցել, դռն՝ միակ ժառանգ մնացել ևս մեր հայրենի տան: Էս այժմ պիտի սկսիմ հողագործութեան բնական եւ դիւրին դասերը տալ քեզ, որչափ շատ եմ եւ որչափ փորձառութեամբ սորված եմ: Խեղացի բոռնիկ, բոլոր ուշիկ ինձի դարձուր, լաւ ըմբռնէ դասերս եւ ամփոփէ մտքիդ մեք»:

« Պապիկ - թոռնիկ »

ԽՐԻՍՏԵԱՆ, ՀԱՅՐԻԿ

ՎԱՆ - ՎԱՐԱԳԱՅ ՎԱՆԸԸ ՄՈՌԻՐՆԵՐՈՒ ՄԷՁ (1915) ԱԻԵՐԱԿ ԵՒ ԱՄԱՅԻ

քական երկրի շինական ժողովուրդի դաշտի ծաղիկներէն քաղած եմ, զոր փնջիկ կապելով և ահա ձերն ձեզ կը նուիրեմ... Կը թուիմ թէ շատ մօտ եմ ձեզ միայն հինգօրեայ ճանապարհ*) մի անջրպետ կայ, Վարազայ խաչի սար ծածկուած է աչքէս. Վասպուրական Արծիւն էի երբեմն, բայց այժմ թեաթափ ծերացած եմ, ո՞ր տայր ինձ որ նորափետուր արծուի լինէի, թռչէի վերանայի գէթ վերջի անգամ տեսնայի բարձր քարին վերայ դրուած իմ աւերակ բունիկս:

«Այլևս զուր է այս ցանկութիւն, կը մնայ ինձ հոգւով մօտ լինել ձեզ և հոգւով աղօթել վասն ձեր:

«Իսկ ձեզ կը մնայ կարգալ Պապիկ Թոռնիկ և յիշել զՀԱՅՐԻԿ.

«Թէ մեռնիմ երթամ ի գերեզման և այլևս չկարեմ խօսիլ ձեզ հետ կենդանի բարբառով ու գրով, ահա կը թողում ձեզ գիրս իբրև մշտախօս կտակ և յիշատակ, որոյ միակ նպատակն է, որ հայն իւր հայրենատուր հոգէն չը բաժանուի»:

Գիրքը կը բովանդակէ քսան և չորս գլուխներ, որոնց պարզ յիշատակութիւնն անգամ բաւական է, որ մենք գաղափար մը կազմենք անոնց պարունակութեան մասին, այսպէս.

«Երկիր, երկրի բնակիչներ—գիւղ և քաղաք, Հողագործութիւն և իւր արդիւնք, Փոխանակութիւն գիւղացւոց և քաղաքացւոց, Վիճակ մեր արդի հողագործութեան, Վարուցան և մշակական այլ աշխատութիւնք, Սերմի ընտրութիւն և սերմնացան, Զուր և ոռոգումն արտորէից և դաշտաց, Արտորէից բաժանումն հաւասար տարածութեամբ, Մայր հոգին տկարութիւն և զօրութիւն, Հունձք, Կալ և կալաւեղ, Շտեմարան, Զմեռն և անասնոց դարման, Ոչխար և իւր ամենաշահ արդիւնք, Գթասիրութիւն ընտանի անասնոց վերայ, Մշակութիւն ծառատնկոց, Գիւղական ժողովրդի տուն և կեանքը, Գիւղական եկեղեցի և քահանայ, Գիւղական ժողովրդի վիճակին բարւոքումն, Թոռնիկին հարսնիք, Պապիկ պսակ ի դաշտ, Մեռելոց դաշտ և գերեզմանաց յիշատակաբանք, Պապիկ կտակ և մահ»:

Դարերու յիշատակներով օծուն և բնութեան գրկին մէջ հանգչող Հայ նահապետական գիւղին բովանդակ կեանքը իւր բազմազան

*) Այսինքն էջմիածնէն մինչև Վան: Այս Յառաջաբանը Հայրիկ գրած է էջմիածնի մէջ, գիրքը մամուլին տալու առնել:

և գունագեղ էջերով կը ներկայանայ ընթերցողի աչքին առջև. Ահա արտն ու արօր, դաշտն ու գուլթան, մաճկալն ու հօտաղ, ցօրենի և գարիի շեղջերը. Ահա Հայ գիւղի արտերն ու դաշտերը, որոնց մէջ գութանն ու արօրը կը ճռան, մաճկալն ու հօտաղ իրենց գութաներգը կ'երգեն, հոն՝ արտին մէջ, հուժկու հնձուրները ցորեն կը հնձեն, մինչ իրենց արեւահար գէմքերէն զուլալ քրտինքը մայր հողին վրայ կը ցօղուի, անդին՝ գետակն ու առուակը ջինջ ու սառն ջուր կը բերեն և ջրուորը արտն ու պարտէզը կը ջրէ, հոս՝ կալն ու կալատեղ, ուր թիկնեղ եգները կամն ու ջառջառը կը բաշեն, կալուորները արագ արագ կը բանան ցորենի և գարի խուրձերը և նոր կալ կը սարքեն, կը բարձանան շեղջերը, սրտուռ Քռիկ ու Աւետիք ցորենն ու դեղին գարին կը մարբեն, կը չափեն և ամբարը կը լեցնեն. Գիւղական թոնրատուններուն մէջ կեանքը կը ծփայ, թոնիրի բարկ ու բալար բոցին վրայ թանապուրը կ'եռայ. ճաշը կը փթփթայ և ապա զոյգ հարսները թոնրանշուրթին մօտ նստելով թարմ հաց կը թխեն:

Հեռուն գիւղին ժամն է, որուն կոչնակը կը տկկայ, անդին ուռենիներով շրջապատուած ջրաղացը չըխկ-չըխկ՝ ազուն կ'աղայ, թոնիրներէն կը բարձրանայ կապոյտ ծուխը, մինչ խաչքարերուն առջև կծկուած մամիկները խունկ կը ծխեն մեռելոց հագիներուն և իրենց ցամբած աչքերէն հագիւ կաթիլ մ'երկու արցունք կը ցօղեն և «ողորմի» մը տալով կը հեռանան:

Այնտեղ ոչխարի հօտը կը մակաղէ, հովիւը սրինգ կը փչէ, հովուական կեանքն ու հովերգութիւնը իրենց բնական ու հարազատ պատկերը կը ցուցնեն, այգիներու մէջ ծառատունկիր կը տնկուին, պտղամշակութիւնը կը զարգանայ, իսկ գիւղական խոնարհ խրճիթներուն մէջ և համեստ յարկերուն տակ՝ Հայ գեղջուկ և նահապետական ընտանիքի կեանքը կ'եռայ՝ իւր տօնական, գիւղական, աւանդական և արագային բոլոր սովորոյթներով, որոնք այնքան անուշ են, հարազատ ու հայկական:

Եւ այս բոլորին մէջ կ'երևայ Հայրիկին շունչն ու հոգին, անոր ուժգին ձայնը, ամենատես աչքերը, զգայուն սիրտը և վեհափառ գէմքն ու պարթև հասակը. Հայրիկն ու Հայ գիւղը, Խրիմեանն ու Հայ շինականը իրար լուծուած, մէկ սիրտ, մէկ հոգի դարձած՝

Երուսաղէմի մէջ վախճանեցաւ նաև Հայրիկի աշակերտներէն և Վարդապայ միաբան հմուտ տնտես Մեսրոպ Վրդ. Մոկացեանը:

Խրիմեանը 1892-ի Մայիսի 2-ին, Երուսաղէմէն ուսուցիչ Մի-
քայէլ Կազմարարեանի հետեակը նամակը կը գրէ.

«Ճե՛ս Արժույթ ունցելոյ՝ սիրելի որդւոյ մերոյ Պրն. Միքայէլի
Կազմարարեան.

«Ուսանողութեանդ մէջ տեսնելով հանգուցեալ անզուգական
և ազգասէր մեր բարեկամին՝ սիրելի Գրիգոր Օսեանի գրական գոր-
ծերու համար ձեր սէրն և զուրգուրանք, որ կարդալէ աւելի կը
կըլանէիք, բարոյական պարտք կը դնեմ ձեր վրայ, որ անոր ցիր ու
ցան գրական գործերը ի մի հաւաքելով՝ ոսկեղէն անմահ կոթող
մը բարձրացնէք փոխան այն շիրիմին, որ չորս ու կէս միլիոն
հայեր չխորհնցան կանգնել ցարդ, Գիտեմ դուք նժգեհ և անծա-
նօթ էք Պոլսոյ հայերու և բարեյիշատակ անզուգականի բարեկամ-
ներուն, բայց զօտեպինդ եղէք. եթէ ձեզ չեն ճանչնար, Օտեանի
անունը ամենքն ալ կը յիշեն. Գերապատիւ Սրբաւնձաւոր Սրբա-
զանին ալ կը գրեմ, որ քեզ առաջնորդէ՝ անոնց, որոնք Օտեանի
հետ մօտ յարաբերութիւններ ունեցած են. Մնամ ողջունիւ և
օրհնութեամբ՝ Հայրիկ»:

Այս նամակը ստանալէ յետոյ Միք. Կազմարարեանը գործի կը
լծուի և տարիներու ընթացքին կը հաւարէ Գր. Օտեանի անտիպ
գրութիւններ, ճառեր և այլն և այլն, որոնցմէ մաս մը առանձին
հատորով*) լոյս տեսան Կ. Պոլսոյ մէջ 1910-ին միայն:

Երուսաղէմի Հայոց Մայրավանքի հինաւուրց միաբան և բազ-
մաշխատ գործիչ Նդիբէ Եպիսկոպոս Զիլիկլիրեան**) Խրիմեան

Պատրիարք եղիչէ Արքեպ. Գուրեանին, որ ընդառաջելով իմ գրաւոր խնդրան-
քին, հաճեցաւ 1926 ի Մայիսի 24-ին Փիրղալմեանի տաղանդաւոր և ուսանկա-
րել տալ, իսկ տաղանդաւորն ալ ընդօրինակել տալով զրկեց ինձ:

*) Գրիգոր Օսեան. Հրատարակիչ Միքայէլ Կազմարարեան. Կ. Պոլիս.
Տպարան Դաաէր, 1910. էջ՝ 193:

**) Ծնեալ ի Խարրերդ 1863-ին: Երուսաղէմի «Ժառանգաւորաց Վարժա-
բան» կ'ընդունուի 1879-ին: Վարդապետ կը ձեռնադրուի 1886-ին՝ իսկ Եպիս-
կոպոս՝ 1910 ին: Երուսաղէմի Մայրավանքին մէջ տասնեակ տարիներ վարած
է բազմաթիւ պատասխանատու պաշտօններ—Առաջ Թարգման, Դորբառապետ,
Ատենապետ և այլն: Առաջնորդական և տեսչական պաշտօններ վարած է՝ Պէյ-
րութի, Գեսարիոյ, Դամասկոսի, Բաղէշի մէջ (1897—1901) և այլուր:

Հայրիկի Երուսաղէմի արքայական կեանքի մասին այսպէս կը յուշագրէ*).

«Կեսարիոյ Ս. Կարապետի վանուց Ժառանգաւորաց Վարժարանի տեսչութեանն 1890-ին հրաժարելով Գ. Պօլիս եկայ, Կում-Կափուի ցոյցէն բանի մ'ամիս յետոյ:

«Այդ առիթները Ոստիկանութեան Նախարարն էր Նազըմ Փաշա, որ իր ձեռքին տակ կը պահէր նաև հարիւրաւոր ամսականաւոր Հայ լրտեսներ, որոնք պետութեան հաղորդած էին թէ Խրիմեան Հայրիկը հրքեմն նարլը-Կափուի Հայոց եկեղեցոյ բարոզիչ Վաղինակ Ծ. Վարդապետ Խաֆարեանին կ'այցելէ: Այս իսկ պատճառով Վաղինակ Վրդ.ը յաշտ կառավարութեան նկատուեցաւ թրք վտանգաւոր և կասկածելի անձ մը, վասն զի տեսնուած ու խօսած էր Խրիմեանի հետ: Վաղինակ Վրդ.ը, որ իմ դասընկերն էր և լաւ բարեկամս, 1890 Դեկտեմբերի վերջերը, օր մը ինձ հրաւիրեց ճաշի, որուն ներկայ էր նաև մեր նախկին դասընկեր Արմենակ Սարգիսեանը: Ճաշի ժամանակ ազգային և բաղադրական հարցերու շուրջ հրկար զրոյցներ ունեցանք: Մեր սեղանակից և անարժան ընկերը — Արմենակ Սարգիսեանը, որ ոստիկանական լրտես էր և մենք չը գիտէինք այդ — Նազըմ Փաշային երթալով մեր խօսակցութիւնները պատմած էր, Նոյն գիշերը, ոստիկանութիւնը խիստ հրահանգ զրկեց Գ. Պօլսոյ Երուսաղէմատան Փոխանորդ Սիմէոն Եպիս. Սէֆէրեանին, որպէսզի ես չը հեռանամ: Երկու օր յետոյ Կրօնական Ժողովի Ատենապետ Գարեգին Եպիս. Սրուանձտեանց և Քաղաքական Ժողովի Ատենապետ Սահակ էֆ. Ղազարոսեանը Երուսաղէմատունը եկան և Սիմէոն Եպիս.ի ներկայութեան, պաշտօնապէս հարցաքննեցին զիս, Տեղեկագիրը ստորագրեցի և յանձնեցի իրենց: Յաջորդ օրը Նազըմ Փաշան, Աշքբեան Պատրիարքի միջոցով ինձ յայտնեց — „Եղիշէ Վրդ. Զիլինկիրեանը, Ս. Ծնունդը տօնելով երկ-

*) Թաւրիպեցի գերատան Արմենակ Ահարոնեանը 1927-ի գարնան Երուսաղէմ ուխտի երթալով, ինզրեցի իրմէ, որ Տէր Եղիշէ Եպիս. Զիլինկիրեանի յուշերը (Խրիմեանի մասին) ի գիր առնելով զրկէր ինձ: Ահարոնեանը կատարեց իմ խնդիրը: Նա մանրամասնօրէն ի գիր առաւ (1927 Մայիս 20) Եղիշէ Սրբազանի յուշերը և լուսանկարել տուաւ Մայրավանքի Աբեղաւարդի այն խուցը (տես պատկեր էջ՝ 615), ուր 6 ամիս ապրած էր արքայական Հայրիկը:

որորդ օրն իսկ (1891 Յունուար 7) պէտք է անպայման Երուսաղէմ երթայ, իր ներկայութիւնը Կ. Պոլսոյ մէջ կասկածելի է, վասնզի տեսնուած էի Վաղինակ Վրդ.-ին հետ, որուն կ'այցնէր նաև Խրիմ-եանը՝. Ստիպուած էի կատարել այս հրամանը։ Մեկնելու օրը Սրուաճաժեանցը լալով ըսաւ ինձ — «Պաշտելի Հայրիկին ս. աջը կը համբուրեմ, իր օրհնութիւնը կը հայցեմ, անխ... այլևս իրար չը պիտի տեսնենք...»։

«Հասայ Երուսաղէմ. զտայ գՀայրիկ լուսարարապետի յարկարածնի ներքե գտնուած Աբեղաթաղի խոնաւ ու ճեղ խուցի մը մէջ կծկուած։ Վշտահար էր, տխուր և կէս հիւանդ վիճակ մ'ունէր, անկողնոյ մէջ նստած կը ծխէր ու կը կարդար։ Յետ տեսութեան Հայրիկն ըսաւ — «Ներշնչե՛ք Վարդապետ, Ս. Աթոռը քեզ պիտի զրկէ Պէյրութ իբր տեղւոյն Հայոց հոգեւոր հովիւ և Ս. Նշանի վանուց տեսուչ, բայց ես կը փափագէի, որ չ'երթայիք, վասնզի ես ձեր աջակցութեան շատ պէտք ունիմ»։ Սակայն Մայրավանքիս Տնօրէն Ժողովը զիս մէկ շաբաթ յետոյ զրկեց Պէյրութ։ Երբ Հայրիկին գացի մնաս բարեալի աջահամբոյրս մատուցելու, հիւանդ պառկած էր։ Երբ ինձ տեսաւ լացաւ և ձեռքը բարձին տակը տանելով զրամի քսակն առաւ ու հինգ օսմ. ոսկի տալով ըսաւ։

«— Ա՛ռ սա հինգ օսմ. լիբան և Պէյրութէն Յարութիւն էՖ. Ճանկիւլեանի հասցուր յԱքքեա, և գրէ անոր, որ Հայ բանտարկելոց մէջ բաժնէ»։ (Ականջը խօսի հնչակեան վաստակաւոր գործիչ Ռուբէն Խան-Ազատին։ Հ. Ա.)։

«Պէյրութ հասնելէս յետոյ, Հայրիկի տուած հինգ ոսկին զրկեցի Համա-Համուսի (և ապա Դամասկոսի) ռուսական հիւպատոս հայազգի Կոստանդին Կամաուրականին (Վանի նախկին հիւպատոսը) խնդրելով, որ հասցնէր Աքքեայի բանտարկելոց։ Պէյրութի օրհնեալ և ազգասէր Հայ Ժողովուրդն ալ պարբերաբար զրամական գաղտնի հանգանակութիւն կատարելով կ'օգնէր Աքքեայի բանտարկելոց։ Իսկ Հայրիկը սովորութիւն բրաւ պարբերաբար Ծ-ական ոսկի զրկել ինձ, զոր կը հասցնէի Աքքեայի բանտը։ Խրիմեան Հայրիկի և բանտարկելոց միջև թղթակցութիւնը կը կատարուէին իմ միջոցաւ. այն է բանտարկեալը նամակնին ինձ կը զրկէին և ես ալ Ց. Յարութիւն Պատրիարքի հասցնով կը զրկէի Երուսաղէմ, անկից կը

ստանաւ զանոնք Խրիմեան Հայրիկը և անդրադարձ պատասխաններն միևնոյն միջոցով կը դրկէր ինձ:

«Պէյրուժ եղածս ժամանակ, օր մը Կամսարականն ինձ իւր տունը ճաշի հրաւիրեց և ցոյց տուաւ Լոնտոնի կարևոր ազգայիններէն իւր ստացած նամակները, որոնք ծանր մեղադրանքներ գրած էին Յարութիւն Պատրիարքի և Մայրավանքի միաբանութեան մասին, շեշտելով, որ Խրիմեանը Երուսաղէմի մէջ ամենքէն լքուած, մեկուսացած և հիւանդագին կեանք մը կը վարէ՝ օրն ի բուն կծկուած իւր խոնաւ ու նեղ խուցին մէջ և կը խնդրէին, որ Կոստ. Կամսարականը խստիւ պահանջէ Մայրավանքէն, որ Խրիմեանին լաւ սննեակ մը յատկացուի: Կամսարականը յայտնեց նաև որ Լիբանանի Չահլէ քաղաքի յոյն Մետրապօլիտը (այժմ Անտիոքի Գրիգորիոս Պատրիարքը) Երուսաղէմ ուխտի երթալով այցելած էր Հայրիկին և անոր խուցն ու խեղճ վիճակը տեսնելով ցաւ ի սիրտ ըսած էր — «Արդեօք վայել է, որ Նախկին Պատրիարք և եկեղեցական ու հայկական այդ մեծանունը գործիչը — նոյն ինքն Խրիմեանը — Հայոց ազգի և Ս. Աթոռի կողմէ անուշադրութեան մատնուած՝ նեղ ու խոնաւ խուցի մէջ խաւարեցնէ իւր կեանքը»: Այս բոլորի մասին ես մանրամասն նամակ մը գրեցի Յարութիւն Պատրիարքին և յատկապէս խնդրեցի, որ Հայրիկին կանոնաւոր սննեակ մը տան: Այդպէս ալ եղած էր: Տարի մը յետոյ, 1892 ին, երբ ես Պէյրուժէն իբր Վանքի Աւագ Թարգման Ս.Աթոռը կանչուեցայ, տեսայ, որ Հայրիկը Տնօրէն Ժողովի և Յարութիւն Պատրիարքի որոշմամբ փոխադրուած էր Մեծ Չաւղախ կամ Քլօսկ յարկաբաժինը, ուր Մեծ Աքսորականը սկսաւ խաղաղ ու հանգիստ կեանք մը վարել և այնտեղն ալ գրեց «Պապիկ և Թոռնիկ»ը: Տնօրէն Ժողովն ալ ինձ յանձնարարեց Հայրիկին պէտքերը հոգալու: Հայրիկին յատկացուած պետական 20 ոսկի տմսականները միշտ ես կը ստանայի և կը յանձնէի իրեն: Շատ անգամ յիշեալ գումարն ամբողջ մանր գրամ կը բերէի, նա կ'առնէր գրպանը կը լիցնէր և աղբատներուն կը բաժնէր (ականջը խօսի Խան Ագատին. Ն.Ա.):

«Հայրիկը բնաւ վանքի ներքին գործերուն չէր խառնուեր: Յարութիւն Պատրիարքի և միաբաններու հետ շատ սիրալիր էր: Յաճախ անոնց հետ զբօսանքի կ'երթար և ամենքի հետ կատակ-

ներ կ'ընէր. Ամէն օր Ս. Յակոբի տաճարը կ'իջնէր, կը կանգնէր մենակ և լուռ ու երկիւղած կ'աղօթէր. Մեծ-Քէօսէկին մէջ, այս անգամ իւր ձեռքին տակ ունէր 4 սենեակ. Շատ կը ծխէր. ծխախոտին տուփն ու 10—15 ծխամորճները միշտ կողքին զրուած էին: Թէև վանքի սեղանատունէն իրեն կերակուր կը զրկուէր, բայց նա միշտ թանապուր եփել կուտար և հաճոյքով կ'ուտէր, յիշելով Վան-Վարագն ու Տարօնը. նա իւր սենեակի մէջ միշտ ալ ծալապատիկ կը նստէր սաղիքի վրայ, կը կարդար ու կը ծխէր, իսկ զրեւու ժամանակ կը նստէր գրասեղանի առջև.

«Օր մը, երեկոյեան կողմ, Հայրիկը կը պտտէր վանքի տանիքին վրայ. բիշ անդին ալ խումբ մը վարդապետներ կը պտտէին: Հայրիկը անուշ հայեացքով քանի մ'անգամ անոնց նայելէ յետոյ ըսաւ— „Ծօ դալի-դիվաններ, ինչ կը պտտիք, աղօթեցէք որ Հայրիկը Կաթողիկոս ըլլայ, որ ձեզ ամէնունդ ալ պսակէ...“. Թէ ինքը և թէ մենք կուշտ ու կուռ խնդացինք:

«Ես Պէյրութն էի և հոն լսեցի, որ Եւրոպայէն յեղափոխական գործիչ մը ուխտաւորի հանգամանքով Երուսաղէմ եկած էր, որ Հայրիկին ծածուկ արտասահման փախցնէր, բայց նա մերժած էր. (Խօսքը Խան-Ազատի մասին է. Հ.Ա.):

«Կոստ. Կամսարականը 1892-ի գարնան իւր տիկնոջ հետ Երուսաղէմ ուխտի եկան և քանի մ'անգամ յատկապէս այցելեցին Խրիմեանին. Անոնց տեսակցութիւնը ժամերով էր. հին յուշերը կը պատմէին Հայաստանէն, ազգային ու քաղաքական հարցերու մասին կը խօսէին և երկուքն ալ Մայր Երկրի մէջ գործելու բուռն սէր ու կարօտ կը ցուցնէին...»:

Այսպէս կ'անցնէին օրերը Մեծ Աքսորականին, որը Գողգոթայի բարձունքին վրայ նստած, փուշէ պսակը գլխին դրած, սիրտը տխուր ու վշտահար՝ իւր արտասուալից աչքերը կ'ուղղէր զէպիԱշխարհ Հայաստան, դէպի տառապանքի և արհաւիրքի Երկիրը, ուր զարկուած ու զրկուած Հայ ժողովուրդը իւր սիրիլի Հայրիկի հմայքով կ'ոգևորուէր, անոր սիրով ու սրտով կ'ապրէր, անոր անունը կը յիշէր և տեսքը կ'երագէր... Իսկ «ճնճղկան վանդակին մէջ սեղմուած» Վասպուրականի հսկայ Արծիւը իւր հզօր թևերը կը թափահարէր անդադար և կը ցանկար թռչիլ դէպի Աշխարհ Հայաստան...:

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ՝ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Մական Ա. Կաթողիկոսը, 1891-ի Ապրիլի 16-ին սրտի պայթիւնով վախճանեցաւ Էջմիածնի մէջ:

Հրապարակ եկաւ կաթողիկոսական ընտրութեան հարցը: Մէկ տարի յետոյ պիտի կատարուէր նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնը: Կովկասի, Կ. Պոլսոյ, գաւառներու և արտասահմանի Հայութեան ազգային ու հասարակական կեանքը նորէն կը փոթորկուէր: Կաթողիկոսական թեկնածուներու մասին ամենուրեք բանաւոր և գրաւոր վէճեր և կարծիքներ ծնունդ կ'առնէին:

Խրիմեանի, Իզմիրեանի, Աշքբեանի, Սեդրաբեանի և ուրիշ յայտնի եկեղեցական գործիչներու անունները շրջան կ'ընէին մամուլի և ժողովներու մէջ:

Գրիգոր Արծրունին «Մշակ»ի միջոցով, ջերմ կերպով կը պաշտպանէր Խրիմեան Հայրիկի թեկնածութիւնը, յիշելով նաև Սեդրաբեանի անունը: Գր. Արծրունին, հիանալի հեռատեսութեամբ մը, 1891-ի Դեկտեմբերի 24-ին, «Բաց նամակ»ով մը կը գրմէր «Թիֆլիսի Թեմի Ընտրողներին»:

«Որովհետեւ շուտով լինելու են Թիֆլիսի թեմի կաթողիկոսական պատգամաւորի ընտրութիւնները, ես պարտաւորութիւն եմ համարում բացարձակապէս յայտնել տպագրական խօսքի միջոցով, որ ես ուղղակի կը դնեմ իմ թեկնածութիւնը, որպէս Թիֆլիսի թեմի թեմական պատգամաւորի, և առաջարկում եմ, այն բոլոր եկեղեցական ընտրողներին, որոնք համակրում են թէ իմ 25 տարեկան գրական գործունէութեանը և թէ Մեակի գոյութեան 19 տարեկան բնթացքում դաւանած սկզբունքներին,—ինձ բուէ տան»:

Արծրունին նպատակ ունէր իբր պատգամաւոր երթալ Էջմիածին և Համազգային Ընտրական Ժողովին մէջ պաշտպանել Խրիմեանի թեկնածութիւնը:

Արեւմտահայ մամուլը, թէն գրաքննութեան շղթաներով կապուած չը կրցաւ կաթողիկոսական թեկնածուներու և ընտրութեան մասին բան մը գրել, բայց Կ. Պոլսոյ և գաւառներու Հայութիւնը

յայտնի և գաղտնի կերպով Խրիմեանի անունը կը յիշէր և կը ցանկար, կը յուսար ու կ'երագէր, որ Հայոց Հայրիկը կաթուղիկոս ընտրուի։ Ժողովուրդին սիրտն էր խօսողը։ Ժամանակակից Հայ մտաւորականութիւնն անգամ համոզուած էր, որ Խրիմեանը կաթուղիկոս դառնալով շատ մեծ գործ կրնայ կատարել և նա է միակ արժանաւոր ու կարող թեկնածուն։ Իսկ ժողովուրդը խորապէս համոզուած էր, որ եթէ Խրիմեանը կաթուղիկոս ընտրուի, իւր բարձր դիրքի և պաշտօնի շնորհիւ պիտի կրնայ լուծել տալ Հայկական Հարցը և կերտէ Հայութեան ազատութիւնը։ Սխալ թէ ճիշտ, այս էր ժամանակակից ժողովրդական ըմբռնումը, որ սակայն հաստատուն էր և անկեղծ։

«Մշակ» թերթին շուրջ բոլորուած Հայ մտաւորականութիւնն անգամ այնքան տարուած էր Խրիմեանի թեկնածութեան պաշտպանութեամբ, որ Ղազարոս Աղայեանը երուսաղէմը մեկնեցաւ այդ առթիւ Խրիմեանի հետ խօսելու համար, իսկ Խաչատուր Մալումեանն ալ (է. Ակնունի) առանձին գրքոյկով կը հրատարակէր Խրիմեանի կենսագրութիւնը, դրուատելով ու գնահատելով անոր կեանքն ու գործը։

Գր. Արծրունին, 1892-ի Փետրուարի 27-ին, «Մշակ»ի (թիւ՝ 23) մէջ «Մկրտիչ Խրիմեան» վերնագրով հոյակապ և պատմական յօդուածով մը կը ներկայացնէր Հայոց Հայրիկի «կենդանագիրը»։

«Նա յայտնվում է հայութեան որպէս Վասպուրականի մի համեստ վանքի համեստ վանահայր։ Համեստ իր սովորութիւններով, բարք ու վարքով, նիստ ու կացով, մարդկանց հետ պարզ վարմունքով, բայց անասելի յանդուգն, որպէս գաղափարի համար մարտնչող, որպէս մոլեռանդ պաշտող մարդկային մտքի... Երջանիկ մարդ. նա անկեղծ կերպով հաւատում է մտքի փրկարար, անյաղթելի ազդեցութեանը, անպայման հաւատում է խօսքի ոյժին...»

«...Եւ Խրիմեանը մնում է ֆանատիկոս, գաղափարամոլ, իր ամբողջ կեանքի ընթացքում մինչև եօթանասուն երկու տարեկան հասակը։ Միայն այդ տեսակ համոզվածները կարող են ժողովրդական մարդիկ լինել։ Դրա մէջն է Խրիմեանի ժողովրդական մարդ լինելու գաղտնիքը։

«...Սէր դէպի մարդկութիւն, ուրեմն և սէր դէպի իւր ազգը,

հաւատ դէպի արդար մտքի ոյժը, ահա այդ ժողորդական մարդու նշանաբանը:

«...Խրիմեանը օպսիմիս է, լաւատես է այդ բառի բուն բրիստոնէական մտքով: Նրա համար չկան վատ մարդիկ աշխարհիս երեսին, այլ կան միայն մոլորված մարդիկ...: Նա միշտ անյիշաչար է..., յամառ է իր մտքերի, իր գաղափարների, իր դաւանած սկզբունքների մէջ: Նա մազի չափ չի շեղվի իր սկզբունքներից... մի քարեայ սիւն, որին ոչ հողմը, ոչ էլ մրրիկը չեն կարող շարժել իր ամուր պատուանդանից:

«Մանուկ և հսկայ, հեզ և վիթխարի. ահա Խրիմեանի պատկերը: Հաւատալ խօսքի ոյժին, հաւատալ մտքի անյաղթելի ազդեցութեանը, հաւատալ ճշմարտութեան, բրիստոնէական գաղափարի վերջնական յաղթութեանը. ահա Մկրտիչ Խրիմեանի նշանաբանը, նրա հաւատի դաւանանքը:

«...Որպէս իտէալիստ նրա հաւասը անսպառելի է. որպէս բուն բրիստոնէական հովիւ,—նրա պարտաճանաչութեան զգացմունքը իր հոգևոր զաւակների վերաբերմամբ, նրա հոգացողութիւնը, իր հոգևոր հօտի մասին՝ անսահման է...»:

Գր. Արծրունիի այս յօդուածը շատ խոր տպաւորութիւն թողուց հասարակութեան վրայ, որուն սիրտը կը ծփար Հայրիկի անուշ ու հարազատ սիրոյ զգացումով: Ամէն Հայ շրթունքը Հայրիկի անունը կը հնչէր և ամէն Հայ սիրտը կը ցանկար, որ Խրիմեանը Հայոց Հայրապետ ընտրուի:

Հայ ժողովուրդը անօրինակ ոգևորութեամբ և գեղեցիկ յոյսերով առյցուն անոր գովքն ու փառքը կը բանահիւսէր և մինչև անգամ իւր ազգային ու քաղաքական ազատութիւնը անոր կաթուղիկոսանալուն մէջը կը գտնէր:

Եւ այս էր պատճառը, որ նորէն քաղցր ու բարձր կը հնչէին Հայրիկին ձօնուած ժողովրդական երգի այս տողերը.

«Խրիմեան հայրիկ, անուան Մ'կրտիչ.

Դուռն պիտի լինիս Հայրիկ ջան, խնդձ Հայոց Փրկիչ...»:

Եւ այս տողերը խորին յոյսով ու անխախտ համոզումով կ'երգէր ոչ միայն պարզ ու հասարակ ժողովուրդը, այլև նոյն ժողովուրդի զեկափար մտաւորականութիւնը:

Մայր Երկրի, Կովկասի և գաղութներու Հայութեան կողմէ կաթողիկոսական ընտրութեան Համագային Ժողովին մասնակցելու համար ընտրուած պատգամաւորները, ժողովուրդին կողմէ հրահանգ կը ստանային իրենց ձայնը Խրիմեան Հայրիկին տալու:

Էջմիածնի Սինոդը գործի կ'անցնէր և թեմական պատգամաւորներուն հրաւիրագիրները կը զրկէր:

Ընտրուած պատգամաւորներն ու ներկայացուցիչները՝ Թուրքիայէն, Պարսկաստանէն, Կովկասէն և արտասահմանի քանի մը գաղութներէն՝ հետզհետէ Էջմիածին կը հասնէին:

Սակայն եկողներու մէջ չկային Մայր Երկրի—Վասպուրականի և այլ կարեւոր վայրերու Հայութեան ձայնն ու փափագը ներկայացնող պատգամաւորները: Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանը, յանձնու հակաժողովրդական Պատրիարք Խորէն Աշրքեանի խեղդած էր գաւառաբնակ Հայութեան ընտրական ձայնը: Վասպուրականի Հայր Արծիւը կաթողիկոսական թեկնածու էր, Էջմիածնի մէջ ընտրութիւն պիտի կատարուէր, սակայն Վան-Վասպուրականցիք անմասն ու անձայն կը մնային այդ ընտրութեան մէջ, վասնզի տաճիկ կառավարութիւնը այնպիսի մութ խաղեր ու զաւեր սարքեց, որ Վասպուրականէն պատգամաւորներ չը կրցան Էջմիածին երթալ: Այս տխուր իրողութեան մէջ Աշրքեան Պատրիարքն ալ սեղեղմը խաղաց խորհուրդովն ամէն անոնց, որոնք Խրիմեանի երդուեալ ու կատարի թշնամիներն էին:

Պատգամաւորներու բազմութիւնը տեսնելով, Աւետիք Արասխանեանցի «Մուրճ» ամսագրի թղթակիցը--Ալանուստեւ—հարց կուտայ—«Ի՞նչու դրանց մէջ չկան բուն Տաճկա-Հայաստանի ներկայացուցիչները: Վան, Մուշ, Բիթլիս, Սղեւթ և այլն. ո՞վ խեղդեց այդ գաւառների ձայները: Հայաստանի համար Պաթուկիկոս ե՞ն ընտրում. ո՞ր ե՞ն բուն Հայաստանի ներկայացուցիչները: Ինչպէս երեւում է Անատոլիայի և երուպական Տաճկաստանի գաղթականութիւնները աւելի շատ ներկայացուցիչներ պէտք է ունենան, քան թէ իսկական Տաճկա-Հայաստանը: Ուրիշ խօսքերով, այդ կողմերից բացակայ պէտք է լինի գլխաւոր ընտրողը» («Մուրճ» ամսագիր, 1892 Մայիս. Թիւ՝ 5. էջ՝ 809):

Այսպէս ալ եղաւ: Բուն Տաճկահայաստանի Հայութեան ձայնը

խեղդուեցաւ վասնզի Խորէն Աշրբեան «Պատրիարք Հայրը անհրաժեշտութեան մէջ էր գտնուած հղի սահմանափակ թիւ ներկայացնել կառավարութեան թոյլատուութեան կաթողիկոսական ընտրութեան մասնակցելու համար»:

Այժմ ներկայացնենք*) կաթողիկոսական ընտրութեան Համազգային Ժողովի գործունէութեան մանրամասնութիւնները և էջմիածնի մէջ կատարուած պատմական և ժողովրդական խանդավառ ցոյցներն ու հանդէսները:

«Վեհափառ Կաթողիկոսի այս անգամուայ ընտրութիւնը անշուշտ մեր պատմութեան նշանաւոր անցքերի շարքը պէտք է մտնի այն մեծ մասնակցութեամբ, որ ազգը ունեցաւ, և առաջին Կաթողիկոսացուի անձնաւորութեան արտասովոր արժանաւորութեամբ: Այսպիսի փառաւոր վայրկեան քիչ է տեսել մեր ազգը, շատ չէ պատահում, որ անձնաւորութիւնը իւր մէջ ի մի ամփոփէ ազգի ժամանակակից բոլոր իդէալները և նրան նուիրական և պաշտելի բոլոր առաքինութիւնները, իսկ աւելի քիչ է պատահում, որ այդ տեսակ անձնաւորութիւն միահամուռ գնահատուի ժամանակակիցներէց:

«Ահա հայերի մէջ վաղուց է, որ փայլում է այդ տեսակ մի անձնաւորութիւն, որի անունը և համարաւր ոգեւորում են ուսման սկսած մինչև ամենակրթութեամբ, որոնք միմիայն ընդունակ են յարգել առաքինութիւնը և հասարակաց շահը և բազմը վիճակել էր հայերին ամենապատկառելի և ամենապատուաբեր և, միևնոյն ժամանակ, իրենց համար ամենաօգտաւէտ պատմական գործ կատարելու, պատկել այդ տեսակ մարդու գործունէութիւնը տալով վերջապէս նորան ազգային ասպարէզի մէջ առաջին տեղը: Ամենապատիւ Խրիմեան Մկրտիչ Արքեպիսկոպոսի ընտրութիւնը ամենաուրախալի նշանն է հայ ազգի հասարակական հասունութեան և որպիսի ընտրութիւն մենք ի զուր պէտք է փնտռենք նորա նման շատերը անցեալում:

«Ս. էջմիածնում գումարուած Համազգային Ժողովը մի վահ և հետաքրքիր տեսարան էր ներկայացնում: Դարերից ի վեր զանա-

*) «Արարատ» ամսագիր. էջմիածին. 1892. Մայիս. Թիւ՝ 5. էջ՝ 448—472:

զան մասերում ցրուած հայերը այս անգամ միացել էին և մի ամբողջութիւն էին ներկայացնում. բոլորին էլ միննոյն գաղափարներն էին ոգևորում ընդհանուր ազգի վերաբերմամբ:

«...Ապրիլի 28-ից զեռ նոր սկսեցին տեղս ժամանել ընտրութեան պատգամաւորները և այնուհետև զեռ մինչև Մայիսի 2-ը շարունակում էր նրանց անընդհատ գալը, և այսպիսի կարճ ժամանակամիջոցում այնպիսի գործունէութիւն տեղի ունեցաւ, որը նախատեսել ոչ մի կերպ չէր հնարաւոր և որը զեռ մինչև այժմ զարմանալի և անհաւատալի է թւում: Կարճ ժամանակի մէջ զանազան հեռաւոր անկիւններում ցրուած հայ ազգի ներկայացուցիչները կարողանում էին միմեանց ճանաչել, համերաշխ լինել և մի զօշակի շուրջը խմբուել. և այդ բոլոր յարաբերութիւնների մէջ Խորիմեանի անմահ անուէր, ինչպէս լուսատու ջահ, լոյս էր սփռում և հեշտացնում միմեանց ճանաչելու գործը և ընտրութեան ծրագիրը: Երբ պատգամաւորների թիւը մի փոքր ստուարացաւ, նոքա իսկոյն և եթ ձեռնարկեցին նախապատրաստական ժողովներ կազմելու, որոնց նպատակն էր ապահովացնել Խորիմեան Հայրիկի առաջին թեկնածութիւնը և որոշելու միւս երեք թեկնածուների անունները: Վերջապէս բանակցութիւնները պսակուեցին ցանկալի վախճանով: Ռուսաստանի և Տաճկաստանի պատգամաւորները համաձայնութիւն կայացրին Խորիմեան Հայրիկին ընտրել միաձայն, իբրև երկրորդ թեկնածու ընտրել Սրբազան Մատթէոս Եպիսկոպոս Իզմիրլեանին, իսկ իբրև երրորդ և չորրորդ թեկնածուներ Սրբազան Խորէն Կպիսկոպոս Մխիթարեանին և Սրբազան Երեմիա Արքեպիսկոպոսին: Այս ոչ պաշտօնական համաձայնութիւնը որոշեց ընտրութեան ելքը»:

Այս պատմական և Համազգային ժողովին կը մասնակցէին 66 պատգամաւորներ՝ 72 ձայնով:

Հետաքրքրութեան համար հոս կը ներկայացնեմ Խորիմեան Հայրիկի կաթողիկոսական ընտրութեան պատգամաւորներու ընդհանուր ցուցակը, որուն դասաւորումը յարմարեցի 646—647 էջերու վրայ տպուած խմբանկարին: (Անունները կարգաւ և նկարները կարգով դիտել վերէն՝ աջ կողմէն սկսելով):

1. Յովհաննէս Քահանայ Տէր Յովհաննեան՝ ներկայացուցիչ Բա-
յազիրտի, 2. Բարդուղիմէոս Աւ. Քհնյ Սարրաճեան՝ ներկ. Չարչամ-
բայի (Ճանիկ), 3. Եփրեմ Արեղայ Սուրբասեան՝ ներկ. Առաջնորդին
Բեսարարիոյ, 4. Ներսէս Ծ. Վրդ. Արսլանեան՝ Առաջնորդ Զմիւռ-
նիոյ, 5. Տրդատ Վրդ. Պալեան՝ Առաջնորդ Կեսարիոյ, 6. Պօղոս
Վրդ. Խալտամեան՝ Առաջնորդ Կուտինայի և ներկ. Պրուսայի, 7. Եղիա
Վրդ. Հասան-Ջալալեանց՝ պատգամաւոր Էջմիածնի Միաբանու-
թեան, 8. Գէորգ Ծ. Վրդ. Իւթիւճեան՝ Առաջնորդ Եգիպտոսի, 9.
Եղիշէ Վրդ. Այվազեան՝ ներկ. Եւզոկիոյ և Ամառիոյ, 10. Նահապետ
Արեղայ Նահապետեան՝ ներկ. Սերաստիոյ, 11. Յարութիւն Քհնյ
Յակօրեան՝ ներկ. Ակնայ, 12. Յովհաննէս Վրդ. Դպիր-Վարդանեան՝
պատգ. Էջմ. միաբ., 13. Արիստակէս Վրդ. Տէվկանց—Տէր Սար-
գիսեան՝ Առաջնորդ Տրապիզոնի, 14. Վահան Վրդ. Տէր Գրիգորեան՝
անդամ Էջմ. Սինօգի, 15. Մինաս Ծ. Վրդ. Պարոն-Վարդեան՝ պատգ.
Էջմ. միաբ., 16. Յովհաննէս Եպիս. Տաթևացի՝ պատգ. Էջմ. միաբ.,
17. Արիստակէս Եպիս. Դաւթեան՝ անդամ Սինօգի, 18. Մես-
րովբ Արքեպ. Սուրբասեան՝ Առաջնորդ Աղբիանուպոլսոյ, Վասքէոս
Եպիս. Իգմիբլեան, 19. Մեսրովբ Արքեպ. Սմբատեան՝ Առաջնորդ
Շամախիի, 20. Կարապետ Եպիս. Այվազեան՝ Առաջնորդ Արցախի,
21. Գրիգոր Եպիս. Գառնակերեան՝ Փոխ-Թեմակալ Երևանի, 22.
Ղևոնդ Եպիս. Շիշմանեան՝ Առաջնորդ Կարնոյ և ներկ. Բասենի, 23.
Սարգիս Եպիս. Տէր Դասպարեան՝ անդամ Սինօգի, 24. Մաղաքիա
Եպիս. Օրմանեան՝ ներկ. Պատրիարքի Կ.Պոլսոյ և պատգմ. Շարին-
Դարահիսարի, ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ, 25. Սահակ Եպիս. Խապայեան՝
ներկ. Պատրիարքի Երուսաղէմի, 26. Գրիգորիոս Եպիս. Ազուանեան՝
անդամ Սինօգի, 27. Մամբրէ Եպիս. Սանասարեան՝ Առաջնորդ Թիֆ-
լիսի, 28. Ստեփաննոս Եպիս. Յովակիմեան՝ Առաջնորդ Նիկոմիդիոյ,
29. Հմայեակ Եպիս. Դիմաքսեան՝ Առաջնորդ Թէքիրտազի, 30. Երե-
միա Եպիս. Դալստեան՝ Կաթող. Տեղապահ, 31. Արիստակէս Եպիս.
Սեղբաբեան՝ անդամ Սինօգի, 32. Ղևոնդ Վրդ. Յովակիմեան՝ պատգ.
Էջմ. միաբ., 33. Վարդան Վրդ. Վարդանեան՝ պատգ. Էջմ. միաբ.,
34. Եղիշէ Վրդ. Ամատունի՝ ներկ. Առաջն. Ատրպատականի, 35. Խա-
չատուր Ծ. Վրդ. Կարապետեան՝ ներկ. Առաջն. Պարսկա-Հնդկաս-
տանի, 36. Գէորգ Ծ. Վրդ. Երեցեան՝ Առաջնորդ Ռումանիոյ և Բուլ-

ԽԻՆԻՆԸ ՀԱՅԵՐԻ ԿԱՅՈՒՆՆԵՐՆԵՐԸ ԸՆԴՈՒՄԻՆԻՍՏԻՆԸ ԿԱՏԱՐԻԹԵՐԸ ԿԱՏԱՐԱԴԱՐՆԵՐԸ
 ԻԶՐԱԳԻՆ 3—5 ՄԱՍԻՆ 1892 թ.

կարիոյ, 37. Ներսէս Վրդ. Հայկազունի՝ անդամ Սինօդի, 38. Կարապետ Մարգարեան՝ պատգմ. Բարերգի, 39. Համբարձում Մոստիշեան՝ Կեսարիոյ, 40. Կարապետ Փափազեան՝ Ամասիոյ, 41. Ռուբէն Հասան-Զալալեան՝ Երևանի, 42. Գրիգոր Արծուրի՝ Թիֆլիսի, 43. Տիգրան Կրմիրչկերտան՝ Կ. Պոլսոյ եւ Արարկիքի, 44. Արզար Յովհաննիսեան՝ Պրուսայի, 45. Գարեգին Փափազեան՝ Զմիւռնիոյ, 46. Մարսուտ Սանտալճեան՝ Ազրիանուպոլսոյ, 47. Յովսէփ Ճանիկեան՝ Ակնայ, 48. Յովհաննէս Սարգսեան՝ Աստրախանի, 49. Ներսէս Աթարէկեան՝ Շուշի, 50. Համբարձում Առաքելեան՝ Պարսկա-Հնդկաստանի, 51. Աղեքսանդր Լալայեան՝ Շամախի, 52. Բժ. Յակոբ Նէվրուզեան՝ Թէքիրտաղի (Իզմիրլեանն ու Խրմեանը ցուցակէն դուրս են)։

Այժմ յիշատակենք անունները այն պատգամաւորներուն, որոնք խմբանկարին մէջ չեն մտած.

53. Յովակիմ Վարդապետ Ղումէքեան՝ պատգ. Էջմ. միաբ., 54. Յովհաննէս Ծ. Վրդ. Արշարունի՝ Առաջնորդ Երզնկայի, 55. Խորէն Աւ. Քհնյ Վարդերեան՝ ներկ Դպրատիոյ, 56. Յարութիւն Թորոսեան՝ պատգ. Երուսաղէմի Հայոց, 57. Դասպար Դասպարեան՝ Նիկոմիդիոյ, 58. Խաչատուր Արսլանեան՝ Զարշամբայի, 59. Յարութիւն Շահրիկեան՝ Տրապիզոնի, 60. Յովհաննէս Կիւլպէնկեան՝ Սեբաստիոյ, 61. Համբարձում Լէփեան՝ Երզնկայի, 62. Կարապետ Տէր Ազարեան՝ Կարնոյ եւ Մշոյ, 63. Սարգիս Ենգիբարեան՝ Բայազետի, 64. Աղեքսանդր Մելիք-Ազարեան՝ Ատրսլատականի, 65. Ստեփան Մամիկոնեան՝ Բեսարաբիոյ։

Ընտրութեան օրը կը մօտենար. Երեանէն եւ Էջմիածնի շրջա-

ԾԱՆՈԹ. — 1. Առաջնորդներ՝ Խորէն Եպիս. Մխիթարեան՝ Նդեմիոյ, 2. Տիմօթէոս Եպիս. Սափրիչեան՝ Պանդրմայի, 3. Դէտրդ Եպիս. Սուրէնեան՝ (այժմ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց) Աստրախանի, 4. Մինաս Վրդ. Սմբիկեան՝ Չնքուշի, 5. Յովհաննէս Վրդ. Փափազեան՝ Արդիոյ, 6. Ներսէս Վրդ. Տէր Սարգսեան՝ Դերջանի, 7. Կարապետ Քհնյ Դերձակեան՝ Տիգրանակերտի (Առաջն. Փոխանորդ)։

8. Մկրտիչ Եկանեան՝ Տիգրանակերտի, 9. Համբարձում Ալաճաճեան՝ Պանդրմայի, 10. Անտոն Ազատեան՝ Կուտիւնայի, 11. Յարութիւն Արծրունի՝ Նդեմիոյ, 12. Յովհաննէս Դաւուստեան՝ Դերջանի, 13. Յովհաննէս Տէյրմէնճեան՝ Չնքուշի, 14. Կարապետ Մուրատեան՝ Չմէլիածագի։ Յիշեալ 14 պատգամաւորները անձամբ չը կրնալով ներկայ ըլլալ ժողովին՝ ուղարկած էին «զգրաւոր կարծիս իւրեանց»։

կայ գիւղերէն հազարաւոր բազուլթիւն վանքի և Վաղարշապատի մէջ խռնուած էին, այդ պատմական հանդէսները տեսնելու համար:

«...Վերջապէս հասաւ Մայիսի 3-ը—կը շարունակէ Արարաճ թերթը: Պարզ էր, որ այլևս մնացած ներքին պաւտնների ներկայացուցիչները չպիտի հասնէին, եթէ դուրս էլ եկած լինէին: Այսօր առաւօտեան պատգամաւորները և կառավարութեան ներկայացուցիչ Պ. Պրիբիլ և Սինօդի Պրօկուրօրը (Կանչելին) ժողովուեցին Վեհարան, որտեղից տեղի ունեցաւ հանդիսաւոր ընթացքը դէպի Տաճարը առաջնորդութեամբ Ամեն. Տէր Տեղակալի: Այս հանդիսաւոր ընթացքի տպաւորութիւնը արտասովոր էր և հայերին վաղուց անծանօթ: Վաղուց է, որ մենք ամբողջ ազգը ներկայացնող ժողովներ չենք ունեցել: Ականատեսների յուզման և զմայման չափ չկար, երբ Վեհարանի բակի դռնից երեսաց հանդիսաւոր ընթացքի սկիզբը ամբօխը թնդաց Կեցցէ Խրիմեան, կեցցէ պատգամաւորները ձայնորով, որոնք չղաղարեցին մինչև պատգամաւորների եկեղեցի մտնելը: Պատարագից յետոյ որ մատուցեց Իջման Սեղանի վերայ Աղուանեան Սրբազանը, (Սրիմեանի հայրենակիցն ու գործակիցը) բոլոր պատգամաւորները ծնկաչօք լսեցին մաղթանք թագաւոր Կայսեր և Կայսերական Ընտանիքի համար: Ապա աշխարհական պատգամաւորները տուեցին ընդունուած հանդիսաւոր երգումը, որը կարգում էր զգացուած և ազգու ձայնով Ամեն. Տէր Տեղակալը, երբ նորա դուրս եկան եկեղեցուց ամբօխը ընդունեց նրանց ողջօյններով և Կեցցէ Խրիմեան ձայն տալով:

«Մայիսի 4-ին ընտրութեան առաջին և նշանաւոր վայրկեանն էր: Առաւօտուանից բազմատեսակ հասարակութիւնը, որի մէջ կային նշանաւոր թուով ինտելիլգենտ տիկիներ և պարոններ, լցրեց վանքի բակը: Բոլորի երեսի վերայ հանդարտութիւն էր նկատուում, բայց այն հանդարտութիւնը, որը հետևում է սաստիկ յուզուած զգացմունքների յաջողակ ելքին: Պատգամաւորները սկսեցին ժողովուել Վեհարան, գնալու ժամանակ անընդհատ արժանանալով ամբօխի զգացուած ողջօյններին, որով նա արտայայտում էր իւր զոհունակութիւնը կայացրած համերաշխութեան համար, որով ապահովացում էր Խրիմեանի միաձայն ընտրութիւնը, Կրկնուեց նոյն հանդիսաւոր ընթացքը, ինչ որ նախընթաց օրը: Ամ-

բոխի մէջ տեսնուում էին մարդիկ, որոնք ձեռքերը բարձրացրած աղօթել սկսեցին: Ի՞նչ էր նրանց սրտաշարժ աղօթքի միտքը, կարիք չկայ բացատրելու, միայն առանց զգացուելու անկարելի էր նայել այդ ռամիկ մարդկանց վերայ, որոնք այնքան իրենց սրտին մօտիկ էին համարում իրենց աչքի առաջ կատարուող մեծ գործը: Պատգամաւորները փակուեցին տաճարում: Նրանց թիւը 66 էր, 72 ձայնով: Դորանցից տաճկական թեմներն ունէին 44 ձայն: Դորանց մէջ զգացուում էր միայն ներքին գաւառների (Տաճկահայաստանի) ներկայացուցիչների բացակայութիւնը:

«Բաց անելով Համագգային ժողովի նիստը, Ամեն. Տէր Տեղակալը ազգու խօսքերով յիշեցրեց Հայ ազգի Հայրապետների աւրիութիւնը և անձնագոհութիւնը յօգուտ եկեղեցոյ և ազգի և առաջարկում է ընտրել այդ մեծ Դահին արժանի անձնաւորութիւն: Դորանից յետոյ պ. Պրօկուրօրը կարդաց Կովկասեան Կառավարչապետի գրութիւնը, որով առաջարկուում էր բանալ ժողովը և յայտնուում էր, որ Բարձր Իշխանութեան կողմից ներկայացուցիչ է նշանակուած գաղտնի խորհրդական պ. Պրիբիլ:

«...Պարսկաստանի և Հնդկաստանի պատգամաւոր պ. Համբարձում Առաքելեանը, իւր ճառը ամբողջովին նուիրած էր Խրիմեան Հայրիկին— «Ընդհանուր Հայ ազգին փափագն և իղձն է Խրիմեանին տեսնել Հայրապետ. ...Խրիմեան՝ Հայր է հասարակաց: ...Նրա համար չկայ իշխան, հարուստ, տէր, քաղաքացի, շինական, տգէտ, ուսեալ, այլ նրա մեծ հոգու, սրտի և մտքի առաջ պատկերացած է միայն հայ ժողովուրդ, ժողովուրդ, որի բարոյական, մտաւոր և կրօնական պահանջներին նա պիտի լիութեամբ բաւարարութիւն տայ: ...Նրա անխարդախ, անկաշառ, մարուր հոգին պիտի լուսաւորէ Ս. Էջմիածնի վանքը և Հայաստան աշխարհը:

«...Խրիմեանից յետոյ բառանուն ցանկը լրացնելու համար իբրեւ արժանաւորագոյն անձինք նկատուում են Մատթէոս Եպիս. Իգմիրլեան, Խորէն Եպիս. Մխիթարեան և Երեմիա Եպիս. Տէր Մահակեան (Երուսաղէմի Պատրիարքական տեղապահ):

«...Ապացուցէք, ապացուցանենք, որ արժանաւոր տնդամներ ենք այս Վեհաժողովին. մի մոռանաք, որ ապագայ սերունդ կայ, պատմութեան անաչառ, ահեղ դատաստան կայ, դատաւենիք կայ,

ապագայ սերունդ կայ, պատմութեան անաչառ, ահեղ դատաստան կայ, դատակնիք կայ, եթէ մենք հակառակ ամբողջ ազգի ցանկութեան, ի վնաս Ս. Եկեղեցւոյ չընտրինք պաշտելի ՀԱՅՐԻԿԻՆ՝:

«Պ. Հ. Առաքելեանի առաջարկութիւնը միաձայն հաւանութիւն է գտնում ժողովի կողմից ինչպէս և պէտք էր սպասել. Սորանով վերջացաւ Մայիսի 4-ի նիստը. ...Պէտք է ասած, որ այս մեծ ժողովի բոլոր գործողութիւնները կատարում էին մեծ օրինապահութեամբ և առանց թիւրիմացութիւնների, որպիսի երեսօթի հետեանքն էր խաղաղութիւն ժողովի անդամների յարաբերութիւնների մէջ, որը ներշնչւում էր և բազմաթիւ ամբոխին:

«...Այդպէս մօտենում էր անմոռանալի յիշատակի Մայիսի հինգը: Բոլորի ուշը և միտքը մի բանով էր զբաղուած և զգացմունքները մի բանով լարուած, այդ Խրիմեան Հայրիկի առաջին թեկնածու ընտրուելու հարցն էր:

«Մայիսի 5-ին դեռ վաղ առաւօտուանից բազմաթիւ ամբոխը լցուեց վանքի բակը. նա արտասովոր ջղային էր այդ օրը. Համալրանքի ցոյց էր անում այս կամ այն պատգամաւորին. Չնայելով զգացմունքների լարուած լինելուն, կարգապահութիւնը չխանգարուեց ոչ մի տեղ: Պատգամաւորները վաղ սկսեցին ժողովուել Վեհաբան և արդէն ժամի 9-ին հանդիսաւոր ընթացքով ուղղուեցին դէպի Մայր Տաճարը. Երբ նորա երևացին, հազարաւոր ամբոխը թնդացրեց օդը, Կեցցէ՛ Խրիմեան, կեցցէ՛ Հայրիկը ձայներով: Պատգամաւորները իրենք ևս յուզուած էին. նորա մտան եկեղեցի և փակուեցին. ...Մէկը միւսի ետևից անցնում էին ժամերը. սպասողութիւնը իւր զազաթնակէտին հասաւ, բայց ցանկալի լուրը դեռ չէր գալիս: Վերջապէս ժամի մօտ 12-ին Հայրիկի միաձայն առաջին թեկնածու ընտրուելու (ուրը*) հասաւ և կայծակի արագութեամբ տարածուեց: Մի քանի վայրկեան ուրախութեան արտայայտութիւնները և կեցցէները մի ձայնի էին ձուլուել, որը կարծես արտասանում էր մի վիթխարի հսկայ: Ամենքը շտապում էին շնորհա-

*) «Խրիմեանի առաջին ընտրւած լինելը իմացուեց խռնւած ժողովրդին զանգակատան զանգակի մի հարւածով, որի խորհուրդը առաջուց պայմանաւորւած է եղել» կը վկայէ «Մուրճ» ամսաթերթը (1892, Մայիս):

ւորել միմեանց՝ երկար տարիներ ընդհանուր ազգի բաղձանքի իրագործումը։ Ազգային զգացումները լիովին բաւարարութիւն էր ստացել և արտայայտուում էր ուրախութեան բուռն նշաններով։ Մի քանի րոպէ չէր անցել Խրիմեան Հայրիկի ընտրութիւնից յետոյ, երբ արտասովոր և հազիւ երբ և իցէ տեսնուած նշան երեսց երկնքի վերայ։ Այդ օրը թափանցիկ և բարձր ամպերը բարակ քողով ծածկել էին երկինքը, որոնց միջից սահող արեգակը պարզ երևում էր։ Յանկարծ պսակաձև ծիածան պատեց արեգակի շուրջը, իւր մէջ առնելով էջմիածնի Տաճարը. պսակի մէջ երևում էին ծիածանի գոյները, Գեղեցիկ և աննման երևոյթի տպաւորութիւնը անկարելի է նկարագրել։ Հրաշալի երևոյթը մօտ տասն րոպէ կանգ առնելով տաճարի վերայ, սկսեց շարժուել դէպի արևմուտք և Վեհաբանի տանիքի վերայ ցրուեց։ Հասարակութեան յուզման չափ չկար. բոլորը գլուխները մերկացրած հիացած և զգացուած հետեւում էին սքանչելի ծիածանին։

«Հազիւ ժամի երկուսին պատգամաւորութիւնը, իւր գործը վերջացնելով, դուրս եկաւ Տաճարից։ Ամբողջ հասարակութիւնը խմբուած դէպի եկեղեցու դուռը սպասում էր նրան։ Յոյցներին վերջ չկար, որոնցով հասարակութիւնը ողջունում էր պատգամաւորներին դորա հետ միասին անընդհատ կրկնելով կեցցէներ իւր սիրելի թեկնածուի վերաբերմամբ... Թեկնածուներէց Խրիմեան Հայրիկը ստացում է Համազգային Ժողովի բոլոր (72) ձայները։

«Ժամի 3-ին տեղի ունեցաւ Վանքի Սեղանատանը հանդիսաւոր ճաշ, որին մասնակցեցին Համազգային Ժողովի բոլոր անդամները, էջմիածնի Միաբանութիւնը, Բարձր Իշխանութեան ներկայացուցիչ պ. Պրիբիլ, Պրօկուրօր պ. Գանչելի և շատ պատուաւոր հիւրեր, թւով բոլորը աւելի քան երկու հարիւր մարդ։ Հասարակութիւնը չէր հեռանում վանքի բակից։

«...Ամեն. Տէր Տեղակալը (որ սեղանի նախագահն էր) առաջարկեց Օգոստոսիան Կայսրի կենացը... Ապա խմում են Նոցա Մեծամեծութեանց Տաճկաց Կայսեր Համիտ Սուլթանի և Պարսից Արեգակնափայլ Նասիրէդդին Շահի կենացները։ Ամեն. Տէր Տեղակալ առաջարկում է ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻ կենացը։ Սրտի խորքերէց բղխող կեցցէներ և ուրախութեան ձայներ երկար ժամանակ տի-

րում են Սեդանատանը. Երգում է «Էջմիածին ի հօրէ»: Նիկոմի-
դիայի առաջնորդ Ստեփան Եպիսկոպոսը բաժակ առաջարկելով,
խօսում է բարձր ոճով, իրեն յատուկ խրոխտ և գգացուած ձայ-
նով, սիրոյ և համերաշխութեան մասին: (Դեռ երկար է շարքը կե-
նացնելուն և բաժականառնուն. Հ.Ա.):

«...Ժամի Ծ-ին սեղանը վերջացաւ, Համազգային Ժողովի ան-
դամները նկարուեցան*): Բազմաթիւ հասարակութիւնը, որ դեռ
շարունակում էր մնալ վանքի բակում մեծ ոգևորութեամբ ցոյց
արեց Ամեն. Տէր Տեղակալին, Սրբազան Արիստակէս եպիս. Սեդ-
րակեանին: Աշխարհական պատգամաւորներից մի քանիսը հասա-
րակութեան առանձին համակրութեանը արժանացան. դրանցից
առանձնապէս պ. Գրիգոր Արծրունին: (Ճորան մինչ ելքի դուռը
ձեռքերի վերայ տարան» կը գրէ «Մուրճ» ամսագիրը. 1892, էջ՝ 804):

«Նոյն օրը երեկոյեան Վանքի բակում գեղեցիկ ճրագավա-
ռութիւն և հրախաղութիւն կար. ...Ճեմարանի աշակերտների
մէկ մասը երգում էր ազգային երգեր, ամենից շատ ի հարկէ
Հայրիկի երգը, որ ծածկում էր անթիւ կեցցէներով և ուրախու-
թեան բացականչութիւններով: Աշակերտների միւս մասը Վեհարանի
տանիքից դիւթական լապտերով ցոյց էր տալիս հասարակութեանը
Հայրիկի պատկերը, որի ամեն անգամ երևան գալիս հասարակու-
թիւնը վերին աստիճանի յուզում էր և կեցցէ Հայրիկ ձայները
թնդացնում էին օդը, իսկ բակում գտնւող ձեմարանի աշակերտ-
ները այդ ժամանակ երգում էին Հայրիկի երգը»:

Այսպէս ահա, 1892-ի Մայիսի 5-ին, Էջմիածնի Համազգային
Ժողովին մասնակցող 65 պատգամաւորները, ընդառաջ երթալով
բովանդակ Հայութեան կամքին ու ցանկութեան, իրենց 72 ձայնը
կուտային 72 տարեկան պատկառելի ժերունքին—Նրիմեան Հայ-
րիկին—եւ գայն կ'ընտրէին Կաթուղիկոս Ամեմայն Հայոց:

Խրիմեանի ընտրութիւնը պահ մը մտահոգութիւն պատճառեց
[Ժէ ռուսաց Աղեքսանդր Գ.րդ ցարին և Ժէ Կարմիր Սուլթան

*) Խրիմեան Հայրիկի կաթուղիկոսական ընտրութեան պատգամաւորներու
այս խմբանկարի բնագրէն ունիմ ձեռքիս տակ հագուազիւս օրինակ մը, որ
ցարդ անտիպ է: Այս լուսանկարն ալ հետաքրքիր է և կը զանազանուի գրքիս
646—647 էջերու վրայ տպուած խմբանկարէն:

Համիտին. Յարը և Նախարարական խորհուրդը կը վախճային, որ Խրիմեանը Կովկաս գալով իւր ներկայութեամբ հրահրէր հայկական յեղափոխական շարժումները, սակայն միւս կողմէ ալ ոռուսաց դիւանագիտութիւնը, Խրիմեանի ընտրութեամբ, քաղաքական հեռաւոր ծրագիրներ կը հետապնդէր. Ձէ որ Խրիմեանը համահայկական ամենէն մեծագոյն դէմքն էր, որուն սիրտը ժողովուրդին և ժողովուրդին սիրտն ալ անոր հետն էր: Այս իրողութիւնը Պետերբուրգի արքունիքին և քաղաքական դահլիճներուն ապագայ յոյսեր կը ներշնչէր, Տանկահայաստանի ու Փոքր Ասիոյ զրաւումներու հեռանկարը կը ցուցնէր և Հայութեան սէրն ու համակրանքը դէպի Հիւսիսը կը քաշէր:

Խրիմեանի ընտրութիւնը լուրջ մտավախութիւն կը պատճառէր մանաւանդ Սուլթան Համիտին, որ նախ՝ չ'ուզեց թրքական հպատակութենէն արձակել զայն, իսկ երբ չը յաջողեցաւ այս ընել, կարգադրեց, որ Խրիմեանը Կ. Պոլսէն չ'անցնի Ռուսիա երթալու համար, վախճալով հայկական յեղափոխական ցոյցերէն և անակընկալ դէպքերէն, որոնք կրնային յառաջ գալ, երբ Հայրիկը մայրաքաղաքը մտնէր: Սուլթանը ամէն տեսակ նենգ միջոցներու դիմեց, որպէսզի Յարը չը հաստատէր Խրիմեանի ընտրութիւնը. բայց զոր. Հիւսիսի Երկգլխանի Արծիւն աւելի խորագէտ ու զօրաւոր էր, քան թէ Հարաւի վայրագ ու պատառոդ Գայլը. .:

2.

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԷՆ—ԷԶՄԻԱԾԻՆ

Մայիսի 5-ի պատմական ժողովէն յետոյ, Կաթող. Տեղակալ Երեմիա Եպիս.ը կը հեռագրէր Երուսաղէմ՝ Խրիմեան Հայրիկին— «Էջմիածնի Ընտրողական ժողովը միաձայն ընտրեց Ձեզ Կաթողիկոսական գահի կանգիդաս», Աքսորական Հայրիկը կը պատասխանէր— «...Յայտնեմ զիմ սրտագին շնորհակալիքս, ի լեռնէն Սիօնի ողջունեմ զձեզ և զհամայն միաբան եղբարս...»:

Այնուհետև Էջմիածինը պաշտօնական դիմումներ կը կատարէր,

որ ցարը հաստատէր Խրիմեանի ընտրութիւնը, ինչ որ տարի մ'ամբողջ ձգձգուեցաւ, վասն զի ուս կառավարութիւնը տեղեկութիւններ կը հաւաքէր Խրիմեանի մասին, ստուգելու համար թէ նա ռուսական բաղաքականութեան համակիր է, թէ ինչ, հայեացքներ ու ծրագիրներ ունի և թէ Կաթուղիկոս դառնալէ յետոյ արդեօք բաղաքական նպատակներ պիտի հետապնդէ Ռուսիոյ մէջ և այլն:

Այս բոլորէն յետոյ, սակայն Երուսաղէմի Մեծ Աքսորականը — Հայր Արծիւր «ճննդկան վանդակին մէջ» կծկուած Հայաստանը կ'երագէր և Արծուաբոյն Վարազայ բարձունքներուն վրայ հանգչիլ կը ցանկար. Թուղթն ու գրիչը և գիրքն ու երգն էին իւր սիրտն ու հոգին մխիթարող միակ հաճոյքները:

Եւ Կաթուղիկոս ընտրուելէ յետոյ, թէև նա իւր աչքերը Մասիսի ձիւնազարդ բարձունքին և էջմիածնի գմբէթին ուղղած էր, բայց սիրտը, Հայրիկի սիրտը Վարազայ Արծուաբոյնին համար կը ծփար. նա սեղանին առջև կը նստէր, գրիչը կը բռնէր և Վարազայ Պարոն Պետրոսին հետեւեալ նամակները*) կը գրէր.

1892 Յունիս 29 յԵրուսաղէմ

Սիրելի Պետրոս

Ջրեզ որ կը ձանաչեմ հասարակարիմ տնտես տանն Վարազայ, շատ ուրախ կը լինիմ որ երբեմն Վարազայ մասին յուրեր հաղորդես. աչդ յուրերը թե ուրախ լինին թե տխուր հոգ չե. պէտք է Հայրիկ ուրախ յուրին համար ուրախ լինի եւ տխուր յուրին համար համբերե:

Անտարքերոսթեամբ զանցատուրթիւն անել շատ ցաւաւի է. Վստահ լինելով որ ձգմարտութիւն կը սիրեք. խորհրդաւար կը հարցնեմ Ձեզմէ, գրեցե՞ք:

*) Այս երկու անտիպ նամակներու ընագիրները ինձ նուիրած է Վարազայ ծերունագարդ Պարոն Պետրոսը, 1916-ի Յուլիսի 20-ին, երբ ես Վարազը գացի, ամայի և աւերակ Արծուաբոյնը տեսայ և Իֆիգիսի «Հորիզոն» օրաթերթի մէջ գրեցի տխուր տպաւորութիւններս:

Եւ Մանրութիւն Վարդապետին*) գրեցի որ պատրաստողի Պոլիս գալու երբ հետագիրս տուանայ։ Այս բան ի՞նչ ազդեցութիւն արաց իր վրայ, յօժարութիւն ունի՞, եւ թե՛ Դանիէլ Վարդապետ**) յանձնառու կը լինի՞ յաջորդել մորս տեղ։ Առ այս ձեռն կարծիքը ի՞նչ է, պիտի կարողանա՞յ կատարելէ վաւեր։

Միասնականութիւն հետ համահերոթիւն ունի՞նք եւ այլ կարեւոր տեղեկութիւններ ընդարձակ ելերպով գրեցէք եւ գիր յանձնեցէք մեր Կարապետին։ Դրիս պատասխանը շուտով կ'ուզեմ։

Աղօթարար՝ Հայրիկ

1892 Սեպտ. 21 յԵրուսաղէմ

Սիրելի Պետրոս

Յուլիս 29 թիւ նամակդ եւս ստացայ, արդէն ստացեր էի Յուլիս 15 թիւ։ Երկու ընդարձակ նամակնիդ ուշադրութեամբ կարդացի։ Այժմ՝ Դանիէլ Վարդապետ բանի գլուխ անցաւ, կը յուսամ դուք նորա մեծ թիկնապահ կը լինիք։ Դուք ըստ ամենայնի մեր գաղափարին համաձայն էք։ Երկրագործութիւն պէտք է ամփոփուի։ Մեր ղրկած հրահանգ ձեզ համար մի ծրագիր է։ Զանազէք տակաւ առ տակաւ զայն գործադրել։ Արդէն այս տարի ինքնին այնպէս եղած է։

Այս ծմբան խորհեցէք, գործիքներ պատրաստեցէք, սկիզբն զարնան ձեռնարկէք ի գործ։ Դիտեմ՝ հակառակ գաղափար-

*) Վարագայ վանքի միաբան Մեսրոպ Վրդ. Մովսէսեանը, որ Հայրիկի կարգադրութեամբ անցաւ Վ. Պոլիս եւ ապա Երուսաղէմ, ուր եւ մեռաւ 1892-ի վերջերը, երբ Հայրիկը դեռ հոն էր։

**) Վարագայ փոխ-վանահայր Դանիէլ Վրդ. Թոստենեանը, որ բաջ, համարձակ եւ խոհուն մարդ մը եղած է, յայտնի քարոզիչ եւ ժողովրդական գործիչ մը, որ 1896-ի Յունիսին, Վանի գէպքերու առնեն, երբ քաղաքը կ'երթար, Խաչ-Փողոցէն քիչ մը վար կը սպանուի տաճիկներու ձեռքով։

ներ ունեցողներ կան, աշխատեցէք զայնս համոզել թէ սիրով
թէ յամատուութեամբ:

Աշխարհիս վերայ ոչինչ գործ դիրութեամբ յառաջ չ'եր-
թար, միայն պէտք է հաստատուն կամք եւ սկզբունք ունենանք:

Հեռագիր տուած էիք պ. Պրլզեանի հետ, որով կը
շնորհատրէք մեր հաստատութիւնը *): Շնորհակալութեամբ
կ'օրհնեմ զձեզ:

Աղօթարար՝ Հայրիկ

Վերջապէս 1893-ի Յունիսի 3-ին, «Կայսր եւ Ինքնակալ ամե-
նայն ռուսաց» Աղեքսանդր Գ.րդ ցարը Խրիմեանի ընտրութիւնը
կը հաստատէր յատուկ հրովարտակով:

«...Թող յայտնի լինի բովանդակ Հայոց ազգին, թէ անսալով
նորա միահամուռ ցանկութեան, որ հանդիսաւոր կերպով յայտըն-
ուել է Էջմիածնում, 1892 թուի Մայիսի հինգին, Մենթ հաստա-
տում ենք Հայ-Լուսաւորչական Արքեպիսկոպոս Մկրտիչին Էջմիած-
նայ Պատրիարք և Կաթողիկոս ամենայն Հայոց»:

Յարը Յունիսի 6-ին՝ Աղեքսանդր Նեվսկու և ուրիշ շքանշան-
ներ՝ իսկ Յունիսի 10-ին ալ «վեղարի վրայ կրելու ադամանդեայ
խաչ» կը նուիրէր Խրիմեանին:

Խրիմեանի կաթողիկոսական հաստատութիւնը համազգային
խանդավառութիւն յառաջ բերաւ Ռուսաստանի, Տաճկաստանի,
Պարսկաստանի և առհասարակ ամբողջ Հայութեան մէջ:

Այժմ խօսքը տանք եղիշէ Եպիս. Զիլինկիրեանին, որ շարունակէ
պատմել Երուսաղէմի իւր յուշերը:

«Հայրիկի կաթողիկոսական ընտրութեան հեռագիրը ուրա-
խութեան ջերմ զգացումներ յառաջ բերաւ Երուսաղէմի Հայոց Մայ-
րավանքի և տեղւոյն Հայ գաղութի մէջ: Ռուսաց ցարի պետական
խորհրդական, (որ Երուսաղէմ եկած էր ռուսական հաստատութիւն-

*) Կ. Պոլսոյ ռուսական դեսպանատունը 1892-ի Սեպտ. 14-ին Աշքբեան
Պատրիարքին կը յայտնէ, որ—«Յոգոտափառ Կայսր ամենայն Ռուսաց հաճել է
հաստատել զընտրութիւն Խրիմեան Մկրտիչ Սրբազան Արքեպիսկոպոսի կաթող
Հայրապետութեան ամենայն Հայոց»: Սակայն այս լուրը պաշտօնապէս չը
հաստատուեցաւ:

ները բնեկու համար), Երուսաղէմի ռուսական հիւպատոս Արսենիւս և Կոստ. Կամսարականը Խրիմեանին այցելութեան եկան, շնորհաւորեցին և յոյս յայտնեցին. որ Յարը շուտով կը հաստատէ այդ ընտրութիւնը. Յարութիւն Պատրիարքն ու միաբաններն ալ շնորհաւորեցին Հայրիկի ընտրութիւնը. Կոստ. Կամսարականը ինձ ըսաւ որ— „Ռուսաց կառավարութիւնը ամէն կերպ կը ջանայ ուսումնասիրել Խրիմեանի հայեացքներն ու նպատակները, վասնզի անոր մասին շատ աննպաստ և նենգամիտ լուրեր հաղորդուած են պալատին, որ կը կարծէ թէ Հայրիկը ռուսատեաց է“.

«Շարաթ մը յետոյ (Յունիսի կէսին, 1893) հիւպատոս Արսենիւսը ինձ յայտնեց որ— „Կ. Պոլսոյ ռուսական դեսպան Նելիդովէն հեռագրով ստացայ 5000 ռուբլի, որը մեր պետութիւնն իբր ճամբու ծախք յատկացուցած է Կաթուղիկոս Խրիմեանին, մինչև ռուսական սահմանը, ուր մտնելէ յետոյ ևս 5000 ռուբլի պիտի ստանայ մինչև Էջմիածին ճամբորդելու համար“. Երեք օր յետոյ հիւպատոսն եկաւ և Հայրիկին յանձնեց 5000 ռուբլիի հաւասար գումար 675 ³/₄ օսմ. ոսկի. Իրամը յանձնելէ յետոյ հիւպատոսը յայտնեց թէ, Էջմիածնէն ճամբայ ելած են և Երուսաղէմ պիտի գան հայրապետական հրաւիրակները՝ նախագահութեամբ Արիստակէս Եպիս. Սեդրաքեանի. Էջմիածնէն ևս հեռագիր ստացանք, որ հրաւիրակները ճամբայ ելան. Ասոր վրայ Մայրավանքիս Տնօրէն Ժողովը որոշեց Պատրիարքարանը իբր բնակավայր յատկացնել Կաթուղիկոս Հայրիկին, որուն թարգմանի պաշտօնը ևս կը վարէի. Բոլոր այցելուները, մինչև անգամ Յարութիւն Պատրիարքը, իմ միջոցով կը ներկայանային Հայրիկին. Հիւպատոս Արսենիւսը Հայրիկին յանձնեց նաև ռուսական հպատակութեան անցագիրը, յայտնելով որ— „Ռուսական հիւպատոսարանն ու իւր ամբողջ պաշտօնէութիւնը, ինչպէս նաև ռուսաց հաստատութիւնները Նորին Վեհափառութիւն Կաթուղիկոսի տրամադրութեան տակ դրուած են“. Հայրիկը երկու անգամ Յարութիւն Պատրիարքի հետ, պաշտօնապէս այցելեց ռուսաց հիւպատոսարանը և արտաքոյ կարգի պատիւներու արժանացաւ».

Ռուս պետութիւնը, Կովկասի փոխարքայի միջոցով, Էջմիածնի Սինօղին յայտնեց, որ Խրիմեան Կաթուղիկոսը Երուսաղէմէն—Էջմիածին ճամբորդելու համար, հետեւեալ ուղեգծով պիտի ընթանայ.—

Երուսաղէմ, Աղէճսանդրիա, Թրիկստ, Վիեննա, Օդեսսա, Բաթում, Թիֆլիս, Երևան, Էջմիածին։

Էջմիածնի Միաբանութեան կողմէ յատուկ պատգամաւոր-հրաւիրակներ—Արիսակէս Եպիս. Սեդրաբեան, Սարգիս Եպիս. Տէր Գասպարեան, Եփրեմ Աբեղայ Սուփսեան եւ Մեսրոպ Աբեղայ Տէր Մովսիսեան*)—1893-ի Յունիսի 21-ին Էջմիածնէն ճամբայ կ'ելնեն դէպի Երուսաղէմ։ Կաթողիկոսական հրաւիրակները կը ժամանեն Կ. Պոլիս, ուր անոնց կ'ընկերանան Սիմէոն Եպիս. Սէֆրեան, Համբարձում Առաքելեան եւ Թիֆլիսի «Թիֆ. Լիստոկ» թերթի խմբագիր Իվան Խաչատուրեանցը եւ ճամբայ կ'իյնան դէպի Երուսաղէմ։

Երուսաղէմի Հայոց Մայրավանքի միաբանութիւնը արտակարգ պատիւներ եւ ընդունելութիւն ցոյց կուտայ հայրապետական պատգամաւորութեան՝ Յովսէփէն (Եաֆֆա) սկսեալ մինչև Երուսաղէմ հրաւիրակները մեծաշուք հանդէսով կը ներկայանան Խրիմեան Հայրիկին եւ կաթողիկոսական քօղը եւ խաչն ու գաւազանը յանձնելով կը հրաւիրեն Էջմիածին։

Օգոստոսի 1-ին (1893) Խրիմեանը Երուսաղէմի Հայոց Ս. Յակովբեանց տաճարին մէջ կատարեց հայրապետական անդրանիկ պատարագը եւ խօսեցաւ իւր հրաժեշտի քարոզը, որմէ կ'ամփոփեմ այս մասերը.

«Այսօր քարոզ պիտի խօսիմ ձեզ, մնաք բարեաւ պիտի ըսեմ. Իրաւ մարմինս տկար է, բայց հոգիս յօժար—Փառք քեզ Աստուած.

«...Յանկարծ միտքս կուգայ 1854 թուականը, երբ կը պանդըխտէի ի Պօլիս, շատ մի կրած նեղութեանս մէջ միշտ փառք կուտայի Աստուծոյ. այն միջոյններուն եղբայրս մեռաւ, ներքին ու արտաքին վշտեր տեղացին վրաս, որոնց համբերեցի ու կրկնեցի—Փառք քեզ Աստուած։ Աղթամարայ կղզւոյն մէջ վարդապետ ձեռնադրուեցայ եւ ինձ համար հալածանքն սկսաւ այն օրէն. Աղթա-

*) Այժմ Արքեպիսկոպոս եւ Առաջնորդ Հայոց Պարսկա-Հնդկաստանի. Մագիստրոս տիադոսով՝ յայտնի գիտնական եւ բանասէր, որը զրած է «ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ Տ. Տ. ՄԳՐՏԻՉ ԳԵՆ. ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ. Սրուաղեմից—Էջմիածին» մեծ հատորը (Էջմիածին. 1894. էջ՝ 402) ուր մանրամասն նկարագրած է Խրիմեան Հայրիկի այդ պատմական եւ հանդիսաւոր ճամբորդութիւնը։

մարէն Վան, անտի ի Պօլիս բշուեցայ, Վանէն ի Մուշ. Մշեցիք աւելի խենդ են, զիս մինչև ի Բիւզանդիոն բշեցին. ...Վերջին անգամ մի քանի տարիներ Պօլսոյ մէջ ինկած մնացի, ուր ըսին թէ երկրին դէմ յանցանք գործեր եմ, յեղափոխական եմ, ուստի Պօլսէն ալ գլորեցին մինչև Զիթենեաց լեռը, ուր Մակարի մատուռին մէջ դադար առի. Օրհնեալ լինի այդ մատուռը, ուրկէ Կաթուղիկոս գուրս կ'ելնեմ, ով կ'ուզէ կաթուղիկոս լինի, թող գայ Մակարայ մատուռն ապաստանի. Առաջին անգամ բառասուն տարի առաջ Յովհաննէս Պատրիարքի օրով եկայ Ս. քաղաքը և այն ատեն շրաւիտակ Երկրի Աւեսեաց գրեցի, այս անգամ որ երկրորդ գալուստս է, աշխատեցայ և նոր յաւելուածներով կրկին տպագրել տուի, բայց այս երեք տարուայ ընթացքին մէջ Վարազայ վանքի միաբան երկու պատուական վարդապետներ թաղեցի այստեղ. մին Ղևոնդ Վարդապետ, որ յիշատակաց դպիր էր, բոլոր Հայաստան հետիոտն շրջելով՝ գուրկ ամէն տեսակ մխիթարութենէ, հնադարեայ կենդանի աւերակաց մէջ կը յուսար իւր սրտին սփոփանք գտնել, ամեն դէպք ու իրողութիւն, բոլոր գիւղերու բարք ու սովորութիւնք յուշատետրին մէջ արձանագրելով և անտիպ յիշատակարաններու և տարեգրութեանց հաւաքածոյք թղթով անագին դէզ մի կը ձևացնեն. երկրորդն էր Մեսրոպ Վարդապետ, որ երկար ժամանակ Վարազայ վանքի հաւատարիմ Տնտեսն էր, Շատ վախեցայ, որ այդ վարդապետներ զիս ևս կը տանին իբնեց հետ, որովհետև ես բերած էի զիրենք աստ, մանաւանդ անցեալ տարի բաւական ծանր հիւանդութիւն մի եկաւ վրաս և մահուան մօտեցուց զիս. ...Կաղօթէի, որ ապրիմ, բան զի պարտք ունէի. բայց պարտքս Կաթուղիկոս լինել չէր, չէի աղօթեր, որ երկար ապրիմ Կաթուղիկոս լինիմ, այլ ապրիմ, որպէս զի գրեմ, պարտքս գրել էր միշտ, զի շատ բան ունէի գրելիք. Մտքէս բնաւ երբէք չանցածը, մինչև իսկ բոլոր կենացս և երազիս մէջ չտեսածս եկաւ այս ծերացեալ գլխուս, ինչ կարող եմ ընել, դարձեալ կը կրկնեմ Փառք քեզ Աստուած:

«Այժմ տխուր է անձն իմ, Ս. Սիօնի լեռնէն պիտի բաժանուիմ. Այս Ս. Սեղանի վրայ վերջին պատարագը կը մատուցանեմ ու մի քանի օրէն կը մեկնինք ի Ս. Էջմիածին, որոյ սեղանի վրայ զիս

օծելու համար տասներկու եպիսկոպոսներ իրենց բուժերով պիտի ճնշեն գլուխս, բայց այս գլուխս շատ ճնշուելու գլուխ չէ, այլ ծեբացած գլուխ է։ ...Պէտք է մեկնիմք Սիօնի ստորոտէն, պէտք է բարձրանամք Մասեաց գագաթը։ ...Իմ մէջ երկու սէր իրարմէ բուռն իրարու հետ կը կռուին, Խաչի սէրը Հայրենիքի սիրուն հետ։ Եկեղեցին կը կոչէ՝ հնազանդիւր վերջնոյն։ ...է՛հ չ'երկարցնեմ, դառնամ իմ պարտաւորութեանս։ Ամեն. Ս. Պատրիարքէն սկսեալ, սրբազան եպիսկոպոսաց, վարդապետ եղբարց, սարկաւազաց և առ հասարակ ամենէն ալ շնորհակալ եմ. ամենքն ալ իբրև Հայրիկ պատուեցին զիս։ ...Խօսքս վերջացնեմ. զիս մի մոռնար, Ս. Յակոբայ միաբաններ. ես ալ զձեզ երբէք չպիտի մոռնամ։ Այսուհետև խնամութիւն պիտի ընենք Ս. Պատրիարքին հետ. երբեմն նա մէկ երկու վարդապետներ կը զրկէ ի Ս. Էջմիածին, և երբեմն ալ ես կը զրկեմ ի Ս. Երուսաղէմ և այսպէս մեր մէջ միշտ անխզելի կը մնայ սիրոյ կապը»։

Մայրավանքի Աւագ Թարգման Եղիշէ Եպիս. Զիլինկիրեանը, Տնօրէն Ժողովի որոշումով՝ կառավարութեան, հիւպատոսներուն, յունաց և լատինաց պատրիարքներուն, Փրանչիսկեան միաբանութեան, դպտաց, ասորոց և հաբէշաց տեսուչներուն, ևրդական բոլոր կրօնական հաստատութեանց և այլն, պաշտօնապէս կը յայտնէ, որ Օգոստոս 3-ին Հայոց Կաթողիկոսը Երուսաղէմէն դէպի Էջմիածին պիտի մեկնի։

Օգոստոս 3-ին, Ժամի 1-ին, վանքի դանգակները կը դօղանջէին. ամէն ազգի խումներամ բազմութիւն և պետական պատուոյ պահակախումբը կը սպասէին։ Երբ Խրիմեանը կառքին մէջ կը նստէր, Երուսաղէմի Հայութիւնը, ութ տարեկան աղջկան մը ձեռքով, ծաղկեփունջ մը և հետեեալ Ձօնը կը նուիրէր Հայոց Հայրիկին։

«Աւարաճեան աղաւնին, Սիօնի լեռնէն, Զիթեմոյ շիւղի տեղ ծաղկեայ փուջիկով մաղթէ Հայրիկին բաւի ճամապարհ. ի դիմաց՝ Սաղիմայ Հայ օրիորդաց՝ Սաթենիկ Թորոսեան»։

Հայրապետական այս հանգիստաւոր երթը շարունակուեցաւ մինչև երկաթուղիի կայարանը, ուր հաւաքուած էր խումներամ ժողովուրդը։ Երբ գնացքը սլացաւ, որոտալից ծափեր և կեցցէնիք

Թնդացուցին օդը: Գնացրը հասաւ Եաֆֆա. քաղաքը տօնական տեսք առաւ. տաճիկ կառավարիչը, ռուսական, աստորիական և զերմանական հիւպատոսները ներկայացան Հայրիկին: Օգոստոսի 5-ին հայրապետական շքախումբը Աստորիական Լոյզ Ընկերութեան „Electra“ շոգենաւով ճամբայ կ'իյնայ դէպի Ադիքսանդրիա, ուր նաւահանգստին մէջ Հայրիկին կը դիմաւորեն Եգիպտոսի Խրտիւին ներկայացուցիչը և Եգիպտահայութեան պատգամաւորները: Խուռնեւորման ժողովուրդի կեցցէներու մէջէն կը յառաջանար Հայրիկի կառքը, որուն կը հետեւէին խտրական պատուոյ պահակի հեծելազունը և ապա 60 կառքեր: Հայրիկը հանդիսաւոր թափօրով կ'առաջնորդուի Ադիքսանդրիոյ Հայոց եկեղեցին և ապա Առաջնորդարան, ուր պաշտօնական այցելութիւններ տեղի կ'ունենան:

Յաջորդ օր (Օգոստ. 8 ին) կը պատարագէ Արիստակէս Եպիս. Սեղրաքեանը, իսկ Հայրիկն ալ պարզ ու անպաճոյճ լեզուով կը քարոզէ աւելցնելով.

«...Մեր մայրերը պիտի կրթուին որպէս զի կրթուած գաւալներ պատրաստեն... Ես կ'աղօթեմ Սիմէոն ծերունու պէս արժանանամ տեսնել ազգիս փրկութիւն և ապա մեռնիլ...»:

Օգոստոսի 9-ին Հայրիկը պաշտօնական շքախումբով կ'այցելէ Եգիպտոսի Խրտիւին՝ որը շատ զոհ մնացեր էր: Նոյն երեկոյեան Առաջնորդարանի բակին մէջ ի պատիւ Հայրիկին ընթրիք կը տրուի և հրաժարութիւն կը կատարուի: Եգիպտոսի Հայութեան ցոյց տուած ջերմ և փառաւոր ընդունելութեան տպաւորութիւններով, Խրիմեանը Օգոստոսի 10 ին, Աստորիական „Talia“ շոգենաւով ճամբայ կ'իյնայ դէպի Թրիէստ, ուր դիմաւորութեան եկած էին Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան Վանահայրը, տեղւոյն գաղութի հայերու ներկայացուցիչներ՝ (Զատիկ Փոփովիչի նախագահութեամբ), Մանչեստրի Հայոց հոգեւոր հովիւ Սուրբաս Վրդ. Պարոնեան, վաճառական Մանուկեան և այլք: Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան կողմէ երկու վարդապետներ Թրիէստ եկած էին Հայրիկին բարի երթ մաղթելու: Օգոստոս 20-ին Հայրիկը իւր շքախումբով կը ժամանէր Վիեննա, ուր կը սպասէին Եւրոպայի Հայ գաղութներու ներկայացուցիչները—Լոնտօնէն՝ «Անգլո-Արմենական ընկերութեան» կողմէ՝ Պ. Փօլ (Պօղոս), Մանչեսթրէն՝ Սու-

քիաս Վրդ. Պարոնեան և Տէր Գրիգորեան, Փարիզէն՝ Փէհլուանեան և Նշան Շնորհքեան, Մարսէյէն՝ Սահակ Վրդ. Այվատեան և ԲԺ. Գալուստ Ասլանեան, Հունգարիոյ Արմենօպոլ քաղաքէն՝ երկու Հայկաթովիկ վարդապետներ, Ռումանիոյ Ֆօքշան քաղաքէն՝ Մանուէլ Միրախորեան և Սիմէոն Սիմէոնեան, Սուշավայէն՝ ազգապետներ, Ռուսնուքէն՝ Յակովբ Սարիփեան և Ն. Գ. Քէօղանեան, Հայացիկի Հայ ուսանողներու կողմէ՝ Կարապետ Տէր Մկրտչեան և Գարեգին Յովսէփեան (երկուքն ալ յետոյ հպիսկոպոս և գիտական ու գրական ղէմքեր), Վառնայէն՝ Օհան Քահանայ Մանդակունի, Զմիւռնիայէն՝ Պ. Մ., Բուքովինայէն՝ Տիգրան Գրունգուլ, Միւնխիւնի Հայ ուսանողներու կողմէ՝ ուսանող Հմայեակ Յակոբեան, և այլն և այլն. Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան կողմէ Հայր Արսէն Այտընեանը, երկու վարդապետներու հետ, կ'այցելէ Հայրիկին. Վիեննայի հայազգի պարսկական դեսպան Նարիման Խան Նարիմանեան և ուսական դեսպանի խորհրդականը բարի գալուստ կը մաղթեն Կաթուղիկոսին. Հայրիկը կ'այցելէ Մխիթարեանց վանքը, ուր սիրալիբ ընդունելութիւն կը գտնէ, կը ղիտէ թանգարան, տպարան, մատենադարան և այլն, յիշատակաց մատենանի մէջ կ'արձանագրէ քանի մը տողեր և ապա իւր լուսանկարը կը նուիրէ Մխիթարեան Միաբանութեան այս մակագրութեամբ—«Յիշատակ առ միաբանական ուխտն Մխիթարեան ի Վիեննա. ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ. Թէ կենդանագիր մանկանացուս երթայ ի գերեզման, սոսկ ստուերն իմ մնացէ առ ձեզ յիւստակ»։

Հայրիկը պաշտօնապէս այցելեց Աւստրօ-Հունգարիոյ արտաքին գործոց նախարար Կալնոկիին և ընդունեց փոխադարձը. Վիեննայի մէջ հաւաքուած եւրոպահայ գաղութներու պատգամաւորութիւններն ի պատիւ Հայրիկին տուին ճաշկերոյթ մը, որուն ճաշացուցակը հետեւեալն էր.

«Տիգրանակերտի գինի, Տառնիս Վանայ, Գինի երուսաղէմի, Խորոված ոչխար երևանայ, Գետնախնձոր Գանձակայ, Ոլոռն Մշոյ, Աղցան Կարնոյ, Փիլաւ Ուրմիոյ, Գինի Էջմիածնի, Մածուն Շիրակայ»։

Հայրիկը Վիեննայէն ճամբայ կ'ելնէ ղէպի Օդեսա, ուր ժողովրդական ցոյցերն ու պաշտօնական ընդունելութիւնները իրար

կը խառնուին: Ռուսաստանի քաղաքներէն խումբ խումբ Հայ պատգամաւորներ եկած էին Օդեսա Հայրիկին բարի գալուստ մաղթելու:

Ահա և Բաթում, ուր Հայրիկը կ'ընդունուի հսկայական ցոյցերով: Կովկասի քաղաքներէն և գաւառներէն բազմաթիւ պատգամաւորներ ընդառաջելու եկած էին: Ի յիշատակ այդ պատմական օրուան (28 Օգոստ. 1893), Բաթումի Հայութիւնը իւր նորակառոյց դպրոցին «Խրիմեան» կոչումը տուաւ:

Թիֆլիսաբնակ Վասպուրականցի մշակներու և բեռնակիրներու (համալ) պատգամաւորը՝ յայտնի բանասէր և հայկաբան Ստեփան Մալխասեանը Բաթումի մէջ, ներկայանալով Հայրիկին կը ճառախօսէ.

«...Որչափ աւելի մեծ պիտի լինի սրտի բերկրանքը Վասպուրականի Հայերի, որոնք պարծանքով տեսնում են այսօր իւրեանց Վեհ Հայրենակցին, իւրեանց սիրած և պաշտած Հայրիկին, որ գալիս է իւր Արծուի թևերը Մասեաց Բարձունքից սփռելու ընդհանուր հայութեան վերայ և նորան հովանաւորելու: Դուք, Հայրիկ, Վասպուրականի ծնունդ էք, բուն Հայաստանի գաւակ, նորա օդով ու ջրով սնած, նորա արեով մեծացած, այնտեղ էք ճանաչել Հայրենիք և ժողովուրդ, այնտեղ էք շինել ձեր առաջին բոյնն ու ձագեր մեծացրել, այնտեղից առաջին անգամ հնչեց Հայոց ականջներին Վասպուրականի Վեհ Արծուիդ գգուող ու սթափեցնող ձայնը. ...Վասպուրականի այն հայերը, որոնք պանդխտել են Թիֆլիսում, սուրբ են պահում ձեր կտակն. Հայրիկ, և անեղծանելի գրոշմել են ձեր անունն ու գործերն իրանց սրտերում... Նոքա իմ միջոցով իրանց սրտեռանդն շնորհաւորութիւնն յղում են ձեզ: Ողջունում են Հայրիկիդ Վանից և Այգեստանից, Վարազայ Մենաստանից և Մշու Սուլթան Ս. Կարապետից, ողջունում են Վասպուրականի ու Ցարօնի հողից ու ջրից, աւերակներից ու շիրիմներից...»:

Բաթումէն մինչև Թիֆլիս, երկաթուղիի կայարանները խոնրուած էին ժողովուրդով և պատգամաւորներով:

Արտաքոյ կարգի հանդէսներով և ժողովրդական աննախընթաց ցոյցերով Հայրիկը ժամանեց Կովկասի Մայրաքաղաքը՝ Թիֆլիս: Կայարանէն մինչև Վանքի (Մայր) եկեղեցին հարիւր հազարաւոր ժողովուրդ խոնրուած էր տեսնելու համար Հայոց Հայրիկի վե-

հաժառ դէմքն ու պարթն հասակը. Կովկասի փոխարքայի կարմրազգեստ կազակներու պատուոյ պահակախումբը կ'ուղեկցէր Հայոց Կաթուղիկոսի շքերթին, որուն կը հետևէին հարիւրաւոր կառքեր.

Ամբոխն իրար հրմշտկելով, առաջ կ'երթայ. ոստիկանութիւնը չի կրնար կարգը պահել. կեցցէներ և ծափեր կը դղրդացնեն փողոցները ստեղծելով ահազդեցիկ պատկեր մը. Մարդկային հեղեղը մեծ աղմուկով կը յառաջանար դէպի վանքի եկեղեցին:

Շիրվանզադէն կը պատմէ որ («Հայրենիք» ամսագիր, Բ. Տարի. 1924, Թիւ՝ 10, էջ՝ 33)—«...Խրիմեանի առաջին անգամ Կաթողիկոս ընտրուելուց յետոյ, Թիֆլիս մտնելու օրն էր. Երկաթուղու կայարանը լիքն էր բազմութեամբ: Ներկայ էին բազմաթիւ պատգամաւորութիւններ, ռուս կառավարութեան ներկայացուցիչներ՝ մի խումբ ժեներալներ և պաշտօնեաներ, վրացի իշխաններ և Թիֆլիսի քաղաքային ինքնավարութիւնը իր ամբողջ կազմով. Խրիմեանը, ինքը լինելով բարձրահասակ, պարթն մի տեսակ արհամարհանքով էր վերաբերուում դէպի փոքրահասակ մարդիկ*), Ընդունելութեան առաջին խօսքն արտասանեց Պօղոս Իզմայլեանը, մի փոքրահասակ մարդ. ձառը, որ թարգմանեց ռուսերէնից հայերէն Խորէն եպիսկ. Ստեփանէն, խոր տպաւորութիւն գործեց Խրիմեանի վրայ. Բայց նրա բնութիւնն աւելի զօրեղ գտնուեց քան տպաւորութիւնը. Նա քաղաքագլխին ոտքից մինչև գլուխ նայեց և հարցրեց— „Դո՛ւ ես գրել այդ ճառը“.— „Այո, Ձերդ Սրբութիւն“ պատասխանեց Իզմայլեանը հայերէն. — „Դուն այդպէս պզտիկ, ճառդ այդչափ ազուոր, շնորհակալ եմ“—ասաց Խրիմեանը. Քաղաքագլխուհը շփոթուեց, մենք հայերս նոյնպէս, որովհետեւ օտարները պահանջ ունէին, որ Հայրիկի իւրաքանչիւր բառը թարգմանուի ռուսերէն:

«...Խրիմեանը հանճարեղ հռետոր էր. Հանճարեղ ոչ իր պերճախօսութեամբ այլ մտքերի սրութեամբ և համեմատութիւնների սրամտութեամբ: Մինչև նրա Կովկաս հասնելը ընդառաջ էին գնացել մի քանի «քաղաքագէտներ» նախազգուշացնելու համար, որ նա

*) Ականջը խօսի փոքրահասակ Ռուրէն Խան-Աղատին, որ Երուսաղէմ երթալով փորձած էր Եւրոպա փախցնել բարձրահասակ և պարթն Խրիմեանը:

չը լինի թէ ոուս կառավարութիւնը ոնէ կերպ քննադատէ։— Ազէկ, —պատասխանել էր Հայրիկը, — ես ամենուրեք կը փառաբանեմ անոր քաղաքականութիւնը”.

«...Աննաման էր Խրիմեան Հայրիկի արտաքինը։ Եթէ Ազամեանի միայն գլուխն էր գեղեցիկ. Խրիմեանը ոտքից մինչև գլուխ մարմնացած գեղեցիկութիւն էր և տառական գեղեցիկութիւն. Ոչ մի լուսանկարով չի կարելի պատկերացնել Խրիմեանի դէմքը, մանաւանդ խոշոր, կապտագոյն աչքերի արտայայտութիւնը, ծաւալի է, որ չգտնուեց այնչափ տաղանդաւոր նկարիչ, որ կարողանար տալ այդ աննաման պատկերը։ Երբ գնացքը կանգ առաւ կայարանում և Խրիմեանը դուրս եկաւ պատճօրմի վրայ, բոլոր ներկայ եղողները միաժամանակ շշնջացին— „Ի՛նչ վեհ կերպարանք“. Նա ամբողջ գլխով բարձր էր իր շրջապատողներից. Արծուաբիթ էր նա, հպարտ գծաւորուած դէմքով. Չկար նրա այտերի վրայ եպիսկոպոսներին յատուկ կարմրութիւնը։ Միապաղաղ էր նրա դէմքի գոյնը և ճերմակ»:

Վանքի եկեղեցոյ մէջ Հայրիկը շնորհակալութիւն կը յայտնէ իրեն ցոյց տրուած ընդունելութեան համար և կատակով կ'աւելցնէ.

— Ես Տփլիսում բան մ'ալ սովորեցայ, որ Տփլիսի Հայ ժողովուրդը կեցցէներով ալ մարդ կը սպանէ:

Թիֆլիսի մէջ Հայրիկին կը ներկայանան հարիւրաւոր պատգամաւորութիւններ— թէ Հայ և թէ օտարազգի— և ուղերձներով ու ճառերով բարի գալուստ կը մաղթեն։ Կովկասի Հայութեան բոլոր զասակարգները անխտիր՝ պատգամաւորներ, ուղերձներ և նուէրներ զրկած էին Հայրիկին. Շատ յուզիչ և սրտառուչ տեսարան եղած է այն, որ Թիֆլիսաբնակ Վանեցի ու Մշեցի չարբաշ և աղքատ մշակները կը ներկայանան Հայրիկին։ Մշակները գլխաբաց կը մօտենան աչք կը համբուրեն, կը յուզուին ու կուլան։ Հայրիկն ալ կուլայ և ապա քաջալերանքի և մխիթարութեան խօսքեր ուղղելով անոնց՝ կը ճամբէ։ Տարօնցիներն ու Սասունցիները առանձին ուղերձ մը կուտան Հայրիկին։ Յետոյ կուգան Հայ աշուղները:

Սեպտեմբերի 3-ին (1893) Հայրիկը պաշտօնապէս կ'այցելէ Կովկասի Փոխարքային և հանդիսաւորապէս կը ստանայ կայսերական հրովարտակը, շքանշաններն ու աղամանդիայ խաչը։ Հայրիկը պաշտօնաճ խօսքերով շնորհակալութիւնը կը յայտնէ և կը վերադառնայ

Առաջնորդարան, ընդունելով Փոխարքայի փոխադարձ այցելութիւնը: Ամբողջ Թիֆլիս բաղարը տեսակ մը տօնական տեսք ստացած էր, իսկ հայերը ողբորութեան և ուրախութեան զգացումներով տողորուած կը խոնուէին Առաջնորդարանի բակը և ժողովրդական ցայցեր կը սարքէին ի պատիւ Հայոց Հայրիկին:

Թիֆլիսի Մայր Եկեղեցոյ մէջ Հայրիկը կը բարոզէր աւելցնելով.
«...Գրտենք ամենքս ալ, որ աշխարհիս վերայ հրաբխային լեռներ կան. այդ հրաբխային լեռներ երբեմն երբեմն լաւ դուրս ժայթքելով կը յիշեցնեն մարդկանց իրենց գոյութիւն. Այսպէս Խաւիւայի Վեզով հրաբխային լեռը. բայց կան այնպիսի հրաբուխներ էլ, որոնք հանգած են. այդպէս մեր Մասիսն ալ ատենօք կը գործէր, այժմ անոր բերան գոցուած է. ես էլ ատենօք մի հրաբխային բլրակ էի հիմայ բերանս փակուած է, թէն հրաբուղխը չի հանգեր. զլխովս շատ բաներ անցեր են. փորձուեր եմ, խոհեմ դարձեր եմ, բնութիւնն այդ կ'ընէ. ժամանակը, զանազան հանգամանքներ: ...Սիրելի ժողովուրդ, անցան այն օրէն, երբ ես ձեզ տեսայ, 33 տարի (1860-ին), այն ատեն ես ձեզ ներկայացայ Խորիմեան Հայրիկ, իսկ այժմ իբրեւ Ամենայն Հայոց Կաթուղիկոս. սակայն Հայրիկ չի փոխուեր. նա միշտ նոյն մնացեր է և կը մնայ. այսօր Կաթուղիկոս եմ վաղը դարձեալ Հայրիկ. ...Իմ խորին շնորհակալութիւնն էլ կը յայտնեմ ձեզ, որ զուր այնքան սիրով ընդունեցիք ինձ, բայց կը խնդրեմ, որ մէյ մ'ալ չ'ընէք, շատ չափազանցութիւններ եղան»:

Հայրիկը ամբողջ շարաթ մը մնաց Թիֆլիսը և օրն ի բուն Կովկասէն և Ռուսաստանէն եկած պատգամաւորութիւններն ընդունեց, այցելութիւններ տուաւ և Սեպտեմբերի 6-ին իւր շքախմբով, սալօն վաղօժով, ճամբայ ընկաւ դէպի Երևան:

Գնացքը կը հետանաք կայարանէն խուռներամ ժողովուրդի ծափերու և կեցցէներու մէջէն:

Ազատաժա կայարանի մէջ, թէ Գանձակ բաղարի և թէ շրջակայքի Հայ և թուրք ժողովուրդը իրենց պատգամաւորութիւններով Հայրիկի գալոն կը սպասէին: Հանգստանալէ և ճաշելէ յետոյ Հայրիկը վեց ձիանի կառքի մէջ հասած, իր շքախումբն ալ 7 կառքերով և մօտ 600 Հայ և թուրք ձիաւորներով, կը մտնեն Ղա-

զախ քաղաքը և ապա Ուզուն-Թալա, Քարվանսարա և Թարսաշայ գիւղերէն անցնելով կ'իջնեն Դիլիջան, ամենուրեք հանդիպելով ժողովրդական ցոյցերու. Հայ և թուրք գիւղացիները աղ ու հացով և թափօրներով կ'ընդառաջէին Հայրիկին և ծափերով ու կեցցէններով կ'ողջունէին զայն. խնդրելով, պահանջելով, որ քանի մը խօսք րսէ և ապա երթայ.

Հայոց Հայրիկը ամեն տեղ ալ սիրով կը կատարէր գեղջուկ ժողովուրդի ցանկութիւնը՝ խօսելով ու քարոզելով.

Դիլիջանէն ճամբայ թյնալով Հայրիկը կ'իջնէ Սեանայ ծովակի ափը և հաւակը նստելով կ'այցելէ այդ հնադարեան ու պատմական մենաստանը. Նոր-Ռայազէտի ամբողջ Հայութիւնը կարծես թէ փոխադրուած էր Ելենովկա ռուսական գիւղը, որուն մուտքին առջև կը բարձրանար հսկայական յաղթական կամարը այս վերտառութեամբ—«ՅՈՒՐԱՅ, ՀԱՅՐԻԿ, ԻՎԵՆՆ ՍԻՆԻՔ»: Ժողովուրդի խնդրանքով Հայրիկը գիշերեց այնտեղ. երեկոյեան լուսավառութիւն և ժողովրդական խրախճանքների կատարուեցան և ամբողջ գիշեր գիւղական դժօլ-գուռնայի ձայնն ու պարերգերը հնչեցին մինչև լուսաբացը (9 Սեպտ.), երբ հայրապետական այդ հսկայ շքախումբը կ'ուղևորուէր դէպի Երևան:

Ռազմաթիւ կառքերու և հարիւրաւոր ձիաւորներու ուղեկցութեամբ շքախումբը կը հասնէր Ախտա գիւղը, ուր գեղջուկ ժողովուրդը եկեղեցական թափօրով և աղ ու հացով կ'ընդառաջէր Հայրիկին. Սուխոյ-Ֆանտանի ռուս գիւղացիներն ալ մեղր ու հացով դիմաւորեցին Հայոց Կաթուղիկոսին.

Սեպտեմբերի 10-ին, ցերեկուայ ժամի 12-ին Հայրիկը պիտի ժամանէր Երևան. Էջմիածնէն մինչև Էյլար գիւղը դիմաւորութեան եկած էին կաթուղիկոսական Տեղապահ Երեմիա, Գրիգորիս Աղուանեան, Արիստակէս Դաւթեան եպիսկոպոսներ և Վահան ու Ներսէս վարդապետները, այլև տասնեակ հազարաւոր ժողովուրդ և գիւղական պատգամաւորներ:

Այս հանդիսաւոր թափօրի սուջնէն կ'երթար Հայրիկի կառքը, ապա միւս կառքեր, հարիւրաւոր ձիաւորներ և հազարաւոր ժողովուրդ. Անվերջ ծափերն ու կեցցէները օդ կը թնդացնէին, իսկ փոշիի թանձր ամպերը կը սաւառնէին թափօրին հետ:

Քանարեռ գիւղի ժողովուրդը, զպրօցի դռան առջև հաւաքուած, եկեղեցական թափօրով և աշակերտներու երգերով ընդառաջեց Հայրիկին:

Եւ ահա Երեանը, Արարատեան Աշխարհի սիրտը:

«Ժամի 12-ին մտանք Երեան. կառքերի ծայրը չէր երևում. ձիաւորների թիւը մի քանի հարիւրի էր հասնում: Քանարեռից մեծ բազմութիւն ոտով առաջ էր վազում կարճ ճանապարհով, որ շուտ հասնի քաղաք և մասնակցի այն փառահեղ և իւր տեսակում ամենագեղանց ընդունելութեանը, որ պատրաստել էր հասարակութիւնը: ...Քանարեռի զառիվայրից իջնելով փառահեղ գնացքը մտաւ Երեանի այգեստանը, բայց նշան տրուեց կանգնեցնել կառքերը: Երեանի քաղաքագլուխ պ. Գեղամեանը քաղաքի իրաւասուններով ընդառաջ էին եկել Վեհափառին, ազու հացով ողջունելու նորա շնորհաբեր մուտքը իրենանց քաղաքը: Կառքերը շարժուեցին, արդէն քաղաքումն էին, ուր պատրաստուած էր ամենասրտալից և ամենաողորմուած ժողովրդական ընդունելութիւն: Ամբողջ երկար փողոցի վրայ (այժմ Արովեան փողոց. Հ.Ա.) մինչև Առաջնորդարանի դուռը դալար խոտ էր ցանած: ...Թուրքերը զարդարել էին իրենց պարտիզների պատերը և դռները խաղողի ողկոյզների և ծաղիկների փնջերով: Ուր նայում էիր երևում էր Վեհափառի մեծագիր պատկերը ծաղկեայ փնջերի մէջ: ...Ընդունելութեան ռեգիստրութիւնը զգացմունքների արտայայտութիւնը նոյն էր, ինչ որ ամեն տեղ, բայց Երեանցիք ազգուելով իրենց ընութեան ձիրքերով առատապէս օժտուած քաղաքի հրաշալիքներով, հրաշալիքներ էին պատրաստել:

«...Վեհափառին խնդրեցին կառքից իջնել և ոտով գնալ մինչև տաճար (Ս. Սարգիս եկեղեցին): Բազմութիւ գինուորներ էին շարուած ճանապարհին կարգը պահպանելու՝ բայց ի գուր. միթէ հնար կար բազմագլխեան հասարակութեան բան հասկացնել. Տփխիսի ճնշումներից աւելի սաստիկը այստեղ էր. բայց փորձուած էինք. մեծ շրջան կազմեցինք ձեռք ձեռքի տուած և այդպիսով կարելի եղաւ Վեհափառին աւելի հանգիստ առաջնորդել ղէպի տաճար: Երեկոյեան տեղի ռնկեցաւ ամենափայլուն հրավառութիւն. լուսուորուած էր յաղթական կամարը, առաջնորդարանի ճանապարհը,

բակը, պատշգամբ, բայց իսկական տեսնելու արժանի հրախաղութիւնը պատրաստուել էր Հրազդան զետի ձախ տփի Դալմի կոչուած այգիներում և նրանցից վերև եղող լեռների և բլուրների վրայ*)։

Երևանի նահանգապետ ֆրեզէն, Հայ, ռուս և թուրք պաշտօնական ու ժողովրդական բազմաթիւ պատգամաւորութիւններ ներկայացան Հայրիկին և բարի գալուստ մաղթեցին։ Երեկոյեան ամբողջ Երևան քաղաքը խրախճանքի մէջ էր։ Հրապարութիւնն այնքան շատ էր և զեղեցիկ, որ քաղաքը կը ծփար լոյսերու մէջ։ Կիրակի առաւօտ, պատարագի ժամանակ, Հայրիկը խօսեցաւ։

«Միրելի ժողովուրդ, միտք չունիմ բարոզ խօսելու միայն թէ շնորհակալութիւնս պիտի յայտնեմ Երևանի ժողովրդեան, որ այնքան մեծ պատրաստութիւններ էր տեսներ իմ ընդունելութեան համար։ Այն ժամէն երբ Երևան ողջունեցի, երբ Հայոց Մասիս ողջունեցի, շարունակ կեցեցէներ լսելով սկսեցի մտածել, թէ Աստուած ինչքան պարտականութիւն դրեւ է վրաս։ ...Ես կը մտածեմ ոչ միայն Ռուսիոյ Հայոց համար, այլև Թուրքիոյ, Մեծ Հայաստանի հայերու վիճակը ինձ շատ կը գրազեցնէ»։

Այս խօսակցութեան ժամանակ Հայրիկը ըսած է։

— Երևանցիք, շատ պատուեցիք, աղէկ սիրեցիք Հայրիկը, բայց աղէկ մ'ալ ճմլեցիք։

Ընդհանուր ծիծաղ կը բարձրանայ ժողովուրդին մէջ։

Պատարագէն յետոյ Երևանի Հայութիւնը ի պատիւ Հայրիկին պաշտօնական ճաշ տուաւ։ Հայրիկը իւր բաժակ կ'առաջարկէ Հայ ժողովուրդի կենացը։

«...Ժողովուրդն միշտ անմահ է... Ժողովուրդն անմահութիւն է, միշտ կը մնայ։ Գեցցէ ժողովուրդ։ ...Ամէն բան ժողովուրդի աշխատանքն է. այս հացը օրհնեալ տանտիկին թոնրի մէջ եփած է և բերուած սեղանը։ Դիլիջանի սարին զլուխ պսոտաւ մը տեսայ, որ այդ ու հաց ներկայացուց մեզ, Հայրիկ, ասաց, օրհնիր մեր թոնրի

*) Միսրովը Վարդապետ (այժմ Արքեպ.) Տէր Մովսիսեանց — «ՈՒՂԵՆՈՐՈՒ-ԹԻՒՆ Տ. Տ. ՄԿՐՏԻՉ ՎԵՂ. ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՅԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ. ԵՐԱՍԱՊԷՄԲ — ԷՋՄԻԱՍԻՄ» (էջ՝ 326—328), որմէ ամփոփեւ եմ Հայրիկի այս մեծ ուղեւորութեան համառօտ նկարագրութիւնը։

կրակ, որ չմարի, օրհնիր մեր հաց, որ չպակսի: Ըսի. — Մայրիկ, կ'օրհնեմ զքո հաց ու թօնրի կրակ, որ չմարի, կ'օրհնեմ և գտանալիկն, որ վառ պահէ կրակը. ըսաւ. — Կե՛ր ու օրհնիր մեզ, մի մոռնար այս հաց, Հայաստանի լաւաշ է: Հայրիկ կրնայ մոռնալ՝ ոչ, բնաւ: Վերջապէս բոլոր բարիքներ որ մենք կը վայելենք մշակ ժողովրդի քրտանց վաստակն է, ես ալ մշակ ժողովրդի Հայրն եմ, ուստի խմենք այս բաժակը մշակ ժողովրդի կենացը, կեցցէ մշակ ժողովուրդն»:

Հայրապետական շքախումբը նոյն հանդիսաւոր երթով կ'ուղղուէր դէպի Էջմիածին:

Վաղարշապատի և շրջակայ գիւղերու ժողովուրդը լեցուած էր Էջմիածին: Ժողովրդական հսկայ թափօր մը, աղ ու հացով, դճով-գուռնայով և հարիւրաւոր ձիաւորներով Զուարթնոցի վանքի բլրակներուն վրայ կ'ընդառաջէ Հայրիկին:

«Հէնց որ երեաց Վեհափառի կառքը — կը շարունակէ Մեսրոպ Աբեղան — ձի խաղացնելով, նիզակներ պտտեցնելով, կեցցէներով օդը թնդացնելով առաջ անցան: Այդքան բազմաթիւ ձիերից և կառքերից առաջացած փոշին անհետացրեց ամեն լան: Ահագին աղմուկի միջից հագիւ էր լսուած Հոփսիմէ և Շողակաթ վանքերի զանգակների ձայնը: Զիաւորները երբեմն առաջ էին անցնում, երբեմն կանգ առնում, կեցցէներ կանչում, մինչև հասանք գիւղի ծայրը: Վեհափառի կառքը կանգ առաւ, այդտեղ Վաղարշապատի ժողովուրդը շինել էր տուել մի փառահեղ յաղթական կամար Անույ մօտ եղող Լօշավանքի նմանութեամբ՝ երեք զմբէթով: Կամարի շրջանակի վերայ խոշոր տառերով կարդացուում էր „Կեցցէ Հայոց ՀԱՅՐԻԿ“ բառերը, իսկ նոյն կամարի բարձրութեան վրայ կանգնած էին երկու հերարձակ, սպիտակ հագուստ հագած փոքրիկ աղջիկներ՝ ձեռքերնին ծաղկեայ փունջեր:

«...Դիմաւորելու էին եկել ոչ միայն գիւղի բոլոր մեծ և փոքրերը այլ նաև երեսնից, Աղեքսանդրապօլից, շրջակայ գիւղերից մեծ բազմութիւն: Մեծ զօւարթութեամբ կարելի նզաւ Վեհափառի կառքի համար ճանապարհ բաց անել: ...Ամբոխը ծովացել էր, նրա ալիքները մարդկային ներքին յուզմամբ ալիկոծեալ՝ դիմում էին դէպի նաւը և այստեղ իջնելով յիտ յետ մղուում: Հիանալի էր տե-

սարանը, թոպէն ոգևորիչ: Իսկ բոլորի պատճառը, Նա առաջ էր գնում հանդարտ քայլերով, յուզուած, մտախոհ պտտեցնում էր իւր արծուի հայնացքը դէպի շուրջը և դարձեալ մտքերի մէջ սուզուում: Անթիւ բերաններից կեցցէ բարեմաղթութիւնն էր լսուում, զրա առաջ անխելի էր տաճարի զանգակների զոզանչիւնը, անխելի էին նաև երգը շարականաց: Ձայն բազմաց, ձայն Աստուծոյ»:

Հայրիկը մտաւ էճմիածնի Մայր տաճար, աղօթեց և Վեհա-
րանը բարձրանալով բազմեցաւ Հայրապետական Գահին վրայ:

Գիշերը վանքի և ձեմարանի բակերուն մէջ հրավառութիւն և ժողովրդական ցոյցեր կատարուեցան, իսկ գիւղական զհօլ-զուռ-
նայի, աշուղներու սագերու, երգի և ցնծութեան ձայները մինչև լոյս շարունակուեցան:

Յաջորդ առաւօտ Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ Հայրա-
պետական մաղթանք, որմէ յետոյ Հայրիկը էջմիածնի միաբանու-
թեան մտերիմ ու սրտալի խօսքեր ուղղեց:

Սեպտ. 17-ին Հայրիկը այցելեց էջմիածնի Գէորգեան ձեմա-
րանը, որուն Հանգիսարանին մէջ տեղի ունեցաւ շրեղ հանդէս մը: Մեծանուն երաժշտագէտ Կարա-Մուրզայի խումբը ազգային եր-
գեր կ'երգէր:

Գ.-րդ Լսարանի ուսանող Մարտիրոս Դանիէլեանի երգած «Գառնկ»ը շատ խոր և յուզիչ տպաւորութիւն թողած էր Հայրիկի վրայ: Այս հանդէսի ժամանակն ալ Հայրիկը քաջալերական խօսքեր ուղղեց ուսուցիչներուն և աշակերտներուն խոստանալով յաճախ գալ և դասերուն ներկայ ըլլալ:

Է.

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՕԾՈՒՄԸ

Հայոց Հայրիկը կարգադրած էր, որ իւր Հայրապետական օ-
ծումը կատարուի Վարազայ Խաչի տօնին օրը (26 Սեպտ. 1893). Այս մասին Սինօղը հեռագրով յայտնեց ի սփիւռս աշխարհի ցրդ-
ուած Հայութեան, մամուլին, պաշտօնական հիմնարկութեանց և այլն:

Հայրապետական օծման հանդէսները տեսնելու համար տաս-
նեակ հազարով ժողովուրդ խռնուած էր էջմիածին: Ռուսաստանի

և Գովկասի հայաշատ քաղաքներէն անդադար պատգամաւորներ և ուխտաւորներ կուգային. Մինչև անգամ Պարսկաստանէն հարիւրաւոր ուխտաւորներ էջմիածին հասեր էին. Դաղտնի խորհրդական Պրիբրիլ, Երևանի նահանգապետ Փրեզէն և ուրիշ պաշտօնական անձեր ներկայ պիտի ըլլային օծման հանդէսներուն. Կարգապահութեան կը հսկէին երկու գունդ ռուս զինուորներ և բազմաթիւ ոստիկաններ:

Սեպտեմբերի 25-ի շաբաթ առաւօտեան ժամի 10-ին Հայոց Հայրիկը հանդիսաւոր թափօրով առաջնորդուեցաւ Մայր Տաճարը և Իջման Տեղի առաջ կարդաց կաթուղիկոսական երգման բնագիրը, երգուելով հաւատարիմ մնալ Ռուսաց Կայսրին, Հայրիկը և Մինօղի անդամներն ու պրօկուրօրը ստորագրեցին երգմանաթուղթը:

Սեպտեմբերի 26-ի Կիրակի առաւօտն էր, Վաքազայ Խաչի տօնին օրը. էջմիածնի տաճարի զանգերը բարձր ու զիլ կը դօղանջէին. Հայոց Հայրիկը հայրապետական թանկագին հանդերձներով հանդերձեալ Մայր Տաճարի խորանէն դուրս կուգար և իբրև պատարագիչ կը բարձրանար սեղանը, որուն աջ ու ձախ կողմերը կանգնած էին Մեսրոպ Սմբատեան, Գրիգորիս Ազուանեան, Ներսէս Խուղավերզեան, Գէորգ Սուրէնեան, Արիստակէս Դաւթեան, Յարգիս Տէր Դասպարեան, Երեմիտ Դալստեան, Սուքիաս Պարզեան, Յովհաննէս Տաթեակցի, Արիստակէս Սեդրաբեան, Կարապետ Այվազեան և Գրիգոր Դառնակերեան եպիսկոպոսները:

Կարա-Մուրգայի ճեմարանական հրգչախումբն ու երգիչ Շահլամեանը կ'երգէին պատարագի եղանակները. Տաճարին մէջ տեղ գրաւած էին միայն պետական պաշտօնեաներ, պատգամաւորութիւններ, թղթակիցներ և յատուկ հրաւիրեալներ. իսկ տասնեակ հազարաւոր ժողովուրդ կը սպասէր վանքի բակին մէջ, զոր Տաճարի արեւմտակողմի զանգակատան առջև պատրաստուած էր յատուկ բեմ մը, որուն վրայ պիտի կատարուէր Հայրիկի օծման հանդէսը: Պատարագի ընթացքին, Հայրիկը ծնկաչաք երգուեցաւ.

«Երկրորդ ժառաղ Բրիստոսի եւ Եպիսկոպոս Դուգայ վանուց,
միաբան Սրբոյ Ռիտրիւ Էջմիածնի, կաթօրն Աստուծոյ եւ բնորոշութեամբ նախօրեւ սագգիս Հայոց կոչեցեալ յ'Արարատեան Աթոռ Կաթողիկոսութեան Ամենայն Հայոց, ապարիկեալ յօգնակակոթ-
թիւն շնորհաց բարձելոյն՝ յոստանամ եւ ուխտեմ առաջի սրբոյ

սեղաննոյն ևս աստուածընկալ և Աջանացս, յանձն ասնոռչ զպաշտօնս զայս Եպիսկոպոսապետութեան Հայաստանեայցս եկեղեցւոյ ևս զքոյրապտոհն անիրմամբ ընծայել զանձն իմ յանմար կատարումն աստուածադիր օրինաց ևս կաթողիկոսական պարտոհց ևս աստընորդել ազգիս Հայոց...» և այլի:

Այս երգումէն յետոյ օծման արարողութեան մէկ մասը տաճարին մէջ կատարուեցաւ, երբ հանդիսադիր Մեսրոպ Արքեպ. ք. ք. ք. — «Աստուածային և երկնաւոր շնորհն, որ միշտ լնու գպէտս սրբոյ սպասաւորութեան տաքելական եկեղեցւոյ, կոչէ զՄԿՐՏԻԶ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՎԱՆՈՒՅ ԳԼԱԿԱՅ յեպիսկոպոսութենէ ի Կաթողիկոսութիւն Հայաստանեայց Ս. եկեղեցւոյ՝ ի Հովուապետութիւն և յԱռաջնորդութիւն ընդհանուր ազգիս Հայոց՝ ըստ վկայութեան անձին իւրոյ և ամենայն ժողովրդան»:

Ապա Հայրիկը Տաճարէն թափօրով եկաւ դուրս, կանգնեցաւ զանգակատան առջև հանդիսարան բեմին վրայ, շրջապատուելով 12 եպիսկոպոսներով: Օծումն էր: Հայոց Հայրիկը ծունկի իջաւ և ձեռամբարձ մնաց: Մեսրոպ Արքեպ. ք. ք. ք. մեռնով օծեց անոր ճակատը իսկ միւս 11 եպիսկոպոսներն ալ մօտենալով բթամատերը անոր զապաթին վրայ զըին ու երգեցին:

«Օրհնեսցի օծցի ևս արքեսցի գագաթն Տէր Մկրտիչ Կաթողիկոսին»: Օծեալի գլուխը ծածկեցին թափանցիկ քօղով և ապա Հայոց Հայրիկը ոտքի ելաւ, երբ յանկարծ որոտալից ծափերն ու երկարատե «կեցցէ Հայրիկ» աղաղակները իրար խառնուած ստեղծեցին այնպիսի սրտառուչ բոպէներ, որ Հայրիկը չը կրցաւ պահել իւր յուզմունքն ու արցունքը: Հանդէսը վերջացած էր:

Եկեղեցական թափօրով, Հայոց Հայրիկը զգեստաւորուած՝ առաջնորդուեցաւ Վեհարանը և Ծաղկեայ զահլիճին մէջ բազմեցաւ հայրապետական գահին վրայ, իբրև ՏԷՐ ՏԷՐ ՄԿՐՏԻԶ Ա. ԿԱԹՈՒԴՆԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ, ՀԱՅՈՅ:

Նոյն օրը վանքի սեղանատան մէջ տեղի ունեցաւ պաշտօնական ճաշկերոյթ. Բաժակներ առաջարկուեցան Ռուսաց Յարի, Հայրիկի և ներկայ եղողներու կենացը: Գարա-Մուրգալի լըգեցիկ խումբը կենացներու վրայ աղգային երգեր կ'երգէր: Կարապետ Եպիս. Այվազեանը բնորոշ ճառով մը կը դրուատէր Հայրիկի անունն ու

գործը, իսկ խումբը կ'երգէր Ղազարոս Աղայեանի գրած ժողովրդական երգը՝ Հայր Արծիւ Հայրիկին ձօնուած:

Թող բարձրացնեն ճոինչ աղաղակ, թուլթակ, կաշաղակ,
Միակ վայելուչ, միակ սրտառուչ, երգիչն է սոխակ:

Թող վայեն բուեր, ագռաւներ անթիւ, հազար հաւ ու ճիւ,
Ամենից մեծը, ամենից բարձրը է ագատն Արծիւ:

Թող տան ում կ'ուզեն մանհակ մատանիք, նշաններ դափնիք,
Միակ արժանին, միակ սիրելին կը մնայ Հայրիկ:

Հայրիկ, հօ, Հայրիկ, բոքաղցը անուան լինիմ ես զուրբան,
Սիրեմ այն հողը որ ծնաւ քեզ նման հրեշտակ պահապան:

Ո՛հ Տէր, պահպանիր դու մեր Հայրիկին, Քո հաւատարմին,
Անպակաս արա մեր գլխըներից նրա հովանին:

Որոտալից ծափերու և կեցցէներու մէջ կը մարէին երգի վերջին տողերը, մինչ սեղանը կը վերջանար, իսկ զուրսը մինչև լոյս ժողովրդական բէֆերը կը շարունակուէին:

Անգլիացի ուղեգիր և երկհատոր «Armenia»-ի մեծանուն հեղինակ Հ. Փ. Պ. Լիմըր ներկայ եղած է օծման հանգէսին և ծանօթացեր է Հայոց Հայրիկի հետ, որու մասին կը գրէ իւր հետեւեալ տպաւորութիւնները:

«Խրիմեան իտէալական բարձրաստիճան եկեղեցականն է. անոր դէմքը շեշտակի դուրս կը ցայտէ Հին Կտակարանէն, իր բովանդակ հուրբովը և բանաստեղծականութեամբը, իր օծման արարողութեան միջոցին այնպէս թուեցաւ ինծի, թէ Արարատի ստորոտը հնամենի ոգին տակաւին արթուն կը մնար. ...Այս մարդուն ամբողջական նկարագիրը կարծես թէ աւելի կաղապարուած է տիպարի մը վրայ, քան թէ՝ քրիստոնէական նուիրապետութեան. ...Իրեն համար կրօնը և հայրենասիրութիւն գրեթէ համարժէք բառեր են:

«...Այս նշանաւոր մարդուն հետ, քով քովի մտերմական այնպիսի յարաբերութիւն մը ունեցայ, որ անակնկալ մը եղաւ ինծի համար, ու այսպէս՝ էջմիածնի մէջ և յաջորդ ուղևորութեանս ընթացքին կրցայ մօտէն ծանօթանալ Խրիմեանի կեանքին:

«...Հանգստաւէտ օրուան մը յաջորդող առտուն, հրաւէր ստա-

ցայ այցելել ն. Սրբութիւնը, երբ մենք Արարատի վրայ էինք, անիկա վանք հասած էր, և այնպէս կ'երևար թէ չէր կրցած սենեակէն դուրս ելլել, որովհետեւ իր վրայ հիացող գեղացիները շուրջը կը խռնուէին ամէն անգամ որ դուրս ելլէր: Մինչև իսկ սլարտէզը պաշարուած էր գեղացիներէն որոնք ժամերով կը սպասէին իրենց Հայրիկին նայուածքին արժանանալու համար:

«...Անիկա աշխարհի ամենէն նրբամիտ մարդն է, որ ձեզի կը դատէ իր խելացի աչքերուն մէկ նայուածքովը: Ձեռք յիշեր տեսած ըլլալ աւելի սիրուն և գրաւիչ դէմք մը. հաճոյքի սարսուռ մ'ունեցայ, մտածելով որ անոր քովը նստած եմ և կը տեսնեմ ժպիտը, անտարակոյս իր դիմագծին սովորական եզող այդ ժպիտը, որ կը թրթռար իր վճիտ և թուխ աչքերուն շուրջը: Չայնն ալ շատ քաղցր էր, իսկ վարուելակերպը լեցուն էր մեծանձնութեամբ, որուն հտին կը զգաս թէ ոյժ կայ. ...Կաթողիկոսը ինծի մանրամասնօրէն հարցուց մեր Արարատի վերելքին բոլոր պատահարները, ու հաւատաց թէ մինչև դազաթը բարձրացած ենք: Այնուհետև խօսեցանք իր Անզլիոյ մէջ բնակած շրջանին վրայ և ուզեցի իմանալ իր կարծիքը Մը. Կլէտսթընի մասին, որուն հետ տեսակցութիւններ ունեցած էր: Պատասխանեց թէ այդ ճապուկ մտքին աստուածաբանական կարողութենէն խորունկ տպաւորութիւն կրած էր, Կլէտսթընը բոլոր ճանչցողներուն նման: Իր դէմքը կծկուեցաւ, երբ կարգը եկաւ խօսելու թրքական գաւառներուն մէջ իր ապրած կեանքին վրայ. անիկայ մասնաւոր կերպով ծանրացաւ Հայերու կրած տառապանքներուն ահաւոր իրականութեանը վրայ: Կարծես իր միտքը ինկան և ձայնը խեղդեցին իր գործօն օրերուն և անքուն անցուցած գիշերներուն բոլոր պայքարները, յոյսերը և անձկութիւնները: Ի վերջոյ անիկա արձակեց հառաչանք մը որով կարծես կը ցաւէր անոնց վրայ և ըսաւ— Հիմայ եկած եմ մոռացութեան Երկիրը» („Armenia“. հատոր Ա.):

Այն օրը, Սեպտ. 26-ին, երբ Էջմիածնի մէջ Հայոց Հայրիկը Կաթողիկոս կ'օծուէր, բովանդակ Հայութիւնը հոգեպէս կ'ուրախանար: Ամենուրեք կը կատարուէին հայրապետական մաղթանքներ և ժողովրդական մեծաշուք հանդէսներ:

Վարազայ Խաչի տօնին օրն էր այդ, Վան քաղաքէն և շրջակայ

ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿԸ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԳԱՀԻՆ ՎՐԱՅ

Խրիմեան Հայրիկը, իբրև Կաթուղիկոս Ամենայն Հայոց, 1893-ի Դեկտեմբեր 19-ին գրեց և հրատարակեց իւր հայրապետական Անդրանիկ Կոնդակը, որ հայրական սիրոյ, խանդաղատանքի և գուրգուրանքի սրտալի ձայն մըն է, Հայութեան ուղղուած մեծ ողջոյնը:

«ՈՂՋՈՅՆ... քեզ, Առաքելական եկեղեցի Հայաստանեայց», որուն ամբողջ նուիրապետութիւնը մէկ առ մէկ կը լսէ Հայրիկի ձայնն ու յորդորը: «...Ողջոյն Ձեզ, վարժապետք և ուսուցիչք, Ձեզ յանձնեալ է ազգային կրթութիւն և դաստիարակութիւն մանկանց: ...Ողջոյն Ձեզ, խմբագիրք Հայոց, որ ճգնիք անդադար յաշխատութիւնս... գրով և թղթով վարէք զժողովուրդն ի յառաջագիմութիւն և բաղաբակրթութիւն: Ձգոյ՛, զգոյ՛ ջանացէք միշտ ի շինել, զի այս է ձեր սեպուհ պարտիք: Ողջոյն Ձեզ, յօրինիչ մատենագիրք, թարգմանիչք գրոց: ...Ողջոյն Ձեզ, Բարերար Մեկենասք, որ քաջալերելով զգրասէր աշխատաւոր մշակն՝ ի լոյս հանէք զնորա վաստակն և ընծայէք ազգին: ...Ողջոյն Ձեզ, ուսանող մանկունք և օրիորդք, եղբարք և քօրք, որ ձեռն ի ձեռն տուեալ ի միասին երթայք և գայք ի կրթութեան տաճարն: ...Ողջոյն Ձեզ, Մայրաքաղաքացիք և գաւառական քաղաքացիք: ...Ողջոյն Ձեզ, բնակիչք դաշտաց և լեռանց շինական երկրագործ ժողովուրդ, որ սիրէք զհողն և մաճ, զոչխարն և տաւար, դուք աշխաբհի բարի և անխարդախ մշակն էք, գործեցէք գերկիր և պահեցէք, գիտելով թէ միայն երկիրն է Ձեր կեանք և զօրութիւն: միշտ ջանացէք անկորուստ պահել այդ հայրենատուր ժառանգութիւն»:

Հայրիկի կաթուղիկոսութեան հետ վառ յոյսեր կապած էր մանաւանդ Տաճկահայութիւնը: Բուն հասարակ ժողովուրդը համոզուած էր, որ Հայրիկը պիտի կրնար Ռուսաստանի միջոցով ազդել Թուրքիոյ վրայ և ստեղծել Տաճկահայաստանի ազատութիւնը, որուն համար արգէն Մայր երկրին մէջ կ'աշխատէին յեղափոխական կուսակցութիւնները:

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՅԿԱՆ - Տ. Տ. ՄԿԻՏԻԶ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

26 հունիս 5/18 Մայիս 1899 թվականին ընդհանուր 1898 թ. Մ. Երևանից

Սակայն Հայրիկը քանի մ'ամիս էր, որ Էջմիածին հասեր էր. երբ Տաճկահայաստանի մէջ դէպքերը գահաժիծօրէն իրար կը յաջորդէին և Հայ արիւնք կը կաթկթէր տաճիկի և քիւրդի եսթաղաններէն:

Այս անգամ—1894-ի Օգոստոսին—ձայնը հնչեց Սասունի լեռներէն.
«Սասունն նշառ ապստամբեց, աշխարհի մէջ հռանց ձայն...»:

Տարօնի Աշխարհի այս լեռնական քաջորդիները ապստամբեցան Սուլթան Համիտի արիւնոտ բռնակալութեան դէմ. Սակայն պետութիւնը հսկայական քանակութեամբ զօրքեր և քիւրդ հեծեալներ կենդրոնացնելով կըրցաւ ապստամբութիւնը խեղդել և մօտ 10,000 ժողովուրդ սուրի քաշել: Թէև եւրոպական պետութիւնները բողոքեցին, այդ եղեւն քննեցին և պահանջեցին, որ Սուլթան Համիտը Հայկական բարենորոգումները գործադրէր, բայց այս բոլորն ալ «ձայն բարբառոյ յանապատի» մնացին և Թուրքիան նորէն շարունակեց իւր հայաջինջ քաղաքականութիւնը, որուն դէմ այնքան յանդուգն կերպով կը բողոքէր Եւկաթէ Պատրիարք Իզմիրլեանը:

Սասունի մեծ կոտորածէն յետոյ, գեղջուկ բահանայ մը—Տէր Սարգիսը—էջմիածին կուգայ և Հայրիկին ներկայանալով կը պատմէ, թէ ինչպէս իւր բոլոր զաւակները կոտորուեցան:

Հայրիկը լռութեամբ լսելէ յետոյ Տէր Սարգիսի կսկծալի պատմութիւնը կը հարցնէ.

—Քանի որդի ունէիր, Տէր Սարգիս:

—Բոլոր միասին քսան, Հայրիկ ջան:

—Դուն քսան կորսնցուցիր, իսկ ես քսան հազար. եղաւ քսան հազար ու քսան: Որո՞նք շատ է, Տէր Սարգիս:

Քահանան ցնցուեցաւ, լռեց, աչքերն արցունքով լեցուեցան. Ալ չը կըրցաւ պատասխանել:

—Որո՞նք վիշտը մեծ է Տէր Սարգիս, կը հարցնէ Հայրիկը:

—Հայրիկի վիշտը... լալով կը պատասխանէ քահանան:

—Դէհ եկո՞ւր, Տէր Սարգիս, մօտ եկուր, ալդ գլխուս վրայ դիր, աղօթէ, օրհնէ, որ այս վշտին դիմանամ, հեկակալով կ'ըսէ Հայրիկը և գլուխը կը խոնարհեցնէ:

Ծերունազարդ քահանան աջը կը դնէ վշտալի Հայրապետի գլխին, կ'աղօթէ ու կուլայ:

«Նա օրհնում էր Հայոց Կաթուղիկոսին, նրա առջև խոնարհուել էր Հայոց Հայրիկը...»:

Յովհաննէս Թումանեանը*) այս խօսքերով վերջացուց իւր պատմութիւնը և ինքն ալ հեկեկալով լացաւ:

Իզմիրլեանի պատրիարքութեան օրով Հայկական Հարցը նորէն քննութեան առարկայ դարձաւ եւրոպական պետութիւններու կողմէ: Հայկական նահանգներու բարենորոգմանց ծրագրի պատրաստութիւնը յանձնուեցաւ Անգլիոյ, Ֆրանսայի և Ռուսիոյ՝ Կ. Պոլսոյ ղեկավաններուն, մինչ Պատրիարքարանն ու արտասահմանի Հայ գաղութներն ալ Հայոց Հայրիկին կը դիմէին խնդրելով, որ անձամբ երթար Պետերբուրգ և Նիկոլայ Բ. Յարին ներկայանալով, անոր պաշտպանութիւնը խնդրէր Հայկական բարենորոգմանց համար:

Հայրիկը 1895 Փետրուարին ճամբայ կ'իյնար գէպի Պետերբուրգ: Բայց Նոր Նախիջևան հասնելէ յետոյ յանկարծ պետական հրամանով կը յայտնուի իրեն, կանգ առնել: Նա ստիպուած կ'ըլլայ ամբողջ 4 ամիս սրտմաշուր անհամբերութեամբ սպասել Նոր Նախիջևանի մէջ: Անշուշտ Սուլթանի Համիտի համար հաճելի չէր, որ Հայոց Կաթուղիկոսը Յարին պաշտպանութեանը դիմէր, իսկ ռուսական ղիւանագիտութիւնն ալ չը ցանկացաւ Հայկական Հարցին պատճառով Սուլթանին «սիրտը պղտորել»: Ռուս-տաճկական ղիւանագիտական նենգ ու ներքին խաղերը կը շարունակուէին անդադար, մինչ Հայրիկը Նոր Նախիջևանի մէջ կը սպասէր, որ պետութեան հրամանով շարունակէր իւր ճամբորդութիւնը գէպի Պետերբուրգ:

*) Վաստակաւոր բանասէր Գիւս Աւագ Քանոնայ Աղանեսանը 1915-ի աշնան Ազգային Բիւրոյի ծախսով կը հրատարակէր իւր «Իրւան Հայոց Պատմութեան» պատկառելի երկասիրութեան ԺԳ.-րդ հատորը «Հարստահարութիւնները Տաճկահայաստանում» կարմատառ վերնագրով: Օր մը գացի Աղանեսան Տպարանը (Թիֆլիս) Տիգրան Նազարեանի «Աղբիւր» և «Ճարագ» ամսաթերթերը սրբագրելու համար: Աղանեսան քահանան ալ անկիւն մը կ'ծկուած Խրիմեանի անտիպ նաժակները կը դասաւորէր, երբ սլքախ զուարթ ներս մտաւ Յովհաննէս Թումանեանը: Երկուքն ալ Խրիմեանի մասին երկար խօսեցան: Թումանեանը պատմեց Հայոց Հայրիկի և Սասունցի Տէր Սարգիս քահանայի վերադրեալ պատմութիւնը, որ ես անմիջապէս գրի առի: Յետոյ ես առիթ ունեցայ Թումանեանէն զրի առնելու քանի մը բնորոշ և զուարճալի մանրավէպներ՝ Հայրիկի կեանքէն:

Մեծ պետութեան ղեսպանները 1895-ի Մայիսի 14-ին հրատարակեցին Հայկական բարենորոգմանց ծրագիրը: Պատմական Մայիսեան ծրագիրն էր այդ, որուն ընդհանուր տպաւորութիւնը գոհացուցիչ չէր*): Սուլթան Համիտն ալ մատի արանքով կը նայէր այդ ծրագրին վրայ:

Ռուսական նենգամիտ դիւանագիտութիւնը, Մայիսեան ծրագրի հրատարակութենէն յետոյ միայն արտօնեց, որ Հայոց Հայրիկը նոր նախիջևանէն ճամբայ ելնէ դէպի Պետերբուրգ, Նիկոլայ Բ. Յարին ներկայանալու համար:

Հայրիկը ճամբայ կ'ելլէր իւր շքախումբով, որուն կը մասնակցէին՝ Կարապետ Եպիս. Այվազեան, Բարդուղիմէոս Ճուղուրեան, Յուսիկ Մովսիսեան, Նահապետ Նահապետեան, Յուսիկ Զօհրաբեան**) (Հայրիկի քարտուղար և դիւանապետ) և Մխիթար Տէր Ռկրտիչեան Վարդապետները, Վահան Սարգաւազ Սահակեան (յետոյ Կորին Վարդապետ) և Խորէն Խրիմեանը:

Մայիսի 25-ին, ցերեկուայ ժամի 2¹/₂-ին Հայոց Հայրիկը կը ժամանէր Պետերբուրգը: Կայարան խռնուած Հայ ժողովուրդը «կեցցէ Հայրիկ» աղաղակներով և ծափերով ողջոյնի և համակերանքի ցոյցեր րբաւ: Պետերբուրգի Հայերու պատգամաւորներն ու պետական բարձրաստիճան պաշտօնեաները դիմաւորեցին Հայրիկին, որը յետոյ չորս ձիանի կառքով առաջնորդուեցաւ Հայոց եկեղեցին: Պետերբուրգի Հայ ուսանողները Հայրիկի կառքը շրջապատած կը վազէին և բարձրաձայն կը կանչէին «Հայրիկ ջան», «կեցցէ Հայրիկ»: Հայրիկի կառքին այնքան մեծ բազմութիւն մը կը հետէր, որ Նեւսկի փողոցի անց ու դարձը կանգ առած էր: Հայրապետական այս հանդիսաւոր երթը շատ խոր տպաւորութիւն թողուց մանաւանդ ուսանելու և օտարազգիներու վրայ, որոնք հիացած կը դիտէին այդ հետաքրքիր տեսարանը: Հայրիկը մեծա-

*) Մայիսեան ծրագրի մասին անգլերէն «Տէյլի Նիւզ» թերթը կը գրէր. — «...Որչափ քննենք այնքան վատ կը գտնենք (այդ ծրագիրը): Սրկչոտ և տարտամ մի արտադրութիւն է: 24րդի գոհացնէ հայերը, որոնց կենաց, ընչից և խղճի ապահովութեան անհրաժեշտ երաշխիքը չունի...»:

**) Այժմ Արքեպիսկոպոս և Առաջնորդ Հայոց Ռուսմանթոյ:

շուր հանդիսաւորութեամբ մտաւ Հայոց եկեղեցին, աղօթեց և ապա իւր շքախումբով զնաց Միլիոնեան փողոցի մէջ պատրաստուած բնակարանը, ուր Հայոց Կաթողիկոսին այցելեցին Ներքին Գործոց Նախարարի Գաղտնի Խորհրդական Մասալով և Պետերբուրգի քաղաքապետ Ֆոն-Վալը, Մայիսի 26-ին Հայրիկը իւր շքախումբով այցելեց ռուսաց Ս. Պօղոս-Պետրոսի տաճարը և Աղեքսանդր Գ. Յարի գերեզմանի վրայ հոգեհանգիստ կատարեց, Նոյն օր Հանրային Կրթութեան Նախարար Կոմս Յ. Դելանհան այցելեց Հայրիկին, Կաթողիկոսը պաշտօնական այցելութիւն տուաւ Ներքին Գործոց Նախարար Դուրնովոյին և ընդունեց փոխադարձը:

Պետերբուրգի ռուսերէն թերթերը գրեթէ բոլորն ալ հրատարակեցին Հայոց Հայրիկի լուսանկարն ու կենսագրութիւնը և համակրանքի ու զնահատութեան խօսքերով դբուատեցին անոր անձն ու գործունէութիւնը:

Մայիսի 31-ին Հայոց Հայրիկը իւր շքախումբով, Նոր-Պետերհոֆի մէջ, կը ներկայանար Ռուսաց Յարին և Քազուհին: Արտաքին Գործոց Նախարարին կողմէ Հայրիկին թարգման նշանակուեցաւ մեծամուն Հայ գիտնական Պրօֆ. Կարապետ Եզեանը:

«...Երբ Նորին Օծութիւնը, Նորին Մեծութեան (Նիկոլայ Ա. Յարի) արարողապետ Ա. Վօնլեարլեարսկու և կամէր-իւնկէր Վ. Կոնիարի ուղեկցութեամբ հասաւ Պետերգոֆ, տեղւոյն քաղաքապետի ողջոյնը ընդունելուց յետոյ՝ հրաւիրուեցաւ նստելու Աղեքսանդր Ա.-ի պատմական կառքը վեց սպիտակ ձի լծուած, չորս ձիաւոր և մի սպայ յետից ունենալով. շքախմբի առաջից երկու վարդապետներ առանձին առանձին պալատական կառքերի մէջ նստած տանում էին հայրապետական խաչն ու դաւազանը, յետոյ Նորին Օծութեան կառքը, իսկ այնուհետև չորս պալատական շքեղ կառքերով հետեւում էին Գեր. Կարապետ սրբազանը պ. Կ. Եզեանի և միւս վարդապետների հետ: Իսկ վերջին կառքում շաթիրենբըր:

«Նորին Օծութիւնը Վեհափառ Կայսեր և Կայսրուհուն բախտ ունեցաւ ներկայանալու Պետերգոֆի մեծ ապարանքում, որի առաջի հռչակաւոր շաղրուանները, ի պատիւ Վեհափառ Հայրապետի բացած էին և որոնք այդ միջոցին սքանչելի տեսարան էին ներկայացնում, մինչև Բալդիկ ծովը, ջրանցքի երկարութեամբ:

«Վեհափառը երբ հասաւ կայսերական ապարանքը, առաջնորդուեցաւ Կանաչ Դահլիճը, իսկ շքախումբը մնաց Չինական սրահում: Այս միջոցին կայսերական ապարանքը եկան Կայսերական Տան նախարարութեան կառավարիչ՝ գեներալ-լէյտենանդ Բարոն Վ. Ֆրիդերիկս, օրէր-հոգեմարշալ իշխան Ս. Ն. Տրուբէցկոյ, աւագ արարողապետ իշխան Ա. Դոլգորուկիյ, հոգեմարշալ կոմս Հ. Բէկ-կէնդորֆ և ուրիշները: Ժամի 11¹/₂-ին Ալեքսանդրիայից ապարանք եկան Կայսր և Կայսրուհին: Աւագ արարողապետ իշխան Ա. Դոլգորուկին այդ ժամանակ գալով Վեհափառ Հայրապետին՝ հրաւիրեց Նորին Օծութեանը Նորին Մեծութեան առանձնասենեակը: Այստեղ ունկընդրութեան միջոցին Վեհափառը շնորհատրեց Նորին Կայսերական Մեծութեանը Նրա ի Գահ բարձրանալը. ապա հաղորդեց ի սփիւռս աշխարհի հայոց անձնուիրութեան զգացմանց արտայայտութիւնը: Թագաւոր Կայսրը իւր գոհունակութիւնը յայտնեց Վեհափառին, որ տեսնում է իւր մօտ Նորին Օծութեանը:

«Ընդունելութիւնից գկնի, որք տեեց կէս ժամ, Վեհափառ Հայրապետին և շքախմբին առաջարկուեցաւ կայսերական ապարանքում նախաճաշիկ: Նորին Օծութեան համար սեղան էր պատրաստուած: Նախաճաշից յետոյ նոյն հանդիսով, պալատական կառքերով, Վեհափառ Հայրապետը իւր շքախմբով վերադարձաւ կայսրան»*) (և ապա գնաց իւր բնակարանը):

Յունիսի 1-ին և 2-ին Հայոց Հայրիկը այցելեց Մեծ Իշխան Միքայէլ Նիկողաւսիչին և Արտաքին Գործոց Նախարար Լորանոֆ Ռոստովսկիին, Պետերբուրգի մետրոպոլիտ Պալլադիին, պալատական բարձրաստիճան պաշտօնեաներուն և Պարսից գեսպանին, որոնք բոլորն ալ փոխադարձաբար այցելութեան եկան Կաթողիկոսին: Հայրիկը այցելեց Պետերբուրգի Էրմիտաժ կոչուած կայսերական թանգարան, բուսաբանական այգին, ռուսական մեծ տաճարներ, Լեռնային ձեմաբանը և ուրիշ հետաքրքիր վայրեր:

*) Սիմէոն Գիւլամիրեան—«Արախ» Հանդէս. Եօթերորդ տարի. Գիրք Ա. 1894—1895. էջ՝ 219—234, ուր նկարագրուած են Հայրիկի Պետերբուրգ ժամանակու, Յարին ներկայանալու, այցելութիւններու և մեկնումի մանրամասնութիւնները:

Սիմէոն Գիւլամիրեան կը գրէ, որ— «Վեհափառ Հայրապետը մի կարգ կարեւոր խնդիրներէ մասին զանազան պաշտօնական թղթեր ներկայացրեց ներքին Գործոց նախարարութեան»:

Ժամանակին Կովկասի Հայ մամուլը, որ ռուսական գրաքննութեան ենթակայ էր, չը կրցաւ ճիշտ բան գրել այն մասին, թէ Պետերբուրգի պալատն ու նախարարական խորհուրդը ինչ պատասխան տուին Հայոց Հայրիկին, որ Հայկական բարենորոգումներու համար ռուսաց Յարին պաշտպանութիւնը կը հայցէր: Պետերբուրգի Հայոց եկեղեցոյ մէջ խօսած իւր երկու քարոզները փաստեր են, որ Հայրիկը ոգի ի բոլին կը ջանար Հայկական Հարցը Ռուսիոյ միջոցաւ լուծել տալ:

«Սիրելի ժողովուրդ, կը հարցնէք թէ, Հայրիկ, դու ուստի կուգաս, ասա մեզ, արդեօք ճիշտ է մեր Մայր Հայաստան, ճիշտ են իւր հայ որդիները Գիտեմ, կան թերահաւատ մարդիկ, որը յուսահատ են և յուսահատաբար կը խօսին, կասեն թէ Հայաստան մեռած է, և կիսամեռ ընկած: Իսկ ես կ'աւետեմ ձեզ, թէ Հայաստան կենդանի է և կենդանի պիտի մնայ: Եթէ Հայաստան շատ բան կորուսեր է, սակայն չորս հազար ամաց հետէ տակաւին կ'ապրին նորա ճիւղեր, այո՛ Հայաստան կայ և պիտի մնայ, երբ նորա դրացի մեծ ազգեր Մարք և Ասորիք անցեր զնացեր են և միայն պատմութեան մէջ հետք թողեր են: Դուք ևս, ճիշտ գաղթական ժողովուրդք, որ այժմ նեվա գետին քով կը բնակիք, գիտեմ դուք էլ նոյն հարցում կ'ընէք ինձի: Դուք քաջ գիտէք, որ այսօր Հայաստան բաժնուած է երկու դրացի պետութեանց մէջ, դուք բաղդաւոր էք, ձեզ վիճակուած է ազատաբար վայելիլ մեծին Ռուսիոյ հօր հովանին և պաշտպանութիւն: Իսկ մէկ մաս, որ ինկած է Տաճկաց իշխանութեան ներքոյ, այսօր հեծում է քաղմագիմի զրկանաց և տառապանաց մէջ, այլ որովհետեւ ամէն բան իւր վերջն ու վախճանն ունի, հասած է ժամ, որ վերջ պիտի տրուի վշտակրեալ հայ ժողովուրդին: Կը հաւատամք թէ Աստուածային նախախնամութիւն բաւական համարելով իւր հաւատացեալ ժողովուրդին չարչարանքը, իւր այցելութեան ձեռքով շարժեց քրիստոնեայ տէրութեանց սիրտը, որը այսօր միանալով համերաշխաբար, ոչ միայն կը յուսանք, այլև աներկմիտ կը հաւատանք, որ վերջ տան Թուրքիոյ հայոց աշխարհի

ներկայ դրութեան և վերանորոգին երկրի վարչական նոր բարեկարգ վարչութիւն. Այլև որովհետև Ռուսիոյ և Թուրքիոյ համայն ազգայինը հաւատք միշտ կենդանի պահեր են իրենց սրտին մէջ և գիտեն, որ ի սկզբանէ անտի բրիտանեայ ժողովուրդին պաշտպան հանդիսացեր է արեան զոհերով ինքնակալ Կայսրութիւն Մեծին Ռուսիոյ և առ այս կը վկայեն անցեալ պատմութիւնը. Սորա համար բովանդակ հայոց ակնկալութեան աչք կը յառին դէպի Մեծ դատաւոր և Թագաւորն Ռուսիոյ, որ իւր բարեացակամ հաճութեամբ պսակէ և վախճան զնէ հայոց վաղեմի և հնացեալ խնդրոյն:

«...Հայաստանն այժմ վիրաւոր է, որ կիսամեռ ընկած է, տեսնենք թէ ո՞վ պիտի օգնէ նորան իւր այդ վիճակէն ազատելու համար: Հայաստան Ռուսական լայնածաւալ պետութեան դրացի մի երկիր է և ամենից տաւի բաջ տեղեակ է Հայաստանի վիճակին մեր ամենաողորմած և ինքնակալ Ցարը, թէպէտ Եւրոպայի ամէն կողմերէ ձայներ բարձրացել են Հայաստանի համար և գիտեն նորա վիճակ, բայց Ռուսական հզօր արծուի սրատես աչքը աւելի լաւ է տեսնում և գիտէ ամէն ինչ. Իբրեւ ընդհանուր բրիտանեայ պաշտպանին և մանաւանդ դրացի մի հզօր պետութեան՝ մեր յոյս նորա վրայ է և նորանից ենք ակնկալում ամէն ինչ:

«Քանի որ էջմիածնումն էի, աշխարհքի չորս կողմից նամակներ, հեռագրներ կը թափէին ի վեհարան, թէ Հայրիկ, մի նստիր, շարժուիր, դիմիր Ռուսիոյ Ինքնակալ Ցարին, խնդրիր զարման ժողովուրդի համար, նա մարդասէր է. Այդ մի մեծ պարտականութիւն էր ինձ համար, իբրեւ Ամենայն Հայոց Գաթուղիկոսի. Ես այժմ ոչ միայն կը յուսամ, այլև կը հաւատամ թէ Աստուծոյ այցելութեան ժամ հասած է. մի այցելութիւն պիտի լինի Հայաստանի ժողովրդոց, և մեր խնդիրը պիտի կատարուի, միայն նորին Կայսերական Մեծութեան բարեհաճ ուշադրութիւն կը խնդրենք դէպի մեր տառապեալ հօտը»:

Պետերբուրգի մէջ Հայրիկին կը ներկայանան Հայ կանայք, օրիորդներ և ուսանողներ, որոնց բոլորին ալ նա կը՝ յորդորէ, թէ — «Սիրեցէք ձեր ազգն ու հայրենիք. մի մոռանաք, որ հոն, Թուրքիոյ մէջ տառապեալ եղբայներ և քոյրեր ունիք, որոնք ձեր օգնութեան կը սպասեն»:

Յունիսի 13 ին Հայոց Հայրիկը իւր շքախումբով Պետերբուրգէն կը վերադառնար։ Մոսկուայի մէջ, պետութիւնն ու տեղւոյն հայերը փառաւոր ընդունելութիւն ցոյց տուին։ Բանաստեղծ Սմբատ Շահազիզը յանուն Մոսկուայի Հայութեան բարի գալուստ և ապա բարի երթ կը մաղթէր Հայրիկին, որուն ի պատիւ ժողովրդական խանդավառ ցոյցեր կատարուեցան։

Հայոց Կաթողիկոսը մեծ յոյսերով առլցուն Մոսկուայէն կ'ուղևորուի դէպի Էջմիածին, ճանապարհին, ամենուրեք հանդիպելով ժողովրդական մեծ ցոյցերու։ Հայրիկի և Յարի տեսակցութիւնը քաղաքական նոր և յուսատու հեռանկարներ կը պարզէր Հայութեան աչքին առջև։

Այս ճամբորդութեամբ Հայրիկը յաջողած էր ռուսահայ հաբուստներէն մեծագումար դրամներ հանգանակել յօգուտ ազգային, կրթական և բարեգործական նպատակներու։

* * *

Հայրիկը կաթողիկոսական գահին վրայ նստելէ յետոյ առաջին առթիւ, Էջմիածնի վանքի ներքին կեանքի բարեկարգութեամբ զբաղեցաւ։ «Արարատ» ամսաթերթի հրատարակութիւնը կանոնաւորեց։ Կարող գրիչներ և ուժեր «Արարատ»ին աշխատակից դարձան։ Թերթին իւրաքանչիւր թիւը լեցուեցաւ պատմական, բանասիրական, գրական, մանկավարժական և այլ արժէքաւոր յօդուածներով։ Հայոց Հայրիկը, ինքն ալ կ'աշխատակցէր «Արարատ»-ին։ Անոր մէկ յօդուածը գիւղական քահանաներու մասին, (որ տեսակ մը պատասխան էր Արիստ. Եպիս. Սեդրաբեանի «Քահանայական խնդիր» գրքին) ժամանակին հետաքրքրութեամբ կարդացուեցաւ։ Հայոց Հայրիկը Արեւն Երէց ծածկանունով կը դառնայ գիւղական քահանայ, կը մտնէ Հայ գիւղը և պարզ ու անպաճոյճ լեզուով «Արարատ»ին մէջ կը գրէ սրտառուչ և անուշ խօսակցութիւն մը, որ տեղի կ'ունենայ Հայրիկի և գիւղացիներու միջև՝ գիւղական ցաւերու և գեղջուկ քահանայի մասին։

Կը պատմեն, որ Պետերբուրգի ռուսաց Մետրապոլիտը Հայրիկին առաջարկած էր թէ — «եկէք համայն քրիստոնէական եկեղե-

ցինհրու միացման հարցը արժարժենք»։ Հայրիկը կը պատասխանէ։
— «Ատիկա դարերէ ի վեր ծանօթ հարց մըն է, որ թէ և շատ ծեծ-
ուած է, բայց ցարդ անլուծելի կը մնայ և պիտի մնայ։ Բան մըն
ալ ըսեմ, որ բազմազան և բազմագոյն ծաղիկներով հարուստ ծաղ-
կանոցն աւելի հաճելի և գեղեցիկ է, քան թէ միազոյն և միա-
տեսակ բուրաստանը»։

Սուլափայի (Աւստրիա) Հայոց ազգային եկեղեցոյ հոգաբարձու-
թիւնը նամակ մը գրէ (1894) Հայրիկին, խնդրելով, որ իրենց գա-
ղութին համար էջմիածնէն զրկուի հոգևոր հովիւ—վարդապետ մը՝
— «Ուր ուզիմ եւ գուարք ըլլայ, եւրոպական ձեւի աւխարհիս ազնը-
նութիւնները նանչցող մը ըլլայ, գիտնական, պարկեց, աստուա-
ծաբան ու տեսօք անձ մը ըլլայ, եւրոպական լեզուի մը՝ գերմա-
ներէնի կամ ֆրանսերէնի տեղեակ ըլլայ»։

Այս տողերը կարգալէ յետոյ Հայրիկը կուշտ ու կուռ կը խըն-
դայ և Դիւանապետ Խորէն Վրդ. Ստեփանէին կ'ըսէ.

— Էհ, ինչ կ'ըսես, Խորէն Վարդապետ, այս մարդոց ուզած
«ըլլայ»ներէն կը գտնուին էջմիածնի մէջ։ Շատ դժուար է, որ այս
բոլոր ըլլայները մէկ անձի մէջ ամփոփուին։ Եթէ այդ ըլլայներուն
կէսն ուզէին քան մը կ'ընէինք։ Պատասխանեցէք թէ — Հայրիկ
կ'ըսէ, այդ ըլլայներէն եթէ ըլլան՝ նորէն ձեր կողմերը կ'ըլլան.

Ամերիկայի Հայութիւնը միշտ ալ բուռն սէր, անգամ պաշտա-
մունք տածեր է Հայոց Հայրիկի անուան, անձի և գործի հանդէպ։

Հայրիկն ալ իւր հայրական սիրոյ զգացումն ու ձայնը հաս-
ցուցեր է Ամերիկայի Հայութեան, օրուն կուղղէր իւր ձայնն ու խօսքը,
դեռ այն ժամանակ, երբ իբր արքայական կ'ապրէր ի Կ. Պոլիս,
ուրկից 1890-ի Փետրուար 22-ին Հայոց Հայրիկը այս նամակը
կը գրէր Ամերիկայի Հայ պանդուխտներուն.

Որդիք Հայրենեաց եւ պատուական սիրելիք.

*Խորհեալս Հայրիկ Աստուայեւ ողջոյն եւ օրհնութիւն
կը նուիրէ Ձեզ Բիւզանդիոնի տարագիր վայրեն, ուր
աներկաթ շղթայով կաշկանդուած եմ։ Որչափ քաղցր կը
շինեք եթէ գիրս գրէի Ձեզ Վասպուրական աշխարհէն եւ*

Մշոյ դաշտէն, գէթ հայրենի շնչով խօսէի եւ հայրենի ժողովանց հոռով բռնիքի Ձեզ հայրենասիրութեան հոռ:

Ռաւախ եմ՝ զի հայրենիք առանց Հայրիկի ձայնին կը խօսի ընդ Ձեզ, եւ ինչ հրաշալի է իւր ձայն եւ հոգին, որ կը հասնի յամփոյս մեծին ուղիքանոսի: Գիտես թէ Մայր Հայաստանի ծոցէն տարագիր որդիք որչափ հեռանան մորս գրկէն, այնչափ առելի կը սիրեն եւ կը յիշեն Մենացեալ, այրիացեալ մայրն. Այդ օտար աշխարհքի պերճանքներ թող չհրապոռեն զՁեզ, Ձեր պերճանք Մասիսն է, Այրարատն է, Էջմիածնայ գմբէթն է, յստեցեք Ձեր աչքն այն գմբէթի խաչին. Ընկերական սուրբ ոգւոյն կրակ վառեցեք Չերսրտին մէջ, որոյ կարմիր կարմիր կայծիկներ թոռոցէք ի Հայաստան. Առ այս օրհնութիւն եւ յաջողութիւն կը մտնէմ Ձեզ եւ կը մնամ միշտ

Աղօթարար՝ Հայրիկ

Որչափ սրտայոյզ է անուշ է Հայրիկի Ողջոյնի կենդանի ձայնը, որ գրամօֆոնի միջոցով ուղղած է Ամերիկայի Հայութեան, Լսեցէք, լսենք այդ ձայնը. Հայոց Հայրիկն է (սօսող*):

Առ զաղթական Հայկազուն յԱմերիկա

Ողջոյն Ձեզ պանդուխտ որդիք Հայոց, որ բաղդն զՁեզ հայրենի աշխարհէն վարել տարել է միւլէն Ամերիկա.

Ողջոյն Ձեզ Արարատեան աշխարհէն, Մասեաց Նոյեան տապանէն, Էջմիածնայ սուրբ Տաճարէն.

Ողջոյն Ձեզ Հայոց Հայրիկէն, ո՞ տայր ինձ, որ աւետիս տայի Ձեզ իբրեւ Նոյեան աղաւնին թէ ցամաքեցաւ ջրհեղեղ, դարձէք, եկեք Ձեր հայրնի Աշխարհ.

*) Այս ողջոյնի նամակի պատճէն 1916-ի գարնան եւ տեսայ Տիգրան Նազարեանի մօտ, Թիֆլիս: Բնագիրը կարծեմ պահուած է Էջմիածնի դիւանատան մէջ:

Սիրտ առե՛ք, քաջաչերոռեցե՛ք անբաղդ եւ բախ-
տաւոր պանդոկիտ որդիք Հայոց, Աստուծոյ աշցելոռ-
թիւն մօտ եւ մեր ջարջարեալ աշխարհին:

Ողջոյն տոռեք անեւ մեծ հնարիչ Էդիսոնին, որ
իւր հրաշալի գիւտով գիւ՛մ կենդանի ձայն առաւ բերաւ
Ձեզ, Կեցցե՛ յառերժ ինքն եւ իւր գիւտի յիշատակ:

Կը ջնորհասորեմ՝ Ձեր մոռտ ի նոր տարին կեանք
եւ յաջողութիւն մաղթելով Ձեզ՝

Հայոց Հայրիկ

Էջմիածին 1895 Յունուար 8

* * *

Հայոց Հայրիկի եւ Յարի տեսակցութիւնը ամենուրեք վառ յոյ-
սեր յառաջ բերած էր Հայ ժողովուրդի սրտին մէջ. Ամէնքը հա-
մոգուած էին, որ ուսաց «ամենադորմած կայսրը» իւր հզօր
ազդեցութեամբ պիտի ճնշոււմ բանեցնէր Սուլթան Համիտի վրայ
եւ Հայկական բարենորոգումները գործադրել տար Տաճկահայաս-
տանի մէջ:

Եւ սակայն, ի՞նչ յուսախարութիւն, յանկարծ Ռուսիոյ Արտա-
քին Գործոց Նախարար Լորանֆ Ռոստովսկին կ'արտասանէր իւր
հռչակաւոր խօսքը.

— «Այո՛... Հայաստանն առանց հայի...»:

Ուրեմն Ռուսաստանը կը ցանկար Հայաստանը տեսնել ա-
ռանց Հայի. Հիւսիսի Երկգլխանի Արծիւը այսպէս կ'ուզէր լուծել
Հայկական Հարցը. Եւ Սուլթան Համիտի համար առկէ աւելի
ցանկալի բան կամ. Լորանֆի այդ հայակործան ցանկութիւնը
Կարմիր Սուլթանին աւելի եռանդ եւ յանդգնութիւն կը ներշնչէր
իւր հայահալած եւ արիւնոտ բռնակալութիւնը սաստկացնելու հա-
մար. Նա ոչ միայն Մայիսեան ծրագրի գործադրութիւնը կը ձգ-
ձըգէր, այլեւ խիստ հալածանք կը հանէր Հայ յեղափոխականներու
դէմ, մամուլի ձայնը կը խեղդէր եւ ամէն տեսակ անյուր ոճիր-

ներով ու արհաւիրքներով տաճկահայութիւնը արիւնի և բռնութեան տակ կը պահէր:

Այս շրջանին էր ահա, 1895-ի աշնան, Սեպտ. 18-ին, Ս. Խաչի մեռելոցին օրը, երբ Հնչակեան Կուսակցութիւնը Կ. Պոլսոյ մէջ, Բ. Դրան (Բաբ-Ալի) առջև կը կազմակերպէր յեղափոխական մեծ ցոյց մը, պահանջելով, որ Սուլթան Համիտը գործադրել տար Մայիսեան ծրագիրը: Սարսափահար Սուլթանը կը խոստանար գործադրել Մայիսեան ծրագիրը և Շաքիր Փաշան ալ իբրև «բարեկրօնական» կը մեկնէր Տաճկահայաստան: Սակայն Շաքիր Փաշան կ'երթար ոչ թէ Հայկական բարենորոգմանց գործադրութիւնը կազմակերպելու, այլ նա Սուլթան Համիտի հրամանով Տաճկահայաստանի մէջ կը պատրաստէր Հայկական կոտորածներու արիւնոտ ծրագիրը:

Արդէն Բ. Դրան ցոյցէն երեք օր յետոյ Հայ արիւնը կը հոսէր Տրապիզոնի մէջ: Հետզհետէ ամբողջ Տաճկահայաստանի մէջ Տաճիկ կառավարութիւնը կանոնաւոր զօրամասերու, քիւրտերու և խուժանի ձեռքով կը կազմակերպէր Համաճայկական մեծ ջարդերը 1895-ի վերջերէն սկսեալ: Հայ յեղափոխական կուսակցութիւնները հերոսական ջանքերով թէև կը ղեկավարէին Հայ ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան կռիւները, բայց թշնամին կը յաջողէր 100,000 հայեր ջարդել: Հայ արիւնը կը հոսէր Մայրերկրի մէջ: Տրապիզոն, Բաբերդ, Էրզրում, Երզնկա, Խարբերդ, Եդեսիա, Տիգրանակերտ, Բաղէշ, Մալաթիա, Թորաթ, Արաբկիր, Ակն, Կեսարիա, Ամասիա, Էնկիւրի, Սեբաստիա, Հալէպ, Մարաշ, Մշոյ Դաշտ, Վասպուրականի ծայրագլուառները և այլ վայրերը ենթարկուեցան տաճկական և քրտական վայրագութեանց: Սուրն ու հուրը անլուր ոճիրներ կը գործէին:

Հայոց Հայրիկը այս ահաւոր կոտորածները լսելով պահ մը կը շշմէր, կսկիծի ու ցաւի մէջ կը ծփար: Ո՛ւր դիմէր, ո՛ւմ բողոքէր: Նա հեռագրով կը դիմէր Կ. Պոլսոյ ռուսաց ղեսպանին— Նելիգովին— և բացատրութիւն կը խնդրէր, թէ յանուն ո՞ր արդարութեան 100,000 հայերը ջարդուեցան: Բայց Նելիգովը «շնական հեռագրի մը մէջ, յանդիմանախառն շեշտով մը» Հայոց Հայրիկին կը պատասխանէր:

«Հայոց եկեղեցական պետեւումն պարսկամութիւնն է յորդո-
րել իրենց ժողովուրդը խաղաղութեամբ եւ հնազանդութեամբ՝ իրենց
սիրապետներուն»։

Հայկական ջարդերը, առաւել կամ նուազ չափով, մայրաքա-
ղաքէն կը սկսէին և կը տարածուէին մինչև Ցանկահայաստանի
ծայրագաւառները, որոնցմէ զերծ մնացեր էր միայն Վան քաղաքը,
վասն զի կառավարութիւնը գիտէր ու համոզուած էր, որ Վանի
Հայութիւնն անպայման զինական դիմադրութիւն պիտի ցոյց տար
ջարդարարներուն։

Վանի Սուլթան Համիտի աչքի փուշն էր, մահացու նետ մը,
որ ցցուած էր ջարդարարներու աչքին առջև։ Պետութիւնը գիտէր,
որ Վանի մէջ գոյութիւն ունէր ըմբոստ և մարտնչող երիտասարդու-
թիւն մը, որ կըթուած ու դաստիարակուած էր Խրիմեանի ու Փոր-
թուգալեանի յեղափոխական գաղափարներով։

Սուլթան Համիտը իւր անձնական թիկնապահներէն Սաադէտ-
տին Փաշան կը զրկէր Վան, հայկական ջարդերը կազմակերպելու
համար։ Սաադէտտին Փաշան իւր շուրջ հաւաքելով պետական
պաշտօնեաներն ու տաճիկ երեսիլիները՝ Վանի Հայութիւնը կոտո-
րելու ծրագիրներ կը մշակէին։ Միւս կողմէ Վանի մէջ գործող Հայ
յեղափոխական կուսակցութիւնները — Հ. Յ. Դաշնակցութիւն, Ար-
մենականներ և Հնչակեաններ — ձեռք ձեռքի տուած գալիք արիւ-
նոտ օրերու համար զինական խումբեր և ինքնապաշտպանութեան
միջոցներ կը կազմակերպէին։

Այս բոլորը կը կատարուէին 1895-ի աշնան, երբ Սալմաստէն
դաշնակցական և արժենական զինական խումբերու հետ Վան
կը մտնէր նաև Մկրտիչ Աւետիսեան — Թէրլէմէզեան*), Վանի
Արմենական Կուսակցութեան ղեկավար գէմըր։ Աւետիսեանի
գալէն առաջ արդէն Վանի և շրջակայ գաւառներու մէջ, յե-
ղափոխական գործունէութեամբ զբաղուած էին Հ. Յ. Դաշ-

*) Մկրտիչ Աւետիսեան 1893—1895 թուերուն Սալմաստի, Ուրմիոյ և
Խոյի գիւղական դպրոցներու Թեմական տեսուչն էր, որուն ինքնագիր բազմա-
թիւ նամակները այժմ կը գտնուին ձեռքի տակ։ Այդ նամակները մէկ մէկ
պատմական և արժէքաւոր փաստաթուղթեր են՝ անոր կըթական, յեղափոխական
և ազգային գործունէութեան մասին։

նակցութեան ղեկավարներ՝ Պետօն, Վազգէն, Հնչակեաններու ներկայացուցիչ՝ Մարտիկ և բազմաթիւ վանեցի երիտասարդներ, որոնք բոլորն ալ մեծ եռանդով ինքնապաշտպանութեան գործերով զբաղուած էին։ Որքան սրտաւոյգ էր, և միշտ յիշելի պիտի մնայ, այդ երեք կուսակցութեանց պետերու և ռազմիկ ուժերու գործակցութիւնը, անոնց սէրն ու միութիւնը՝ յանուն Հայ ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան և ազատութեան։ Կուսակցական վէճերն ու հակամարտութիւնները մէկդի դրուած, այժմ բոլորն ալ մէկ սիրտ մէկ հոգի դարձած կը սպասէին այն ահաւոր ու կարմիր օրերուն, որոնք սակայն չ'ուշացան։ Եւ ահա՝

«Հազար ութ հարիւր ինսուն վեց թուին,

Սև երկուշաբթի Յունիս երեքին՝

երբ արևը Արծուարոյն Վարազայ երկգագաթ բարձրունքէն իւր ողջոյնն ու համբոյրը կուտար Վասպուրականին, տխրահոչակ Սաղէտտին Փաշայի հրամանով կանոնաւոր զօրամասեր, քիւրդ հրոսակախումբեր և բաւարօգտի խուժանը «Սալաւաթ» գոռալով ամէն ուղղութեամբ կը յարձակուէին Վանի Հայոց թաղերու վրայ, ուր սակայն ամրացեր էին Հայ յեղափոխականներն ու ռազմունակ, կտրիճ երիտասարդները, որոնք հերոսական դիմադրութեամբ ետ կը մղէին ջարդարարներու յարձակումները։ Վասպուրականի ծայրագաւառներէն քիւրտ աւազակապետներն իրենց վայրագ հեծեալներով կը հասնէին Վան՝ ջարդի և թալանի ախորժակով։ Կռիւք սաստիկ էր։ Հայ քաջերը օրահասական և հերոսական պայքար կը մղէին տասնեակ հազարաւոր թշնամիներու դէմ, որոնք յաճախ խայտառակ պարտութեամբ կը նահանջէին, թալանելով ու հրդեհելով հայոց լքած տունները։ Այս ծանր և արիւնոտ օրերու մէջ շատ սև դեր կատարեց Վանի Անգլիական հիւպատոս Ուիլիամը, որ կը ջանար համոզելով զինաթափ ընել Հայ յեղափոխականները և երբ չ'ը յաջողեցաւ տաճկական թնդանօթներով ինքն անձամբ ուժակոծեց հայոց թաղերը, այն օրերուն՝ երբ Լոնտոնի մէջ Մեծ Ծերունին — Կլաւտսթընը — , Ջէյմս-Բրայս և ուրիշ յայտնի դէմքեր Հայկական ջարդերուն դէմ կը բողոքէին և Սուլթան Համիտին Սեծ Մարդասպան ու Կարմիր Սուլթան տիտղոսները կուտային։ Իսկ պարսից հիւպատոս Միւրզա Հիւսէյին Խանը պարսկական զբօշակի

հովանին ներքե կը պաշտպանէր հազարաւոր հայերու կեանքն ու ինչքը։ Նոյնը կ'ընէին նաեւ ֆրանսական և ռուսական հիւպատոսներն ու Ամերիկեան և Կաթոլիկ միսիօնարները։

Վանի Հայութիւնը գերագոյն ջանք ու ճիգով այնպիսի հերոսական պայքար մը մղեց 1896-ի Յունիսի 3—8, ամբողջ շաբաթ մը, որ ոչ միայն թշնամին խայտառակ պարտութեան մատնուեցաւ, այլև պետական թնդանօթները զբաւուեցան հայերու կողմէ։ Թշնամին ունեցաւ 500 սպանուած և 800 վիրաւոր, իսկ Հայերը 600 սպանուած և վիրաւոր։

Օտար միջամտութեանց և պետական դաւերու արգիւնքն այն եղաւ, որ կռիւր վերջացաւ և Հայ յեղափոխականներն ու կռուողները՝ իրենց ղեկավարներու՝ Պետօի, Աւետիսեանի և Մարտիկի հետ Յունիսի 8-ի շաբաթ երեկոյեան հեռացան Վանէն։ Ասոնց հետեւեցան հարիւրաւոր անգէն երիտասարդներ։ Այս անգին խումբը, մօտ 800 հոգի, Վարազայ լեռնահովտէն ճամբայ ելաւ դէպի Պարսկաստան՝ Խօշար-Բաշգալէ գծով։ Ճանապարհին այս մեծ խումբը քանի մը մասերու բաժնուեցաւ։

Սակայն, պետական զօրամասեր և քիւրդ աշիրէթները—Շկականեր, Մլանցիք, Թակուրցիք, Շամկցիք, Մամատցիներ և բազմաթիւ հրոսակախումբեր—պաշարած էին Տաճկա-Պարսկական սահմանագլուխի ճամբաները, Վանէն եկող Հայ երիտասարդութիւնը թակարդի մէջ ձգելու և ջարդելու համար։ Թշնամին կը հասնէր իւր նպատակին։ Անհաւասար և օրհասական կռիւներ մղելէ յետոյ կ'իյնային Մկրտիչ Աւետիսեան, Պետօն ու Մարտիկը իրենց մօտ 800 ջահէլ-ջիւան հետերդներով։ Անոնց արիւնշաղախ ղիակները Զուխի, Գարահիսարի, Դիւզալ-Դարայի ձորերու մէջ, Ս. Բարդուղիմէոսի վանքի բլուրներու և սահմանի լեռներու վրայ սփռուած մնացին անտէր և անթաղ, իսկ անոնց լերթացած արիւնին մէջ կը բուսէր կարմիր ծաղիկ՝ «Ախպէրանց Արուն» մէջ քաբերուն, դու է՞ր կուլաս կուց-կուց արուն...»։

Ու Վանի Հայ մայրերը կուց կուց արիւն լացին, իրենց կանաչ-կտրիճ երիտասարդներու նահատակութիւնը ողբացին, ձէն ձէնի տուին ու երգեցին Հայ Վշտի ու Տառապանքի Մեծ Երգիչ Աւ. Ահարօնեանի գրած ողբերգը։

Դարահիսար շերան հրծքին, նա էլ ընկաւ վիրահոր,
Կոնքքը պատռած, սիրտը խոցուած, չար թշնամեա գնդակով...
Ժայռոտ շերան շերկ հատարից փա՛ր սրացիր սե՛ն արծիւ,
Թռեւերդ բաց ըսյն թռեւերդ ու ջիւանին հոյ՛ արա:
Խոցուած սրտից մեզ արիւնը, կաթիլ կաթիլ կը ծորայ,
Ա՛խ, ջիւանո՛ւ եւանքն է հոսում, ցաւոտ հրծքի ըսյն վերքից...:

Այսպէս, Վանի Հայութեան 1896-ի Յունիսեան հերոսական ինքնապաշտպանութիւնը փառքով ու յաղթանակով կը սկսէր և 800 երիտասարդներու արիւնով ու ողբերգութեամբ կը վերջանար: Նահատակներու վրիժառու ոգիները կը սաւառնէին Մայր Երկրի ամէն կողմերը, իսկ թափառական Հայ աշուղը կը պրկէր իւր սագի լարերը և կ'երգէր:

Այսքան արիւն թէ մոռանան մեր որդիք,
Թող ողջ աշխարհ Հային հարդա նսխատինք...:

* * *

Հայոց ազատագրական շարժման հզօր ղեկավարն ու մարտական կուսակցութիւնը — Չ. Յ. Գաւնակցութիւնը — 1896-ի Օգոստոսի 14-ին Գ. Պոլսոյ մէջ կը կազմակերպէր Բանկ-Օթօմանի (Օսմանեան զբամատան) բաղաբական մեծ ցոյցը, որ կը ցնցէր ամբողջ աշխարհը: Բարկէն Յիւնիւն, Արմէն-Գարօն և ղեռ քանի՛ քանի՛ հոյակապ ղէմքեր այս ցոյցին ղեկավարներն ու հոգին կը դառնային: Ելողզի Բորենին կը սարսափէր. պետութիւնը խուճապի կը մատնուէր: Մայրաքաղաքին ղեսպանները կը միջամտէին, ցոյցը կը վերջանար, ցուցարարները կը հեռանային հւրոպական շոգեւնաւով մը, որ հագիւ ծովուն բացերը հասեր էր, երբ հայերու ջարդը կը սկսէր Գ. Պոլսոյ մէջ և նորէն Հայ արիւնը կը հոսէր, իսկ Վան-Վասպուրականէն ու այլ գաւառներէն ալ հազարաւոր զաղթականներ էջմիածին թափուելով Հայոց Հայրիկի օգնութեան կ'ապաւինէին:

Հայրիկի ղիւանապետ Կորիւն Վարդապետը 1919-ին ինձ պատմեց, որ — Վանի Հայութեան 1896-ի հերոսական կռիւներն ու

Հ. Յ. Դաշնակցութեան կազմակերպած Բանկ Օթոմանի ցոյցը այնքան հոգեկան հրճուանք պատճառած էին Հայրիկին, որ նա պահ մը մոռացաւ իւր մեծ վիշտը, նահատակներն ու թափուած արիւնը է յաճախ կ'ըսէր. — Օտարներէն յոյս կտեսնեմ, մեր ազգին ազատութիւնը մեր ձեռքով, մեր յեղափոխականներուն միջոցով պիտի գայ. Ազատութիւն գոհ եւ արիւն կը պահանջէ, ա՛յ բաւ է, օտարները մեզ ցաւ խաբեցին... Հազարաւոր գաղթականներ լիցուած էին էջմիածին: Հայրիկը կը ցաւ Կովկասահայ հարուստներէն մեծագումար նպատակներ ստանալու և կազմակերպեց անոնց օգնութեան գործը, որ կը վարէին՝ Խաչիկ Վրդ. Դադեան և Խորէն Խրիմեանը:

Վանի Հայոց հերոսական ինքնապաշտպանութեան կռիւներէն և Բանկ Օթոմանի ցոյցէն յետոյ էր, որ Հայոց Հայրիկը աշնանային խաղաղ գիշեր մը, իւր մենութեան ու խոհերուն մէջ ամփոփուած՝ կը վերցնէր գրիչը և մէկ շունչով հետագայ նամակը*) կը գրէր

*) Վատտակաւոր գիտնական և մեծանուն հայագէտ Պրոֆ. Նիկոլայ Մառը 1916-ի Յունիսին իւր գիտական արշաւախմբով ժամանեց Վանը պեղումներ և պատմագիտական ուսումնասիրութիւններ կատարելու համար: Պրոֆ. Մառի յանձնարարական գրութեամբ, այդ օրերուն ես կը չըլէի Վանի և չըլակայ գիւղերու մէջ և հին ու պատմական վայրերու մասին կը հաւաքագրէի ժողովրդական գրոյցներ, աւանդավէպներ, ազգագրական նիւթեր և այլն: Իմ այդ չըլագայութեանց ժամանակ ես առիթ ունեցայ երթալ նաեւ վանեցի վստատակաւոր գրամշակ - բանասէր Խաչատուր Լեւոնեանի տունը, որ կը յուռայի գտնել հանգուցեալի ձեռագիր և անտիպ աշխատութիւնները: Մտայ Լեւոնեանի աշխատանոց—սենեակը, որուն առիւրը փլած և ամէն ինչ ծածկուած էր հողի տակ: Տաժանելի աշխատանքով և մենակ ես յաջողեցայ հողերն ու փայտերը մէկդի հաւաքել: Ժամեր շարունակ պրպտեցի գիրքերու և թուղթերու քրքրուած, խոնաւ ու փտած ահագին կոյտ մը և ձեռք բերի մեր գրական և ազգային գէմբերու կողմէ Լեւոնեանին գրուած բազմաթիւ նամակներ և կարգ մը գրութեանց պատառիկները միայն: Այդ նամակներու մէջ գտայ նաեւ Հայոց Հայրիկի այս պատմաբժէք նամակը, որ Վարազայ վանքի վանահայր Վրթանէս Ծ. Վրդ. Տէր Սարգիսեան—Տէվկանցը (Սեզրաբի եղբայրը) նուիրած էր Խ. Լեւոնեանին:

Հայրիկի այս նամակի բնագրի նմանահանութիւնը (fac-simile) ամբողջութեամբ պիտի հրատարակեմ զբոս երկրորդ հատորին մէջ:

Լեւոնեանի (որ մեռաւ Երեւանի մէջ 1915-ի ամռան, Վանի գաղթէն յետոյ) մտնրամասն կենսագրութիւնը ես գրեցի և հրատարակեցի 1916-ին, Ռուբէն Դաբինեանի խմբագրութեամբ լոյս տեսնող Բալուի «Գործ» ամսագրի մէջ (Սեպտ.—Հոկտ. № 9—10 էջ՝ 61—73):

Վասպուրականի վշտահար Հայութեան, որուն 800 կանաչարև զաւակները յանուն ազգի և հայրենիքի ազատութեան, օրհասական պայքարէ մը յետոյ, անարգ թշնամիի սուր ու հուրին զոհուեցան:

Կարդանք այդ նամակը, որ Վասպուրականի սրաթուիչ Հայր Արծուի, Հայոց Հայրիկի յեղափոխական գաղափարներու գլուխ գործոցը, անոր հայրական անսահման սիրոյ, վշտահար սրտի, անոր հայրապետական օրհնութեան ու մխիթարութեան հոյակապ և անզուգական յիշատակագիրն է:

Կարդանք, կարդացէ՛ք այդ նամակը, որ մեր աչքին առջև կը բանայ Հայոց Հայրիկի Մեծ սիրքը, ուր Հայ ժողովուրդի արին արցունքն ու տառապանքը իրար խառնուած՝ ծնունդ կուտան յեղափոխական և ըմբոստ գաղափարներու, հզօր և ազդու խօսքերու, որոնք հոգի և շունչ առնելով Հայոց Հայրիկի անուշ և ազատ ձայնը կը հնչեցնեն մեր ականջին:

Վասպուրականի ազատասէրը Արծիւը կը թափահարէ իւր թևերը, Անդրանիկ եւ Մեծ Յեղափոխական Խրիմեան Հայրիկը կը հնչեցնէ իւր ձայնը, «Ժամանակակից Հայութեան խիղճը», նոյն ինքն ծերունագարդ Հայոց Հայրիկն է խօսողը:

Վասպուրականի

Վշտահոծ եւ տրտմաթախիծ հարմայն Հայոց

Որդեակք իմ սիրելիք

Երբ հեռագիրք ծանուցին մեզ մեր հայրենեաց խաղաղականաց եւ աշխատասէր ժողովրդեան փախուստն եւ կոտորած, թալանն ու աւերք, հրդեհն եւ ընկալարում, սիրտք մեր լացան անհուն վշտով եւ թախծով եւ աչքունքս յորդեցին աղբերք արտասուաց, որք կարկաչելով ցանկամ յառաքել զիմ հայրենիս՝ ոռոգելու այրեացաւեր մեր քնաշխարհն:

Քաղաքակրթութեան կարմիր պատեանին մէջ ժանգոտած սուրն մեր Մեծ Բռնակալն յաճախ կը փայլեցունէ Հայոց տառապակոծ ժողովրդեան անբիծ արեամբ:

Գիտե՛մ, գիտե՛մ, ժողովո՛ւրդ Հայոց, հոգիդ ընկճեալ, սիրտդ խոցեալ է, սակայն գիտակցի՛ր, ուշքի եկ, որ եթէ սուրին դէ՛մ սուր չը վերցնէիր եւ քո դէ՛մ կրճտացող ժանիքներուն դէ՛մ ատամներդ չը ցուցնէիր, այժմ իսպառ հողածածկ եւ անյիշատակ պիտի մնայիր: Ակն քնդ ական եւ ասամ քնդ ասաման, այս պէտք է լինի քո կենաց ուղ-
ւոյ նշանաբան:

Արծուի Վասպուրականն յընթացս երեսուն տարուոյ քո քարորութեան եւ ազատութեան համար թափահարեց իւր թեւերն, սիրեցեալ ժողովուրդ Հայոց, սակայն եղո՛ւկ, թեւա-
կոտոր եւ սրտաբեկ անկաւ Միածնաէջ Ս. Տաճարի կա-
մարաց տակ, ուսկից այժմ՝ նուաղեալ ձայնիւ կ'առաքէ ձեզ իւր հայրական օրհնութեանց եւ մխիթարութեանց գիրն, որ յանձնեցինք Հայոց աշխարհի խաբարներ կոռնկին*), որ զայս գիր ծածուկ եւ ապահով տանէ դնէ վէր Վարազայ սարի ըանձրիկ կատարաց, զի գիտեմք թշնամիք եւ հայրենադաւք վիստան յաջս եւ անեակս:

Քանի՜ աղաչեցի, որչափ հառաչեցի, սակայն աւա՛ղ, ձայնս աղաչանացս եւ հառաչանացս չեղեն լսելի:

Ժողովո՛ւրդ Հայոց, զէն ի ձեռիդ, տիրական կենարար խաշն կուրծքիդ մարտնչեցար, զերթ Վարդանանք վանեցիք զթշնամին եւ ձեր վարդազոյն արեամբ պսակ հիւսեցիք ներկայ եւ զալոց սերնդեան ճակատաց:

Յոյժ հրճուեալ եւ մխիթարեալ եմ որ անձնապաշտպա-
նութեանդ գիտակցեցար եւ յեղափոխական ուղիներով ընթա-

*) Վանի Հայութեան 1896-ի Յունիսի ինքնապաշտպանութեան կռիւներէն յետոյ, երբ մօտ 800 երիտասարդներ քաղաքէն ճամբայ կ'իյնային դէպի Պարսկաստան, Վարազայ վանքի հօտաղներէն Յովհան անունով գիւղացի մին ալ կը միանայ այդ մեծ խումբին, որք տաճիկ զօրքերու եւ քիւրդերու ձեռքով կոտորուեցաւ Աղբակի Ս. Բարդուղիմէոս վանքի մօտերը: Այդ սարսափելի կոտորածէն ազատուեցան միայն մօտ քսան հոգի, որոնցմէ մէկն ալ յիշեալ հօտաղ Յովհանն եղած է: Նա Պարսկաստանէն կ'երթայ Էջմիածին, ուր Հայոց Հայրիկին կը ներկայանայ եւ այս պատմական նամակն առնելով Վան - Վարազ կը վերադառնայ: Նամակին մէջ ակնարկուած «խաբարբեր կռուցիկ» այս Յովհանն է:

Տաճկահայութեան արիւնի և տառապանքի ձայնը պահ մը թնդացուց բաղաբակիրթ երկիրներու արբունիքները և շարժեց խիղճն ու գութը արևմտեան ազգերու, որոնք յանուն մարդասիրութեան նիւթական օգնութիւն ցոյց կուտային Մայր Երկրի զարկուած ու զրկուած Հայութեան։ Նպաստի գործը յաջողութեամբ կազմակերպուեցաւ Ամերիկայի, Անգլիոյ, Ֆրանսայի, Դանիմարքայի և այլ երկիրներու մէջ։

Օտար պետութիւններն ու ազգերը թէն նիւթական օգնութիւն ցոյց տուին և Հայկական կոտորածներու առթիւ բողոքի ձայներ բարձրացուցին, բայց զրական ճնշման միջոցի չը դիմեցին, որ Թուրքիան չը շարունակէր իւր հայաջինջ բաղաբականութիւնը։ Ռուսաստանի «ամենաողորմած Կայսրն» ինչպէս նաև ռուս մտաւորականութիւնն ու ժողովուրդը քար անտարբերութեամբ կը դիտէին Հայկական կոտորածները։ Ռուսիան ոչ միայն նիւթական օգնութիւն ցոյց չը տուաւ Տաճկահայ գաղթականներուն և որբերուն, այլև արհամարհեց ամբողջ ժողովուրդի մը հսկայ տառապանքը։ Պետութեան այս ընթացքը սառեցուց նաև ռուս ժողովուրդի համակրանքը։

Այս բոլորէն յետոյ սակայն Հայոց Հայրիկը կըցաւ ռուսահայութեան մէջ կազմակերպել զրամական մեծագումար հանգանակութիւններ, որոնք յատկացուեցան թշուառութեան և աւերակներու մէջ տառապող տաճկահայ գաւառներուն։ Զարդերու ընթացքին հազարաւոր մանուկներ որբանալով անտէրութեան և կորուստի մատնուած էին, երբ էջմիածինն ու Պատմաբարձրանը կազմակերպեցին որբախնամ ծանր և հսկայ գործը։

Տաճկահայաստանի մէջ բացուեցան բազմաթիւ որբանոցներ։ Հաւարուեցան հազարաւոր երկսեռ որբեր, որոնք ոչ միայն ստոյգ կորուստէ փրկուեցան, այլև ուսում և կրթութիւն ստացան, շնորհիւ հայկական և օտար նիւթական օգնութեանց։

Ռուսահայ մեծանուն բարերար Կրիզոր Զանշեանցի նախաձեռնութեամբ Մոսկուայի մէջ 1897-ին յոյս տեսաւ „Братская Помощь“ (Եղբայրական Օգնութիւն) անունով բազմաբովանդակ մեծ ժողովածուն, որուն իրենց աշխատակցութիւնը բերած էին կարգ մը ռուս գրողներ։ Այս ժողովածոյի վաճառման ամբողջ արդիւնքը

յատկացուեցաւ տաճկահայ որբերուն ու զաղթականներուն, որոնք տաճկի ու քիւրդի սուր ու հուրէն փախչելով ապաստանած էին Կովկաս:

Հայոց Հայրիկը իւր անսահման ժողովրդականութեամբ և բարոյական բարձր հեղինակութեամբ յաջողեցաւ մանաւանդ ռուսահայութեան մէջ հիանալիօրէն կազմակերպել եղբայրական օգնութեան այս հսկայ գործը:

Հայկական ջարդերէն և Վանի 800 երիտաստորդներու սոսկալի կոտորածներէն յետոյ էր — 1897-ի ամբան, — որ Լ. Յ. Դաշնակցութիւնը կը կազմակերպէր Խանասորի պատմական արշաւանքը, որուն նպատակն էր լուծել արեան վրէժը այն 800 նահատակ երիտաստորդներուն, որոնք ընկած էին Պարսկա-Տաճկական սահմաններու վրայ:

Եւ ահա Յուլիսի 25-ին, մօտ 300 դաշնակցական ֆիդայիներ ու հայդուկներ Սալմաստէն կը մտնէին Խանասորի դաշտը և կը յարձակուէին Մազրիկ քիւրդ ցեղի վրաններու վրայ: Յեղապետ Շարաֆ բէկը սարսափահար կը փախչէր, իսկ իւր աշիբէթի մեծ մասը կը կոտորուէր Հայ յեղափոխականներու գնդակներով: Քիւրդ ցեղերն ու տաճիկ կառավարութիւնը պահ մը սարսուփի կը մատնուէին, տեսնելով, որ մարտական կուսակցութիւն մը — իմա Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը — կուռ կազմակերպութեամբ հրապարակ կ'իջնէր և ամենուրեք կ'արձակէր իւր վրիժառու գնդակը:

Կորիւն Վարդապետը կ'ըսէր թէ — երբ Հայրիկը լսեց Խանասորի արշաւանքի մանրամասնութիւնները յուզուեցաւ և ըսաւ.

— Կեցցեն մեռ յեղափոխականներ. աւելի աղէկ է, որ Խանասորներու մէջ զաւենեմ զաւելոյսն, աբիւն թափեն, քան թէ պեսուրեանց պալատներուն մէջ աղբեսն ու լանք...

Որքան ճիշտ էր ծերունազարդ Մեծ Յեղափոխականի այս խօսքը, այն տարիներուն, երբ «պետութեանց պալատները» մեր դիմումներն ու աղբստներն լսելէ յետոյ, պղատողական խոստումներ և պիղատոսական վերաբերմունք ցոյց կուտային Հայութեան:

Տաճկահայաստանի և Կովկասի մէջ գործող յեղափոխական կուսակցութիւններու զինական ցոյցերն ու քաղաքական պահանջ-

ները լուրջ մտահոգութիւն կը պատճառէին նաեւ Ռուսաց Պալատին և նախարարական խորհուրդին: Մասնաւորապէս Կովկասի մէջ Հայութիւնը ռուս բռնապետութեան ճնշումին ու հալածանքին առարկայ կը դառնար, մանաւանդ երբ Կովկասին Փոխարքայ կը նշանակուէր զաժան և հայահալած Իսխան Գրիգորի Սերգէյեվիչ Գալիցինը: Հիւսիսէն եկած այս Սպիտակ Արջը Թիֆլիս հասնելէ յետոյ, առաջին առթիւ իսկ, գրաքննութեան միջոցով կը խեղդէր կովկասահայ մամուլի ձայնը, որ տանկահայ զուլումներու և թրքական բռնութեանց մասին ո՛նէ յօդուած և հասարակ լուրեր անգամ չը գրուէին թերթերու մէջ: Այնուհետեւ Դալիցինը 1897-ին, վերին հրամանով փակել կուտար Կովկասի հայոց ազգային-ծխական դպրոցները և յամառ կերպով կը քանար գործադրել ձուլման քաղաքականութիւնը: Արարատի հարաւը տանկական զուլումը, իսկ Արարատի հիւսիսը ռուսական ձուլումը կը քանային խեղդել Հայ ժողովուրդը, որ սակայն գերագոյն քանքերով այդ ազգակործան շարիքներուն դէմ ծառացաւ և պահեց իւր գոյութիւնը:

Դալիցինը կը քանար նախ ծանր հարուած մը հասցնել Էջմիածնին, որ յաշս այդ զաժան փոխարքային նկատուած էր այն միակ աղբիւրն ու ընդունարանը, որ իբրը թէ բարոյական ու նիւթական օգնութիւն ցոյց կուտար Հայ յեղափոխական կուսակցութեանց: Դալիցինի կարծիքով Հայոց Հայրիկը ոչ թէ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, այլ յեղափոխական և քաղաքական գործիչ մըն էր: Թիֆլիսի պալատը շատ վատ կարծիք ունէր Էջմիածնի և Խրիմեանի մասին և այս ուղղութեամբ ալ միշտ զեկուցումներ կը հասցնէր Պետերբուրգի պալատին և նախարարաց խորհուրդին, որ օրըստօրէ կը խորացնէր իւր հայատեաց արամազրութիւնը:

Երբ Հայրիկը Թիֆլիս երթալով պաշտօնական այցելութեամբ բարի գալուստ կը մաղթէր Դալիցինին, վերջինս խորամանկ ժպիտով մը կը յարէր:

— Ձերդ Սրբութեան անձին հանդէպ մեծ է իմ համարումս, բայց չիմ կընար ծածկել այն ճշմարտութիւնը, որ դուք շատ վատ տարրերէ շրջապատուած էք և ակամայ կը հետեւիք ուղղութեան մը, որ պետութեան և ձեր ժողովուրդին վնասակար է:

Խրիմեանը չը պատասխանեց, այլ լուռ արհամարհանքով մը և անհոգութեամբ պատերուն նայեցաւ.

Էջմիածնի մէջ, 1918-ի աշնան, Գորիւն Վարդապետը պատմեց և ես գրեցի հետեւեալը.

Հայրիկը Թիֆլիսի մէջ այցելութեան կ'երթայ Գալիցիին. Փոխարքան Կաթուղիկոսին թեր բռնելով կ'առաջնորդէ պալատին դահլիճներէն մէկը, որուն դռան մէջ փռուած եղեր է մեծ վագրի մը մորթը. Գազանի երախն ու ժանիքները տեսնելով Հայրիկը վայրկեան մը կը կենայ և կը դիտէ:

Գալիցիին հպարտութեամբ, թարգմանին միջոցով կը հարցնէ.

— Զերդ Սրբութիւն, վախեցո՞ւք այս մորթէն...:

— Ո՛չ, զարմացայ... Զերդ Գերազանցութիւն.

— Ի՞նչու, կը յարէ փոխարքան.

— Անոր համար, որ պահ մը մտածեցի թէ մարդս որքան գազան ըլլալու է, որ կրցած է այս ամենի գազանը որսալ և անոր մորթը բերելով հոս Զերդ Գերազանցութեան ոտքերուն տակ փռած է...:

Գալիցիին կուշտ ու կուռ կը խնդայ և կ'աւելցնէ.

— Եթէ Զերդ Սրբութիւնը կամենայ ես այդ մորթը կը նուիրեմ իրեն.

— Ո՛չ, ո՛չ— վրայ կը բերէ Հայրիկը— Հայ ժողովուրդի անմեղ Գառն ի՞նչ գործ ունի Հիւսիսի պատուող վագրի հետ...:

Թարգմանը ճշտութեամբ կը թարգմանէ այս խօսքերը, որոնք հարկաւ ծանր հարուածի մը նման կ'իջնէին «Հիւսիսի պատուող վագրի» Գալիցիին գլխուն.

Գալիցիին ալ թէև 1897-ի Հոկտեմբերի 2-ին Էջմիածին գալով, փոխադարձ այցելութիւն կուտար Հայոց Կաթուղիկոսին, բայց այս պաշտօնական և ձեական յարաբերութիւնները չը կրցան լեցնել փոխադարձ ատելութեան այն խոր անդունդը, որ Էջմիածնի Վեհարանէն կը տարածուէր մինչև Թիֆլիս, փոխաբային պալատը.

Հայոց Հայրիկը 1897-ի Սեպտեմբերի 14-ին կը կատարէր իւր անդրանիկ մեռնոթոյնէքը, որուն ներկայ էր տասնեակ հազարաւոր ժողովուրդ, Ռուսաց հայահալած քաղաքականութիւնը պատճառ

դարձաւ, որ Հայութիւնը աւելի համակրանք և սէր ցոյց տար էջմիածնի և Հայրիկի հանդէպ.

Նոյն թուի Սեպտեմբերի 16-ին էջմիածին կը ժամանէին Մոսկուայի Երկրաբանական ժողովին մասնակցող միջազգային 30 յայտնի գիտնական ղէմքեր*), որոնք Հայրիկին ներկայանալով երկար և հաճելի զրոյցէ մը յետոյ կը հիւրասիրուէին ճոխ ճաշկերոյթով մը. Հայրիկն ալ սեղանին մասնակցեք էր. Օտարական պատկառելի հիւրերը հաճոյքով կերան հայկական խաւիսան, կարմրած դառ և ասիական ու երոպական կերակուրներ, Արարատեան Դաշտի խաղողն ու դեղձը և ըմպեցին էջմիածնի հին գինին. Գիտնականներէն և ուսուցչապետներէն ոմանք բաժակաճառեր արտասանեցին, խօսելով Հայկական Հարցի և Հայ տառապանքի մասին. Բոլորն ալ անհամբեր կը սպասէին Հայրիկի խօսքին, որ չ'ուշացաւ.

Մեծ Ծերունին ոտքի ելաւ, մինչ արցունքը կը շողար իւր աչքերուն մէջ, խօսեցաւ յուզիչ բաժակաճառ մը, շեշտեց, որ Հայութիւնն իւր ազատութիւնը կը սպասէր քաղաքակիրթ և Քրիստոնեայ Եւրոպայէն, բայց միջազգային դիւանագիտութիւնը չը կա-

*) Հայոց Հայրիկին այցելող միջազգային և գիտական այդ նշանաւոր ղէմքերը հետեւեալներն են.—Ֆրայէր ֆօն Ռիխտհօֆէն՝ Բերլինի համալսարանի ուսուցչապետ, Դոքթ. Մաքս Էպրլինգ՝ ուսուցչապետ Բերլինէն, Մ. Փրիզլիխտէն՝ Համբուրգէն, Դոքթ. Չարլ Ռիւստ՝ Ժըննէն, Դոքթ. Ա. Ուլրիխ՝ Լայպցիկէն, Պրոֆ. Գարլ Չմետ՝ Բագէլէն, Պրոֆ. Ռիննէ՝ Հաննովերէն, Դոքթ. Էօրքիկէ՝ Մինխէնէն, Դոքթ. Ա. Գաննեքերգ՝ Ալէնէն, Պրոֆ. Էմիլ Հարդանը՝ Լիմբուրգէն, Պրոֆ. Կ. Հիւզս՝ Քէմբրիջէն, Դոքթ. Է. Օ. Հովայ՝ Նիւեօքսի Բնագիտական Թանգարանի տեսուչ, Հառուի Ֆիլզինգ Ռայթ և Ջոնս Հոպկինս՝ Բալտիմորի համալսարանէն (Ամերիկա), Պրոֆ. Եօզէֆ Պ. Իտզինգս՝ Զիւրիխէն, Ֆրէնսիզ Ա. Բաթլէր՝ Լոնտոնի Բրիտանական Թանգարանէն, Փ. Ի. Սիմպսոն՝ Էդինբուրգի համալսարանէն, Պրոֆ. Ջորջ Պ. Մեքքելլ՝ Նիւեօքսի Ազգային Թանգարանի տեսուչ, Պրոֆ. Ստանիսլա Մէժիկէ՝ Փարիզի Բնապատմական Թանգարանի տեսուչ, Պրոֆ. Ազոլֆ Օսվալդ՝ Բագէլի, Դոքթ. Կարլօ Ռիւա՝ Միլանի և Պրոֆ. Թ. Արեւիանց՝ Յիւրիխի համալսարաններէն, Մագիտոր Էմմանուէլ Զտէօբէր՝ Վլադիվոկասէն, Փրանց Իւլիշ Լեսսինգ՝ Իւրիի և Անատօլիյ Օրենստովիչ Զիլեարեւիկի՝ Մոսկուայի համալսարաններէն, Գետոր Իվանովիչ Ըօշին, Լ.Լ. Բէլիֆսնա և Մոտտէ Ալտոնի. Թ. Ս. Դ. Այս գիտնականներու թիւը կը նշանակէ («Նրիմեան Հայրիկ» էջ՝ 189) 40 ինչ որ սխալ է:

տարեց իւր խոստումը, հայերը յուսախաբուեցան, իսկ Թուրքիան ալ սանձարձակօրէն կազմակերպեց Հայկական մեծ ջարդերը։ Հայրիկը առանց ոեւէ վերապահութեան, շարք մը մեղադրանքներ ուղղեց Եւրոպային և այս խօսքերով վերջացուց իւր ճառը։

— Ամէն տեսակ օրինական միջոցներու դիմեցի և աշխատանքներս ի գուր անցան, բայց բնաւ չեմ յուսահատած. միշտ եօր միջոցներ կը փոնռեմ իմ ազգիս տառապանքը մեղմելու համար։ Այսօր գարձեալ պիտի դիմեմ ձեր կառավարութիւններուն, խընդրելով, որ Հայկական հարցը լուծեն և իմ ազգիս տառապանքին վերջ տան։ Առ այս որոշեմ եմ ձեզ ամէնքդ ալ հոս պառաւնդ պանել, մինչև որ ձեր կառավարութիւնները կատարեն իմ խնդիրքը։ Սեղանակից հիւրերը կը հիանան Հայրիկի ազատախօսութեան վրայ և ծիծաղով ու երկարատև ծափերով իրենց բարոյական համակրանքը կը յայտնեն Հայութեան։

Ռուս կառավարութիւնը երբ ոռւսացման, ձուլման իւր ծրագիրը կ'ուզէր գործադրել Կովկասահայութեան մէջ, առաջին առթիւ իսկ կը փորձէր Էջմիածնի Մայր Տաճարին մօտեր կերտել ռուսական հսկայ եկեղեցի մը, որ ըլլար փառաւոր ու հոյակապ և ստուեր ձգէր Էջմիածնի վանքին վրայ։ Կառավարութիւնը Հայոց Հայրիկէն խնդրած էր, որ Ս. Գայիանէի վանքին արևմտակողմը տարածուող ընդարձակ արտին վրայ կառուցուէր այդ եկեղեցին, բայց Հայրիկը կտրուկ կերպով կը մերժէր պետութեան առաջարկը և անմիջապէս այդ արտը փոքել տալով կը խորացնէր, քոլորտիքը ծառեր կը տնկէր և ջուրի աւազան անուան տակ անգործածելի կը դարձնէր։ Իսկ երբ պետութիւնը կը պնդէր իւր առաջարկի վրայ, այն ատեն միայն Հայրիկը Ս. Եղեղեղի վանքի դիմացի արտը կը տրամադրէր ռուսական եկեղեցիին, որուն կառուցման ծրագիրը սակայն ջուր կ'իյնար, վասնզի պետութիւնը ի վերջոյ կը համոզուէր, որ այդ ձեռնարկը վտանգաւոր և ապարդիւն պիտի ըլլար և Էջմիածնի մէջ ոչ մէկ Հայ ռուսադաւան չը պիտի դառնար, որքան ալ նիւթական և շրացուցիչ խոստումներ մէջտեղ բերուէին։

Վաղարշապատի ռուս զինուորներու հովհոր պետը՝ բարձրահասակ և հաստամարմին ռուս բահանայ մը — պօպ — շատ կը ցանկար, որ ռուսական եկեղեցի մը կառուցուէր Էջմիածնի կողքին։

Հայրիկը, 1898-ի Ս. Ծննդան տօնի առաւօտը յիշեալ պօպի շնորհաւորութիւնն ընդունելէ յետոյ ժպիտով ու կատակով կը հարցնէր.

— Է՛հ, պօպ, հարցում մը պիտի ընեմ քեզի. քսէ, ո՞րն է մեծ, զո՞ւիսդ թէ զիսաւիդ...

Պօպը կ'ապշէր, կը կարմրէր ու կը լռէր, հասկնալով Հայրիկի հարցման բուն իմաստը.

Հայրիկը 1898-ի Յունուարին Թիֆլիս երթալով այցելեց Կովկասի Փոխարքայ Դալիցինին, որուն հետ ամբողջ երեք ժամ, Թարգմանի միջոցով խօսակցութիւն ունեցաւ Հայոց ազգային, եկեղեցական և դպրոցական հարցերու մասին.

Այս երկար զրոյցներու ընթացքին Դալիցինը Հայրիկին ըսած էր թէ—«Կովկասի Հայոց դպրոցները յեղափոխական պրոպականդի բոյներ են», իսկ Հայրիկը պատասխանած էր—«Եղիցի ըստ բանի Բուս...» թէ և Թարգմանը այլ կերպ Թարգմանած էր այդ խօսքը.

Փետրուարի 3-ին (1898) Բագուի Հայութեան կողմէ յատուկ պատգամաւորութիւն մը Թիֆլիս գալով կը խնդրէր, որ Հայրիկը այցելէր Բագու. Յաջորդ օր Հայոց Հայրիկը իւր շքախումբով կ'ուղղուէր դէպի Բագու. Գանձակի և բոլոր կայարաններու մէջ հանդիսաւոր ընդունելութիւն ցոյց կուտան. Հսկայական ժողովրդական ցոյցերով Հայրիկը Փետրուար 5-ին մտաւ Նալթաշխարհի քաղաքը—Բագու.

«...Շաբաթ օր, Փետրուարի 7-ին, Վեհ. Հայրապետը, ինչպէս նախապէս յայտարարած էր, հետաքրքրութիւն կ'ունենայ զնալ Սև քաղաք կերօսին պատրաստող գործարանները դիտելու.

«Երբ Հայրապետը Սև քաղաքի գործարաններուն մօտեցաւ Հայ բանւորներու մեծ բազմութիւն մը խանդավառ ընդունելութեան ցոյցերով ողջունեց զինքը մի բանի անգամ իրարու վրայ Կեցցէ՛ Հայրիկ գոչելով. Պտոյտը տեսց երկու ժամ.

«Վեհ.ը խնդրեց Նոբէլի կառավարչէն, որ այսօր իրենց Հայրիկը զիմաւորելու ու ընդունելու համար գործադուլ անող բանւորներուն աւուրչէքը չի զլանայ ինչ որ խոստացուեցաւ»*) .

*) Վեհ. Հայրիկը Բագու. Դրեց՝ Ս. Մ. Ծոցիկեան, Բագու. Տպարան «Արօր» 1898. էջ՝ 13—14:

Փետրուարի 8-ին Հայրիկը Բագուի Հայութեան գեղեցիկ և սրտառու ընթացիկը խօսեցաւ, որմէ կը մէջընդմիջ մասնաւոր.

«Սիրելի Բագուցիք, երէկ գնացի Սև քաղաք: Քաղաքը սե քայց լուսաւոր աշխարհն իր սեւերուն մէջ, է՛հ, հիմայ ըսէք՝ տեսնամ, թէ ինչ բանի համար կ'ուզէք որ աղօթեմ. նախ ամէն բանէ առաջ ու աւելի՛ խնդրենք Աստուծմէ իր երկնային արքայութիւնը. Յետոյ, հա՛, նախապատեհութեան շատութեանները թող առատ առատ նետեն (կը ժպտի, ընդհանուր ծիծաղ), վաճառական ու արհեստաւոր դասակարգին ալ առատ առատութիւն և գործ, շատ լաւ, քայց չի վերջացաւ. դեռ կան ուրիշ դասակարգեր: Դասակարգ մը մանաւանդ Հայոց Աշխարհի պանդուխտներու, որոնք օտար աշխարհի մէջ կը թափառին: Այս գաղթականները միշտ ինծի կ'ըսեն — Ա՛խ Հայրիկ, երբ միւր տեղերը պիտի դառնանք, կ'ուզենք, որ այնտեղ մեռնինք, օտարութեան մէջ չենք ուզեր մնալ: Ատոնց մէջ մեծատուն եղողներ ալ շատ կը գտնուին, անուն հանած իրենց երկրի մէջ: Օրինակ մը ըսեմ ձեզի. Մշոյ աշխարհի մէջ Մելիք-Խաչոյի նահապետական ընտանիքը կար, 70—80 հոգիէ քաղկացած: Ահագին հարստութիւննին կորուսած, իրենք բոլորն ալ ցանուցիք եղած էին: Այդ ընտանիքէն մէկը ներկայացաւ ինձ — Զիս կը ճանաչեմ, ըսաւ, Հայրիկ, բու Սուրբ Կարապետ վանքը եղած ժամանակդ քեզ շատ անգամ մեր տունն ենք հիւրասիրած, խորովածներ կերցուցած: Ժանաչեցի զինքը և ան, սկսեցի լաց լինել...»*):

Ի պատիւ Հայրիկին, ընդունող Յանձնախումբը որոշած էր Վարդանայ տօնին օր ճոխ ճաշկերոյթ մը տալ, քայց Հայրիկը կը մերժէր ըսելով.

«Ի զուր է այդքան մեծ ծախս. ես եկած եմ Բագու ոչ թէ մեծարուիլու նպատակաւ, այլ իմ ժողովուրդը տեսնելու: Աւելի լաւ կը լինի այդ մեծ ճաշկերոյթը պատրաստէք և կերակրէք բոլոր Տաճկաստանէն գաղթող խեղճ կարօտեալները: Եւ այդ նպատակաւ ես իմ կողմէ կը նուիրեմ 100 բուրլի»:

Հայրիկը գնաց տեսնելու նաև Բալախանի, նախաճորերու աշխարհը, որ «Հայ բանասիրներու դասը նախով սեցած շորերով ու զէմբերով սրտաշարժ ընդունելութիւն մը կ'անէ Հայրիկին»:

*) Վեհ. Հայրիկ Բագու. Ս. Մ. Ծոցիկեան. էջ՝ 18—20:

Հայ նաւթատէրերն ի պատիւ Հայրիկին, Բալախանիի մէջ ճաշկերոյթ մը տուին: Հայրիկը զգացուած և յուզուած բաժակաճառով մը կ'առաջարկէ սեղանակիցներուն յոտնկայս խմել տանջուած՝ բայց զրկուած բանութիւններու, աշխատաւորներու կենացը և խօսքը նաւթատէրերուն ուղղելով կ'ըսէ.

«Դուք կենաքի պայմաններով ապահով մարդիկ էք, պարոններ, կ'ապրիք առատութեան մէջ, բայց ո՞վ է գիշեր ցորեկ ձեզ համար աշխատողը և ձեր հարստութիւնը աւելացնողը, եթէ ոչ՝ բանւոր ժողովուրդը, որոնց դուք պարտաւոր էք: Բանւոր ժողովուրդը ձեզ իրենց աշխատութեամբ ճոխ կեանք վարել տալով ինքը կ'ապրի կարօտ: Ո՞վ պէտք է մտածէ անոնց վիճակին բարւոյրմանը ու անոնց գաւազանը կրթութեանը մասին, եթէ ոչ՝ դուք, իրենց տէրերը: Ձեր պարտականութիւնն է անոնց վերաբերմամբ խորհիլ: Ես պիտի խնդրեմ ձեզմէ, որ անոնց աւուրչէրին վրայ տասը կոպէկ աւելացնելու առատաձեռնութիւնը ունենաք, մեղք են, վստահ եմ որ չէք մերժեր»:

Ս. Մ. Ծոցիկեանը կը գրէ, որ «նեղկայ եղող բոլոր գործարանատէրերը խոստացան հաճութեամբ կատարել Վեհ. Հայրիկի ցանկութիւնը»:

Բագուի նաւթի Անգլիական Վիթաու ընկերութիւնը Հայրիկի տրամադրութեան տակ կը դնէ 15,000 ռուրի: Տաճկահայ գաղթականներուն իրր նպաստ՝ կը նուիրէ 5000 ռուրի, իսկ 5000 ռուրի ալ՝ Բագուի Հայոց Մարդասիրական Ընկերութեան: Հայ նաւթատէրերը կ'որոշեն Հայրիկի Բալախանի այցելելու օրուան իրենց զբամազան ամբողջ արգիւնքը նուիրել տաճկահայ գաղթականներուն և որբերուն:

Բագուի մէջ Հայրիկին կ'այցելեն՝ նահանգապետ, ոստիկանապետ, թուրք կրօնապետներ, վաճառականներ, արհեստաւորներ, բանւորներ, գիւղացիներ և այլն, որոնց բոլորի հետն ալ նա սիրալիբ տեսակցութիւն և զրոյցներ կ'ունենայ:

Փետրուարի 15-ին, գիշերուան ժամի 12-ն է.

«Ահռելի ցուրտ քամի մը Բագու կը սասանէ ու կը դողողոցացնէ, կը գրէ Ս. Մ. Ծոցիկեանը:

«Հապտերներու լոյսով դուրս կուգայ Վեհ. Վեհարանի դռնէն

Իւր ուղեկիցներով, գնալու կայարան, որ արդէն լեցուած է երկսեռ բազմութեամբ որոնք եկած են Հայրիկին ճամբելու։ Շոգեկառքը մեկնելու ազդարար՝ երկրորդ զանգակը կը հնչէ. ժողովուրդը բազմութեամբ վրայ խոնուած է։ (Հայրիկը կը բարձրանայ վագօն և իւր հրաժեշտի խօսքը կ'ուղղէ ժողովուրդին)։

«Է՛հ, սիրելի Բագուեցիներ, մնաք բարով։ Շնորհակալ եմ ձեր ինձ արած սիրալիր ընդունելութեան համար։ Ես կ'երթամ, իմ վերջին հրաժեշտիս հետ օրհնութիւնս կուտամ ձեզ և կրկին կը պատուիրեմ, ինչպէս Քրիստոս իր աշակերտներուն, որ սիրէք զիրար, համերաշխութեամբ ապրիք՝ ձեր շրջապատողներուն հետ։ Աստուած տայ ձեզ յաջողութիւն, ձեր յաջողութիւնը իմս է։ առանց ժողովուրդի յաջողութեան Հայրիկը Հայրիկ չէ։ Ինչպէս որ դուր զիս կը սիրէք այնպէս ալ ես ձեզ կը սիրեմ։ Կը ցանկամ ձեզի երկար կեանք, բայց ես ալ կը ցանկամ երկար կեանք...։ (Անթիւ ձայներ ոգևորութեամբ կը գոչեն—կեա՛նք Հայրիկին, կեա՛նք Հայրիկին։ Անպատմելի կերպով զգացուած է, արտասուելու մօտ, ձեռքերուն հետ գլուխն ալ կ'օրօրցնէ արտայայտելով թէ ուրախութիւն թէ տրտմութիւն)։ Է՛հ, հերիք, օրհնեալ լինիք, մնաք բարով, Հայրիկ կ'երթայ բայց դարձեալ կուգայ։ (Գ. զանգը հնչած է արդէն, զնացքը ճամբայ ելած կը յառաջանայ, կը հեռանայ, դեռ կեցցէ՛ Հայրիկ ձայները՝ օդ կը թնդացնեն)»։

Հայրիկը Գանձակէն ճամբայ կ'իյնայ դէպի Աղստաֆա, Դիլիջան, Երևան և Փետրուարի 20-ին կը հասնի Էջմիածին։

Կաթողիկոս Խրիմեանը Հայ ժողովուրդին մէջ կը փնտռէր իւր հոգեկան հաճոյքն ու մխիթարութիւնը։ Էջմիածնի պարիսպներէն ներս և Վեհարանի դահլիճներուն մէջ անոր ազատատենչ սիրտն ու սլացող հոգին կը ճնշուէին, վասն զի կարգ մը ազգիցիկ վանականներ անձնական և մանր հաշիւներով տարուած բինախնդրական զգացումներ կը տածէին անոր հանդէպ։ Ի՞նչու։ Այս ի՞նչուին պատասխանները գրելու համար պիտր է խորապէս ուսումնասիրել Էջմիածնի միաբանութեան 1890—1900-ական թուերու կարգ մը յայտնի անձերը, պարզել անոնց դիմազոծերը և ցոյց տալ թէ ինչպէս Արիստ. Եպիս. Սեդրաբեանի գլխաւորութեամբ հակամարտութիւն մը կազմուած էր Խրիմեանի դէմ։ Դաւերու և բամբասանքներու

այդ խեղդիչ մթնոլորտին մը մէջ կ'այրուէր Հայոց Հայրիկի մեծ սիրտը, որուն վրայ կը ծանրանար նաև ոռոտական բռնապետութեան կօշմարը։ Սեղրաքեան Եպիսկոպոսը վարագուրուած ամբարտաւանութեամբ մը կը ձգտէր տեսակ մը դեկավարի և խորհրդատուի դեր կատարել հայրապետական գործերուն մէջ, սակայն Հայրիկը անհանդուրժելի կը գտնէր այդ ինքնակոչ խորհրդականի ոտնձգութիւնները և պատշաճ յանդիմանութեամբ մը զայն ճամբու կը դնէր։ Էջմիածնի վանքի և ազգի դրամով համալսարանական, բարձրագոյն կրթութիւն ստացած կարգ մը վարդապետները, յաւակնութեան թիւեր առած՝ կ'արհամարհէին Հայոց Հայրիկի անձն ու գործը։ Յարգելի են այն մէկ քանի բացառիկ դէմքեր, որոնցմէ ոմանք այժմ ողջ են։ Մեսրոպը Վարդապետ (այժմ Արքեպիսկոպոս) Տէր Մովսիսեանը, որ 400 էջանոց հատորով մը Հայոց Հայրիկի երուսաղէմէն—Էջմիածին ճամբորդութեան ղրուատալից պատմութիւնը կը գրէր, այդ նոյն Մեսրոպը Վարդապետը Մագիստրոս տիտղոսը ստանալէ յետոյ կը դառնար Խրիմեանի երդուեալ հակառակորդն ու թշնամին և ամէն կերպով կը ջանար նսեմացնել անոր հոյակապ դէմքը։ Էջմիածնի միաբաններէն ոմանք մինչև անգամ կը ջանային Հայոց Հայրիկի հայկական արեան մէջ ռուսասիրութեան թոյնը ներարկել, ինչ որ նա կ'արհամարհէր ու կը ծաղրէր և այս առթիւ շատերուն յանդիմանութեան խօսքեր կ'ուղղէր։

Եւ դեռ որքան տխուր իրողութիւններ ու փաստեր կը կատարուէին Էջմիածնի պարիսպներէն ներս, Սինօղի ատեաններու և վանական խուցերուն մէջ, ուր բամբաստներն ու դաւերը, անձնական քինախնդրութիւններն ու մանր հաշիւները իրար խառնուած, Վասպուրականի ծերունագարդ Արծուի շուրջ ստեղծեր էին այնպիսի մթնոլորտ մը, որ անշնչելի էր։ Եւ Հայր Արծուր Վեհաբանի դահլիճներէն ու Էջմիածնի պարիսպներէն դուրս կը սլանար յաճախ, լեռ ու դաշտ, բնութեան ծոցն ու Հայ ժողովուրդին գիրկը կը փնտռէր, Հայ գեղջուկի տնակն ու խրճիթը կ'իջնէր։

Ահա թէ ինչու նա ամառ ձմեռ յաճախակի ճամբորդութեամբ կ'անցունէր իւր օրերը և միշտ կը ջանար ժողովուրդին մէջ մնալ, վասնզի իւր իսկ խօսքերով—«Ժողովուրդը մեծ է, անոր սիրքը լայն է»։ Մեծութիւնները միայն գիտեն մեծութեանց արժէքը։

Սակայն չը պէտք է հետևեցնել թէ Խրիմեանը բոլորովին անտեսած, երեսի վրայ ձգած էր կաթուղիկոսական և վանքի ներքին գործերը, Այս բոլորն ալ իրենց կարգին կ'ընթանային։ Խրիմեանի թշնամիներն ու շարամիտները կը պնդէին, որ Կաթուղիկոսը իւր յաճախակի և պարզ ու անպաշտօն ճամբորդութիւններով կը նսեմացնէ Էջմիածնի բարոյական հեղինակութիւնը։

— Միթէ մենք զատապարտուած ենք ցմահ այս գահին վրայ բազմելու, Հայրապետը ժողովուրդին հայրն է, ժողովուրդը զիս սրտանց Հայրիկ կը կանչէ, իսկ դուք՝ Վեհափառ կը կանչէք երեսանց։ Ժողովուրդին ձայնը շատ աւելի անուշ ու հարազատ կը հնչէ իմ ականջին ու սրտին....

Այս պատասխանը կուտար Հայոց Հայրիկը և իւր սպիտակ, ազնուացեղ ձին հեծնելով 1898-ի Յուլիսի 36-ին, Դարեգին Վրդ. (այժմ Արքեպ.) Յովսէփեանի*), իւր դիւանապետ Գորիւն Վարդապետի և երկու շաթիրներու հետ կ'ուղևորուէր զէպի Սիւնեաց Աշխարհը։

Էջմիածին, Օշական, Աշտարակ, Մոզնի Ս. Գէորգի վանք, Ղարաբույաղ, Բջնի, Ծաղկունքի ճամբով կ'երթայ Սեանայ վանքը՝ Յուլիսի 30-ին։ Նոր-Բայազէտով գնաց Դարալագեազի Ս.Խաչ վանքը, ուրկից լեռնային դժուարանցանելի ճամբաներով կը բարձրանայ Զանգեզուրի լեռնաշխարհը. Ամէն տեղ Հայ գիւղացիները խանդավառ ընդունելութիւն ցոյց կուտան Հայրիկին և ձիով ու ոտով ուղեկցելով գիւղէ գիւղ կ'առաջնորդեն, մինչև որ Օգոստոսի 12-ին Տաթևի պատմական մենաստանի զանգակներու ղողանջներն ու Հայ գեղջուկներու սրտայոյզ աղաղակները իրար խառնուած կ'ողջունեն Հայոց Հայրիկի մուտքն ի տաճար։

*) Դերմանական բարձրագոյն կրթութեամբ օժտուած վաստակաւոր բանասէր, գիտնական և մանրանկարիչ։ Հայոց մատենագրութեան, պատմութեան և մանրանկարչութեան մասին ունի տպուած և անտիպ արժէքաւոր ուսումնասիրութիւններ։ Հայաստանի Հանրապետութեան տարիներուն (1918—1920) նա մէկն եղաւ, որ պատերազմներու ժամանակ մտաւ զօրաց շարքերը և գնաց ռազմավայրերը։ Դարեգին Արքեպ.ի անունը Սարգաթապետի պատմական ճակատամարտի (24 Մայիս 1918) հետ պատուաւոր յիշատակութեամբ մը կապուած է։ Նա ծնած է պատմական Արցախի Մարաղա գիւղին մէջ 1867-ին, Վարդապետ ձեռնադրուեցաւ 1897-ին, իսկ եպիսկոպոս՝ 1917-ին։

Օգոստոսի 13-ի առաւօտ Հայրիկը Տաթևէն ճամբայ կ'իյնայ զէպի Գօրիս: Հալիձորի գիւղացիները աղ ու հացով և կեցցէներով կ'ընդառաջեն Հայրիկին, որուն նոյն խանդավառ ցոյցերը կ'ընեն նաև Երնուհայրի, Խոթի և Քարահունջի Հայ գիւղացիները: Հայրիկը կ'օրհնէ աղն ու հացը և 200 ձիաւորներու ուղեկցութեամբ ճամբան շարունակելով կը մօտենայ Գօրիսին, ուր ժողովրդական մեծ ցոյցերով կ'ընդունուի: Գաւառապետ, քաղաքագլուխ, պաշտօնէութիւն և քաղաքի կարևոր անձերը կամարին տակ աղ ու հացով կ'ընդառաջեն, իսկ թուրքերու կրօնապետն ալ գեղեցիկ ճառով մը բարի գալուստ կը մաղթէ: Մանուշար Բէկ Մելիք-Հիւսէյինեացի տան հիւրասիրութիւնը վայելեյէ յետոյ, Օգոստոսի 14-ի առաւօտ Հայրիկը Գօրիսէն կ'ուղևորուի զէպի Շուշի, ուրկից հայերը յատուկ կառք մը զրկած էին: Յաջորդ առաւօտ Հայրիկը կը ժամանէր Շուշի: Ղազանչեցոց եկեղեցոյ փորրիկ հրապարակի (Ղանթաբի տակ) վրայ շքեղ կամար մը կապուած էր: Տասնեակ հազար Հայ և թուրք ժողովուրդ ծափերով և կեցցէներով աղջունեց Հայրիկի մուտքն ի Շուշի:

Եկեղեցի երթալէ յետոյ իջաւ յայտնի հաբուստ Ղուկասեաններու տունը: Հայրիկը այցելեց նաև ոսկւաց եկեղեցին և թուրքաց մզկիթը, ուր իւր խօսքը թուրք ժողովուրդին ուղղելով կ'ըսէ.

— Կրօնները Աստուծոյ աշքին առջև ծաղկեփունջ են, երբեմն մէկ ծաղկէն հոտ քաշէր, երբեմն միւսը: Դուք տարբեր հաւատքով եղբայրներ իրար քով կ'ապրիք և ատոր համար ալ իբրև մէկ երկրի զաւակներ պիտի լինէք հաշտ ու համերաշխ:

Ամբողջ քաղաքը տօնական տեսք ստացեր էր: Ժողովրդական բէֆեր, հրախաղութիւն, ձիարշաւ և նուագաժութիւն անպակաս էին:

Երկու օր հանդստանալէ յետոյ, Հայրիկը պատկառելի շքախուժութեամբ մը շրջագայութեան գնաց Ամաբասի վանքը, Ճարտար գիւղ, Գիշի, Նորշէն, Խորամորթ գիւղեր և Խաչէնով հասաւ Դանձասարի վանքը, ուրկից, վերադարձին այցելեց՝ Առաջաձոր, Սէյգիշէն, Դաշքուլաղ, Խանածախ, Խանքեանդի և ուրիշ գիւղեր, ամէն տեղ ջերմ ցոյցերու և սիրալիր ընդունելութեանց արժանանալով: Վերադարձաւ Շուշի, ուր ի պատիւ իրեն տեղի ունեցան հանդի-

սաւոր ճաշկերոյթներ: Հայրիկը այցելեց քաղաքի եկեղեցիներ քարոզեց և ջերմ յարաբերութիւն մշակեց ժողովուրդի հետ:

Վարանդայի Հէրհէր գիւղի ծխատէր Եղիշէ Գհնյ Տէր Մանուէլեանը Հայրիկին կը նուիրէ արաբական ամենի և անգուսպ գեղեցիկ նժոյգ մը: Կը պատմեն, որ օր մը ճաշէն յետոյ, լուր տարածուեցաւ թէ Հայրիկը առաջին անգամ ըլլալով յիշեալ նժոյգը հեծնելով զբօսանքի պիտի երթայ: Ժողովուրդը կը խռնուի Ղուկասեաններու տան մօտի հրապարակը տեսնելու համար թէ Հայրիկը պիտի կրնար հեծնել այդ նժոյգ և գսպել զայն: Ո՛րքան մեծ կ'ըլլայ ժողովուրդի ուրախութիւնը երբ կը տեսնեն, որ Հայրիկը կուրծք դուրս ցցած, ալեհեր գլուխն ու մօրուքը հովին տուած քառասմբակ կը քշէր արաբական նժոյգը և իւր ժպտալի դէմքը կ'ուղղէր այս ու այն կողմ, մինչ ծափերն ու կեցցէները կ'որոտային:

Օգոստոսի 13-ին Հայրիկը Շուշիէն կ'ուղևորուի դէպի Գօրիս: Ղարաղշլաղ գիւղի Հայ գեղջուկները յուզիչ և սրտառուչ դիմաւորութիւն մը ցոյց տուին գիւղասէր Հայրիկին:

Գիւղացիք եկեղեցական թափօրով, աղու հացով եկան, Թափօրին առջեւէն կը բերէին երկու պարարտ եղնիք, որոնց կոտորներուն վրայ փակցուցած մօմերը կը վառուէին, իսկ երկու գիւղացիներ ալ կալէն հանուած նոր ցորենը մաղերու մէջ լիցուցած՝ Հայրիկին մօտեցան: Պատկառելի տարիքով ու դէմքով ծերունի մը արցունքն աչքերուն մօտեցաւ Հայրիկին, աջը համբուրեց և յուզուած ձայնով մը ըսաւ— «Հայրիկ ջան, ոտքդ դրիր մեր հողի վրայ, Աստուծու սիրտը կը քաղցրանայ մեր վրայ, օրհնիր այս ցորեն, օրհնիր մեր մատաղացուն, որոնք այս օրուայ յիշատակի համար բեզ նուէր ենք բերել»: Հայրիկը կը յուզուի, կ'օրհնէ և կը շարունակէ իւր ճամբան և Զաբուղ ու Տեղ գիւղերէն անցնելով հասաւ Գօրիս, ուրկից Սեպտեմբերի 3-ին գնաց Տաթև և ապա Լոր, Գետաթաղ, Դարբաս, Ուզ, Բռնակոթ, Մազրա և Բիշանակ գիւղերը, ապա անցաւ Հին Նախիջևան քաղաքը, ուր ռուս պետութիւն և Հայ ու թուրք բնակչութիւնը շատ փառաւոր ընդունելութիւն մը ցոյց տուին Հայրիկին: Նախիջևանէն շարունակելով իւր ճամբան Հայրիկը գնաց Նորաշէն, Դաւալու, Խոր-Վերապի վանքը, Ղամար-

լու, իջաւ Զանգիբասար և վերջապէս Սեպտեմբերի 12-ին հասաւ Էջմիածին, ամիս ու կէս շրջելով Սիւնեաց Աշխարհի գիւղերն ու գաւառական քաղաքները, որոնց մէջ Հայութիւնը կը ծփար իւր շէնշող կեանքով և լայն ու մեծ սրտով: Հայոց Հայրիկի այս պատմական և յիշատակալից ճամբորդութիւնը անոր կեանքի ամենագեղեցիկ էջերէն մէկն է:

Հայրիկը 1899-ի Մարտին գնաց Թիֆլիս և առաջին առթիւ իսկ այցելեց Փոխարքայ Գալիցիներն: Կորին Վարդապետը կը պատմէր որ— երբ պալատի սանդուղներէն վեր կը բարձրանայինք, սրահին մէջ, սպիտակ սրջերու արձանները տեսանք, որոնց թաթերուն մէջ հաստատուած էին ելեքտրական լոյսի շիշերը: Ես Հայրիկին ըսի Հայրիկ տեսէք, որքան բնական տեսք ունին այս արջերու արձանները: Հայրիկը ժպտալով պատասխանեց— Ծօ ապուշ չէ, որ մենք անոնց «ղջերն ու կենդանիները Պետերբուրգի պալատին մէջ տեսանք...»

Էջմիածնի միաբան, Հայրիկի դիւանապետ (1906) և Ատրպատականի Թեմի ներկայ Առաջնորդ Ներսէս Արքեպ. Մելիք-Թանգեանը, Հայրիկի և Գալիցիների այս տեսակցութեան մասին կը պատմէ հետեւեալը.

«Փոխարքայական պալատի սրահում, Գալիցիներ սպիտակ արջերի արձանները ցոյց տալով Հայրիկին ասում է— Տեսնո՞ւմ էք, մեր արջերն, անգամ լուսաւորում են ձեր երկիրը: Իսկ Հայրիկն անմիջապէս պատասխանում է— Այո Եւրոպայի գազանանոցներուն մէջ մենք անոնց կենդանիները շատ տեսած ենք...»:

Մարտի 25-ին Թիֆլիսէն ճամբայ ելաւ դէպի Սանահին (վանք), որուն կամարներուն խորհրդաւորութեանը մէջ Հայրիկը բանաստեղծական ներշնչումով և խորին զգացմունքով կը զրէր «Սանահինի ճննդուկը» քերթուածը: Ապա անցաւ Ալեքսանդրապոլ քաղաքը, ուր ի պատիւ իրեն հայեր, ռուսներ, յոյներ և թուրքեր ժողովրդական հսկայ ցոյցեր և հանդէսներ կազմակերպեցին: Այստեղ մնաց ու թօր, այցելեց եկեղեցիներ և պարզ ու անպաճոյճ լեզուով քարոզներ խօսեցաւ: Ապրիլի սկիզբն էր, Շիրակի դաշտէն անցնելով Հայոց Հայրիկը իւր հետեւորդներով կը բարձրանար Արագած լեռան ձիւ-

նաժառնկ լանջերը, կ'այցելէր Մառտարա գիւղը, ապա կ'իջնէր Էջմիածնի գաւառի դաշտերը կը դիտէր Հայ գիւղացիներու գարնանային աշխատանքները, կ'ուրախանար, կը մխիթարուէր և վերջապէս Ապրիլի 8-ին կը հասնէր Էջմիածին։ Մօտ երկու ամիս հանգստանալէ յետոյ Հայրիկը Յուլիսի 3-ին շքախումբով մը նորէն կը ճամբորդէր և հետզհետէ կ'այցելէր Մոզնի, Յովհաննավանք, Սաղմոսավանք, Հաղարծին, Ղարաքիլիսա, Ապարանի շրջանի ամբողջ գիւղերը և Յունիսի 13 ին կը վերադառնար Էջմիածին։ Երկու օր հանգստանալէ յետոյ 15-ին կ'երթար Երևան և բազմաթիւ հետեւորդներով կ'ուղևորուէր դէպի Խոր-Վիրապի վանքը, ուր բանի մը հազար ժողովուրդ հաւաքուած անոնք գալուն կը սպասէր։ Գիւղերու ճամբաներու վրայ խռնուած գիւղացիները թափօրներով, աղ ու հացով, դհօլ-գո՛ւռնայով, ոտաւոր ու ձիաւոր՝ կ'ընդառաջէին Հայրիկին։ Խոր-Վիրապի մէջ՝ Ղամարլուի, Արտաշատի և շրջակայ գիւղերու գեղջուկները մեծ ընթրիք մը պատրաստեցին։ Հայրիկը կը նախագահէր այս ժողովրդական սեղանին։ Ժողովուրդը երգերով ու ծափերով գինի կը խմէր Հայրիկի կենացը, իսկ Հայրիկն ալ կ'օրհնէր Հայ գիւղացիութեան շէն ու լիք սեղանը, անոր արդար վաստակն ու քրտինքը, անոր դաշտն ու արտը և իւր բաժակը կ'առաջարկէր երկրագործ և շինական Հայ ժողովուրդի կենացը։ Եւ այս բոլորը կը կատարուէին Խոր-Վիրապի վանքին մէջ, բաց երկնքի տակ, ալեգարդ և վեհափառ Մասիսի դիմաց։ Յունիսի 21-ին Խոր-Վիրապէն վերադառնալով Էջմիածին, Հայրիկը գնաց Սաղմոսավանք, Բիրական, Օշական, ուր ներկայ եղաւ Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի՝ Թարգմանչաց հանգէսին, որ ամէն տարի ամրան և աշնան ճեմարանի ուսուցիչներու և աշակերտներու կողմէ կը կատարուէր Օշականի մէջ։ Ս. Մեսրոպի գերեզմանի վրայ։ Յուլիսի 11-ին գնաց Սևան, Հաղարծնի վանք, ապա անցաւ Հառիճի վանք, Բաշ-Ապարան, Սաղմոսավանք, Աշտարակ և Օգոստոսի 19-ին վերադարձաւ Էջմիածին։

Աշնան ցրտաշունչ քամին կը փչէր, շուտով կուգար ձմեռը, արար-աշխարհը կը ծածկուէր ձիւնով, իսկ Հայոց Հայրիկը Վեհաբանի մէջ, իւր գրասեղանին առջև կծկուած կը կարդար ու կը գրէր։

ԻՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ — «ՆԵՐՍԻ ՊԱՐԱՌՈՐ ԿԱՂՆԻՆԵՐ՝ ԿՈՆԱԿ-ԿՈՆԱԿԻ»
յօշական Ս. Էջմիածնի վանապատկան այգիի մէջ. 1900 թ. — 1

ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿ

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՏԱՄՆԱՄԵԱԿ

1900—1910

Ա.

ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿԻ ԾՆՆԴԵԱՆ ՈՒԹՍՈՒՆԱՄԵԱԿԸ

ՐԱՐԱՑ ԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ մէջ, Մայր Արարսի փերուն վրայ, յաւերժական ձիւնով ծածկուած արեգարդ Մասիսի դիմաց և էջմիածնի կաթուղիկէներու կամարներուն տակ՝ Հայոց Հայրիկը 1900 թուի Ապրիլի 4-ին կը թեւակոխէր իւր ծննդեան ութսուներորդ տարին:

Այդ Մեծ Հայի մեծ կեանքի ութսուն տարիներէն յիսնամեակ մը ամբողջ կապուած էր Հայ ազգային, մտաւոր, գրական, կրթական և ազատագրական վերածնունդի լուսաշող էջերուն հետ: Այդ հոյակապ կեանքը կ'արձանանար Վասպուրականի հսկայ Արծուի վիթխարի անձով, որուն մէջ կը ծփար անոր ազգանուէր սիրտն ու ժողովրդանուէր հոգին:

Գարուն բացուելուն պէս, Մարտի 14-ին, Հայրիկը շքախումբով մը կ'ուղևորուէր դէպի Թիֆլիս, իսկ էջմիածնի Գէորգեան ձեմարանի ուսուցչական խումբն ալ կը պատրաստուէր վայելուչ հանդէսով մը Հայոց Հայրիկի ծննդեան ութսունամեակը տօնելու:

Ձեմարանի հանդէպ Հայրիկի գուրգուրանքն ու սէրը այնքան անկեղծ և հարազատ էին, որ նա ամէն տեսակ բարոյական և նիւթական աջակցութիւն ցոյց կուտար այդ կրթական տաճարին: Ձեմարանի աշակերտութիւնը անհուն սիրով մը կապուած էր Հայ-

րիկի հետ, որ յաճախ կը լսէր անոնց խնդրանքներն ու գանգատները և միշտ ալ նպաստաւոր ընթացք կուտար:

Հայրիկի ութսունամեայ տարեդարձին ճիշտ օրը, Ապրիլի 4-ի երեկոյեան, ձեմարանի Վարչութիւնը կը կատարէր այդ յիշատակալից հանդէսը: ձեմարանի Հանդիսարանի մէջ տեղ կը գրաւէին վանքի միաբաններ, ուսուցիչներ, աշակերտներ և բազմաթիւ հրաւիրեալներ: Կոմիտաս Վարդապետի երգեցիկ քառաձայն խումբը մասնաւոր շուք կուտար հանդէսին: Զորդ գասարանի աշակերտներէն մէկը կը կարդար Հայրիկի մանրամասն կենսագրութիւնը, իսկ Բ. Լսարանէն ուսանող մըն ալ հայկական տաղաչափութեան մասին ուսումնասիրութիւն մը կարդալով ցոյց կուտար թէ քանատեղծ Հայրիկը ինչպէս գործածեր է հայկական չափը իւր «Հրաւիրակ»ներու մէջ: ձեմարանի դասախօսներէն բանասէր և հայկարան Մանուկ Աբեղեանը մանրակրկիտ ուսումնասիրութեամբ մը կը ներկայացնէր Հայրիկի զոյգ «Հրաւիրակ»ներու բովանդակութիւնը, անոնց հոգեշունչ ու հայրենաշունչ զգացումները, գաղափարները, գրական արժէքը և այլն: ձեմարանի տեսուչ և գիտնական Կառապետ Վարդապետ Տէր Մկրտչեանը յաւուր պատշաճի ճառով մը կը բնորոշէր Հայոց Հայրիկի ութսունամեայ պատկառելի կեանքը: Կոմիտաս Վարդապետի երգեցիկ խումբը մէկընդմէջ կ'երգէր Հայոց Հայրիկին ձօնուած ժողովրդական երգերը, մինչ հանդիսարանը կը թնդար որոտալից ծափերով և կեցցէներով:

Հանդէսէն յետոյ ձեմարանի տեսուչը կը հեռագրէր Թիֆլիս՝ Հայրիկին և կը շնորհաւորէր անոր ծննդեան ութսունամեակը:

Այդ նոյն թուի (1900) ամբան, Հայրիկը կ'երթար Օշական գիւղը, ուր եղիազար Եպիսկոպոսի վանապատկան այգիին մէջ նա շինել տուած էր 4 սենեակներով ամառանոցային պարզ շէնք մը: Ասոր դիմացն է այն հինաւուրց մեծ ծառը, որուն բունին իւր կոնակը խփած ծալապատիկ կը նստէր Հայոց Հայրիկը և կը ծխէր, կը կարդար կամ ծառի հովանիին ու ստուերներուն տակ կը հանգստանար: Ամբան մէջ (1900), օր մը երբ Հայրիկը մէջըր յիշեալ ծառին տուած և բարձի վրայ յենած կը ծխէր ու կը խոսէր, Վաճառ Խրիմեանը (Հայրիկի Մարխան եղբօր թոռը) խոհանոցի դռան մէջէն գաղտնի կը լուսանկարէր Ութսունամեայ Մեծ

Ծերունին, որ պարզ ու անպաճոյճ, հարազատ ու բնական դիրքով մը բազմոցին վրայ նստած՝ աստուածաշնչական նահապետի մը տեսքն ունի։ Այդ լուսանկարը կը կոչուի՝ «Երկու դարաւոր կադ-նիսե» կոնակ կոնակի»։ (Տես էջ՝ 718)։

Պարսից Մուզաֆէրէդդիւն Շահը 1900-ի հոկտեմբերի 11-ին, իւր Սադրազամի (նախարարապետ) և շքախմբի հետ կ'այցելէր Էջմիածին։ Միաբանութիւնն ու ժողովուրդը մեծաշուք և սիրալիր ընդունելութիւն մը ցոյց տուին Իրանի Վեհապետին, որուն ի պատիւ Հայոց Հայրիկը ճոխ ճաշկերոյթ մը տուաւ։ Շահնշահը Հայրիկին կը յայտնէր, որ Հայութիւնը դարեր շարունակ ապրելով Իրանի մէջ, նկատուած է իբր հաւատարիմ, աշխատասէր և ձեռներէց ժողովուրդ մը, որ կը վայելէ պետութեան խնամքն ու հովանւորութիւնը։ Հայրիկը շնորհակալութիւն կը յայտնէ խնդրելով, որ Շահնշահի հովանին միշտ պարսկահայութեան վրայ ըլլայ։ Մեկնելու ըօպէին Շահը Հայրիկին կը նուիրէր «Առիւծ-Արև» (Շիրուխուրշիդ) ադամանդակուռ շքանշանը, իսկ Էջմիածնի ճեմարանին ալ հազար ըուրլի։

Այս հանդէսներուն ակահատես՝ Էջմիածնի միաբան Խորէն Վարդապետ Լազարեանը*) կը գրէ։

«Մուզաֆէրէդդին Շահն այցելեց Մայր Տաճար, Թանգարան և ապա Վեհարան։ Մեկնելէն առաջ Շահնշահը Հայրիկին նուիրեց ադամանդեայ պատուանշան մը։ Հայրիկը Շահին բարի երթ մաղթելէ յետոյ, Վեհարանէն միասին իջան և երբ Մայր Տաճարին զանգակատան առջեւ հասան Շահնշահը Հայրիկին հարցուց— «Պապա՛ հանի՞ նիւսերն» (Հայրիկ, ո՞ւր է շքանշանդ)։ Հայրիկն ինձ ըսաւ — Շուտ, գնա շքանշանը բեր, ես կատարեցի հրամանը։ Երբ Հայրիկը Շահին նուիրած շքանշանը կուրծքէն կախեց բազմահազար ժողովուրդը որոտալից ծափերով և ուրախութեան ցոյցերով աղաղակեց Կեցցէ՛ Շահնշահը։

*) Ծնած է ի Վան 1873-ին։ Վարդապետ ձեռնադրուած՝ 1901-ին։ Էջմիածնի մէջ վարած է բազմատեսակ վանական պաշտօններ։ 1921-ի վերջերը Էջմիածնէն անցաւ արտասահման և ապա Ամերիկա, ուր Միլվօքի Վիսքէնսընի հայոց հոգեւոր հովուի պաշտօն կը վարէ ցարդ։ Իմ մասնաւոր խնդրանքով Խորէն Վարդապետը գրի առաւ իւր յուշերը Հայրիկի և աղգային-եկեղեցական կալուածներու դրաման (1903) Էջմիածնի գէպրեւոր մասին։

«Երբ Հայրիկը Շահին ընկերանալով կը յառաջանար դէպի Ճեմարան, Շահը գոհ սրտով և ժպիտով ըսաւ Հայրիկին—«Պապա՛ կէյիթ, բաս սըր, չօխ մամնունք քմ» (Հայրիկ, ետ դարձիր, բաւական է, շատ գոհ եմ)։ Հայրիկը բարձրացաւ Վեհաւրանի Ծաղկեայ Դանլիքը, իսկ միաբանները արդէն իսկ պատրաստ սեղանին շուրջը հաւաքուած կը վայելէին համադամ խորոտիկներն ու խմիչքները և իրարու ետեւէ բաժակներ կը պարպէին Հայրիկին կենացը, երբ յանկարծ Հայրիկը իւր պարթև հասակով կանգնեցաւ դահլիճին դռան մէջ, լիասիրտ խնդաց և ըսաւ—«Հա՛ աղուօր տեղ գտած էք, ան թուրքական առած մը կայ՝ կ'ըսեն Հա՛ր կիւն պայլամ օլսուն փիլաւ իեախ, ինչ, կ'ուզէք, որ ամէն օր Շահը էջմիածին գայ, որ դուք կուշտ ու կուռ պէս պէս կ'երակուրներ ուտէք. բիշ մըն ալ աղբատներուն թողէք»։ Ընդհանուր ծիծաղի և ծափերու մէջ Հայրիկը հեռացաւ»։

Բ.

ԴԷՊԻ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԵՒ ՇԻՐԱԿԻ ԴԱՇՏԵՐԸ

Հայոց Հայրիկը հետևորդներու մեծ խումբով մը 1901-ի Ապրիլի 7-ին էջմիածնէն կ'ուղևորուէր դէպի Արարատեան Դաշտը։ Հասաւ Մայր Արաքսի ափը և Մարգարա գիւղին մէջ հիւրասիրուելէ յետոյ շարունակեց ճամբան, որ կ'անցնէր Արարատեան Դաշտի մէջէն։ Դարնան կենսաբեր արևի և անձրևի տակ Հայ գեղջուկներու արտերը կը ծփային կանաչ ցանքսերով, որոնց ի տես Հայրիկի սիրտը կը լեցուէր հոգեկան հաճօքով ու հրճուանքով։

Արարատեան Դաշտի գիւղերէն հարիւրաւոր ձիաւոր գեղջուկներ Հայրիկին ընդառաջելէ յետոյ կ'ուղեկցէին մինչև Իգդիր, ուր տասնեակ հազարաւոր գիւղացիութիւն խռնուած մեծ ցոյցերով և հանդէսով կը զիմաւորէր Հայրիկին։

Հայոց Հայրիկը Արարատեան Դաշտին մէջ, Որքան քրտագրաւ էր այս պատկերը։ Հայ գիւղացիութիւնը իւր արդար բըտինքով և սուրբ աշխատանքով կառչած էր Մասիսի փէշերուն, ստորոտներուն և Մայր Արաքսի ափերուն։

Հայ գիւղը շէն, գեղջուկի տունը շէն ու շող, ծուխն ու մուխը կը բարձրանան գիւղական երգիքներէն, խոնարհ յարկերուն տակ Հայ նահապետական կեանքը կ'նռայ, մինչ Արարատեան Դաշտին մէջ Հայ գութանը կը ճռայ, կը պատռէ կուրծքը մայր հողին, որուն վրայ կեցեր է այժմ Հայոց Հայրիկը և կը դիտէ հողագործին նուիրական աշխատանքները:

Ապրիլի 9-ին Հայրիկը Իգդիրէն ճամբայ ելաւ դէպի Կողբ— աղահանքերու այս յայտնի գիւղը, որուն մուտքին առջև կապուած էր հոյակապ կամար մը: Գիւղացիք եկեղեցական թափօրով և աղ ու հացով ընդառաջեցին Հայրիկին և երգ ու պարով, մեծ հրրճուանքով առաջնորդեցին դէպի գիւղը: Հանգստանալէ և ճաշելէ յետոյ, գիւղացիներու ուղեկցութեամբ Հայրիկը այցելեց Ե. Դարի անմահ մատենագիր և «Եղծ աղանդոց»-ի յայտնի հեղինակ Եզնիկ Կողբացիի մատուռը, որուն անշուք յարկին տակ դարեր շարունակ կը հանգչին նշխարները այդ երախտաւոր գրամշակին: Հայրիկը իւր վեղարը վերցուց, ծնկաչօք համբուրեց Եզնիկի շիրիմը և ապա խօսքը գիւղացիներուն ուղղելով ըսաւ:

— 2եր գիւղին պարծանքն ու փառքն է այս շիրիմը, բայց դուք, անոր յարգը չէք գիտեր և այսպէս անխնամ ու անշուք թողած էք: Դուք աղահանքերէն օգուտ կը ստանաք, ամէն տուն թող համեստ գումար մը տայ, բան մըն ալ ես կուտամ և այս անմահ մատենագիրն շիրիմն ու մատուռը նորոգեցէք: Հայրիկը այս կը խնդրէ ձեզմէ:

Ապրիլի 10-ին Կողբէն ճամբայ ելաւ դէպի Կաղզուան: Հարիւրաւոր ձիաւորներու ուղեկցութեամբ թափօրը կը մօտենար քաղաքին: Քանի մը տեղ յաղթական կամարներ կապուած էին, Խանութները փակ էին և ամբողջ քաղաքը դրօշազարդուած էր: Քաղաքի մուտքին առջև հայեր, թուրքեր և ռուսներ զատ զատ թափօրներով և աղ ու հացով ընդառաջ ելան: «Կեցցէ Հայրիկ» աղաղակներ, ծափեր, դհօլ-գուռնայի ձայն, զանգերու զօղանշը և այլն իրար խառնուած յուզիչ տեսարան մը կը ներկայացնէին:

Ապրիլի 13-ին Հայրիկը Կաղզուանէն ճամբայ ելաւ դէպի Կարս: Ճանապարհի վրայ ընդառաջ եկան քիւրդ բէկերն իրենց ձիաւորներով և թուրք գիւղերու կրօնապետներն ու մեծամեծները:

Կարսի ազգային, պետական և օտարազգի բազմաթիւ պատգամաւորութիւններ (42 կառքերով) և հարիւրաւոր ձիաւորներ ընդառաջելով Հայրիկին տարան քաղաքը, ուր կապուած էր շքեղ կամար մը, որուն տակ հայեր, ռուսներ, յոյներ, պարսիկներ, տաճիկներ և թաթար թուրքերը աղ ու հացով դիմաւորեցին և բարի գալուստ մաղթեցին։ Նահանգապետին այցելելէ յետոյ, Հայրիկը նախ գնաց Հայոց եկեղեցին աղօթեց ու քարոզեց, յետոյ գնաց Հայ-կաթոլիկներու եկեղեցին, ուր սրտառուչ քարոզ մը խօսեցաւ և շեշտեց որ — «Դաւանական և ծիսական տարբերութիւնները յուսաւորչական և կաթոլիկ հայոց սիրտերը թող իրարմէ չը սառեցնեն, գիտցէք, որ դուք միեւնոյն ազգին և հայրենեաց հարազատ զաւակներն էք, միեւնոյն զգացումներով և յոյսերով իրար կապուած եղբայրներ։ Անմահ բանաստեղծ Մկրտիչ Պէշիկթաշիանը դաւանանքով Հայ կաթոլիկ էր բայց հոգւով և սրտով իբրեւ Հայ ապրեցաւ, իբրեւ ազգասէր և հայրենասէր Հայ, որ գրեց և երգեց.

«Ընդ աստեղօք ի՞նչ կայ սիրուն,
Բան զանձկալի եղբայր անուան...»։

Կարսի Հայ կաթոլիկ համայնքը մեծաշուր հանդէսով կ'ընդունէր ու ճամբու կը գնէր Հայոց Հայրիկը, որ կ'ուղղուէր դէպի ռուսաց եկեղեցին, ապա կ'երթար տաճկաց մզկիթը։ Երբ Հայրիկի շքախումբը մզկիթին կը մօտենար մօլլա մը բարձրասլաց մինարէթի ծայրէն բարձր ու զիւ ձայնով կրօնական երգ մը կ'եղանակէր։ Ապա Հայրիկը գնաց պարսից մզկիթը, ուր հաւաքուած էին կարսարնակ ամբողջ պարսիկներն ու թաթար թուրքերը։ Մզկիթներու մէջ աղօթելէ յետոյ Հայրիկը գնաց յուսաց եկեղեցին և ընդունուեցաւ մեծաշուր հանդէսներով։

Յաջորդ օր Հայրիկը բարձրացաւ Կարսի բերդը, գիտեց ամբողջութիւնները։ Ի պատիւ իրեն ամբողջ քաղաքը տօնական տեսք ստացեր էր, շրջակայ գիւղերէն հազարաւոր Հայ գեղջուկներ Կարս եկած էին իրենց սիրելի Հայրիկի աջն առնելու համար։

Ապրիլի 16-ին Հայրիկը Կարսէն գնաց Ալեքսանդրապոլ, 18-ին անցաւ Սանահին և գիտեց նորոգութիւնները, ապա գնաց Դիլիջան, Սևանայ վանքը և Մայիսի 1-ին վերադարձաւ Էջմիածին։

Հայոց Հայրիկի այս յաճախակի և երկարատև ճամբորդութիւնները և ժողովրդական ամէն տեսակ դասակարգերու հետ մշտական յարաբերութիւնները առիթ դարձան, որ ռուս բռնապետութեան հովկասի դաժան ներկայացուցիչը՝ նոյն ինքն Փոխարայ Գալիցիներ կասկածէր, որ Խրիմեանը ճամբորդելով քաղաքներն ու յետին գիւղերը, ժողովուրդին մէջ ըմբոստութիւն և յեղափոխութիւն կը քարոզէ և առ հասարակ ռուսաց պետութեան դէմ կը գործէ։ Գալիցիներ իւր այս կասկածները կը հիմնաւորէր և իբրև փաստական իրողութիւն ի գիր առնելով կը հաղորդէր ցարին և նախարարաց խորհուրդին։

Հայահալած Գալիցին 1901-ի Մայիսի 31-ին Ռուսաց Ներքին Գործոց Նախարար Սիպեագին հետեւեալ տողերը կը գրէր Խրիմեանի մասին.

«...Այժմեան Մկրտիչ Պատրիարք — Կաթողիկոսի էջմիածին ժամանելով անկարգութիւն այնտեղ նորէն ծայր է տուել, իր ամբողջ կեանքը անցուցանելով տաճկական բռնակալ ու անարգ տիրապետութեան տակ, նա էջմիածին բերեց իր հետ Տաճկաստանից վարչական այնպիսի ձևեր, որպիսիներին ընտելացած էր իր հայրենիքում։ ...Ներկայ Պատրիարք — Կաթողիկոսը, որ ամբողջովին անձնատուր է եղած ոչ այնքան իր հօտի հոգևոր պետի դերին, որքան նրա քաղաքական ղեկավարման, գնալով աւելի ու աւելի յանդուգն է դառնում դէպի մեր կառավարութիւնը և սրա օրէնքների պահանջները։ ...Կարելի պիտի լինի սպասել Պատրիարքի կողմից նորաճոր օրինազանցութիւններ, որոնց կրկնութիւնները չեն կարող չը կոտրել արժանապատուութիւնն ու նշանակութիւնը մեր կառավարութեան»*)։

Հովկասի պալատը լուրջ և ուշադիր կերպով կը հետեւէր Խրիմեանի իւրաքանչիւր քայլափոխին։ Սինօզի Պրօկուրօրն օրը օրին գաղտնի գեկուցումներ կը հաղորդէր Գալիցիինն էջմիածնի և Խրիմեանի ներքին կեանքի մասին։ Խրիմեանի յաճախակի պտոյտներու մէջ Ռուս բռնապետութիւնը քաղաքական նպատակներ կ'որոնէր։ Գալիցիներ համոզուած էր, որ Հայրիկը «իւր հօտի

*) «Ազատ Սկզբեցի». Ամօթերթ. Երևան. 1928. Թիւ 7—8 էջ՝ 121—132։

հոգևոր պետի դերին» նուիրուելէ աւելի ստանձներ է անոր «քաղաքական դեկավարման դերը» և այս պատճառով ալ միշտ կը շրջագայէ ժողովուրդի մէջ:

Հայ տաղանդաւոր բանաստեղծ Աւետիս Իսահակեանը 1901-ի Սեպտեմբերին կ'այցելէ Էջմիածին և Հայոց Հայրիկի մասին կը գրէ իւր այնքան գեղեցիկ ու սրտագրաւ յուշերը:

«Սեպտեմբերի մէջ, 1901 թուին, այցելեցի Էջմիածին. նոյն թուի Մայիսին երբ Վենետիկումն էի գտնուում մեզ ամենիս սիրելի Ղեւոնդ Ալիբեանը ինձ վրայ քաղցր պարտք դրեց „Հայոց Հայրիկին կարօտագինս ողջունելու իր կողմանէ“:

«Երեկոյեան անմոռանալի բաղդ ունեցայ Հայրիկի մօտ լինելու, համբուրեցի նրա աջը: Սիրտս ուժգին խփում էր ուրախութիւնից և մի անորոշ զգացմունքից: Առաջարկեց նստել:

«— Վեհափառ Հայրիկ, մեծ բաղդաւորութիւն եմ զգում, որ ինձ վիճակուել է յայտնել նահապետ Ալիշանի կարօտագին ողջոյնները Հայոց Հայրիկին:

«— Ա՛հ, շատ շնորհակալ եմ, դուն Վենետիկ էիր, երբ էիր հոն, ինչպէս է Հայր Ղեոնդը, աղէկ է:

«— Այո, Վեհափառ Հայրիկ, այս գարնանս Վենետիկ էի և պատիւ ունեցայ մի քանի անգամ լինելու ակզարդ նահապետի մօտ, որն ինձ արժան համարեց ձեզ ողջոյններ բերելու: Նա հիւանդոտ է և թոյլ:

«— Ափսոս, ափսոս,— խօսքս ընդհատեց Հայրիկը,— մենք հասակակիցներ ենք, ես շատ կը սիրեմ անոր, անուշ գրիչ ունի, նա շատ է ազդել իմ գրչի վրայ, նա ինձ շատ բան է ներշնչել, ասան ուրիշ ինչ կ'ընէր:

«— Նա ինքն էլ ասում էր, որ Հայրիկը իրենից հարիւր օր, միայն հարիւր օր է մեծ և ասում էր թէ բերկրութեամբ եմ լսում, որ Հայրիկը ձի է նստում և ժողովրդին այցի ելնում... Միշտ նախանձում էր ձեզ, Վեհափառ Հայրիկ, և ասում էր, որ Հայրիկի բանն ուրիշ է, նա առոյգ է մնացել, որովհետև Մատիսի շուրփ տակն է քնում, հայոց դաշտերի ծաղկաշունչ հովն է ծծում և Արաքսի ջուրն է խմում:

«Այստեղ Հայրիկ ուրախ ու սրտանց ծիծաղեց.

«— Ան կը նախանձէ՛ ինձ, ես վաղը կը կարգադրեմ, որ անոր Մասիսի հողէն, Երասխի ջուրէն ու Հայաստանի ծաղիկներէն քիչ մը վերցնեն և փոքրիկ արկղով մը դրկեն Վենետիկ:

«Ինչպէս յետոյ իմացայ՝ Հայրիկի կարգադրութեամբ ուղարկել էին մի փոքր արկղ այդ արմաղաններով Հայոց Նահապետին, բայց մինչև հասնելը զժրախտաբար Նահապետը արդէն վախճանուած էր եղել (1901, Նոյեմբերի 22-ին):

«Ամբողջ գիշեր ես Հայրիկի թովիչ ձայնի, արծուների հայեացքի ներգործութեան տակն էի. ինձ թւում էր, որ ապրում եմ նահապետական օրերում և երջանկութիւն եմ ունեցել խօսելու բիր- լիական Նահապետներից մէկի հետ: Հայրիկն իմ երևակայութեան մէջ միշտ պատմական կամ աւելի ճիշտն ասած՝ առասպելական նեմրոսով է լուսաճաճանշուած. մանուկ օրերից երազել եմ տեսնել Վասպուրականի Արծուին, «Կայծեր»ի Հայրիկին: Միւս երեկոյ Հայ- րիկի կողմից կանչեցին ինձ Վեհարան:

«— Էհ նստէ տեսնենք, դուռն գիտես, որ ես ալ բանաստեղծ եմ, ու շատ կը սիրեմ բանաստեղծութիւններ. Հոմերոսն ու Վիր- գիլիոս ամենէն շատ կը սիրեմ:

«Ու սկսեց առոյգ և հուժկու շեշտով անգիր ասել էնէականից, Իլիականից: Այդ ժամանակ նրա արեւի նման չքնաղ աչքերը փայ- լում էին սղեորութեամբ և պատանեկան աշխոյժով. Երազի մէջ էի զգում ինձ. լսում էի Վասպուրականի հինաւուրց Արծուի թեքերի թափահարումը իմ գլխի վերեւ»*):

Ռուսներու կողմէ Կովկասի զբաղման հարիւրամիակը (1801— 1901) մեծ շուքով տօնուեցաւ Թիֆլիսի մէջ Սեպտեմբերի վերջե- րուն: Հայրիկը Սեպտ. 19-ին իւր շրախումբով ժամանեց Թիֆլիս և առաջին առթիւ իսկ այցելեց Արքայական Պատգամաւոր Իշխան Նիկողայեւիչին և Յունաց Թագուհի Օլգա Կոստանդինովնային, ո- րոնք Առաջնորդարան գալով փոխադարձաբար այցելիցին Հայրիկին: Հսկտ. 16-ին Հայրիկը Փոխարքայ Գալիցինին այցելիով մէկ ժամ խօսակցութիւն ունեցաւ Հայ-ազգային գործերու մասին: Նոյեմբերի 4-ին Թիֆլիսէն ճամբայ ելաւ դէպի Էջմիածին:

*) «Գիր եւ Կեանք», Ժողովածու. կաղմեցին Յովհ. Մալխասեան և Նար- Դոս. Թիֆլիս. Տպ. Էսպէրանտո. 1911. էջ՝ 66—74:

ԶՈՒԱՐԹՆՈՑԻ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐԸ

Էջմիածնէն դէպի Երեւան երկարող խճուղիի հաջաւակողմը, Հռիփսիմէի վանքին մօտիկ, բաց դաշտին մէջ Ներսէս Զինող Հայրապետը Էրզ դարի կէսերուն կերտել տուաւ Զուարթնոց կամ Առապարի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ անունով հոյակապ տաճարը, իւր յարակից շէնքերով: Այս տաճարը, ըստ պատմական և ճարտարապետական նորագոյն ուսումնասիրութեանց, հայկական ճարտարապետութեան հոյակապ յուշարձաններէն մէկը եղած է: Արարական և հետագայ արշաւանքներու ընթացքին, երբ Հայաստանը արիւնի և աւերածութեանց կ'ենթարկուէր, Զուարթնոցի այդ գեղակերտ տաճարն ալ քարուքանդ ըլլալով հարիւրաւոր տարիներ կը հանգչէր հսկայ հողակոյտերու տակ: Դարեր շարունակ Արարտեան Դաշտի Հայ Ժողովուրդը Զուարթնոցին Հանգած կամ Խանգաւած եկեղեցի կոչոււմը կուտար և անոր փլատակներուն ուխտի երթալով մոմ կը վառէր ու խունկ կը ծխէր:

Հինգ-վեց տարի (1916—1921) ապրելով Էջմիածնի մէջ բազմիցս առիթ ունեցայ երթալ Զուարթնոցը և ուշի ուշով ու հիացմունքով դիտել հայկական ճարտարապետութեան այդ սքանչելի կառուցուածքի յատկագիծը և բանդակներն ու բեկորները: Զուարթնոցի կենսութիւն, շինարար և վաստակաւոր վանահայրը՝ նոյն ինքն Խաչիկ Ծ. Վարդապետ (Դադեանը*) 1920-ի Մայիսի

*) Ծնեալ Սիւնեաց Աշխարհի (Ղարաբաղ) Վերին Թաղավարդ գիւղին մէջ 1863-ին: Ձեռնադրեալ վարդապետ՝ 1894-ին: Աւելի քան 20 տարի (1900—1922) վարեց Զուարթնոցի վանահայրութիւնը և հոգով սրտով կապուած մնաց այդ պատմական և հինաւորաց տաճարի փլատակներուն հետ: Նա կըցաւ այնտեղ ծառեր տնկել, այգիներ և արտեր մշակել, Զուարթնոցը դարձնելով զուարճալի և կենսատու վայրը մը: Խաչիկ Վարդապետի անունը սերտօրէն կապուած է Զուարթնոցի աւերակներու պեղումներուն հետ, որոնք նա տարիներով շարունակեց, արժանանալով Հայ և օտարազգի ուխտաւորներու և գիտնականներու ջերմ գնահատութեան: Խաչիկ Վարդապետը այժմ ողջ է (65 տարեկան) կ'ապրի Էջմիածին և կ'երազէ իւր ջանքերով ու քրտինքով ի յայտ եկած Զուարթնոցի հին օրերն ու յիշատակները...

29-ին տոմսակ մը գրած էր ինձ հրաւիրելով Զուարթնոցը ճաշի, Սիրով գացի, այնտեղ կային նաև ուրիշ հրաւիրեալներ, Զուարթնոցի ստուերախիտ ծառերուն տակ Խաչիկ Վարդապետը համեստ սեղան մը պատրաստած էր. գառան մսով փլաւ և հին գինին առատ էին: Շարէ շար շարունցանք սեղանին բոլորտիքը, խնդրելով որ Խաչիկ Վարդապետը նախագահէր: Սիրով ընդունեց օրհնեց սեղանը և երբ բաժակը վերցուց՝ աչքերն արցունքով լեցունցան, բայց կրցաւ յուզուած ձայնով արտասանել հետևեալ բաժակաճառը.

«Զեզ մատաղ տղերք ջան, այսօր ես ձեզ հրաւիրել եմ այստեղ, որ այս անպաճոյճ սեղանի շուրջ խմբուած միասին տօնենք Զուարթնոցի պղումների քսանամեակը: Սրանից քսան տարի առաջ, 1900 թուի Յունուարին ես մեր պաշտելի Հայոց Հայրիկից խնդրեցի, որ թոյլ տար Զուարթնոցում պեղումներ կատարէի: Հայրիկը շատ ուրախացաւ, համաձայնուեց մնում էր պետութեան թոյլատուութիւնը: Ես դիմեցի Պետերբուրգի Կայսերական Հնագիտական Յանձնաժողովին և խնդրեցի նրա թոյլատուութիւնը, ինչ որ յաջողեց: Եւ ահա, 1900 թուի Մայիսի 29-ին ձեռնամուխ եղայ պեղումների աշխատանքներին, որոնց յաջողութիւնը ես պարտական եմ անմահն Խրիմեանի բարոյական քաջալերանքին և նիւթական օգնութեան: Պաշտելի Հայրիկը յաճախ այցելում էր Զուարթնոցը, դիտում էր պեղումները հիանում, ոգևորում, զնահատելով և քաջալերելով իմ աշխատանքները, որոնց արդիւնքն այսօր տեսնում էք: Ապա ուրեմն, տղերք ջան, ես առաջարկում եմ այս բաժակը յոտընկայս խմել Հայոց Հայրիկի անմահ յիշատակին»:

Խաչիկ Վարդապետը վերջացուց իւր բաժակաճառը, արցունքները սրբեց, բոլորս միասին ոտքի ելանք, երգեցինք «Հայրիկ, Հայրիկ քո հայրենիք» երգը և բաժակները պարպեցինք: Երիտասարդ բանաստեղծ Գառնիկ Քեալաշեանը (որ մեռաւ 1921-ի աշնան էջմիածնի մէջ) յաջորդ բաժակն առաջարկեց Խաչիկ Վարդապետի կենացը, որ ընդունեցինք ծափերով և կեցցէներով: Ճաշէն յետոյ գացինք Զուարթնոցի*) աւերակները կրկին ու կրկին անգամ տես-

*) Վաստակաւոր Հայ ձարտարապետ Թորոս Թորոմանեանը, Զուարթնոցի յատակագիծն ու բեկորները ուսումնասիրելով վերակազմած է այդ հոյակապ տաճարի փորրագիրը մօտէլը, որ կը պահուի Էջմիածնի «Հայրիկեան Թանգարան»-ին մէջ, հիացում պատճառելով այցելուներուն:

ներու. Աւերակներու մէջ նստած կ'ունկընդդէինք Խաչիկ Վրդպ.ի պատմութիւնները Զուարթնոցի անցեալի և պեղումներու մասին.

«Պեղումների և աշխատանքների ամենակարևոր մասը—կը պատմէ Խաչիկ Վրդպ.ը—վերջացրի 1901 թուի վերջերը. Տաճարի յատակը բացել ու մաքրել էինք, սիւների արծուաքանդակ խոյակներն և այլ քանդակազարդ քարերը դարսել էինք որմերի տակ և այլն. Ես ցանկանում էի, որ պեղումների բացումը Հայրիկի օրհնութեամբ կատարուէր. Դրա համար էլ Դեկտեմբերի 4-ի առաւօտեան անձամբ ներկայացայ Հայրիկին խնդրելով, որ այդ օրը այցելէր Զուարթնոցը և կատարէր պեղումների բացումը. Այդ նոյն օրը, ճաշից յետոյ, Հայրիկը մի քանի միաբանների, Ճեմարանի ուսուցիչների և ուսանողների հետ եկաւ Զուարթնոցը. Ես ընդառաջ գնալով Հայրիկին առաջնորդեցի տաճարը, որտեղ տեսաւ կատարուած աշխատանքները և ապա արծուաքանդակ գոյգ խոյակներից մէկը ցոյց տալով ասացի.

«—Վեհափառ Հայրիկ, տեսէր, Այրարատեան Դաշտի արծիւը նուիրարերում եմ Վասպուրականի Արծուիդ.

«Հայրիկն իսկոյն պատասխանեց.

«—Հա՛, աղէկ ըսիր. Խաչիկ Վարդապետ, հարկաւ գիտես որ նման գնման կը սիրէ.

«Ինչպէս գիտէք—կը շարունակէ Խաչիկ Վրդ.ը—Զուարթնոցի մասին բաւական բանավէճեր ծագեցին*): Ես պնդում էի (ինչ որ սխալ է. Հ.Ա.) որ բուն էջմիածինը սա է, Զուարթնոցը. իսկ Յուսիկ Եպիս. Մովսիսեանը և Մեսրոպ Վարդապետը պնդում էին՝ էջմիածինը հէնց այն է որ կայ. Այս բանավէճի մասին մի օր Հայրիկն ինձ ասաց.

«—Էջմիածին ոչ հոս է, ոչ ալ հոն, տեղն ու քարերը չեն կարևոր, այլ պրպտեցէք, քննեցէք թէ էջմիածին ձեր սիրտերուն մէջն է թէ ոչ:

*) Զուարթնոցի կառուցման, պատմութեան և պեղումներու մասին մանրամասնութիւնները տես՝ Մեսրոպ Վարդապետ Տէր Մովսիսեանի «Էջմիածին եւ Հայոց Հնագոյն Սկզբեցիներ» (Պրակ Ա. Տպարան Ս. Էջմիածնի, 1905) արժէքաւոր և խղճամիտ ուսումնասիրութիւնը:

«Զուարթնոցին ուխտի, այցելութեան և ուսումնասիրութեան եկողները անունները և նրանց տպաւորութիւններն ու յուշերը ունենալու համար, ես սկզբից իսկ պատրաստեցի մի մատեան, որի մէջ առաջին անգամ և առաջին երեսի վրայ Հայրիկն այդ օրը իւր իսկ ձեռքով գրեց հետեւեալ տողերը*).

Սիւն հաստատութեան Զուարթնոց վեհագոյն տաճարին,
Յաղթական Յիսուսի փրկական Խաչին եւ աշխարհայոյս

Աւետարանին,

ի վերայ դիցապաշտ կոամոյութեան մոլորեալ հին ժողովուրդին,
Յիշատակ յաւերժական Ներսիսի Շինող հաշարապետին.

Ու լսող հողով ժաժկեալ երեւի ի շոյս

Անդու աշխատութեամբ Տէր Խաչի վարդապետին,

Տեսնել այս ճնաշխարհի գիւտ սրբանուէր՝ վիճակեցաւ

Հայոց Հայրիկին.

4 Դեկտեմբերի 1901 ա/ի

«Տղերք ջան, ձեզ պատմեմ նաև հետեւեալ միջադէպը. Հայկական կոտորածների տարին (1895-ի աշնան) Ալաշկերտի գաղթականները թափուել էին էջմիածնի բակը և Հայրիկից նպաստ էին խնդրում. Հայրիկը կանչեց ինձ, 200 բուրլի արծաթ դրամ տուեց, որ բաժանէի՝ գաղթականներին. երբ մտայ ժողովրդի մէջ և սկսեցի նպաստը բաժանել, ամեն կողմից թափուեցին վրէս, սկսեցին քաշքշել ինձ և դէս ու դէն հրել, վերջը վերաբկուս պատուեցին. ինչ մեղքս պահեմ ձեռքիս գաւազանով մի բանի տղմարդկանց վզակովին հասցրի. Գաղթականներից մէկը վազել էր Հայրիկի մօտ և բողոքել էր.—Հայրիկ ջան, Հայրիկ, զմեզ զարկեց, կոտորեց տաճիկ, մկայ լէ կը տըփա Խաչիկ. Հայրիկը կանչեց ինձ յանդիմանեց, դրամը ձեռքիցս առաւ և ասաց—ես ինքս կ'երթամ կը բաժնեմ. Հայրիկը իշաւ ժողովրդի մէջ, ես էլ մի բանի քայլ հեռուից հետեւում եմ նրան և կարգ եմ պահում: Մէկ էլ տեսայ ամեն կող-

*) Այս գեղահիւս և անտիպ տողերը անձամբ արտագրեցի Զուարթնոցի այցելուներու մատեանէն և 1920-ին առաջին անգամ ըլլալով լոյս ընծայեցի էջմիածնի մէջ: (Տես՝ Հայկ Աճէմեան. «Խրիմեան Հայրիկ» Ժննդեան հարիւրամեակի առթիւ. 1820—1920. Ս. էջմիածին. Տպ. Մայր Աթոռայ. 1920. էջ՝ 24).

մից թափուեցին Հայրիկի վրայ, իսկ նա բարձր ձայնով կանչեց—
Ծօ՛ւր ես խաչիկ Վարդապետ, ո՞ւր է գաւազանդ... Հայրիկին
շրջապատողները ծիծաղելով ետ ետ քաշուեցին, ես մօտեցայ և
բոլորս միասին սկսեցինք ծիծաղել։ Նպաստը բաժանելուց յետոյ,
եբբ Հայրիկին տարայ Վեհարանը, նա գնաց ներսից իւր մի իւղա-
ներկ մեծադիր նկարը*) բերեց նուիրեց ինձ և ասաց։

«—Էհ, Խաչիկ Վարդապետ, այսօր վրադ բարկացայ և յան-
դիմանեցի, վասնզի ժողովուրդին վշտացուցեր էիր։ Այս նկարս բեզի
կը նուիրեմ, որ միշտ յիշես այս դէպքը և խոհեմութեամբ վարուիս
ժողովուրդին հետ։ Թէև Հայրիկը բարկացաւ վրադ, բայց անոր
կենդանագիրը չի բարկանար»։

Ցարիններու ընթացքին Խաչիկ Վրդպ.ը Հայոց Հայրիկի կեան-
քէն պատմեց շատ հետաքրքիր և արժէքաւոր դրուագներ ու ման-
րավէպեր, որոնք բոլորն ալ ես զրի առած եմ։

Գ.

ԾԵՐՈՒՆԱԶԱՐԴ ԵՒ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆԵՐԸ

Յուրտ ձմեռ էր, երբ Արագածի Սսխակը—երիտասարդ բա-
նաստեղծ Աւետիք Իսահակեանը—Շիրակի Դաշտէն կը սլանար
դէպի Արարատեան Դաշտը և էջմիածին հասնելով կը հանգչէր
Վասպուրականի Արծուի—ծերունագարդ բանաստեղծ Հայոց Հայ-
րիկի թեւերուն տակ, վայելելով անոր հայրական սէրն ու գուրգու-
րանքը։ Երկու բանաստեղծ սիրտերն ու հոգիները կը բացուին
իրար դիմաց։

Աւետիք Իսահակեանն է խօսողը։

«...1902 թ. յունուարին ես նորից էջմիածնայ վանքումն էի
և ինձ համար կրկնուում էին նորից հաճելի, սփոփիչ երեկոները։
Գնացի տեսնելու Հայրիկին։

*) Այս նկարը Խաչիկ Վրդպ.ը կախած էր Զուարթնոցի իւր օնենակի պա-
տէն և յաճախ հաճոյքով կը պատմէր վերոյիշեալ միջադէպը։

«— Է՛հ, բարև եկար, կերեի, որ Հայրիկին կարօտցեր ես, վանքի հացն ալ անուշ է, պատմէ, նայիմ ինչ կայ, ուր էիր:

«Ես պատմեցի ճանապարհորդութիւններիս մասին:

«— Ապրիս, ապրիս, համ կը ճամբորդես, համ կը գրես. ես ալ այդպէս եմ անում. Շատ բաներ եմ գրեր վերջին ատեններու, կարդամ լսէ, բայց ուղիղ ու ճշմարիտ խօսէ, քու կարծիքն ըսէ, մի վախճար, հիմայ դուն կը մտածես, որ հայոց կաթողիկոսի գրածները չի կարելիք ըննադատել, կամ անոր շիտակ բան մը ըսել, ինչպէս մեր վարդապետները կանեն. երեսիս մի բան կ'ասեն, դուրսը ուրիշ, ես ալ քեզ պէս մի բանաստեղծ եմ, դուն ալ ինձ պէս, աստեղ մենք հաւասար ենք. ու գիտցիր, որ բանաստեղծները միշտ ճշմարիտը պիտի խօսին աշխարհիս տէրերի առաջ. մեզ ալ աշխարհը տէր շինեց. Քրիստոս տեղ չ'ունէր զուխը դնելու, առաքեալներն անտուն ու բոքիկ ման կուգային, բայց հիմայ մենք՝ նրանց ժառանգները՝ Վեհարանների մէջ կ'ապրինք. ատոր վրայ բան մը գրեք եմ*):

«...Միւս օրը, խրախուսուած Հայրիկի հեղահամբոյր վարմունքից, մի քանի նկատողութիւններ արեցի, որ ոտանաւորները երկար են, և ռճը խառն է՝ արեւելեան և արեւմտեան:

«— Այո, այո ես ալ նկատել եմ, որ իմ լեզուն խառնուել է. Կովկաս հոմ ապրում, ազգուել եմ, միշտ ալ խառն բարբառով կը խօսիմ... Իսկ որ կ'ըսես, թէ երկար է, պատճառը երկար գիշերներն են, — սրախօսեց նա — չեմ քնանար, ձանձրոյթէս ման կուգամ գիշերները, կը ծխեմ ու կ'երգեմ, ու երգելով ասանկ կը գրեմ, երկար կ'ըլլայ մինչև որ քուհս գայ:

«— Թոյլ տուէք, Վեհափառ Հայրիկ, հարցնել ինչ էք հրգում:

«— Շարականներ կ'երգեմ, ներբողներ, սուրբ հարց երգերէն՝ Շնորհալու, Գեշառեցու, Խորենացու, Պետրոս Ղափանցու ու Գրիգորիս Աղթամարցու սիրոյ տաղերն ալ կ'երգեմ, Ղափանցին լաւ

*) «Իմ ուխտը Թադէի վանուց» քերթուածը, որ լոյս տեսաւ Էջմիածնի «Արարատ» ամսագրի մէջ 1902-ին: Այս քերթուածին մէջ, Հայոց Հայրիկը Թադէոս Առաքեալի լեզուով կը բացականչէ—«...Ո՛վ է հետեւեալ այդ օտար բան, Աքոռ, Աքոռ եւ Մայր Աքոռ, Վեհափառ եւ Վեհաւրան, Էջմիածին, Էջմիածին, Լուսաւորիչ, Լուսաւորիչ, իսկ Թադէին համար ոչինչ...»:

տաղասաց է, Գուչակ Նահապետ անորից վեր է, բայց ժողովուրդի
երգերն ամենից վեր են, ես շատ կ'երգեմ մեր Վանայ գեղջկական
երգեր, որ սովորիլ եմ մանկուց Վարազայ և Ս. Կարապետի ուխ-
տաւորներէից: Բայց շատ կը սիրեմ Խորենացու ողբը, անոր համար
ես մի եղանակ եմ շինեմ ու կ'երգեմ. ինձ կերեայ թէ այդ ողբը հայ
ազգի ճակատագիրն է ու ամեն դարու ողբը. ինձի կը թուայ թէ
Գերթողահայր Մովսէս օրերիս համար է գրեք...

«Յանկարծ նա յիշեց Նարեկացուն և ոգևորուած խօսեց Նա-
րեկի վանքի, Վանայ ծովի գեղեցկութեան մասին, անգիր ասեց
Նարեկացու աղօթքներից, պատմեց նրա տեսիլը, նրա մասին եղած
ժողովրդական աւանդութիւնները:

«Յաջորդ երեկոն Հայրիկը շատ ուրախ տրամադրուած էր.
պայծառ դէմքով, ծալապատիկ նստած բազմոցի վրայ՝ գիրք էր կար-
դում, երբ ես ներս մտայ. մեծ «վանիկ» կառուն նրա կողքին ա-
նուշ մուսմ էր:

«— Նստէ տղաս խօսինք, գիշեր երկայն է:

«Մի փոքրիկ գաւաթով սուրճ խմելուց յետոյ, Հայրիկը պատ-
րաստեց իր հաստ պապիրոսները և սկսեց ծխել ու զուարթադէմ
խօսել:

«— Դու ալ կը ծխես, գիտեմ, սուրճին հետ շատ համեղ կըլլայ
ծխել, բայց գիտցիր Հայրիկին մօտ չըլլար ծխել. միտքան մը կը
նկատէ ու աշխարհով չաւ կ'անէ, թէ հայոց կաթողիկոսը թոյլ
կուտայ տղաներուն իր մօտ ծխել:

«Այստեղ Հայրիկը երկար և բարի ծիծաղեց. — Ատոր համար
բեզ մուշտուկ մը կը նուիրեմ, Հայրիկի մուշտուկներից, զուրսը
ծխիր, եւ ապա վերցրեց Երուսաղէմից զրկուած ձիթենու փայտից
շինած մի մուշտուկ և տուեց ինձ:

«Դրանից յետոյ Հայրիկն սկսեց կատակներ անել, անցեալից
ծիծաղելի դէպքեր պատմել. որքան նրա յիշողութիւնը թարմ էր,
նոյնքան էլ նա թախըններով էր խօսում. մէկ պատմում էր Սուլ-
թանի մասին, մէկ նկարագրում էր բանաստեղծական գոյներով
մի լեռ Կիլիկիայում, մէկ խօսում էր Լոնդոնի մուզէյնների կամ Պա-
րիզի մասին: Եւ ինչոր պատմում էր բոլորն էլ հետաքրքրական էր
և ուսանելի, պատմողական ձևը գեղեցիկ և անպաճոյճ. ժողովուրդն

էր խօսում.— Երեք հազարամեայ հայ փորձուած ժողովուրդը. նա իր պատմական բազմաբովանդակ և նշանակալից անցեալից ինչպէս մի առասպելական հարուստ գանձարանից, հանում էր թանգագին գոհարներ— յուշեր և այդ յուշերով ոգևորում, թարմանում, առոյգանում և ապրում էր... Այդ յուշերը մեր ժողովրդի 19-րդ դարի ամբողջ պատմութիւնն էին, մի շքեղ ողիսական, որի ստեղծողն ու ականատեսը՝ բռնած ձեզ հայրական ձեռքով տանում էր Հայաստանի խորշերն և եւրոպական պալատներն ու վեհաժողովները. հսկայական կալէյդոսկոպի մէջ դու տեսնում ես Սասուն ու Կիլիկիա, Սիփան ու Սիս, Մասիս ու Մոնթլան, Բզնունեաց ծով ու Բոսֆոր, գութան ու գեղջուկ, Սուլթան ու Բիսմարկ եայլն եայլն... Հիացած էի նրա աննման յիշողութեան վրայ, մանրամասն ու զեղարուեստօրէն նկարագրում էր Մեռեալ ծովն ու օրինակ մի լեռ Սիւնեաց աշխարհում. յիշում էր 40-ական թուականների մարդկանց և անցքերի օրը նոյնիսկ...

«...Ես որոշ գործով շարունակ թափառում էի, և մի անգամ մի ամսուայ ընթացքում Հայրիկին պատահեցի վեց տեղում— Խիֆլիս, Սանահին, Հաղարծին, Սեան, Գեղարդ և վերջապէս՝ Խորվիրապ. Վերջին տեղում ներկայացայ Հայրիկին. ինձ տեսաւ թէ չէ ասաց. — „Ծօ, դու կը հետեւես ինձ ամեն տեղ, սատանայ, հայդէ, կորի գնահ մօտէս“։ Ես իսկոյն փախայ. բայց երեկոյեան կանչեց ինձ մօտը և սիրտս առաւ։

«— Տղաս ասօր, սիրտս ելած էր ուրիշ բանի մը առթիւ, բարկութիւնս քու վրադ թափեցի, քանզի գիտեմ, որ դու Հայրիկին կը սիրես ու անորէն չես նեղանայ. ուրիշների վրայ չեմ կրնար բարկանալ. քեզ կը սիրեմ ատոր համար վստահ կը բարկանամ վրադ։

«Յետոյ ծիծաղով վրայ բերեց.— „Խոչ շատ ման կուգաս Վանայ ջրտօբառոց (ջուրերու վրայ ելնէջող, երթեկող) թռչուններին պէս. երանի քեզ. երիտասարդ ես. չես յոգնիր. լաւ կանես, շրջիր, գնահ ման եկ ժողովուրդի մէջ. ինչ կայ չկայ՝ ան է. ան տեղ է, հողին հետ, մեծ է ժողովուրդը ասածդ. մեծ սիրտ ունի ան. անոր հետ եղիր միշտ ու քու սիրտն ալ կը մեծնայ...“։

«Երբ վերջին անգամ Հայրիկին տեսայ, ցաւալիօրէն թոյլ էր ու գունատ:

«— Հիւանդ է Հայրիկը,— ասաց— շատ չի ապրի Հայրիկը. էհ շատ մարդ կայ պառկած հողին տակ, վաղ ես ալ կը պառկիմ հողին բնով. դուն կուգաս վանքը ու Հայրիկին շիրիմը կը տեսնես. կուլաս, չես լայ, այդ չեմ կրնար ըսել, բայց ան ժամանակ կը զգաս Հայրիկի կարօտը, հոս տեղ ուրիշը նստած կ'ըլլայ, ու չես կրնար Հայրիկին հետ խօսիլ ու ծիծաղիլ...»

«Անյոյս նախազգացումով բռնուած՝ ուշի ուշով դիտում էի նրան, արծուենի հայեացքը, ուր դեռ արև կար, հոգեթով ձայնը և հնադարեան մագաղաթի նման դեղին սուրբ աջը. Ձգում էի, որ վերջին անգամ եմ նրան տեսնում. մի երկար և խորին համբոյրով նրա աջն առայ և հեռացայ մռայլ ու տխուր:

«Ես հաւատացած եմ, որ մինչև մահ իմ հոգում անջինջ և անադարտ կը մնայ նա, այդ մեծ, պատմական մարդը. երբէք չեմ կարող մոռանալ նրա հայեացքը, նրա ձայնը. այնպէս, այնպէս խորն է ազդել նա իմ հոգու վրայ» («Գիր եւ Կեանք» Ժողովածու. Թիֆլիս. 1911):

Ե.

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ ՀԱՅՐԻԿԻ ՎԵՐՋԻՆ ՄՐՄՈՒՆՋՆԵՐԸ

Ամբողջ ազգի մը կրօնական, քաղաքական, կրթական և հանրային հոգսերով ծանրաբեռնուած Հայրապետը, էջմիածնի Վեհաբանին մէջ, իւր գրասեղանին առջև կ'ծկուած և կամ բազմոցի վրայ ծալապատիկ նստած՝ ծխելով ու խօսելով թափ ու թռիչք կուտար իւր բանաստեղծական ապրումներուն և իւր կեանքի վերջին ջրջանին իսկ կապուած կը մնար գրչի և գրականութեան հետ:

Ութսուն տարիներ անցուցած պատկառելի հասակն ու ծերութիւնը, ազգային և անձնական վիշտերն ու տառապանքները, հայրապետական բազմազբաղ գործերն ու յաճախակի ճամբորդութիւնները, առիթ ու ժամանակ չը տուին, որ նա «Պապիկ Թռուկ»ի նման երկեր գրէր: Ռուսական դաժան բռնակալութիւնն ու

գրաքննութիւնը կաշկանդած էին բազմաթիւ գրագէտներու գրիչն ու սիրտը՝ Ռուսաստանի և Գովկասի մէջ:

Կորիւն Վարդապետը 1917-ի Հոկտեմբերի 29-ին ինձ ըսաւ հետեւեալը. — «Կարծեմ 1903-ի գարնան էր, որ օր մը Հայրիկի հետ Էջմիածնի լճափին նստած կը խօսէինք, երբ Մեծ Ծերունին ըսաւ — Կորիւն Վարդապետ, այս աւեման կսակս կը գրեմ եւ իբր աւանդ կը թողում Հայոց ազգին: Հայոց Հայրիկի կսակակասարը Հայոց ազգն ըլլալու է: Այլ չը շարունակեց, աչքերն ուղղեց լճակի ջինջ ջուրերուն և երկար ատեն լուռ մնաց: Յետոյ չիմացայ թէ արդեօք Հայրիկը գրեց իւր կտակը»:

Ես շատ հետաքրքրուեցայ Էջմիածնի մէջ, Հայրիկի կտակի մասին տեղեկութիւններ ձեռք բերելու համար, բայց միաբաններէն և ոչ մէկը որոշ բան մը չը կրցաւ ըսել: Արդեօք Հայրիկը գրեց իւր կտակը, հաւանօրէն ոչ, վառնդի 1903-ի ամրան և աշնան ազգային եկեղեցական կալուածներու գրաման ցարական հովարտակը և անոր յաջորդող դէպքերը հոգեկան այնքան ծանր կացութեան մատնեցին Մեծ Ծերունին, որ դժուար թէ նա ժամանակ և տրամադրութիւն ունենար կտակ գրելու մասին մտածելու:

Սակայն ծերունազարդ բանաստեղծը, «նուագող վշտից Հայրենեաց» Հայոց Հայրիկը կը պրկէր իւր քնարին լարերը և կը գրէր հոգեշունչ և ազգաշունչ տասնեակ մը բերթուածներ*), պարզ ու անպաճոյճ լեզուով, անարուեստ և անյանգ տաղաչափութեամբ մը, որ կը նսեմանայ «Հրաւիրակ Արարեսեան»-ի հայկական չափին առջև: Այդ բերթուածներուն մէջ մի փնտոէք գեղարուեստական և շքեղ էջեր, լեզուական և տաղաչափական ներդաշնակութիւն, այլ որոնեցէք այնտեղ Ութսունամեայ Մեծ Ծերունիի Մեծ Սիրտը,

*) Այս բերթուածներէն քանիները հրատարակուեցան «Արարատ», «Բազմավէպ» և «Լուսնայ» ամսաթերթերուն մէջ 1900-ական թուերուն: Հեղինակի արտօնութեամբ Մատի Պէլլիբեանը (Սօնէ) Հայոց Հայրիկի 9 կտոր բերթուածները ամփոփեց և հրատարակեց «Վերջալոյսի Զայիե» անունով գրքոյկի մը մէջ, (Գահրէ. Տպագր. Ե. Թորոսեան, 1901. էջ՝ 80) որուն վաճառման արդիւնքն ալ «հեղինակի հրամանաւ» յատկացուեցաւ «Արեւմիտ» գրական և գեղարուեստական հանդէսին:

որուն ծայրերուն մէջ ի յայտ կուգան հեղինակի վսեմ ու հարազատ զգացումները՝ պարզ ու անփառունակ խօսքերով արտայայտուած.

Հետեւեալներն են ահա Հայոց Հայրիկի հոգեշունչ մրմունջներն ու ազգաշունչ ձայները, որոնց թրթիռները այնքան անուշ կը հնչեն մեր ականջին.

ա) Ողբացող Զինուորին Յիսուսակը*): — Պարտաճանաչ զինուորը, կռուի դաշտին մէջ վիրաւոր ընկած՝ հոգեվարքի բուպէներուն կը հառաչէ.

«Ասին մարդիկ աշխարհաբան,	Ո՛վ մարմնացեալ սիրոյ հրեշտակ,
Գայ ժամանակ մեծ ոսկեղար.	Դու կոչեցիր զմարդիկ եղբայր,
Գահերն ամէն գան ի համբոյր	Տնւր զմեզ քոյդ խաղաղութիւն
Ուխտեն դնել սուրն ի պատեան.	Զոր չկարէ տալ մեզ աշխարհ».

բ) Ողբացեալ Զանգեւի Յիսուսակին**): — Ռուսահայ մեծահուն բարերար Գրիգոր Զանգեանի յիշատակին ձօնուած այս քերթուածը շատ սիրուն և գողտրիկ էջեր ունի. Մշեցի որբուհի Սօնէն երազին մէջ կը տեսնէ մահուան հրեշտակը, որ կը գուժէ Զանգեանի մահը. Սօնէն կը յուզուի, կուլայ վասնզի իւր բարերարէն զառ չունի ոնէ հոգատար մէկը: Սակայն յանկարծ անոր անմեղ սիրտը կը շողայ յոյսի զգացումով.

«Սօնէն դարձաւ լուրջ և ըզգօն,	Դէպի երկնուց կապոյտ վրան,
Սրբեց աչերն դարձուց ի վեր,	Կեցցէ, գոչեց, Հայն ու հաւատ...».

Սօնէն հարց կուտայ հրեշտակին թէ մինչև երբ ինքն ու իրեն նման շատերը ողբի և տառապանքի մէջ պիտի մնան. հրեշտակը այս յուսատու պատասխանը կուտայ.

«Մինչև տեսնաս աղեղն	Յայտէս ասէ Տէր Զօրութեանց,
Նոյեան նշան և ծիածան	Այլևս հաշտեալ եմ ես ընդ քեզ
Կամար կապած երկնուց երես,	Ո՛վ տառապեալը Հայաստան,
Մի ծայր Մասիս, միւսն Արագած	Որ զայն հիւսեց և ողբազրեց,
Եւ Եսային հնչէ պատգամ.	Ուժգին ելաց Հայոց Հայրիկ».

գ) Իսահակայ զենումն***): — Կրօնաշունչ քերթուած մը, որ կ'արտայայտէ նաև հայրենիքի սէրը:

*) «Արարատ», 1902. էջ՝ 418: **) «Գեղունի» (Վենետիկ), 1901. Յունիս. էջ՝ 25: ***) «Արարատ», 1901. էջ՝ 133:

դ) Դիւցագն Կարիմէի Յիւստակիւն.— Լէնկթիմուրի արինալի և արհարալից արշաւանքի ժամանակ, հոգով մարմնով հերոս Մշեցի Կարիմէ անունով հայուհի մը կը բարձրանայ Սասունի լեռները և դիւցազնական կռիւ կը մղէ արինկզակ թաթարներուն դէմ։ Հայոց Հայրիկը Հայ մայրերուն կը յանձնարարէ դիւցազնուհի Կարինէի օրինակով ընթանալ։

ե) Բերլէնէմի ծաղիկ*.)— Յիսուսի Ծնունդն ու հովիւներու տեսիլը, Բերլէնէմի և Երուսաղէմի յիշատակները, որոնք կրօնական անկեղծ շունչով մը ի յայտ կուգան այս քերթուածին մէջ։

զ) Ի Յիւստակ Անձնասուր Նահապետութեան Աստուծանց Զօրավարաց**.) — Կրօնական և ազգային զգացումներով հիւսուած։

է) Սանահին Վանուց Ճնճղուկ***.) — Պատմական և հինաւուրց Սանահին վանքի կամարներուն տակ Հայրիկը կը ներշնչուի և կը գրէ այս քերթուածը։ Մեծ Ծերունին մանուկի մը անուշ և անմեղ զգացումներով առյցուն զրոյցի կը բռնուի ճնճղուկի մը հետ, որ ելեմուտ կ'ընէր Սանահին վանքի այն սենեակը, ուր իջած էր Հայոց Հայրիկը։

ը) Ողբացող Խորենացիին ի յԱւետիս եւ յՕսկան****.) — Պատմահայր և քերթողահայր Մովսէս Խորենացին նախ ուխտի և այցի կ'երթայ յԱշտիշատ՝ Ս. Սահակ Պարթևի շիրմին և ապա Օշական գալով կը համբուրէ Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի անգիր ու անշուք տապանաքարը։

թ) Հայր Ալիբանի Յիւստակիւն***** (արձակ). — Հայրենախօս բանաստեղծը՝ նոյն ինքն հայրենակարօտ Հայր Ղեւոնդ Ալիբանը 1901-ի Նոյեմբերի 23-ին Վենետիկի Ս. Ղազարի վանքի մէջ կ'աւանդէր իւր պայծառ հոգին, որ կարծես կը սլանար դէպի Հայոց Աշխարհն ու կը հառաչէր։

«Ծեր Նահապետիդ տուր կակուղ հոդիկ

Որ զբեզ պինդ սրեց Հայոց Աշխարհիկ...»։

Հայ ժողովուրդը վշտի և յարգանքի խորին զգացումներով լեցուած՝ ամենուրեք հոգեհանգիստներ և սգահանդէսներ կազմակերպեց Նահապետ Այիշաքի յիշատակին։

*) «Արարատ». 1901. էջ՝ 3: **) Անդ. 1902. էջ՝ 108: ***) Անդ. 1901 էջ՝ 597: ****) Անդ. 1902. էջ՝ 579: *****) «Բաղմամէպ». 1902. էջ՝ 349—354:

Սակայն ահա, Կովկասի մէջ, խումբ մը պահպանողականներ և քանի մը կղերականներ հարց բարձրացուցին թէ Հայ կաթողիկ Ալիշանի յիշատակին Հայ լուսաւորչական եկեղեցիներուն մէջ հոգեհանգիստ կատարելը սրբապղծութիւն է: Կովկասահայ ազատամիտ թերթերը խիստ քննադատութեան և դատապարտութեան խօսքեր ուղղեցին յարանուանական և դաւանական անմիտ հարցեր յարացանող այն անձերուն, որոնք Հայ լուսաւորչական եկեղեցոյ դարաւոր իրաւունքները պաշտպանելու յաւակնութիւնն ունէին կարծելով, որ Հայր Ալիշանի յիշատակին կատարուած հոգեհանգիստերը պիտի խախտէին դիրքն ու հեղինակութիւնը «Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցոյ» որուն Հայրապետը՝ Հայոց Հայրիկը ոչ միայն կը հեգնէր ու կ'արհամարհէր այդ դաւանական տգեղ վերաբերմունքը, այլև կը կարգադրէր, որ ամենուրեք հոգեհանգիստներ կատարուին Հայր Ալիշանի յիշատակին: Իսկ ինքն ալ՝ Վասպուրականի Արծիւք՝ Աւարայրի Բլթուլի՝ Հայր Ալիշանի Յիշատակին այս տողերը կը գրէր.

«...Ո՞յր էր այդ մահաստուեր դագաղ. ո՞վ էր որ քաղցր իքուն ննջէր այդ տախտակին մէջ. աւանդ Հայր Ալիշանն էր այն. Այլևա լուծ էր այն խօսուն բանաստեղծ լեզուն. փակուած էին աչկունք, որ միշտ հայէր դէպ յարև Հայոց աշխարհ. իւր վաթսունամեայ աշխատանոցի՝ Յիրելի խցէն հանուած, ուր դեռ ապրիլ կուգէր Մաթոսաղային չափ և գրել կուգէր. չէր պիտոյ նմա հանգիստ երկնից օթեան, այլ միայն իւր խցիկն, իւր խցիկն թուղթ ու գրիչ: Այս էր միակ կեանք և հրջանկութիւն Հայր Ալիշանին և ուրիշ ոչինչ:

«...Բան առ Ձեզ ուղղելով, ո՞վ Մխիթարեան ուխտ. ո՞վ կարող է բառնալ կամ փարատել Ձեր թախծագին սուգն ու տրտմութիւն: ...Հարցանում է Հայոց Հայրիկ, ո՞ր թաղեցիք հայրենեաց սիրահար Հայր Ալիշան, դուք կարծում էք թէ նա միշտ Ձեր մէջն էր, կամ էր և չէր: Ոչ նորա հոգին վերացեալ շրջում էր Հայոց Աշխարհ. չ'թողուց բան մի որ չ'երգեց, սարն ու ձոր, դաշտն ու հովիտ, ծառն ու ծաղիկ, դրախտի գետեր, բլրականի աղբերակունք: Անցաւ հազար հազար աւերակներով, դառնապէս ելաց և ռդագրեց, մտաւ Աւարայրի, Չաւարչանայ դաշտ, մի առ մի համբուրեց Վարդանանց քաջերուն անմահ ճակատներ: Աւանդ այդ ամէն թռուցեալ ոգւով երևակայութեամբ կատարեց, ո՞չ չտեսաւ աչքով

Հայոց Հայրենիք, և չը կոխեց ոտքով հայրենի հող, զոր խանդակաթ ոգւով երգում էր. „Եւ այն հողն ու ջուր սրտով եմ սիրել“։ Մերթ ևս խոնջած նահապետ ննջում էր Մասեաց շուքին ու հովանեաց տակ, Ո՛ր տայր նմա որ իսկապէս անդ ննջէր, ...Ի՞նչ էր այն քօղ որ ծածկեց նորա արծուատես աչկունք. ի՞նչ էր այն կապ որ կաշկանդեց նորա ազատ ոտք. կարօտով երգեց Հայոց Աշխարհ. կարօտով մեռաւ... չ՛կամեցաւ կամ արգեօք չ՛կարանց գէթ մի անգամ ողջագուրել իւր նազելին կամ տեսնել այդ հեռաւոր անձկալոյն երես։ Ի՞նչ էր այս հակասութիւն. ...Արդեօք դուք այնպէս համարում էք որ Հայր Ալիշան յանձն իւր բաժանեմալ էր. ոգին ի Հայաստան, սիրտն ի Հայաստան, սէրն ի Հայաստան, բովանդակ տենջանք Հայրենիք՝ Հայրենիք, իսկ իւր հաւատն ու կրօն դէպ ի Հռովմ, դէպ ի Հռոմ, և քան զամէն միաբանական ուխտ գերազանց ջերմեռանդագոյն։ Եւ աստ ուրեմն դուք տատամսելով ի միտս գուցէ երկզաւան համարիք զՀայր Ալիշան, Այդ ոչինչ փոյթ է ինձ, զի հաւատն ազատ է և ես չը կամիմ շօշափել հաւատոյ խնդիր։ Բայց թէ դուք տակաւին մեղաւոր դատիք զԱլիշան, ես Գրիստոսի դատաւորին բան յառաջ բերելով ասեմ. „Թողեալ լիցին նմա մեղք իւր, զի յոյժ սիրեաց“ հայրենի աշխարհ, Այն բովանդակ իւր կեանքով սիրեց Հայոց Հայրենիք և մեռաւ. իւր անուան յիշատակն անմահացած է։

«Կուժ մի ջուր Երասխայ դրախտի գետէն, մի բուռ հող Մասիսի ծոցէն պիտի յղեմ Ձեզ, ո՛վ Մխիթարեան Ուխտ. Դրախտի գետի ջուրը սրսկեցէք Հայր Ալիշանի գերեզմանին վրայ. իսկ մի բուռ հող փոքրիկ սափորիկով գրէք նորա շիրիմին բովիկ. այդ թող լինի միայն նուիրական Յիսուսակ Հայր Ալիսանին»։

«Ութսունամեայ նահապետէն առ նահապետն ձօնեալ, որ քան զիս վաղ մեռաւ. Տէր այսպէս կամեցաւ որ Հայրիկը ողջ մնար. զի պիտոյ էր մի այլ նահապետ, որ ողբայր իւր սիրեցեալ նահապետին մահ»։

Ժ) Իմ Ուխտ Թաղէի Վանուց*)։—Հայոց Հայրիկը երևակայութեամբ կը սլանար դէպի Արտազի գաւառը և պատմական ու հի-

*) «Արարատ», 1902. էջ՝ 236։

Նաուորց Ս. Թադէի վանքին մէջ զրոյցի կը բռնուի Թադէոս Առաքեալին հետ, որ դժգոհութեամբ կը յարէ— «Ո՞վ է հնարեր այդ օտար բան, Աթոռ, Աթոռ և Մայր Աթոռ, Վեհաբան և Վեհափառ... Խաչի երկրէն ելայ եկայ, ես լոյս բերի Հայաստանին... բարոյեցի Աւետարան... Աստուած հանեց Գրիգոր Մշակ, որ աճեցոյց իմ ցանած սերմ... Աւաղ ես արդ անուռն չունիմ, զիս մոռացել է Հայոց Ազգ, էջմիածին շէն ու պայծառ, Թադէի վանք աւեր դարձել...»:

Հայոց Հայրիկը՝ նոյն ինքն էջմիածնի Մայր Աթոռի Աթոռակալը և Վեհաբանի Ծաղկեայ Դահլիճի Գահին վրայ բազմած Վեհափառը, պարզ ու համարձակ կերպով կ'անտեսէր աթոռներն ու գահերը, վեհաբաններն ու դահլիճները, որոնց պաշտօնական և կաշկանդող մթնոլորտէն յաճախ խոյս կուտար և առաքեալի կամ բարոյախօսի մը նման միշտ կը ջանար ժողովուրդին մէջ մտալ, վասնզի «ժողովուրդը մեծ է, անոր սիրտը լայն է...» կ'ըսէր. նա մեծ սիրով ու հաճոյքով կը նստէր գիւղական խրճիթներու մէջ ու կը զրուցէր գեղջուկներու հետ, մինչ Վեհաբանին մէջ, Գահին վրայ բազմելով պաշտօնական խօսակցութիւններէն կը ձանձրանար. Այդպէս էր նա. պալատն ու խրճիթը, թագաւորն ու գեղջուկը անոր աչքին առջև հաւասար էին. Ռուսաց «ամենագօր» Նիկոլայ Բ. Ցարի վրայ նա հեգնանքով կը նայէր. Շիրվանզադէն շատ ճիշտ նկատած է որ նա՝ Հայրիկը—«Ոչ մի նշանակութիւն չէր տալիս կայսեր հետ իր տեսնուելուն. Խօսում էր Նիկոլայ Բ-ի մասին իբրև մի հառաբակ պատանու վերաբերմամբ» և ըսած էր—«Պզտիկ մարդ մըն է, կայսերական շուք չունի»։ «Ձկար նրա համար ոչ իշխան ոչ ծառայ—կը շարունակէ Շիրվանզադէն— ոչ հարուստ ոչ ալ աղքատ, ամենքը միևնոյն արժէքն ունէին նրա աչքում. Այդ տեսակէտից նա կատարեալ բանաստեղծ էր. Միայն մի բանի առաջ էր խոնարհուում նրա անկախ ու հպարտ հոգին—ժողովրդի. Յիշում եմ այն պահը, երբ Ներսէսեան դպրոցի երգեցիկ խումբը նրա առջև երգեց Վանի մի ինչ որ ժողովրդական երգ. Պէտք է տեսնէիք Խրիմեանին այդ պահին. Այդ հսկայ մարդը ժողովրդական վշտալի երգի տպաւորութեամբ կծկուեց, փոքրացաւ. նրա նահապետական պայծառ դէմքը մուայլուեց և նրա կրծքից դուրս թռաւ մի ծանր, երկարատե հառաչանք, եւ թուաց ինձ այդ պահին, որ նա ինքը հայ ժո-

ղովուրդն է իր դարաւոր տառապանքներով:

«—Անտակտ էր,—ասում և կրկնում են Խրիմեան Հայրիկի հակառակորդները:

«Այո, անտակտ էր իբրև Կաթողիկոս, բայց մեծ էր Խրիմեանը նոյնիսկ իր անտակտութեան մէջ»*):

Ժա) Թագաւորաց Ժողով**).—Հայոց Հայրիկը 1900-ին գրեց այս քերթուածը և զայն յանձնելով իրեն այցելող Տօնապետեանին կ'ըսէ—«Այս այժմ կարող չէ լոյս տեսնել մեր օրհնեալ Ռուսիայում, առ հետզ, գուցէ հրատարակես զայն մի օր ձեր ազատ Անգլիայում»: Տօնապետեանը կը ստանայ ձեռագիրը և լոյս կ'ընծայէ մեծ պատերազմի ընթացքին, 1915-ին, երբ աշխարհի տէրերն ու թագաւորները քուն ու հանգիստ չ'ունէին, մինչ ժողովուրդներն ու բանակները, արեւելքէն արեւմուտք իրար կը ջարդէին և մարդկային արիւնը կը հոսէր ամենուրեք:

Խրիմեանը մեծ մարգարէի մը նման գուշակած էր համաշխարհային մեծ պատերազմը: Հայ Մարգարէն աշխարհի թագաւորներն ու վեհապետները ի մի հաւաքելով ժողով մը կը կազմէ—Թագաւորաց Ժողովն է այդ, ուր աշխարհի տէրերը կը խօսին ու կը վիճեն: Ահա «մեծ տիրապետն ովկիանու» Անգլիոյ Վեհապետը, որ ցոյց կուտայ իւր «ահեղ նաւատորմիղը», Գերմանիոյ «խրոխտ և ինքնապարծ կայսր» Վիլհէլմ Բ.ը կը մատնանշէ իւր «կրթեալ գինուորութիւն, անպարտելի անհղ բանակ» Գրուպի թնդանօթները: Ֆրանսայի Հանրապետութեան նախագահը կը շեշտէ, որ իւր ժողովուրդը քուն ու հանգիստ չ'ունի, մինչև որ Ալգաս-Լօրէնի վէրքը չը բուժուի: Աւստրիոյ զառամեալ կայսր Եօզէֆը կը յայտնէ, որ իւր երկիրը բազմատեսակ ազգերու և ցեղերու «այլալիզու խառնուրդ»

*) «Հայրենիք» ամսագիր. 1924. Թիւ՝ 10. էջ՝ 35:

**) Այս երկար քերթուածը առաջին անգամ լոյս տեսաւ Լոնդոնի մէջ, Տօնապետեանի հրատարակութեամբ, որուն մէջ կայ նաև անգլիներէն թարգմանութիւնը (The Meeting of the Kings, by Khrimian, the Katholikos of all armenians, London, 1915): Պատերազմի ընթացքին այս քերթուածը լոյս տեսաւ նաև Տիգրան Նազարեանի «Տարագ» ամսաթերթին մէջ, իսկ տիկին Իսկուհի Խրիմեանն ալ Թիֆլիսի մէջ, 1919-ին, առանձին գրքոյկով լոյս ընծայեց «Թագաւորաց Ժողովը»:

մըն է, խոստովանելով թէ իւր իշխանութիւնը «անկայուն է և կարճատե», աւելցնելով նաեւ, որ «մէկ բռնութիւնը միշտ ուրիշ բռնութիւն միայն կրնայ ծնիլ»։ Հերթը Ռուսիոյ՝ «Հիւսիսային Մեծ Պետութեան Գահակալ» ծարին է, որ կը վախնայ Զինատանի ահաւոր ուժէն և ծաբոնի արագ քաղաքակրթութեանէն։ Ահա և «Հիւանդ Մարդ»ը՝ Կարմիր Գազան Սուլթան Համիտը, որ իւր կռուախնձոր դարձած երկրի ապահովութիւնը կը տեսնէ արեւմուտքի պետութեանց ներքին դաւերու և անհամաձայնութեանց մէջ։ Հայրիկը վերջին խօսքը տուած է Բելճիքայի Ալբերտ թագաւորին, որ վեհապետներուն կ'ըսէ թէ — «Ձեր գանձ, աթոռ և տէրութիւն» հաւատարիմ ժողովուրդն է — բուն պատուանդանը, որ պէտք է «հաստատ պահել»։ Ապա փոքրիկ Բելճիքայի Վեհապետը խաղաղութեան հրաւէր կը կարդայ .

«...Խաղաղութիւն աշխարհին,
Խաղաղութիւն թագաւորաց,
Խաղաղութիւն ժողովուրդին.
Հերիք այս չափ մեծու-
թեան տենչ,
Բաւ և շատ է, սահման դրէք.

Հերիք անթիւ զէնք ու բանակ,
Ազգեր ողջոյն հեծեն ողորմ
Ռողոքում են մինչև յերկին...
Բաւ է գրէք սուրն
Ի պատեան,
Ողջունեցէք խաղաղութիւն»։

Թէև վեհապետները ոտքի կանգնած կը բացականչեն — «Կեցցէ... Բելճիոյ Թագ, նա բան խօսեց ճշմարտութեամբ», բայց Խրիմեանը մարգարէական ոգով լեցուած՝ աշխարհի և վեհապետներու խաղաղասիրութեան մասին յուստես է և ի խորոց սրտի կը գոչէ.

«Հայոց Հայրիկ գրեց այս բան,
Ափսո՛ւ, ափսո՛ւ աշխարհութեան...»։

Հայրիկը 1900-ին երբ կը գրէր «Թագաւորաց Ժողով»ը, կը գուշակէր նաև մեծ պատերազմը։ Մեծ Մերունին, արդեօք, երբևիցէ գուշակեց նաև, որ այդ նոյն պատերազմին Հայ ժողովուրդը մէկ միլիոն անմեղ զոհեր պիտի տար և իւր պատմական ու սեփական հայրենիքէն զրկուելով տարագիր ու գաղթական բազմութիւնները աշխարհի չորս կողմերը ցրուելով, հայրենագուրկ և տառապալից կեանք մը պիտի վարէին։ Եթէ Հայոց Հայրիկը գուշակէր իւր ժո-

դովուրդի այս ահաւոր և աննախընթաց աղէտը, նա «Թագաւորաց ժողով»-էն յետոյ նոր «Հայգոյժ» մըն ալ պիտի գրէր իւր արցունքով...—«Ողբամ զբեզ, Հայոց աշխարհ...»

Ժբ) խաղաղութեան Դաւանագիր*) — Հայրիկը 1901-ին գրեց «Խաղաղութեան Դաւանագիր» բերթումածը, որ բնական շարունակութիւնն է «Թագաւորաց ժողով»-ին: Աշխարհի տէրերն ու վեհապետները նորէն ժողովի կը նստին, խաղաղութեան դաւանագիր մը ստորագրելու համար: Պետութիւնները կը խոստովանին որ «ի կռիւ, ի կռիւ ճակատամարտ»-ներու մէջ ուժաթափ եղած են և այժմ «Խաղաղութիւն, խաղաղութիւն» կ'ուզեն, ու կը կանչեն—«Օ՛ն ամփոփենք սուրն ի պատեան, զէնք և զինուորը ի բաց դիցեն և զահներն զիրար ողջունելով՝ խաղաղութեան դաւն կընքենք...»: Բայց ահա—

«Յանկարծ հնչեց շեփորն ահեղ,
Հրաւէր ի կռիւ ճակատամարտ...
Վրդովեցան Ատենակալք,
Առ ի խուճապ և ի տագնապ,
Յորժանեցան զիւան և կահք.

եւ փակեցաւ մեծ ատեան,
Վերցաւ հրեշտակ խաղաղութեան,
Իջաւ Արէս ի կռուոյ դաշտ,
Ատենակալք բան փոխեցին,
Ի սուր, ի սուր գոչեցին...»:

Պատեալով... Հայոց Հայրիկի «Խաղաղութեան Դաւանագիր» բերթումին, 27 տարի յետոյ՝ 1928-ին պիտի յաջորդէր Ամերիկայի Արտաքին Գործոց Նախարար Քէլլոկի ծանօթ դաւանագիրը—պատեալով օրէնքէ դուրս... խաղաղութեան նոր դաւանագիր մը, որուն տակ ստորագրող պետութիւնները սակայն օրը օրին կը սպառազինուին և օր մը Հայոց Հայրիկի խօսքերով պիտի գոչեն.

«Հրաւէր ի կռիւ ճակատամարտ... ի սուր, ի սուր...»:

Ահա այն 12 բերթումները, որոնք կը հնչեցնեն ծրուանազարդ բանաստեղծ Հայրիկի վերջին մրմունջները: Վերջալոյսի ձայներն են այդ մէկ բան զմիւս պարզ ու անարուեստ բերթումները, որոնց մէջ կրօնական, ազգային և հայրենասիրական զգացումներու ջերմ ու անուշ շունչ մը կայ, հարազատ ձայն մը, որ բարձր ու հուժկու հնչեց Վան-Վասպուրականէն Վաթագայ արծուարնակ լեռան գագաթէն ու մարեցաւ, Արարատեան Դաշտին մէջ, Մասիսի ստորոտներու և Արաքսի ափերուն վրայ, էջմիածնի կամարներուն տակ...:

*) «Արարատ» ամսագիր. 1901. էջ՝ 226—227:

ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հայ ժողովուրդը որքան որ սիրով ու հիացմունքով կը յիշէ Հայոց Հայրիկի պարզ ու անուշ գրիչը և քարոզներն ու հօօր, ազդու խօսքերը, նոյնքան ալ Խրիմեանը միշտ յիշելի կը մնայ ու կ'անմահանայ իրր ժմաւոյ ու գործնական ազգային գէմք մը, որ իւր վարդապետութեան՝ երիտասարդութեան տարիներէն մինչև խոր ծերութիւնը զբաղեցաւ ազգային և հանրօգուտ շինարարութիւններով և նորոգութիւններով. Վան-Վառպուրականի, Տարօն-Տուրուբերանի և Արարատեան Աշխարհի մէջ անոր ջանքերու շնորհիւ կառուցուեցան գիւղական եկեղեցիներ, դպրոցներ, թանգարաններ, գրադարաններ, շրագացներ, տուններ, նորոգուեցան վանքեր և պատմական յիշատակաբաններ, տնտեսութեան և հողագործութեան հետ կապ ունեցող պարզ շէնքեր և այլն.

Իւր կաթողիկոսութեան 14 տարիներու ընթացքին, միայն Արարատեան Աշխարհի և մասնաւորապէս Էջմիածնի մէջ Հայրիկը կատարեց շինաւարական այնպիսի գործեր, որոնք պատիւ կը բերեն իւր անուան և կ'անմահացնեն իւր յիշատակը:

Մեծանուն գիտնական և հայագէտ Պրոֆ. Նիկոլայ Մառը, 1890-ական թուերուն երբ կը ձեռնարկէր Բագրատունեաց պատմական մայրաքաղաքի՝ Անիի պեղումներուն, Հայոց Հայրիկը բարոյական և նիւթական լայն աջակցութիւն ցոյց կուտար վաստակաւոր գիտնականին, կը քաջալիրէր անոր աշխատանքները և Ղարաբաղցի Միքայէլ Վարդապետին*) ալ կը դրկէր Անի, իբր վանահայր և հսկիչ, Հայրիկը մասնաւոր գրութեամբ մը կը յանձնարարէր Միքայէլ Վարդապետին, որ բանիմաց գիւղացիներէն կազմել տար յանձնախումբ մը, Շիրակի շրջանի պատմական վանքերու

*) Միքայէլ Վարդապետը ամբողջ 25 տարի ապրեցաւ Անիի աւերակներուն մէջ իբրեւ վանահայր և հսկիչ: 1918-ի գարնան, երբ տաճիկները զրաւեցին ամբողջ Ջիբրաղը (նաեւ Անին) Միքայէլ Վրդ.ը եկաւ Էջմիածին, ուր և մեռաւ նոյն թուի Յուլիոսին: Բարի և պարզ մարդ մըն էր, որ այնքան սիրով ու հաճոյքով կը հիւրընկալէր Ոսիի ամէն ազգի այցելուները:

հին յիշատակարանները պահպանելու համար. Օշականի մէջ, Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի նշխարներու վրայ կառուցուած եկեղեցոյ պատին տակ թաղուած երախտաւոր Հայ Իշխան Վահան Ամատունիի շիրմին վրայ Հայրիկը շինել տուած է սիրուն յուշարձան մը.

Սանահնի, Հաղբատի, Հաղարծնի, Սեանայ, Խոր-Վիրապի, Սաղմոսավանքի և այլ պատմական վանքերու տաճարներն ու յարակից շէնքերը Հայրիկը նորոգել տուաւ, իսկ ծախսերը հայթայթեց Կովկասահայ հարուստներէն և կամ էջմիածնի գանձարանէն. Երեմիա Եպիս. Գալստեանի հանգանակած գումարներով Հայրիկը էջմիածնին մօտիկ Հռիփսիմէի գեղակերտ տաճարը նորոգեց և յարակից երկյարկանի քարաշէնքերը կառուցել տուաւ. Գայիանէի վանքի բանկին մէջ Հայրիկը շինել տուաւ միայարկ շինութիւն մը, որքանոցի համար, իսկ էջմիածնի Ներսիսեան լճակի ափին ալ 16 սենեակներով հիւրանոց մը, որ Հայրիկի անունով կը կոչուի Հայրիկապատ. Հայրիկի շինարարութեանց յիշատակները ի յայտ կուգան մանաւանդ էջմիածնի պարիսպներէն ներս. Վեհարանի կողքին կը բարձրանայ սրբատաշ քարերով շինուած Հայրիկեան Թանգարանը, ուր տաանեակ տարիներու ընթացքին հաւաքուած ու դասաւորուած են պատմական, հնագիտական, ազգագրական, գեղարուեստական և այլն ամէն տեսակ իրեր, արձանագրութիւններ, նկարներ, զարդեր, հին դրամներ, պատմական դրօշակներ, ամաններ, զէնքեր, արծաթ և ոսկի զարդարանքներ, տարազներ և այլն և այլն, որոնք բոլորն ալ խնամքով և անձեռնմխելի կը պահուին զատ զատ դարակներու և պահարաններու մէջ. Հայրիկեան Թանգարանի դասաւորման և ճոխացման համար շատ գնահատելի աշխատանքներ կատարած են Գարեգին Արքեպ. Յովսէփեան, Խաչիկ Վրդ. Դադեան և ձեմարանի ուսուցիչ Սենեքերիմ Տէր Յակոբեանը. Թանգարանի քանի մը պահարաններու մէջ խնամքով կը պահուին Հայրիկի համբիշներ, ժամացոյց, ծխամորճներ, ծխախոտի տուփ, սեղանի թանկագին սպասներ, ամանեղէններ, բաժակներ և այլն և այլն. ձամբորդութեանց կամ զանազան առթիւ ժողովուրդին կողմէ Հայրիկին նուիրուած թանգարժէք կամ պարզ՝ բայց յիշատակալից իրերէն յիշենք՝ աղ ու հացի արծաթեայ, տախտակեայ և կամ ցորենի ցօղուններով շինուած ափսէներ, փոքրիկ ոսկեայ

գութան, արծաթ բաժաններ, „Արծուի Վասպուրական“ (ոսկի) և մինչև անգամ այն փոս ամանը, որուն մէջ Հայրիկը թանապուր կամ մածուն կուտէր:

Թանգարանապետ Դարեգին Արքեպ. Յովսէփեանի օգնականն էի ես 1919—1920 թուերուն և ամէն օր քանի մը ժամ կ'աշխատէի թանգարանի գործերով: Արտասահմանէն ու Հայաստանի գոնազան կողմերէն էջմիածին այցելող հայերը երբ թանգարան կուգային ես անհրաժեշտ ծանօթութիւններ կուտայի և ապա կ'առաջնորդէի դէպի Հայրիկի իրերով ծանրաբեռնուած պահարանները, որոնց առջև կանգնած այցելուները յուզմունքով և խոր հետաքրքրութեամբ կը դիտէին Հայոց Հայրիկի առօրեայ կեանքի հետ կապուած իրերն ու առարկաները: Այցելուներէն շատ շատերը կը յիշեմ—մանաւանդ Արարատեան Դաշտի գիւղացիները—որոնք սիրուն ու սրտագրաւ յուշեր կը պատմէին Հայրիկի մասին: Հայրիկի շինարարութեանց զեղիցիկ և պատմական յիշատակարաններէն մէկն է ահա էջմիածնի թանգարանը:

Արդէն իւր կարգին յիշատակեր ենք, որ Զուարթնոցի պեղումներն առաւելապէս Հայոց Հայրիկի բարոյական ու նիւթական աջակցութեամբ և Տէր Խաչիկ Վարդապետի «անդուլ աշխատութեամբ» կատարուեցան:

Հայրիկը էջմիածնի շրջապարիսպէն ներս շինել տուաւ նաև Սինօդի նոր շէնքը, փուռ, սառցատուն, բաղնիք, խոհանոց և այլն: Հայրիկի յամառ ջանքերուն շնորհիւ էջմիածնի վանքն ունեցաւ ելեքտրական ընտիր մեքնաշարժ մը, որ ոչ միայն առատ լուսաւորութիւն կուտար վանական հաստատութեանց, այլև վանքի տպարանի մեքենաները ելեքտրականութեամբ կ'աշխատէին: Յիշենք նաև, որ Հայրիկի կաթողիկոսութեան ընթացքին էջմիածնի տընտեսութիւնը զգալի յառաջդիմութիւն մը ունեցաւ, շնորհիւ վանքի գիւղատնտես Կոստանդին Մելիք-Շահնազարեանի*) ջանքերուն: Դիւղատնտեսական բազմատեսակ մեքենաները զարկ տուին վանքի տըն-

*) Դրական ծածկանունով Տամալաչի Խաչան, որը մանկական զրականութեան և գիւղատնտեսութեան մասին հրատարակած է քանի մը զբօրոյցներ: Աշխատակցած է Կովկասի հայ թերթերուն: Այժմ կ'ապրի Հայաստան:

տեսական դարգացման: Ներսիսեան անտառի մէկ մասը յատկացուեցաւ թթենիներու մշակութեան. տնկուեցան մօտ 20,000 թթենիներ. շերամապահութեան համար. Անտառին մէջ Հայրիկը շինել տուաւ շերամատուն մը: Հայրիկը կառուցել պիտի տար նաև հայկական ոճով մատենադարան մը և Վեհարան, սակայն եկեղեցական կալուածներու գրաւման և Հայ-թրքական ընդհարումներու դէպքերը արգելք հանդիսացան այդ ձեռնարկներուն. Անոր մահէն յետոյ միայն՝ Մատթէոս Իզմիրլեան և Գէորգ Սուրէնեան կաթողիկոսներու օրով՝ կառուցուեցան Էջմիածնի մատենադարանն ու Վեհարանը (վերջինս կիսակատար) ինչպէս նաև Ճեմարանի բակին մէջ՝ մանկավարժական շէնքն ու աստղադիտարանը: Մատենադարանի կառուցումը կատարուեցաւ Մագիստրոս Մեսրոպ Եպիսկոպոսի հսկողութեամբ և գնահատելի ջանքերով, իսկ ծախսերը հոգաց սիւնեցի հարուստ Դաւիթ Աւան-Իւզբաշեանը:

Հայրիկի կատարած այս բոլոր շինարարութեանց և նորոգութեանց մէջ միայն Էջմիածնի Մայր Տաճարի ներքին նորոգութիւնն էր, որ ծնունդ տուաւ քննադատութեանց և խռովայոյզ պատմութեանց. Պատմենք իրողութիւնը: Էջմիածնի տաճարի ներքին պատերը պարսկական ոճով ծաղկանկարուած էին. Դարերու ընթացքին տաճարի ներքին ծեփը ճաքճաք և կամ խոնաւութեան պատճառով տեղ տեղ թափած, իսկ ծաղկանկարներու մեծագոյն մասնալ եղծուած էր. Մասնազէտներու և կարգ մը բանիմաց մարդոց հետ խորհրդակցելէ յետոյ Հայրիկը կ'որոշէ փճացած ծեփերը վար առնել տալ և անոնց փոխարէն նոր ծեփով ճորմակցնել պատերը: Այս աշխատանքը վերջանալէ յետոյ, տաճարի պատերը պիտի զարդարուէին հայկական ռճի զարդանկարներով: Մասնազէտներու հսկողութեամբ հին ծեփերը վար կ'առնուին պատերէն: Ծեփերու նկարազարդ մեծ կտորները խնամքով կը փոխադրուին Թանգարան (ուր կը պահուին ցարդ). Կաթողիկէի ներքնամասի, կամարներու մէջի և քանի մը տեղերու ամուր ծեփերն ու անաղարտ ծաղկանկարները նոյնութեամբ կը պահուին իբրև հնագոյն և գեղարուեստական արժէքներ:

Եւ ահա Խրիմեանի թշնամիներն ու հակառակորդները գայն վարկաբեկելու համար նոր խաչակրութիւն մը կազմեցին, ի լուր

հանրութեան յայտարարելով, որ Խրիմեանը ոչնչացուց էջմիածնի տաճարի ներքին պատերու զարդանկարները, որ Հայրիկի այդ արարքը «հնախօսական արժէքներու հանդէպ յարգանքի պակասութիւն» էր, որ Խրիմեանը այս է, այն է և այլն: Ճշուկներ, փսփսուքներ, բամբասանքներ ծայր աօին նաև էջմիածնի միաբանութեան մէջ: Թիֆլիսի քանի մը Հայ թերթերը — մասնաւորապէս Համբ. Առաքելեանի «Մեակ»ը — անտեղի և անարդար յարձակումներով քննադատեցին Հայրիկի այդ արարքը: Այն ճարտարապետներն ու մասնագէտները, որոնք Հայրիկին խորհուրդ տուած էին տաճարի ներքին նորոգութիւնը կատարելու, անոնք բոլորն ալ մէկդի քաշուեցան և Հայոց Հայրիկը դարձաւ քառութեան նոխազր:

Հանգուցեալ Յովհաննէս Թումանեանին, 1916-ի գարնան, Թիֆլիսի մէջ օր մը հարցուցի թէ — Խրիմեանը մեղք ու յանցանք ունի էջմիածնի տաճարի ներքին պատերու ծաղկանկարներու ոչնչացման գործերուն մէջ, Անոր մասին եղած քննադատութիւնները արդարացի են:

Թումանեանը պատասխանեց.

«— Ես էլ առաջ համոզուած էի, որ Հայրիկը մեղաւոր է, բայց յետոյ, թէ էջմիածնում և թէ Թիֆլիսում հետաքրքրուեցի և իմացայ, որ իսկական մեղաւորը ոչ թէ Խրիմեանն է, այլ նրան խորհուրդ տուող մասնագէտները, որոնք քաջութիւն չ'ունեցան հրապարակով բացատրութիւն տալ և պարզել այդ հարցը: Յակայն էս էլ ասեմ, որ Հայրիկի յայտնի և անյայտ թշնամիներն է՞ղ հարցը մատի փաթաթան շինեցին և բոլորովին զուր տեղ աղմուկ հանեցին: Մի օր ես Թիֆլիսում Հայրիկին ասացի:

«— Վեհափառ Հայրիկ, Մայր տաճարի ծեփերի և ծաղկանկարների մասին դիւանատան կողմից մի պաշտօնական բացատրութիւն եթէ տալու լինէր, էս աղմուկը կը վերջանայ:

«— Պարոն Թումանեան — ասաց Հայրիկը — յիսուն տարիներէ ի վեր իմ անձիս և գործիս շուրջ միշտ աղմուկ և քննադատութիւն կայ, եթէ ես այդ բոլորին բացատրութիւն և պատասխան տայի, վստահ եղիր, որ Հայրիկ ըլլալէ պիտի դատրէի: Իսկ այս հարցին առթիւ քեզի խորհուրդ կուտամ, որ երթաս ու երգես:

...Թող վայեմ բուեր, ազոսւթեր սեքիւ եագաբ եաւ ու ճիւ,
Ասեմից մեծը, ամեմից բարձրը է ազասն Արծիւ...:

«Երկուքս միասին սրտանց ծիծաղեցինք. ես հիացած էի նրա
յայնասրտութեան վրայ. եւ իսկապէս Խրիմեանի թշնամիները բո-
լորն էլ վայող բուեր և կոկոացող ազոսւեաներ էին, որոնցից և ոչ
մէկը չէր համարձակուում ազատ և Վեհափառ Արծուին մօտենալ»:

Սակայն տարիներու ընթացքին, Մայր Տաճարի ծաղկանկար-
ներու «ոչնչացման» ծառօթ պատմութիւնը բերնէ բերան խօսուե-
լով տեսակ մը յանցանքի նման Խրիմեանին վերագրուեցաւ, ինչ
որ անտեղի և անիրաւ է:

Տաղանդաւոր Հայ գրագէտ Կ. Զարեանը, անտեսելով իրողու-
թիւնն ու փաստերը, էջմիածնի տաճարի ծաղկանկարներէն «մի
մաս»-ի ոչնչացումը? Խրիմեանին կը վերագրէ այս տողերով.

«...Ու ահա „լուսաւորեալ“ մի կաթողիկոս, նոյն ինքը Խրիմ-
եանը, յանուն առաջադիմութեան և քաղաքակրթութեան, հիւն
բաներ անուանելով ծեփել է տուել անողոր կերպով որմանկարի
ամենագեղեցիկ մի մասը և ոչ մի սպառնացող առըճանակ չի
արգիլել այդ ոճիւրը»*):

Կ. Զարեանի այս հեղնական և սպառնական ուշացած տողերը
ի յայտ կը բերեն պատկերաւոր և բանաստեղծական զրպարտու-
թիւն մը, որ փաստական ոճէ արժէք չ'ունի**):

*) «Անցողի եւ իր ձամբում». «Հայրենիք» Ամսագիր. 1927, թիւ՝ 8, էջ՝ 29:

**) Կ. Զարեանը Խրիմեանի մահէն 20 տարի յետոյ միայն քաջութիւն
ունեցած է թղթի վրայ «սպառնացող առըճանակ» ցոյց տալ Հայոց Հայրիկի
յիշատակին ու շիրմին: Խրիմեանի կենդանութեան ժամանակ Կ. Զարեանը հա-
մարձակութիւն չը պիտի ունենար «սպառնացող առըճանակ»-ի մասին խօսք
ընելու, վասն զի Հայրիկի թշնամիներու կողմէ կաշառուած ոճրագործ քիւրդն
անգամ իր սպառնացող հրաքանը ձեռքին ծունկի կուգար անսր Մեծութեան
առջև: Կ. Զարեանի աչքին Խրիմեանը կը ներկայանայ չափերտաւոր լուսաւորեալ
գէմը մը, որ իբր թէ հիւն բաներ»-ու ոչնչացումը «առաջադիմութիւն և քաղա-
քակրթութիւն» համարելով «ծեփել է տուել անողոր կերպով որմանկարի ամենա-
գեղեցիկ մի մասը»: (Սակայն ինչո՞ւ միայն «մի մասը» «ծեփել է տուել» իսկ
մնացեալ մասերը պահել է): Կ. Զարեանը քաջ գիտէ, որ Խրիմեանը ԹԹ.-ըդ
դարու կէսերէն մինչև իր մահը, յանուն Հայ ազգային լուսաւորութեան, «առա-

Ազգային երգիչ Արմենակ Շահ-Մուրատեանին հարցուցի (Թաւրիզ 20 Դեկտ. 1928) «Էջմիածնի տաճարի ծաղկանկարներու ծանօթ պատմութեան մասին ինչ գիտէք»: Շահ-Մուրատեանը պատասխանեց.

«Անձամբ գիտեմ և ականատեսս հղած եմ, որ տաճարի ներքին պատերու վրայի ծաղկանկարներէն քանի մը մասեր հետզհետէ կ'ոչնչանային և վար կը թափուէին. Կարգ մը մասնագէտներ և Էջմիածնի գիտնական միաբանները խորհուրդ տուին Խրիմեանին, որ այդ ծաղկանկարները նորոգութեան ենթարկուին. Թափուած տեղերը սպիտակ ծեփով ծեփուեցան, իսկ թափուելու վտանգին ենթակայ ծաղկանկարներէն քանի մը խոօսը կտրուեց վառ առնուելով քանգաւառը փոխադրուեցան: Ահա այս է ամբողջ պատմութիւնը, որ Խրիմեանի թշնամիներն ու հակառակորդները—Էջմիածնի քանի մը ազդեցիկ միաբաններ և Համբ. Առաքելեանն ու իւրայինները—մատի փաթթան շինելով ջանացին վարկաբեկել Խրիմեանի անունը: Այդ անագինի հակառակորդները ծաղկանկարներու պատմութեան սե ու տգեղ գոյներ տուին, մամուլի մէջ սուտ լուրեր և անպատշաճ յօդուածներ գրեցին՝ հասարակաց միտքն ու կարծիքը պղտորելու համար: Քանի որ գրքիդ մէջ այդ պատմութեան մասին խօսեր ես ապա ուրեմն իմ այս խօսքերը իբր խղճի պարտք կատարող մարդու մը հերքումը լոյս ընծայէ»:

Է.

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԱԻԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ

Ռուսաց Նիկոլայ Բ. Յարի Կովկասի փոխարքայ (կառավարչապետ) դաժան և հայակեր Դուիցին 1898-ին Կայսրինը ներկայա-

ջադիմութեան և քաղաքակրթութեան հիմնած է դպրոցներ, թերթեր, գրադարաններ, հաւաքել տուած է պատմական և գեղարուեստական «հին բաներ», հիմնած է թանգարաններ, հովանաւորած և քաջալերած է պատմական պեղումներ (Անի և Զուարթնոց), պահպանել տուած է հայկական յիշատակարաններն ու շէնքերը և այլն: Այս բոլոր փաստերուն քաջատեղեակ Կ. Զարեանը չը գիտներ ինչո՞ւ լանատեղծական պատկերներով կը փորձէ խեղաթիւրել փաստերը և վիրաւորող շակերտներով ու հեգնանքով կը մօտենայ Խրիմեանի անունն ու գործին:

ցուց զեկուցագիր մը, որով կը շեշտէր թէ—«Հայ կղերը հայկական շարժման գլուխն է անցիկ» եայլն. Այս վերագրումներն ոչ միայն օխալ՝ այլև սուտ էին. Իսկ Հայոց Հայրիկի մասին Գոլիցինը այն կարծիքն ունէր թէ—«Ներկայ Պատրիարք—Կաթողիկոսը, որ ամբողջովին անձնատուր է եղած ոչ այնքան իր հօտի հոգևոր պիտի դերին, որքան նրա քաղաքական ղեկավարման, գնալով աւելի ու աւելի յանդուգն է դառնում դէպի մեր կառավարութիւնը և սրա օրէնքների պահանջները»։ Այս զրպարտութիւններն իբր իրական փաստերը Կայսրին և Նախարարաց Խորհուրդին ներկայացնելէ յետոյ Գոլիցինը կ'առաջարկէր «Հայ եկեղեցու բոլոր կայուածները եւ դրամագլուխները յաբուցիս գրաւել»։ Այս առաջարկին հակառակեցան եկեղեցական և երկրագործական նախարարները, որոնք կը պնդէին, թէ՛—«Այդպիսի գօրեկ, բռնի միջոց, Հայ ազգաբնակութեան մէջ կընայ խիստ դժգոհութիւն առաջ բերել»։ Երկրագործական նախարարը երմուովը կ'առաջարկէր Հայ եկեղեցական գումարներու և կայուածներու հսկողութիւնը յանձնել Ներքին Դործոց Նախարարութեան, Իշխան Գոլիցինն ու Ներքին Դործոց Նախարար Սիպեագինը ընդունեցին երմուովի առաջարկը, որ Կայսրի հրամանով յանձնուեցաւ յատուկ յանձնաժողովի մը ըննութեան։

«Յանձնաժողովը գտաւ, որ առաջարկած միջոցը, որը ծանր հարւած է տալիս բովանդակ հայ եկեղեցուն, կ'ազդէ ամբողջ հայ ազգաբնակչութեան վրայ դէպի Ռուսաստանը՝ թէ պիտութեան մէջ և թէ արտասահմանում. Յիշեալ քայլը, յանձնաժողովի կարծիքով, ի նկատի ունի գլխաւորապէս կարճի հայոց բարձր հոգևորականութեան և ինտելիգենցիայի օրինազանց գործունէութիւնը, բայց այդ նպատակի համար կարելի է գործադրել ուրիշ միջոցներ, կարելի է, ի միջի այլոց սահմանափակել հայոց եկեղեցու ինքնավարութիւնը և հաստատել իրական վերահսկողութիւն եկեղեցական արդիւնքների և ծախքերի վրայ. Այդ պատճառարանութիւնների համաձայն յանձնաժողովը վերա յիշած ձեռնարկութեան իրականացումը վաղաժամ համարեց»*)։

Ռուսաց Նախարարաց Խորհուրդի գաղտնի արձանագրութիւնը հրատարակուած է Է. Ակնուտիի (Խ. Մալումեան) «Դեպի Կուրս» գրքի մէջ. Հրատարակութիւն Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան. 1904, Ժընև։

Յանձնաժողովի այս եզրակացութիւնն ընդունեց Սիպեագին, իսկ Դոլիցինը յամառ կերպով մնաց իւր նախկին կարծիքին, որ պէտք է զբաւել հայոց եկեղեցական կալուածները: Կայսրը յանձնաժողովի արձանագրութիւնը կարդալէ յետոյ յանձնարարեց ներքին Դործոց նախարարին, որ Դոլիցինի հետ բանակցեն և ներկայացնեն իրենց դիտողութիւններն այն մասին թէ՛ եկեղեցական կալուածները եթէ չը զբաւենք, ապա ինչ միջոցներու դիմենք՝ «Հայոց հոգևորականութեան օրինագանց գործունէութիւնը դատրեցնելու համար»: Սիպեագին, Դոլիցինի հետ բանակցելէ յետոյ, ցարին յայտնեց, որ— «Ներկայումս միակ զբաւական միջոցը վերոյիշեալ նպատակով՝ կարող է լինել հայոց եկեղեցու կալուածների զբաւումը հոգևոր հաստատութիւնների իրաւասութիւնից»: Սիպեագին կը խնդրէր ցարէն, թոյլ տալ յիշեալ գործը մտցնել նախարարաց Խորհուրդի մէջ:

Տարիներ անցան. «Թագաւոր Կայսեր բարեհաճութեամբ» 1901-ի Յուլիս 26-ին Հայոց եկեղեցական կալուածները զբաւելու առաջարկը ենթարկուեցաւ նախարարաց Խորհուրդի քննութեան: Ներքին Դործոց նախարար «ստատոս-սեկրետար Պլեվէ, ի միջի այլոց բացատրում է թէ առաջարկած ծրագիրը բոլորովին հասունացած է և ըստ ամենայնի համապատասխան այն միջոցներին, որոնց ձեռներէց է եղել և դեռ լինելու է ներքին գործերի մինիստրութիւնը՝ հայոց եկեղեցու չափազանց ինքնավարութիւնը սահմանափակելու համար»: Հարցը քննելէ յետոյ նախարարաց Խորհուրդը կ'եզրակացնէ.

«Հայոց եկեղեցուն և նրա հաստատութիւններին, այսինքն դպրոցներին պատկանող բոլոր ստացուածքները (թէ եւրոպական Ռուսաստանում և թէ Կովկասում) յանձնուում են երկրագործութեան մինիստրութեան կառավարութեանը, իսկ գումարները՝ ներքին գործերի մինիստրութեան: Վերջինիս ալլաղաւան քրիստոնեաների դէպարտամէնտում կենդրոնանում է այդ կալուածների և դրամագլուխների արդիւնքի և ծախքերի գլխաւոր վերահսկողութիւնը, ինչպէս և դրանց լիակատար հաշուետուութիւնը»:

Մինչ Պետերբուրգի մէջ Պալատն ու նախարարաց Խորհուրդը կը մտածէին հայահալած Դոլիցինի ծրագրած առաջարկի գործա-

դրբութեան միջոցներու և ժամանակի մասին, անդին Հայ ժողովուրդն ու էջմիածինը անտեղեակ էին պալատներու մէջ կատարուող հակահայ քաղաքականութեան այդ ստոր դաւերուն:

Հինգ տարիներու ընթացքին (1898-1902) ոռւսաց հայա-հալած բռնապետութիւնը ծրագիրներ կը մշակէր Հայ ազգային-եկեղեցական կալուածները գրաւելու մասին, բայց գործադրութիւնը դեռ կ'ուշանար:

* * *

Այս իրադարձութեանց անտեղեակ Հայոց Հայրիկը, իւր սովորական դարձած ճամբորդութեանց ծայր դրաւ 1902-ի Փետր. 2-ին գնաց Ալէքսանդրապոլ և ապա անցաւ Թիֆլիս, ուր 16-ին այցելեց Վրաստանի էքզարխ Սրբազան Ալէքսէյին, իսկ 19-ին՝ Փոխարքայ Գոլիցինին, որ յաջորդ օրն իսկ փոխ այցելութիւն տուաւ Հայոց Կաթողիկոսին և «շատ սիրալիր» խօսքեր ըսաւ. Փետր. 24-ին Հայրիկը ներկայ եղաւ պատմագիր Ադեք. Երիցեանի յուղարկաւորութեան ու գեղեցիկ դամբանականով մը բնորոշեց հանգուցեալի բարեմասնութիւնները, Թիֆլիսէն ճամբայ ինկաւ դէպի Շիրակ և Մարտի 10-ին հասաւ Էջմիածին:

Յուլիսի 4-ին գնաց Օշական, ուր Ս. Մեսրոպի շիրմին վրայ հոգեհանգիստ կատարեց և այս գիւղի պատմական տիրոջ՝ Իշխան Վահան Ամատունիի գերեզմանին վրայ իւր ծախքով քարաշէն յուշարձան մը տնկել տուաւ: Յուլիսի 21-ին Բիւրականէն ձիով ճամբայ ելաւ դէպի Դիլիջան, Հաղարծին, ապա եկաւ Եղուարդ, Արգաքան, Ռնդմալ, ուրկից 6 ժամուայ լեռնային դժուար ճամբաներով նորէն գնաց Դիլիջան և Հաղարծնի վանք: Յուլիսի 28-ին գնաց Ծաղկունք գիւղը՝ ապա անցաւ Դարաշիշակ (Ծաղկաձոր) Ալափարա, Ռջնի, և 14 օրուայ ճամբորդութենէ մը յետոյ Օգոստոս 2-ին հասաւ Էջմիածին: Օգոստ. 17-ին գնաց Ալէքսանդրապոլ, 19-ին անցաւ Ղարաքիլիսէ, Դիլիջան, Հաղարծին, Սևան, Երևան և 27-ին եկաւ Էջմիածին: Սեպտ. 2-ին նորէն գնաց Ալէքսանդրապոլ, ապա անցաւ Թիֆլիս և շարք մը գործեր կարգադրելէ յետոյ 21-ին վերադարձաւ Էջմիածին, ուր Հոկտ. 2-ին ընդունեց փոխ այցելութիւնը Վրաց էքզարխի, որուն կ'ընկերանային Երևանի

նահանգապետ Տիգէնհաուզէն և անոր օգնական Իշխան Նակաշիձէն։

Նոյեմբ. 16-ին գնաց Երևան, 18-ին անցաւ Ալէքսանդրապոլ, իսկ 22-ին՝ Թիֆլիս, ուր 26-ին այցելեց փոխարքայ Գոլիցինին՝ թարգման ունենալով գրաքննիչ Ալ. Դիշմիշեանը։ Նոյն օրը Գոլիցինն այցելեց Խրիմեանին և 45 րոպէ խօսակցութիւն ունեցաւ Էջմիածնի և Կովկասի Հայութեան մասին։ Այս օրերուն Թիֆլիսի մէջ մեռաւ կովկասահայ յայտնի բարերար Աւետիք Ղուկասեանը (Շուշեցի), կտակելով Էջմիածնին 60,000 ռուբլի. Դեկտ. 13-ին Հայրիկը ճամբայ ելաւ Թեֆլիսէն և 16-ին հասաւ Էջմիածին։

Խրիմեանի հետ ունեցած այս վերջին տեսակցութենէն յետոյ Կովկասի դաժան փոխարքան կը մեկնէր Պետերբուրգ իր հետ տանելով «Գաղսճիմների գաղսճիք—Կովկասի Հայութեան չխացումն...» որ հակահայկական գաբճուրեկի դաւադրութիւն մը կը պարունակէր հետեւեալ ծրագրով.

Ա. «Ոչնչացնել և առնազը ջլատել այն բոլոր հիմնարկութիւնները, — դպրոց, ընկերութիւններ, թատրոն, մամուլ, գրականութիւն, որոնք ժողովրդի մէջ բարբոքում են ինքնուրոյն, անկախ գոյութեան զգացումներ և տանում են նրան դէպի քաղաքական տենչն ու երազները։

Բ. «Հարւածել հայոց յուսաւորչական եկեղեցին, որը իբրև բուն ազգային հիմնարկութիւն ուժգնօրէն նպաստում է ազգայնական հակումների աճնցման ժողովրդական մասսաների մէջ։

Գ. «Սահմանափակել հայերի իրաւունքները քաղաքացիական ազատ զբաղումների շրջանում բժիշկ, փաստաբան, պաշտօնեայ և թոյլ չտալ օր հայ ժողովուրդը Անդրկովկասում, ուղղափառների հաւասար իրաւունքներ ունենայ արդիւնաբերական և առևտրական ձեռնարկների մէջ, ինչպէս և անշարժ կալածիների գնելու գործում, որ անհրաժեշտ միջոց է՝ նրան տնտեսականապէս ուժաթափ անելու համար։

Դ. «Նւազեցնել հայերի թիւը կովկասեան այն նահանգներում, որոնք սահմանակից են Թիւրքիային ու Պարսկաստանին, յատկապէս Երևանի նահանգում, ուր հայութիւնը ամենաուժեղ տարրն է ընդհանուր ազգաբնակչութեան մէջ և Կարսի շրջանում, որ Էրզրումի վիլայէթին կից լինելով՝ քաղաքական անընդհատ յուզման ջերմ

մասնակցութիւն ունի Սյո նպատակին հասնելու համար պէտք է՝ ա) Հաստատել այդ կէտերում ուսական գաղթականութիւններ, բերւած ներքին նահանգներից, բ) Հողային բաժանումների ժամանակ առաւելութիւն տալ նորեկ գաղթականութիւններին ինչպէս և մահմետական համայնքներին, գ) Գաղթեցնել Հայերին այն բոլոր շրջաններից, ուր մուտք է գտել քաղաքական ազդեցիկ և դ) Ոչ մի կերպ թոյլ չտալ թիրբաց Հայաստանից եկած գաղթականութեան՝ բնակութիւն հաստատել հայաշատ կենդրոններում ինչպէս և առհասարակ Անդրկովկասեան երկրների մէջ, ուր հայերին քչացնելը մի անգամ ընդմիջտ պէտք է լինի տեղական կառավարութեան մշտական հոգածութեան կտրեորագոյն նպատակակէտը»։ («Դէպի Կովկաս» 1928 - 30)։

Ահա այս էր ուսական հայահալած քաղաքականութեան Գոլիցինեան ծրագիրը, — «Գաղտնիքների գաղտնիքը» — որ կը պատճառէր նախ՝ Հայ ազգային-եկեղեցական կալուածներու գրաւման և ապա «Հայութեան չբացումը» դաւերը՝ Կովկասի մէջ։

Ը.

ԱԶԳԱՅԻՆ — ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐՈՒ ԳՐԱԻՈՒՄԸ

Կովկասի փոխարքայ Գոլիցինի գաղտնի զեկուցագրերու և բերանացի հաւաստիացումներու վրայ հիմնուելով Պետերբուրգի պետական բարձր շրջաններն ու նախարարաց Խորհուրդը եկած էին այն եզրակացութեան, որ իսկապէս Հայ եկեղեցին՝ կեդրոն ունենալով Էջմիածինն ու Հայոց Հայրապետութիւնը, կը հանդիսանայ բարոյական և նիւթական այն միակ և գերագոյն յինարանը, որ զարկ կուտայ Հայ յեղափոխական շարժումներուն, ցոյցերուն, կը հովանաւորէ ժողովրդական, ազգային և ազատասիրական գործերը և մէկ խօսքով կը ջանայ պատրաստել Ազոս, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի ծրագիրը։ Սակայն ուսաց բռնապետութիւնը, բնաւ տեղեկ չէր Հայ եկեղեցիի ներքին կեանքին և հոգեւորականութեան ներքին տրամադրութիւններուն։ Համազգային ժողովրդականութիւն վայելող և ազատասիրական, հայրենասիրական զգացումներով տո-

գորուած Հայոց Հայրիկը, ոուսաց պալատներու աչրին կը հանդիսանար յեղափոխական և քաղաքական մեծ դէմը մը, որ իբր թէ Ազատ Հայաստանի կազմութեան համար դաւեր կը նիւթէր Ռուսաց Կայսրութեան դէմ:

Սակայն իրականութիւնն այն էր, դժբաղդարար, որ Էջմիածնի միաբանութեան աւագ անդամներէն ոմանք մէկ մէկ ռուսասէր անձեր էին, որոնք ոչ միայն Հայ ազատագրական, յեղափոխական շարժումներուն դէմ էին այլև ազատ ու միացեալ Հայաստանի մը կազմութեան մասին անգամ չէին կրնար մտածել: Գալով Հայոց Հայրիկին, իբր Կաթողիկոսի, կը հետապնդէր Հայկական Հարցը «դիւանագիտական խաղաղ ճանապարհներով» միայն: Էջմիածինը 1900-ական թուերուն, և անկէ առաջ, հազիւ թէ ոեւ մասնակցութիւն ցոյց տուած է մեր ազատագրական պայքարին*): Վասպուրականի ազատասէր ու համարձակ Հայր Արծիւը, որ երբեմն սուլթաններէն ու տաճկաց բռնապետութենէն չէր վախնար, Էջմիածնի գահին վրայ բազմելէ յետոյ, կծկուեր, քաշուեր էր ու կը վախնար ռուսաց երկգլխանի արծուի բռնակալութենէն, որուն համար ըսած էր—«ես՝ մէկ գլխանի Արծիւս քիչ մը կը վախնամ սա երկգլխանի ռուսական Արծիւէն...»:

Ժամանակը և միջավայրն ու տարիքը կտորած էին Խրիմեանի թափն ու ազդեցութիւնը, դեռ թողունք Էջմիածնի պատերէն ներս ու դուրս նիւթուող դաւերն ու վարկաբեկումները, որոնց դեկավարները կը հանգիստանային Մայր Աթոռի ազդեցիկ միաբանները—վարդապետներն ու եպիսկոպոսները, (բացառութիւնները յարգելի են):

Ահա այս էր Էջմիածնի ներքին պատկերը, այն տարիներուն, երբ ռուսական պալատները կը կարծէին թէ Հայոց Մայր Աթոռն

*) Էջմիածնի միաբաններու մէջ եղած են մէկ քանի բացառիկ և յարգելի դէմքեր, որոնք գործած մասնակցութիւն ցոյց տուած են մեր յեղափոխական շարժումներուն և ռուսաց բռնապետութեան կողմէ հալածուած, բանտարկուած և արքայադատուած հին: Մեծ պատերազմի ընթացքին և Հայաստանի Հանրապետութեան տարիներուն (1918—1920) Էջմիածինը բարոյական և նիւթական ամէն տեսակ զոհողութիւն և աջակցութիւն ցոյց տուաւ Հայ ժողովուրդին: Այս պատմական փաստ է, որ միշտ ալ յիշատակութեան պիտի արժանանայ:

է րարոյական ներշնչման և նիւթական օգնութեան այն միակ աղբիւրը, որ զարկ կուտայ Հայ յեղափոխական կուսակցութեանց ժողովրդականութեան և կամ Թուրքիոյ այս ու այն նահանգներու մէջ կատարուող ազատագրական շարժումներուն:

Ուրեմն պէտք էր առաջին առթիւ կարել այդ աղբիւրը, այսինքն գրաւել Հայ ազգային—եկեղեցական կալուածները և այդպիսով վերջ տալ նաև Հայ յեղափոխական և քաղաքական շարժումներու և ձգտումներու գոյութեան: Այսպէս կը մտածէր ռուսաց բռնապետութիւնը և շուտով գործի կ'անցնէր:

Ռուսական պետական դաւերուն անանդեակ Հայոց Հայրիկը կրնար երևակայել, որ իւր յաճախակի, անմեղ ու շատ անգամ աննպատակ ճամբորդութիւնները կրնային յուրջ կասկածներ յառաջացնել պետական բարձր շրջաններու մէջ թէ՛ Հայոց Կաթողիկոսը, իւր մշտական ուղևորութեանց ընթացքին, Հայ ժողովուրդի մէջ քաղաքական քաջոյներ կուտայ և յեղափոխական պրագմաներ կ'արժարժէ՝ ազատ և անկախ Հայաստանի համար:

Յուրտ ու ձիւնոտ ձմեռ էր, 1903-ի Յունուարի 18-ին՝ երբ Հայրիկը Էջմիածնէն ճամբայ ելաւ դէպի Երևան, 19-ին հասաւ Սևան, ապա գնաց Հաղարծին, 27-ին դնաց Ալեքսանդրապոլ և գնացքով վերադարձաւ Էջմիածին. Փետրուարի 13-ին նորէն գնաց Երևան, Մարտի 13-ին անցաւ Շիրակի դաշտի գիւղերը, Ալեքսանդրապոլ և ապա Թիֆլիս ու վերադարձաւ Էջմիածին, ուր քանի մ'ամիս յետոյ պիտի ստանալ այն հեռագիրը, որ Պետերբուրգէն կուգար ու կը հրամայէր կառավարութեան յանձնել Հայ ազգային եկեղեցական—գալստական կալուածները: Եւ վերջապէս կը կատարուէր անխուսափելին:

Ռուսաց Նիկոլայ Բ. Կոյսըրը «բազմաժ արքայական գրասեղանի առջե» կը լսէր Ներքին Գործոց նախարար Պիլվի րացատրութիւնները Հայ ազգային եկեղեցական կալուածներու գրաւման անհրաժեշտութեանը մասին և 1903 ի Յունիսի 12-ին իւր «օգոստափառ ձեռքով» կը ստորագրէր ու կը հաստատէր այն թուղթ-

հրովարտակը, որ կը հրամայէր յարրունիս գրաւել Հայոց ազգապատկան անշարժ և շարժական հարստութիւնները:

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՀՐԱՄԱՆ.— Թագաւոր Կայսրը, մինիստրների կօմիտէի որոշման համեմատ, Ռուսաստանի Հայ-Լուսաւորչական եկեղեցու կալուածների վարչութիւնը կառավարչական հիմնարկութիւնների տեսչութեան տակ կենտրոնացնելու և վերոյիշեալ եկեղեցու միջոցներն ու կալուածները— որոնցով ապահովուէին Հայ-եկեղեցական դպրոցների գոյութիւնը— ժողովրդական լուսաւորութեան մինիստրութեանը յանձնելու մասին, 1903 թւի յունիսի 12-ին Բարձրագոյն հրամայել բարեհաճեց:

«Հայ-րուսաւորչական եկեղեցիներին, վանքերին, հոգեւոր հաստատութիւններին և հոգեւոր դպրոցներին պատկանող բոլոր սեղանաւ կաշաւները ստանձն հաստատուած կանոնների համաձայն որոշուած կարգով՝ այդ դասակարգութեան հոգեւորականութեան և հոգեւոր հաստատութիւնների վարչութիւնից առնել և յանձնել երկրագործութեան և պետական կաշաւների միւսիստրի տեսչութեանը, իսկ վերոյիշեալ հիմնարկութիւններին պատկանող դրամագրութեանը յանձնել ներքին գործերի միւսիստրի տեսչութեանը, պահպանելով Հայ-րուսաւորչական եկեղեցու սեփականութեան իրաւունքները այդ կաշաւների և դրամագրութեան վրայ»։ («Դէպի Կոիւ»։ էջ՝ 16)։

Ամբողջ ամիս մը գաղտնի պահուելէ յետոյ, Յուլիսի կէսին, պաշտօնապէս լոյս տեսաւ «Թաւանի օրէնքը»՝ «Կառավարչական Համբաւարներ» թերթի մէջ, իսկ Գոլիցինն ալ իբր «յաղթանակով գոհ ու հպարտ» մայրաքաղաքէն ճամբայ կ'իյնար դէպի Թիֆլիս յիշեալ օրէնքի անշեղ գործադրութիւնը կատարելու համար:

Պետերբուրգի և Թիֆլիսի ռուսական թերթերու մէջ լոյս տեսան «կիսապաշտօնական» յօդուածներ, որոնք Հայ ժողովուրդին կը վստահացնէին թէ կառավարութեան նպատակն է «ա) Աւելի մեծացնել լուսաւորչական եկեղեցու եկամուտները և հետեւաբար նպատակ նրա բարգաւաճման, բ) Ապահովել աղքատ և չքաւոր հոգեւորականներին, օրենց վիճակը այժմ չափազանց ողբալի է և գ) Ազատել եկեղեցին և նրա կալուածները ապօրինի, անսահման յափշտակութիւնից»:

Այս խօսքերուն նպատակն էր մեղմացնել Հայ ժողովուրդի հաւանական յուզումներն ու զրգռութիւնները:

Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Հայրէկը երբ լսեց ազգային-եկեղեցական կալուածներու գրաման հրովարտակի գոյժը, պահմբ հոգեպէս խորտակուեցաւ*) և ծանր յուսահատութեան մատնուեցաւ: Ի՞նչ ընէր Վասպուրականի ծերունագարդ Արծիւը....

Պետերբուրգէն օտար թերթերու թղթակիցները հեռագիրներով ի լուր աշխարհի կը յայտնէին ծանօթ հրովարտակի հրատարակութիւնը:

Գոլիցիներ գործի կ'անցնէր: Կովկասի հայաբնակ բոլոր վայրերու զինուորական և ոստիկանական իշխանութիւնները Թիֆլիսէն ստացան ռապ եւ կտուկ շրջաբերականներ, որոնք կը յայտնէին պահանջիլ եկեղեցական կալուածներն ու զրամները, միջոց չը տալ բողոքելու, հսկել որ հարստութիւնները չը պահուէին, եթէ հայերը կը դիմադրեն՝ զօրք բերել, զրամատուները հրաման ստացան արգելիլ տակ առնել հայոց ազգապատկան գումարները, էջմիածնի Սինօդին կարգադրեցին յանձնիլ զրամներն ու հաշիւները, թիմական առաջնորդներէն պահանջեցին զրամներու և գոյքերու ցուցակները, երեցփոխներուն սպառնացին ծախքեր չընել ևայն:

Ճերկու ուժ միայն մնացին անտես ու մոռացուած, — Հայ ժողովուրդը, որ տէրն է եկեղեցական հարստութեան և ժողովրդից ընտրուած կաթողիկոսը, որ մէկի ներկայացուցիչն է և միւսի ա-

*) Վաստակաւոր Հայ նկարիչ Վարդգէս Սուրէնեանը նկարած է Խրիմեանի հոգեկան այն յուզումնալից բոպէն երբ յայտնուած է իրեն ազգապատկան կալուածներու գրաման գոյժը: Պապոյա վերաբրիւն հագին, զգալը զլիսին՝ Հայրէկը բազմած է թիկնաթուի մը վրայ: Կնշուած ծրար մը (նամակ կամ հեռագիր) ընկած է օտքերուն տակ, ձեռքերը դողդոջուն կախ ընկած են օդի մէջ, աչքերն արտասուալից, գէմբր անհուն վշտով ու յուզումով պատուած՝ սարսուռ մը կարծես ծածկեր է անոր էութիւնը: Բնական մեծութեամբ այս հոյակապ նկարը ականատեսին վրայ շատ խոր և յուզիչ տպաւորութիւն կը թողու: Հայ ժողովուրդի անհուն վիշտերու մարմնացումն է այդ նկարը, որ 26 տարիներէ ի վեր էջմիածնի թանգարանի պատէն կախուած կը մնայ և իւրաքանչիւր Հայ այցելուին կը յիշեցնէ 1903 ի աւատոց հայահալած բազարտկանութեան նորագոյն պատմութեան դաժան և արհաւիրալից ժամանակները:

ւանդապահ-վերահսկողը: Այդ մոռացումը, անշուշտ, պատահական չէր և ոչ էլ արգիւնք դիւանագիտական թուլամտութեան, այլ գիտակցական, նախամտածած, բնական հետեանքը այն դաւադիր քաղաքականութեանը, որի դրօշը պարզւած էր յունիսեան օրէնքով»:

Գոլիցինը ըսած էր, որ «կաթողիկոսը անկօր և ծերացած՝ իսկ ժողովուրդն ալ հոգեւորականութենէն զայրացած՝ կառավարութեան միջամտութեան կը սպասէ»: Եւ կայսրն ու Պլեվէն հաւատացնէին, որ այդպէս էր: Գոլիցինն ալ համոզուած էր և ուրախ, որ ժողովուրդն ու կաթողիկոսը հազիւ թէ հրապարակ գան...

«Արհամարհւած, վերաւոր կաթողիկոսը, անցած օրերի Վասպուրականի Արծիւը, ընկաւ խոր վշտի և մտածմունքների մէջ: Որպիսի հիասթափումն ծերութեան օրերին: Ի՞նչ չքնաղ յոյսերով նա թողեց Երուսաղէմը, տխուր աքսորի մօայլ խուցը՝ դէպի Արաւտեան երկիր. դէպի գեղանի Մասիս թռչելու համար: Եւ որքան կազդուրիչ էին անցած բերկրալից օրերի սպասելիքները, որոնք բոլորն էլ այժմ չքացած, ռտնակոխ եղած, նախազուշակում էին մի սև ապագայ, լի դառնութեամբ, տանջանքներով, արժանի պատմութեան խորին անէծքին:

«Փակւած Ծաղկեայ Այվանի (զահլիճի) շորս պատերի մէջ, ուր ամեն ինչ՝ և՛ գահ, և՛ գաւազան, և՛ նկարներ ծաղկի փոխարէն փուշ էր յիշեցնում, անկօր եկեղեցու ծերունի պետը, խորին յուսահատութեան ենթակայ, կրկնում էր անդադար՝ „ինչ անել“: Ոչ մի պատասխան: Սև վեղարների շրջապատը ոչինչ չէր ասում նրա մտքին և ոչ էլ սրտին: Նայեց Մասիսին, գեղանի լեռան գագաթին այնքան թռվիչ բանահիւստութեան ժամերին: Բայց անհատնում վշտերից՝ նա վաղուց է քաղ կտրել: Յուսարեկ փորձեց զիմել պատմութեան, այնքան փափոխական և այնքան սգաւոր՝ բրիստոնէական տանջանքի այդ դաբաւոր վանքի մէջ: Սակայն աւանդ, պատմութիւնը նրան չկազդուրեց, սիրտ ու ուժ չտուեց: Նա տատանման մէջ ընկաւ, զգում էր իրան միայնակ, անգօր, առանց թև ու թիկունքի:

«Իմադրութիւն...

«Ժողովրդի ձայնն էր այդ, որ հեռուից եկող ալիքի նման կուտակում, ուռչում էր և զարկեր տալիս էջմիածնի պատերին, իբրև

ազդանշան և յորդոր, ժողովրդական ոգով սնած, նրանով մեծացած և նրանից ընտրւած գահակալը ականջ դրեց, զգաց, թէ որտեղից է գալիս կոչը, ըմբռնեց նրա ուժը, շտկեց կորացած մէջքը և խրոխտ հայեացքով նայեց հակառակորդին. Այն օրից որոշ էր նրա անելիքը»։ («Դէպի Կոիւ»։ էջ՝ 34—35)։

Հայ ժողովուրդի դիմադրութեան և բողոքի ուժգին ձայնն էր այդ, որ կը հնչէր բարձր ու խրոխտ, մինչ Հայոց Հայրիկն ալ կ'ըսէր.

— Ռուսաց կառավարութիւնն իրաւունք չունի եւ չի կարող գրաւել Հայոց ազգային-եկեղեցական կալուածները, որոնք ոչ թէ միայն ռուսահայոց՝ այլ ի սփիւռս աշխարհի ցրուած համայն Հայութեան սեփականութիւնը կը կազմեն*)։

— Բողո՛ք, դիմադրուի՛ն, բմբոսուի՛ն...

Այս ձայներն ու աղաղակները կը հասնէին ամէն կողմէ և կորով կը ներշնչէին 84 տարեկան ծերունագարդ կաթողիկոսին, որուն սիրտը կը ծփար անցեալի և հին օրերու ազատատենչ զգացումներով. ժողովուրդի ձայնը կը թնդացնէր էջմիածնի պարբսպները, որոնց պատերուն տակ ու խուցերուն մէջ կծկուած հոգեւորականները իրենց սարսափահար աչքերն ուղղած էին Վասպուրականի հինաւուրց Արծուին....

Կովկասի մէջ գործող Հայ յեղափոխական կուսակցութիւնները գործի կ'անցնէին և ժողովուրդի մէջ կ'արծարծէին բողոքի և դիմադրութեան զգացումները։

Հ. Յ. Դաւենակցութիւնը կը ստանձնէր ժողովրդական ինքնապաշտպանութեան դեկավարութիւնը։ Դաշնակցութեան կուսակցական մարմիններու նախաձեռնութեամբ կազմուեցաւ «Հայկական ինքնապաշտպանութեան Կեօսոնական Կոմիտէ» անունով զաղտնի մարմին մը, որ Կովկասի հայաբնակ քաղաքներու, գաւառական եկեղրոններու և մինչև անգամ գիւղերու մէջ ունեցաւ իւր մասնաճիւղերը։ «Գաղտնի Կոմիտէ...»։ Ի՞նչ խորհրդաւոր կոչում։

*) Ենովք Տէր Արիստակէսեանը կը գրէ, որ—«Հայրիկի այս խօսքերը անձամբ լսած եմ։ Էջմիածնի Վեհաբանի բակին մէջ, պարտէզի տաղաւարին տակ նստած Հայրիկը կը խօսէր Հայ բժիշկի մը հետ ռուսաց հայահալած քաղաքականութեան մասին։ Դիւանապետ Կորիւն Վարդապետի հետ քիչ մը հեռու կանգնած մտիկ կ'ընէինք այդ շահեկան խօսակցութիւնը»։

Ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէներու նպատակն էր ամէն տեղ կազմակերպել ժողովրդական բողոքի և ի պահանջել հարկին նաև զինական դիմադրութեան ցոյցեր՝ ռուս բռնակալութեան դէմ, որ նա չը գրաւէր ազգապատկան կալուածներն ու գրամները։ Հնչակ-
եաններն ու օտքիալ-դեմոկրատներն ալ իրենց գործօն մասնակ-
ցութիւնը ցոյց տուին ինքնապաշտպանութեան «Գաղտնի Կոմիտէ»-
ներուն, որոնց հմայքն ու ազդեցութիւնը՝ ժողովրդական խաւերու
մէջ՝ պաշտամունքի առարկայ դարձաւ։ «Գաղտնի Կոմիտէ»ները
կազմակերպեցին զինական, թուլցիկ և ահաբեկիչ խումբեր, տա-
րածեցին թուլցիկներ և ամենուրեք յեղափոխական քարոզներու,
բողոքի, ըմբոստութեան ու կռուի շեփոնները հնչեցուցին։

Հայ ժողովուրդը պատրաստ էր։ Դէպի Կռիւ...

«Հայկական Ինքնապաշտպանութեան Կենտրոնական Կոմիտէ»ն
և մասնաւորապէս Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, թե ու թիկունք հան-
հանդիսացան Հայոց Հայրիկին, խրախուսանքի խօսքեր ուղղեցին,
բողոքելու, դիմադրելու, յամառելու ոգի ներշնչեցին և ամէն կեր-
պով վստահացուցին, որ ժողովուրդն ու յեղափոխական կուսակ-
ցութիւնները իւր կողքին կանգնած կը մնան։

Եւ ահա «Հայ ազգի քաղաքական-եկեղեցական ներկայացու-
ցիչը՝ 85 ամեայ կաթողիկոսը ժամանակի պահանջների բարձրու-
թեան վրայ գտնուեցաւ. դժբաղդութիւնը նրան դարձրեց ա-
ռաջւայ արծիւը...»*)։

Այս հրատապ օրերուն (1903 Յուլիս) Հայոց Հայրիկը կը հաս-
նէր Թիֆլիս։ Տասնեակ հազարաւոր Հայ ժողովուրդ կայարանը
խոնուած Կաթողիկոսի ժամանման կը սպասէր։ Ուտիկանութիւնը
խիստ կերպով կը հսկէր, որ ո՞նէ միջադէպ կամ ցոյց տեղի չ'ունե-
նար։ Գնացքը կանգնելուն պէս ամբօխի «Կեցցէ Հայրիկ», «Ձը
ստորագրես Հայրիկ» աղաղակներն ու երոտալից ծափերը թեղա-
ցուցին Թիֆլիս քաղաքը։

«...Այդ պահուն—կը պատմէր ինծի աղջնակ մը—վագոնի
պատուհանի առջև երևցաւ Հայրիկի գունատ դէմքը։ Ձեռքի թոյլ

*) Հ. Ի. Կենտ. Կոմիտէի հրատարակած թուլցիկէն։

շարժումով բազմութիւնը լռութեան հրաւիրեց, — „Ի՞նչ կեցցէ“, ասաց ու գլխիկոր հեռացաւ պատուհանէն»*)։

Կայարանէն մինչև Վանքի եկեղեցին (Առաջնորդարան) ժողովուրդը «կեցցէ Հայրիկ» աղաղակներով հետեցաւ Հայրիկի կառքին։ Քանի մը տեղ ցուցարարները փորձեցին կառքի ձիերն արձակել և կառքը քաշել, Բայց Խրիմեանը զայրացաւ և յանդիմանելով հեռացուց անգուսպները։ Թիֆլիսի Հայութեան պատգամաւորները ներկայանալով Հայրիկին կը պահանջեն չը յանձնել կալւածները։

Հայրիկը Թիֆլիսէն ճամբայ կ'իյնայ դէպի Էջմիածին։ Ղարաքիլիսէի և շրջակայ գիւղերու ժողովուրդը կայարան խռնուած անոր գալուն կը սպասէր։ Ոստիկանութիւնը թէև կը փորձէ արգիլել, որ ժողովուրդը չը մօտենայ գնացքին, բայց հէնց որ գնացքը կը կենայ բազմահազար ամբոխը «կեցցէ Հայրիկ» աղաղակներով կը պատռէ ոստիկանութեան շղթան և կը շրջապատէ գնացքը, որուն մէկ վագոնին մէջ, պատուհանի ապակիներուն հետէն Հայրիկը կը դիտէր յուզուած ժողովուրդի ցոյցը և կը լսէր անոր ձայնը — «Հայրիկ, ժողովուրդը քեզ հետ է», «Կեցցէ Հայրիկը...»։

Աննախընթաց էր մանաւանդ Ալէքսանդրապոլի ժողովրդական հսկայական ցոյցը։ Շիրակի դաշտի Հայ ժողովուրդը լսելով, որ Հայրիկը պիտի գայ, աճապարած էր քաղաքը հասնիլ։ Կայարանը դարձած էր մարդկային հեղեղի ահաւոր վայր մը։ Գնացքը կը հասնէր։ Յուզուած ամբոխը կը պահանջէր, որ Հայրիկը երթայ քաղաք։ Սպառնական և խնդրական աղաղակներ, կեցցէներ, ծափեր, աղմուկ, իրար խռնուած զարհուրելի տեսարան մը ստեղծեցին։ Հայրիկը վագոնէն կ'իջնէր, կը նստէր կառքը և ամբոխով շրջապատուած կ'ուղղուէր դէպի քաղաքը — Ալէքսանդրապոլ։ Ոստիկանութիւնը շշմած, շփոթած և սարսափահար չը գիտէր ինչ ընէր։ Քանի մը հուժկու բազուկներ արձակեցին կառքին ձիերը և իրենք քաշեցին։ Ժխորի, աղմուկի, ծափերու և փոշիի ամպերու մէջ կը մարէին Հայրիկին ձօնուած ժողովրդական երգերու ձայները, մինչ վշտալի Խրիմեանը գունատ և յուզուած՝ արտասուա-

*) Ռ. Լեոնեան. «Հայրենիք» ամսագիր. 1928, թիւ՝ 1, էջ՝ 74։

լից աչքերով կը դիտէր ժողովրդական այս հսկայ ցոյցը. Կառքի մէջէն նա կը լսէր ամբոխի անընդհատ ձայները — քաջալերանք, սպառնալիք, յորդոր եայլն, և գլխու հանդարտ շարժումներով կարծես համաձայնութիւն կը յայտնէր:

Յուլիսի 29-ի առաւօտ, Ալէքսանդրապոլի Հայ-լուսաւորչական եկեղեցիներու զանգերը կը ղողանչէին. Հայերը փակեր էին խանութները. Արդէն ժամի 10-ն էր երբ 5000-ի մօտ ամբոխը Առաջնորդարանի դռն առջև խոնուած՝ Հայրիկի դուրս գալուն կը սպասէր. ժողովուրդի կողմէ պատգամաւորներ ներկայացան կաթողիկոսին և խնդրեցին, պահանջեցին, սպառնացին, որ կառուածները չը յանձնէ. Հայրիկը խոստացաւ չը ստորագրել, չը յանձնել, այլ բողոքել խիստ կերպով. Յետոյ դուրս եկաւ և յուզուած ամբոխին ուղղեց այս կարճ և ազդու խօսքերը.

— «Ժողովուրդի Հայոց, քանի կենդանի եմ՝ կաշտաւածները չը պիտի յանձնեմ, աչ պիտի բողոքեմ, պաշտպանեմ մեր եկեղեցւոյ ևս ուզգի դարաւոր իրաւունքները, փրտան եղէք. Հայրիկը կը շտէ Ժողովուրդին արդար բողոքն ու հօգսն ձայնը, որ իւր սիրտէն կոծալ. Միայն թե դուք ալ ամուր ևս անասան մնացեք»:

Ապա Հայրիկը շրախմբով շրջապատուած գնաց դէպի կայարան. Յուզուած ժողովուրդը հետևեցաւ կաթողիկոսի կառքին անդադար ազադակելով — «Հայրիկ բողոքիր, մերժիր, չը յանձնես, մենք քեզ հետ ենք, բողոք, բողոք...»: Ճամբու ընթացքին երբ գաւառապետի օգնականը կը փորձէր քարձրանալ «կաթողիկոսական կառքը՝ արագ քշել տալու համար ամբոխը վայր քաշեց նրան՝ գոշելով —, «Կեղտոտների տեղ չէ այդ». Կայարանում գրգռւած ամբոխը գրոհ տուց և քարեր նետեց ժանդարմների վրայ...», մինչ ազգային և ռազմական երգերը կը թնդային ամէն կողմ:

Ալէքսանդրապոլի ցոյցը մեր նորագոյն պատմութեան և բմբոստ շարժումներու հոյտկապ մէկ գրուադն է. որ իւր ժամանակին թնդացուց Թիֆլիսի և Պետերբուրգի պալատները. Պատիւ Շիրակի Հայութեան, որ իւր յեղափոխական հսկայ ցոյցով, հնչեցուց բողոքի և դիմադրութեան ահագանքը, որուն արձագանգները Արագածի գագաթէն գնացին մինչև Արարատի և Կովկասի լեռնալանջերը՝ թունդ-թունդ հանելու համար հայոց սրտերը...:

Հայրիկը կը հասնէր Էջմիածին. Հազարաւոր ամբոխ վանքի բակը խոնուած կըսպասէր. Երբ կտորը մօտեցաւ «Կեցցէ Հայրիկ» աղաղակները որոտացին և ծափերն ու բացականչութիւններն իրար խառնուեցան. Հայրիկը մտաւ տաճար աղօթեց ու բարձրացաւ Վեհարանը. Դեռ չր նստած բազմաթիւ պատգամաւորութիւններ ներկայացան և խնդրեցին չը յանձնել կալուածները:

Այդ օրերուն մեծ շուքով կատարուեցաւ Էջմիածնի տօնը. Պատարագիչը Հայրիկն էր. Հակառակ ոստիկանութեան արգելքին ահագին ամբոխ լեցուած էր Էջմիածին: Պատարագէն յետոյ երբ Հայրիկը միաբաններու շքախումբով կը բարձրանար Վեհարան, քանի մը հարիւր Հայ կանայք պատուեցին ոստիկաններու շղթաները և մօտեցան Գաթողիկոսին. Այդ ըսպէին, — կը գրէ Ռ. Լեոնեանը — «Պառաւ գեղջկուհի մը ձեռքը վեր կարկառած, բացազանչեց — „Եթե դուք Հայոց Հայրիկն ես պետք է, որ նաչու գոյքը անիրաւի չտաս“. Խրիմեանը լուռ նայեցաւ անոր ու բարձրացաւ Վեհարան: Հոն կիներու կողմէն ընտրուած պատիրակութիւն մը ներկայացաւ իրեն ու կրկնեց արդէն սովորական դարձած պահանջը»:

Ալէքսանդրապոլի ժողովրդական մեծ ցոյցի յաջորդ օրը, Յուլիսի 30-ին, Հայրիկը հրամայեց, որ Էջմիածնի միաբանները երեկոյեան ժամի 7-ին թող գան Վեհարան՝ «խորհրդակցութեան նիւթ դարձնելու համար նախարարական ժողովի բարձրագոյն հաճութեամբ հաստատուած Յունիս 12-ին 1903 ամի նոր կարգադրութիւնը՝ Հայ եկեղեցեաց գոյից և կալուածոց ամբողջ կառավարութիւնը պետական հաստատութիւններին յանձնելու վերաբերեալ»:

Այս պատմական ժողովին ներկայ էին 29 միաբաններ: Կը նախագահէր Երեանի Թեմական Առաջնորդ Սուրբաս Արքեպ. Պարզեանցը, որ առաջարկեց խորհրդակցութեան նիւթ դարձնել այն հարցը թէ «արդեօք պէտք է համակերպել եղած կարգադրութեան թէ հարկաւոր է միջոցներ ձեռք առնել պահպանելու համար եկեղեցական կալուածոց նախկին կառավարութեան եղանակը»: Ժողովը *միաձայն որոշեց* «խնդրել Նորին Սրբութիւն Վեհափառ Հայրապետին, որպէսզի օրինական կերպով բոլորէ առ Նորին Կայսերական Մեծութիւն՝ չորրկելու Հայոց եկեղեցին իւր իսկապատեան իրաւունքներից և չը դնելու համար նորան անտանելի կացութեան մէջ»:

Այս ժողովէն յետոյ Սուրբիաս Արքեպ.ը վերադարձաւ Երևան, ուր Օգոստոսի 3-ին տեղի ունեցաւ ժողովրդական բողոքի մեծ ցոյցը։ Նախապէս տեսնուած պատրաստութեան համաձայն հազարաւոր ժողովուրդ խռնուած էր Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցոյ բակն ու ներսը։ Զմիւռնիոյ նորօր հանգուցեալ Առաջնորդ Մելիքսեդեկ Արքեպ. Մուրադեանի յիշատակին կատարուած հոգեհանգստէն յետոյ, երբ Սուրբիաս Արքեպ.ը կ'ուզէր հեռանալ, ցուցարարները պահանջեցին, անմիջապէս ընկերանալ ժողովուրդին և էջմիածին երթալով «ժողովրդի կենդանի բողոքը կաթողիկոսին և միաբանութեան հաղորդել»։ Առաջնորդը մերժեց, առարկելով, որ «արդէն մի անգամ եղել եմ էջմիածնում»։ Ժողովուրդը յուզուեցաւ, սպառնական բռնուցքները վեր բարձրացան և կատաղի աղաղակներ օդը թնդացուցին — «Նորից գնացէ՛ք, պահանջում ենք, որ դնաք» և այլն։ Սարսափահար Առաջնորդը մտաւ եկեղեցին, իսկ ոստիկանութիւնն ալ հասաւ ամբօխը ցրելու համար։ Բայց զուր։ Ճուցարարները կառք մը բերին և Առաջնորդը մէջ դնելով, շարժուեցան դէպի Աստաֆեան (այժմ Աբովեան) պողոտան։ Մօտ 5000 ժողովուրդ սպառնական կոչերով կը հետէր Առաջնորդի կառքին՝ «Դէպի էջմիածին, դէպի էջմիածին...» աղաղակելով։ Ամբօխն անցաւ նահանգապետի տան առջևէն և Հրազդանի կամուրջը հասնելով բռնեց էջմիածնի ճամբան։ Ոստիկանապետը փորձեց դիմադրել, պահակները շփոթած, շշմած հոս ու հոն կը վազէին։ Ամբօխը պատռեց շղթան և առաջ անցաւ։ Վաղարշապատէն ձիաւոր զօրքեր և ոստիկաններ հասան ամբօխի դիմացն առնելու համար։ Զօրաց թիւը 350-ի հասաւ, մինչ ժողովուրդը կրակ ու բոց կտրած էր։ «Սրերը շողացին, զօրքը հրաման ստացաւ կրակել։ Ժողովրդի միջից ևս տրաքեցին ատրճանակներ։ Հրացանաձգութիւնը կրկնուեց։ Սակայն ամբօխը չը նահանջեց, շղթան պատռեց և հոսանքը առաջացաւ՝ տալով մի քանի վիրաւորուած զինուորներ և ցուցարարներ»։ Ճուցարար ամբօխը յաղթական աղաղակներով մտաւ էջմիածնի բակը, որ թնդաց «Բողոքել, բողոքել» կոչերով։ Վեհարանի դռան առջևի պահապան ռուս զինուորները սարսափահար փախան։ Ժողովուրդը մօտեցաւ։ «Կեցցէ Հայրիկ, կեցցէ՛ ժողովրդի Հայրիկը...» կոչերը օգ կը թնդացնէին։ Ժողովուրդի կողմէ 10 պատգա-

մաւորներ Առջանորդ Սուրբաս Արքեպի հետ բարձրացան Վեհա-
րան. Հայրիկը յուզումով ու հաճոյքով խօսեցաւ պատգամաւորնե-
րու հետ և խոնարհուելով Հայ ժողովուրդի կամքին առջև խօսք
տուաւ կատարել իւր պարտքը և ապա դառնալով պատգամաւոր-
ներուն ժպիտով ու կատակով ըսաւ.

— Է՛հ գաւակներս, դուք գացէ՛ք, Սուրբաս Սրբազանը թող
մնայ հոս. անիկա ձեր վախէն և ոռոսաց սարսափէն յոգնած է...

Պատգամաւորները ծիծաղելով հեռացան և ժողովուրդին յայտ-
նեցին որ «Հայրիկը մեզ հետ է»։ «Կեցցէ» աղաղակներ և ուրախու-
թեան կանչերը նորէն բարձրացան և ամբոխը երեկոյեան ժամի
7-ին ճամբայ ելաւ դէպի Երևան։

Այս ցոյցէն յետոյ Փոխարքայ Գոլիցինը հետեւալ հեռագիրը
կ'ուղղէր Էջմիածնի Սինօղին.

«*Մնդրում եմ Սինօղիդ կարգադրեց Թեմսեփան ատենաներին, որ իմ մատուց գումարած եկեղեցական եւ վանական կաշուածները յանձնեն եօթն օրուայ ընթացքում պետական վարչութեան եւ յանձնեցուց յետոյ յայտնեն Սինօղիդ»։*

Սինօղի գատախազ (պրեկուրոր) Վրացի Կանչելին այս հե-
ռագրէն յետոյ կ'առաջարկէր Սինօղին «առանց յետաձգելու ածել
ի կատար» «զԲարձրագոյն հրամանն» իսկ եթէ ոչ կը սպառնար
պատժական օրինազրքի 37, 1146, 1148 և այլ յօդուածներով։
Կանչելին ցարական լրտես և Գոլիցինեան գարշելի գործակալ մըն
էր Էջմիածնի մէջ. նա ամենակեղտոտ դերը կը կատարէր այդ
տագնապի օրերուն, ջանալով երկպառակութիւն առաջ բերել և
բանտի ու արքայի սպառնալիք տարածել Էջմիածնի միաբան-
ներու մէջ, որ հակապետական քայլեր չ'առնէին.

Հայրիկը Օգոստոսի 4-ին, Երևանի Հայութեան մեծ ցոյցի յա-
ջորդ օրը Սինօղին կը գրէր,

«*Պատուիրենմք Սինօղիդ Թողուց ատուածմ գլխաւորարարութիւն
օրենսդրութեան եւ ատուցի ատենայով մեզ գպատմեն ամենայն
գրութեանց, որք հային յայս խնդիր մինչ ցնորօք տնօրինու-
թիւն մ'ներ»։*

Իսկ գատախազ—լրտես Կանչելին ալ կ'առաջարկէր Սինօղին
գործել ճշտ ցուցման և թելադրութեան իւրում»։ Սինօղի 4 ան-

դամերը Արիստակէս Արքեպ. Սեդրակեան, Մակար Եպիս. Բար-
խուդարեան, Աշոտ Վրդպ. Շախեան և Մխիթար Վրդպ. Տէր
Մկրտչեան—Գանչելիի առաջարկը «հակառակ օրինաց» գտնելով
Օգոստոս 5-ին իրենց հրաժարականը տալով Կաթողիկոսին յայտ-
նեցին, որ դատախազի «պահանջը դնէ զմեզ յանել վիճակի ի պաշ-
տօնավարութեան մերում»:

Ներքին Դործոց նախարար Պլեվէն, 1903-ի Օգոստ 5-ին, Պե-
տերբուրգէն հետեւեալ սպառնական հեռագիրը տուաւ Խրիմեանին.

«Էջմիածին.—Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Պատրիարք Մկրտչին.
Տեղեկանալով, որ նկեղեցական կառուածների վերաբերմամբ յու-
նիսի 12-ի բարձրագոյն նրախանի գործադրութիւնը նսանդիպում է
յապաղութաների, ինդիսում եւ Չերդ Սրբութեան, նոգալ անյապաղ
կարգադրութիւն անել այս մասին Ամեն մի յետաձգում, իբրեւ
անհնազանդութիւն թագաւորական կամքին, կ'ոռնենայ ծանր
հետեւանքներ»*):

Այս հեռագիրը ստանալէ յետոյ Խրիմեանը Օգոստ. 6-ին պա-
տասխանեց, որ — «Այս խնդիրը շատ լուրջ նշանակութիւն ունի
ամբողջ Հայ եկեղեցոյ համար և կրնայ շատ անցանկալի հետեւանք-
ներ ունենալ»: Կաթողիկոսը Պլեվէի միջնորդութեան կը դիմէ
խնդրելով «ժամանակաւորապէս յետաձգել կառավարութեան կար-
գադրութեան գործադրութիւնը»: Կաթողիկոսը նոյն օրն իսկ հե-
ռագրեց նաև Կայսրին, խնդրելով, որ [Թոյ] տրուի իրեն անձամբ
երթալ Պետերբուրգ և «ներկայացնել կարևոր բացատրութիւններն
ու նկատումները»:

Սակայն «Թագաւոր Կայսրը բարեհաճեց բարձրագոյն հրա-
մայի՛ մերժել» Հայոց Կաթողիկոսի «խնդիրը մինիստրական կո-
միտէի բարձրագոյն հաստատած Յունիս 12-ի որոշման գործա-
դրութիւնը յետաձգելու մասին», ինչպէս նաև «անժամանակ գտաւ
այս գործի առթիւ» Կաթողիկոսի «անձամբ ներկայանալը»: Պլեվէն
յատուկ գրութեամբ (13 Օգոստ. 1903) խորհուրդ կուտար Խրիմեա-

*) Այս պաշտօնական գրութեանց պատճեններէն կարեւորները հրատարակ-
ուած են է. Ափրուսիի «Դէպի Կոիւ» զրբին մէջ: Չնայած տակ ունիմ յիշեալ
ղիւնական գրութեանց տետրակ մը, որ կը բովանդակէ 15 փաստաթուղթերու
պատճենները՝ 1904-ին արտագրուած Էջմիածնի Հայրապետական Դիւանի գործերէն:

նին թէ — «Եթէ Ձերդ Սրբութիւնը անհրաժեշտ կը համարի գալ Պետերբուրգ, Ձեր բռնած ընթացքի մասին բացատրութիւններ տալու, հապա այդ առիթով պէտք է խնդրամատոյց լինել» Կովկասի Փոխարքայի միջոցով:

Սեպտ.ի 4-ին Խրիմեանը հեռագրեց Թիֆլիս՝ Գուլիցինին. —

«Տխրագին հանգամանք, որ բարդեն զխնդիր կատարման որոշման յանձնաժողովոյ նախարարաց յ12 Յունիսի, զօրացուցանեն զգիտակցութիւն անհրաժեշտութեան յանուն Հովուապետական պարտուց իմոց՝ տալ զհանգամանօրէն բացատրութիւն եղանակի գործողութեանց իմոց առաջի ամենագոր հովանաւորի եկեղեցւոյ իմոյ. Ջայս ունեւով առաջի աջաց՝ ըստ գրութեան Տ. Նախարարի ներքին գործոց յ13 Օգոստոսի՝ յարգոյաբար խնդրեմ ի պայծառափայլութենէ Ձերմէ, առնել զպատշաճաւորն միջնորդութիւն՝ թոյլ տալ ինձ երթալ ի Պետերբուրգ վասն յանդիման լինելոյ Նորին Մեծութեան վերոյիշեալ նպատակաւ»:

Հայակեր Գուլիցինը Սեպտ.ի 5-ին այս կտրուկ և մերժողական պատասխանը տուաւ.

«Էջմիածին. — Հայոց Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթողիկոսին.

Հաղորդում եմ Ձերդ Սրբութեան, որ մինիստրների կոմիտէի յունիսի 12-ի Բարձրագոյն հաստատած օրէնքը պէտք է Ձեր կողմից ի կատար ածի ճշտութեամբ եւ առանց յետաձգման: Մինչեւ որ այդ օրէնքը ճշտութեամբ չգործադրի, ես անկարելի եմ համարում միջնորդել՝ Բարձրագոյն քարեհանութիւն ստանալ՝ Ձեր Պետերբուրգ գնալու համար»:

Այս անգամ Կաթողիկոսը դիմեց Նիկոլայ Բ. Յարին.

«...Ութսուն և չորս ամեայ հասակիս ծերութեամբ ես յանձն առի աշխատութիւն անձամբ դիմել առ կայսերական Վեհագոյն աթոռք. Այլ, աւաղ, փակեցին այն ազատ ճանապարհ, որ բաց է ամենեցուն առաջ»:

Խրիմեանը կը խնդրէ Գայսընէն, որ փոխել տայ Յունիս 12-ի որոշումը, սակայն Պելվէն կը պատասխանէ. —

«Թագաւոր Կայսրի Բարձրագոյն հրամայել քարեհանեց՝ յայտնել Ձերդ Սրբութեան, որ Նորին Մեծութեան վճիռը՝ նոր կարգ հաստատել հայ եկեղեցական կալուածների կառավարութեան գործում՝ անդաճ է եւ Ձեր ամենահպատակ խնդիրը՝ փոխել յիշեալ օրէնքը՝ Նորին Մեծութեան կողմից քողնած է անհետեւանք»:

Ամերիկայի Փրովիդէնս քաղաքի Հայ գաղութը իւր երախտագիտութիւնը կը յայտնէ Խրիմեանին «այն արիական ընթացքին համար», որ ցոյց տուած է «մեր եկեղեցւոյն նուիրական իրաւունքները պաշտպանելու այս փափուկ խնդրոյ մէջ» և Հայրիկի միջոցով խնդրագիր տուած է ռուսաց ցարին, որ «բարեհաճի յետս կոչել» Յունիս 12-ի հրամանը:

Շիրակոյի, Բիւլմանի և թէ Ուզբէկականի 500 Հայոց կողմէ ընտրուած ժողովրդական Մասնախումբը 1903 Սեպտեմբեր 8-ին կը հեռագրէ Խրիմեանին.

«Լուսաւորչի եկեղեցւոյ զաւակներս կը պահանջենք Ազգային եկեղեցւոյ կալածանքնու Ռոսիոյ ապօրինի գրառումն մինչ մահ դիմադրէք:»

Ամերիկայի Հայոց Առաջնորդ Յովսէփ Եպիս. Սարաճեանը կը հեռագրէ՝ «Պաշտպանել մեր եկեղեցւոյ զարաւոր իրաւունքները»:

Բոռնիարիոյ Վառնա քաղաքի Հայերը 800 ստորագրութեամբ կը խնդրեն, որ Հայրիկը անդրդուելի մնայ իւր «կորովի որոշման վրայ և ամէն զոհողութիւն յանձն առնելով» ազգին հարստութիւնը չը յանձնէ Ռուս կառավարութեան, որպէս զի «Ամբողջ աշխարհ հասկնայ, թէ հալածուած Հայ ազգը և անոր Հայրապետը զեռ գիտեն իրենց իրաւունքները պաշտպանել և զանոնք ոտնակոխ ընել չտալ նոյնիսկ ամենագործող կառավարութեանց»:

Եգիպտոսէն Դահիւրէի և Աղեքսանդրիոյ Հայութիւնը Այվազեան Եպիսկոպոսի և Դանիէլ Վարդապետի միջոցով իւր հիացմունքը կը յայտնէ Խրիմեանին, խնդրելով չը յանձնել կալուածները:

Պարսկաստանի Հայութիւնն ալ, որ դարեր շարունակ վայելած է Մեծն Իրանի հիւրընկալ պետութեան և բարեացակամ ժողովուրդի հովանաւորութիւնը, իւր բողոքի ձայնը բարձրացուց ռուսաց բռնակալութեան դէմ. նոր Զուլայի Հայութիւնը կը գրէ.

«Արեւելում, մասնաւորապէս Պարսկաստանում, մահմեդականները Ռուսաց թագաւոր կայսեր վրայ նայել են որպէս Հայ եկեղեցու պաշտպանի վրայ. իսկ այսօր ամենքը—թէ Պարսկաստանի և թէ Հնդկաստանի Հայերը, որպէս և պարսիկ ժողովուրդը միանգամայն ապշած են այս անսպասելի ճնշումը տեսնելով Հայոց բազմադարեան անկախ եկեղեցւոյ վերաբերմամբ. Միթէ Կով-

կասի կառավարչապետը արեան մէջ պիտի խեղդէ համայն մարդկութեան մարդասէր քաղաքակրթութեամբ ձեռք բերուած խղճի, կրօնի ազատութիւնը»։

Ատրպատականի Հայութեան կողմէ Առաջնորդ Եղիշէ Վարդ. Մուրադեանը հեռագրեց Հայոց Հայրիկին (22 Օգոստ. 1903)։

«Ես ես ինձ հաւատացած Թեմի ժողովրդի հետ միասին ձայն կը բարձրացնեմ այդ անարդարութեան և հայակեր պաշտօնէից յերկւած զրպարտութեան դէմ, խնդրելով միջնորդ հանդիսանալ հայ ժողովրդի կողմից Նորին Գայսերական Մեծութեան առաջ և վերականգնել Հայաստանեայց եկեղեցու իրաւունքն ու սպասաւորներին վարկը»։

Եւրոպայի մէջ «Իաշնակցական Անկախ Կոմիտէ» ստորագրութեամբ, 1903-ի Օգոստ-ին լոյս տեսաւ յիղափոխական թռուցիկ մը։

«Հայրենակիցներ, Ռուս կառավարութիւնը, առանց մեր եկեղեցու ներկայացուցչի գիտութեան անգամ, աւագակօրէն յափշտակեց այն բոլորը, ինչ համարոււմ էր այդ եկեղեցու անձեռնմխելի սեփականութիւն։ .. Բողոք հայութեան բոլոր անկիւններում։ ... Կոխւ ամեն տեղ և բոլոր միջոցներով բռնապետութեան վայրագ ներկայացուցիչների դէմ, որոնք մի մի պատուհաս են դարձել մեր դժբախտ երկրի համար։ Յոյց տանք ուխտադրուժ բռնապետութեան, որ նա չէ կարող տեւողաբար ու անպատիժ կերպով խաղալ մի ազգի ճակատագրի հետ»։

Տանկասաւանի Հայութիւնը, որ կը տանջուէր Սուլթան Համիդի բռնակալութեան ճիրաններու մէջ, իւր բողոքի և բռնոյն դժգոհութեան ձայնը բարձրացրուց այն Ռուսաստանի դէմ, որ իբր թէ բրիտանեայ փոքր ազգերու պաշտպանը կը հանդիսանար։

Սակայն Կ. Պոլսոյ ռուսական դեսպանը պահանջեց, որ Բ. Դուռը խստիւ կերպով արգելէ ո՛նէ ցոյց կամ բողոք։ Դաւառներու մէջ Հայ ժողովուրդը ռուսական հիւպատոսարաններու առջև բողոքի ցոյցեր կազմակերպեց, Բայց տաճիկ ոստիկանութիւնը ամեն տեղ ոտքի կանգնեցաւ և խեղդեց ժողովրդական արդար բողոքի ձայնը։ Տաճկահայ մամուլը, որ «հագիւ սկսել էր կարծիք յայտնել, ենթարկեց խորին լուծեան»։ Կը մնար խաղաղ ու վաղտնի, գրաւոր բողոքի ճամբան միայն։ Տաճկահայաստանի քաղաքներէն ու

գաւառներէն հարիւրաւոր բողոքագիրք և խնդրագիրք ուղղուեցան Պատրիարքարան, որ հասցնէր Էջմիածին՝ Հայոց Հայրիկին: Պատրիարքարանը իրրիս պաշտօնական մարմին, դարձաւ տաճկահայութեան բողոքի և խնդրանքի արտայայտիչ ձայնը, որ պատշաճ և պաշտօնական կերպով կը հնչէր Վոսփօրի ափերէն մինչև Էջմիածին և ապա Պետերբուրգ:

Հմայեակ եպիս. Դիմաքսեանը Կ. Պոլսէն կը գրէր (30 Յուլիս 1903) Հայրիկին—«...Մեր Ս. եղեղեցւոյ և ազգի տարեգրութեանց մէջ չեմ յիշեր, թէ տեղի ունեցած լինի այսօրինակ յայտնի բռնաբարութիւն. ոչ պարսիկք, ոչ հազարացիք, ոչ թաթարք, ոչ Լանկ-Թամուր և ոչ ձինկիզխան չվարուեցան այսքան չարաչար, և այս 20-րդ դարում քրիստոնեայ ինքնակալ կայսր մը կուզէ այս մեծագոյն հարուածը տալ մեր եկեղեցւոյն և ազգիս՝ արդարութեան և իրաւունքի սահմաններէն դուրս նիւթական բիրտ ուժի զօրութեամբ»:

Խօսքը «Երկաթէ Պատրիարք» և Երուսաղէմի արքայական Մատթէոս Արքեպիս. Իզմիրեանին է, որ կը գրէ Խրիմեանին.

«...Ժամ իսկ է, Վեհափառ Ս. Հայրապետ, գօտեպնդել և բերել ի հանդէս զհոգիդ անվեհեր և աննկուշ բարձրացուցանել զբարբառ 26ր և շատանալով սակաւամտեանայ տրօք ժողովրդեան՝ մի՛ մի՛ բնաւ ընդունել զկարգադրութիւնն զայն կործանարար եկեղեցւոյ և ազգի. ժամ իսկ է պաշտպանել արիութեամբ իրաւանց եկեղեցւոյ մերոյ և ազատս կացունանել զնա ի ծառայութենէ ըստրկութեան եթէ վտանգ ինչ պատահեցէ անձիդ պատուականի»:

Տաճկահայոց Պատրիարքարանն արդէն վաղուց գործի տնցած էր և ամէն տեսակ օրինական միջոցներու կը դիմէր կանխելու համար Հայ ժողովուրդի գլխին գալիք աղէտը. Պատրիարք Մաղաթիա Արքեպ. Օրմանեանի նախագահութեամբ Սեպտ. 8/22-ին (1903) Կ. Պոլսոյ մէջ գումարուեցաւ եպիսկոպոսական ժողով մը, որուն կը մասնակցէին՝ Մեսրոպ Սուրբասեան, Դրէգօրիս Յովհաննիսեան, Եզնիկ Ապահունի, Մկրտիչ Վեհապետեան, Ներսէս Աբուլանեան, Հմայեակ Դիմաքսեան, Դէորդ Երիցեան, Գաբրիէլ Ճէվահիրճեան, Տիմոթէոս Սափրիչեան, Վահրամ Մանկունի և Բարդուղիմէոս եպիսկոպոսները: Այս ժողովը հանգամանօրէն ըննութեան առնենելով ոռոսաց պետութեան հայահալած ընթացքն ու ազգային կալուածներու գրաւման պատճառները կ'եզրակացնէր, որ եթէ

նուսներ մերժեն Հայութեան խնդիրը, այն ատեն պէտք է դիմել Եւրոպայի մեծ պետութեանց միջամտութեան և Խրիմեանին ալ կը թելադրէին՝ միշտ դորժել պատշաճ և օրինական սահմաններու մէջ յուսադրելով, որ «ազգը համերաշխ ոգով կապուած է մեծանուն Հայրապետիդ հետ»։ Ժողովը խնդրազրոյց կը դիմէր ռուսաց ցարին, ցոյց տալով «մեր նախնաց անստգուտ ծառայութիւնները ռուսական պետութեան» և ապա կը խնդրէր «բառնալ Հայ եկեղեցւոյն վրայէն այս դառն բաժակը, թողուլ զայն իր դարեւոր խաղաղութեան մէջ», ժողովը Կ. Պոլսոյ ռուսաց դեսպան Զինովիիփին տուաւ պատմական և փաստացի Յիւսէականագիր մը, որուն պատճէն ալ ցարին զրկուեցաւ։ Յիշատակագիրը կը շնչուէր — «Ի՞նչպէս հաւատանք, որ նա, որը մի ժամանակ շնորհում էր հայոց եկեղեցուն իր բարձր հովանին, այսօր մտածում է հալածել նրան և նեղել այնքան անակնկալ կերպով»։ Ի պահանջել հարկին Յիշատակագրին պատճէնները «պիտի հաղորդուին մեծ-պետութեանց Պոլսոյ դեսպաններուն և արգէն Անգլիոյ և Գերմանիոյ դեսպաններուն բերանացի բացատրուած է ռուսական նոր կարգադրութեան աղէտալի վիճակը, հայ եկեղեցուն կրած հալածանքները այլովին հանդերձ»։ Այս ժողովէն կարգ մը «խորհոյց անձինք» կ'եզրակացնէին որ «Հայոց Ս. Հայրապետն անդրդուելի մնալու է և իր թախանձանքները ու խնդիրները յարատե կրկնելու և սոքայ խնդրելու Վեհ. ցարին ունկնդրութիւնը՝ հեռազրոյց ու թղթով. ժողովուրդն ալ հանդարտ մնալու է. և երբ ամէն յոյս ամէն միջոց սպառուի, ամէն դուռ գոցուի յայնժամ Հայոց Հայրապետն» կրնայ անցնիլ Եւրոպա կամ Կալկաթա։

Օրմանեան Պատրիարքը Կովկասի Հայութեան ցոյցերն ու ըմբոստ շարժումները լսելով Խրիմեանին կը գրէր։

«...Քարաձգութիւնք ի վերայ աշատօնէից և զկիրառութիւնք հրադինաց ընդդէմ օստիկանաց և զինուորաց, ոչ միայն չգօրացուցանեն զգատ և զիրաւունս եկեղեցւոյս, այլև տկարացուցանեն զնա... Վասն այսորիկ ցանկալի էր մեզ զի կարճէին ցուցմունքդ աղմկալիցք և գոքժողովիւնք վտանգալիցք» վասնզի «զիմադրութիւնը օրինաւոր է, ցորչափ օրէնքով է, և օրէնքի վրայ հիմնուելով պարզ եկեղեցական ընդդիմութիւն կրնայ տակի արդինաւոր

նկատուի՝ Սակայն դէպքերն ու պատմութիւնը ցոյց տուին, որ ցարական բռնականները մագաչափ անգամ հաշուի չ'առին հայ հոգևորականութեան «եկեղեցական ընդդիմութիւնը» և թախանձանքներն ու խնդիրները, իսկ երբ «կիրառութիւնը հրազինաց» և Հայ ժողովրդական ըմբոստ ցոյցները ղդրդացին Կովկասի մէջ, այն ատենն էր ահա, որ ռուսաց բռնակալութիւնը հաշուի կ'առնէր Հայութեան բողոքի և սպառնալիքի ձայնը մանաւանդ, որ Հայ յեղափոխական կուսակցութեանց և «Գաղտնի Կոմիտէ»ներու ահաբեկիչներու ռումբերն ու գնտակները մահ և սարսափ կը տարածէին գիւղերէն սկսեալ մինչև Թիֆլիսի փողոցները։ Այս յեղափոխական և գերազանցապէս ժողովրդական ցոյցներն ու զինական դիմադրութիւնները այնքան ահաբեկում յառաջ բերին Թուրքիոյ պետական շրջանակներու մէջ, որ Ելտըզի Գազանը խիստ հրահանգ տուաւ Օրմանեան Պատրիարքին— «Բարոզել զգուշութիւն, դէպքեր չը ստեղծել, վերջ տալ ցոյցերուն և խոհեմ ըլլալ»։ Պատրիարքն ալ իր կարգին կը գրէր Կաթողիկոսին— «Մեր կայսերական կառավարութիւնն ալ շատ զգուշաւոր է ռուսական կառավարութեան հետ ունեցած յարաբերութեանց մէջ և մեզ ալ նոյն զգուշաւորութիւնը կը կրկնուի շարունակ և մենք ալ պարտաւոր ենք հնարաւորութեան սահմանին մէջ շարժուիլ և աւելորդ քայլերով միջադէպեր չստեղծել»։

Իլիկիոյ Սահակ Բ. Կաթողիկոսն ու Երուսաղէմի Յարութիւն Պատրիարքը խնդրագրեր կ'ուղարկէին Նիկոլայ Բ. ցարին, որ չը գրաւէր Հայ ազգապատկան կալուածները, ծանկահայոց Պատրիարքարանը գովելի եռանդով մը գործի լծուած էր, թարգման հանդիսանալով գաւառներու Հայութեան ձայնին և լուռ բողոքին։ Այս բոլոր յայտնի և գաղտնի գրագրութեանց պատճէները կ'ուղարկուէին Էջմիածին՝ Հայոց Հայրիկին, որ Օգոստ. 8-ին հետեւեալը կը հեռագրէր.

«Կ. Պոլիս.— Հայոց Պատրիարք Օրմանեան Արեւայիսկոպոսի՛ն.

Մեր վերջնական որոշումն է չը յանձնէք փաշտածները, Դոռք եւս գործադրեցէք բոլոր հնարաւոր միջոցներն ու հարկ եղած դիմումները։ Ուղարկեցիք թողութիւն. պատասխանեցէք Էջմիածին.

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս՝ ՄԿՐՏԻՉ».

Այս հեռագիրը հաղորդուեցաւ նաև արտասահմանի Հայ գաղութներու ազգ. մարմիններուն, Բովանդակ Հայութիւնը հոգեկան հրճուանք զգաց: Տաճկահայ «շղթայակապ ժողովուրդը, անկարող աւելի կտրուկ կերպով ապահովելու իր իրաւունքները, յոյս դրեց այդ հեռագրի վրայ, վստահ նրա հեղինակի արիութեանն ու խոստմանը» (է. Ակնունի):

Հայոց Հայրիկը նորէն դարձաւ պաշտամունքի առարկայ: Անմեղ ու միամիտ սիրտերը ծփացին, յուզուեցան և զրկուած ու զարկուած Հայ ժողովուրդը նորէն երգեց.

«Երիմեան Հայրիկ, անուն Մկրտիչ.

Դուն պիտի յիմիս Հայրիկ ջան խեղճ Հայոց փրկիչ...»:

* * *

Այս ծանր օրերուն էջմիածնի պարիսպներէն ներս ապրող միաբանները սարսափի և վհատութեան մատնուած էին:

«—Սրբազան հայր, ինչ պիտի անենք, ինչ դիւրք պիտի բռնենք, հարցնում էին երիտասարդ վեղարաւորները, դիրքով և տարիքով աւելի բարձր, ազդեցիկ միաբանակիցներին:

«—Ի՞նչ պիտի անենք, զաւակս, ի հարկէ պէտք է խոնարհւենք Թագաւորի կամբի առջև. եւ ինչ կարող ենք անել: Ոչ թօփ ունենք ոչ էլ թւանգ: Մենք եկեղեցւոյ սպասաւորներ ենք և խոնարհութեան առաջին օրինակը պիտի տանք:

«Եւ ջահէլ, եպիսկոպոսութեան դիւրքի տենչացող վարդապետները դուրս էին գալիս սրբազանների խուցերից՝ մրմնջելով՝—Եթէ եպիսկոպոսները այդպէս են ուզում, մենք ինչ կարող ենք անել...»:

(«Դէպի Կոիւ», էջ 126—127):

Այս վհատած և լքուած սիրտերը կը լեցուէին նաև դատախազ Կանչելիի տուած ահաբեկ սպառնալիքներով: Սակայն այս լքման օրերը շուտ անցան: Ծերունազարդ Հայրիկի հոգեկան արիութիւնը և ժողովրդական ցոյցերն ու պահանջկոտ պատգամաւորներու երթեւեկը տեսնելով էջմիածնի միաբաններն ուշքի եկան, մանաւանդ, որ «Գաղտնի Կոմիտէ»ներու և յեղափոխական կուսակցութեանց անյայտ և խորհրդաւոր «մարդեր»՝ ահաբեկիչները մահուան սպառ-

նալիք կուտային թուլասիրտներուն և ոռւսասէր անձներուն.

Ահաբեկիչը մտած է եպիսկոպոսի մը սենեակը.

«— Ո՞վ էք դուք, հարցրեց, սրբազան տանտէրը:

«— Ո՞վ եմ ես, ինչ է իմ անունը և որտեղից եմ գալիս— այդ գաղտնիք է: Կ'ասեմ միայն, որ ես՝ անդամ եմ յեղափոխական կազմակերպութեան, ուղարկւած եմ այստեղ հայկական մի գաղտնի կօմիտէի կողմից և պաշտօն ունեմ հաղորդելու ձեզ նրա որոշումը, որի գործադրութիւնը պարտաւորական է անպայման. ... Որոշւած է պատիժ այն հոգևորականներին, որոնք եկեղեցական կալւածները յանձնելու կողմնակից են: Յիշեցէք այդ, և յիշեցրէք նրանց, որոնց դուք քարոզել էք այդ մտքով, ուրիշների մասին ուրիշները կը հոգան...» (Վէպի Կոիւ». էջ՝ 128):

Սակայն աւելի քաջարի գտնուեցան Թեմական առաջնորդները և յաջորդներն ու վանահայրները, որոնք ժողովուրդին մէջ ապրելով բողոքի և դիմադրութեան զգացումներով տողորուեցան՝ ինքնաբերաբար կամ «Գաղտնի Կօմիտէ»ներու թեկադրութեամբ: Կաթողիկոսի հրամանով Ռուսաստանի և Կովկասի թեմերու առաջնորդները և քաղաքներու առաջն. փոխառնորդներն ու վանահայրերը եկան էջմիածին: Օգոստ. 9-ին տեղի ունեցաւ Թեմական առաջնորդներու և Սինօդի անդամներու խառն ժողովը, որ եզրակացուց— «... եթէ Վեհափառ Հայրապետի միջնորդութիւնը չը յարգուի, յայնդէպս մենք միաձայն որոշում ենք, որովհետեւ ոռւսահայոց Թեմերում գտնուած ստացուածքները պատկանում են օրինական տեսակէտով ոչ միայն ոռւսահայոց եկեղեցուն, այլև ճանկաստանում, Պարսկաստանում և ի սփիւռս աշխարհի ցրուած բոլոր հայերի և ընդհանուր հայ եկեղեցուն, և որովհետեւ այդ բոլոր ստացուածքը նուէր է հազար վեց հարիւր տարի առաջ ապրող պապերի, ուստի և որպէսզի չը մեղանշենք այդ սուրբ աւանդութեան և կարգի դէմ մենք մեր իրաւասութիւնից բարձր ենք համարում այդ ստացուածքների յանձնումն, և որովհետեւ այսպիսի պայմաններում դժուար կը լինի մեր պաշտօնավարութիւնը, մենք սրանով ներկայացնում ենք մեր հրաժարականները»:

Այս արձանագրութիւնը ստորագրած են՝ Սուրբառ Պարզեան, Արիստակէս Սեդրակեան, Դէորդ Սուրէնեան (այժմ Կաթողիկոս Ամե-

նայն Հայոց), Արիստակէս Դաւթեան, Գրիգոր Գառնակերեան, Մակար Բարխուդարեան և Անանիա Համազասպեան եպիսկոպոսներն ու Աշոտ Շախեան և Մխիթար Տէր Մկրտչեան վարդապետները:

Օգոստ. 11-ի երեկոյեան ժամի 7-ին Գաթողիկոսի հրամանով և Սուրբիս Արք.ի նախապահութեամբ կայացաւ վանահայրերու և առաջն. փոխանորդներու ժողովը, որուն կը մասնակցէին՝ Վանահայր Ս. Հովսէփմէ վանքի՝ Յուսիկ Եպիս. Մովսիսեան, Սեանի՝ Սարգիս Եպիս. Փիլոյեան, Սանահնի՝ Գարեգին Եպիս. Սաթուհեան, Ս. Շողոկաթի՝ Գրիգորիս Վարդապետ, Զուարթնոցի՝ Խաչիկ Դադեան, Տաթևի՝ Ներսէս Մելիք-Թանգեան (այժմ Արքեպ.), Զարեբայ՝ Վահան և Մողնիի՝ Ղուկաս վարդապետները: Իսկ առաջնորդական փոխանորդներն էին՝ Ալէքսանդրապոլի՝ Սահակ Բաղդասարեան, Կարաի՝ Կիրեղ, Գանձակի՝ Բենիկ (այժմ կարգաւորոյծ), Նուխիի՝ Սիօն Տէր Մանուէլեան, Հին Նախիջևանի՝ Իսահակ, Ախլցխայի՝ Բարգէն, Նոր Բայազէդի՝ Խորէն Մուրադբէկեան (այժմ Արքեպ.), Նոր Նախիջևանի՝ Մուշէ, Բագուի՝ Մատթէոս և Ղզլարի՝ Թովմա վարդապետները:

Այս պատկառելի ժողովը իւր «հնազանդութեան անկեղծ զգացմունքն» յայտնելէ յետոյ Կաթողիկոսին վստահացուց, որ — «Այս խնդրի լուծման վերաբերութեամբ մենք, վանահայրերս և վիճակաց առաջնորդական փոխանորդներս միայն և միայն հնարաւոր կը համարինք կատարել այն հրամաններն ու հրահանգները, որոնք սկիզբն կ'առնեն ազգիս Վեհափառ Հայրապետից և կը հաղորդուին մեզ սրբազան առաջնորդների ձեռքով»:

Հայ ժողովրդական ցոյցներն ու յուզումները, խնդրանքներն ու բողոքները այնքան յաճախակի դարձան, որ Պետերբուրգի պետական շրջանակները կասկածի և անել կացութեան մատնուեցան. Ներքին Գործոց Նախարար Պլեվէն սարսափի ենթարկուած, Կովկասի սատրապ Գուլիցինին կը հեռագրէր.

«Եթէ դիմադրութիւնը շատ մեծ է, ժամանակաւորապէս յետաձգեցէ՛ք գործադրութիւնը»:

Սակայն Հայ ժողովուրդի արեան ծաբաւի Գուլիցինը շնական համարձակութեամբ պատասխանեց.

«Բարձրագոյն հրամանը կը կատարուի երկու շաբաթուայ ընթացքում»:

Գոլիցինը այդ յանդունդն պատասխանը տալէ յետոյ հրամայեց կրկնապատկել և ուժեղացնել ձեռք առնուած միջոցները: Քաղաքներու և գաւառական կեդրոններու զինուորական և ոստիկանական իշխանութիւնները լարուած կերպով կը հետեւէին կատարուած դէպքերուն. Հայաստանի վայրերը ամենախիստ հսկողութեան ենթարկուեցան:

Այս վտանգաւոր օրերուն Էջմիածնի մէջ պիտի կատարուէր աւանդական միւսոնօրհնութեան հանդէսը*), ինչ որ առիթ պիտի տար ժողովրդական համախմբման:

Գոլիցինը վախճալով, որ Էջմիածնի մէջ խռնուած Հայ ուխտաւորները կրնան մեծ ցոյցեր կազմակերպել, ուստի և Օգոստոսի 23-ին այս նամակը գրեց Պաթողիկոսին:

«Ձերդ Սրբութիւն, ի նկատի ունենալով, որ ներքին գործերի միջնորդը անցանկալի է համարում այս տարի ուխտաւորների համախմբումը Էջմիածնում, միւսոնօրհնութեան առիթով, ես, համաձայն ստատոս-սեկրետար Պիլվէի առաջադրութեան՝ արւած անցած յուլիսի 23 ից, պատիւ ունեմ ամենախոնարհաբար խնդրելու Ձերդ Սրբութեան՝ յետաձգել սեպտեմբեր 28-ին նշանակուած Միւսոնօրհնութիւնը մինչև մի այլ՝ աւելի բարեպատեհ ժամանակ: Արդիւնքի մասին բարեհաճեցէք տեղեկացնել ինձ որքան կարելի է կարճ ժամանակամիջոցում»:

Այս գրութիւնը դեռ Էջմիածին չը հասած, Հայոց Հայրիկը Օգոստոսի 24-ին կատարեց միւսոնօրհնութեան հանդէսը և պատասխանեց Գոլիցինին:

«Մեք՝ չընկալեալ տակաւին գրութիւն Ձեր, ի 24 սոյն Օգոստոս ամսեան կատարեցաք ի Մայր-Տաճարիս Ս. Էջմիածնի զօրհնութիւն սրբալոյս Միւսոնի»: Հազարաւոր ուխտաւորներ, հակառակ ոստիկանութեան արգելքին, խռնուած էին Էջմիածին: Ժամերգութենէն յետոյ Հայ կանայք լեցուեցան Վահարանի բակը և՝ «Կն Հայ ժողովուրդ, կեցցէ Հայրիկ, կորչի բռնակալութիւն» աղաղակներով պահանջեցին ներկայանալ Հայրիկին: Վանքի բակը կը թնդար ռազմաշունչ երգերով. մինչ կանտոնց ներկայացուցիչները

*) Հայոց Հայրիկը 1903-ի Ապրիլի 5-ին կոնգրակով յայտնած էր Հայ ժողովուրդին, որ Սեպտ. 28-ին պիտի կատարուի միւսոնօրհնութիւնը:

գնացին Հայրիկի մօտ և «անպաճոյճ ոճով, բայց խորը յուզմամբ յայտարարեցին եկեղեցու պետին, որ Հայ կինն էլ միացնում, խառնում է իր ձայնը ընդհանուր բողոքին,— միակ պատասխանը թալանի ամօթալի օրէնքին».

Ախալքալաքի ժողովրդական ցոյցը տեղի ունեցաւ Օգոստոս 23—24-ին. Շրջակայ գեղերու Հայ ժողովուրդը եկաւ քաղաք: Ցուցարար ամբոխը փակեց խանութներ և բողոքի ցոյցեր կազմակերպեց: Ոստիկանութիւնը սարսափի մատնուած հեռուէ հեռու կը դիտէր կատարուած դէպքերը:

Գանձակի մէջ Հայ ժողովրդական ցոյցը արինով և դիակներով վերջացաւ: Օգոստ. 29-ին մօտ եօթ հազար ժողովուրդ փողոցներ թափուելով դիմեց դէպի առաջնորդարան, պահանջելով, բողոքելով, որ կալուածները չը յանձնուին: Փոխ նահանգապետը, ուսացած հրեայ Անդրէեմով, ցոյցին վայրը հասաւ և հրամայեց զօրքին ամբոխը ցրել: Կատաղած ցուցարարները չը հեռացան, այլ ընդհակառակն բարձրացան աղաղակներ,— «2ենք տայ, չենք յանձնի» և ապա քարերու կարկուտը ամէն կողմէ թափուեցաւ հայատեաց Անդրէեմի վրայ, որ սարսափի մատնուած հրամայեց զօրքին կրակել: Հրացանները ուժգին համազարկներով որոտացին: Զարհուրելի տեսարան էր: Վայնասուռ, աղաղակ, վիրաւորներու հառաչանք, արին, արցունք իրար խառնուեցան: Ամբոխը հեռացաւ տալով 10 սպանուած և 70 վիրաւոր: Հայ նահատակներու թաղումը կատարուեցաւ ոստիկանական հսկողութեամբ:

Թիֆլիսի մէջ Օգոստ. 31-ին Հայութիւնը թափուեցաւ Վանքի եկեղեցոյ բակը Գանձակի նահատակաց հոգեհանգիստն ու սգահանդէսը կատարելու համար: Հազարաւոր ժողովուրդ ծունկի իջած էր «Գանձակի նահատակների, հայկական ինքնապաշտպանութեան առաջին զոհերի համար»: Յանկարծ ժողովուրդը ոտքի կեցաւ և «Կեցցէ Հայութիւն, կեցցէ ազատութիւն» աղաղակեց: Ոստիկանութիւնը այդ ու ձախ հարուածներ տուաւ ամբոխին պահանջելով լռել: Զիւտը կողակներ և ոստիկաններ օգնութեան փութացին, մինչ երկու հայեր գնդակահար ընկան և ապա ամբոխը հեռացաւ:

Մեծ Ղարափրիսայի մէջ Օգոստ. 31-ին մօտ ութ հազար

ժողովուրդը հսկայական ցոյց կատարեց. ճառեր, ազամաշունչ երգեր, Գանձակի զոհերու հոգեհանգիստ և սգահանդէս, թափօրներ և աղաղակներ իրար խառնուած և՛ ահաւոր և՛ յուզիչ ժամեր ստեղծեցին. Ոստիկանութիւնը սարսափի մատնուած հրապարակներէն քաշուած էր:

Բագուի ժողովրդական ցոյցն ալ (Սեպտ, 2-ին) զինական դիմադրութեամբ և արիւնով վերջացաւ. Յուցարար ամբօխը «Կորչի բռնապետութիւն, կեցցէ՛ Հայ ժողովուրդ» աղաղակներով թափուեցաւ եկեղեցոյ բակը. Պարապետ հրապարակի մօտ: «Ընդունող Յանձնախումբը» պիտի գար եկեղեցոյ ստացուածքները արձանագրելու: Ոստիկաններն ու ձիաւոր զօրքերը պաշարեցին եկեղեցին, ուր պահուած Հայ երիտասարդները ատրճանակներով խոյացան ոստիկաններու վրայ. Ծայր տուաւ կատաղի կռիւ, երկուստեք դիակներ ընկան: Հասան ձիաւոր զօրքեր, Հայ քաջերը պաշարուեցան, բայց յայտնեցին, որ մինչև մահ պիտի դիմադրենք. Ի վերջոյ պաշարուածները հաւատարմով պետութեան «ազնիւ խօսքին» անձնատուր եղան. բայց իսկոյն տարուեցան բանտեր աւելի քան 100 հոգի:

Շուի՛... Հայկական ըմբոստութեան և յեղափոխական երիտասարդութեան այս արժուարոյն բերդաքաղաքի Հայութիւնը՝ Գանձակի և Բագուի ղէպքերէն յետոյ, մէկ սիրտ մէկ հոգի դարձած, ոտքի կանգնեցաւ և ցոյցերն ու բողոքի ըմբոստ քայլերը աստիճանաբար զարգացան. Հայերը կողպեցին խանութներ, եկեղեցիներ, ակումբներ և զբոսայրաններ: «Ընդունող Յանձնախումբը» գնաց Ագուլեաց եկեղեցին «գրելու համար»: Հայ ժողովուրդը տուններէն դուրս եկաւ, փողօցները խոնուեցան ամբօխով, որ գնաց ղէպի այն հիւրանոցը, ուր իջած էր Գանձակի նահանգապետ Լուցաուն. Կատաղած ամբօխը քարկոծեց նահանգապետի նստած սինեակը, ջարդեց ապակիները: Զօրքը օգնութեան հասաւ. Հրացանները որոտացին ամբօխի վրայ, որ պատասխանեց ատրճանակներով. Գոիւր տեեց քանի մը ժամ. երկուստեք ընկան սպանուածներ և վիրաւորներ. Յաջորդ օր նահանգապետը գնաց առաջնորդարան, շարքի տուաւ գանձարկղն ու դռները, ապա կատարեց «թալանի օրէնք»ի արձանագրութիւնը: Քաղաքը զինուորական պաշարման ենթարկուեցաւ, կատարուեցան խուզարկու-

թիւններ, բանտարկութիւն, Թեմական դպրոցը փակուեցաւ, ոստիկաններն ու կողակները ամէն տեսակ վայրագութիւններ գործեցին, բայց Շուշիի Հայութիւնը բարոյապէս մնաց հպարտ ու յաղթական: Պատիւ սիւնեցի հայորդիներուն:

Այս օրերուն Սիւնեաց Թեմի առաջն. փոխանորդ և Տաթևի վանահայր Ներսէս Վարդպ. Մելիք-Թանգեանը թեմական գործերով կուգար Շուշի: Ոստիկանութիւնը կասկածելով, որ անոր ներկայութիւնը ժողովրդական նոր ցոյցերու և ղէպերու տեղի պիտի տար, ուստի և կը բանտարկէ զայն: Տաթևի վանահայրը մէկ ամիս կը պահուի բանտի մէջ և ապա «Ընդունող Յանձնախումբ»ի հետ, հարիւր ձիաւոր կողակներու հովգով թեմամբ կը տարուի Տաթև՝ վանքի հարստութիւններն ու կալուածները յանձնելու համար: Հակառակ ոստիկանութեան ձեռք առած բռնի միջոցներուն և ճնշողումներուն, Մելիք-Թանգեանը չի յանձներ վանքի հարստութիւնները, որոնք ի վերջոյ բռնութեամբ զբաւուեցան:

Սիւնեաց Աշխարհի գաւառական հայաբնակ քաղաքներն ու մեծ գիւղերը բոլորն ալ ուսաց ոստիկանութեան բռնութեանց և պատիժներու տակ տնքացին թէև, բայց ամենուրեք, լեռնական տոկունութեամբ կրցան պաշտպանել իրենց ազգային, բարոյական և նուիրական իրաւունքները:

Կաեսի Հայութիւնն ալ Սեպտ.ի 3-ին կազմակերպեց այն հրակայ և սպառնական ցոյցը, երբ «Ընդունող Յանձնախումբ»ը առաջն. փոխանորդ Կիւրեղ Վարդապետէն պահանջեց Հայոց եկեղեցիներու կալուածներու ցուցակներն ու գոյրերը: Կիւրեղ Վարդպ.ը համարձակ և կտրուկ կերպով մերժեց: Իսկոյն եկեղեցոյ գանգերը ղողանջեցին, ժողովուրդը խռնուեցաւ առաջնորդարանի առջև և ապա խումբերու բաժնուելով վաղեցին ղէպի եկեղեցիներ: Աղմուկ, աղաղակ և իրարանցում ծայր առաւ քաղաքին մէջ: Ամբոխը քարեր նետեց «Ընդունող Յանձնախումբ»ի և նահանգապետի վրայ, որ հրամայեց զօրքին կրակել: Յուցարարները պատասխանեցին ատրճանակներով: Այս անհաւասար կռուի մէջ ընկան չորս հայեր և շատերն ալ վիրաւորուեցան: Ծանր վէրքեր ստացան նաև քանի մը ռուս զինուորային: Աւելի քան 5000 հուցարարներ զարհուրելի աղաղակներով շրջեցան քաղաքի փողոցներու մէջ ազգային և

ռագմաշունչ երգեր երգելով, Կառավարութիւնը ձերբակալեց 85 անձեր և խուզարկեց բազմաթիւ տուններ:

Նոր Նախիջեւանի մէջ ժողովուրդը մեծ ցոյցով մ'ըմբոստացաւ: Ոստիկանութիւնը, հրդեհաշէջ զօրագունդն ու ձիաւոր կողակները հագիւ կրցան ցրել ցուցարար ամբոխը, մինչ առաջն. փոխանորդ Մուշէ Վարդապետն ալ կը հանդիսանար ժողովրդական արդար բողոքի համարձակ արտայայտիչը:

Գաւառական քաղաքներու՝ Նոր-Բայազէդի, Ղազախի, Գորիսի, Ագուլիսի, Զալալ-Օղլիի, Իգդիրի, Շուլաւէրի, Կաղզուանի, Ախլցխայի եայլ վայրերու մէջ տեղի ունեցան ժողովրդական բողոքի և ըմբոստութեան բուռն ցոյցեր և զինական դիմադրութիւններ:

Հապա Հայ գիւղերը... Ռրբան տառապանք և անլուր բռութիւններ տեսան Արարատեան ու Սիւնեաց Աշխարհներու և Շիրակի գաշտի մեծ ու փոքր, մօտիկ ու հեռաւոր գիւղերը, որոնց քահանաներն ու երեցփոխները պեղջուկ ժողովուրդի գլուխն անցած՝ «Գաղտնի Կոմիտէ»ներու ցուցմունքով գործեցին և ինքնաբերաբար չը յանձնեցին զիւղական աղքատ ու համեստ ժամերու կալուածներն ու գոյքերը: Ռուս ոստիկանի մտրակը և կոզակի սուրն ու հարուածները չը կրցան կոտրել Հայ գեղջուկ ժողովուրդի դիմադրական եւ ըմբոս հոգիի թափը, որ երթալով աւելի թե ու թռիչք կ'առնէր, դառնալով ոգևորութեան և ներշնչման աղբիւրը Հայոց Հայրիկին:

* * *

Կովկասի Հայութեան ժողովրդական ցոյցերն ու դիմադրութիւնները, արտասահմանի Հայ գաղութներու և հոգևորականութեան բողոքի և խնդրանքի ձայները այնքան խոր հաւատք և արիութիւն ներշնչեցին Վասպուրականի ժերմնագարդ Արծիւ Հայոց Հայրիկին, որ նա պարզ ու կտրուկ կերպով վճռեց իւր ընելիքը: Կաթողիկոսը առաջին առթիւ իսկ, Օգոստ. 31-ին յատուկ կոնդակով (թիւ՝ 1001) Սինօդին գրեց հետեւեալը.

Մենք, իբրեւ Ընդհանրահայն Հայրապետ ամենայն Հայոց, Ընտրեալ միաձայնութեամբ ազգիս ի քահանայապետութիւն հօտի

Ս. Հօրն Մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի եւ ժայրագոյն վերաւնետնչ Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյս Հայաստանեայցս, այսոս հայրապետական կոնդակաւ մերով պատուիրենք Ատենիդ՝ շտանել ոչինչ կարգադրութիւն ի կողմանէ Սիւօդիդ ստանց հրահանգութեան մերոյ, վասն մորոգ կարգադրութեան ժողովոյ նախարարաց հաստատուալ Բարձրագոյն հստակութեամբ յ21-ն յունիսի տարւոյս, յաղագս մոր եղանակի գոյից եւ ստացուածոց եկեղեցեաց եւ վանօրեից մերոց Ռոսաստանի:

ՄԳՐՏԻ2 Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց»:

Այս կոնդակի հրահանգէն 13 օր յետոյ, Սեպտ.ի 4ին, Երևանի նահանգի Հայ եկեղեցական կալուածները և գոյքերն «Ընդունող Յանձնախումբ»ի անդամներն ու նախագահը՝ նոյն ինքն Երևանի հայատեաց փոխ-նահանգապետ վրացի Իսխան Նակաւաիձէն՝ էջմիածին գալով ներկայացան Հայոց Կաթողիկոսին: Այն պաշտօնական խօսակցութիւնը*), որ տեղի ունեցած է Վեհարանի մէջ, նոյն օրն իսկ գրի առնուած և ապա հրատարակուած է (1904.ին) է. Ակնունիի «Իէպի Կուլ» գրքին մէջ (էջ՝ 38—40 և 177—179), ուրկից կը մէջ բերեմ կարեոր մասերը.

«Իսխան Նակաւաիձէ. — Ձերդ Սրբութիւն, յայտնի կը լինի Ձեր Սրբութեան՝ մինիստրական ժողովի ներկայ տարւայ յունիսի 12.ի որոշումը, հաստատուած Բարձրագոյն կամբով և հաճութեամբ, որով յետ այսու Ռուսաստանի Հայ եկեղեցիների և վանքերի կալուածների, կայքի և դրամագլուխների կառավարութիւնը պիտի ենթարկուի ներքին գործերի և երկրագործութեան մինիստրութիւններին, պահելով ամեն մի եկեղեցու և վանքի սեփականութեան իրաւունքը: Որքան մեզ յայտնի է, այդ հրամանը ներքին գործերի պարոն մինիստրի միջոցով յայտնուած է էջմիածնի Սիւօդին: Ես և իմ ընկերներս, որոնց պատիւ ունեցայ ներկայացնելու Ձերդ Սրբութեան, Գովկասեան բարձր իշխանութեան կողմից նշանակուած լինելով Երևանեան նահանգի եկեղեցիների և վանքերի ստացուածները և դրամագլուխներն ընդունող յանձնաժողովի

*) Էջմիածնի միաբան Խորէն Վարդպ. Լազարեանն ալ այս խօսակցութեան համառօտ և ճշգրիտ բովանդակութիւնը իմ խնդրանքով յիշողութեամբ գրի առաւ 1927-ին և զրկեց ինձ (Ամերիկայէն):

անդամներ, հրաման են ստացել գալ այսօր Վաղարշապատ և ստանալ Ձերդ Սրբութեան հաճութիւնն և աջակցութիւնը՝ ձեռնարկելու բարձրագոյն հրամանի ի կատար ածման։

«Վեհափառ Կաթողիկոս.— Ինձ ալ յայտնի է յիշեալ նոր որոշումը, որ միանգամայն անսպասելի էր համայն Հայ ազգի և ինձ համար, քանի որ դժուար էր կարծել, թէ այդ օրինակ մի կարգադրութիւն կրնար տեղի ունենալ եկեղեցու մը վերաբերմամբ՝ առանց նախապէս անոր ներկայացուցչին յայտնելու կամ գոնէ կարծիք հարցնելու։ Այն օրէն, երբ ես էջմիածին մտայ և երդմամբ ընդունեցի ռուսաց Մեծագոր Կայսեր հպատակութիւնը, ուխտեցի լինել ամենահաւատարիմ հպատակ իմ թագաւոր կայսեր։ Այսու հանդերձ պիտի ըսեմ հրապարակաւ, որ յիշեալ երդմանս հետ միաժամանակ երդեցի Աստուծոյ առջև՝ ինձի վստահացած եկեղեցւոյ առջև՝ մնալ հաւատարիմ Ս. Եկեղեցւոյս և ազգիս, պահպանել նորա դարաւոր սրբազործուած իրաւունքն ու արտօնութիւնները և երբէք չը դաւաճանել իմ կոչմանս, եթէ նոյնիսկ մահ ինձ վիճակուի, այլ ինչ որ ստացեր եմ իմ նախորդներէն, նոյնն անթերի թողնել իմ յաջորդին։ Մնալով հանդերձ հաւատարիմ հրապատակ իմ թագաւոր կայսեր, կը յայտնեմ, որ երբէք չեմ կրնար իբրև Հայոց Հայրապետ, համաձայն լինել ներկայ նոր օրէնսդրութեան և չեմ ընդունիր զայն երբէք, քանի որ միանգամայն կը յեղաշրջէ ինձ հաւատացած եկեղեցւոյ դարաւոր իրաւունքներ և վարչական կարգեր։

«Նախկեիծէ.— Ձերդ Սրբութիւն, հաւատալով հանդերձ Ձերդ Սրբութեան հաւատարմական անկեղծ ղգացճունքներին և հովապետական պարտաւորութեան, խնդրեմ ընդունել, որ ես նոյնպէս իմ թագաւոր կայսեր ամենահաւատարիմ հպատակ և երդւեալ պաշտօնեան եմ։ Ինձ համար նոյնպէս սուրբ է թագաւոր կայսեր կամքը, և ես, իբրև իմ թագաւորի երդւեալ պաշտօնեայ, պարտաւոր եմ նորին Մեծութեան հրամանը անթերի կատարել։ Թոյլ տէք յայտնել, որ ես որևէ եղանակով անշուշտ պիտի կատարեմ իմ կայսերը հրամանը, որի համար դարձեալ կը խնդրէի Ձերդ Սրբութեան հաճութիւնը։

«Կաթողիկոս.— ...Իմ համաձայնութիւնս յայտնել և այս խնդրի

առթիւ ձեր ձեռնարկութեան մասնակից լինել չեմ կրնար. նոյնը և հրամայեի եւ իմ ներկայացուցիչներին, թեմակալ առաջնորդներին և սինօդականներին, որոնք նոյնպէս ինձ հետ ուխտած են չմասնակցիլ այս խնդրին: ...Այսօր իսկ աշխարհի ամէն կողմերէն հայեր ինձ դիմելով իրենց ներկայացուցիչների միջոցաւ՝ պատրիարք, եպիսկոպոս, առաջնորդ և ժողովուրդ, կը խնդրեն միջնորդ լինել առ թագաւոր կայսրն՝ անխախտ թողնելու հայոց եկեղեցւոյ դարաւոր իրաւունքներն»:

Սակայն չխնդիրը լուծում չը ստացաւ, կը գրէ է. Ակնուներն. նենգամիտ պաշտօնեաները այս կողմ այն կողմ ընկան, փորձեցին ազդել խոստումներով, սպառնալիքով, փորձեցին դաւեր լարել,— սակայն դարձեալ անօգուտ: Աջողութեան ոչ մի նշան չէր երևում:

Գոլիցինեան գարշելի գործակալ Իշխան Նակաշիձէն, Սեպտ.ի 15-ին նորէն էջմիածին եկաւ և նոր տեսակցութիւն խնդրելով ներկայացաւ կաթողիկոսին:

«Նախաժեձէ.— Ձերդ Սրբութիւն, այսօր տասներորդ օրն է, որ մեկնելով Երևանից՝ ձեռնարկել իմ յունիս 12-ի Բարձրագոյն հաստատւած օրէնսդրութեան գործադրութեան. նոյն օրէնքի տրամադրութեամբ՝ ընդունեցինք որոշ կալուածներ, որոնք կը պատկանէին Մայր Աթոռին: Բայց քանի որ նոյն օրէնքի մէջ խօսք կայ և՛ դրամական գոյքերու մասին, որոնք կը պատկանին եկեղեցիներուն և վանքերուն, հետևաբար այստեղ, Մայր Աթոռի մէջ մեզ կը մնայ ուրիշ ընելիք մը ևս, որպէս զի Բարձրագոյն հրամանը լիովին կատարւած լինի. իմ և ինձ հետ միասին կովկասեան բարձրագոյն իշխանութեան կողմէ նշանակուած ընդունող յանձնախմբի խոնարհ խնդիրն է առ Ձերդ Սրբութիւն, որ բարեհաճէք հրամայելու՝ թոյլ տալ մեզ վերցնել գանձարանի մէջ եղած դրամական կարողութիւնն ալ»:

Կարողիկոս.— Ինչ որ կը վերաբերէր արտաքին կալուածներուն, դուք ազատ էիք վերցնել՝ Ձեր հայեցողութեան համաձայն, ինչպէս այդ կը տրամադրէ նոր օրէնքը, բայց ինչ որ կը վերաբերի Մայր Աթոռի գանձարանին, ատոր ևս պիտի ըսեմ հետեւեալը: Մայր Աթոռի անուան և վարկի հետ կապուած է գանձարանը: Յանձնելով վանքի գանձարանը ձեզ, ևս երկրորդ օր իմ ձեռքով պիտի

փակեմ և Մայր Տաճարի դուռը: Ամսոյս 13-ին ես ուղարկեցի յանուն Նորին Մեծութ. Թագաւոր կայսեր իմ ամենախոնարհ աղերսս ներկայ խնդրի առթիւ, կը յուսամ ու մեծ հաւատով կ'սպասեմ, որ Նորին Մեծութեան ողորմութիւնը պիտի հասնի ինձ և խնդիրն ստանայ բարեյաջող լուծումն: Ուստի կը խնդրէի այս մասին այլևս խօսք չընել:

«Շնախաւիճէ.— Զերդ Սրբութիւն, ես ինձ ընկերացող Յանձնախմբի հետ միասին իմ խորին շնորհակալութիւնս և երախտագիտութիւնս կը յայտնեմ Զերդ Սրբութեան: Մեր կատարած գործողութիւնների միջոցին, տասն օր շարունակ և ոչ մէկ տեղ մենք ձրկէ դիմադրութեան չի հանդիպեցանք և կամ ձրկէ անախորժ դէպքեր չի կատարուեցան, և ես լի երախտագիտութեամբ այդ կը վերագրեմ Զեր անմիջական ներկայութեան և ազդեցութեան: Գալով այն առարկութեան, թէ վանքը գանձարանի վարկով կը պահպանուի, ես կը վստահացնեմ, որ եթէ իմ խնդիրս խաղաղութեամբ, քաղցրութեամբ և սիրով վերջանայ ես կարող եմ անմիջապէս հեռագրել պատշաճաւոր իշխանութեան՝ և վանքի առօրեայ պէտքերի համար գուցէ գումարներ քաց թողնուին: Գալով Զերդ Սրբութեան խնդրագրին յանուն Թագաւոր Կայսեր, ես նորից կըրկնում եմ, որ եթէ խնդիրը համերաշխութեամբ վերջանայ, յոյս ունեմ թէ Նորին Մեծութիւնը աւելի լայն ըմբռնելով խնդիրը գուցէ իր շնորհն անէ և ողորմած լինի դէպի Զեր ուղերձը:

«Կաթողիկոս. — Ես, իբրև ամենայն հայոց կաթողիկոս, հրամայած եմ իմ ստորագրեալ հոգեորականութեան և խրատեր եմ ժողովրդին, որ ոչ մի մասնակցութիւն չունենան այս խնդրոյ մէջ, ինչպէս մենք ձկէ մասնակցութիւն չունեցանք. արդ ինչպէս կարող եմ ինքս մասնակցիլ Զեր առաջարկութեան և իմ ձեռքովս իմ գանձարանը Զեզ յանձնել: Ի՞նչ պիտի ըսէ ինձ իմ ժողովուրդը յանձնելու դէպքում. չէ որ նա պիտի ըսէ՝ մեզ հրամայեց չմասնակցիլ, իսկ ինքը գանձարանը յանձնեց: Ո՛հ, այդ երբէ՛ք չի կրնար տեղի ունենալ: Ուստի եւ իմ վերցնական խօսքս է՝ երբէք իմ կողմից գանձարանը չյանձնուիք. վարուեցէք ինչպէս ձեր ցանկութիւնն է և ինչպէս օրէնքը կը տրամադրէ. եթէ հաճելի է Զեզ՝ կրնաք կնքել գանձարանը. Այս է իմ վերջին խօսքը»:

Կաթողիկոսի այս վերջին խօսքն ու կտրուկ պատասխանը լսելէ

յետոյ, Նակաշիձէն կը կոտորուի և խնդրական ու խղճալի ձայնով մը կ'աւելացնէ.

— Զերդ Սրբութիւն, խնայեցէ՛ք ինձ, չորս գաւակներու հայր եմ, ես ինչ պատասխան տամ իմ Թագաւոր կայսեր:

Իսկ Հայոց Հայրիկը անմիջապէս կը յարէ.

— Եթէ դուն չորս գաւակներու հայր ես, ես ալ չորս միլիոն գաւակներու հայր եմ, հապա ես ինչ պատասխան պիտի տամ իմ ազգին.

Նակաշիձէն գլխիկոր և ամօթահար կը հեռանայ, մինչ Հայոց Հայրիկը կը ծխէ ու կը խոկայ:

Կը պատմեն, որ այս խօսակցութեան ժամանակ ծերունազարդ Հայրիկը նստած էր սեղանին առջև, մէջքն ուղղած, կուրծքը դուրս, դէմքը գունատ, աչքերը լոցավառ և լայն բացած, նայուածքը խրոխտ և տռնական, կը խօսէր ծանր, հատիկ հատիկ և վճռական շեշտով. Անոր վեհափառ կեցուածքն ու հզօր շեշտը կ'արձանացնէին Հայ ժողովուրդի արդար բողոքի հուժկու ձայնն ու յեղափոխական քաջարի գործերը:

Այժմ խօսքը տանք ժամանակակից ականատես եւ կենդանի վկային՝ Էջմիածնի միաբան Խորէն Վարդպ. Լազարեանին.

«Վեհափառ Հայրիկի կտրուկ ու վերջնական պատասխանն առնելէ յետոյ, Իշխան Նակաշիձէն և իր հետևորդները գնացին դէպի վանքի գանձարանը, որ կը գտնուի Վեհի ննջարանի ներքևի յարկում. Նակաշիձէի հրամանով գանձարանի դուռը կնքեցին, պահակ զինուորներ դրին ու գնացին Երևան, ուրկից օրէց օր մեծ քանակութեամբ ոռուս զօրքեր եկան Վաղարշապատ:

«Հայրիկը հոգեկան ծանր տապալակ եմթարկուած՝ անվերջ կը ծխէր ու ման կուգար դահլիճին մէջ. Որպէս զի Հայրիկը մեծ նակութեանն չը սրտնեղէր՝ Դիւանապետ Կորիւն Վարդապետ, տաւրաբխտ Կոմիտաս Վարդապետ, ես և Խորէն Խրիմեանը հերթով կամ միասին կը մնայինք իր քով. Նակաշիձէն գանձարանը կնքելէ յետոյ երբ հեռացաւ, Հայրիկը դարձաւ ինձ և իւր սովորական, մտերմիկ ձայնով ըսաւ. — «Մօ ապուշ, գնա՛ գանձապահը հոս կանչել տուր՝. Վանքի գանձապահ Եղիշէ Վարդպ. Ահարոնեանն եկաւ և խորը գլուխ տալով կանգնեցաւ. — «Հա՛, եկա՛ր, Եղիշէ Վարդա-

պետ,— ըսաւ Հայրիկը— շուտ գնա գանձարանի բանալիներն ու մատենաները բեր հոս, շուտ“: Հրամանը կատարուեցաւ:

«Սեպտեմբերի 22-ի առաւօտեան ժամի 10-ին, Դիւանատան մէջ կ'աշխատէի, երբ Հայրիկի գանգը հնչեց. վազեցի դահլիճը, ուր մինակ կ'երթեկէր, երբ ինձ տեսաւ ըսաւ— «Հոս կանչեցէք Լուսարարապետ Ղեոնդ Եպիսկոպոսը»։ Լուսարարապետը եկաւ, Հայրիկը դարձաւ անոր,— «Է՛հ, Ղեոնդ Սրբազան, այս գիշեր Մայր Տաճարին մէջ Հսկումն ե կկեսցէ պիտի ընենք, իմաց տուէք միաբանութեան և ժողովուրդին, զանգակները տխուր հնչեցուցէք, անուշ և յուզիչ ձայնով երգեցէք Տէր Ողորմեայի այս տուն— „Արի Աստուած հարցն մերոց, որ ապաւէնդ ես նեղեմոց, հասօգնութիւն ծառայից բոց, լեր օգնական ազգիս Հայոց“։ Ասիկա ալ տեսակ մը ժողովրդական կրօնական ցոյց մըն է, վասն զի Սիրս քաղաւորաց՝ ի ձեռն Աստուծոյ եմ»:

«Այդ նոյն օրը, երեկոյեան ժամի 7-ին, Էջմիածնի Կաթողիկէի զանգակը հատ հատ և տխուր կը ղողանջէր: Հիւանդ ու ծերունի միաբաններն անգամ իջան Տաճարը, ուր խոնուած էր նաև ահագին ժողովուրդ: Հայրիկն ալ եկաւ, բայց հայրապետական գահին վրայ չը բազմեցաւ, այլ մենակ, տխուր և յուզուած կանգնեցաւ ատենանը. նա յոգնած ատեն ծունկի կուգար և գլխաբաց կ'աղօթէր: Կրօնական արարողութիւնը շատ յուզիչ ու խորհրդաւոր անցաւ: Վերջանալէ յետոյ երբ Հայրիկը դուրս եկաւ Տաճարէն, հազարաւոր ամբոխը հուժկու ձայնով մը աղաղակեց „Կեցցէ՛ Հայրիկ, կեցցէ՛ Հայութիւն“:

«Ծանր ու խորհրդաւոր գիշեր էր. ո՛չ մի ձայն, միայն պահակ զինուորներու սուլոցները կը խանգարէին գիշերային լուսթիւնը: Լուսացաւ: Սեպտեմբերի 23-ի առաւօտեան, կայծակի նման լուրեր տարածուեցան Վանքի և Վաղարշապատի մէջ թէ՛ այսօր Վանքի գանձարանի դուռը ջարդելով պիտի բանան և զանձերը տանեն: Ռուս զօրքերը շարժման մէջ գրուեցան: Վանքի ղոններու առջև, Ղազարապատի և Ճեմարանի բակերն ու անցքերը լեցուեցան ռուս զօրքերով: Ժամի 11-ին եկաւ Իշխան Նակաշիձէն մօտ երկու հաբիր ձիաւոր կողակներով, որոնք սուինները հրացաններու վրայ ամրացնելու հրամանը ստանալէ յետոյ պաշարեցին Վեհարանի տա-

Նիքոնները, դոններն ու բակը, Նակաշիձէն հրամայեց, որ ոչ ոք չներս չը մտնէ, իսկ ինքը՝ «Ընդունող Յանձնախումբ»-ի, Սինօզի դատախազ Կանչիլիի, ասոր օգնական հայազգի Ռուստամ-Բէկ Մադաթեանցի և զինուած կողակներու հետ, Տրդատի դռնէն ներս մտնելով գնաց դէպի գանձարանը։ Մենք Վեհարանի պատուհաններէն կը դիտէինք դուրսի շարժումները։ Այդ բոլէին Ռուստամ-Բէկը եկաւ վերը և գնաց Հայրիկի մօտ ու ըսաւ — «Վեհափառ Տէր, եթէ կարելի է բանալիները շնորհ ընէք, թող Ձեր կամբով լինի, հակառակ դէպքում կը ջարդեն գանձարանի դուռը», Հայրիկը ձեռքը սեղանին զարկաւ և բարձր ձայնով կանչեց, — «Կորի՛ր, հեռացի՛ր այստեղից, բաճալիքները չեմ տաւ, ինչ որ գիտես թող ընեն»։

«Հայրիկի վերջնական պատասխանը լսելէ յետոյ Նակաշիձէն հրամայեց փշրել գանձարանի դռները։ Ռուս վարպետներու մուրճերն ու գործիքները դըմփ հա դըմփ, չըխկ հա չըխկ կը գործէին։ Երկաթեայ լուսնը, բիրբեր և կտրիչ սեպերը փշրեցին ու կրնկահան ըրին գանձարանի Ա. և Բ. դռները։ Նակաշիձէն և իր հետևորդներն արդէն կանգնած էին գանձարանի մէջ, երկաթեայ մեծ մեծ գանձարկղներու առջև (15, 30 և 80 փութ ծանրութեամբ)։ Հայրիկը լուռ և մտախոհ կ'երթնեկէր զահլիճին մէջ ու կը ծխէր։ Դէմքը գունատ էր և անհուն վշտով ու թախիժով պատուած։ Գրիչս անզօր է պատկերացնելու անոր այնքան մեծ ու շատ հոգեկան տառապանքը, որուն ականատես եղանք ես և Կորիւն Վարդապետը։ զահլիճի պատին տակ կանգնած էինք երկուքս ալ զլխիկոր, տխուր ու կը դիտէինք անոր պատկառելի հասակն ու գունատ, վշտահար դէմքը։ Յանկարծ մտքովս անցաւ այն միտքը, թէ մի գուցէ Հայրիկը հոգեկան տառապանքին չը կրնալով տոկալ կաթուածահար ըլլայ և փռուի գետին։ Ուստի առանց բան մ'ըսելու զլուխ տուի ու զահլիճէն դուրս գալով գնացի Խորէն Խրիմեանի մօտ և ըսի — «Խորէն ջան, գնա Հայրիկին ըսէ կառքը բերենք, թող երթայ Ս. Գայիանէի վանքը»։ Հայրիկը մեր առաջարկն ընդունեց։ Երբ սանդուխէն վար կ'իջնէինք գանձարանի կողմէն որտացին մուրճերու ուժովին հարուածները, որոնց ի լուր Հայրիկը ամբողջ մարմնով ցնցուեցաւ, սարսուռաց և հառաչեց։ Այդ ծանր և ուժգին հարուածները որքան խռովեցին անոր սիրտն ու հոգին և

այդ ըոպէին ինչեր անցան անոր մտքէն... Հայրիկի թևերէն բռնելով տարանք Թանգարանի դռան առջև, ուր կը սպասէր կառքը։ Ես ոտքով վագեցի վանքը, որուն ժամանակաւոր վանահայրն էի, Սենեակը պատրաստեցի և ընդառաջ եկայ։ Գեռ չը նստած սուրճ պահանջեց։ Սուրճը բերինք։ Անվերջ կը ծխէր, կը խոկար և ի խորոց սրտի կը հառաչէր։ Յանկարժ տեղէն վեր կեցաւ և ըսաւ — «Ես կ'երթամ Ս. Հովհաննէի վանքը»։ Նստեցուցինք կառքի մէջ, մենք ալ ուրիշ կառքով մը հետեւեցանք իրեն և Վաղարշապատի փողոցներէն անցնելով գնացինք դէպի Ս. Հովհաննէի վանքը։ Փողոցներու մէջ ձիաւոր կողակներ կ'երթեկէին, իսկ ժողովուրդը սարսափի մատնուած դռները փակած և ներս մտած էր, երբ հասանք վանքի առջև հրամայեց, որ երթանք վանապատկան Ղուի այգի։ Կառքը ծառուղիներու մէջէն երթալով հասաւ չինարի ծառերու մօտ։ Հայրիկը վար իջաւ կառքէն և կանաչի վրայ փռուած գորգին վրայ նստելով մէջքը զարկաւ չինարի դարաւոր ծառին, աչքերն ուղղեց վեհափառ ու ձիւնապատ Մասիսի գագաթին և կարծես իւր խոր փշտոն ու Հայութեան տառապանքները լռելեայն կը պատմէր Հայոց Աշխարհի լեռնապսակին։ Ծխախոտի ծուխի գուլանները հանդարտ ոլորտներով դուրս կ'ելլէին անոր բերնէն ու բթէն և ամպի նման կը սաւառնէին գլխավերևը։ Անոր խռոված սիրտն ու փոթորկուած հոգին քանաստեղծական քրանշելի տեսք մը տուած էին իւր խնկազոյն դէմքին։ Կրակիչ աչքերն ու սրտես հայեացքը կ'արտայայտէին համակ յուզում և զգացում։ Աստուածաշնչական մարգարէի մը տիպարն ունէր նա, որը պատկերացնելու համար երանի թէ մէկ մէկ հոգեբան ունկարիչ ըլլային այնտեղ։ Լուռ էր, մտածկոտ և անվերջ կը նայէր դէպի երկինքն ու Մասիսը և կարծես երկուքէն ալ օգնութիւն կը խնդրէր։ Երբեմն ուշադիր կերպով կը նայէր դէպի Վաղարշապատ և կարծես կը փորձէր ինչ որ ձայներ լսել։ Մուրճերու հարուածները կ'ուզէր լսել թէ՛ ժողովրդական ըմբոստութեան և բողոքի հուժկու ձայները... Ու մենք կը դիտէինք անոր այդ ապրումները, անոր հոգեկան տառապանքներն ու փոթորկումները, որոնք ծնունդ առած էին այդ համազգային ծանր հարուածէն։

«Այգեպանները խաղողի լաւ տեսակներէն քաղելով լեցուցին

գամբիւղը և զրին Հայրիկի առաջ, բայց նա բնաւ չը կերաւ, այլ միայն կը ծխէր ու կը ծխէր. Հազիւ թէ կէս ժամ հանգստացած էր, երբ ձայն տուաւ— „ես կ'երթամ Շողակաթի վանքը“ և ոտքի ելաւ: Հինգ րոպէ յետոյ հասանք Շողակաթի վանքը, ուր թէյ պահանջեց. Դանդաղաշարժ, վանահայր Սամաղարցի Գրիգոր Վարդապետը հազիւ կրցաւ ինքնաեւր տաքցնել տալ. Հայրիկը երբ տեսաւ, որ թէյը կ'ուշանայ— „երթանք Մայր Աթոռ“ ըսաւ ու կանգնեցաւ. Ութ րոպէ յետոյ կառքերը կանգնեցան Ճեմարանի դրան առջև: Շաթիրը երբ կառքէն վար իջաւ, պահակ զինուորը սուրինաւոր հրացանը ձեռքին կանչեց— „Նելիգեա՛ (չի կարելի): Արգելք, որ Հայոց Կաթողիկոսը չը մտնէր էջմիածին. Կառքերը բշի տուինք դէպի Վաղարշապատի հրապարակը, դէպի Տրդատի դուռը, ուր խոնուած էին ձիաւոր կողակներն ու զօրքերը, Աստեղ ալ նոյն արգելքին հանդիպելով, գնացինք դէպի Ս. Դայիանէի վանքը. Այս արգելքը աւելի խոցեց Հայր Արծուի վերաւոր սիրտը, որ հանգիստ չ'ունէր. Նա կը տանջուէր և՛ հոգեպէս և՛ մաքմնապէս, մինչ մինք ոնէ կերպով չը կրցանք զինք հանգստացնել:

«Էջմիածնի գաւառապետը— ծագումով գերմանացի Լեմերման*)— տեսնելով, որ պահակներու կողմէ՝ Կաթողիկոսի դէմ վանք ներս մտնելու յարուցուած արգելքը կրնայ ժողովրդական բողոքի և կամ ծանր դէպքերու առիթ տալ, ուստի Նակաշիձէի կամքն առնելէ յետոյ, եկաւ Ս. Դայիանէի վանքը և Հայրիկին ներկայանալով ըսաւ— «Ձերդ Սրբութիւն, այդ տգեղ թիւրիմացութեան համար ներողամիտ եղէք. կը խնդրեմ, որ երթաք Մայր Աթոռը, որուն դռները Ձեր առջև միշտ բաց են». Հայրիկը զայրացկոտ դէմքով նայելէ յետոյ ձեռքը սեղանին զարկաւ ու պոռաց— «Կորսուի՛ր»: Լեմերմանը շփոթած և ամօթահար հեռացաւ:

*) Ռուսաց բռնապետութեան այս աղուէս գործակալը Էջմիածնի գաւառապետութեան իւր պաշտօնը շարունակեց մինչև 1917-ի Փետր.ի վերջերը և ապա պաշտօնանկ եղաւ ու անհետացաւ, երբ Նիկոլայ Բ. Յարն ու ռուսաց միապետութիւնը տապալեցան: Լեմերմանը երկար տարիներ պաշտօնավարելով Հայութեան մէջ, կը խօսէր հայերէն, Էջմիածնի ներքին կեանքին ծանօթ էր և մեր ազգային ու քաղաքական ձգտումներուն տեղեակ ըլլալով, հակահայ քաղաքականութեամբ կը գործէր:

«Երեկոյեան ժամի 5,30-ին Հայրիկը Ս. Դայիանէի վանքէն դուրս գալով գնաց դէպի Վեհարան: Մենք ալ կը հետևէինք իրեն: Թանգարանի դռնէն ներս մտնելով իջանք Վեհարանի բակը: Անցանք գանձարանի առջևէն: Դեռ պետական պաշտօնական կողպուտն ու թալանը կը շարունակուէին: Գանձարանի ներսէն խօսակցութեան ձայներ կը լսուէին, մինչ սուինաւոր պահակներն ալ սարսափահար կ'երթնեկէին բակին մէջ և տանիքներու վրայ: Բարձրացանք Վեհարան: Հայրիկը մտաւ դահլիճը և բազկաթոռի մը վրայ նստելով ձեռքը գլխուն դրաւ, ընկաւ խոր մտածմունքի մէջ, իսկ մենք ալ հեռուն կանգնած կը դիտէինք անոր Մեծ Վիշտը, որ մեր սիրտն ալ կ'արիւնոտէր: Այս ատենն էր ահա, որ դատախազի օգնական Ռուստամ Բէկը ներս մտաւ և գլուխ տալով ըսաւ. — «Վեհափառ Տէր, ինչ որ պէտքն էր վերցըին և գնացին, մնացածներին տէր եղէք»: Հայրիկը չը նայեցաւ անոր երեսը, լուռ մնաց և ապա, երբ նա հեռացաւ, դարձաւ մեզ՝ երեք վարդապետներուս ըսաւ. — «Դացէք և Սինօղի անդամներէն մէկ քանինք ալ կանչելով մտէք գանձարանը. ինչ որ թողած են հաւաքեցէք արկղերու մէջ և տարէք Տաճարի թանգարանը, բայց զգուշացէք մերոնցմէ, որ չը լինի թէ բաներ մը թուցնեն... Անոնք աւագակներ էին, օրը ցերեկով, սուրով, զօրքով եկան կողոպտեցին ու գացին, իսկ մերոնք գողեր են, զգոյշ...»:

«Սինօղի անդամներու հետ մտանք գանձարանը և ինչ տեսներ, Աստուած իմ, երկու դռները կրնկահան եղած և մէկ կողմ դրուած էին, երկաթեայ երեք գանձարկղներն ալ ջարդ ու փշուր եղած, ոսկեայ և ադամանդազարդ խաչեր, լանջախաչեր, մատանիներ և թանկագին իրերը յատակի վրայ փռուած: Վայրագ ձեռքերը ամէն տեսակ աւերմունք գործեր էին: Այդ բոլորը հաւաքեցինք տախտակեայ արկղերու մէջ, կնքեցինք և տարանք Տաճարի թանգարանը: Յետոյ ստուգեցինք, որ Իշխան Նակաշիձէն և «Ընդունող Յանձնախումբը» (աւելի ճիշտ աւագակախումբը) Էջմիածնի գանձարանէն տարան՝ 14,000 ռուբլի թղթադրամ, վեց ֆունտ արծաթ հին դրամներ, մէկ ֆունտ թրքական հնչուէն ոսկի և ռուսական ոսկեդրամ, հին, պատմական դրամներ, Հայ բարբերարներու կողմէ Էջմիածնին կտակուած 400,000 ռուբլի արժէքով արժէ-

Թուղթիւր և զանազան փաստաթուղթեր. Այս բոլորը դասաւորեցին արկղի մը մէջ, կնքեցին, դրին կառքի մէջ և զինուորական ամենախիստ հսկողութեամբ տարան Երեան. Նակաշիձէն և իր յանձնախումբը, ինչպէս նաև ոռւս պահակներն ու զօրքերը հեռացան: Երեկոյ էր արդէն. էջմիածինն ու Վաղարշապատը ծանր և և խորհրդաւոր լռութեան մէջ ընկղմեցան: Մութ գիշերն իջաւ և իր զրկին մէջ թաղեց ոռւսաց հայահալած բռնապետութեան այդ գարշելի արարքը...»:

Էջմիածնի զանձարանի կողոպուտի մասին, Ծնովբ Տէր Արիստակէսեանը կը գրէ հետևեալը.

«Էջմիածնի Սինօղի դատախազ Կանչելիի օգնական-քարտուղար Ռուստամ-Բէկ Մաղաթեանցը (որ բրոջս ամուսինն էր) ինձ պատմած է այս խօսակցութիւնը, որ տեղի ունեցած է Էջմիածնի մէջ, Սեպտ.ի 23-ին, պետական կողոպուտի օրը:

«Իշխան Նակաշիձէին և «Ընդունող Յանձնախումբ»ին ընկերացած էր նաև ոռւսաց Ներքին Գործոց Նախարարութեան Պետերբուրգէն եկած ներկայացուցիչը, որ գումարներու և արժէթուղթերու ցուցակները կազմելէ յետոյ, զրեց երկու օրինակ արձանագրութիւն: Բոլորն ալ ստորագրեցին: Ներկայացուցիչը այս գոյգ արձանագրութիւնները իր թղթապանակին մէջ դնելէ յետոյ հարցուց.

«— Իշխան Նակաշիձէ և պարոն Կանչելի, էջմիածնի զբամական հարստութիւնը այսքան է միայն, այո՞:

«— Այո, հէնց այսքան է, պատասխանեց պրոկուրորը (Կանչելին):

«— Պարոն պրոկուրոր, մեր այս արձանագրած գումարները Սինօղի հաշուեմատեաններուն համապատասխան են:

«— Ի հարկէ, պատասխանեց պրոկուրորը վճռական շեշտով:

«— Ուրեմն, կը հարցնեմ ձեզ, Իշխան Նակաշիձէ և պարոն պրոկուրոր, ըսէք խնդրեմ, մեր պետական օրէնքով, ինչ անուն տանք մեր կատարած այս գործին, որ օրը ցերեկով, փականքները կոտրելով, զբամարկոյները ջարդելով, այսքան աննշան գումարներ կը խլենք հայոց վանքէն, ո՞ր են հապա երկար ժամանակէ ի վեր ձեր ակնարկած միլիոնները, Ո՞ւր են Էջմիածնի զբամական հարստութիւնները, որոնց համար դուք երկուքդ ալ կը պնդէիք, որ հայ-

կական յեղափոխութեան տարածման կը ծառայեն, Միթէ մեր պետութեան համար, ամօթ և նախատինք չէր այս ձեռնարկը, այս անվայել գործը, որուն իսկական հեղինակները դուք երկուքդ էք: Դուք չը լսեցիք Հայոց ժերունի Կաթողիկոսի իրաւացի բողոքը, թէ՛ մահմեդական պետութեանց կողմէ յարգուած Հայոց եկեղեցոյ իրաւունքները՝ քրիստոնեայ Ռուսաստանը բռնութեամբ կը խլէ: Գիտէք արդեօք, թէ դուք երկուքդ, որքան խայտառակ դեր կատարեցիք և մեր պետութիւնը յաշս աշխարհի անպատուեցիք, ամօթ ձեզ:

«Այս խօսքերէն յետոյ ներքին Գործոց նախարարութեան ներկայացուցիչը խիստ խռոված և գունատ, դուրս ելաւ գանձարանէն և առանց բառ մ'ըսելու հեռացաւ, կառքով գնաց էջմիածնի կայարանը և նոյն օրն իսկ ճամբայ ելաւ դէպի Թիֆլիս, ուր մինչև անգամ չը ներկայացաւ փոխարքայ Գոլիցինին, այլ ուղղակի անցաւ Պետերբուրգ»:

Թալանի և կողոպուտի օրէնք գործադրող «Ընդունող Յանձնախումբ»-ները ամէն տեղ գործի անցան: Անոնք հայկական յետընկած գիւղերէն սկսեալ մինչ գաւառական կեդրոններն ու քաղաքները ոտքի տակ տուին՝ Հայոց ազգապատկան Կալուածներն ու գոյքերը արձանագրելու համար: Ռուս ոստիկաններու մտրակներն ու հարուածները ամէն տեսակ ոճիրներ գործեցին մանաւանդ գիւղերու մէջ: Գիւղական քահանաներ, երեցփոխներ և հոգաբարձուները անլուր տանջանքներու, ծեծի և բանտարկութեան ենթարկուեցան «թղթին ձեռք չը բաշխու» համար: Անոնցմէ ոմանք մեռան և շատերն ալ երկար ժամանակ հիւանդ պառկեցան: Հարկաւ գտնուեցան թուրասիրտներ և կամ մատնիչներ ու լրտեսներ, որոնք ժողովրդական անարգանքի մատնուելէ յետոյ «Գաղտնի Կոմիտէ»ներու ահաբեկիչներու կողմէ մահապատժի ենթարկուեցան:

Տէրո՛ւ... , Տէրո՛ւ... — մահապատիժ, ահաբեկիչ: Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը և յեղափոխական «Գաղտնի Կոմիտէ»ները միացած որոշեր են մահապատժի տալ ամէն անոնց, որոնք լրտեսի, մատնիչի, դաւաճանի դեր կատարած են և կամ «Ընդունող Յանձնախումբ»-ներուն ցուցմունքներ կուտան ի վնաս ազգային և ժողովրդական շահերուն: Եւ այդ մատնիչներն ու ազգադաւնները թա-

ւալզորը ընկան ահաբեկիչներու գնդակներով. Ահա Սարգիս Փոթոյեան մատնիչը, որուն արինշաղախ ղիակը փռուած է էջմիածնի պատերուն տակ, ահա Խաչատուր և Գարեգին դաւաճան քահանաները. մէկը խեղդամահ եղած, իսկ միւսը՝ գնդակազարկ: Ահաբեկիչները մտած են գիւղը և կը պահանջեն, որ մատնիչ երեցփոխն ու լրտես տանուտէրը հրապարակ գան. Կուգան երկուքն ալ. Գիւղացիներու ներկայութեան հրապարակային անարգանքի և ծեծի կ'ենթարկուին ու խելքի կուգան: «Գաղտնի Կոմիտէ»ն կարմիր կրնիրով մահուան սպառնազիր կը դրկէ բոլոր անոնց, որոնք ազգային շահերուն հակառակ գործելու փորձեր կ'ընեն: Սակայն շատ քիչ, նոյնիսկ աննշան թիւ կը կազմէին մատնիչներն ու լրտեսները. Անդին Հայ ժողովուրդի ամենամեծ մասը քաջարի և հերոսական ընթացքը ցոյց տուաւ դաժան ոստիկանութեան և հայակեր պաշտօնեաներու վայրագութեանց հանդէպ:

Հայոց Հայրիկի ժխտական պատասխանն ու յանդուգն խօսքերը նակաշիձէին, գանձարանի բռնի կողոպուտը, էջմիածնի դէպքերը և ամեն տեղ կրկնուող ցոյցերը յեղափոխական կորով և նոր ոգի ներշնչեցին Հայ ժողովուրդին. Երբ Հոկտեմբերի 6-ին Իշխան նակաշիձէին, «Ընդունող Յանձնախումբ»ի հետ մտաւ Ալէքսանդրապօլ, ինչ տեսաւ, խանութներն ու արհեստանոցները փակ. փողոցներու մէջ կը ծածանէին սև դրօշակներ, ժողովուրդը խրոնուած էր եկեղեցիներու շուրջ և պատրաստ էր կրակ բանալ զօրքի և ոստիկաններու վրայ: Առաջն. Փոխանորդ Սահակ Վարդպ. Բաղդասարեանը հրաւիրուեցաւ նակաշիձէի մօտ. Սարսափած Իշխանը խնդրեց, որ փոխանորդը հպատակուի բարձրագոյն հրամանին և կայուածները յանձնէ. Վարդապետը քաջութեամբ պատասխանեց. — «Կաթողիկոսը հրամայել է մեզ, որ կայուածները չը յանձնենք, և ես չեմ յանձներ»: Եւ վրացի հայակեր Իշխանն ու իւր շքախումբը ամօթահար հեռացան Ալէքսանդրապօլէն, ուր ցուցարար ժողովուրդը՝ «Ամօթ է կողոպտել», «Ամօթ և նախատինք կառավարութեան» մակազրուածիւններով ու դրօշակներ տնկած էր ոստիկանատան և քաղաքային տան վրայ:

Տէրորի, տէրորիստներու ահն ու սարսափը, սուրն ու գնդակը ամէն տեղ մտան և ներքին մատնիչներն ու ցեցերը մաքրուեցան,

վախկոտներն ու կասկածամիտները սիրտ առին և բարոյական յաղթանակի ներշնչումը դարձաւ ժողովրդական հոծ զանգուածներու սեփականութիւնը։ Ասկէ յետոյ էր, որ յեղափոխական մարմիններն ու «Գաղտնի Կոմիտէ»ները որոշեցին տէրորը տանել «դէպի աւելի հեռուն, դէպի այն դժուարամատչելի զօրաւորները, որոնք աղբիւրն էին ժողովրդական վշտի, պատասխանատու հեղինակները ամօթալի հալածանքի»։

«—Ահա նա... Գոչեց հայկական աշխարհը։ Եւ ամէնքի աչքերը դարձան դէպի Գոլիցին։ Հանրային իդէն էր այդ, բաղաբական մի բուհարկութիւն, կատարուած ոչ թէ քուէատուփերով, այլ մարդկային սրտերի մէջ» կը գրէ է. Ակնունին։

Եւ ահա երեք հնչակեաններ՝ «երեք քաջեր, վշտակիրները ծնող ժողովրդի, յանձն առան այդ վճռի գործադրման պատիւն ու տանջանքը և առաջ նետուեցին»։

Աշխանային հաճելի օր մըն էր, Հոկտեմբերի 14-ին, Փոխարքայ Գոլիցինն իր տիկնոջ հետ, Ժամի 4-ին կառքով պտոյտի գնաց Թիֆլիսի Բուսարանական այգիի բլուրներու վրայ։ Ժամ մը յետոյ երբ կը վերադառնար, Կօջօրի ճամբու մօտէն կառքը պիտի մտնէր քաղաքի սահմանը, յանկարծ երեք քաջերը խոյացան դէպի կառքը, և հազիւ կրցան սուրի երկու հարուած հասցնել Գոլիցինի երեսին ու գլխին։ Կառապան քշեց կառքը իսկ տէրորիստները փախան դէպի ձոր, որ քիչ յետոյ պաշարուեցաւ ձիաւոր կոզակներով։ Անհաւասար կռուի մէջ, գնդակներու տարափներու տակ, ընկան երեք քաջերը, որոնց մահն ու Գոլիցինի ողջ մնալը հաւասարապէս խոր վիշտ պատճառեցին Հայութեան։

Գոլիցինը կենդանի է... որքան սիրտեր մղկտացին և հառաչեցին, թէ ինչո՞ւ չը մեռաւ վիրաւոր գազանը, որ սակայն բուռն ու հանգիստ չ'ունէր, հոգեկան տառապանքի տակ դարձած էր կիտախելագար, գլխի վրայ իջած սուրի հարուածը խախտած էր անոր ուղեղի հաւասարակշռութիւնը։ Եւ ահա գիշեր մը, վիրաւոր գազանը անկողնէն ցատկելով, իրարանցում ձգեց պալատին մէջ թէ Հայ դաւադիրները «պալատի տակ ականներ են փորում», որ զան և իրեն սպաննին։ Տետոյ պարզուեցաւ, որ կիտախելագար փոխաքան պալատին մօտիկ գործող տպարաններու մեքենաներու ձայ-

ներն ու գիշերային թխկոցները նմանցուցեր էր ական փորելու և քլունկի ձայներուն։ Եւ ժողովուրդը լիափրտ ծիծաղեցաւ ու հեգնեց.— «Առիւծ էինք կարծում դուրս եկաւ նապաստակ»։ Ի վերջոյ Գոլիցինը գնաց Պետուրբուրգ և այդ սարսափի ազդեցութեան տակն ապրելով մեռաւ, պատմութեան թողնելով իւր անարգ յիշատակն ու գարշելի անունը։

Հ. Յ. Դաշնակցութեան ահաբեկիչներու զնդակներով արին— թաւալ ընկան՝ Դանձակի փոխ-նահանգապետը՝ հայատեաց և ոճրագործ Անդրէիվ, Սուբմալուի՝ բուն Արարատեան Դաշտի հայակեր, դաժան և կաշառուկեր գաւառապետ Բօգուսլաւսկին, Օլթիի շրջանի սահմանապահ զօրաց սճրագործ հրամանատար Բրկովը, կարսեցի լրտես թուրք Շէրիֆ-բէյ, հրեայ, ռուս, թուրք և հայ լրտեսներն ու մատնիչները։ Սպանութեան փորձեր կատարուեցան էջմիածնի գաւառապետի, Կարսի ոստիկանապետի և այլ վայրերու ոստիկանական պաշտօնեաներու դէմ։ Էջմիածնի Սինօգի պրովուրոր Կանչելին ևս մահուան դատապարտուած էր, բայց իմացաւ և սարսափի մատնուած ծպտեալ փախաւ մինչև Թիֆլիս։

Եւ վերջապէս Սոցիալիստ Ցեղափոխականներու ահաբեկիչի ձեռքով Պետերբուրգի մէջ արինթաւալ ընկաւ Ռուսաստանի Ներքին Դործոց Նախարարը՝ նոյն ինքն Պլեվէն։ Իսկ հետագային ալ Հ. Յ. Դաշնակցութեան քաջարի տէրորիստը (Դ-ն), Բագուի փողոցներէն մէկուն մէջ, ռուսրի հարուածով ոչնչացուց Իշխան Նակաշիձէի մարմինը (11/24 Մայիս 1905)։

Այսպէս ահա, ամէն անոնք— փոխարքայ, նախարար, նահանգապետ, ոստիկանապետ, գաւառապետ, սպայ, ոստիկան, զինուոր, պաշտօնեայ, տանուտէր, երեցփոխ, տէրտէր և այլն— սրոնք Հայ ազգային եկեղեցական կալուածներու բռնապարտման մէջ ոնէ սեղեր խաղցին և կամ Հայութեան թշնամի դարձան, անոնք բոլորն ալ յեղափոխական մարմիններու կողմէ մահուան դատապարտուեցան անխնայ։

Ժողովրդանուէր Կաթողիկոս Հայոց Հայրիկը 1903-ի Դեկտ. 12-ին պաշտօնական խնդրագիր մըն ալ գրեց Նիկոլայ Բ. Ցարին, ցոյց տալով ռուսաց պետութեան ճայն անարդար և շարունակական հարուածները, որ կառավարութիւնը վերջին տարիներս ուղ-

դիւ է Հայ ժողովրդին և հայկական եկեղեցու վարչութեան» և ապա խնդրեց, որ առանձին ժողովի մը մէջ (որուն պիտի մասնակցէր նաև Կաթողիկոսը), քննութեան առնուի Յունիսի 12-ի օրէնքը, որու մասին Կաթողիկոսը բացատրութիւններ պիտի տար հաստատելով, որ այդ օրէնքը ոչ միայն չի համապատասխաներ Հայ եկեղեցոյ վիճակին և աւանդութեանց, այլ և վնաս է պետութեան արմատական շահերուն:

Ծերունագարդ Կաթողիկոսի այս վերջին խնդիրքն ալ մերժուեցաւ: Վերջացաւ 1903 թուականը, որուն վեց ամիսները (Յուլիս—Դեկտ.) կը կազմեն Հայ ազատագրական պատմութեան և յեղափոխական, ըմբոստ շարժումներու մէկ մէկ լուսաւոր էջերը, որոնց մէջ կը պատկերանայ Հայոց Հայրիկի պայծառ ու հոյակապ դէմքը, Վասպուրականի Արծուի Մեծ Սիրտը, որ դարձաւ բողոքի ամբողջ և ճշմարտագոյ Վշտից Հայրենեաց Հայոց»...

ՆՈՐ ԴԵՊՔԵՐՆ ՈՒ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿԸ

Ռուս-ճապոնական պատերազմը պայթեցաւ 1904-ի Փետրուարին. Ռուսական բանակները հետզհետէ խայտառակ պարտութեան մատնուեցան: Այսպիսով ցարի արքունիքի, Նախարարաց Խորհուրդի և զինուորական գերագոյն հրամանատարութեան բարոյական սնանկութիւնն ի յայտ եկաւ:

Այդ օրերուն յանկարծ ժողովրդական զրոյց մը բերնէ բերան շրջան ըրաւ՝ Պետերբուրգէն մինչև Արարատեան Աշխարհը.— «Ռուսաստանի պարտութեան պատճառը Հայոց Կաթողիկոսի արձակած անէծքն էր...»: Ու միլիոնաւոր մարդիկ համոզուած էին, որ Հայոց Հայրիկը Էջմիածնի Տաճարի կամարներուն տակ, ծնկաչոք աղօթած ժամանակ, Լուռ Անէծք տուած էր Ռուսաց կայսրութեան: Մինչև անգամ Կայսրն ու Թագուհին հաշուի առին այդ լուռ անէծքը, որ տանջուած ազգի մը վշտահար Հայրապետի սրտէն թռչելով հասած էր մինչև ամենագօր ցարի պալատը:

«Անկարելի է մոռնալ այն դատաստանը, զոր, ռուս-ճարտնական պատերազմի վառ օրերուն, Մոսկուայի կրօնական վարժարանի մը ռուս տնօրէնը կ'ընէր հրապարակախօսութեան մը միջոցին, թարգման կանգնելով հասարակաց զգացման:

«—Այս բոլոր ձախորդութիւնները հետեանքն են այն անարդարութեան՝ զոր քանի մը տարիներ առաջ թոյլ տուինք, որ մեր Տէրութիւնը գործէ, հալածելով իր կրօնքին համար մարտիրոսացած Ազգի մը եկեղեցին: Մեր գլխուն դեռ պիտի իջնան շանթերը այն անէծքին, զոր այն Սուրբ Մարգր արձակեց մեզի դէմ, այն դառն օրերուն:

«Ռուսերու հանրային զգացման մէջ, այդ Սուրբ Մարգր Խրիմեանն էր» (Թ. Ե. Գ. «Խրիմեան Հայրիկ» էջ՝ 202):

Պատերազմի պարտութեան ծանր հարուածը մոռցնել տուաւ Հայոց ազգապատկան կալուածներու զրաւման հարցը: «Ընդունող Յանձնախումբ»երը հեռացան, լուծուեցան և ամէն ինչ մոռացութեան մատնուեցաւ:

Այս ատենն էր, 1904-ի գարնան, երբ յանկարծ Սասունի լեռները թնդացին Հ. Յ. Դաշնակցութեան կազմակերպած ինքնապաշտպանութեան և հերոսամարտի կռիւներով՝ ընդդէմ Սուլթան Համիդի արիւնոտ բռնապետութեան: Անդրանիկի, Գէորգ Չափուշի, Հրայրի, Վահանի և նման հայրենանուէր հերոսներու հայդուկային և մարտական խումբերը Սասունի առիւծասիրտ լեռնականներուն միանալով՝ ծառացան տաճկական բանակներու և քրդական հրոսակախումբերու դէմ:

Ազատագրութեան ոգին նորէն սաւառնեցաւ Հայոց Աշխարհի ամէն կողմերը և Հայրենիքի ազատութեան ձայնը հնչեց Սասնոյ լեռներէն: Օգոստոսի Սասունի կը կանչէին հարիւր հազարաւոր բերաններ, օգնէնք, վասնզի՝

«Դարձեալ փայլեց Սասնոյ գլխին ազատութեան դրօշակ...»:

Տաճկահայաստանէն և Գովկասէն զինական և հայդուկային խումբերը ճամբայ ելան ու հասան Սասուն՝ օգնելու Անդրանիկին, Գէորգ Չափուշին, Հրայրին և ընկերներուն, որոնք հերոսամարտի կերտողներն ու ղեկավարներն էին:

Անհաւասար և օրահասական կռիւ էր: Թէև ամբողջ Սասունը

պաշարուած էր հարիւր հազարաւոր թշնամի ուժերով, բայց լեռներու կատարներուն և լանջերուն վրայ թառած հերոսներն ու քաջարի լեռնակաճները հոգով սրտով իրար կապուած՝ սքանչելի անձնութիւնութեամբ կը կռուէին:

Անգլիան, Ֆրանսան և ապա Ռուսիան միջամտեցին միայն այն ժամանակ, երբ մարտնչող Օսուլնն ընկաւ ու հազարաւոր հայերը տաճիկ ու քիւրդ մարդակերներու հաթաղաններով ջարդուեցան:

Օսուլնի կոտորածները խոր վիշտ պատճառեցին Հայոց Հայրիկին, որուն սիրտը սակայն նորէն ծփաց Եւրոպայի միջամտութեան յոյսով: Ու նա՝ քանիցս յուսախաբուած Խրիմեանը, միամտութիւն ունեցաւ աւելորդ անգամ մը ևս դիմելու դիւանագիտական «խաղաղ միջամտութեան»: Եւ ահա Հայաց Կաթողիկոսը, յատուկ կոնդակներով պաշտօն յանձնեց՝ Պարսկա-Հնդկաստանի, Եւրոպայի և Ամերիկայի Հայոց առաջնորդներուն՝ Սահակ Այվատեան, Գէորգ Իւթիւճեան և Յովսէփ Սարաճեան եպիսկոպոսներուն, որ յանուն իրեն՝ դիմեն Եւրոպայի և Ամերիկայի պետական շրջանակներուն խնդրելով, որ փութացնեն Բերլինի Վեհաժողովի 61-րդ յօդուածի գործադրութիւնը:

Սակայն որքան մեծ եղաւ յուսախաբութիւնը այս պատուիրակութեանն ալ, որ ամէն տեղ միայն պղատոնական խօսքեր և խոստումներ լսելէ յետոյ, ձեռնունայն հեռացաւ և Հայրիկն ու Հայութիւնը աւելորդ անգամ մը ևս հիասթափութեան մատնուեցան:

Կալուածներու գրաւման ամիսներու ընթացքին՝ ամբողջ տարի մը, Հայրիկը փակուեցաւ Էջմիածնի մէջ, մինչև որ 1904-ի Յուլիսի 25-ին ձիով գնաց Արագածի լանջերը պտտելու: Մտաւ Գօշ և Աղաւնատուն գիւղերը, գեղջուկներու հետ զրոյց ունեցաւ, յետոյ անցաւ Թալիշ գիւղը, որուն պատմական բայց կիսաւերակ տաճարին մէջ հաւաքուած բազմութիւնը մեծ ցոյցերով ընդառաջ ելաւ Հայրիկին և լսեց անոր պարզ քարոզը: Ապա գնաց Խղնաուզ և Գրումփա գիւղեր ու վերադարձաւ Էջմիածին:

Սեպտ. 24-ին մեծաշուք հանդէսով տօնուեցաւ Գէորգեան Ճեմարանի հիմնադրութեան 30-ամեակը, իսկ Սեպտ. 25-ին ալ՝ Խրիմեանի կաթողիկոսական օծման 11-րդ տարեդարձը: Այս առ-

Թիւ Էջմիածնի մէջ կատարուեցան ժողովրդական ցոյցեր և հանդէսներ, որոնց իտեա հայրիկն ըսած է—«Տանջուած՝ բայց եզօր ազգ...»:

Դեկտ. 2-ին Հայրիկը գնաց Ալէքսանդրապոլ և ապա Թիֆլիս, ոտքի ցաւը բժշկել տալու համար: Անոր կ'աղեկեցէին Կիւրեղ Վարդապետն ու Խորէն Խրիմեանը: Թիֆլիսէն վերադարձաւ Էջմիածին, ուր սակայն ոտքի ցաւին չը տոկալով 1905-ի Յունուարին նորէն Թիֆլիս գնաց և 29-ին եկաւ Մայր Աթոռը:

* * *

Ռուսաց բռնապետութեան Կովկասի հայակիր պաշտօնեաները—Գոլիցին, Նակաշիձէն և իրենց արբանեակները—տեսնելով, որ Հայոց ազգապատկան կալուածներու զրաւումը գլուխ չը գնաց և Հայութիւնը բարոյապէս մնաց հպարտ ու յաղթական, այս անգամ անոնք ոճրածին ծրագրով մը կազմակերպել տուին Կովկասի Հայ-քրեական ընդհարումները, նպատակ ունենալով ազգամիջեան ատելութիւնն ու թշնամութիւնը խորացնել և թուրք-թաթարներու ձեռքով բնաջնջել Հայութիւնը՝ Կովկասի մէջ: Այս հրէշային ծրագիրն ի կատար ածելու համար Կովկասի հայակիր պաշտօնեաները՝ փոխարքայէն սկսեալ մինչև ոստիկանը, գործի լծուեցան և ամէն տեղ թուրք-թաթար խուժանի և անոր զեկավարներու ախորժակները սրեցին Հայ դիակներու և արիւնի համ ու հոտով:

Եւ կատարուեցաւ անխուսափելին: Բազուի մէջ 1905-ի Փետրուարի 7, 8 և 9-ին թուրքերը յարձակեցան հայերու վրայ և սարսափելի ոճիրներ գործեցին: Հայ դիակներն ընկան արիւնթաթախ, կոյսերը բռնաբարուեցան, թալան, կողոպուտ և առևանգում անարգել շարունակուեցան երեք օր, մինչ Բազուի նահանգապետ Նակաշիձէն և ոստիկանութիւնը հաճոյքով կը դիտէին այս բոլոր ոճիրները, առանց միջամտելու:

Վշտալի Հայոց Հայրիկը, Փետր.ի 11-ին Բազուի Հայութեան ռազդեց մխիթարական եւ սրտառուչ կոնդակ մը, որմէ կը բաղեմ այս տողերը.

«Հարազատ և տառապեալ հօտին իմոյ սիրեցելոյ որ կայք այժմ վերաւոր և անմխիթար, ո՛վ վշտակիր ժողովուրդ Բազու քա-

դարի, Ձեզ կարօտաւորացդ նուիրեմք ողջոյն Հայրական, ցաւակցութիւն Հայրապետական: Մխիթարութեան մըմունջ ի շրթունս, զձեռս ի վեր և զաչս ի յերկինս ի հիւանդութեան մահճիս գուժեաց ինձ ձայն ի Տփլեաց եթէ ողբումն և լալումն և աշխարհումն յոյժ ի Բագու քաղաքի ի մէջ հայազանց, Գալարեցան աղիբ իմ և սառեցան արիւն իմ յիս ընդ լուր աղէխարշ, սիրեցեալ զաւակր իմ և ես տառապեալս և ցամաքեալս որպէս մխիթարեցից զբեզ, Վշտալի հօտ իմ՝ պատուական. մխիթարեաց, մխիթարեաց, Յուշ լիցին քեզ, ժողովուրդ Հայոց, յուշ լիցին քեզ անցը աղէտալի անցից եղբարց քոց և արենակցաց, որ ընդ տիրապետութեամբ Օսմանեան պետութեան, յիշեալ, զինչ անցը անցին ընդ նոսա և նորա կան մնան անդրդուէլի ի հաւատա իւրեանց, աննրկուն ի գործս, յուսով ապագայ բարութեան»:

Հայոց Հայրիկը տեսնելով, որ պետութիւնը ականատես է այս ոճիրներուն և լուռ կը մնայ, Փետրուարի 11-ին էջմիածնէն ճամբայ ելաւ դէպի Թիֆլիս, Բագու երթալու համար՝ յոյս ունենալով, որ իւր ներկայութիւնն ու միջամտութիւնը վերջ պիտի տան ազգամիջեան կռիւներուն. Սակայն ոճրագործ Գոլիցիներ թոյլ չը տուաւ, որ Խրիմեանն երթար Բագու... Այս ատենն էր ահա, որ Խրիմեանը խնդրեց Փոխարքայէն պատգամաւորութիւն մ'ուղարկել Բագու և վերջ տալ ազգամիջեան կռիւներուն: Գոլիցիներ պաշտօնական պատասխանատուութեան չ'ենթարկուելու համար, որոշեց Բագու զրկել պատգամաւորութիւն մը, որուն անդամներն էին՝ «Կովկասի յայտնի հերոս» Գեներալ Ատիւտանդ Իշխան Ամիլախվարին և Կաթողիկոսի ներկայացուցիչներ՝ Յուսիկ Եպիս. Մովսիսեանն ու Մխիթար Վարդապետը: Պատգամաւորները գացին Բագու, երբ արդէն կռիւները վերջացեր էին և Հայութիւնը, հակառակ իւր հերոսական ինքնապաշտպանութեան, մարդկային և նիւթական ծանր կորուստներ ունեցած էր:

Հայրիկը Թիֆլիսի Վանքի եկեղեցոյ բակին մէջ, Բագուի նահատակներու յիշատակին, իւր իսկ նախագահութեամբ հոգեհանգիստ կատարել տուաւ. Հազարաւոր ժողովուրդ արցունքը աչքերուն և գլխաբաց խոնարհեցաւ Հայ նահատակներու յիշատակին ու թարմ արիւնի առջեւ:

Հայոց Կաթողիկոսը կասկածելով, որ Կովկասի թաթար-թուրքերու հայաջինջ ծրագիրն ու ազգամիջեան կռիւները արձագանգ պիտի գտնեն նաեւ Պարսկաստանի մէջ, ուստի Պարսից Շահին հեռագրեց հետեւեալը.

«Թեհրան. Նորին Արքայական Մեծութեան Մոզաֆֆէր-էդդին Շահնշահին Իրանի. — Տառ ի սիրտ շնեցի, որ բազմադարեան համադրացիք՝ Բագուի Հայ եւ մոսուլման ազգաբնակչութիւնն ընդհարուեալ է եւ նրաք օրոհայ ընթացքում տուեալ է անմեղ մարդկանց բազմութիւն կորուստ, որից սարսուտ է մարդկային սիրտն ու զգացմունքը: Այս մասին յայտնելով Ձերդ Արքայական Մեծութեան, աղաչում եմ սիրտիւ եւ խնամել Ձեր Արքայական հզօր գայիսունի հովանոս անըքն գտնուած խռարն եւ հպարտակ Հայ ժողովուրդս: ՄԿԸԾԻԶ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց»:

Հայութեան դարաւոր բարեկամ եւ հիւրընկալ ու հովանաւոր Պարսկաստանի Շահնշահը պատասխանեց.

«Նորին Արքութեան Կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց. — Ես ինքս շատ վշտացած Բագուի դէպքերից, նըջանիկ եմ հաւատարացնելու որ Պարսկահայերը օրինապահ հպարտակներ են, որոնց համար կարող եմ վստահացնել Ձեզ եւ պնդել իմ բարեացակամութիւնը եւ իմ բարձր հովանաւորութիւնը: ՄՈՒԶԱՓՓԷՐ-ԷԴԴԻՆ»:

Պատգամաւորութիւնը հազիւ յաջողեցաւ Բագուի մէջ հաշտութիւն կայացնել, երբ յանկարծ Փետրուարի 30-ին Հայ-թրքական ընդհարումները ծայր առին Երեւանի մէջ եւ տեղին երեք օր. Հայ-թիկը ճամբայ ելաւ դէպի Երեւան եւ կրցաւ իր ներկայութեամբ հաշտեցնել կողմերը եւ կռիւնները վերջ գտան:

Այս օրերուն էր ահա, որ Հայ ժողովուրդի մարտական կուսակցութիւնը՝ Հ. Յ. Դաւենակցութիւնը նորէն հրապարակ իջաւ եւ ստանձնեց ժողովրդական ինքնապաշտպանութեան գործերուն ընդհանուր ղեկավարութիւնը՝ Բագուէն մինչեւ Արարատեան Աշխարհը: Հայկական միւս կուսակցութիւններն ալ իրենց համեստ մասնակցութիւնը ցոյց տուին ժողովրդական ինքնապաշտպանութեան գործերուն: Դաշնակցութեան ռազմիկ հերոսներն ու հայ-դուկային խումբերը սլացան ամէն տեղ, ուր որ Հայ ժողովուրդին կոտորած եւ արիւն կը սպառնար: Դուման, Կոմս(Վահան Փափազեան),

Արմէն-Գարօ, Սարգիս Բարսեղեան, Կայծակ Առաքել, Գեորգի, Սեպուհ, Համազասպ, Դրօն, Սմբատ, Կորիւն, Սերաստացի Մուրադ, Ռաշիդ, Խէչօն, Սեքարեցի Սաթօն, և շատնման քաջարի մարտիկները դարձան ժողովրդական ինքնապաշտպանութեան կռիւներու ոգին ու ղեկավարները, որոնց մասին ժողովուրդը երգեր ու գովքեր բանահիւսեց։ Հայ-թրքական ընդհարումները ծնունդ առին Կովկասի հայաբնակ բոլոր վայրերու մէջ։ Թուրք-թաթար խուժանք յաճախ խայտառակ պարտութեան մատնուելով փախաւ։ Սիննաց և Արարատեան Աշխարհներու Հայութիւնն այս անգամ ևս ոտքի ելաւ և զէն ի ձեռին պաշտպանեց իւր պատինն ու կեանքը։ Հայ-թրքական ընդհարումներու ամբողջ տեղողութեան ընթացքին, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, իւր մարմիններով ու գործիչներով, ժողովրդական պաշտամունքի առարկայ դարձաւ և խոհեմութեամբ ու քաջութեամբ կրցաւ վարել Կովկասի Հայութեան ինքնապաշտպանութեան գործը, փրկելով մեր ժողովուրդը ռուսական և թաթար-թրքական պատառոդ ժանիքներէն և արիւնոտ ճանկերէն։ Բազուի, Գանձակի*), Թիֆլիսի, Կարսի, Երևանի, Սուրմալուի, Հին-Նախիջևանի, Օրդուբադի, Ագուլիսի, Ջանգեզուրի**), Շուշի***) Ասկերանի, Վարանդայի, Խաչէնի և այլ բազմաթիւ վայրերու մէջ թէև թուրք-թաթար խուժանք, ռուսաց ոստիկանութեան գաղտնի թելադրանքով,

*) Գանձակի Հայ ժողովրդական կռիւներուն կը մասնակցէր Հայոց Հայրիկի երբեմնի դիւանապետ Գորիւն Վարդպ. Սահակեանը, որ յետոյ այդ պատճառով արստրուեցաւ Սիբիր, ուր 10 տարի արստրականի դառն կեանք վարելէ յետոյ, 1917-ի Ապրիլին եկաւ Էջմիածին, երբ արդէն ռուսաց բռնապետութիւնը տապալուած էր։ Անոր ծածկանունը Շրջալակիր էր։

**) Տաթևի վանահայր Ներսէս Վարդպ. Մելիք-Թանգեանը Ջանգեզուրի ժողովրդական կռիւներու ընթացքին մեծ աշխատանք կատարած է։ Նա՝ կոռուդներ, պարէն և ռազմամթերք հաւաքելով օգնած է Սերաստացի Մուրադին, որ կրցաւ այդ շրջանի 30 հայկական գիւղերը պաշտպանել կոտորածներէն։ Մելիք-Թանգեանն ալ այս պատճառով արստրուեցաւ Խրիմի Ս. Խաչ վանքը։

***) Սիննաց Թեմի առաջնորդ Աշոտ Վարդպ. Ջախեանը յանդուգն ու համարձակ գործունէութեամբ պաշտպանեց ժողովուրդի շահերը և բողոքեց կատարուած վայրագութեանց՝ դէմ։

Գարեգին Յովսէփեան և Կիրեղ Կիրեղեան վարդապետները գնացին գաւառներ ժողովուրդը մխիթարելու և խաղաղութիւն քարոզելու համար։

ծանր հարուած հասցուց Հայութեան, բայց ստացաւ նաև նոյնքան ծանր հակահարուածը, որ ահ ու սարսափ սփռեց ամէն կողմ: Կովկասի Հայ-թրքական ընդհարումները պարբերաբար շարունակուեցան և գրեթէ տեեցին մէկ ու կէս տարի:

Հայ-թրքական ընդհարումներու լուրը Պետերբուրգ հասնելուն պէս Կովկասի դաժան փոխարքան, հայակեր Գոլիցինը պաշտօնանկ հռչակուեցաւ: Այս ալ դիւանագիտական զաղտնի խաղ մըն էր: Նոր փոխարքայ նշանակուեցաւ Կոմս Իլախոն Իվանովիչ Վարանցով Դաւիթ:

Երբ Հայրիկին յայտնեցին, որ Վարանցով Դաշկովը նշանակուած է Կովկասի փոխարքայ՝ հարցուց—«Այդ Դաշկովը ըսածնիդ այժմ քանի տարեկան կ'ըլլայ»: Պատասխանեցին՝ «Մօտ վաթսուն տարեկան».— «Հա... ուրեմն այդ մարդն այժմ ցթռած ծերուկ մըն է, անոր գլխուն մէջ հարկ եղածին չափ ուղեղ մնացեր է, որ ի վիճակի ըլլայ բազմացեղ Կովկասը կառավարելու», կ'ըսէ Հայրիկը. սրտանց կը խնդայ և կարծես պահ մը կը մոռանայ, որ ինքը 85 տարեկան ծերունի մըն էր:

Հայոց Պաթոդիկոսը առաջին առթիւ իսկ հեռագրով շնորհաւորեց Վարանցով Դաշկովի փոխարքայութիւնը աւելցնելով, որ՝ «Խորապէս հաւատում, որ Ձեր՝ դէպի Կովկասի ազգաբնակչութիւնն ունեցած բարեացականութեամբ, որպէս ներկայացուցիչ Կովկասի հին տրադիցիաների, կը կարողանաք լուծել Կովկաս խաղաղացնելու և անդորրութիւն վերահաստատելու խնդիրը»:

Փոխարքան հեռագրով շնորհակալութիւն յայտնեց, խոստանալով «խաղաղեցնելու ազգաբնակչութիւնը և հաստատուն դարձնելու ջիւղապէս սիրածս Կովկասի խաղաղ զարգացումը»:

Վարանցով Դաշկովի այս դիւանագիտական խօսքերուն տակ ծածկուած էին ռուսաց բռնակալութեան նենգամիտ, դաւադիր բաղադրականութեան գործերը, որոնց շարունակողն եղաւ Կովկասի նոր փոխարքան: Սա ոչ միայն չը կրցաւ, աւելի ճիշտ՝ չ'ուզեց Կովկասի մէջ խաղաղութիւն հաստատել, այլ տարի մ'ամբողջ իրազեկ և ականատես ըլլալէ յետոյ Հայ-թրքական ընդհարումներուն, 1906-ին միայն «Պատժիչ զօրամասեր» ղրկեց կռուի վայրեր յանցաւորները—Հայ թէ թուրք—պատժելու համար, իսկ

ինքն ալ Թիֆլիսի մէջ գումարել տուաւ Հայ և Թուրք պատգամաւորներու խառն նիստերը «խաղաղութիւն ամրապնդելու միջոցներ ձեռք առնելու համար»:

«Պատժիչ զօրամասեր»ու ուս կողակներն ու իրենց հրամանատարները ոչ մէկ պատիժ և նեղութիւն չը տուին թուրքերուն: Այդ քրիստոնեայ ոճրագործները զարհուրելի ոճիրներ և վայրագութիւններ գործեցին Հայ գիւղերու մէջ և թաթարներու թողած պակասը լրացուցին:

Սիւնեաց Աշխաբհի Խաչէն և Վաթանդա գաւառներու արիւնաբամ Հայութիւնը յաւիտենապէս չը պիտի մոռնայ այն բարբարոսութիւնները, որոնք գործուեցան ուսաց կողակներու ձեռքով՝ ղեկավարութեամբ գնդապետ Վիվէրնի, գաւառապետ Յրէյլիխի և հաշտարար դատաւոր Երմօլանի: Այս ուս բարբարոսները հայկական գիւղերը մտնելով թալանեցին և հրդեհեցին բազմաթիւ տուններ, գիւղացիներէն բռնութեամբ գանձեցին տուգանքներ և այլն: Դեռ աւելին. Բաւական է միայն յիշել Վաթանդայի Տեղ, Ազոխ և Սօս հայկական գիւղերու մէջ կատարուած ռուսական զուլումները՝ բառիս ամենալայն առումով. Այս երեք գիւղերու մէջ ուս կողակները՝ գնդապետ Վիվէրնի, գաւառապետ Յրէյլիխի և դատաւոր Երմօլանի ղեկավարութեամբ կատարեցին այնպիսի ոճիրներ և վայրագութիւններ, որոնք հաւասարեցան թուրքերու և քիւրդերու արարքներուն. Ահա քանի մը զարհուրելի փաստեր. Սօս գիւղին մէջ ուս կողակները բռնաբարեցին Նորաթ Մուսայեան անունով 12 տարեկան կաթուածահաւ աղջիկ մը, որուն 70 տարեկան Մուսա պապը երբ լալով վրայ հասաւ հիւանդ թոռան պատիւը փրկելու, անասնական կրքերով կատղած կողակները յարձակեցան պապի վրայ, գետին տապալիցին և այնքան ծեծեցին, որ նա ծանր հիւանդացաւ և ապա մեռաւ. Նոյն գիւղացի պառաւ մը, 75 տարեկան Նորաթ Գրիգորեանը բռնաբարուեցաւ 5 կողակներու կողմէ. Այս երեք գիւղերուն մէջ 37 Հայ օրիորդներ և կանայք՝ 13—75 տարեկան, բռնաբարուեցան ուս կողակներու կողմէ. Այրի և խեղճ կանանց բռնաբարելէ յետոյ կողակները կողոպտեցին անոնց տուները. Ազոխ գիւղին մէջ այրի Դաստա Թիւնեանցը իւր 3 և 9 տարեկան զաւակներու աչքին առջև բռնաբարուեցաւ 4 կողակներու

կողմէ. Այս երեք գիւղերուն մէջ այնպիսի վայրագութիւններ գործուեցան, որ մարդկային լեզուն ու գրիչն անգոր են ներկայացնել. եւ այս բոլոր ոճիրները կատարուեցան նոր փոխարքայ Կոմս Վարանցով Դաշկովի Կովկաս ժամանումէն մէկ տարի յետոյ. «Պատ-ժիշ գորամասերը» պատճառ դարձան, որ Սիւնիքի մէջ նորէն բռնկուեցան Հայ-թրքական ընդհարումները:

Ռուսական «Русскія Вѣдомости» լրագրի թղթակից Նանդը, որ Կովկասի Հայ-թրքական ընդհարումներուն ականատես եղած էր, կը գրէ, թէ—«Վարչութիւնն ամբողջ մի տարի լուռ ու մունջ նայում էր իւր առաջ խաղացուող ողբերգութեանը, յանկարծ, երբ ամէն ինչ հանգստանալու վրայ էր, նա սկսեց կարգը վերականգնել... Ազգաբնակչութիւնը յոգնած էր ընդհարումներից և միայն տեղ տեղ երևում էին թրքական շայկաներ: Այն ժամանակ „արշաւախմբեր“ իրանք գործի կանգնեցին...»: Բնական է, որ թուրք բէկերն ու խաներն ալ իրենց կարգին շփացան, քաջալերուեցան և իրենց արբանեակներով միացան ռուս կողակներուն՝ Հայ գիւղերը կողոպտելու, կանայք բռնաբարելու և նորանոր ոճիրներ գործելու համար: Այս բոլոր փաստերն արձանագրուած են փոխարքայի կողմէ ուղարկուած «Բննիշ Յանձնաժողով»ի (նախագահ Վայդէնբաում) գեկուցագրին մէջ, որ Վարանցով Դաշկովը կարդաց, բայց նախամեծար համարեց լռել, իսկ բուն յանցաւորներն ու ոճրագործներն ալ անպատիժ թողնել:

Ահա այս էր նաև Գոլիցինի յաջորդի՝ Վարանցով Դաշկովի քաղաքականութիւնը, որ եկաւ ոչ թէ «խաղաղեցնելու ազգաբնակչութիւնը և հաստատուն դարձնելու Կովկասի խաղաղ զարգացումը», այլ ընդհակառակն աւելի լաբեց ազգամիջեան թշնամութիւնը և քաջալերեց Հայ-թրքական ընդհարումները: Եթէ Գոլիցինը յանդուգն ու պատառող վագր մըն էր, Վարանցով Դաշկովն ալ խորամանկ աղուէս մը, որ դաւերով, խորագիտութեամբ ու մեծ զգուշութեամբ վարեց հայահալած քաղաքականութիւնը ամբողջ 10ու կէս տարի*):

*) Վարանցով Դաշկովը Կովկաս եկաւ 1905ի Փետր.ին և ետ կանչուեցաւ 1915ի Օգոստ.ին: Անոր յաջորդեց ցարի հօրեղբայր Նիկոլայ Նիկոլայիչը, որ Կովկասի վերջին փոխարքան եղաւ և շարունակեց իւր նախորդներու հակահայ քաղաքականութիւնը:

Կովկասի թաթար-թուրքերու կրօնապետը (Շէյխ-իւլ-Իսլամ) և Երևանի խաներն ու բէկերը միացած՝ Յունիսի 3-ին էջմիածին եկան և Հայոց Կաթողիկոսին ներկայանալով ներողութիւն խնդրեցին «կատարուած վայրագութեանց համար» շեշտեցին, որ իրենք մեղաւոր են և ապա խնդրեցին միջոցներ խորհիլ Հայ-թրքական ընդհարումներուն վերջ տալու համար։ Վեհարանի մէջ խմբագրուեցաւ շրջաբերական հեռագիր մը, որ Հայոց Կաթողիկոսի և Շէյխ-իւլ-Իսլամի ստորագրութեամբ հաղորդուեցաւ Կովկասի հայերուն և թուրքերուն, յորդորելով՝ «Միանգամ ընդ միշտ վերջ տալ այդ կործանիչ և աննպատակ թշնամութեան» և ապրիլ խաղաղ իբրեղբայր ժողովուրդներ։ Այս յորդորը ժամանակաւորապէս թէև ազդեցութիւն ըրաւ, բայց ընդհարումները նորէն կրկնուեցան։

Հայոց Հայրիկը Յունիսի 23-ին, մեծ ջբախումքով մը էջմիածնէն ճամբայ կ'աւ դէպի Թիֆլիս, Վարանցով Դաշկովին բարի գալուստ մագթելու և խնդրելու անոր միջամտութիւնը՝ ազգապատկան կալուածները վերադարձնելու և դպրոցներու վերաբացումը յաջողցնելու համար։ Յունիսի 25-ին, որոշեալ ժամին, փոխարքայի կողմէ ուղարկուած ձիաւոր կողակներու պատուոյ պահակախումբը կանգնեցաւ Թիֆլիսի Հայոց Առաջնորդարանի դրան առջև։ Հայրիկը ուղեկցութեամբ Դարեգին Սաթունեան ու Նահապետ Նահապետեան եպիսկոպոսներու և դիւանապետ Յուսիկ Վարդպ. Զօհ. Բարեանի, ուղևորուեցաւ դէպի պալատը։ Կաթողիկոսի կառքին առջևէն կ'երթային երեք դրօշակակիր կողակներ։ Այս հանդիսաւոր թափօրը հասաւ պալատին առջև։ Փոխարքան մեծ պատիւներ և արժանավայել ընդունելութիւն ցոյց տուաւ Հայոց Կաթողիկոսին, որուն թարգմանն էր Աւագ Դրաքենիչ Աղէքսանդր Գիշմիշեանը։ Հայրիկը բարի գալուստի և օրհնութեան խօսքերէն յետոյ խնդրեց, որ փոխարքան միջնորդէ կայսրի մօտ, վութացնել տալու համար Հայոց ազգապատկան կալուածներու և դպրոցական հարցերու դրական լուծումը։ Փոխարքան հաստատ և վստահ ձայնով մը պատասխանեց — «Շատ ուրախ եմ հաղորդելու Ձեզ, որ ի նկատի առնելով Ձեր խնդիրը և յարգելով իմ միջնորդութիւնը, Թագաւոր Կայսրը բարեհաճեց նպաստաւոր մտքով վճռել Հայոց եկեղեցական կալուածների վերադարձման և դպրոցների վերա-

ՀՐԱՏ. ՀԱՅԿ ԱԶԷՍԵԱՆԻ. ԹԱԻՐԻՋ 1927

ՄԻԹՅԱՐԻԱՆ ՅՊԱՐԱՆ - ՎԵՆԵՏԻԱ

ԽՐԻՄԵԱՆ, ՀԱՅՐԻԿ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԴԱՇՏԻ ՄԷՋ, ԳԱՌՆՈՒՆԿՆԵՐՈՒ ՄՕՏ
 (Առարհաճողի հայազգի նկարիչ Յովհ. Այվազովսկիի ինքաներկ նկարէն լուսանկարուած, որ լոյս էր
 առաջին անգամ)

բացման հարցը: Թագաւոր Կայսրը հաստատել է այդ մասին իմ գեկուցումը»: («Մշակ» 1905, Օգոստ. 3)։

Այս խօսքերը լսելէ յետոյ, Հայրիկը յուզուեցաւ, օրհնութեան խօսքեր ուղղեց թագաւորին և փոխարքային, ապա տեսակցութիւն ունեցաւ նաև Վարանցով Դաշկովի տիկնոջ հետ և հեռացաւ պալատէն, նոյն հանդիսաւոր թափօրով։

Օգոստոսի 2-ին Հայրիկը պալատը գնաց և հրաժեշտի այցելութիւն տուաւ փոխարքային, որ յայտնեց թէ—«Հայոց ազգապատկան կալուածներն ու գոյքերը վերադարձնելու և դպրոցներու վերաբացման մասին Թագաւոր Կայսրը բարեհաճեր է յատուկ հրովարտակ շնորհել»։ Ծերունագարդ Կաթողիկոսը պալատէն հեռանալէ յետոյ եկաւ Առաջնորդարան և էջմիածնի Սինօդին հեռագրեց հետևեալը։

«Այսօր հրաժեշտի այցելութեան ժամանակ Նորին Պաշտօնաւարայրութիւն Տէր Փոխարքայն յայտնեց ինձ, որ իւր գեկուցումը կաշտուածներ վերադարձնելու մասին Բարձրագոյն հասանդութիւն է գտել եւ հրամանը ստորագրուել, Դպրոցները կը բացուին։

ՄԿԸՏԻՉ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց»։

Նիկոլայ Բ. Ցարը, 1905-ի Օգոստոս 1-ին, Պետերհոֆի մէջ (Պետերբուրգ) «սեփական ձեռքով» ստորագրեց հրաման-հրովարտակը, որմէ կը քաղեմ այս մասերը։

«Վերականգնելով Մեր փոխարքայութիւնը Կովկասում, Մենք Կովկասը կառավարելու համար Մեր վստահութեամբ ընտրուած անձի վրայ զրեցինք այդ քաղաքներ երկրում հասարակական կեանքի խանգարուած ընթացքը վերականգնելու հոգացողութիւնները։ Ներկայումս փոխարքան, իրեն յանձնուած երկրի պայմաններին ծանօթանալուց յետոյ, ներկայացրել է Մեզ իւր ենթադրութիւնները փոփոխելու համար մի քանի որոշումներ, որոնք վերաբերում են քնակչութեան հայկական մասին և դժուարացնում են նրա զարգացման կանոնաւոր ու հանգիստ ընթացքը։ Բարւոք համարելով հաստատել Մեր փոխարքայի առաջնորդութիւնը, Մենք ընդարձակ կրթական միջոցներ ենք շնորհում հայադաւան հոգևորականութեանը ժողովրդի օգտին գործելու համար։ Հրամայելով, ընդ սմին, ներքե յիշուած հիմունքներով վերադարձնել

հայ եկեղեցական հաստատութիւններից առնուած գոյքերը, ...Որպէս զի ապագայում այլևս տեղի չունենան այն թիւրիմացութիւնները, որ ծագում էին գոյութիւն ունեցող օրէնսդրութեան թերութիւնից, փոխարքան պէտք է դիտողութեան առնէ կառավարչական իշխանութեան դէպի հայոց եկեղեցական հաստատութիւններն ունենալիք յարաբերութիւնները ճշտիւ որոշելու խնդիրը։ Համաձայն սրան, հրամայում ենք ի վերացումն 1903 թուի յունիսի 12-ի բարձրագոյն հրամանի, հայադաւան եկեղեցու պատշաճաւոր հաստատութիւնների իրաւասութեանն ու կառավարութեանը յանձնել հայադաւան եկեղեցիներին, վանքերին, հոգևոր հաստատութիւններին և հոգևոր դպրոցներին պատկանող բոլոր անշարժ կալուածներն ու դրամագլուխներն իրենց բոլոր եկամուտներով, որ ստացուել են արքունական կառավարութեան ժամանակ, բացի դոյն կալուածները պահպանելու համար տրուած ծախսերից, նմանապէս և այն գումարներից զատ, որ ծախսուել են այդ կալուածներն յարքունիս գրաւելու համար, ...Թողնել Մեր փոխարքային, մինչև որ նոր կանոնադրութիւն մշակուի հայոց եկեղեցական դպրոցների մասին, թոյլ տալ Կովկասեան փոխարքայութեան սահմաններում եկեղեցիներին և վանքերին կից բանալու եկեղեցական-ծխական դպրոցներ, 1874 թուի յուլիսի 19-ի Բարձրագոյնս հաստատուած կանոնների հիման վրայ»։ (Շնոր-Դարձ, 1905, № 2, Թիֆլիս)։

Հայոց Հայրիկը Օգոստ. 7-ին Թիֆլիսի մէջ ստորագրեց և Հայութեան ուղղեց «Երջարեքական կոնդակ եկեղեցական կալուածներ վերադարձնելու և դպրոցներ բանալու մասին»։

Այդ կոնդակը Մեծ Հայրենասէրի, Ժողովրդանուէր Կաթողիկոսի յուզումնալի ուրախութեան և սրտալի ողջոյնի մրմունջն ու ձայնն էր, որ մղուած պայքարէն յետոյ բաբոյակաւ յաղթանակի աւետիսը կուտար Հայ Ժողովուրդին։

Ծերունազարդ Հայոց Հայրիկն է խօսողը.

«...Ողջոյն Քեզ, եկեղեցի Հայոց, նորոգեալ և զարդարեալ, քանզի ի Քեզ ծագեաց վերստին շողն աստուածային և վերացաւ ի Քէն բօղն սգոյն։ Ողջոյն Քեզ, տառապեալ ժողովուրդ Հայոց, որ տօնես այսօր զտօն նաւակատեաց և ցնծութեան Մօրն Քո Եկեղեց-

ւոյ՝ ի շնորհս Մեծի Հովանաւորին Քո և Ամենաբարեպաշտ Կայսերն ամենայն Ռուսաց Նիկողայոսի Բ.-ի. ...Յետ տառապանաց վերջին ամաց փառազարդեցաւ եկեղեցին և մխիթարեցար դու լիապէս, ժողովորդ Հայոց, եւ ես նորոգեալ ծերութեամբ իմով՝ խնդակից փառաց իմոյ եկեղեցւոյ և ուրախակից հարազատիցդ իմոց սիրելեաց, ողջունեմ քեզ և շնորհաւորեմ գտօն ցնծութեան. ...Տառապանք քո և նեղութիւնք, զոր կրեցեր յանձին առ ի պաշտպանութիւն սեփական իրաւանց եկեղեցւոյ քո սրբոյ, ընդունելի եղեն յաչս Ամենակալ Տեառն զօրութեանց. ...Յնչ լիցին քեզ աւուրք սգոյ քո, և դու ուխտեան առաջի Աստուծոյ սիրել յաւէտ և պաշտել զհարազատ Մայրն քո զսուրբ եկեղեցին Հայաստանեայց, ուխտեան սիրել զեղբայրն քո, զհարազատն և զհամազգին. կալ մնալ սիրով խաղաղութեամբ և համերաշխութեամբ ընդ միմեանս» (Արարատ. 1905 Սեպտ. էջ՝ 774—5).

Հայոց Կաթողիկոսը, այս կոնդակէն առաջ, շնորհակալութեան ընդարձակ հեռագիր մը տուաւ ցարին, յայտնելով Հայ ժողովուրդի «երախտագիտական ուրախութիւնը» և բարեմաղթելով, որ Ռուսաստանը վայելէ «արտաքին հաստատուն խաղաղութիւն և ներքին անդորրութիւն ամբողջ ժողովրդի երջանկութեան համար».

Թագաւորը հեռագրով պատասխանեց.

«Թիֆլիս. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսիմ.— Անկեղծ շնորհակալութիւնս Զերդ Վեհափառութեանս արուայայտած զգացմունքների համար. Աստուած իմաստնացնի Հայ հօտը արդարացնելու իմ նրան ցոյց տուած վստահութիւնը. ՆիկՈԼԱՅ».

Այդ օրերուն Կաթողիկոսը երախտագիտական օրհնութեան զգացումներով լի հեռագիր մըն ալ տուաւ փոխարքային (որ գացեր էր Կիսլավոդսկի) աւելցնելով—«Յանկանալով Ձեզ ոյժ՝ իրագործելու Ձեր խնամքին յանձնած երկրի համար մշակած բարի ծրագիրները».

Հայոց Հայրիկը յատուկ հեռագիր տուաւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին, Կ. Պոլսոյ և Երուսաղէմի պատրիարքներուն, Ռուսաստանի և արտասահմանի թեմական առաջնորդներուն և գաղութնորդ ազգային մարմիններուն աւետելով ազգապատկան կալուածներու վերադարձման լուրը, որուն ի պատասխան ստացաւ շնոր-

հաւորական և երախտագիտական զգացումներով զեղու՛ն հարիւրաւոր հեռագիրներ:

Թիֆլիսի Վանքի եկեղեցոյ բակին մէջ, Օգոստոս 7-ին, Հայրիկի նախագահութեամբ կատարուեցաւ կայսերական հանդիսաւոր մաղթանքը, որուն ներկայ էր մօտ 20,000 ժողովուրդ: Երբ Հայրիկը հանդիսավայրը ժամանեց ժողովուրդը ծափերով և «Կեցցէ՛ Հայրիկ», «Կեցցէ՛ Թագաւոր» աղաղակներով խանդավառ ցոյցեր ըրաւ: Մաղթանքի ժամանակ կարդացուեցաւ Գաթողիկոսի կոնդակը, եղան յաւուր պատշաճի ճառախօսութիւններ ու ժողովուրդը գոհ և ուրախ հեռացաւ «օրհնելով Կայսեր կեանքը և այդ մարդասիրական ակտի պատճառ եղողներին, որոնք վերացրին հայ եկեղեցու սուգը և ժողովրդի վերաբերութեամբ բիւրօկրատների ստեղծած մեղադրանքն ու անվստահութիւնը», կը գրէ Էջմիածնի «Արաւատ» ամսաթիւթը (1905, Սեպտ. էջ՝ 800):

Այդ նոյն օրը, Կաթողիկոսի հրամանով, կայսերական մաղթանք կատարուեցաւ Էջմիածնի մէջ, ուր եղիշէ Ծ. Վարդպ. Մուրադեանը «բացադրեց ժողովրդին այն բացառական ընթացքը, որ մտաւ ոռոս կառավարութեան մէջ ութսունական թուականներից յետոյ և պատճառ դարձաւ ամբողջ երկրի յետամնացութեան. Այսպիսի սխալ ընթացքի և գործունէութեան ժամանակ անմասն չը մնաց նաև Հայ ժողովուրդը և եկեղեցին բազմաթիւ զրկանքներից և իրաւանց սահմանափակումներից»: Մաղթանքէն յետոյ, Տաճարի դրան առջև ժողովուրդը լսեց արքայական հրովարտակի ընթերցումը, մինչ օդը կը թնդար «Կեցցէ՛ Հայրիկ», «Կեցցէ՛ Թագաւոր» աղաղակներով: Ապա «հոգեհանգիստ կատարուեց սև օրերի ժամանակուայ (1903 և 1905) զոհերի համար»:

Օգոստոսի 8-ին Հայոց Հայրիկը Թիֆլիսէն ճամբայ ելաւ դէպի Էջմիածին: Այս ճամբորդութիւնը ազգապատկան կալուածներու գրաման, ժողովրդական պայքարի և ըմբոստ ցոյցերու պատմութեան վերջին՝ բայց չքեղ ու յուզիչ գրուագն է, որ կ'արձանացնէ Հայ ժողովուրդի բաւոյական յաղթանակի հոյակապ էջերը: Թիֆլիսէն մինչև Էջմիածին Հայ ժողովուրդը խնդութեան աղաղակներով և պաշտամունքի ցոյցերով ընդառաջեց Վասպուրականի ծերունագարդ Արծուին՝ Հայոց Հայրիկին, որուն սիրտը կը ծփար իւր պաշտած ժողովուրդին սիրովը:

Հայոց Հայրիկը հասաւ Ղարաբիլիսէի կայարանը, ուր հազարաւոր ժողովուրդ «Կեցցէ՛ Հայրիկ», «Կեցցէ՛ Հայ ժողովուրդ», «Կեցցէ՛ Հ. Յ. Դաշնակցութիւն» սրտագին աղաղակներով ընդունաջ ելաւ Կաթողիկոսին. Խանութները փակ էին, բաղարը դրօշազարդուած էր: Հայրիկը ժողովրդական թափօրով առաջնորդուեցաւ Արովեանէնց տունը: Այստեղ հանգստացաւ և զիշերեց:

Օգոստ.ի 10-ի կէսօրին Հայրիկը պիտի ժամանէր Ալէքսանդրապոլ, ուր ժողովրդական ընդունելութեան գործերը ստանձնէր էին խումբ մը եռանդուն երիտասարդներ. Բաղաքը տօնական կերպարանք ունէր. ամէն տան և խանութի վրայ կը ծածանէին դրօշակներ: Պատշգամբներէն և գորգերու վրայ կախուած էին Հայրիկի մեծադիր նկարները՝ ծաղկեպսակներով շրջապատուած. Առաւօտէն սկսեալ տասնեակ հազարաւոր ժողովուրդ փողոցներն ու կայարանը խոնուած՝ Հայրիկի ժամանման կը սպասէր: «Մարդ, կին, երեխայ ամենքը դուրս էին եկել զիմաւերելու Հայոց Հայրիկին, իրանց ուրախութիւնը յայտնելու այն մեծ յաջողութեան համար, որ ոչ միայն Եկեղեցական կալուածները յետ ստացաւ, այլ շնորհիւ նրա՝ լայն բացուեցան փակ դպրոցները դռները, որին այնքան անձկանօք սպասում էր Ալէքսանդրապոլ բազմահայ քաղաքը» («Արարատ», 1905. Սեպտ. էջ՝ 805):

Այն փողոցներու մէջ, ուրիշք պիտի անցնէր Հայրիկի կառքը, հինգ տեղ կապուած էին յաղթական կամարներ, օրօնց ամէն մէկի ճակատէն կախուած էր Հայրիկի մեծադիր նկարը. Եկեղեցական դասն ալ կը սպասէր առաջնորդարանի դրան առաջ: Ժամի 11.40ին հայրապետական գնացքը հասաւ Ալէքսանդրապոլի կայարանը, որ թնդաց ծովածաւալ ժողովուրդի «Կեցցէ՛ Հայրիկ», և «Կեցցէ՛ ժողովրդական յաղթանակ» աղաղակներով, մինչ հօսանց ղինուորական նուագախումբը մարտազօռ եղանակով մը կը հրահրէր յուզուած սիրտերը: Կաթողիկոսին կ'ուղեկցէին Թիֆլիսի Առաջնորդ Դարեգին Արքեպ. Սաթուհեան, Դիառնապետ Յուսիկ Վարդապ., Ալէքսանդրապոլի և Կարսի առաջն. փոխանարդներ՝ Կիրեղ և Մամբրէ վարդապետները, դաւաճապետն ու քաղաքապետը: Կայարան եկած էին Էջմիածնի միաբանութեան պատուիրակներ Դրիգորիս Եպիս. Դառնակերեան և Սիւոյի անդամ Մատթէոս

Վարդպ. (այժմ Արքեպ.), Կոմիտաս Վարդպ. և տեղական գործի հրամանատարական կազմը: Այժմ խօսքը տանք ականատեսին:

«...Անհամար բազմութեան կեցցէնքի եւ զինուորական երաժշտական խմբի նուագաժողովեան ուղեկցութեամբ նորին Սրբութիւնը բազմեց իրեն համար յատուկ պատրաստած Խալաթեանների կառքը: Դեռ մի քանի քայլ չէր շարժուել գնացքը, երբ կանգ առաւ. բանից դուրս եկաւ, որ զպրոցական աշակերտ պատանիները ծերունի Հայրապետին առաւել պատուած լինելու համար բաց էին արել ձիերը և իրանք էին քաշում: Վեհափառը այս նկատելով՝ սաստիկ զայրացած ցած իջաւ կառքից և ուրիշ կառք նստելով շարունակեց ճանապարհը: Տասնեակ հազարաւոր բազմութեան մէջ կարգ պահպանելն անհնարին դարձաւ. Ուղիղ կէս ժամ տևեց կայարանից մինչև յաջորդարան հասնելը: Մուտքի առաջ երգում էր օրիորդներից բաղկացած երաժշտական խումբը, որը Հայրիկի վեր բարձրանալու ժամանակ երգեց Հայրիկ, Հայրիկ, քո հայրենիք... երգը, Երեկոյեան հրավառութիւն կար, նուագում էր զինուորական երաժշտական խումբը և տեղական զուգնան: Ժողովրդի ոգևորութիւնը անցել էր ամեն չափ ու սահման» (X. «Արարատ». 1905. Սեպտ. էջ՝ 806):

Երբակի գիւղերէն հազարաւոր գեղջուկներ քաղաքը եկած էին այս հանդէսներուն մասնակցելու համար: Ամէն կողմ քէֆ ու հրրճուանք կար, պար ու երգ, դժուարագույն, աշուղները կ'երգէին Հայրիկին ձօնուած երգերը և աշակերտութիւնը թափօրներ կազմած ազգային երգեր հնչեցնելով կ'երթեկէր փողոցներուն մէջ: Օգոստ. 11-ին Ալէքսանդրապոլի և շրջակայ գիւղերու ժողովրդական պատգամաւորները Հայրիկին ներկայանալով շնորհաւորեցին. իսկ թուրքերու ներկայացուցիչներն ալ բարի գալուստ մաղթելէ յետոյ «իրենց ցաւակցութիւնը յայանեցին հայերի և թուրքերի մէջ տեղի ունեցող թշնամական գործողութիւնների առթիւ»: Կաթողիկոսը շնորհակալութիւն յայտնելէ յետոյ, յորդորեց «հաշտ ապրել հայերի հետ և շեշտեց, որ միևնոյն երկրի մէջ դարերով ապրողների եղբայրական համեմատութիւնից կախուած է նրանց բարեկեցութիւնը»:

Օգոստ. 15-ի առաւօտեան Հայրիկը իւր շքախումբով ճամբայ

ելաւ դէպի Էջմիածին. Վաղարշապատէն և շրջակայ գուղերէն 780 ձիաւոր երիտասարդներ, բազմաթիւ կառքերով երևանցիներ, հազարաւոր ժողովուրդ և միաբանութեան պատգամաւորները մինչև Էջմիածնի կայարան ընդառաջեցին Հայրիկին, որը կառք նստելով ուղղուեցաւ դէպի Վաղարշապատ. Այս հանդիսաւոր թափօրը ժամի 4-ին հասաւ Վաղարշապատ. Պատերն ու պատշգամբները զարդարուած էին դրօշակներով, գորգերով ու Հայրիկի նկարներով. Այն փողոցները, որոնցմէ պիտի անցնէր Հայրիկի կառքը, գետինը ծածկուած էր կանանչ տերևներով և ծաղիկներով. Տասնհաւ հազարաւոր խուռն բազմութիւնը որոտընդոստ ծափերով և «Կեցցէ՛ Հայրիկ» աղաղակներով ողջունեց Հայրիկի մուտքն ի Վաղարշապատ, մինչ Էջմիածնի զանգերը կը ղօղանջէին բարձր ու հնչուն. Վանքի միաբանութիւնը զգեստաւորուած կը սպասէր Տրդատի դրան առջև. Դրօշակակիր ձիաւորներով ու կանաչազարդ կառքերով շրջապատուած հայրապետական կառքը մօտեցաւ, մինչ կեցցէներն ու ծափերը անընդհատ կը շարունակուէին. Հայրիկն իջաւ կառքէն և Լուսարարապետի մատուցած խաչն ու գաւազանը ընդունելէ յետոյ մտաւ ամպահովանիի տակ. Եկեղեցական թափօրը «Հրաւարաւ» շարական երգելով շարժուեցաւ դէպի Մայր Տաճարը. Հայրիկը լուռ էր, յուզուած, աչքերը լեցուած էին արցունքով, շրթունքները կը դողային. Նա աջ ու ձախ կը նայէր, կը խաչակրնքէր և կը դիտէր ժողովրդական այդ սրտագին և յուզիչ ցոյցը, յիշելով կալուածներու զրաւման օրերն ու դէպքերը... Կաթողիկոսը մտաւ Տաճար, աղօթեց և բարձրացաւ Վեհաբան, առանձնացաւ ու կարծեա հանգիստ շունչ քաշեց.

Դհօլ-գուռնայի, երգերու, պարողներու, աշուղներու, ժողովրդական քէֆերու և խրախճանքներու ձայները շարունակուեցան մինչև կէս գիշեր. Վանքի և Ճեմարանի բակերուն մէջ տեղի ունեցաւ հրավառութիւն.

Ութսունհինգամիայ պատկառելի Ծերունին, նոյն ինքն Հայ ժողովրդի պաշտելի Հայրիկը, իւր պաշտած ժողովրդի երգերով ու ջերմ զգացումներով առլցուն, հոգով սրտով ուրախ ու գոհ, իւր ծանր ու նուիրական պարտականութիւնը յաջողութեամբ կատարած և ժողովրդական բարոյական յաղթանակով հպարտ ու հօր՝

կանգնեցաւ Արարատեան Աշխարհին մէջ, աչքերն ուղղեց ձիւնապատ և Վեհափառ Մասիսի գագաթին, տեսնելու համար Հայաստանի Ազատութեան շիջեալփառ արշալոյսը, որ պիտի ծագէր իւր մահէն ճիշտ տասը տարի յետոյ:

Մաղթանքներ, ցոյցեր և հանդէսներ կատարուեցան Կովկասի և Ռուսաստանի բոլոր հայաբնակ վայրերու մէջ, Նոր-Նախիջևանի, Աստրախանի, Բագուի, Գանձակի, Թիֆլիսի, Բաթումի, Ախալքալարի, Ախալցխայի, Կարսի, Կաղզուանի, Իզդիբի, Երևանի, Նոր-Բայազէզի, Հին-Նախիջևանի, Ագուլիսի, Գորիսի, Շուշիի և բազմաթիւ գաւառական կեդրոններու, մինչև անգամ գիւղերու մէջ տեղի ունեցան հանդէսներ: Հայ ժողովուրդը ամէն կողմէ շնորհակալութեան և երախտագիտութեան զգացումներով լեցուն հեռագիրներ և գրութիւններ ուղղեց իւր պաշտած Հայրիկին, որ ժողովրդական աննկուն կամքին և յեղափոխական հզօր բազուկին ապաւինելով կրցաւ կերտել բարոյական յաղթանակի հռչակապաշարձանը:

Այս բոլորէն յետոյ Հայրիկը ծայր դրաւ իւր սովորական ճամբորդութեանց: Գնաց Օշական, Աշտարակ, Բիւրական, Արագածի լանջերը և վերադարձաւ Էջմիածին: Սեպտ. 15-ին անցաւ Երևան և այցելեց Նոր Նահանգապետ Իշխան Նապոլէոնին*):

Հոկտեմբերին գնաց վանքեր, մտաւ բազմաթիւ գիւղեր, ծանօթացաւ ժողովուրդի կեանքին և անցաւ Ալեքսանդրապոլ ու Թիֆլիս, ուր շաբաթ մը մնալէ յետոյ վերադարձաւ Էջմիածին: Դեկտ. 1-ի վերջերը, Հայրիկը կարգ մը կարևոր գործերով նորէն գնաց Թիֆլիս և մնաց մինչև Փետրուարի (1906) վերջերը: Նոր տարուայ

*) Մեծն Նապոլէոնի եղբոր թոռն էր Երևանի Նահանգապետը, այս Իշխան Նապոլէոնը, որ Հայ-թրքական ընդհարումներու քննութեամբ զբաղուելու համար շրջեցաւ Երևանի հայաբնակ գաւառները: Իշխան Նապոլէոնը խղճամիտ քննութեամբ հաստատեց, որ ազգամիջեան կռիւներու հեղինակը բուն իսկ տեղական իշխանութիւնն է, իսկ ոճիւրներու, կոտորածներու և աւերածութեանց հեղինակները թաթար-թուրքերն են: Նա պարզեց, որ հայերն անմեղ են և ծանր կորուստներ ունեցած են ընդհարումներու ընթացքին: Այս բոլորի մասին Իշխան Նապոլէոնն ընդարձակ հեռագիր մը տուաւ Պետերբուրգ: Զանգեզուրի քննութեանց ժամանակ Իշխանին կ'ուղեկցէր Տաթևի Վանահայր Ներսէս Վարդապետ Մելիք-Թանգեանը:

առթիւ Հայոց Կաթողիկոսին այցելեցին Կոմսուհի Վարանցով Դաշկովնան եւ բարձրաստիճան պաշտօնեաներ: Փետր. 2ին Հայրիկը ճամբայ ելաւ գէպի Էջմիածին:

Դարնանային երեկոյ էր, 1906-ի Մայիսի 6-ին, մասնաւոր խօսակցութեան մը ժամանակ, Հայոց Հայրիկը յայտնեց, որ— «Քանի մ'օրէն ուրախալի կոնդակ մը պիտի տամ ժողովուրդին»:
Եւ ահա Մայիսի 10-ին լոյս տեսաւ թիւ 549 հայրապետական աշխարհաբար կոնդակը, որով ձերուճագարդ Կաթողիկոսը կ'աւետէր.

«...Քեզ եւնք տալիս. ժողովորդ Հայոց, Թեմակալ առաջնորդների, յաջորդների, գործակալների եւ հոգեւոր վարչական հաստատութեանց պաշտօնեաների ընտրութեան իրաւունքը»:

Հայ ժողովուրդը սիրով, սրտով ընդունեց այս իրաւունքը, որ մինչեւ այժմ ալ կը գործադրուի ամէն տեղ: Երբ կոնդակը լոյս տեսաւ, Մայիսի 11-ին Էջմիածնի մէջ կատարուեցան ժողովրդական ցոյցեր եւ ուրախութիւններ:

Հայոց Հայրիկը ուրիշ կոնդակով մըն ալ հրահանգեց, որ 1906-ի Օգոստ. 15-ին Էջմիածնի մէջ գումարուի «Ռուսիայի սահմաններում ապրող Հայ ժողովուրդի Ընտրեալ Պատգամաւորների Կեդրոնական Ժողովը», որ պիտի բնէր ու լուծէր «անյետաձգելի կարեւորութիւն ունեցող խնդիրներ՝ դպրոցական, տնտեսական գործերը եւ թեմական ժողովները*) կարգաւորելու հարցերը»:

Ռուսահայութեան ձայնով ընտրուած 57 թեմական պատգամաւորները հետզհետէ հասան Էջմիածին, ուր Օգոստ. 17-ին, ձեմարանի հիւանդանոցի սրահին մէջ (որ այն ատեն արձակուրդի պատճառով ազատ էր) բացուեցաւ Ազգային Կեդրոնական ժողովը: Հայոց Հայրիկը մտաւ սրահը, ժողովը բացուած յայտարարեց եւ խօսքը ժողովականներուն ուղղելով ըսաւ.

— Հիւանդ ազգիս, հիւանդ գաւակներս, հաւաքուած էր հոս, հիւանդանոցի այս սրահին մէջ, ազգին ցաւերը բժշկելու համար.

*) Խրիմեան Հայրիկը 1903-ի Փետր. 7-ին հայրապետական կոնդակով (թիւ՝ 198) հաստատեց Ատրպատականի Հայութեան «Ժխական Կանոնադրութիւնը», որ տեղական «եկեղեցական վարչական գործաց» առաջնորդը կը հանդիսանայ: Այս կանոնադրութիւնը լոյս տեսաւ Քաւրիզի մէջ 1903-ին: (Ատրպ. Հայոց Թեմական Տպարան. էջ 66):

էհ, կ'օրհնեմ ձեր աշխատանքը, կը մաղթեմ ձեզ յաջողութիւն, համերաշխութիւն, որ սիրով ու խաղաղութեամբ գործի լծուէք և կատարէք ձեր վրայ դրուած սրբազան պարտքը. Հայրիկը ծերացած է, ան չը պիտի կրնայ ձեր ժողովներուն մասնակցիլ. օրհնեալ էք և օրհնեալ ըլլաք:

Որոտընդոստ ծափերու և կեցցէներու մէջէն հեռացաւ Հայրիկը. Միաձայնութեամբ ժողովին նախագահ ընտրուեցաւ ամէնքէն յարգուած ու սիրուած Սիմոն Զաւաբեանը. ժողովը զբաղեցաւ ռուսահայոց կրօնական, ազգային, դպրոցական, տնտեսական և այլ կարևոր հարցերով. Ծայր առին սուր վիճաբանութիւններ և հակառակ կարծիքներ. Ամենախիստ քննադատութեան ենթարկուեցաւ Հայ հոգեւորականութիւնը և նոյնիսկ ծայրայեղ կարծիքներ ի յայտ եկան Հայ եկեղեցոյ դէմ. Ազգ. Գեղը. ժողովը պատգամաւորներն ու բնութեան ենթակայ հարցերը ռուսաց պետութեան ուշադրութիւնը գրաւեցին, որը «քաղաքական նպատակներէն» և «ապագայ վտանգէն» կասկածելով հրամայեց, որ ժողովը փակուի*): Էջմիածնի գաւառապետ Լեմերմանի կարգադրութեամբ Օգոստ. 30-ին ժողովը փակուեցաւ և պատգամաւորները հեռացան Էջմիածնէն:

Հայոց Հայրիկը ժողովուրդի ընտրական ձայնին աւելի լայն արտօնութիւններ տալու համար կարգադրեց, որ կազմուի «Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ ծխական կանոնադրութիւնը», Այս ծրագիրը մշակելու համար կազմուեցաւ հմուտ և մասնագէտ անձերէ բաղկացեալ Յանձնաժողով մը, որուն կ'անդամակցէին՝ Բագրատ Վարդպ. Վարդազարեան, Ներսէս Վարդպ. Մելիք-Թանգեան, Գալուստ Տէր Մկրտիչեան (Միաբան), Սիրական Տիգրանեան, Ստեփան Գանայեան և Պրոֆ. Յակոբ Մանանդեան. Յանձնաժողովը գործի անցաւ և ժամանակի ու ժողովուրդի պահանջներուն համա-

*) Սխալ է Թորգոմ Արքեպ. Գուշակեանի այն կարծիքը, թէ Հայոց Հայրիկը բոլոր ոյժովը ծառացաւ անոնց (յեղափոխականներու—ժողովականներու Լ. Ա.) դէմ, ցրուեց ժողովը, օակայն ճիշտ է, որ անոնք ապարդիւցին իրենց ծայրայեղական տեսութիւնները Եկեղեցական կողմի՝ կրօնական զգացման և ընտանեկան կեանքի վերաբերութեամբ, («Խորհման Հայրիկ», էջ՝ 213): ժողովը ցրուեցաւ ոչ թէ Հայրիկի այլ՝ պետութեան հրամանով:

ձայն մշակեց 93 յօդուածներէ կազմուած «Ծխական Կանոնադրութիւնը», որ լոյս տեսաւ էջմիածնի «Արարատ» ամսաթերթի մէջ (1906, Դեկտեմբերին): Այս Կանոնադրութեամբ կանայքն ալ ընտրելու և ընտրուելու ձայն և իրաւունք ունեցան:

Խրթմեանը 1906-ի Դեկտեմբերին յատուկ կոնգրակով (թիւ՝ 40) պատուիրեց Սինօղին «ի կիր աբկանել զկանոնադրութիւն ծխական Հայաստանեայց ս. եկեղեցւոյ»:

Էջմիածնի Սինօղի նոր պրօկուրորը՝ Ժազուհով հրեայ Ֆրէնզէլը, որ հայատեաց և զարշիւ տիպ մըն էր, անմիջապէս ուսներէն թարգմանել տուաւ «Ծխական Կանոնադրութիւնը» և փոխարքայ Վարանցով Դաշկովի ղրկելով զեկուցագրեց, թէ—«Ծխական կանոնադրութիւնը Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծրագրի շարունակութիւնն է, այդ անունով լոյս տեսած, որ Կաթողիկոսի Դիւանապետ Ներսէս Վարդպ. Մելիք-Թանգեանը կը հանդիսանայ շարունակողը Դաշնակցութեան ծրագրի գործադրման» և այլն*):

Իրանի Մուզաֆֆէր-էդդին Շահնշահը մեռաւ 1906-ի Դեկտ.ին: Հայոց Կաթողիկոսը հեռագրով ցաւակցութիւն յայտնեց Հայ Ժողովուրդի մշտական բարեկամ Պարթից պետութեան ու ժողովուրդին և կարգադրեց, որ Կովկասի Հայերը հոգեհանգիստներով ու սգահանդէսներով յարգեն հանգուցեալ Շահնշահի յիշատակը, վասն զի «զահ բարձրանալու օրից նա առանձին խնամք է ցոյց տուել Հայոց ազգի այն մնացորդին, որ նորա բարձր հովանաւորութեան տակն է եղել: Քաջալերել է Հայոց դպրոցները, խրախուսել է ամէն մի յառաջադիմութեան քայլ թատրոն, բարեգործական ընկերութիւն, եկեղեցի նրա հովանաւորութիւնն են վայելել» («Արարատ». 1907. Յունուար. էջ՝ 55):

*) Այս ամբաստանութեանց վրայ, Վարանցով Դաշկովի հրամանով էջմիածնէն Խրթմի Ս. Խաչ վանքն արտօրուեցաւ Ներսէս Վարդպ. Մելիք-Թանգեանը (1907, Յունիս): Արտօրուեցան նաև Մխիթար Տէր Մկրտիչեան և Իսահակ Տէր Միքայէլեան վարդապետները, որոնք էջմիածնի ապարանի կառավարիչներն ըլլալով, իբր թէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծրագիրը ապագրած էին «Ծխական Կանոնադրութիւն» անուան տակ: Ցաբական գործակալ և ախրահռչակ Ֆրէնզէլը, 1907-ի Մայիսին, էջմիածին—Նրեան ճամբու վրայ Հ. Յեղ. Դաշնակցութեան կողմէ թէև մահափորձի ենթարկուեցաւ, բայց ողջ մնաց և փախաւ էջմիածնէն:

Կովկասի փոխարքայ Վարանցով Դաշկովը և իւր կին Ելիզաւետա Անդրիեւնան 1906-ի Դեկտ. 23-ին իրենց շրախումբով եկան Էջմիածին և պաշտօնապէս այցելեցին Հայոց Հայրիկին։ Ընդունելութիւնը կատարուեցաւ մեծաշուք հանդէսով։ Փախարքան շատ զոհմնաց և Թիֆլիս վերադառնալէ յետոյ շնորհակալութեան նամակ մը գրեց Կաթողիկոսին յայտնելով, որ— «Ս. Էջմիածին այցելելը մեզ մեծ բաւականութիւն պատճառեց»։ Հայոց Կաթողիկոսն ալ 1907-ի Յունուարի վերջերը գնաց Թիֆլիս և փոխ այցելութիւն տուաւ փոխարքային։

Հայրիկի ծննդեան 87-րդ տարեդարձ (1820—1907) հանդիսաւորութեամբ տօնուեցաւ Էջմիածնի մէջ 1907-ի Ապրիլի 4-ին։

Վարազայ վանքի Հոգաբարձութիւնը կ'որոշէ համահայկական և ժողովրդական մասնակցութեամբ տօնել «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ի հիմնարկութեան յիսնամեայ յօրեկեանը (1857—1907)։ Սակայն այս մասին պէտք էր առնել Վարժարանի հիմնադրի՝ Նայնինքն Հայր Արծիւ Խրիմեանի կամքն ու հաւանութիւնը։

Հոգաբարձութիւնը 1907-ի Մարտի 12 ին յատուկ գրութեամբ (թիւ՝ 189) կը դիմէ Հայոց Հայրիկին, խնդրելով հաւանութիւն և կոնդակ։ Չայնը կուգար Մայր Հայրենիքէն, Վարազայ Արժուարոյնէն, Վասպուրական մէր աշխարհէն, որուն մօտաւոր անցեալն ու յուշ-յիշատակները այնքան յուզեցին ծերունազարդ Հայր Արծուի զգայուն սիրտը։ Դողդօջ մատներով վերցուց զրիչը և արցունքն աչքերուն գրեց (1907 Ապրիլ 25) այս սրտառուչ կոնդակը։

«ՄԿՐՏԻՉ Ծառայ Քրիստոսի եւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց...

«Արժանապատի Տ. Մեսրոպայ Բանանայի Ճանկեան, Նախագանի Հոգաբարձութեան Վարազայ վանուց եւ պատուարժան անդամոց նորին հոգաբարձութեան եւ ամենայն զառուց ժողովրդեան եկեղեցականաց եւ աշխարհականաց, արանց եւ կանանց մեծաց եւ փոքունց որդոց մեռոց սիրեցելոց եւ հաւազասաց Մայր Աթոռոյս քնակելոց ի Վասպուրական երկրի։

«Ողջոյն եւ Հայրապետական օրհնութիւն։

«...Խնդրութեամբ շքան սիրտ մեր յորժամ հաւատարմի և դար, և թե ուրք խարեկամք եւ սիրողք խարգահամանս փանեցող հաւատարմի եւ հաւատարմութեան ընդ Հոգաբարձութեան դորին փախարքին

տօնեւ զտօն յիսնամեայ յորելենի վերջնոյն շրջանի ժառանգութեան փանոսցն յօրե բացման ժառանգաւորաց Վարժարանին անդ ի ձեռն մեր:

«Ո՞ր ուրախութիւն առաւել որդեակք իմ քան զմշակին որ յետ բազում ջանից տեսանէ զպտուղ քրտանց իւրոց: Ծառաջագոյն յիսուն ամօք բորբոքեալ փստեցաւ սիրտ մեր ի սեր եղբարց մերոց հարազատաց, եւ մեր գորէն մշակի արկաք զհիմն յուսոյ տաճարիդ աշորիի սերմանել անդ զսերմանս բարւոյ եւ ձգմարտութեան, գորոյ եւ զպտուղսն տեսաք աջօք իսկ մերովք: Երեսուն ամօք անցին յայնմ օրե հետեւ որդեակք իմ, եւ ո՞րպիսի անցք եկեալ տնդացին ի գրուի մեր, որդուցս միոյ Հայրենեաց, սովք եւ սրածութիւնք եւ որ ի հարգեւ սոցին, որոց ինքնին եղէք անանատեաք: Այլ եւ ոչ մի ինչ յաղետիցս յայցսանէ հարաց հասեցուցանել զընթացս բարգաւաճման յուսոյ ծանս. քանզի կենդանի էր անդ Քոզին ձգմարտութեան եւ Տէր պահէր զդա ի խնամս իւր ընդդէմ որոգայթից մարդիանս: Իսկ զգնի ժամանակաց եկն Հոգաբարձութիւն եւ յառաջ մատոյց զնոյն գործ մեր ի սեր մատակերաւ մանկտոյն մերոյ յայնմ ժամանակի ընծայելով Մեր ապաստաւորս սրբոյ՝ եկեղեցւոյ եւ մշակս հայրենի դպրութեան, իսկ յայնմ ժամանակի ընձեռելով դորս տեղի ապաստանի եւ կրթութեան մանկանց որբացելոց, որոց ոչ ուսուէր կայր յոյս փրկութեան:

«Եւ արդ ինդակից գոլով Մեր ձեզ ամենեցուն տօնողացդ զտօն յիսնամեայ յորելենի վերջնոյ շրջանի կրթական գործունէութեան դորին՝ օրհնեմք զպատակս ջանից պատուարժան Հոգաբարձութեանն եւ որոց աջակից եւ սատար եղեն նմա եթէ՛ խորհրդով եւ ջանիւ եւ եթէ՛ նիւթական զոհաբերութեամբ: Տացէ տէր ամենեցուն կար եւ եռանդն եւ պսակումս յուսոյ բարեաց եւ զտաճարդ լուսոյ իմաստութեան զսիրելին եւ զպատուականն մեր զՎարազ պահեսցէ յաւիտեան ի պայծառութեան ի մխիթարութիւն Ձեր եւ համայն ազգիս»:

Հայրիկը Ապրիլի 27-ին էջմիածնէն ճամբայ ելաւ դէպի Թիֆլիս և 30-ին իւր վերջին այցելութիւնը տուաւ փոխաբքային, որ նոյն օրն իսկ իւր տիկնոջ հետ փոխ այցելութեան եկաւ: Ամիս մը ամբողջ Թիֆլիսի մէջ ապրելէ յետոյ, Մայիսի 26-ին վերադարձաւ էջմիածին, ուր ընդունուեցաւ ժողովրդական խանդավառ ցոյցերով:

Յունիս և Յուլիս ամիսներուն, հակառակ տիրող տօթին և իւր ցանկութեան, Հայրիկը չը կրցաւ երկար ճամբորդութիւններ կատարել՝ դէպի վանքեր, գիւղեր և կամ զով գաւառները: Երբեմն միայն գնաց Արաբածի լանջին վրայ գտնուած կաթողիկոսական ամառանոց Բիրական գիւղը և վերադարձաւ էջմիածին, ուր հիւանդկախ վիճակի մէջ հոգով մարմնով կը տառապէր:

Հահէյի մէջ 1907-ի ամրան գումարուեցաւ «Խաղաղութեան Վեհաժողովը»: Հայոց Հայրիկը նորէն զիմեց «դիւանագիտական խաղաղ միջամտութեան» և կրկին ու կրկին անգամ Եւրոպայի անխիղճ մեծերէն*) Հայկական Դատի պաշտպանութիւնը ինդրեց: Հայ ժողովուրդի ազատութեան ու բարօրութեան սիրով տանջուած Կաթողիկոսի պատգամաւորները—Գէորգ Եպիս. Իւթիւճեան, Աւետիս Ահարոնեան և Յովհ. Շահնազար—իրենց թափած ջանքերուն և եռանդին հակառակ ձեռնունայն վերադարձան և իրենց աշխատանքներու մասին տեղեկագիր մը կազմելով զրկեցին Կաթողիկոսին: Սեպտ.ի 12-ին Հայրիկը ստացաւ այդ տեղեկագիրը, կարդաց, վշտացաւ, բայց նորէն չը յուսահատեցաւ: Ազգի ու Հայրենիքի ազատութեան ցաղափարը այնքան վառ ու պայծառ կերպով կը պատկերանար անոր աչքին առջև, որ նա իւր հսկայ կեանքի վերջալոյսի օրերուն անգամ, յուսալից աչքերով կը նայէր Աբարաթի բարձունքին, Մասիսի սիգապանծ դագաթին՝ տեսնելու համար Հայաստանի Ազատութեան ծածանուող դրօշակը, որ կ'ուզէր համբուրել, օրհնել, արցունքով օծել և ապա մեռնիլ....

Եւ այդ նուիրական, ցանկալի դրօշակը տեսնելու կարօտով մրկած Հայրիկը նորէն լարեց իւր սրտի քնարին լարերը՝ Հայրենեաց Վիճքը նուագելու համար: Այս անգամ իւր ձայնը հասցուց Անգլիոյ Էդուարդ Թագաւորին, որմէ շատ բան կը յուսար.

*) Հայոց Հայրիկը 1905-ի Յունուարի 10-ին կոնդակ մը գրեց Սմերիկայի Միացեալ Նահանգներու Նախագահ Թէոտոր Ռուզվելտին՝ «յաղագս պատգամութեան դասին Տանկահայոց», սակայն Նախագահը կաթողիկոսի զոյգ պատգամաւորներուն պատառխանեց, որ հակառակ իր ցանկութեան, չը պիտի կրնար միջնորդել «վանդի Թերլինի Վեհաժողովէն Տանկահայոց տրուած 61-րդ յօդուածին տակ Սմերիկեան պետութեան ստորագրութիւնը չը կոչոյ»:

«...Պիտի լսե՛ս արդեօք, Տէր Արքայ, նուազկոտ ծայնը մարտիրոս ժողովուրդի մը ծերունի հովուապետին, որուն մէկ ոտքը գերեզմանն է, եւ որ անմահութեան սեամէն կը խօսի Բեզի, իբրեւ աշխարհի իշխաններու ամէնէն արդարասէրին։ Նա չունի ո՛չ գէնք, ո՛չ զրահ, չունի ո՛չ դիւանագիտութեան փաստ, որով կը համոզեն մարդիկ գիրար, եւ ո՛չ կոտ գիտութեան մը հմտութիւնը։ Նորա մէկ ձեռքը խաչ մը կայ, միւս ընար մը. կրօնքին խորհուրդը եւ քիչ մը քանաստեղծութիւն. ահա ամբողջ իր ունեցածը. պիտի ուզե՛ս լսել այսպիսի մարդու մը ծայնը...»։

Ու քաղաքակիրթ, հզօր աշխարհը չը լսեց այդ ձայնը, Մեծ Հայրենասէրի հառաչանաց այդ ձայնը, որ նա վերջին անգամ արձակեց ի խորոց սրտի և յաւիտենապէս փակեց իւր աչքերը։

Ժ.

ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿԻ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ ԵՒ ՄԱՀՆ ՈՒ ԹԱՂՈՒՄԸ

Մառնաշունչ և տխուր աշունն իջած էր Արարատեան Աշխարհի վրայ. Լեռնապապն Մասիսի բարձունքներէն և քառադագաթ Արագածի լանջերէն կը փչէին սառն հովեր ու սաստիկ քամիներ. Աշնան տերեւաթափը սկսած էր և ամպոտ, մալուլ երկինքէն յաճախ անձրև կը մաղուէր։

Էջմիածնի պարիսպներէն ներս, Վեհարանի դահլիճներուն մէջ՝ Հայոց Հայրիկը իւր հսկայ, պատմական կեանքի վերջալոյսի օրերը կ'ապրէր. Հիւանդկախ ու տխուր էր նա, Երբ կը տեսնէր անձրևոտ եղանակն ու ցրտաշունչ քամիները՝ կը սրտնեղէր, կը ձանձրանար և ծխելով կ'երթեկէր. Գիշերները յաճախ անքուն կը մնար ու կը տառապէր ոտքի ցաւէն. Երեկոներ կամ կէս գիշերին, մահճակալի մէջ նստած, մոմի աղօտ լոյսին տակ նարեկ կը կարդար. «Ի խորոց սրտի խօսք ընդ Աստուծոյ... Զայն հառաչանաց հեծուրեան սրտի ողորոց աղաղակի քեզ վերընծայեմ...»։ Ապա բերանացի կ'արտասանէր Պատմահայր Խորենացիի ողբը. — «Ողբամ գեեզ Հայոց Աբխաթհ...»։ Ներսէս Շնորհալիի հոգեբուխ շարականները Հայրիկի գիշերային ժամերգութեան թագն ու պսակը կը կազմէին. Երբ լուսաստղն կը պլպլար և լուս-աղօթբանը կը մօտենար՝ Հայրիկը կ'ոգևորուէր և հիմացումով ու արցունքով «Զարթիք»ը կ'երգէր։

«Զարթի՛ք փառք իմ, զարթի՛ք եւ ես զարթեայց առաւօտուց...»։ Ո՞վ գիտէ, թերեւ նա իւր բազմատանջ ազգի և զարկուած հայրենիքի ազատութեան զարթօնք կ'երագէր ու կ'երգէր։ Իսկ երբ աշնան արևը կը ծագէր Մեծ Ծերոււնին քաղցր ու մեղմանուշ ձայնով մը կ'երգէր։

«Առաւօտ լուսոյ, արեգակն արդար, առ իս լոյս ծագեա...»։ Յաճախ բերանացի կ'արտասանէր եղիշէ և Ղազար Փարպեցի պատմագիրներու գեղահիւս տողերը։ Միջնադարեան աշուղներու և տաղասացներու երգերը քոց գիտէր ու կ'երգէր։ Խորին հիացմունք ունէր մանաւանդ ժողովրդական երգերու հանդէպ և հաճոյքով կ'երգէր։ «Աւարայրի Բլլուլ»ի՝ Հայր Ալիշանի հայրենասիրական երգերն ու ոտանաւորները Վասպուրականի Հայր Արծուի սիրտն ու հոգին կը լեցնէին անուշ զգացումներով։ Հայրիկը Հայր Ալիշանի խօսքերով կ'ողջունէր լուսաբացը։

«Առաւօտուն զոնակն է բաց, ե՛լ, ե՛լ, արեւդ Հայաստանայց»։ Արևին շողերը կ'ողողէին Հայոց Աշխարհը, որուն ի տես՝ Հայոց Հայրիկը սրտի խորին կարօտով ու սիրով կը բացականչէր։

«Ծեք Նահապետիդ տուր կակուղ հողիկ,

Որ գեց պիմդ սիրեց Հայոց Աւխարհիկ...»։

Հայրիկը Հայոց Աշխարհի «կակուղ հողիկ»ին կարօտը կը քաշէր և անյայտախազգացումով մը լեցուած կը ցանկար քնել «հողին քով»...

Հազիւ հազ կը կարդար, դողդոջ մատներով կը բռնէր գրիչը և դժուարութեամբ կը ստորագրէր կոնգակները։ Աղմուկ և քարձր խօսակցութիւն վատ կ'ազդէին վրան։ Շուտ կը ձանձրանար, կը սրտնեղէր, սակաւակեր էր, քիչ մը մածուն, թանապուր և պատառ մը հացով կը կշտանար։ Առաւօտներ բաժակ մը թէյ կը խմէր և ծխելով կը շրջէր դահլիճներուն մէջ։ Յոգնած ատեն ծալապատիկ կը նստէր թախթի վրայ և կռնակը Մայր Հայաստանի նկարով մետաքսագործ գորգին տալով համբիշ կը քաշէր ու կը խորհրդածէր, մինչ ծխախոտի կապոյտ ծուխի բուլաները յաճախ կը պատէին անոր դէմքն ու գլուխը։ Հնադարեան մշտավառ հնոցի մը կը նմանէր անոր բերանը։ Շրթուներն ու մօտիկ բեխերն ու մօրուքին մազերը ծխախոտի ծուխէն գեղներ էին և նկարչական գեղեցկութիւն մը տուած էին անոր արդէն իսկ գեղեցիկ տեսքին։

Աչքերը դեռ կը պահէին իրենց հմայքն ու թովիչ հայեացքը, պարթև հասակը կ'երեբար և կարծես թէ հսկայ կաղնիի մը նման իր տապալման նախօրեակը կ'ապրէր։ Հագիւ ոտքի վրայ կը կենար ու շատ ծխելու պատճառով յաճախ գլխու պտոյտ և սրտխառնուր կ'ունենար։ Այս հիւանդագին և փակուած վիճակին մէջ ժողովրդասէր Հայրիկը Հայ ժողովուրդին կարօտը կը քաշէր։ «Մեծ է ժողովուրդ ասածդ, մեծ սիրտ ունի ան» քսած էր Մեծ Մերունին Աւ. Իսահակեանին։

Հայ ժողովուրդի այդ Մեծ Զաւակը, իւր կեանքի վերջին օրերուն անգամ, ժողովրդական բան ու քառի. երգ ու խօսքի կարօտը կը քաշէր։ Եւ այս էր պատճառը, որ նա իւր հայրենիքի՝ Վան-Վասպուրականի համի ու հոտը առնելու և ժողովրդական յուշ-յիշատակներով ապրելու համար, յաճախ իր մօտ կանչել կուտար վանքի վանեցի հօտաղ-մշակներն ու մանաւանդ հացապան Աւետիսը և խօսքն անոնց ուղղելով, քաղցր ժպիտով կ'ըսէր.

—Մօ, ապուշներ, դէհ, Վանայ բարբառով զրուցէր Հայրիկին հետ, որ սիրտս բացուի. նստեցէք և սկսեցէք խօսիլ։

Հացապան Աւետիսը կը պատմէր ինձ, որ—«Իրար կողքի շարուելով ծնկաչոք կը նստէինք դահլիճի պատին տակ, Հայրիկն ալ հեռուն թախթի վրայ ծալապատիկ նստած կը ծխէր, համրիչ կը քաշէր, Վանի բարբառով հարցեր կուտար մեզ՝ մենք ալ կը պատասխանէիք։ Կը պատմէինք տեղական սովորոյթներ, գիւղական կեանքի պատկերներ, մշակ-հօտաղներու քէֆեր, ուխտազնացութիւններ և զուարճալի դէպքեր։ Յաճախ ինքն ալ կը մասնակցէր, կը պատմէր, կը սրախօսէր, ամէնրիս մէկ մէկ անուշ կը դնէր, սրտանց կը ծիծաղէր և ապա յանկարծ կը կանչէր.—Հայդէ՛ գացէ՛, այսօր բաւ է քիչ մըն ալ քողունք վաղուան։ Մենք բոլորս ալ շփոթուելով ոտքի կ'ելլէինք ու զսպուած ծիծաղով կը հեռանայինք»։

Հոկտեմբերի (1907) վերջերը անձրևոտ և մռայլ եղանակ էր։ Հայրիկը կը սրտնեղէր ու կը ձանձրանար։ Օր մըն ալ Վեհաբանի պարտէզի ծառերուն տերեւաթափը տեսնելով իւր մօտ գտնուած մարդոց վշտալի ձայնով մը կ'ըսէ.

—Մօ, ապուշներ, կը տեսնէք այս տերեւաթափը, իմ ալ կեանքիս տերեւաթափը հասեր է, է՛հ, օր մըն ալ տեսար, որ կեանքի բամբին կամացուկ մը ինձ հողին տակ կ'իջեցնէ։ Արդէն կը զգամ

այդ բոլորը, անբնութիւն կը տանջէ զիս, հոգիս միշտ խռովայոյդ է...

Այդ օրերուն իւր եղբորորդին՝ Խորէն Խրիմեանը Թիֆլիս գացեր էր. Հայրիկը անոր կարօտը կը քաշէր և ամեն օր անհանգիստ և վրդովուած կերպով կը հարցնէր.

— Ինչո՞ւ Խորէնը չեկաւ, ինչ է եղբւր, ինչու այսքան ուշացաւ.

— Գը գնայ, Վահագն Զայրիկ, շուտով կը գայ, հեռագրել ենք արդէն, երևի քսան օրից այստեղ կը լինի, կը պատասխանէ Վահան Խրիմեանը*):

— Ծօ, ապուշներ, գիտէք, որ Հայրիկը մինչև քսան օր կեանք կ'ունենայ. Հայրիկի մահուան օրահասն է. պիտի մեռնիմ առանց տեսնելու Խորէնը:

Հայրիկը կամաց կամաց կը հիւժուէր և հազիւ կրնար ոտքի վրայ կենալ, բայց այնուամենայնիւ չէր պառկեր. Գիշերը չէր սիրեր, միժնեխուն պէս կը սրտնեղէր, շարունակ թէյ կը պահանջէր, կը բերէին, կը սառեցնէր, չէր խմեր. Երբ Շաթիր Յարութիւնը (սպասաւոր) կուգար սառած թէյը ետ տանելու, զանգը կուտար և նորէն թէյ կ'ուզէր, երբ ուշացնէին մանկան մը նման քէն կ'ընէր. Հակառակ իւր թուլութեան կը յամառէր անկողին մտնիլ, կ'երթեկէր, կը յոգնէր և շնչասպառ կուգար թախթին վրայ կը նստէր. Գիշերներն անհանգիստ էր և լուրջ մտահոգութիւն կը պատճառէր զինք խնամողներուն. Վահան Խրիմեանը կը պատմէր, որ— «Հոկտ. 35-ի երեկոյեան դահլիճին մէջ պտտած ատեն յանկարծ գլխապտոյտ ունեցաւ և երբ պիտի իյնար, թևերը բռնեցի, երկու հոգով գրկեցինք և տարանք ննջարանը, ուր սակայն նստած մնաց մահակալին վրայ և հակառակ մեր պնդումներուն չը պառկեցաւ. Լուր զրկեցինք և իսկոյն եկաւ վանքի և Հայրիկի անձնական

*) Հայոց Հայրիկի վերջին օրերու և մահուան րոպէներու մանրամասնութիւններն ու խօսքերը գրի առած եմ 1917-ի աշնան, Էջմիածնի մէջ՝ Հայրիկի եղբոր Թոռան՝ Վահան Խրիմեանէն (այժմ Ժերունազարդ), որ արցունքն աչքերուն կը պատմէր և յուզումով կը պատկերացնէր Մեծ Հայրենասէրի վերջին ապրումները: Այդ մանրամասնութիւնները քանիցս ստուգած եմ նաև Հայրիկին մօտիկ անձերէն, որոնց հաղորդած լրացուցիչ տեղեկութիւններն ալ օգտագործեք եմ:

բժիշկը՝ Կարապետ Տէր Խաչատուրեանը, տեսնելով հիւանդի մտահոգիչ վիճակը մեղմութեամբ ըսաւ.

«—Վեհափառ Հայրիկ, լաւ կը լինի, որ հանգստանալու համար պառկած մնաք, ոտքի վրայ լաւ չէք զգում ձեզ։

«—Գարոն բժիշկ, ես շատ լաւ եմ զգում ինձ—ըսաւ Հայրիկը — եթէ պառկիմ շուտով պիտի մեռնիմ, Դեռ Հայոց ազատութիւնը չը տեսած ինչպէս մեռնի Խրիմեանը. Դեզի բան մըն ալ ըսեմ, պարոն բժիշկ, իմ պառկելէն քեզի խէր չկայ, նայելու համար գիտես, որ դրամ չը պիտի ստանաս, աւելի նեղութիւն պիտի ըլլայ քեզի համար, երթաս ու գաս, առողջ տեսալ չ'ունիմ, պիտի ձանձրանաս և ըսես, էհ երբ պիտի մեռնի Խրիմեանը, որ ազատիմ։

«Այս խօսքերուն վրայ բժիշկը թէ և շփոթեցաւ, բայց կատակ համարեց ու խնդաց. Հայրիկն ալ ժպտաց».

Հոկտեմբերի 27-ի երեկոյեան Հայրիկը շատ անհանգիստ էր և այլևս անզօր էր ոտքի կենալու. Վահան Խրիմեանն ու Շաթիր Յարութիւնը թեքէն բռնելով կը տանին ննջարան և հագուստները հանելով կը պառկեցնեն անկողնոյ մէջ. Դիւանապետ Յուսիկ Վարդապետը*) նկատելով, որ հիւանդին դէմքը շատ գունատ է և շնչարգելութիւնը երթալով կը շատնայ, անմիջապէս կանչել կուտայ ԲԺ. Տէր Խաչատուրեանը. Բժիշկը կը յայտնէ, որ հիւանդին վիճակը լուրջ է, մինչև անգամ վտանգաւոր, սրտի գործողութիւնը շատ թոյլ է, ուստի և պէտք է խնամողները զգոյշ ըլլան, որ հիւանդը տեղէն վեր չը կենայ և անհանգիստ շարժումներ չ'ընէ.

*) Հայոց Հայրիկը իւր կաթողիկոսութեան 15 տարիներու ընթացքին (1893—1907) ունեցաւ եօթը գիւանապետներ, որոնք հայրապետական գիւանատան գրադրութեանց, պաշտօնական յարաբերութեանց և նման գործերու վարչները կը հանդիսանային. Խրիմեանին գիւանապետ եղած են՝ 1) Խորէն Եպիս. Ստեփանէ (1893), 2) Նահապետ Վարդպ. Նահապետեան (1895), 3) Կորիւն Վարդպ. Սահակեան (1898), 4) Յուսիկ Վարդպ. Զօհրաբեան (1905), 5) Տաճատ Վարդապետ (1906 Յուլիս, Դիւանապետի պաշտօնակատար, ապա կարգաթող. Գարմէն անունով դաշնակցական յայտնի գործիչը, որ սպանուեցաւ ի Մուշ 1915ին), 6) Ներսէս Վարդպ. Մելիք-Թանգեան (1906 Նոյեմբ.), 7) Մեսրոպ Վարդպ. Մաքսուդեան (1907 Յունիս), որմէ յետոյ նորէն Յուսիկ Վարդպ. Զօհրաբեանը, որ Խրիմեանի վերջին գիւանապետը եղաւ (1907 Յուլիս—Հոկտեմբեր)։

Սակայն ամբողջ գիշեր Հայրիկը չը կրցաւ հանգստանալ, անվերջ շուռ եկաւ մէջքի և կողքի վրայ, ան քաշեց, հառաչեց և տանջուեցաւ մինչև լոյս:

Հոկտեմբերի 28-ին երեանէն էջմիածին հասաւ ԲԺ. Արամ Տէր Աւետիքեանը, որ հիւանդին վիճակը քննելէ յետոյ, յայտնեց թէ— «Հայոց Հայրիկը իւր վերջին ժամերն է ապրում. նրա մեծ ու սրանչիւի սիրտը կամաց կամաց դատարարւմ է գործելուց»:

«—Երբ այս խօսքերը լսեցի—կը պատմէր Վահան Խրիմեանը— հազիւ կրցայ արցունքներս զսպել, կարօտալի նայուածք մ'ուղղեցի անոր խնկագոյն դէմքին և հեռուն կանգնեցայ, մինչ նա աջ կողքի վրայ պառկած ծանր ու վշտալի ձայնով մը անխ, անխ կը կը հառաչէր: Խօսակցութեան ձայներ լսելով, Հայրիկը գլուխը շուռ տուաւ և ԲԺ. Տէր Աւետիքեանին նայելով ըսաւ.

«—Ա՛խ... ծօ բժիշկ, ճանապարհները ինչպէս են, վաղը կ'ուզեմ Սեանայ վանքը երթալ...»

«—Վեհափառ Հայրիկ, ճանապարհը շատ լաւ են...»:

Հայրիկի հիւանդութեան և վիճակի մասին կատարուած բժշկական քննութեան արդիւնքը լսելու համար Վեհարան հրաւիրուեցան վանքի միաբաններէն և Սինօդի անդամներէն՝ Սուրբիաս Գարգեան, Գէորգ Սուրէնեան, Արիստակէս Դաւթեան, Յովհաննէս Շիրակունի և Ղևոնդ Կալակոպոսները, Կարապետ Տէր Մկրտչեան և Յուսէկ Զօհրաբեան վարդապետները, ինչպէս նաև ձեմարանի տեսուչ Մինաս Բէրբէրեանը: Բժիշկները յայտնեցին որ— «Նորին Օրբութեան հիւանդութիւնը շատ լուրջ է, սիրտ չափազանց անկանոն է գործում, որ հետեանք է ծերութեան և այդ իսկ պատճառով յառաջացած է ոտքերի ուռոյցք մինչև ծնկները, (աբիւն լճացած է): Իւրաքանչիւր վայրկեան կարելի է սպասել, որ սիրտը բոլորովին կանգ առնէ. բայց և կարող է պատահել, որ դրութիւնը կրկին դէպի լաւը փոխուի, իսկ գիտակցութիւնը յամենայն դէպս բոլորովին տեղն է»:

Այս եզրակացութիւնը լսելէ յետոյ, երեկոյեան ժամի 6-ին (28 Հոկտ. Գիրակի), ժողովականները կազմեցին արձանագրութիւն, ստորագրեցին և որոշեցին յաջորդ օրը (29 Հոկտ.) էջմիածնի մէջ գումարել բժշկական խորհուրդ մը, որուն պիտի մասնակցէին բժիշկ-

ներ՝ Յովհ. Յովհաննիսեան, Արամ Տէր-Աւետիքեան, Կարապետ Տէր-Խաչատուրեան և Պարչինսկին (ռուս)։

Կայծակի արագութեամբ լուրը տարածուեցաւ Վաղարշապատի մէջ, թէ Հայրիկը մահամերձ հիւանդ է։ Ժողովուրդը խորին կսկիծով համակուած վանքի բակը թափուեցաւ։ Շատիրը ցանկացան Վեհաբանը բարձրանալ Հայոց Հայրիկի սուրբ Աջը վերջին անգամ համբուրելու համար, բայց բժիշկը թոյլ չը տուաւ։ Ժողովուրդը հեռացաւ արցունքն աչքերուն։

Հոկտեմբերի 28-ի Գիրակի գիշերն է։ Յուրտ է և սաստիկ քամին կ'ոռնայ ամէն կողմ։ Անձրեալստուն ձիւնը կը տեղայ և ծառերը ճիւղակատուր կ'ըլլան։ Մութ, խորհրդաւոր և ծանր գիշեր է։ Կսկիծն ու թախիծը պատեր են իջմիածին։ Վեհաբանի ննջարանի մէկ անկիւնը, մահճակալին վրայ պառկած է Հայոց Հայրիկը՝ լուռ և անշարժ։ Պալլացող մեղրամոմի աղօտ շողերն ընկած են անոր վեհափառ դէմքին վրայ։ Կը շնչէ դժուար ու ծանր, երբեմն կը բանայ աչքերը և անորոշ նայուածքներ կ'ուղղէ այս ու այն կողմ։ Աչքերը նուաղկոտ են, շնչառութիւնը շատ թոյլ, ճակատը պատուած է սառն քրտինքով, ձեռները բնագդարաւ և խաչածեղբած է կուրծքին վրայ և հագիւ լսելի ձայնով կը հեայ։ Ո՛չ մէկ ձայն ու շարժում։ Միայն քամին կը սուլէ և ձիւնը կը տեղայ անընդհատ։

Ռժ. Տէր Խաչատուրեանն այդ գիշերը հոն է և ուշի ուշով կը հետեի հիւանդի վիճակին։ Ննջարանի մէկ անկիւնը լուռ ու տխուր կանգնած են Սահակ Վարդայ. Աստուածատուրեան (միաբան երուսաղէմի Հայոց Մայրավանքին, այժմ սղջ), Վահան Խրիմեան և Շաթիր Յարութիւնը, որոնք բժիշկի հրահանգներուն համաձայն կը խնամեն հիւանդը։

Ննջարանի ծանր ու խորին լուսթիւնը յանկարծ կ'ընդհատուի Հայրիկի թոյլ ու նուաղկոտ ձայնով։

— Է՛յ .. ծօ տղա... Յարութիւն... տն Սեանի իշխան ձուկէն պատառ մը բեր ուտեմ...

Ձուկը կը բերեն։ Հայրիկը պատառ մը ախորժակով կը ծամէ, բայց չի կրնար կռւ տալ, ետ կուտայ։ Ապա կը ձայնէ։

— Ասիկա չ'նղաւ... Էյ... տղա... ծխախոտ տուր սիկար մը փաթթեմ։ Ծխատուփը կուտան, պառկած տեղէն կը փորձէ սիկարը փաթ-

Թեւ թայոյ ձեռները կը դողան. Յուսահատ ու տխուր՝ գլուխը շուռ կուտայ և մեղմիկ հառաչանք մը կ'արձակէ.

Բժիշկը տեսնելով, որ ննջարանը ցուրտ է կ'ըսէ.

— Յարուժիւն, վառարանը վառի՛ր, ցուրտ է.

Հայրիկը այս ձայնէն կը սթափուի և աչքերը կը բանայ.

— Ծօ, մինակ եմ ննջարանի վառարանը մի վառէ՛ք, այլ Վեհարանի բոլոր վառարանները վառեցէ՛ք, որ Հայրիկը չը մըսի, իսկ դուք բոլորդ ալ գացէ՛ք հանգստացէ՛ք և ինձ թողէ՛ք, որ մինակ մնամ, բաւ է, շատ յոգնեցաք հիւանդ Հայրիկը խնամելով, կ'ըսէ հիւանդը և գլուխը բարձրացնելով կը փորձէ նստիլ. Այս ատեն բժիշկը կը ձայնէ.

— Վեհափառ Հայրիկ, պէտք է պառկած մնաք, չը նստէք:

— Ի՞նչ բռնութիւն է այդ Հայոց Կաթողիկոսի վրայ... ես բքռնութիւն չեմ ուզիր... Հայրիկը ազատութիւն կը սիրէ... բարկացած շեշտով կ'ըսէ հիւանդը և գլուխը դէպի պատ շուռ տալով կը լռէ.

Սահակ Վարդապետը և Վահան Խրիմեանն ու բժիշկը կը հեռանան ննջարանէն, իսկ Շաթիր Յարութիւնը դրան ետև, աթոռի վրայ նստելով, հեռուանց կը հսկէ.

Գիշերուայ ժամի 3-ն է, երբ ննջարանի խորին լռութիւնը կ'ընդհատուի մահամերձ Հայրիկին թոյլ ձայնովը.

— Է՛յ... ծօ տղա... Յարութիւն... ինծի սիկարմը փաթթէ, շնուտ...:

— Այստեղ եմ Վեհափառ Տէր, այս րոպէիս, կ'ըսէ Յարութիւնը և մահճակալին մօտ փութալով, սիկարը կը փաթթէ, կ'ամրացնէ ծխամորճին վրայ, կը վառէ և կուտայ Հայրիկին ձեռքը, որ կը դողայ չի կրնար ծխամորճը պահել ու սիկարը վարկ'իյնայ. Յարութիւնը կը վերցնէ սիկարը և կանգնած կը մնայ մահիճին մօտ, մինչ Հայրիկը կարօտագին ու նուաղկոտ նայուածք մը կ'ուղղէ սիկարի քուլմայ քուլմայ բարձրացող ծուխերուն, տխուր ու յուսահատ կը փակէ աչքերը, ի խորոց սրտի կը հառաչէ և ապա կը ձայնէ.

— Ծօ ապուշ... Յարութիւն... առ դուն ծխէ Հայրիկին թուլութունը, առ ծխէ, որ սիրտս հովանայ, ծխէ և գնա խաղաղութեամբ հանգստացիր.

Յարութիւնը կ'երթայ դրան ետևը և հոն կըսպասէ*).

*) Վահան Խրիմեանը կը պատմէր որ— «Հայրիկի վերջին խօսքերուն ունկնդիր եղած ենք ես և Շաթիր Յարութիւնը, որ մահճակալին մօտն էր միշտ, իսկ ես պատին տակ կծկուած լռիկ կարտասուէի»:

Գիշերուայ ժամի 4-ն է. Հայրիկը կը շարժուի, կը հեալ, անորոշ, անխելի բառեր մը կ'արտասանէ և յետոյ շատ մեղմ ու թոյլ ձայնով կը հռաչէ.

— Ա՛խ... շուտով կը մեռնի Հայոց Հայրիկը... Ընչ պիտի ըլլայ Հայոց աղքատներուն վիճակը...:

Ապա կը զառանցէ, անորոշ անուններ կուտայ, յետոյ կը շեշտէ մէկ քանի նշանաւոր քիւրդ աւագակներու անունները և պարզ ու լսելի ձայնով կը'սէ.

— Ան քիւրդերը կը կողոպտեն Հայոց կալուածները, կը յափշտակեն մեր ինչքը, անխ, անխ...:

Շաթիր Յարութիւնը կը մօտենայ և մեղմութեամբ կը ձայնէ.

— Վեհափառ Հայրիկ, հանգստացէ՛ք:

— Այդ դո՛ւն ես, ծօ՛ւ ապուշ...: ձայն կուտայ Հայրիկը:

— Այո՛ ես եմ, Վեհափառ Տէր, կը պատասխանէ Շաթիրը *).

— Տղա՛ զգոյշ եղի՛ր, որ այդ քիւրդը չը յափշտակէ, չը կողոպտէ մեր կալուածները...:

Ապա մահամերձ Հայրիկը կը բանայ աչքերը, կարծես մարդ կամ ուրուական կըտեսնէ, (թերևս Հայութեան թշնամիները...) կը բարկանայ, բարձր ձայնով կը կռուի անոնց հետ..., յետոյ ծանր շունչ կ'առնէ, կը տնքայ և աւելի ուժեղ ձայնով կը շարունակէ խօսիլ.

— Տղա՛, այդ նիկոյայ Յարն ալ քիւրդին պէս ուզեց յափշտակել մեր կալուածները, բայց չը տուինք... (ծանր շունչ կ'առնէ, կը տնքայ և յետոյ) դուն վկայ ես, չէ՛, Յարութիւն...:

— Այո՛, Վեհափառ Տէր, վկայ եմ..., կը պատասխանէ Շաթիրը. Լռութիւն: Հիւանդը ծանր կը շնչէ, կը հեալ ու կը հռաչէ: Գիշերուայ ժամի 5-ն է. Մօտ է լուսաբացը (29 Հոկտ. Երկուշաբթի).

Մահամերձ Հայրիկը կը բանայ աչքերը և դէպի պատուհանները նայելով Շաթիր Յարութիւնին հարց կուտայ.

— Ծօ տղա՛... դեռ լոյսը չի բացուիր...:

*) Հայ թերթերու թղթակիցներն ալ, էջմիածնի մէջ, Չաթիր Յարութիւնի պատմածներուն համաձայն արձանագրած են Հայրիկի վերջին խօսքերը: (Տես՝ «Մեակ» օրաթերթ, Թիֆլիս. 1907. Նոյեմբ. 6. № 150, թղթակից Լևոն Դանիէլեան: «Հայրենիք» շաբաթաթերթ, Պոսթըն, 1907 Դեկտ. 14, թիւ՝ 50, թղթակից Յ. Վռամեան):

—Արդէն լուսացել է, Վահափառ Տէր, ժամի 5-ն է:

—Հոս կանչէ Խորէնն ու Վահանը և Վահարանի բոլոր ծառաները, որպէսզի Հայրիկի օրհնութիւնն առնեն...

—Խորէն էֆէնտին այստեղ չէ, Վահափառ Տէր, նա Թիֆլիսից այսօր կը գայ, կ'ըսէ Շաթիրը:

—Ե՛ր... ալ ինչ ընեմ անոր գալը, երբ պիտի գայ ու ինձ մեռած գտնէ, երբ Հայրիկը առանց տեսնելու զԽորէն պիտի մեռնի....

Խորին կսկիծով հառաչելէ յետոյ կրկին կը հարցնէ.

—Յարութիւն... դեռ լոյսը չի բացուեր....

—Լոյսը բացուել է, Վահափառ Հայրիկ, կ'ըսէ Յարութիւնը. և կը բանայ պատուհանի վարագոյրները. Արշալոյս է. ննջարանը կ'ողողուի լոյսով:

Հայրիկը գլուխը շուռ կուտայ դէպի պատուհանները և կը դիտէ բացուող արշալոյսը. Անուշ ժպիտ մը կը փայլի իւր գեղեցիկ դէմքին վրայ և ապա կարօտագին ձայնով մը կը հառաչէ.

—Օ՛հ՛իս

Յետոյ աչքերը լայն բացած կը դիտէ առատութեամբ մաղուող ձիւնը, որուն ծանրութենէն Վահարանի պարտէզին ծառերը ճիւղակոտոր եղած էին և արցունքն աչքերուն, յուզուած ու նուազկոտ ձայնով մը կը յարէ:

—Ե՛ր... Արծիւ Հայրիկին թեերն ալ այս ճիւղերուն պէս փռշրուեր են... Ես այժմ թեակոտոր եմ և մերձ ի մահ....

Լռութիւն. Թիչ յետոյ նորէն կը բանայ աչքերը և հայեացքը կ'ուղղէ դէպի լոյսը. Դէմքը կը ծածկուի տխուր ժպիտով մը և Մեծ Հայրենասէր Հայոց Հայրիկը քանի մը ըռպէ լոյսը դիտելէ յետոյ կ'արտասանէ իւր վերջին խօսքը.

—Լ Ռ Յ Ս

Հիւանդը հոգևորի մէջ է թէև, բայց միտքն ու գիտակցութիւնը դեռ կը գործեն. Զինք շրջապատողները — Սահակ Վարդապետ, Վահան Խրիմեանն ու Շաթիր Յարութիւնը — կուլան, իսկ ԲԺ. Տէր Խաչատուրեանը լաքուած ուշադրութեամբ կ'աւնկնդրէ հիւանդին շնչառութիւնը:

Առաւօտեան ժամի 6¹/₂-ին բժիշկը կը նկատէ, որ ըռպէ առ ըռպէ շնչառութիւնը կը թուլնայ և մահն անխուսափելի է. Բժիշկը

խակոյն լուր կը ղրկէ Սինօղի անդամներուն, որ զան Վեհաբանը կաթողիկոսի վերջին րոպէներուն և մահուան ակահատես ըլլալու համար։ Սինօղի անդամներն ու պրօկուրորի պաշտօնակատար Յովհաննէս Յովհաննիսեանը (բանաստեղծ) կուգան Վեհաբան և ննջաբանը մտնելով կը շրջապատեն մահամերձ Հայրիկին մահճակալը։

Մահուան ժպիտն իջած է Հայոց Հայրիկի դէմքին վրայ, ճակատը պատուած է սառն բրտինքով։ Նա վերջին անգամ կը բանայ աչքերը, որոնցմէ կաթիլ կաթիլ արցունքը կը ցողայ նախ այտերուն և ապա գլխարարձին վրայ։ Վշտալի՜ բայց անուշ նայուածք մը կ'ուղղէ իւր շրջապատի մարդոց, կը փորձէ խօսիլ, բայց չի կրնար... Աչքերն ու բերանը կը փակէ, ձեռները կը մնան կուրծքին վրայ։ Ո՛չ մի ձայն, ո՛չ մի շարժում, կը լսուի միայն վերջին և շատ մեղմիկ հառաչանք մը. կը դատրի շնչառութիւնը և մահուան ժպիտը դէմքին՝ խաղաղ ու հանգիստ կ'աւանդէ հոգին...

Հայոց Հայրիկը մեռաւ 1907 թուի Հոկտեմբերի 29-ին, (նոր տոմար՝ 11 Նոյեմբ.) Երկուեաքի առաւօտեան ժամի 9-ին՝ ապրելով 87 տարի, 6 ամիս եւ 25 օր։

Սինօղի անդամներն ու ներկաները պստկառանքով կը խոնարհին նոր հանգած ննջեցեալի յիշատակին առջև։ Պահ մը կը տիւրէ խորին լուռութիւն, ապա սրտաճմլիկ յուզում, կսկիծ և յետոյ տեղի ու տեղ կը զրուի հետեւեալը.

«Արձանագրութիւն.— Մէք, ի ներքոյ սորին ստորագրողքս, հրահրեալք այսօր, յեթմերորդում ժամն առաւօտեան, ի Վեհաբան ի պատմառու մահամերձ հիւանդութեան Վեհաբան կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց Մկրտչի Ա. աշտո վկայեմք, զի Սորին Սրբութիւնն ի ներկայութեան մերում խաղաղ հանգեաւ ի Տէր յիւն ժամն առաւօտեան։ Բժիշկ Մայր Աթոռոյ Տէր Խաչատրեանցն ներկայ գտեալ է առ Սորին Սրբութիւնն յոթերորդ ժամն երեկոյեան առոր անցելոյ մինչ ցմանն. ի 29 Հոկտեմբերի 1907 ամի. ի Ա. Էջմիածին։

«Դեռագ Արքեպ., Արխաուսկես Արքեպ., Յովնանէս Արքեպ. Յոռսիկ Վարդապետ, Բժ. Տէր Խաչատրեանց.

Ներկայ էի Պ. Կ. Պրօկուրորի՝ Յ. Յովնանիսեան։

Վաղարշապատի անագին ժողովուրդը խոնուած է Վահարանի դրան առջև: Բոլորն ալ տխուր են և զխահակ, շատերը կուլան: Կանայք խումբ խումբ կանգնած կը մղկտան, մինչ թեթև ձիւնը կը մաղուի մալուլ-մուլթ երկինքէն:

Արձանագրութիւնը կազմուելէ յետոյ, անմիջապէս էջմիածնի Գայիանէի, Շողակաթի և Հռիփսիմէի վանքերու զանգակները ծանր ու տխուր ղողանջիւններով գուժեցին Հայոց Հայրիկին մահը: Սինօ-դականները կնքեցին Վահարանի սենեակներն ու Սինօդը երթալով Հայոց Կաթողիկոսի մահուան մասին նոյն օրն իսկ (Ժամի 11-ին) հեռագրեցին Պետերբուրգ՝ Ներքին Գործոց Նախարարին, Թիֆլիս՝ Կովկասի Փոխարքային, Սիս՝ Կիլիկիոյ Սահակ Կաթողիկոսին, Կ. Պոլիս՝ Մաղաքիա և Երուսաղէմ՝ Յարութիւն Պատրիարքներուն, Ռուսահայոց թեմական առաջնորդներուն, յայտնելով նաև, որ թաղումը կը կատարուի Նոյեմբերի 6-ին, Երեքշաբթի օրը: Օրէնքի համաձայն, Սինօդի աւագագոյն անգամ Գէորգ Արքեպ. (այժմ Կաթողիկոս) Սուրենեանը կարգուեցաւ Կաթողիկոսական Տեղակալ:

Ի սփիւռս աշխարհի ցրուած Հայութիւնը խորին վշտով համակուած ծունկի իջաւ Մեծ Հայրենասէրի յիշատակին առջև: Եգիպտոսէն մինչև Սիրիոյ և Ամերիկայէն մինչև Հնդկաստան, ուր որ Հայ գաղութ ու համայնք կար, ամենուրեք պատրաստութիւն տեսնուեցաւ Հայոց Հայրիկի յիշատակին՝ հոգեհանգիստ, սգահանգէս և երեկոյթ կազմակերպելու համար: Համահայական վիշտն ու յարգանքը միացան ժողովրդական երախտագիտութեան և պաշտամունքի ջերմ զգացումներուն, որոնց մէջ՝ էջմիածնի կամարներուն տակ, դեռ հողը չ'իջած՝ կը հանգչէր հայրենանուէր և ժողովրդասէր Խրիմեան ՀԱՅՐԻԿԻ անշունչ մարմինը:

Վանի Այգեօտանի Արարը Թաղամասի Ս. Թարգմանչաց ծխական դպրոցի աշակերտներէն մէկն ալ ես էի (9—10 տարեկան) 1907-ի աշնան: Հոկտեմբերի 31-ին առաւօտ դասադրքերս առի ու վագեցի դպրոցը, ուր հաւաքուած աշակերտները ուրախ և անհոգ կը խաղային զրօսավայրերուն մէջ: Ուսուցիչները Ծաղկոցին դրան առջևը խմբուած կը խօսէին: Անոնց դէմքերը ծածկուած էին թախիծով և մեր մանուկ հոգիներն անզօր էին հասկնալու, թէ ինչո՞ւ մեր ուսուցիչներն այսօր տխուր էին: Պահ մը գուշակեցինք, որ

Թերևս քաղաքին մէջ կատարուած են ձերբակալութիւններ և խուզարկութիւններ, ինչ որ յաճախակի էին Վանի մէջ:

— Զըրը՛նգ... զըրը՛նգ... զըրը՛նգ... յանկարծ զօղանջեցին մեր դպրոցին կից Մայր Նկեղեցոյ զանգակները, որոնց ծանր ու տխուր զօղանջները, այնքան խոր ու վշտալի տպաւորութիւն ձգեցին աշակերտներուս վրայ, որ վազվզող, խաղացող, աղմկող մանուկներն անգամ տեղն ու տեղ կանգնեցան և պահ մը լռութիւն տիրեց, մինչ զանգերու հատիկ հատիկ ու ծանր, մեծամղձիկ հրնչիւնները վշտի զգացումներով լեցուցին մեր մանուկ սիրտերը:

Վերակացու ուսուցիչ Կարապետ Տանթօեանը զանգը տուաւ, աշակերտները անսովոր լռութեամբ բարձրացան դպրոցը և մտան դասարանները: Քիչ յետոյ եկան դաստիարակները և յայտնեցին, որ — «Դասագրքերը հաւաքեցէք և գնացէք, սրահը»: Այդպէս ալ ըրինք: Դասարան առ դասարան շարուեցանք սրահին մէջ: Բոլորիս սիրտերը կ'ելեղէին, անհամբեր էինք գիտնալու թէ ինչ կար, ինչու կը հնչէին մեռելական զանգերը, ո՞վ էր մեռնողը և այլն: Ուսուցչանոցէն դուրս գալով դէպի սրահին կեդրոնը եկան Տէր Մեսրոպ Աւ. Բահանայ Ճանիկեանն ու մեր տեսուչը:

Տէր հայրը տխուր էր, աչքերը կարմրած և արցունքոտ: Բոլորս ալ անհամբեր կը սպասէինք թէ ինչ պիտի ըսէր: Նա տխուր նայուածք մ'ուղղեց ամբողջ աշակերտութեան և ապա թոյլ ու վշտալի ձայնով մ'ըսաւ.

«Սիրելի աշակերտներս, սրտի խորին կսկիծով կը յայտնեմ ձեզ, որ այս գիշերը Պատրիարքարանէն ստացանք հեռագիր մը, որ կը գումթէ Հայութեան պաշտելի Հայոց Հայրիկին մահը: Վան — Վասպուրականի Մեծ Զաւակին՝ հայրենասէր Խրիմեան Հայրիկին յիշատակը յարգելու համար Առաջնորդարանը որոշած է, որ դպրոցները փակ մնան, իսկ Նոյեմբերի 6-ին ալ, թաղման օրը, Յանկոյսների Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ մէջ պիտի կատարուի հոգեհանգիստ: Աւանդ, մեռաւ Հայրիկն Հայրենեաց՝ դեռ Հայաստանի Ազատութիւնը չը տեսած...»:

Ըսաւ քահանան, ձայնը դողաց, արցունքները կաթիլ կաթիլ իջան, գլուխը ծռեց ու լռեց: Մեր դպրոցի երգեցողութեան դա-

սատուն՝ (իմ տարաբախտ հայրս) Արշաւիր Աճէմեանը իւր անուշ ու բարձր ձայնով երգեց.

Հայրի՛կ, Հայրի՛կ, քո հայրենիքի Վարդի փոխան քեզ փութ բերաւ,
Վասպուրական մեր աշխարհ, Յաւերդ դառան բիւր հազար....

Շատերը լացին, բնդհանուր վշտի սարսուռ մ'անցաւ մօտ 800 աշակերտներու վրայէն և բոլորս ալ տխուր ու գլխահակ հեռացանք դպրոցէն: Եր յիշեմ՝ Արարուց հրապարակէն անցնելու ժամանակ, Հայ խանութպանները խուժք խուժք կանգնած Հայրիկի մահուան մասին կը խօսէին: Փողոցներու մէջ, տուններուն առջև խմբուած կանայք կուլային և իրենց գոգնոցներու փէշերով կը սրբէին արցունքները: Երբ մեր տունը մտայ, իմ բարի ու խեղճ մայրս տանտունին մէկ անկիւնը կ'ծկուած կուլար, ինչպէս մէկը կ'ողբայ իւր հարազատին մահը:

Վանի Քաղաքամէջի և Այգեստանի 12 եկեղեցիներուն զանգերը տխրաձայն կը ղողանջէին: Համաժողովրդական վիշտն ու կսկիծը այնքան մեծ էր, որ անկարող եմ պատկերացնել: Վասպուրականի ամէն կողմեր, ուր Հայ վանք ու եկեղեցի կար, Վանէն մինչև գաւառական կեղրոններն ու գիւղերը, զանգերը ծանր ու տխուր կը հնչէին՝ գլուխով մահը Վասպուրականի սիգապանձ Արծուին, որ թեակոտոր ընկած էր Էջմիածնի կամարներուն տակ: Արծուարոյն Վարազայ վանքն ու «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ը խոր սուգի մէջ ընկղմուած են: Ծանր ու տխուր կը ղողանջեն Արծրունեաց պատմական մենաստանին զանգակները, որոնց մեղմանուշ արձագանքները կ'երթան մարելու Վարազայ երկգաղաթ լեռանց խոր ձորերուն և ջրառատ հովիտներուն մէջ: Մինչ Վարազայ Պարոն Պետրոսը սև պատառով կը պատէ դպրոցի դուռն ու «Արծուի Վասպուրական»ի երբեմնի տպարանի ճակատը:

Վանի Առաջնորդարանի, եկեղեցիներու, դպրոցներու և Խրիմեանենց տան ղռնիրու ճակատները սև պատառներով ծածկուեցան: Վան-Վասպուրականի Հայութիւնը կը պատրաստուէր սիրոյ և պաշտամունքի արժանավայել ցոյցով մը խոնարհիլ իւր Մեծ Զաւակի յիշատակին առջև, միացնելով իւր վիշտը համայն Հայութեան վշտին, իսկ ձայնը՝ անսահման յարգանքի, երախտագիտութեան և համաժողովրդական համակրանքի ձայններուն, որոնք ի յայտ եկան Հայոց Հայրիկի թաղման օրը, ոչ միայն Էջմիածնի, այլև Ռուսաստանի, Տաճկաստանի և ամբողջ Հայ գաղութներու մէջ:

* * *

Էջմիածնի Վահարանի արտաքին դահլիճին մէջ, փայտեայ մահճակալին վրայ կը հանգչի Հայոց Հայրիկի մարմինը՝ սպիտակ սաւանով ծածկուած: Իւր սիրած, սովորական սև թաւշեայ ֆէսը գլխին, հիւանդութեան հագուստները դեռ հագին՝ կը հանգչի նա մահուան մահլիճին մէջ: Ձեռքերը կուրծքին, աչքերն ու բերանը փակ, և ժպիտը դէմքին սառած՝ յաւիտենապէս կը ննջէ Մեծ Հայ-րենատէրը, մինչ ձիւնը կը տեղայ մեղմիկ, ծառերն անդատար ճիւղակոտոր կ'ըլլան*), ժողովուրդը վանքին բակը խռնուած արցունք կը թափէ, իսկ Էջմիածնի զանգակները ծանր ու տխուր կը ղողանջեն: «Մշակ»ի թղթակից Լևոն Դանիէլեանը կը գրէ որ.

«Ձառամեալ դէմքը պահպանել է աչքի զարնոյ իր գծերը. խոշոր արծուէ քիթը դարձեալ հոյակապ կերպով գերիշխում է կմախք դարձած երեսի վրայ. միայն զրաւիչ աչքերը փակուած են յաւիտենական քնով, միայն յաղթանդամ մարմինն է կորցրել իր վեհ վիթխարիութիւնը, չափազանց նիհարացել ու փոքրացել»:

Հոկտ.ի 31-ին Թիֆլիսէն Էջմիածին հառաւ Միւնխէնի Դեղար-ուեստական ձեմարանն աւարտած ալէքսանդրապոլցի ռուս արձա-նագործ Սերգէյ Դ. Մերկուրովը, որ գիպսով հանեց Հայրիկի յա-ջող և հորազատ դիմաւորապարը արձան պատրաստելու համար: Դեղամ Արմէնը կը գրէ.— «...2ը նայելով որ հանգուսից միայն 36 ժամ յետոյ է կարողանում դիմել իւր գործին, սակայն աջո-ղումն ամեն տարակոյսից ազատ է հանդիսանում. Խրիմեանի դիմաւորապարը մատեմատիքական ճշտութեամբ է կերտուած — այս արդէն անվիճելի է. Պէտք է միայն հաջուի առնել մահուան 36 ժամի կատարածը մարմնի փոփոխութեան վերաբերմամբ. Ինչ անդրիին է վերաբերում, այդանոց արդէն մենք տեսնում ենք ար-ուեստագէտի անկասկածելի տաղանդը՝ ցայտուն արժանիքով հան-դիսադրած: Մինչդեռ դիմաւորապարն ուշք է գրաւում Հանգածի յատուկ ժպիտով որ չէ մարդ բումանտիկն կետների հետ,— անդրին

*) Արարատեան Դաշտի Հայ ժողովուրդը հիացմունքով կը պատմէ, որ այն օրը և այն ժամին, երբ Էջմիածնի մէջ մեռաւ Հայոց Հայրիկը, այդ նոյն ժամին Օշականի վանապատկան այգիի սեւ ծառն ալ ճիւղակոտոր եղաւ: Գոնեակի կոնսակի տուած երկու դարասօր կաղնիները (տոն նկար էջ 718) միևնույն օրին ու ժամին տապալիցան: Այս սիրուն զրոյցը ժամանակին հրատարակուած է նաև քանի մը Հայ թերթերու մէջ:

վերակենդանացրել է և՛ աչքերը գահակալող իդէալիստի, որ կարծես վերջին ժամին էլ չէ դադարել իւր միամիտ՝ բայց մաքուր՝ յոյսերի պսակումը ժպտով ու խինդով երազելուց»։ («Գեղարուեստ», Թիֆլիս. 1908, № 1, էջ՝ 99)։

Հոկտեմբերի 29, 30 և 31-ի երեկոյեան Վահագանի դահլիճին մէջ կատարուեցան հոգեհանգիստներ. Մեռելական շարականներու տխուր եղանակները, ծխացող խունկի քուլաներն ու մեղրամոմներու պլպլացող լոյսերը իբար խառնուած՝ դահլիճը լեցուցիր էին հոգեկան անուշ ու յուզիչ զգացումներով, որոնց մէջ կը հանդէր Մեծ Հայուն մարմինը։

Էջմիածնի Սինոգի և միաբանութեան որոշումով Հայոց Հայրիկը պիտի թաղուէր Մակար Կաթողիկոսի կողքին, Մայր Տաճարի զանգակատան հարաւակողմը։ Նոյեմբերի 1-ին, լուսարարապետ Ղևոնդ Եպիս.ը կատարեց գերեզման փորելու կարգը։ Յանկարծ ժողովրդական յուզում և պոռթկում մը յառաջացաւ։ Հազարաւոր ամբոխը խռնուեցաւ վանքին բակը. ամէն կողմ աղմուկ. սպառնական բռունցքները բարձրացան և օդը թնդաց անզուսպ աղաղակներով։ — «Մակարը քանդեց Հայոց տներ», «Մեր ազիզ Հայրիկը չը պէտք թաղուի նրա կողքին...», «Ներսէս Աշտարակեցու կողքին թաղել Հայրիկին...», «Նա ցանկացել է իր շինել տուած հանգստարանում*» թաղուել», իսկ վանեցի գաղթականները կը կանչէին։ — «Եթէ չէք ուզում, Հայրիկին կը տանենք Վարագը կը թաղենք»։ Այս մասին «Մշակ»ի թղթակիցը գրեց — «Ժողովուրդը այսօր (1 Նոյեմբ.) առաւօտեանից մինչև կէսօր խռնուած է Էջմիածնի վանքի բակում և չէ ուզում թոյլ տալ, որ գերեզմանը փորեն Մակարի կողքին»։

Յուշարար և յուզուած ամբոխը ծածկեց Մակարի կողքին փորուած գերեզմանը և յաջորդ օրը տասնեակ մը հուժկու բազուկներ նոր գերեզման փորեցին Ներսէս Աշտարակեցիի կողքին։ Հայ ժողովուրդը կը քանկար, որ Հայրիկն Հայրենեաց Խրմեանը թաղուէր Պաշտպան Հայրենեաց Ներսէսի կողքին։ Այսպէս ալ եղաւ։

*) Խրմեանը Էջմիածնի բակին մէջ, Տաճարի աջակողմը, շինել տուած էր բեմանման բարձրութիւն մը — հանգստարան՝ ուր պիտի թաղուէին կաթողիկոսները։ Սակայն անոր մահէն յետոյ, այդ հանգստարանն ու ձախակողմի Հանգիստարանը անյարմար և աւելորդ նկատուելով՝ քանդուեցան։

Նոյեմբերի 3-ին, Շաբաթ, կատարուեցաւ Հայրիկի մարմնի լուացման կարգը, իսկ ժամի 3-ին յուղարկաւորութեան յուղիչ հանդէսը՝ Վեհաբանէն դէպի Տաճարը: Թիֆլիսէն բերուած նիզելագօծ դագաղին մէջ դրին Հայրիկի մարմինը՝ զգեստաւորուած հայրապետական հանդերձներով: Թագը գլխին, մատանին աջ ձեռքին, դէմքը ծածկուած կաթողիկոսական օծման թափանցիկ քօղով, Հանդիսապետն էր Միսրոպ Արքեպ. Սմբատեանը: Թափօրը Վեհաբանէն շարժուեցաւ դէպի Մայր Տաճարը: Դագաղը վերցուցին չորս հոգևորականներ: Հայրապետական սեւաքօղ խաչն ու գաւաղանը կթ տանէին դագաղին առջէն: Խաչ-խաչվառներ, լապտերներ, կերօններ, միաբանները կարգով, յետոյ երկնցիկ խումբը, Ճեմարանի աշակերտները երկկարգ և ապա հազարաւոր ժողովուրդը: Զանգերը լալաձայն կը դօղանջէին: Թափօրը հասաւ Տրդատի դռան հանդէպ, եօթը տեղ կարգ կատարուեցաւ և ապա ուղղուեցաւ դէպի Տաճարը, ուր իջման սեղանի և արեւմտ. դռան մէջտեղ դրուած թաւապատ պատուանդանի վրայ դրին դագաղը, Երեկոյեան կողմ ժողովուրդը խռնուեցաւ Տաճարը և արցունքոտ աչքերով վերջին անգամ համբուրեց Հայրիկի աչն ու ճակատը: Շատերը բարձրաձայն կուլային: «Հայրի՛կ ջա՛ն, Հայրի՛կ ջա՛ն» սրտաճմիկ, կսկծալի ձայներով լեցուած էր Տաճարը, Նոյեմբ. 4-ին, Կիրակի, պատարագին ահագին բաղմութիւն կաք: Կոմիտաս Վարդապետի դեկավարութեամբ Ճեմարանի քառաձայն երկնցիկ խումբը կը մասնակցէր պատարագին:

Մինչև Նոյեմբ. 5-ը արդէն Ռուսաստանի և Կովկասի ամէն կողմերէն հարիւրաւոր պատգամաւորներ էլմիածին եկած էին թաղմանը ներկայ ըլլալու համար: Արտասահմանի գաղութներու ազգային մարմինները հեռագիրներով նշանակեցին պատգամաւորներ: Էլմիածնի Սինոդն ու Տիեզերաւոր ստաղան հազարաւոր ցաւակցական հեռագիրներ, որոնք կը յայտնէին նաև Հայրիկի յիշատակը յաւերժացնելու համար եղած ձեռնարկները: Հայ թերթերն իրենց կարգին հրատարակեցին հարիւրներով հեռագիրներ, յօդուածներ, սգահանդէսներու նկարագրութիւններ, ժողովրդական սիրոյ և յարգանքի լուրեր, Հայրիկի յիշատակը յաւերժացնող ձեռնարկներու և ֆօնդի մանրամասնութիւններ եայլն: Ռուսաստանի և

Յովկասի քաղաքներու և գաւառական կեդրոններուն մէջ հայերն ի նշան սուգի և յարգանքի փակեցին տղգային հիմնարկութիւններն ու խանութները։ Ամենուրեք կատարուեցան հոգեհանգիստներ և սգահանդէսներ, ընտրուեցան թաղման մասնակցող պատգամաւորներ, պաշտաստուեցան պսակներ, «Հայրիկեան Փօնդ» ի համար հանգանակուեցան գումարներ և այլն։ Բագուի Հայոց եկեղեցոյ մէջ նշանակուած հոգեհանգիստին ներկայ եղան ռուս, վրացի, պարսիկ, թաթար, հրեայ պաշտօնական անձեր և աւելի քան 20,000 ժողովուրդ։ Բագուի, Թիֆլիսի, Երևանի և այլ վայրերու մէջ, թաթար-թուրքերը մղկիթներու մէջ հոգեհանգիստներ կատարեցին Հայոց Հայրիկի յիշատակին։ Մուլաները զրուատեցին Հայոց Կաթողիկոսի արժանիքները շնորհելով, որ նա մարդասիրութեան զազափարի վսեմ մարմնացումն էր։ Ռուսաց ու վրաց եկեղեցիներու և հրէից ազօթավայրերու մէջն ալ հոգեհանգիստներ կատարուեցան և ամէն տեղ ճառախօսները հիացմունքի խօսքերով արտայայտուեցան Խրիմեանի մասին։ Թիֆլիսի և Բագուի մէջ Հայ գործաւորներն ի յարգանս Հայրիկի մէկ - երկու անգամ գործադուլ յայտարարեցին։

Թաղման «Կարգադիր Յանձնախումբ»ի ջանքերով պաշտօնական և ժողովրդական պատգամաւորները տեղաւորուեցան «Հայրիկապատ»ի, ձեմարանի և վանքի սենեակներուն մէջ։ Նոյեմբերի 4-ի երեկոյեան Վեհաբանի մէջ կատարուեցաւ պատգամաւորներու ժողովը խորհրդակցելու թաղման հանդէսներու ծրագրի և կարգապահութեան մասին։ Նոյեմբ. 5-ին, 12. երեկոյեան ժամի 7-ին, Էջմիածնի միաբաններէն, սինօղականներէն ումանք, կարգ մը պահպանողականներ և Համբ. Առաքելեանի համակիրները մասնակի ժողով մը գումարելով, կ'որոշեն Հայրիկի դադաղին վրայ դամբանական չեն խօսիր» և նոյն իսկ կոտկած կը յայտնեն, թէ կրնայ պատահիլ, որ դամբանախօսներէն մէկն ալ Հայրիկի անուան և յիշատակին անվայել ու նախատական խօսքեր ըսէ և այլն։

Այս մասնակի և յետին նպատակներով գումարուած ժողովին չը հրաւիրուած յեղափոխական և ժողովրդական հարիւրաւոր պատգամաւորները երբ կը լսեն յիշնալ որոշումը, նոյն գիշերն իսկ,

ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԵԱՐ ԳՐԱԳՈՂ ՄԷՋ, ԹԱՂԱՐԱՆ ԾՐԸ, 6/19 ՆՈՅԵՄԲԵՐ 1907

Հայոց Հայրենի գրեգմանի, Ս. Էջմիածին, գանգակատան լարտակից, «Պաշտամ հայրենաց» Ներսէս Ն. Աշտարակեցի Գաթղիկոսի գերեզմանի կողքին, Գետնի վրայ, սև մարմար պատուանդանի վերեւի տպւտակ մարմարի վրայ փորագրուած է տապանագիրը.

(Տաճարի պատին առջնից Յուշարձանը Թաւրիզ անգլիական հիւպատոս Մարտինաւոյն է, որ 1880 թուին գացեր է Էջմիածին ուր մեռեր է).

Բաղրամ
Գրեգմանի
ուն է ը. 4/19 հուլիս
1920 Էջմիածին

Ժամի 10 և կէսին կը գումարեն պատգամաւորներու բնդհանուր ժողովը: Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատգամաւորները խիստ կերպով բողոքեցին տրուած որոշման դէմ և պահանջեցին, որ դամբանականները խօսուին: Ամերիկայի «Հայրենիք» և Բուլկարիոյ «Ռազմիկ» թերթերու պատգամաւոր Ա. Վառմանը խօսեցաւ կրակոտ ճառ մը.

«...Հայրիկը պարզ կրօնապետ մը չէ, այլ Հայ ժողովուրդի ինքնագիտակցութեան և ազգային ազատագրումի մեծ ախոյեաններէն մէկն է Մեծ Ծերունին, որ եկեղեցիին պատկանելէ առաջ կը պատկանի ամէն մէկ հայուն: ...Անոր դազաղին շուրջը խրոնուած Հայ ժողովուրդի բոլոր խաւերը պէտք է որ գիտնան, ինչո՞ւ սիրեցինք և ինչո՞ւ կը յարգենք Հայրիկը: Ժողովուրդը գիտե՞նալու է թէ հասարակ կաթողիկոս մը չէ, որ կը թաղենք վաղը... այլ Մեծ Հայրենասէր, Ժողովրդասէր և Առաջին Յեղափոխական Խորհման Հայրիկը...»:

Հայկական տառապանքի երգիչ Ա. Ահարոնեանը իւր ճառը վերջացուց այս խօսքերով—«Եթէ մենք լռենք Հայոց Հայրիկի դազաղին առջև, էջմիածնի քարերը կ'աղաղակեն...»: Սիմոն Զաւարեան, Յովսէփ Արղուժեան, Ն. Սաթունեան և ուրիշ բազմաթիւ ճառախօսները պահանջեցին, որ դամբանականները խօսուին, բայց խօսողներու թիւը նախապէս որոշուի: Ճառախօսները կտրուկ կերպով յայտարարեցին, որ—«Պատգամաւորներն այստեղ եկել են ոչ թէ կրօնական հանդիսաւոր արարողութիւնը տեսնելու, այլ ժողովրդի զգացումները արտայայտելու, նրանց թարգմանը լինելու համար»: Ի վերջոյ ժողովը որոշեց սահմանափակել խօսողներու թիւը և «Կարգադրիչ Յանձնախումբ»ը կազմեց դամբանախօսներու ցանկը:

* * *

ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿԻ ԹԱՂԱՄԱՆ ՕՐՆ Է. Երեքշաբթի, 6/19 Նոյեմ. 1907.

Երկինքն ամպոտ ու մռայլ է, թեթև անձրև կը մաղուի: Ամպածրար են Մասիսն ու Արագածը: Արարատեան Աշխարհը տխուր տեսք մ'ունի: Մայր Արաքսը իւր լալահառաչ ջրածայներով վշտակից է Հայ ժողովուրդի մեծ սուգին: Արարատեան Դաշտի ամէն կողմերէն հազարաւոր Հայ դեղձուկները տխուր ու գլխահակ՝ էջմիածինը կ'երթան Հայոց Հայրիկի թաղմանը ներկայ ըլլալու:

Ծանր ու տխուր կը զօղանջեն էջմիածնի զանգակները: Հայ

և օտար մօտ 300 պատգամաւորները Վեհարանը հաւարուած, պսակները ձեռքերնին կը սպասեն. ժամի 10-ին հնչեցին պատարագի զանգերը. Պատգամաւորներու թափօրը Վեհարանէն շարժուեցաւ դէպի տաճարը. Աշակողման դասին մէջ կանգնեցան օտարազգի պատգամաւորները — Կովկասի փոխարքայ Վարանցով Դաշկովի կողմէ՝ խորհրդական Հակկել և գնդապետ Լազարեանը, Երևանի նահանգապետներ՝ Եացկելիչ և Կոմս Տիգլէնհաուզէն, Պարսից պետութեան կողմէ՝ Երևանի պարսկական հիւպատոս Աբաս Կուլի Խան, Փանահ Խան Մակինսկի, Թիֆլիսի քաղաքագլուխ՝ Իշխան Չէրքէզով, Թիֆլիսի ազնուականութեան կողմէ՝ Իշխան Գ. Թումանով, Կարսի ռուսականապետ՝ Դրիզորեիչ, Էջմիածնի գաւառապետ՝ Լեմերման, Թիֆլիսի Քաղաքային Վարչութեան կողմէ՝ Գեներալ Օստրոպոքսկի, Վրաց ժողովուրդին կողմէ՝ Կիպչիձէ, Կովկասի մահմեդականութեան կողմէ՝ բարձրաստիճան մօլլա մը, Թիֆլիսի պարսկահպատակներուն կողմէ՝ Միքդա Ջալալ Եուսուֆ, Կարսի Յոյն ժողովուրդին կողմէ՝ Բամիօպուլօ Աքիլլէս և դեռ բազմաթիւ ռուս, վրացի, մահմեդական և յոյն պաշտօնական պատգամաւորներ՝ զանազան մարմիններու և հիմնարկութեանց կողմէ.

Թուրքիոյ, Ռուսաստանի, Պարսկա-Հնդկաստանի, Ամերիկայի, Եւրոպայի և այլ վայրերու Հայութեան կողմէ աւելի քան 200 պաշտօնական պատգամաւորները (որոնցմէ 22 կին) տեղաւորուեցան տաճարին ձախակողմը. Հայ և օտարազգի պատգամաւորները բերած էին՝ 11 արծաթեայ, 15 մետաղեայ և 7 թարմ ծաղկեայ՝ ընդամէն 33 պսակներ.

Կովկասի Փոխարքան, Վրաց ժողովուրդը, Երևանի, Թիֆլիսի, Արմաւիրի և Աստրախանի Հայութիւնը զրկած էին արծաթեայ պսակներ. Թիֆլիսի կայարանի Հայ մշակներ, Հայ և վրացի գինեւաճառներ, ակնավաճառներ, պարսկահպատակ թուրքեր, Հարէշխստանի Հայեր, Էջմիածնի տաճկահայ գաղթականներ, Գէորգեան Ճեմարան և այլ հայկական դպրոցներն ու մարմինները զրկած էին մետաղեայ և ծաղկեայ պսակներ. Այս բոլոր պսակներուն մէջ ամենէն աւելի խորհրդաւորն ու բնորոշը Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան երկաթեայ վիթխարի պսակն էր. Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որ պաշտօնապէս կը մասնակցէր Հայոց Հայրիկի թաղման, Թիֆլիսի մէջ

շինել տուած էր այդ պատկը, որ սքտաձև հարթ երկաթեայ տախտակի մը վրայ հաստատուած է. Պսակի մէկ թևի երկաթաշէն դափնինները կը միանան միւս թևի փուշերուն՝ խորհրդանշիլու համար այն միտքը, որ Խրիմեան Հայրիկի ճակատը պատուեցաւ և՛ դափնեայ և՛ փուշէ պսակներով... Պսակի հարթ տարածութեան վրայ հաստատուած է Լ. Յ. Դաշնակցութեան երկաթեայ զինանշանը, որուն վերը, կարմրաւուն մետաղեայ տախտակի մը վրայ մակագրուած է, — «ԱՌԱՋԻՆ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԵՒ ՄԵԾ ԴԵՄՈՆԳՐԱՑ ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻՆ», իսկ վարը՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւն, որուն բոլորտիքը, բազմաթիւ մանր քառանկիւնի մետաղներու վրայ յիշատակուած են Թիֆլիսի, Բագուի, Երևանի և այլ վայրերու՝ «Դաշնակցականներին»։ Ուշադրութեան արժանի է նաև սև ու կարմիր կտորներէն պատրաստուած այն պսակը, որուն իւրաքանչիւր թեթիկին վրայ մակագրուած է այս ու այն արհեստակցական միութեան անունը, իսկ ընդհանուր մակագրութիւնն է — «ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻՆ՝ ԹԻՖԼԻՍԻ Դաշնակցական արհեստաւորներին», (64 միութեանց անունով)։

Հայոց Հայրիկի դագաղը դրուած էր Իջման Սեղանին առաջը, շրջապատուած զգեստաւորուած 10 եպիսկոպոսներով և բազմաթիւ հոգևորականներով. Պատարագիչն էր Հայրիկի կաթողիկոսական օծման մասնակցող Մեսրոպ Արքեպ. Սմբատեանը, որ կատարեց վերջին օծման կարգը. Այս յուզիչ արարողութիւնը շատերու աչքերէն արցունք քամեց. Ճասնեակ հազարաւոր ժողովուրդ խոնուած էր վանքի բակին մէջ, շրջակայ կտուրներու և մինչև անգամ ծառերու վրայ. Ժողովուրդի մուտքն ի տաճար արգելուած էր, վասն զի տեղ չը կար. Հոգևորականութիւն, երգեցիկ խումբ և պատգամաւորները հազիւ տեղաւորուած էին տաճարին մէջ. Խումբ մը գաղթականներ յանկարծ բռնութեամբ մտան տաճարը,

*) Այս պսակին լուսանկարն ունիմ և պիտի հրատարակեմ զբրիտ երկրորդ հատորին մէջ. Այս ինչպէս նաև միւս բոլոր մետաղեայ պսակները իրենց մակագրուած ժապաւէններով մէկտեղ կը պահուին Էջմիածնի Թանգարանին մէջ, ուր 1919-ին մէկ առ մէկ արտադրած են ժապաւէններու մակագրութիւնները. Էջմիածնի մէջ արտադրած են նաև Հայրիկի մահուան առթիւ ստացուած հարբաւոր հեռագիրները։

առարկելով որ — «Հայրիկը Հայ գիւղացիներու, գաղթականներու, աղբատներու և որբերու Հայրիկն էր, Հայրիկը մերն էր, ինչո՞ւ մեզ զրկած էր տաճարը մտնելու իրաւունքէն...»։ Պատարագը վերջանալէ յետոյ կազմուեցաւ հսկայ թափօրը։ Հոգևորականներ, օտարազգի հիւրեր, պատգամաւորներ, պսակակիրներ և երգիչները երկկարգ կանգնեցան։ Դազաղը վերցուցին նախ հոգևորականներ, պատգամաւորներ և ապա ժողովրդական ներկայացուցիչները։ Երբ թափօրը տաճարէն դուրս եկաւ հազարաւոր ժողովուրդը գլխաւոր և խորին պատկառանքով խոնարհեցաւ դազաղին մէջ յաւիտենապէս հանգչող Հայրիկի յիշատակին առջև։ Զանգակներու տխուր դողանջը, մեռելական շարականները և ժողովուրդի լացն ու հառաչանքը իրաք խառնուած յուզիչ պատկեր մը ստեղծեր էին։ «Կարգադրիչ Յանձնախումբ»ը և մէկ վաշտ զինուորներ (անգէն) կը հսկէին կարգապահութեան, ինչ որ մինչև վերջ պատկառանքով պահուեցաւ։ Մայր Տաճարին բոլորտիքը շորս անգամ կատարուեցաւ հանգստեան կարգը և ի վերջոյ թափօրը կանգ առաւ զանգակատան հարաւակողմը, ուր ներսէս Ե. Աշտաբակեցի կաթողիկոսի շիրիմին կից փորուած էր Հայոց Հայրիկի գերեզմանը։ Այն ընկած էր Մեծ Հայրենասէրին դազաղը գերեզման իջեցուցին և Արարատեան Աշխարհի հողը լեցուցին վրան, ժողովրդական յուզումն ու կսկիծը աննկարագրելի դարձաւ...

Հայ ժողովուրդը արցունքն աչքերուն և ցաւ ի սիրտ ծունկի իջաւ, յարգելու համար յիշատակն անոր՝ Հայոց Հայրիկին, որ ամբողջ 60 տարի իւր կեանքն ու գործը և Մեծ Սիրտը նուիրեց Մայր Հայրենիքի ազատութեան գաղափարին և իւր երազուն ու յուսալից աչքերը Մասիսի գագաթին յառած՝ կը ցանկար տեսնել Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի դրօշակը...

Թաղման կարգը*) վերջացաւ ժամի 3-ին։ Ապա ծայր առին դամբանականները։ Խօսեցան Սիմոն Զուռաբեան, Ա. Վառման, Սարգիս Կուկունեան, Համբ. Առաքելեան, Վրաց ժողովուրդի պատ-

*) Հայրիկի Թաղման հանգիստները շարժանկարի (սինեմա) ընկերութեան մը կողմէ յուսանկարուած են։ Կովկասի մէջ ցուցադրուած է այդ գեղեցիկ ու պատմական ժապաւէնը (ֆիլմ), որ 1909-ին բերին Վան և ցոյց տուին։

գամաւոր Գիպչիձէն, Կովկասի մահմեդականութեան ներկայացուցիչ մօլլան, կանանց, բանուորներու, զիւղացիներու, գաղթականներու, արհեստավորներու, աշակերտներու եւյլ պատգամաւորները:

Բագուաւրնակ վասպուրականցիներու պատգամաւոր Ենովք Տէր Արիստակէսեանի յուզիչ դամբանականով մը ցուցադրեց Վասպուրականի Հայր Արծուի մեծ կեանքն ու գործը եւ յանուն Վան-Վասպուրականի Հայութեան յայտնեց իւր ցաւն ու վիշտը: Բոլոր պատգամաւորները հիացման և գնահատութեան խօսքերով ներկայացուցին Հայոց Հայրիկի ոգեպանութիւնը գործունէութիւնն ու ժողովրդական մեծութիւնը: Էջմիածնի Ճեմարանի աշակերտներէն Գառնիկ Շահինեանը (յետոյ բանաստեղծ) յուզումով և զգացումով կարգաց Հայոց Հայրիկի յիշատակին ձօնած իւր այս ոտանաւորը:

Լացող վաթանի կարօտը սրտիդ,
Անտէրունջ թողած մեր Մայր Հայրենիք,
Եւ դեռ չը տեսած շողքն աղատութեան,
Ինչո՞ւ ես թռչում մեր աղիւղ Հայրիկ:

Էլի տնքում են հայրենի լեռներ,
Էլի գեղջուկը արիւն է լալիս,
Մեր ողբ ու կոծին, նահատակութեան,
Էլի լուռ վկայ՝ վեհապանծ Մասիս:

Երազներիդ պէս մենք միշտ տարագիր,
Փախչում ենք թողած նախնեաց շի-
րիմներ:

Վիշտը մեզ ընկեր, ցաւը անկողին,
Մեր կեանքը զուլում, սըրտներս աւեր:

Բոկոտն ու նօթի երբ զուլում երկրից,
Անտուն որբերդ հեիհե կը գան
Քո թեւերիդ տակ հանգիստ առնելու,
Եւ կարօտագին «Հայրիկ» ձայն կը տան:

Եւ հայ գիւղացին արդար վաստակից,
Յոգնած ու դաղրած, իւր ցաւերը ծով,
Կորացած մէջքով քո սուրբ շիրիմին
Յուշիկ կը պատմի մունջ մըմըռալով:

Դու, որ ապրել ես նրանց ցաւերով,
Միշտ հպարտ կանգնած նրանց թի-
կունքին,
Տես վերջին ժամին Քեզ մօտ են եկել,
Սուրբ երգ են ուզում Քեզանից կըրկին:

Վասպուրականից Արծուի թեւերով,
Էլ ո՞վ կ'ուզարկի ողջոյն մեզ համար,
Էլ ո՞վ կը լսի մեր վիշտը անտակ,
Բաց, ով կեան սրտով ծերնակ Վեհափառ:

Մենք ուխտ ենք անում դադաղիդ առաջ,
Որ միշտ կը սիրենք մեր Մեծ Հայրենիք,
Եւ մութ վաթանում քո ջահը վառած՝
Միշտ փնտրելու ճանքն, անմոռաց Հայրիկ:

Հայոց Հայրիկի թաղման հանդէսը տեւեց գրեթէ 6 ժամ (10—4): Բազմահազար ժողովուրդը խոնուեցաւ Մեծ Հայրենասէրի ցերեզմանին առջև, ծնկաչոք համբուրեց թաղմ ու թաց հողը և հեռացաւ: Ժամի 4-ին Էջմիածնի սեղանատունը հաւաքուեցան միաբաններ, Հայ և օտարազգի պատգամաւորներ և բազմաթիւ

հրաւիրեալները, աւելի քան 300 հոգի։ Կաթողիկոսական ճեղակալ Գէորգ Արքեպ.ը կարգադրեց, որ սեղանաճառերը չը խօսուին, միայն ինքը բաժական առաջարկեց Հայոց Կաթողիկոսի անմահ յիշատակին։ Մեղանակիցները յոտնկայս խմեցին բաժակը։ Գէորգ Արքեպ.ը պատգամաւորներու ուշադրութիւնը հրաւիրեց էջմիածնի և ձեմարանի բարեկարգութեան վրայ. ապա շնորհակալութիւն յայտնեց ռուսաց ու պարսից պետական ներկայացուցիչներուն և օտարազգի պատգամաւորներուն, որոնք ցաւակից եղան Հայ ժողովուրդի մեծ վշտին։

Ճաշէն յետոյ Վեհարանի մէջ կայացաւ պատգամաւորական ժողովը, որուն կը մասնակցէին Հայ պատգամաւորներէն անոնք, որ դեռ մեկնած չէին էջմիածնէն։ Գէորգ Արքեպ.ը գեղեցիկ ճառով մը բացաւ ժողովը և խնդրեց, որ պատգամաւորները և ազգը անտարբեր չը մնան էջմիածնի և ձեմարանի բարեկարգութեան հանդէպ։ Ժողովին նախագահ ընտրուեցաւ Աւ. Ահարոնեանը, որ բացատրեց խորհրդակցութեանց նպատակը և յայտնեց, որ—«Այս ժողովը զբաղուելու է նաև Հայոց Հայրիկի անունով Փօնդ հիմնելու հարցով»։ Սիմոն Զաւարեանը կ'առաջարկէ Հայրիկի անունով հիմնել կրթական Փօնդ մը—«Կարելի է բաց անել—կ'ըսէ Զաւարեանը—Հայրիկի անունով երկու ուսուցչանոց Հայութեան երկու հատուածներում՝ մէկը Կովկասում, իսկ միւսը Տաճկահայաստանում—Վասպուրականում կամ Տարօնում»։ Գարեգին Վարդպ.ը, Համբ. Առաքելեան, Մինաս Բերբերեան, Բժ. Ա. Բարայեան, Լևոն Գեանքեցեան և Լէօն կ'առաջարկեն «Հայրիկեան Փօնդ»ը յատկացնել էջմիածնի ձեմարանի բարեկարգութեան։ Յովսէփ Արղուլութեանը կ'առաջարկէ—«Հիմնել մի որ և է դպրոց, մեծ թէ փոքր, Հայրիկի անունով Վասպուրականում»։ Ա. Վռամեանը կը պնդէ, որ «Հայրիկեան Փօնդ»ը յատկացուի գիւղական դպրոցներու համար ուսուցիչներ պատրաստելու գործին։ Ազգագրագէտ Երուանդ Լայսյեանը յարմար կը գտնէ, որ Փօնդը յատկացուի «Հայրիկեան Թանգարան»-ի բարեկարգութեան և ճոխացման։ Բարզէն Վարդպ.ը կ'առաջարկէ, որ Տաճկահայաստանի մէջ գիւղատնտեսական դպրոց մը հիմնուի։ Սամսոն Յարութիւնեանը կը ծրագրէ «Հայրիկեան Փօնդ»ը յատկացնել ստորին, միջնակարգ և մասնագիտական դպրոցներ

հիմնելու գործին, Յաջորդ օրը, Նոյեմբ. 7-ին, կայացաւ 44 պատգամաւորներու ժողովը, որ միաձայն ընդունեց Սիմոն Զաւարեանի առաջարկը — Հիմնել երկու ուսուցչանոց մէկը Կովկասի, իսկ միւսը Տաճկահայաստանի մէջ:

Այս բոլոր առաջարկներու մէջ «Հայրիկեան Ֆօնդ»-ը հիմնելու սկզբունքն ի յայտ եկաւ և միաձայն ընդունուեցաւ: Վերջի մնաց միայն գործադրութեան եղանակը և ժողովը վերջնական եզրակացութեան չ'եկած՝ վերջացաւ, իսկ պատգամաւորներն ալ հեռացան Էջմիածնէն:

«Հայրիկեան Ֆօնդ»-ի հանգանակութիւնը լայն և ջերմ ժողովրդականութեամբ կատարուեցաւ Կովկասի, Ռուսաստանի, արտասահմանի Հայ գաղութներու և մանաւանդ Ամերիկայի մէջ*):

Հայրիկի մահէն տարիներ յետոյ անգամ, հանգանակուած մեծաքանակ գումարները չը գործադրուեցան իրենց բուն նպատակին, մինչև որ ընդհանուր պատերազմն ու հետագայ դէպքերը վրայ եկան և «Հայրիկեան Ֆօնդ»-ը զրեթէ հչնչացաւ:

* * *

Այն օրը, 1907-ի Նոյեմբ. 6-ին, երբ Էջմիածնի մէջ Հայոց Հայրիկի թաղումը տեղի կ'ունենար, այդ նոյն օրը Վանի մէջ, Վասպուրականի Հայութիւնը Հայր Արծուի յիշատակին կազմակերպեց ժողովրդական մեծ սգահանդէս մը: Այսօրուայ պէս կը յիշեմ այդ պատմական օրը: Պաշտօնական մարմիններ, աշակերտութիւն և հազարաւոր ժողովուրդը խոնուած էր Խրիմեանենց տան առջև: Որոշեալ ժամին, հսկայական թափօրը շաբօնեցաւ դէպի Յանկոյսների եկեղեցին, ուր պիտի կատարուէր սգահանդէսը, եկեղեցոյ մէջտեղը գրուած էր սև թաշապատ դագաղը՝ զարդարուած հայրապետական հանդերձներով: Աւագանը, ուր մէքուռած էր Խրիմեանը, պատուած էր սև շղարշով: Ստաբ հիւպատոսներ, տաճիկ բարձրատիճան պաշտօնեաներ, Ամերիկեան և Կաթոլիկ միսիոնարներ և ազգային ամէն տեսակ մարմինները գրաւած էին իրենց

*) Ամերիկահայութեան մէջ հանգանակուած գումարը կարծեմ 15,000 դոլար էր, որն իբր աւանդ 20 տարի (1907—1927) պահուեցաւ վաճառական Կարապետ Փուշմանի մօտ: Այդ գումարէն 5000 դոլար 1927-ին ուղարկուեցաւ Խորհրդային Հայաստանի կառավարութեան, զիւղատնտեսական դպրոց մը հիմնելու համար:

յատուկ տեղերը: Եկեղեցին լեցուած էր երկսեռ, խուռն բազմութեամբ: Հայերէն և տաճկերէն ճառեր խօսողները (անունները չմ'յիշեմ) դրուատեցին Խրիմեանի մեծութիւնն ու ժողովրդականութիւնը: Երգուեցաւ «Հայրիկ, Հայրիկ» երգը, որ շատերու աչքերէն արցունք բամբց: Այդ նոյն օրը Արծուաբոյն Վարպէն ալ կատարեց Հայր Արծուի հոգեհանգիստն ու սգաւորեց: Վանի Ամերիկեան միսիոնարութիւնն ալ Աւետարանական ընդարձակ եկեղեցիին մէջ կատարեց վայելուչ սգահանդէս մը: Խրիմեանի իւզաներկ, մեծադիր նկարը շրջապատուած էր ծաղիկներով և սե շղարշով: Պատուելի Ռէյնոլտսը բեմը բարձրանալով պատմեց իւր յիշողութիւնները Խրիմեանի մասին և ցոյց տուաւ անոր ազգասիրութիւնն ու մարդասիրութիւնը: Գաւառիկ զրոյ Խաչիկ Լեոնեանը ներկայացուց Խրիմեանի մանրամասն կենսագրութիւնը: Ապա բեմն եկան երկու աղջիկներ, մէկը սեազգեստ իբր սուգ, իսկ միւսը սպիտակազգեստ իբր մխիթաութիւն: Ասոնք փոխն ի փոխ արտասանեցին Խաչիկ Լեոնեանի զրաժ մէկ ոտանաւորը, որ կը պատկերացնէր Խրիմեան Հայրիկի կեանքն ու ազգանունը գործունէութիւնը: Այդ ոտանաւորէն (որը 1914-ին անձամբ ստացայ Լեոնեանէն) կը մէջբերեմ միայն առաջին տունը, որ սեազգեստ աղջիկն արտասանեց.

Սեւ գոյժ մը հնչեց, ո՛հ, Արարատէն,
Արին հոսեցուց ամէն Հայ սրտէն,
Հայրիկն է մեռած—յոյս Հայաստանի,
Վերջացաւ պարծանք Վասպուրականի:
Ա՛րդ, լացէ՛ք, հայեր, Հայրիկն է մեռած
Եւ մեր յոյսին հետ լոյսն ալ է մարած...:

Վերջին խօսքը սպիտակազգեստ աղջկանն էր, որ կը մխիթարէր Հայ ժողովուրդին թէ, թէն Հայրիկը մեռաւ, բայց անոր գաղափարներն արդէն ծլիր, ուռնացեր են և վաղ կամ ուշ՝ պիտի ծագի Հայաստանի Ազատութեան Արաւոյտը եւ Հայոց Հայրիկի հոգին՝ Աւետի քեներով պիտի սլանայ Ազատ Հայրենիքի ամեն կողմերը....

* * *

Խրիմեանին յայտնողեց Մատթէոս Իգմիրլեանն՝ իբր Ամենայն Հայոց Պատրիարքոս (ընտրուած՝ 1 Նոյեմբ. 1908, օծուած՝ 13 Սեպտ. 1909, վախճանուած՝ 11 Դեկտ. 1910): Իգմիրլեանն Էջմիածին հասնելէ յետոյ նուիրական պարօր համարեց օրհնել գերեզմանը Հայոց Հայրիկին, որը կը հանգչէր անտապան և սնարձան հողաթումբին տակ:

ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿԻ
տապանաքարի բա-
ցումը կատարեցաւ
1910ի Յունիսի 6ին,
(Կիրակի) էջմիած-
նի մէջ: Պատարա-
զէն յետոյ, եկեղե-
ցական թափօրը,
Մատթէոս Բ. Կա-
թողիկոս Իգմիրեա-
նի գլխաւորու-
թեամբ, կանգ ա-
ռաւ զանգակատան
հարաւակողմը, շըր-
ջապատելով Հայրի-
կի գերեզմանը, որ
ծածկուած էր գե-
ղահիւս դիպարդով՝
վրան դրուած հայ-
րապետական խոյր,
աւետարան, խաչ այլ
զարդեր և պսակներ:
Հոգեհանգիստին
ներկայ էին Երեա-
նի նահանգապետ,
բազմաթիւ պաշտօ-
նական անձեր և
խուռներամ ժողո-
վուրդը՝ Երեանէն և
էջմիածնի շրջակայ
գիւղերէն եկած: Հո-
գեհանգիստէն յետոյ, ժողովուրդէն շատերը—մանաւանդ ցեղջուկները—մօ-
տեցան և ծնկաչոք համբուրեցին Հայ ժողովուրդին սիրելի Հայրիկի տապա-
նաքարը: Էջմիածնի Սինօղի յանձնարարութեամբ Թիֆլիսի առաջնորդ Գա-
րեգին Արքեպ. Սաթուհեանը Թիֆլիսի մէջ պատրաստել տուաւ Հայրիկի
սպիտակ, մաքուր մարմարեայ տապանաքարը, որ հաստատուած է կապոյտ
կարծրաքար (գրանիտ) պատուանդանի վրայ, մօտ երկու մեթր երկարու-
թեամբ: Մարմար շիրմաքարի չորս կողմերը, շրջանակաձև քանդակուած են
նուրբ և սիրուն ծաղիկներ: Գլխավերելը հայրապետական թագը և գոյգ գա-
ւազաններն՝ ու զարդերը՝ բարձրաքանդակ և ուռուցիկ: Բարձրաքանդակ և շատ
սիրուն տառերով փորուած է տապանագիրը, որ գրած է Իգմիրեան Կաթո-
ղիկոսը: Այս էջլին վրայ տպուած պատկերը գրեթէ նմանութիւնն է Հայոց
Հայրիկի տապանաքարին:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Մ Կ Ր Տ Ի 2 Ա.

ՎԱՆՆՅԻ

ԽՐԻՄԵԱՆ, ՀԱՅՐԻԿ

ՆՈՒԱԳՈՂ ՎՇՏԻՑ ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ ՀԱՅՈՑ

ծնեալ

ի 4 Ապրիլի 1820 ամի

Վախճանեալ

ի 29 Հոկտեմբերի 1907 ամի

Արծուարոյն Վարազայ «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ի հիմնարկութեան յիսնամեայ յօբելեանը (1857—1907) պիտի տօնուէր 1907-ի աշնան, նոյն թուին Վանի քաղաքական գէպքերն ու Հայրիկի մահը արգելք եղան այդ ձեռնարկին: Տխրահուշակ Դաւօի դաւաճանութենէն ալ, 1908-ի սկիզբէն Վան-Վասպուրականի մէջ յառաջացան քաղաքական ծանր դէպքեր, իսկ նոյն թուի ամրան հոշակունցաւ Օսմանեան Սահմանադրութիւնը, որ ծնունդ տաւ նոր, ազատ և զգայացունց կեանքի մը: Կիլիկիոյ Հայութեան կոտորածն ալ (Ապրիլ 1909) համագային կսկիծի և քաղաքական մտահոգութեան նոր դուռ մը բացաւ: Այս գէպքերուն պատճառով յետաձգուեցաւ Վարազայ յօբելեանը, որ մեծաշուք հանդէսներով տօնուեցաւ 1910-ի Յունիսի 20-ին (Կիբակի) Վարազայ մէջ: Ժողովրդական խրախճանքն ու գեղջկական ուրախութիւնները տեցին ամբողջ շաբաթ մը: Վասպուրականի ամէն կողմերէն—Վանէն և գաւառներէն—աւելի քան 25,000 ժողովուրդ կը մասնակցէր հանդէսներուն: Ի սփիւռս աշխարհի ցրուած Հայութիւնը իւր հարիւրաւոր պատգամաւորներով և բարոյական ու նիւթական աջակցութեամբ համագային մասնակցութիւն ցոյց տուաւ այդ յօբելեանին:

Հայոց Հայրիկի սիրելի անունն ու Մեծ Դոքթըր հիացմունքի և ջեքմ պաշտամունքի զգացումներով նորէն լեցուցին սիրտն ու հոգին Հայ ժողովուրդին, որուն զրամական նուիրատուութեամբ յօբելեանէն յետոյ, Վարազայ վանքին մէջ, «Ժառանգաւորաց Վարժարան»ի կողքին հիմնուեցաւ «**ՀԱՅՐԻԿԵԱՆ ԴԻԴԱՅԵՏԵՍԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑ**»-ը:

Այժմ... Արարատեան Աշխարհին մէջ, Մասիսի տառորտէն և Արաքսի փերէն քիչ հեռու, Էջմիածնի զանգակատան կամարներուն տակ, մո՛ւշ մո՛ւշ կը ննջէ **ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿԵԱՆ** Արազածի հովերը կը չոյեն անոր չիբիմը, որուն վրայ գնենք հայրենի լեռան բանաստեղծ Աւ. Իսահակեանի խօսքերով հիւսուած այս ծաղկեպտակը և ապա փակենք այս հատորը:

«Արարատեան երկրի հողը ծածկեց նրա աչքերը, և նա քնեց «հողին քնով» դարե՛ր, դարե՛ր, յաւիտեան...: Բայց Հայ ժողովուրդը նրան չի մոռանայ: Քանի հնանայ նա, այնքան աւելի մեծ մարդու պատկով շողազարդուած՝ կը նայէ դարերի միջից Հայ ժողովրդին և կը խօսի նրա հետ, իր՝ ժողովրդի նուիրական իղձերից, հարազատ լեզուով: Ժողովուրդը նրան չի մոռանայ, որովհետև նա նրա սրտից էր եկել և գէպի նրա սիրտն էր գնում...»:

ՀԱՅԿ ԱՃԷՄԵԱՆԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

— Տ Պ ՈՒ Ա Ծ —

1. Սգապսակ Իշխանի. Պատկերազարդ. Թիֆլիս. Տպ. Ն. Աղանեանցի. 1916:
2. Նոյնը Բ. Տպագրութիւն. Անդ. 1916. (սպառած):
3. Ժողկաքաղ Վասպուրականի Հայ Ժողովրդական Բանահիւսութեան. Առաջին փուլը. Հրատարակութիւն Տէր Վրթանէս Ծ. Վրդպ. Յակոբեանի. Էջմիածին. Տպարան Մայր Աթոռոյ. 1917. (սպառած):
4. Հայրենի Յիշատակներ. Իեպի Նարեկ. Էջմիածին. Տպարան Մայր Աթոռոյ. 1918. (սպառած):
5. Թիւրքահայ Աղէտը. Պատմական փաստաթուղթեր. Էջմիածին. Տպարան Մայր Աթոռոյ. 1919. (սպառած):
6. Խրիմեան Հայրիկ. Ծննդեան հարիւրամեակի առթիւ. 1820—1920. Պատկերազարդ. Էջմիածին. Տպարան Մայր Աթոռոյ. 1920. (սպառած):
7. «Բազին» Օրացոյց (պատիւ). 1923 թ. Վ. Յ. Գեա. Հրատարակութիւն Ատրպատականի Հայոց Թեմական Տպարանի. Թաւրիզ. Նոյն տպարան:
8. «Բազին» Օրացոյց (գրպանի). 1923 թ. Վ. Յ. Գեա. ընդարձակ և բազմաբովանդակ յաւելումով. Թաւրիզ. Ատրպ. Հայոց Թեմ. Տպարան:
9. Ղեւոնդ Զահանայ Տէր Աւետիսեան. Կեանքն ու գործունեութիւնը. Տարոն-Տուրուբերանի մեաւոր եւ քաղաքական վերածնունդը ԺԺ-րդ դարում: Հրատարակութիւն Տարոն-Տուրուբերանի Հայրենակցական Միութեան. Թաւրիզ. Ատրպ. Հայոց Թեմ. Տպարան. 1924. (գին՝ 40 սէնթ կամ 8 ֆրանք):
10. Բժիշկ Պետրոս Ասլանեան. Հիմնադիր Թաւրիզի Հայոց Աղբասախը. Նամ Ընկերութեան: Հրատարակութիւն Ատրպատականի Հայոց Թեմական Առաջնորդարանի. Թաւրիզ. Ատրպ. Հայոց Թեմ. Տպարան. 1925. (սպառած):
11. Տէր Ներսէս Արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգեան. Իւր Ազգային եւ հասարակական գործունեութեան քառասունհայ յաջիկանի առթիւ. 1886—1926: Հրատարակութիւն «Յոբելեանական Գննորոնական Յանձնախումբի»: Պատկերազարդ. Վենետիկ. Միլիթարեան Տպարան. 1926. (սպառած):
- 12—17. «Մասիս» Օրացոյց (պատիւ). 1924—1929 թ. Բաղմազան բովանդակութեամբ. Թաւրիզ. Ատրպ. Հայոց Թեմ. Տպարան:
18. Հայոց Հայրիկ. «Նուագող Վոսից Հայրենեաց Հայոց», Ա. Հատոր: Գենտագրութիւն. Բաղմաթիւ պատկերներով: Հրատարակութիւն Մարգար Յակոբեանի. Թաւրիզ. Ատրպ. Հայոց Թեմ. Տպարան. 1929. Մեծ հատոր էջ՝ 856. Դին՝ 2 գուր կամ 50 ֆրանք: Հասցէ՝ Haik Adjémian, Tauris (Perse).

— Ա Ն Տ Ի Պ —

1. Հայոց Հայրիկ. Ազգային և զրական գործունէութեան վերլուծումը: Խրիմեանն իբր ազգանուէր, ժողովրդասէր, յեղափոխական, բարոյալիտ, պատգամատարն և երգիծող: Մօտ 250 մանրավէպեր (անկկտտ) և ընդլծագծեր Հայրիկի կեանքէն: Անտիպ նամակներ և լուսանկարներ:

2. Վասպուրականի Գրական Մշակները. Ե—Ի դար (450—1925). Գրական դեմքերու կենսագրութիւններ, անտիպ էջեր, նամակներ, լուսանկարներ, մատենագիտական տեղույթիւններ և այլն: Այս աշխատութեան համար 1916էն սկսեալ նիւթեր հաւաքած եմ:

3. Վասպուրականը ԺԹ-րդ Դարու Ընթացքին. Մտաւոր դարձմանի և աղղային, գրական, ազատագրական շարժումներու մանրամասն պատմութիւնը՝ փաստաթուղթերով և քաղմաթիւ լուսանկարներով:

4. Յեղափոխական Շարժումները եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Գործունէութիւնը Վասպուրականում. 1890—1918 Դէպքեր և դէմքեր, լուսանկարներով:

5. Պատմագիտական Ուսումնասիրութիւններն ու պեղումները Վասպուրականում. 1800—1917. Ըստ՝ Հայ և օտար գիտնականներու, ուղևորներու և յայտնի գէմքերու:

6. Հայրենի Յիշատակներ. Վասպուրականի տեղագրութիւն, ժողովրդական զրոյցներ, աւանդութիւններ, սոցապրական սովորոյթներ, ուղևորի և ուխտաւորի յուշ-յիշատակներ և այլն՝ բնաշխարհիկ տեսարաններու և տիպերու լուսանկարներով:

7. Նահապետ Քուչակ. Գեանքն ու գրական ոտնդճադքը թութիւնը՝ նոր երգեր, աւանդութիւններ, ժողովրդական զրոյցներ և այլն:

8. Ծաղկաքաղ Վասպուրականի Հայ Ժողովրդական Բանահիւսութեան. Բ. և Գ. Փունջեր. ժողովրդական անտիպ երգեր և այլն:

9. Մարինոս. Վասպուրականի ժողովրդական աւանդավէպ՝ Հայ վանականներու կեանքէն:

10. Աղթամար. Պատմա-գրական մանրամասն ուսումնասիրութիւն:

11. Անի քաղաքը. Պատմական անցեալը. Պրոֆ. Ն. Մոսի գիտական պեղումներն ու աշխատանքները. Ուղևորի յուշեր և տպատրութիւններ:

12. Պատմական Դէպքերը Էջմիածնի Գաւառին մէջ. 1920 Մայիս—1921 Մայիս. Ականատեսի վկայութիւնները՝ օրը օրին արձանագրուած:

13. Յուցակ Հայերէն Հին Շեռագրաց Թաւրիզի. Վաղմուտ Հայր Յակոբ Տաշեանի ծրագրով:

14. Բիրդեր. Ազգաբնակեան, ցեղագրական և պատմական ուսումնասիրութիւն:

15. Րաֆֆի. Յակոբ Մելիք-Յակոբեան. Ընդարձակ կենսագրութիւն, նոր և անտիպ նիւթեր, քաղմաթիւ տեսիլ նամակներ և լուսանկարներ:

16. Պրոֆ. Հրաչեոյ Աճառեան. Լեզուաբան, բանասէր եւ դաստիարակ. Գեանքն ու գործունէութիւնը.

17. Նիկոլ Աղբալեան. Ազգային գործիչ եւ գրագէտ. Գեանքն ու գործը:

18. «Ժշկարան ծիոյ եւ առհասարակ գրաստնոյ». Գրիկիոյ Մերաթ Թագաւորի (1295—1299) հրամանով արարեալէն թարգմանուած հայերէնի, ձեռամբ Գրիկիցի Թորոս Բաշանայի Մատենադրական ուսումնասիրութիւն յիշեալ ձեռագրի մասին, 10 բնագիր լուսանկարներով:

ԵԹԷ ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ ԳՏՆՈՒԻ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ՊԱՏՐԱՍՏ ԵՆ

ՀԱՅԿ ԱՃԷՄԵԱՆԻ

Ա) ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿ

ԵՐԿՐՈՐԻ ՀԱՏՈՐ — Ազգային և գրական գործունեությունները.

ԵՐԿՐՈՐԻ ՀԱՏՈՐ — Հայոց հայրենիք՝ Ազգանուէր, ժողովրդասէր, Մեծ Յեղափոխական, Դմաստասէր, Բարոյախօս, Պատրաստաբամ, Երգիծող ևն. Ամտիպ մամակներ և լուսանկարներ (Երկու հատորներն ալ պատկերազարդ):

Բ) ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՆԵՐ

Ե — Ի ԴԱՐ (450-1925) Թ.

Կենսագրություններ, Ամտիպ գրություններ և մամակներ, լուսանկարներ, Բազմատեսակ մոր տեղեկություններ և յայտնություններ, Մատենագիտական ըմբարծակ ծանօթություններ հալլն հալլն (Պատկերազարդ):

Ստանալու համար գրիմել՝

HAÏK ADJÉMIAN

TAURIS

(PERSE)

Ամէն անոնք որ Կ'ուզեն
գեղարուեստական, պատկերազարդ,
կամ ընթացիկ բայց ընտիր տպագրութեամբ
հրատարակութիւններ ունենալ
կարող են գրիմել մեզ,

Տեսչութիւն Միլիթարեան
Տպագրատան

Direction de l'Imprimerie Arménienne
St. Lazare VENISE (Italie)

8.

